

INDEX

TO THE

FIFTH KANDA

OF

THE TAITTIRIYA-SAMHITA.

AGNICHAYANA BRAHMANAM

PRAPĀTHAKA 1-7

PRAPĀTHAKA 1

	<i>Pages</i>
-11 Anuvakas—Ukhyagnibrahmanam	1-25
Anuvaka—Savitryābhutā abhryadanancha	1-2
Mridakrāntib	4-6
Mritkhananam udanmukhatvena a ⁴ vasya nirgamanam udakasechan ancha	6-8
Mritkhananam pusbkaraparne mridah sambharanam krishnajine mridah stlapananel	8-10
Jalakshepanad purvakam yajñabhu mau mridaharānam	10-13
Ukhānirmānam	14-15
Ukhasvnskarah	15-17
Pusośirsl asampa lanadi	17-19
Dikshasvnskarah, ukhāpratyapanādi cha	20-21
Ukhyagnibrahmanam adbhā	22-23
Prakadhasavasya apriyapichah	24-25

PRAPIṬHAKA 2

- 1—12 Anuvakas—Chityupakramabrahmanam .
 1 Anuvāka—Āsandhyam ukhyagnisthāpanam,
 bataprena upasthānaucha ...
 2 „ Ukhyasya agneś chayanupradesam
 prati nayanam . . . . .
 3 „ Garhapatyagne-schayanam ...
 4 „ Gārhapatyagnau ukhyagnisannibāpah
 5 „ Agnichayānabhumeli karshanam ..
 6 „ Sikatadibapah ... .
 7 „ Pushkariparno rukmādyupādhanam
 8 „ Svayamatrinneshtakopadhnam ..
 9 „ Ukbadyupadbanam . . . . .
 10 „ Prathamachitau apasyā pranabhrid-
 apānabhridishṭakopadbanam
 11 „ Stribarnasuchivih āsvasya asichchhe-
 dyeshu ethaneshu rekhakarana
 mantrah .
 12 „ Asvasya trichchbedhnamantrāh .

PRAPIṬHAKA 3

- 1—12 Anuvakas—Chitichatushtayaśvamedhavidhana
 brahmanam . . . . .
 1 Anuvāka—Dvitiyachitau āśvinīm am, ritabyanam,
 pranabhrítam, apasyanām, baya-
 syānāncha ishṭakānam upadhanam
 2 „ Tṛtiyachitau svayamatrinmayah,
 pauchanam dīpnyanam, dasanam
 pranabhrítam, shadbinśatām bri-
 hatinsam, sapṭanām balikhilya
 namcha ishṭakanam upadbanam
 3 „ Chaturthachitau akshatyāstomiyā-
 nām ishṭakānam upadbanam ...
 4 „ Chaturthachitau apasthānam byashtā-
 nancha ishṭakānām upadhanam .

Pages

Anuvāṣ 1—Panchamachitau ashtakamam bira-	
janeba ishtakanamupadhanam	73—75
„ Panchamachitau stomabhaganam	
ishtakanamupadhanam	75—76
„ Panchamachitau panchānam nāka	
sīdam, panchānam chodanām	
svayamatrinuayah bikarujascha	
ishtakayah upadhanam	76—78
„ Panchamachitau ebhandasamishṭa	
kīnam upadhanam	78—79
„ <i>Ashṭanam saṣṭasamishṭakam, trī-</i>	
<i>nam mṛndileshtikanam, tīrinam</i>	
<i>bisvajyotisham ishtakanacha upa-</i>	
<i>dhanam</i>	79—80
„ Panchānam brishṭisaninam, ashtanam	
samyaginam aśtīnam adityānam	
ishtakanam, panchānam ghritesh-	
takanam, panchānam yāodana-	
mishṭakanam upadhanam	80—82
„ Panchanam bhuyaskritam, pancha-	
nam agnirupanam panchānam	
diabinodānam, shannam ayushyā-	
nam ishtakanam agnibridīye	
shṭakayāb, sīptānam ritabyāvan-	
cha ishtakānam upadhanam	82—83
„ Aśvamedhavidhanam	83—84

PRAPATHAKA 4

2 Anuvāṣ 13—Chitīsanskari	89—111
Anuvāṣ 14—Indratinu yajnatanu-nakshatreshṭa-	
kanam upadhanam	89—90
Ritabyeshṭakopadhanadi, sahasrabāta	
mautrena prokshanamecha	90—92
Satirudīyahomah	92—93
<i>Agnipamāchamā lokasānā</i>	93—95

		Page
5	Anuvāka—Byāghāranam bṛhṛakarma suktā- bhyam ābūtische	95—9
6	" " Sabhūdadbhānāgnipranyne agnichāyan āngasya daśarchasya pancharchasya bā apratirati asuktasya viniyogah	97—9
7	" Vahnisthāpanam	99—10
8	" Basordharahomavidhānam	102—10
9	" Bājaprasabhyahomavidhānam	101—10
10	" Vabhiyogamantraviniyogah, punas chitividbhānancha	106—10
11	" Kāmyachayanānam bīhabyeshṭako pādhānasya cha vidhanam	108—10
12	" Asvamedhiya bahishpabūmānastotra- dan rikstomasāmaviśeshanāmabhi- dī ānam	110—

PRARĀTHAKAS 5—7

Agnichuteh śishtāṅgaviśhayākam aupā-
nuvākyam uttaram kāṇḍam

PRARĀTHAKA 5

1—21	Anuvakas—Aupānuvākyagata mantraviśeshā yuktib	117—
1	Anuvāka—Trihavidikeshāyīyeshi tīkatbanam	117—
2	" Agnichāyanavidhūh, tatpālakatba- nam, ukbyagnidhāranāyavidhūche	127—1
3	" Ukl āhoma purushaśrehoj adhāna bā mabbhidishtakopadhānavidhānāni	136—1
4	" Ketah e gghomachūti sparśavidhānam	141—
5	" Hiranyeshṭakā-vajamātrīnesi tākō- padhanavidhānam	148—1
6	" Ahnām rupabhidhayanāmisi tākānā muktib, tāram lokamprajāyā- charthabādan	153—1

	<i>Pages</i>
A uvāka—Ekayupadivīdhayah	159—159
Gayatrasamād na upasthanādīvidī ih ātmeshtākopadbhānavidhīśchā	164—166
Pand ayyahuti jāpa charupadī ana prokshanani	170—171
Shatsarpahuti shadmahāhomāgn mokshavidhayah	175—177
—24 Anuvākas—Aśvamedī angī-pasūsanghabīshayah	184—190
Anuvāka—Ekadaś nama prathamō banya pasūsanghah	184
Dasini nama dvitīyo banyapaśu sanghah	185
Tritīyo bu ypaśusanghah	186
Chaturtho	187
Panchamo	188
Shasīto	189
Saptamo	190
Ashṭamo	191
Navamo	192
Daśamo	193
Ekadaśo	193
Prathamō gramyapaśusangī ah	194
Dv tīyo	195
Tr tīyo	196—197

प्रापटीका 6

—23 Anuvākas—agnīdī e ruttaram kanda—1—10 Aśvamedī apaśabab—11—23	200—275
Anuvāka—Kumbheshtākabh mantranarthās trayodaśa mantrāh	200—201
Kumbheshtākopadbhāna charupadbanayor v dh h	203—209
Bhuteshtākāśīsheka chayananga sautrāyanī v dl h	215—217
Durbhastāmbhe l omāvidhanādī	223—224

5	Anuvāka—	Agneyāśtīkīpālīdyabhiyudanga-brahmapra-			
		chakabidhanam	...	...	229—2
6	"	Kṛishnayajnopānat-pratimochana bidhyādeh			
		prāsamsa	...	...	233—2
7	"	Dikshākālābikalpāh	...	...	240—2
8	"	Anvārobhādābidhyāh	...	...	244—2
9	"	Asandyudyāmokhadyupādihānādi prāsamsa-			
		padhānakartribidhyāh	...	...	253—2
10	"	Agnichayana-prāsamsā	...	...	258—2
11	"	Asvamedhānganām aṣṭadāśināmnām aṣṭā-			
		dāśinām prāśūnām prathamāh saṅghātāh			
12	"	" " " dvitīyāh	"		
13	"	" " " tritīyāh	"		
14	"	" " " chaturthāh	"		205—
15	"	" " " pañchamāh	"		
16	"	" " " ṣaṣṭhāh	"		267—
17	"	" " " sapthamāh	"		268—
18	"	" " " aṣṭamāh	"		
19	"	" " " navamāh	"		
20	"	" " " daśamāh	"		
21	"	" Pasūdyarūpālī dvandvināh prāśavāh			
22	"	" Tritīyadināprātarālabhyā ekadaśī			
		prāśavāh	...	...	
23	"	" Rituprāśavāh	...	...	271—

PRATĪTHAKA 7

1—26 Anuvākas—Agnikandam—1—10

Aśvamedhāngumantrāh—11—26 ... 277—

1	Anuvāka—	Gāyatrīyādīpanchamantrāh prāśuti-spar-			
		śādīkam	...	...	277—
2	"	Rishabheṣṭākopadhanaḍi	...	...	282—
3	"	Bajrinī-chitrinīṣṭākopadhāna-bisudhārā-			
		prāśmīḍi	...	...	291—
4	"	Adābhyaadinam tīrtinām-āhutinam rāsh-			
		tribhīṣṭameṣṭhākāśām vidbhīh	...	...	293—

nuvaka—Punah	parindhanahomavisesha pancha elutiprasamsadi	305—306
"	Bratacharana hiranyeshtrakopadhana ruga lutyagni prasamsadi . .	312—313
"	Dikā ākutyāhutimantrāh	319—320
"	Svayam chitimantriēna kshetrabhimarśanam, kurmopadhanadi cha	324—325
"	Agnigrahānam, chayanaprasamsā, hiranyesh trakābhūh sarbatomukhaṣyagne rupadha nam diu dikprotabhidhanamcha	329—330
"	Pāśusūris anām paśāmsa viśeshavidhanamecha	334—335
"	Āśvasya dānshtradibhūh angūh stegadinam devatānam homarthāh mantrāh	337
"	hanvalibhūh angūh bṛjadinam devatanam homarthāh mantrāh	339
"	śajhalibhūh angūh kūrmaśānām devatānām homarthāh mantrāh	341
"	kakṣadibhūh angūh yoktradinam devatānam homarthāh mantrāh	342
"	jyghānamasādidibhūh angūh mitra varuśādinam devatānām hom arthāh mantrāh	343
"	galibhagadibhūh angūh indradinām devatanam homarthāh mantrāh	344
"	īrau li antradibhūh angūh pūśādi nam devatanam homarthāh mantrāh	345
"	gribadibhūh angūh ojaśādinam devatānām homarthāh mantrāh	346
"	guhyaendriyadibhūh angūh anandadi nam devatanam homarthāh mantrāh	347
"	maśadibhūh angūh abaradinam devatānam homarthāh mantrāh	348
"	dakṣināyāksatvadibhūh angūh aṣṭyādinam devatānām ho māthāh mantrāh .	349

- 22 ^{*} Anuśākṛ—Āsyaṣya uttarapakṣatyādibhiḥ angaiḥ
vāshvadinām devatānām hom-
ārtbāḥ mantrāḥ ... ..
- 23   "   "   anūbrigadibhiḥ angaiḥ pathjādi-
nām devatānām homārtbāḥ
mantrāḥ ... ..
- 24   "   Asvam prati prārthanamantrah . ...
- 25   "   Aśvānumātranamantrah ... ..
- 26   "   Āsyaṣyodakābhoghrāpanamantrah ...

तैत्तिरीयसंहिता-पञ्चमकाण्डस्य ।

सूचीपत्रम् ।

अग्निचयनब्राह्मणम् ।

प्रपाठकाः १—७ ।

प्रपाठकः १ ।

	पृष्ठे ।
-११ अनुवाक — उष्ट्यामित्राक्षयम्	१-२५
अनुवाक ... सावित्र्याहुति , अम्नादानश्च	१-२
” ... मृदाक्षान्ति	४ ६
” ... मृत्खननम्, उदस्मुखत्वेन अश्वस्य निर्गमनम्, उदकसेचनश्च	६ ८
” ... मृत्खननं, पुष्करपर्णे मृदा सम्भरणं, क्षणा- जिने मृद स्यापनश्च	८ १०
” ... जलक्षेपणादिपूर्वकं यज्ञभूमौ मृदाहरणम्,	१०-१३
” ... उष्ट्यानिर्माणम्	१४-१५
” ... उष्ट्यासंस्कार	१५-१७
” ... पशुशीर्षसम्पादनादि	१७ १८
” ... दीक्षासंस्कार , उष्ट्याप्रतापनादि च ...	२०-२१
” ... उष्ट्यामौ समिदाधानादि	२२ २३
” ... एकादशाश्वस्य अग्निदाष्ट्या ऋच ...	२४ २५

प्रपाठकः २ ।

एछे

१२-

१—१२ अनुवाकाः—चित्युपक्रमब्राह्मणम् ... ..

१ अनुवाकः... व्यासस्थाम् उल्यामिस्थापनम्, वात्सप्रेय उप-

स्थानम् ... ..

१२-

२ ” ... उत्थस्य अमेधयनप्रदेशं प्रति नयनम् ... ..

१३-

३ ” ... गार्हपत्यामेधयनम् ... ..

१४-

४ ” ... गार्हपत्यामौ उत्थामिसन्निवापः ... ..

१५-

५ ” ... अग्निघयनभूमेः कर्षणम् ... ..

१६-

६ ” ... सिकतादिवापः ... ..

१७-

७ ” ... पुष्करपर्णं वक्त्राद्युपधानम् ... ..

१८-

८ ” ... स्वयमादृष्टेयकोपधानम् ... ..

१९-

९ ” ... उखाद्युपधानम् ... ..

२०-

१० ” ... प्रथमचितौ अपस्याप्राणभृदमानभृदिष्टकोप-

धानम् ... ..

२१-

११ ” ... सौवर्णसूचीभिः अश्वस्य असिच्छेद्येषु स्थानेषु

रेखाकरणमन्ता ... ..

१२ ” ... अश्वस्य तच्छेदनमन्ता ... ..

२२-

प्रपाठकः ३ ।

१—१२ अनुवाकाः—चितिचतुष्टयाश्वमेधविधानब्राह्मणम्

२३-

१ अनुवाकः... द्वितीयचितौ आश्विनौनाम्, ऋतव्यानाम्,

प्राणभृताम्, अपस्यानां, वयस्यानाञ्च द्रष्टका-

नामुपधानम् ... ..

२४-

२ ” ... तृतीयचितौ स्वयमादृष्टायाः, पक्षानां दि-

श्यानां, दशानां प्राणभृतां, षड्विंशता दृष्ट-

सीनां, सप्तानां षाण्णित्यानाञ्च द्रष्टकाना-

मुपधानम् ... ..

८४०।

॥ ... चतुर्थचित्तौ अष्टायास्तोमीयानाम् इष्टका-	
नामुपधानम्	६८-७०
॥ ... चतुर्थचित्तौ दृष्टीनां व्युत्थीनाश्च इष्टकाना-	
मुपधानम्	७०-७३
॥ ... पञ्चमचित्तौ अक्षपद्मानां विरजाश्च इष्टकाना-	
मुपधानम्	७३-७५
॥ ... पञ्चमचित्तौ क्षौमभागानामिष्टकानामुपधा-	
नम्	७५-७६
॥ ... पञ्चमचित्तौ पद्मानां नाकसदां, पद्मानां घो-	
डागाम्, स्वयमाढखायाः विकर्णाश्च इष्ट-	
कायाः उपधानम्	७६-७८
॥ ... पञ्चमचित्तौ कन्दसामिष्टकानामुपधानम् ...	७८-७९
॥ ... अष्टानां सद्युगामिष्टकानां, तिस्रुणां मण्डले-	
ष्टकानां, तिस्रुणां विश्वज्योतिषामिष्टकाना-	
क्षोपधानम्... ..	८९-९०
॥ ... पद्मानां दृष्टिसनीनाम्, अष्टानां संयानीनाम्,	
अष्टानाम् आदित्यानामिष्टकानां, पद्मानां	
दृतेष्टकानां, पद्मानां यज्ञोदानामिष्टकानाश्च	
उपधानम्	९०-९२
॥ ... पद्मानां भूयच्छ्रुतां, पद्मानामग्निरूपाद्याम्,	
पद्मानां अविज्योदानां, पद्मानां युय्याद्याम्	
इष्टकानाम्, अग्निहृदयेष्टकायाः, सप्तानाम्	
ऋतव्यानाश्च इष्टकानामुपधानम् ...	९२-९३
॥ ... अश्वमेधविधानम्	९३-९४

		एके
१—१२	अनुवाकाः—चितिसंस्कारः	८६-१
१	अनुवाकः .. इन्द्रतनु-यज्ञतनु-नक्षत्रेष्टकानामुपधानम्	८६-६
२	” ... ऋतयेष्टकोपधानादि, साहस्रवता मन्त्रेण प्रोक्षणञ्च	८७-६
३	” ... अतश्चोद्यहोमः	८२-६
४	” ... अग्निपरिवेचनविकर्षणे	८४-६
५	” ... व्याघारणम्, वैश्वकर्म्मसूक्ताभ्यामाहुतिश्च	८५-६
६	” ... समिदाधानाभिप्रणयने, अग्निचयनाङ्गस्य दशर्चस्य पञ्चर्चस्य वा अग्निप्रतिरघसूक्तस्य विनियोग	८७-६
७	” ... वज्रिस्थापनम्	८६-१
८	” ... वसोर्धाराहोमविधानम्	१०२-१
९	” ... वाजप्रसवीयहोमविधानम्	१०४-१
१०	” ... वज्रियोगमन्त्रविनियोगः, पुनश्चितिविधानञ्च	१०६-१
११	” ... काम्यचयनानां विष्टयेष्टकोपधानस्य च वि- धानम्	१०८-१
१२	” ... अश्वमेधीय-वह्निप्यवमानस्तोत्रादौ ऋक्सोम- सामविशेषाणामभिधानम्	११०-

प्रपाठकाः ५—७ ।

अग्निचितेः शिष्टाङ्गविषयकम् औपानुवाक्यम्

उत्तरं काण्डम् ।

प्रपाठकः ५ ।

१—२४ अनुवाका — औपानुवाक्यगतमन्त्रविशेषाद्युक्तिः

११

पृष्ठे ।

अनुवाकः...चिह्नविदोऽक्षणीयेष्टिकथनम्...	...	११७-११८
„ ... अग्निघनविधिः, तत्फलकथनम्, उत्थामि- धारणस्य विधिश्च	... ..	१२७-१३०
„ ... उखाहोम-पुरुषशीर्षोपधान-वामभृदियुक्तो- पधानविधानानि	.. ...	१३६-१३७
„ ... रेत-सिग्धोम-चितिसर्गविधानम्	...	१४१-१४३
„ ... हिरण्येष्टका-स्वयमाह्वयेष्टकोपधानविधानम्		१४८-१४९
„ ... अङ्गां-रूपाभिधेयानामियुक्तानामुक्तिः, तासां लोकंष्टणायाश्चार्थवादौ	... ..	१५३-१५४
„ ... एकयूपादिविधयः	... ..	१५८-१५९
„ ... गायत्रिसामादिना उपस्थानादिविधिः, आत्मे- ष्टकोपधानविधिश्च	... ..	१६४-१६६
„ ... पञ्चाज्याहुति-अप-चरूपधान-प्रोक्षणादि		१७०-१७१
„ ... षट्सर्पाहुति-थङ्महाहोमामिमोक्षविधयः		१७५-१७७
-२४ अनुवाकः—अश्वमेधाङ्गपशुसङ्घविधयः	...	१८४-१८७
अनुवाकः...एकादशिनी नाम प्रथमो वन्यपशुसङ्घः...		१८४
„ ... दशिनी नाम द्वितीयो वन्यपशुसङ्घः	...	१८५
„ ... तृतीयो वन्यपशुसङ्घः	... ..	१८६
„ ... चतुर्थो वन्यपशुसङ्घः	... ..	१८७
„ ... पञ्चमो वन्यपशुसङ्घः	... ..	१८८
„ ... षष्ठो वन्यपशुसङ्घः	.. ...	१८९
„ ... सप्तमो वन्यपशुसङ्घः...	... ..	१९०
„ ... अष्टमो वन्यपशुसङ्घः..	... ..	१९१
„ ... नवमो वन्यपशुसङ्घः ..	... ..	१९२
„ ... दशमो वन्यपशुसङ्घः..	... ..	१९३

अनुवाकः...	त्रिहविर्दोक्षणीयेष्टिकथनम्...	...	११७-११८
॥	अग्निघनविधिः, तत्फलकथनम्, उखाभि- धारणस्य विधिश्च	...	१२७-१३०
॥	उखाहोम-पुरुषशीर्षोपधान-वामभृदिष्टको- पधानविधानानि	...	१३६-१३७
॥	रेतःसिग्धोम-घृतिस्पर्शविधानम्	...	१४१-१४३
॥	हिरण्येष्टका-स्वयमाह्वयेष्टकोपधानविधानम्	...	१४८-१४९
॥	अङ्गा-रूपाभिधेयानामिष्टकानामुक्तिः, तासां लोकंष्टयायाश्चार्थवादौ	...	१५३-१५४
॥	एकयूपादिविधयः	...	१५८-१५९
॥	गायत्रिसामादिना उपस्थानादिविधिः, आत्मे- ष्टकोपधानविधिश्च	...	१६४-१६६
॥	पञ्चाज्याहुति-जप-चरूपधान-प्रोक्षणादि	...	१७०-१७१
॥	षट्सर्पाहुति-षड्महाहोमाग्निमोक्षविधयः	...	१७५-१७७
२४	अनुवाकः—अश्वमेधाङ्गपशुसङ्गविषयाः	...	१८४-१८७
॥	एकादशिनो नाम प्रथमो वन्यपशुसङ्गः	...	१८४
॥	दशिनो नाम द्वितीयो वन्यपशुसङ्गः	...	१८५
॥	तृतीयो वन्यपशुसङ्गः	...	१८६
॥	चतुर्थो वन्यपशुसङ्गः	...	१८७
॥	पञ्चमो वन्यपशुसङ्गः	...	१८८
॥	षष्ठो वन्यपशुसङ्गः	...	१८९
४,	सप्तमो वन्यपशुसङ्गः	...	१९०
॥	अष्टमो वन्यपशुसङ्गः	...	१९१
॥	नवमो वन्यपशुसङ्गः	...	१९२
॥	दशमो वन्यपशुसङ्गः	...	१९३

शुद्धिपत्रम् ।

अक्षर	शब्द	पृष्ठा	* पङ्क्ति ।
वक्ष्याम	वक्ष्याम	१	४
समर्द्धयेति	समर्द्धयेति	२	८
व्यर्द्धयेति	व्यर्द्धयेति	३	१
रीय	रिय	५	१४
जिघर्क्षामि	जिघर्क्षामि	७	३
जनिष्या	जनिष्या	१०	५
प्राणा	प्राण	१०	१५
व्योषधिष्विच्छाह	व्योषधीष्विच्छाह	११	१४
नाहेलेषे	नालेषे	१२	१
उपसृजति	उपसृजति	१४	३
अर्म	अर्म	१४	८
पयसि	पयसा	१६	२०
भवति	भवन्ति	१७	८
नैव	तेनैव	१८	५
यादिस्यैव	यादित्यस्यैव	१८	८
मौज	मोञ्ज	२१	११
उर्जवेग	उर्जवेग	२३	१०
समाद्धो	समिद्धो	२४	१
सुशिल्ये	सुशिल्ये	२४	१६
अये	अये	२५	१४
अये	अये	२७	१२
सुप्ता	सुपत्वा	२७	१५
ज्योतिस्मान्	ज्योतिष्मान्	२७	१६
अस्ये	अस्ये	३८	४
समवलीयन्त	समवलीयन्त	३८	२
समप्य	समप्य	४०	१३
एष	एषा	६२	१८
लोष्टान्त	लोष्टान्त	४३	१७

अशुद्ध	शुद्ध	शुद्धा	पङ्क्तिः ।
लोयु ..	लोयु ...	४३ ...	१६
वपासि ...	वयासि ...	४६ ...	१७
स्पृष्टे .	स्पृष्टे ...	४८ ...	५
यदभिं ...	यदभिं ...	४८ ...	७
अयं । सर्पत् ।	यं । असर्पत् । ...	५१ ...	२
तङ्गेन ..	तङ्गेन ..	५२ ..	३
रण्या ..	मारण्या ..	५२ ..	१८
प्रतीचि ..	प्रतीची ..	५३ ..	१
नुयुप् ..	नुयुक् ..	५६ ..	१
हरीणी ..	हरिणी ..	५६ ..	६
नमो वृत्तिं ..	नमोवृत्तिं ..	५६ ..	१२
वायो ..	वयो ..	६१ ..	२
दक्षिणतो ..	दक्षिणतो ..	६८ ..	१५
दक्षिणतो ..	दक्षिणतो ..	६८ ..	१६
त्रिंश ..	त्रिंश ..	७० ..	२
ऽर्द्धा .	ऽर्द्धा ..	७१ ..	१४
मीथुनी ..	मिथुनी ..	७५ ..	१५
अमुस्मिन् ..	अमुस्मिन् ..	७७ ..	२
एनाम् .	एनाः ..	७८ ..	४
हरत्य ..	हरन्त्य ..	८१ ..	४
परिव ..	वरिव ..	८२ ..	८
प्रतू ..	प्रतू ..	८३ ...	१६
दध्यात् ..	दधत् ..	८९ ..	१२
लोके ..	लोके ..	८९ ..	२
धर्मं ..	धर्मं ..	८३ ..	१
शमपति ..	शमपति ..	८४ ..	१४
पावको ..	पावको ..	८५ ..	१
यदभिं ..	यदभिं ..	८५ ..	२
ऊताद् ..	ऊताद् ..	८६ ..	६

॥०॥ श्रीगणेशाय नम ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः आम् ।

सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै चतुर्गृहीतेन जुहोति
चतुष्पादः पशवः पशून्नेवावरुन्धे चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव
प्रति तिष्ठति छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् न वो
भागानि हव्यं वह्नाम इति तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन्
पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतु-
र्गृहीतं जुहोति छन्दांस्येव तत् प्रीणाति तान्यस्य
प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति यं कामयेत ॥ १ ॥

पापीयान्त्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादाहुतीभिरे-
वैनमप गृह्णाति पापीयान् भवति यं कामयेत वसीया-
न्त्स्यादिति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमभि-
क्रमयति वसीयान् भवत्ययो यज्ञस्यैवैपाभिक्रान्तिरेति

वै एष यज्ञमुखादृध्याः योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेतानि
सावित्राणि भवन्ति अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रः ॥ २ ॥

अग्निस्तेनैव यज्ञमुखादृध्या अग्नेर्देवतायै नैत्यष्टौ
सावित्राणि भवन्ति आहुतिर्नवमी चिद्वत्मेव यज्ञमुखे
वि यातयति यदि कामयेत् छन्दांसि यज्ञयज्ञसेनार्प-
येयमित्यृचमन्त्रमां कुर्याच्छन्दांस्येव यज्ञयज्ञसेनार्प-
यति यदि कामयेत् यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति
यजुरन्तमं कुर्याद्यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयत्यृचा
स्तोमः समर्द्धयेति ॥ ३ ॥

आह सप्तद्वौ चतुर्भिरग्निमा दत्ते चत्वारि छन्दांसि
छन्दाभिरेव देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याहु प्रसृत्यै
अग्निर्देवेभ्यो निलायत् स वेणुं प्राविशत् स एतामूति-
मनु समचरद् यद्देवैः सुपिरः सुपिराऽग्निर्भवति स-
योनित्वाय स यज्ञयज्ञावसत् तत्कृष्णमभवत् कल्माषी
भवति रूपसप्तद्वौ उभयतः शूभवतीतश्च, अमुतश्चार्क-
स्यावरुध्यै व्याममात्री भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्य-
सम्मिताऽपरिमिता भवत्यपरिमितस्यावरुध्यै यो वन-
स्पतीनां फलग्रहिः स एषां वीर्यावान् फलग्रहिर्वेणु-
र्वेणुवी भवति वीर्यस्यावरुध्यै* ॥ ४ ॥

* यस्य आख्यानं चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमानुवाकनाथे द्रष्टव्यम् ।

कामयेत । गायत्रः । अर्द्धयेति । च । सप्तविंशतिश्च ॥
॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमघं वन्दे विद्यातीर्थमष्टेश्वरम् ॥
चतुर्थकाण्डे चित्तरथमन्त्राः सर्वत्र वर्णिताः ।
ब्राह्मणं पञ्चमे काण्डे, तत्र सप्त प्रपाठकाः ॥
मन्त्रव्याख्या चतुर्थादौ, शिष्टमौपानुवाक्यम् ।
एकादशानुवाका स्युराद्येऽर्थास्त्वेवमीरिताः ॥
सावित्राज्जतिरभ्रेश्च स्त्रीकारः प्रथमे भवेत् ।
द्वितीये मृत्खनं गच्छन्नश्वेनाक्रामयेद्भुवम् ॥
तृतीये तृत्कमय्याश्वं* भूसंस्कारो जलादिभिः ।
चतुर्थे तु मृदं खात्वा समरेक्ष्मपत्रयोः ॥
पञ्चमे समृतामेतां यज्ञभूमौ समाहरेत् ।
षष्ठे तृषां निर्मिमीत, सप्तमे संस्करोति ताम् ॥
अष्टमे पशवो वज्रेरुत्थस्य नवमे जनिः ।

* 'भूत्कमय्याश्वम्' इति सार्वभिक पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

उत्थं दधीत दशमे, स्यादन्यद्वाश्वमेधिकः* ॥

अथेतुमनुवाकोऽच प्रोक्तः, उत्कथ्यतां ततः ।

‘समिद्धः’ इत्येवमाद्या अश्वस्याप्रिय ईरिताः ॥

आप्रियः स्युः प्रयाजानां याज्या एकादशाच ताः ।

अश्वमेधाख्यकाण्डे ताः विनियुक्ता स्फुटं श्रुतम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

व्यूहं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्कोणं क्रियते इमाम-
गृभ्णन् रशुनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते यजुष्कृत्यै
यज्ञस्य समृद्धौ प्रवृत्तं वाजिन्ना द्रवेत्यश्वमभि दधाति
रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे युञ्जाथाः रासभं
युवमिति गदुभमसत्येव गर्दभं प्रति पापयति तस्माद-
श्वाङ्गर्दभो सत्तरो योगेयोगे त्वस्तरमित्याह ॥१॥

योगेयोग एवैनं युङ्क्ते वाजेवाजे हवामह इत्याहान्नं
वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे सखाय इन्द्रमृतय इत्याहेन्द्रिय-
मेवाव रुन्धेऽग्निर्देवेभ्यो निलायत् तं प्रजापतिरन्वविन्दत्
प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सभरत्यनुवित्यै पापवस्यसं वा
एतत् क्रियते यच्चेयसा च पापीयसा च समानं कर्म
कुर्वन्ति पापीयान् ॥ २ ॥

ह्यश्वान्नर्दभोऽश्वं पूर्वं नयन्ति पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै
 तस्माच्छ्रेयाःसं पापीयान् पश्चादन्वेति बहुवै भवतो
 भ्रातृव्यो भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्रश्वः
 प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरित्याह वज्रैर्गैव पाप्मानं
 भ्रातृव्यमव क्रामति रुद्रस्य गार्णपत्यादित्याह रौद्रा वै
 पशवो रुद्रादेव ॥ ३ ॥

पशून्त्रिर्याच्यात्मने कर्म कुरुते पष्णा सयुजा सहे-
 त्याह पूषा वा अध्वनाःसन्नेता समर्थ्यै पुरीषायतनो
 वा एष यदग्निरङ्गिरसो वा एतमग्रे देवतानां सम-
 भरन् पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेहो-
 त्याह सायतनमेवैनं देवताभिः सम्भरत्यग्निं पुरीष्य-
 मङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह येन ॥ ४ ॥

सङ्गच्छते वाजमेवास्य वृङ्क्ते प्रजापतये प्रति-
 प्रोच्याग्निः सम्भृत्य इत्याहुरीयं वै प्रजापतिस्तस्या
 एतच्छेत्तुं यद्वल्मीकोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरिष्याम्
 इति वल्मीकवपामुप तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रति-
 प्रोच्याग्निः सम्भरत्यग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वराम् इत्याह
 येन सङ्गच्छते वाजमेवास्य वृङ्क्तेऽन्वग्निरुपसामग्रं ॥

॥ ५ ॥

अखदित्याहानुखात्या आगत्य वाज्यध्वन आब्रम्य

वाजिन् पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वया विन्दत्युत्तरया
 द्वाभ्यामाक्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः
 पशवः प्रजायन्ते द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सुधस्थ-
 मीत्याह एभ्यो वा एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत्
 रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे वज्री वै, एष यदश्वा
 दुद्भिरन्यतोदङ्गो भूयाल्लोमभिरुभयादङ्गो यं द्विष्या-
 त्तमधस्पदं ध्यायेदजैर्णैवैनं स्तृणुते* ॥ ६ ॥

आह । पापीयान् । रुद्रादेव । येन । अग्रं । वज्री
 वै । सप्तदश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति प्रतिष्ठित्या
 अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्रजायन्तेऽप्युप
 सृजति यत्र वा आप उपगच्छन्ति तदोपधयः प्रति-
 तिष्ठन्त्योपधीः प्रतितिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति तिष्ठन्ति
 पशून् यज्ञो यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादुप
 उप सृजति प्रतिष्ठित्यै यदध्वर्युरनुमावाहुतिं जुहु-
 यादन्धोऽध्वर्युः ॥ १ ॥

* अस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्ड-प्रथमप्रपाठके द्वितीयानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

स्याद्रक्षांसि यज्ञः हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्नि-
 वत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षांसि
 घ्नन्ति जिघम्यग्निं मनसा घृतेनेत्याहु मनसा हि पुरुषो
 यज्ञमभिगच्छति प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वेत्याहु
 सर्वः ह्येप प्रत्यङ् क्षेति पृथुं तिरश्चा वयसा दृहन्तमि-
 त्याहाल्पो ह्येप जातो महान् ॥ २ ॥

भवति व्यचिष्टमन्नः रभसं विदानमित्याहान्नमे-
 वास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेद आ त्वा
 जिघमि वचसा घृतेनेत्याहु तस्माद्यत् पुरुषो मनसाभि-
 गच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याहु रक्षसामपहत्यै
 मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णा अभिरित्याहापचितिमेवास्मिन्
 दधात्यपचितिमान् भवति य एवं ॥ ३ ॥

वेद मनसा तु वै तामाप्तुमर्हति यामध्वर्युरनुग्रा-
 वाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्योराग्नौ द्वाभ्यां
 प्रतिष्ठित्यै यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षां-
 सि जिघांसन्त्येतर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखं यद्वै नृदा-
 हुतिरश्रुते परि लिखति रक्षसामपहत्यै तिसृभिः परि
 लिखति त्रिवृद्धा अभिर्यावानेवाग्निस्तस्माद्रक्षांस्यप-
 हन्ति ॥ ४ ॥

गायत्रिया परि^१ लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं
 परि^१ गृह्णाति त्रिष्टुभा परि^१ लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रि-
 येणैवैनं परि^१ गृह्णात्यनुष्टुभा परि^१ लिखत्यनुष्टुप् सर्वाणि
 छन्दांसि परिभूः पर्याप्तै मध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा
 अनुष्टुप् तस्मान्मध्यतो वाचा वदामो गायत्रिया
 प्रथमया परि^१ लिखत्यथानुष्टुभाय त्रिष्टुभा तेजो वै
 गायत्री, यज्ञोऽनुष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् तेजसा चैवेन्द्रियेण
 चोभयतो यज्ञं परि^१ गृह्णाति* ॥ ५ ॥

अन्धोऽध्वर्युः । महान् । भवति य एवं । हन्ति ।
 त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री । त्रयोदश च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसूव इति^१ खनति प्रसूत्या अथो
 धूममेवैतेन^१ जनयति ज्योतिष्मन्तं त्वाम्रे सुप्रतीकमि-
 त्याह ज्योतिरेवैतेन^१ जनयति सोऽग्निर्जातः प्रजाः
 शुचापैयत् तं देवा अर्धर्चेनाशमयन् शिवं प्रजाभ्यो
 ऽहिंसन्तमित्याह प्रजाभ्य एवैनं^१ शमयति दाभ्यां
 खनति प्रतिष्ठित्या अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमा ॥१॥

हरत्यपां वै एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णेः रूपेणैवैन-
नत् आ हरति पुष्करपर्णेन सम्भरति योनिर्वा अग्नेः
पुष्करपर्णेः सयोनमेवाग्निः सम्भरति कृष्णाजिनेन
सम्भरति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सम्भरति
यद् ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा सम्भरेद् ग्राम्यान् पशून्
शुचार्पयेत् कृष्णाजिनेन सम्भरत्यारण्यानेव पशून् ॥२॥

शुचार्पयति तस्मात् समावत् पशूनां प्रजायमानाना-
मारण्याः पशवः कनीयाः सः शुचा हृता लोमतः
सम्भरत्यतो ह्यस्य मेध्यं कृष्णाजिनञ्च पुष्करपर्णञ्च
सः स्तृणाति इयं वै कृष्णाजिनमसौ पुष्करपर्णमाभ्या-
मेवैनमुभयतः परि गृह्णात्यग्निर्देवेभ्यो निलायत तम-
यर्वान्वपश्यदयर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यदग्ने इति ॥३॥

आह य एवैनमन्वपश्यत् तेनैवैनः सम्भरति त्वा-
मग्ने पुष्करादधि इत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितम-
विन्दुत्तमु त्वा दध्यङ्पिरित्याह दध्यङ् वा आथवण-
स्तेजस्व्यासीत् तेज एवास्मिन् दधाति तमु त्वा पाथ्यो
वृषेत्याह पूर्वमेवादितमुत्तरेणाभि गृणाति ॥ ४ ॥

चतसृभिः सम्भरति चत्वारि छन्दाः सि छन्दाभिरेव
गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य गायत्री हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुग्भी-
राजन्यस्य चैष्टुभो हि राजन्यो यं कामयेत् वसीया-

नस्यादित्युभयोभिस्तस्य सम्भरेत् तेजश्चैवास्मै इन्द्रियं
 च सुमीचीं दधात्यष्टाभिः सम्भरत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रौऽग्निर्यावानेवाग्निस्तः सम्भरति सीदं होतरिति,
 आह देवता एवास्मै सः सादयति नि होतेति
 मनुष्यान्तः सीदुस्वेति वयोऽसि जनिष्या हि जेन्यो
 अग्रे अहामित्याह देवमनुष्यानेवास्मै सःसन्नान् प्र
 जनयति ॥ ५ ॥

आ । एव पशून् । इति । शृणाति । होतरिति ।
 सुप्तविंशतिय ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

क्रूरमिव वै अस्याः एतत् करोति यत् खनत्यप उप-
 सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्यै शुचः शमयति
 सन्ते वायुर्मातरिष्वो दधात्वित्याह प्राणो वै वायुः
 प्राणेनैवास्यै प्राणाः सन्दधाति सन्ते वायुरित्याह
 तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो दृष्टिरीर्त्ते तस्मै च देवि वप-
 डस्तु ॥ १ ॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयानुवाक
 भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

तुभ्यमित्याह पञ्चा ऋतव ऋतुष्वेव दृष्टिं दधाति
तस्मात् सर्वान् ऋतून् वर्पति यद्दपट्कुर्याद् यातयामा
अस्य वपट्कारः स्याद्यन्न वपट्कुर्याद् रक्षांसि यज्ञः
हन्युर्वडिध्याह पुरोक्षमेव वपट्करोति नास्य यातयामा
वपट्कारो भवति न यज्ञः रक्षांसि घ्नन्ति सुजातो
ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभा उप नह्यत्यनुष्टुप् ॥ २ ॥

सर्वाणि छन्दांसि छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रिया
तनूः प्रिययैवैनं तनुवा परि दधाति वेदुको वासो
भवति य एवं वेद वारुणो वै अग्निरुपनह्य उदु तिष्ठ
स्वध्वर ऊर्ध्व ऊ पु रं ऊतये इति सावित्रीभ्यामुत्तिष्ठति
सवितृप्रसूत एवास्योर्ध्वां वरुणमेनिमुत्सृजति द्वाभ्यां
प्रतिष्ठित्यै स जातो गर्भो असि ॥ ३ ॥

रोदस्योरित्याह इमे वै रोदसी तयोरप गर्भो यत्
अग्निस्तस्मादेवमाह अग्ने चारुर्विमृत आपधिष्ठित्याह
यदा ह्येतं वि भरन्ति अथ चारुंतरो भवति प्र
मातृभ्यो अधि कनिक्रदज्ञा इत्याह औपधयो वा अस्य
मातरस्ताभ्य एवैनं प्र च्यावयति स्थिरो भव वीङ्मङ्ग
इति गर्दभ आ सादयति ॥ ४ ॥

सन्नह्यत्येवैनमेतया स्थेन्ने गर्दभेन सं भरति तस्मात्
गर्दभः पशूनां भारभारितमे गर्दभेन सं भरति तस्मा-

हृद्भोऽर्घ्यनाहेलेषेऽत्यन्यान् पशून् मेघृत्यन्त्रः५. ह्येने-
नार्कः५ स॑ भरन्ति गर्दभेन॑ सं भरति॑ तस्माद् गर्दभो
द्विरेताः सन् कनिष्ठं॑ पशूनां प्रजायते॑ऽग्निर्ह्यस्य योनिं
निर्दहति॑ प्रजासु वै एष एतर्ह्यारूढः ॥ ५ ॥

स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रदहः शिवो भव प्रजाभ्य
इत्याह प्रजाभ्य एवैनः५ शमयति॑ मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर
इत्याह मानव्यो हि प्रजाः मा द्यावापृथिवी अभि
शूशुचो मा अन्तरिक्षः५ मा वनस्पतीनित्याह एभ्य
एवैनं लोकेभ्यः॑ शमयति॑ प्रेतु वाजी कनिष्ठददित्याह
वाजी ह्येष नानदुद्रासभुः पत्वेति ॥ ६ ॥

आह रासभ इति ह्येतमृषयोऽवदन् भरन्नग्निं
पूरीष्यमित्याह अग्निः५ ह्येष भरति॑ मा पादि आयुषः
पुरेत्याह आयुरेवासिन् दधाति॑ तस्माद्गर्दभः सर्वमायु-
रेति॑ तस्माद्गर्दभे पुरा आयुषः प्रमीते विभ्यति॑ दृषामि
दृषणं भरन्तित्याह दृषा ह्येष दृषामिरूपां गर्भं ॥
॥ ७ ॥

समुद्रियमित्याह अपाः५ ह्येष गर्भो यदग्निरम् आ
याहि वीतये इति वै इमौ लोकौ वि एतामम् आ याहि
वीतये इति यदाह्वानयोर्लोकयोर्वीत्यै प्रच्युतो वै एष
आयतनात् अगतः प्रतिष्ठाः५ स एतर्हि अध्वर्युश्च यज-

मानञ्च ध्यायति कृतं सत्यमित्याहु इयं वा कृतमसौ ॥
॥ ८ ॥

सत्यमनयोरैवैनं प्रतिष्ठापयति नार्तिमार्च्छत्यध्वर्यु-
नं यजमानो वरुणो वै एष यजमानमभ्येति यदग्नि-
रुपनइ आपधयः प्रति गृह्णीताग्निमेतमित्याहु शान्त्यै
व्यस्यन् विश्वा अमतीररातीरित्याहु रक्षसामपहत्यै
निपीदन् नो अप दुर्मतिः हनदित्याहु प्रतिष्ठित्यै
आपधयः प्रति मोदध्वं ॥ ९ ॥

एनमित्याहौपधयो वै अग्नेर्भागधेयं ताभिरेवैनः
समर्हयति पुष्पावतीः सुपिप्पला इत्याहु तस्मादौपधयः
फलं गृह्णन्त्ययं वो गर्भं कृत्वियः प्रत्नः सुधस्यमासदु-
दित्याहु याभ्य एवैनं प्र च्यावयति तास्वेवैनं प्रति
ष्ठापयति द्वाभ्यामुपावहरति प्रतिष्ठित्यै* ॥ १० ॥

अस्तु । अनुष्टुप् । असि । सादयति । आरूढः ।
पत्वेति । गर्भम् । असौ । मोदध्वम् । द्विचत्वारिंशच्च ॥
॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डोपप्रथमप्रपाठकस्य चतुर्थानुवाक-
भाष्ये प्रयुज्यम् ।

वारुणो वै अग्निरुपनद्धो वि पाजसा इति वि
 सः सयति सवितृप्रसूत एवास्य विपूचीं वरुणमेनिं वि
 सृजति अप उपसृजति आपो वै शान्ताः शान्ताभिरे-
 वास्य शुचं शमयति तिसृभिरुपसृजति त्रिष्ट्वै अग्नि-
 र्यावानेव अग्निस्तस्य शुचं शमयति मित्रः सः सृज्य
 पृथिवीमित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैव ॥ १ ॥

एनः सः सृजति शान्त्यै यद् ग्राम्याणां पात्राणां
 कपालैः सः सृजेद् ग्राम्याणि पात्राणि शुचाप्येद् अर्भ-
 कपालैः सः सृजत्येतानि वै अनुपजीवनीयानि तान्येव
 शुचाप्यति शर्कराभिः सः सृजति धृत्यै अथो शन्वा-
 याजलोमैः सः सृजत्येषा वै अग्नेः प्रिया तनूर्यदुजा
 प्रिययैवैनं तनुवा सः सृजत्यथो तेजसा कृष्णाजिनस्य
 लोमभिः सं ॥ २ ॥

सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सः
 सृजति रुद्राः सम्भृत्य पृथिवीमित्याहैता वै एतं
 देवता अग्ने सम्भरन् ताभिरेवैनः सम्भरति मुखस्य
 शिरोऽसीत्याह यज्ञो वै मुखस्तस्य एतच्छिरो यदुखा
 तस्मादेवमाह यज्ञस्य पदे स्य इत्याह यज्ञस्य ह्येते ॥ ३ ॥

पदे अथो प्रतिष्ठित्यै प्र अन्याभिर्यच्छति अनु अन्यै-
 मन्त्रयते मिथुनत्वाय व्युद्धिं करोति चयं इमे लोका एषां

लोकानामास्यै छन्दोभिः करोति वीर्यं वै छन्दांसि
 वीर्यैश्वैनां करोति यजुषा विलं करोति व्यावृत्यै
 इयतीं करोति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितां दि-
 स्तनां कसेति द्यावापृथिव्योर्दोहाय चतुस्तनां करोति
 पशूनां दोहाय अष्टास्तनां करोति छन्दसां दोहाय
 नवाश्रिम् अभिचरतः, कुर्यात् चिदृतमेव वज्रं सम्भृत्य
 भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै कृत्वाय सा महीम् उखा-
 मिति नि दधाति देवतास्वैनां प्रति षापयति* ॥
 ॥ ४ ॥

* तेनैव । लोमभिः सं । एते । अभिचरतः । एक-
 विंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

सुप्तभिर्धूपयति सुप्त वै शीर्षेण्याः प्राणाः शिर एतद्
 यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणान् दधाति तस्मात्
 सुप्त शीर्षन् प्राणा अश्वशुकेन धूपयति प्राजापत्यो वै

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठकस्य पञ्चमानुवाक-
 भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

अथः सयोनित्वाय अदितिस्त्वेत्याह इयं वै अदिति-
रदित्या एव अदित्यां खनत्यस्याः अक्रूरङ्गाराय न हि
स्वः स्वः हिनस्ति देवानां त्वा पत्नीरित्याह देवानाम् ॥
॥ १ ॥

वै एतां पत्नयोऽग्नेऽकुर्वन्ताभिरेवैनां दधाति धिपणा-
स्त्वा इत्याह विद्या वै धिपणा विद्याभिरेवैनामभीन्धे
मास्त्वेत्याह छन्दाःसि वै मास्छन्दोभिरेवैनाः अपयति
वरुचयस्त्वेत्याह होत्राः वै वरुचयो होत्राभिरेवैनां
पचति जनयस्त्वा इत्याह देवानां वै पत्नीः ॥ २ ॥

जनयस्ताभिरेवैनां पचति पृड्भिः पचति पड्वै
कृतव कृतुभिरेवैनां पचति द्विः पचन्वित्याह तस्मात्
द्विः संवत्सरस्य सस्य पच्यते वारुण्युखा अभीक्षा मैत्रिया
उपैति शान्त्यै देवस्त्वा सविता उदपुत्वित्याह सवितृ-
प्रसूत एवैनां ब्रह्मण देवताभिरुदपति अपद्यमाना
पृथिवि आशा दिश आ पृण ॥ ३ ॥

इत्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भाति उत्तिष्ठ
वृहती भवोर्धा निष्ठ ध्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै
असूय पाचमनाच्छृणुमा च्छृणुति देवचा अकः अज-
क्षीरेण आ च्छृणुति परमं वै एतत् पयो यदजक्षीरं
परमेणैवैनां पयसि आ च्छृणुति यजुषा व्याहृत्यै

छन्दोभि॒रा च्छृ॑णत्ति छन्दोभि॒र्वै ए॒पा, क्रि॑यते॒ छन्दो॒भिरे॒व छन्दा॑सि आ च्छृ॑णत्ति* ॥ ४ ॥

आह॒ दे॒वानां॑ । वै प॒त्नीः । पृ॒ण । ए॒पा । षट् च॑ ॥
॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

एक॑वि॒ंशत्या॑ मा॒पैः पु॒रुष॑शी॒र्षम॑च्छैति अ॒मे॒ध्या वै
मा॒पा अ॒मे॒ध्यं पु॒रुष॑शी॒र्षम॑मे॒ध्यैरे॒वास्य॑ अ॒मे॒ध्यं नि॒रव॑दाय
मे॒ध्यं कृ॒त्वा आ ह॑रति एक॑वि॒ंशति॑र्भवति एक॑वि॒ंशो
वै पु॒रुषः॑ पु॒रुष॑स्या॒स्यै व्य॑ङ्गं वा ए॒तत् प्रा॒णैर॑मे॒ध्यं यत्
पु॒रुष॑शी॒र्षः स॑प्त॒धा वि॒त॒णां व॒ल्मीक॑व॒पां प्र॒ति नि
द॑धाति स॒प्त वै शी॒र्ष॒ण्याः प्रा॒णाः प्रा॒णैरे॒वै न॒त् सम॑
र्द्धय॑ति मे॒ध्यत्वाय॑ याव॑न्तः ॥ १ ॥

वै मृ॒त्युब॑न्धव॒स्तेषां॑ य॒म आधि॑पत्यं प॒री॒याय॑ यम॒
गा॒थाभिः॑ परि॑ गायति य॒मादे॒वैन॑द्वृ॒क्के ति॒स्त्रिभिः॑ परि॑
गायति त्रयं॑ इ॒मे लो॒का ए॒भ्य ए॒वैन॑लो॒केभ्यो॑ दृ॒क्के
तस्मा॑द् गाय॑ते न दे॒यं गा॒था हि तद् दृ॒क्केऽग्नि॑भ्यः

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठस्य षष्ठानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

पङ्भिर्दीक्षयति पङ्क्वै ऋतवं ऋतुभिरेवैनं दीक्ष-
यति सप्तभिर्दीक्षयति सप्त छन्दांसि छन्दाभिरेवैनं
दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभा उत्तमया जुहोति
वाग्वै अनुष्टुप् तस्मात् प्राणानां वागुत्तमा एकस्मात्
अक्षरादनामं प्रथमं पदं तस्माद् यद्वाचोऽनामं
तन्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि
प्रजापतिः ॥ १ ॥

प्रजापतेरास्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्भि प्रजापतिः
प्रजा अस्तृजत प्रजानां सृष्ट्वै यदुर्चिषि प्रहृज्याद्
भूतमव रुन्धीत् यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गारेषु प्र हृणक्ति
भविष्यदेवावरुन्धे भविष्यद्भि भूयो भूताद्वाभ्यां प्र हृणक्ति
द्विपाद् यजमानः प्रतिष्ठित्यै ब्रह्मणा वै एषा यजुषा
सम्भृता यदुखा सा यद्विद्येत आर्त्तिमार्च्छेत् ॥ २ ॥

यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रैतामुखान्पेत्याह
ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवैनां प्रतिं षापयति नार्त्तिमा-
र्च्छति यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते यदि भिद्येत
तैरेव कृपालैः सः सृजेत् सैव ततः प्रायश्चित्तिर्यो गत-
श्रीः स्यान्मघित्वा तस्य अव दध्याद् भूतो वै एष
स स्वां ॥ ३ ॥

देवतामुपैति यो भूर्तिकामः स्याद् य उखायै स-

भवेत् स एव तस्य स्यादतो ह्येव सम्भवति एष वै स्वयम्भू-
 र्नाम् भवत्येव यं कामयेत् भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्य-
 न्यतस्तस्याहृत्य अवं दध्यात् साक्षादेवास्मै भ्रातृव्यं
 जनयति अम्बरीषादन्नं कामस्य अवं दध्याद् अम्बरीषे-
 वै अन्नं भ्रियते सयेन्येवान्नं ॥ ४ ॥

अवं रुन्धे मुञ्जानवं दधाति ऊर्ग्वै मुञ्जा ऊर्जमेवास्मै
 अपि दधाति अग्निर्देवेभ्यो निलायत् स क्रुमुकं प्राविशत्
 क्रुमुकमवं दधाति यदेवास्य तत्र न्यक्तं तदेवावं रुन्धे
 आज्येन सं यौति एतद्वै अग्नेः प्रियं धाम् यदाज्यं
 प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्द्धयति अथो तेजसा ॥ ५ ॥

वैकङ्कतीमा दधाति भा एवावं रुन्धे शमीमयोमा
 दधाति शान्त्यै सीद् त्वं मातुरस्या उपस्थे इति
 तिसृभिर्जातमुप तिष्ठते चय इमे लोका एषेव लोकेषु
 आविर्दं गच्छति अथो प्राणानेवात्मन् धत्ते* ॥ ६ ॥

प्रजापतिः । ऋच्छत् । स्वां । एवान्नं । तेजसा ।
 चतुस्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डेयप्रथमप्रपाठकस्य नवमानुवाक-
 भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

न हं स्म वै पुराग्निरपरशुहृक्कणं दहति तदस्मै
प्रयोगः एव ऋषिरस्वदयत् यदग्ने यानि कानि चेति
समिधमा दधात्यपरशुहृक्कणमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै
स्वदते य एवं वेद औदुम्बरीमा दधाति ऊर्वं उदुम्बर
ऊर्जमेवास्मै अपि दधाति प्रजापतिरग्निमसृजत् त
सृष्टः रक्षाःसि ॥ १ ॥

अजिघाःसन्तस्त एतद्राक्षोघ्नमपश्यत् तेन वै स
रक्षाःस्थपाहत् यद्राक्षोघ्नं भवत्यग्नेरेव तेन जाता
द्रक्षाःस्थपं हन्ति आश्वत्थीमा दधाति अश्वत्थो वै
स्पतीनाः सपत्नसाहो विजित्यै वैकङ्कतीमा २५
भा एवाव रुन्धे शमीमयोमा दधाति शान्त्यै स
मे ब्रह्म उदेपां बाह्व अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी ॥ २ ॥

वाचयति ब्रह्मणैव सूचः सःश्यति सूचेण
तस्माद् ब्राह्मणे राजन्यवानति अन्यं ब्राह्मणं तस्माद्
राजन्यो ब्राह्मणवानति अन्यः राजन्यं मृत्युर्वै एष यत्
अग्निरमृतः हिरण्यः रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृत-
मेव मृत्योरन्तर्धत्ते एकविंशतिनिर्वाधो भवति एक-
विंशतिर्वै देवल्लोका द्वादश मासाः पञ्च ऋतवस्त्वय
इमे लोका असावादित्यः ॥ ३ ॥

एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेभ्य एव भ्रातृव्य-

इन्तरेति निर्वाधैव देवा असुरान्निर्वाधेऽकुर्वन् तत्
 निर्वाधानां निर्वाधत्वं निर्वाधी भवति आतृव्यानेव
 निर्वाधे कुरुते सावित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसूत्यै नक्तो-
 दासेत्युत्तरया अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते देवा अग्निं
 धारयन् द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा
 अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यत्य ॥ ४ ॥

प्राणैर्दाधारासीनः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः
 प्रजाः प्र जायन्ते कृष्णाजिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं
 ब्रह्म कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा चोभयतः परि-
 ष्ल्लिप्ति षडुद्यामः शिष्यं भवति षड्वै ऋतव ऋतुभि-
 र्वैनमुद्यच्छते यद् द्वादशोद्यामः संवत्सुरेणैव मौजं
 भवति ऊर्वै मुञ्जा ऊर्जैवैनः सम, अर्धयति सुपर्णोऽसि
 गुरुत्मानित्यवेक्षते रूपमेवास्यै एतन्महिमानं व्याचष्टे
 दिवं गच्छ सुवः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति*
 ॥ ५ ॥

रक्षांसि । औदुम्बरी । आदित्यः । उद्यत्य । सं ।
 चतुर्विंशतिश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥०॥

अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डेयप्रथमप्रपाठकस्य दशमानुवाक-
 भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

समी॑हो अ॒ञ्जन्क्ष॑दरं म॒तीनां॑ घृ॒तम॑ग्रे म॒धुम॑त॒
पि॒न्व॑मानः । वा॒जी वह॑न् वा॒जिनं॑ जा॒तवे॑दो दे॒वानां॑
वक्षि॑ प्रि॒यमा॑ सु॒धस्य॑म्^(१) । घृ॒तेना॒ञ्जन्त्सं॑ प॒थो दे॒व-
या॒नां प्र॑जा॒नन्वा॒जी अ॒र्षेतु॑ दे॒वान् । अ॒नु त्वा स॑मे
प्र॒दिशः॑ स॒चन्ताः॑ स्व॒धाम॑स्मै य॒जमा॑नाय धेहि^(२)
इ॒द्यश्चा॑सि व॒न्द्यश्च॑ वा॒जिन्ना॑शुश्चा॒सि मे॒ध्यश्च॑ स॒मे
अ॒ग्नि॒ध्वा ॥ १ ॥

दे॒वैर्वसु॑भिः स॒जोषाः॑ प्री॒तं वहि॑ व॒हतु॑ जा॒तवे॑दाः^(३)
स्तो॒र्णं ब॒र्हिः सु॑ष्ट॒रीमा॑ जु॒षाणा॑ उ॒रु घृ॒थु प्र॑थ॒मान
घृ॒थिव्या॑म् । दे॒वेभि॑र्य॒क्तम॑दि॒तिः स॒जोषाः॑ स्यो॒नं क्ष॑ण्वा॒ना
सु॒विते॑ द॒धातु॑^(४) । ए॒ता उ॑ वः सु॒भगा॑ वि॒श्वरू॑पा वि॒
पक्षो॑भिः अ॒यमा॑णा उ॒त् आ॒तैः । कृ॒षाः स॒तीः क॒वपः॑
शु॒भमा॑ना दारे॑ दे॒वोः सु॑प्राय॒णा भ॑वन्तु^(५) । अ॒न्तरा॑
मि॒त्रावरु॑णा च॒रन्ती॑ मुखं॑ य॒ज्ञाना॑म॒भि स॑वि॒दाने॑ ।
उ॒पासा॑ वां ॥ २ ॥

स॒हिर॑ण्ये सु॒शिल्वे॑ कृ॒तस्य॑ यो॒नां वि॒ह सा॑दयामि^(६) ।
प्र॒थ॒मा वाः॑ सर॒थिना॑ सु॒वर्णा॑ दे॒वो प॑श्यन्तौ भुव॒नानि॑
वि॒द्या । अ॒पि प्र॒थ॒ चो॑द॒ना वां मि॑माना॒ हेता॑रा
ज्योतिः॑ प्र॒दिशा॑ दि॒शन्ता॑^(७) । आ॒दि॒त्यैर्नो॑ भा॒र॒ती व॑ष्टु
य॒ज्ञः सर॑स्वती स॒ह रु॒द्रैर्न॑ आ॒वीत् । इ॒डा उप॑हृ॒ता

त्यस्तभिः सृज्यायां युष्मं नो देवीरुग्रतेषु धत्तः । त्वष्टा
 त्वीरं देयकामं अजानु त्वष्टरयां जायते आगुरयः ॥
 १७ ॥

तु त्वष्टेदं यियुं भुयनं अजान वष्टोः कृत्तारमिष्ट
 । त्विष्टोः ॥ अथो पूतेन त्वन्या समस्त उप देयाः
 । यत्तुः पायं स्तु । यन्म्यतिर्देवमोक्तं प्रजानन् अग्निना
 । य्याः स्रष्टितानि यद्यत् ॥ प्रजापतेस्तपसा या-
 यथानः सृष्टो जातो दधिदे यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन
 । विषां पुरोगा यावि साध्या वृषिरंदन्त देयाः ॥
 १८ ॥

अग्निष्टा । याम् । अयः । विषत्वारिः ॥
 १९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 एकादशोऽनुपाठः ॥०॥

साविषादि । अदम् । उग्रहाम । देवत्वम्-मनति ।
 कृत् । वीरः । सृष्टभिः । एकविंशत्या । एदभिः ।
 न च म । समोदो अयम् । एकादशः ॥ ११ ॥

साविषादि ॥ उग्रहाम ॥ कृत् ॥ वीरः ॥

पुश्वः स्युः^(८९) । न ह स्म^(९०) । नवपञ्चाशत्* ॥
॥ ५६ ॥

समाप्तः प्रथमप्रपाठकः ।

॥०॥ हरिः श्राम् ॥०॥

एव हि श्रूयते, 'समिद्धो अञ्जन् छदर मतीनामित्यश्वस्यां प्रभवन्ति सरूपत्वाय' इति । तत्र प्रथमाष्टवमाह,—“समिद्धो अञ्जन् छदर मतीना घृतमग्ने मधुमत् पिवमान' । वाजी वहन् वाजि जातवेदो देवानां वचि प्रियमा मधस्यम्^(१)” इति । हे 'जातवेद' 'अग्ने' 'वाजिन' (अश्व) 'वहन्' (वह, देवान् प्रापयेत्यर्थ) । कीदृशोऽग्नि ? 'समिद्ध' (सम्यक् प्रदीप्त), 'वाजी' (अश्ववान्, अन्नसम्पादक इत्यर्थ) किं कुर्वन् ?—'मतीना' 'छदर' 'अञ्जन्', छदरशब्दो धान्यानां आवाप कुसुलादिकमाचष्टे, 'मतीनां' (अभिज्ञानां) 'छदर' (कुसुलस्थानीय त्वक्स्वरूपम् 'अञ्जन्' (प्रकाशयन्), 'मधुमत्' (मधुर) 'घृत' 'पिवमान' (पिवन्), तथा देवार्थं सर्वाणि हवीषि वहन् । कीदृश वाजिन ?—'देवानां' 'प्रिय' (प्रीतिहेतु), 'आ'—'मधस्य' (सर्वतः पश्यन्तं सह स्थित) । अत एवाश्वमेधकाण्डे समाध्यास्यते,—‘आग्नेयं ह्यण्यं पुरस्तात्तलाटे' इत्यादि ।

* प्रथमे अनुवाके ४, द्वितीये ६, तृतीये ५, चतुर्थे ५, पञ्चमे १, षष्ठे ४, सप्तमे ४, अष्टमे ६, नवमे ६, दशमे ५, एकादशे ४ इति नवपञ्चाशत् ।

अथ द्वितीयाष्टममाह,—“घृतेनाञ्जन्त्वं पथो देवयानान् प्रजानन्
 गी अयेतु देवान् । अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताः स्वधामस्यै
 मानाय धेहि^(१)” इति । अयं ‘वाजी’ ‘देवान्’ ‘अयेतु’ (प्राप्नोतु) ।
 ‘कुर्वन् ?’—‘घृतेन’ (स्वस्योपरिभूतेनाज्येन) ‘देवयानान्’ ‘पथः’
 ‘देवलोकमितान् मार्गान्’ ‘सं’—‘अञ्जन्’ (सम्यक् द्रवीकुर्वन्), ‘प्रजानन्’
 ‘जेन घृतलाञ्छनेन मार्गो यथा ज्ञायते तथा कुर्वन्’ । हे ‘सप्ते’
 (अथ), ‘प्रदिशः’ (प्रकृष्टाः सर्वा दिशः) ‘त्वा’ (त्वाम्) ‘अनु’—‘सृत्य’
 ‘सचन्तां’ (सर्वे वेत्तारो भवन्तु*), ‘देवप्राप्तावानुकूल्यमेव कुर्वन्तु; त्वच्च’
 ‘अस्यै’ (यजमानाय) ‘स्वधां’ (स्वधाकारोपलक्षितमन्नं) ‘धेहि’
 (सम्पादय) ॥

अथ तृतीयाष्टममाह,—“ईक्ष्यामि वन्द्यश्च वाजिनाशुश्यामि
 मेध्यश्च सप्ते । अग्निष्ट्वा देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वक्त्रिं वहतु जात-
 वेदाः^(१)” इति । हे ‘वाजिन्’ (अथ), त्वम् अस्माभिः ‘ईक्ष्यश्च’ (क्षोतव्यश्च),
 ‘वन्द्यश्च’ (नमस्कार्यश्च) ‘असि’ । हे ‘सप्ते’ (अथ), ‘आशुश्च’ (शीघ्र-
 गामी च), ‘मेध्यश्च’ (द्यागयोग्यश्च) ‘असि’ । ‘जातवेदाः’ ‘अग्निः’
 ‘त्वा’ (त्वां) ‘वहतु’ (देवान् प्रापयतु) । कीदृशः ‘अग्निः’ ? ‘वसुभिः’
 (जगन्निवामहेतुभिः) ‘देवैः’ ‘सजोषाः’ (समानप्रीतिः) । कीदृशं
 त्वां ?—‘प्रीतं’ (प्रीतिविषयं) ‘वक्त्रिं’ (वाढारं) ॥

अथ चतुर्थीष्टममाह,—“स्त्रीणं गर्हिः सुष्टरीमा जुषाणा उरु-
 ष्यु प्रथमानं पृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तामदितिः सजोषाः स्थोनं
 क्षण्डानां सुविते दधातु^(१)” इति । ‘अदितिः’ (भूमिदेवी) ‘सुविते’

यावती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं परीयाय
 यो वै यमं देवयजनमस्याः अनिर्याच्याग्निं चिनुते
 यमायै नः स चिनुते अप इत इत्यध्यवसाययति
 यममेव देवयजनमस्मै निर्याच्यात्मनेऽग्निं चिनुते इष्टयेण
 वै अस्या अनामृतमिच्छन्तो नाविन्दन्ते देवा एतद्यजु-
 रपश्यन् अप इत इति यदेतेनाध्यवसाययति ॥ १ ॥

अनामृत एवाग्निं चिनुते उदन्ति यदेवास्याः अमेध्यं
 तदप हन्ति अपोऽवोक्षति शान्त्यैः सिकता नि वपत्ये-
 तद्वै अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपः रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे
 ऊषान् नि वपति पुष्टिवै यथा प्रजननं यदूषाः पुष्ट्या-
 मेव प्रजननेऽग्निं चिनुते ऽथै संज्ञाने एव संज्ञानः
 ह्येतत ॥ २ ॥

पृथूनां यदूषाः द्यावापृथिवी सहास्तां ते विद्युती
 अब्रूतामस्त्वेव नौ सह यज्ञियमिति यदमुष्या यज्ञिय-
 मासीत्तदुस्यामदधात् ते ऊषाः अभवन् यदस्या यज्ञिय-
 मासीत्तदमुष्यामदधात्तददश्चन्द्रमसि कृष्णमूपान्निवर्ष-
 न्नुदो ध्यायेद् द्यावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निं चिनुते ऽयः
 सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य ॥ ३ ॥

सक्तं भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धाम
 अव असुन्ध अग्नेरेवैतेन प्रियं धामाव रुन्धे छन्दोभिर्वै

देवाः सुवर्गं लोकमायन् चतस्रः प्राचीरुप दधाति
चत्वारि छन्दांसि छन्दाभिरेव तद्यजमानः सुवर्गं
लोकमेति तेषां सुवर्गं लोकं यतां दिशः समवलीयन्त
ते द्वे पुरस्तात् समीची उपदधत् द्वे ॥ ४ ॥

पश्चात् समीची ताभिर्वै ते दिशीऽहं हन् यत् द्वे
पुरस्तात् समीची उपदधाति द्वे पश्चात् समीची दिशं
विधृत्यै अथो पशवो वै छन्दांसि पशूनेवाग्ने समीची
दधाति अष्टावुप दधाति अष्टाक्षरा गायत्री गायत्री-
ऽग्निर्यावानेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टावुप दधाति अष्टाक्षरा
गायत्री गायत्री सुवर्गं लोकमज्ज्ञसा वेद सुवर्गस्य
लोकस्य ॥ ५ ॥

प्रज्ञात्यै चयोदश लोकं पृणा उप दधाति एकविंश-
तिः सम्पद्यन्ते प्रतिष्ठा वै एकविंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्यः
एकविंशस्यैव प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति प्रत्यग्निं
चिक्व्यानस्तिष्ठति य एवं वेद पञ्च चितीकं चिन्वीत प्रथमं
चिन्वानः पांक्तो यज्ञः । पांक्ताः पशवो यज्ञमेव पशूनव
रुन्धे चिचितीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्वय इमे
लोका एषेव लोकेषु ॥ ६ ॥

प्रति तिष्ठति एकचितोकां चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः
एकधा वै सुवर्गो लोक एकवृत्तैव सुवर्गं लोकमेति

पुरीषेणाभ्यूहति तस्मान्माः सेनास्थिं छन्नं न दुश्चर्मा
भवति य एवं वेद पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषै-
रभ्यूहति दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्-
विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति* ॥ ७ ॥

अध्यवसाययति । ह्येतत् । विश्वामित्रस्य । आदधत
दे । लोकस्य । लोकेषु । सप्तचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

वि वै एतौ दिपाने यश्च पुराग्निर्यथोखायाः समितु-
मिति चतुष्टभिः सन्नि वपति चत्वारि छन्दाः सि
छन्दाः सि खलु वै अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययैवैनौ तनुवा
सः शास्ति समितिमित्याहु तस्मात् ब्रह्मणा क्षत्रं
समेति यत् सन्मुष्य विहरति तस्मात् ब्रह्मणा क्षत्रं
व्येति ऋतुभिः ॥ १ ॥

वै एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव विमुच्ये मातेव
पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमित्याहु ऋतुभिरेवैनं दीक्षयित्वा
ऋतुभिर्वि मुञ्चति वैश्वानर्यां शिकमा दत्ते स्वदयत्ये-
वैनं नैर्ऋतोः कृष्णास्तिसस्तुपंपका भवन्ति निर्वृत्यै

वै एतद्भागधेयं यत्तुपाः निर्ऋत्यै रूपं कृष्णं रूपेणैव
निर्ऋतिं निरवेदयते इमां दिशं यन्त्येपा ॥ २ ॥

• वै निर्ऋत्यै दिक् स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं निरवे-
दयते स्वर्गते इरिणो उप दधाति प्रदरे वैतद्वै निर्ऋत्याः
आयवन् स्वै एवायतने निर्ऋतिं निरवेदयते शिष्य-
मुभ्युप दधाति नैर्ऋतो वै पाशः साक्षादेवैनं निर्ऋति-
पाशात् मुञ्चति तिस्र उप दधाति वेधाविहितो वै
पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मात् निर्ऋतिमव यजते
पराचीरुप ॥ ३ ॥

• दधाति पराचीमेवास्मात् निर्ऋतिं प्रणदते
प्रतीक्षन् आ यन्ति निर्ऋत्याः अन्तर्हित्यै मार्जयित्वोप
तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय गार्हपत्यमुप तिष्ठन्ते निर्ऋतिलोके
एव चरित्वा पूता देवलोकमुपावर्तन्ते एक्योप तिष्ठन्ते
एकधैव यजमाने वीर्यं दधति निवेशनः सङ्गमनो
वसूनामित्याह प्रजा वै पशवो वसु प्रजयैवैनं पशुभिः
समर्धयन्ति* ॥ ४ ॥

चतुर्भिः। एपा । पराचीरुप । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

* अस्यानुवाकस्य आख्यानं चतुर्थकाण्डेयद्वितीयप्रपाठकस्य पञ्चमानुवाक-
भाष्ये दृश्यम् ।

पुरुषमाचेण वि मिमीते यज्ञेन वै पुरुषः सम्मिती
 यज्ञपुरुषैवेन वि मिमीते यावान् पुरुष ऊर्ध्ववाहु-
 स्तावान् भवति एतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यैवेन
 वि मिमीते पक्षी भवति न हि अपक्षः पतितुमर्हति
 अरुन्निना पक्षौ द्राघीयांसौ भवतुस्तस्मात् पक्षप्र-
 वयांसि वयांसि व्याममाचौ पक्षौ च पुच्छञ्च भवति
 एतावद्वै पुरुषे वीर्यं ॥ १ ॥

वीर्यसम्मितो वेणुना वि मिमीते आग्नेयो वै वेणुः
 सयोनित्वाय यजुषा युनक्ति यजुषा कृपति व्यावृन्त्यै
 षड्गवेन कृपति षड्वा कृतवः कृतुभिरेवेन कृपति
 यद् द्वादशगवेन संवत्सरेणैव इयं वै अग्नेरतिदाहा-
 दविभेत् सा एतद्विगुणमपश्यत् कृष्टञ्चाकृष्टञ्च ततो वै
 इमां न अत्यदहत् यत्कृष्टञ्चाकृष्टञ्च ॥ २ ॥

भवत्यस्या अनतिदाहाय विगुणं त्वा* अग्निमुद्यन्तु-
 मर्हतीत्याहुर्यत् कृष्टञ्चाकृष्टञ्च भवति अग्नेरुद्यत्यै एता-
 वन्तो वै पशवो द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान् यत् प्राचं
 उत्सृजेत् रुद्रायपि दद्याद् यदक्षिणा पितृभ्यो नि-
 धुवेत् यत् प्रतीचो रक्षांसि हन्युरुदीच उत्सृजति
 एष वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक् ॥ ३ ॥

तामेवैनान् अनु उत्सृजति अथो खल्विमां दिशम्
 उत्सृजति अमौ वै आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनान्
 अनु उत्सृजति दक्षिणा पर्यावर्त्तन्ते स्वमेव वीर्यमनु
 पर्यावर्त्तन्ते तस्मादक्षिणोऽर्द्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो
 आदित्यस्यैवावृतमनु पर्यावर्त्तन्ते तस्मात् पराञ्चः
 पशवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आ वर्त्तन्ते तिस्रस्तिष्ठः
 सीताः ॥ ४ ॥

कृपति त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वि यातयत्योषधीर्वपति
 ब्रह्मणा अन्नमव रुन्धेऽर्कोऽर्कश्चीयते चतुर्दशभिर्वपति
 सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्तारण्या उभयीपामवरुध्यै
 अन्नस्यान्नस्य वपति अन्नस्यान्नस्यावरुध्यै कृष्टे वपति कृष्टे
 हि ओषधयः प्रतितिष्ठन्ति अनुसीतं वपति प्रजात्यै
 द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरेणैवास्मै अन्नं पचति यदग्निचित् ॥ ५ ॥

अनवरुद्धस्य अग्नीयादवरुद्धेन व्यूध्येत् ये वनस्पतीनां
 फलग्रहयस्तानिधोऽपि प्रोक्षेदनवरुद्धस्य अवरुध्यै
 दिग्भ्यो लोघ्रान्त्समस्यति दिशामेव वीर्यमवरुध्य दिशां
 वीर्येऽग्निं चिनुते यं हिष्याद् यन्न स स्यात् तस्यै दिशो
 लोघ्रमाहरेत् इपमूर्जमहमित आ ददे इति इपमेवोर्ज
 तस्यै दिशोऽव, रुन्धे क्षोर्धको भवति यस्तस्यां दिशि

भवति उत्तरवेदिमुप वपति उत्तरवेद्याः हि अग्नि-
थीयते अथो पशवो वै उत्तरवेदिः पशून्नेवाव रुन्धे
अथो यज्ञपुरुषोऽनन्तरित्यै* ॥ ६ ॥

च भवति एतावद्वै पुरुषे वीर्यं । यत् कृष्टञ्चाक्षष्टञ्च ।
दिक् । सीताः । अग्निचित् । अव । पञ्चविंशतिथ्यः ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्ने तव अग्नौ वय इति सिकता नि वपति एतद्वै
अग्नेवैश्वानरस्य सूक्तः सूक्तेनैव वैश्वानरमव रुन्धे
पृष्ठभिर्नि वपति पृष्ठा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमव रुन्धे समुद्रं वै नाम
एतच्छन्दः समुद्रमनु प्रजाः प्र जायन्ते यदेतेन सिकता
निवपति प्रजानां प्रजननायेन्द्रः ॥ १ ॥

वृचाय वज्रं प्राहरत् स जेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयः
रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ताः
शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै
शर्कराः पशुरग्निर्यच्छर्कराभिरग्निं परिमिनेति वज्रैणैव

* धाम्यानुवाकस्य धारयानं चतुर्थकाण्डोऽद्वितीयप्रपाठकाय पञ्चमपाठ-
सप्तमानुवाक-भाष्ये दृश्यम् ।

अस्मै पशून् परि गृह्णाति तस्माद् वज्रेण पशवः परि-
गृहीतास्तस्मात् स्थेयानस्थेयसो नोप हरते चित्तताभिः
पशुकामस्य ॥ २ ॥

परि मिनुयात् सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणाः
पशवः प्राणैरेवास्मै पशून् व रुन्धे चिण्वाभिर्भ्रातृव्यवत-
स्त्रिदृतमेव वज्रं सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै
अपरिमिताभिः परि मिनुयादपरिमितस्यावरुध्यै यं
कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः सिकता
व्यूहेत् अपरिगृहीत एवास्य विपूचीनः रेतः परा
सिञ्चति अपशुरेव भवति ॥ ३ ॥

यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति परिमित्य तस्य शर्कराः
सिकता व्यूहेत् परिगृहीते एवास्मै समीचीनः रेतः
सिञ्चति पशुमानेव भवति सौम्या व्यूहति सोमो वै
रेतोधा रेत एव तदधाति गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो
हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य चैष्टुभो हि राजन्यः
शंयुं वार्हस्पत्यं मेधो नोपानमत् सोऽग्निं प्राविशत् ॥ ४ ॥

सोऽग्नेः कृष्णो रूपं कृत्वोदायत् सोऽश्वं प्राविशत्
सोऽश्वस्यावान्तरशफोऽभवत् यदश्वमाक्रमयति य एव
मेधोऽश्वं प्राविशत् तमेवाव रुन्धे प्रजापतिनाग्निश्चेतव्य
इत्याहुः प्राजापत्योऽश्वो यदश्वमाक्रमयति प्रजापतिनैव

अग्निं चिनुते पुष्करपर्णमुप दधाति योनिर्वै अग्नेः
पुष्करपर्णः सयैनिम, एवाग्निं चिनुतेऽपां पृष्ठमसीत्युप
दधाति अपां वै एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णः रूपेणैव
एन्दुप दधाति* ॥ ५ ॥

इन्द्रः । पशुकामस्य । भवति । अविशत् । सयैनिं ।
विशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्ममुखा वै
प्रजापतिः प्रजा असृजत् ब्रह्ममुखा एव तत् प्रजा
यजमानः सृजते ब्रह्म जज्ञानमित्याह तस्माद् ब्राह्मणो
मुखो मुखो भवति य एवं वेद ब्रह्मवादिनो वदन्ति
न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यमित्येतर्था इति यत्
पृथिव्यां चिन्वीत पृथिवीः शुचाऽर्पयेत् नौपधयो न
वनस्पतयः ॥ १ ॥

प्र जायेरन् यदन्तरिक्षे चिन्वीत अन्तरिक्षः शुचा
अर्पयेत् न वपांसि प्र जायेरन् यद्विचि चिन्वीत दिवः

शुचा अर्पयेत् न पुर्जन्यो वर्षेद् रुक्ममुप दधाति अमृतं
 वै हिरण्यममृते एवाग्निं चिनुते प्रजात्यै हिरण्यं
 पुरुषमुप दधाति यजमानलोकस्य विद्यत्यै यदिष्टकाया
 आतृणमनूपदध्यात् पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राणमपि
 दध्यादक्षिणतः ॥ २ ॥

प्राञ्चमुप दधाति दाधारं यजमानलोकं न पशूनाञ्च
 यजमानस्य च प्राणमपि दधाति अथो खल्विष्टकाया
 आतृणमनूप दधाति प्राणानामुत्सृष्ट्यै द्रुप्तः चंस्कन्दे-
 त्यभि मृशति होचासु एवैनं प्रति स्थापयति सुचावुप
 दधात्याज्यस्य पूर्णां कार्ययमयीं दध्नः पूर्णामौदुम्बरीम्
 इयं वै कार्ययमयी असावौदुम्बरी इमे एवोप धत्ते
 ॥ ३ ॥

तूष्णीमुप दधाति न हीमे यजुपातुमर्हति दक्षिणां
 कार्ययमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असावुत्तरा
 आज्यस्य पूर्णां कार्ययमयीं वज्रो वै आज्यं वज्रः कार्ययौ
 वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाः स्यप हन्ति दध्नः पूर्णा-
 मौदुम्बरीं पशवो वै दधि ऊर्क् उदुम्बरः पशुष्टेवोर्ज
 दधाति पूर्णं उप दधाति पूर्णं एवैनं ॥ ४ ॥

अमुष्मिंल्लोक उप तिष्ठते विराजि अग्निश्चेतव्य
 इत्याहुः सुग्वै विराट् यत् सुचावुपदधाति विराजि

एवाग्निं चिनुते यज्ञमुखे यज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञः
 रक्षांसि जिघांसन्ति यज्ञमुखः रुक्मो यद् रुक्मं
 व्याधारयति यज्ञमुखादेव रक्षांस्यपहन्ति पञ्चभि-
 र्व्याधारयति पांक्तौ यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्माद्
 रक्षांस्यपहन्ति अक्षण्या व्याधारयति तस्मादक्षण्या,
 पशवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै* ॥ ५ ॥

वनस्पतयः । दक्षिणतः । धत्ते । एवैनं । तस्माद-
 क्षण्या । पञ्च च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे द्वितीयप्रपाठके
 सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

स्वयमातृणामुप दधाति इयं वै स्वयमातृणा इमामेव
 उप धत्तेऽश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधाति अथो
 प्राजापत्यो वै अश्वः प्रजापतिर्नैवाग्निं चिनुते प्रथमे-
 ष्टकोपधीयमाना पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राणमपि
 दधाति स्वयमातृणा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्यै अथो
 सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै अमावग्निश्चेतुर्व्य इत्याहु-
 रोप वै ॥ १ ॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य अष्टम
 भवमानुवाकभाष्ये दृश्यम् ।

अग्निर्वैश्वानरो यद् ब्राह्मणस्तस्मै प्रथमामिष्टकां
यजुष्कृतां प्रयच्छेत् तां ब्राह्मणश्चोपदध्यातामग्नावेव
तदग्निं चिनुत ईश्वरो वा एष आर्तिमार्त्तोर्योऽ
विद्वानिष्टकाम् उपदधाति चीन् वरान् दद्यात् चयो वै
प्राणाः प्राणानां स्मृत्यै द्वावेव देयौ द्वौ हि प्राणावेक
एव देय एको हि प्राणः पशुः ॥ २ ॥

वा एष यदग्निं न खलु वै पशव आयवसे रमन्ते
दूर्वेष्टकामुप दधाति पशूनां धृत्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्तीत्याह काण्डेन काण्डेन
क्षीपा प्रतितिष्ठति एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन
चेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराभ्यै देवलक्ष्मं
वै त्यालिखिता तामुत्तरलक्ष्माणं देवा उप आ दधत
अधरलक्ष्माणमसुरा यं ॥ ३ ॥

कामयेत् वसीयान्त्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप
दध्याद्वसीयानेव भवति यं कामयेत् पापीयान्त्यादि-
त्यधरलक्ष्माणं तस्योप दध्यादसुरयोनिमेवैनमनु परा
भावयति पापीयान् भवति त्यालिखिता भवति इमे वै
लोकास्त्रालिखितैभ्य एव लोकेभ्यो भ्रातृव्यमन्तरेति
अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कूर्मो भूत्वाऽनु
प्र असर्पत् ॥ ४ ॥

यत् कूर्ममुप दधाति यथा क्षेत्रविदञ्जसा नयत्येव-
मेवैनं कूर्मः सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति मेधो वा एष
पशूनां यत् कूर्मो यत् कूर्ममुप दधाति स्वमेव मेधं
पश्यन्तः पशव उषं तिष्ठन्ते श्मशानं वा एतत् क्रियते
यन्मृतानां पशूनां शीर्षाण्युपधीयन्ते यज्जीवन्तं कूर्म-
मुप दधाति तेनाश्मशानचिद्वास्तव्यो वा एष यत् ॥ ५ ॥

कूर्मो मधु वाता ऋतायुत इति दध्ना मधुमिश्रेणाभ्य-
नक्ति स्वदयत्येवैनं ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्दध्यारण्यं मधु
यद्दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति उभयस्यावरुध्यै मंही द्यौः
पृथिवी च न इत्याह आभ्यामेवैनमुभयतः परि गृह्णाति
प्राञ्चमुप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समध्यै पुरस्तात्
प्रत्यञ्चमुप दधाति तस्मात् ॥ ६ ॥

पुरस्तात् प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते यो वा अप-
नाभिमग्निं चिनुते यजमानस्य नाभिमनु प्र विंशति स
एनमीश्वरो हिंसितोरुलूखलमुप दधात्येषा वा अग्ने-
र्नाभिः सनाभिमग्निं चिनुतेऽहिंसायै औदुम्बरं
भवत्युर्ग्वो उदुम्बर ऊर्जमेवावरुध्यै मध्यत उषं दधाति
मध्यत रुवास्मै ऊर्जं दधाति तस्मात् मध्यत ऊर्जा
भुञ्जते इयं दधति प्रजार्पतिना यज्ञमुखेन समितुमव-
हन्त्यन्नमेवाकवैष्णव्या ऋचा उषं दधाति विष्णुर्वै यज्ञो

वैष्णवा वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रति स्थापयति* ॥ ७ ॥

एष वै । पशुः । अयं । सर्पत् । एष यत् । तस्मात् ।
सप्तविंशतिश्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिः सम्भूतं यदुखा
यदुखामुपदधात्येभ्य एव लोकेभ्यो ज्योतिरव रुन्धे मध्यत
उप दधाति मध्यत एवास्मै ज्योतिर्दधाति तस्मात्
मध्यतो ज्योतिरुपास्महे सिकताभिः पूरयत्येतद्वा अग्ने-
वैश्वानरस्य रूपः रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे यं कामयेत
क्षोधुकः स्यादित्यूनां तस्योप ॥ १ ॥

दध्यात् क्षोधुक एव भवति यं कामयेतानुपदस्यत्
अन्नमद्यादिति पूर्णां तस्योप दध्यादनुपदस्यदेवान्नमत्ति
सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये पशवो
मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति सवीर्यत्वायोखायामपि
दधाति प्रतिष्ठामेवैनं हनयति व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरमेध्यं
यत् पुरुषशीर्षममृतं खलु वै प्राणाः ॥ २ ॥

* अग्न्यानुवाकस्य व्याख्यानं अनुचर्यमाणोऽद्वितीयप्रपाठकस्य नवमानुवाक-
भाष्ये दृश्यम् ।

अमृतं हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशल्कान् प्रत्यस्यति
 प्रतिष्ठामेवैनङ्गमयित्वा प्राणैः समर्द्धयति दृभा मधु-
 मिश्रेण पूरयति मधुव्योऽसानीति श्रुतातुङ्गेन मेध्यत्वाय
 ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्धारण्यं मधु यद्दृभा मधुमिश्रेण
 पूरयत्युभयस्यावरुध्यै पशुशीर्षाण्युप दधाति पशवो वै
 पशुशीर्षाणि पशून्नेवावरुध्ये यं कामयेतापशुः स्था-
 दिति ॥ ३ ॥

विपूचीनानि तस्योप दध्याद् विपूच एवास्मात् पशून्
 दधात्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्स्यादिति
 समीचीनानि तस्योप दध्यात् समीच एवास्मै पशून्
 दधाति पशुमानेव भवति पुरस्तात् प्रतीचीनमश्वस्य
 उप दधाति पश्चात् प्राचीनमृषभस्य अपशवो वा अन्ये
 गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वानेवास्मै समीचो दधात्येता-
 वन्तो वै पशवः ॥ ४ ॥

द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान् वा एतदुग्नौ प्र दधाति
 यत् पशुशीर्षाण्युप दधात्युमुमारण्यमनु ते दिशामीत्याह
 ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान् पशून्लुचमनूत्सृजति
 तस्मात् समावत् पशूनां प्रजायमानानारण्याः पशवः
 कनीयाः सः शुचा हृताः सर्पशीर्षमुप दधाति यैव सूर्ये
 त्विपिस्तामेवावरुध्ये ॥ ५ ॥

यत्समीचीनं पशुशीर्षैरुपदध्याद् ग्राम्यान् पशून्
दशुकाः सूर्यद्विपूचीनमारुणान् यजुरेव वदेद्व तां
त्विपि रुधे या सूर्पे न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारु-
णानथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति तेन तां त्विपिमव
रुन्धे या सूर्पे यद्यजुर्वदति तेन शान्तम्* ॥ ६ ॥

जनां तस्योप । प्राणाः । स्यादिति । वै पशवः । रुन्धे ।
चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पशुर्वा एष यदुग्निर्योनिः खलु वा एषा पशोर्वि
क्रियते यत् प्राचीनमैष्टकाद्यजुः क्रियते रेतोऽपस्या
अपस्या उप दधाति योनावेव रेतो दधाति पञ्चोप
दधाति पांक्ताः पशवः पशून्वास्मै प्रजनयति पञ्च
दक्षिणतो वज्रो वा अपस्या वृज्जेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो
रक्षाऽसि अप हन्ति पञ्च पथात् ॥ १ ॥

* अस्यानुवाकस्य आर्याम् पशुर्धकाखीयद्वितीयप्रपाठकस्य नवमदश-
माऽनुवाकभाष्ये दृश्यम् ।

प्राचीरुपं दधाति पश्चाद्वै प्राचीन्ः रेतो धीयते पश्चा-
 देवास्मै प्राचीन्ः रेतो दधाति पञ्च पुरस्तात् प्रतीची-
 रुपं दधाति पञ्च पश्चात् प्राचीस्तस्मात् प्राचीन्ः रेतो
 धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते पञ्चोत्तरतश्छन्दस्याः
 पशवो वै छन्दस्याः पशून्नेव प्रजातान्स्वमायतनमभि
 पर्यूहते इयं वा अग्नेरिति दाहादविभेत् सैताः ॥ २ ॥

अपस्या अपश्यत् ता उपोधत् ततो वा इमानात्स्य-
 दहद् यदपस्या उपदधात्स्यस्या अनिति दाहायोवाचं
 हेयमदहद् इत् स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ
 चैना एवं वेददिति प्राणमृत उप दधाति रेतस्येव प्राणान्
 दधाति तस्माददन् प्राणान् पश्यन् शृण्वन् पशुर्जायते-
 ऽयं पुरः ॥ ३ ॥

भुव इति पुरस्तादुपं दधाति प्राणमेवैताभिर्दाधा-
 रायं दक्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभि-
 र्दाधारायं पश्चाद्विश्वव्यचा इति पश्चाच्चक्षुरेवैताभि-
 र्दाधारेदमुत्तरात् सुवरित्युत्तरतः ओचमेवैताभिर्दा-
 धारेयमुपरि मृतिरित्युपरिष्ठादाचमेवैताभिर्दाधार दश
 दशोपं दधाति स वीर्यत्वायाक्षण्या ॥ ४ ॥

उपं दधाति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति
 प्रतिष्ठित्यै याः प्राचीस्ताभिर्वसिष्ठ आर्धोत् या दक्षिणा

ताभिर्भरद्वाजो याः प्रतीचिस्ताभिर्विश्वामित्रो या
उदीचीस्ताभिर्जमदग्निर्या ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा य
एवमेतासामृद्धिं वेदधीत्येव य आसामेवं बन्धुतां वेद
बन्धुमान् भवति य आसामेवं ऋषिं वेद कल्पते ॥ ५ ॥

अस्मै य आसामेवमायतन् वेदायतनवान् भवति
य आसामेवं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति प्राणभृत उप-
धाय स्यत उप दधाति प्राणानेवास्मिन्धित्वा संयद्धिः
सं यच्छति तत् संयताः संयत्त्वमथो प्राण एवापानं
दधाति तस्मात् प्राणापानौ सं चरतो विपूचोरुप दधाति
तस्माद्विधंचौ प्राणापानौ यद्वै अग्रेरसंयतम् ॥ ६ ॥

असुवर्ग्यमस्य तत् सुवर्ग्योऽग्निर्यत् संयत उप दधाति
समेवैनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाकस्त्यविवर्यः कृतमयाना-
मित्याह वयोभिर्वायानेव रुन्धे अयैर्वयाःसि सर्वतो
वायुमतीर्भवन्ति तस्मादुयः सर्वतः पवते* ॥ ७ ॥

पृथ्यात् । एताः । पुरः । अष्टाया । कल्पते । संयतम् ।
पञ्चविंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डोद्वितीयप्रपाठस्य प्रथमद्वितीय-
द्वितीयानुवाकभाष्ये दृश्यम् ।

गायत्री विष्टुप् जगत्पुष्टुप् पंक्तयो सह । बृहत्पु-
 ष्णिहो ककुत् सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा^(१) । द्विपदा या
 चतुष्पदा त्रिपदा या च पदपदा । सच्छन्दा या च
 विच्छन्दाः सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा^(१) । महानामी रेव-
 तयो विश्वा आशोः प्रसूवरीः । मेध्या विद्युतो-वाचः
 सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा^(१) । रजता हरीणीः सीता
 युजा युज्यन्ते कर्मभिः । अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभिः
 शिष्यन्तु त्वा^(१) । नारीः ॥ १ ॥

ते पत्नयो लोम वि चिन्वन्तु मनीषया । देवानां
 पत्नीर्दिशः सूचिभिः शिष्यन्तु त्वा^(१) । कुविद्भ यवमन्तो
 यवंचिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं विधूय । इहेहैषां कणुत
 भोजनानि ये बर्हिषो नमो वृक्तिं न जग्मुः^(२) ॥ २ ॥

नारीः । चि५शच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
 एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टाग्नि प्रथमे प्रोक्तो द्वितीये चित्युपक्रम ।

द्वादशावानुवाका सुरामन्द्या वङ्गरवस्थिति ॥

वाक्सप्रेणाप्युपस्थानं प्रथमे समुदीरितम् ।

द्वितीये त्वष्ट्यनयन गार्हपत्य चिनोति हि ॥

तृतीये तु चतुर्थे तु उख्याग्निं तत्र संवपेत् ।

पञ्चमे छपति चेत्रं षष्ठेऽच मिकतादिकम् ॥

वपेद्, रुक्माद्युपादध्यात् सप्तमे, चाष्टमे पुनः ।

स्याप्रयेत् स्वयमावृणामुखादीन्वमे तथा ॥

अपस्यास्य प्राणभृत, तथोपानभृतश्चितौ ।

प्रथमायामुपादध्यात् दशमे तत्समीरितम् ॥

एकादशद्वादशौ तु विज्ञेयावायमेधिकौ ।

अश्वस्यासिपथाः कल्पा गायत्रीत्यादिमन्त्रकैः ॥

कस्वेत्यसिपथे हित्वा त्वरमाकृत्यतो द्वयम्* ।

कल्पः,—‘गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां सौवर्णीभिः सूचीभिः।
महिषी अश्वस्यासिपथान् कल्पयति प्राक् क्रोडात्’ इति । राज्ञः पत्न्यः
त्रिविधाः,—उत्तमा मध्यमा अधमा चेति, ताश्च, महिषी वावाता
परिवृत्तीत्येतन्नामधेयाः, ताश्च मृतस्याश्वस्यासिना क्तेदनाय तत्तत्-
स्थानेषु रेखाः सूचीभिः कुर्युः ।

तत्र महिष्याः प्रथमामृचमाह,—“गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप्
पङ्क्त्या सह । बृहती उष्णिहा ककुत् सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा^(१)” इति ।
गायत्र्यादिककुदनैः शब्दैः अभिधेयाः कन्दोदेवताः, हे अश्व, त्वां
सौवर्णसूचीभिः ‘शिष्यन्तु’ लिखन्तु ।

अथ द्वितीयामृचमाह,—“द्विपदा या चतुष्पदा त्रिपदा या च

* “कस्वेत्यसिपथेऽश्वस्याच्चेत्त्वचं कृत्यतो द्वयम्” (!) इति आदर्शपुस्तक-
पाठः ।

† “सूचितसूचीभिः” इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

षट्पदा । सच्छन्दा या च विहृदाः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा^(१)” इति ।
द्विपदादिरूपाणां मन्त्राणामभिमानिन्यः तन्नामिका देवताः त्वां
सूचीभिः ‘शिम्यन्तु’ लिखन्तु ।

कल्पः,—‘एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वावाता प्रत्यक् क्रोडात् प्राङ्
नाभेः’ इति । यथा महिषी क्रोडात् प्राचीने मुखभागे लिखति,
एवं वावाता क्रोड़नाभ्योर्मध्ये अनन्तरभाविना मन्त्रद्वयेन लिखेत् ।

तत्र प्रथमामृचमाह,—“महानाग्नी रेवतयो विश्वा आशाः प्रसुवरीः ।
मेघ्या विद्युतो वाचः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा^(१)” इति । महत्
प्रोढं,—देवेषु अत्यन्तं प्रसिद्धं, नाम यासां देवतानां ता महानाग्न्यः,
एतन्नामधेयाः काशिदेवताः, तथा, ‘रेवतयः’ धनवत्यः एतन्नामिका
देवताः, तथा, ‘प्रसुवरीः’ सर्वप्रसवहेतुभूताः, ‘विश्वा आशाः’ सर्वा
दिशः दिग्देवताः, तथा, मेघेषु भवा ‘मेघ्याः’ विद्युदभिमानिन्यो
देवताः, तथा, ‘वाचः’ गर्जनाभिमानिन्यो देवताः, हे अथ, त्वां
राजतीभिः ‘सूचीभिः शिम्यन्तु’ ।

अथ द्वितीयामृचमाह,—“रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते
कर्मभिः । अथस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा^(१)” इति ।
‘रजताः’ रौप्याः, ‘हरिणीः’ हिरण्मयाः, ‘सीसाः’ लोहमय्यः, ‘युजः’
लेखनकर्मयोग्याः सूच्यः, अत एव ‘वाजिनः’ अन्नहेतोः ‘अथस्य’
‘त्वचि’, कर्मभिः लेखनादिव्यापारैः ‘युज्यन्ते’, तादृशीभिः सूचीभिः,
हे अथ, त्वां लेखनकुशला देवताः ‘शिम्यन्तु’ ।

कल्पः,—‘एवमुत्तराभ्यां लौहीभिः सीसाभिर्वा परिष्क्रीति
शेषम्’ इति ।

तच्च प्रथमामृचमाह,—“नारीस्ते पद्मयो लोम वि चिह्नन्तु
मनीषया । देवानां पत्नीर्दिशं सुचीभिः शिष्यन्तु त्वा^(१)” इति । हे
अथ, ‘नारीः’ महिष्यादयो नार्यः, ‘पद्मयः’ राजपत्न्यः ताः, ‘मनीषया’
स्वबुद्ध्या, लोमानि ‘वि’-‘चिह्नन्तु’ अमिषयसिद्धये तदीयं लोमजातम्
अपनयन्तु पृथक् कुर्वन्तु । तथा ‘देवानां पत्नीः’ “सेनेन्द्रस्य (आ० ३
प्र० ८ अ०)” इत्याद्यनुवाकोक्ता देवपत्न्यः, तथा, ‘दिशः’ दिग्देवताः,
‘सुचीभिः’ लौहीभिः एताभिः त्वां ‘शिष्यन्तु’ ।

अथ द्वितीयामृचमाह,—“कुविदङ्ग यवमन्तो यवश्चिद्यथा
दान्यनुपूर्वं वि-यूय । इहेहैषां कृणुत भोजनानि ये वर्हिषो नमोवृक्तिं
न जग्मुः^(२)” इति । अङ्गशब्दः प्रियसम्बोधनवाची,* हे प्रियाः,
अथमेधहविर्भाजो देवाः, ये यज्वानः, ‘वर्हिषः’ यागस्य ‘नमोवृक्तिं’
नमस्कारविनाशनं ‘न जग्मुः’ न प्रापुः, किन्तु अत्यन्तश्रद्धालवोऽनु-
तिष्ठन्ति, तेषाम् ‘एषां’ यज्वनां हविर्विषयाणि ‘भोजनानि’
‘इहेह’ ‘कृणुत’, यज्ञानामेकैकत्वे† वीक्षा । तत्रोपमानमुच्यते,—
कुविच्छब्दो यज्ञार्थवाची, चिच्छब्दः समुच्चये, यथा लोके ‘यवमन्तः’
यवादिधान्योपेताः कृपिकाः ‘कुवित्’ ‘चित्’ ‘यवं’ यज्जलं यवं अन्यानि
च गोधूमप्रियङ्गवादिधान्यानि, ‘अनुपूर्वं’ तत्तत्परिपाकानुक्रमेण
‘वि-यूय’ इदं पक्वमिदमपक्वमिति विशेषेण पृथक्कृत्य, ‘दान्ति’
लुनन्ति, तथा यूयमपि, नमस्कारादिरहितः नास्तिकोऽयं यज्वा,
श्रद्धालुरयं यज्वेति विविच्य श्रद्धालोर्हवीषि भुङ्क्ष्वम् ॥

* ‘प्रियासम्बोधनवाची’ इति व्यादर्शपुस्तकपाठः ।

† ‘एकैकत्वं वीक्षा’ इति व्यादर्शपुस्तकपाठः ।

अथ विनियोगसंग्रहः,—

गाय,—दाभ्यन्तु महिषी, वावाता तु महा,—दद्यात् ।

परिवृत्ती तु ना,—दाभ्यां कल्पयेयुग्मैः पथः ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

कस्त्वा ह्यति कस्त्वा वि शास्ति कस्ते गात्राणि
शिम्यति । क उ ते शमिता कविः^(१) । ऋतवस्ते ऋतुधा
परुः शन्तितारो वि शासतु । संवत्सरस्य धार्यसा
शिमीभिः शिम्यन्तु त्वा^(२) । दैव्या अर्ध्वर्यवस्त्वा ह्यन्तु
वि च शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः कृण्वन्तु
शिम्यन्तः^(३) । अर्धमासाः परुःसि ते मासाश्चरन्तु
शिम्यन्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं ॥ १ ॥

सुदयन्तु ते^(४) । पृथिवी तेऽन्तरिक्षेण वायुश्चिद्रं
भिषज्यतु । द्यौस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु साधुया^(५) ।
शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शमस्थभ्यो
मज्जाभ्यः शमु ते तनुवे भुवत्^(६) ॥ २ ॥

विलिष्टं । त्रिःशच्च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

विष्णुमुखा । अन्नपते । यावन्ती । वि वै । पुरुषमा-
 च्रेण । अग्ने तव श्रवो वायो । ब्रह्म जज्ञानः । स्वयमातृ-
 णाम् । एषां वै । पशुः । गायत्री । कस्त्वा । द्वादश ॥
 ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा (१।१) । अपचितिमान् (२।४) । वि वा
 एतौ (४।१) । अग्ने तव (६।१) । स्वयमातृणां (८।१) ।
 विपूचीनानि (९।४) । गायत्री (११।१) । चतुःपष्टिः ॥
 ॥ ६४ ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके द्वितीयः प्रश्नः ॥

॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

एकादशानुवाके सूचीभिरभिपथ्या ऋषिरभिहितः* । अथ द्वादशे
 विंशमनमुच्यते ।

कल्पः,—‘कस्त्वा अति कस्त्वा विशास्तीत्ययस्य त्वयमाच्छति’ इति ।
 तस्मिन्ननुवाके प्रथमाष्टपमाह,—“कस्त्वा अति कस्त्वा वि शस्ति
 कस्ते गात्राणि शिम्यति । क उ ते शमिता कविः” इति । हे अय,
 त्वां ‘कः’ प्रजापतिः ‘इति’ क्षिनत्ति, क्षित्वा च अनन्तरं ‘कः’
 प्रजापतिरेव त्वां ‘वि शस्ति’ स्वदवयवान् विभज्य स्थापयतिः, ततः
 ‘कः’ प्रजापतिरेव ‘ते गात्राणि’ अवयवान् ‘शिम्यति’ शमयति,
 सुरचितानि करोतीत्यर्थः । ‘कविः’ विद्वान् अनर्थज्ञः ह्येदनाभिज्ञः

‘क’ ‘उ’ प्रजापतिरेव ‘ते’ तव ‘शमिता’ न तु इतरपशुवदन्यः कश्चिन्नानुयः ।

द्वितीयामृचमाह,—“अतवस्ते अतुधा परः शमितारो वि शासतु । संवत्सरस्य धायसा शिमीभिः शिम्यन्तु त्वा^(१)” इति । ‘अतवो’ वसन्तादयो देवा, ‘शमितारो’ भूत्वा, ‘अतुधा’ तत्तदृतुकाले ‘ते’ ‘परः’ त्वदीयं पर्व ‘वि शासतु’ विविधं स्यापयन्तु । ‘संवत्सरस्य धायसा’ धारणेन ‘शिमीभिः’ शमनहेतुभिः क्रियाभिः ‘त्वा’ त्वां ‘शिम्यन्तु’ शमयन्तु, अतुदेवा एव संवत्सरधारकाः सन्तः तत्तत्कालोचितव्यापारैः त्वां देवयोग्यं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥

तृतीयामृचमाह,—“दैव्या अध्वर्यवस्त्वा क्नु वि शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः क्णन्तु शिम्यन्त^(१)” इति । देवेषु भवाः ‘दैव्याः’ ‘अध्वर्यवो’ द्युप्रभृतयः, ‘द्यौरध्वर्युः’ अग्निनावध्वर्यु सत्यहविरध्वर्युः इति श्रुतेः । तादृशाः सर्वे त्वां ‘क्नु’ शस्तेण क्तिदन्तु, किञ्च, ‘वि शासतु’ विविधं स्यापयन्तु । ‘शिमाः’ शमनहेतवः सन्तः ‘ते’ ‘गात्राणि’ त्वदीयान् अवयवान् ‘पर्वशः’ तत्तत्पर्वानुसारेण ‘शिम्यन्तः’ शमयन्त रक्षन्तः, ‘क्णन्तु’ तत्र-तत्रोचितं व्यापारं कुर्वन्तु ।

चतुर्थामृचमाह,—“अर्धमासाः परूष्णि ते मासाश्चरन्तु शिम्यन्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टः सुदयन्तु ते^(१)” इति । ‘अर्धमासाः’ ‘मासाः’ च देवाः ‘ते’ ‘परूष्णि’ ‘शिम्यन्तः’ शमयन्तो रक्षन्तः ‘क्नु’ क्तिदन्तु । तथा, ‘अहोरात्राणि’ तदभिमानिनी देवता ‘मरुतः’ च ‘ते’ सर्वेऽपि ‘विलिष्ट’ विनाशितमङ्ग ‘सुदयन्तु’ स्वादु कुर्वन्तु ॥

पञ्चमामृचमाह,—“पृथिवी अन्नरिक्षेण वायुश्चिद्रं भिषज्यतु ।

द्यौस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु साधुया”^(५) इति । हे अश्व, ‘ते’ ‘क्षिद्रं’
त्वदीयं विनष्टम् अङ्गम्, ‘अन्तरिक्षेण’ सहिता ‘पृथिवी’ ‘भिषज्यतु’
समादधातु, ‘वायुः’ च ‘भिषज्यतु’ । इयं ‘द्यौः’ ‘नक्षत्रैः’ सहिता ‘ते’
‘रूपं’ त्वदीयं स्वरूपभूतमिदं हविः ‘साधुया’ साधु समीचीनं यथा
भवति, तथा ‘कृणोतु’ करोतु ।

षष्ठीमृचमाह,—“शन्ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शमस्यभ्यो
मज्जभ्यः शसु ते तनुवे भुवत्^(६)” इति । हे अश्व, ते ‘तव’ ‘परेभ्यः’
‘गात्रेभ्यः’ उत्कृष्टेभ्योऽवयवेभ्यः, ‘शं’ सुखं अस्तु ; तथा ‘अवरेभ्यः’
निम्नोभ्यः अवयवेभ्यः ‘शमस्तु’ । तथा ‘अस्यभ्यः’ त्वदीयेभ्योऽस्यिभ्यः,
‘मज्जभ्यः’ च ‘शम्’ अस्तु । तथा ‘ते’ ‘तनुवे’ शरीराय ‘शसु’ ‘भुवत्’
सुखमेव भवतु ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

कस्त्वेति मन्त्रषट्केन ह्यश्वस्य त्वचमाच्छरति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं विनाशयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः—
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
भृपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः
सम्पूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ तत्सत् ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय. नम ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये .

पञ्चमकाण्ड तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

उत्सन्नयज्ञो वा एष यद्भिः किं वा अहृतस्य क्रियते
किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति पूर्यति वै
अस्य तदाश्विनीरूपं दधात्यश्विनौ वै देवानां भिषजौ
ताभ्यामेवासौ भेषजं करोति पञ्चोपं दधाति पाङ्क्तो
यज्ञो यावानेव यज्ञस्तसौ भेषजं करोत्यृतव्या उप दधा-
त्यृतूनां क्लृप्त्यै ॥ १ ॥

पञ्चोपं दधाति पञ्च वै ऋतवो यावन्त एव ऋतव-
स्तान् कल्पयति समानप्रभृतयो भवन्ति समानोदका-
स्तस्मात् समाना ऋतव एकेन पदेन व्यावर्तन्ते तस्माद्-
ृतवो व्यावर्तन्ते प्राणभृत उपदधात्यृतुष्वेव प्राणान्
दधाति तस्मात् समानाः सन्त ऋतवो न जीर्यन्त्यथो
प्र जनयत्येवैनानेष वै वायुर्यत् प्राणो यदृतव्या उप-
धार्य प्राणभृतः ॥ २ ॥

उप॒दधा॑ति तस्मात् सर्वा॑न्तू॒ननु॑ वा॒युरा व॑रीवर्ति
 दृष्टि॑सनीरुप॑ दधाति दृष्टि॑मे॒वाव॑ रुन्धे यदे॑क॒धोप॑द॒ध्या-
 देक॑मृ॒तुं व॑र्षे॒दनु॑परि॒हारः॑ सादयति तस्मात् सर्वा॑न्तू॒न
 व॑र्षति यत् प्रा॒णमृ॑त उप॒धाय॑ दृष्टि॑सनीरुप॑दधाति
 तस्माद् वा॒युप्र॑च्युता दि॒वो दृष्टि॑री॒र्त्ते प॒शवो॑ वै वय॑स्या
 नाना॑मनसः खलु॒ वै प॒शवो॑ नाना॑व्रता॒स्तेऽप॑ ए॒वाभि॑
 सम॑नसः ॥ ३ ॥

यङ्कामये॑ताप॒शुः स्या॑दिति॒ वय॑स्यास्तस्योप॒धाय॑
 अ॒प॒श्या॑ उप॑ द॒ध्याद॑संज्ञानमे॒वास्मै॑ पशुभिः करोत्यपशु-
 रेव भ॑वति यङ्कामये॑त पशुमान्स्या॑दित्यप॒स्यास्तस्योप॒-
 धाय॑ वय॑स्या उप॑ द॒ध्यात् सं॒ज्ञान॑मे॒वास्मै॑ प॒शुभिः
 करो॑ति पशुमानेव भ॑वति चत॑स्रः पुरस्तादुप॑ दधाति
 तस्माच्च॑त्वारि॒ चक्षु॑षो रूपाणि॒ द्वे शु॒क्ले द्वे कृ॒ष्णे ॥ ४ ॥

मूर्ध॑न्वती॒र्भव॑न्ति तस्मात् पुरस्ता॑न् मूर्ध्ना पञ्च॒ दक्षि॑णा-
 याः॑ ओ॒ण्णामुप॑ दधाति पञ्चोत्तर॑स्यां तस्मात् पश्चाद्
 वर्या॑पान् पुरस्ता॑त् प्रवणः प॒शुर्व॑स्तो वय॒ इति॑ दक्षिणे-
 ऽंसे॑ उप॑ दधाति दृ॒ष्टिर्वय॑ इत्युत्तरे॑ऽसावेव प्रति॑ दधाति
 व्याघ्रो॑ वय॒ इति॑ दक्षिणे प॒क्ष उप॑ दधाति सि॒ंहो वय॑

इत्युत्तरे पक्षयोरैव वीर्यं दधाति पुरुषो वयः इति,
मध्ये तस्मात् पुरुषः पशूनामधिपतिः ॥ ५ ॥*

क्षुध्यै । उपधाय प्राणभृतः । समनसः । क्षुण्णे । पुरुषो
वयः इति । पञ्च च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इन्द्राग्नी अव्ययमानामिति स्वयमातृणामुप दधाती-
न्द्राग्निभ्यां वा इमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्यै
अधृतेव वा एषा यन्मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा
एषेन्द्राग्नी इत्याहेन्द्राग्नी वै देवानामोजोभृतावोर्जसैव
एनामन्तरिक्षे चिनुते धृत्यै स्वयमातृणामुप दधात्यन्त-
रिक्षं वै स्वयमातृणाञ्जन्तरिक्षमेवोप धत्तेऽश्वमुप ॥ १ ॥

ग्राप्यति प्राणमेवास्त्वा दधात्यथो प्राजापत्यो वा
अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते स्वयमातृणा भवति
प्राणानामुत्सृष्ट्यै अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै
देवानां सुवर्गं लोकं यतां दिशः समीयन्त त एता

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयतृतीयप्रपाठकस्य चतुर्थपञ्चमा
नुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

दिश्या अपश्यन् ता उपादधत् ताभिर्वैते दिशोऽदृष्ट्वन्
यदिश्या उपदधाति दिशां विधृत्यै दश प्राणधृतः
पुरस्तादुप ॥ २ ॥

दधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणा-
नेव पुरस्ताद् धत्ते तस्मात् पुरस्तात् प्राणा ज्योतिषती-
मुत्तमामुप दधाति तस्मात् प्राणानां वाग्ज्योतिरुत्तमा
दशोप दधाति दशाक्षरा विराड्विराट् छन्दसां ज्योति-
ज्योतिरेव पुरस्ताद् धत्ते तस्मात् पुरस्ताद् ज्योतिरुपास्महे
छन्दांसि पशुघाजिमयुस्तान् बृहत्युदजयत् तस्माद्
बार्हिताः ॥ ३ ॥

पशवं उच्यन्ते मा छन्द इति दक्षिणत उप दधाति
तस्माद्दक्षिणावृत्तो मासाः पृथिवी छन्द इति पश्चात्
प्रतिष्ठित्यै अग्निर्देवतेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज
एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायो जयति षट्-
चिःशत् सम्पद्यन्ते षट्चिःशदक्षरा बृहती बार्हिताः
पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे बृहती छन्दसां
स्वाराज्यं परीयाय यस्यैताः ॥ ४ ॥

उपधीयन्ते गच्छन्ति स्वाराज्यं सप्त बालखिल्याः
पुरस्तादुप दधाति सप्त पश्चात् सप्त वै शौर्यख्याः प्राणा
दाववाञ्चौ प्राणानां सवीर्यत्वाय मूर्धासि राडिति

पुरस्तादुप दधाति यन्त्री राडिति पश्चात् प्राणानेव
अस्मै समीचो दधाति ॥ ५ ॥*

अश्वमुप । पुरस्तादुप । बार्हिताः । एता । चतु-
स्त्रिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

देवा वै यद्यज्ञे अकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन् ते देवा एता
अक्षयास्तोमीया अपश्यन् ता अन्यथाऽनूच्यान्यथोपा-
दधत् तदसुरा नान्ववायन् ततो देवा अभवन् परा
ऽसुरा यदक्षयास्तोमीया अन्यथाऽनूच्यान्यथोपादधाति
भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भव-
त्याशुस्त्रिदिति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै त्रिदत्
॥ १ ॥

यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्विधातयति व्योम सप्तदश इति
दक्षिणतोऽन्नं वै व्योम अन्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो
धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते धरुणं एकविंश इति
पश्चात् प्रतिष्ठा वा एकत्रिंशः प्रतिष्ठित्यै भान्तः पञ्च-
दश इत्युत्तरत ओजो वै भान्तः ओजः पञ्चदश ओज

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयतृतीयप्रपाठकस्य षष्ठसप्तमानु-
वाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति
प्रतूर्तिरष्टादश इति पुरस्तात् ॥ २ ॥

उप दधाति द्वौ चिह्नावभिपूर्वं यज्ञमुखे वि यातयति
अभिवर्तः सविःश इति दक्षिणतोऽन्नं वा अभिवर्त्तोऽन्नः
सविःशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते
वर्चो द्वाविःश इति पश्चाद्यद्विःशतिर्द्वौ तेन विराजौ
यद्वे प्रतिष्ठा तेन विराजौरेवाभिपूर्वमन्नाद्ये प्रति
तिष्ठति तपो नवदश इत्युत्तरतस्तस्मात् सव्यः ॥ ३ ॥

हस्तयोस्तपस्वितरो योनिश्चतुर्विःश इति पुरस्ता-
दुप दधाति चतुर्विःशत्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञमुखं
यज्ञमुखमेव पुरस्ताद् वि यातयति गर्भाः पञ्चविःश इति
दक्षिणतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं पञ्चविःशोऽन्नमेव दक्षिणतो
धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते आजस्विणव इति पश्चादिमे
वै लोकास्त्रिणव एष्टेव लोकेषु प्रति तिष्ठति सम्भरण-
स्त्रयोविःश इति ॥ ४ ॥

उत्तरतस्तस्मात् सव्यो हस्तयोः समर्थतरः क्रतुरेक-
चिःश इति पुरस्तादुप दधाति वाग्वै क्रतुर्यज्ञमुखं
वाग्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद् वि यातयति ब्रध्नस्य विष्टपं चतु-
स्त्रिःश इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो ब्रध्नस्य विष्टपं
ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणोऽर्द्धो ब्रह्म-

वच्चसितरः प्रतिष्ठा चयस्त्रिंश इति पृश्नात् प्रतिष्ठित्यै
नाकः षट्स्त्रिंश इत्युत्तरतः सुवर्गो वै, लोको नाकः
सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै ॥ ५ ॥*

वै चिद्वत् । इति पुरस्तात् । सव्यः । चयोविंश
इति । सुवर्गो वै । पञ्च च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे तृतीयप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वा
अग्नियज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञमुखं चिद्वद्यज्ञ-
मुखमेव पुरस्तादि यातयति नृचक्षसां भागोऽसीति
दक्षिणतः अश्रुवांसो वै नृचक्षसां धाता जातायैव
अस्मै अन्नमपि दधाति तस्मात् अन्नमस्ति जनिच-
स्पृतः सप्तदशस्तोम इत्याहान्नं व्योमनिच ॥ १ ॥

अन्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतेऽन्नं तस्मादक्षिणेत
अन्नमद्यते मित्रस्य भागोऽसीति पृश्नात् मित्रो वै मित्रो-
ऽपानो वरुणः प्राणापानावेवास्मिन् दधाति दिवो
वृष्टिर्वाताः स्पृता एकविंशस्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकारण्डोऽतृतीयप्रपाठकस्य अष्टमनुवाक-
भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

एकविंशः प्रतिष्ठित्यै इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरतो ओजो
 वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः ध्रुवमेजः पञ्चदशः ॥
 ॥ २ ॥

ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी
 जयति नक्षत्राणां भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं
 वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव
 पुरस्तादि यातयति आदित्यानां भागोऽसीति दक्षिण-
 तोऽन्नं वा आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भो अन्नं पञ्च-
 विंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनाऽन्नमद्यते
 अदित्यै भागः ॥ ३ ॥

असीति पश्चात् प्रतिष्ठा वा अदितिः प्रतिष्ठा पूषा
 प्रतिष्ठा चिण्वः प्रतिष्ठित्यै देवस्य सवितुर्भागोऽसीत्युत्तर-
 तो ब्रह्म वै देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो
 ब्रह्मवर्चसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोऽर्द्धो ब्रह्मवर्चसि-
 तरः सावित्रवतो भवति प्रसूत्यै तस्माद्ब्राह्मणाना-
 मुदीची सृनिः प्रसूता धर्चश्चतुष्टोम इति पुरस्तादुप
 दधाति यज्ञमुखं वै धर्चः ॥ ४ ॥

यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्तादि यातयति
 यावानां भागोऽसीति दक्षिणतो मासा वै यावा अर्द्ध-
 मासा अयावास्तस्मादक्षिणार्हतो मासा अन्नं वै यावा

अन्नं प्रजा अन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्न-
मद्यते ऋभूणां भार्गोऽसीति पश्चात् प्रतिष्ठित्यै विवर्त्तो-
ऽष्टाचत्वारिंश इत्यत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सवीर्यत्वाय
तस्मादिमौ लोकौ समावर्द्धीर्यौ ॥ ५ ॥

यस्य मुख्यवतीः पुरस्तादुपदधीयन्ते मुख्य एवं भवति
आ अस्य मुखो जायते यस्याऽन्नवतीर्दक्षिणतोऽच्यन्नम्
आ अस्यान्नादो जायते यस्य प्रतिष्ठावतोः पश्चात्
प्रेत्येव तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत औजस्वेव भवति आ
अस्याजस्वो जायतेऽर्को वा एष यदग्निस्तस्यैतदेव
स्तोचमेतत् शुस्त्रं यदेया विधा ॥ ६ ॥

विधीयतेऽर्को एव तदुर्कमनु विधीयतेऽच्यन्नम् आ
अस्यान्नादो जायते यस्यैया विधा विधीयते य उ
चैनामेवं वेद सृष्टीरुप दधाति यथासृष्टमेव अव रुन्धे
न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता
व्युष्टीरपश्यन् ता उपादधत् ततो वा इदं व्यौच्छत्
यस्यैता उपधीयन्ते वि एवास्मै उच्छ्रत्यथो तम एवाप
हते ॥ ७* ॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयतृतीयप्रपाठकस्य नवमदशमैका-
दशानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

वै ज॒न्निच॑ः । पञ्चद॒शः । अदि॑त्यै भा॒गः । वै ध॑र्चः ।
स॒माव॑दीर्यौ । वि॒धा । ततो॑ वा इ॒दं । चतु॑र्द॒श च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्ने॑ जा॒तान् प्र शु॑दा नः स॒पत्नानि॑ति पुरस्तादु॒प
दधा॑ति जा॒तानेव॑ भा॒त॒व्यान् प्र शु॑दते स॒हसा॑ जा॒ता-
नि॑ति प॒श्चात् ज॑नि॒ष्यमाणाने॑व प्र॒ति नु॑दते चतु॒श्चत्वा-
रि॑ः श॒स्तोम् इति॑ दक्षिणतो ब्र॒ह्मव॑र्च॒सं वै च॑तु॒श्चत्वा-
रि॑ः शो ब्र॒ह्मव॑र्च॒समे॒व दक्षि॑णतो ध॒त्ते तस्मा॑दक्षि॒णोऽङ्गो
ब्र॒ह्मव॑र्च॒सित॑रः षोड॒शस्तो॑म् इत्यु॒त्तर॑त ओजो॒ वै षो॑ड॒श
ओज॑ ए॒वोत्त॑र॒तो ध॑त्ते तस्मा॑त् ॥ १ ॥

उ॒त्तर॑तोऽभि॒प्रया॑यी ज॒यति॑ वज्रो॒ वै च॑तु॒श्चत्वारि॑ः शो
वज्रः॑ षोड॒शो य॑देते इष्ट॑के उप॒दधा॑ति जा॒ताश्चै॒व
ज॑नि॒ष्यमा॑णाश्च॒ भा॒त॒व्यान् प्र शु॑द्य वज्र॒मनु॑ प्र ह॑रति
स्तृ॒त्यै पुरी॑षव॒तो मध्य॑ उप॒ दधा॑ति पुरी॑षं वै मध्य-
मा॒त्मनः॑ सा॒त्मानमे॒वाग्निं चि॑नुते सा॒त्मासु॑ष्मिन् लो॒के
भ॑वति य एवं वेद॑ता वां अ॒सप॒त्ना ना॒मेष्ट॑का यस्यै॒ता
उ॑प॒धी॒यन्ते ॥ २ ॥

नास्य स॒पत्नो॑ भवति प॒शुर्वा ए॒ष यद॑ग्निर्विराज॑ उत्त॒मायां॑

चित्यामुप दधाति विराजमेवोत्तमां पशुपु दधाति
तस्मात् पशुमानुत्तमां वाचं वदति दश-दशोप दधाति
सवीर्यत्वायाक्ष्णोप दधाति तस्मादक्ष्णया पशवोऽङ्गानि
प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै यानि वै छन्दांसि सुवर्ग्याणि
आसन् तैर्देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेनर्पयः ॥ ३ ॥

अस्त्राम्यन् ते तपोऽतप्यन्त तानि तपसा अपश्यन्
तेभ्य एता इष्टका निरमिमते एवच्छन्दो वरिवच्छन्द
इति ता उपा दधत् ताभिवै ते सुवर्गं लोकमायन्
यदेता इष्टका उपदधाति यान्येव छन्दांसि सुवर्ग्याणि
तैरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञेन वै प्रजापतिः
प्रजा अस्तृजत् ताः स्तोमभागैरेवास्तृजत् यत् ॥ ४ ॥

स्तोमभागा उपदधाति प्रजा एव तद् यजमानः
स्तृजते बृहस्पतिर्वा एतद् यज्ञस्य तेजः समभरद् यत्
स्तोमभागा यत् स्तोमभागा उपदधाति सतेजसमेवाग्निं
चिनुते बृहस्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यत् यत्
स्तोमभागाः यत् स्तोमभागा उपदधाति यज्ञस्य
प्रतिष्ठित्यै सप्त-सप्तोप दधाति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये
प्रतिष्ठित्यै ॥ ५ *

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थपाठस्य तृतीयप्रपाठकद्वादशानुवाक-
भाष्ये चतुर्थप्रपाठकप्रथमानुवाकभाष्ये च द्रष्टव्यम् ।

उत्तरतो धर्तुं तस्मात् । उपधीयन्ते । ऋषयः । सृजन्
। विचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ० ॥

रुश्मिरित्येवादित्यमसृजत् प्रेतुरिति धर्ममन्विति-
रति दिवः सन्धिरित्यन्तरिक्षं प्रतिधिरिति पृथिवीं
वष्टम्भ इति दृष्टिं प्रवेत्यहरनुवेति रात्रिमुशिति
वस्त्रं प्रकृते इति रुद्रान् सुदीतिरित्यादित्यानाञ् इति
पितृस्तन्तुरिति प्रजाः पृतनापाडिति पशून् रेवदि-
घोषधीरभिजिदसि युक्तग्रावा ॥ १ ॥

इन्द्राय त्वा इन्द्रं जिन्वेत्येव दक्षिणतो वज्रं पर्यौहद्
अभिजित्यै ताः प्रजा अपंप्राणा असृजत् तास्वधिपति-
रसीत्येव प्राणमदधात् यन्तेत्यपानः सः सर्म इति
चक्षुर्वयोधा इति श्रोत्रं ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः
पश्यन्तीः शृण्वतीर्न मीथुनी अभवन् तासु विष्टदसीत्येव
मिथुनमदधात् ताः प्रजा मिथुनी ॥ २ ॥

भवतीर्न प्राजायन्त ताः सः रोहोऽसि नीरोहोऽसी-
त्येव प्राजनयत् ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्यतिष्ठन् ता

वसुकोऽसि वेपश्चिरसि वस्यष्टिरसीत्येवैषु लोकेषु प्र
स्थापयद् यदाह वसुकोऽसि वेपश्चिरसि वस्यष्टिरसि
प्रजा एव प्रजाता शुषु लोकेषु प्रतिष्ठाययति सात
ऽन्तरिक्षं, रीहति सप्राणोऽमुष्मिन् लोके प्रति तिष्ठ
अव्यर्धुकः प्राणापानाभ्या भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥*

युक्तग्रावा । प्रजा मियुनी । अन्तरिक्षं । द्वादश च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपा
पष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

नाकसद्भिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तत् नाक-
सदाम् नाकसुत्वं यन्नाकसद उपर्द्धाति ना सद्भि
रेव तत् यजमानः सुवर्गं लोकमेति सुवर्गो वै लोके
नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति यजमान
यतनं वै नाकसदो यन्नाकसद उपर्द्धात्यायतनं
तद् यजमानः कुर्वते पृष्ठानां वा एतत् तेजः संष्टं
यन्नाकसदो यन्नाकसदः ॥ १ ॥

उप॒दधा॑ति पृ॒ष्ठाना॑मे॒व तेजो॑ऽव॒ रुन्धे॑ पञ्च॒चो॒डा उप॑
 ता॒त्यस्म॑रस॒ ए॒वैन॑मे॒ता भू॒ता अ॒मुस्मि॑न् लो॒क उप॑
 स्थो॑ तनू॒पानी॑रे॒वैता॑ यज॒मान॑स्य॒ यं द्वि॒ध्यात् तमु॑प॒-
 सा॒त् ध्या॑येदे॒ताभ्य॑ ए॒वैनं॑ दे॒वता॑भ्य॒ आ वृ॑श्चति त॒ज-
 ति॒र्तिमो॑र्च्य॒त्युत्तरा॑ ना॒कस॒द्भ्य उप॑ दधाति॒ यथा॑ जा॒या-
 नी॑य॒ गृहे॑षु॒ निपा॑दयति॒ तादृ॑गे॒व तत् ॥ २ ॥

प॒श्चात् प्रा॒चीमु॑त्त॒मामु॑प॒ दधा॑ति॒ तस्मा॑त् प॒श्चात्
 द॒क्षी प॒त्नी अ॒न्वास्ते॑ स्व॒यमा॑तृ॒णाञ्च॑ वि॒क॒र्णीञ्च॑ उत्त॒मे
 प॒ दधा॑ति प्रा॒णो वै स्व॒यमा॑तृ॒णायु॑र्वि॒क॒र्णी प्रा॑णञ्चै॒व
 ता॒युश्च॑ प्रा॒णाना॑मु॒त्तमौ॑ ध॒त्ते तस्मा॑त् प्रा॒णश्चा॒युश्च॑ प्रा॒-
 णा॑ना॒मुत्त॒मौ नान्या॑मु॒त्तरा॑मिष्ट॒कामु॑प॒ दध्या॑द् यद॒न्या-
 उत्तरा॑मिष्ट॒कामु॑प॒दध्या॑त् प॒शूना॑म् ॥ ३ ॥

च॒ यज॑मानस्य॒ च प्रा॒णं चा॒युश्चापि॑ दध्यात् तस्मात्
 ग॒न्योत्त॑रेष्ट॒कोप॑धे॒या स्व॒यमा॑तृ॒णामु॑प॒ दधा॑त्य॒सौ वै
 स्व॒यमा॑तृ॒णामु॑प॒ धत्ते॑ ऽश्व॒मुप॑ग्रापयति प्रा॒णमे॒वा-
 रा॒ अश्वः॑ प्र॒जाप॑ति॒नैवाग्निं॑
 प्रा॒णाना॑मु॒त्तम॑ष्ठ्यै॒ अथो॑

मनु वि क्रमते उत्तरत उप दधाति तस्मादुत्तरत उप-
चारोऽग्निर्वीर्युमती भवति समिध्यै ॥ ४ ॥*

संभृतं यन्नाकसदो यन्नाकसदः । तत् । पशूनाम् ।
एषा वै । द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

छन्दाःस्युप दधाति पशवो वै छन्दाःसि पशूनेवाव
रुन्धे छन्दाःसि वै देवानां वामं पशवो वाममेव पशूनेव
रुन्धे एताः ह वै यज्ञसेनयैत्रियायण्यिति विदो
चकार तथा वै स पशूनेवारुन्धे यदेतामुपदधाति पशू-
नेवाव रुन्धे गायत्रीः पुरस्तादुप दधाति तेजो वै
गायत्री तेज एव ॥ १ ॥

मुखतो धत्ते मूर्धन्वतोर्भवन्ति मूर्धानमेवैनः समाना-
नां करोति त्रिष्टुभ उप दधाति इन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रिय
मेव मध्यतो धत्ते जगतीरुप दधाति जागता वै
पशूनेवाव रुन्धेऽनुष्टुभ उप दधाति प्राणा वा
प्राणानामुत्सृज्यै दहतीरुष्णिहाः पृथक्तीरुधरपङ्क्ति

* अस्यानुवाकस्य आख्यान पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके एव द्वितीयतृतीया
नुवाक-भाष्ये प्रत्यम् ।

रिति विपु॑रूपाणि छन्दा॑स्युप॑ दधाति॑ विपु॑रूपा वै
प॒शवः॑ प॒शवः॑ ॥ २ ॥

छन्दा॑सि विपु॑रूपानेव प॒शूनव॑ रुन्धे विपु॑रूपमस्य
गृ॒हे दृ॑श्यते यस्यै॒ता उप॑धीयन्ते य उ॑ च ए॒नाम् एवं
वेदा॑ति॒छन्दस॑मुप॑* दधा॒त्यति॑छन्दा॑ वै सर्वा॑णि छन्दा॑सि
सर्वे॑भिरे॒वैनं॑ छन्दो॑भिश्चिनुते॒ वर्ष्म॑वा ए॒षा छन्द॑सां
यदति॑छन्दा॑ यदति॑छन्दसमुप॑दधाति॒ वर्ष्मै॑वैनं॑ समा॒ना॒नां करो॑ति द्वि॒पदा॑ उप॑ दधाति॒ द्वि॒पाद् यज॑मानः,
प्रति॑ष्ठित्यै ॥ ३ ॥†

तेज॑ ए॒व । प॒शवः॑ प॒शवः॑ । यज॑मानः । एक॑ञ्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सर्वा॑भ्यो वै दे॒वता॑भ्योऽग्नि॒स्थीय॑ते॒ यत् स॒युजो॑ ना॒
प॒दुध्याद् दे॒वता॑ अस्याग्निं दृ॑ञ्जीरन् दृ॒त् स॒युजं॑ उप॒दधा॑
त्यात्मनै॒वैनं॑ स॒युजं॑ चिनुते॒ नाग्नि॑ना व्यृ॒ध्यते॑ऽथो यथा
पुरु॑पः स॒त्ताव॑भिः सन्त॑त ए॒वमे॒वैताभि॑रग्निः सन्त॑तो॒-

* 'यतिछन्दसम्' इति B एवं क्रीतपुस्तके पाठः । परन्तु वेदे छकारस्य
कुत्रापि द्वित्वादशनात् एष पाठः उपेक्षितः ।

† अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयचतुर्थप्रपाठकस्य चतुर्थानु॒वाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

एवैताभिर्यजमान इमान् लोकान्त्सं याति स्रुवो
 एषोऽग्नेर्यत् संयानीर्यत् संयानीरुपदधाति स्रुवमे-
 तिमग्ने उप दधात्युत यस्यैतास्त्वपहितास्वापोऽग्निः
 हरत्यहृत एवास्याग्निरादित्येष्टका उप दधात्यादित्या
 वै एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलुभूत्यै सन् भूतिं न
 प्राप्नोत्यादित्याः ॥ २ ॥

एवैनं भूतिं गमयन्त्यसौ वै एतस्यादित्यो रुचमा
 दत्ते योऽग्निं चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उप
 दधात्यसावेवास्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथासौ
 देवानां रोचते एवमेवैष मनुष्याणां रोचते एतेष्टका
 उप दधात्येतद्वै अग्नेः प्रियं धाम यद् एतं प्रियेणैवैनं
 धाम्ना समर्द्धयतिः ॥ ३ ॥

अथो तेजसानुपरिहारः सादयत्यपरिवर्गमेवास्मिन्
 तेजो दधाति प्रजापतिरग्निमचिनुत् स यशसा व्यार्ध्यत्
 स एता यशोदा अपश्यत् ता उपाधत् ताभिर्वै स यश
 आत्मन्धत् यत् यशोदा उपदधाति यश एव ताभि-
 र्यजमान आत्मन् धत्ते पञ्चोप दधाति पाङ्क्तः पुरुषो
 यावानेव पुरुषस्तस्मिन् यशो दधाति ॥ ४ ॥*

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठकयष्ठानुवाक-
 भाष्ये दृश्यम् ।

एवं । प्राप्नोत्यादित्याः । अर्हयति । एकान्नपञ्चा-
शच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे तृतीयप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् कनीयाः सो देवा आसन्
भूयाः सोऽसुरास्ते देवा एता इष्टका अपश्यन् ता उपा-
दधत भूयस्कृदसीत्येव भूयाः सोऽभवन् वनस्पतिभि-
रोपधीभिः परिवस्कृदसीतीमामजयन् प्राच्यसीति प्रा-
चीन्दिशमजयन् ध्वासीत्यमूमजयन् नन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे
सीदेत्यन्तरिक्षमजयन्ततो देवा अभवन् ॥ १ ॥

पराऽसुरा यस्यैता उपधीयन्ते भूयानेव भवत्यभी-
मान् लोकान् जयति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
भवत्यसुपदसि श्येनसदसीत्याहैतद्वै अग्नेरूपः रूपेणै-
वाग्निमव रन्ध्रे पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीत्याहे-
मानेवैताभिर्लोकान् द्रविणावतः कुरुते आयुष्या उप-
दधात्यायुरेव ॥ २ ॥

अस्मिन् दुधात्यग्ने यत् ते परः हन्नामेत्याहैतद्वै अग्ने-
प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामोऽपामोति तावेहि स रभा-
वहै इत्याहु वि एवैनेन परि धत्ते पार्श्वजन्त्येष्येधि अग्ने

इत्याहैष वै अग्निः पञ्चजन्यो यः पञ्चचितीकस्तस्मा-
देवमाह कृतव्याः उप, दधात्येतद्वै क्रतूनां प्रियं धाम
यद्वैतव्या क्रतूनामेव प्रियं धामाव रुन्धे सुमेक इत्याह
संवत्सरो वै सुमेकः संवत्सरस्यैव प्रियं धामोपाप्नोति॥३॥*

अभ्यन् । आयुरेव । कृतव्या उप । पङ्क्तिश्शतिश्च

॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

• प्रजापतेरक्षि अश्वयत् तत्परापत्तदश्वोऽभवद् यद-
श्वयत् तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेप
वै प्रजापतिः सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्वं एव
भवति^(१) सर्वस्य वै एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजः सर्वं
वै एतेन पाप्मानं देवा अंतरन्नापि वै एतेन ब्रह्म-
हृत्यामन्तरन् सर्वं पाप्मानम् ॥ १ ॥

तरति तरति ब्रह्महृत्या योऽश्वमेधेन यजते य उ चैन-
मेवं वेद^(२) उत्तरं वै तत् प्रजापतेरक्षि अश्वयत् तस्मा-
दश्वस्योत्तरतोऽव्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषां पशूनां^(३) वैतसः
कटो भवत्यप्सु योनिर्वै अश्वोऽप्सु जो वैतसः स्वे एवैनं

* एषानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकारणीयचतुथप्रपाठकस्य सप्तमानुवाक-
भाष्ये दृश्यम् ।

योनौ प्रति॑ ष्ठापयति^(४) चतुष्टोमः स्तोमो॑ भवति सुरद॑
 ह वै अश्व॑स्य सवि॒य आ अष्ट॑हत्, तद्दे॒वाश्चतुष्टोमे॑नैव
 प्रत्य॑दधुर्यत् चतुष्टोमः स्तोमो॑ भवत्यश्व॑स्य सर्व॑त्वाय^(५) ॥२॥

सर्वे॑ पाप्मानं॑ । आ अष्ट॑हत् । द्वाद॑श च ॥ १२ ॥

उत्स॒न्नय॒ज्ञः । इन्द्रा॑ग्नी । दे॒वा वै अ॑क्ष्ण॒यास्तो॒भीयाः ।
 अ॒ग्नेभ॑र्गोऽसि । अ॒ग्ने जा॑तान् । रश्मि॑रिति॑ । नाक॑सङ्घिः ।
 छन्दा॑सि सर्वा॑भ्यो । वृष्टि॑सनीः । दे॒वासुराः, कनी॑यांसः ।
 प्र॒जाप॑तेरक्षि । द्वाद॑श च ॥ १२ ॥

उत्स॒न्नय॒ज्ञः (१।१) । दे॒वा वै (३।१) । यस्य॑ मुख्य॑वतीः
 (४।६) । नाक॑सङ्घिः (७।१) । ए॒वैताभिः॑ (१०।२) । अ॒ष्टां-
 चत्वारि॑शत् ॥ ४८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति संहितापञ्चमाष्टके तृतीयः प्रश्नः ॥*

॥०॥ हरिः॑ ओम ॥०॥

यस्य॑ निश्च॑मित वेदा यो वेदे॑भ्योऽखिलं॑ जगत् ।

निर्म॑मे तम॑र्धं वन्दे विद्याती॑र्थमहे॒श्वरम् ॥

चित्ति॑राद्या द्वितीये॑ स्यात् तृतीये॑ तु चतु॑ष्टयम् ।

* इति तैत्तिरीयसंहिताया पञ्चमकाण्डे तृतीय प्रपाठके इत्यादि
 ऋषिन् पाठ ।

द्वादशात्रानुवाका स्युः प्रथमे त्रिष्टका इमाः ॥

अश्विन्यस्य तथर्त्तव्याः प्राणभृत्तमंशकास्तथा ।

अपस्यास्य वयस्यास्य द्वितीयस्यां चितौ श्रुताः ॥

द्वितीये स्वयमादृषा दिश्याः प्राणभृत्तमंशकास्तथा ।

वृहत्यो बालखिल्यास्य तृतीयस्यां चिताविमाः ॥

तृतीयतुर्ययोरङ्ग्यास्तोमीयास्य सृष्टयः ।

युष्टयश्चेष्टकाः प्रोक्तास्तुर्थास्य चिताविमाः ॥

पञ्चमे त्वमपञ्चाख्या विराडाख्यास्य वर्णिताः ।

पष्ठे तु सोमभागाख्या नाकसत्तमंशकास्तथाः ॥

चोडाख्या स्वयमादृषा विकर्णीतास्य मन्त्रमे ।

कन्दोभिधा अष्टमे स्युः पञ्चम्यां तु चिताविमाः ॥

अथावशिष्टाः कथ्यन्ते ता विज्ञेया यथाचिति ।

मयुजे मण्डलाख्यास्य विश्वज्योतिष इत्यमूः ॥

नवमे दशमे वृष्टिमनि-संयानिकाभिधाः ।

आदित्याख्या घृताख्यास्य यशोदाशेति वर्णिताः ॥

एकादशे तु भयल्लदग्निरूपाभिधा अपि ।

इविणोदास्तथायुष्या स्यादग्निहृदयाभिधा ॥

स्ततयासेत्येवमेताः क्रमादिह समीरिताः ।

द्वादशे त्वममेधस्य विधिरित्येव निर्णयः ॥

तमिममममेधं विधत्ते,—“प्रजापतेरसि अश्वयत्तत्परापतत्तद
शोऽभवद्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वं तदेवा अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेष वै प्रजा-

पतिः सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व एव भवति”^(१) इति ।

‘प्रजापतेः’ चतुर्मुखस्य अग्निगोलकं केनापि व्याधिना उच्छून-
मभूत्, तच्च भूमौ पतितं सत् अश्वरूपेण आविर्बभौ, यस्मात् कारणात्
अश्वयत्, तस्मात् कारणात्, तत उत्पन्नस्य प्राणिनोऽश्वनाम मय्यन्नं ।
ततो देवाः प्रतीकारं विचार्य अश्वमेधमनुष्ठाय तेन अश्वमेधमामर्थ्येन
‘तत्’ प्रजापतेरग्निं समादधुः, तस्मादेवं* प्रशस्तत्वात् अश्वमेधेन
यजेत, स च यथा प्रजापतिं संपूर्णं करोति, स्वयञ्च प्रजापतिप्राप्त्या
सर्वात्माको भवति ।

तदेवं सर्वभावप्राप्त्यर्थं अश्वमेधं विधाय पुनः पापक्षयार्थ-
मश्वमेधक्रतुं तदुपासनं च विधत्ते,—“सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः
सर्वस्य भेषजं सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्मा-
हत्यामतरन् सर्वस्य पाप्मानन्तरन्ति तर्गति ब्रह्माहत्यां योऽश्वमेधेन यजते
य उ चैनमेवं वेद^(१)” इति । येयमश्वमेधानुष्ठितिः, सैषा ‘सर्वस्य’ पाप्मनः
उपपातकरूपस्य महापातकरूपस्य च ‘प्रायश्चित्तिः’ भवति । किञ्च,
‘सर्वस्य’ व्याधिजातस्य तद्धेतुपापक्षयद्वारेण अश्वमेधानुष्ठानं ‘भेषजम्’,
अतएव इदानीन्तना ‘देवाः’ पूर्वस्मिन् मनुष्ये जन्मनि ‘एतेन’ अश्वमेधेन
गोवधादिरूपमुपपातकं ब्रह्माहत्यादिरूपं महापातकं च परिहृतवन्तः;
तस्मादिदानीमपि ‘यः’ अश्वमेधक्रतुना ‘यजते’ सोऽयमुपपातकमहा-
पातके ‘तरति’ । योऽपि च पुरुष एतमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण
जानाति । ज्ञानञ्च द्विविधम्,—अर्थनिर्णयः, उपासनञ्च; तत्र अर्थनिर्णयः,
पदवाक्यप्रमाणपर्यालोचनया सम्पद्यते ; उपासनाप्रकारस्तु सप्तमका-

एङस्थान्तिमानुवाके “यो वा अश्वस्य मेधस्य शिरो वेद” (७।५।२५)
इत्यस्मिन्नभिधास्यते । चोदकप्राप्तं दक्षिणावदानं वाधितुं विधत्ते,—
“उत्तरं वै तत् प्रजापतेरक्षि अश्वयत् तस्मादश्वस्योत्तरतोऽवद्यन्ति
दक्षिणतोऽन्येषां पशूनाम्^(१)” इति । यस्मात् प्रजापतेः उत्तरभागवर्ति
वामाक्षि उच्छूनमभवत्, तस्मादयमम्बन्धिना हविषः श्रवदानमपि
उत्तरस्यां दिशि कर्तव्यम् । ‘अन्येषाम्’ अश्वयतिरिक्तानां पशूनां
दक्षिणां दिशि श्रवदानम् ।

अतएव सूचकार आह,—‘पशुकाल उत्तरत उपरिष्ठादग्नेर्वैतसे
कटे अश्वं प्राञ्चं यथाङ्गं चिनोति एवं पुरस्तात् प्रत्यक्षं त्वपरं पथात्
प्राचीनं गोमृगं दक्षिणतः प्रवशाखास्वितरान् पशूनामादयति’ इति ।
हविःसादनाधारं विधत्ते,—‘वैतमः कटो भवत्यप्सु योनिर्वा अश्वोऽप्सु जो
वेतमः स्व एवैनं योनौ प्रति ष्ठापयति^(२)’ इति । अप्सु जलेषु योनिः
निवासस्थानं यस्यासौ ‘अप्सु योनिः’, वड्वा हि ससुद्रजलेषु अवतिष्ठते,
वैतमस्योदकजन्यत्वं प्रसिद्धम् ।

यदुक्तं सूचकारेण, ‘शोभते प्रजापते गोतमचतुष्टोमयोः पूर्वो
रयन्तरमामा’ इति । गोतमेन दृष्टौ यौ चतुष्टोमाख्यौ एकाह-
क्रतु, तयोर्मध्ये यः पूर्वश्चतुष्टोमः सोऽत्र कर्तव्य इति सूचार्थः ।
तमिमं विधत्ते,—“चतुष्टोमस्तोमो भवति सरट् ह वा अश्वस्य सवित्र्य
आ अष्टहत् तद्देवाश्चतुष्टोमेनैव प्रत्यर्धुर्यचतुष्टोमः स्तोमो भवत्यश्वस्य
सर्व्वत्वाय^(३)” इति । चत्वारस्तोमाः,—त्रिष्टुप्, पञ्चदश, सप्तदश, एक-
विंशः, यस्मिन्नग्निष्टोमे विद्यन्ते सोऽयं ‘चतुष्टोमः’, द्वितीयेन स्तोम-
शब्देन विशेष्यभूतोऽग्निष्टोमो लक्ष्यते, भीमसेनो भीमः, सत्यभामा

भामेतिवत्, 'चिदग्निष्टोमः' इत्यत्र विधानात् । एकस्तोमकोऽपि कश्चिदग्निष्टोमो विद्यते, तद्भाट्टतये 'चतुष्टोमः' इति विशिनष्टि, त्रिसुत्यात्मकस्याश्वमेधस्य प्रथममहश्चतुष्टोमात्मकाग्निष्टोमरूपं कुर्यात् । स्रष्टृशब्देन एकत्वामोऽभिधीयते । स कदाचित् अश्वस्य सक्थि-प्रदेशमारुह्य तत्सक्थिमांसमुद्धम्य भक्षितवान्, तच्च सक्थिरूपं विकल-मङ्गं देवाश्चतुष्टोमेनैव समादधुः, तस्मादयं चतुष्टोमः अश्वस्य संपूर्णतये भवति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्क-भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः संपूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ नमः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ओम् ।

दे॒वासुराः संय॑त्ता आस॒न् ते न व्य॑जयन्त॒ स ए॒ता
इन्द्र॑स्त॒नूर॑पश्यत् ता उपा॑धत् ताभि॒र्वै स त॒नुव॑मिन्द्रि॒यं
वीर्य॑मा॒त्मन्ध॑त् ततो॑ दे॒वा अभ॑वन् परासुरा यदिन्द्र-
त॒नूरु॑प॒दधा॑ति त॒नुव॑मेव ताभि॒रिन्द्रि॒यं वीर्यं॑ यज॑मान
आ॒त्मन्ध॑त्तेऽयो सेन्द्र॑मेवाग्निः सत॑नुं चिनुते भव॑त्या-
त्मना॒ परा॑स्य भ्रातृ॑व्यः ॥ १ ॥

भव॑ति य॒ज्ञो दे॒वेभ्योऽपा॑क्रामत् तम॑व॒रुन्ध॑न्नाश॑कृवन्
त ए॒ता य॑ज्ञत॒नूर॑पश्यन् ता उपा॑दधत् ताभि॒र्वै ते य॑ज्ञ-
मवा॑रुन्धत् यद्य॑ज्ञत॒नूरु॑प॒दधा॑ति य॒ज्ञमे॒व ताभि॑र्यज॑मानो
ऽव॑रुन्धे चय॑स्त्रिःशत॒मुप॑ दधाति चय॑स्त्रिःश॒द्वै दे॒वता॑
दे॒वता॑ ए॒वाव॑रुन्धेऽयो सा॒त्मान॑मेवाग्निः सत॑नुं चिनुते
सा॒त्माऽमु॑ष्मिन् लो॒के ॥ २ ॥

भवति य एवं वेद ज्योतिष्मतीरुषं दधाति
ज्योतिरेवास्मिन् दुधात्येताभिर्वै अग्निश्चितो ज्वलति
ताभिरेवैनः समिन्ये उभयोरस्मै लोकयोज्योतिर्भवति
नक्षत्रेष्टका उप दधात्येतानि वै दिवो ज्योतीःपि तान्ये-
वाव रुन्धे सुकृतां वै एतानि ज्योतीःपि यज्ञक्षचाणि
तान्येवाप्नोत्यथो अनुकाशमेवैतानि ॥ ३ ॥

ज्योतीःपि कुरुते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै यत्स-
स्पृष्टा उपदध्याद् दृष्ट्यै लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः
स्यादसःस्पृष्टा उप दधाति दृष्ट्यै एव लोकं करोति
वर्षुकः पर्जन्यो भवति पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुषं दधाति
पश्चादन्याः प्राचीस्तस्मात् प्राचीनानि च प्रतीचीनानि
च नक्षत्राण्या वर्तन्ते ॥ ४ ॥*

भाट्टव्यः । लोके । एवैतानि । एकचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ऋतून्वा उप दधाति ऋतूनां क्लिष्टै ह्रन्द्ममुप दधाति
तस्माद्दृन्द्ममृतवोऽष्टतेव वै एषा यन्मध्यमा चित्तिरन्त-

* आस्यानुवाकस्य आख्यानं चतुर्थकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठकस्याष्टमनवन-
दशमानुवाकभाष्ये दृष्टव्यम् ।

रि॑क्षमिव॒ वै ए॒षा द्वन्द्व॑म॒न्यासु॑ चि॒तीपू॑र्णं दधाति॒ चत॑स्रो
मध्ये॑ धृ॒त्या अ॒न्तःश्ले॑षेण॒ वा ए॒ताश्चि॑ती॒नां यद॑त॒व्या
यद॑त॒व्या उप॑दधाति॒ चि॒तो॒नां वि॒ष्ट॑त्यै अ॒वका॑मनू॒र्णं
दधा॒त्ये॒षा वै अ॒ग्नेर्यो॑निः॒ स॒यो॒निम् ॥ १ ॥

ए॒वाग्निं॑ चि॒नुत॒ उ॒वाच॑ ह वि॒श्वामि॒त्रोऽद॑दित्स
ब्र॒ह्म॒णाऽन्नं॑ यस्यै॒ता उप॑धी॒यन्ते॑ य उ॒ चै॒ना ए॒वं वेद॑द्
इति॑ संवत्स॒रो वै ए॒तं प्र॑ति॒ष्ठायै॑ नुदते॒ योऽग्निं॑ चित्वा
न प्र॑ति॒तिष्ठ॑ति॒ पञ्च॑ पूर्वा॒श्चित॑यो भवन्त्य॒ यप॑ष्ठीं चि॒तिं
चि॒नुते॒ प॒ङ्क्तै॑ ऋ॒तवः॑ संवत्स॒र ऋ॒तुष्व॑ संवत्स॒रे प्र॑ति॒-
ति॑ष्ठत्ये॒ता वै ॥ २ ॥

अधि॑प॒त्नीर्नामे॑ष्ट॒का यस्यै॒ता उप॑धी॒यन्तेऽधि॑पतिरे॒व
स॑मा॒नानां॑ भवति॒ यं द्वि॒ष्यात्तमु॑प॒दध्याद् ध्या॑येदे॒ताभ्यं
ए॒वैनं॑ दे॒वता॑भ्य॒ आ वृ॑थति॒ ताज॑गा॒र्तिमा॑च्छत्य॒ङ्गिर॑सः
सु॒वर्गं॑ लो॒कं य॑न्तो॒ या य॑ज्ञस्य॒ निष्कृ॑तिरा॒सीत्तामृ॑-
पि॒भ्यः प्र॑त्यै॒हन् तद्वि॑र॒ण्यम॑भवत्॒ यद्वि॑र॒ण्यशृ॑ल्कैः
प्रो॒क्षति॑ य॒ज्ञस्य॒ निष्कृ॑त्यै॒ अथो॑ भे॒प॒जमे॒वास्मै॑ करोति
॥ ३ ॥

अथो॑ रू॒पेणै॒वैनं॑ सम॑र्धयति॒ अथो॑ वि॒र॒ण्यज्यो॑ति॒षैव
सु॒वर्गं॑ लो॒कमे॑ति॒ साह॑सर्व॒ता प्रो॒क्षति॑ साह॑स्रः प्र॒जा-
पतिः॑ प्र॒जाप॑ते॒रास्यै॑ इ॒मा मे॑ अ॒ग्ने द्रष्ट॑का धे॒नवः॑

सन्वित्याह धेनूरेवैनाः कुरुते ता एनं कामदुघा
अमुत्रामुष्मिलोके उप तिष्ठन्ते ॥ ४ ॥

सर्वानिम् । एता वै । करोति । एकान्नर्चत्वारिंशच्च
॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

रुद्रो वै एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्व-
स्थितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेक्षत्येवं वै एष एतर्हि
भागधेयं प्रेक्षति तस्मै यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युः च
यजमानं च ध्यायेत् शतरुद्रीयं जुहोति भागधेयेनैवैनं
शमयति नार्तिमाच्छेत्त्यध्वर्युर्न यजमानो यद्ग्राम्याणां
पशूनां ॥ १ ॥

यस्यैसा जुहुयाद् ग्राम्यान् पशून् छुचाप्येत् यदा-
रण्यानामारुणान् जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुक-
यवाग्वा वा न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारुणानथो
खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाथ गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण
जुहोत्याग्नेयो वा एषा यद्जाहुत्यैव जुहोति न ग्राम्यान्
पशून् हिनस्ति नारुणानङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः ॥ २ ॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डोपचतुर्थप्रपाठकस्य एकादशानु-
वाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

अजायां धूमं प्रासिञ्चन्त्सा शोचन्ती पूर्णं परा-
जिहीत सौऽर्को भवत्तदुर्कस्यार्कत्वमर्कपूर्णं जुहोति
सयोनित्वायोदङ्तिष्ठन् जुहोति एषा वै रुद्रस्य दिक्
स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्टकायां
जुहोत्यस्त एव रुद्रं निरवदयते वेधाविभक्तं जुहोति
त्रयं इमे लोका इमानेव लोकान्त्सुमावद्दीर्यान् करो-
तीयत्यग्रं जुहोति ॥ ३ ॥

अयेयत्ययेयति त्रयं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः
शमयति तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट् सम्पद्यन्ते
पञ्चा ऋतव ऋतुभिरेवैनं शमयति यदनुपरिक्रामं
जुहुयादन्तरवचारिणं रुद्रं कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां
वाहं दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव ह्येतत्त्र्य-
मपरिवर्गमेवैनं शमयति ॥ ४ ॥

एता वै देवताः सुवर्ग्या या उत्तमास्ता यजमानं
वाचयति ताभिरेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति यं द्विष्यात्
तस्य सञ्चरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशुरभितिष्ठति स
आर्तिमाच्छति ॥ ५ ॥*

पशूनां । यन्तः । अग्रे जुहोति । अपरिवर्गमेवैनं
शमयति । त्रिंशच्च ॥ ३ ॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं षतुर्धकाण्डीयपञ्चमप्रपाठकस्य एकादशानु-
वाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अश्मन्मूर्जमिति परिपिञ्चति मार्जयत्येवैनमर्थो तर्प-
यत्येव स एनं तृप्तोऽस्तु ध्वन्नगोचन्नमुष्मिन् लोके उप-
तिष्ठते तृप्यति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद तां नः द्रुमूर्ज-
धत्त मरुतः संहरराणा इत्याह अन्नं वै जर्क् अन्नं
मरुतोऽन्नमेवाव रुन्धेऽश्मंस्ते द्युदमुन्ते शुक् ॥ १ ॥

कृच्छतु यं द्विष्म इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य क्षुधा
च शुचा चार्पयति त्रिः परिपिञ्चन् पर्येति त्रिष्ट्वै
अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचंश्मयति त्रिः पुनः पर्येति
पट् सम्पद्यन्ते यै कृतव कृतुभिरेवास्य शुचंश्मयत्यपां
वै एतन्पुष्पं यदेतसोऽपां ॥ २ ॥

शरोऽयंका वेतसशाखया चार्चकाभिस्तु विकर्पत्यापो
वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचंश्मयति यो वै अग्निं
चितं प्रथमः पशुरधिक्रामतीश्वरो वै तश्शुचा प्रदहो
मण्डूकेन वि कर्पत्येव वै पशूनामनुपजीवनीयो न वै
एष ग्राम्येषु पशुषु द्वितो नारुण्येषु तमेव शुचार्पयति
अष्टाभिर्वि कर्पति ॥ ३ ॥

अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रीत्त्रिग्यावानेवाग्निस्तस्य

शुचः॑ शमयति पावकवतीभिरन्नं वै पावकोऽन्नैर्नैवास्य
 शुचः॑ शमयति मृत्युवै॑ एष यदग्निं ब्रह्मण एतद्रूपं यत्
 क्षणाजिनं काष्णीं॑ उपान्हावुषं मुञ्चते ब्रह्मणैव
 मृत्योर्नार्धत्तेऽन्तर्मृत्योर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहुरन्यामुप-
 मुञ्चतेऽन्यां नान्तः ॥ ४ ॥

एव मृत्योर्धत्तेऽवान्नाद्यैः॑ रुन्धे नमस्ते हरसे शोचिषे
 इत्याह नमस्कृत्य हि वसीयाः॑ समुपचरन्त्यन्यं ते
 अस्मत्तपन्तु हेतय इत्याह यमेव देष्टुं तमस्य शुचाऽपि-
 यति पावको अस्मभ्यः॑ शिवो भवेत्याहान्नं वै पावको-
 ऽन्नमेवाव रुन्धे दाभ्यामधि क्रामति प्रतिष्ठित्यै अप्स्य-
 वतीभ्यां शान्त्यैः ॥ ५ ॥*

शुक् । वेतसोऽपाम् । अष्टाभिर्वि कर्पति । नान्तः ।
 एकान्नपञ्चाशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

नृपदे वडिति व्याधारयति पृङ्क्त्याहुत्या यज्ञमुखमा
 रभतेऽक्ष्णया व्याधारयति तस्मादक्ष्णया पश्वोऽङ्गानि
 प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै यद्वपट् कुर्याद्यातयामाऽस्य वपट्-

• चस्यानुवाकस्य व्यख्यानं चतुर्थकाण्डोऽष्टप्रपाठस्य प्रथमानुवाकभाष्ये
 द्रष्टव्यम् ।

कारः स्याद् यन्न वपट्कुर्याद्रक्षांसि युञ्जः हन्युर्वडित्याह
 पुरोक्षमेव वपट् करोति नास्य यातया मा वपट्कारो
 भवन्ति न युञ्जः रक्षांसि घ्नन्ति हुतादो वै अन्ये
 देवाः ॥ १ ॥

अहुतादोऽन्ये तानमिचिदेवोभयान्प्रीणाति ये देवा
 देवानामिति दुग्धा मधुमिश्रेणावोक्षति हुतादश्चैव देवान्
 अहुतादश्च यजमानः प्रीणाति ते यजमानं प्रीणन्ति
 दुग्धैव हुतादः प्रीणाति मधुपाऽहुतादो ग्राम्यं वै एतदन्नं
 यद्दधि आरण्यं मधु यद्दुग्धा मधुमिश्रेणावोक्षत्युभय-
 स्वावरुध्यै ग्रुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः ॥ २ ॥

वै ग्रुमुष्टिः संयोनित्वाय दाभ्यां प्रतिष्ठित्यै अनुपरि-
 चारमवोक्षत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति वि वै एष
 प्राणैः प्रजयां पशुभिर्कथ्यते योऽग्निं चिन्वन्नधि-
 कामति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणानेवात्मन्धत्ते
 वर्चोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा वै वर्चः पशवो परिवः
 प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते इन्दो वृत्रमहन् तं वृत्रः ॥ ३ ॥

हुतः षोडशभिर्भोगैरसिनात् स एतामग्रयेऽनीकवते
 आहुतिमपश्यत् तामजुहोत् तस्याग्निरनीकवान् स्वेन
 भागधेयेन प्रीतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहद्वैश्व-
 कर्मणेन पाप्मनो निरमुच्यत यदग्रयेऽनीकवते आहुतिं

जुहोत्यग्निरेवास्यानीकवान्त्वेन भागधेयेन प्रीतः
पाप्मानमपि दहति वैश्वकर्मणेन पाप्मानो निर्मुच्यते
यं कामयेत चिरं पाप्मनः ॥ ४ ॥

निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य जुहुयाच्चिरमेव पाप्मानो
निर्मुच्यते. यं कामयेत ताजक् पाप्मानो निर्मुच्येतेति
सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयात्ताजगेव पाप्मानो निर्मुच्य-
तेऽथो खलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्तयो
वीथिं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै * ॥ ५ ॥

देवाः । प्राजापत्यः । वृचः । चिरं पाप्मनः । चत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दधाति यथा जनं
यतोऽवसङ्करोति तादृगेव तत् तिस्र आ दधाति चिद्वद्वै
अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मै भागधेयं करोत्यौदुम्बरीर्भ-
वन्त्यूर्कं वै उदुम्बर ऊर्जमेवास्मै अपि दधाति उदु त्वा
विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैः ॥ १ ॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीक्ष्यप्रपाठकस्य प्रथमद्वितीया-
नुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

एवैनमुद्यच्छतेऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याहु यस्मै
 एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं समर्धयति पञ्च दिशो
 देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरित्याहु दिशो ह्येषोऽनु प्रच्यवते
 अप अमतिं दुर्मतिं बाधमाना इत्याहु रक्षसामर्पहत्यै
 रायस्पोषे यक्षपतिमाभजन्तीरित्याहु पशवो वै राय-
 स्पोषः ॥ २ ॥

पशूनेवाव रुन्धे पृङ्भिर्हरति पङ्क्वै ऋतव ऋतु-
 भिरैवैनं हरति द्वे परिगृह्यवती भवतो रक्षसाम-
 पहत्यै सूर्यरस्मिर्हरिकेशः पुरस्तादित्याहु प्रसृत्यै ततः
 पावका आशिषो नो जुपन्तामित्याहान्नं वै पावकोऽन्न-
 मेवाव रुन्धे देवासुराः संयत्ता आसुन् ते देवा एतद-
 प्रतिरथमपश्यन्तेन वै तैः प्रति ॥ ३ ॥

असुरान् अजयन्तदप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रति-
 रथं द्वितीयो होताऽन्वाहु अप्रत्येव तेन यजमानो भ्रातृ-
 व्यान् जयत्यथो अनभिजितमेवाभि जयति दशर्चं भवति
 दशाक्षरा विराड् विराजा इमौ लोकौ विष्टतावनयो-
 र्लोकयोर्विष्टत्या अथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजि
 एवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति असदिव वै अन्तरिक्षमन्त-
 रिक्षमिवाग्नीध्रमाग्नीध्रे ॥ ४ ॥

अस्मान् नि दधाति सुत्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै वि-

मानं ए॒ष दि॒वो म॒ध्य आ॒स्तु इ॒त्याह॒ वि ए॒वैत॒या मि॒मीते॒
म॒ध्ये दि॒वो नि॒हितः॑ पृ॒श्निर॒स्मै-इ॒त्याह॒ अन्नं॑ वै पृ॒श्नि
अ॒न्नमे॒व अ॒र्वा रु॒न्धे च॒त॒सृभि॒रा पु॒च्छा॑देति च॒त्वारि॒
छ॒न्दाः॑सि॒ छ॒न्दाभि॒रैवे॒न्द्रं वि॒श्वो अ॒वीरु॒धन्ति॒त्याह॒
वृ॒द्धिमे॒वोपा॑वर्त्तते वा॒जाना॑ः स॒त्प॒तिं प॒तिं ॥ ५ ॥

इ॒त्याहान्नं॑ वै वा॒जोऽन्न॑मे॒वाव॑ रु॒न्धे सु॒म॒ह्य॒र्यज्ञो॑ दे॒वाः
आ च॑ वक्ष॒दित्या॑ह प्र॒जा वै प॒शवः॑ सु॒मं प्र॒जामे॒व प॒शून्
आ॒त्मन्ध॑ते यक्ष॒दग्नि॑र्दे॒वो दे॒वाः आ च॑ वक्ष॒दित्या॑ह
स्व॒गाक्ष॑त्यै वा॒जस्य॑ मा प्र॒स॒वेनो॑द्ग्रा॒भेण॑ उ॒द॒ग्रभी॑दि॒
त्या॑ह अ॒सौ वै आ॒दित्य॑ उ॒द्यन्नु॑द्ग्रा॒भ ए॒ष, नि॒म्रोच॑न्
नि॒ग्राभो॑ ब्रह्म॒णैवा॒त्मान॑मु॒द्गृह्णा॑ति ब्रह्म॒णा भ्रा॑त॒व्यं नि
रु॑ह्णाति* ॥ ६ ॥

प्रा॒णैः । पो॒षः । अ॒प्र॒ति । आ॒ग्नी॒ध्रे । प॒तिम् । ए॒ष ।
द॒श च ॥ ६ ॥

इति नैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
पष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रा॒चीम॑नु॒ प्र॒दि॒शं प्रे॒हि वि॒द्वानि॒त्याह॒ दे॒वलोक॑मे॒
वैत॒योपा॑वर्त्तते क्र॒म॒ध्वम॒ग्निना॑ ना॒क॒मित्या॑हे॒माने॒व

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयघट्टसप्रपाठकस्य द्वितीयचतुर्थानु
वाकभाष्ये दृश्यम् ।

एतया लोकान् क्रमते पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमा अरु-
हमित्याह इमानेवैतया लोकान् समारोहति सुवर्यन्तो
नापेक्षन्त इत्याह सुवर्गमेवैतया लोकमेत्यग्ने प्रेहि ॥ १ ॥

प्रथमो देवयतामित्याह उभयेषुवैतया देवमनुष्येषु
चक्षुर्दधाति पञ्चभिरधि क्रामति पांक्तो यज्ञो ध्यावानेव
यज्ञस्तेन सह सुवर्गं लोकमेति नक्तोपासेति पुरोनुवा-
क्यामन्वाह प्रत्यै अग्ने सहस्राक्षेत्याह साहस्रः प्रजा-
पतिः प्रजापतेराष्ट्यै तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याह
अन्तं वै वाजोऽन्नमेवाव ॥ २ ॥

रुन्धे दध्नः पूर्णामौदुम्बरीः स्वयमातृणायां जुहोति
जक् वै दधि जग्मुदुम्बरोऽसौ स्वयमातृणाऽमुष्यामेवाजं
दधाति तस्मादमुतोऽर्वाचोमूर्जमुपजीवामस्तिष्ठभिः
सादयति त्रिवृद् वै अग्निर्यावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति
प्रेहो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीमा दधात्येपा
वै समीं कर्णिकावती एतया ह स्म ॥ ३ ॥

वै देवा असुराणां शततृहोः स्तृहन्ति यदेतया
समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतघ्नीं यजमानो भ्रातृव्याय
प्रहरति स्तृत्यै अच्छं बट्कारं विधेम ते परमे जन्म-
न्मग्ने इति वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे
ताः सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति शमीमथोः शान्धै

अग्निर्वै ह वै अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाग्निं दुहे तां
॥ ४ ॥

सवितुर्वरेण्यस्य चिचामित्याहैष वा अग्नेर्दोहस्त-
मस्य कण्वः एव आयसोऽवेत्तेन ह स्मैन् स दुहे यदे-
तया समिधमादधात्यग्निचिदेव तदग्निं दुहे सप्त ते अग्ने
समिधः सप्त जिह्वा इत्याह सप्तैवास्य सामानि प्रीणाति
पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेः ॥ ५ ॥

आयै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्भि प्रजापतिः प्रजा
असृजत प्रजानां सृष्ट्यै अग्निर्देवेभ्यो निलायत स
दिशोऽनु प्राविशज्जुहूत् मनसा दिशो ध्यायेद्दिग्भ्य
एवैनमव रुन्धे दध्ना पुरस्ताज्जुहोति आज्येनोपरिष्ठात्
तेजश्चैवास्मै इन्द्रियञ्च समीचीं दधाति द्वादशकपालो
वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो-
ऽग्निर्वैश्वानरः साक्षात् ॥ ६ ॥

एव वैश्वानरमव रुन्धे यत् प्रयाजानूयाजान् कुर्यात्
विकस्तिः सा यज्ञस्य दर्विहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै
राष्ट्रं वै वैश्वानरो विट् मरुतो वैश्वानरः हुत्वा मारुतान्
जुहोति राष्ट्र एव विशमनु बध्नात्युच्चैर्वैश्वानरस्य आ
श्रावयति उपांशु मारुतान् जुहोति तस्माद्राष्ट्रं विशमति
वदेति मारुता भवन्ति मरुतो वै देवानां विशो देव-

विशेनैवास्मै मनुष्यविशम्, अवं रुन्धे स॒प्त भ॑वन्ति स॒प्तग॑णा
 वै म॒रुतो॑ ग॒णश्च॑ ए॒व वि॒श॒मव॑ रुन्धे ग॒णेन॑ ग॒णम॑नु॒द्रुत्य॑
 जुहोति॒ विश॑मे॒वास्मै॑ अनुव॒र्त्मानि॑क॒रोति॑ ॥ ७ ॥^{*}
 अग्ने॒ मेहि॑ । अ॒व । स्म । दु॒हे तां । प्र॒जाप॑तेः । सा॒क्षात् ।
 म॑नुष्यवि॒शम् । एक॑वि॒श॒तिश्च॑ ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

वसो॒र्धारा॑ जुहोति॒ वसो॑र्मे॒ धारा॑ अ॒स॒दिति॑ वै ए॒षा
 ह॒यते॑ घृ॒तस्य॑ वै ए॒नमे॑षा धा॒रा अ॒मुष्मिन्॑ लो॒के पि॒ब॒-
 मा॒ना उ॒पति॑ष्ठन् आ॒ज्येन॑ जुहोति॒ तेजो॑ वै आ॒ज्यं तेजो॑
 वसो॒र्धारा॑ तेज॑सै॒वास्मै॑ तेजो॒ऽव॑ रुन्धे॒ऽथो॒ कामा॑ वै
 वसो॒र्धारा॑ कामा॑ने॒वाव॑ रुन्धे यं का॒मये॑त प्रा॒णान॑स्य
 अ॒न्नाद्यं॑ वि ॥ १ ॥

छि॒न्द्यामि॑ति वि॒घ्राह॑न्तस्य, जुहुयात् प्रा॒णाने॑वास्य
 अ॒न्नाद्यं॑ विच्छि॑न॒त्ति यं का॒मये॑त प्रा॒णान॑स्यान्नाद्यं॒ सं-
 त॑नुयामि॒ति सन्त॑तां तस्य जुहुयात् प्रा॒णाने॑वास्यान्नाद्यं॒
 सन्त॑नेति॒ द्वाद॑श द्वा॒दशानि॑ जुहोति द्वाद॑श मा॒साः

* अथमनुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रपाठकस्य पञ्चमनुवाक
 भाष्ये दृश्यम् ।

संवत्सरः संवत्सरेणैवासौ अन्नमव रुन्धेऽन्नञ्च मे शुच मे
इत्याहैतद्वै ॥ २ ॥

अन्नस्य रूपः रूपेणैवान्नमव रुन्धेऽग्नियं मे आपञ्च मे
इत्याहैषा वै अन्नस्य योनिः सयोन्येवान्नमव रुन्धेऽर्हो-
न्द्राणि जुहोति देवता एवाव रुन्धे यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः
प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तम् इन्द्रमुत्तर-
माहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरि षादधाति यज्ञायुधानि जुहोति
यज्ञः ॥ ३ ॥

वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धे अथो एतद्वै यज्ञस्य
रूपः रूपेणैव यज्ञमव रुन्धेऽवभृथञ्च मे स्वगाकारञ्च
मे इत्याह स्वगाकृत्या अग्नियं मे धर्मञ्च मे इत्याह
एतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपः रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे
अक् च मे साम च मे इत्याह ॥ ४ ॥

एतद्वै छन्दसाः रूपः रूपेणैव छदाःस्यव रुन्धे
गर्भाञ्च मे वत्साञ्च मे इत्याहैतद्वै पशूनाः रूपं रूपेणैव
पशूनव रुन्धे कल्पान् जुहोति अक्लृप्तस्य क्लृप्त्यै युग्मदयुजे
जुहोति मिथुनत्वाय उत्तरावती भवतोऽभिक्रान्त्यै
एका च मे तिस्रश्च मे इत्याह देवच्छन्दसं वै एका च
तिस्रश्च ॥ ५ ॥

मनुष्यछन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देवच्छन्दसञ्चैव मनुष्य-

छन्दसञ्चाव रुन्धे आ चयस्त्रिंशतो जुहोति चयस्त्रिं
 शद्वै देवता देवता एवाव रुन्धे आ अष्टाचत्वारिंशतो
 जुहोत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो
 जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे वाजश्च प्रसुवथ्येति द्वादशं
 जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति
 तिष्ठति ॥ ६ ॥ *

वि । वै । यज्ञः । सामं च मे इत्याहु । च तिस्रथ ।
 एकान्नपञ्चाशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निर्देवेभ्योऽपाकामद्वागधेयमिच्छमानस्तं देवा
 अब्रुवन्नुप न आ वर्तस्व हव्यन्तो वहेति सोऽब्रवीद्वरं
 दृणै मर्ह्यमेव वाजप्रसूवीयं जुहवन्निति तस्माद्ग्रये
 वाजप्रसूवीयं जुहति यद्वाजप्रसूवीयं जुहोत्यग्निमेव
 तद्वागधेयेन समर्धयत्यथो अभिपेक एवास्त्य स चतुर्दश-
 भिर्जुहोति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्त ॥ १ ॥

आरण्या उभयोपामवरुन्धे अन्नस्यान्नस्य जुहोति

* अग्न्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डेयसप्तमप्रपाठकस्य एकादशानु
 वाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

अन्नस्य अन्नस्याव रन्ध्यै औदुम्बरेण सुवेण जुहोत्यूर्ग्वै
 उदुम्बर उर्गन्नम् ऊर्जैवास्मै ऊर्जमन्नमव रन्ध्रेऽग्निर्वै
 देवानामभिषिक्तोऽग्निचिन्मनुष्याणां तस्मादग्निचिद्वर्पति
 न धावेद्वरुहः ह्यस्यान्नमन्नमिव खलु वै वर्षं यद्धा-
 वेदन्नाद्याद्धावेदुपावर्त्तते तान्नाद्यमेवाभि ॥ २ ॥

उपावर्त्तते नक्तोपासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पर्यसा
 जुहोत्यह्नेवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रिया अहः
 अहोरात्रे एवास्मै प्रते काममन्नाद्यं दुहाते राप्रभृता
 जुहोति राप्रमेवाव रन्ध्रे षड्भिर्जुहोति षड्वै ऋतवः
 ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति भुवनस्य पते इति रथमुखे पञ्चा-
 हुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो वज्रेणैव दिशः ॥ ३ ॥

अभि जयत्यग्निचितः ह वै अमुष्मिन् लोके वातो-
 ऽभिपवते वातनामानि जुहोत्यभि एवंममुष्मिन् लोके
 वातः पवते चीणि जुहोति त्रय इमे लोका एभ्य एव
 लोकेभ्यो वातमव रन्ध्रे समुद्रोऽसि नभस्वानित्याहृतद्वै
 वातस्य रूपः रूपेणैव वातमव रन्ध्रेऽञ्जलिना जुहोति
 न ह्येतेषामन्यथा, आहुतिरवकल्पते* ॥ ४ ॥

आपधयः सप्त । अभि । दिशः । अन्यथा । द्वे च ॥ ६ ॥

* अस्यानुवाकस्य आख्यानं चतुर्थकाण्डीयसप्तमप्रपाठकस्य द्वादशानुवा-
 कभाष्ये दृश्यम् ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सुवर्गाय वै लोकाय देवर्धो युज्यते यचाकूताय
मनुष्यरथ एष खलु वै देवर्धो यदग्निः अग्निं युनक्ति
शवसा घृतेनेत्याह युनक्त्येवैनं स एनं युक्तः सुवर्गं
लोकमभि वहति यत्सर्वीभिः पञ्चभिर्यज्ञाद्युक्तो
ऽस्याग्निः प्रच्युतः स्यादप्रतिष्ठिता आहुतयः स्युरप्रति-
ष्ठिता स्तोमा अप्रतिष्ठितान्युक्त्यानि तिसृभिः प्रातः-
सवर्नेऽभि मृशति चिह्नत ॥ १ ॥

वै अग्निर्यावानेवाग्निस्तं युनक्ति यथानसि युक्ते
आधीयते एवमेव तत् प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति प्रतिस्तोमाः
प्रत्युक्त्यानि यज्ञायज्ञियस्य स्तुतिं द्वाभ्यामभि मृशति
एतावान् वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा तु वै* अस्य
अत ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तमन्तर्तोऽन्वारो हति
द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै एकया अप्रस्तुतं भवत्यर्थः ॥ २ ॥

अभिमृशति उपैन्मुत्तरो यज्ञो नमति अथो रुन्तत्यै
प्र वै एषोऽस्मात् लोकात् च्यवते योऽग्निं चिनुते न
वै एतस्यानिष्टके आहुतिरिव कल्पते यां वै एषेऽनिष्टके

आहुतिं जुहोति स्रवति वै सा ताः स्रवन्तीं यज्ञोऽनु
परा भवति युजं यजमानो यत्पुनश्चितिं चिनुते
आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

न यज्ञः परा भवति न यजमानोऽष्टावुप दधाति
अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवैनं छन्दसा चिनुते
यदेकादश चैष्टुभेन यद्द्वादश जागतेन छन्दोभिरेवैनं
चिनुते नपात्को वै नामैषोऽग्निर्यत्पुनश्चितिर्य एवं
विद्वान् पुनश्चितिं चिनुते आ तृतीयात् पुरुषादन्नमत्ति
यथा वै पुनराधेयः एवं पुनश्चितिर्योऽग्न्याधेयेन न
॥ ४ ॥

अधोति स पुनराधेयमाधत्ते योऽग्निं चित्वा न
अधोति स पुनश्चितिं चिनुते यत्पुनश्चितिं चिनुते अर्ध्यै
अथो खल्वाहुः न चैतव्येति रुद्रो वै एष यदग्निः यथा
व्याघ्रः सुप्तं बोधयति तादृगेव तत् अथो खल्वाहुश्चेत-
व्येति यथा वसीयाः सभाग्रधेयेन बोधयति तादृगेव
तन्मनुरग्निमचिनुत्, तेन न अधोत्स एतां पुनश्चिति-
मपश्यत् तामचिनुत् तथा वै स अधोद्यत् पुनश्चितिं
चिनुते अर्ध्यै* ॥ ५ ॥

* अत्रानुवाकस्य द्वाख्यानं चतुर्थकाण्डीयतप्तनप्रपाठस्य अयोदशानु-
वाकभाष्ये दृश्यम् ।

चि॒ष्टत् । अथ । ति॒ष्ठन्ति । अ॒ग्न्या॒धेये॒न न । अचि॑-
नुत । स॒प्तद॑श च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥०॥

छन्द्श्चितं॑ चिन्वीत प॒शुकामः॑ प॒शवो॑ वै छन्दा॑सि
पशु॑माने॒व भ॑वति श्ये॒नचितं॑ चिन्वीत सु॒वर्ग॑कामः
श्ये॒नो वै वय॑साम्पति॑ष्ठः श्ये॒न ए॒व भू॒त्वा सु॒वर्गं॑ लो॒कं
प॑तति कङ्क॒चितं॑ चिन्वीत॒ यः का॒मये॑त् शी॒र्ष॒णान्
अ॒मुष्मिन्॑ लो॒के स्या॑मिति शी॒र्ष॒णाने॒वामुष्मिन्॑ लो॒के
भ॑वति अल॒ज॒चितं॑ चिन्वीत॒ चतुः॑सीतं प्रति॒ष्ठाका॑म-
श्च॑त॒स्रो दि॒शो दि॒क्ष्वे॒व प्र॑ति ति॒ष्ठति॑ प्र॒उ॒ग॒चितं॑ चिन्वीत
भ्रातृ॑व्य॒वान् प्र ॥ १ ॥

ए॒व भ्रातृ॑व्यान्नुद॒ते उ॒भय॑तः प्र॒उ॒गं चिन्वीत॒ यः
का॒मये॑त् प्र ज्ञा॒तान् भ्रातृ॑व्यान्नुदे॒य प्र॑ति जनि॒ष्यमा॑-
णा॒निति॑ प्रै॒व ज्ञा॒तान् भ्रातृ॑व्यान्नुद॒ते प्र॑ति जनि॒ष्य-
मा॒णान् रथ॑चक्र॒चितं॑ चिन्वीत॒ भ्रातृ॑व्य॒वान् वज्रो॑ वै
रथो॑ वज्र॒मे॒व भ्रातृ॑व्येभ्यः प्र ह॑रति द्रो॒ण॒चितं॑ चिन्वी-
तान्न॑का॒मो द्रो॒णे वै अन्नं॑ भि॒ष्यते॒ स॒थो॒न्ये॒वान्नम॑व
रु॒न्धे स॒मूह्यं॑ चिन्वीत प॒शुकामः॑ पशु॑माने॒व भ॑वति ॥ २ ॥

पु॒रि॒चा॒य्यं॑ चिन्वीत॒ ग्राम॑कामो॒ ग्राम्ये॑व भवति
 श्मशान॒चितं॑ चिन्वीत॒ यः कामये॑त पित॒रलो॒के ऋ॑भुया-
 मिति॑ पित॒रलो॒के ए॒व ऋ॑ध्नोति विश्वा॒मि॒त्रज॑मद॒ग्नी
 वसि॑ष्ठेन अस्पर्धेतां॒ स ए॒ता ज॑मद॒ग्निर्वि॑ह्व्या अपश्यत्
 ता उप॑धत्ता॒ ताभि॑र्वै स वसि॑ष्ठस्येन्द्रि॒यं वी॒र्यम॑वृ॒क्त
 यद्वि॑ह्व्या उप॒दधा॑ति इन्द्रि॒यमे॒व ताभि॑र्वी॒र्यं यज॑मानो
 भ्रात॑रव्यस्य वृ॒क्ते हे॒तुर्धि॑षण्ये उप॑ दधाति यज॑माना-
 यत॒नं वै ॥ ३ ॥

हे॒ता स्वे॒ ए॒वास्मै॑ आ॒यत॑ने इन्द्रि॒यं वी॒र्यम॑व रु॒न्धे
 द्वा॒दशो॑प॒ दधा॑ति द्वा॒दश॑क्षरा जगती जागताः प॒शवो॑
 जग॑त्यै॒वास्मै॑ प॒शून॑व रु॒न्धेऽष्टौ॑ अ॒ष्टौ अ॒न्येषु॑ धि॒ष्णि॒येषु॑
 उप॑ दधाति अ॒ष्टाश॑फाः प॒शवः॑ प॒शूने॒वाव रु॒न्धे पट्
 मा॒र्जा॒लीये॒ पट् वै ऋ॑तव॑ ऋ॒तवः॑ खलु॒ वै दे॒वाः
 पि॒तर॑ ऋ॒तूने॒व दे॒वान॑ पि॒तॄन् प्री॑णाति* ॥ ४ ॥

प्र । भवति । यज॑मानायत॒नं वै । अ॒ष्टाच॑त्वारि॒ंशच्च
 ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डायसप्तमप्रपाठकस्य चतुर्दशानुवाक-
 भाग्ये द्रष्टव्यम् ।

पर्वस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक् प्रतिपद्भवति तिस्रोऽनु-
ष्टुभश्चतस्रो गायत्रीयो यत् तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादश्व-
स्त्रिभिस्त्रिष्टुप्स्त्रिष्टुति यच्चतस्रो गायत्रियुः तस्मात्
सर्वोऽश्वतुरः पदः प्रतिदधत् पलायते^(१) परमा वै
एषा छन्दसां यदनुष्टुक् परमश्चतुष्टोमः स्तोमानां
परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां परमोऽश्वः पशूनां परमेणैवैनं
परमतां गमयति^(२) एकविंशमहर्भवति ॥ १ ॥

यस्मिन्नश्व आलभ्यते द्वादश मासाः पञ्च ऋतवस्त्रय
इमे लोका असावादित्य एकविंश एष प्रजापतिः
प्राजापत्याऽश्वस्तमेव साक्षाद् ऋध्नोति^(३) शक्रयः पृष्ठं
भवन्ति अन्यत् अन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये वै एते पशव आ-
लभ्यन्ते उत इव ग्राम्या उत इव आरण्या यच्छक्रयः
पृष्ठं भवन्ति अश्वस्य सर्वत्वाय^(४) पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं
भवति रुस्मिना वै अश्वः ॥ २ ॥

यत् ईश्वरो वै अश्वोऽयतोऽप्रतिष्ठितः परां परावतं
गन्तोयत् पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति अश्वस्य यत्यै घृत्यै^(५)
संक्षत्यै अच्चावाकसामं भवति उत्सन्नयज्ञो वै एष
यदश्वभेदः कस्तद्वेदेत्याहुर्यदि सर्वा वै क्रियते न वा
सर्वः इति यत् संक्षति अच्चावाकसामं भवत्यश्वस्य
सर्वत्वाय पृथ्याष्ट्यै अनन्तरायाय^(६) सर्वस्तोमोऽतिरात्र

उत्तममहर्भवति, सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेव तेना-
प्नोति सर्वं जयति^(१) ॥ ३ ॥

अहर्भवति । वै अश्वः । अहर्भवति । दश च ॥ १२ ॥

देवासुराः, - ते न । ऋतव्याः । रुद्रः । अश्वम् । नृपदे
वट् । उदेनं । प्राचीम्, - इति । वसुधाराम् । अग्नि-
देवैभ्यः । सुवर्गाय, - यत्राकूताय । छन्दश्चितं । पवस्व ।
द्वादश ॥ १२ ॥

देवासुराः (१।१) । अजायां (३।३) । वै शुमुष्टिः
(५।३) । प्रथमो देवयताम् (७।२) । एतद्वै छन्दसाम्
(८।५) । ऋध्नोति (१०।५) । अष्टौ पञ्चाशत्* ॥ ५८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति संहितापञ्चमाष्टके चतुर्थः प्रश्नः ॥

॥ ० ॥ हरिः आम् ॥ ० ॥

यस्य विश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके तु तार्त्तिये वर्णिताश्चितयोऽखिलाः ।

* प्रथमे ४, द्वितीये ५, तृतीये ५, चतुर्थे ५, पञ्चमे ५, षष्ठे ५, सप्तमे ७,
अष्टमे ६, नवमे ४, दशमे ५, एकादशे ४, एवं द्वादशे ३ । इति समष्टिः ५८ ।

चतुर्थे चितिमंस्कारः, द्वादशाचानुवाककाः ॥

इष्टका इन्द्रतन्वाण्या यज्ञतन्वाभिधास्तया ।

नचचाख्याश्च विहिताः प्रथमेऽप्यनुवाकके ॥

अतस्या वैश्वदेव्यश्च द्वितीये प्रोक्षणं तथा ।

शतरुद्रीयहोमस्तु द्वितीये समुदीरितः ॥

परिषेचनमप्युक्तं तुर्ये तद्वदिकर्षणम् ।

व्याघारणं वैश्वकर्मणाञ्जतिश्चात्र यक्षमे ॥

पष्ठे तु समिदाधानमग्निप्रणयनं तथा ।

होतान्वाहाप्रतिरथं दशर्चं सविकल्पकम् ॥

सप्तमे चितिमारुह्य वज्रिं तत्र विनिक्षिपेत् ।

वसोर्धाराष्टमे वाजप्रसवीयोऽप्यनन्तरे ॥

दशमे वज्रियोगाश्च पुनश्चितिरितीरितः ।

एकादशे तु काम्यानि विह्वयाश्च समीरिताः ॥

द्वादशे त्वयमेधीयस्तोत्रे* त्रयमुदारितम् ।

अथ स्तोमः सामं चेत्येवं प्रपाठक उदीरितः ॥

तत्रादौ वहिष्यवमानस्तोत्रे चोदकप्राप्तां गायत्रीमपवदितुमन्या-
मृतं विधत्ते,—“पवस्व वाजसातये इत्यनुष्टुप् प्रतिपद्भवति तिस्रो-
ऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रियो यत् तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादश्वस्त्रिभिस्त्रिष्टु-
प्तिष्ठति, यक्षतस्रो गायत्रियस्तस्मात् सर्वाऽश्वतुरः पदः प्रतिदधत्
पलायते” इति । वहिष्यवमानस्तोत्रे प्राकृते त्रयस्तूत्रा गायत्र्या, तेऽत्र
चोदकेन प्राप्ताः । तत्परित्यागेन ‘पवस्व’ इत्यादिका येयमष्टगनुष्टुक्,

‘चतस्रो गायत्रियो’ भवन्ति । तत्र यस्मात् स्वरूपेण तिस्रोऽनुष्टुभः,
‘तस्माद्’ अथो गमनं परित्यज्य एकत्र यदा तिष्ठति, तदा एकस्मिन्
पादे भारमुपेत्य त्रिष्वेव पादेषु भारमवलम्ब्य तिष्ठति । यस्मादेता
विभज्यमानाः ‘चतस्रो गायत्रियः’, तस्मात् पलायमानोऽश्वः
‘चतुरः’ पादात् सर्वानपि भूमौ प्रक्षिपन्नेव ‘पलायते’ ।

प्रकारान्तरेणानुष्टुभं प्रशंसति,—“परमा वै एषा कन्दर्वा यदनुष्टुक्
परमश्चतुष्टोमः स्तोमानां परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां परमोऽश्वः पशूनां
परमेणैवैनं परमतां गमयति^(१)” इति । सर्ववागात्मकत्वात् कन्दर्वा
मध्ये अनुष्टुभः परमत्वं, ‘वाग्वै अनुष्टुप्’-इति वज्रशः श्रुतं ।
‘स्तोमानां’ चिद्वदग्निष्टोमादीनां मध्ये प्रकृतत्वात् चतुष्टोमस्य परमत्वं ।
चिरात्रस्याश्वमेधस्य महापातकप्रायश्चित्तरूपत्वात् यज्ञानां मध्ये
परमत्वं । तादृशयज्ञसाधनत्वात् सयामजयहेतुत्वाच्च पशूनां मध्ये
अश्वस्य परमत्वम् । एवं सति परमस्य चिरात्रस्य या परमे चतुष्टोमे
परमस्याश्वस्य सम्बन्धित्वेनानुष्टुभि परमायां ‘परमेणैवैनं’ साधनसमूहेन
‘परमतां’ श्रेष्ठतां* प्राप्नोति ।

प्रकृतिप्राप्तान् चिद्वदादिस्तोमान् बाधितुं स्तोमान्तरं विधत्ते,—
एकविंशमहर्भवति यस्मिन्नश्व आलभ्यते द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय
इमे लोका असावादित्य एकविंश एष प्रजापतिः प्राजापत्यो-
ऽश्वस्तमेव साक्षादृप्नोति^(२)—इति । एकविंशावृत्त्यात्मकेन स्तोमेन
सर्वत्र युक्तं, न तु स्तोमान्तरेण तादृशमेकविंशमह. कर्त्तव्यम् ।
प्रथमद्वितीययोर्होमयोर्व्यवृत्तये विशेष्यते,—‘यस्मिन्’ मध्यमे अहनि

* श्रेष्ठतामिति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘अथः’ ‘आलभ्यते’, तद् ‘अह्’ ‘एकविंशं’, अथो हि उक्त्यमञ्जके
द्वितीयेऽहनि आलभ्यते, मामर्तुलोकादित्यानां एकविंशतिमह्योपेत-
त्वात्, जगद्रूपेण प्रजापतिशरीरत्वात्, अथस्य प्रजापतिजन्यत्वाच्च
तस्याश्वस्य समृद्धार्थमयमेकविंशतिस्तोमो युक्तः ।

अथ पृष्ठस्तोत्रगतानामृचां छन्दोऽन्तरं वारयितुं शक्याण्यं छन्दो
विधत्ते,—“शक्रस्य पृष्ठं भवत्यन्यदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये वा एते पञ्च
आलभ्यन्ते उतेव याम्या उतेवारण्या यच्छक्रस्यः पृष्ठं भवत्यश्वस्य सर्व-
त्वाय^(१)” —इति । शकरोऽन्तोपेता ऋच ‘शक्रस्य’, ताभिर्युक्तं पृष्ठस्तोत्रं
कुर्यात् । सप्तपादात्मके शक्यात्मके छन्दमि पादत्रयात्मक गाय-
त्र्याख्यं छन्दः, पादचतुष्टयात्मक त्रिष्टुभाख्यं छन्दः, पादपञ्चात्मकं
पङ्क्त्यात्मकं छन्दः,—इत्येवं ‘अन्यदन्यत्’ नानाविधं छन्दः, अन्तर्भवति,
अश्वमेधेऽपि अश्वप्रधानके ‘अन्येऽन्ये’ नानाजातीया एव पञ्च आलभ्यन्ते ।
तत्र केचन याम्या एव, केचन आरण्या एव, तत्रापि अवान्तरभेदा
मङ्गधा द्रष्टव्या । एवं सर्वपृष्ठस्तोत्रे अश्वमेधसम्बन्धिनि नानाछन्दोगर्भित-
शकरीस्त्रोकरे सति मुख्यस्याश्वस्य सर्वपञ्चात्मकत्वं सम्पादितं भवति ।

अथ चोदकप्राप्तं सामान्तरमपवादितुं सामविशेषं विधत्ते,—
“पार्थुरग्नं ब्रह्मसाम भवति रग्निना वै अथो यत् ईश्वरो वै अथोऽ-
यतोऽप्रतिष्ठितः पराम्परावतं गन्तार्यत्पार्थुरग्नं ब्रह्मसामं भवत्यश्वस्य यत्तौ
धृत्यै^(२)” —इति । पृथुरग्निना महर्षिणा दृष्टं साम ‘पार्थुरग्नं’, ब्रह्माण-
मृत्विजमभिलक्ष्य गीयमानं साम ‘ब्रह्मसामं’, तच्च नात्र प्रकृतं कार्यं,
किन्तु पार्थुरग्नं कार्यं । ‘यस्मात्’ कारणात् ‘रग्निना’ रज्जुविशेषेण
दृढभूतः ‘अथः’ पुरुषम् अपेक्षितदेशे नेतुं ‘ईश्वरः’ ममर्यः, यस्माच्च

कारणात् 'अयतो' नियमनरहितोऽयः कापि 'अप्रतिष्ठितः' सन् अत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थः; तस्मात् अयस्य 'यत्नै' दूरगमननियमनाय, उपरितनपुरुषेण धारणाय च 'पार्थुरग्ग' कार्यं । तथैव अच्चावाकं प्रतिगातव्यं सामविशेषं विधत्ते,—“संकृत्यच्चावकसामं भवति उत्सन्न-यज्ञो वै एष, यदयमेध. कस्तद्धेदेत्याज्जर्यदि सर्वा वै क्रियते न वा सर्वं इति, यत् संकृत्यच्चावकसामं भवति अयस्य सर्वत्वाय पर्याप्त्यै अनन्तरायाय(१)”—इति । समीचीना आकृतिर्यस्य सामस्तत् 'संकृति', विकलमङ्गं सम्यक् कर्तुं समर्थमित्यर्थः । एतन्नामकं सामगानां यत् प्रसिद्धं तत् अच्चावकमभिलक्ष्य गातव्यं । योऽयमयमेधः क्रतुः, सोऽयं विनष्टयज्ञावयवैर्बहुभिरवयवैरुपेतत्वात् कृत्योऽयमवयवसङ्घातः* क्रियते; क्वचित् किञ्चिदवयवोऽतिविस्तृतो वा इति को नाम लोके वेत्ति, तस्मात् संकृतिगानेन अयसम्वन्धिनः क्रतोः सर्वावयवसाकन्धं भवति, तच्च देवानां सपूतैर् यजमानस्य च स्वर्गप्राप्तिविघ्नपरिहाराय सम्यच्यते ।

अपेक्षितविशेषगुणैर्युक्तं द्वितीयमहर्विधाय अथ तृतीयमहर्विधत्ते,—“सर्वस्लोमोऽतिराच उत्तममहर्भवति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेव तेनाप्नोति सर्वं जयति(२)”—इति । विष्टदाद्याः राचयन्तिशब्दं अर्चा आम्नाताः, सर्वेऽपि स्लोमा यस्मिन्नतिराचे सन्ति, सोऽयमतिराचः तृतीयदिवसे कर्त्तव्यः । तच्च स्तोमगत सर्वत्वं स्वेन पूर्वमप्राप्तस्य सुखतोऽपि, ‡ प्राप्त्यै भवति यस्तु वैरी पूर्वमजितः तस्य सर्वस्यापि

* सन्धानः इति का० प्रो० पु० पाठः ।

† विष्टदाघारराचयस्त्रिशदन्ता इति आदशमुक्तकपाठः ।

‡ सुखतोऽपि सर्वस्य इति का० प्रो० पु० पाठः ।

विजयाय भवति, तस्मादयं यजमानः तेन सर्वसोमेन प्राप्तं
धनादिकं सर्वं प्राप्नोति, जेतव्यं वैरिवर्गं जयति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं विनाशयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुद्ध-
भूपाससाध्याज्यधुरदरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः
संपूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ तत्सत् ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।

पथमकाण्डे पथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ओम् ।

यदेकेन सः स्यापयति यज्ञस्य सन्तत्यै अविच्छेदाय^(१)
 ऐन्द्राः पृथग्वो ये मुष्करा यदैन्द्राः सन्तोऽग्निभ्य आलुभ्यन्ते
 देवताभ्य समदं दधात्याग्नेयीस्त्रिष्टुभो याज्यानुवाक्याः
 कुर्यात् यदाग्नेयीस्तेनाग्नेया यस्त्रिष्टुभः तेन ऐन्द्राः
 समृद्धौ न देवताभ्यः समदं दधाति^(२) वायवे नियुत्वन्ते
 तूपरमा लभते तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एव आ लभ्यते
 तस्मात् तृद्विषद् वायुः ॥ १ ॥

वार्ति तृद्विष अग्निर्ददति स्वमेव तत्तेजोऽन्वेति^(३) यन्न
 नियुत्वन्ते स्यात् उन्माद्येत् यजमानो नियुत्वन्ते भवति
 यजमानस्यानुन्मादाय^(४) वायुमती श्वेतवती याज्यानु-
 वाक्ये भवतः सतेजस्त्वाय^(५) हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्ने

इत्याधारमा धारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजा-
पतेरनुरूपत्वाय^(१) सर्वाणि वै एष रूपाणि पशूनां प्रत्या
लभ्यते यत् श्मश्रुणस्तत् ॥ २ ॥

पुरुषाणां रूपं यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोऽदन
तद्गवा यदव्या इव श्फास्तदवीनां यदजस्तदजानां^(२)
वायुर्वै पशूनां प्रियन्धाम यद्वायव्यो भवत्येतमेवैनमभि
संज्ज्ञानानाः पशव उप तिष्ठन्ते^(३) वायव्यः कार्याः ।
प्राजापत्या इत्याहुयद्वायव्यं कुर्यात् प्रजापतेरीयाद्
यत् प्राजापत्यं कुर्याद्वायोः ॥ ३ ॥

इयाद्यद्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोर्नैति यत्
प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेर्नैति यद्
द्वादशकपालस्तेन वैश्वानरान्नैति^(४) आग्नावैष्णवमेकादश
कपालं निर्वपति दोक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता
विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञश्च आ रभते^(५) अग्निरवमो
देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं
निर्वपति देवताः ॥ ४ ॥

एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽव रुन्धे^(६) पुरोडाशेन
वै देवा अमुष्मिन्लोके आर्धुवन चरुणाऽस्मिन् यः काम-
येतामुष्मिन् लोके कृद्भुयामिति स पुरोडाशं कुर्वति
अमुष्मिन्नेव लोके कृद्भोति^(७) यदष्टाकपालस्तेनाग्नेयो

यस्त्रिकपालस्तेन वैष्णवः समृद्धौ^(१७) यः कामयेतास्मिन्
लोके ऋभुयामिति स चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं विष्णोस्तण्डुला-
स्तस्मात् ॥ ५ ॥

चरुः कार्योऽस्मिन्नेव लोके ऋभोति^(१८) आदित्यो भवति
द्वयं वै अदितिरस्यामेव प्रतितिष्ठत्यथो अस्यामेवाधि-
यज्ञं तनुते^(१९) यो वै संवत्सरमुख्यममृत्वाऽग्निं चिनुते यथा
सामिगर्भोऽवपद्यते तादृगेव तद् आर्त्तिमा ऋच्छेद्
वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तात् निर्वपेत् संवत्सरो
वै अग्निवैश्वानरो यथा संवत्सरमाप्ता ॥ ६ ॥

काले आगते विजायते एवमेव संवत्सरमाप्ता काले
आगतेऽग्निं चिनुते नार्त्तिमाच्छति^(२०) एषा वै अग्नेः प्रिया
तनूयद् वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमव रुन्धे^(२१) चीरण्ये-
तानि हवीऽपि भवन्ति चयं इमे लोका एषां लोकानां
रोहय^(२२) ॥ ७ ॥

यद्रियङ् वायुः । श्मश्रुणस्तत् । वायोः । निर्वपति
देवताः । तस्मात् । आप्ता । अष्टाचिः शच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य विश्वमितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

मन्त्राणां ब्राह्मणं प्रोक्तं प्रपाठकचतुष्टये ।

अथ प्रश्नत्रये तत्र शिष्टमङ्गं विविच्यते ॥

प्रथमप्रपाठके “एकविंशत्या मापे.” इत्यस्मिन्ननुवाके(८) “अग्निभ्यः पशूनालभते” इति विधाय अन्येषां पशूनां पर्यग्निरुतानामुत्सर्गमुक्त्वा “प्राजापत्येन सऋस्यापयति” इति यदुक्तं तदनुष्मारयितुमनुवदति,— “यदेकेन सऋस्यापयति यज्ञस्य मन्त्रं त्वै अविच्छेदाय(१)” इति । इतरान् पशूनामुच्य प्राजापत्येनैकेन समापनं यत् तत् प्रारब्धस्य पशुकर्मणः सान्त्वयाय भवति, असमापने तु विच्छेदः स्यात् ।

अथ तस्मिन् कर्मणि मन्त्रविशेषं विधत्ते,—“ऐन्द्राः पशवो ये मुष्करा यदैन्द्राः सन्तोऽग्निभ्य आलभन्ते देवताभ्यः समर्दं दधाति आग्नेयीस्त्रिष्टुभो याज्यानुवाक्याः कुर्याद्यदाग्नेयीस्तेनाग्नेया यस्त्रिष्टुभस्तेनैन्द्राः समृद्धौ न देवताभ्यः समर्दं दधाति(१)” इति । ‘ये’ लोकेषु ‘मुष्करा.’ अण्डमहिताः पशवः सन्ति, ते सर्वे पुंस्त्वजघण्येन्द्रिय-वृद्धा युक्त्वात् इन्द्रदेवताकाः, तादृशानां अन्ययालभने देवतानां कलहं सम्पादयेत्, अतः कलहपरिहाराय अग्निदेवताकाः त्रिष्टुप्-खन्दस्का अथः याज्यानुवाक्याः कुर्यात्, तथा सति यदाग्नेयतेन पशवोऽप्याग्नेयाः सम्पद्यन्ते, त्रिष्टुभः इष्टेण सह उपघ्नतात् तेन खन्दसा पशव ऐन्द्रा अपि सम्पद्यन्ते, तदुभयं मिलित्वा कलहं परिहृत्य ‘समृद्धौ’ सम्पद्यते । यदुक्तं मुञ्चकारेण,—‘अपि वा सर्वेषामेतेषां

स्थाने वायवे नियुत्वते श्वेतमजन्तूपरमालभते वायुमती वपाया
 श्वेतवती याज्यानुवाक्ये' इति । तमिमं पञ्च विधत्ते,—“वायवे
 नियुत्वते त्वपरमा लभते तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एष आ लभ्यते तस्मात्
 यद्रियद्वायुर्वाति तद्रियं अग्निर्दहति स्वमेव तत् तेजोऽन्वेति”^(१)
 इति । नियुत्संज्ञकाः अश्वविशेषा यस्य वायोः सन्ति सोऽयं नियुत्वान् ।
 त्वपरः श्वेद्वरहितः । अग्निज्वालायाः उद्बोधकत्वात् ‘वायुः’ एव
 ‘अग्नेः’ ‘तेजः’ ; तस्मात् ‘तेजसः’ ‘एषः’ त्वपर आलभ्यो भवति ।
 यां दिशं प्रतिगच्छतीति ‘यद्रियद्’ वायुः यदिगभिमुखो वाति,
 तदिगभिमुख एव ‘अग्निर्दहति’ । तेन दहनेन स्वकीयमेव तेजः
 अनुगतवान् भवति । ‘नियुत्वते’ इत्येतद्वायुविशेषणम् ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रशंसति,—“यन्न नियुत्वते स्यादुन्माद्येद्
 यजमानो नियुत्वते भवति यजमानस्थानुन्मादाय”^(२) इति । वायो-
 नियामकाश्वभावे सति यजमानोऽपि नियामकबुद्धिरहितः सन्
 उन्मत्तः यत्र-कापि गच्छेत् यत्किञ्चिद्वा वदेत्, अतस्तत्परिहाराय
 नियुत्वदिशेषणं ।

वायोरपेक्षितं मन्त्रविशेषं विधत्ते,—“वायुमती श्वेतवती
 याज्यानुवाक्ये भवतः सतेजस्त्राय”^(३) इति । ‘पीवोन्नाः रयिरुध’
 इत्यृचौ वायुमत्यौ श्वेतवत्यौ च, ‘ते वायवे समनसः’ इति वायुशब्द-
 सङ्गावात्, ‘श्वेतः सिपक्वि’ इति श्वेतशब्दमङ्गावाच्च । वायोरग्नितेजस्त्रात्
 पशुश्वेत्यस्य च तेजोऽपत्वात् तदुभयं सतेजस्त्राय सम्पद्यते ।

द्वितीयाधारे प्राकृतमन्त्रं वाधितुं विधत्ते,—‘हिरण्यगर्भः
 समवर्ततापे इत्याधारमा धारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजा-

पतेरनुरूपत्वात्”^(१) इति । हिरण्यं ब्रह्माण्डरूपं यस्मैश्वरस्य प्रजा-
पतेर्गर्भे वर्तते, सोऽयं हिरण्यगर्भः, यदा हिरण्यस्य ब्रह्माण्डस्य मध्ये
सत्यलोके गर्भरूपत्वेनावस्थितः चतुर्मुखो हिरण्यगर्भः, अतोऽयं मन्त्रः
प्रजापतेरनुरूपः ।

पशूं प्रशंसति,—“सर्वाणि वै एष रूपाणि पशूनां प्रत्यासृज्यते
यत् शश्वुणस्तत्पुरुषाणां रूपं यत्तूपरस्तदस्यानां यदन्यतोदन
यद्गवां यदथा इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानाम्”^(२) इति ।
पशूनां द्विपदा* च यानि रूपाणि सन्ति, तानि सर्वाणि प्रति
तद्रूपत्वेनैव पशुरासृज्यते, तच्च ‘यत्’† शश्वुयुक्तत्वेन द्विपदा पुरुषेण
साम्यं, शृङ्गारहितत्वेनाश्वस्य साम्यं, अधस्तनपङ्क्तावेव दन्तमङ्गावेन
गोसाम्यम्, अविषदृशैः क्षुल्लकैः द्विरक्षुरैरुपेतत्वात् अविषाम्यम्,
अजजात्या सर्वेषामजानां साम्यम् ।

अथ वायुदेवतां प्रशंसति,—“वायुर्वै पशूनां प्रियन्धाम यद्वायव्यो
भवत्येतमेवैनमभि सञ्जानानाः पशव उप तिष्ठन्ते”^(३) इति । पशूनां
प्रावरणरहितत्वेन सञ्चरणाद्, ‘वायुः’ ‘प्रियन्धाम’ अतः पशोर्वायव्यत्वे
सति ‘एनं’ वायुमभिलक्ष्य सम्यक् स्वकीयं धाम जानन्तः पशवः प्राप्यन्ते ।

अथ मीमांसया निर्णेतुं कश्चिदर्थविशेषमनुष्ठेयं विधत्ते,—“वायव्यः
कार्याः प्राजापत्या इत्याहुर्वायव्यं कुर्यात् प्राजापतेरियात्
यत्प्राजापत्यं कुर्यादायोरियाद्यदायव्यः पशूर्भवति तेन वायव्यैति

* “द्विपदां चतुष्पदानां” इति व्यादशेषुस्तकेऽधिकं पाठः ।

† अथ यदिदं यदं तत्पदं विना साकाङ्क्षमिति यत्पदं लिपिकरप्रमादा-
दुद्धतमिव प्रतिभाति ।

यत्प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेर्नैति यद् द्वादशकपालस्तेन वैश्वानरान्नैति”^(८) इति । पशोर्वायव्यत्वे सति अयं पशुः प्रजापतेः अपेयात्, प्राजापत्ये सति वायोरपेयात् । एवमपि अन्यदप्यत्रा-
ध्याहर्त्तव्यं, पक्षद्वयेऽपि वैश्वानरादप्यपेयात् वैश्वानरसम्बन्धित्वे ताभ्या-
मपेयादिति प्रथमपक्षोपन्यासेऽपि वैश्वानरादित्यपि द्वितीयः पक्षो
ऽध्याहर्त्तव्यः, तत्रायं निर्णयः,—पशुर्वायव्यः, पशुपुरोडाशः प्राजापत्यः,
तस्य द्वादशकपालत्वं वैश्वानरसम्बन्धित्वेन देवतात्रयाणि अपैति इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘यत्प्राक् दीक्षणीयायास्तत्कृत्वा चिह्नविधं
दीक्षणीयां निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं द्वितीयं पुरस्तादभं वत्सरभ्यतः’
इति । अत्राग्नावैष्णवमेकादशकपालम्, आदित्यं चापेक्ष्य वैश्वानरस्य
द्वितीयत्वम् । तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते । “आग्नावैष्णवमेकादशकपालं
निर्वपति दोक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवतास्यैव यज्ञं
चारभते”^(९) इति । अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वं सोमप्रकरणे स्पष्टमा-
ह्वतम्,—‘ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाऊरग्निः सर्वा
देवताः’ इति । यज्ञस्य सर्वाङ्गव्यापित्वात् विष्णुत्वम्, अतः एतदीयेन
हविषा सर्वा देवता यज्ञं च उपक्रान्तवान् भवति ।

प्रकारान्तरेण देवताद्वयं प्रशंसति,—“अग्निरवमो देवतानां विष्णुः
परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोभयतः
परिमृष्ट्य यजमानोऽवबुन्धे”^(१०) इति । शस्त्राणां मध्ये प्रथमशस्त्रे
‘भुरग्निर्व्यातिः’ इत्युक्तत्वात् अग्नेरवमत्वं चरमशस्त्रे ‘विष्णोर्मुकम्’
इत्युक्त्वाद्विष्णुः परमः ; अतः आग्नावैष्णवनिर्वापेण मध्यवर्तिनीः सर्वा
देवताः उभयतः परिमृष्ट्य स्वाधीनाः करोति ।

कामनाविशेषेण पुरोडाशं विधत्ते,—“पुरोडाशेन वै देवा अमुष्मिन् लोके आर्भुवन् चरुणाऽस्मिन् यः कामयेतामुष्मिन् लोके ऋभुयामिति स पुरोडाशं कुर्वति अमुष्मिन्नेव लोके ऋधोति”^(११) इति ।

अथ कपालगतामेकादशमह्यां विभज्य प्रशंसति,—“यदष्टाकपाल-
स्तेनाग्नेयो यत्त्रिकपालस्तेन वैष्णवः समृद्धौ,—”^(१२) इति । अन्यत्र
हि ‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति’ इत्युक्तत्वादष्टमह्या अग्नेः प्रिया ।
तथा ‘वैष्णवं त्रिकपालम्’ इत्युक्तत्वात् त्रिसह्या विष्णोः प्रिया ।
तदुभयं ‘समृद्धौ’ भवति ।

कलविशेषाय चरुं विधत्ते,—“यः कामयेतास्मिन्नेव लोके ऋभुयामिति
स चरुं कुर्वताग्नेर्घृतं विष्णोस्तण्डुलास्तस्माच्चरुः कार्योऽस्मिन्नेव लोके
ऋधोति”^(१३) इति । ‘घृतम्’ ‘अग्नेः’, ‘घृतमस्य योनिर्घृतः श्रित’
इत्यादिमन्त्रवर्णात् । तण्डुलास्तु विष्णोः प्रिया, ‘येऽणिषास्तान् विष्णवे
शिपिविष्टाय’ इति श्रुतेः । तस्मादुभयप्रियत्वात् घृतयुक्तश्चरुः कार्यः,
एतेनास्मिन् लोके समृद्धौ भवति ।

अथ हविरन्तरं विधत्ते,—“आदित्यो भवतीयं वा अदितिरेत्यामेव
प्रतितिष्ठत्यथो अस्यामेवाधियज्ञं तनुते”^(१४) इति । अदितिर्देवता
यस्य चरोः सोऽयमादित्यः, आग्नावैष्णवं हविः प्रथमं कृत्वा द्वितीय-
हविष्टेन अयमादित्यश्चरुः कार्यः । अदितिश्चन्द्रेणैव भूमिरुच्यते
अस्यामेव भूमौ उपरि यज्ञं कृतवान् भवति, भूमौ प्रतिष्ठितश्च भवति ।

अथ तृतीयं हविर्विधत्ते,—“यो वै सवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुते
यथा सामिगर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदार्तिमा ऋच्छेद्देशानर द्वादशकपाल
पुरस्तान्निर्वपेत् सवत्सरो वै अग्निर्वैश्वानरो यथा सवत्सरमाप्ता काले

आगते विजायते एवमेव संवत्सरमाप्त्वा काले आगतेऽग्निं चिनुते नार्तिमार्च्छति”^(१९) इति । उख्यस्याग्नेः संवत्सरधारणं उपरिष्ठात् विधास्यति ‘संवत्सरमुख्यं भूत्वा’ इति । तेन च धारणेन विना, अग्निचयन-मपरिपक्वगर्भपातेन समानम्, अतो यजमानो क्षियते । तत् तस्मात् संवत्सरं धारद्भितुम् अशक्तः, पुमान् संवत्सरात् प्रागेव तिस्रः षट् द्वादश वा रात्रीः दीक्षाः चिकीर्षुः वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् तस्य च वैश्वानरस्याग्नेः संवत्सररूपत्वात् यथा लोके मवत्सरेण पूर्णो गर्भो काले सुखेन जायते एवमपि अनयेष्ट्या संवत्सरं प्राप्य काले प्राप्ते चितवान् भवति ततो न क्षियते ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति — “एषा वा अग्नेः प्रिया तनुर्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुमव रुन्धे”^(२०) इति । सर्वेषां पुरुषाणां उपकारकः कश्चिदग्निभूर्त्तिविशेषो वैश्वानरः, सा च भूर्तिः ‘अग्नेः’ ‘प्रियं’ शरीरं, ततः तयेष्ट्या अग्निमम्बन्धिनीं प्रियामेव तनुवं प्राप्नोति ।

विहितानां हविषां चित्वं प्रशंसति,—“चीष्टेतानि हवीःपि भवन्ति चय इमे लोका एषां लोकानां रोक्षाय”^(२१)—इति । प्राप्तये इत्यर्थः । यद्यपि आग्नावैष्णवं हविः प्रकृतावपि विद्यमानत्वाद्योदकप्राप्तं, तथापि उपरितनहविर्विधानायायमनुवाद इत्यविरोधः । सेयं दीक्षणीयेष्टिः ‘यद्भिर्दीक्षयति’ इत्येतस्मादनुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्या । प्रकृतौ दीक्षाकृतीनां इक्ष्यन्तरभावित्वात् । यत्तु, ‘रुक्मन्तरं प्रतिमुच्यते’ इति विहितः, उपरितने ‘न ह एष वै पुराग्निः’ इत्येतस्मिन्ननुवाके समाध्यातम् ।

तत्रेयं मीमांसा,—

“पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् । (१२ अधि०),—

“चयने रुक्ममृत्यादिः पुरोत स्वामिसंस्कृतिः ।

पाठादाद्योऽन्तिमः कृत्तः क्रमात्पाठस्य न चतिः ॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरूङ्ङं रुक्मधारणमाघ्रातम् कण्ठे-धृतः
सद्वुरसि सम्बन्धमानः सौवर्ण्यं आभरणविशेषो रुक्मग्रन्थार्थः । उखास्थितो
ऽग्निः शिख्येऽवस्थापितः कण्ठे धार्यमाणो यथा चरः प्रदेशं न दहति,
तथा व्यवधायकत्वेन तद्धारणम् । अत एव ब्राह्मणम्,—‘रुक्ममन्तरं
प्रतिसुक्षतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते’ इति । यजमानसंस्कारास्य वपना-
दयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविनः, इह षोडशेन प्राप्ताः, तेभ्यः
पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः पदार्थः कार्यः, तस्य प्रत्यवपाठात् साविचादिषु
तस्यादृतत्वादिति चेत् । मैवम्, यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यं
प्रकृतौ कृत्तं, रुक्मस्य तु पाठेन तत्कल्पनीयम् । तस्मात् संस्काराः
पूर्वभाविनः । न च, साविचदृष्टान्तो युज्यते, दीक्षणीयाया इव
संस्काराणां प्रतिमोकादूङ्ङं पुनःपाठात्, न च, दीक्षणीयानन्तर्यं
बोधिते रुक्मप्रतिमोकपाठवैयर्थ्यं, स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात् ।
ततो रुक्मप्रतिमोकः पश्चात्कार्यः ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे (१३ अधि०) चिन्तितम्,—

नित्यो नैमित्तिको वा स्वाद्यागो वैश्वानरश्चितो ।

नित्यः पुरेव यच्चब्दादविरोधाच्च पदिमः ॥

अग्निचयने श्रूयते,—“यो वै संवत्सरमुत्प्यमध्वर्याग्निं चिनुते यथा
वामिगर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदार्तिमार्च्छेऽवैश्वानरं दादशकपामं पुर-

स्नान्निर्वपेत्” इति । उखा पीठरः, तामुखां “युञ्जानः प्रथमं मनः” इत्यादिप्रपाठकाद्यातैर्मन्त्रैः सम्पाद्य, तस्यामुखायामग्निं निधाय षडुखासेव द्वादशोखासेव शिको* तामुखामवस्याथ तच्छिष्यं स्वकर्ण्डे बध्वा तम् उख्यमग्निं सवत्सरं मृत्वा पश्चादिष्टकाभिरग्निष्येतस्यः, अभरणे त्वपूर्णगर्भ-पातवद्दिनाशः स्यात् । ततो वैश्वानरेष्टिं चयनात् प्रागेव कुर्यादित्यर्थः । अत्रापि अन्तरायवाक्यवद् अभरणवाक्यस्यार्थवादत्वान्नित्या वैश्वानरेष्टिरिति चेत् । मैवं, ‘यः पुमान् मृत्वा चिनुते स निर्व्वपेद्’ इति कर्त्तव्यमानाधिकृत-यच्छब्दवशादभरणेभ्योर्निमित्तनैमित्तिकभावावभा-सात् । किञ्च दधिप्रक्षस्य नित्यस्य पाक्षिकत्वरूपं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम् । इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेव नैमित्तिकत्वमित्य-विरोधः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो हार्दं विनाशयन् ।

पुमर्थायतुरो देयादिद्यातीर्थमश्नेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणान् प्राविशुत्ताभ्यः पुनः
समवितुं नाशकृत् सौऽब्रवीद् कृभ्वदित्स यो मा द्रुतः
पुनः सञ्चिनवदिति तं देवाः समचिन्वन् ततो वै ते

आर्भुवन् यत्समचिन्वन् तच्चिन्त्यस्य चित्यत्वम्^(१) य एवं
विद्वानग्निं चिन्तते ऋभोत्येव^(२) कस्मै कमग्निश्चीयते
इत्याहु रग्निवान् ॥ १ ॥

असानीति वै अग्निश्चीयतेऽग्निवानेव भवति^(१) कस्मै
कमग्निश्चीयते इत्याहुर्देवा मा वेदन्निति वै आग्निश्चीयते
विदुरेनं देवाः^(२) कस्मै कमग्निश्चीयते इत्याहुर्गृही
असानीति वै अग्निश्चीयते गृह्येव भवति^(३) कस्मै कमग्नि-
श्चीयते इत्याहुः पशुमानसानीति वै अग्निः ॥ २ ॥

चीयते पशुमानेव भवति^(१) कस्मै कमग्निश्चीयते इत्याहुः
सप्त मा पुरुषा उप जीवानिति वै अग्निश्चीयते अयः
प्राञ्चः अयः प्रत्यञ्च आत्मा सप्तम एतावन्त एवैन-
ममुष्मिन् लोके उप जीवन्ति^(२) प्रजापतिरग्निमचिकीपत्
तं पृथिव्यब्रवीत् न मय्यग्निं चेष्यसेऽति मा धदयति सा
त्वातिदुह्यमाना वि धविष्ये ॥ ३ ॥

स पापीयान् भविष्यसीति सोऽब्रवीत् तथा वै अहं
करिष्यामि यथा त्वा नातिधृष्यतीति स इमामभ्यमृशत्
प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा-
सीदेतीमामेवेष्टकां हृत्वेपाधत्तानतिदाहाय^(३) यत्
प्रत्यग्निं चिन्वीत तदग्निं मृशेत् प्रजापतिस्त्वा सादयतु
तथा देवतयाङ्गिरस्वद् भुवा सीद् ॥ ४ ॥

इतीमामेवेष्टकां कृत्वोप धत्तेऽनतिदाहाय^(८) प्रजापति-
रकामयत् प्र जायेयेति स एतमुख्यमपश्यत्तः संवत्सर-
मविभक्ततो वै स प्राजायत् तस्मात् संवत्सरं भार्यः
प्रैव जायते^(९) तं वसवोऽब्रुवन् प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र
जायामहे इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत्तं घीण्यहानि
अविभक्तस्तेन ॥ ५ ॥

घीणिं च शतानि अस्तजन्त चयस्त्रिंशतश्च तस्मात्
त्यहं भार्यः प्रैव जायते तान् रुद्रा अब्रुवन् प्र यूय-
मजनिद्वं वयं प्र जायामहे इति तः रुद्रेभ्यः प्रायच्छन्तः
पडहानि अविभक्तस्तेन घीणिं च शतानि अस्तजन्त
चयस्त्रिंशतश्च तस्मात् पडहं भार्यः प्रैव जायते
तानादित्या अब्रुवन् प्र यूयमजनिद्वं वयं ॥ ६ ॥

प्र जायामहे इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन्तं
द्वादशाहानि अविभक्तस्तेन घीणिं च शतानि अस्तजन्त
चयस्त्रिंशतश्च तस्मात् द्वादशाहं भार्यः प्रैव जायते^(१०)
तेन वै ते सहस्रमस्तजन्तोखाः सहस्रतमीम्^(११) य
एवमुख्यः साहस्रं वेद प्र सहस्रं पशूनाप्नोति ॥ ७ ॥

अग्निवान् । पशुमानं सानीति वै अग्निः । धविष्ये ।
मृशेत् प्रजापतिस्त्वा सादतु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्

भूवा सीद । तेन । तानादित्या अर्धुवन् प्र यूयमजनिद्वं
वयं । चत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

दीचणीयेष्टिराद्यानुवाके चिद्विरीरिता ।

अथ द्वितीये चयन-तःफले अभिधीयेते । तत्रादौ चयनं वि-
धातुं प्रस्तौति,—“प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणानु प्राविशत् ताभ्यः
पुनः सम्भवितुं नाशक्रोत्सोऽप्रवीदृध्रवदित्स यो मेतः पुनः मंचिनव-
दिति तं देवाः समचिन्वन् ततो वै ते आर्धुवन् यत्समचिन्वन्तत्
चित्यस्य चित्यत्वम्”^(१) मिति । पुरा कदाचित् प्रजापतिः सर्वाः
प्रजाः ‘सृष्ट्वा’ ‘प्रेणा’ प्रेम्ना प्रियातिशयेन तासु प्रजासु स्वयं
‘प्राविशत्’, प्रविश्य च ‘ताभ्यः’ प्रजाभ्यः सकाशात् स्वकीयेन केनचिद्रूपेण
‘पुनः’ उद्भवितुं, ‘नाशक्रोत्’, अशक्रस्तत्रैव म्रियत इदम् ‘अप्रवीत्’-‘य’-
कश्चिन्नाम् ‘इतः’ प्रजाभ्यः पुनः-सम्भवो यथा भवति तथा ‘चिन्वत्’
चिनेति । ‘म’ पुरुषो ‘अध्रवत् इति’ अध्रोत्येवेति । तद्वाक्यं भूवा
देवा अग्निरूपेण पुनः संभृतो यथा भवति, तथा ‘तं’ प्रजापति-
रूपमग्निमिष्टकाभिः ‘अचिन्वन्’ तेन चयनेन ते देवा अर्द्धिं प्राप्ताः ।
यन्मादेवं मय्यक् अचिन्वन्ः तस्माच्चयनविषयादग्नेर्द्वित्यमिति नाम
मय्यन्नम् ।

इदानीं विधत्ते,—“य एवं विद्वानग्निं चिनुते अध्रोत्येव”^(१)—इति ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां क्रमेण फलविशेषान्निर्दर्शयिपुरादावेकं फलं दर्शयति,—“कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहुर्ग्नित्वान् असानीति वै अग्निश्चीयतेऽग्नित्वानेव भवति”^(१) इति । कमित्यव्ययं, कामायेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । ब्रह्मवादिषु मध्ये केचिदेव पप्रच्छुः, ‘कस्मै’ कामाय अयम् ‘अग्निश्चीयते?’—‘इति’ उक्ते एवमुत्तरम् ‘आहुः’,—‘अग्नित्वानमानीति’,—शास्त्रीयाम्निष्कौऽह भवानि—इति कामयित्वा अयमग्निश्चीयते इति । ततोऽग्निं चित्वा उत्तरक्रतुयोग्यशास्त्रोयाम्निष्क एव भवति ।

द्वितीय फल दर्शयति,—“कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहुर्देवा मा वेदन्निति वै अग्निश्चीयते विदुरेन देवा”^(२) इति । स्वर्गस्या ‘देवाः’ सर्वे ‘मा’ मां यजमान ‘वेदन अयं यजमान’ सम्यगनुष्ठितवानित्येवं विदन्तु—इति कामयित्वा अग्नेश्चित्वा देवा एन विदन्त्येव ।

तृतीय फल दर्शयति,—“कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहुर्गृही असानीति वै अग्निश्चीयते गृह्येव भवति”^(३) इति । शास्त्रीयसर्व-कर्मानुष्ठानसमर्थो गृह्यस्यो भवानि इति कामयित्वा अग्निं चित्वा-स्तथैव भवति ।

चतुर्थ फल दर्शयति,—“कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहुः पशु-मानमानीति वै अग्निश्चीयते पशुमानेव भवति”^(४) इति । पशु-समृद्धेः कामित्वात् पशुमसृद्धिर्भवत्येव ।

पञ्चम फल दर्शयति —“कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहुः मत्तमा पुरुषा उपजीवन्निति वै अग्निश्चीयते चय प्राशस्त्यय प्रत्यय आत्मा मत्तम एतावन्त एवैनममुष्मिन् लोके उपजीवन्ति”^(५) इति ‘प्राशः’ पूर्वभाविनः, पिश्रपितामहप्रपितामहास्तयः पुरुषा । ‘प्रत्ययः’

पद्याङ्गाविनः, पुत्रपौत्रप्रपौत्रास्तयः पुरुषाः । मध्यर्त्तो स्वयं सप्तमः ।
एते भवे पुरुषाः मामुपजीवन्तु,—अहमेवेतेषां रचको भविष्यामि
इति कामयमानोऽग्निं चित्वा स्वर्गलोके तथैव रचको भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देवतयाङ्गिर-
स्वद् भुवा मीदेत्युत्तरवेदिमभिमृश्य’ इति । तदिदं विधातुं
प्रणीति,—“प्रजापतिरग्निमचिकीषत* तं पृथिवी अग्रवीन् मय्यग्निं
चेय्यसेऽति मा धक्ष्यति, मा त्वातिदक्षमाना विधविये । स पापीयान्
भविष्यमीति सोऽग्रवीत् तथा वै अहं करिष्यामि यथा त्वा नाति
धक्ष्यति इति स इमामभ्यमृशत प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देवतया-
ऽङ्गिरस्वद् भुवा मीदेतीमामेष्टकां हत्वोपाधत्त अनतिदाहाय”^(१)
इति । पुरा कदाचित्, प्रजापतिरग्निं, चेतुमिच्छां चकार, ‘तं’
चयनार्थिनं प्रजापतिं ‘पृथिवी’ एवम् ‘अग्रवीत्’,—हे प्रजापते,
ममोपरि ‘अग्निं न चेय्यसे’, अग्निचयनं न करिष्यामि मा कुर्वित्यर्थः ।
कुतः? इति चेत् । तच्छृणु, ममोपरि चीयमानोऽग्निर्मामतिशयेन
‘धक्ष्यति’, तदानीमत्यन्तं दक्षमाना ‘मा’ अहम् इतस्ततः परिलुठन्ती
ममोपरिस्थितं त्वामपि कम्पयिष्ये । ततः ‘स’ त्वं पापिष्ठो दग्धोऽं
‘भविष्यामि-इति’, तच्छ्रुत्वा प्रजापतिरिदमग्रवीत्,—‘यथा’ अयं चीयमानो
ऽग्निस्त्वां नातिशयेन ‘धक्ष्यति’, ‘तथा’ एव ‘अहं करिष्यामि’—इत्युक्त्वा
प्रजापतिर्वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण ‘इमां’ भूमिमभितः स्पृष्टवान् ।

मन्त्रस्य चायमर्थः,—हे भूमे, त्वामाद्यकारणभूताम्† आद्य-

* अचिकीषत इति का० श्री० पु० पाठो न सम्यक् ।

† दग्धोऽयं इति का० श्री० पु० पाठो न सम्यक् ।

‡ त्वा ममापि कारणभूताम्—इति का० श्री० पु० पाठः ।

प्रजापतिः त्वां* 'सादयतु' स्यापयतु, अथ प्रजापतिरूपया 'तया' त्वया तत्र रक्षयिष्या देवतया 'ध्रुवा' सती 'सीद्' उपविश, अङ्गिरोभिः स्थापिता यथा ध्रुवा भवति तद्वदिति । अनेन ममन्त्यक-
स्पर्शनेन 'इमां' सर्वां भूमिम् 'इष्टकाम्' 'एव' 'कृत्वा' अग्निशरीरान्तः-
पातित्वेन 'उप्राधत्त', न ह्यग्निः स्वात्मानमतिदहति ।

अथ विधत्ते,—“यत्प्रत्यग्निं चिन्वीत तदभिमृशेत् प्रजापतिस्त्वा
सादतु तया देवतया अङ्गिरस्सद्भ्रुवा सीदेति इमामेवेष्टकां कृत्वोप-
धत्तेऽनतिदाहाय”(८) इति । 'यत्' चयनस्यानं, 'प्रति' इष्टकाभिः
'अग्निं' चेतुमिच्छति, 'तत्' स्यात् 'प्रजापतिः'—इत्यादिमन्त्रेण
'अभिमृशेत्' । तेन अभितः—स्पर्शनेन 'इमां' भूमिं कृत्वा अपि
'इष्टकां' 'कृत्वा' उपहितवान् भवति । तेन चातिदाहो न भवति ।

अथोख्याग्नेर्धारणं विधत्ते,—“प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स
एतमुत्थमपश्यत्तं संवत्सरमभिभस्ततो वै स प्राजायत तस्मात्
संवत्सरं भार्यः प्रैव जायते”(९) इति । प्रजात्पादनमाधनत्वेनो-
ख्याग्निमेकस्मिन् संवत्सरे प्रतिदिनमुपस्थानकाले स्वगले शिष्यपात्रं
बध्वा धारयेत् । तत उत्पादको भवति ।

अथ चीणि पचान्तराणि च्यह-पडह-दादगाह-धारणरूपाणि
क्रमेण विधत्ते,—‘तं वसवोऽब्रुवन् प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र जायामहे
इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत् तं चीणि अहानि अविभरस्तेन चीणि च
शतामि अमृजन्त चयस्त्रिंशतं च तस्मात् च्यहं भार्यः प्रैव जायते ।

तान् रुद्रा अमुवन् प्र धूममजनिद्धं वयं प्र जायामहे इति तः
 रुद्रेभ्यः प्रायच्छन् तं षडहानि अविभरुस्तेन वीणि च शतान्यसृजन्त
 चयस्त्रिंशत् च तस्मात् षडहं भार्यः प्रैव जायते । तानादित्या
 अमुवन् प्र धूममजनिद्धं वयं प्र जायामहे इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन्
 तं द्वादशाहानि अविभरुस्तेन वीणि च शतान्यसृजन्त चयस्त्रिंशत्
 च तस्मात् द्वादशाहं भार्यः प्रैव जायते” (११) इति । ‘तं’ प्रजापतिं
 ‘वसव’ एवम् ‘अमुवन्’, - हे प्रजापते, त्वं प्रजा उत्पादितवानसि, तथा
 वयमप्युत्पादयाम इति, ततः प्रजापतिः ‘तम्’ उख्यमग्निं वसुभ्यः
 ‘प्रायच्छत्’; ते च तमग्निं अहं धृत्वा चयस्त्रिंशदधिकं प्रजानां
 शतत्रयम् ‘असृजन्त’, तस्मात् प्रजोत्पत्तये अहं भार्य इत्येकः पक्षः ।
 एवं रुद्रादित्यवाक्ययोरपि व्याख्येयं ।

पञ्चवयार्थवादान् समूहाकारेण निगमयति,—“तेन वै ते सह-
 स्रमसृजन्त उखाः सहस्रतमीम्” (११) इति । ‘ते’ वसुरुद्रा-
 दित्याः । उखा सहस्रतमी यथा भवति, तथा एकोनं प्रजासहस्रम्
 ‘असृजन्त’ ।

वेदनं प्रशंसति,—“य एवमुखं साहस्रं वेद प्र सहस्रं पशून्
 आप्नोति” (११) इति । अत्र चयनविधि-तद्वाङ्मणं “साविचाणि
 जुहोति” (५।१।१२) इत्येतस्मात् प्राक् द्रष्टव्यं । भूमिस्पर्शमन्त्र-
 प्राङ्मणे तु “अग्ने तव श्रवो वय” (५।६।६) इत्यनुवाके “शंस्यु वार्हस्पत्यं
 मेधो नोपानमत्” (४) इत्यतः प्राक् द्रष्टव्ये । उख्यधारणप्राङ्मणं तु
 “न ह स वै पुराग्निः” (५।१।१०) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ॥

अथ मीमांसा,—

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे (१० अ०) चिन्तितम्,—

“अग्निं चिनुत इत्यथ यागो वा संस्कृतिर्यजिः ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादतः ॥

रूक्षा द्रव्यस्य नामैतदङ्गेराधानवस्थितिः ।

संस्कृतिः संस्कृते वक्तावग्निष्टोमो विधीयते ॥

‘य एवं विद्वानग्निं चिनुते’ इत्येवं विधाय श्रूयते,—‘अयातो-
ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति तमुत्थेन तं षोडशिना तमतिरात्रेण’ इति ।
अत्राग्निशब्दो यागवाचो स्तोत्रशब्तादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् ।
तच्च लिङ्गमेवं श्रूयते,—‘अग्नेस्तोत्रमग्ने. शस्तम्’ इति षडुपमदो-
ऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति’ इति । यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षं, तर्हि यजिना
तदनुवादः प्रापकोऽस्तु, ‘अग्निमग्निष्टोमेनानुयजति’ इत्यस्मिन् वाक्ये
‘अग्निं यजति’ इति यजिषामानाधिकरण्यात्, ‘उपांगु याजयति’
इतिवत् यागनामत्व । अथोच्येत,—‘अनुशब्दस्य अग्निशब्देनावयाद्
यज्यन्वयोऽग्निष्टोमस्येति’ । तथाप्यग्ने. पुरोयजने सति अग्निष्टोमस्यानु-
यजनं सम्भवति, ‘देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त.’ इत्यथ देवदत्ते
पुरोगमनदर्शनात् । तस्माद् ‘अग्निं चिनुते’ इत्यत्राग्निनामको याग
आख्यातेन विधीयते । चिनातिस्तु ‘दृष्टकाभिर्गग्निं चिनुते’ इतिवाक्य-
प्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविधित्वप्राप्तस्य यज्ञमुदायस्येभानुवादः ।

इति प्राप्ते धूमः,—अग्निशब्दो रूक्षा वक्त्रिद्रव्यमाचष्टे, रुद्रि-
क्षित्ततया लिङ्गादिकल्पाद् यागवाचित्वान् बलीयसी,—इति न
यागनामत्वं । न च, अथ यागरूपमस्ति, द्रव्यदेवतयोरभिद्वेः, अतः

‘अग्निमादधीत’ इत्युक्ताधानवद् ‘अग्निं चिनुते’ इत्युक्तं चयनम् अग्निद्रव्य-
संस्कारः । न च, संस्कृतस्य विनियोगाभावः, ‘अग्निमग्निष्टोमेन यजते’
इत्यादिवाक्यैरग्निष्टोमादौ विनियोगात् । तस्मात् संस्कारविधिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुण्ययजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुबालः ॥०॥

यजुषा वै एषा क्रियते यजुषा पच्यते यजुषा
वि मुच्यते यद् उखा सा वै एषैतद् हि यातयाम्नी सा न
पुनः प्रयुज्येत्याहुर्मै युष्वा हि^(१) ये तव युष्वा हि
देवहृतमाः इत्युखायां जुहोति तेनैवैनान् पुनः प्र
युक्ते तेनायातयाम्नी यो वै अग्निं योगे आगते युनक्ति
युक्ते युञ्जानेष्टमै ॥ १ ॥

युष्वा हि ये तव युष्वा हि देवहृतमाः इत्याहुष वै
अग्नेर्योगस्तेनैवैनं युनक्ति युक्ते युञ्जानेष्टमै ॥ ब्रह्मवादिनां
वदन्ति न्यङ्मुमिथेत्या ३ । उत्ताना ३ इति वयसां वै
एष प्रतिमया चीयते यदग्निर्यद् न्यञ्चं चिनुयात्
पृष्टित एनमाहुतय षड्छेयुर्यदुत्तानं न पतितुः शक्रयाद
असुवर्ग्योऽस्य स्यात् प्राचीनमुत्तानं ॥ २ ॥

पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवैनमाहुतय षड्छन्ति
नोत्तानं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति ॥ सौर्या जुहोति

चक्षुरेवास्मिन् प्रति दधाति^(१) द्विर्जुहोति द्वे हि चक्षुषी^(२)
 समान्या जुहोति समानः हि चक्षुः समृध्यै^(३) देवासुराः
 संयत्ता आसन् ते वामं वसु सं न्यदधत् तद्देवा वाम-
 भृता अदृज्जत् तद्वामभृता वामभृत्त्वं यद्वामभृतम्,
 उपदधाति वाममेव तथा वसु यजमानो भ्रातृव्यस्य
 दृङ्क्ते^(४) हिरण्यमूर्ध्नी भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योति-
 र्वामं ज्योतिषैवास्य ज्योतिर्वामं दृङ्क्ते^(५) द्वियजुर्भवति
 प्रतिष्ठित्यै^(६) ॥ ३ ॥

युञ्जानेधमे । प्राचीनमुत्तानं । वामभृतम् । चतु-
 र्विंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

चयनस्य विधिस्तस्य फलमुख्यस्य धारणम् ।

अनुवाके द्वितीये हि तदेतच्चयमीरितम् ॥

अथ तृतीयानुवाके उल्लेख्यहोमादिकमभिधीयते । तमेतं होमं
 विधत्ते,—“यजुषा वै एषा क्रियते यजुषा पच्यते यजुषा वि मुच्यते
 यद् उखा सा वै एषैतर्हि यातयाम्नी सा न पुनः प्रयुज्येत्याज्जरमे
 युच्छा हि ये तव युच्छा हि देवज्जतमाः इत्युखायां जुहोति तेनैवैनान्

पुनः प्र युक्ते तेनायातयाम्नी”^(१) इति । ‘एषा’ उखा “वसवस्त्वा
 कृण्वन्तु”^२—(४।१।६३) इत्यादिना ‘यजुषा’ ‘क्रियते’; “धिषणास्त्वा”
 (४।१।६।२) इत्यादिना ‘यजुषा’ सेयमुखा ‘पच्यते’; “मातेव पुत्रम्”
 (४।१।५।२) इत्यादिना ‘यजुषा’ शिष्यात् ‘सुच्यते’, येयम् ‘उखा’
 वज्रधा यजुर्भिरनुष्ठिता, ‘सा’ रयमुखा एतस्मिन् काले गतसारा
 सम्पन्ना, वज्रधा प्रयुक्तत्वात्; अतः ‘सा’ गतसारा उखा ‘पुनः’ प्रयोक्तुं
 न योग्येत्येवमभिज्ञा ‘आहुः’; अतः पुनः समारत्वसम्पादनाय “अग्ने
 युच्छा हि”^(५)—इति मन्त्रद्वयेनाखायां जुहुयात्; ‘तेन’ होमेनाखां
 पुनः—प्रयोगयोग्यां करोति, होमेनैव समारत्वस्य—सम्पादितत्वात् ।
 “अग्ने युच्छा हि”—इत्यादिके ऋचौ तु “ध्रुवांसि”^(४।१।८) इत्यनुवाके
 समाम्राते व्याख्याते च ॥

मन्त्रगतस्य ‘युच्छ’—इतिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“यो वै
 अग्निं योगे आगते युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु”^(१) इति । ‘यो’ यजमानो
 योगकाले समागते सति अप्रमत्तः ‘अग्निं’ ‘युनक्ति’, स यजमानो-
 ऽग्नियोगानुष्ठात्यपु यजमानेषु मध्ये स्वयमपि अग्नियोगानुष्ठातेति-
 ध्यपदेशार्थो भवति । स च योगो मन्त्रे युच्छ-पदोच्चारणेन सिध्यति,
 हे अग्ने, त्वं युक्तो भवेत्येवं तस्य पदस्य वाच्यार्थत्वात् । अतस्तदुच्चारणेन
 एनमग्निं ‘युनक्ति’, ‘युञ्जानेषु’ यजमानेषु च परिगृह्यते । एतच्च †
 होमब्राह्मणे “एषां वै एतन्नोकानाम्”^(५।१।८) इत्यनुवाके “पूर्णा
 तस्योप दध्यादनुपदस्य देवानाम्”^(१)—इति वाक्यादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

* एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘कृन्दन्तु’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† तच्च इति का० की० पु० पाठः ।

अथ पुरुषशीर्षोपधानं विधत्ते,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 न्यङ्मिथेतय्याश् उक्तानाश् इति वयसां वै एष प्रतिमया चीयते
 षदमिर्यत् न्यञ्चं चिनुयात् पृष्ठित एनमाहुतय षच्छैयुर्यदुत्तानं न
 पतितुश् शक्नुयादसुवर्ग्योऽस्य स्यात् प्राचीनमुत्तानं पुरुषशीर्षमुप
 दधाति मुखतः एवैनमाहुतय षच्छन्ति नोत्तानं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य
 भवति”^(१) इति । ‘न्यङ्’ अधोमुखः, ‘उत्तानः’ ऊर्ध्वमुखो योऽयम्
 ‘अग्निः’, स एष पक्षिणामाकारेण ‘चीयते’, तथा सति अधोमुखत्वे
 न चितस्याग्नेः पृष्ठभागे सर्वा आहुतय एनमग्निमाप्नुयुः, ऊर्ध्वमुखत्वे
 स पक्षाभ्यामाकाशे गन्तुं न शक्नुयात्, गमनाभावे च स्वर्गाय
 हिता न भवति । अत्र दोषद्वयपरिहाराय ‘पुरुषशीर्षम्’ उप-दध्यात् ।
 तच्च शिरः प्राचीनं, केशभागं* प्राच्यान्दिशि, ह्रिन्नगलभागं
 प्रतीच्यान्दिशि कृत्वा ऊर्ध्वमुखं स्थापयेत् । एवं सति तत्र ह्यमाना
 आहुतयो मुखप्रदेशे एवाग्निं प्राप्नुवन्ति, न तु पृष्ठतः ; पक्ष्या-
 कारस्योर्ध्वमुखत्वाभावेन आकाशे गन्तुं शक्यत्वात् स्वर्गाय हिता एव
 भवन्ति । अस्य चोपधानमन्त्रस्तु “आदित्यं गर्भम्” (४।१।१०)
 इत्यादिके, उपधानविधिस्तु “मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति”^(२)-इति,
 स च, “एषां वै एतन्नोकानाम्” (५।२।८) इत्यनुवाके समाध्यातः ।
 अत्र तु उक्तं विधिमनूय प्राचीनोत्ताने च गुणे विधीयेते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण ‘चित्तं देवानामित्यर्द्धचाभ्यामक्षिकटयो कृत्वा’
 —इति । तदिदं विधत्ते,—“भौर्या जुहोति चतुरेवान्निम् प्रति
 दधाति”^(३) इति । सौरी “चित्तं देवानाम्”^(१) इत्यादिका, सा

च “उदुत्यञ्जातवेदमम्” (१।४।४३)—इत्यनुवाके समाध्यातत्वात् तत्रैव व्याख्याता, सूद्व्यस्य चतुरभिमानीडेवत्वात्* तन्मन्त्रहोमेनास्मिन् पुरुषशीर्षे चतुरिन्द्रियं सम्पादयति । चतुरभिमानित्वञ्च ऐतरेयिणः समामनन्ति,—‘आदित्यश्चतुर्भूत्वा अवीणि प्राविशद्’—इति ॥

अर्धर्चं इयं† विभज्य विनियुक्ते, “दिजुंद्दोति दे हि चतुषी”‡(१) इति । इन्द्रियसैक्येऽपि गोलकभेदात् द्वित्वम् ॥

अग्नेदेशङ्गां वारयितुमेकचं विधत्ते,—“समान्या जुहोति समानः‡ हि चतुः समृद्धौ”(१) इति । गोलकभेदेऽपि इन्द्रियसैक्यादृगेकत्वम् । इदं होमत्राह्णमपि पुरुषशीर्षविधिसमीपे द्रष्टव्यम् ॥

अथ वामभृताख्यायां इष्टकाया उपधानं विधत्ते,—“देवासुराः संयन्ता आसन् ते वामं वसु सं न्यदधत तद्देवा वामभृता अष्टञ्जत तद्वामभृते। वामवामभृत्वं यद्वामभृतमुपदधाति वाममेव तथा वसु यजमानो भ्रातृव्यञ्च यक्ते”‡(१) इति । यदा देवाद्यासुराश्च युद्धायोद्यताः, तदानो तदुभयेऽपि वननीयं ‘वसु स्वं धनं एकैकच मूलत्वेन १ सम्यक् म्यापितवन्तः । तत्रासुरसम्बन्धि यद्धनं, तदेतद्देवा अनया वामभृता स्वेष्टकया विनाशितवन्तः, अतो वामं हरन्ति नाशयन्तीति व्युत्पत्त्या इकारस्याने भकारादेशे सति वामभृदिति नाम सम्पन्नं । अतो यजमानोऽप्येतदुपधानेन भ्रातृव्यस्य धनं विनाशयति ॥

* एवमेव सर्वत्र पाठः । अभिमानिदेवत्वादिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘अर्धर्चमिमं’ इत्याकारक कथित्वाठो भवितुं युक्तः ।

‡ वामभृताख्याया इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ मूलत्वेन इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

यदुक्तं सूचकारेण,—‘प्रवाज्जगिष्ठायां हिरण्यकलावधूतयास्ते
अग्ने सूर्ये रुच इति दाभ्यां वामभृतम्’— इति । तत्र हिरण्यकलौ
विधत्ते,—हिरण्यमूर्ध्नि भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिर्वामं ज्योतिषैव
अस्य ज्योतिर्वामं दृक्ते^(८) इति । हिरण्यकलद्वयं मूर्ध्नि उपरिभागे
यस्या दृष्टकायाः सा हिरण्यमूर्ध्नि, हिरण्यं प्रकाशरूपत्वात् ज्योतिः,
वाममपि मणिमुक्तादिकं तथा ज्योतिः ॥

“यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः” इत्यादिमन्त्रद्वयं तत्र विनियुक्ते,—
द्वियजुर्भवति प्रतिष्ठितै^(९) इति । द्वे यजुषी यस्या वामभृतः सा
द्वियजुः । इदञ्च वामभृद्ब्राह्मणं “स्वयमादृष्टामुप दधाति” (५।१।८)
इत्यनुवाके दूर्वेष्टकाम्राह्मणादूर्ध्वं “देवलक्ष्यं वै आलिखिता” (३)
इत्यतः पूर्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते भाधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्ता अग्निरभ्यध्यायत्
ताः समभवत् तस्य रेतः परापतत् तदियम्भवद् यद्-
द्वितीयं परापतत् तदसावभवदियं वै विराडसौ स्वराड्
यद् विराजावुपदधातीमे एवोर्प धत्ते^(१) यद्वै असौ रेतः
सिञ्चति तदस्यां प्रति तिष्ठति तत् प्र जायते ता
ओर्पधयः ॥ १ ॥

वीरुधो भवन्ति ता अग्निर॑त्ति^(१) यः एवं वेद प्रैव
जायतेऽन्नादो भवति^(२) यो रेत॑स्वी स्यात् प्रथ॑मायां
तस्य चित्वा॑मुमे उप॑ दध्यादिमे ए॒वास्मै॑ सु॒मीची॑ रेतः
सिञ्च॑तो यः सि॒क्तरेत॑ा स्यात् प्रथ॑मायां तस्य चित्वा॑म॒-
न्यामुप॑ दध्यादुत्त॑मायाम॒न्याः रेत॑ ए॒वास्य॑ सि॒क्तमा॒-
भ्यामुभ॑यतः परि॑ गृह्णाति^(३) संवत्सरं॑ न कं ॥ २ ॥

च॒न प्र॒त्यव॑रोह॑त् न होमे कं च॒न प्र॒त्यव॑रोह॑त्स्तदे॒-
नयोर्ब्र॑तं^(४) यो वै अप॑शीर्षाणम॒ग्निं चि॑नुतेऽप॑शीर्षाऽमु॒-
प्तिन् लो॒के भ॑वति॒ यः स॑शीर्षाणं चि॑नुते स॑शीर्षाऽमु॒-
प्तिं लो॒के भ॑वति^(५) चि॒त्तिं जु॒होमि॑ मन॑सा घृ॒तेन॒ यथा॑
दे॒वा इ॒हा ग॑मन् वी॒तिहो॑चा कृ॒ताव॑धः समु॒द्रस्य॑
व॒युन॑स्य प॒त्मन् जु॒होमि॑ विश्व॑कर्मणे विश्वा अ॒हाऽम॑र्त्यः
ह॒विः^(६) इति॑ स्वयमातृ॒णामु॑प॒धाय॑ जुहोति ॥ ३ ॥

एत॑द्वै अ॒ग्नेः शि॒रः स॑शीर्षाणमे॒वाग्निं चि॑नुते^(७)
स॑शीर्षाऽमु॒प्तिन् लो॒के भ॑वति॒ यः एवं वेद॑^(८) सु॒वर्गाय॑
वै ए॒ष लो॒काय॑ चीयते॒ यद॒ग्निस्तस्य॑ य॒दयथा॑पूर्वं क्रियते
सु॒वर्ग्यम॑स्य तत् सु॒वर्ग्योऽग्निः^(९) चि॒त्तिमु॑प॒धाया॑भि
मृ॒शेत्^(१०) चि॒त्तिम॑चि॒त्तिं चि॑नवुद् वि वि॒द्वान् पृ॒ष्ठैर्वी॒ता
वृ॒जि॒ना च॑ भ॒र्तान् रा॒ये च॑ नः स्व॒पत्याय॑, दे॒व दि॒तिं

च रास्व अदितिमुख्येति^(१९) यथापूर्वमेवैनामुप धत्ते
प्राञ्चमेनं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति^(१९) ॥ ४ ॥

आर्षधयः । कं । जुहोति । स्वपत्याय । अष्टादश च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

उखादितिः पुंशिरश्च वामभ्यच्च तृतीयके ।

अथ चतुर्थे रेतःसिगाद्या उच्यन्ते, यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘विराट्
ज्योतिरिति तिस्रो रेतःसिचस्तासां द्वे प्रथमायां चित्वां यून् उप
दधात् सर्वा मध्यमायां विवयस एकां प्रथमायामेकामुत्तमायां
स्यविरस्य’ इति । तत्र द्वयोरुपधानं विधत्ते,—“आपो वरुणस्य
पत्नयः आसन् ताः अग्निरभ्यध्यायन् ताः समभवत् तस्य रेतः परापतत्
तदियमभवद्-यद्वितीयं परापतत् तदसावभवत् इयं वै विराट्
असौ खराट् यद्विराजौ उपदधाति इमे एवोप धत्ते”^(१) इति ।
वरुणपत्न्यो या अप्-देवताः, ‘ताः’ कामुकः ‘अग्निरभ्यध्यायत्’,
ध्यात्वा ‘समभवत्’, तत्र मानसेन सम्भावननं स्खलितं रेतोऽधः
अपतत्, ‘तत्’ च रेत ‘इयं’ पृथिवी ‘अभवत्’, द्वितीयवारं पतितं
रेतो ‘असौ’ द्युलोकः ‘अभवत्’ । तत्र येयं पृथिवी सा विविधा
प्राण्याधारत्वेन राजते इति ‘विराट्’ इत्युच्यते, या त्वसौ द्यौः, ‘सा’
स्वातन्त्र्येण राजते इति ‘खराट्’ । एवं सति अत्र द्वे विराजावुप

दध्यात्, विराट्शब्दोपेताभ्यां मन्त्राभ्यामुपधेये विराजौ । मन्त्रद्वयं च “विराड् ज्योतिरधारयत् मघाड् ज्योतिरधारयद्” (४।२।८।४) इत्यचाम्नातं व्याख्यातं च । अनेन विराड्द्वयोपधानेन इमे द्वे शुभ्रमी एवायमुपधत्ते ॥

तदेतद्विराडुपधानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“यद्वै अमौ रेत. मिश्रति तदस्यां प्रति तिष्ठति तत् प्र जायते ता ओषधयः वीरुधो भवन्ति ता अग्निरग्नि”^(१) इति । ‘अमौ’ द्यौः यदेव ‘रेतो’ दृष्टिरूप ‘मिश्रति’, ‘तद्’ ‘अस्यां’ भूमौ प्रतिष्ठितं सत् नानाकरेण उत्पद्यते, ‘ताः’ च उत्पन्ना ‘ओषधयो’ ब्राह्म्यवाद्याः, ‘वीरुधो’ नाग-वज्रादयश्च भवन्ति । ‘ताः’ च जाठराग्निं ‘अग्निं’ । एवंविधे शुभ्रमिरूपे विराजाविति ।

तयोः प्रशसावेदनं प्रशंसति,—“य एवं वेद प्रैव जायतेऽद्यादो भवति”^(२) इति ॥

अथाधिकारिभेदेन प्रकारान्तरेण विशेषं विधत्ते,—“यो रेतस्वी स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामुभे उप दध्यादिमे एवास्मै ममीची रेत मिश्रते य मिक्करेताः स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामन्या-मुप दध्यादुत्तमायामन्याः रेत एवास्य मिक्कमाभ्यामुभयतः परि गृह्णाति,”^(३) इति । ‘रेतस्वी’ युवा, तस्य ‘प्रथमायाम् एव चित्या-शुभयोरुपधाने सति ते ‘उभे’ अपि भूमिरूपे अनुकूले भूला यजमानार्थं ‘रेत. मिश्रतः’, ‘मिक्करेताः’ स्यविर, तस्य प्रथमो-त्तमचित्योः क्रमेण द्वयोरुपधाने सति स्वकीयं रेत ‘अभ्याम्’

* एवं विधा शुभ्रमिरूपे विराजौ इति पाठो न सत्यः ।

इष्टकाभ्याम् 'उभयतः' परिगृहीतं भवति । एतद् विराड्ब्राह्मणं पूर्वोक्त-(५।५।३०)-वामभृद्ब्राह्मणादनन्तरमेव द्रष्टव्यम् ।

अथाग्निचितः कश्चिन्नियमं विधत्ते,—“संवत्सरं न कं चन प्रत्यवरोहेत् न हीमे कं चन प्रत्यवरोहतस्तदेनयोर्ब्रतम्”^(५) इति । अग्निश्चिला संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं वयोवृद्धेषु विद्यावृद्धेषु च समागतेष्वपि 'कम्' अपि पुरुषं प्रति अभ्युत्थानं न कुर्यात्, 'इमे' भूमिरूपे विराजौ इष्टके 'कम्' अयुक्त्यं पुरुषं प्रति नाभ्युत्थानं कुरुतः, 'तद्' अगभ्युत्थानम् 'एनयोः' इष्टकयोः 'ब्रतं', अतस्तयोरुपधातापि नाभ्युत्तिष्ठति । यद्यप्ययं नियमः कृत्स्नब्राह्मणान्ते वक्तव्यः, तथापि विराडद्वारेण स्तोतुमिहाम्नातः ।

अथ कश्चिद्धोमं विधातुं प्रसूति,—“यो वै अपशीर्षाणमग्निं चिनुतेऽपशीर्षाऽमुष्मिलोके भवति, यः सशीर्षाणं चिनुते सशीर्षा अमुष्मिलोके भवति”^(६) इति । अग्नेः शिरोराहित्यसाहित्याभ्यां यजमानोऽपि सुवर्गे तथा भवति ।

विधित्सितस्य होमस्य मन्त्रमुत्पादयति,—“चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहागमन्वीतिहोत्रा ऋतावृधः समुद्रस्य वयुनस्य पत्नम् जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वा अहा अमर्त्यं हविः”^(७) इति । 'यथा देवा इहागमन्',—येन प्रकारेण हविर्भाजो देवा अग्निन् कर्मणि आगच्छन्ति, तथा अहं 'मनसा' मनोगतया भक्त्या, 'घृतेन' द्रव्येण, 'चित्तिं जुहोमि' देवानां चित्तमुपाददे, प्रसादयामि इत्यर्थः । कीदृशा देवाः ?—'वीतिहोत्राः' कमनीयहविषः, 'ऋतावृधः' यज्ञस्य वर्धयितारः । तत ऊर्ध्वं 'विश्वकर्मणे' प्रजापतये, 'विश्वा

अथा' सर्वेष्वप्यहं सु, 'अमर्त्य' विनाशरहितं स्वाङ्गतं 'हवि.' 'जुहोमि' । होमस्य स्थानमुच्यते,—'वयुनस्य' कमनीयस्य, 'समुद्रस्य' समुद्रवद् उत्पद्यस्य, स्वयमादृष्टास्वरूपस्य 'पद्मन्' पतने आङ्गतिद्योग्ये उपरिभागे इत्यर्थः ।

उत्पादितं मन्त्रं विनियुक्ते,—“इति स्वयमादृष्टासुपधाय जुहोत्येतद्वै अग्नेः शिरः सशीर्षाणमेवाग्निं चिनुते”^(८) इति । चित्तिं जुहोमीति यो मन्त्र उत्पादितः, 'इति' अनेन मन्त्रेण स्वयमादृष्टोपधानादनन्तरं जुहुयात् । एतदेवाङ्गतिस्वरूपं अग्नेः शिरःस्थानीयम् । अतः शिरःसहितमेवाग्निं चितवान् भवति ।

वेदनं प्रशंसति,—“सशीर्षाऽसुश्रिलोके भवति य एवं वेद”^(९)—इति । तदेतद्दोमप्राद्व्यणं “स्वयमादृष्टाम्” इत्यनुवाके (५।१।८०) द्रष्टव्यम् ।

अथाभिमर्शेन विधातुं प्रसूति,—“सुवर्गाय वै एष लोकाय चीयते यदग्निस्तस्य यदयथापूर्वं क्रियतेऽसुवर्गमस्य तत् सुवर्गा-ऽग्निः”^(१०)—इति । योऽयमग्निरस्ति, स 'एष' स्वर्गलोकार्थं चीयते, अतः 'तस्य' अग्नेः 'यद्' अङ्गं 'अयथापूर्वं', क्रमोक्तद्वारेण 'क्रियते', 'तद्' अङ्गम् 'असुवर्ग्यं' स्वर्गाय हितं न भवति । 'अग्निः' सर्गाय हितः ; तस्मात् क्रममनुसङ्गीव तदङ्गमनुष्ठेयम् ।

अयं यदर्थं प्रस्तावः कृतः तदिधत्ते,—“चित्सुपधायाभि मृशेत्”^(११)—इति । उपधानादूर्ध्वं तामुपहितां चित्तिं हस्तेन स्पृशेत् ।

तत्र मन्त्रमुत्पादयति,—चित्तिमचित्तिं चिनवदि विद्वान् पृष्ठे व वीता शोजना च मन्त्रान् राये च नः स्वपत्याय देव इति च

रास्व अदितिमुख्येति”^(१९)—इति । अयमग्निः ‘चित्तिमचित्तिम्, अस्मादीयां मानसी भक्तिमभक्तिं च’वि’-‘चिनवत्’, विविच्य निश्चिनोतुः । कीदृशोऽग्निः ? ‘ष्टेव वीता वृजिना च’ ‘विद्वान्’—‘ष्टोपलक्षितानि’ सर्वव्यवसदृशानि कर्माङ्गानि, ‘वीता’ कान्तानि, ‘वृजिना च’ सुललितानि च,—इत्युभयं जानानः । तथा ‘मर्त्तान्’, मनुष्यरूपान् यज्जलान् अस्मानपि ‘विद्वान्’ । हे ‘देव’, ‘नः’ अस्माकं ‘राये’ धनाय ‘स्वपत्याय’ च शोभनपुत्रार्थमपि ‘दितिं’ च ‘रास्व’ यद्देयां तदपि देहि । ‘अदितिमुख्य’,—यदपि इतः परं न देयं, किन्तु पूर्वमेव दत्तं, तदपि यज्जलं कर्तुमिच्छ ।

अनेन मन्त्रेणानुष्ठितमभिमर्शनं प्रशंसति,—“यथापूर्वमेवैनामुप धत्ते प्राञ्चमेनं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति”^(१९)—इति । अत्र भक्त्यभक्तयोः सुखलनासुखलनयोर्विवेककारिणा वज्रिना वैकल्यस्य समाहितत्वात् क्रममनुब्रूयैव ‘एनां’ चितिम् ‘उप’-‘धत्ते’, अग्निञ्च प्राङ्मुखं चिनुते; स चाग्निः ‘अस्य’ यजमानस्य स्वर्गाय दितो भवति । तदिदं ब्राह्मणं ‘पशुर्वा एव यदग्निः’—इत्यनुवाके (५।२।१०) प्रथमचितिसमाप्तिं द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयज्ञः—
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

* एष्टोपलक्षित इति सर्वत्र पाठो न समीचीनः ।

† यद्देयमिति का० श्री० पु० पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

विश्वकर्मा दिशाम्यतिः स नः पशून् पातु सौऽस्मान्
 पातु तस्मै नमः प्रजापतीरुद्रो वरुणोऽग्निर्दिशाम्यतिः
 स नः पशून् पातु सौऽस्मान् पातु तस्मै नमः^(१) एता वै
 देवता एतेषां पशूनामधिपतयस्ताभ्यो वै स्य आ वृश्यते
 यः पशुशीर्षाण्युपदधाति हिरण्येष्टका उप दधाति
 एताभ्य एव देवताभ्यो नमस्करोति^(२) ब्रह्मवादिनः ॥१॥

वदन्त्यग्नौ ग्राम्यान् पशून् प्र दधाति शुचारण्यान्-
 र्पयति किं तत् उच्छिश्यतीति यद्विरण्येष्टका उप-
 दधाति अमृतं वै हिरण्यममृतेनैव ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो
 भेषजं करोति नैनान् हिनस्ति^(३) प्राणो वै प्रथमा
 स्वयमातृणा व्यानो द्वितीयापानस्तृतीया अनु प्राण्यात्
 प्रथमाः स्वयमातृणामुपधाय प्राणेनैव प्राणः सम-
 र्हयति व्यन्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यानः समर्हयत्यपा-
 न्यात् तृतीयामुपधायपानेनैवापानः समर्हयत्यथो
 प्राणैरेवैतः समिधे^(४) भूर्भुवः सुवरिति स्वयमातृणा
 उप दधातीमे वै लोका स्वयमातृणा एताभिः खलु वै
 व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत यदेताभिव्याहृतीभिः
 स्वयमातृणा उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु ॥ ३ ॥

लोकेषधि प्रजायते^(१) प्राणाय व्यानायापानाय वाचे
 त्वा चक्षुषे त्वा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् भ्रुवा सीद^(२)
 अग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमजिगाःसन् तेन पतितुं
 नाशक्नुवन् ते एताश्चतस्रः स्वयमातृणा अपश्यन् ता
 दिक्षूपदधत् तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन्
 तच्चतस्रः स्वयमातृणा दिक्षूपधदाति सर्वतश्चक्षुषैव
 तदग्निना यजमानः, सुवर्गं लोकमेति^(३) ॥ ४ ॥

ब्रह्मवादिनः । व्यन्यात् । एषु । यजमानः । चीणि
 च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

रेत सिग्धोममस्पर्शाद्यतुर्थे समुदीरिता ।

अथ पञ्चमे हिरण्येष्टकाद्या उच्यन्ते,—यदुक्त सूचकारेण,
 ‘विश्वकर्मा दिशा पति इति पञ्च हिरण्येष्टका प्रतिदिशमेकां मध्ये’
 इति । तच्च मन्त्रानुत्पादयति,—“विश्वकर्मा दिशाम्पति. स न
 पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नम प्रजापतीरुद्रो वरुणोऽग्नि-
 र्दिशाम्पति स न पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नम”^(१)—इति ।

लोकेषधि प्रजायते^(५) प्राणाय व्यानायापानाय वाचे
 त्वा चक्षुषे त्वा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा सीद^(७)
 अग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमजिगाः सन् तेन पतितुं
 नाशक्नुवन् ते एताश्चतस्रः स्वयमातृणा अपश्यन् ता
 दिक्षूपदधत् तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन्
 तच्चतस्रः स्वयमातृणा दिक्षूपधदाति सर्वतश्चक्षुषैव
 तदग्निना यजमानः, सुवर्गं लोकमेति^(७) ॥ ४ ॥

ब्रह्मवादिनः । व्यन्यात् । एषु । यजमानः । चीणि
 च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

रेतःसिन्धोमसंस्पर्शाश्चतुर्थे समुदोरिताः ।

अथ पञ्चमे हिरण्येष्टकाद्या उच्यन्ते,—यदुक्तं सूचकारेण,
 'विश्वकर्मा दिशां पतिः इति पञ्च हिरण्येष्टकाः पृथिवीं लोकां मध्ये'
 इति । तत्र मन्त्रानुत्पत्तिरिति,—“विश्वकर्मा दिशां पतिः स नः
 पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः प्रजापतीन्द्रो
 दिशाम्पतिः स नः पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः” इति ।

योऽयं 'विश्वकर्मा' 'दिशां' पालकः, 'स' अस्मदीयान् 'पशून्' अस्मांश्च रचतु, 'तस्मै' विश्वकर्माणे 'नमः' । प्रजापतिरित्यादिभिः पदैश्चत्वारो मन्त्राः उत्पन्नाः सर्ववानुपज्ञाय दिशाम्पतिरिति पुनः पाठः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“एता वै देवताः एतेषां पशूनामधिपतयस्ताभ्यो वै एष आ वृष्यते यः पशुशीर्षोऽपुपदधाति हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव देवताभ्यो नमस्करोति” (१)—इति । पुरुषाश्वर्षभवृषिणवस्तानामेतेषां पशूनां विश्वकर्मादयः स्वामिभूता 'देवताः', एवं सति पशुशीर्षोपधाने 'ताभ्यो' देवताभ्य 'आ-वृष्यते', तामां देवतानां द्रोही भवतीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय हिरण्येष्टका उपदध्यात् । हिरण्यशकला एव हिरण्येष्टकाः, तदुपधानेन ताभ्यो 'नमस्करोति', तन्मन्त्रेषु 'तस्मै नमः' इति दर्शनात् ।

प्रकारान्तरेण हिरण्येष्टकाः प्रशमति,—“ब्रह्मवादिनो वदनयग्नौ याम्यान् पशून् प्र दधाति शूचारण्यानर्पयति किं तत उच्छिश्यतीति यद्विरण्येष्टका उपदधाति अमृतं वै हिरण्यममृतेनैव याम्येभ्य पशूभ्यो भेषजं करोति नैनान् हिनस्ति” (१)—इति । लोके हि द्विविधा एव पशवः,—याम्याश्चारण्याश्चेति, तत्र 'याम्यान्' पुरुषाश्वादीन् अयं यजमानश्चीयमाने 'अग्नौ' स्थापितवान्; 'मयुमारण्यमनु ते दिशामि'—इत्यादिपुनर्निमित्तं 'शूचारण्यान्' च शोकेन योजितवान् । 'तत' उभयविधेभ्यः पशूभ्योऽप्युपधानं विधत्ते, किं नामोच्छिष्यते ?

* योऽयं

† अन्यदन्तु इति व्यादर्शपुस्तके पाठः ।

इतिमिति व्यादर्शपुस्तके पाठः ।

अतः कष्टोऽयं सर्वकर्मापद्रवको यजमानव्यापारः इति 'ब्रह्मवादिनः' परस्परमाहुः । तत्रैतदुत्तरं द्रष्टव्यं नायं कष्टो व्यापारः,—यस्मादयं 'रक्षेष्टका उपदधाति', 'हिरण्यं' च 'अमृतम्', तेन 'अमृतेन' 'आम्येभ्यः पशुभ्यो', भेषजकरणात् एतदीयहिंसादोषं न प्राप्नोति । तच्चोपलक्षणं,—आरण्यपशुशोकस्यापि भेषजमेतदिति द्रष्टव्यम् । एतासां कृत्तिकानचवेष्टकाभ्य ऊर्ध्वभावित्वात् तद्ब्राह्मणानन्तरमेवैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

अथ तिसृणां स्वयमावृणानामुपधानानन्तरं प्राणनादिकं विधत्ते,—“प्राणो वै प्रथमा स्वयमावृणा व्यानो द्वितीया अपानस्तृतीया अनुप्राण्णात् प्रथमाऽ स्वयमावृणामुपधाय प्राणेनैव प्राणः समर्धयति व्यन्याद् द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यानः समर्धयति अपान्यात् तृतीयामुपधायापानेनैवापानः समर्धयति अथो प्राणैरेव एनः समिन्धे”^(४)—इति । प्रथममध्यमोत्तमचितिषु तिस्रः स्वयमावृणाः, ताश्च क्रमेण प्राणव्यानापानस्वरूपा प्राग्वृत्ति-मध्यवृत्ति-पश्चाद्वृत्तित्व-साम्यादतः प्रथमचितौ स्वयमावृणाम् उपधाय 'प्राण्णात्' उच्छ्वासं कुर्यात् । मध्यमचितौ 'व्यन्यात्' प्राणापानस्तम्भनं कुर्यात् । उत्तमचितौ 'अपान्यात्',—निश्वासं कुर्यात् । स एवं सति स्वकीयैः प्राणादिभिरग्नेः प्राणादीन् 'समर्धयति' । अपि च प्राणवायुभिरेव एनमग्निं प्रदीपयति ।

अथ तिसृषु स्वयमावृणासु व्यावृत्तित्रयं क्रमेण विनियुक्ते,—“भूर्भुवः सुवरिति स्वयमावृणा उपदधातीमे वै लोकाः स्वयमा-

* सर्वकर्मापद्रवयजमानकार्य इति का० श्री० पु० पाठः । सर्वकर्मापद्रवकार्यजन्यमानव्यापार इति तु व्यादर्शमुक्तके पाठः ।

दृष्ट्वा एताभिः खलु वै व्याहृतीभिः प्रजापतिः, प्राजायत यदेताभि-
र्याहृतीभिः स्वयमादृष्ट्वा उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु लोकेषु
अधि प्रजायते”^(१) इति । तत्तत्स्वयमादृष्टोपधानब्राह्मणानन्तरमेव
एतदपि ब्राह्मणं विभज्य योजयितव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘प्राणाय त्वा चतुषे’ इति चतस्रः
स्वयमादृष्ट्वाः प्रतिदिशम् इति । तत्र मन्त्रानुत्पादयति,—‘प्राणाय
व्यानायापानाय वाचे त्वा चतुषे त्वा तथा देवतयाऽङ्गिरस्यद्
ध्रुवा सीद’^(१) इति । प्राणादिपदैश्चत्वारो मन्त्राः, ‘प्राणाय’, ‘त्वा
चतुषे त्वा तथा’—इत्यादि सर्वानुपज्यते । हे पूर्वदिग्दृष्टिस्वयमादृष्टे,
प्राणदृष्टिमिदृश्ये त्वामुपदधामि, ‘चतुषे’ दृष्टिमिदृश्ये त्वामुपदधामि,
या तव स्वामिभृता देवता, ‘तथा’ अनुगृहीता ‘ध्रुवा’ सती इह
‘सीद’ उपविश, यथाऽङ्गिरोभिः उपहिता ध्रुवा, तद्वत् । एवं
व्यानायेत्यादिमन्त्रत्रये योजनीयम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—‘अग्निना वै देवाः स्वर्गं
लोकमजिगाहन् तेन पतितुं नाशक्नुवन् ते एताश्चतस्रः स्वयमादृष्ट्वा
अपगन्ता दिक्षुपादधत तेन सर्वतश्चतुषां स्वर्गं लोकमायन् यश्चतस्रः
स्वयमादृष्ट्वा दिक्षु उपदधाति सर्वतश्चतुषैव तदग्निना यजमानः स्वर्गं
लोकमेति”^(२) इति । पुरा कदाचिद्देवासीयमानमग्निं साधनं कृत्वा
स्वर्गं प्राप्तुमैच्छन्, ‘तेन’ चाग्निना साधनेन प्राप्तुं ‘नाशक्नुवन्’; अतः
अग्निसाधनयत्नेन स्वयमादृष्ट्वां निश्चितोपधाय तत्रत्येन सर्वदिग्वगमेन
‘चतुषां’ स्वर्गं प्राप्ताः, तदीयमन्त्रेषु हि, ‘चतुषे त्वा’—इत्यादि
सर्वेष्वनुपपन्नं । अत एताश्चतस्रः स्वयमादृष्ट्वाश्चतस्र्यु दिक्षु उपधाय

सर्वदिगवगतचतुर्युक्तेनाग्निना* स्वर्गं प्राप्नोति । हिरण्येष्टकामाक्षणेन
सहैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

अग्ने आ याहि वीतये इत्याहाहूतैवैनमुग्निं दूतं
वृणीमहे इत्याह हूतैवैनं वृणीतेऽग्निनाग्निः समिध्यते
इत्याह समिधे एवैनमुग्निर्वृचाणि जह्वन् इत्याह समिधे
एवास्मिन्निन्द्रियं दधात्यग्नेः स्तोमं मनामहे इत्याह मनुते
एवैनम्^(१) एतानि वै अह्नाः रूपाणि ॥ १ ॥

अन्वहमेवैनं चिनुतेऽवाह्नाः रूपाणि रन्ध्रे^(२) ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद् यातयाम्नीरन्या
दृष्ट्वा अयातयाम्नी लोकंपृणेत्यैन्द्राग्नी हि बार्हस्पत्येति
ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृहस्पतिश्चायात-
यामानः^(३) अनुचरवती भवत्यजामित्वाय^(४) अनुष्टुभा-
नुचरत्यात्मा वै लोकंपृणा प्राणोऽनुष्टुप् तस्मात् प्राणः
सर्वाण्यङ्गानि अनु चरति^(५) ता अस्य सूददोहसः ॥ २ ॥

* चतुर्युक्तेनाग्निना इति सर्वत्र पाठो न समीचीन इव प्रतिभाति ।

इति । प्रथममन्त्रे, 'आ याहि' इत्युक्त्वादाह्वानं प्रतीयते । द्वितीये तु, 'वृणीमहे' इत्युक्त्वात् आह्वय पश्चाद्वरणं प्रतीयते । तृतीये, 'समिधते' इत्युक्त्वात् समिन्धनम् प्रतीयते । चतुर्थे, 'वृचाणि जङ्घनद्' इति शत्रुवधोक्ते सामर्थ्यं प्रतीयते । पञ्चमे तु 'मनामहे' इत्युक्त्वान्मननं प्रतीयते । तत्र प्रथमद्वितीयौ होतृकाण्डे (ब्रा०-३।५।२अ०) 'प्र वो वाजाः'—इत्यनुवाके समाम्नातौ, तौ चास्माभिर्द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके (७।३।एव ८।५) सामिधेनीब्राह्मणे व्याख्यातौ । तृतीयो 'यस्त्वा हृदा' इत्यनुवाके (१।४।४६।३) समाम्नातत्वात् तत्रैव व्याख्यातः । चतुर्थस्तु चतुर्थकाण्डस्य तृतीयप्रपाठकस्यान्यानुवाके (१३।१) व्याख्यातः । पञ्चमः शाखान्तरगतः । एतैर्मन्त्रैरुपधेयानामिष्टकानाम् 'अङ्गां रूपाणि' इत्येतन्नामधेयम् ।

तेषामुपधानविधिमर्थवादेनोन्नयति,—“एतानि वै अङ्गाः रूपाणि अन्वहमेवैनं चिनुतेऽवाङ्गाः रूपाणि रुन्धे^(१)” इति । पञ्चसु अहंस्तु तस्यां तस्यां चित्तवुपधेयत्वादेतन्मन्त्रसाध्यानि इष्टकास्वरूपाणि अङ्गां रूपाणीत्युच्यन्ते । तान्युपदध्यादिति विधिरुन्धेयः । तदुपधानेन सर्वदा प्रतिदिनमग्निं चितवान् भवति, कालविशेषाणामङ्गां स्वरूपं च प्राप्नोति । एतच्च ब्राह्मणवाक्यं तत्तद्विधिप्रस्तावे विभज्य द्रष्टव्यम् ।

अथ लोकपृष्ठाया विधिमर्थवादेनोन्नयति,—“ब्रह्मवादिना वदन्ति, कस्मात् सत्याद यातयाम्नीरन्या इष्टका अयातयाम्नी लोकपृष्ठेत्यैन्द्राग्नी हि वार्चस्पत्येति ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां वृहस्पति-स्यायातयामान^(१)” इति । “लोकं पृष्ठं किद्रं पृष्ठं” (ब्रा०३।१।१)

इति मन्त्रेणोपधेया लोकं पृणा तद्वातिरिक्तानामिष्टकानामेकस्यां चितौ
सकृदेवोपधानं, तावतैव गतसारत्वात्; लोकं पृणायास्तु अगतसारत्वाद्
असकृदुपधानं क्रियते, तदेतदगतसारत्वम् 'कस्मात्' कारणात्?—इति
ब्रह्मवादिभिः पृष्टे सति ऐन्द्राग्रत्वात् वाईस्यत्वाच्चेति बुद्धिमान् उत्तरं
ब्रूयात्, 'इन्द्राग्री त्वा वृहस्यति.'—इति मन्त्रे समाप्तात्त्वात् तदीयत्वम् ।
इन्द्राग्री वृहस्यतिरित्येते देवाः सामर्थ्यातिशयोपेतत्वात् कदाचिदपि
गतसारा न भवन्ति । तादृशीमयातयास्त्रीं लोकं पृणाख्यामिष्टका-
मुपदध्याद्-इति विधिरुन्नेयः ।

अत्र लोकं पृणेति मन्त्रस्य मन्त्रान्तरोपेतत्वं विधत्ते,—“अनु-
चरवती भवत्यजामित्वाय^(१)” इति । “लोकं पृण किं पृण” इति
मन्त्रम् 'अनु' पश्चात् चरति पथते इत्यनुचरः* द्वितीयमन्त्रः,
तेनाप्युपधेयत्वात्† इयमिष्टका अनुचरवती । एकेनैव मन्त्रेण पुनः-
पुनरुपधाने सति आलस्य भवेत्, मन्त्रान्तरसङ्गावे तु तदालस्यं न
भवति ।

अनुचरमन्त्रं सामान्यतो विधाय पुनर्विशेषतो विधत्ते,—“अनु-
ष्टुभा अनुचरत्यात्मा वै लोकं पृणा प्राणोऽनुष्टुप् तस्मात् प्राणः सर्वाणि
अङ्गानि अनु चरति^(२)” इति । लोकं पृणेति मन्त्र 'आत्मा'
शरीरम्, अनुचररूपो द्वितीयोऽनुष्टुप् कन्दस्कः प्राणरूपः, यस्मादचैवं
तस्माज्जोकेऽपि प्राणवायुः सर्वान् शरीरावयवाननुसृत्य चरति ।

* 'अनुचरवतो' इति आदर्शपुस्तकपाठः । 'अनुचरोवतो' इति का० मी०
पुस्तकपाठः ।

† 'तेन ह्युपधेयत्वात्' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

तस्मिन्ननुचरमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“ता अस्य सुददोहस इत्याह तस्मात्परुषि-परुषि रसः^(१) इति । ‘सुददोहस’ दोहनीयः क्षीरादिरस उपलब्ध्यते । सुदं दुहन्तीति ‘सुददोहसः’, ‘ता’ इष्टकाः, यस्मादचैवमुक्तं, ‘तस्मात्’ सोमवस्त्रगामपि, ‘परुषि-परुषि’ तत्तत्परुषि ‘रसः’ अवतिष्ठते ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सोमः पृथ्नि पृथ्नि अन्नमेवाव रुन्धेऽर्को वै अग्निरर्कोऽन्नमन्नमेवाव रुन्धे^(२)” इति । पृथ्निः श्वेतगोरूपा इष्टकाः, अन्नञ्च श्वेतवर्णं, तस्मादन्नप्राप्तिः* । किञ्च इष्टकचितोऽग्निरर्चनीयः, अन्नं चार्चनीयं, तस्मादप्यन्नप्राप्तिः ।

द्वितीयाहुर्द्वे ‘त्रिध्वारोचने दिवः’—इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“जन्मन्देवानां विशस्त्रिध्वारोचने दिव इत्याहेमानेवासौ लोकान् ज्योतिषतः करोति^(३)” इति । त्रिशब्देन लोकत्रयं गृह्यते, आरोचन-शब्देन ज्योतिः, “यावती वै पृथिवी” (५।२।३) इत्यनुवाके ‘त्रयो-दश लोकपृष्ठा उप दधाति’ इत्याहुर्त्तेर्विहितत्वाद् यातयामत्वशङ्कायां तत्परिहारोऽवाघातः, अतस्तत्रैवेद ब्राह्मण द्रष्टव्यम् । तत्र सङ्ख्यामात्र-विधिमभिप्रेत्य चिविधुन्नयनमुक्तं; यदा तु तत्रैव विशिष्टोपधानविधिः, तदानां नात्र विधिरुन्नेतव्यः ।

अथ सर्वेष्टकाग्रेष्वेन “तया देवतया” इति मन्त्रं विधत्ते,—“यो वै इष्टकानां प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति तया देवतयाऽङ्गिरस्सुद

* ‘यज्ञं प्राप्तम्’ इति व्यादर्शपुस्तकपाठः । ‘यज्ञं प्राप्ति’ का० श्रौ० पुस्तकपाठः । एवं परचापि ।

भुवा सीदेत्याह एषा वै इष्टकानां प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव
तिष्ठति^(८)—इति । मन्त्रे भुवेत्यभिधानादेवोपधाने सति इष्टकाः
प्रतिष्ठिता भवन्ति, अतः सर्वास्वपि इष्टकासु इमं मन्त्रं पठेदित्यभि-
प्रायः । इदं ब्राह्मणं स्वयमावृणोपधानब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

सुवर्गाय वै एष लोकाय चीयते यदग्निर्वज्रं एका-
दृशिनी यदग्नावेकादृशिनी^१ मिनुयाद्वज्रेणैव सुवर्गा-
ल्लोकादन्तर्दध्याद्यन्न मिनुयात् स्वरुभिः वि पशून् अर्ध-
येदेकयूपं मिनेति नैनं वज्रेण सुवर्गाल्लोकादन्तर्दधाति
न स्वरुभिः पशून् वि अर्धयति^(१) वि वै एष इन्द्रियेण
वीर्येण वृध्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिकामत्यैन्द्रिया ॥ १

अष्टौ आक्रमणं प्रतीष्टकामुप दध्यान्नेन्द्रियेण
वीर्येण व्यृध्यते^(१) रुद्रो वै एष यदग्निस्तस्य तिस्रः शरव्याः
प्रतीची तिरश्ची अनूची ताभ्यो वै एष आ वृश्यते यो-
ऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा तिस्रधन्वमयाचितं ब्राह्मणाय
दद्यात्ताभ्य एव नमस्करोत्यथो ताभ्य एवात्मानं नि-
ष्क्रीणीते^(१) यत् ते रुद्र पुरः ॥ २ ॥

धनुस्तदातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण

नमस्करोमि यत्ते रुद्र दक्षिणा धनुस्तदातो अनु वातु ते
तस्मै ते रुद्र परिवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र पश्चाद्-
धनुस्तदातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र इदावत्सरेण नम-
स्करोमि यत्ते रुद्र उत्तराद्धनुस्तत् ॥ ३ ॥

वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र उदुवत्सरेण नम-
स्करोमि यत्ते रुद्र उपरि धनुस्तदातो अनु वातु ते तस्मै ते
रुद्र संवत्सरेण नमस्करोमि^(४) रुद्रो वै एष यदग्निः स
यथा व्याघ्रः क्रुद्धस्तिष्ठत्येवं वै एष एतर्हि सञ्चितमेतैरुप-
तिष्ठते नमस्कारैरेवैनं शमयति^(५) येऽग्नयः ॥ ४ ॥

पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिवीमनु तेषां त्वमस्युत्तमः
प्र णो जीवातवे सुव । आपन्वा अग्ने मनसा आपन्वा
अग्ने तपसा आपन्वा अग्ने दीक्षया आपन्वा अग्ने
उपसङ्घिरापन्वा अग्ने सुत्यया आपन्वा अग्ने दक्षिणाभि-
रापन्वा अग्ने अवभृथेन आपन्वा अग्ने वृशया
आपन्वा अग्ने स्वगाकारेण^(६) इत्याह, एषा वै अग्ने-
राप्तिस्तथैवैनमामोति^(७) ॥ ५ ॥

ऐन्द्रिया । पुरः । उत्तराद्धनुस्तत् । अग्नयः । आह ।
अष्टौ च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

अङ्गां रूपाणीरितानि सर्वे लोकंष्टुणा* तथा ।

अथ सप्तमे यूपैकत्वादीन्युच्यन्ते । यदुक्तम्, अथमेधकाण्डे, 'एक-
यूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविंशित्य-
थमेधेष्ट' इति । तत्र विकल्पेन प्राप्तां यूपैकादशिनीमपोद्य यूपैकत्व-
मेव विधत्ते,—“सुवर्गाय वै एष लोकाय चीयते यदग्निर्वज्र
एकादशिनी यदग्नौ एकादशिनीं मिनुयादज्जेणैः सुवर्गास्तोका-
दन्तर्दध्याद् यत् न मिनुयात् स्वरुभिः पशून् वि अर्धयेदेकयूपं
मिनोति नैनं वज्रेण सुवर्गास्तोकादन्तर्दधाति न स्वरुभिः पशून् वि
अर्धयति^(१)” इति ।

योऽयमग्निः स एष सुवर्गार्थं चीयते, यूपैकादशिनी च वज्र-
समाना । तत्रेदं विचार्यते, किमग्नौ पयर्थं यूपैकादशिनी कर्त्तव्या न वा ?
इति । यदि तामेकादशिनीं प्रक्षिपेत्, तदा तद्रूपेण वज्रेण एनमग्निं
स्वर्गलोकादन्तर्हितं कुर्यात्, वज्रयूपव्यवधानात् स्वर्गा न दृश्येत ।
अथ तामेकादशिनीं न प्रक्षिपेत्, तदानीं पशून् स्वरुभिर्वियोजयेत्,
स्वरुशब्देन यूपतत्त्वकास्तीनानि शकलान्युच्यन्ते; यूपभावे च कथं
तानि सम्भवेयुः, तदभावे च 'स्वरुणा पशून्मनक्ति' इत्येतन्न सिध्येत् ।
अत्रोभयदोषपरीहारायैकं यूपं प्रक्षिपेत् । तदानीं वज्रात्मकवज्रयूप-
व्यवधानाभावादिममग्निं स्वर्गादन्तर्हितं न करोति । यूपमद्भावेन
स्वरुमद्भावात् तद्वियोगोऽपि न भविष्यति । अस्य च ब्राह्मणस्य
चोदकप्राप्तापवादरूपत्वान्नास्मात् कस्मिंश्चिदप्यनुवाकेऽन्तर्भावः ।

* एवमेव सर्वत्र पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

† नाम्नातः कस्मिंश्चिदप्यनुवाकेऽन्तर्भावः—इति का० ब्री० पुस्तकपाठः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—“इन्द्रं विद्या श्रवीरुधन्वित्युत्तरेण पुच्छा-
 ययमन्तर्विधाक्रमणं प्रतीष्टकामुपदध्यात्”—इति । पुच्छाण्यः
 पुच्छपक्षयोः सन्धिः । तदिदं सूत्राक्रमुपधानं विधत्ते,—“वि वै एष
 इन्द्रियेण वीर्येण सृध्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति ऐन्द्रिया स्रष्टा
 आक्रमणं प्रतीष्टकामुप दध्यान्नेन्द्रियेण वीर्येण सृध्यते”—इति ।
 ‘यः’ उपधानकतां चयनकाले ‘अग्निम्’ ‘अधिक्रामति’, स ‘एष’
 इन्द्रियसामर्थ्येन* वियुक्तो भवति । अतस्तत्परिहाराय ‘आक्रमणं’
 प्रतिपादप्रलेपस्याने काश्चिद् ‘इष्टकाम्’ ‘इन्द्रं विद्या श्रवीरुधन्व’
 (४।१।१४) इति चत्वा ‘उप’-‘दध्यात्’ । सा च अग्निप्रणयनप्रस्तावे
 समाप्तातत्वात् तत्रैव व्याख्याता । अत्र पुनर्वाचनिकं विनियोगान्तरम् ।
 एतदुपधानेन इन्द्रियसामर्थ्यवियोगो न भवति । एतच्च ब्राह्मणं
 ‘मं युं’-वाचस्पत्यादेरद्याक्रमणब्राह्मणात् (५।१।६) पूर्वं द्रष्टव्यम् ।
 अथ धनुर्दानं विधत्ते,—“रुद्रो वै एष यदग्निस्रष्टा तिस्रः
 शरव्याः प्रतीची तिरची अनूची ताभ्यो वै एष आ रथ्यते योऽग्निं
 चिनुते योऽग्निं चित्वा तिरुधन्वमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्ताभ्य
 एव नमस्करोति अथो ताभ्य एवात्मानं निष्क्रीणीते(१)” —इति ।
 योऽयमग्निः स ‘एष’ ‘रुद्रः’ क्रूरो देवः । ‘रुद्रो वै क्रूरः’ (६।१।४)
 इति ह्यन्यत्रोपातम् । ‘तस्य’ च क्रूरस्य ‘तिस्रः’ ‘शरव्याः’ शरेण साध्याः
 प्रत्यक्षः तिस्रः शरव्याः । यदा हिमकत्वात् इपुरेव शरव्याः, सा च

* एवमेव सर्वत्र पाठः । इन्द्रियेण सामर्थ्येन, य इति पाठो भवितुं युक्तः ।

१ ‘रुद्रो वै’ इति भा० की० पु० पाठः ।

१ ‘शरव्याः’ इति सर्वत्र सविसर्गपाठो न सम्भूतः ।

वेधा,—‘प्रतीची’ म्मुखमागच्छन्ती, ‘तिरस्त्री’ पार्श्वयोश्च गच्छन्ती,
 ‘अनूची’ पृष्ठत आगच्छन्ती चेति । एव मति ‘योऽग्निं चिनुते’, स
 ‘एष’ ‘ताभ्यः’ इपुभ्यो निमित्तभूताभ्य ‘आ वृष्यते’ सर्वतश्चिद्यति,
 ताभिः प्रहृतो भवति इत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय तिसृभिरिपुभि-
 र्युक्तमेकं धनु ‘अयाचितम्’ अपि ‘ब्राह्मणाय दद्यात्’ । तेन
 बाधिकाभ्य ‘ताभ्य’ इपुभ्यो ‘नमस्करोति’ ‘एव’ । अपि च ‘तरभ्यः’
 इपुभ्य मकाशात् ‘एव’ ‘आत्मान’ स्वगरीरं ‘निष्क्रीणीते’ ।

यदुक्त सूत्रकारेण,—“तिसृधन्वमयाचित यजमानो ब्राह्मणाश्च
 दत्त्वा यत्ते रुद्र पुरोधनुरिति तैर्यथानिङ्गमुपतिष्ठते”—इति ।
 तदेतद्विधातु मन्वानुत्पादयति, “यत्ते रुद्र पुरो धनुस्तदातो,
 वातु ते तस्मै ते रुद्र सवसरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र
 धनुस्तदातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र परिवत्सरेण
 यत्ते रुद्र पद्माद्भनुस्तदातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र इरा-
 वत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र उत्तराद्भनुस्तदातो अनु वातु ते
 तस्मै ते रुद्र इदुवसरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र उपरिधनुस्तदातो
 अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि” —इति ।
 हे ‘रुद्र’, ‘पुर’ पूर्वस्यान्दिशि ‘ते’ त्वदीय ‘यत्’ ‘धनु’ अस्ति-
 तदनुसृत्य ‘वातो’ ‘वातु’ प्रमस्तु । किमर्थं? ‘ते’-त्वदर्थं, तत्-
 महायार्थमित्यर्थः । त्वया वाणे मुक्ते मति यदा वायुस्तुकुलो
 भवति, तदा वाणं ग्रीधमुद्गच्छति, तदिदं साहाय्यम् । हे ‘रुद्र’,
 ‘ते’ ‘त्वदीयाय’ ‘तस्मै’ धनुषे ‘संवत्सरेण’ कालेन नमोऽस्तु, एकस्मिन्

सवत्सरे निरन्तरं नमस्करोमीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । प्रभवविभवादीनां पष्टिसवत्सराणां मध्ये एकैकस्मिन् पञ्चके स्थिता, 'संवत्सरा' क्रमेण सवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरेदुवत्सरवत्सराब्देऽद्याङ्गति-विंवक्षिता* । प्रथमं सवत्सरं, द्वितीयं परिवत्सरं, तृतीयं इदावत्सरं, चतुर्थं इदुवत्सरं, पञ्चमो वत्सरः । एव सति एकैकदिग्बर्तिधत्तुषे निरन्तरमेकैकस्मिन् सवत्सरे नमस्कारः कृतो भवति ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपस्थानं विधत्ते,—“रुद्रो वै एष । यदग्निं स यथा व्याघ्रं क्रुद्धस्तिष्ठत्येव वै एष एतर्हि सञ्चितमेतैरूपं तिष्ठते नमस्कारैरेवैनं शमयति(५)”-इति । लोके क्रुद्धो व्याघ्रो गर्जन् भवणोद्यतो यथा भयङ्करस्तिष्ठति, एवमेवैष सम्यक् चितोऽग्निं उग्रं सन् उपस्थाने सति तन्मन्त्रगतैर्नमस्कारैः शान्तो भवति । तदिदमुपस्थानब्राह्मणं शतरुद्रीयहोमब्राह्मणाद् (५।४।२) ऊर्ध्वे द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—“येऽग्नयः पुरीष्या इति प्रयास्यन्नाग्निभिरिति यजमान उपतिष्ठते” इति । तदिदं विधातुं मन्त्रान् पठति,—“येऽग्नयः पुरीष्या प्रविष्टाः पृथिवीमनु तेषां त्वममुत्तमं प्र णो जीवातत्रे सुव । आप त्वा अग्ने मनसा आप त्वा अग्ने तपसा आप त्वा अग्ने दीक्षया आप त्वा अग्ने उपसङ्गिराप त्वा अग्ने सुत्यया आप त्वा अग्ने दक्षिणाभिराप त्वा अग्ने अश्वमृचेनाप त्वा अग्ने वज्रया आप त्वा अग्ने खगाकारेण(६)” इति । हे अग्ने, मया चीयमाना ये केचिदन्यैश्चीयमानाः, ‘पुरीष्या’ मृदा निष्पाद्या ‘पृथिवीम’ ‘अनु’ ‘प्रविष्टा’ मन्ति,

* एवमेव सर्वत्र पाठः । आङ्गतिविंवक्षिततिं किंवा आङ्गतयो विंवक्षिता इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

† प्रयास्यन्नाग्निभिरिति सर्वत्र पाठः ।

श्यैतत्त्वं । प्रतीच्या त्वा दिशा सादयामि ।
सात्मानं चिनुते । द्वाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे
अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एकयूपादिविधयः सप्तमे समुदीरिताः ।

अथ अष्टमे उपम्यानादिकमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण—
तिष्ठते गायत्रेण पुरस्ताद् दृष्टद्रव्यन्तराभ्या
पुच्छं दक्षिणस्या ओष्णा वारवन्तीयेनोत्तरस्या
प्रजापते सामानृच गायन्ति—इति । तदेतद्विधास्य—
पुरस्तादुप तिष्ठते—प्राणिमेवास्मिन् दधाति दृष्टद्रव्यन्तराभ्यां
एवास्मिन् दधात्यृतुस्थायजायजिजेन पुच्छं दृष्टद्रव्यं प्रति
पृष्ठैरुप तिष्ठते तेजो वै पृष्ठानि तेज एवास्मिन् दधाति(१)—इति
गायत्र्यादीनि सामविशेषणामानि, “तत्सवितुर्वरेण्यम्” (१।५।१)
इत्यस्यामृचि उत्पन्नं गायत्रं, तेन शिरोभूतस्य उपस्थाने
अस्मिन्प्राणो प्राणः स्थापितो भवति । “त्वामिद्धि हवामहे” (२।४
इत्यस्यामृचि उत्पन्नं दृष्टत् “अभि त्वा शूर नो नुम” (२।४।२४
इत्यस्यामृचि उत्पन्नं रथन्तरं, ताभ्यां पथयोरुपस्थाने मति क
मभ्यादित भवति । “वसन्तम्” (२।६।१०) इत्यादिकायाम् अर्था

* ‘वसन्त’ इति सर्वत्र पाठः । परन्तु ‘वसन्त’ इति कस्यां च
अर्थः स्यादित्याकाङ्क्षामिह ।

उत्पन्नमृत्तुस्यायज्ञायज्ञिय, तेन पुच्छोपम्याने सति अतुपु प्रतिष्ठितो भवति । यानि पृष्ठसोत्रगतानि सामानि, ते सर्वे कृच्छ्रमग्नि-मुपतिष्ठेत । तेन शरीरकान्तिं प्राप्यते ।

अथ त्र्योणिद्वयोपम्यानाय सामद्वयं विधत्ते,—“प्रजापतिरग्नि-ममृजत मोऽस्मात् मृष्ट, पराङ्मैतु वारवन्तीयेनावारयत तद्वार-वन्तीयस्य वारवन्तीयत्वः श्यैतेन श्येती अकुरुत तत् श्यैतस्य श्यैतत्वं यद्वारवन्तीयेनोपतिष्ठते वारयत एवैनः श्यैतेन श्येती कुरुते^(१)”—इति । “अथ गत्वा वारवन्तम्” (१।२७।१४० वे०) इत्यस्यामृचि उत्पन्नं वारवन्तीयं, तेन साध्या पराचीनं गच्छन्तमग्निं विनिवारया-मानम्, निवारणसाधनत्वादेव वारवन्तीयं नाम मन्त्रम् । “अभि प्र व सुराधमम्” (८।४८।१४० वे०) इत्यस्यामृचि उत्पन्नं श्यैतं, तेन साम्ना तं निवारितमग्निं ‘श्येती’ स्वरूपो यथा भवति तथा ‘अकुरुत’ । श्यैतीकरणसाधनत्वात् श्यैतमिति साधो नाम । तेन सामद्वयेन त्र्योणिद्वयोपम्याने सति अस्य गमनं निवार्य, स्वाधीनं करोति । सचे तु शाखान्तरानुसारेण श्यैतस्थाने वामदेव्यमुक्तम् ॥

अथ पञ्चमन्थुपम्यानाय सामान्तरं विधत्ते,—“प्रजापतेर्हृदयेनापि पञ्चम् प्रत्युप तिष्ठते प्रेमात्ममेवास्य गच्छति^(१)” इति अत्ररहितेषु सोमेषु यदुत्पन्नं सामं प्रजापतेर्हृदयं नाम, तेषु सोमेष्वेनस्य समन्दस्य संज्ञावात् तेन पञ्चमन्थुपम्याने सति अग्नेः प्रीतिं प्राप्नोति । एतद्योप-म्यानाय विकर्षणान्तरभाविन्यात् “अग्न्यूर्मम” (५।४४) इत्यग्निन् साध्यानुवाके तदेतत् द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूचकत्वे,—‘प्राच्यां वा दिशा सादयामीति पश्चा-

तोष्टका प्रतिदिशमेकां मध्ये"—इति । तदेतद्विधातु
 दयति, "प्राच्या त्वा दिशा मादयामि गायत्रेण छन्दसा
 देवतया अग्ने शीष्णां अग्ने शिर उप दधामि दक्षिण्या
 दिशा मादयामि वैष्टुभेन छन्दसा इन्द्रेण देवतया अग्ने
 अग्ने पक्षमुप दधामि प्रतोच्या त्वा दिशा मादयामि
 मवित्रा देवतया अग्ने पुच्छेनाग्ने पुच्छमुप दधामि उदीच्या त्वा
 दिशा मादयामि आनुष्टुभेन छन्दसा मित्रावरुणाभ्यां देवतया
 पक्षेणाग्ने पक्षम् उप दधामि ऊर्ध्वया त्वा दिशा मादयामि पाङ्क्त्य
 छन्दसा वृद्धस्यतिना देवतया अग्ने पृष्ठेनाग्ने पृष्ठमुप दधामि^(१) इति ।
 येथ प्राची दिक्, यच्च गायत्रीच्छन्द, योऽपि अग्निरूपा देवता
 देवतात्मनोऽग्ने शिर, सर्वे संहितोऽहं हं इष्टके, त्वामस्य यो
 शिर स्याने 'उप'-'दधामि' । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ॥

इदानीमातोष्टका विधत्ते,—“यो वै अपात्मानमग्नि ।

अपात्मा अमुष्मिन् लोके भवति यः सात्मानं चिनुते सात्मा,
 लोके भवति आतोष्टका उप दधाति एष वै अमरात्मा^{मात्मानम्}
 एवाग्निं चिनुते^(१)” इति । आत्मा, शरीरं, तद्वह्निमग्निं चिनुते^{चिनुते}
 शरीररहितो भवति, सात्मावमग्निं चिन्वाननात्र सात्माक एव भवति ।
 तस्मात् आतोष्टका उपदध्यात् । शिर-पक्ष-पुच्छरूप
 तन्निष्पादवत्तादेव एता आतोष्टका । 'एष' शिर,
 एवाग्ने शरीरं, तस्मादेतदुपधानेन मररीरमग्निं चिनुते ।

वेदनं प्रश्नयति, “सात्मा अमुष्मिन् लोके भवति य इव
 वेद^(१)” इति ॥

अथ मीमासा,—

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे (१४ अ०) चिन्तितम्,—

“पृष्ठैरपस्थितौ स्तोत्रधर्मा सन्ति नवाऽयम् ।

अग्निहोचनयान्मैव मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात् ॥

अग्निचयत्रे श्रूयते,—‘पृष्ठैरपस्थिते’ इति । पृष्ठशब्दे ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनसवनगतस्य स्तोत्रकर्मणो नामधेयमिति प्रथमाध्याये (४।१ अ०) निर्णीतम् । सोऽग्निचयनगतोपस्थानकर्मणि प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दव्यायेन पृष्ठस्तोत्रधर्मान् उपस्थानेऽतिदिशतीति चेत् । मैवम्, अत्र पृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात् । ‘माममग्निहोत्र जुहोति’ इत्यत्राग्निहोत्रशब्दे जुहोतिधातुना समानाधिष्ठित कर्मपर । अत्र “उपान्नान्नकरणे” (१।३।१५) इत्येतत्पाणिनीयसूत्रम् उपशब्दयुक्तात्तिष्ठतिधातोरात्मनेपदं विदधत तृतीयान्तस्य पृष्ठशब्दस्य मन्त्रात्मककरणपरता दर्शयति । यद्यपि स्तोत्रकर्मवाची पृष्ठस्तथापि तत्साधनभृतान् रथन्तरादिसामोपेतान् ‘अभि त्वा शूर’ इत्यादिमन्त्रान् उपलक्षयति । न च, लक्षणाश्रयणमेव दोष इति वाच्यम्, तत्पक्षेऽप्याश्रयणीयत्वात् । किञ्च, तत्पक्षे यथा नित्याग्निहोत्रवाचिना अग्निहोत्रशब्देन तद्वर्मानुपलक्ष्य तैश्च धर्मैस्तद्युक्तं मामाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं लक्ष्यते, तथा स्तोत्रवाचिना पृष्ठशब्देन तद्वर्माणुपलक्षणदारेणोपस्थानरूपं कर्मान्तरं लक्षणीयमिति विप्रक्षय्यते । तस्मात् पृष्ठशब्देन स्तोत्रधर्मान् अतिदिशन्ति ।

एतच्च ब्राह्मणं नरुवेष्टकाब्राह्मणम् (४।४।१० अ०) उच्यते द्रष्टव्यम् ॥

इति मायताचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टव्यजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्ने उदधे या त इष्युवा नाम तया नो मृड तस्यास्ते
नमस्तस्यास्त उपजीवन्तो भूया स्मग्ने दुध गच्छ ॥
किंशिल वन्य या त इष्युवा नाम तया नो मृड
तस्यास्ते नमस्तस्यास्त उपजीवन्तो भूया स्म ॥ यच्च वा
एतेऽग्नयो यच्चितय उदधिरेव नाम प्रथमो दग्धः ॥ १ ॥

द्वितीयो गच्छस्तृतीयं किंशिलश्चतुर्थो वन्यः पञ्चम-
स्तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्युञ्च यजमानञ्च प्रदहेयु-
र्यदेता आहुतीर्जुहोति भागयेयेनैवेनाञ्चमयति
नार्तिमार्च्यत्यध्वर्युर्न यजमानो^(१) वाङ्मांसस्रो-
म्राणोऽश्वोऽश्वसुः कर्णयोः श्रोत्रं बाहुवोर्वलमृह्वोरोजो-
ऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूः ॥ २ ॥

तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी. (१) अणु
वा यत्तस्मात् प्राणाः कामन्ति योऽग्निं चिन्दन्नधिकामन्ति
वाङ्मा आसन्नसोः प्राण इत्याह प्राणानेवात्मन्यन्ते (२)
यो रुद्रो अग्नौ यो अणु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा
भुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु (३) आहुतिभागा
वा अन्ये रुद्रा हविर्भागाः ॥ ३ ॥

अन्ये शतरुद्रीयः हुत्वा गावीधुकञ्चरुमेतेन यजुषा
चरमायामिष्टकायां नि दध्याद्वाग्धेयेनैवेनः शमयति
तस्य त्वे शतरुद्रीयः हुतमित्याहुयेत्येतदग्नौ क्रियते.

इति^{१)} वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्पान्तु पितरस्त्वा यम-
राजानः पितृभिर्दक्षिणतः पान्त्वादित्यास्त्वा विश्वेदेवैः
पश्चात्पान्तु द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतः पातु
॥ ४ ॥

देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्टाच्च
पान्तु^{२)} न वा एतेन पूतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेन-
मनं प्राचीन प्रोक्षति यत्सञ्चितमाज्येन प्रोक्षति तेन
पूतस्तेन मेध्यस्तेन प्रोक्षितः ॥ ५ ॥

दुध्नः । तनूः । हविर्भागाः । पातु । द्वाविंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आक्नेष्टकामुपस्थान-मण्डप उदीरितम् ।

अयं नवमे आहुत्यादिकर्मभिधीयते । यदुक्त सूत्रकारेण, 'अग्न
उदधे या ते इपुर्द्युवा नामेति पञ्चाज्याहुतीर्जला' इति । तदिदं
विधातु मन्त्रानुत्पादयति । "अग्ने उदधे या ते इपुर्द्युवा नाम तथा
नो मृड तस्यासो नमस्तस्यासो उपजीवन्तो भूया सः अग्ने दुध्न गच्छ
किंशिल वन्य या ते इपुर्द्युवा नामे तथा नो मृड तस्यासो
नमस्तस्यासो उपजीवन्तो भूया सः^(१)" इति । उदधिरिति कस्यचिदग्ने-
र्नाम, उदधिनामकं च 'अग्ने', 'ते' तदीया 'या' इयम् 'इपु' 'द्युवा
नाम' परस्मैरे मद्भसा मिश्रणात् द्युवा वाणस्य नामधेय, 'तया'
'द्युवाभिधेयया 'न' अस्मान् 'मृड' सुख्य । 'ते' तदीयाया 'तस्या'

इषोः 'नमः' अस्तु । 'ते' त्वदीयायाः 'तस्याः' इषोः प्रसादात् ।

'उपजीवन्तः' समीचीनजीवनयुक्ताः 'भूया स्म' । एवमुत्तरत्रापि योऽस्मि ।

दुष्मादीनि चत्वारि अग्निविशेषनामानि ; तैर्मन्त्रयतुर्धा भिद्यते । सर्वेषा-

मप्यग्निशब्द आदावनुपपद्यते । 'या ते इषुः' इत्यादिः अन्त्यानुपपन्नः ।

अथ तैर्मन्त्रैराहुतीर्विधत्ते,—“पञ्च वै एतेऽग्नयो यजितयः-

उदधिरेव नाम प्रथमः, दुधो द्वितीयः, गह्वसूतीयः, किंशिलश्चतुर्थः,

वन्यः पञ्चमः ; तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्युश्च यजमानश्च प्रदेयुः-

यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनान् शमयति । तमा-

यजमानः(१)” इति । या एताः पञ्च 'चिर्तयः' उपर्यधोभावेन

निष्पादिताः, ता एव उदध्यादिनामकाः 'पञ्च' 'अग्नयः', तेषामाहुत्य-

भावे अध्वर्युयजमानयोः दाहः स्यात्, अतस्तत्परिहाराय तैर्मन्त्रै-

पञ्च आख्याहुतीर्जुहुयात् ।

एतामाहुतं वाजनामाहुत्यनन्तरं भावितात् “अग्निदेवेभ्यः” (५।४।

८ अ०) इत्यनुवाकान्ते तदेतद् ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'वाङ्म आमन्विति सर्वत्रोरोहान् प्रत्यवरोहान्

जपति मज्जदा अन्ततः' इति । नमितं विधिमुत्वेतुं मन्त्रमुत्पादयति,—

“वाङ्मे आमन् नमोः प्राणोऽह्योऽह्यतुः कर्णयोः ओत्रं वाङ्वावर्त्तन्

क्षरवोरोजोऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनून्मानुवा मे मह नमस्ते अस्तु

मा मा हिष्मीः(१)” इति । 'मे' मदीया येयं 'वाक्', येयम्

'आमन्' आस्ते मुमे सुम्विता भवतु । 'नमोः' नामिकाश्चिदयोः

'प्राणः' सुम्विता भवतु । तथा अग्निगोलकयोः 'चक्षुः' इन्द्रियम् ।

‘कर्णयो’ श्रोत्रेन्द्रियम् । वाङ्मेर्नानाविधव्यापारसामर्थ्यम् । ऊर्त्रोर्गमन-
सामर्थ्यम् । तथा ‘विद्यानि’ ‘अङ्गानि’ ‘अरिष्टानि,—सर्वेऽप्यवयवा
हिंसारहिता भवन्तु । ‘तनू’ अवयवीभूत शरीरमपि हिंसारहित-
मस्तु । ‘मे’ ‘तनुवा’ मदोद्येन शरीरेण ‘मह’ ‘ते’ तुभ्य ‘नम’
साष्टाङ्गदण्डप्रणाम ‘अस्तु’ । अतो ‘मा’ मा त्व ‘मा हिंसी’ ।

अथ जपविधिसुन्नयति,—“अप वा एतस्मात् प्राणा क्रामन्ति
योऽग्निं चित्त्वन्नधि-क्रामति वाङ्मे आसन्नसो प्राण इत्याह प्राणानेवा-
त्तन्मन्त्रे^(४)’ इति । ‘यो’ यजमानोऽध्वर्युर्वा अग्निचयनकाले चित्तम
‘अग्निम’ अधिरुह्य पादेनाक्रामति, ‘एतस्मात्’ ‘प्राणा’ सर्वेऽपि ‘अप’-
‘क्रामन्ति’, अतः प्राणधारणाय मन्त्रे वागादीनां स्वस्थानावस्थिति-
रुच्यते । तस्मादिमं मन्त्रं जपेदिति विधिरभ्युन्नेय । यदा तु ‘आह’ इति
पदमेव ब्रूयादिति लिङ्गार्थं ब्रूते, तदा प्रत्यय एव विधिः ।

एतच्च आक्रमणेष्टकात्राह्मणात् (५।१।२) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘यो रुद्रो अग्नाविति रौद्र गावीधुकञ्चरु-
मेतेन यजुषा यस्यामिष्टकाया शतरुद्रीय जुहोति तस्या प्रतिष्ठा-
पयति’ इति । तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति,—“यो रुद्रो अग्नी
य अस्तु य ओषधीषु यो रुद्रो विद्या भुवना विवेश तस्मै रुद्राय
नमो अस्तु^(५)’ इति । रुद्रदेवतारूपोऽग्निः, यः च लौकिके अङ्गाररूपे
‘अग्नी’ उदकादिषु च प्रविश्य गूढो वत्तते, ‘तस्मै’ ‘नमो अस्तु’ ।

एतन्मन्त्रसाध्यं चरोरुपधानं विधत्ते —“आहुतिभागा वै अन्ये
रुद्रा हविर्भागा अन्ये, शतरुद्रीयः ऊत्वा गावीधुकञ्चरुमेतेन यजुषा
चरमायामिष्टकाया नि दध्याङ्गागधेयेनैवेनः शमयति तस्य त्वै (तु वै)

वृहती दिक् तस्यास्ते वृहस्पतिरधिपतिः श्वितो वृश्निनी
 नामासीयन्दिक् तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्माषग्रीवो
 रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्या नमस्तौ नो
 मृडयता ते यं द्विप्पो यश्च ॥ २ ॥

नो वेष्टितं वां जम्भे दधामि^(१) एता वै देवता अग्निं
 चितः रक्षन्ति ताभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वं
 यजमानं च ध्यायेयुर्यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेये-
 नैवैनान्छमयति नार्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानो^(२)
 हेतयो नाम स्थ तेषां व पुरो गृहा अग्निर्व इषवः
 सलिलो निलिम्पा नाम ॥ ३ ॥

स्थ तेषां वो दक्षिणा गृहाः पितरो व इषवः सर्गरो
 वज्रिणो नाम स्थ तेषां व पश्चाद्गृहा स्वप्नो व इषवो
 गच्छरोऽवस्थावानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद्गृहा आपो
 व इषवः समुद्रोऽधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि
 गृहा वर्षं व इषवोऽवस्त्वान् क्रव्या नाम स्थ पार्थिवा
 स्तेषां व इह गृहा ॥ ४ ॥

अन्नं व इषवो निमिषो वातनाम तेभ्यो वो नमस्ते
 नो मृडयतु ते यं द्विप्पो यश्च नो वेष्टितं वो जम्भे
 दधामि^(३) हुतादो वा अन्ये देवा अहुतादोऽन्ये तानग्नि-
 चिदेवोभयान् प्रीणाति दुग्धा मधुमिश्रेणैता आहुती-

जुहोति भागधेयेनैवैनान् प्रीणात्यथो खस्वाहुरिष्टंका
वै देवा अहुताद् इति ॥ ५ ॥

अनुपरिक्रामं जुहोत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति^(१)
इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रधातमग्ने सरिरस्य मध्ये ।
उत्स जुपस्व मधुमन्तमूर्वं समुद्रियः सदनमा विशस्व^(२) ।
यो वै अग्निं प्रयुज्य न विमुञ्चति यथाऽश्वो युक्तो
ऽविमुच्यमानः क्षुध्यन् पराभवत्येवमस्याग्निः परा भवति
तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा
लूक्षः ॥ ६ ॥

भवतीमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णां
सुचं जुहोत्येव वै अग्नेर्विमोको विमुच्यैवास्मै अन्नमपि
दधाति^(३) तस्मादाहुर्यथैवं वेद यश्च न सुधार्यः ह वै
वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव वाजी तमेव तत्
प्रीणाति स एनं प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति^(४) ॥ ७ ॥

प्रतीची दिक् तस्यास्ते । द्विप्पो यश्च । निलिम्पा
नाम । इह गृहाः । इति । लूक्षः । वसीयान् भवति ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
दशसोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आज्याहुती प्रोक्षणे चेत्यादिक नवमे श्रुतम् ।

अथ दशमे सर्पाहुत्यादिकमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘समीची
नामासि प्राची दिगिति दध्रा मधुमित्रेण षट्सर्पाहुतोरनुपरिचारम्’
इति । तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—“समीची नामासि प्राची
दिक तस्यास्तेऽग्निरधिपतिरसिता रक्षिता यथाधिपतिर्यज्ञ गोप्रा
ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते य द्विभो यद्य नो देष्टि त वा
जम्हे दधामि[१], ओजस्विनी नामासि दक्षिणा दिक् तस्यास्ते
इन्द्रोऽधिपति इदाकु[२], प्राची नामासि प्रतीची दिक्
शोभोऽधिपति स्वज[३], अवम्यावा नामासि उदोची दिक्
तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्त्रिरयराजि[४] अधिपक्षी नामासि
दिक् तस्यास्ते वृहस्पतिरधिपति शिव[५] वशिनी नामासीय
तस्यास्ते यमोऽधिपति कल्माषयीवो रक्षिता यथाधिपतिर्यज्ञ गोप्रा
ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते य द्विभो यद्य नो देष्टि त वा
जम्हे दधामि[६](१)” इति । येयं प्राची दिक् तस्या समीचीति नामधेयः,
सम्यग्ज्ञतीति प्रातः कालानुष्ठानार्थं प्रवर्तते इति व्युत्पत्तेः । हे ‘प्राची’,
त्वं समीप्यभिधा ‘असि’ ‘तस्या’ तादृश्या ‘अग्नि’ देव स्वामी,
‘असितः’ कृष्णवर्णः, स च तव ‘रक्षिता’, ‘ताभ्याम्’ अधिपति-
रक्षिभ्यां ‘नमः’ अस्तु, ‘तौ’ उभौ ‘न’ अस्मान् ‘मृडयतां’
सुखयतां, ‘ते’ सुखिनो वयं ‘य’ पुरुष अस्मान् हिमितुं प्रवर्तमान
‘द्विभः’, ‘यद्य’ शत्रु अस्मादुदरपाकपापि ‘देष्टि’, ‘न’ द्विद्वि शत्रु वीं
युवयो अधिपतिरक्षिवो ‘जम्हे’ विदारितास्ये ‘दधामि’ स्थापयामि ।
एवमुत्तरवापि योज्यम् । ‘ओजस्विनी’ बलवतीति दक्षिणदिशो नाम ।

‘पृदाकुः’ अजगरः सर्पः । ‘रचिता’ इत्यादि-शेषोऽनुषज्यते । प्रकर्षेण
 अञ्चतीति सार्थसन्ध्याद्यनुष्ठानाय प्रवर्तते इति पश्चिमदिशः प्राचीति
 नामधेयम् । स्वस्मिन् जायते इति ‘स्वजः’, स्वाधीनबलः सर्पः ।
 मनुष्यान् अवस्थापयति इति व्युत्पत्त्या ‘अवस्थावा’-इति उदक्-दिशो
 नाम । तिरस्तीना, कटकबलयाकाराः राजयो रेखाः यस्य सर्पस्य
 असौ ‘तिरस्तराजिः’ । अधिपालयतीति व्युत्पत्त्या ‘अधिपद्री’-इति
 ऊर्ध्वदिशो नाम । सा च प्रौढत्वात् ‘वृहती’ । ‘श्विचः’, यस्य
 सर्पस्य श्वाभधारणेन स्वररीरे उच्छूनता भवति, दग्नेन मनुष्य-
 शरीरेऽप्युच्छूनता भवति, सोऽयं श्विचः । वशः (प्राणिनामवस्थातुं
 स्वाधीनता) अस्यामसीति ‘वशिनी’ । एतच्च भूमिरूपाया अधोदिशो
 नाम । कल्माषाः (कृष्णविन्दवो) ग्रीवायां यस्य सर्पस्य, सोऽयं
 ‘कल्माषग्रीवः’ । ‘रचिता’ इत्यादेः, सर्पस्य वाचकेभ्यः शब्देभ्यः ऊर्ध्वम्
 अनुषङ्गद्योतनाय अन्तिममन्त्रे पुनःपाठः ।

एतन्मन्त्रमाध्या आहुतीर्विधत्ते,—“एता वै देवता अग्निं पितॄ
 रचन्ति ताभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्युं च यजमानश्च ध्यायेयुर्यदेता
 आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाऽऽत्मयति नार्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यज-
 मानः” इति । ‘एता’ अग्नीन्द्राद्यधिपतिरूपा अमितादिसर्परूपाश्च
 ‘देवताः’ इष्टकाभिः ‘चितम्’ ‘अग्नि’ ‘रचन्ति’ अतश्चासां ज्ञान्यै
 जुहुयात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘हेतयो नाम स्येति षण्महाहुतीर्यथा
 सर्पाहुतीः’ इति । तदेतदिधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—“हेतयो नाम
 स्य तेषां वः पुरो गृहा, अग्निर्व इषवः सलिलो[१] निलिप्ता नाम

‘इह’ भूमौ । ‘अन्नम्’ अन्नहेतव । ‘निमिष’ इति वायोर्नाम ।

एतैर्मन्त्रैः साध्य होम विधत्ते,—“ऊतादो वै अन्ये देवा
अऊतादोऽन्ये तानग्निचिदेवोभयान् प्रीणाति दध्ना मधुमिश्रेणैता
आऊतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनान् प्रीणात्यथो खल्वाऊरिष्टका वै देवा
अऊताद इत्यनुपरिक्राम जुहोत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति^(४)” इति ।
“पूर्वं नृपदे वडिति” (५।४।५अ०) इत्यनुवाके दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षण
अऊतभवकदेवप्रीत्यर्थमुक्तम्, इह तु ऊतभवकदेवप्रीत्यर्थं तेनैव द्रव्येण
होम उच्यते । अपि च एकेऽभिज्ञा एवम् ‘आऊ’ ‘इष्टका’ एव
‘अऊतादो’ ‘देवा’, तत्र होमेन ऊतभवकाणां प्रीतावप्येतासामिष्टकानां
प्रीत्यर्थं होमकालेऽनुक्रमेण परितः क्रमणीय, तेनैव परिक्रमणेन कमपि
देवमवर्जयित्वा सर्वानप्येतावतो देवान् ‘प्रीणाति’ । तदेव होमेनानुप-
गिक्रमणेन च ऊतादामऊतादा च सर्वेषां प्रीतिरुपपद्यते । तदिदं सर्वा-
ङ्गतिमहाऊतिब्राह्मणवातनामब्राह्मणात् (५।४।८अ०) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘अनुबन्ध्यावपाया ऊतायामौदुम्बरीं सुच
पूरयित्वेमः स्ननमूर्जस्नन्त धयापामित्यग्नेर्विमोक जुहोति’ इति ।
तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति,—“इमः स्ननमूर्जस्नन्त धय अपा
प्रयातम अग्नेः सरिरस्य मध्ये उत्स जुषस्व मधुमन्तमूर्व, वसुद्रिचः
सदनमा विगस्व^(५)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘इम’ सुचि अवस्थित द्रव्यविशेष
‘धय’ पिव । कीदृश ?—‘अपा’ मादस्यानीयानां ‘स्नन’ स्ननस्यानीय,
‘घृतस्य गोद्वारा उदककार्यत्वात् तदीयस्ननलोपचारः । ‘ऊर्जस्नन्त’
रसवन्त ‘प्रयातम्’ अतिप्रवृद्ध, ‘सरिरस्य’ ‘मध्ये’,—यथा जलस्य मध्ये
‘उत्स’ प्रवाहयति, तथा प्रभृत, घृत ‘मधुमन्त’ माधुर्योपेत ‘जुषस्व’

चेवस्व । हे 'जर्व' विसृताग्ने, 'समुद्रिय' समुद्रसम्बन्धि 'मदनः'
तदीयस्थानम् 'आ विशस्व' प्रविश ।

एतेन मन्त्रेण साधे होमं विधत्ते,—“यो वै अग्निं प्रयुज्य न
विमुञ्चति यथाश्वो युक्तोऽविमुच्यमानः क्षुध्यन् पराभवति, एवमस्याग्निः
परा भवति तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा लूक्षो
भवति । इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णां सुचं जुहोति
एष वै अग्नेर्विमोको विमुच्यैवास्मै अन्नमपि दधाति^(१)” इति । ‘यो’
‘यजमानो’ “अग्निं युनज्मि” (४।७।१२ अ०) इत्यादिभिर्मन्त्रैरेतम् ‘अग्निं’
कर्मणि ‘प्रयुज्य’ ‘न’ विमुञ्चेत्, ‘अस्य’ यजमानस्य ‘अग्निः’ ‘परा भवति’
‘विनाशयति’, ‘यथा’ लोके ‘अश्वो’ रथे युज्यमानसिरम् ‘अविमुच्यमानः’
क्षुधाक्रान्तः पराभूतः पीडितो भवति तद्वत् । ‘अग्निपराभवम्’
‘अनु’ ‘यजमानो’ऽपि ‘परा भवति’ । तादृशः ‘अग्निः’ ‘चित्वा’ ‘लूक्षः’
सर्वदा लूक्षो दाक्षेपितो भवति, अतो जुहुयात् । ‘एष’ च होमः
‘अग्नेर्विमोकः’ । ततोऽग्निं ‘विमुच्य’ ‘अस्मै’ ‘अन्नं’ समर्पितवान् भवति ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“तस्मादाहुयस्वैव वेद यद्य न सुधाधः
ह वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव, वाजी तमेव तप्तीणाति न एनं
प्रीतिः प्रीणाति वसीयान् भवति^(२)” इति । यस्मादवाग्निं विमुच्य अन्नं
प्रदीयते, तस्मात् कारणाद्वोके ‘यद्य’ पुरुषः एनं मग्निवृत्तान्ते जानाति,
‘यद्य’ ‘न’ जानाति तादृशः सर्वेऽप्येवं ‘आहुः’ । ‘सुहितः’ मृदुखाद्यादिना
दधो ‘वाजी’ ‘सुधाय’ स्तब्धोपरि धारणीयं पुरुषं पुनः पुनर्धारयित्वा
गन्तायाम्बले नीत्वा ‘दधाति’ स्थापयतीति । अत्र ह-शब्दः आवाह-

गोपालप्रसिद्धिं दर्शयति । एवं लौकिकोक्तौ सत्यामत्राप्यग्निरेव वाजिस्थानीयः । 'तमेव' अग्निं तेन विमोक्तोमेन 'प्रीणाति' । 'सः' च 'प्रीतः' अग्निः 'एनं' यजमानं प्रीणयति । स च यजमानोऽतिशयेन धनवान् 'भवति' । एतस्य च ब्राह्मणस्य आध्यातेष्वनुवाकेष्वन्तर्भावासम्भवात् 'अन्ते' निवेशः । एवमन्यस्यापि तादृशस्य द्रष्टव्यम् ।

अत्र मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे (८३०) चिन्तितम्,—

“किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाऽग्निमो, यतः ।

योगे सर्वार्थता, मैवं, मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः ॥

अग्निचयने योगविमोक्तौ अग्नेः श्रूयते,—“अग्निं युनज्मि” (४।७।१३३०) इतिमन्त्रोमेनो योगः । “इमं स्तनम्” (५।५।१०।६) इतिमन्त्रोमेनो विमोकः । स च साङ्गप्रधानविषयः सर्वप्रयोगान्ते कर्त्तव्यः । कुतः ? योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासम्भवात् । इति प्राप्ते ब्रूमः,— ‘पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तिं यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमाप्नोति’ इत्यनेन यज्ञप्राप्तिवचनेन योगस्य प्रधानाद्येत्वावगमात् प्रधानकर्मणोऽन्ते विमोकं कुर्यात् । तत्रैव वार्तिककारमतेन चिन्तितम्,—

“यत्थस्तेतावभौ पञ्चावुत्पत्तावविशेषतः ।

सर्वार्थत्वं गुणे भाति सर्वान्ते तद्विमोचनम् ॥

‘प्रधानान्ते विमोकः’ इति यो भाष्ये सिद्धान्तः स एवात्र पूर्वः पक्षः । ‘अग्निं युनज्मि श्रवसा घृतेन इति जुहोत्यग्निमेव तदयुनक्ति’ इत्येतत् योगस्योत्पत्तिवाक्यम् । ‘पञ्चभिर्युनक्ति’ इति गुणविधिः । तत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधानमावगामी योग इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति

गुणविधिष्वेऽपि यज्ञशब्दो न प्रधानमावमाचष्टे, किन्तु, माङ्गम् ।
तस्मात् योगस्य सर्वार्थत्वादिमोकोऽपि सर्वान्ते कर्तव्य इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णो यमाय
राज्ञे ऋश्य ऋषभाय राज्ञे गवयः शार्दूलाय राज्ञे गौरः
पुरुपरजाय मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य वर्तिका नीलज्जोः
किमिः सोमस्य राज्ञः कुलुङ्गः सिन्धोः शिशुमारो
हिमवतो हस्ती ॥ १ ॥

इन्द्राय राज्ञेऽष्टाविंशतिः ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

मर्पाङ्गतिर्महाहोमो मोक्षश्च दशमे श्रुताः ।

अथाग्निषमवस्थाप्याश्वमेधशेषभूता एकादशिः पशवो विधीयन्ते ।
एकादशानां पशूनां समूहः एकादशिनी, मा ऐकैकस्मिन्ननुवाके
एकैका विधीयते । तत्र प्रथममेकादशिनीमाह, — “इन्द्राय राज्ञे सूकरो
वरुणाय राज्ञे कृष्णो यमाय राज्ञे ऋश्यः ऋषभाय राज्ञे गवयः शार्दू-
लाय राज्ञे गौरः पुरुपरजाय मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य वर्तिका नीलज्जोः
किमिः सोमस्य राज्ञः कुलुङ्गः सिन्धोः शिशुमारो हिमवतो
हस्ती” इति ।

अथ चतुर्थ्या षष्ठ्या तद्धितेन च देवतासम्बन्धः प्रतिपाद्यते ।
 'इन्द्राय' देवानां 'राज्ञे' 'सूकरो' वराहः आलभ्यते । 'वरुणाय'
 अपां 'राज्ञे' 'कृष्ण.' कृष्णमृगः । 'यमाय' धर्माणां 'राज्ञे' 'अश्वः'
 मृगविशेषः । 'अपभाय' गवां 'राज्ञे' 'गवयो' गोमदृशः सास्त्रा-
 रक्षितः । 'शार्दूलाय' आरण्यानां 'राज्ञे' 'गौरो' गौरमृगः, रक्त
 इत्येके, शृङ्ग इत्यन्ये । पुरुषाणां राज्ञे प्रधानाय 'मर्कटः' वानरः ।
 'क्षिप्रश्चेनस्य' - क्षिप्रगते, शकुनिराजस्य श्वेनविशेषस्य 'वर्जिका'
 चटकासदृशी । 'नीलङ्गो.' नीलप्रभस्य सर्पविशेषस्य मरीचिपाणां
 राज्ञे 'क्रिमिः' गोमयपिण्डकारी । 'सोमस्य' ओषधीनां 'राज्ञे'
 'कुलुङ्ग.' चित्रगः कटुकस्वरः । 'मिन्धो.' समुद्रस्य 'शिंशुमारः' बाहः ।
 'हिमवत.' पर्वतानां राज्ञे 'हस्ती' गजः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

म॒युः, प्रा॒जाप॒त्य ज॒लो ह॒लीक्ष्णो वृ॒षद॒शस्ते धा॒तुः
 सर॑स्वत्यै शारिः श्ये॒ता पु॒रुष॒वाक् सर॑स्वते शु॒कः
 श्ये॒तः पु॒रुष॒वागो॒र॒ण्योऽजो न॑कुलः श॒क्ना ते पौ॒ष्णा

॥ वि॒शतिः ॥ १२ ॥

तत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 अनुवाकः ॥ ० ॥

अथाच दशिनीमाह,—

“मयुः प्राजापत्यः जलो हलीक्ष्णो वृषदंशः ते धातुः सरस्वत्ये शारिः श्वेता पुरुषवाक् सरस्वते शुकः श्वेतः पुरुषवाक् आरण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णाः वाचे क्रौञ्चः” इति । ‘मयुः’ किपुरुष इत्येके, ‘आरण्यमयूर इत्यपरे ।’ स ‘प्राजापत्यः’ । जलादयन्त्रयो ‘धातुः’ । ‘जल’ काकः, जलूक इत्यन्ये, दिव्यकर्ण इत्यपरे । ‘हलीक्ष्णः’ वृणक्षिमक इत्येके, धरितचटक इत्यन्ये । ‘वृषदंशो’ मार्जारः, तसदृश इत्येके । ‘सरस्वत्यै’ ‘शारिः’ शुकस्त्री, कीदृशी? ‘श्वेता’ ‘अरक्तवर्णा । पुनश्च विज्ञेयते—‘पुरुषवाक्’,—पुरुषवत् वदितुं समर्था । ‘सरस्वते’ ‘शुकः’ ‘श्वेतः’ ‘पुरुषवाक्’ । पूर्ववत् व्याख्येयम् । ‘आरण्यजादयुक्त्वः’ ‘पौष्णाः’ । ‘आरण्योऽजः’ शरभः । ‘नकुलः’ प्रसिद्धः । ‘शका’ मल्लिका इत्येके, दीर्घकर्णो मृगविशेष इत्यन्ये । ‘वाचे’ वाग्देवतायै ‘क्रौञ्चो’ दारुणस्वतः पक्षिविशेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यशु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

अपां नप्वे जपो नाक्रो मकरः कुलीकयस्तेऽकूपा-
रस्य वाचे पैङ्गराजो भगोय कुपीतक आती वाहसे
देविद्रा ते वायव्या दिग्भ्यश्चक्रवाकः ॥ १ ॥

अपां नप्वे । एकाक्षविंशतिः ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सोऽद्वयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वयोरनुवाकयोः एकादशिनी दशिनी चेति द्वौ सङ्गावुक्तौ । एव-
मुत्तरत्रापि यथायोगं द्रष्टव्यम् ।

अथ तृतीयं सङ्गमाह,—“अपां नष्ट्रे जपो नाक्रो मकरः कुलीकयः
ते अकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो भगाय कुपीतकः आती वाहसो दर्विदा
ते वायव्याः दिग्भ्यश्चक्रवाकः” इति । ‘अपां नष्ट्रे’ अपाम् अविनाशयित्रे
देवविशेषाय ‘जपः’ जपवत्तुण्डो मकरः । नाक्रादयस्त्रयः ‘अकूपारस्य’
समुद्रस्य । ‘नाक्रः’ दीर्घतुण्डो याहः, दीर्घपुच्छो मास्यविशेष इत्येके ।
‘मकरः’ पर्यस्ततुण्डः । ‘कुलीकयो’ बज्रपात् मास्यविशेषः । ‘वाचे’
‘पैङ्गराजः’ रक्ताक्षो भरद्वाजः, समुद्रतरङ्गे-चारी महापत्नी इत्यन्ये,
चकोर इत्यपरे । ‘भगाय’ ‘कुपीतक’ समुद्रकाकः । आत्यादयस्त्रयो
‘वायव्याः’,—‘आती’ कुरङ्गी, चाप इत्यन्ये । ‘वाहसः’ पृष्ठे क्षुण्णशङ्ख-
वाही जन्तुः । ‘दर्विदा’ जलपत्नी, द्रुमकुक्कुट इत्येके । ‘दिग्भ्यः’
दिग्देवताभ्यः । ‘चक्रवाकः’ प्रसिद्धः ॥

इति मायनाचार्यविस्चिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥०॥

बलायाजगरं आखुः सृजया शयण्डकस्ते मैवा मृत्यवे
ऽसितो मन्यवे स्वजः कुम्भीनसः पुष्करसादो
लोहिताहिस्ते त्वाप्राः प्रतिश्रुत्वायै वाहसः ॥१॥१४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ चतुर्थं सङ्गमाह,—

“बलाय अजगरः आसुः सृजया शयण्डकः ते मैत्राः मृत्यवे
असितो मन्यवे खजः कुम्भीनसः पुष्करसादो लोहिताहिः ते त्वाष्ट्राः
प्रतिश्रुत्कायै वाहसः” इति । ‘बलाय’ बलाख्याय देवाय ‘अजगरो’
महोरगः । आस्तादयस्त्रयो ‘मैत्राः’ । ‘आसुः’ प्रसिद्धः । ‘सृजया’
नीलमक्षिका, शुक्लसर्प इत्येके, नीलमहिष इत्यपरे । ‘शयण्डकः’
छकलासः । ‘मृत्यवे’ ‘असितः’ छण्णसर्पः । ‘मन्यवे’ ‘खजः’
‘सर्पविशेषः’ विलादिषु यः स्वयमेव जायते । कुम्भीनसादयस्त्रयः
‘त्वाष्ट्राः’ । ‘कुम्भीनसः’ स्वापशीलः सर्पविशेषः । ‘पुष्करसादः’
पुष्करसर्पः, भ्रमर इत्येके । ‘लोहिताहिः’ श्वेतलोहितसर्पः ।
‘प्रतिश्रुत्कायै’ प्रतिश्रुत्यै, ‘वाहसः’ कल्पप्रमाणसर्पः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयज्ञः
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका दारवाघाटस्ते
वनस्पतीनामेण्यहे छण्णो रात्रियै पिक्वः स्निग्धा
नीलशीष्णी तैर्यम्ये धातुः कत्कटः ॥ १ ॥ १५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ पञ्चमं सङ्गमाह,—

“पुरुषमृगः चन्द्रमसे गोधा कालका दार्वाघाटः ते वनस्पतीनाम्
एणी अक्ले कृष्णः रात्रियै पिकः खिक्का नीलशीर्ष्णी ते अर्यम्णे
धातुः कत्कटः” इति । ‘पुरुषमृगः’ नरमुखो मृगविशेषः । ‘चन्द्रमसे’ ।
गोधादयस्त्रयोः ‘वनस्पतीनाम्’ । ‘गोधा’ सुमलिका, महागोधा
इत्येके । ‘कालका’ सरटा । ‘दार्वाघाटः’ द्रुमकुक्कुटः । ‘एणी’
मृगी ‘अक्ले’ । ‘कृष्णः’ कृष्णमृगः ‘रात्रियै’ । पिकादयस्त्रयः ‘अर्यम्णे’ ।
‘पिकः’ कोकिलः । ‘खिक्का’ रक्तमुखी वानरी । ‘नीलशीर्ष्णी’
कृष्णशिरस्का । ‘धातुः’ ‘कत्कटः’ विलवासी कर्कटः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सौरी वलाकश्यो मयूरः श्येनस्ते गन्धर्वाणां वसूनां
कपिञ्जलो रुद्राणां तित्तिरी रोहित्कुण्डूणाची
गोलत्तिका ता अप्सुरसामरण्याय सृमरः ॥ १ ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ षष्ठं सङ्गमाह,—

“सौरी वलाका च्यो मयूरः श्येनः ते गन्धर्वाणां वसूनां
कपिञ्जलो रुद्राणां तित्तिरिः रोहित् कुण्डूणाची गोलत्तिका ताः

‘अप्सरसाम्’ अरण्याय स्मरः” इति । ‘सौरी’ ‘बलाका’ प्रसिद्धा ।
 ‘अग्नादयस्त्रयो’ ‘गन्धर्वाणाम्’, ते तु प्रसिद्धाः । ‘वसुनां’ ‘कपिञ्जलः’
 अधोनिपाती । ‘रुद्राणां’ ‘तिन्निरः’ पश्यस्त्ररः । ‘रोहितादयस्त्रिभिः’
 ‘अप्सरसाम्’ । ‘रोहित्’ अग्न्यस्त्री । ‘कुण्डुणाची’ गृहगोधिका ।
 ‘गोलत्तिका’ खञ्जरीटका, पीतशुक्लेति केचित् । ‘अरण्याय’ अरण्य-
 नामकाय, ‘स्मरः’ चमरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
 संहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥०॥

पृषतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः कशस्तेऽनुमत्या
 अन्यवापोऽर्धमासानां मासां कश्यपः कयिः कुटर्-
 दात्यौहस्ते सिनीवात्यै वृहस्पतये शिन्पुटः ॥ १ ॥ १७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 सप्तदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ सप्तमं ब्रह्ममाह,—

“पृषतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः कशः ते अनुमत्यै अन्यवापः
 अर्धमामानां मासां कश्यपः कयिः कुटर्ः दात्यौहः ते सिनीवात्यै
 वृहस्पतये शिन्पुटः” इति । ‘पृषतः’ श्वेतविन्दुश्वलाङ्गो मृगः ।
 पित्वादयस्त्रयः ‘अनुमत्यै’ । ‘पित्वो’ व्याघ्रः । ‘न्यङ्कुः’ हरिणः, अथ
 इत्येके । ‘कशः’ ‘अन्यवापः’ ‘कश्यपः’ ‘कयिः’ ‘कुटर्’ मृगविशेषाः ।

• अथ ‘कुटर्’,—एते’ इत्येतादृशः कोऽपि पाठो भवितुं युक्तः ।

‘दात्यौहः’ कालकण्ठ इत्येके, पुष्करिणीवसतिरित्यन्ये । ‘वृहस्पतये’
‘शित्पुटः’ मार्जारसदृशो जातिविशेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

शका, भौमी पांचः कशो मान्थीलवस्ते पितृणा-
मृतूनां जहका संवत्सराय लोपा कपोत उलूकः
शशस्ते नैर्ऋताः ऋकवाकुः सावित्रः ॥ १ ॥

बलाय । पुरुषमृगः । सौरी । पृषतः । शका ।
अष्टादश । अष्टादश ॥ १८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
अष्टादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथाष्टमं सप्तमाह,—

“शका भौमी पांचः कशो मान्थीलवः ते पितृणाम्, अमृतूनां
जहका, संवत्सराय लोपा कपोत, उलूकः शश, ते नैर्ऋताः ऋकवाकुः
सावित्रः” इति । ‘शका’ मलिका । ‘भौमी’ भूमिदेवता । पांचादय-
स्त्रय, ‘पितृणाम्’ । पांचकशौ पञ्चविशेषौ । ‘मान्थीलवः’ जल-
कुक्षुट । ‘अमृतूनां’ ‘जहका’ बिलवासी क्रोष्टा । ‘संवत्सराय’ ‘लोपा’
शशानशकुनिः । कपोतादयस्त्रयो नैर्ऋताः, ते च प्रसिद्धाः ।
‘ऋकवाकुः’ कुसरणकुक्षुटः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥०॥

रुरु॑रौद्रः छ॑कला॒सः श॒कुनिः पि॒ष्यका॒ ते श॒रव्या॑यै
हरि॑णो मा॒रुतो॑ ब्रह्म॑णे शार्ग॑स्तरक्षुः॒ छ॒ण्यः श्वा च॑तुर॒क्षो
ग॑र्दभस्त॒ इतर॑जनाना॒मग्नये॑ धू॒ङ्क्षणां॑ ॥ १ ॥

रुरुः । वि॒श्रुतिः॑ ॥ १८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
ऊनविंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

नवमं संघमाह,—

“रुरुः रौद्रः छकलामः शकुनिः पिष्यका ते शरव्यायै हरिणो
मारुतो ब्रह्मणे शार्गः तरक्षु छण्यः श्वा चतुरक्षो गर्दभ ते इतरजना-
नाम् अग्नये धूङ्क्षणा” इति । ‘रुरुः’ मृगविशेषः । छकलामादयस्त्रयः
‘शरव्यायै’ । शरव्या वाणधारिणी देवता । ‘छकलामः’ कामरूपी ।
‘शकुनिः’ काकः । ‘पिष्यका’ पक्षिविशेषः । ‘हरिणः’ प्रसिद्धः ।
‘शार्गः’ आरण्यचटकः । तरक्ष्वादयस्त्रयः ‘इतरजनानाम्’ । ‘तरक्षु’
व्याघ्रविशेषो गर्दभाकारः । छण्यवर्णः ‘चतुरक्षः’ ‘श्वा’ अद्व्येः
उपरि विन्दुद्वयवान् चतुरक्षः । ‘धूङ्क्षणा’ श्वेतकाकी ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अलज आन्तरिक्ष उद्रो महुः स्रवस्तेऽपामदित्यै
हंससाचिरिन्द्राण्यै कीर्शा गृध्रः शितिकक्षी वार्धा-
णसस्ते दिव्या द्यावापृथिव्या श्वावित् ॥ १ ॥ २० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दशमं सङ्गमाह,—

“अलज आन्तरिक्ष उद्रो महुः स्रवः ते अपाम् अदित्यै हंससाचिः
इन्द्राण्यै कीर्शा गृध्रः शितिकक्षी वार्धाणसः ते दिव्याः द्यावापृथिव्या
श्वावित्” इति । ‘अलजो’ भासः । ‘आन्तरिक्षः’ प्रसिद्धः । उद्रादय-
स्तयः ‘अपाम्’ । ‘उद्रो’ जलविडालः । ‘महुः’ जलकाकः । ‘स्रवः’
तस्यैव अवान्तरजातिविशेषः । ‘हंससाचि’ सर्वश्वेतो हंसः । ‘कीर्शा’
कुलाक्षी शकुनिका । गृध्रादयस्तयो ‘दिव्याः’ । ‘गृध्रः’ प्रसिद्धः ।
‘शितिकक्षी’ पाण्डुरोदरो गृध्रः । ‘वार्धाणसः’ खड्गमृगः । ‘श्वावित्’
शलली सूचीरोमा ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥०॥

सुपूर्णः पार्जन्यो हंसो ह्रको ह्रपदंशस्त ऐन्द्रा अपा-
सुद्रोऽर्थम्णो लोपाशः सिहो नकुलो व्याघ्रस्ते महेन्द्राय
कामाय परस्वान् ॥ १ ॥

पेल्व” इति । अथादयस्त्वयः ‘प्राजापत्या’ । ‘तूपरः’ शृङ्गहीनः ।
 ‘गोमृगो’ गोमृग्यामुत्पन्नः । भकथोल्लोमशबज्जलोमत्रामकथौ* ।
 ‘पृषोदर’ श्वेतविन्दुमदुदरः । ‘बल्लव’ श्वेतः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजु-
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अ॒ग्नयेऽनी॑कव॒त्ते रोहि॑ताञ्जिरन॒ङ्गान॒धोरा॑मौ सावि॒त्रौ
 पौ॒ष्णौ र॑ज॒तना॑भौ वैश्व॒देवौ पि॑शङ्गौ तू॒परौ मा॑रुतः
 कु॒ल्माप॑ आ॒ग्नेयः॑ कृ॒ष्णोऽजः॑ सा॒रस्व॑ती मे॒षी वा॑रुणः
 कृ॒ष्ण एक॑शितिपा॒त्येत्वं ॥ १ ॥

अ॒ग्नयेऽनी॑कव॒त्ते द्वाविं॑शतिः ॥ २४ ॥

यदे॒केन॑ । प्र॒जाप॑तिः । यजु॒पा । आ॒पः । वि॒श्वकु॑र्मौ ।
 अ॒ग्न आ॒याहि॑ । सुव॒र्गाय॒-वज्रः॑ । गा॒य॒त्रेण॑ । अ॒ग्न उ॒द्धे ।
 समी॑ची । इन्द्रा॒य । म॒युः । अ॒पां । ब॒लाय॑ । पुरु॒षमृ॑गः ।
 सौरी॑ । पृ॒ष॒तः । श॒क्राः । रु॒हः । अ॒ल॒जः । सु॒पर्णः॑ । आ॒ग्नेयः॑ ।
 अ॒श्वः । अ॒ग्नयेऽनी॑कव॒त्ते । चतु॑र्विं॒शतिः॑ ॥ २४ ॥

यदे॒केन॑ (१।१) । स पापी॑यान् (२।४) । एत॒द्वा अ॒ग्नेः

* एवमेव प्रायः सर्वत्र पाठः । ‘लोमशसकथौ बज्जलोमत्रामकथौ’
 इत्येवरूपः कश्चित् पाठो भवितुं युक्तः ।

शिरः (४।४) । धनुस्तद् । (७।३) । देवास्तेन्द्रज्येष्ठाः
(८।५) । अ॒पां न॒प्ते (१३।१) । अ॒श्वस्तूप॒रः (२३।१) ।
द्विषष्टिः ॥ ६२* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥†

इति संहितापञ्चमाष्टके पञ्चमः प्रश्नः समाप्तः ॥

॥ ० ॥ हरिः श्रीम् ॥ ० ॥

द्वितीयं महामाह,—

“अग्नये अनीकवते रोहिताञ्जि अमङ्गान् अधोरामौ सावित्रौ
पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ त्वरौ मारुत कल्माष. आग्नेयः
कृष्णोऽज. सारस्वती मेधी वारुणः कृष्ण एकश्रितिपात् पेतः” इति ।
‘रोहिताञ्जि.’ लोहितलिङ्गं । ‘अधोरामौ’ व्याख्यातौ । ‘रजतनाभी’
‘पिशङ्गौ’ गोरोचनवर्णौ । ‘त्वरौ’ गृह्णहीनौ । ‘कल्माष.’ उक्तः ।
‘एकश्रितिपात्’ श्वेतैकपादः । ‘पेतो’ गलितमुष्को मेघः ।

* प्रथमे द्वितीये च अनुवाके प्रत्येकं सप्तमि १४, तृतीये ३, चतुर्थे ४,
पञ्चमे ४, षष्ठे ३, सप्तमे ५, अष्टमे ३, नवमे ५, दशमे ७, एवम् अथा
एकादशात्, यावत् चतुर्विंशम् एकैकमिति १४ इति मिलित्वा द्विषष्टि
(६२) सम्पद्यते ।

† अयमग्रं A पुस्तके नास्ति । अयमपि अग्रं “यदेकेन” इत्यस्मात्
पूर्वं भवितुं युक्तम् ।

‡ “इति तैत्तिरीयशाखाया पञ्चमाष्टके” इति A पुस्तके पाठः ।

§ लोहितपिङ्गल इति का० क्री० पु० पाठः ।

पेलः” इति । अश्वाद्यस्तयः ‘प्राजापत्याः’ । ‘तूपरः’ गृह्णन् ।
 ‘गोमृगो’ गोमृग्यामुत्पन्नः । सक्थ्योर्लोमशवज्जलोमत्रासक्थ्यौ* ।
 ‘पृषोदरः’ श्वेतविन्दुमदुदरः । ‘बल्लव’ श्वेतः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनुद्धानुधोरामौ सावित्री
 पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मास्तः
 कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽन्तरिक्षः ।

छण्ण एकशितिपन्था. ‘प्राणाय’(१) इति चतुष्टयात् ॥

१२ भदान्मन्त्रभेदाः ‘त्वा चतु’(५।५।४)-इत्यनुषज्यते ।

अक्षां रूपाणीष्टकाः स्युः ‘अग्न आ याहि’(१)-पञ्चकात् ॥

‘लोक पृणा’(१) इति मन्त्रस्य नान्तरोऽनुषरो भवेत् ।

‘इन्द्रं विश्वा’ ऋगैन्त्री स्यात् ‘यत्ते’ पञ्चोपतिष्ठते ॥

येऽग्नयो^(०) वज्रभिर्मन्त्रैः प्रयास्यन्नुपतिष्ठते ।

सामनामानि^(८) गायत्रं बृहत्तद्वदथन्तरम् ॥

ऋतुस्या-यज्ञायज्ञीय वारवन्तीयकं तथा ।

श्वेतं प्राजापतेर्ह्यष्टं स्तोत्रार्थमामं हि ॥

पचाकारं चित वज्रिं तैरुक्तेरुपतिष्ठते ।

आत्मेष्टका उपादध्यात् ‘प्राच्या त्वा’ इत्यादि मन्त्रतः ॥

‘अग्ने’,^(८) होम पञ्चभिः स्याद्ब्राह्मैर्मन्त्रभेदनम् ।

शिरः (४।४) । धनुंस्तद् । (७।३) । देवास्तेन्द्रज्येष्ठाः
(८।५) । अपां नप्चे (१३।१) । अश्वस्तूपुरः (२३।१) ।
द्विषष्टिः ॥ ६२* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥†

इति संहितापञ्चमाष्टके पञ्चमः प्रश्नः समाप्तः ॥

॥ ० ॥ हरिः ओम् ॥ ० ॥

तृतीयं सङ्गमाह,—

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवाङ्मनूनाम् अधोरामौ सावित्री
भृपालसाक्षाज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचितं कल्पाष्टकम् । आग्नेयः
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुः संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च प्रपाठकः ॥

॥ ० ॥ ॐ नमः ॥ ० ॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नम ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।

पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाक ।

हरिः ओम् ॥

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो
यास्विन्द्रः । अग्निं या गर्भन्दधिरे विरूपास्ता न आपः
शः स्योना भवन्तु^{१)} । यासाः राजा वरुणो याति
मध्ये सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम् । मधुश्चुतः शुचयो
याः पावकास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु^{२)} ।
यासां देवा द्विवि कृण्वन्ति भूक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा
भवन्ति । याः पृथिवी पयसोन्दन्ति ॥ १ ॥

शुक्रास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु^{३)} । शिवेन
मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तनुवोप स्पृशत त्वच
मे सर्वाः अग्नीः रसुपदो हुवे वो मयि वर्चो बलमोजो
नि धत्त^{४)} । यदृदः सम्प्रयतीरहावनदता हृते । तस्मादा

आ न॒द्यो॑ नाम॑ स्थ॒ ता वो॑ नामा॑नि सिन्धवः^(१) । यत्
प्रेषि॑ता वरु॒णेन॑ ताः शी॒र्भः॑ सु॒मव॑लगत ॥ २ ॥

तदा॑प्रोदि॒न्द्रो वो॑ य॒तीस्त॑स्मादापो अ॒न॒ स्थन॑^(२) ।
अ॒प॒क्रामः॑ स्यन्द॑माना अवी॒वर॑त वो॒ हिक॑म् । इन्द्रो॑
वः शक्ति॑भिर्दे॒वोस्त॑स्माद्वा॒णाम॑ वो॒ हित॑म्^(३) । ए॒को
दे॒वो अ॒प्यति॑ष्ठत् स्यन्द॑माना यथाव॑शम् । उ॒दानि॑पु-
र्म॒हीरि॑ति॒ तस्मा॑दु॒दुक्मु॑च्यते^(४) । आपो॑ भ॒द्रा घृ॑तमि-
दाप॑ आसुर॒ग्रीषो॑मौ विभ्र॒त्याप॑ इ॒त्ताः । ती॒व्रो र॑सो
मधु॑पृ॒चाम् ॥ ३ ॥

अ॒र॒ङ्गम॑ आ मा॒ ग्रा॒णेन॑ सह॒ वर्च॑सा गन्^(५) । आदि॑त्
प॒श्याम्यु॑त वा॒ शृ॒णोम्या॑ मा॒ घोषो॑ गच्छति॒ वाङ् न॑
आ॒साम् । म॒न्ये भेज॑ानो अ॒मृत॑स्य॒ तर्हि॑ हि॒र॑ण्यव॒र्णा
अ॒तृपं॑ य॒दा वः^(६) । आपो॑ हि॒ ष्ठा म॑यो॒भुव॑स्ता न
ऊ॒र्जे द॑धातन । म॒हे र॑णाय॒ चक्ष॑से^(७) । यो वः॑ शि॒वत॑मो
र॒स॒स्तस्य॑ भाजयते॒ह नः॑ । उ॒श॒तो॒रि॒व मा॑तरः^(८) । तस्मा॑
अ॒र॒ङ्गमा॑म वो॒ यस्य॑ क्षयाय॒ जिन्व॑थ । आपो॑ ज॒नय॑था
च नः^(९) । दि॒वि अ॒य॒स्वान्तरि॑क्षे यत॑स्व पृथि॒व्या स॒म॒व
ब्र॒ह्मव॑र्च॒सम॑सि ब्रह्मव॑र्च॒साय॑ त्वा^(१०) ॥ ४ ॥

उ॒न्दन्ति॑ । सु॒मव॑लगत । मधु॑पृ॒चा । मा॒तरः । द्वावि॑-
शति॑श्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

हरिः ओम् ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उक्ता वायव्यपश्चाद्याः पञ्चमे हि प्रपाठके ।

कुम्भेष्टकामन्त्रणादीन् षष्ठे मन्त्रास्तुदोरयेत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘हिरण्यवर्णाः इति उपदिता अभिमन्त्रयते’
इति ।

तत्र कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थानां त्रयोदशानाम् षष्ठ्यां मध्ये प्रथमा-
माह,—“हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः कश्यपो
यासु इन्द्रः । अग्निं याः गर्भं दधिरे विरूपाः ताः नः आपः शु-
च्योनाः भवन्तु^(१)” इति । आपः तार्वाचिर्मलत्वेन भास्वत्वात्
हिरण्यसदृशवर्णोपेताः । तथा ‘शुचयः’ स्वयं शुद्धाः । ‘पावकाः’
छानादिना शरीरादिशुद्धिहेतवश्च । ‘यासु’ अप्सु कश्यपास्तः
प्रजापतिरुत्पन्नः । ‘यासु’ अप्सु ‘इन्द्रः’ अपि उत्पन्नः । ‘अग्निं’ च
‘याः’ आपो गर्भत्वेन ‘दधिरे’ । तदेतत्तयं शाखान्तरगतेभ्योऽर्थवादेभ्यो
द्रष्टव्यम् । अत्रापि ‘अग्ने गर्भो अपामसि’ (४ । १ । १ । १) इति चतुर्थकाण्डे

मन्त्रान्तरमात्रातम् । ईदृशो धा 'आप', 'ताः' 'स्योनाः' सुखकारिण्यः,
अतोऽस्मान् 'श' 'भवन्तु' सुखं प्रापयन्तु ।

अथ द्वितीयामाह,—“यासां राजा वरुणो याति मध्ये
मत्यानृते अवपश्यन् जनानाम् । मधुसुत शुचयो याः पावकास्ता न.
आप. शः स्योना भवन्तु^(१)” इति । वरुणाख्यो 'राजा' अपाम
अधिपतिः 'यासाम्' अपां 'मध्ये' 'याति' गूढं मञ्चरति । किं
कुर्वन् ? 'जनानां' 'मत्यानृते' 'अवपश्यन्' स्नानपानादौ यत् यथा-
शास्त्रमाचरति तत्सर्वम् अवपश्यन् । 'ता' च 'आप' मधुररसं शोतन्ति
सारयन्ति इति 'मधुसुत' । 'शुचय' इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—“यासा देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या
अन्तरिक्षे वज्रधा भवन्ति । या, पृथिवी पयसा उन्दन्ति शुक्लाः ता
न. आप. शः स्योना. भवन्तु^(१)” इति । 'दिवि' शुलोके 'देवाः'
'यासाम्' अपां सम्बन्धि सार 'भक्ष' 'कृण्वन्ति' स्वभोज्यं कुर्वन्ति ।
पीयूषं हि देवैः सेव्यते, तच्च अपां सारभूतम् । 'या.' च आप
'अन्तरिक्षे' वृष्टिधारारूपेण वज्रप्रकारा 'भवन्ति' । 'या.' च आप
'पृथिवी' सर्वां 'पयसा' स्वकीयेन द्रवेण 'उन्दन्ति' क्षोदयन्ति ।
'शुक्लाः' निर्मलाः । 'ता न. आप.' इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“शिवेन मा चक्षुषा पश्यत आपः शिवया
तनुवा उपस्पृशत त्वचं मे । सर्वाः अग्नीश्वर अणुपदो ज्ञवे व. मयि
वर्चा बलम् ओजो नि धत्त^(१)” इति । हे 'आप', यूय 'शिवेन'
'चक्षुषा' शान्तया दृष्ट्या 'मा' 'पश्यत' माम् अवलोकयत । तथा
'शिवया तनुवा' शान्तेन त्वदीयेन शरीरेण 'मे' 'त्वच' 'उप स्पृशत' ।

अहमपि 'अप्सुषद्' जलेषु स्थितान् 'सर्वान्' अपि अग्नीन् 'हुवे' जुहोमि,
होमेन् तर्पयामि । 'वः' युष्मदीयं यत् 'वर्च' कान्तिः, यच्च 'बलं',
यदपि 'ओजः' बलहेतुरष्टमो धातुः, तत्सर्वं 'मयि' 'नि धत्त' स्थापयत ।

अथ पञ्चमीमाह,—“यत् अदः सम्प्रयती, अहौ अनदता
हते । तस्मात् आ नद्यो नाम स्य ता वो नामाभि सिन्धवः^(५)”
इति । 'यत्' यस्मात्कारणात् 'अदः' द्युलोकस्थानात् 'सम्प्रयती'।
सम्यक् प्रकर्षेण गच्छन्त्यो हे आपः, यूय, अहिशब्दो मेघनामधेयं,
यस्मिन् 'हते' युष्माभिस्तुडिते सति 'अनदत' नादं कृतवत्यः ।
प्रवाहगतपाषाणेष्विव मेघेषु जलाघातेन शब्दो जायते । यस्मान्नादं
कृतवत्यः, 'तस्मात्' 'आ' समन्तात् सर्वेष्वपि म्यानेषु 'नद्यो नाम स्य'
नदीति नामधेयं प्राप्ताः । हे 'सिन्धवः' स्वन्दनशीलाः आपः, 'वः'
युष्माकं 'ताः' तानि 'नामानि' तादृशानि निर्वचनसाध्यानि
नामानि विद्यन्ते ।

अथ षष्ठीमाह,—“यत् प्रेषिताः वरुणेन ताः श्रीभू समवल्गात ।
तद् आप्रोत् इन्द्रो व. यतीः तस्मात् आपो अनु स्यन्^(६)” इति । हे
आपः, 'यत्' यस्मात्कारणात् 'वरुणेन' 'प्रेषिताः' 'ताः' यूयं 'श्रीभू
समवल्गात' शुभ यथा भवति तथा सम्यक् वल्गर्नावत् नृत्तं हर्षेण
कृतवत्यः । 'तत्' तदानीं 'यती' प्रसरन्ती, 'वः' युष्मान् 'इन्द्रः' उक्तुकः
सन् द्रष्टुम् 'आप्रोत्' । 'तस्मात्' कारणात् आप्यन्ते इति व्युत्पत्त्या
'आपः' इति नामधेयं प्राप्य 'अनु स्यन्' सर्वेषामनुकूला स्यताः* ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । 'स्यात्' अथवा 'तिष्ठत' इति पाठो भवितुं
युक्तः ।

अथ सप्तमीमाह,—“अपकामं स्यन्दमानाः अवीवरत वो हिकम् । इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवीः तस्माद्वारुणाम वो हितम्^(७)”—इति । ‘देवीः’ हे आपो देव्यः, ‘अपकामं स्यन्दमानाः’ प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य स्वभावत एव प्रवहन्तीः ‘वः’ युष्मान् ‘इन्द्रः’ परितोषात् ‘अवीवरत’ वृत्तवान् । स्यन्दन्नेऽपि युष्माकं न माधनान्तरापेक्षा किन्तु ‘वः शक्तिभिः’ युष्मदीयशक्तिवशादेव स्यन्दनम् । ‘हिकम्’ इत्यव्ययं प्रसिद्धिवाचकम्, उदकस्य स्वगत्यैव स्यन्दन सर्वलोकप्रसिद्धमित्यर्थः । यस्मादिन्द्रेण वृताः ‘तस्मात्’ युष्माकं ‘वारु’ इत्येतत् ‘नाम’ ‘हितं’ सम्पन्नम् ।

अथाष्टमीमाह,—“एको देवो अथ्यतिष्ठत् स्यन्दमाना यथावशम् । उदानिपुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते^(८)”—इति । ‘यथावशं’ स्वेच्छयैव ‘स्यन्दमानाः’ अपः ‘एको देवः’ इन्द्रः ‘अपि’-‘अतिष्ठत्’ अथ्यतिष्ठत् स्वाधीनाः कृतवान् । इन्द्रेणाधिष्ठितास्ता आपः ‘मही’ महत्यः प्रभृताः सत्यः ‘उदानिपुः’ उत्कर्षेण चेष्टितवत्यः । ‘तस्मात्’ ‘उदकम्’ इति नाम ‘उच्यते’ ।

अथ नवमीमाह,—“आपो भद्राः एतम् इत् आपः आसुः अग्नीषोमौ विभ्रति आपः इत् ताः । तीव्रो रसो मधुपृचाम् अरङ्गम आ मा प्राणेन सह वर्चसा गन्^(९)” इति । एताः ‘आपः’ ‘भद्राः’ कल्याणरूपाः । ‘आपः’ ‘इत्’ आप एव ‘एतम्’ ‘आसुः’ गोगरीर-द्वारा एतरूपेण परिणताः । ‘ताः’ ‘आपः इत्’ तादृशः आपः एव ‘अग्नीषोमौ’ देवौ ‘विभ्रति’ धारयन्ति । “अग्निं या गर्भम्” इत्यग्निधारणं पूर्वमेवोक्तम् (५।६।१।२) । सोमधारणमपि अमृत-कारणद्वारा द्रष्टव्यम् । ‘मधुपृचां’ माधुर्ययुक्तानाम् अंशं ‘रसः’

सारांशः 'तीव्रः' अत्यन्तखादुः । 'अरुग्मः' अलं मंपूर्णं यथा भवति
तथा गच्छति प्राप्नोति सर्वजनपुष्टिकारीत्यर्थः । तादृशो रसः 'प्राणेन'
आमवायुना 'वर्चसा' बलेन 'सह' 'मा' मां 'प्रति' 'आ'- 'गन्'
आगच्छतु । यावत् अपां रसः अन्नादिरूपेण शरीरे तिष्ठति । तावत्
प्राणो न अतिगच्छति । बलश्च न विनश्यति ।

अथ दशमीमाह,—“आत् इत् पश्यामि उत वा शृणोमि आ
मा घोषो गच्छति वाक् नः आसाम् । मन्ये भेजानो अमृतस्य
तर्हि हिरण्यवर्णाः अल्पं यदा वः^(१०)” इति । 'आत् इत्' अनन्तरमेव
'पश्यामि'; अपां रसे मच्छरीरमागते सति तदानीमेव चक्षुषा द्रष्टुं
शक्नोऽस्मि । 'उत वा शृणोमि' अपि च श्रोतुमपि शक्नोऽस्मि ।
'आसाम्' अपां 'घोषः' नादः 'आ'- 'गच्छति' मच्छरीरे वर्तते ।
स एव घोषः 'नः' अस्माकं 'वाक्' । हे 'हिरण्यवर्णाः' तेजस्विन्यः
आप, यदा 'वः' युष्माकं सेवया 'अल्पम्' अहं लभ्योऽभवम् । 'तर्हि'
तस्मिन् काले 'अमृतस्य' 'भेजानः' 'मन्ये' पीयूषं सेवितवानस्मीति
तर्कये ।

अथैकादशीमाह,—“आपो हि धा मयोभुवः ता नः ऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे^(११)” इति । 'हि'-शब्दः एवकारार्थः प्रसिद्ध्यर्थो
वा । 'आपः' यूयमेव 'मयोभुवः' 'स्य' सुखयिष्यो भवत, पानपानादि-
हेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धम् । 'ताः' तादृश्यो यूयं 'नः' अस्मान्
'ऊर्जे' रमाय भवदीयरमानुभवार्थं 'दधातन' ग्यापयत । किं च
'महे' महते 'रणाय' रमणीयाय 'चक्षसे' दर्शनाय 'दधातन' अस्मान्
परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुत इत्यर्थः ।

अथ द्वादशीमाह,—“यो वः शिवतमो रसः तस्य भाजयत इह नः
उशतीः इव मातरः^(१९)” इति । ‘वः’ युष्माकं ‘शिवतमः’ शान्ततमः
सुखैकहेतुः ‘यः’ ‘रसः’ अस्ति, ‘इह’ अस्मिन् कर्मणि ‘नः’ अस्मान्
‘तस्य भाजयत’ तं रसं प्रापयत । तत्र दृष्टान्तः,—‘उशतीः इव
मातरः’ कामयमानाः प्रीतियुक्ताः मातरो यथा स्वीयस्तन्यरसं
शिशुं प्रापयति तद्वत् ।

अथ त्रयोदशीमाह,—“तस्मै अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय
जिन्वय । आपो जनयथा च नः^(२०)” इति । ‘यस्य’ रसस्य ‘क्षयाय’
क्षयेण निवामेन ‘जिन्वय’ यूयं प्रीता भवथ, ‘तस्मै’ रसाय ‘वः’
युष्मान् ‘अरं’ ‘गमाम’ अलं भृशं प्राप्नुम । किञ्च हे ‘आपः’, यूयं
‘नः’ अस्मान् ‘जनयथ’ प्रजोत्पादकान् कुरुत ।

कल्पः,—‘दिवि अयस्व’ इति वार्हेस्पत्यं नैवारं पथमि चहं
मध्ये कुम्भेष्टकानामुपदधाति’—इति । पाठस्तु,—“दिवि अयस्व
अन्तरिक्षे यतस्व पृथिव्या सम् भव ब्रह्मवर्चमममि ब्रह्मवर्चमाय त्वा^(२१)”
इति । हे नैवार-चरो, ‘दिवि अयस्व’ शुक्लोके आश्रितो भव ।
‘अन्तरिक्षे’ अपि ‘यतस्व’ प्रयत्नवान् भव । ‘पृथिव्या सम् भव’ संयुक्तो
भव । ‘ब्रह्मवर्चमम् अमि’ तत्साधनत्वात् तद्रूपममि* । अतो
‘ब्रह्मवर्चमाय’ त्वाम् अथ उपदधामि ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
मंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

* एवमेव सर्वत्र पाठ । ‘तद्रूपोऽसि’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अयां ग्रहान् गृह्णात्येतद्वाव राजसूयं यद्वेते ग्रहाः
 सुवोऽग्निर्वैरुणसुवो राजसूयमग्निसुवश्चित्यस्ताभ्यामेव
 सूयतेऽथो उभावेव लोकावभि जयन्ति यश्च राजसूये-
 नेजानस्य यश्चाग्निचितः^(१) आपो भवन्त्यापो वा अग्ने-
 र्भातव्या यदुपोऽग्नेरधस्तादुपुदधाति भातव्याभिमूत्यै
 भवत्यात्मना परास्य भातव्यो भवत्यमृतम् ॥ १ ॥

वा आपुस्तम्भादङ्गिरवतान्तमभि पिबन्ति^(२) नार्ति-
 मार्च्यन्ति सर्वमायुरेति यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना
 एवं वेद^(३) अन्नं वा आपः पशव आपोऽन्नं पशवो-
 ऽन्नादः यशुमान् भवति यस्यैता उपधीयन्ते य उ
 चैना एवं वेद^(४) द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरेणैवास्मै ॥ २ ॥

अन्नमव रुन्धे^(५) पात्राणि भवन्ति पात्रे वा अन्नमद्यते
 सथोन्येवान्नमव रुन्ध आ द्वादशात् पुरुषादन्नमच्यथो
 पात्रान्न च्छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं
 वेद^(६) कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथुनस्य
 प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते यस्यैता उप-
 धीयन्ते य उ ॥ ३ ॥

चैना एवं वेद^(१) शुक्वा अग्निः सौध्वर्यं यजमानं
 प्रजाः शुचापयति यदप उपदधाति शुचमेवास्य शम-
 यति नार्त्तिमाच्छेत्त्यध्वर्युर्न यजमानः शाम्यन्ति प्रजा
 यचैता उपधीयन्ते^(२) ऽपां वा एतानि हृदयानि यदेता
 आपो यदेता अप उपदधाति दिव्याभिरेवैनाः सः
 सृजति वर्षिकः पर्जन्यः ॥ ४ ॥

भवति^(३) यो वा एतासामायतनं कृतिं वेदायतन-
 वान् भवति कल्पतेऽस्मा अनुसीतमुप दधात्येतद्वा
 आसामायतनमेवा कृतिः^(४) य एवं वेदायतनवान्
 भवति कल्पतेऽस्मै^(५) इन्द्रमन्या उपदधाति चतस्रो
 मध्ये धृत्या^(६) अन्नं वा इष्टका एतत् खलु वै साक्षा-
 दन्नं यदेय चरुयदेतं चरुमुपदधाति साक्षात् ॥ ५ ॥

एवास्मा अन्नमव रुन्धे^(७) मध्यत उप दधाति
 मध्यत एवास्मा अन्नं दधाति तस्मान्मध्यतोऽन्नमद्यते^(८)
 वार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणै-
 वास्मा अन्नमव रुन्धे ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय
 त्वेत्याह तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति यस्यैय उपधीयते
 य उ चैनमेवं वेद^(९) ॥ ६ ॥

अमृतम् । अस्मै । जायते यस्यैता उपधीयन्ते य उ ।
 पर्जन्यः । उपदधाति साक्षात् । सप्तचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कुम्भेष्टकमन्त्रणार्था मन्त्राः प्रथम ईरिताः ।

अथ द्वितीये तदिष्टकोपधानं विधत्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘कुम्भं कुम्भी चाग्निः पूरयित्वा गर्भं च स्य
वर्मं च स्य देव’ स्य व. सवितुः प्रसवे मधुमतीः सादयामीति
पुरस्तादनुमीतमुपधाय ज्योतिषे वामिति हिरण्यशङ्कौ प्रत्यखेत्येव-
मुत्तरा उत्तरैर्मन्त्रे. प्रतिदिशमनुमीतं चतस्रो मध्ये’ इति ।

तदिदमुपधानं विधत्ते,—“अपां गृह्णात् गृह्णाति एतद्वात्र
राजसूयं यदेते गृहाः सवः अग्निः बरुणसवो राजसूयम् अग्निसवः
चित्यः ताभ्यामेव सूयते अथो उभौ एव लोकौ अभि जयति यश्च
राजसूयेन ईजानस्य यश्च अग्निचितः^(१)”—इति । गृह्णन्ते आपः एषु
इति गृहा जलाधाराः कुम्भाः कुम्भारश्च । ते च अग्निः पूरितत्वात्
‘अपां’ गृहाः । तान् कुम्भकुम्भीरूपान् ‘गृह्णाति’ । गृह्णेनोपधानमुप-
लक्ष्यते, ‘यस्यैता उपधीयन्ते’ इत्युपमहारात् । राजसूये गृहसङ्घावात्
तस्मान्ममापादयितुम् इह गृहि-धातुना व्यवहारः । ये ‘एते’
‘कुम्भकुम्भीरूपाः’ अपां ‘गृहाः’, ‘एतत्’ एव राजसूयस्वरूपं, फलेन
तत्सदृशत्वात् । योऽय चायमानः ‘अग्निः’, सोऽय ‘सवः’,—सूयते
अभिपिच्यते यजमानः अत्र इत्यभिपेक्षयुक्तो यज्ञ. सवः, तत्सदृशोऽयम्
अग्निः । यदेतत् राजसूयाख्यं कर्म, सोऽयं ‘वरुणसवः’ । वरुणो हि
कदाचित् राजसूयं कृत्वा तत्राभिपिच्यत् । यस्तु ‘चित्यः’, सोऽयम्

‘अग्निमवः’ । अस्मिन्नपि अग्नौ अभिषेको विद्यते । अतः कुम्भीष्टको-
पधाने सति ‘ताभ्यां’ वरुणसवाग्निमवाभ्याम् उभाभ्यां ‘स्रयते’ अयं
यजमानः अनुष्ठितवान् भवति । अपि च ‘राजसूयेन’ दृष्टवतो ‘यः’
लोकः, ‘अग्निचितः’ ‘च’ ‘यः’ लोकः, तौ ‘उभौ’ ‘लोकौ’ एतदिष्ट-
कोपधानेन ‘अग्नि’-‘जयति’ ‘एव’ ।

कुम्भेषु कुम्भीषु च जले स्थापनं विधत्ते,—“आपो भवन्ति
आपो वै अग्नेर्भाटव्याः यद् आपः अग्नेः अधस्तात् उपदधाति
भाटव्याभिभूत्यै भवति आत्मना परा अस्म्यभाटव्यो भवति अमृतं
वै आपः तस्मात् अद्भिः अवतान्तम् अभि पिबन्ति^(१)” इति । जलेन
अग्निशान्तेः अपाम् अग्निशत्रुत्वम् । अतश्चीयमानस्य ‘अग्नेः’ ‘अधस्तात्’
भूमौ कुम्भकुम्भीगतानाम् अपाम् उपधाने सति भाटव्याभिभूति-
र्भवति । उपधाता स्वयम् ऐश्वर्यवान् ‘भवति’ । ‘भाटव्यः’ ‘परा’-
‘भवति’ । किञ्च एताः ‘आपः’ ‘अमृतम्’ एव, अत्र तस्योदकजन्यत्वात् ।
यस्मात् अमृतं, ‘तस्मात्’ ‘अवतान्तम्’ अत्यन्तलानिमापन्नं मूर्च्छितं
मूर्च्छानिवारणाय शीतलाभिः ‘अद्भिः’ ‘अभि’-‘पिबन्ति’ ।

एतदुपधानं तद्देदनञ्च प्रशंसति,—“न आर्तिम् आर्चति मवंम्
आयुः एति यस्य एताः उपधीयन्ते यः उ च एनाः एवं वेद^(१)” इति ।

प्रकारान्तरेण अपः प्रशंसति,—“अन्नं वै आपः पशवः आपः अन्नं
पशवः अन्नादः पशून्मान् भवति यस्यैता उपधीयन्ते यः उ च एनाः
एवं वेद^(१)” इति । अन्नस्य उदकजन्यत्वात्, पशूनां च उदकपोष्यत्वात्

* एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘जलस्थापनं’ ‘जलोपधानं’ इति वा पाठो
भवितु युक्तः ।

अद्-रूपत्वञ्च । क्षीराद्यन्नहेतुत्वात् पशूनामपि अन्नत्वम् । अतः अपाम्
उपधाता वेदिता च अन्नवान् 'पशूमान्' च 'भवति' ।

जलपात्राणां संख्यां विधत्ते,—“द्वादश भवन्ति द्वादश भासाः
संवत्सरः संवत्सरेणैव अस्मै अन्नम् अत्र रुन्धे^(१)” इति ।

उपधेयानाम् अपाम् आधारान् विधत्ते,—“पात्राणि भवन्ति
पात्रे वै अन्नम् अद्यते सयोनिः एव अन्नम् अत्र रुन्धे आ द्वादशात्
पुरुषात् अन्नम् अन्ति अथो पात्रात् न च्छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते
य उ च एनाः एव वेद^(१)” इति । ‘पात्राणि’ कुम्भकुम्भीरूपाणि ।
‘पात्रे’ कांस्थादिमये, जनैः ‘अन्नं’ भक्ष्यते, पच्यते च । अतः
पात्रस्य अन्नयोनित्वात्, तत्सहितमेव ‘अन्न’ प्राप्नोति । किञ्च
उपधाता वेदिता च पात्रसंख्यया स्वात्मपुत्रपौत्रादेर्द्वादशपुरुष-
पर्यन्तात् अन्नसमृद्धो भवति । अपि च ‘पात्रात्’ गृहोपकरणसङ्घातात्
कदाचिदपि ‘न’ विच्छिद्यते ।

पात्राणां परिमाणविशेषं विधत्ते,—“कुम्भास्य कुम्भीश्च मिथुनानि
भवन्ति मिथुनस्य प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिः मिथुनैर्जायते
यस्यैता उपधीयन्ते य उ च एना एव वेद^(१)” इति । ‘कुम्भा,’
पुरुषसदृशाः प्रौढा घटाः । ‘कुम्भरः’ योषित्समाना अन्त्याः । अतो
मिथुनसम्पत्त्या प्रजोत्पादनाय ‘भवन्ति’ । उपधातवेदितारौ मिथुन-
रूपाः प्रजाः उत्पादयतः ।

प्रकारान्तरेण तदुपधानं प्रशंसति,—“शुक् वै अग्निः सः अध्वर्युं
यजमानं प्रजाः शुक्वा अर्पयति यत् अपः उपदधाति शुक्मेव अस्य
शमयति न आर्तिम् आर्क्षन्ति अध्वर्युर्न यजमानः शान्त्यन्ति प्रजाः यच्च

एताः उपधीयन्ते^(८)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘शुक्-वै’ सन्ताप-
हेतुरेव । अतः ‘सः’ अग्निः अर्धयुप्रभृतीन् सन्तापेन योजयति ।
अपामुपधानेन अग्नेः सन्तापहेतुत्वं ‘शमयति’ । यस्मिन् कर्मणि
‘एताः’ इष्टकाः ‘उपधीयन्ते’, ‘न’ तत्र ‘अर्धयुः’ ‘म्रियते’ नापि
‘यजमानः’ । ‘प्रजाः’ च सर्वबाधोपशमयुक्ताः भवन्ति ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“अपां वै एतानि हृदयानि यदेता
आपः यदेता अपः उपदधाति दिव्याभिः एव एनाः सः सृजति वर्षुकः
पर्जन्यो भवति^(९)” इति । ‘एताः’ पात्रगताः याः ‘आपः’, ‘एतानि’
देवतानां हृदयस्थानानि । अत एव आसाम् उपधानेष्टका रूपोपेताः
‘अपः’, ‘दिव्याभिः’ अग्निः संयोजयति । ततः ‘पर्जन्यः’ वर्षणशीलो
‘भवति’ ।

अथ उपधानस्यानं विधत्ते,—“यो वै एतासाम् आयतनं ऋषिं
वेद आयतनवान् भवति कल्पते अस्मै अनुसीतम् उपदधाति एतत्
आसाम् आयतनम् एषा ऋषिः^(१०)” इति । आयतनं म्यानम् । ऋषिः
सामर्थ्यम् । तदुभयं यो ‘वेद’, स प्रौढगृहाद्यायतनवान् ‘भवति’ ।
एतदर्थे च सर्वभोग्यजातं समृद्धं भवति । अतः अभिज्ञः ‘अनुसीतम्’
उपदधात्, एकैकस्यां दिशि याः लाङ्गलपद्धतयः ताः अनुसृत्य
उपदधात् । एतत्सीतासमीपमेव एतासां कुम्भेष्टकानां म्यानम्,
तत्रावस्थितिरेव एतासां सामर्थ्यमुक्तम् ।

वेदनफलमुपमंहरति,—“यः एवं वेद आयतनवान् भवति कल्पते
अस्मै^(११)” इति ।

उपधानं प्रकारविशेषं विधत्ते,—“इन्द्रमन्याः उपदधाति सतस्रो

मध्ये धृत्यै^(११)” इति । पूर्वदिग्वर्तिनीषु तिष्ठषु भीतास कुम्भं कुम्भीं चेति द्द्वन्द्वम् । एवं दिगन्तरेष्वपि । तदिदमुच्यते,—‘द्द्वन्द्वम् अन्वाः’ इति । द्वादशानां मध्ये दिक्चतुष्टये अष्टौ गताः, अवशिष्टाः ‘चतस्रः’ ‘मध्ये’ स्यापयेत् । तच्च ‘धृत्यै’ दार्ढ्याय भवति ।

अथ “दिवि-अयस्र” (५।६।१।४) इति मन्त्रंमाध्यं चरूपधानं विधत्ते,—“अन्नं वै इष्टका एतत् खलु वै साक्षात् अन्नं यत् एषः चरुः यत् एतं चरुम् उपदधाति साक्षादेव अस्मै अन्नम् अत्र रुन्धे^(१२)” इति । ‘इष्टका’ अन्नहेतुत्वात् ‘अन्नम्’ । ‘चरुः’ ‘साक्षात्’ एव ‘अन्नम्’ । अतः चरूपधानेन यजधानं विनैव मुख्यम् ‘अन्नं’ प्राप्नोति ।

उपधानस्यानं विधत्ते,—“मध्यतः उप दधाति मध्यतः एवं अग्नौ अन्नं दधाति तस्मात् मध्यतः अन्नम् अद्यते^(१३)” इति । इष्टकानां मध्ये चरुस्यापन यत् यजमानस्य मध्ये उदरे ‘अन्नं’ स्यापितं भवति । मध्यमे वयमि भूयिष्ठम् ‘अन्नम्’ ‘अद्यते’ ।

चरोर्देवतां विधत्ते,—“वाहंस्पत्यो भवति ब्रह्मा वै देवानां वृह-स्पतिः ब्रह्मणा एव अग्नौ अन्नम् अत्र रुन्धे^(१४)” इति । ‘ब्रह्मणा एव’ ब्राह्मणवत्त्वा एव, याजनादिना न तु सेवादिना इत्यर्थः ।

मन्त्रे ब्रह्मवर्चमशब्दद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“ब्रह्मवर्चममि ब्रह्मवर्चमाय ज्ञा इति आद्य तेजस्वी ब्रह्मवर्चमो भवति यस्मैव उप-धीयते यः उ च एनम् एवं वेद^(१५)” इति । तेजः कान्तिः । ब्रह्मवर्चम् अध्ययनादिसम्पत्तिः ।

अथ मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे (७अ०) चिन्तितम् ।

चरुर्भवति नैवारः उपधत्ते चरुन्त्विति ।

यागः स्यादुपधानं वा ? यागः शेषोक्तदेवतः ॥

यागस्यानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजि. कुतः ।

किं तूपधानमाचलं यावदुक्तं चरोः स्थितम् ॥

अग्नौ श्रूयते, — “नैवारश्चरुर्भवति” “चरुमुपदधाति” इति च । तत्र
नीवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः ।
“दृष्टस्यतेवा एतदन्नं यन्नीवाराः” इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः ।
उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः स्विष्टकृतिवदिति प्राप्ते ब्रूमः, —
यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषवत्त्वात्
देवताकृप्तिः ; इह तु देवताकल्पनेन यागविधिवनिश्चयः इत्यन्यो-
न्याश्रयः । तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

भूतेष्टका उप दधात्यत्राच वै मृत्युर्जायते यच्च यत्रैव
मृत्युर्जायते तत् एवैनमव यजते तस्मादग्निचित्
सर्वमायुरेति सर्वं ह्यस्य मृत्यवो वेष्टास्तस्मादग्निचि-
न्नाभिचरितवै प्रत्यगेनमभिचारः स्तृणते^(१) सृयते वा
एष योऽग्निश्चिनुते देवसुवामेतानि हवींश्च भव-
न्त्येतावन्तो वै देवानां सुवास्त एव ॥ १ ॥

अस्मि सवान् प्र यच्छन्ति त एनं५ सुवन्ते^(१) सुवोऽग्नि-
र्वरुणसुवो राजसूयं ब्रह्मसुवश्चित्वा^(२) देवस्य त्वा सवितुः
प्रसुव इत्याह सवितुः प्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरभि-
पिञ्चत्य^(३) - नस्यान्नस्याभि पिञ्चत्यन्नस्यान्नस्यावरुण्यै^(४)
पुरस्तात् प्रत्यञ्चमभि पिञ्चति पुरस्ताद्दि प्रतीचीन्मन्त्र-
मद्यते शीर्षतोऽभि पिञ्चति शीर्षतो ह्यन्नमद्यत^(५) - आ-
मुखादन्ववस्तावयति ॥ २ ॥

मुखत एवास्मा अन्नाद्यं दधात्य^(६) - मेस्ता साम्राज्ये-
नाभि पिञ्चामीत्याहैष वा अग्नेः सुवस्तेनैवैनमभि
पिञ्चति दृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याह
ब्रह्म वै देवानां दृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि पिञ्चतीन्द्रस्य
त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याहेन्द्रियमेवासिन्नुप-
रिष्टादधात्ये^(७) - तत् ॥ ३ ॥

वै राजसूयस्य रूपं य एवं विद्वानग्निं चिनुत उभा-
वेव लोकावभि जयति यथै राजसूयेनेजानस्य यथाग्नि-
चित्^(८) - इन्द्रस्य सुपुत्राणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परोऽपत्-
तद्देवाः सौवामण्या समभग्नसूयते वा एष योऽग्निं
चिनुतेऽग्निं चित्वा सौवामण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यं५
सम्भृत्यात्मन्यत्ते^(९) ॥ ४ ॥

‘त एव । अन्ववस्तावयति । एतत् । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कुम्भेष्टकाद्यस्येति द्वितीये दयमीरितम् ।

अथ द्वितीये भूतेष्टकादिकमुच्यते* । यदुक्तं सूत्रकारेण,—
‘प्रसवाय त्वा उपयामाय त्वा काटाय त्वा अर्णवाय त्वा धर्णमाय त्वा
द्रविणाय त्वा मिन्धवे त्वा समुद्राय त्वा सरस्वते त्वा विश्वव्यचमे त्वा
सुभृताय त्वा अन्तरिक्षाय त्वेति द्वादश भूतेष्टकाः’ इति । एते
मन्त्राः शाखान्तरगताः ।

तत्साध्यमुपधानं विधत्ते,—“भूतेष्टका उप दधाति अचाच वै मृत्यु-
जांयते यचयचैव मृत्युजांयते तत एव एनम् अत्र यजते तस्मात् अग्नि-
चित् सर्वम् आयुः एति सर्वं हि अस्य मृत्यवः अवेष्टाः तस्माद् अग्नि-
चित् न अभिचरितवै प्रत्यक् एनम् अभिचारः स्मृणुते(१)” इति ।
देश-काल-निमित्तविशेषान् अपेक्ष्य ‘अचाच’ इति वीक्षा । सर्व-
व्याप्रवोराकुलाः देशाः मृत्युहेतवः । मन्थ्यामथरावादिः यक्ष-
राक्षसादिप्रदुक्तमृत्युकालः । दुराहारभोजनादीनि मृत्युनिमित्तानि ।
भूतेष्टकोपधानेन ‘तत एव’ देशप्रयुक्तात् कालप्रयुक्तात् निमित्त-

प्रयुक्ताद्य सर्वस्मादपि मृत्योः 'एन' यजमानम् अपनयति । 'तस्मात्' अयम् 'अग्निचित्' स्वस्य प्राप्तम् 'आयु' 'सर्वम्' एव प्राप्नोति । यस्माद् 'अस्य' 'सर्वे' अपि अपमृत्यवो विनाशिताः, किञ्च अयम् अग्निचित् अभिचारविषयोऽपि न भवति, एव मति यो मूर्खः अभिचरति, 'एन' मूर्खं सः 'अभिचारः' प्रत्यङ्मुखो भूत्वा क्षिन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवीष्यनुनिर्वपति समानं स्तिष्ठलदिष्टम्' इति ।

तदिदं विधत्ते,—“सूयते वै एष य अग्निं चितुते देवसुवाम् एतानि हवीः पि भवन्ति एतावन्तो वै देवानाः सवा ते एव अस्ते यवाम् प्र यच्छन्ति ते एनः सुवन्ते(१)” इति । 'यः' यजमानः, 'अग्निं' 'चितुते,' सः 'एष,' देवैः 'सूयते' प्रेर्यते । अतः प्रेरणाय हवीषि निर्वपेत् । “अग्नये गृहपतये पुरोडाशम्”—इत्यादिराजसूयाधातानि 'देवसुवां' 'हवीषि,' सत्र श्रुताः ये अन्यादयो देवाः 'एतावन्त' एव 'देवानां' मध्ये प्रेरका । 'ते' 'एव' देवाः 'अस्ते' यजमानाय स्वकीयाः सर्वाः श्रुजाः प्रयच्छन्ति । तेन च श्रुजाप्रदानेन 'एन' यजमानं प्रेरयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘दक्षिणं प्रत्यपि पक्षमौदुम्बरीमामन्दीं प्रतिष्ठाप्य तस्यां कृष्णाग्निं प्राचीनशीवसुत्तरलोमाशीर्यं तद्विध्वान्मीनं यजमानम् अग्निम् अन्वारथं गन्पातैर्गमिष्यति’ इति ।

तदिदं विधातुं प्रसूति,—“यवः अग्निं वरुणसवः राजसूयं मद्भ्य-सव चित्य(१)” इति । अभिषेकयुक्तो यागः सव इति हि उक्तम् । स च द्विविधः, वरुणसवः मद्भ्यसवश्च । राजकर्त्तृणात् राजसूयं वरुण-

सर्व', वरुणो हि राजाभिमानो देव । चित्यग्निस्तु ब्राह्मणैरप्यनुष्ठेय-
त्वात् ब्रह्मसर्व', अग्नि ब्राह्मणाभिमानो देव । अत' सर्वत्वात् अयम्
अभिषेकयोग्य, इत्यर्थः ।

मन्त्रपूर्वकमभिषेकं विधत्ते,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति
आह सवितृप्रसृत एव एन ब्रह्मणा देवताभिः अभि विधत्ति^(१)” इति ।
'ब्रह्मणा' मन्त्रेण, प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वोपधीरसम् अभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते,—“अन्नस्यान्नस्य अभि
पिबति अन्नस्यान्नस्य अवसृष्टै^(२)” इति ।

प्रकारविशेषं विधत्ते,—“पुरस्तात् प्रत्यक्षम् अभि पिबति पुरस्तात्
हि प्रतोचीनम् अन्नम् अद्यते शीर्षत अभि पिबति शीर्षतः हि अन्नम्
अद्यते^(३)” इति ।

पूर्वस्थां दिशि पश्चिमाभिमुखः अवस्थाय 'प्रत्यक्ष' स्वाभिमुख
यजमानम् अभिपिबेत् । लोके 'हि' 'पुरस्तात्' पाचे अवस्थितम्
'अन्नं' स्वाभिमुखत्वेन 'अद्यते'^{*} ।

शिर् आरभ्य अभिपिबेत् । 'अन्नम्' अपि शिरोदेशावस्थिते मुखे
भुज्यते[†] ।

गुणान्तरं विधत्ते,—“आ मुखात् अन्ववसावयति मुखतः एव

* एवमेव का० मी० पु० पाठः । आदर्शपुस्तके ६ य पङ्क्तिस्थ—‘प्रति
पाद्याभि’ इत्यनन्तरमेव ‘पूर्वस्थां दिशि’ इत्यादिरय सन्दर्भो दृश्यते,
प्रकारविशेषप्रदर्शनात् पूर्वं तद्वाक्यान्तरं युक्तमिति नाय साधुपाठः ।

† का० मी० पुस्तके अयं सन्दर्भो नास्ति ।

अस्मै अन्नाद्य दधाति^(०)” इति । शिर आरभ्य आनुलोम्येन मुख-
पर्यन्तमेव स्थावयेत्, न अध ।

मन्त्रेषु अग्निदृहस्यतीन्द्रशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे,—“अग्ने त्वा
साध्याज्येन अभि पिञ्चामि इति आह एषः वै अग्नेः सवः तेन एव
एनम् अभि पिञ्चति दृहस्यते त्वा साध्याज्येन अभि पिञ्चामि इति
आह ब्रह्म वै देवानां दृहस्यतिः ब्रह्मणा एव एनम् अभि पिञ्चति
इन्द्रस्य त्वा साध्याज्येन अभि पिञ्चामि इति आह इन्द्रियम् एव
अस्मिन् उपरिष्ठात् दधाति^(१)” इति । ‘एषः’ ओषधिरसः, ‘अग्ने’
‘सवः’ अग्निना प्रेरितः । अतः अग्निशब्दम् उच्चारयन् अग्निमन्त्रेण
तेन-‘तेन’ ‘एव’ रसेन ‘अभिपिञ्चति’ । ‘एष वै दृहस्यतेः सवः’, एष
वै इन्द्रस्य सवः,—इत्यपि असुसन्धेयम् । एते अभिषेकमन्त्राः ग्राह्यान्तरे
‘आघाता’ । इह ब्राह्मणेन व्याख्याता ।

राजसूयसाम्येन अभिषेकं प्रशंसति,—“एतत् वै राजसूयस्य रूप
यः एव विद्वान् अग्निं चिनुते उभौ एव लोकौ अभि जयति यद्य
राजसूयेन ईजानस्य यद्य अग्निचितः^(२)” इति । ‘एतत्’ अभिषेचनम्
एव अग्नेः चित्यस्य ‘राजसूयस्य’ स्वरूपम् । एवंविदः चिन्वानस्य
उभयफलं भवति ।

अतः ध्येनाङ्गत्वेन सौचामणीं विधत्ते,—“इन्द्रस्य सुधुवाणस्य
दशधा इन्द्रियं वीर्यं परा अपतत् तत् देवाः सोचामणा समम्
अभरन् सुयते वै एष यः अग्निं चिनुते अग्निं चित्वा सौचामणा
यच्चेत इन्द्रियम् एव वीर्यं समस्य आत्मन् धत्ते^(३)” इति । सोमम्
अभिपुतवत्, ‘इन्द्रस्य’ ‘इन्द्रियं’ सोमोपद्रवभागेन ‘दशधा’ भूत्वा

पतितम् अभूत् । 'तत्' एतत् इन्द्रियं 'देवाः' 'सौचामण्या' "खाद्वां
त्वा" इत्यादिग्रन्थप्रतिपाद्येन यागेन सम्यक् सम्पादितवन्तः । एवं सति
अत्रापि 'यः' 'अग्निं' 'चिनुते', 'एषः' अपि सोमाभिषवे प्रेर्यते ।
तस्मात् अयम् अपि इन्द्रियसामर्थ्यसम्पादनाय सौचामण्याख्यं यागम्
अनुतिष्ठेत् । सौचामण्याः चयनाङ्गत्वं न बोध्यते, किन्तु कालविधि-
रयम्* ; तस्मादिदं वाक्यं प्रकरणात् उत्कर्षव्यम्† ॥

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे (१६अ०) चिन्तितम्,—

अग्निं चित्वा यजेत् सौचामण्याङ्गेष्टिरुतेदृशी ।

‘अङ्गिकाले स्वकाले वा स्याद् आद्यो ऽन्याङ्गवत् मतः ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तरविधानतः ।

स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् ॥

“अग्निं चित्वा सौचामण्या यजेत्”, “वाजपेयेनेष्टा वृहस्पतिसवेन
यजेत्” इत्यत्र सौचामण्यावृहस्पतिसवयोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम् । तच्चाङ्गम्
अङ्गिकाले अङ्गिना सह प्रयोक्तव्यम्, इतरेषाम् अङ्गानां तथा
प्रयुज्यमानत्वादिति चेत् । मैवं, त्वा-प्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे
चयनादौ निर्वृत्ते सति, पश्चात् कर्मान्तरत्वेन सौचामण्यादेर्विहित-
त्वात्, यदि अङ्गिना सह एकप्रयोगः स्यात्, तदा प्रत्ययप्रापितः
पूर्वोत्तरकालविभागो‡ बाध्येत । न हि अङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानाम्

* “काले विधिरयम्” इति का० श्री० पु० पाठः ।

† आदर्शपुस्तके ‘उत्कृष्टम्’ इति पाठः । उत्कृष्टं,—इति का० श्री०
पु० पाठः ।

‡ “पूर्वोत्तरकाल” इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

उखासम्भरणादीनां चयने निर्दिष्टे पद्यादिधानं श्रुतम् । ततः पृथक्-
प्रयोगे अवशम्भाविनि सति स्वस्वचोदकप्रापिते काले तदनुष्ठानं युक्तम् ।
सौचामण्याः दृष्टिप्रकृतिकत्वात् पूर्वकालचोदकप्राप्तः । चयनेन मह
प्रयोगे तु पर्वणि उखासम्भरणादिविधानात् अन्यस्मिन् दिने सौचा-
मणी प्रसज्येत । तथा वृहस्पतिसवनस्य ज्योतिष्टोमविकृतत्वात् क्म-
नाकालचोदकप्राप्तः । वाजपेयेन मह प्रयोगैक्ये शरदि वाजपेयस्य
विहितत्वात् वृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रसज्येत । तस्मात् अतिदिष्टे पर्वणि,
वसन्ते तदनुष्ठानम् । ननु सर्वत्र अङ्गापूर्वैः प्रधानापूर्वं जनयितव्यम् ।
इह तु पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वात्
तदुत्तरकालीनम् अङ्गं निरर्थकमिति चेत् । न, तस्यैव अपूर्वस्य अनेन
अङ्गेन प्राचक्ष्यदशायाः कल्पनीयत्वात् । तस्मात् न अङ्गिनः काले
अनुष्ठानम् । किन्तु स्वकाले इति श्रुतम् ।

पूर्वानुवाकौक्तुमीष्टकाचरूपधानस्य प्राणभृद्वा अपानभृद्वय
ऊर्द्धभावितात् इदं ब्राह्मणम् अभिमन्त्रणमन्त्रमर्चितं “पशुना एव
यदग्निः” (५।६।१०) इत्यनुवाकान्ते द्रष्टव्यम् । भूतेष्टकोपधानं तु
शान्तिसिद्धोपधानादूर्द्धं भवति । अभियेकतु “अग्निर्वै देवाना-
मभिषिक्तः” (५।४।८) इत्याद्यात् पूर्वं द्रष्टव्यम् । सौचामणीप्राप्त्यर्थं तु
हस्त्रात् ब्राह्मणात् ऊर्द्धं द्रष्टव्यम् ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्य-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सजूरब्दोऽयावभिः सजूरूपा अरुणीभिः सजुः सूर्य्य
 एतंशेन सजोपावश्विना दःसोभिः सजूरग्निवैश्वानर
 इडाभिर्घृतेन स्वाहा^(१) संवत्सरो वा अब्दो मासा
 अयावा उपा, अरुणी सूर्य्य एतंश इमे अश्विना
 संवत्सरोऽग्निवैश्वानरः पशव इडा पशवो घृतः संवत्सरं
 पशवोऽनु प्र जायन्ते संवत्सरेणैवास्मै पशून् प्र जन-
 यति^(२) दर्भस्तुम्बे जुहोति यत् ॥ १ ॥

वा अस्या अमृतं यद्दीर्यं तद्दर्भास्तस्मिन् जुहोति
 प्रैव जायतेऽन्नादो भवति यस्यैवं जुह्वत्येता वै देवता
 अग्नेः पुरस्ताद्भागास्ता एव प्रोणात्यथो चक्षुरेवाग्नेः
 पुरस्तात् प्रति दधात्य^(३) नन्धो भवति य एवं वेदा-^(४)
 पो वा इदमग्रे सलिलमासीत् स प्रजापतिः पुष्करपर्णे
 वातो भूतोऽलेलायत्सः ॥ २ ॥

प्रतिष्ठान्नाविन्दतु स एतदुपां कुलायमपश्यत्
 तस्मिन्नुग्निमचिनुत् तदियमभवत्ततो वै स प्रत्यति-
 घृदु^(५) यां पुरस्तादुपादधात् तच्छिरोऽभवत्सा प्राची
 दिग्वा दक्षिणत उपादधात् स दक्षिणः पृष्ठोऽभवत्सा
 दक्षिणा दिग्वा पृथादुपादधात् तत्पुच्छमभवत्सा
 प्रतीची दिग्यामुत्तरत उपादधात् ॥ ३ ॥

स उत्तरः पृष्ठोऽभवत्सोदीची दिग्यामुपरिष्ठादुपा-

दधात्तत्पृष्ठमभवत्सोर्द्धा दिग्^(१) इयं वा अग्निः पञ्च-
 एकस्तस्माद् यदस्यां खनन्त्यभीष्टकान्तृन्दन्त्यभि शर्कराः
 सर्वा वा इयं वयोभ्यो नक्तं दृष्टे दीप्यते तस्मादिमां
 वयाःसि नक्तं नाध्यासते^(२) य एवं विद्वानग्निं चिनुते
 प्रत्येव ॥ ४ ॥

तिष्ठत्याभि दिशो जयति^(३) आग्नेयो वै ब्राह्मणस्तस्माद्
 ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्षुर्धुक् स्वामेव तद्दिशमन्वेति^(४)
 अपां वा अग्निः कुलाय तस्मादापोऽग्निः हारुकाः
 स्वामेव तद्योनिं प्र विशन्ति^(५) ॥ ५ ॥

यत् । अलेलायत्सः । उत्तरत उपादधात् । एव ।
 द्वाविंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे षष्ठप्रपाठके
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

भूतेष्टकाभिषेकादि तृतीये समुदीरितम् ।

अथ चतुर्थे होमो विधीयते । यदुक्तं रुचकारेण,—‘मजूरब्धो
 ऽयावभिगिति दभस्तमे पञ्चाङ्गतीर्णो होति’ इति । तमिमं विधातुं
 मन्त्रान् उत्पादयति,—“मजूरः अद्दः अयावभि, मजूर उपाः अरुणीभिः
 मजूर सयं एतमेव मन्त्रायौ अदिना दशमोभिः मजूर अग्निः वैभानर

इडाभिः घृतेन स्वाहा^(१)” इति । ‘अब्दः’ संवत्सरः । अयावाः मासाः । स च संवत्सरः तैर्मासैः सह समानप्रीतिः । अत्र सर्वेषु मन्त्रेषु ‘घृतेन स्वाहा’ इत्यनुपज्यते । तस्मै माससहिताय संवत्सराय ‘घृतेन’ द्रव्येण ‘स्वाहा’ जुहोमि । ‘उपा.’ या इयम् उप कासदेवता, सा इयम् ‘अरुणीभिः’ रक्तवर्णाभिः ‘सजू.’ समानप्रीतिः । ताम् उद्दिश्य ‘घृतेन स्वाहा’ जुहोमि । ‘सूर्य.’ देवः ‘एतमेन’ स्वकीयाश्वेन ‘सजू.’ समानप्रीतिः । तम् उद्दिश्य ‘घृतेन स्वाहा’ जुहोमि । ‘अश्विना’ यौ एतौ अश्विनौ, तौ ‘दंशोभिः’ दंशनैः व्याधिनिराकरणव्यापारेः ‘सजोयौ’ परस्परसमानप्रीती । तौ उद्दिश्य घृतेन जुहोमि । ‘वैश्वानरः’ सर्वमनुव्यप्रियः यः ‘अग्निः,’ स. ‘इडाभिः’ पशुभिः ‘सजू.’ समानप्रीतिः । तमुद्दिश्य घृतेन जुहोमि ।

• मन्त्रान् व्याचष्टे,—“संवत्सरो वै अब्दे मासाः अयावाः उपाः अरुणी सूर्यः एतमः इमे अश्विना सवत्सरः अग्निः वैश्वानरः पशवः इडा पशवः एतं संवत्सरं पशवः अनु प्र जायन्ते सवत्सरेण एव असौ पशून् प्र जनयति^(१)” इति । मन्त्रगतस्य अब्दमब्दस्य ‘संवत्सर.’ एव अर्थः । अयावमब्देन ‘मासा.’ अभिधायन्ते । उपःशब्दादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः । ‘इमे’ द्वावाष्टयिभ्यो अश्विमब्देन विवक्षिते । ‘अग्निः वैश्वानरः’ इत्यनेन ‘संवत्सरः’ विवक्षितः । इडा-मब्देन ‘पशवः’ विवक्षिताः । घृत-शब्देनापि तत्कारणत्वात् ‘पशवः’ एव विवक्षिताः । तात्पर्यार्थस्तु,—गर्भभूताः* ‘पशवः,’ ‘सवत्सरम्’ अनुसृत्य ‘प्र’-‘जायन्ते’ ।

* व्यादर्शपुस्तके तु “तात्पर्यतस्तु गर्भभूताः” इत्येवं पाठः ।

अत एतन्मन्त्रपाठेन 'अस्मै' यजमानाय सवत्सरकालेन 'पशून्' उत्पादयति ।

अथ होम विधत्ते,—“दर्भस्तम्बे जुहोति यत् वै अस्या अमृतं यत् वीर्यं तत् दर्भा तस्मिन् जुहोति न एव जायते अन्नाद् भवति यस्य एव जुहति एता वै देवता अग्ने पुरस्तात् भागा ता एव प्रीणाति अथो चक्षु एव अग्ने पुरस्तात् प्रति दधाति^(१)” इति । ‘अस्या’ इच्छित्या सम्बन्धि ‘यत्’ ‘अमृत’ स्वादुद्रव्य, ‘यत्’ च तत्सम्बन्धि ‘वीर्य’ सामर्थ्यं, ‘तत्’ उभयमेव एते ‘दर्भा’ । अत ‘तस्मिन्’ अमृते वीर्यं दर्भरूपे ज्ञतवान् भवति । तेन होमेन प्रजा उत्पादयति ‘एव’ । ‘यस्य’ यजमानस्य कर्मणि ‘एव’ ‘जुहति’, स यजमानो न केवलं प्रजोत्पादकं किन्तु ‘अन्नाद्’ च ‘भवति’ । ‘एता’ एव मन्त्रोक्ता सवत्सरमासादय सर्वा ‘देवता’ ‘अग्ने’ अपि पूर्वभागिन । अत ‘ता’ प्रीणयति ‘एव’ । किञ्च पूर्वकालानेन होमेन ‘अग्ने’ ‘चक्षु’ ‘एव’ सम्पादयति । तदेव दर्भस्तम्बहोमो देवता कालश्च प्रगल्भः ।

अथ वेदनं प्रकृषति,—“अनन्त्रो भवति य एव वेद^(२)” इति ।

अथ चित्तियोग्या भूमिं वज्रधा स्तूयते, तच्च तावत् आदौ भूमि-
निष्पत्तिप्रकारं दर्शयति,—“आपो वै इदम् अग्ने मल्लिलम् आसीत् स
प्रजापतिं पुष्करपर्णे वातं भूतं अल्लिलायत् स प्रतिष्ठां न अविन्दत स
एतत् अपां कुलायम् अपगच्छत् तस्मिन् अग्निम् अक्षितुत तत् इयम्
अभवत् ततो वै स प्रति अतिष्ठत्^(३)” इति । यत् ‘इदं’ जगत् इदानीं
दृश्यते, तच्च सर्वम् उत्पत्तेः पूर्णम् ‘आप’ एव ‘आसीत्’, न तु देव-

• एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘तदेव इत्येवमुक्तं कश्चन पाठो भविषु मुक्तः ।

मनुष्यादिकम् । तस्मिन् अग्नौ* इष्ट्यादिभूतान्तरमेलनं वारयितुं
 मलिलमिति विज्ञेयते । शूद्रजलमेव आसीत् इत्यर्थः । इदानीं
 'प्रजापतिः' स्वगरीरमवस्थापयितुं भूर्तस्य कस्यचित् आधारस्य
 अभावात् स्वयं वायुरूपः अभूत् । तदुदकमध्यवर्तिनि कस्मिंश्चित्
 पद्मपत्रे समाश्रितः । तस्य चलत्वात्, स्वयं च वायुरूपत्वात्, 'अले-
 लायत्' इतस्ततो डोलायमानः अभूत् । तादृशः कुचापि स्थिरां स्थितिं
 न अलभत । 'सः' पुनः आधारं पर्यालोचयन् 'अपां' मध्ये कुलाय-
 शैवालम् 'अपश्यत्' । 'तस्मिन्' शैवाले 'अग्निम्' दृष्ट्वाभिः चितवान् ।
 सोऽयम् दृष्ट्वाचितः अग्निः 'इयं' दृश्यमाना भूमिः 'अभवत्' । 'ततः'
 ऊर्द्धं 'सः' प्रजापतिः तस्यां भूमौ प्रतिष्ठितः अभूत् ।

चयनेन भूम्युत्पत्तिप्रकारं प्रपञ्चयति,—“यां पुरस्तात् उपादधात्
 तत् शिरः अभवत् सा प्राची दिक् यां दक्षिणतः उपादधात् स
 दक्षिणः पक्षः अभवत् सा दक्षिणा दिक् यां पश्चात् उपादधात् तत्
 पुच्छम् अभवत् सा प्रतीची दिक् याम् उत्तरतः उपादधात् स उत्तरः
 पक्षः अभवत् सा उदीची दिक् याम् उपरिष्ठात् उपादधात् तत्
 पृष्ठम् अभवत् सा ऊर्द्धा दिक्^(१)” इति । स प्रजापतिः 'यां'
 प्रौढाम् दृष्ट्वा स्वस्थं पुरतः? 'उपादधात्,' 'तत्' दृष्ट्वा रूपं धीय-
 मानस्य अग्नेः शिरम्यानम् 'अभवत्' । लोके तु भूम्येकदेशरूपा 'पूर्वा'
 दिक् सम्पन्ना । एव दक्षिणायुर्द्वान्तेषु योजयितव्यम् ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । 'तासु अग्नौ' इत्येवं पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'प्रकारान्तर' इति का० क्री० ४० पाठः ।

‡ 'पुरस्तात्' इति का० क्री० ४० पाठः ।

भूमेऽस्त्याग्निरूपत्वं शास्त्रीयलौकिकदृष्टिभ्यां दृढीकरोति,—
 “इयं वै अग्निं पक्षेष्टकं तस्मात् यत् अस्यां खनन्ति अभि दृष्ट्वा
 ह्वन्दन्ति अभि शर्कराः सर्वा वै इयं वयोभ्यः नक्त दृष्टे दीप्यते तस्मात्
 इमां वयाऽसि नक्तं न अधि आसते^(१)” इति । या इयं भूमिः
 अस्ति, सा ‘इयं’ पक्षमभि दृष्ट्वाभिहितः ‘अग्निः’ । ‘तस्मात्’ अग्नित्वात्
 यदि अनभिज्ञाः प्राणिनः ‘अस्यां’ भूमौ कश्चित् ‘खनन्ति’, तदानीं
 ते मूर्खाः प्रजापतिना उपहिताम् ‘दृष्ट्वा’ अभितो ह्विषन्ति
 पूर्णकुर्वन्ति । तथा या इयं शर्करा तेन उपहिता, ताम् अपि ‘अभि’
 ‘ह्वन्दन्ति’ सर्वतश्चूर्णयन्ति ; तथाविधः प्रत्यवायः तेषां भवति
 इत्यर्थः,—सा इयं शास्त्रीयदृष्टिः । अथ लौकिकदृष्टिः उप्यते,—
 ‘वयोभ्यः’ ‘दृष्टे’ पक्षिणा दृष्टौ भूमिः ‘सर्वा’ अपि रात्रौ अग्नि-
 यत् दीप्ता भवति । यस्मात् एवं, ‘तस्मात्’ रात्रौ पक्षिण भूमि
 ‘न’ आश्रयन्ति, किन्तु वृक्षापाणि आश्रयन्ति । तस्मात् शास्त्रीय-
 लौकिकदृष्टिभ्याम् इयं भूमिः अग्निरेव ।

एतत् वेदेन प्रशंसति,—“य एव विद्वान् अग्निं चितुते प्रति
 एव तिष्ठति अभि दिशः जयति^(२)” इति ।

अथ ब्राह्मणद्वारा सर्वदिगुपेतायाः भूमेः अग्निं द्रढयति,—
 “आग्नेयो वै ब्राह्मणः तस्मात् ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्षु अर्धुकः स्वाम् एव
 तत् दिशम् अतु एति^(३)” इति । अग्निब्राह्मणयोः प्रजापतिमुखजत्व-
 सम्बन्धेन ‘ब्राह्मणः’ ‘आग्नेयः’ । यस्मात् अयम् अग्निसम्बन्ध ‘तस्मात्’
 अग्निरूपभूत्यवयवरूपासु ‘सर्वासु’ अपि ‘दिक्षु’ ब्राह्मणस्य समृद्धिशील
 जीवनं भवति । स्वदेशे इव परदेशेषु अपि देवदत्तः शास्ताभिज्ञः

पूज्यते । अयं हि स्वकीयां 'दिशम्' 'अनु' गच्छति । तस्मात् युक्तम् एतत् ।

इदानीं लौकिकजलद्वारा पुनरपि अग्निं द्रष्टव्यम्, — “अपां वै अग्निः कुलायं तस्मात् आप. अग्निः दारुकाः स्वाम् एव तत् योनिं प्र विशन्ति^(१)” इति । योऽयं भूमिरूपः ‘अग्निः’, सोऽयं नदी-कूपादिगतानाम् ‘अपां’ ‘कुलाय’ स्थानम् । भूमौ अवस्थितत्वात् योनिश्च अपां, भूमिरूपः अग्निरेव । यस्मात् अग्निकार्याः आपः, ‘तस्मात्’ मध्यतो यद्वादिदाहिनः अग्नेः अपहरणाय मनुष्यैः सेचिताः* ‘आपः’ अग्निम् अपहरन् स्वयमपि शुष्यन्ति । यस्मात् एव अग्निरूपां स्वयोनिं ‘प्र’-‘विशन्ति’, तस्मात् अवगम्यते जलकारणाग्निरूपा इयं भूमिः इति । अचोक्तस्य होमस्य वेदिविमानात् पूर्वभावित्वात् “पुरुषमावेण” (५। २। ५। १) इत्यनुवाकात् पूर्वमिदं ब्राह्मणद्रष्टव्यम् ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे शृण्वयज्ञः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

संवत्सरमुख्यं मृत्वा द्वितीयं संवत्सर आग्नेयमृष्टा-
कपालं निर्वपेद्वैन्द्रमेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादश-
कपालं बार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं^(१) तृतीयं
संवत्सरैऽभिजितो यजेत^(२) यदृष्टाकपालो भवत्यृष्टाक्षरा

* ‘सेचिता’ इति का० श्री० पु० पाठः ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘अपहरन्त्यः’ इत्येवं पाठो भवितुं युक्तः ।

गायत्र्यामेयं गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेन
दाधार गायत्री छन्दो^(१) यदेकादशकपालो भवत्येका-
दशाक्षरा त्रिष्टुगैन्द्रं चैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं
माध्यन्दिनमेव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभं ॥ १ ॥

छन्दो यद्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती
वैश्वदेवं जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेन
दाधार जगतीं छन्दो यद्वाहस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै
देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मैव तेन दाधार यद्वैष्णवस्त्रिकपालो
भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेव तेन दाधार यत्तृतीयं
संवत्सरेऽभिजिता यजतेऽभिजित्यै^(२) यत् संवत्सरमुखं
विभर्तीममेव ॥ २ ॥

तेन लोकं स्पृणोति यद्वितीये संवत्सरेऽग्निं चिनुते
ऽन्तरिक्षमेव तेन स्पृणोति यत्तृतीये संवत्सरे यजते
ऽमुमेव तेन लोकं स्पृणोति^(३) एतं वै परं आट्णारः
कक्षीवाः आशिजा वीतहव्यः आयसस्त्रसदस्यः पौरु-
कुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वत ततो वै ते सहस्रं सहस्रं
पुत्रानविन्दन्^(४) प्रथमे प्रजया पशुभिस्तां मात्रामामोति
यान्तेऽगच्छन् य एवं विद्वानेतमग्निं चिनुते^(५) ॥ ३ ॥

दाधार त्रिष्टुभम् । इममेव । एवं । चत्वारि च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पसुप्रपाठके

चेचं मातुं* पुरा होमश्चतुर्थे समुदीरितः ।

अथ पञ्चमे कानिचित् हवींषि विधीयन्ते ।

पूर्वस्मिन् प्रपाठके संवत्सर-त्यह-पडह-द्वादशाहामिधारणपञ्चा-
श्वत्वारोऽभिहिताः । तत्र तापयिताम् अयनाख्यस्य संवत्सरमवस्थां
अङ्गभूते चयने संवत्सरम् उख्यधारणं नियतम् । अत एव सूचकार
आह,—‘तापयितेऽग्नौ संवत्सरं दीवाः संवत्सरमुपसदः पुरस्तादुपम-
दामाग्नेयमष्टाकपालमिति पञ्च’ इति ।

तदिदं सूचोक्तं हविःपञ्चकं विधत्ते,—“संवत्सरम् उख्यं भूत्वा
द्वितीये संवत्सरे आग्नेयम् अष्टाकपालं निर्वपेत् ऐन्द्रम् एकादशकपालं
वैश्वदेवं द्वादशकपालं वार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालम्^(१)” इति ।

यदपि उक्तं सूचकारेण,—‘तृतीये संवत्सरेऽभिजिता विद्यजिता
वा यजेत सर्ववेदसं ददाति’ इति ।

तत्र आद्यं पञ्चं विधत्ते,—“तृतीये संवत्सरे अभिजिता यजेत^(१)”
इति । ‘अभिजित्’ इति सोमयागविशेषः ।

तत्र पञ्चसु हविःषु प्रथमहविः प्रशंसति,—“यत् अष्टाकपालः
भवति अष्टाक्षरा गायत्री आग्नेयं गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनम् एव
तेन दाधार गायत्रीं ऊन्दः^(१)” इति । गायत्रीपादस्य अष्टाक्षरत्वं
प्रसिद्धम् । ‘प्रातःसवनं’ च गायत्रीच्छन्दसा निष्पाद्यत्वात् ‘गायत्रं’ ।
गायत्र्या सह अग्नेः उत्पन्नत्वात् तत् ‘आग्नेयम्’ अपि । अतः ‘तेन’
हविषा प्रातःसवनफलं ‘गायत्रीं’ ‘ऊन्दः’ देवतां च प्राप्नोति ।

* ‘चेचमातुः’ इति च पाठान्तरम् ।

† ‘संवत्सरचयस्य’ इति का० श्री० पु० पाठः ।

इतराणि चत्वारि हवींषि, अभिजिदाख्यं सोमयागं च क्रमेण प्रशंसति,—“यत् एकादशकपालः भवति एकादशाक्षरा विष्टुक् ऐन्द्रं वैष्टुभं माध्यं दिनम् सवनं माध्यं दिनम् एव सवनं तेन दाधार विष्टुभं छन्दः यत् द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती वैश्वदेवं जागत तृतीयसवनं तृतीयसवनम् एव तेन दाधार जगती छन्दः यत् वार्हस्पत्यः चरुः भवति ब्रह्म वै देवार्गां बृहस्पतिः ब्रह्म एव तेन दाधार यत् वैष्णवः विकपालो भवति यज्ञो वै विष्णुः यज्ञम् एव तेन दाधार यत् तृतीये सवसरे अभिजिता यजते अभिजित्यै^(१)” इति । अत्र सर्वत्र हविः प्रशंसा देवताप्रशंसा अभिजि-
द्यागप्रशंसा च विस्पष्टा ।

अथ उल्लाधारण, पञ्चहविर्युक्तचयनम्, अभिजिदाख्यम् एकाहस्य क्रमेण प्रशंसति,—“यत् सवत्सरम् उल्लं विभर्ति रमम् एव तेन लोकम् स्पृणोति यत् द्वितीये संवत्सरे अग्निं चिनुते अन्न-
रिचम् एव तेन स्पृणोति यत् तृतीये संवत्सरे यजते अमुम् एव तेन लोकम् स्पृणोति^(२)” इति । यद्यपि अयम् अभिजित् एकाहः, न तु सवत्सरसाध्यम् अयनं, तथापि तापयिताम् अयने अङ्गभूतो यः अग्निः, तद्गर्भः सवत्सरोल्लाधारणं संवत्सरोपसदयः सः अभि-
जिदङ्गेऽपि अतिदिग्यते । तस्मात् अयम् अङ्गभूतः अग्निः धर्माति-
देशात् ‘तापयितः’ इत्युच्यते । पञ्च हवींषि अभिजिदङ्गभूते अग्नौ विगिद्यन्ते ।

तदिदं पञ्चहविरूपेतं चयनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“एतं वै परः आटणारः कक्षोवान् यैगिजः घीतव्यः द्यायनः चमदस्युः

पौरुकुत्स्यः प्रजाकामाः अचिन्वन्त ततो धै ते महस्रः महस्रं पुत्रान्
अविन्दन्त^(१)—इति । परमब्दाभिधेयः कश्चित् अयिः, सोऽयम्
अट्णारस्य पुत्रः । ‘कचीवान्’ अन्यः अयिः, स च उगिजः पुत्रः ।
‘वोतद्वयः’ अन्यः अयिः, स च अयसः पुत्रः । ‘वसदस्यः’ अन्यः,
स च पुरुकुत्सस्य पुत्रः । ‘ते’ एते ‘प्रजाकामाः’ सन्तः तम् ‘एतं’
संवत्सरधारणेन पञ्चद्विभिन्त्य उपेतम् अग्निं चित्वा प्रत्येकं ‘महस्रं’
‘पुत्रान्’ अलभन्त ।

अथ एतस्य चयनस्य फलं दर्शयति,—“प्रथते प्रजया पशुभिः तां
माचाम् आप्नोति यां ते अगच्छन् यः एवं विद्वान् एतम् अग्निं
चिनुते^(२)” इति । पूर्वाक्षाः महर्षयः ‘यां’ माचां महस्रपुत्ररूपम्
ऐश्वर्यप्रमाणम् ‘अगच्छन्’, ‘तां’ ‘माचाम्’ अयमपि ‘एतम्’ ‘अग्निं’
चिन्वानः प्राप्नोति ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवाये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयज्ञ-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

प्रजापतिरग्निमचिनुत् स क्षुरपविर्भूत्वाऽतिष्ठत्
देवा विभ्यतो नोपायन्ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वो-
पायन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वं ब्रह्म वै छन्दाश्सि ब्रह्मण
एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं काष्णोः उपानं ह्यायुषं मुञ्चते

छन्दोभिरेवात्मानं दद्यात्वाग्निमुप चरत्यात्मनो-
ऽहिंसायै^(१) देवनिधिर्वा एष नि धीयते यदग्निः ॥ १ ॥

अन्ये वा वै निधिमगुप्तं विन्दन्ति न वा प्रति प्र-
जानात्युखामा क्रामत्यात्मानमेवाधिपां कुंरुते गुप्त्यै^(२)
अथो खल्वाहुर्नाक्रम्येति नैर्कृत्युखा यदाक्रामेन्निकृत्वा
आत्मानमपि दध्यात् तस्मान्नाक्रम्या पुरुषशीर्षमुप
दधानि गुप्त्या अथो यथा ब्रूयादेतन्मे गोपायेति तादृ-
गेव तत्^(३) ॥ २ ॥

प्रजापतिर्वा अथर्वाग्निरेव दृध्यङ्ङाथर्वणस्तस्मैष्टका
अस्थान्येतः ह वाव तदपि रभ्यन्वाचेन्द्रो दधीचे
अस्थभिरिति यदिष्टकाभिरग्निं चिनाति सात्मान-
मेवाग्निं चिनुते^(४) सात्मा मुष्मिं लोके भवति य
एवं वेद^(५) शरीरं वा एतद्मेर्यच्चित्य आत्मा
वैश्वानरो यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव
संस्कृत्य ॥ ३ ॥

अभ्यारोहति^(६) शरीरं वा एतत् यजमानः सः
कुंरुते यदग्निं चिनुते यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीर-
मेव संस्कृत्यात्मनाभ्यारोहति तस्मात्तस्य नाव दान्ति
जीवन्नेव देवानप्येति^(७) वैश्वानुर्यच्चा पुरोपमुप दधातोयं
वा अग्निवैश्वानरस्तस्यैषा चितिर्यत्पुरोपमग्निमेव वैश्वा-

नुरं चिनुत एषा वा अग्नेः; प्रिया तनूर्यद्वैश्वानुरः
प्रियामेवास्य तनुवमव रन्ध्रे^(८) ॥ ४ ॥

अग्निः । तत् । सुःस्वृत्य अग्नेः । दर्श च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽभिजितोऽङ्गं यत् चयने तत् विशेषितम् ।

अस्य च ब्राह्मणस्य पूर्वशेषत्वाभावाच्च तच्चान्तर्भावः । किन्त्वन्ते
निवेशः ।

अथ षष्ठे पूर्वप्रकरणोक्तानेव विधीन् कानिचित् अनूद्य प्रशंसति ।
तच्च “अग्न्यूर्जमिति परि पिबति” (५।४।४।१) इत्यनुवाके “काष्णीं
उपानद्यावुप मुञ्चते” इति यद्विहितं, तस्य प्रशंसां दर्शयति,—
“प्रजापतिः अग्निम् अचिनुत सः क्षुरपवि भूत्वा अतिष्ठत् तं देवा
विभ्यतः न उपायन् ते कन्दोभिः आत्मानं छादयित्वा उप आयन
तत् कन्दसां कन्दस्त्वं ब्रह्म वै कन्दाऽसि ब्रह्मणः एतत् रूप
यत् कृष्णाजिनं काष्णीं उपानक्षौ उप मुञ्चते कन्दोभिः एव
आत्मानं छादयित्वा अग्निम् उप चरति आत्मनः अक्षिऽसायै^(९)”
इति । यदा ‘प्रजापतिः’ ‘अग्निं’ चितवान्, तदा ‘सः’ अग्निः
‘क्षुरपवि’ ‘भूत्वा’ केनापि अगम्य, ‘अतिष्ठत्’ । क्षुरधारासमाना
धारा यस्य वज्रस्य सोऽयं क्षुरपवि ; तथाविधवज्रवत् अत्युग्रः

इत्यर्थः । 'तं' तादृशम् अग्निं दृष्ट्वा 'देवाः' भीताः सन्त तत्-
समीपं 'न' प्राप्ताः । ततः प्रतीकारं त्रिचार्यं छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैः स्वशरीरम्
आच्छाद्य मन्त्रजपेन रक्षां कृत्वा वक्षिस्मीपमागताः । क्वादयन्ति
एभिः—इति व्युत्पत्त्या 'छन्दस्त्व' सम्पन्नम् । तेषां च छन्दसां वेदे
अन्तर्भूतत्वात् वेद एव तद्रूपम् । 'छण्णाजिनं' च वेदस्य स्वरूपम् ।
“अक्स्मासे वै-देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने छण्णो रूपं कृत्वा” (६।१।
३।१) इत्युक्तत्वात् तस्मात् छण्णाजिननिर्मिते 'उपानहौ' 'उप'—
'मुञ्चते' । तथा सति 'छन्दोभि एव' स्वशरीरमाच्छाद्य अग्ने
उपचरणात् स्वस्य हिंसा न भवति । यद्यपि “मृत्युर्वा एष यदग्नि-
र्वद्वान् एतद्रूपं यत् छण्णाजिनम्” (५।४।४।४) इति प्रशंसापि 'तत्रैव
कृता, तथापि तस्या एवाय प्रपञ्च इत्यविरोधः ।

“एषां वा एतन्नोक्तानाम्” (५।१।६।१) इत्यस्मिन् अनुवाके
यदिहितं “मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति सर्वीर्यत्वायोखायामपि दधाति”
इति, तदेतत् पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां प्रशंसितुं पूर्वपक्षं तावद्दर्शयति,—
“देवनिधिः वै एषः निधीयते यत् अग्निः अन्ये वा वै निधिम्
अगुप्तं विन्दन्ति न वा प्रति प्रजानाति उखाम् आक्रामन्ति
आत्मानम् एव अधिपां कुरुते गृह्यै(१)” इति । योऽयं धीयमानोऽग्निः
सोऽयं देवानां निधिस्थानीयः । एव सति लोके यो निधिः अगुप्तो
भवति, तं 'निधिम्' 'अन्ये' 'वा' विरोधिनां लभन्ते, स्वयं वा
कदाचित् तदोपम्यानविस्मरणेन तं निधिं 'न' 'प्र'—'जानाति' ।
अतो दोषद्वयपरिहाराय पूर्वम् उपहिताम् 'उखां' स्वपादेन
आक्रामेत । तथा सति यजमानः स्वात्मानम् 'एव' निधेः 'अधिपां'

पालकं करोति । तच्च रक्षणीयं भवति । आक्रमणेन खलुद्धौ
दृढीकृतत्वात् न कदाचित् विस्मरति, खेनं रक्षितत्वादेव वैरिणोऽपि
तं निधिं न लभन्ते ।

अथ सिद्धान्तं दर्शयति,—“अथो खलु आज्ञः न आक्रम्या इति
नैर्घ्यती उखा यन्त् आक्रामेत् निर्घ्यै आत्मानम् अपि दध्यात्
तस्मात् न आक्रम्या पुरुषशीर्षम् उप दधाति गुह्यै अथो यथा
ब्रूयात् एतत् मे गोपाय इति तादृक् एव तत्^(१)” इति । अभिज्ञाः
खलु न पक्षम् अनादृत्य एवम् ‘आज्ञः’* पादेन सा इयम् उखा
‘न आक्रम्या इति’ । तत्रायं हेतुः,—इयम् ‘उखा’ राक्षसदेवताया
निर्घ्यतेः सम्बन्धिनी । अत उखायाः आक्रमणे ‘निर्घ्यै’
स्वशरीरं समर्पयेत् । ‘तस्मात्’ सर्वथा ‘न’ आक्रमणीया । यदि
निधेर्गुप्ति अपेक्षिता, तर्हि ‘पुरुषशीर्षम्’ उखायाम् उपरि
स्थापयेत् । तथा सति, ‘यथा’ लोके कश्चित् पुरुषं रक्षकं
निधिभमीपे अवस्थाप्य मदीयम् ‘एतत्’ द्रव्यं ‘गोपाय’ ‘इति’ स्वामी
‘ब्रूयात्’, ‘तादृक् एव’ ‘तत्’ पुरुषशीर्षस्यापन द्रष्टव्यम् ।

पञ्चमप्रपाठके “य एवं विद्वानग्निं चिनुते ऋध्नोत्येव” (५।५।२।१)
इति यज्ञयनविधिः उक्तः, त पुनः प्रशंसति,—“प्रजापतिं वै अयं वा
अग्निः एव दध्यङ् आयर्वणः तस्य इष्टकाः अस्वानि एतः एव वाव तत्
ऋषि अभ्यनूवाच इन्द्रः दधीचः अस्मभिः इति यत् इष्टकाभिः अग्निं
चिनोति सात्मानम् एव अग्निं चिनुते^(२)” इति । अत्र कश्चित्

रूपकं* परिकल्प्यते,—अस्ति कश्चित् अथर्गाण्यः ऋषिः । तस्य च पुत्रो दध्यङ्नामा । दधीचः अस्यानि कश्चित् शत्रुहनि आयुधत्वं† प्राप्तानि । तत् सर्वम् अत्र सम्पाद्यते । योऽयम् अग्नेष्टेता 'प्रजापतिः', स एव 'अथर्वा' । चीयमानस्य 'अग्नि' तत्पुत्रो 'दध्यङ्' । 'इष्टका' अस्यानि । तम् 'एतम्' एव अर्थम् अभिप्रेत्य कश्चित् 'ऋषिः' मन्त्रः 'तत्' सर्वम् अनुवदति । मन्त्रस्य च प्रतीकमिदम्,—'इन्द्रो दधीचो अस्त्रभिः' इति । स च मन्त्रोऽन्यत्र एवम् आध्यातः,—“इन्द्रो दधीचो अस्त्रभिर्वृषाण्यप्रतिष्कृतः जघान नवतीर्नव” (१।५।८। १ ब्रा०) इति । तदेवम् इष्टकानाम् अस्थित्वात् ताभिश्चयने सति शरीरोऽग्निः चितो भवति ।

वेदनं प्रशंसति,—“सात्मा अमुष्मिन् लोके भवति य एवं वेद(५)” इति ।

“प्राचीमनु प्रदिशं मेहि विद्वानित्याह” (५।४।७।१) इत्यनुवाके यद्विहितं “द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति” इति, तत्प्रशंसति,—“शरीरं वै एतत् अग्ने. यत् चित्. आत्मा वैश्वानरो यत् चित् वैश्वानरं जुहोति शरीरम् एव स्रृष्ट्वा अग्नारोहति(६)” इति । यः चित्निष्पाद्य अग्निं, तत् इदम् अग्निदेवतायाः 'शरीरम्' । 'वैश्वानरः' च शरीरावस्थितो जीवात्मा । तथा सति, 'चित्ते'

* एवमेव सर्वत्र पाठः । 'किञ्चिद्रूपकम्' इत्येवं पाठो भवितुं युक्तः ।

† का० श्री० पुस्तके तु 'कश्चित् शत्रुहन् अनायायुधत्वं' इति पाठः, एव आदर्शपुस्तके 'अनायायुधत्वं' इति पाठश्च न सङ्गतः ।

अग्नौ वैश्वानरपुरोडाशं 'जुहोति' इति 'यत्', तेन अग्निदेवताया
'शरीरम् एव' 'संस्कृत्य' पश्चात् आरूढो भवति ।

तस्य एतस्य वैश्वानरपुरोडाशस्य चोदकप्राप्तम् अवदानं निषेधति,—
“शरीरं वै एतत् यजमानं संस्कुरुते यत् अग्निं चिनुते यत्
चित्ते वैश्वानरं जुहोति शरीरम् एव संस्कृत्य आत्मना अभ्यारोहति
तस्मात् तस्य न अत्र द्यन्ति जीवन् एव देवान् अपि एति^(१)” इति ।
'यजमानः' 'अग्निं' 'चिनुते' इति 'यत्', तेन अग्नौ स्वशरीरमेव
संस्करोति । एव सति, 'चित्ते' अग्नौ वैश्वानरपुरोडाशं 'जुहोति'
इति 'यत्', तेन स्वशरीरमेव 'संस्कृत्य' तस्मिन् शरीरे जीवरूपेण
आरूढो भवति । 'तस्मात्' 'तस्य' जीवात्मस्थानीयस्य पुरोडाशस्य
अवदानं 'न' कुर्यात् । तदकरणे च स्वयं 'जीवन् एव' 'देवान्'
प्राप्नोतीति ।

“यावती वै पृथिवी” (५।१।१।१) इत्यनुवाके “पुरीषेणाभूदिति”
इति यत् विहितं, तत्र* “पृथो दिवि (१।५।१।१) इत्येताम् अचम्
अन्यत्राघातां विनियुङ्क्ते,—“वैश्वानर्या ऋचा पुरीषम् उप दधाति
इयं वै अग्निः वैश्वानरः तस्य एषा चिति यत् पुरीषम् अग्निम्
एव वैश्वानरं चिनुते एषा वै अग्नेः प्रिया तनूः यत् वैश्वानरः प्रियाम्
एव अस्य तनुवम् अत्र रुन्धे^(२)” इति । “पृथो दिवि” इति
मन्त्रप्रतिपाद्यो य 'वैश्वानरः' 'अग्निः', स भूमिस्वरूप एव ।
'पुरीष' च चित्तिस्वरूपम् । अतः पुरीषोपधानेन भूमिस्वरूपं वैश्वानरा-
ग्निमेव चित्तवान् भवति । किञ्च वैश्वानरशब्देनैव सर्वेषु रूप-

* 'यच' इति व्यादर्शपुस्तके, का० को० पुस्तके च पाठो न समीचीनः ।

हितकारी यो विग्रह, 'एषा' एव 'अग्नेः' 'प्रिया' 'तनूः' । ततो
वैद्यानरमन्त्रेण उपधाने मति अग्ने 'प्रियाम्' 'एव' 'तनुव प्राप्नोति ।
एतानि च नाह्मणवाक्यानि विधिगेषत्वात् तद्विधिममीषे एव
द्रष्टव्यानि ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्नेर्वै दोक्षथा देवा विराजंमामुवन्^(१) तिस्रो
रात्रोर्दीक्षितः स्यात्त्रिपदा विराड्विराजंमाप्नोति
पञ्चात्रोर्दीक्षितः स्यात् पञ्चा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरो
विराड्विराजंमाप्नोति दश रात्रोर्दीक्षितः स्यात् दशा-
क्षरा विराड्विराजंमाप्नोति द्वादश रात्रोर्दीक्षितः स्यात्
द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजंमा-
प्नोति चयोदश रात्रोर्दीक्षितः स्याच्चयोदश ॥ १ ॥

मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजंमाप्नोति
पञ्चदश रात्रोर्दीक्षितः स्यात् पञ्चदश वा अर्धमासस्य
रात्रयोऽर्धमासश्च संवत्सर आप्यते संवत्सरो विराड्वि-
राजंमाप्नोति सप्तदश रात्रोर्दीक्षितः स्यात् द्वादश
मासाः पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजं-
माप्नोति चतुर्विंशतिः रात्रोर्दीक्षितः स्याच्चतुर्विंशति-

रधमासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति
चिःशतुः रात्रीर्दीक्षितः स्यात् ॥ २ ॥

चिःशदक्षरा विराड्विराजमाप्नोति मासं दीक्षितः
स्यात् यो मासः स संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराज-
माप्नोति चतुरीं मासो दीक्षितः स्याच्चतुरो वा एतं
मासो वसवोऽविभहस्ते पृथिवीमाजयन् गायत्रीं
छन्दोऽष्टौ रुद्रास्तोऽन्तरिक्षमाजयन् चिष्टुभं छन्दो
द्वादशादित्यास्ते दिवमाजयन् जगतीं छन्दस्ततो वै
ते, व्याहृतमगच्छन् श्रैष्ठ्यं देवानां^(१) तस्माद्द्वादश
मासो भूत्वाऽग्निं चिन्वीत् द्वादश मासोः संवत्सरः
संवत्सरोऽग्निश्चित्यस्तस्याहोरात्राणीष्टंका आप्तेष्टकमेनं
चिनुतेऽथै व्याहृतमेव गच्छति श्रैष्ठ्यं समाना-
नाम्^(२) ॥ ३ ॥

स्याच्चषोदश । चिःशतुः रात्रीर्दीक्षितः स्यात् । वै
ते । अष्टाविःशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यष्टे प्रशंसाः कथितास्तत्तद्विध्यनुवादतः ।

अथ सप्तमे दीक्षाविकल्पान् विधातुं प्रसूति,—“अग्ने वै दीक्षया देवाः विराजन् आभूवन्^(१)” इति । मौण्ड्यमौनादिनियम-स्वीकाररूपा दीक्षा । चीयमानस्य ‘अग्ने.’ सम्बन्धिन्या तादृश्या ‘दीक्षया’ ‘देवाः’ ‘विराज’ प्राप्ताः । विराट्छन्द-शब्दः प्रशम्भ-छन्दोविशेषं ब्रूते । तेन च विशिष्टं राज्यम् उपलब्ध्यते । तत् राज्ञं प्राप्ताः इत्यर्थः । अतो विधास्यमानेषु दीक्षाकालविकल्पेषु सर्वत्र विराट्प्राप्तिः उपन्यस्यते ।

तानेतान् विकल्पितपक्षान् विधत्ते,—“तिस्रो रात्रीः दीक्षितः स्यात् त्रिपदा विराट् विराजन् आप्नोति षट् रात्रीः दीक्षितः स्यात् षट् वै षट्त्रयं संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजन् आप्नोति दश रात्रीः दीक्षितः स्यात् दशाक्षरा विराट् विराजन् आप्नोति द्वादश रात्रीः दीक्षितः स्यात् द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजन् आप्नोति त्रयोदश रात्रीः दीक्षितः स्यात् त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजन् आप्नोति पञ्चदश रात्रीः दीक्षितः स्यात् पञ्चदश वै अर्धमासस्य राज्यं अर्धमासस्य संवत्सरः आप्यते संवत्सरो विराट् विराजन् आप्नोति सप्तदश रात्रीः दीक्षितः स्यात् द्वादश मासाः पञ्च षट्त्रयं सः संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजन् आप्नोति चतुर्विंशतिः रात्रीः दीक्षितः स्यात् चतुर्विंशतिः अर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजन् आप्नोति चिंशतिः रात्रीः दीक्षितः स्यात् चिंशदक्षरा विराट् विराजन् आप्नोति मास दीक्षितः स्यात् यः मासः सः संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजन् आप्नोति चतुरः मासः

दीक्षितः स्यात् चतुरो वै एतं मासः वसवः अविभक्तः, ते पृथिवीम्
 आ अजयन् गायत्री छन्दः अष्टौ रुद्राः ते अन्तरिक्षम् आ अजयन्
 त्रिष्टुभं छन्दः द्वादश आदित्याः ते दिवम् आ अजयन् जगतीं छन्दः
 ततो वै ते व्यावृत्तम् अगच्छन् श्रेष्ठं देवानाम्^(१)” इति । विराच-षड्-
 राच-दशराच-द्वादशराच-त्रयोदशराच-पञ्चदशराच-सप्तदशराच-चतु-
 विंशतिराच-त्रिंशद्वाच-मास-चतुर्मासाष्टमास-द्वादशमासरूपास्तत्रयोदश
 पञ्चा विकल्पिताः । दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैरुपेतं विराडाख्यं छन्दः । अतः
 त्रित्व-सङ्ख्याया तत्प्राप्तिः । षट्सङ्ख्यानाम् षट्पत्नीं संवत्सरावयवत्वेन
 संवत्सरस्वरूपत्वात्, संवत्सरस्य च षट्त्रिंशद्भिर्दिनदशकैः निष्पाद्यत्वात्,
 दशमङ्ख्यायाश्च विराटपदाक्षरगतत्वात् संवत्सरद्वारा तत्प्राप्तिः । एवं
 सर्वत्र योज्यम् । अधिकमासेन* सह ‘त्रयोदश मासाः’ । सावनमासस्य
 चिंशद्वाचनियमेऽपि चान्द्रमासस्य तन्नियमाभावात् तदपेक्षया पृथग्-
 मासोपन्यासः । ‘वसवः’ मासचतुष्टयम् उख्याग्निं भूत्वा ‘पृथिवी’ गायत्री-
 छन्दोदेवताश्च वशीकृतवन्तः । ‘रुद्राः’ तु मासाष्टकं भूत्वा ‘अन्तरिक्षं’
 त्रिष्टुप्छन्दो देवताश्च वशीकृतवन्तः । ‘आदित्याः’ तु मासद्वादशकं
 धृत्वा† शुलोकं जगतीच्छन्दो देवताश्च वशीकृतवन्तः । एतेषु पक्षेषु
 संवत्सरपक्षस्य अत्यन्तं प्रशस्तत्वात् आदित्याः इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्य
 ‘देवानां’ मध्ये ‘श्रेष्ठं’ प्राप्ताः ।

अतः एतमेव पक्षम् आदरेण पुनः प्रशंसति,—“तस्मात्
 द्वादश मासः भूत्वा अग्निं चिन्वीत द्वादश मासाः संवत्सरः

* एवमेव सर्वत्र पाठ । ‘अधिकमासेन’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† एवमेव सर्वत्र पाठ । ‘भूत्वा’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

संवत्सरः अग्निः चित्यः तस्य अहोरात्राणि दृष्टकाः प्राप्तेष्टकम् एनं
चिनुते अथो व्यावृत्तम् एव गच्छति श्रेष्ठ्यः समानानाम्^(१) इति ।
द्वादशमासानुपस्थानकाले नैरन्तर्येण उत्थाग्निं 'भूत्वा' 'अग्निं'
चिनुयात् । मासद्वादशकस्य संवत्सररूपत्वात् चित्याग्निरपि धारणद्वारा
संवत्सरात्मकः । 'तस्य' संवत्सरात्मनः अग्नेः 'दृष्टकाः' एव 'अहोरात्राणि' ।
ततः संवत्सरधारणेन सम्पूर्णत्वेन प्राप्तेष्टकम् इमम् अग्निं चितवान्
भवति । अपिच इतरेभ्यः अग्निचिद्भ्यो व्यावृत्तः 'समानानां' मध्ये
'श्रेष्ठ्य' प्राप्नोति । यद्यपि "तस्मात् संवत्सरं भार्यम्" (५।५।२।५)
इत्यादौ संवत्सर-चिरात्र-पङ्क्ता-द्वादशरात्रपत्राः विहिताः, तथापि
अर्थवादसम्बन्धार्थम् अत्र पुनरुपन्यासः ।

एतच्च ब्राह्मणं अग्नौ वैष्णवविधिवत् "पङ्क्तिर्देवयति" (५।१।८ अ०)
इत्यनुवाकमपीषे द्रष्टव्यम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्निस्तं यन्ना-
न्वारोहेत् सुवर्गालोकाद् यजमानो ह्यीयेत पृथिवी-
माऽक्रमिषं प्राणो मा मा हासोदन्तरिक्षमाऽक्रमिषं
प्रजा मा मा हासोद्विमाऽक्रमिषः सुवर्गन्मेत्याद्यैष
वा अग्नेरन्वारोहस्तेनैवेनमन्वारोहति सुवर्गस्य लोकस्य
समष्टौ^{१)} यत्पञ्चसंमितां मिनुयात् ॥ १ ॥

कनीयाःसं यज्ञक्रतुमुपेयात्पापीयस्यस्यात्मनः प्रजा
 स्याद्देदिसंमितां मिनोति ज्यायाःसमेव यज्ञक्रतुमुपैति
 नास्यात्मनः पापीयसी प्रजा भवति^(१) साहसं चिन्वीत
 प्रथमं चिन्वानः सहस्रसंमितो वा अयं लोक इममेव
 लोकमभिजयति द्विषाहसं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानो
 द्विषाहस्रं वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमेवाभिजयति
 त्रिषाहसं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः ॥ २ ॥

त्रिषाहस्रो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि
 जयति^(१) जानुदधं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो गायत्र्यै-
 वेमं लोकमभ्यारोहति नाभिदधं चिन्वीत द्वितीयं चि-
 न्वानस्त्रिष्टुभैवान्तरिक्षमभ्यारोहति ग्रीवदधं चिन्वीत
 तृतीयं चिन्वानो जगत्त्रैवामुं लोकमभ्यारोहति^(१)
 नाग्निं चित्वा रामामुपेयादयोनी रेतां धास्यामीति न
 द्वितीयं चित्त्वान्यस्य स्त्रियम् ॥ ३ ॥

उपेयान्न तृतीयं चित्वा काञ्चनोपेयाद्रेतो वा
 एतन्निधत्ते यदग्निं चिनुते यदुपेयाद्रेतसा व्यध्येत^(१)
 अथो खल्वाहुरप्रजस्यन्तद्यन्नोपेयादिति यद्रेतःसिचा-
 वुपदधाति ते एव यजमानस्य रेतां विमृतस्तस्मादु-
 पेयाद्रेतसोऽस्कन्दाय^(१) चीणिवाव रेतांसि पिता पुत्रः
 पौत्रः ॥ ४ ॥

यद्दे रेतःसिचावुपदध्याद्रेतोऽस्य वि च्छिन्द्यात्
 तिस्र उप दधाति रेतसुः सन्तत्यै^{१)} इयं वाव प्रथमा
 रेतःसिग्वाग्वा इयं तस्मात्पश्यन्तीमां पश्यन्ति वाचं
 वदन्तीमन्तरिक्षं द्वितीया प्राणो वा अन्तरिक्षं
 तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति न प्राणमसौ तृतीया चक्षुर्वा
 असौ तस्मात्पश्यन्त्यमूं पश्यन्ति चक्षुः^(२) यजुषेमाञ्च ॥ ५ ॥

अमूञ्चोप दधाति मनसा मध्यमामेयां लोकानां
 ऋत्या अथो प्राणानाम्^(३) इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा
 वसुभिस्तस्य त इष्टस्य वीतस्य द्रविणेह भक्षीय^{४)} इत्याह
 स्तुतशस्त्रे एवैतेन दुहे^(५) पिता मातरिश्वाऽच्छिद्रा पदा
 धा अच्छिद्रा उशिजः पदाऽनु तक्षुः सोमो विश्वविन्नेता
 नेपदृष्टस्यतिरुक्थामदानि शःसिपदित्याहैतद्वै, अग्ने-
 रुक्थन्तेनैवैनमनु शःसति^(६) ॥ ६ ॥

मिनुयात् । तृतीयं चिन्वानः । स्त्रियम् । पौचः ।
 च । वै । सप्त च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* दीक्षाकालविकम्पा ये ते सप्तम उदीरिता ।

अथ अष्टमे अन्नारोहणादिकमुच्यते । यदुक्तं सूचकारेण 'नमस्ते

हरसे शोचिष इति द्वाभ्यामग्निमधिरोहति पृथिवीमाक्रमिषमित्येतै-
र्यजमानः' इति । तद्विधिमिहोन्नयति,—“सुवर्गाय वै एष लोकाय
चीयते यत् अग्निः तं यत् न अन्वारोहेत् सुवर्गात् लोकात् यजमानः
हीयेत पृथिवीम् आ अक्रमिषं प्राणः मा मा द्वासीत् अन्तरिक्षम् आ
अक्रमिषं प्रजा मा मा द्वासीत् दिवम् आ अक्रमिषं सुवः अगन्तु
इति आह एषः वै अग्नेः अन्वारोहः तेन एव एनम् अन्वारोहति सुवर्गस्य
लोकस्य समञ्चै(१)” इति । योऽयं चीयमानः ‘अग्निः’, ‘एषः’ सुवर्ग-
लोकार्थं ‘चीयते’; अतः तस्य अन्वारोहाभावे ‘सुवर्गात्’ ‘हीयेत’, तन्मा
भूदिति पृथिवीमित्यादिभिरन्वारोहविध्यन्त्रेयः* । मन्त्रार्थस्तु,—
यजमानोऽहं ‘पृथिवी’ पादेन ‘आ’-‘अक्रमिषम्’, अतः ‘प्राणः’ ‘मा’
माम् परित्यजतु । अन्तरिक्षातिक्रमणेन पुत्रादिप्रजा ‘मा’ परित्यजतु ।
दिवः आक्रमणेन स्वर्गं प्राप्नुमः । एतन्मन्त्रपाठ एव अग्नेरन्वारोहण-
हेतुः । अतः ‘तेनैव’ ‘अन्वारोहति’, तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

अथ द्यूपैकादशिन्यां कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यत् पक्षमक्षितां
मितुयात् कनीयाऽर्घं यज्ञक्रतुम् उपेयात् पापीयसी अस्य आत्मनः
प्रजा स्यात् वेदिसक्षितां मिनोति ज्यायाऽमम् एव यज्ञक्रतुम्
उपैति न अस्य आत्मनः पापीयसी प्रजा भवति(१)” इति ।
पक्षदैर्घ्यपरिमिते एव देशे यदि एकादशिनीम् अवस्थापयेत्, तदानीम्
अत्यन्तं ‘यज्ञक्रतुं’ प्राप्नुयात् । ‘अस्य’ यजमानस्य स्वकीया ‘प्रजा’
‘पापीयसी’ च भवेत् । अतः पक्षपरिमाणादधिके वेदिप्रमाणयुक्तदेशे

* ‘एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘विधिसन्नेयः’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

यूपान्तरालानि विलिख्य एकादग्निनीं मितुयात् । तथा सति प्रभूतम् 'एव' 'यज्ञकतुं' प्राप्नोति । 'अस्य' 'प्रजा' च 'पापीयसी' 'न' 'भवति' । पूर्वस्मिन् प्रपाठके "वज्र एकादग्निनी" (५।५।७) इत्यत्र प्रकृतिभूते चयने पञ्चेकादग्निनीपक्षेऽपि एक एव यूपः न तु यूपैकादग्निनीति उक्तम् ; इह तु चयनविकर्तिषु यूपैकादग्निनी अभ्युपगम्यते इत्यविरोधः ।

अथ पक्षसु अपि चितिषु सम्भूय दृष्टकामङ्गां विधत्ते,—“साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः सहस्रसंमितो वै अयं लोकः इमम् एव लोकम् अभि जयति द्विषाहस्रं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानो द्विषाहस्रं वै अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षम् एव अभि जयति त्रिषाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः त्रिषाहस्रो वै असौ लोकः अमुम् एव लोकम् अभि जयति^(१)”—इति । सहस्रसङ्ख्याकानाम् दृष्टकानां समूहः साहस्रम् । अथ वा सहस्रसङ्ख्याकाभिः दृष्टकाभिः निष्पाद्य अग्निः साहस्रः । यः प्राथमिकम् अग्निं 'चिन्वीत', स तु 'साहस्र' कुर्यात् । द्वितीयवारं 'चिन्वानो' द्विगुणम् । तृतीयवारं 'चिन्वानः' त्रिगुणम् । पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाश्च उत्तरोत्तरभूयस्त्वात् तत्तच्चितिसंमिताः । अतः तैः चयनैः तत्प्राप्तिः ।

पक्षत्रयेऽपि क्रमेणोर्द्धपरिमाणं विधत्ते,—“जानुदग्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो गायत्रिद्यै एव इमं लोकम् अभ्यारोहति नाभिदग्नं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानः त्रिष्टुभा एव अन्तरिक्षम् अभ्यारोहति शीवदग्नं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानो जगद्यै एव अमुं लोकम् अभ्यारोहति^(२)”—इति । यथा प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चितीनाम्

उत्तरोत्तरम् औन्नत्यम्, अत एव गायत्री-त्रिष्टुप्-जगतीनाम्
उत्तरोत्तरम् अचराधिक्यम् । अत क्रमेण गायत्र्यादिद्वारा
लोकत्रयम् अधिरोहति ।

त्रिविधचयने क्रमेण नियमविशेषान् विधत्ते,—“न अग्निं चित्वा
रामाम् उपेयात् अयोनीं रेतो धास्यामि इति न द्वितीयं चित्वा
अन्यस्य स्त्रियम् उपेयात् न तृतीयं चित्वा काश्चन उपेयात् रेतो
वै एतत् नि धत्ते यत् अग्निं चिनुते यत् उपेयात् रेतसा व्यृध्ते(१)”
इति । यं प्राथमिकम् अग्निचयनं करोति, स. ‘रामां’ ‘न’
‘उपेयात्,—स्वकीयासु भार्यासु मध्ये रमणीया इयम् इति मत्वा
कामुकैर्न प्रवर्त्तत, पुत्रार्थं तस्याम् ईक्षिता अनुज्ञा । रामोपगमना-
भावे अयं हेतुः,—‘अयोनी’ पुत्रोत्पत्त्यनुपयुक्तायां वृथैव ‘रेतः’
स्थापयिष्यामीति तन्मा भृदित्यनुपगमनम् । द्वितीयचयनानुष्ठायी
सार्ववर्णिकविशेषेण ‘अन्यस्य’ वर्णान्तरस्य दुहितरं ‘न’ ‘उपेयात्’
सर्ववर्णायाम् ईक्षितस्यानुज्ञा* । तृतीयचयनानुष्ठायी सर्ववर्णं
रमणीयां पुत्रार्थिनीं वा कामपि ‘न’ ‘उपेयात्’ । तत्रायं हेतुः,—
‘अग्निं चिनुते’ इति ‘यत्’, तद्वेतनो गुणत्वेन स्थापनम्, तथा सति
उपगमने ‘रेतसा’ विधुक्तो भवति ।

तमिमम् अगमनपक्ष-दूषयित्वा सर्वत्र गमनमभ्यनुजानाति,—
“अथो खलु आज्ञा अप्रसज्य तत् यत् न उपेयात् इति यत्
रेतं मिथौ उपदधाति ते एव यजमानस्य रेतो बिभृतः तस्मात्

* पूर्वोक्त ‘ईक्षितानुज्ञा’ अथ च ‘ईक्षितस्यानुज्ञा’ इति विभिन्नपाठो
न समीचीन इव प्रतिभाति ।

उपेयात् रेतस अस्कन्दाय^(१) इति । अभिज्ञा 'खलु' एवम्
'आहु.' । अनुपगमनम् 'अप्रजस्य' प्रजोत्पादनहेतुर्न भवति । न
च उपगमने रेतोद्धानि शङ्कनीया । "विराट् ज्योति" (४।२।८।४)
इत्यादिमन्त्राभ्या 'रेत मिचौ' इष्टके अनेन उपहिते । तस्मात् 'ते
एव' अस्य 'यजमानस्य' 'रेतः' पालयतः । 'अतो 'रेतसः'
विनाशाभावाच्च प्रजोत्पत्त्यर्थम् 'उपेयात्' । माहृत्तादिविधीनाम्
आघ्रातब्राह्मणोक्तावपि^(२) अवकाशाभावात् मर्गान्ते निवेशः* । पूर्वस्य
तु अन्वारोहणविधौ "नमस्ते हरसे" इत्याद्यधिरोहणादूर्ध्वभावित्वात्
'अग्न्यूर्जमिति परिपिबति" (५।४।४।१) इत्यनुवाकान्ते निवेशः ।

पूर्वस्मिन् प्रपाठके "यद्विराजावुपदधाति" (५।५।४।२) इत्यादिना
रेत मिचौ विधानमुक्तं, तत्रैव कश्चिद्विशेष विधत्ते,—“वीणि वाव
रेतासि पिता पुत्र पौत्र यत दे रेत मिचौ उपदध्यात् रेत
अस्य वि च्छिन्द्यात् तिस्र उप दधाति रेतस मन्तव्यै^(३)" इति ।
योऽयं 'पिता' इदानीं वर्तते, स अतीतस्य कस्यचित् रेतः ।
अस्य पितु 'पुत्र' रेतः । 'पौत्रः' तु पुत्रस्य रेतः । एवं
पितृपुत्रपौत्राणां 'वीणि' 'रेतासि' । तथा मति द्वयोर्ग्रेव रेत मिचौ.
उपधाने मति अर्वाशिष्ट 'रेत' 'वि'-च्छिन्द्यात् तस्मात् 'तिस्र'
रेत,मिच उपदध्यात् । तच्च रेत 'मन्तव्यै' मन्तव्यते ।

तिस्रोऽपि रेत मिच क्रमेण प्रशंसति,—“इय वाव प्रथमा
रेत मिक् वाक् वै इय तस्मात् पश्यन्ति इमां पश्यन्ति वाच वदन्तीम्
अन्तरिच द्वितीया प्राणो वै अन्तरिचं तस्मात् न अन्तरिच

* 'आघ्रात ब्राह्मणोक्तावपि' इत्येव सर्वत्र पाठ न समीचीनः ।

पश्यन्ति न प्राणम् असौ द्वतीया. चक्षुः वै असौ तस्मात् पश्यन्ति
 अमूं पश्यन्ति चक्षुः^(८)” इति । या ‘प्रथमा’ ‘रेत.मिक्’ सा
 भूमिरेव प्राथम्यमाभ्यात् । भूमिश्च वायूपैव अधोदृत्तित्वमाभ्यात् ।
 आभ्ये हि वाग्दृत्तित्वम्, नासिकायां प्राण, तत उपरि चक्षुः;
 ततो वाचः अधोदृत्तित्वम् । यस्मात् भूमिवाचौ अधोदृत्तित्वेन
 समानरूपे, ‘तस्मात्’ न केऽपि नानाविधगत्यादिपूर्णम् ‘इमां’
 भूमिं मादृरूपेण ‘पश्यन्ति’ । तथा विद्वत्सभायां सम्यक् ‘वदन्ती’
 ‘वाच’ ‘पश्यन्ति’ आद्रियन्ते । येयं ‘द्वतीया’ रेत.मिक्, सा च
 अन्तरिक्षरूपा मध्यमत्वमाभ्यात् । तच्च ‘अन्तरिक्ष’ प्राणस्वरूपम्
 प्राणभ्यापि वाक्चक्षुषोः मध्यवर्तित्वात् । यस्मात् अन्तरिक्षप्राणयो.
 माभ्य, ‘तस्मात्’ अमूर्त्तम् ‘अन्तरिक्षं’ चक्षुषा न ‘पश्यन्ति’ । ‘प्राण’
 च नासिकामध्मारिणं चक्षुषा न पश्यन्ति । येय ‘द्वतीया’ रेत.मिक्
 दृष्टका, सा शुलोकस्वरूपा उपरिवर्तित्वमाभ्यात् । सा च द्यौः
 चक्षुस्वरूपा, चक्षुरपि हि वाक्प्राणाभ्यामूर्ध्वं वर्त्तते । यस्माद्दि
 चक्षुषा साम्यं, ‘तस्मात्’ लोके जनाः सूर्यचन्द्रनक्षत्राद्यद्विताम्
 ‘अमूं’ दिवं प्रत्यक्षेण ‘पश्यन्ति’ । ‘चक्षुः’ अपि शुक्ललण्णकनीनिकोपेतं
 पङ्कीयमुखस्यं न प्रत्यक्षत ‘पश्यन्ति’ ।

तदेवं तिस्र. प्रशस्य तासु कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यजुषा
 इमां च अमूं च उपदधाति मनसा मध्यमाम् एषां लोकानां कृष्ट्यै
 अयो प्राणानाम्^(९)” इति । “विराड् व्योतिरधारयत्”(४।१।८।४)
 इति ‘यजुषा’ उच्चारितेन ‘इमां’ प्रथमा रेत मिचम् उपदधात् ।
 तथा “मघाड् व्योतिरधारयत्”(४।१।८।५) इति यजुषा उच्चारितेन

पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गान्यात्मन्नेवैनं
 विभर्ति^(१) प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्योखा चोलू-
 खलञ्च स्तनौ तावस्य प्रजा उप जीवन्ति यदुखाञ्चोलू-
 खलञ्चोपदधाति ताभ्यामेव यजमानोऽमुष्मिन् लोके-
 ऽग्निं दुहे^(२) सवतसुरो वा एष यदग्निस्तस्य वेधा-
 विहिता इष्टका प्राजापत्या वैष्णवी ॥ २ ॥

वैश्वकर्मणीरहोरात्राण्येवास्य प्राजापत्या यदुखं
 विभर्ति प्राजापत्या एव तदुप धत्ते यत् समिधं
 आदधाति वैष्णवा वै वनस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप
 धत्ते यदिष्टकाभिरग्निं चिनातीयं वै विश्वकर्मा वैश्व-
 कर्मणीरेव तदुप धत्ते तस्मादाहुस्त्रिष्टदग्निरिति^(३)
 तं वा एतं यजमान एव चिन्वीत यदस्यान्यः, चिनुया-
 दत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेदग्निस्य वृज्जीत योऽस्याग्निं
 चिनुयात्तं दक्षिणाभीराधयेदग्निमेव तत् स्पृणोति
 ॥ ३ ॥

पोढाविहितो वै । वैष्णवीः । अन्यः । विश्वतिथ्य
 ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अन्वारोहादिविधयो ह्यष्टमे समुदीरिताः ।

अथ नवमे आसन्धादिकमभिधीयते । “विष्णुमुखा वै देवाः” (पू०१।१) इत्यग्निन् अनुवाके ‘चतसृभिः सादयति’ इति यदिहितं, तच्च सादनाधारं विधत्ते,—“सूयते वै एषः अग्नीनां यः उखायां भ्रियते यत् अधः सादयेद् गर्भाः प्रपादुकाः स्युः अथो यथा मवात् प्रत्यवरोहति तादृक् एव तत् आसन्दी सादयति गर्भाणां पृथ्यै अप्रपादाय अथो सत्रम् एव एनं करोति^(१)” इति । ‘यः’ अयम् अग्निः ‘उखायां’ धार्यते, ‘एषः’ अग्निः अन्येषाम् ‘अग्नीनां’ मध्ये ‘सूयते’ अभिषिच्यते, ईश्वरत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । यदि एतादृशम् अग्निम् “अधः” भूमौ ‘सादयेत्’, तदानो प्राणिनां ‘गर्भाः’ भूमौ ‘प्रपादुकाः’ पतिताः ‘स्युः’ । अपि च ‘यथा’ लोके ‘मवात्’ ऐश्वर्यपदात् ‘प्रत्यवरोहति’ भ्रम्यति । ‘तादृक् एव’ ‘तत्’ अधः-सादनम् । तस्मात् आसन्दीम् आसादयति, महत्याम् आसन्ध्याम् उख्यं म्यापयेत् । तच्च म्यापनं प्राणिगर्भधारणाय पतनराहित्याय च भवति । अपि च ‘एनं’ ‘सत्रम्’ अभिषिक्तम् ईश्वरमेव ‘करोति’ । एतच्च सादनविधिसमीपे एव द्रष्टव्यम् ।

“न ह स्म वै पुराग्निः” (पू०१।१०) इत्यनुवाके यदिहितं ‘पडुधामं शिक्यं भवति इति’, तदेतदनुद्य प्रशंसति,—“गर्भो वै एषः यत् उख्यो योनिः शिक्यं यत् शिक्यात् उखां निरुहेत् योनेः गर्भं निर्हृष्यात् पडुधामं शिक्यं भवति षोढाविहितो वै पुरुषः आत्मा च शिरश्च चत्वारि अङ्गानि आत्मन् एव एनं विभर्त्ति^(१)” इति । योऽयम् ‘उखाः’ अग्निः, स गर्भम्यानीयः । ‘शिक्यं’ च योनिस्थानीयम् ।

यदि 'शिक्षात्' 'उखा' 'निरूहेत्' निर्गमयेत् विसृतेन उद्यामराहित्येन अध पातयेत् इत्यर्थः, तदा 'योने' सकाशात् 'गर्भ' नि शेषेण हतवान् भवति । अतस्तत्परिहाराय 'शिक्षा' षडभि उद्यामे ऊर्ध्व-प्रसृतरञ्जुविशेषैर्युक्तं कर्त्तव्यम् । लोके 'पुरुष' 'षोढाविहित' षडभि अवयवैरुपेत । 'आत्मा' मध्यशरीरम् एकौऽवयवः, 'शिर' द्वितीयावयवः, दौ हस्तौ, दौ पादौ इति 'चत्वारि' 'अङ्गानि' । अतः षडुद्यामे सति षडवयवयुक्तस्त्रशरीरे 'एव' 'एनम्' अग्निं धारयति । एतच्च वाक्यं षडुद्यामविधिसमीपे द्रष्टव्यम् ।

“एषा वा एतन्नोक्तानाम्” (पू। १। ८) इत्यनुवाके यत् 'उखामुप-दधाति' इति विहितं यच्च “स्त्रयमाह्वणम्” (पू। १। ८) इत्यनुवाके 'उलूखलमुपदधाति' इति विहितं, तदुभयमत्र सह प्रशंसति,— “प्रजापति वै एष यत अग्निं तस्य उखा च उलूखलं स्तनौ तौ अस्य प्रजा उप जीवन्ति यत उखा च उलूखलं च उपदधाति ताभ्याम् एव यजमान अमुग्निं लोके अग्निं दुहे^(१)” इति । यथीयमान 'अग्निः', 'एष' प्रजापतिस्वरूपः । तेन चितत्वात् उखालूखलयो फलमाधनत्वात् स्तनमादृश्यम् । एतदनुष्ठानजन्यं फलं 'प्रजा' 'उप-जीवन्ति' । एतदुपधानेन 'यजमान' अपि स्वर्गे तत् फलं 'दुहे' । एतच्च उदाहृतयो अनुवाकयो एकत्र द्रष्टव्यम् ।

अथ उख्यधारण-समिदाधानेष्टकोपधानानि प्रशंसति,— 'स-वत्सरो वै एष यत् अग्निं तस्य त्रेधाविहिता इष्टका प्राजापत्या वैष्णवा वैश्वकर्मणी अहोरात्राणि एव अस्य प्राजापत्या यत उख्य विभर्ति प्राजापत्या एव तत उप धत्ते यत समिध आदधाति

वैष्णवाः वै वनस्पतयः वैष्णवीः एव तत् उप धत्ते यत् इष्टकाभिः
 अग्निं चिनोति इयं वै विश्वकर्मा वैश्वकर्मणीः एव तत् उप धत्ते
 तस्मात् आहुः चिदत् अग्निः इति^(१)” इति । योऽयं चीयमानः ‘अग्निः’
 स एव संवत्सरधारणात् संवत्सरात्मकः । ‘तस्य’ च संवत्सररूपस्य
 अग्नेः सम्बन्धिन्यः ‘इष्टकाः’ ‘वेधा विहिताः’ चिप्रकाराः सम्पादिताः ।
 कास्ताः ? इति, ताः उच्यन्ते—‘प्राजापत्याः’ वैष्णव्यो वैश्वकर्मण्यश्च ।
 यानि एतानि ‘अक्षोरावाणि,’ तानि ‘एव’ ‘अस्य’ संवत्सररूपस्य
 अग्नेः प्रजापतिनिर्मितत्वात् ‘प्राजापत्याः’ इष्टव्याः । अत्र उत्पत्त्यधारणेन
 प्राजापत्याः उपहिता भवन्ति । तदेवं प्राजापत्यादिभिः तिष्ठभिः
 निष्पादितत्वात् ‘अग्निः’ चिगुणः इति अभिज्ञाः ‘आहुः’ ।

अथ उपधानकर्तारं विधत्ते,—“तं वै एतं यजमानः एव चिन्वीत
 यत् अस्य अन्यः चिनुयात् तं दक्षिणाभिः न राधयेत् अग्निम् अस्य
 वृञ्चीत यः अस्य अग्निं चिनुयात् तं दक्षिणाभिः राधयेत् अग्निम्
 एव तत् स्पृशोति^(२)” इति । यजमान एव चयनस्य कर्त्ता, न
 अध्वर्युः । यदि अध्वर्युः कुर्यात्, तदानीम् अध्वर्युः दक्षिणाभिः
 पश्चिमाभावे मति अग्निं नाग्रयेत् । अथ स्वयमग्रजः अध्वर्युणा
 कारयेत्, तदा ‘तं’ ‘दक्षिणाभिः’ तोषयेत् । तेन ‘अग्निम्’ ‘एव’
 तोषयति । तदिदं ब्राह्मणद्वयं मन्त्रव्याख्यामथे अवकाशाभावेन
 निवेशनीयम् ।

इति षाण्णाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपत्रः—
 अहिताभावे पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रजापतिरग्निमचिनुतुभिः संवत्सरं वसन्तेनैवास्य
 पूर्वार्धमचिनुत गोप्मेण दक्षिणं पक्षं वर्षाभिः पुच्छः
 शरदोत्तरं पक्षः हेमन्तेन मध्यं^(१) ब्रह्मणा वा अस्य
 तत् पूर्वार्धमचिनुत क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं
 विशोत्तरं पक्षमाशया मध्यं^(१) य एवं विद्वानग्निं चिनुत
 ऋतुभिरेवैनं चिनुतेऽथो एतदेव सर्वमव ॥ १ ॥

रुन्धे शृण्वन्त्येनमग्निं चिक्यानमन्त्यन्ः रोचते^(१) इयं
 वाव प्रथमा चित्तिरोपधयो वनस्पतयः पुरीषमन्त-
 रिक्षं द्वितीया वयांसि पुरीषमसौ तृतीया नक्षत्राणि
 पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षिणा पुरीषं यजमानः पञ्चमी
 प्रजा पुरीषं^(१) यन्निचितीकं चिन्वीत यज्ञं दक्षि-
 णामात्मानं प्रजामन्तरियात्तस्मात्पञ्चचितीकश्चेत्य
 एतदेव सर्वं स्पृणोति^(१) यन्तिस्तश्चितयः ॥ २ ॥

चिदृद्धमिर्यद्दे द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै^(१) पञ्च
 चितयो भवन्ति पाङ्क्तः पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति
 पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश
 सम्पद्यन्ते दशाक्षरो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तः
 स्पृणोत्यथो दशाक्षरा विराडन्न विराड् विराज्ये-
 वान्नाद्ये प्रति तिष्ठति^(१) संवत्सरो वै पृथी चितिः कृतवः
 पुरीषः^(१) पद चितयो भवन्ति पद पुरीषाणि द्वादश

सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति
तिष्ठति^(१) ॥ ३ ॥

अथ । चितयुः । पुरीयं । पञ्चदश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥०॥

आमन्वृत्ताममुख्यानि नवमे वर्णितानि हि ।

अथ दशमे चयनं यजुधा प्रशस्यते । तच्च वसन्ताद्युतुदारा
प्रशंसार्हाह,—“प्रजापतिः अग्निम् अविनुत अतुभिः संवत्सरं वसन्तो नैव
अस्य पूर्वार्धम् अविनुत सीमेण दक्षिणं पक्षं वर्षाभिः पुच्छं
ग्रहा उत्तरं पक्षं हेमन्तेन मध्यम्^(१)” इति । अथ संवत्सरो
दृष्टान्तः । अतुभिर्यथा संवत्सरो निष्पाद्यते, तथा ‘अग्निम्’ अपि
‘अतुभिः’ ‘प्रजापतिः’ ‘अविनुत’ । अतुमयोऽयं यज्ञः इति महन्त्य
एव चयनं, तच्च वसन्तः शिरोभागः । एवं दक्षिणपक्षादयो योज्याः ।

अथ ब्राह्मणादिरूपतं महन्त्येन प्रशंसति,—“ब्राह्मणा वै अस्य
तत् पूर्वार्धम् अविनुत सीमेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं विद्या
उत्तरं पक्षम् आगया मध्यम्^(१)” इति । आग्रा मानमी टप्पादिः ।

अथ वेदमे प्रशंसति,—“य एवं विद्वान् अग्निं विनुते अतुभिः
एव एमं विनुते अयो एतत् एव सर्वम् अत्र इत्ये मृद्वन्ति एतम्
अग्निं चिक्षातम् अन्ति अयं रोषते^(१)” इति । ‘यः’ यज्ञमात्रः ‘एवं’
वसन्ताद्यात्मकं ब्राह्मणाद्यात्मकं च ‘विद्वान्’ तथैव सर्वदा

भावयन् 'अग्निं' 'चिनुते', सः प्रजापतिवत् 'चतुभिः' ब्राह्मणा-
दिभिश्च चितवान् भवति । अपि च 'एतत्' चतुर्णां ब्राह्मणादीनां
च स्वरूपं 'सर्वम्' अधीनं करोति । किञ्च 'अग्निं' चितवन्नाम् 'एनं'
यजमानं सर्वे जनाः 'शृण्वन्ति', "अग्निचित् कपिला सत्री" इत्यादि-
स्यतिविषयत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । किञ्च 'अन्नं' समृद्ध
स्वादु च सर्वदा 'अस्ति' । अपि च सर्वेभ्यः 'रोचते' प्रीतिविषयो
भवति ।

अथ चितिपञ्चकं पुरीषपञ्चकं च भूम्यादिरूपेण प्रशंसति,—
“इयं वाव प्रथमा चितिः ओषधयो वनस्पतयः पुरीषम् अन्तरिक्षं
द्वितीया वयाम् पुरीषम् अश्वौ तृतीया नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञः
चतुर्थी दक्षिणा पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा पुरीषम्^(१)” इति ।
या 'इयं' 'प्रथमा चितिः', सा भूमिरेव । यच्च तस्या उपरि
प्रसारितं 'पुरीषं', तत् ओषधि-वनस्पतिस्वरूपम् । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् ।

अथ शाखान्तरगतं चितित्रयपक्षं निराकृत्य स्वकीयं चिति-
पञ्चकपक्षं स्थापयति,—“यत् त्रिचितोकं चिन्वीत यज्ञं दक्षिणाम
आत्मानं प्रजाम् अन्तः इयात् तस्मात् पञ्चचितोकः चेतयः एतदेव
सर्वं स्पृणोति^(२)” इति । चतुर्थचिति-तत्पुरीषयोर्यज्ञ-दक्षिणा-
रूपत्वमुक्तम्, पञ्चमचिति-तत्पुरीषयोर्यजमान-प्रजारूपत्वम् । एवं
सति त्रिचितिपक्षे यज्ञादीनाम् अन्तरायः स्यात् । 'तस्मात्'
पञ्चचितियुक्त एव अग्निः 'चेतयः' । तथा सति 'एतत्' भूम्यादिक
'सर्वम्' अपि प्रीणयत्येव ।

आद्यं चित्तियम् उत्तरद्वयञ्च विभज्य प्रशंसति,—“यत् तिस्रः
चित्तयः त्रिदत् हि अग्निः यद् दे दिपाद् यजमानः प्रतिष्ठित्यै^(१)”
इति । या एता आद्याः ‘तिस्रः’ ‘चित्तयः’, ताभिः अग्नेस्त्रैगुणं
सम्पादितं भवति । त्रैगुण्यञ्च प्राजापत्यादिभिरिष्टकाभिः पूर्वमुक्तम् ।
ये च उत्तरे ‘द्वे’ चित्ता, ताभ्यां ‘दिपाद् यजमानः’ प्रतिष्ठितो भवति ।

अथ समूहरूपेण प्रशंसति,—“पञ्च चित्तयो भवन्ति पाङ्क्तः
पुरुषः आत्मानम् एव स्पृणोति पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैः
अभ्युहति दश सम्पद्यन्ते दशाचरो वै पुरुषः यावान् एव पुरुषः तं
स्पृणोति अथो दशाचरा विराट् अन्नं विराड् विराजि एव अन्नाद्ये
प्रति तिष्ठति^(२)” इति । पुरुषस्य दशाचरत्वं किद्राभिप्रायेण
द्रष्टव्यम् । यानि शिरमि सप्त किद्राणि, ये च अधो दे किद्रे, या च
नाभिः, तानि सर्वाणि यावज्जीवम् अविनाशात् अचराणीत्युच्यन्ते ।
एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र आधायते,—“सप्त वै शीर्षस्थाः प्राणा
दाववाक्षो । नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इति । अतो
दशमह्यया पुरुषं साकन्धेन प्रीणयति । किं च विराड्द्वाग्न अग्ने
‘प्रति’-‘तिष्ठति’ ।

अथ षष्ठिर्चितिं तत्पुरीषञ्च प्रशंसति,—“मन्त्रकुरो वै षष्ठी चितिः
क्षतवः पुरीषश्^(३)” इति । अत्र सर्वत्र प्रशंमारूपत्वात् मन्त्रकुरादि-
रूपतायां न विस्तेयम् ।

अथ सत्रे मिलित्वा^(४) प्रशंसति,—“षट् चित्तयो भवन्ति षट्
पुरीषाणि द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मामाः मन्त्रकुरः मन्त्रकुरे एव प्रति
तिष्ठति^(५)” इति । तदेतद् ब्राह्मणं सर्वान्ते द्रष्टव्यम् ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

रोहितो धूम्रो रोहितः कर्कन्धुरो रोहितस्ते प्राजापत्या
वभुररुणवभुः शुक्वभुस्ते रौद्राः श्वेतः श्वेताक्षः
श्वेतग्रीवस्ते पितृदेवत्यास्तिस्रः कृष्णा वशा वारुण्य-
स्तिस्रः श्वेता वशाः सौर्यो मैत्रावार्हस्पत्या धूम्र-
ललामास्तूपराः ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चयनस्य प्रथमात्र दशमे वज्रधेरिता ।

अथाष्टादशनामान पशवो ह्यश्वमेधिका ॥

अष्टादशसंख्याकानां पशूनाम् एकैकं मङ्गात् । तत्र अग्निं
एकादशे अनुवाके प्रथमं मङ्गमाह,—“रोहितो धूम्रो रोहितः कर्कन्धु-
रोहितः ते प्राजापत्या वभुः अरुणवभुः शुक्वभुः ते रौद्राः श्वेतः
श्वेताक्षः श्वेतग्रीवः ते पितृदेवत्यास्तिस्रः कृष्णा वशा वारुण्य-
स्तिस्रः श्वेता वशाः सौर्यो मैत्रावार्हस्पत्या धूम्रललामास्तूपराः^(१)”
इति । पूर्वप्रपाठके “इन्द्राय राज्ञे सुकरः” (५।५।११) इत्यादौ
जातिभेदा उक्ताः, दृष्टं तु वर्णभेदा उच्यन्ते । ‘रोहित-
लोहितवर्णः’ ‘धूम्रो रोहितः’ अस्पृष्टलोहितः । ‘कर्कन्धुरो रोहितः’ मौवीर-

वर्णः । 'ते' एते त्रयः 'प्राजापत्याः' प्रजापतिदेवताकाः । एवमुत्तर-
त्रापि एकैकस्य देवस्य त्रयस्त्रयो विज्ञेयाः । 'बभ्रुः' पाण्डुरकपिलः ।
'अरुणबभ्रुः' रक्तकपिलः । 'शुकबभ्रु' हरितशुकसमानवर्ण । 'श्वेतः'
अरक्तकवर्णः, शुक्लरक्त इत्येके । 'श्वेताक्ष' रक्तदृष्टिः । 'श्वेतपीवः'
प्रमिद्धः । 'तिस्रः' इत्यादिक स्पष्टम् । 'धूम्रललामाः' धूम्रवर्णपुण्ड्राः ।
'तृपराः' शृङ्गहीनाः ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुणयजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

पृश्निस्तिरश्चो न पृश्निरूद्धं पृश्निस्ते मारुताः फल्गू-
लौहितोर्णी बलक्षी ताः सारस्वत्यः पृषती स्थूलपृषती
क्षुद्रपृषती ता वैश्वदेव्यस्तिस्त्रः श्यामा वृशाः पौष्ण्य-
स्तिस्त्रो रोहिणीर्वृशा मैत्रियं ऐन्द्राबाहस्पत्या अरुण-
ललामास्तूपराः ॥ १ ॥

रोहितः पृश्निः पङ्क्तिशक्तिः पङ्क्तिशक्तिः ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ द्वितीयं सङ्गमाह,-

"पृश्निः तिरश्चीनपृश्नि ऊर्ध्वपृश्निः ते मारुताः फल्गूः लौहितोर्णी
बलक्षी ताः सारस्वत्यः पृषती स्थूलपृषती क्षुद्रपृषती ताः वैश्वदेव्यः

तिस्रः श्यामाः वशाः पौष्ण्यः तिस्रो रोहिणीः वशा मैत्रियः
 ऐन्द्रावाहस्यत्या अरुणललामा त्वपराः” इति । ‘पृश्नि’ शुक्र-
 विन्दुचितश्चित्रवर्णः । तिर्यक्प्रवृत्तपृश्निवर्णः* । एतेन ‘ऊर्द्धपृश्नि’
 व्याख्यातः । ‘फलगूः’ लवणवर्णः । ‘लोहितोर्णी’ लोहितलोमा ।
 ‘बलची’ शुक्रावयवा । ‘पृषती’ शुक्रविन्दुभिश्चिता । ‘मूलपृषती’
 मूलशुक्रविन्दुभिश्चिता । ‘तुद्रपृषती’ सूक्ष्मशुक्रविन्दुभिरुपेता ।
 ‘श्यामाः’ श्यामवर्णाः । ‘रोहिणीः’ रोहितवर्णाः । ‘अरुणललामा’
 मन्ध्यावर्णपुण्ड्राः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयज्ञ-
 संहिताभाष्ये षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

शितिवाहुरन्यतःशितिवाहुः समन्तशितिवाहुस्त
 ऐन्द्रवायवाः शितिरन्ध्रोऽन्यतःशितिरन्ध्रः समन्तशिति-
 रन्ध्रस्ते मैत्रावरुणाः शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मुनि-
 वालस्त आश्विनास्तिष्ठः शिल्पा वशा वैश्वदेव्यस्तिष्ठः
 श्येनीः परमेष्ठिनै सोमापौष्णाः श्यामललामा
 त्वपराः ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 त्रयदशोऽनुवाकः ॥०॥

* एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘तिर्यक्प्रवृत्तपृश्निवर्णः’—इति
 पाठो भवितुं यत्नः ।

तृतीयं सङ्गमाह,—

“श्रुतिवाङ्मः अन्यतःश्रुतिवाङ्मः समन्तश्रुतिवाङ्मः ते ऐन्द्रवायवाः
श्रुतिरन्ध्रः अन्यतःश्रुतिरन्ध्रः समन्तश्रुतिरन्ध्रः ते मैत्रावरुणाः
शुद्धवाल्मः सर्वशुद्धवाल्मः मणिवाल्मः ते आश्विनाः तिस्रः श्रुत्याः
वशाः वैश्वदेव्यः तिस्रः श्येनीः परमेष्ठिने सोमापौष्णाः श्यामललामा-
स्तूपराः” इति । श्रुतिः शुक्लो वाङ्मैकदेशो यस्य असौ ‘श्रुतिवाङ्मः’ ।
‘अन्यतःश्रुतिवाङ्मः’ यत् प्रथमस्य श्रुतित्वं, ततोऽन्यत्रैकदेशे श्रुतित्वं
यस्य सः अन्यतःश्रुतिः, तादृशो वाङ्मर्यस्य स तथोक्तः । ‘समन्तश्रुति-
वाङ्मः’ सर्वशुक्लवाङ्मः । ‘श्रुतिरन्ध्रः’ शुक्लच्छिद्रः । अन्यतःश्रुतिरन्ध्र-
समन्तश्रुतिरन्ध्रौ च पूर्ववत् । ‘शुद्धवाल्मः’ शुक्लपुच्छावयवः । ‘सर्वशुद्ध-
वाल्मः’ शुक्लसर्वपुच्छः । ‘मणिवाल्मः’ शुक्लाशुक्लचितवाल्मः । ‘श्रुत्याः’
नानावर्णाः । श्येन्यः शुक्लवर्णाः । ‘श्यामललामा.’ श्यामवर्णपुष्टाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृण्ययजुः-
मंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ • ॥

उन्नतः सप्तमो वामनस्त ऐन्द्रावरुणाः श्रुति-
ककुच्छ्रितिपृष्ठः श्रुतिभसुत्त ऐन्द्रा वाईस्पत्याः श्रुति-
पाच्छ्रित्योष्ठः श्रुतिमुस्त ऐन्द्रावैष्णवास्तिस्रः सिन्धु
वशा वैश्वकर्मण्यस्तिस्रो धावेष्टपोदरा ऐन्द्रापौष्णाः

श्वेतललामास्तूपराः । १।२। श्रित्तिवाहुन्नतः पञ्च-
विंशतिः पञ्चविंशतिः ॥ १४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ चतुर्थं महामाह,—

“उन्नत ऋषभो वामन ते ऐन्द्रावरुणा श्रितिकरुत् श्रितिष्ठ
श्रितिभमत् ते ऐन्द्रावार्हस्पत्या श्रितिपात् श्रित्योष्ठ. श्रितिभु ते
ऐन्द्रावैष्णवा तिस्र. सिध्मा वशा वैद्यकर्मण्य तिस्रो धात्रे पृषोदरा
ऐन्द्रापौष्णाः श्वेतललामास्तूपरा ” इति । ‘उन्नतः’ उन्नतपृष्ठ
‘ऋषभ’ युवा । ‘वामन’ हस्ताङ्ग. । श्रिति शुक ककुत् यस्य स
तथोक्तः । ‘श्रितिष्ठ.’ श्वेतपृष्ठः । ‘श्रितिभमत्’ शुकजघन ।
‘श्रितिपात्’ स्पष्टम् । ‘श्रित्योष्ठ’ श्वेतोष्ठः । ‘श्रितिभु.’ श्वेतभु ।
‘सिध्माः’ सिध्मलाङ्गा, पादे श्रिता श्वेत्याङ्कितदेश । ‘पृषोदरा’
पृषन्ति उदरे यासां ता पृषोदरा । ‘श्वेतललामा’ स्पष्टा ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

क॒र्णास्त्रयो॑ यामाः सौम्यास्त्रयः श्रित्ति॒ङ्गा अ॒ग्नये॑
 यवि॑ष्ठाय॒ त्रयो॑ नकु॒लास्त्रि॒स्रो रोहि॑ष्णीस्त्र्यव्यस्ता
 वसू॑र्मां त्रि॒स्रोऽरु॒णा दि॒त्यौद्वा॑स्ता रु॒द्राणां॑ सोमै॒न्द्रा
 ब॒भ्रुल॑लामास्तूपराः । १ । क॒र्णाः त्रयो॑ वि॒ंशतिः॑ ॥ १५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमं ब्रह्माह,—

“कर्णाः त्रयो यामाः सौम्याः त्रयः श्रित्तिङ्गाः अग्नये यविष्ठाय
 त्रयो नकुलाः तिस्रः रोहिणीः त्र्यव्यः वसूमां तिस्रः अरुणाः
 दित्यौद्वाः ताः रुद्राणां सोमैन्द्राः बभ्रुललामाः तूपराः” इति ।
 ‘कर्णाः’ द्विन्नकर्णाः । ‘यामाः’ यमदेवत्याः । ‘श्रित्तिङ्गाः’ श्वेतपादाः ।
 ‘यविष्ठाय’ युवतमाय । ‘नकुलाः’ नकुलवर्णाः । ‘त्र्यव्यः’ मातृवर्णाः ।
 ‘रोहिणीः’ स्रोहितवर्णाः । ‘दित्यौद्वाः’ द्विवर्णाः । ‘अरुणाः’ अरुणवर्णाः ।
 ‘बभ्रुललामाः’ पिङ्गलपुङ्गवाः ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श॒ण्ठास्त्रयो॑ वैष्ण॒वा अ॒धीलो॒धक॒र्णास्त्रयो॑ विष्ण॒व
 उ॒रुक्मा॑य॒ स॒प्तुदि॒नस्त्रयो॑ विष्ण॒व उ॒रुगा॑याय पञ्चा॒वी-

स्ति॒स्र आ॒दि॒त्यानां॑ चि॒वत्सा॒स्ति॒स्रोऽङ्गि॑र॒सामै॒न्द्रावै॑ष्ण॒वा
गौर॑ल॒लामा॒स्तूप॒राः । १ ।

‘शु॒ण्ठाः विं॒शतिः॑ ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठं सङ्गमाह,—

“शु॒ण्ठाः च॒यो वै॑ष्ण॒वा. अधी॑लो॒धकर्णाः॑ च॒यो वि॑ष्ण॒वे उ॒रु॒कमा॒य
सप्त॑दि॒नः च॒यो वि॑ष्ण॒वे उ॒रु॒गाया॒य प॒ञ्चा॒वीः ति॒स्रः आ॒दि॒त्यानां॑
चि॒वत्साः॑ ति॒स्रः अ॒ङ्गि॒र॒साम् ऐ॒न्द्रावै॑ष्ण॒वाः गौर॑ल॒लामाः॑ तूप॒राः”
इति । ‘शु॒ण्ठाः’ अवेष्टितकर्णाः, अल्पकायाः इत्येके । ‘अधी॑लो॒ध-
कर्णाः’ कर्षोपरिप्ररूढकर्णाः । ‘उ॒रु॒कमा॒य’ विस्तीर्णपादाय ।
‘सप्त॑दि॒नः’ सम्प्रमानपुच्छः । ‘उ॒रु॒गाया॒य’ उ॒रु॒भिर्म॑हर्षिभिर्गता-
याय । प॒ञ्चा॒व्यः अर्धतृतीयवर्षाः चि॒वत्स॒राः । ‘गौर॑ल॒लामाः॑
स्पृष्टाः ।

इति माधनाचार्यविरचिते माधवाये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयज्ञ-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इन्द्रा॒य रा॒ज्ञे च॒यः शि॒तिपृ॒ष्ठा इन्द्रा॑या॒धि॒राजा॒य
च॒यः शि॒ति॒ककु॒द् इन्द्रा॑य स्वर॒ज्ञे च॒यः शि॒ति॒भस॑दस्ति॒स्र-
स्तु॒यैर्द्यौः॑ सा॒ध्याना॑न्ति॒स्रः प॒ष्टी॒द्यौ वि॒श्वेपां॑ दे॒वाना॑-

माम्रेन्द्राः कृष्णललामास्तूपराः । १ । इन्द्राय द्वाविंशतिः ॥ १७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सप्तमं महमाह,—

“इन्द्राय राज्ञे चयः शितिष्ठः इन्द्राय अधिराजाय चयः शितिककुदः इन्द्राय स्वराज्ञे चयः शितिभसदः तिस्रः सूर्योद्गाः माध्यानाम् तिस्रः पष्ठ्यौद्गाः विन्धेष्वां देवानाम् आम्रेन्द्राः कृष्णललामास्तूपराः” इति । शितिष्ठशितिककुच्छितिभमच्छन्दा व्याख्याताः । ‘सूर्योद्गाः’ सार्धचतुर्वर्णाः । ‘माध्यानां’ देवविशेषाणाम् । ‘पष्ठ्यौद्गाः’ चतुर्वर्णाः ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अदित्यै चर्यो रोहितैता इन्द्रायै चयः कृष्णैताः कुक्षै चर्यो रुणैतास्तिस्रो धेनवो राकायै चर्योऽनुद्वाहः सिनीवाल्या आग्नावैष्णवा रोहितललामास्तूपराः । १ । अदित्यै अष्टादश ॥ १८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अष्टमं सङ्गमाह,—

“अदित्यै चयः रोहितैता इन्द्राण्यै चयः कृष्णैताः कुक्ष्यै चयः
अरुणैता तिमिरे धेनवः राकायै चयः अनङ्गाह सिनीवान्यै आग्रा-
वैष्णवाः रोहितललामा त्वपरा.” इति । ‘एता’ हरिता
हरितवर्णाः ; ते च रोहितेन अत्यन्तरत्नेन युक्ताः ‘रोहितैताः’ ।
कृष्णेन युक्ताः ‘कृष्णैताः’ । ईषद्रत्नेन युक्ताः ‘अरुणैताः’ । धेन्वादयः
प्रसिद्धाः* ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
संहितामाथे पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गाः सोमाय राज्ञे चयः सारङ्गाः
पार्जन्या नभोरूपास्तिस्त्रैः जा मुल्हा इन्द्राण्यै तिस्रो
मेघ्य आदित्या द्यावापृथिव्या मालङ्गास्तूपराः । १ ।
सौम्याः एकान्नविंशतिः ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
जनविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमं सङ्गमाह,—

“सौम्यास्त्रयः पिशङ्गा सोमाय राज्ञे चयः सारङ्गा पार्जन्या

* अथ ‘ते च’ इत्यत्र ‘स च’ इति, एव ‘कृष्णेन युक्ता’ इत्यत्र ‘कृष्णेन
युक्त’ इति सर्वत्र पाठ ग्रामादिक इव प्रतिभाति ।

नभोरूपाः तिस्रः अजाः मल्हाः इन्द्राण्यै तिस्रो मेथ. आदित्याः
 द्यावापृथिव्याः मालङ्गाः त्वपराः” इति । ‘पिशङ्गाः’ गोरोचनवर्णाः ।
 ‘मारङ्गाः’ मारङ्गवर्णाः । ‘पाजेन्याः’ पर्जन्यदेवत्याः । ‘नभोरूपाः’
 अश्विनवर्णाः । ‘मल्हाः’ गलस्तनाः । ‘मालङ्गाः’ महाकायाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके जनविशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणाय राज्ञे त्रयो
 रोहितललामा वरुणाय रिशादसे त्रयोऽरुणललामाः
 शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवास्त्रयः पृश्नयः सर्वदेवत्या ऐन्द्रा-
 सुराः श्वेतललामास्तूपराः । १ । वारुणा विंश-
 ततिः ॥ २० ॥

इति सैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दशमं सप्तमाह,—

“वारुणास्त्रयः कृष्णललामाः वरुणाय राज्ञे त्रयो रोहितललामाः
 वरुणाय रिशादसे त्रयः अरुणललामाः शिल्पा त्रयः वैश्वदेवाः
 त्रयः पृश्नयः सर्वदेवत्याः ऐन्द्रासुराः श्वेतललामाः त्वपराः” इति ।
 रिशानां लोकहिंसकानां नाशयित्रे ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सोमाय स्वरान्नोवाहावनद्वाहोविन्द्राग्निभ्या-
मोजोदाभ्यामुष्टारविन्द्राग्निभ्यां वलदाभ्यां सीरवाहा-
वत्रो द्वे धेनू भौमी दिग्भ्यो वडवे द्वे धेनू भौमी वैराजी
पुरुषो द्वे धेनू भौमी वायवे आरोहणवाहावनद्वाहौ
वारुणी कृष्णे वशे अराक्षौ दिव्याष्टपभौ परिमरौ । १ ।
सोमाय चतुस्त्रिंशत् ॥ २१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके
एकविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एवमेतैर्दशभिरनुवाकैः अष्टादशिनः पञ्चवः आम्नाताः । अथैकेना-
नुवाकेन द्वाविंशः पशूनाह,—

“सोमाय स्वरान्नो अनोवाहौ अनद्वाहौ इन्द्राग्निभ्याम्
ओजोदाभ्याम् उष्टारौ इन्द्राग्निभ्यां वलदाभ्याम् सीरवाहौ अत्री द्वे
धेनू भौमी दिग्भ्यो वडवे द्वे धेनू भौमी वैराजी पुरुषो द्वे धेनू
भौमी वायवे आरोहणवाहौ अनद्वाहौ वारुणी कृष्णे वशे
अराक्षौ दिव्यौ ष्यपभौ परिमरौ” इति । ‘अनोवाहौ’ शकटवहन-
मर्थे । ‘अनद्वाहौ’ बलीवर्द्धौ । ‘ओजोदाभ्याम्’ अष्टमधातुप्रदा-
त्तभ्याम्* । ‘उष्टारौ’ शकटवाहिनोः सहकारित्वेन पुरोगामियुग-
वोढारौ । ‘सीरवाहौ’ लाङ्गलवाहिनौ । ‘अत्री’ अविषदृशौ ह्रस्वौ
अनद्वाहौ इत्यर्थः । भूमेर्धेनुद्वयम् । दिशं वडवाद्वयम् । पुन-

* ‘प्रदातारौ’ इति सर्वत्र पाठः ।

भूमिर्धेतुदयम् । विराट्-देवतायाः 'पुरुषी' मनुष्यस्त्रियौ । पुनर्भूमि-
र्धेतुदयम् । 'आरोहणवाहौ' मनुष्यारोहणार्थं निर्मितं शकटं वहन्तौ
बलीवर्दौ । पूर्वन्तु धान्यादिवाहिकशकटार्थावुक्तौ ; अत्र तु
ारजकुमारादिविनोदार्थं शकटवाहिनावित्यर्थः । वरुणस्य तु रुष्णमृग-
जातीये स्त्रियौ बन्धे । द्युदेवतायास्तु 'अराद्यौ' उच्छ्रितमृद्भौ ;
'ष्टपभौ' शेषकौ ; 'परिमरौ' उभयतो मरणयुक्तौ, यस्य पशोः
अग्रजोऽपि मृतः अनुजोऽपि मृतः तादृशौ ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥०॥

एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ लभ्यन्ते हगलः
कल्माषः किकिदीविर्विदीगयस्ते त्वाघ्राः सौरीर्नव श्वेता
वशा अनूबन्ध्या भवन्त्याग्नेय ऐन्द्राग्र आश्विनस्ते
विशालयूप आ लभ्यन्ते ॥ १ ॥

एकादश पञ्चविंशतिः ॥ २२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ उक्तमेष्ट्यतिराचेऽनुष्ठेयान् कांश्चित्पशूनाह,—

“एकादश प्रातर्गव्याः पशवः आ लभ्यन्ते हगलः कल्माषः
किकिदीविः विदीगयः ते त्वाघ्राः सौरीः नव श्वेताः वशाः अनूबन्ध्याः

भवन्ति आग्नेयः ऐन्द्राग्रः आश्विनस्ते विशालयूपे आ-लभ्यन्ते" इति ।
 तृतीयेऽङ्गि प्रातःकाले गोजातीया एकादश पशवः । ते च देवता-
 विशेषस्य अनुकृत्वात् प्राजापत्याः । कृगलादयस्त्रयः 'लाष्टाः' । 'कृगलः'
 कागार्भकः, स च 'कल्माषः' कृष्णवर्णमिश्रः । 'किकिदीविः' तित्तिरिः ।
 'विदीगयः' कुक्कुटविशेषः । एते च तस्मिन्नेवाहनि आलभ्यन्ते ।
 'सौरीः' सूर्यदेवताका । 'अनूवन्ध्याः' चरमकालीनाः पशवः । ताश्च
 'वशाः' वन्ध्याः, 'येता' येतवर्णाः, नवसङ्ख्याकाश्च 'भवन्ति' । पुनरपि
 आग्नेयादयस्त्रयः पशवः आलभ्यन्ते । 'ते' च त्रयो मध्यमे यूपे
 अतिविस्तृताग्निष्ठाव्ये यूपे 'आ'-लभ्यन्ते ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवाये वेदार्थप्रकाशे कृष्णजङ्ग-
 मसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पि॒शङ्गास्त्रयो वास॒न्ताः सार॒ङ्गास्त्रयो ग्रैष्माः
 पृ॒षन्त॑स्त्रयो वा॒र्षि॒काः पृ॒श्नय॑स्त्रयः शार॒दाः पृ॒श्नि-
 स॒व्यास्त्रयो हैम॑न्तिका अवलि॒प्तास्त्रयः शैशि॒राः
 संवत्स॑राय॒ निर्वक्ष॑सः ॥ १ ॥

पि॒शङ्गाः वि॒श्रुतिः ॥ २३ ॥

हिर॑ण्यवर्णाः । अ॒पां ग्र॑हान् । भू॒तेष्ट॑काः । स॒जूः ।
 संवत्स॑रमुख्यं । प्र॒जाप॑तिः, -स क्षुरप॑विः । अ॒ग्नेव
 दी॒क्षया॑ । सुव॑र्गाय, -तं यत् । सू॒यने॑ । प्र॒जाप॑तिः, -ऋ॒तुभिः ॥

रोहितः । पृश्निः । शितिवाहुः । उन्नतः । कर्णाः ।
 शुण्ठाः । इन्द्राय । अदित्यै । सौम्याः । वारुणाः । सोमाय ।
 एकादश । पिशङ्गाः । त्रयोविंशतिः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णाः (१।१) । भूतेष्टकाः (३।१) । छन्दो यत्
 (५।२) । कनीयाः सम् (८।२) । चिष्टक्षमिः (१०।३) ।
 वारुणाः (२०।१) । चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके
 त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥०॥

इति संहितापञ्चमाष्टके पष्ठप्रपाठकप्रश्नः समाप्तः ॥
 ॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

अथ चतुषष्टमाह,—

“पिशङ्गास्तयो वामन्ता मारङ्गास्तयो वैप्राः प्रयन्तस्तयो वार्षिकाः
 प्रथयस्तयः शारदाः पृश्निमव्यास्तयो हैमनिकाः अवलिप्तास्तयः
 गैशिराः मंवत्सराय निवत्समः” इति । ‘पिशङ्गाः’ गोरोचनवर्णाः ।
 ‘मारङ्गाः’ मारङ्गवर्णाः । ‘प्रयन्तः’ विजातीयविन्दुयुक्ताः । ‘प्रथयः’
 श्वेताः । ‘पृश्निमव्याः’ कटिभागे श्वेतवर्णाः । ‘अवलिप्ताः’ मङ्गोर्णवर्णाः ।
 वसन्ताद्युतवः तेषाम् । मंवत्सरदेवतायाम् ‘निवत्समः’ नियेन
 वत्समा युक्तः ।

अत्राप्यष्टप्रपाठकस्य विनियोगमङ्गुहः,—

कुम्भेष्टकामन्त्रणार्था ‘हिरण्य’ (१) इति त्रयोदश ।

‘दिवि’ (२।४) इति चरुमादध्याद् देवस्य’ (३।२) इत्यभिषेचनम् ।

‘मजूः’ (४।१) आहुतयः पञ्च ‘घृतेन’ (४।१) इत्यनुपज्यते ॥

‘ष्टो’ (६।४) वैश्वानरी याज्ञे पुरीषं न्यापयेत्तया ।

अन्वारोहेचितिं स्वामी ‘ष्टयिवीमाकमि’ (८।१) इत्यतः ॥

‘ष्टो यज्ञः’ ‘तस्य ते’ (८।६) द्वे समिष्टयजुषी मते ।

‘पिता मात’ (८।६) इति मन्त्रेण चित्यग्निमनुशंसति ॥

अथमेघस्य पञ्चो रोहिताद्या (११-२३) उदीरिताः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यदं विनाशयन् ।

सुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमष्टेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकः
सम्पूर्णः ॥०॥

समाप्तश्च षष्ठः प्रपाठकः ॥

॥०॥ ॐ नमः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।

पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ओम् ॥

यो वा अयथादेवतमग्निं चिनुत आ देवताभ्यो
दृश्यते पापीयान् भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य
आ दृश्यते वसीयान् भवत्याग्नेया गायत्रिया प्रथमा-
श्वितिमभि मृशेत् त्रिष्टुभा द्वितीयां जगत्या तृतीया-
मनुष्टुभा चतुर्थीं पङ्क्त्या पञ्चमीं यथादेवतमेवाग्निं
चिनुते न देवताभ्य आ दृश्यते वसीयान् भवति^(१)
इडाये वा एषा विभक्तिः पशव इडा पशुभिरे-
नम् ॥ १ ॥

चिनुते^(१) यो वै प्रजापतये प्रतिषोच्याग्निं चिनोति

नार्तिमार्च्छत्यश्वावभितस्तिष्ठेतां कृष्ण उत्तरतः श्वेतो
 दक्षिणस्तावालभ्येष्टका उप दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं
 प्राजापत्योऽश्वः साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्यामिं
 चिनोति नार्तिमार्च्छति^(१) एतद्वा अहो रूपं यच्छेतोऽश्वो
 रात्रियै कृष्ण एतदहः ॥ २ ॥

रूपं यदिष्टका रात्रियै पुरीषमुपधास्यन् कृष्णमहोरावा-
 श्वेतमश्वमभि मृशेत् पुरीषमुपधास्यन् कृष्णमहोरावा-
 भ्यामेवैनं चिनुते^(२) हिरण्यपाचं मर्धोः पूर्णं ददाति
 मधुव्योऽसानीति^(३) सौर्या चित्रवत्यावेक्षते चित्रमेव
 भवति मर्ध्यान्दिनेऽश्वमव प्रापयत्यसौ वा आदित्य
 इन्द्र एव प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्तमेव साक्षाद्
 चाम्नोति^(४) ॥ ३ ॥

एनम । एतदहः । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

श्रीगणेशाय नमः ।

हरिः ओम् ।

यस्य निश्चयितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उपानुवाकं यत्प्रोक्तं दयोः पञ्चमपठयोः ।

ततोऽवशिष्टं तत्सर्वं सप्तमेऽत्राभिधीयते ॥

तत्रादौ तावत् मन्त्रविशेषैश्चितीनामभिमर्शनं विधत्ते,—“यो वै
अथथादेवतम् अग्निं चिनुते आ देवताभ्यो वृक्ष्यते पापीयान् भवति
यो यथादेवतं न देवताभ्यः आ वृक्ष्यते वमीयान् भवति आग्नेया
गायत्रिया प्रथमां चितिम् अभि मृशेत् चिष्टुभा द्वितीयां जगत्या
तृतीयाम् अनुष्टुभा चतुर्थीं पङ्क्त्या पञ्चमी यथादेवतमेवाग्निं चिनुते
न देवताभ्यः आ वृक्ष्यते वमीयान् भवति^(१)” इति । यस्याश्चितेर्या
देवता, तामतिक्रम्य चयनम् ‘अथथादेवत’; अतिक्रमणं यथादेवतं ।
अतो यथादेवतम् अनुष्ठानाय आग्नेयगायत्र्यादिभिस्तां तां ‘चितिम्’
‘अभि’-‘मृशेत्’ । “अग्ने देवाः दद्यावह” (ब्रा० ३।११।६।१)
इत्याग्नेयी गायत्री । “अगन्त मद्या मनसा यविष्ठम्” (ब्रा० ३।११।
६।३) इति चिष्टुप् । “मेधाकारम्” (ब्रा० ३।११।६।३) इति जगती ।
“मनुष्वत्वानि धीमहि” (ब्रा० ३।११।६।३) इति अनुष्टुप् । “अग्निर्हि
वाजिनम्” (ब्रा० ३।११।६।४) इति पङ्क्तिः । ता एताः नाचिकेत-
चयनप्रकरणे “यत्ते चितम्” (ब्रा० ३।११।६।१) इत्यनुवाके समा-

आस्यमानत्वात् तच्चैव व्याख्यास्यन्ते । एवमभिमर्शने सति न उक्तदोषः कश्चिदप्यस्ति ।

एकैकचित्तिस्पर्शने योऽयं मन्त्रविभागः, तस्मिन् प्रशंसति,—

“इडायै वै एषा विभक्तिः पशवः इडा पशुभिः एन चिनुते^(१)” इति । ‘विभक्तिः’ गायत्र्यादिमन्त्रविभागः, स च अत्र इडार्थं क्रियते । ‘इडा’ हि नाम ‘पशवः’, “पशवो वा इडा” इति श्रुत्यन्तरात् । गायत्र्यादिच्छन्दांसि च पशुस्वरूपाणि “पशवो वै छन्दांसि” इति श्रुत्यन्तरात् । अतो गायत्र्यादिरूपैः ‘पशुभिः’ ‘एनम्’ अग्निं चितवान् भवति । एतच्च ब्राह्मणं “पशुर्वा एष यदग्निः” (५।२।१०।१) इत्यनुवाके प्रथमचित्तिवसाने द्रष्टव्यम् ।

अयोपधाने अथस्पर्शनं विधत्ते,—“यो वै प्रजापतये प्रतिप्रोच्य अग्निं चिनोति न आर्तिमार्च्छति अथौ अभितः तिष्ठेतां कृष्ण उत्तरतः श्वेतो दक्षिणः तौ आलभ्य दृष्टकाः उप दध्यात् एतत् वै प्रजापतेः रूपं प्राजापत्यः अथः साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्य अग्निं चिनोति नार्तिमार्च्छति^(२)” इति । प्रजापतिः, अग्निं प्रति स्मृतत्वात् प्रथमं चेदत्वाच्च अग्नेः स्वामी, अतस्तस्मै कथयित्वा तदनुज्ञया चयने कृते सति न विनाशं प्राप्नोति, अतः कथनीयं । पार्श्वयोर्दोः अथौ अवस्थाप्य तौ स्पृष्ट्वा पश्चात् ‘उप’-‘दध्यात्’ । ‘एतत्’ अथाख्यं शरीरं ‘प्रजापतेः’ स्वरूपं, प्रजापत्यच्चिजन्यत्वेन तस्य प्राजापत्यत्वात् । अतः अथस्य स्पर्शनमेव प्रजापतये कथनं । तेनासौ न विनश्यति ।

तत्र स्पर्शने विषयव्यवस्थां विधत्ते,—“एतद्वै अङ्गो रूपं यत् श्वेतः अथः रात्रियै कृष्णः एतत् अङ्गो रूपं यत् इष्टकाः रात्रियै पुरीषम् इष्टकाः उपधास्यन् श्वेत् अथर् अभि मृशेत् पुरीषम् उपधास्यन् कृष्णम् अहोरात्राभ्याम् एव एनं चिनुते(४)” इति । ‘श्वेतः’ ‘अथः’ ‘इष्टकाः’ च इत्युभयम् ‘अङ्गो रूपम्’ । अतः ‘इष्टकाः’ ‘उपधास्यन्’ ‘श्वेतम्’ ‘अभि-मृशेत्’ । ‘कृष्णः’ अथः ‘पुरीषं’ चेत्युभयं रात्रेः स्वरूपम् । तत्स्वरूपे वर्णसाम्यं हेतुः । ‘यदा ‘पुरीषम्’ उपधास्यति, तदा ‘कृष्णम्’ अभिमृशेत् । एवं सति ‘अहोरात्राभ्यामेव’ ‘एनम्’ अग्निं चितवान् भवति । एतच्च ब्राह्मणम् “अग्ने तंव अत्रो वयः (५।२।६।१)” इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण ‘दक्षिणाकाले हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं श्रतमानस्य कृतं चित्रं देवानामित्यवेच्याश्वेनावप्राप्य ब्रह्मणे ददाति’ इति ।

तत्र दानं विधत्ते,—“हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति मधव्यः असानि(५) इति । परलोके मधुभोग्यद्रव्ययुक्तो भवित्यामीत्यभिप्रेत्य मधुना ‘पूर्णं’ सुवर्णपात्रं दद्यात् ।

दात्रा च दानात् पूर्वकालीनमवेक्षणं विधत्ते,—“सौर्या चित्रवत्या अवेक्षते चित्रमेव भवति मध्यान्दिने(६)” इति । मध्याह्नस्य दक्षिणाकालत्वात् तदानीं दातुम् आदौ मधुपूर्णं पात्रं मन्त्रेण ‘अवेक्षते’ । “चित्रं देवानाम् (२।४।१४।४)” इत्येषा सौरी चित्रशब्दयुक्ता च ; तथा अवेक्षणे सति ‘चित्रमेव’ ऐश्वर्यं प्राप्नोति ।

अवेक्षणादूर्ध्वं प्रापणं विधत्ते,—“अश्वमव प्रापयति असौ वै आदित्यः इन्द्रः एषः प्रजापतिः प्राजापत्यः अथः तमेव साक्षात्

च्छोति^(७)” इति । योऽयं विचित्रा प्रतिपाद्य ‘आदित्य’, स
एव परमेश्वर्योपेतत्वात् ‘इन्द्र’; प्रजानां परिपालकत्वात् ‘प्रजापति’ ।
श्रवणात् ‘प्राजापत्य’ । अतः श्रवणप्राप्तेन तं प्रजापतिम् इन्द्रम
आदित्यमेव ‘माघात्’ समृद्धं करोति । तदिदं ब्राह्मणम् अन्ते
द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक ॥०॥

त्वामग्ने द्युभं चेकितानं पुनर्युवानं जनयन्नुपागां ।
असूरि णो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नो ब्रह्मणा सः
शिशधि^(१) । पशवो वा एते यदिष्ट्वाश्चित्यामृषभ-
मुप दधाति मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय
तस्माद्यथैयं ऋषभ^(२) । संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा
राव्युपासते । प्रजाः सुवीरां कृत्वा विश्वमायुर्व्यश्र-
वत्^(३) । प्राजापत्यां ॥ १ ॥

एतामुप दधातीयं वावैपैकाष्टका यदेवैकाष्टकाया-
मन्नं क्रियते तदेवैतयावरुन्ध एषा वै प्रजापतेः काम-
दुघा तथैव यजमानोमुषिं लोकेभिन्दुहे^(४) येन देवा
ज्योतिषोर्ध्वा उदायन् येनादित्या वसवो येन रुद्राः ।
येनाङ्गिरसो महिमानमानशुस्तेनैतु यजमानः स्व-
स्ति^(५) । सुवर्गाय वा एष लोकाय ॥ २ ॥

ः चीयते यदग्निर्येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्नि-
 त्युख्यः समिन्ध इष्टका एवैता उप धत्ते वानस्पत्याः
 सुवर्गस्य लोकस्य समर्थैः^(१) श्तायुधाय शतवीर्याय शतो-
 तयेभिमातिपाहे । शतं यो नः शरदो अजीतानिन्द्रो
 नेष्टति दुरितानि विश्वा^(२) । ये चत्वारः पृथगो देव-
 याना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां यो
 अज्यानिमजीतिमावह्रात्तस्मै नो देवाः ॥ ३ ॥

परिदत्तेह सर्वे^(३) । ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः
 शरद्वर्णाः सुवितनो अस्तु । तेषामृतूनाः शतशरदानां
 निवात एषामभये स्याम^(४) । इदुवत्सराय परिवत्सराय
 संवत्सराय कृणुता बृहन्नमः । तेषां वयः सुमतौ युञ्जि-
 यानां ज्योगजीता अहताः स्याम^(५) । भद्रान्नः श्रेयः
 समनैष्ट देवास्त्वया वसेन् समशीमहि त्वा । स नो
 मयोभूः पितो ॥ ४ ॥

आ विशस्व शन्तोकाय तनुवे स्योनः^(६) । अज्या-
 नीरेता उप दधात्येता वै देवता अपराजितास्ता एव
 प्रविशति नैव जीयते^(७) ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्थ-
 मासा मासा कृतवः संवत्सर ओषधीः पञ्चत्यथ कस्माद्-
 न्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरूप्यत इत्येता हि तद्देवता
 उदजयन् यदृतुभ्यो निर्वपेद्देवताभ्यः समदन्दथादाग्र-

युष्मन्, निरुप्यैता आहुतोर्जुहोत्वर्धमासानेव मासानृतून्त
 सवत्सरं प्रीणाति न देवताभ्यः समदन्दधाति^(१७) भूद्रान्नुः
 श्रेयः समनैष्ट देवा इत्याह हुताद्याय यजमानस्या-
 पराभावाय^(१८) ॥ ५ ॥

प्राजापत्यां । लोकाय । देवाः । पितो । दध्यादा-
 ग्रयुष्मन् । पञ्चविंशतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

चित्तिस्पर्शादिकन्वाद्येऽनुवाकेऽत्र समीरितम् ।

अथ द्वितीये ऋषभेष्टकादिकमभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण,—
 ‘त्वामग्रे वृषभमित्यृषभमुपधाय’ इति । तदिदं विधातुं मन्त्र-
 मुत्पादयति,—“त्वामग्रे वृषभं चेकितानं पुनर्युवानं जनयन् उपगामं
 अम्यूरिणो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नो ब्रह्मणा सः शिशुधि^(१)
 इति । हे ‘अग्रे’, ‘वृषभ’ कामानां वर्णितार, ‘चेकितानं’ सर्वज्ञ,
 ‘युवानं’ नित्यतरुणं ‘त्वां’ ‘जनयन्’ प्रजोत्पादकं कुर्वन् अहं ‘पुनः’
 ‘उपगामं’ भूयोभूय प्राप्नोति* । ‘न’ अस्माकं ‘गार्हपत्यानि’
 गृहपतिकर्माणि ‘अम्यूरि’ ‘सन्तु’ । स्यूरिशब्दः सारवाची अम्यूरिण
 साररक्षिताः सन्तु । ‘तिग्मेन’ ‘उज्ज्वलेन’ ‘ब्रह्मणा’ ब्रह्मवर्चसेन
 ‘न’ अस्मान् ‘स शिशुधि’ सम्यगनुशिष्टान् कुरु ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘भूय प्राप्नोमि’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† ‘अम्यूरि’ (अम्यूरीणि) साररक्षितानि इत्येवविधं कश्चित् पाठो
 भवितुं युक्तः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“पशवो वै एते यत् द्रष्टकाः चित्यां-
चित्याम् ऋषभम् उप दधाति मिथुनमेव अस्य तत् यज्ञे करोति प्रजन-
नाय तस्मात् यूयेयूये ऋषभः^(१)” इति । या एता अन्याः ‘द्रष्टकाः,’
ताः सर्वा गोरूपा । अतो ‘यज्ञे’ तासां मिथुनभावाय एताम्
ऋषभाख्याम् द्रष्टकाम् उपदध्यात् । यस्मादत्र एकस्याश्चित्याम्
ऋषभम् उपधीयते, तस्मात्लोकेऽपि एकैकस्मिन् गोरूये एकैक
‘ऋषभः’ तिष्ठति । सर्वचितिषु अपेक्षितत्वादिदं ब्राह्मणं प्रथमचित्यन्ते
द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘संवत्सरस्य प्रतिमामिति प्राजापत्याम्’ इति ।
तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति,—“संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्रि
उपासते । प्रजाः सुवीरां कृत्वा विश्वमायुर्यश्नवद्^(२)” इति । ‘हे
रात्रि’ एकाष्टकारूपे, ‘यां’ ‘त्वा’ ‘प्रतिमां’ प्रतिनिधिरूपां सर्वं
यजमाना. ‘उपासते’ सेवन्ते, ‘एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका
एतस्यां वा एष एताः रात्रिं वसति’ इति हि अन्यत्रास्मात् । तां
त्वां ‘कृत्वा’ द्रष्टोपधाय ‘सुवीरां’ शोभनभृत्योपेतां ‘प्रजां’ पुत्रादिरूपां
‘विश्वमायुः’ कृत्स्नमप्यायुष्यं ‘यश्नवद्’ विशेषेण व्याप्नोति ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“प्राजापत्याम् एताम् उप
दधाति इयं वाव एषा एकाष्टका यदेव एकाष्टकायाम् अन्नं क्रियते
तदेव एतया अवरुन्धे एषा वै प्रजापते. कामदुघा तयैव यजमानः
असुप्तिं लोकेऽग्निं दुहे^(३)” इति । एकाष्टकायाः संवत्सररूपप्रजापति-
पत्नीत्वात् तद्रूपेयमिष्टका प्राजापत्या, तामेतामुपदध्यात् । ‘एषा’ च
‘एकाष्टका’ ‘इयम्’ एव भूमिस्वरूपा । तथा सति भूमिस्वरूपायाम्

एतस्याम् 'एकाष्टकायां' यत् 'अन्नं' सम्पाद्यते तत् सर्वं प्राप्नोति ।
किञ्च इयम् एकाष्टका 'प्रजापतेः' संवासररूपस्य कामधेनुः,
'यजमानः' 'अमुग्निन् लोके' कामान् दोग्धि दुग्धे' । एतच्च नक्ष-
त्रेष्टकाप्राज्ञाणात् (५।४।१) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्निति प्रादेश-
मात्रैः काष्ठैरुख्यमुपममिन्धे' इति । तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पाद-
यति, "येन देवाः ज्योतिषा ऊर्ध्वाः उदायन् येन आदित्याः वसवो
येन रुद्राः । येन अङ्गिरसो महिमानम् आनशुः तेन एतु यजमानः
स्वस्ति(१)" इति । 'देवाः' सर्वे 'येन' 'ज्योतिषा' अग्निना 'ऊर्ध्वाः'
उपरितनलोकवर्तिनः 'उदायन्' उत्कर्षं प्राप्ताः । तथा 'आदित्याः'
'वसवः' च 'येन' उदायन् । 'रुद्राः' च 'येन' अग्निना उदायन् ।
'अङ्गिरसः' महर्षयः 'येन' अग्निना 'महिमानम् आनशुः' स्वकीयं
सामर्थ्यं प्राप्ताः, 'तेन' अग्निना 'यजमानः' अयं 'स्वस्ति' चेमम् 'एतु'
प्राप्नोतु ।

तन्निमित्तं मन्त्रं विनियुक्ते,—“सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते
यदग्निः येन देवा ज्योतिषा ऊर्ध्वाः उदायन् इति उख्यः समिन्धे
इष्टकाः एवैताः उप धत्ते वानस्पत्याः सुवर्गस्य लोकस्य समश्चै(१)"
इति । अस्य अग्ने, स्वर्गार्थं चीयमानत्वात् स्वर्गस्य सर्वदेवप्रतिपादकेन
मन्त्रेण इन्धने मति याभिः समिद्धिरिध्यते, ताः सर्वाः 'वानस्पत्याः'
इष्टका एव उपहिता भवन्ति । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै मन्व्यते । एतच्च
“विष्णुमुखा वै देवाः” (५।१।१।१) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

* एवमेव शब्देन पाठः । 'दुग्धे' दोग्धि इति पाठो भविष्युं युक्तः ।

यत्किंदु सूत्रकारेण,—‘शतायुधाय शतवीर्यायेति पञ्चाज्यानीः प्रतिदिशमेकां मध्ये’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“शतायुधाय शतवीर्याय शतोतये अभिमातिषाहे । शतं यो न शरदो अजीतान् इन्द्रो नेषत् अति दुरितानि विश्वा^(७)” इति । ‘यः’ ‘इन्द्रः’ ‘नः’ अस्मान् ‘शतं’ ‘शरदः’ शतसङ्ख्याकान् संवत्सरान् ‘अजीतान्’ ‘नेषत्’ केनापि व्याधितस्करादिना यथा जिताः पीडिता न भवामः, तथा नेतुं समर्थः । किं कृत्वा ? ‘विश्वा’ ‘दुरितानि’ ‘अति’ सर्वाणि पापानि अतिक्रम्य ;—यानि पापानि अस्माभिः कृतानि, तानि सर्वाणि विनाश्या ; सर्वस्मिन्नप्यायुषि अस्मान् केनाप्यनुपद्रुतान् करोतीत्यर्थः । तस्मै इन्द्राय नमोऽस्त्वित्यध्याहारः । कीदृशाय ? शतसङ्ख्याकान्यायुधानि वज्रधनुरादीनि यस्यासौ शतायुधः, तस्मै । शतसङ्ख्याकानि वीर्याणि युद्धेषु विजयरूपाणि यस्यासौ शतवीर्यः, तस्मै । शतसङ्ख्याका ऊतयोऽस्मद्रक्षणानि यस्यासौ शतोतिः, तस्मै । ‘अभिमातिषाहे’* पापानां महते अभिभवतीति अभिमातिषाट्, तस्मै ।

अथ द्वितीयामाह,—“ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तराद्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां यः अज्यानिम् अजीतिम् आवहात् तस्मै नो देवाः परिदत्त इह सर्वे^(८)” इति । ‘द्यावापृथिवी’ ‘अन्तरा’ द्यावापृथिव्योर्मध्ये, ‘ये चत्वारः पथयः’ मार्गाः ‘वियन्ति’ विविधं गच्छन्ति, प्रवर्तन्ते । कीदृशा मार्गाः ? ‘देवयानाः’ देवानां यानं गमनम् एषु ते देवयानाः ; देवा हि देवलोक-पितृलोक-भृगुलोक-मनुष्यलोकविषयेषु मार्गेषु विस्मरणेण मञ्चरन्ति ; ‘तेषां’ मार्गेषां

* ‘अभिमातिम्’ इति पदं पतितमिव प्रतिभाति ।

‘यः’ इन्द्रः ‘अज्यानिम् अजीतिम् आवहत्’ ;—रघ प्रमृतिभिरनुपद्रवः
 ‘अजीतिः’, सा अजीतिः ‘अज्यानि.’ कदाचिदपि हानिरहिता;
 तादृशीम् अजीतिम् आवहति, तेषु मार्गेषु गच्छतामस्माकं नित्य-
 मनुपद्रवं सम्पादयतीत्यर्थः । ‘तस्मै’ इन्द्राय, हे ‘सर्वे’ ‘देवाः’, ‘इह’
 कर्मणि ‘नः’ अस्मान् ‘परिदत्त’ अयं यजमानाः सर्वेषु मार्गेषु
 रक्षणीयः—इत्येवमस्मानिन्द्राय समर्पयत ।

अथ तृतीयामाह,—“ग्रीष्मो हेमन्तः उत नो वसन्तः शरत् वर्षाः
 सुवितं न अस्तु । तेषाम्बृहताः शनशारदानां निवाते एषामभये
 स्याम^(८)” इति । यो ग्रीष्माख्य अस्तु, स ‘नः’ अस्मान् प्रति
 ‘सुवितम्’ ‘अस्तु’ शोभनगतिं प्राप्नोतु, कालोचितभोग्यद्रव्यप्रदः अस्तु-
 इत्यर्थः । एव हेमन्तादिषु योज्यम् । ‘शनशारदानां’ अस्मदायुषि
 शतसंवत्सरमस्वन्धिनां ‘तेषाम्’ ‘एषां’ ग्रीष्मादीनाम् ‘अबृहताम्’
 अनुगृह्यद् वयं ‘निवाते’ वाताद्युपद्रवरहिते ‘अभये’ भयरहितस्थाने
 ‘स्याम’ सुखेनावस्थिता भवेम ।

अथ चतुर्थीमाह,—“इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता
 वृहत् नमः । तेषां वयः समतो यज्ञियानां ज्योक् अजीताः अहताः
 स्याम^(९)” इति । प्रभवादिमंवत्सराणां पञ्चके चतुर्थः इदुवत्सरः,
 द्वितीयः परिवत्सरः, प्रथमः संवत्सरः । एतच्च हस्तकालस्याप्युपलक्षणम् ।
 हे अस्मिन्मयजमाना, इदुवत्सरादिरूपाय कालाय ‘वृहत् नमः’ ‘कृणुत’
 अत्यन्तभक्तिपुरःसरं नमस्कारं कुरुत । ‘यज्ञियानां’ यज्ञनिष्पादकानां
 तेषां संवत्सरविशेषाणां ‘समतो’ अनुगृह्यद्बुद्धौ सत्यां ‘वयं’ सर्वे ‘ज्योक्’
 चिरम् ‘अजीताः’ केनाप्यवशीकृताः, ‘अहताः’ अमारिताश्च ‘स्याम’ भवेम ।

अथ पञ्चमीमाह,—“भद्रात् नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया अवसेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितो आ विशस्व शं तोकाय तनुवे स्योनः^(११)” इति । हे ‘देवाः’, ‘भद्रात्’ कल्याणाद् अस्मात् कर्मसाधन-भृतात् ‘श्रेयः’ अधिकं प्रशस्तं फलं ‘नः’ अस्मान् ‘समनैष्ट’ सम्यक् प्रापयत । तथा चित्याग्नौ ह्यमान हे सोम, ‘त्वया’ ‘अवसेन’ त्वदीयेन रक्षणेन वयं त्वां ‘समशीमहि’ सम्यक् व्याप्नुयाम । हे ‘पितो’ अन्नभूत सोम, ‘स’ त्वं ‘मयोभूः’ सुखस्य भावयिता सन् ‘नः’ अस्मान् ‘आ’—‘विशस्व’ प्रविश । ‘तोकाय’ अन्नदपत्याय ‘शं’ सुखं कुरुत । ‘तनुवे’ शरीराय ‘स्योनः’ सुखप्रदो भव ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“अज्यानीः एताः उप दधाति एताः वै देवताः अपराजितास्ता एव प्र विशति नैव जयते^(१२)” इति । अज्यानिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया दृष्टकाः अज्यान्धः, ताः उपदध्यात् । एतैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्या या इन्द्रादिदेवताः, ‘एताः’* सर्वा देवताः कापि ‘अपराजिताः,’ अयं यजमानः ‘ताः’ ‘एव’ देवताः ‘प्र’-‘विशति’; केनाप्यन्येन शत्रुणा ‘नैव’ ‘जीयते’ । एतदपि नक्षत्रेष्टका-ब्राह्मणसमीपे (५।४।१) द्रष्टव्यम् ।

अथाग्नयणप्रस्तावे यदुक्तं सूचकारेण,—“निरुप्तं हविरुपसन्न-मप्रोक्षितं भवत्यथ पश्चाज्यानीर्जुहोति शतायुधाय शतवीर्याय” इति ।

तदिदं विधत्ते,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्धमासाः मासाः ऋतवः संवत्सरः ओषधीः पचन्ति अथ कस्मात् अन्याभ्यो देवताभ्य आग्नयणं निरुप्यते इति एता हि तत् देवताः उदजयन् यत् ऋतुभ्यो निर्वपेत्

* अथ ‘याः एताः’ इति का० श्रौ० सुक्तकपाठः ।

देवताभ्यः समदं दध्यात् आययणं निरूप्य एताः आहुतीर्जुहोति अर्ध-
मासानेव मासान् ऋतुन्संवत्सरं प्रीणाति न देवताभ्यः समदं दधाति^(१९)
इति । 'ब्रह्मवादिनः' परस्परमेवं विचारयन्ति, अर्धमासमासर्तु-
संवत्सररूपा देवताः ओषधीनां परिपाकं संपादयन्ति । एवं सति, ता
देवताः उपेक्ष्य 'अन्याभ्यः' इन्द्राग्न्यादिभ्यो 'देवताभ्यः' आययणाख्यं
नूतनधान्यरूपं हविः 'कस्मात्' कारणात् 'निरूप्यते इति?' । तत्रा-
भिज्ञा एवमुत्तरमाहुः,—यस्मात् 'एताः' इन्द्राग्न्यादयो 'देवताः'
इतरैर्देवैः सह समयं कृत्वा तत्र-तत्रौषधिविषये उत्कर्षेण जयं
प्राप्ताः, तस्मात् इन्द्राग्न्यादिभ्यो निर्वापो युक्तः । एतच्च राजसूय-
प्रकरणे आययणविधौ स्पष्टमाह्वयतम्,—“देवा वा ओषधीर्वाजिमयुः
ता इन्द्राग्नी उदजयताम्” (१।६।१।१० ब्रा०) इति । एवं सति ज्ञेहन्
इन्द्राग्न्यादीन् उपेक्ष्य यदि ऋतुमासादिदेवताभ्यो 'निर्वपेत्,'
तदानीमेतामां तामां च देवतानां कलहं संपादयेत् । एवं तर्हि
ओषधिपरिपाकहेतुनाम् ऋतुमासादिदेवतानां परितोषः कथम्?
इति चेत् । श्रूयताम्,—इन्द्राग्न्यादिभ्यः 'आययणं' 'निरूप्य'
शतायुधायेति 'एताः' अन्यान्याहुतीः सामादिदेवताभ्यो जुहुयात् ।
तेनार्धमासादिदेवान् प्रीणयति, ततो देवतानां कलहं न करोति ।

यदपि सूत्रकारेणाययणप्रस्तावे विहितम्,—‘भद्रान्नः श्रेयः
समनैष्ट देवा इति यजमानभागं प्राप्नोति’ इति । तं विधिं
मन्त्रव्याख्यानरूपार्थवादेनोचयति,—“भद्रात् नः श्रेयः समनैष्ट
देवा इति आह ऊताद्याय यजमानस्य पराभावाय^(१९)” इति ।
यजमानो भक्षणकाले 'भद्राद्'-इत्यादिमन्त्रं पठेत् । अथ मन्त्रो

ऊतशेषस्य अदनाय समर्थः । 'अशीमहि'-इति मन्त्रलिङ्गात् ऊतभक्षणेन
यजमानः पराभूतो न भवति । एतच्च ब्राह्मणम् आययणविधिधर्मीये
(१।६।१।८।ब्रा०) नेतव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्णेयस्तनूपा नः प्रतिस्पृशः ।
यो नः पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरतोऽघायुरभिदा-
सत्येतः सोऽश्मानमृच्छतु^(१) । देवासराः संयन्ता आसन्ते
ऽसुरा दिग्भ्य आवाधन्त तान्देवा इध्रा च वज्रेण चापा-
नुदन्त यद्वज्रिणोरुपदधातीध्रा चैव तद्वज्रेण च यज-
मानो आर्वाव्यानप नुदते^(२) दिक्षूप ॥ १ ॥

दधाति देवपुरा एवैतास्तनूपानीः पर्यूहते^(३) अग्ना-
विष्णू सजापसेमा वर्द्धन्त वां गिरः । द्युमैर्वाजेभिरा-
गतं^(४) । ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्न देवतायै जुह्वत्यथ किं-
देवत्या वसोर्धारेत्यग्निर्वसुस्तस्यैषा धारा विष्णुर्वसु-
स्तस्यैषा धारामावैष्णव्यर्चा वसोर्धारां जुहोति भाग-
धेयेनैवैनौ समर्धयत्यर्था एतां ॥ २ ॥

एवाहुतिमायतनवतीं करोति यत्काम एनां जु-
होति तदेवाव रन्ध्रे^(५) रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ
घोरान्या शिवान्या यच्छतरुद्रीयं जुहोति यैवास्य

धोरा तनूस्तां तेन शमयन्ति यद्वसोर्धारां जुहोति यै-
वास्यं शिवा तनूस्तां तेन प्रीणाति^(१) यो वै वसोर्धारायै
॥ ३ ॥

प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन्
ब्रह्मोदनं पचेत्तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राश्नीयुरेष वा अग्नि-
वैश्वानरो यद् ब्राह्मण एषा खलु वा अग्नेः प्रिया तनू-
र्यद्वैश्वानरः प्रियायामेवैना तनुवां प्रतिष्ठापयति^(२)
चतस्रो धेनूदद्यात्ताभिरेव यजमानोऽमुष्मिन्लोकेऽग्निं
दुहे^(३) ॥ ४ ॥

उप । एतां । धोरायै । यद्वत्त्वारिः शब्दः ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीये षष्ठ्यभादीनामुपधानादिकं श्रुतम् ।

अथ तृतीये वज्रिणीष्टकोपधानं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—
“इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चघ्नः तनूपाः नः प्रतिस्पर्श । यो नः पुर-
स्तात् दक्षिणतः पश्चात् उत्तरतः अधायुः अभिदासति एतः सः
अस्मान्मृच्छतु^(१)” इति । इष्टकास्यानीय हे अस्मान्, तम् ‘इन्द्रस्य’
‘वज्रोऽसि’ वज्रसमानोऽसि । कीदृशस्त्वम् ? ‘वार्चघ्नः’ वैरिघाती ।
‘नः’ अस्माकं ‘तनूपाः’ शरीरस्य पातकः । ‘प्रतिस्पर्शः’ रोगाद्यनि-
ष्टस्य विनाशयिता । किञ्च, ‘यः’ शत्रुः अघं पापं अस्मदुपद्रवम्

इच्छतीत्यघायुः तथाविधः सन् 'पुरस्तात्' पूर्वस्थान्दिशि 'नः' अस्मान् 'अभिदासति' दिनस्ति, 'सः' शत्रुः 'एतम्' 'अस्मानम्' उप-
धीयमानं पाषाणम् 'च्छच्छतु' प्राप्नोतु; पाषाणं प्राप्य स्वयमेव
व्याधितो भवत्वित्यर्थः । 'दक्षिणतः' इत्यादिभित्तिभिः पदैः त्रयो
मन्त्रा भिद्यन्ते । तेपु त्रिष्वपि अवशिष्टमनुपञ्जनीयम् ।

तैरेतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“देवासुराः संयन्ता
आसन् ते असुराः दिग्भ्यः आ अवाधन्त तान् देवाः इध्वा च वज्रेण
च अपानुदन्त यद्वज्रिणीरुपदधाति इध्वा च एव तद्वज्रेण च
यजमानो भ्रातृव्यान् अपानुदते^(१)” इति । यदा 'देवासुराः' युद्धो-
द्यताः, 'तदानीम्' 'असुराः' चतसृभ्यः 'दिग्भ्यः' आगत्य सर्वतो
बाधितवन्तः । 'तान्' असुरान् 'देवाः' 'इध्वा' वज्रमदृशेन पाषाणेन
च तान् असुरान् 'अपानुदन्त' । ततो 'यजमानः' भ्रातृव्यापनोदनाय
'वज्रिणीः' उपदध्यात् ।

तस्य चोपधानस्य चितेर्वहिर्देशं विधत्ते,—“दितु उप दधाति
देवपुराः एव एताः तनूपानीः पर्युहते^(१)” इति । याः 'एताः'
वज्रिण्यः, ताः 'देवपुराः' 'एव' देवानामिन्द्रादीनां पुरस्यानीया
एव । तनूपानीः अस्मच्छरीरस्य पालयित्रीः । एतादृशीः परितः
स्थापयति । एतदपि नचत्रेष्टकाम्राह्मणाद् (५।४।९) ऊर्द्धं द्रष्टव्यम् ।

यत्पूर्वं विहितं “वसोर्धारां जुहोति” (५।४।८) इति ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । अत्र पुनः 'तान् असुरान्' इति पाठः अधिक
इव प्रतिभाति ।

तदेतदनुद्य विशेषं वक्तुम्, आस्तातमपि (४।७।१) मन्त्रं युनः पठति,—
 “अग्नाविष्णू सजोषसा इमाः वर्धन्तु वां गिर, द्युमैर्वाजेभिः आ
 गतम्”^(४) इति । हे ‘अग्नाविष्णू’, ‘इमाः’ ‘गिर.’ अस्माभिः प्रयुक्ताः
 स्तुतिरूपा वाच, ‘सजोषसा’ ‘वां’ परस्परं समानप्रीतियुक्तौ युवां
 ‘वर्धन्तु’ परितोषयन्तु । युवाश्च ‘द्युमै’ धनैः ‘वाजेभि’ अन्यैश्च संहितौ
 ‘आ’ ‘गतम्’ इहागच्छतम् ।

तमिम मन्त्रं विनियुक्ते,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत् न देवतायै
 जुहुति अथ किदेवत्या वसोधारा इति अग्निर्वसु तस्य एषा
 धारा विष्णुर्वसु तस्य एषा धारा अग्नौ वसोधारां जुहोति
 भागधेयेनैव एनौ समर्धयति अथो एतामेव ओज्जतिम्
 आयतनवतीं करोति^१ यत्काम. एनां जुहोति तदेव अत्र रुन्धे^(५)”
 इति । अत्र ‘ब्रह्मवादिनः’ एव विचारयन्ति, वसोधाराया मन्त्रे
 “वाजस्य मे प्रमवस्य मे” (४।७।१।१) इत्येवं फलप्रार्थनैव प्रतीयते,
 न तु काचिद्देवता प्रतिपाद्यते । विधिवाक्ये अपि आन्यधारारूपं
 द्रव्यमेव प्रतीयते, न तु काचिद्देवता । एवं सति, होतार, ‘देवतायै’
 यस्मात् ‘न’ ‘जुहुति’, तस्मात् ‘किदेवत्या’ इयं ‘वसोधारा’?
 इत्येव प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमेवमाहुः,—विधिवाक्यगतेन वसुधारा-
 शब्देनैव द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रतीयते । वामयतीति श्रुत्युत्पत्त्या ‘वसु’
 ‘अग्निः’, ‘तस्य’ इयमाज्यधारा वसोधारा । एवं विष्णावपि योज-
 नीयम् । यद्यप्येतौ देवौ “वाजस्य मे” इत्यादिना न प्रतीयते,
 तथापि अनया च्छेदा प्रतीयेत । तस्मात् एतया ‘वसोधारां’
 जुहुयात् । तथा सति, उचितेन भागेनैतौ तोषयति । अपि च

‘एताम्’ ‘आहुतिं’ देवतारूपाधारवतीं ‘करोति’ । किञ्च यत्फलं कामयित्वा ‘जुहोति’ तस्माप्नोति ।

प्रकारान्तरेणैतां प्रशंसति,—“रुद्रो वै एष यदग्निस्त्वस्यैते तनुवौ घोरा अन्या शिवा अन्या यत् शतरुद्रीयं जुहोति या एव अस्य घोरा तनूः तां तेन शमयति यत् वसोर्धारां जुहोति या एव अस्य शिवा तनूः तां तेन प्रीणाति^(१)” इति । शतरुद्रीयहोमेन उपातनोः शान्तावपि शिवातनोः प्रीत्यर्थोऽयं वसोर्धाराहोमः इति अस्य प्रशंसायां विशेषं विधातुमयं प्रसङ्गः कृतः ।

तं विशेषं विधत्ते,—“यो वै वसोर्धारायै प्रतिष्ठां वेद प्रति एव तिष्ठति यत् आज्यमुष्पिष्येत तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचेत् तं ब्राह्मणा-
श्चत्वारः प्राश्नीयुः एष वै अग्निर्वैशानरो यत् ब्राह्मणः एषा खलु वै अग्नेः प्रिया तनूः यत् वैशानरः प्रियायामेव एषां तनुवां प्रतिष्ठापयति^(२)” इति । ‘यः’ यजमानः वसोर्धारायाः प्रतिष्ठाप्रकारं ‘वेदः’ सः ‘प्रति-
‘तिष्ठति’ ‘एव’ । कामौ तस्याः प्रतिष्ठा ? इत्युच्यते,—होमावशिष्टे आज्ये ब्रह्मौदनं एका ब्राह्मणानां प्राशनं यत्, सैव प्रतिष्ठा । ब्राह्मणस्य सर्वपुरुषप्रियत्वेन वैशानररूपत्वात्, वैशानरस्य च अग्निप्रियशरीरत्वात् तस्मिन्नेव प्रियशरीरे तम् अग्निं ‘प्रतिष्ठापयति’ ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘यदाज्यमुष्पिष्येत तस्मिन् ब्रह्मौदनं पक्वा चतुरो ब्राह्मणान् भोजयेत्तुःशरावमोदनं पक्वा तद्व्यञ्जनं भोजयेत् प्राशितवज्ज्यतस्यो धेनूर्दद्यात्’ इति ; तच्च दानं विधत्ते,—“चतस्रो धेनूर्दद्यात् तामिरेव यजमानः अमुष्मिन् लोके अग्निं दुहे^(३)” इति ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे (१२अ०) चिन्तितम्,—

‘अखण्डादीष्टकाधर्मा. चित्रिण्यादिषु नोचिता. ।

सन्ति वा ? वाक्यमप्यत्रानारभ्योक्तं ततो न ते ॥

प्रकृतापूर्वमस्मन्धात्तादृशादपि वाक्यतः ।

अखण्डत्वादयोऽन्यर्थाश्चित्रिण्यादिषु सन्ति ते ॥

अनारभ्य श्रूयते,—‘चित्रिणीरूपदधाति’ इति, ‘वज्रिणीरूपदधाति’ इति च । अग्निप्रकरणे दृष्टकानां धर्माः श्रुता. ‘अखण्डामरुणां कुर्यात्’ इति । पूर्वत्र अंशदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्य अनारभ्याधीतत्वेऽपि विनियोजकवाक्यं प्रकरणाधीतम् । चित्रिण्यादिनामकानाम् दृष्टकाविशेषाणां विनियोजकवाक्यमप्यनारभ्याधीतम् । तच्च चित्यन्तरे ताश्चित्रिणीर्विनियुक्ते । अखण्डत्वादिधर्मास्तु येषां चितीनां मध्ये प्रथमचित्तौ आम्नाताः । तस्मात्, ते ‘चित्रिण्यादिषु नोचिता.’ इति प्राप्ते-
ब्रूम,—यद्यपि उत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति, तथापि “य एवं विद्वानग्निं चिनुते” इति प्रकृतम् यदेतदग्न्यपूर्वं, तत्सम्बन्धित्वेनैव चित्रिण्यादयोऽपि अप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अखण्डत्वादयश्च अग्निसाधनभूतेष्टकाधर्मा, न तु प्रथमचित्तिधर्माः । तस्मादग्निसाधनभूतासु चित्रिण्यादीष्टकास्त्वपि ते सन्ति ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे (७अ०) चिन्तितम्,—

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराऽयत्र ।

अव्यवायादुत्तमायां, मध्यमायान् वाक्यतः ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चिचिष्ठादेरनारभ्याधीताया इष्ट-
काया उपधानमुक्तम् । तथा मति, प्रकरणाधीतानां क्लृप्तक्रमाणामिष्ट-
कानां परस्परव्यवधानं न प्रसज्येत—इति चेत् । मैवम्, 'याङ्गाक्षित्
ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्, तां मध्यमायां चितौ' इति वाक्येन
अनारभ्याधीतेन ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्यमचितौ विनि-
वेशः* ॥ तत्रैव (८ अ०) अन्यचिन्तितम्,—

लोकं-पृणात ऊर्ध्वं स्याच्चिचिष्णुत ततः पुरा ।

वादरायणदृष्ट्योर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा ॥

'चिचिष्णीरूपदधाति', 'वज्रिष्णीरूपदधाति', 'भृतेष्टका उप-
दधाति' इति विहितम् । चिचिष्ठादिकं मध्यमायां चितौ लोकं-
पृणाभिधाया इष्टकाया ऊर्ध्वमुपधेयम् । कुतः ? वादरायणेन तथा
दृष्टत्वात् । "अन्ते तु वादरायणः" (मी० ५।२।१८) इति सूत्रेण
वादरायणस्य मतमुपन्यस्तम् । स हि आगन्तूनामन्ते निवेशमाह,—
लोकं-पृणा च प्रकरणपठितानाम् अन्तिमेष्टका, ततस्तस्या ऊर्ध्वं
चिचिष्ठादिकम्—इति प्राप्ते, ब्रूमः,—“लोकं पृणं क्षिद्रं पृणं”
(४।२।४।४) इत्यनेन मन्त्रेण उपधीयमाना इष्टका लोकं-पृणा । तस्याः
कर्मणि जनत्वादिदोषपरिहारेण सम्पूर्तिहेतुत्वं मन्त्रलिङ्गादवगम्यते ।
ब्राह्मणेऽप्येवमात्रातम्,—‘यदेवास्थोनं यच्छिद्रं तदेतया पूरयति लोकं
पृणं क्षिद्रं पृणं’ इति । यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं चिचिष्ठादयः
उपधीयेरन्, तदानां चिचिष्ठादिगते जनत्वक्षिद्रत्वे न पूर्येयाताम् ।
तस्मात् लोकं-पृणातः पूर्वं चिचिष्ठाद्युपधानम् ।

* विनियोगविशेष — इति आदर्शप्रस्तुतकपाठः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चिन्ति जुहोमि मनसा घृतेनेत्यादाभ्या वै
नामैपाहुतिर्वैश्वकर्मणी नैनं चिक्यानं भ्रातृव्यो दम्भो-
त्यथो देवता एवाव रुन्धे^(१) अग्ने तस्येति पृङ्क्त्या
जुहोति पृङ्क्त्याहुत्या यज्ञमुखमा रभते^(२) सप्त ते अग्ने
समिधः सप्त जिह्वा इत्याहु होत्रा एवाव रुन्धेऽग्नि-
र्देवेभ्योऽपाकामद्वागुधेयम् ॥ १ ॥

इच्छमानस्तस्मा एतद्वागुधेयं प्रायच्छन्नेतद्वा अग्ने-
रग्निहोवमेतर्हि खलु वा एष जातो यर्हि सर्वश्चितो
जातायैवास्मा अन्नमपि दधाति स एनं प्रीतः
प्रीणाति वसीयान् भवति^(३) ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्रेष
गार्हपत्यश्चीयतेऽथ कास्याहवनीय इत्यसावादित्य
इति ब्रूयादेतस्मिन् हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति
॥ २ ॥

य एवं विद्वानग्निं चिन्ते साक्षादेव देवता
पृथग्नि^(४) अग्ने यशस्विन् यशसेममर्पयेन्द्रावतोमप
चितोमिहावह । अयं मूढो परमेष्ठो सुवचाः समानाना-

मुत्तमश्लोको अस्तु^(५) । भद्रं पश्यन्तु उप सेदुग्धे तपो
दीक्षामुपयः सुवर्दिदः । ततः क्षुचं बलमोजश्च जातं
तदस्मै देवा अभि सन्नमन्तु^(६) । धाता विधाता परमा
॥ ३ ॥

उत संहक् प्रजापतिः परमेष्ठी विराजा । स्तोमा-
च्छन्द्रांसि निविदो म आहुरेतस्मै राष्ट्रमभि स-
न्नमाम^(७) । अभ्यावर्त्तध्वमुप मेत सावामयः शास्ता-
धिपतिर्वो अस्तु । अस्य विज्ञानमनु सः रभध्वमिमं
पश्चादनु जीवाय सर्वे^(८) । राष्ट्रभृत एता उप दधात्येषा
वा अग्नेश्चिती राष्ट्रमृत्तयैवास्मिन्नाष्ट्रं दधाति, राष्ट्रमेव
भवति नास्माद्राष्ट्रं भः शते ॥ ४ ॥

भागधेयं । जुह्वति । परमा । राष्ट्रं दधाति । सप्त
च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

षिचिष्ण्व वमोर्धाराकृतीये समुदीरिताः ।

अथ चतुर्थे होमविशेषाः राष्ट्रभृदाद्या इष्टकाद्याभिधीयन्ते ।
चतुर्थं सूचकारेण,—‘षितिं जुहोम्यग्ने तमद्याग्निमिति दे आह्वतीर्जसा’
इति ।

तत्र प्रथमाहुतेर्विधि मन्त्रव्याख्यानेनोक्तयति, “चिन्ति जुहोमि मममा एतेन इति आह अदाभ्या वै नाम एया आहुतिः वैश्वकर्मणी न एनं चिक्षानं भ्रातृव्यो दभ्नोति अथो देवताः एव अत्र हन्ते^(१)” इति । अयं मन्त्रः पूर्वम् “आपो वरुणस्य पत्नयः” (५।५।४) इत्यनुवाके समाध्यातो व्याख्यातश्च । तस्मिन् होमसाधानत्वेन पठेत् । अस्या आहुतेः* ‘अदाभ्या’ इति ‘नाम’, रक्षोभिः कैरपि विनाशयितुमशक्यत्वात् । सा च विश्वकर्मदेवताका, तस्मिन् मन्त्रे ‘विश्वकर्मणे’ इत्याध्यानात् । अस्यामाहुतौ हुतायां चितवन्तम् ‘एनं’ यजमानं ‘भ्रातृव्यो’ ‘न’ हिनस्ति । तस्मादेतां जुहुयात् । अपि चैतां जुहुत् पुरुषो ‘देवताः’ प्राप्नोति ‘एव’ ।

अथ द्वितीयामाहुतिं विधत्ते,—“अग्ने तम् अय इति पङ्क्त्या जुहोति पङ्क्त्या आहुत्या यज्ञमुखम् आ रभते^(२)” इति । अयं मन्त्रश्चतुर्थकाण्डे “अग्निर्मूर्धा” (४।४।४) इत्यनुवाके पठितो व्याख्यातश्च । पङ्क्तिच्छन्दसा ह्रियमाना येयमाहुतिः, तया यज्ञप्रारम्भं प्राप्नोति ।

“प्राचीमनु प्रदिशम्” (५।४।७) इत्यस्मिन् ब्राह्मणानुवाके ‘पूर्णया जुहोति’ इति यद्विहितं, तदेवानूचं प्रशंसति,—“सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः इति आह होचाः एव अत्र हन्ते अग्निर्देवेभ्यो अपाकामत् भागधेयम् इच्छमानः तस्मै एतद्भागधेयं प्रायच्छन् एतत् वै अग्नेः अग्निहोचम् एतर्हि खलु वै एष जाते

* ‘अस्याहुते’ इति सर्वत्र पाठो न समीचीनः ।

यर्हि सर्वस्यितो जाताय एव अस्मै अन्नम् अपि दधाति स एनं
 प्रीतः प्रीणाति वसीधान् भवति^(९)” इति । अयञ्च मन्त्रश्चतुर्थकाण्डे
 “प्राचीम्” (४।६।५) इत्यनुवाके समाध्यातो व्याख्यातश्च । तस्मिन्
 मन्त्रे ‘सप्त होवाः’ इत्यभिधानात् अनया आहुत्या होचकान् प्रधा-
 स्तादीन् अधीनान् करोति । किञ्च देवैर्दत्तो योऽयमग्नेर्भागः, तद्रूप-
 त्वात् इयमाहुतिः अस्य चीयमानस्य ‘अग्नेः’ ‘अग्निहोचम्’ इत्युच्यते ।
 यस्मिन् काले साकल्येन अयमग्निः ‘चितः,’ तदैवायम् उत्पन्नो भवति ;
 उत्पन्नाय च तस्मै तदाहुतिरूपम् ‘अन्न’ सम्पादितं भवति । तेन च
 ह्यग्नोऽग्निर्यजमानं प्रीणयति । स च यजमानो धनपतिर्भवति । एतदुक्तं
 सर्वं “प्राचीम्” (४।६।५) इत्यनुवाके एव द्रष्टव्यम् ।

अथात्र चीयमानमग्निं प्रश्नोत्तराभ्यामादित्यरूपेण प्रशंसति,—
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत् एष गार्हपत्यः चीयते अथ क्व अस्य
 आहवनीयः इति अस्मै आदित्यः इति ब्रूयात् एतस्मिन् हि सर्वाभ्यो
 देवताभ्यो जुह्वति य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते साक्षात् एव देवताः
 ह्यधोति^(१०)” इति । अन्यत्र ‘अग्निर्होता गृहपतिः’ इत्यादिषु
 मन्त्रेषु अग्नेर्गृहपतित्वमुक्तम् । गृहपतिस्वामिकः कश्चित्* प्रदेशो
 गार्हपत्यः । एव सति पूर्वस्मिन् वाक्ये ‘एतदा अग्नेरग्निहोचम्’ इति
 चित्तेऽग्नौ ह्ययमानायाः पूर्णाहुतेरग्निस्वामिकत्वाभिधानात् सर्वोऽप्यय
 चीयमानो गार्हपत्यः सपन्नः । तस्मात् आहवनीयो न लभ्यते । आ
 समन्तात् सर्वे देवा यत्र ह्ययन्ते सोऽयम् आहवनीयः । सर्वस्यापि

* ‘गृहपतिस्वामिकश्चित्’ इति व्यादर्शपुस्तके पाठः एवं ‘गृहपतिस्वामि
 कश्चित्’ इति का० श्री० पुस्तके पाठो न समीचीनः ।

चितप्रदेशस्य अग्न्यर्घ्यहोमाधारत्वेन गार्हपत्यत्वे सति देवतान्तरहोमार्थः
 आहवनीयः 'अस्य' यजमानस्य कुत्र सम्भवेत्?—इत्येवं ब्रह्मवादिनां प्रश्नः ।
 तत्राभिज्ञः कश्चित् उत्तरमेवं ब्रूयात्,—'असौ आदित्यः' एव
 यजमानस्य आहवनीय इति, आदित्ये हि सर्वदेवार्था होमः
 क्रियते, 'अग्नौ प्रास्ताज्जतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति स्मृतेः* ।
 एवं सति यो यजमानश्चीयमानस्य अग्नेरादित्यरूपत्वं ज्ञात्वा चयनं
 करोति, सोऽयं 'मातादेव' अव्यवधानेन 'देवताः' तोषयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'अग्ने यशस्विन्निति चतस्रो राष्ट्रभृत
 पुरस्तादुपधाय' इति । तदेतद्विधातुम् उत्पादनीयेषु मन्त्रेषु
 प्रथमाष्टचमाह,—'अग्ने यशस्विन् यशसा इमम् अर्पय इन्द्रावतीम्
 अपचितीम् इह आ वह । अयं मूर्धा परमेष्ठी सुवर्चाः समानानाम्
 उत्तमश्लोकः अस्तु^(१)' इति । प्रभूतं यशो यस्यास्ति स यशस्वी,
 तादृश हे अग्ने, 'इम' यजमानं 'यशसा' 'अर्पय' संयोजय ।
 'इन्द्रावतीम्' इन्द्रस्य योग्यां 'अपचिती' पूजाम् 'इह' कर्मणि 'आ-वह'
 सम्पादय । 'अय' यजमानः तत्प्रसादात् 'समानानां' यजमानानां
 मध्ये 'मूर्धा' शिरस्थानीयः, 'परमेष्ठी' उत्तमस्थाननिवासी, 'सुवर्चाः'
 शोभनकान्तिः, 'उत्तमश्लोकः' सत्कीर्त्तियुक्तश्च 'अस्तु' ।

अथ द्वितीया,—'भद्रं पश्यन्तः उप सेदुः अग्ने तपो दीक्षाम्
 ष्वपयः सुवर्चिदः । ततः चर्व वनम् ओजस्य जातं तदस्मै देवा
 अभिसन्नमन्तु^(२)' इति । 'अग्ने' पूर्वस्मिन् काले 'ष्वपयः' केषित्
 महात्मानः, 'भद्रं' कल्याणं कर्मफल 'पश्यन्तः' शास्त्रदृष्ट्या निश्चिन्वन्तः

* 'अग्ने' इति का० क्रौ० पुस्तके पाठः ।

‘सुवर्विदः’ स्वर्गं लब्धुकामाः ‘तपः’ कर्माङ्गभूतम् अन्नशनादिकं, ‘दीक्षां’ मौण्ड्यादिनियमविशेषञ्च ‘उप’—‘सेदुः’ अनुष्ठितवन्तः । ततोऽनुष्ठानात् तेषां ‘चव’ क्षतादनिष्टात् चाणं रक्षणं, ‘बलं’ शरीरसामर्थ्यं, ‘श्रोजः’ धातुपुष्टिश्च इत्येतत् सर्वं ‘जातं’ सम्पन्नं ; ‘तत्’ फलं सर्वम् ‘अग्नी’ यजमानाय ‘देवाः’ ‘अभि’—‘मन्त्रमन्तु’ सर्वतः सम्पादयन्तु ।

अथ तृतीयामाह,—“धाता विधाता परमा उत मन्दृक् प्रजापतिः परमेष्ठी विराजा स्तोमाः छन्दांसि निविदः मे आहुः एतस्मै राष्ट्रम् अभि मन्त्रमाम^(७)” इति । ‘परमा’ परमः उत्तमो ‘धाता’ पोषको यो देवः, यश्च ‘विधाता’ सृष्टा, ‘उत’ अपिच ‘मन्दृक्’ सम्यग्भिन्नः ‘प्रजापतिः’ प्रजानां पालकः, परमे उत्कृष्टे मत्स्यलोकादौ तिष्ठति इति ‘परमेष्ठी’, ‘विराजा’ ब्रह्माण्डरूपया विराण्मूर्त्या सहितः, तादृशो यो देवः, ये च ‘स्तोमाः’ चिह्नदादयः, यानि च ‘छन्दांसि’ गायत्र्यादीनि, याश्च ‘निविदः’ ‘देवेद्भूमन्त्रिद्भु’—इत्यादीनि निवि-
त्पदानि, सर्वे ‘मे’ मदर्थम् ‘आहुः’ ब्रुवन्तु । तैर्वैक्यं प्रदर्शयते,—‘एतस्मै’ यजमानाय ‘राष्ट्रम्’ ‘अभि’—‘मन्त्रमाम’ देशाधिपत्यं सर्वतः सम्पादयाम । तदिदं तैर्वैक्यम् ।

अथ चतुर्थी,—“अभ्यावर्त्तध्वम् उप मा एत माकम् अयश् शास्ता अधिपतिर्वः अन्तु । अय्य विज्ञानम् अनु मूर्ध्वध्वम् इमं पथात् अनु जीवाथ सर्वे^(८)” इति । हे मनुष्याः, ‘सर्वे’ यूयं ‘अभ्यावर्त्तध्वं’ सर्वतः आगच्छत । ‘माकं’ परस्परं मिलित्वा ‘मा’ मदीयं यजमानं ‘उप’ समीपम् ‘एत’ आगच्छत । ‘अयं’ यजमानः ‘वः’ युष्माकं ‘शास्ता’ अनुग्रामकः ‘अधिपतिः’ अधिकं पालयिता च ‘अन्तु’ ।

‘अस्य’ यजमानस्य ‘विज्ञानं’ चित्तवृत्तिम् अनुसृत्य ‘सरमध्वं’ सत्यक प्रवर्तध्वं । ‘इमं’ यजमानम् अनुसृत्य ‘पश्चात्’ ‘जोवाथ’ एनं यजमानं सविज्ञानेन दत्त जीवितं गृहीत इत्यर्थः ।

एतैर्मन्त्रै माध्यमुपधानं विधत्ते,—“राष्ट्रभृत एताः उप दधाति एषा वै अग्ने चितिः । राष्ट्रभृत् तथा एव अस्मिन् राष्ट्रं दधाति राष्ट्रमेव भवति न अस्मात् राष्ट्र भ्रूयते(८)” इति । राष्ट्रशब्दोपेतान् मन्त्रान् विभ्रति तैरुपधीयन्ते इति ‘राष्ट्रभृतः’, एतदुपधानेन निष्पन्ना या ‘चितिः’, सा ‘एषा’ ‘अग्नेः’ सम्बन्धिनी ‘राष्ट्रभृत्’—इत्युच्यते । ‘तथा’ ‘एव’ अस्मिन् यजमाने ‘राष्ट्र’ व्यापयति । तच्च ‘राष्ट्रम्’ अस्याधीनमेव ‘भवति’ ‘अस्मात्’ यजमानात् तत् ‘राष्ट्र’ कदाचिदपि ‘न’ भ्रष्ट भवति । एतच्च नचवेष्टकान्नाह्वाणात् (५।४।१) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयज्ञ-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

यथा वै पुत्रो ज्ञातो म्रियते एवं वा एष म्रियते
यस्याग्निरुख्यं उदायति यन्निर्मथ्यं कुर्याद्विच्छिन्ना-
द्भातृव्यमस्मै जनयेत्स एव पुनः परीध्यः स्वादेवैन् योने-
र्जनयति नास्मै भ्रातृव्यं जनयति तमो वा एतं गृह्णाति
यस्याग्निरुख्यं उदायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः कृष्णा
धेनुर्दक्षिणा तमसा ॥ १ ॥

एव तमो मृत्युमर्पहते^(१) हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै
 हिरण्यं ज्योतिर्पैव तमोऽपहृतेऽथो तेजो वै हिरण्यं तेजं
 एवात्मन्यहते^(२) सुवर्नं धर्मः स्वाहा सुवर्नार्कः स्वाहा
 सुवर्नं शुक्रः स्वाहा सुवर्नं ज्योतिः स्वाहा सुवर्नं ह्ययः
 स्वाहा^(३) अर्को वा एष यदग्निरुसावादित्यः ॥ २ ॥

अश्वमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरुव
 ज्योतींश्चि सन्दधात्येष ह त्वा अर्काश्वमेधो यस्यैतदग्नौ
 क्रियते^(४) आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् स एतां
 प्रजापतिः प्रथमाञ्चितिमपश्यत्तामुपाधत्तं तद्विय-
 मभवत्^(५) तं विश्वकर्माऽब्रवीदुप् त्वायानीति नेह
 लोकोऽस्तीति ॥ ३ ॥

अब्रवीत्स एतां द्वितीयाञ्चितिमपश्यत्तामुपाधत्तं
 तदन्तरिक्षमभवत्^(६) स यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप्
 त्वायानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माण-
 मब्रवीदुप् त्वायानीति केन मोपैष्यसीति दिश्याभि-
 रित्यब्रवीत्तं दिश्याभिरुपैत्ता उपाधत्तं ता दिशः ॥
 ॥ ४ ॥

अभवन्^(७) स परमेष्ठी प्रजापतिमब्रवीदुप् त्वायानीति
 नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माणं च यज्ञश्चा-
 ब्रवीदुप् त्वायानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रूताः स

एतां तृतीयाञ्चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदसावभवत्^(७)
स आदित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा ॥ ५ ॥

आयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माणं
च यज्ञञ्चाब्रवीदुप वामायानीति नेह लोकोऽस्ती-
त्यब्रूताः स परमेष्ठिनमब्रवीदुप त्वायानीति केन मोपै-
ष्यसीति लोकंपूण्येत्यब्रवीत्तः लोकंपूण्योऽपैतस्मा-
दयातयाम्नी लोकंपूण्यायातयामा ह्यसौ ॥ ६ ॥

आदित्यः^(८) तान्दृष्योऽब्रुवन्नुप व आयामेति केन न
उपैष्यथेति भूमेत्यब्रुवन् तान् द्वाभ्याञ्चितोभ्यामुपायन्
स पञ्चचितीकः समपद्यत्^(९) य एवं विद्वानग्निं चिनुते
भूयानेव भवत्यभीमान् लोकान् जयति विदुरेनं देवा
अथो एतासामेव देवतानाः सायुज्यं गच्छति^(१०) ॥ ७ ॥

तमसा । आदित्यः । अस्तीति । दिशः । आदित्यः
प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा । असौ । पञ्चचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

तिस्र आहुतयो राश्रभृतमुर्ये ममीरिताः ।

अथ पञ्चमे पुन परीन्धनादयो विधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण,—
'यस्याग्निरुष्य उदायेद्गार्हपत्यादन्यं प्रणयेत्स एव पुन. परीन्धः' इति ।

तदिदं विधत्ते,—“यथा वै पुत्रो जातो म्रियते एवं वै एष म्रियते
यस्याग्निस्तुभ्यः उदायति यत् निर्मथ्यं कुर्यात् विच्छिन्द्याद् भ्राष्ट्र्यम्
अस्मै जनयेत् स एव पुनः परीध्य. स्वात् एव एनं योनेर्जनयति
न अस्मै भ्राष्ट्र्यं जनयति^(१)” इति । ‘यस्य’ यजमानस्य उष्याग्निः
शाम्यति, तस्य पुत्रमरणत् अग्निनाशनिमित्तं दुःखं जायते । तस्य
निर्मथ्येन अम्यन्तरोत्पादने सति पूर्वः अग्निं ‘विच्छिन्द्यात्’ । स च
विच्छिन्नः अग्न्य यजमानस्य वैरिणं ‘जनयेत्’ । अतस्तत्परिहाराय
गार्हपत्यनिष्ठः ‘सः’ अग्निः ‘एव’ पुनरपि आनीय परितः काष्ठप्रक्षेपेण
इन्धनीयः ; तथा सति स्तुकारणादेव उत्पन्नत्वात् वैरिणं ‘न’ ‘जनयति’ ।

अत्रैव प्रायश्चित्तरूपां दक्षिणां विधत्ते,—“तमो वै एतं
मृह्णाति यस्याग्निस्तुभ्यः उदायति मृत्युस्तमः कृष्णं वाम. कृष्णा
धेनुर्दक्षिणा तमसा एव तमो मृत्युम् अपहृते^(१)” इति । ‘यस्य’
यजमानस्य उष्याग्निः नश्येत्, एनं यजमानं ‘तमः’ ‘मृह्णाति’ ;
तच्च मृत्युरूपम् । अतस्तत्परिहाराय कृष्णवर्णमेकं वस्त्रं कृष्णवर्णं
च ‘धेनुः’ ‘दक्षिणा’ तेन दातव्या । एवं सति तमोरूपत्वात्
दक्षिणायाः तं मृत्युरूपं ‘तमः’ विनाशयति ।

अथ तत्रैव दानान्तरं विधत्ते,—“हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै
हिरण्यं ज्योतिषा एव तमः अपहृते अथो तेजो वै हिरण्यं तेज एव
आत्मन् धत्ते^(१)” इति । हिरण्यरूपेण ‘ज्योतिषा’ मृत्युरूपस्य तमसो
विनाशनं युक्तम् । अपि च हिरण्यस्य तेजस्तात् आत्मनि ‘तेजः’
सम्पादयति । तदेतत् प्राद्वणं सर्वान्ते द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘सुवर्नं घर्मः स्वाहेति पञ्चार्काज्जतीर्ज्जत्वा’ इति । तदिदं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—“सुवर्नं घर्मः स्वाहा सुवर्नं अर्कः स्वाहा सुवर्नं शुक्रः स्वाहा सुवर्नं ज्योतिः स्वाहा सुवर्नं सूर्यः स्वाहा^(४)” इति । ‘सुवर्नं’ स्वर्ग इव, यथा स्वर्गे अवस्थिता देवाः दीप्यमानाः, एवं ‘घर्मः’ दीप्यमानो योऽग्निः, तस्मै ‘स्वाहा’ ऊतमसु । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ‘अर्कः’ अर्चनीयः । ‘शुक्र’ अतिनिर्मलः । ‘ज्योतिः’ प्रकाशरूपः । ‘सूर्यः’ सूर्यवर्णः आदित्यरूपः ।

एतैर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते,—“अर्को वै एष यदग्निं असौ आदित्यः अश्वमेधः यत् एताः आज्जतीर्ज्जोति अर्काश्वमेधयोरेव ज्योतीर्षि सन्दधाति एष ह त्वै अर्काश्वमेधी यस्य एतत् अग्नौ क्रियते^(५)” इति । योऽयं चीयमानः ‘अग्निः’ क्रतुसाधनभूतः, ‘एषः’ अर्चनीयत्वात् ‘अर्कः’ इत्युच्यते । योऽयम् ‘आदित्यः’, स एष क्रतुफलरूपत्वात् ‘अश्वमेधः’ इत्युच्यते । ‘सुवर्नं’ इत्येतन्मन्त्रहोमेन ‘अर्काश्वमेधयोः’ अन्यादित्ययोः यानि ‘ज्योतीर्षि’ तानि सम्पादयति । ‘यस्य’ यजमानस्य अग्निचयने तत् ‘एतत्’ आज्जतिपञ्चकं ‘क्रियते’, स ‘एषः’ एव यजमानः ‘अर्काश्वमेधी’ क्रतुसाधन-तत्फललाभ्यामुपेतः । एतच्च ब्राह्मणं “अग्निर्देवेभ्यः” (५।४।८) इत्यनुवाकान्ते द्रष्टव्यम् ।

अथ चितीनां पञ्चानां प्रशंसा । तत्र प्रथमाञ्चितिं प्रशंसति,—“आपो वै इदमग्रे मलिलमासीत् स एतां प्रजापतिः प्रथमां चितिम् अपश्यत् ताम् उपाधत्त तत् इयम् अभवत्^(६)” इति । यदिदं भूम्यन्तरिक्षादिरूपं जगत्, तद् ‘इदं’ सृष्टेः प्राक् अनेन रूपेण विभूतं नासीत्, किन्तु ‘आपः’ एव आसीत् । ताम् अस्तु भूतान्तरं

न मिलितम्, किन्तु नैरन्तर्येण 'मलिलम्' एव 'आसीत्' । तदानीं 'प्रजापतिः' अवस्थातुमाधारः को वा भविष्यति ?—इति विचार्य 'एतां' 'प्रथमाक्षिति' दृष्ट्वा 'उपाधत्त' । तदानीं सा चितिः 'इयं' भूमिरूपा 'अभवत्', तत्रायं प्रजापतिरवस्थितः ।

अथ द्वितीयाक्षितिं प्रशंसति,—“तं विश्वकर्मा अत्रवीत् उप त्वा आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति अत्रवीत् स एतां द्वितीयां चितिम् अपश्यत् ताम् उपाधत्त तत् अन्तरिक्षम् अभवत्^(७)” इति । विश्वकर्माख्यः कश्चित् अन्य अवस्थातुमाधारम् अनभमानः 'तं' भूमौ अवस्थितं प्रजापतिम् इदम् 'अत्रवीत्',—अहमपि त्वाम् 'उप' आगच्छानि त्वत्समीपे उपविशानि 'इति' । स च प्रजापतिः 'इह' भूमौ तव अवकाशो 'न' 'अस्ति' 'इति' 'अत्रवीत्' । ततः 'सः' विश्वकर्मा स्वस्थाधारः को भविष्यति ?—इति विचार्य 'एतां' 'द्वितीयाक्षिति' दृष्ट्वा 'ताम्' 'उपाधत्त' । तदानीं सा द्वितीया चितिः 'अन्तरिक्षम्' 'अभवत्' । तत्रायं विश्वकर्मा अवस्थितः ।

अथ दिग्धाख्या इष्टकाः प्रशंसति,—“स यज्ञः प्रजापतिम् अत्रवीत् उप त्वा आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति अत्रवीत् स विश्वकर्माणम् अत्रवीत् उप त्वा आयानि इति केन मा उपैष्यसि इति दिग्धाभिः इति अत्रवीत् तं दिग्धाभिः उपैत् ताः उपाधत्त ता दिशः अभवत्^(८)” इति । यज्ञाख्येन पुरुषेण म्याने पृष्टे सति प्रजापतिः परिजहार । विश्वकर्मा तु 'केन' उत्कोषरूपेण साधनेन सह मां प्रत्यागमिष्यमि ?—इति पप्रच्छ । स च यज्ञः 'दिग्धाभिः' इष्टकाभिः सह आगमिष्यामि—इत्युक्त्वा तथैव

गतवान् । “राज्यमि प्राची दिक्” (४।४।२) इत्यादिभिर्मन्त्रैर्दिशु
उपधेया ‘दिक्षाः’, ‘ताः’ च उपहिताः सत्यो दिगूपाः ‘अभवन्’ ।
ततो यज्ञस्य अवकाशोऽभूत् ।

अथ तृतीयाच्चितिं प्रशंसति,—“स परमेष्ठी प्रजापतिमब्रवीत्
उप त्वा आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति अब्रवीत् स विश्वकर्माणं
च यज्ञश्च अब्रवीत् उप वाम् आयानि इति नेह लोकः अस्ति
इति अब्रूताः स एतां तृतीयां चितिम् अपश्यत् ताम् उपाधत्त
तत् असौ अभवत्^(६)” इति । प्रजापतिर्विश्वकर्मा परमेष्ठी—इत्येते
त्रयोऽपि एतस्यैव* मूर्तिभेदाः । तत्र परमेष्ठिना प्रार्थितः प्रजापतिः
भूमौ अवकाशम् अदत्त्वा परिजहार ; विश्वकर्मा यज्ञश्च—इत्येतावपि
अन्तरिक्षे दिशु च अवकाशमदत्त्वा परिजहत् । ततः परमेष्ठी
विचार्य ‘तृतीयाच्चितिं’ दृष्ट्वा ‘उपाधत्त’ । सापि चित्तिर्द्यौः
‘अभवत्’ । तच्चायं परमेष्ठी स्वयमवस्थितः ।

अथ लोकंष्टण्येष्टकां प्रशंसति,—“स आदित्यः प्रजापतिम्
अब्रवीत् उप त्वा आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति
अब्रवीत् स विश्वकर्माणश्च यज्ञश्च अब्रवीत् उप वाम् आयानि
इति नेह लोकः अस्ति इति अब्रूताः स परमेष्ठिनम् अब्रवीत् उप
त्वा आयानि इति केन मा उपैष्यमि इति लोकंष्टण्या इति
अब्रवीत् तं लोकंष्टण्या उपैत् तस्मात् अयातयासी लोक-
ष्टणा अयातयामा हि असौ आदित्यः^(१०)” इति । ‘स आदित्यः’
लोकंष्टणाम् आनीतवान् । तस्मात् उपहितायाम् आदित्यस्य

अवकाशोऽभूत् । यस्मादियमादित्येन आनीता, 'तस्मात्' अगतमारा
'लोकंपृणा'; आदित्योऽपि अगतमारः पुनःपुनरावर्त्तमानोऽपि
तस्मिन् जगदुपकारकस्य प्रकाशरूपस्य मारस्य अर्चीयमाणत्वात् ।
आदित्यवत् लोकंपृणा पुनःपुनः प्रयुज्यमानापि अर्चीयमाणमारा ।
यत्र यत्र* चित्तौ छिद्रमस्ति, तत्र तत्र लोकंपृणा प्रयुज्यते ।

अथ चतुर्थपञ्चमचिती प्रश्नमिति,—“तान् ऋषयः अभ्रुवन् उप वः
आयाम इति केन न उपैष्यथ इति भृष्टा इति अभ्रुवन् तान्
द्वाभ्याश्चितीभ्याम् उपायन् सः पञ्चचित्तौकः समपद्यत^(११)” इति ।
'तान्' प्रजापति-विश्वकर्म-यज्ञ-परमेश्वरादित्यान् अन्ये केचित् 'ऋषयः'
स्यान् प्रार्थितवन्तः; ततः प्रजापत्यादिभिस्तुक्तेषु याचिते मति
उत्कोचबाहुल्यं प्रतिज्ञाय चित्तिदयमानीतवन्तः । अतस्तेषामवकाशो-
ऽभूत् । तदेवं प्रश्नस्ताभिस्तितिभिः अयमग्निः 'पञ्चचित्तौकः' अभूत् ।

एतदेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रश्नमिति,—“य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते
भूयान् एव भवति अभि इमान् लोकान् जयति विदुः एनं देवाः
अथो एतासामेव देवतानां सायुज्यं गच्छति^(१२)” इति । विद्यादि-
गुणमभृद्धिः भूयस्त्वम् । लोकत्रयस्य स्वाधीनत्वं जयः । देवैर्वेदनं नाम
एतदीया कीर्त्तिः । अपि च 'एतासां' 'देवतानां' सहभावं प्राप्नोति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

* 'यत्र कुत्र' इति आदर्शादिपुस्तकपाठो न सम्यक् ।

† 'येष्वेतदीया कीर्त्तिः' इति का० श्री० पु० पाठः ।

वयो वा अग्निर्यदग्निचित्पक्षिणोऽग्नीयात्तमेवाग्नि-
मद्यादार्त्तिमाच्छेत् संवत्सरं व्रतञ्चरेत् संवत्सरः हि
व्रतं नाति^(१) पशुर्वा एष यदग्निर्हि नस्ति खलु वै तं
पशुर्य एनं पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुपचरति तस्मात् पश्चात्
प्राङुपचर्य आत्मनोऽहिंसायै^(२) तेजोऽसि तेजो मे
यच्छ पृथिवीं यच्छ ॥ १ ॥

पृथिव्यै मा पाहि ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छान्तरिक्षं
यच्छान्तरिक्षान्मा पाहि सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ
दिवो मा पाहि^(३) इत्याहुताभिर्वा इमे लोका विधृता
यदेता उपदधात्येषां लोकानां विधृत्यै^(४) स्वयमातृणा
उपधाय हिरण्येष्टका उप दधातीमे वै लोकाः स्वय-
मातृणा ज्योतिर्हिरण्यं यत्स्वयमातृणा उपधाय ॥ २ ॥

हिरण्येष्टका उपदधातीमानेवैताभिर्लोकान् ज्योति-
पतः कुरुतेऽयो एताभिरेवाम्मा इमे लोकाः प्रभान्ति^(५)
यास्ते अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो दिवमातृन्वन्ति रुग्णिभिः ।
ताभिः सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि^(६) । या वो देवाः सूर्ये
रुचो गोघ्नश्चैष या रुचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं
नो धत्त दृढस्यते^(७) । रुचं नो धेहि ॥ ३ ॥

ब्राह्मणेय रुचः राजसु नस्कृधि । रुचं विर्येषु शूत्रेषु
मयि धेहि रुचा रुचं^(८) देवा वा अग्निं चिक्वणस्य

यश्च इन्द्रियं गच्छत्यग्निं वा चित्तमीजानं वा यदेता
 आहुतीर्जुहोत्यात्मन्नेव यश्च इन्द्रियन्त्यत्ते^(८) ईश्वरो
 वा एष आर्तिमार्तोऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति तच्चा
 यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति वारुण्यर्चा ॥ ४ ॥

जुहुयाच्छान्तिरेवैपाग्नेर्गुप्तिरात्मनः^(९) हविष्कृतो वा
 एष योऽग्निं चिनुते यथा वै हविस्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति
 योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुण्यामिक्षया यजेत
 मैत्रावरुणतामेवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दाय^(१०) यो वा अग्नि-
 मृतुस्थां वेदतुर्कृतुरस्मै कल्पमान इति प्रत्येव तिष्ठति
 संवत्सरो वा अग्निः ॥ ५ ॥

कृतुस्थास्तस्य वसन्तः शिरो ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षो
 वर्षाः पुच्छः शरदुत्तरः पक्षो हेमन्तो मध्य पूर्वपक्षा-
 श्वितयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोरात्राणीष्टका एष वा
 अग्निर्कृतुस्था य एवं वेदतुर्कृतुरस्मै कल्पमान इति
 प्रत्येव तिष्ठति^(११) प्रजापतिर्वा एतं ज्यैष्ठ्यकामो न्यधत्
 ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छथ एवं विद्वानग्निं चिनुते,
 ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति^(१२) ॥ ६ ॥

पृथिवीं यच्छ । यत्स्वयमातृणा उपधाय । धेहि ।
 कृचा । अग्निः । चिनुते । धीणि च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

पुनः परीन्धनाद्यत्र पञ्चमे समुदीरितम् ।

अथ पष्ठे व्रतचरणादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘संवत्सरं न किञ्चन प्रत्यवरोहेन च रामामुपेयाच्च पक्षिणोऽश्रीयात्’ इत्यादि । तत्र पक्ष्यग्रननिषेधरूपं संवत्सरव्रतं विधत्ते,—“वयो वै अग्निः यत् अग्निचित् पक्षिणः अश्रीयात् तमेवाग्निम् अद्यात् आर्त्तिमार्च्छेत् संवत्सरं तं चरेत् संवत्सरः हि व्रतं न अति^(१)” इति । योऽयं चौयमानः ‘अग्निः’ स पक्षिस्वरूप एव । “वयसां वा एष प्रतिमया चौयते” (५। ५। १। २) इति पूर्वमुक्तम् । एवं सति अयम् ‘अग्निचित्’ यदि ‘पक्षिणः’ भक्षयेत्, तर्हि ‘अग्निम् एव’ भक्षितवान् भवति । ततो घ्नियेत । अतस्ते परिहाराय संवत्सरमात्रं पक्षिभक्षणवर्जनरूपं ‘व्रतं’ ‘चरेत्’ । तस्मात् संवत्सरमतीत्य व्रतचरणं न कापि दृष्टम् । तस्मात्तद्व्रतपर्याप्तम् एतद्वाङ्मणं, पूर्वोक्तञ्च (५। ७। ५। ५) चित्-प्रशंसारूपं ब्राह्मणं सर्वान्ते द्रष्टव्यम् ।

अथ चित्यारोहणस्य पश्चिमदिङ्घ्रियमं विधत्ते,—‘पशुर्वै एष यदग्निर्हिनस्ति खलु वै तं पशुः य एनं पुरस्तात् प्रत्यक्षम् उपचरति तस्मात् पश्चात् प्राङ् उपचर्य आत्मनः अहिंसायै^(२)” इति । अग्नेः पशुरूपत्वात् पुरस्तात् आरोहणे यथा पशुः शृङ्गाभ्यां हिनस्ति, तद्वत् अयमपि हिंस्यात् । ‘तस्मात्’ पश्चिमायां दिशि प्राङ्मुखेन ‘उपचर्य’ आरोहणीयः । तच्च ‘आत्मनः’ आरोढुः अहिंसार्थं भवति । एतच्च “अग्ने तव अवो वयः” (५। २। ६) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘तेजोऽसि तेजो मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्’—

इति, 'ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च, 'सुवरसि सुवर्मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च । तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—“तेजोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ पृथिव्यै मा पाहि ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छ अन्तरिक्षं यच्छ अन्तरिक्षात् मा पाहि सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहि^(१)” इति । प्रथमचितौ उपधातये हे हिरण्येष्टके, त्वं तेजोरूपासि । ‘मे’ मदर्थं ‘तेजः’ देहि । तथा ‘पृथिवीं’ देहि । यद्वा पृथिवीं मदुपकारित्वेन नियमय । तस्याः पृथिव्याः सकाशान्मां ‘पाहि’, यथा पृथिवी नोपद्रवं करोति तथा कुरु । एवं तृतीयपञ्चमचितिविषययोरुत्तरयोर्मन्त्रयोर्योज्यम् । ‘सुवः’ स्वर्गसुखम् । ‘दिवं’ शुलोकम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“इत्युक्त्वा एताभिर्वै इमे लोकाः विधृताः यत् एताः उपदधाति एषां लोकानां विधृत्यै^(२)” इति । इत्युक्तान् मन्त्रानुपधानकाले पठेत् । ‘एताभिः’ हिरण्येष्टकाभिः ‘इमे’ त्रयो ‘लोकाः’ ‘विधृताः’ । अतः एतदुपधानं लोकधृत्यै भवति ।

अस्योपधानस्य तत्तच्चितिगतस्वयमावृष्ट्याभ्य ऊर्ध्वकालं विधत्ते,—“स्वयमावृष्ट्या उपधाय हिरण्येष्टका उप दधाति इमे वै लोकाः स्वयमावृष्ट्या ज्योतिर्हिरण्यं यत् स्वयमावृष्ट्याः उपधाय हिरण्येष्टकाः उपदधाति इमान् एव एताभिर्लोकान् ज्योतिष्मतः कुरुते अथो एताभिरेव अस्मै इमे लोकाः प्र भान्ति^(३)” इति । एतच्च “स्वयमावृष्ट्याम्” (५।१।८) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘यास्ते अग्ने सूर्यं रुच इति तिस्रो रुचे’

इति । रुगाख्या आहुतौर्जुङ्गयादित्यर्थः । तत्र प्रथमामाह,—
 “यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः उद्यतो दिवम् आतन्वन्ति रग्निभिः ताभिः
 सर्वाभिः रुचे जनाय नः कृधि(९)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सूर्ये’ सूर्यमण्डले
 स्थितस्य ‘ते’ तत्र ‘उद्यतः’ उदयं गच्छतः ‘याः’ ‘रुचः’ दीप्तयः
 ‘दिवं’ शुलोकम् ‘आतन्वन्ति’ सर्वतो व्याप्नुवन्ति, ‘ताभिः’
 ‘सर्वाभिः’ ‘रग्निभिः’ ‘नः’ ‘जनाय’ अस्मदीयजनार्थं ‘रुचे’ ‘कृधि’
 रुचं दीप्तं कुरु । •

अथ द्वितीयामाह,—“या वो देवाः सूर्ये रुचः गोषु अश्वेषु
 या रुचः इन्द्राग्नौ ताभिः सर्वाभिः रुचं नः धत्त वृहस्पते(१०)” —इति ।
 हे ‘देवाः’, ‘वः’ यस्मात्क सम्बन्धिन्यः सूर्यमण्डले ‘याः’ ‘रुचः’
 दीप्तयो वर्तन्ते, तथा ‘गोषु’ ‘अश्वेषु’ ॥ ‘या रुचः’ वर्तन्ते, हे
 ‘इन्द्राग्नौ’, ‘ताभिः सर्वाभिः’ दीप्तिभिः ‘नः’ अस्मदर्थं ‘रुचं’ ‘धत्त’
 दीप्तं कुरुत ।

अथ तृतीयामाह,—“रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचः राजसु
 नः कृधि रुच विग्नेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम्(११)” —इति ।
 हे अग्ने, ‘नः’ अस्मदीयेषु ‘ब्राह्मणेषु’ ‘रुचं’ ‘धेहि’ प्रकाशं कुरु ।
 ‘नः’ अस्मदीयेषु ‘राजसु’ ‘रुच’ ‘कृधि’ प्रकाशं कुरु । तथा
 ‘विग्नेषु’ वैग्नेषु ‘शूद्रेषु’ च ‘रुच’ प्रकाशं कुरु । तथा च ‘रुचा’
 तदीयया दौष्ट्या ‘मयि’ ‘रुचं’ ‘धेहि’ प्रकाशं कुरु ।

एतेर्मन्त्रैः साधुं होमं विधत्ते,—“देधा वै अग्निं चित्तवानस
 यगः इन्द्रिय गच्छति अग्निं वा चितम् ईजानं वा यदेता आहुतौः
 जुहोति आत्मन्नेव यगः इन्द्रियं धत्ते(१२)” इति । यो यजमानः

अग्निं चितवान् तस्य 'यज्ञः' कौर्तिः 'इन्द्रियं' सामर्थ्यं वा अन्यत्र गच्छति । कुत्र ? इति चेत् । श्रूयताम्, योऽयमिदानीं चितः अग्निः तं वा प्राप्नोति । यस्तु ईजानः पूर्वं चिते अग्नौ यागं कृतवान् तं वा प्राप्नोति । सर्वथापि अस्मद्यजमानात् अपगच्छति । एतैर्मन्त्रैर्होमे तु तत् 'यज्ञः' इन्द्रियं च स्वात्मन्येव धारयति । एतच्च "अग्निर्देवेभ्यः" (५।४।८) इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति शालामुखीये जुत्वा' इति । तदिदं विधत्ते,—“ईश्वरो वै एष आर्तिम् आ अर्तोः यः अग्निं चित्वन् अधिक्रामति तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानं इति वारुण्या च्छवा जुहुयात् शान्तिरेव एषा अग्नेर्गुप्तिः आत्मनः^(१०)” इति । 'यः' यजमानः चयनकाले 'अग्निम्' अधिरुध्य पादेनाक्रामति, 'एषः' यजमानो विनाशं प्राप्तुं समर्थः । तत्परिहाराय 'तत्त्वा यामि'-इति 'च्छवा' जुहुयात् । सेयम् चक् "इन्द्रं वो विश्वतस्परौन्द्रं नरः" (२।१।११) इत्यनुवाके व्याख्याता । 'एषा' आहुतिः 'अग्नेः' गमनहेतुः, 'आत्मनः' यजमानस्य च रक्षणहेतुः । तच्च "अग्ने तव श्रवो वयः" (५।२।६) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यथाग्निचयनादूर्ध्वं तदङ्गत्वेन सौत्रामणी पूर्वं विहिता एवमत्र मैत्रावरुणीं विधत्ते,—“हविष्कृतो वै एष योऽग्निं चितुते यथा वै हविः स्कन्दति एवं वै एष स्कन्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियम् उपैति मैत्रावरुण्या आमिचया यजेत मैत्रावरुणताम् एव उपैति आत्मनः अस्कन्दायै^(११)” इति । 'यः' यजमानः 'अग्निं' 'चितुते',

‘एषः’ हविःस्वरूपं प्राप्तः । तथा सति स्त्रीगमनस्य स्वरूपनाशो हविर्नाशसमानः । अतस्तत्परिहारार्थं ‘यजेत’ । तेन यागेन स्वयं मित्रावरुणसम्बन्धितां प्राप्य यागादूर्ध्वं हविषः उपयुक्तत्वात् हविःस्थानीयस्य स्वस्य गमनेऽपि नास्ति विनाशः ।

अथ अग्निं संवत्सररूपकल्पनया प्रशंसति,—“यो वै अग्निम् चतुस्यां वेद चतुः चतुः अस्मै कल्पमानः एति प्रति एव तिष्ठति संवत्सरो वै अग्निः चतुस्याः तस्य वसन्तः शिरः ग्रीष्मो दक्षिणः पच वर्षाः पुष्यः शरत् उत्तरः पचः हेमन्तो मध्यं पूर्वपक्षाश्चितयः अपरपक्षाः पुरीषम् अहोरात्राणि दृष्ट्वा एष वै अग्निः चतुस्या यम् एव वेद चतुः चतुः अस्मै कल्पमानः एति प्रति एव तिष्ठति^(१३)” इति । चतुषु तिष्ठतीति चतुस्याः संवत्सरः । तद्रूपम् ‘अग्निं’ ‘यः’ ‘वेद’ मनसा भावयेत्, ‘अस्मै’ यजमानाय स स चतुः स्वलोचित-भोगप्रदानसमर्थः सन् एनं प्राप्नोति । तद्भोगेन च अयं ‘प्रति’-‘तिष्ठति’ । ‘संवत्सरो वै अग्निः’ इत्यादि भावनाप्रकारः । ‘य एवं वेद’ इत्यादि पूर्वोक्तफलोपसंहारः ।

अथ फलान्तरेण प्रशंसति,—“प्रजापतिर्वै एतं ज्यैष्ठ्यकामो न्यधत्त ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् य एवं विद्वान् अग्निं चितुते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति^(१४)”—इति । ‘न्यधत्त’ चितवानित्यर्थः । ‘ज्यैष्ठ्यं’ वयोगुणाभ्यामाधिक्यम् । एतच्च सर्वमन्ते द्रष्टव्यम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजु-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः । ० ॥

यदाकृतात्सुमसुसोऽदृदो वा मनसो वा संभृतश्चक्षुषो
 वा । तमनु मेहि सुकृतस्य लोकं यच्चर्पयः प्रथमजा ये
 पुराणाः^(१) । एतः सधस्य परि ते ददामि यमावहा-
 च्छेवधिं जातवेदाः अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वी अत्र तः स्म
 जानीत परमे व्योमन्^(२) । जानीतादेनं परमे व्योमन्
 देवाः सधस्या विद् रूपमस्य । यदागच्छात् ॥ १ ॥

पृथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणुतादुविरस्मै^(३) । सं प्र
 च्यवध्वमनु सं प्र यातामे पृथो देवयानान् कृणुध्वम् ।
 अस्मिन्सधस्ये अद्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानस्य
 सीदत^(४) । प्रस्तुरेण परिधिना सुचावेद्या च बर्हिषा ।
 कृचेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^(५) । यदिष्टं यत्
 परादानं यदुत्तं या च दक्षिणा तत् ॥ २ ॥

अग्निवैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत्^(६) । येना सहस्रं
 वहसि येनाग्ने सर्ववेदुसं । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु
 गन्तवे^(७) । येनाग्ने दक्षिणा युक्ता यज्ञं वहन्तृत्विजः ।
 तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^(८) । येनाग्ने
 सुकृतः पृथा मधोर्धारा व्यानुशुः । तेनेमं यज्ञं नो वह
 सुवर्देवेषु गन्तवे^(९) । यत्र धारा अनपेता मधोर्धृतस्य
 च याः । तदग्निवैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत्^(१०) ॥ ३ ॥

आगच्छात् । तद् । व्यानशुः । तेनेमं यज्ञं नो वह
सुवर्देवेपु गन्तवे । चतुर्दश च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥

प्रतेष्टकाप्रशसा हि सर्वाः षष्ठे समीरिताः ।

अथ सप्तमे आकूतिमन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘यदा-
कूतादिति । दशाकूतीर्जलेति’ ।

तत्र प्रथमामाह,—“यद् आकूतात् समसुसोत् हृदो वा मनसो
वा संभृतं चक्षुषो वा । तमनु, प्रेहि सुकृतस्य लोकं यत्र ऋषयः
प्रथमजाः ये पुराणाः)” इति । आकूतादिभिः ‘सम्भृतं’ सम्पादितं
यत्फलं पूर्वा यजमानसहः ‘समसुसोत्’ संयक् प्राप्तवान् । हे
यजमान, त्वं ‘सुकृतस्य लोकं’ त्वदीयस्य कर्मणः फलभूतं ‘तं’ भोगम्
‘अनु प्रेहि’ अनुक्रमेण प्राप्नुहि । आकूतं संकल्पः अक्षयं सुख
प्राप्नोमौत्येवंरूपः । हृदय चित्तं श्रुतिस्मृत्युदितसाधनोपायचिन्तनम् ।
मनः अन्तःकरणं तदनुकूलप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकम् । चक्षुषः चक्षुषा
लक्ष्यन्ते यानि सम्यगनुष्ठानेनाभिमतं फलं माधयन्ति । एतैः सर्वैः
सम्पादितं प्राप्नुहीत्यन्वयः । ‘यत्र’ यस्मिन् सुकृतस्य लोके ‘प्रथमजाः’
स्वयम्भूप्रभृतयः ‘ऋषयः’ सर्वज्ञाः आसते । ‘ये’ च ‘पुराणाः’ पूर्वं
यजमानाः भवन्ति, तेऽपि यत्र आसते, ‘तम्’ ‘अनु-प्रेहि’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“एतः सधस्य परि ते ददामि यम्
आवहात् जेवधिं जातवेदा” । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्न । अत्र तः सा

जानीत परमे व्योमन्^(१)” इति । हे ‘सधस्य’ ष्वत्विग्यजमानैरस्माभिः सह अस्यां यज्ञभूमाववस्थित, हे अग्ने, ‘ते’ तुभ्यं ‘एतं’ यजमानं ‘परि’-‘ददामि’ रक्षार्थं त्वद्धस्ते ददामीत्यर्थः । ‘जातवेदाः’ उत्पन्नानां प्राणिनां योगचेमाभिन्नः त्वं ‘शेवधि’ निधिवद्रक्षणीयं, ‘यं’ यजमानम् ‘आवहात्’ आवहसि,—भदीयोऽयमिति स्वीकरोषि, तं यजमानं परिददामीति पूर्वचान्वयः । हे देवाः, ‘यज्ञपतिः’ अयं यजमानः ‘वः’ युष्मान् ‘अन्वागन्ता’ युष्माकं पृष्ठे आगमिष्यति । ‘अव’ अस्मिन् ‘परमे’ ‘व्योमन्’ उत्कृष्टविशिष्टरक्षणयोग्ये स्थाने भवदीये लोके ‘तं’ यजमानं ‘जानीत’ ‘स्म’ सर्वथा रक्षणीयोऽयमिति स्मरत ।

अथ द्वतीयामाह,—“जानीतात् एनं परमे व्योमन् देवाः सधस्या विद् रूपम् अस्य यत् आगच्छात् पथिभिर्देवयानैः दृष्टा-पूर्त्तं कृणुतात् आविरस्मै^(१)” इति । हे देवाः, ‘परमे’ स्थाने भवदीये लोके ‘एनं’ ‘जानीतात्’ यजमानम् अविसृज्य सर्वदा रक्षार्थं स्मरत । हे ‘सधस्याः’ यजमानेन सह तस्मिन् पुण्यलोके स्थिताः, देवाः, ‘अस्य’ यजमानस्य, ‘रूपं’ अग्निचयनाद्यनुष्ठानयुक्तं स्वरूपं ‘विद्’ जानीत,—तस्मिन् लोके पुनः पुनः स्मरत । ‘देवयानैः’ भवदीयगमनयोग्यैः ‘पथिभिः’ मार्गैः, ‘यत् आगच्छात्’ यो यजमान आगच्छति, ‘अस्मै’ एतद्-यजमानार्थं, ‘दृष्टापूर्त्तं’ श्रौतस्मार्तकर्मफले, ‘आविः’-‘कृणुयात्’ प्रकटीकुरुत, हे यजमान, तवेदं श्रौतकर्मफलं, इदं च स्मार्तकर्म-फलमित्येवं सावधाना अनुगृहीतेत्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“सं प्र च्यवध्वमनु सं प्र याताग्ने पथो देव-

यानान् क्षणुध्वं । अस्मिन् सधस्ये अधि उत्तरस्मिन् विश्वे देवा
 यजमानस्य सौदत^(४)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वं, ‘विश्वे देवाः’ सर्वेऽपि
 देवाः, यजमान इत्येते यूयं सर्वेऽपि ‘संप्र-च्यवध्वं’ अस्मात् भूलोक-
 ‘स्थानात् सम्यक् प्रचलित्वा’ च ‘अनु- सं प्र यात’ अनन्तरं यजमानेन
 सङ्गता एव गच्छत, गमनकाले च ‘देवयानान्’ ‘पयः’ ‘क्षणुध्वं’ ।
 न तु नरकलोकमनुय्यलोकमार्गः कर्तव्यः । ‘सधस्ये’ यजमानेन
 सहावस्थानयोगे ‘अस्मिन्’ यज्ञभूमिरूपे भूलोके ‘अधि’ ‘उत्तरस्मिन्’
 फलभोगस्थाने, स्वर्गलोके च ‘सौदत’ यजमानो यूयं च सह
 तिष्ठत ।

अथ पञ्चमीमाह,—“प्रस्तरेण परिधिना सुचा वेद्या च बर्हिषा ।
 ऋचेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^(५)” इति । हे अग्ने, प्रस्तारादिभिः
 सर्वैर्यज्ञसाधनैः सहितं नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं ‘सुवः’ स्वर्गलोके
 ‘वह’ प्रापय । किमर्थं ?—‘देवेषु गन्तवे’ देवानां मध्ये गन्तुं, तेषां
 प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ।

अथ षष्ठीमाह,—“यदिष्टं यत्परादानं यदत्तं या च दक्षिणा
 तदग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत्^(६)” इति । दर्शपूर्णमासादिरूप
 ‘यत्’ कर्म ‘इष्टम्’ अनुष्ठितं, ‘यत्’ च ‘परादानं’ दौनान्ध्रपणादिभ्यः
 स्वल्पदानं, ‘यत्’ अपि ‘दत्तं’ बर्हिर्वेदिपात्रभूतेभ्योऽनूचनेभ्यो बज्र द्रव्यं
 समर्पितं, ‘या च’ अन्या ‘दक्षिणा’ यज्ञमध्ये गवादिरूपा दत्ता,

* इत्येव सर्वत्र पाठ । ‘प्रचलित, चलित्वा च’ इत्येव रूप कश्चित्
 पाठ पठित इव प्रतिभाति ।

‘नः’ अस्मदीयं ‘तत्’ सर्वं ‘वैश्वकर्मणः’ कृत्स्नकर्मस्वामिभूतोऽयम्
‘अग्निः’ ‘सुवर्देवेषु’ स्वर्गलोकनिवासिषु मध्ये ‘दधत्’ स्थापयतु ।

अथ सप्तमीमाह,—“येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसन्तेनेमं
यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^(७)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘येन’ मार्गेण
‘सहस्रं’ ‘वहसि’ सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं नयसि, ‘येन’ च ‘सर्ववेदसं’
सर्वस्रदक्षिणाकं यज्ञं नयसि, ‘तेन’ मार्गेण ‘नः’ अस्मदीयम् ‘इमं’
‘यज्ञ’ ‘वह’ । ‘नय सुव.’ इत्यादि पूर्ववत् ।

अथाष्टमीमाह,—“येनाग्ने दक्षिणाः युक्ताः यज्ञं वहन्ति अत्विजः ।
तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^(८)” इति । ‘अत्विजः’ सर्वे ‘युक्ताः’
योग्याः शास्त्रीयाः ‘दक्षिणाः’ ‘यज्ञ’ च ‘इमं’ येन शास्त्रीयेण मार्गेण
‘वहन्ति’ निर्वहन्ति अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः, ‘तेन’ एव शास्त्रीयेण मार्गेण
‘इमं यज्ञम्’ इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ नवमीमाह,—“येनाग्ने सुकृतः पथा मधोर्धारा ब्यानशुः ।
तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^(९)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सुकृतः’
पूर्वं पुण्यकृतो* यजमाना ‘येन’ मार्गेण गत्वा ‘मधोः’ मधुरस्य
पीयूषस्य ‘धारा’ ‘ब्यानशुः’ व्याप्तवन्तः । तेनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ दशमीमाह,—“यत्र धारा अनपेता मधोः घृतस्य च याः
तदग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधद्^(१०)” इति । ‘यत्र’ यस्मिन् लोके
‘मधोः’ माक्षिकस्य ‘घृतस्य’ च ‘धाराः’ ‘अनपेताः’ अविच्छिन्नाः, तत्र
लोके ‘अग्निः’—इत्यादि पूर्ववत् । एते च दश मन्त्राः पूर्वस्मिन्
मन्त्रकाण्डे “ममाग्ने (४।७।१४)” इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

* पूर्वपुण्यकृत इति का० क्री० पु० पाठ ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

यास्ते अग्ने स्मिधो यानि धाम या जिह्वा जातवेदो
यो अर्चिः ये ते अग्ने मेडयो य इदं वस्तेभिर्आत्मानं
चिनुहि प्रजानन्^(१) । उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं
वाहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्त-
रेत्यात्मनो वै तदन्तरंति यास्ते अग्ने स्मिधो यानि
॥ १ ॥

धामेत्याहुः पा वा अग्ने स्वयञ्चित्तिरग्निरेव तदग्निं
चिनोति नाध्वर्युरात्मनोन्तरंति^(२) चतस्र आशाः
प्र चरन्त्वभय इमन्त्रो यज्ञं नयन्तु प्रजानन् । घृतं पिब-
न्त्रजरं सुवीरं ब्रह्मं स्मिद्भवत्याहुतीनां^(३) । सुवर्गाय
वा एष लोकायोपधीयते यत्कूर्मश्चतस्र आशाः प्र चर-
न्त्वभये इत्याह ॥ २ ॥

दिशा एवैतेन प्र जानाति^(४) इमन्त्रो यज्ञं नयन्तु प्र-
जानन्नित्याह सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै^(५) ब्रह्मं स्मि-
द्भवत्याहुतीनामित्याह ब्रह्मणा वै देवाः सुवर्गं लोक-
मायन्^(६) यद् ब्रह्मण्वत्योपदधाति ब्रह्मणैव तद् यजमानः

सुवर्गं लोकमेति १) प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्य प्रजाः
पशवश्छन्दांसि रूपः सर्वान्वर्णानिष्टकानां, कुर्याद्
रूपेणैव प्रजान् पशूश्छन्दांस्यव रुन्धे २) अथैष प्रजाभ्य
एवैनं पशुभ्यश्छन्दोभ्योवरुध्य चिनुते ॥ ३ ॥

एति यास्ते अग्ने समिधो यानि । अग्नय इत्याह ।
इष्टकानां । षोडश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥

आकृत्याहुतिमन्त्रा ये ते सप्तम उदैरिताः ।

अथाष्टमे स्वयंचित्यादिकमभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण,—
‘यास्ते अग्ने समिध इति स्वयंचित्याभिष्टुति’ इति । तदेतदि-
धातुं मन्त्रमुत्पादयति,—“यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या जिज्ञा
जातवेदो यो अर्चिः । ये ते अग्ने मेडयो य इन्द्रवस्तेभिरात्मानं
चिनुहि प्रजानन्(१)” इति । हे ‘जातवेदः’ ‘अग्ने’, ते त्वदीयाः ‘समिधः’
समिन्धनक्रिया ‘याः’ सन्ति, ‘यानि’ च ‘धाम’ त्वदीयानि स्थानानि
गार्हपत्यादीनि, ‘या’ च ‘जिज्ञा’ त्वदीया ‘काली कराली’ इत्यादिकाः,
‘यः’ ‘अर्चिः’ प्रकाशनसामर्थ्यं, हे ‘अग्ने’, ‘ते’ त्वदीया ‘ये’ ‘मेडयः’,
शब्दविशेषाः, ‘ये’ ‘इन्द्रवः’ इन्दुसदृशा विस्फुलिङ्गाः, ‘तेभिः’ तैः
सर्वैः प्रजानन्, चयनप्रकाराभिज्ञस्त्वं ‘आत्मानं’ ‘चिनुहि’ स्वकीय-
स्वरूपमुपचितं कुरु ।

अनेन मन्त्रेण साध्यस्य चेन्नाभिमर्शनस्य विधिमुच्यति,
 “उत्सन्नयज्ञो वै एष यदग्निं किं वा अहेतस्य क्रियते किं वा
 न यदै अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्नन्तरेत्यात्मनो वै तन्तरेति यास्ते अग्ने
 मभिधो यानि धामेत्याहेषा वै अग्ने स्वयञ्चितिरग्निरेव तदग्निं
 चिनोति नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेति^(१)” इति । योऽयञ्चीयमानोऽग्निं
 सोऽयम् ‘उत्सन्नयज्ञ’, यज्जघ्वङ्गेषु यस्य कस्यचिदित्यस्तिमभवेन विनष्ट-
 यज्ञत्वम्, अत ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘किम्’ अङ्गमनुष्ठित ‘किं वा’ नेति
 ज्ञातुमशक्यम् । एव च सति चिन्वान अयम् ‘अध्वर्यु’ ‘अग्ने’
 मन्वन्धि ‘यत्’ ‘अङ्गम्’ अन्तरित करोति, ‘तत्’ ‘आत्मान’
 एवाङ्गमन्तरित कुर्यात्, अतस्तत्परिहाराय चेन्नाभिमर्शनकाले
 ‘यास्ते अग्ने’ इत्येतादृशं ब्रूयात् । येय ‘यास्ते अग्ने’-इत्यृक्, सैषा
 ‘स्वयञ्चिति’-इत्यभिधीयते, ‘आत्मानं चिनुहि’ इत्येव स्वेन
 स्वस्येव चीयमानत्वाभिधानात् । तेन मन्त्रपाठेन ‘तत्’ ‘अग्नि’ ‘एव’
 स्वयम् ‘अग्निम्’ स्वात्मानं ‘चिनोति’ । तत ‘अध्वर्यु’ स्वमन्वन्धि
 किञ्चिदपि ‘अङ्ग’ ‘न’ ‘अन्तरेति’ । एतदपि ‘अग्ने तव अवो वय’
 (५।१।६)” इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्त सूत्रकारेण,—“‘मधुवाता ष्टतायते’ इति तिसृभिर्दध्ना
 मधुमिश्रेण कूर्ममभ्यज्य ‘मही धौ पृथिवी च न (४।१।८)” इति
 पुरस्तात्स्वयमादृशाया प्रत्यक्षं जीवन्तं कूर्मं प्राङ्मुखं उपदधाति
 इति । ‘चतस्र आशा प्र चरन्तु अग्नय’ इति वा उपधाय-इति । तत्र
 कूर्मोपधाने विकल्पितं मन्त्रमुत्पादयति,—“चतस्र आशा प्र चरन्तु
 अग्नय इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानन् । एतं पितृवज्जरेऽ सुवीरं ब्रह्म

समिद् भवति आहुतीनाम्^(१) इति । ‘अग्नयः’ आहवनीयादयः सन्ति, ते ‘चतस्रः’ चतुःसङ्ख्याका दिशः पूर्वाद्याः ‘प्र चरन्तु’ कूर्मस्य स्वर्गमार्गाभिज्ञानाय सर्वासु दिक्षु प्रकाशं कुर्वन्तु । अयं च कूर्मः ‘प्रजानन्’ अस्मदीये कर्म प्रकर्षेण अवगच्छन्, ‘नः’ अस्मदीयमिमं यज्ञ ‘नयतु’ स्वर्गं प्रापयतु । किं कुर्वन्?—‘अजरं’ विनाश-रहितं ‘सुवीरं’ शोभनवीर्यप्रदं । ‘दत्त’ मधुमिश्रमाज्यं, ‘पिबन्’ पिवन्, आहुतिप्रदानां यजमानानां ‘ब्रह्म समिद्’ ‘भवति’, मन्त्र एव स्वर्गमार्गप्रकाशको भवति । अनेन मन्त्रेण साध्यं कूर्मोपधानं पूर्वमेव विहितं “यज्जीवन्तं कूर्ममुपदधाति (५।८।२)” इति । अत्र तु मन्त्रमेतं विनिघोक्तुमादौ तदर्थः प्रकाश्यते ।

तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सुवर्गाय वै एष लोकाय उपधीयते यन्कूर्मश्चतस्र आग्नाः प्रचरन्त्वग्नय इत्याह दिशा एवैतेन प्र जानाति^(२)” इति । सुवर्गलोके नेतुमयं कूर्म उपधीयते, अतः मार्गाभिज्ञानाय एतेन पादेन दिक्प्रकाशनं प्रार्थ्यते ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानस्त्रित्याह सुवर्गस्य लोकस्थाभिनीत्यै^(३)” इति । ‘नयतु’ इति सामान्येनोक्तेऽपि स्वर्गं प्रत्यवगमनमत्र विवक्षितम् ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“ब्रह्म समिद्भवत्याहुतीनामित्याह ब्रह्मणा वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्^(४)” इति । आहुतिप्रदाः पूर्वं देवाः मन्त्रसामर्थ्येनैव स्वर्गं प्राप्ताः, अतो मन्त्र एव प्रकाशमाधनं ।

यास्यातमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“यद् ब्रह्मण्यत्या उपदधाति ब्रह्मणैव तद्यजमानः सुवर्गे लोकमेति^(५)” इति । ब्रह्मण्यो यस्याम्

अचि अस्ति मेयं ब्रह्मणनी । तदिदं ब्राह्मणं “स्वयमावृणामुप-
दधाति (५।२।८)”-इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘सर्वान्वर्णानिष्टकानां कुर्यात्स्त्रेखाधिकारो
भवति इति विज्ञायते त्व या दक्षिणावृत्तस्ता दक्षिणत उपदधात्
स व्यावृत्त उतरत अजुलेखाः पश्चात्पुरस्ताच्च अलिखिता मध्ये’ इति ।
तदेतत्सर्वं विधत्ते,—“प्रजापतिर्वै एष यदग्निस्तस्य प्रजाः पशव-
श्चन्दांसि रूपः सर्वान् वर्णानिष्टकानां कुर्याद्रूपेणैव प्रजां पशुन्
चन्दांसव रुन्धे^(८)” इति । चौयमानः ‘अग्निः’ प्रजापतिजन्यत्वात्
‘प्रजापतिः’ एव, ‘तस्य’ च प्रजापतेः प्रजा-पशु-चन्दांसि परस्पर-
विलक्षणानि स्वरूपम् । अतस्तद्रूपप्रत्यभिज्ञानाय ‘इष्टकानां’ ‘सर्वान्
वर्णान्’ यजुर्विधरेखाविशेषान् ‘कुर्यात्’ । एवं सति प्रजापतिरूपेणैव
प्रजापति प्राप्नोति ।

“अथो प्रजाभ्य एवैनं पशुभ्यश्चन्द्रोभ्योऽवर्द्ध चिनुते” इति ।
अपि च प्रजादिभिः ‘एव’ ‘एनम्’ अग्निं स्वाधीनं कृत्वा चितवान्
भवति । एतदपि “स्वयमावृणामुपदधाति (५।२।८)” इत्यनुवाके
द्रष्टव्यम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुण्ययजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निः रायस्योपाय सुप्रजास्त्वाय
 सुवीर्याय । मयि प्रजां मयि वर्चो दधाम्यरिष्टा स्वाम
 तनुवा सुवीराः^(१) । यो नो अग्निः पितरो हृत्स्वन्तर-
 मर्त्यो मर्त्याः आविवेश । तमात्मन् परि गृह्णीमहे वयं
 मा सो अस्माः अवहाय परा गात्^(२) । यदध्वर्युरात्म-
 न्नाग्निमगृहीत्वाग्निं चिनुयाद्योऽस्य स्वोऽग्निस्तमपि ॥ १ ॥

यजमानाय चिनुयादग्निं खलु वै पशवोऽनूपं तिष्ठन्ते-
 ऽपक्रामुका अस्मात् पशवः स्युर्मयि गृह्णाम्यग्ने अग्नि-
 मित्याद्यात्मन्नेव स्वमग्निन्दाधारु नाम्मात् पशवोऽप क्राम-
 मन्ति^(३) ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृचापथ्याग्नेरनाद्यमथ
 कस्मान् मृदा चाद्विद्यामिषीयते इति यदग्निः सं-
 यीति ॥ २ ॥

आपो वै सर्वा देवता देवताभिरुवैनुः सः सृजति
 यन्मृदा चीनोतीयं वा अग्निवैश्वानरोऽग्निनैव तदग्निं
 चिनोति^(४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृदा चाद्विद्याग्निः
 चीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यते इति यच्चन्दोभिः चिनो-
 त्यमयो वै छन्दांसि तस्मादग्निरुच्यतेऽथो वयं वा अग्नि-
 वैश्वानरो यत् ॥ ३ ॥

मृदा चिनोति तस्मादग्निरुच्यते^(५) हिरण्येष्टका उप
 दधाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिन् दधात्ययो

तेजो वै हिरण्यं तेज एवात्मन्धत्ते^(१) यो वा अग्निः सर्व-
तोमुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्नमन्ति सर्वा दिशोऽभि-
जयति गायत्री पुरस्तादुप दधाति चिष्टुर्भं दक्षिणतो
जगती पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्यं एष वै, अग्निः
सर्वतोमुखस्तं य एवं विद्वाश्चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्न-
मन्ति सर्वा दिशोऽभिजयत्यथो दिश्येव दिशं प्र वयति
तस्माद्दिशि दिक् प्रोता^(२) ॥ ४ ॥

अपि। संयौति। वैश्वानरो यत्। एष वै। पञ्चविं-
शतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥०॥

स्वयच्चितिश्च कूर्मादिरष्टमे समुदीरित ।

अथ नवमोऽग्नियहणादिकमभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण,—
'मयि गृह्णाम्यग्ने अग्नि, यो नो अग्नि पितर इति द्वाभ्यामात्मन्नग्नि
गृह्णीता' इति ।

तत्र प्रथमामाह,—“मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निः रायस्योपाय सुप्रजा-
स्त्राय सुवीषाय । मयि प्रजा मयि वर्चो दधान्यरिष्टा स्याम
तनुवा सुवीरा^(१)” इति । ‘अग्ने’, परकीयस्याग्नेय्यनात् पूर्वम् ‘अग्नि’
स्वकीय पूर्वमिह वक्ति ‘मयि गृह्णामि’ स्वात्मन्येव यथा स्थिरो भवति
तथा स्वीकरोमि । किमर्थं ? धनपुष्टिं शाभनापत्य-शोभनमृत्पापं ।

अस्य गृहीतस्याग्नेः प्रसादात् 'प्रजाम्' उत्पत्त्यमानां पुत्रादिकां,
'मयि' स्थापयामि, 'वर्चः' शरीरं बलं च मयि स्थापयामि ।
'सुवीराः' गोभनपुत्रमृत्योपेताः वयं 'तनुवा' मदीयेन शरीरेण सह
'अरिष्टाः' हिंमारहिताः 'स्याम' ।

अथ द्वितीया,—“यो नो अग्निः पितरो हस्तु अन्तरं अमर्त्या
मर्त्याः आविवेश । तम् आत्मन् परि-गृहीमहे वयं मा सो अस्मा
अवहाय परा-गात्^(१)” इति । हे 'पितरः' पालकाः, अस्माच्छरीर-
गता भूतेन्द्रियविशेषाः, 'अमर्त्याः' मरणरहितः 'अग्निः' 'हस्तु' 'अन्तः'
हृदयाद्यवयवेषु मध्ये 'मर्त्यान्' मरणयोग्यान् अस्मान् 'आविवेश'
सर्वतः प्रविष्टः । 'तम्' अग्निं 'वयं' 'आत्मन्' 'परि-गृहीमहे'
स्वशरीरे एव स्थिरं धारयामः । 'सो'ऽग्निः 'अस्मान्' 'अवहाय'
परित्यज्य 'मा' 'परा-गात्' अन्यत्र मा गच्छतु ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमग्निपहणं विधत्ते,—“यदध्वर्युरात्मघग्निम् अगृ-
हीत्वा अग्निं चिनुयाद् यः अस्य सोऽग्निः तमपि यजमानाय चिनु-
याद् अग्निं मनु वै पशवोऽनूप तिष्ठन्ते अपक्रामुका अग्नात् पशवः स्युर्मयि
गृणामि अग्ने अग्निमित्याह आत्मघेव स्वमग्निं टाधार न अग्नात्
पशवः अपक्रामन्ति^१” इति । यदि अयम् 'अध्वर्युः' 'मयि गृणामि'
इति मन्त्राभ्यां स्वकीयम् 'अग्निं' स्वग्निम् 'अगृहीत्वा' परार्थम् 'अग्निं'
'चिनुयात्', तदानीम् 'अप' अध्वर्याः 'यः' स्वकीयः पूर्वमेव
चितोऽग्निः 'तमपि' यजमानार्थमेव चितवान् भवति । 'पशवः' च
सर्वेऽपि 'अग्निम्' अनुमेवन्ते । अतोऽपक्रामन्तं तमग्निमनु 'पशवः'
अपि 'अग्नात्' अध्वर्याः अपक्रामन्ति । अतस्तत्परिहर्तुमग्निपहणाय

‘भयि मृच्छामि’ इति मन्त्रद्वयं ब्रूयात् । तेन स्वकौयमग्निं स्वस्मिन् अवधारयति, पशवोऽपि अस्मात् न अपकामन्ति । एतदपि पूर्व-
ब्राह्मणेन सह द्रष्टव्यम् ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां चयनं प्रशंसति,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्, मृच्छ आपद्य अग्नेरनाद्यम् अथ कस्मात् मृदा चाग्निश्चाग्निधीयते इति, यदग्निः संयौति आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेवैनं सह सृजति, यत् मृदा चिनोति इयं वै अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनेव तद् अग्निं चिनोति^(१)” इति । मृत्तिका च आपद्येति यदस्ति तदु-
भयमग्नेर्भक्ष्यं न भवति, अतो भक्ष्यम् आज्यपुरोडाशादिकं विहाय कस्मादेताभ्यां मृज्जलाभ्यां दृष्टकारूपाभ्यामग्निधीयते इति ब्रह्म-
वादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः, यद्यपि आपो न भक्ष्याः तथापि, अग्निर्मृत्तिकां मिश्रयति इति ‘यत्’, तेन ‘देवताभि-
रेव’ अग्निं संयोजयति, अपां सर्वदेवतात्मकत्वात् । सृचवधादाविश्रस्य सहकारित्वेन अपां सर्वदेवोपकारित्वात् सर्वदेवतात्मकत्वम् । अतः सर्वदेवतासंयोजनाय अग्निययनं युक्तम् । तथा मृदा चयनं यदस्ति, तदपि युक्तम्, भूमेर्वैश्वानराग्निरूपत्वात् तद्रूपत्वं च “तस्मादिमां वयाऽमि नक्तं नाध्यासते” इत्यवोपपादितम् । अतो मृद्रूपेणाग्निनेव तम् ‘अग्निं चिनुते’ इत्येतदुपपन्नम् ।

इदानीं मृज्जलाभ्यां चयनमङ्गीकृत्य तस्याश्चितेरग्नित्वं प्रश्नो-
त्तराभ्यां प्रतिपादयति,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन् मृदा चाग्नि-
श्चाग्निधीयते अथ कस्मादग्निरुच्यते इति, यच्छब्दोभिद्यिनोत्यग्रयो वै छन्दाऽमि तस्मादग्निरुच्यते अथो इयं वै अग्निर्वैश्वानरो यन्मृदा

चिनोति तस्मादग्निरुच्यते^(१)” इति । इयमग्न्याख्या चित्तिर्मृज्ज-
लाभ्यामेव निष्पाद्यते, न त्वङ्गारैर्ज्वालाभिर्वा । तथा सति कस्मात्
कारणाद् अग्निनाम सम्पन्नमिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा
उत्तरमाहुः, न केवलं मृज्जलाभ्यामेव चयनम्, किन्तु छन्दोयुक्तैर्मन्त्रै-
रपि । छन्दांसि चाग्निस्वरूपाणि “अभित्वा देव सवितः” (३।५।११)
इत्यादिभिर्मन्त्रगतैश्छन्दोभिर्मयनहेतुभिरग्नेरुत्पाद्यताम् । अतश्छन्दो-
द्वारा चित्तेरग्नित्वम् । अपि च भूमैर्वैश्वानरत्वमिदानीमेवोदा-
द्यतम्, अतो मृत्कार्यत्वादग्नित्वं युक्तम् । एतद्ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘हिरण्येष्टकाभिः सर्वतोमुखमुपदधाति
गायत्रीं पुरस्तादुपदधातीत्युक्तम्’ इति । तदिदं विधत्ते,—“हिरण्येष्टका
उप दधाति व्योतिर्वै हिरण्यं व्योतिरेवाग्निं दधाति अथो तेजो
वै हिरण्यं तेज एवात्मन् विधत्ते^(१)” इति । व्योतिदम् इतरप्रकाशकत्वं ।
तेजः प्रमिद्धं, कान्तिः ।

प्रपाठकादौ “आग्नेय्या गायत्रिया (५।७।१)” इत्यादिना नाचि-
केतचयनप्रकरणाग्राता मन्त्रादय उदाहृताः । तांश्च मन्त्रान् अथ
हिरण्येष्टकोपधाने विनियुक्ते,—“यो वै अग्निः सर्वतोमुखं चिनुते
सर्वासु प्रजासु अयमग्निः सर्वां दिशोऽभिजयति गायत्रीं पुरस्तादुप
दधाति चिष्टुभं दक्षिणतो जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः षड्भं मध्ये
एष वै अग्निः सर्वतोमुखान् य एवं विद्वाश्चिनुते सर्वासु प्रजासु
अयमग्निः सर्वां दिशोऽभिजयति अथो दिग्देव दिशं प्र वयति
तस्माद्दिग् दिक् प्रोता^(२)” इति । या हिरण्येष्टका तदेवाग्नेर्भुगं,
तायेष्टकाः सर्वां दिशोऽभिजयन्ताः सर्वासु दिषु विद्यन्ता इत्ययम् ‘अग्निः

सर्वतोमुख', एतस्य चयने सति खगटहवर्त्तिप्रजास्त्रिव सर्वदिग्वर्त्ति-
प्रजासु स्निग्धो भूत्वा अन्नमत्ति, अत एव सर्वा दिग्गोऽनेन जिता
भवन्ति । पुनरप्यन्ते फलाभिधानम् उपसहाराय । अपि च सर्वासु
दिक्षु प्रधानेनैकस्या 'दिशि' अन्या 'दिश' 'प्र वयति' सूच्या वस्त्रमिव
क्षिष्टा करोति । अत एव लोकेऽपि एकस्या 'दिशि' अन्या 'दिक्'
'प्रोता' वर्त्तते । आग्नेयादिविदिक्षु द्वयोर्दिगन्तयो मन्त्रेणात् । इदं
च ब्राह्मण नचवेष्टकाभ्य (४।४।१०) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

/

प्रजापतिरग्निमासृजतु सौऽस्मात् सृष्टः प्राङ् प्राद्रवत्
तस्मा अश्वं प्रत्यास्यत् स दक्षिणावर्त्तत तस्मै वृष्णिं
प्रत्यास्यत् स प्रत्यङ्गवर्त्तत तस्मा अयम् प्रत्यास्यत् स
उदङ्गवर्त्तत तस्मै वस्तं प्रत्यास्यत् स ऊर्ध्वोऽद्रवत् तस्मै
पुरुषं प्रत्यास्यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति सर्वत एवैनम्
॥ १ ॥

अवुरुध्य चिनुते^(१) एता वै प्राणभृतश्चक्षुष्मतीरिष्टका
यत् पशुशीर्षाणि यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति ताभि-
रेव यजमानोऽमुष्मिंस्लोके प्राणित्यथो ताभिरेवास्मा

इमे लोकाः प्र भान्ति^{१)} मृदाभिलिष्योप दधाति मेध्य-
त्वाय^{२)} पशुर्वा एष यद्ग्निरन्नं पशव एष खलु वा अग्नि-
र्यत् पशुशीर्षाणि यं कामयेत् कनोयोऽस्थानम् ॥ २ ॥

स्यादिति सन्तरान्तस्य पशुशीर्षाण्युप दध्यात्कनोय
एवास्थानं भवति यं कामयेत् समावदस्थानं स्या-
दिति मध्यतस्तस्योप दध्यात्समावदेवास्थानं भवति यं
कामयेत् भूयोऽस्थानं स्यादित्यन्तेसु तस्य व्यूहोप
दध्यादन्तत एवास्मा अन्नमवरुन्धे भूयोऽस्थानं भवति
॥ ३ ॥

एनम् । अस्थानम् । भूयोऽस्थानं भवति ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥

अग्निषष्टः सर्वमुखं सप्रोतं नवमे श्रुतम् ।

अथ दशमे पशुशीर्षाण्युच्यन्ते । यत्पूर्वं द्वितीयप्रपाठके विहितं
“पशुशीर्षाण्युपदधाति (५।२।८)” इति । तदचानूद्य प्रशंसति,—
“प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः प्राङ् प्र-अद्रवत्तस्मै अथ प्रति-
आस्यत् स दक्षिणा आ-अवर्त्तत तस्मै दृष्टिं प्रति-आस्यत् स प्रत्यङ्-
आवर्त्तत तस्मै ह्यपभं प्रति-आस्यत् स उदङ् आ-अवर्त्तत तस्मै वसं
प्रति-आस्यत् स ऊर्ध्वाऽद्रवत्तस्मै पुरुषं प्रति-आस्यत् यत् पशुशीर्षा-
ण्युपदधाति सर्वत एवैनं श्रवरुध्य चिनुते^(१)” इति । प्रजापतिना ‘सृष्टः’

अग्निर्यदा पूर्वस्यान्दिग्निं पलायते, तदा तन्निवारणायान्नं तन्नाति-
कृत्त्येन स्थापितवान् । एवं दिगन्तरेष्वपि योज्यम् । अतः पशुग्रीपां-
णामुपधाने सति अग्नेः पूर्वतः पलायनं निवार्य तमग्निं चिनोति ।

प्रकारान्तरेण पशुग्रीपाणि प्रशंसति,—“एता वै प्राणभूतश्चतु-
भ्रतौरिष्टका यत् पशुग्रीपाणि यत् पशुग्रीपाण्युपदधाति तामि-
रेव यजमानोऽमुग्निन् लोके प्र-अणिति अथो तामिरेवासौ इमे
लोकाः प्र भान्ति^(१)” इति । पशुग्रीपाणां प्राणभूतां चतुर्भ्रतश्च
भूतपूर्वगत्या द्रष्टव्यम् । तदुपधानेन यजमानः सुवर्गे ‘प्राणिति’
चिरञ्जीवति । अपि च यजमानार्थमिमे सर्वे लोकाः पशुग्रीर्षष्टकाभिः
प्रकर्षेण भासन्ते ।

तदुपधाने कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“मृदा अभिलिष्योप दधाति
मेध्यत्वाय^(२)” इति । मृतानां पशुग्रीपाणां मृक्षेपेन मृन्मयत्वे सति
यज्ञयोग्यं भवति ।

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरं विशेषं विधत्ते,—“पशुर्वा एष
यदग्निरन्नं पशव एष खलु वै अग्निर्यत् पशुग्रीपाणि यं कामयेत
कनीयोऽस्थान्नं स्यादिति सन्तरान्तस्य पशुग्रीपाण्युप दध्यात्कनीय
एवास्थान्नं भवति यं कामयेत समावदस्यान्नः स्यादिति मध्यतस्तस्योप
दध्यात् समावदेवास्थान्नं भवति यं कामयेत भूयोऽस्थान्नः स्यादिति
अन्तेषु तस्य व्यूदूह्य उप दध्यादन्तत एवासौ अन्नमव रुन्धे भूयोऽस्थान्नं
भवति^(३)” इति । अयमग्निः पशुसाधनत्वात् पशुस्वरूपः पशवश्चाङ्ग-
साधनत्वादन्नरूपः पशुग्रीपाणि चाग्निनिष्पादकत्वादग्निरूपाणि । एवं
सति अन्नाच्छत्वकामनायां ‘सन्तरां’ सन्निकृष्टतराणि यथा भवन्ति,

तथा 'उप-दधात्', ततोऽन्नमल्पमेव भवति । अथात्यल्पं नापि बल्लं
किन्तु 'समावत्' समं जीवनमात्रपर्याप्तमन्नं स्यादिति कामनायां
मध्यत 'उप-दधात्', नात्यन्तं सन्निकर्षः, नाप्यतिविकर्षः । तथा
सति जीवनमात्रपर्याप्तमेवान्नं भवति । अथान्नभूयस्त्वकामनायां
चितेरन्तेषु परस्परं 'व्युदूह्य' यथा भवति, तथा पशुश्रीपाणि अप-
सार्य 'उप-दधात्', तथा सति सर्वस्मादपि दिगन्तरतोऽस्यान्नमधीनं
भवति, ततोऽतिबल्लमप्ययते । एतच्च सर्वम् "एषां वा एतल्लोकानाम्"
(५।१।८) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णधनुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

स्ते॒गान्, द॒ष्ट्राभ्यां^(१) म॒ण्डूकान् जम्भो॑रभिः^(२) आ॒द॒कां
खा॒देन^(३) ऊ॒र्जं * स॒सू॒देन^(४) आ॒र॒ण्यं जा॒म्बीलेन^(५)
मृ॒दं व॒स्वेभिः^(६) श॒र्करा॑भिर॒व॒काम्^(७) अ॒व॒काभिः
श॒र्कराम्^(८) उ॒त्सा॒देन॑ जि॒ह्वाम्^(९) अ॒व॒क्र॒न्देन॑ ता॒लुः^(१०)
सर॑स्वतीं जि॒ह्वाग्रेण॑^(११) ॥ १ ॥

स्ते॒गान् । द्वाविं॑शतिः ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥

विशेषः पशुशीर्षेषु दशमे समुदीरितः ।

समाप्तं सैतावताग्निप्राद्याणम् ।

अथाश्वमेधमन्त्राः * केचिदत्रोच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण,
'हविषा प्रचर्याज्यमवदानं कृत्वा, स्तेगान् दष्ट्वा (१) मण्डूकान्
जम्भेभिः (२) — इत्येतैश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरघोसान्
जुहोति' इति ।

तत्र प्रथमानुवाकगतान् मन्त्रनाह, — "स्तेगान्दष्ट्वाभ्यां (१) मण्डूकान्
जम्भेभिः (२) आदकां खादेन (३) ऊर्जं ससूदेन (४) आरण्यं
जाम्बीलेन (५) मृदं बर्सेभि (६) शर्कराभिरवकाम् (७) अवकाभिः
शर्कराम् (८) उत्सादेन जिह्वाम् (९) अवक्रन्देन तालुम् (१०) सरस्वतीं
जिह्वायेण (११)" इति । अत्र द्वितीयान्तनिर्दिष्टा देवता, तृतीया-
न्तनिर्दिष्टानि अश्वस्य अङ्गानि । इमां देवतामनेनाङ्गेन प्रीणया-
मीति होमकाले उभयं स्मर्तव्यमिति मन्त्राभिप्रायः । स्तेगाः
चुद्रजन्तुविशेषाः, 'भौकर्णगाः' इति लोके प्रसिद्धाः । तदधिष्ठात्री
काचिद्देवतेह लक्ष्यते । दष्टे लक्ष्यते । स्तेगाभिमानिनी देवता
दष्टाभ्यां यजामि । स एको मन्त्रः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

मण्डूकाः प्रसिद्धाः । दन्तमूलं जम्भं, तत्र भवा जम्भ्याः
पार्श्वदन्ताः । आदका भवयित्री, प्राणाभिमानिनी देवता । खादः
भक्षणेहेतुर्दन्तविशेषः । ऊर्जं रसाभिमानिनी देवता । ससूदं
सन्ततचरणो नासिकादिः । आरण्यं प्रसिद्धं । जाम्बीलं आम्राग्रयम् ।

अथ भक्षितं दणं निधीयते तत् मृदं । वस्त्रभिः* दन्तमूलमांसादीनि ।
 शर्कराः तत्सदृशानि कठिनास्थीनि । अवकाः शैवालसदृशानि
 मांसानि । शर्करा प्रसिद्धा । उत्साद उच्चप्रदेशः । जिह्वा
 प्रसिद्धा । अवक्रन्दः आन्तरं काधिकाशब्दाभिव्यक्तिस्थानं । तालुं
 जिह्वामूलं । सरस्वतीं जिह्वापश्चेत्युभय प्रसिद्धम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

वाज५, हनू॑भ्याम्^(१) अप॑ आ॒स्येन^(२) आ॒दित्या॑न
 श॒मश्रु॑भिः^(३) उप॒याम॑म् अध॒रेणो॑ष्ठेन^(४) स॒दुत्त॑रेण^(५)
 अ॒न्त॒रेण॑ नू॒काशं^(६) प्र॒का॒शेन॑ वा॒द्य५^(७) स्त॒नयि॑तुं नि॒र्वा-
 धेन॑^(८) सूर्या॑मी च॒क्षुर्भ्यां^(९) वि॒द्युतौ॑ क॒नान॑काभ्याम्^(१०)
 अ॒शनिं॑ मु॒स्तिष्के॑ण^(११) ब्र॒ह्मं म॒ज्जभिः^(१२) ॥ १ ॥

वाज५ । पञ्च॑वि॒ंशतिः ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 द्वादशोऽनुवाकः ॥

* एवमेव सर्वत्र पाठ । वस्त्रा इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः । 'कादिक' इत्येवंरूप कश्चित् पाठो भवितुं
 युक्तः ।

विहितेषु चतुर्दशसु द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह,—“वाज५
 हनुभ्याम्^(१) अप आस्येन^(२) आदित्यान् अश्रुभिः^(३) उपयाममधरे-
 णोष्ठेन^(४) सद् उत्तरेण^(५) अन्तरेणानूकाशं^(६) प्रकाशेन वाह्यं^(७)
 स्तनयिन्नु निर्वाधेन^(८) सूयाग्नी चतुर्भां^(९) विद्युतौ कनानकाभ्याम्^(१०)
 अग्निं मस्तिष्केण^(११) बलं मज्जभिः^(१२)” इति । वाजोऽन्वो
 हन्वादीनां पञ्चानां पदानामर्थाः प्रसिद्धाः । उपयामः पृथिवी,
 ‘इयं वा उपयाम’ इति श्रुत्यन्तरात् । अधरमोष्ठं प्रसिद्धं ।
 सच्छब्देन द्यौरुच्यते, सौदन्त्यस्या पुण्यकृत इति व्युत्पत्तेः ।
 उत्तरेणेत्यूर्ध्वाष्ठेनेत्यनुवर्तते* । अन्तरम् ओष्ठयोर्मध्यम् । अनूकाशं
 द्यावापृथिव्योर्मध्यं, अनुक्रमेण काशन्ते भासन्ते ज्योतींषि अस्मि-
 न्निति व्युत्पत्तेः । प्रकाशोऽभ्यन्तरं प्रकाशस्थानं । वाह्यं ब्रह्माण्डात्
 बहिःस्थानं । स्तनयिन्नु प्रसिद्धः । निर्वाधो गमनकालीनः शब्दः ।
 सूयाग्नी चतुर्षी चेत्युभयं प्रसिद्धं । विद्युतौ दृष्टिकालेतरकालीने ।
 कनानके अस्मिन्ने कृष्णमण्डले । अग्निः प्रसिद्धः । मस्तिष्कं
 शिरोमांसं । बलं मज्जेत्युभयं प्रसिद्धम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

* अथ ‘उत्तरेण उत्तरेण, ओष्ठेनेति अनुवर्तते’ इत्येवंरूपः कश्चित्पाठो
 भवितुं युक्तः ।

कूर्मान्, शफैः^(१) अच्छलाभिः कपिञ्जलान्^(२) साम्
 कुष्ठिकाभिः^(३) जवं जङ्घाभिः^(४) अगदं जानुभ्यां^(५)
 वीर्यं कुहाभ्यां^(६) मयं प्रचालाभ्यां^(७) गुह्योपपक्षाभ्यां^(८)
 अश्विनो असाभ्याम्^(९) अदितिः शीर्ष्णा^(१०) निर्वर्ति
 निर्जाल्मकेन शीर्ष्णा^(११) ॥ १ ॥

कूर्मान् । चयोविःशतिः ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 चयोदशोऽनुवाकः ॥

अथ तृतीयगतात्मन्तानाह,—‘कूर्मान् शफैः^(१) अच्छलाभिः
 कपिञ्जलान्^(२) साम् कुष्ठिकाभिः^(३) जवं जङ्घाभिः^(४) अगदं जानुभ्यां^(५)
 वीर्यं कुहाभ्यां^(६) मयं प्रचालाभ्यां^(७) गुह्योपपक्षाभ्याम्^(८)
 अश्विनो असाभ्याम्^(९) अदितिः शीर्ष्णा^(१०) निर्वर्ति निर्जाल्मकेन
 शीर्ष्णा^(११) इति । कूर्मः* शफाश्च प्रसिद्धाः । अच्छलाः शकलमांसानि ।
 कपिञ्जलाः प्रसिद्धाः । साम् गीतिः । कुष्ठिकाः प्रकोष्ठारोग्य-
 जानुनी (?) जङ्घाभ्यामधःप्रदेशः । जवो वेगः । जङ्घाः सन्धिभ्योऽधः-
 प्रदेशः । अगदः आरोग्यं । जानुनी प्रसिद्धे । वीर्यं बलं । कुहा
 हस्तयोर्मध्यसन्धी । मयं प्रसिद्धं । प्रचालौ पादयोरुपरिप्रदेशौ ।
 गुह्यो गुह्यनी । उपपक्षौ पार्श्वौ । अश्व्यंसशब्दौ प्रसिद्धौ । अदितिर्भूमिः ।

शीर्ष्णां शिरसा । निर्वृतिः प्रसिद्धा । निर्जालकेन केशरहितेन ।
शीर्ष्णां शिरसा ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे हृण्ययज्ञः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥०॥

योक्तां, गृध्राभिः^(१) युगमानतेन^(२) चित्तं मन्याभिः^(३)
संक्रोशान् प्राणैः^(४) प्रकाशेन त्वचं^(५) पराकाशेनान्तरां^(६)
मशकान् केशैः^(७) इन्द्रः स्वपसा वह्नेन^(८) दृहस्पतिः
शकुनिसादेन^(९) रथमुष्णिहाभिः^(१०) ॥ १ ॥

योक्ताम् । एकविंशतिः ॥ १४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थगतान्मन्त्रानाह,—“योक्तां गृध्राभिः^(१) युगमानतेन^(२)
चित्तम् मन्याभिः^(३) संक्रोशान् प्राणैः^(४) प्रकाशेन त्वचं^(५) पराकाशे-
नान्तरां^(६) मशकान् केशैः^(७) इन्द्रः स्वपसा वह्नेन^(८) दृहस्पतिः शकु-
निसादेन^(९) रथमुष्णिहाभिः^(१०)” इति । योक्तां दर्भमयं बन्धनसाधनं ।
गृध्रा कक्षाः । युगं हतचेतादि । आनतं घीवाप्रदेशः । चित्तं प्रसिद्धं ।
मन्या घीवारेखाः । संक्रोशाः घोषाः । प्राणाश्चक्षुरादयः । प्रकाशो
वाद्यं रूपं । त्वक् त्वगिन्द्रियाभिमानिनी । पराकाशोऽभ्यन्तरं

रूपं । अन्तरा अभ्यन्तरप्रदेशाभिमानिनौ । मग्नककेमेन्द्रशब्दाः
प्रसिद्धाः । स्वपसा वहेन शोभनव्यापारेण अङ्गबलेन । बृहस्पतिः
प्रसिद्धः । शकुनिमादः पृष्ठं, यत्र शकुनयः शक्ता वीराः सीदन्ति ।
रथः प्रसिद्धः । उष्णिहा रथवाहनदेशः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥०॥

मिचावरुणौ ओणीभ्याम्^(१) इन्द्राग्नी शिखण्डाभ्याम्^(२)
इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम्^(३) इन्द्राविष्णू अष्टीवज्रा^(४)
सवितारं पुच्छेन^(५) गन्धर्वान् शेषेन^(६) अप्सरसो
मुष्काभ्यां^(७) पवमानं पायुना^(८) पवित्रं पोचाभ्याम्^(९)
आक्रमणं स्थूराभ्यां^(१०) प्रतिक्रमणं कुष्ठाभ्याम्^(११) ॥
१ ॥ १५ ॥

इति नैत्तिरियसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमगतान्मन्त्रानाह,—“मिचावरुणौ ओणीभ्याम्^(१) इन्द्राग्नी
शिखण्डाभ्याम्^(२) इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम्^(३) इन्द्राविष्णू अष्टीवज्रा^(४)
सवितारं पुच्छेन^(५) गन्धर्वान् शेषेन^(६) अप्सरसो मुष्काभ्यां^(७) पवमान
पायुना^(८) पवित्रं पोचाभ्याम्^(९) आक्रमणं स्थूराभ्यां^(१०) प्रतिक्रमणं
कुष्ठाभ्याम्^(११)” इति । ओणी जघनगते मांसे । शिखण्डे ततोऽप्यधस्तने ।

ऊरू ततोऽप्यधस्तने । अष्टीवती जङ्घयोः पृष्ठभागगते मांसे ।
पोत्रा-सूर-कुष्ठशब्दे पायुसमीपवर्तिन एव मांसविशेषा उच्यन्ते ।
देवतानामानि तु स्पष्टानि ।

इति सायनाचार्यरिचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥०॥

इन्द्रस्य, क्रोडः^(१) अदित्यै पाजस्यं^(२) दिशां जववः^(३)
जीमूतान् हृदयौपशाभ्याम्^(४) अन्तरिक्षं पुरितता^(५)
नभ उदर्येण^(६) इन्द्राणीं शीङ्गा^(७) वल्मीकान् क्लोमा^(८)
गिरीन् साशिभिः^(९) समुद्रमुदरेण^(१०) वैश्वानरं
भस्मना^(११) ॥ १ ॥

मित्रावरुणौ । इन्द्रस्य । द्वाविंशतिः । द्वाविंशतिः*
॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥

अथ पष्ठगतात्मन्वनाह,—‘इन्द्रस्य क्रोडः^(१) अदित्यै^(२) पाजस्यं
दिशां जववः^(३) जीमूतान् हृदयौपशाभ्याम्^(४) अन्तरिक्षं पुरितता^(५)
नभ उदर्येण^(६) इन्द्राणीं शीङ्गा^(७) वल्मीकान् क्लोमा^(८) गिरीन्
साशिभिः^(९) समुद्रमुदरेण^(१०) वैश्वानरं भस्मना^(११)’ इति । क्रोडो

गलभागः । पाजस्यं पादतलं । जत्रवोऽसममीपवर्तीनि अस्थीनि ।
 हृदयमध्यम्* अष्टदलं मांसपद्मं । औषणं तदेष्टनं मांसं । पुरिततां
 अन्त्राणि । उदर्यमुदरगत मांसं । श्लिहक्लोमशब्दाभ्यां उदरपार्श्ववर्तिनी
 मांसखण्डे उच्येते । तत्समीपवर्तीनि मांसानि श्लागीनि । उदरं
 प्रसिद्धं । भस्म जीर्णहणादि । यथा द्वितीयया देवतानिर्देशः,
 एवम् 'इन्द्रस्य' इत्यादौ षष्ठीचतुर्थीभ्यामपि देवतानिर्देशो द्रष्टव्यः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥०॥

पूष्णः, वनिष्टुः^(१) अन्याहेः स्थूरगुदा^(२) सर्पान्
 गुदाभिः^(३) ऋतून् पृथीभिः^(४) दिवं^(५) पृष्ठेन^(६) वरूनां
 प्रथमा कीकसा^(७) रुद्राणां द्वितीया^(८) आदित्यानां
 तृतीया^(९) अङ्गिरसां चतुर्थी^(१०) साध्यानां पञ्चमी^(११)
 विश्वेषां देवानां षष्ठी^(१२) ॥ १७ ॥

पूष्णः । चतुर्विंशतिः ॥ १७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 सप्तदशोऽनुवाकः ॥

* 'यत्र हृदयं हृदयमध्यं किं वा हृदयमध्यस्थं' इत्येवंरूपः कश्चित्
 पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'पुरितत्' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ आदर्शपुस्तके १ इत्यङ्कोऽस्ति ।

अथ सप्तमगतान्मन्त्रानाह,—“पूष्णो वनिष्टुः^(१) अन्वाहेः सूरगुदा^(२)
 सर्पान् गुदाभिः^(३) च्छन् पृष्टीभिः^(४) दिवं पृष्ठेन^(५) वसूनां प्रथमा
 कौकसा^(६) रुद्राणां द्वितीया^(७) आदित्यानां तृतीया^(८) अङ्गिरसां
 चतुर्थी^(९) साध्यानां पञ्चमी^(१०) विश्वेषां देवानां षष्ठी^(११)” इति ।
 वनिष्टुः प्रौढम् अन्तम् । सूरगुदा गुदकाण्डे सूलो भागः । गुदा
 गुदकाण्डस्य सूक्ष्मभागाः । पृष्ठो गुदसमीपवर्तिन्यः शिराः ।
 पृष्ठमुपरिभागः । तत्समीपवर्तिनोऽस्यविशेषाः कौकसाः, तास्य
 षट्सह्याकाः क्रमेण वस्त्रादीनां भागाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ब्रह्मयजु-
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥०॥

ओजः, ग्रीवाभिः^(१) निर्वृतिमस्यभिः^(२) इन्द्रः स्वपसा
 वहेन^(३) रुद्रस्य विचलः स्कन्धः^(४) अहोरात्रयोर्द्वितीयः^(५)
 अर्धमासानां तृतीयः^(६) मासां चतुर्थः^(७) ऋतूनां
 पञ्चमः^(८) संवत्सरस्य षष्ठः^(९) ॥ १८* ॥

ओजः । विशुद्धिः ॥ १८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 अष्टादशोऽनुवाकः ॥०॥

अथाष्टमगतान्मन्त्रानाह,—‘ओजो घीवाभिः^(१) निच्छतिमस्यभि^(१)
इन्द्रः स्वपसा वह्ने^(२) रुद्रस्य विचलः स्कन्धः^(३) अहोरात्रयोर्द्वितीयः^(४)
अर्धमासानां तृतीयः^(५) मासां चतुर्थः^(६) षट्त्वनं पञ्चमः^(७)
संवत्सरस्य षष्ठः^(८)” इति । घीवास्तदवयवाः । अस्त्रीनि तत्रत्यानि ।
योऽयं ‘वहो’ वह्नयोग्यप्रदेशः ‘स्वपा’ शोभनकर्मा, वह्नेत्यन्तः
स्वपाः, सोऽयमिन्द्रस्य भागः । स्कन्धोऽवयवभेदेन षोढा भिन्नः,
तत्रात्यन्तचञ्चलोऽवयवो रुद्रस्य । तत्तदनन्तरभाविनोऽहोरात्रादीनाम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥०॥

आनन्दं, नन्दयुना^(१) कामं प्रत्यासाभ्यां^(१) भयः-
शित्तीमभ्यां^(१) प्रशिषं प्रशासाभ्यां^(२) सूर्याचन्द्रमसौ
वृक्षाभ्यां^(३) श्यामश्वलौ मतस्ताभ्यां^(४) व्युष्टिः रूपेण^(५)
निम्नुक्तिमरूपेण^(६) ॥ ६ ॥

आनन्दः । षोडश ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ नवमगतान्मन्त्रानाह,—“आनन्दं नन्दयुना^(१) काम प्रत्या-
साभ्यां^(१) भयः शित्तीमभ्यां^(१) प्रशिषं प्रशासाभ्यां^(२) सूर्याचन्द्रमसौ

वृक्षाभ्याम्^(५) श्यामश्वत्थौ मतस्ताभ्यां^(६) व्युष्टिः रूपेण^(७)
 निम्बुक्तिमरूपेण^(८) इति । नन्दयुर्गुह्येन्द्रियम् । प्रत्यासृजितीम-
 प्रशासशब्देर्गुह्यसमीपवर्तिनि अवयवयुगलानि अभिधीयन्ते । वृक्षौ
 पार्श्वद्वयवर्तिन्यौ मांसयन्यौ । तत्समीपवर्तिनी मतस्ते । रूपं समीचीन
 आकारः । तद्विपरीतम् अरूपम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यशु-
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अहः, मासेन^(१) रात्रिं पीवसा^(२) अपो यूपेण^(३)
 घृतं रसेन^(४) श्यां वसया^(५) दूषीकाभिः हृदादुनि^(६)
 अश्रुभिः पृष्ठां^(७) दिवं रूपेण^(८) नक्षत्राणि प्रतिरूपेण^(९)
 पृथिवीं चर्मणा^(१०) ह्रवीं ह्रव्या^(११) उपाकृताय स्वाहा^(१२)
 आलब्धाय स्वाहा^(१३) हुताय स्वाहा^(१४) ॥ १० ॥

अहः । अष्टाविंशतिः ॥ २० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 विंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ दशमगतान्मन्त्रानाह,—‘अहर्मासेन^(१) रात्रिं पीवसा^(२)
 अपः यूपेण^(३) घृतं रसेन^(४) श्यां वसया^(५) दूषीकाभिर्हृदादुनि^(६)
 अश्रुभिः पृष्ठां^(७) दिवं रूपेण^(८) नक्षत्राणि प्रतिरूपेण^(९) पृथिवीं

चर्मणा^(१०) क्वीं क्व्या^(११) उपाकृताय स्वाहा^(१२) अलब्धाय
स्वाहा^(१३) ऊताय स्वाहा^(१४) इति । पीवो-यूष-रस-वसा-
शब्दास्तत्रत्यद्रवाणां विशेषाः । दूषीका नेत्रयोर्मलं । अश्रूणि नेत्र-
जलानि । पृथ्वा (१) । रूपं नेत्रगोलक । प्रतिरूपं तत्रत्यं प्रति-
विम्बं । चर्म पक्ष्मपटलम् । क्वी नेत्रगता कान्तिः । योऽयमुपा-
कृतमयमभिमन्यमानो देवः तस्मै इदं स्वा ऊतमस्तु* । तथैवालब्ध-
मभिमन्यमानाय, ऊतमभिन्यमानाय च देवाय तत्तदवस्थापन्नमिदं
ऊतमस्तु ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्नेः, पक्ष्मतिः^(१) सरस्वत्यै निपक्षतिः^(२) सोमस्य
तृतीया^(३) अपां चतुर्थी^(४) आपधीनां पञ्चमी^(५) संवत्सरस्य
षष्ठी^(६) मरुताः सप्तमी^(७) बृहस्पतेरष्टमी^(८) मित्रस्य
नवमी^(९) वरुणस्य दशमी^(१०) इन्द्रस्यैकादशी^(११) विश्वेषां
देवानां द्वादशी^(१२) द्यावापृथिव्योः पार्श्व^(१३) यमस्य
पादूरः^(१४) ॥ ११ ॥

अग्नेः । एकान्नत्रिंशत् ॥ २१ ॥

* एवमेव सर्वत्र पाठः । 'स्वाहा' ऊतमस्तु इत्येवंरूपः कश्चित्पाठो
भवितुं युक्तः ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
एकविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथैकादशगतान्मन्त्रनाह,—“अग्ने॑ पचति ^(१) सरस्वत्यै॑ निपचति ^(१)
सोमस्य॑ तृतीया ^(१) अपा चतुर्थी ^(१) ओषधीनां॑ पञ्चमी ^(१) सवत्सरस्य॑
षष्ठी ^(१) मरुतां॑ सप्तमी ^(१) बृहस्पतेरष्टमी ^(१) मित्रस्य॑ नवमी ^(१)
वरुणस्य॑ दशमी ^(१) इन्द्रस्यैकादशी ^(१) विश्वेषा॑ देवानां॑ द्वादशी ^(१)
द्यावापृथिव्यो॑ पार्श्व ^(१) यमस्य॑ पाटूर ^(१)” इति । दक्षिणपार्श्वस्य
भूखे वर्त्तमाना येय वड्क्रि सा पचति । तदनन्तरभाविनी
वड्क्रि निपचति । एव तत्तदनन्तरभाविन्यो वड्क्रयो द्वितीयादि-
शब्दैरुच्यन्ते । एता वड्क्रयो यस्मिन् पृष्ठभागगतेऽस्त्रिपार्श्वविशेषे
सम्बध्यन्ते, सोऽय पाटूर ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥०॥

वायोः, पञ्चतिः ^(१) सरस्वतो॑ निपञ्चतिः ^(१) चन्द्रमसः॑
तृतीया ^(१) नक्षत्राणां॑ चतुर्थी ^(१) संवितुः॑ पञ्चमी ^(१)
रुद्रस्य॑ षष्ठी ^(१) सर्पाणां॑ सप्तमी ^(१) अर्थम्योऽष्टमी ^(१)
त्वष्टुर्नवमी ^(१) धातुर्द्वादशी ^(१) इन्द्राण्या॑ एकादशी ^(१)
अदित्यै॑ द्वादशी ^(१) द्यावापृथिव्योः॑ पार्श्व ^(१) यम्यै
पाटुरः ^(१) ॥ १२ ॥

वायोः । अष्टाविंशतिः ॥ २२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ द्वादशगतात्मन्त्वानाह,—“वायोः पचति.^(१) सरस्वतो
निपचति.^(२) चन्द्रमसः दतीया^(३) नचवाणां चतुर्थी^(४) भवितुः
पञ्चमी^(५) रुद्रस्य षष्ठी^(६) सर्पाणां सप्तमी^(७) अयं ग्लोऽष्टमी^(८)
तद्युर्नवमी^(९) धातुर्दशमी^(१०) इन्द्राया एकादशी^(११) अदित्ये
द्वादशी^(१२) द्यावापृथिव्योः पार्श्व^(१३) यम्ये पादूर.^(१४)” इति ।
पूर्वाक्तदल्लिख्यपार्श्ववदुत्तरपार्श्वपरत्वेनेदं भवं व्याख्येयम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टव्यञ्जः—
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥०॥

पन्याम्, अनुवृग्भ्याः^(१) सन्ततिः स्रावन्त्याभ्याः^(२)
शुक्रान् पित्तेन^(३) हरिमाणं यमा^(४) हस्तीक्षणान्
पापवातेन^(५) कूष्मान् शक्रभिः^(६) शवर्त्तान् ऊर्ध्वधेन^(७)
शुनो विशसनेन^(८) सर्पान् लोहितगन्धेन^(९) वयांसि
पक्कगन्धेन^(१०) पिपीलिकाः प्रशादेन^(११) ॥ १३ ॥

पन्यां । द्वाविंशतिः ॥ २३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ त्रयोदशगतान्मन्त्रनाह,—“पन्थामनूवृग्भ्याः^(१) सन्नतिः
 स्वावन्याभ्याः^(२) शुकान् पित्तेन^(३) हरिमाण यक्ता^(४) हलीच्छान्
 पापवातेन^(५) कूष्मान् शकभिः^(६) शवर्त्तान् ऊवथ्येन^(७) शनो
 विश्वसनेन^(८) सर्पान् लोहितगन्धेन^(९) वयांसि पक्वगन्धेन^(१०)
 पिपीलिका प्रशादेन^(११) इति । अनूवृक्शब्देन पूर्वाक्तयोर्वृक्षयो
 समीपवर्त्तिनी मासखण्डे उच्येते । स्वावन्यशब्देन सूक्ष्माणां
 स्वायुविशेषाणां मूले, ते पार्श्वद्वयवर्त्तिन्यौ द्वे शिरे उच्येते । पित्त
 प्रसिद्ध । यक्ता यक्तृशब्देन* पित्तगतो वर्णविशेष । पापवातोऽपा-
 नवायु । शुकानि शकृत्पिण्डान् । ऊवथ्य अपक्व शब्दन् ।
 विश्वसन द्विजस्थान । लोहितगन्धपक्वगन्धो प्रसिद्धौ । प्रशादो
 विश्वसनकालपतितो मासलेशविशेष ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
 संहिताभाष्ये पञ्चमखण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाक ॥०॥

क्रमैः, अत्यक्रमौद्वाजी विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः संविद्वान् ।
 स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते वयं स्वधया
 मदेम ॥ १४ ॥

क्रमैः । अष्टादश ॥ २४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 चतुर्विंशोऽनुवाक ॥०॥

* ‘यक्ता’ यक्तता । यक्तृशब्देन पित्तगतो वर्णविशेषोऽवाभिप्रेत इत्येव
 रूपं कश्चित् पाठो भवितु युक्त ।

अथ चतुर्दशोक्तं मन्त्रमाह,—“क्रमैरत्यक्रमीदाजी विश्वेर्देवैर्यज्ञियैः
सविदानः । स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते वयं स्वधया भदेम”
इति । अयं ‘वाजी’ पूर्वाक्तावयवसंपन्नोऽथो ‘यज्ञियैः’ यज्ञार्हैः
‘विश्वेर्देवैः’ पूर्वोक्तैस्तेगादिभिः पिपीलिकान्तैः सर्वैर्देवैः ऐकमत्यङ्गतः
‘क्रमैः’ पादविन्यासैः ‘अत्यक्रमीत्’ भूलोकमतिक्रम्य स्वर्गं गतवान् ।
हे वाजिन्, ‘सः’ त्वं ‘न’ अस्मान् ‘सुकृतस्य’ फलभूतं ‘लोकं’ ‘नय’
प्रापय । तस्य ‘ते’ ह्यर्थं ‘वयं’ स्वधाशब्दोपलक्षितेनाज्येन हविषा
हृषं जनयाम ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यः—
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥०॥

द्यौः, तं पृष्ठं पृथिवी सधस्यमात्मान्तरिक्षं समुद्रो
योनिः सूर्यस्ते चक्षुर्वातः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं मासाश्चा-
र्द्धमासाश्च पर्वण्यृतवोऽङ्गानि संवत्सरो महिमा ॥ १५ ॥
द्यौः । पञ्चविंशतिः ॥ २५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥०॥

एवमाज्याहुतिमाधनभूताश्चतुर्दशानुवाकगता मन्त्रा उक्ताः ।
अथ यदिहितमश्वमेधप्राद्वले,—“द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्यमित्यश्वम-

नुमन्त्वयते” (२।८।५।प्त्रा०) इति । तं मन्त्रमस्मिन् पञ्चविंशानुवाके पठति,—“द्यौस्ते षष्ठं पृथिवी सधस्यम् आत्मा अन्तरिक्षं समुद्रो योनिः सूर्यस्ते चक्षुर्वातः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं मासाश्च अर्द्धमासाश्च पर्वाण्यृतवोऽङ्गानि संवत्सरो महिमा” इति । हे अथ, येयं ‘द्यौः’, सा ‘ते’ तव ‘षष्ठम्’ उपरिभागः । या च ‘पृथिवी’ सा यजमानादिभिः सह तवावस्थानहेतुः । यच्च ‘अन्तरिक्षं’ तत्तव ‘आत्मा,’ उदरभागः । योऽयं ‘समुद्रः’ स त्वदीय-‘योनिः,’ “अप्सु योनिर्वा अथः” (५।२।१२) इति श्रुत्यन्तरात् । यः ‘सूर्यः’ स विराड् रूपस्य तव ‘चक्षुः’ । यो ‘वातः’ स तव ‘प्राणः’ । यः ‘चन्द्रमाः,’ स तव ‘श्रोत्रं’ । ‘मासाः’ पचाश्च तव ‘पर्वाणि’ । वसन्ताद्यृतवः तव हस्तपादाद्यङ्गानि । ‘संवत्सरः’ तव युद्धजयादिरूपो ‘महिमा’ ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद् यस्मिन् अग्निः स ते लोकस्तज्जेष्यस्यथाव जिघ्र वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन् वायुः स ते लोकस्तस्मात् त्वान्तरेष्यामि यदि नाव जिघ्रस्यादित्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्, आदित्यः स ते लोकस्तं जेष्यसि यद्यव जिघ्रसि ॥ १ ॥
यस्मिन् । अथै च ॥ २६ ॥

यो वै अयथादेवतम् (१) । त्वामग्ने (२) । इन्द्रस्य
 (३) । चित्तिं (४) । यथा वै (५) । वयो वै (६) ।
 यदाकृततात् (७) । यास्ते अग्ने (८) । मयि गृह्णामि
 (९) । प्रजापतिः—सोऽस्मात् (१०) । स्तेगान् (११) ।
 वाजं (१२) । कूर्मान् (१३) । योक्त्रं (१४) । मित्रा-
 वरुणौ (१५) । इन्द्रस्य (१६) । पूषाः (१७) । ओजः
 (१८) । आनन्दम् (१९) । अहः (२०) । अग्ने (२१) ।
 वायोः (२२) । पन्थाम् (२३) । क्रमैः (२४) । द्यौस्ते
 (२५) । अग्निः पशुरासीत् (२६) । षड्विंशतिः ॥ २६ ॥

यो वै (१।१) । एवाहुतिम् (३।३) । अभवन् (५।५) ।
 पृथिभिः (७।२) । अवरुध्य (१०।२) । आनन्दम् (१९) ।
 अष्टौ-पञ्चाशत् ॥ ५८* ॥

सावित्राणि (१) । विष्णुमुखाः (२) । उत्सन्नयज्ञः (३) ।
 देवासुराः (४) । यदेकेन (५) । हिरण्यवर्णाः (६) । यो वै
 अयथादेवतम् (७) । सप्त ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 षड्विंशोऽनुवाकः ॥०॥

पञ्चमाष्टकः समाप्तः ।

* प्रथमेऽनुवाके ३ द्वितीये ५ तृतीये ४ चतुर्थे ४ पञ्चमे ७ षष्ठे ६ सप्तमे
 ३ अष्टमे ३ नवमे ४ दशमे ३ एकादशात् षड्विंशपर्यन्तं प्रत्येक एकैक-
 मिति १६ । मिलित्वा ५८ ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवृक्ष-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
षड्विंशोऽनुवाकः ॥०॥

॥०॥ समाप्तं पञ्चमं काण्डम् ॥०॥

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES NOS 843 859, 868 885 902 909 937, 942 & 952

THE SANHITA OF THE BLACK YAJUR VEDA

WITH THE COMMENTARY OF

MADHAVA ACHARYA

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SAMASRAMY

Associate Member of the Asiatic Society of Bengal Editor Author Commentator Annotator Compiler Translator and Publisher of different Vedic works &c &c

VOL VI

KANDA VI & VII

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

1899

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

—०—

अथ तैत्तिरीयसंहितेति व्याख्यास्याम । “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्”—इत्याद्यापस्तम्ब (य प सू ३४) । तत्र मन्त्रग्रन्थानां भेद संहितेति नामान्तरम् । तासां संहितानां हि बहुप्राचीनत्वात् कालभेद-देशभेद व्यक्ति-भेदादिभिरध्ययनाध्यापनयोरुच्चारणादिभेदा पाठभेदाश्च सम्पन्ना, पाठन्यूनातिरिक्ता च किञ्चित् सङ्घाता, आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् स्वस्वदेशकालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदा तत्प्रयोगभेदाश्च सम्पन्ना, अत एवैकेकोऽपि वेदो बहुशाखत्वं भाषन् । तदेवोदाहृतं प्राचीनभाषितं चरणषट्कं षड्गुरुशिष्येण—“एकविंशत्यध्वयुक्तं सृग्वेदं सृषयो विदुः । सद्यस्त्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम् । नवाध्वायर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चदशाध्वकम्”—इति । ‘अध्वा, देवता, गति, शाखा इति पर्यायत्रयचक्रा’—इति च तत्रोक्तं तेनैव । पातञ्जले महाभाष्येऽप्युक्तं भेदमेव । तथाहि पञ्चशास्त्रिके—“एकशतं मध्वर्धुशाखा, सद्यस्त्रवर्त्ता सामवेद, एकविंशतिधा ब्राह्मचर्यम्, नवधायर्वणो वेद”—इति । चरणव्यूहे तु किञ्चित् पार्थक्यं भवि । तद्व्याख्या—“श्रुग्वेदस्य ००० शाखा पञ्चविधा भवन्ति । आश्वलायनी शाङ्खायनी शाकला वाष्कला माण्डुक्येया चेति”—इति । “यजुर्वेदस्य षड्ग्रीविर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम द्वादशभेदा भवन्ति । चरका आह्वरका कठा प्राच्यकठा कपिष्ठलकठाक्षारायणीया वारायणीया धार्तराष्ट्रवेद्या श्रुताश्वतरा शौपमन्यव पाताण्डिनौया मैत्रायणीया धारिद्रवेद्या श्यामा श्यामायणीयाश्चेति । ००० । वाजसनेया नाम सप्तदशभेदा भवन्ति । जादाला गोधेया काण्वा माथ्यन्दिना श्रापीयास्तापनीया कापाला पौण्ड्रवत्सा आवटिका परमावटिका पाराशरीया वेधेया वैनया श्रोधेया गालवा यैजका कात्यायनीयाश्चेति । ००० । तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति । श्रोत्र्या खाण्डिकेयाश्चेति । खाण्डिकेया नाम पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तम्बी वोघायनी सत्यापाटो हिरण्यकेशी श्रोधेयी चेति”—इत्यादि । विष्णुपुराणादौ तु शाखानां सङ्ख्या नामानि च पृथक् पृथगेव, तदलं मिहानति-प्राचीनानां धर्मविजृम्भितानां मिथ्यं तेषां सप्ततारखेन । चरणव्यूहादावपि पाठभेदाः सन्त्येवेति ।

इत्थं बहुशाखत्वेऽप्येकैकस्य वेदस्य, एकैकस्याः शाखाया अध्ययनेनेव भवेदेवाधीत एकैको वेदः; सर्वास्त्रैवैकवेदीयशाखासु संहितायाः प्रापोऽमेदात् । किञ्चिन्मन्त्रन्यूनातिरिक्तेन, किञ्चित्पाठव्यतिक्रमेण, किञ्चिदुच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानविधिपार्ष्णीकेन च न भवेद्वस्तुतो विभिन्नत्वम्; जागर्त्यैव ह्येष व्यायः—‘एकदेशविभक्त मनन्यवत् (पा० सू० १. १. ७२. भा०)’—इति । भवत्येव हि द्विगुण्ये शुनि श्रुतिव्यवहारो लोको । अत एव सायणाचार्यादिभिरेकैकैव शाखा व्याख्याता, तथामानि च सर्ववेदव्याख्याने आत्मनः कृतकृत्येति । एवं “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः (२. १६५.)”—इति, “षट्त्रिंशद्विकं चयं गुरो त्रैवेदिकं व्रतम् (३. १.)”—इति, “वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् (३. २.)”—इति च मनुवचनानि सङ्गच्छन्ते; शाखानां मन्त्रगतप्रकृतपार्ष्णीके हि कथं सम्भवेद्गामाध्ययनं द्वादशस्त्रैवान्देषु सहस्रशाखस्य सामवेदस्य ? ततस्तादृशसृष्टित्वचनानां सुन्मत्प्रलपितत्वं नैव प्रसज्येतेति । अतोऽत्रैवमेवावधार्यम्,—वेदशाखाभेदो न मन्वाद्यध्यायभेदतुल्यः, प्रत्युत भिन्नकाललिखितानां भिन्नदेशीयानां मेकप्रन्यीयानां मपि बहुतरादंशपुस्तकानां यथा भवत्येव पाठादिभेदः, प्रायस्यैवेति । वेदानां मनुश्रवत्वं, बहुप्राचीनत्वं, शाखाप्रवर्तकानां प्रवचने किञ्चित् ध्यातव्यं चेह वीजानि । अथाप्यत्र संशयश्चेत् कथाप्येकस्य वेदस्य कथोरपि शाखयोराद्यन्तपाठसन्दर्शनेनेव तद्गुरोत्सारणं सुकरं भवेति भवेद्भ्रष्टतः कोलाहलः ।

परन्तु च मपि यजुर्वेदस्य वाजसनेय-तैत्तिरीययोः शाखयोरेवं मिथः पार्ष्णीकं सुपलभ्यते, यत्तपोरुभयोः शुक्लत्वकृष्णत्वेऽसंसत प्राचीनाः । तथा च जावालादीनां सप्तदशवाजसनेयशाखानां शुकयजुरिति स्थातिः; श्रीछादीनां तैत्तिरीयाद्यान्तु यथा यजुःशाखानां कृष्णयजुरिति समाख्या चेति । इदृशा-सदृशभेदकारणं शतपथश्रुत्यादितात्पर्यतोऽवगन्तव्यम् ।

तथाहि—“आदिव्यानीमानि शुक्लानि यजुःपि वाजसनेयेन याज्ञवल्कीनाख्यायन्ते”—इति शत० ब्रा० १४. ९. ४. ३३ । ‘वाजिशाखावच्छिन्नानां यजुषां सूर्यणोपदिष्टत्वं याज्ञवल्कीनं प्राप्तत्वं च पुराणेषु प्रसिद्धम्’—इति चाह तद्भाष्ये द्विवेदगङ्गाः । तथा चेमानि पुराणवचनानि—

“वैशम्पायनशिष्या ते चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।

यच्चेष्टवृत्तद्वयं च लपणं च गुरोर्व्रतम् ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आह्लाहो भगवन् कियत् ।

चरितेनात्यमाराणां चरिष्येऽहं सुदुष्यम् ॥ ६२ ॥

इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञलं त्वया ।

देवरातमुत सोऽपि कर्त्तृत्वा यजुषा गणम् ।
 ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥
 यजूपि तित्तिरा भूत्वा तल्लालुपतयाददु ।
 तैत्तिरीया इति यजुः शाखा आसन सुपेशला ॥ ६५ ॥
 याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मज्जन्दाद्यधिगवधयन् ।
 गुरोरविद्यमानानि मूपतस्थः कर्मोत्तरम् ॥ ६६ ॥
 * * * * *

एवं स्तुत स भगवान् वाजिरूपधरो रवि ।
 यजूपथायतयामानि मुनयेऽन्तात् प्रसादित ॥ ७३ ॥
 —इति भाग० पु० १२ ७ ।

तेषां कृष्णयजुर्वेदसहिता तित्तिरिनाममहर्षिणा प्रोक्तेति तैत्तिरीय
 सहितेत्युच्यते । तदाह भगवान् पाणिनि — ‘तेन प्रोक्तम्, तित्तिरिवरतन्तु
 खण्डिकोखाच्छृणु’—इति (४ ३ १०१, १०२) ।

अत्रैतदपि श्रेयम्—तित्तिरिप्रमुखानां शाखाप्रोक्तत्वाऽपि न तु तत्तच्छा
 खीयमन्त्राणां प्रोक्तत्वम्, प्रतिमन्त्रधिसंवादाद्व्याकोपात् । अस्ति हि सर्वेषां मेव
 मन्त्राणां पृथक्पृथक्धिसंवादः,—अथ मन्त्रोऽनन ऋषिणा दृष्ट इति ।

अथापरमपि—तित्तिरिप्राक्तैवेव शाखा क्रमात् षड्विधत्वा मापन्ना
 ओखादिनामत षोढा पश्चिद्भि गतति तासां षष्ठा मेव तैत्तिरीयत्वेऽपि ओखा-
 नामिका आद्यैव तैत्तिरीयेति कर्पादश्रुते विशषत्, यथा ऋग्वेदशाखानां
 पञ्चानामव शाकलत्वेऽपि शैशिरीयाख्याद्यैव शाखा शाकलेति व्यपदिश्यते ।
 तथाहि विह्वलिकौमुद्याम्—

“शाकल्यस्य शतं शिष्या नेष्टिकब्रह्मचारिणः ।
 पञ्च तेषां रुद्रध्यास्ते धर्मिष्ठाश्च कुटुम्बिनः ॥
 शिशिरी वाष्कलः साह्या वात्स्यश्चेवाश्वलायनः ।
 पञ्चैते शाकला शिष्या शाखाभेदप्रवर्त्तकाः ॥”—इति ।

तदेव शैशिरीया, वाष्कलीया, साह्या, वात्स्या, आश्वलायनी चेत्यासां
 पञ्चानां मेव शाखानां शाकलत्वं गम्यते । अत एव “ऋग्वेदे शैशिरीयायां
 सदिताया यथाक्रमम् । प्रमाणं मनुवाकानां सूक्ते शृणुत शाकलाः ॥”—इति
 शौनकौयानुक्रमसौ—वाख्यानावसरे प्राह षडगुरुशिष्य — ‘सर्वेषां (शैशिरी-
 यादिपञ्चशाखाध्यतृणाम्) शाकलत्वं मुक्तम्’—इति । अथ मपि चरणव्यूहादौ
 शैशिरीया शाखैव शाकलेति बुध्यतेऽस्माभिस्तथैव वैदिकप्रसिद्धः ।

ततोऽन्यान्यपि अष्टाविंशतिः पदानि सन्ति । तदित्य मेतत्प्रपाठकपरम्परा
वर्षाक्षिवाणेशमितेति (१५२८) बोधित मेतेन वाक्येन ।

प्रतिप्रपाठकावसाने तत्तत्प्रपाठकान्नातानुवाकानां यथाक्रमेण प्रतीकपदान्-
नूद्य परिगणना च विद्यते, तत्तदनुवाकपरिगणनवाक्यमपि सस्वर मेवाधीयते ।
तद्यथा—“(१) इषे त्वा, (२) यच्चम्य, (३) शुन्यं, (४) कर्मणे वां, (५) देवो,
(६) इयं, (७) इष्टिः, (८) सर्वपाप्मा, (९) इदं, (१०) प्रत्युष्टं, (११) कृष्णो-
ऽग्नि, (१२) भुवनमसि, (१३) वाजस्यो, (१४)-भावां चतुर्दश”-इति ।

एवं प्रतिकाष्टान्ते तत्तत्काण्ठीयप्रपाठकानां प्रतीकपदानि समुल्लिख्य
परिगणना च सस्वरं पश्यते । तद्यथा सप्तमकाष्टान्ते—“(१) प्रजननं,
(२) माध्याः, (३) प्रज्वं, (४) वृहस्पतिर्, (५) गात्रं पशु”-इति । सप्तमे
काण्डे पशु प्रपाठकाः सन्ति, तत्र तेषां यथाक्रमेणैवानि प्रजननं मिथ्यादीनि
प्रतीकपदानि सन्ति ।

तथा सप्तमशेषे काण्डप्रतीकपरिगणनावकां च सस्वरं मयीयते ।
तद्यथा—“(१) इषे, (२) वायव्यं, (३) प्रजापतिर्, (४) युजानः, (५) सावि-
त्रि, (६) प्राचीनवृक्षं, (७) प्रजननं मम”-इति । एतेन वाक्येनात्र तैत्ति-
रीयसंहितायां सप्त काण्डाः सन्ति, तेषां च काण्डानाम् ‘इषे’-इत्यादीनि सप्त
प्रतीकपदानि सन्ति बोध्यत इति सर्वतोऽग्रद्वानि तैत्तिरीयमन्त्रभागपदादीनीति ॥

अथ संहितापाठे सम्पादकेष्टाप्रमृतमन्त्रविलेपणान्यायस्य ६ भा०
२१ पृ० १ टीप्पण्या विहितेन बोधितम्, तथा अनुवाकमध्ये “॥ १ ॥”-
एवमादिषाङ्कपूर्वच्छेदचिह्नेन खण्डभेदानां विधानाच्चेदिक मिति ६ भा०
३४ पृ० १ टीप्पण्यां सूचितं तत्रतयैवालोक्यमिति ॥

अथैतद्भाष्यकारविषयेऽप्यस्ति किञ्चिद् वक्तव्यम् । कश्चिदाह यः एतु
माध्याचार्यः स एव साध्याचार्य इति । तदेतन्मतं भाष्यकारमाध्याचार्यशुक्तपरिष-
दिष्ठ मित्यग्रह्यं भवेत् । तथा ह्याचार्यमाध्याचार्यं, साध्याचार्यं, साध्याचार्यं, स
भूमिकायाः पृष्ठ-सप्तम-श्लोकाजिमी—

“यौमती जननी यच्च सुकीर्तिर्मायनः पिता ।

साध्या भोगनाथश्च मनोबुद्धी महोदरो ॥

यच्च यौमादनं सूत्रं शाखा यच्च च याजुषी ।

भाट्टाजं कुलं यच्च सर्वज्ञः न हि माध्याचार्यः ॥”-इति ।

नवेयं वेदमाध्याचार्यं सुप्रसिद्धं सर्वज्ञं ‘साध्याचार्यविरचिते माध्याचार्य-
इति लेखात् द्विकर्तृत्वज्ञेयं कथं याप्येति चेत् २ न ; तत्र तत्र तथेयं वि-
हितत्वात् । एकस्य हि आदेशकत्वेन कर्तव्यं मरणस्य स्वर्गसिद्धिवातनेन

तदिति द्विकर्तृकत्वं न विरुद्धम् । अपि वा उभयोर्धाट्वेदातिशयप्रकाशाय
 स्यात् तथा व्यवहारः । कस्य चिन्त्ये माधवाचार्य एव वेदभाष्याणां कर्ता, “ये
 पूर्वोत्तरमीमांसे व्याख्यायितमद्वहात्”—इत्युक्तः । अतिषड्वहात् पूर्वोत्तर
 मीमांसयोर्धाट्वाता हि माधव एव, न तु सायणः । एतन्मतन्वापातरमणौयमपि
 न विचारमद्वम्, सर्वत्र पुष्पिकासु “सायणाचार्यचिरचिते”—इत्युल्लेखात्,
 यच्चतन्त्रमुधानिधुपक्रमोक्तत्रयोदशचतुर्दशश्लोकविरोधाच्च । तथाहि—

“ते तपस्तपसा राशि मासीन परमासने ।

सर्वञ्च सायणाचार्य पर्यपृच्छन् सभासम् ॥

अधीता सकला वशास्त च दृष्टार्थगोचरा ।

त्वत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रदीपेन प्रणीयसा ॥”—इति ।

वस्तुत एतद्भाष्योपक्रमश्लोकेषु मुद्रितद्वयोपश्लोकादनन्तर लिपिकरप्रमा-
 दादित सर्वपुस्तकव्यविद्यमानावपि स्त एवेमौ श्लोको—

“स ह्याह नृपति राजन सायणार्य ममानुजः ।

सर्वं वक्ष्यथ वेदानां व्याख्यातृत्वं निपुणताम् ॥

इत्युक्तो माधवाचार्येण धीरमुक्कमदीपति ।

अन्वशात् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥”—इति ।

श्लोकावेतो आध्यायितिकपुस्तकालयीयैकस्मिन् जीर्णतमे इतिविबुद्ध-
 पुस्तके मयचित्तो, तैत्तिरीयप्रथमभागस्य सम्पादकीयलिपेष्टीकन्याश्लोदृतो
 हृष्यते । एतच्छ्लोकद्वयात्परभूतशेष श्लोक स्यात् षष्ठः, योऽत्र मुद्रितस्तु—

“ये पूर्वोत्तरमीमांसे व्याख्यायितमद्वहात् ।

कपालुर्माधवाचार्य वेदार्थं वक्तु मुद्यतः ॥”—इति ।

अथ का गतिरिति चेत्, उद्यतं सन् स्वमध्यमानुजेन सायणाचार्येण
 वेदार्थप्रकाशं कारयतीत्युह्य मित्यस्माकम् । एव हि सायणाचार्यकृतान्येव
 सर्वानि वेदभाष्याणीति सिद्धम् ।

एव मपि मत्सम्पादिततत्त्वखण्डानाञ्च मुद्रणशुभे दन्मुद्रितं ‘माधवा
 चार्यचिरचितवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यमद्विता’—इति, तत्सर्वं पूर्वपूर्वमभ्यासकलेखा
 नुसारत एवेति बोध्यम् ; अन्यथा हि स्याद् ग्रन्थान्तरत्वप्रतीतिरिति ।

किञ्च वेदभाष्येषु तैत्तिरीयभाष्यस्यैव प्राथम्यं स्यादभ्युपगम्यम्, अत्र
 सद्विज्ञाभाष्याद्युपक्रमश्लोकारिपाठात्तत्रोपलब्धे । तथाहि—

“आध्वर्यवश्च यज्ञेषु प्राधान्याद् व्याकृतः पुरा ।

यजुर्वेदे, एव होतार्यं सग्वदो व्याकरिष्यते ॥”—इति

एतेन यजुर्भाष्यस्य प्राच्यस्य विज्ञानेऽपि न ज्ञायते तत् शुक्लस्य यजुषः
कृष्णस्य चेति । कावचसंहिताभाष्योपक्रमस्यो पञ्चमैकादशश्लोकपाठात् तत्र
शङ्कापि भवति हिन्दूमूला । तथाहि—

“सृग्यजुस्तामवेदा य व्याख्यातास्तेषु तद् यजु ।

कृष्ण शुक्ल मिति द्वेषा, तत् कृष्ण तैत्तिरीयकम् ॥ ५ ॥

* * * * *

अथस्थितप्रकरणं यजुः शुक्लं तदीर्यते ॥ ११ ॥”—इति ।

एतच्च कवचवशाच्च शुक्लं यजुः पूर्वं न व्याख्यातम्, तैत्तिरीयाख्यं कृष्णं
यजुरेव पूर्वं व्याख्यातं मिति स्फुटम् । तत्रापि ब्राह्मणारण्यकयोर्वाच्यानार्ष्ये
पुरैर्वैषा संहिता व्याख्यातेति च घुवम् । तथाहि ब्राह्मणभाष्यापक्रमे—

“व्याख्याता मुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता ।

तद्ब्राह्मणं व्याकरिष्ये मुखनार्षंविमुह्यते ॥”—इति ५ सा० ।

तथाचारण्यकभाष्ये—‘व्याख्याता मुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता ।

तद्ब्राह्मणं च व्याख्यातं शिष्टं मारण्यकं तत् ॥’—इति ५ सा० ।

“यस्य बोधायनं मूकं शाखा यस्य च याजुषी”—इत्युक्तेस्तथावार्थस्य
तैत्तिरीयशाखाध्यतु कुलजत्वमपि सुशक्तं मिति शम् ॥

कलकत्ता (राजन्वती) । }
संवत् १९५६ (१९८८) । }

श्रीमन्मन्त्रश्रवणम् ।
(सामन्त्रम्)

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

तदाञ्जनम-
ः दक्षिणं

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

वृत्ते नीवृ

शक्तिः

परि-

नया

वज्र

हरिः ओम् ।

प्राचीनवः शङ्करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त यं
प्राचीन्देवा दक्षिणा पितरः प्रतीची मनुष्या उदीचीः
उद्रा यत् प्राचीनवः शङ्करोति देवलोकमेव तद्यजमान
उपावर्तते १ परि-श्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्य-
लोकात् २ नास्मालोकात् स्वैतव्यमिवेत्याहुः को हि
तद्वेदु यद्यमुष्मिलोकेऽस्ति वा न वेति दिव्यतीकाशान्
करोति २ ॥ १ ॥

उभयौलोकयोरभिजित्यै केशश्मश्रु वपते नखानि
निहन्तते मृता वा रुपा त्वग्मेध्या यत् केश-
मृतामेव त्वचममेध्यामपहृत्य यज्ञियो भूत्वामेधमुपैति

अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षात्पत्नीं प्रावेशयति लोकपाठा
 ण्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षात्पत्नीं अव-रुन्धे^(१) तृतीया
 स्नाति तृतीये हि ते ताम्प्रावेशयन्^(२) तृतीये स्नाति ॥ २ ॥ ५ ॥

तृतीयेमेव समानानां भवति^(३) अर्घ्योऽग्न्यात्यन्तं हति ।
 एव मेथ्यो भवति^(४) वाससा दीक्षयति सौम्यं वै धाम, तैत्तिरीया
 देवतया सोममेव देवतामुपैति यो दीक्षते^(५) सोमं तैत्तिरीया
 अनूरसि तनुवं मे प्राहीत्याह स्वामेव देवतामुपैत्य
 आशिर्पमेवैतामा-शास्ते^(६) अग्नेस्तूपाधानं वायोवात-
 पानं पितॄणां नौविरोपधीनां प्रघातः ॥ ३ ॥

आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां देवानामेतु-
 नक्षत्राणामतीकाशास्तदा एतत् सर्वदेवत्वं यदासौ
 यदाससा दीक्षयति सर्वाभिरुवैनं देवताभिर्दीक्षयति^(७)
 बृहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽग्न्याति
 एव दीक्षते^(८) आशितो भवति यावानेवास्यं प्र-
 सृष्ट मेधमुपैति^(९) घृतं देवानां मस्तु पितॄणां ।
 मनुष्याणां तद्वै ॥ ४ ॥

एतत् सर्वदेवत्वं यन्नर्वनीतं यन्नर्वनीतेनाभ्यङ्क्ते
 एव देवताः प्रीणाति^(१०) प्रच्युतो वा एषोऽस्मात्लोक-
 ता देवलोकं यो दीक्षितोऽन्तरेव नर्वनीतं तन्मा-
 नीतेनाभ्यङ्क्ते^(११) अनुलोमं यजुषा व्याहृत्य^(१२)

॥ इन्द्रो वृचमहन् तस्य कनीनिका परापतुत्तदाञ्जनम-
वृद्धं यदाङ्क्ते चक्षुरेव भातव्यस्य दृक्ते दक्षिणं
माङ्क्ते^(१०) ॥ ५ ॥

सुव्य॒ः हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते न नि-धावते नीव
। मनुष्या धावन्ते पञ्चदश आङ्क्ते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
ङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव-रुन्धे परिमितमाङ्क्तेऽपरि-
तः॒ हि मनुष्या आञ्जते सतूलया आङ्क्तेऽपतूलया
। मनुष्या आञ्जते व्याहृत्यै^(११) यदपतूलयाञ्जीत वज्रं
व स्यात् सतूलयाङ्क्ते मित्रतायै^(१२) ॥ ६ ॥

॥ इन्द्रो वृचमहन् सोऽपौऽभ्यन्त्रियत् तासां यन्मेध्यं
ज्ञयः सदेवमासीत्तदप उदकामत् ते दुर्भा अभवन्
। भूपुञ्जीलैः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा
। स्ताभिरेवैनं पवयति^(१३) द्वाभ्यां पवयत्यहोराचा-
॥ ॥ वैनं पवयति त्रिभिः पवयति त्रयं इमे लोका
। रिरेनं लोकैः पवयति पञ्चभिः ॥ ७ ॥

पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञायै-
पवयति पङ्भिः पवयति पङ्वा ऋतव ऋतुभि-
नं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दांसि छन्दो-
रिवैनं पवयति नवभिः पवयति नव वै पुरुषे प्राणाः
। णमेवैनं पवयत्येकविंशत्या पवयति दश हस्त्या

अङ्गुल्यो दश पद्या आत्मैकविंशो यावानेव पुरुष-
स्तमपरिवर्ग ॥ ८ ॥

पवयति^(१) चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह मनो वै चित्प-
तिर्मनसैवैनं पवयति वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह वाचै-
वैनं पवयति देवस्त्वा सविता पुनात्वित्याह सवितृ-
प्रसूत एवैनं पवयति^(२) तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण
यस्मै कं पुनै तच्छकेयमित्याहुः शिषमेवैतामा-शास्ते^(३)
॥ ९ ॥*

अतीकाशान् करोति । अवेशयन् तीर्थं स्नाति ।
प्रघातः । मनुष्याणां तद्वै । आङ्क्तं । मित्रत्वाय । पञ्चभिः ।
अपरिवर्गम् । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

यावन्तो वै देवा यज्ञायापुनतु त एवाभवन् य एवं
विद्वान् यज्ञाय पुनीते भवत्येव बृहिः पवयित्वान्तः
प्र-पादयति मनुष्यलोक एवैनं पवयित्वा पूतं देवलोक
प्रणयति^(१) अदीक्षित एकयाहुत्येत्याहुः सुवेण चतस्रो

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठकप्रथमादु
वाकमात्रे दृश्यम् ।

जुहोति दीक्षितत्वाय सुचा पञ्चमीं पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव-रुन्धे^(१) आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये ॥१॥

स्वाहेत्याहाकूत्या हि पुरुषो यज्ञमभि-प्रयुङ्क्ते
यजेयेति^(२) मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि
मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छन्ति^(३) सरस्वत्यै पूर्णोऽग्नये
स्वाहेत्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव पृथिव्या
यज्ञं प्र-युङ्क्त^(४) आपो देवीर्दहती विश्वशम्भुव इत्याह
या वै वर्णास्ताः ॥ २ ॥

आपो देवीर्दहती विश्वशम्भुवो^(५) यदेतदयजुर्न ब्रूयाद्
दिव्या आपोऽशान्ता इमं लोकमा-गच्छेयुः^(६) आपो
देवीर्दहती विश्वशम्भुव इत्याहास्मा एदैनो लोकाय
शमयति तस्माच्छान्ता इमं लोकमा-गच्छन्ति^(७) द्यावा-
पृथिवीत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्व्वन्तरिक्षमित्या-
हान्तरिक्षे हि यज्ञो^(८) बृहस्पतिर्नो हविषा दधातु ॥३॥

इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव-
रुन्धे^(९) यद्ब्रूयाद्विधेरिति यज्ञस्याणुमृच्छेद्दधात्वित्याह
यज्ञस्याणुमेव परि-दणक्ति^(१०) प्रजापतिर्यज्ञमसृजत्
सोऽस्मात्सृष्टः पराङ्मैत स प्र यजुरक्षीनात् प्र साम्
तमृगुदयच्छद् यद्गुदयच्छत्तदौद्ग्रहणस्थौद्ग्रहण-
त्वम्^(११) कृचा ॥ ४ ॥

जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै^(११) अनुष्टुप् छन्दसामुदय-
च्छदित्याहुस्तस्मादनुष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै^(१२) द्वादश
वात्सवन्धान्युदयच्छन्नित्याहुस्तस्माद् द्वादशभिर्वात्स-
वन्धुविदो दीक्षयन्ति^(१३) सा वा एपर्गनुष्टुग्वागनुष्टुगय-
देतयर्चा दीक्षयति वाचैवैनं सर्वया दीक्षयति^(१४)
विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्येतेन मनो वृणीत
सत्यं ॥ ५ ॥

इत्याह पितृदेवत्यैतेन विश्वे राय इषुध्यसीत्याह
वैश्वदेव्येतेन द्युमं वृणीत पुष्यसु इत्याह पौष्ण्यैतेन सा वा
एपर्कसर्वदेवत्या यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं
देवताभिर्दीक्षयति^(१५) सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि
त्रीणि यानि त्रीणि तान्यष्टावुप-यन्ति यानि चत्वारि
तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन ॥ ६ ॥

गायत्री यदेकादशाक्षरा तेन त्रिष्टुग् यद् द्वादशा-
क्षरा तेन जगती सा वा एपर्कसर्वाणि छन्दांसि
यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वेभिरेवैनं छन्दाभिर्दीक्षयति^(१६)
सप्ताक्षरं प्रथमं पदं सप्तपदा शक्करी पशवः शक्करी
पशून्नेव अव-रुन्धे^(१७) एकस्मादक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं
तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उप-जीवन्ति पूण्या
जुहोति, पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेगम्यै न्यूनया

जुहोति न्यूनाद्वि प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत प्रजान्ताः
सृष्ट्यै १० ॥ ७ ॥*

अग्नये । ता । वृधातु । ऋचा । सख्यं । तेन । जुहोति ।
पञ्चदश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने कृष्णो रूपं
कृत्वापक्रम्यातिष्ठतां तेऽमन्यन्त यं वा इमे उपावर्त्स्यतः
स इदं भविष्यतीति ते उपामन्त्रयन्त ते अहोरात्र्यो-
र्महिमानमपनिधाय देवानुपावर्त्तेतामेष वा ऋचो
वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष साम्नो यत्कृष्णम् १
ऋक्सामयोः शिल्पे स्थ इत्याहर्क्सामे एव अव-रुन्धे १
एषः ॥ १ ॥

वा अहो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष रात्रिं या
यत्कृष्णं यदेवैनयोस्तच्च न्यक्तुं तदेवाव-रुन्धे १ कृष्णा-
जिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डोपदितीयप्रपाठकस्य प्रथमदि-
तीयानुवाकमाध्ययोर्द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मणैवैनं दीक्षयति^(१) इमान्धियः शिष्टमाणस्य देवे-
त्याह यथायजुरेवैतद्^(२) गर्भा वा एष यदीक्षित
उत्स्रं वासुः प्रीणुते तस्मात् ॥ २ ॥

गर्भाः प्रादता जायन्ते^(३) न पुरा सोमस्य क्रयादपो-
र्णीति यत्पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीति गर्भाः प्रजानां
परापातुका स्युः क्रीते सोमेऽप्रीणुते जायत एव तदथो
यथा वसीयाः सं प्रत्यप्रीणुते तादृगेव तद्^(४) अङ्गिरसः
सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यद्व्यशिष्यत
ते शूरा अभवन्मूर्खे शूरा यच्छरमयी ॥ ३ ॥

मेखला भवत्यूर्जमेवाव-रुन्धे^(५) मध्यतः सं-नहति
मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा
भुञ्जते^(६) ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्यं
यन्मध्यतः सन्नहति मेध्यञ्चैवास्यामेध्यञ्च व्यावर्त-
यति^(७) इन्द्रो वृचाय वज्रं प्राहरत्स चेधा व्यभवत्
स्फ्यस्तृतीयः रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ॥ ४ ॥

येऽन्तःशूरा अशीर्यन्त ते शूरा अभवन् तच्छराणां
शरत्वं वज्रो वै शूराः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य आहव्यो
यच्छरमयी मेखला भवति वज्रेणैव साक्षात् क्षुधं
आहव्यं मध्यतोऽप-हते^(८) चिद्वद्वति चिद्वद्वै प्राणस्त्रि-
द्वतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति^(९) पृथ्वी भवति

रज्जूनां व्यावृत्तैः^(१९) मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण
पत्नीं मिथुनत्वाय^(२०) ॥ ५ ॥

युजो दक्षिणामभ्यधायत् ताः समभवत् तदिन्द्रो-
ऽषायत् सोऽमन्यत् यो वा इतो जनिष्यते स इदं
भविष्यतीति तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायत् सो-
ऽमन्यत् यो वै मदितोऽपुरो जनिष्यते स इदं भवि-
ष्यतीति तस्या अनुमृश्य योनिमाच्छिन्त् सा सूत-
वशाभवत् तत् सूतवशायै जन्म ॥ ६ ॥

ताः हस्ते न्यवेष्टयत् तां मृगेषु न्यदधात् सा
कृष्णविषाणाभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा द्विःसू-
रिति कृष्णविषाणां प्र-यच्छति सयोनिमेव यज्ञं
करोति सयौनिं दक्षिणाः सयौनिमिन्द्रः सयोनि-
त्वाय^(२१) कृष्यै त्वा सुसुस्याया इत्याहु तस्मादकृष्ट-
पृच्या ओपधयः पच्यन्ते^(२२) सुपिप्पलाभ्यस्त्वौपधीभ्य
इत्याहु तस्मादोपधयः फलं गृह्णन्ति^(२३) यद्वस्तेन ॥ ७ ॥

कण्डूयेत यामनम्भावुकाः प्रजाः स्युर्यत् समयेत
नमम्भावुकाः कृष्णविषाणया कण्डूयेतेऽपिगृह्यं समयेत
प्रजानां गोपीथाय^(२४) न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतौः कृष्ण-
विषाणामवचृतेद् यत्पुरा दक्षिणाभ्यो नेतौः कृष्णवि-
षाणामवचृतेद् योनिः प्रजानां परापातुका स्यान्नीतासु

दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै
यज्ञस्य चात्वालुं योनिः कृष्णविषाणा योनावेव योनिं
दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाय^{(१८)*} ॥ ८ ॥

रुन्धु एष । तस्मात् । शरमयी । यूपस्तृतीयं । मिथुन-
त्वाय । जन्म । हस्तेन । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद् यज्ञायातिष्ठमाना सा वन-
स्पतीन् प्राविशत् सैषा वाग् वनस्पतिषु वदति या
दुन्दुभौ या तूणवे या वीणायां यद् दोक्षितदण्डं
प्रयच्छति वाचमेवाव-रुन्धे^(१) औदुम्बरो भवत्युर्वा
उदुम्बर ऊर्जमेवाव-रुन्धे मुखेन सर्मितो भवति मुखत
एवाम्ना ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते^(१) ॥ १ ॥

क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्र-यच्छति मैत्रावरुणो
हि पुरस्तादृत्विग्भ्यो वाचं विभजति तामृत्विजो
यजमाने प्रति-ष्ठापयन्ति^(१) स्वाहा यज्ञं मनसेत्याहु

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डोपद्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयानु-
वाकमात्रे दृश्यम् ।

मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति खाहा द्यावापृथि-
वीभ्यामित्याहु द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहोरोरन्त-
रिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं वातादा-
रभ इत्याह्वयं ॥ २ ॥

वाय यः पर्वते स यज्ञस्तमेव साक्षादा-रभते^(१) मुष्टी
करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै^(२) अदोक्षिष्टायं
ब्राह्मण इति विरूपाः स्वाह देवेभ्य एवैनं प्राहु विरूचै-
रुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राहु^(३) न पुरा नक्षत्रेभ्यो
वाचं त्रि-सृजेद् यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद् यज्ञं
वि-क्षिन्द्यात्^(४) ॥ ३ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं क्षणुतेति वाचं वि-सृजति
यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभि वाचं वि-सृजति^(५)
यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमनु-ब्रूयाद् यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञे-
नैव यज्ञः सन्तनोति^(६) दैवीन्धियं मनामहु इत्याहु
यज्ञमेव तन् स्रदयति^(७) सुपारा नो असद् वश इत्याहु
व्यष्टिमेवाव-रुन्धे^(८) ॥ ४ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृहाश्च
न होतव्याश्मिति हविर्वै दीक्षितो यज्जुहुयाद् यज-
मानस्यावदाय जुहुयाद् यन्न जुहुयाद् यज्ञपरन्त-
रित्याद् ये देवा मनोजाता मनोयुज् इत्याहु प्राणा वै

देवा मनोजाता मनोयुजस्तेष्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेव
हुतं नेवाहुतः^(११) स्वपन्तं वै दीक्षितः रक्षांसि जिघांस
सन्त्यग्निः ॥ ५ ॥

खलु वै रक्षोहामेत्वः सु-जागृहि वयः सु-मन्दिपी-
महीत्याहामिमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्यै^(१२)
अवृत्यमिव वा रुप करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमग्रे
व्रतपा असीत्याहामिवै देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रत-
मा-लम्भयति^(१३) देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवः ॥ ६ ॥

द्यौष सन् मर्त्येषु^(१४) त्वं यज्ञेष्ठीय इत्याहृतः हि
यज्ञेष्ठीइते^(१५) अप वै दीक्षितात् सुपुपुष इन्द्रियं देवताः
क्रामन्ति विश्वे देवा अभि मामावष्टप्नन्त्याहेन्द्रिये-
णैवैनं देवताभिः सन्नयति^(१६) यदेतद् यजुर्न ब्रूयाद्
यावत् एव पशून्भि-दीक्षेत् तावन्तोऽस्य पशवः स्यु-
रास्वेयत् ॥ ७ ॥

सोमा भूयो भूरेत्याहापरिमितानेव पशून्व-रुन्ते^(१७)
चन्द्रमसि मम भोगाय भुवेत्याह यथादेवतमेवैनाः
प्रति-गृह्णाति^(१८) वायवे त्वा वरुणाय त्वेति यदेवमेता
नानुदिशेद् यथादेवतन्दक्षिणा गमयेदा देवताभ्यो
दृश्येत् यदेवमेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा
गमयति न देवताभ्य आ ॥ ८ ॥

वृश्चते^(१०) देवीरापो अपां नपादित्याहु यद् वो मेध्यं
यज्ञियः सदेवं तद् वो माव-क्रमिपमिति वावैतदाह^(११)
अहिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेपमित्याहु सेतुमेव
कृत्वात्येति^{(१२)*} ॥ ६ ॥

भुञ्जते । अयं । छिन्द्यात् । रुन्धे । अग्निः । आह
देवः । इयत् । देवताभ्य आ । त्रयस्त्रिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

देवा वै देव्यजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्
तेऽन्योऽन्यमुपाधावन् त्वया प्र-जानाम् त्वयेति ते-
ऽदित्याः समभ्रियन्त त्वया प्र-जानामेति साव्रवीदु वरं
ष्टणै मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना असन्निति
तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयः^(१)
पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो दिशां प्रज्ञात्यै ॥ १ ॥

अयो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव-

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं, प्रथमकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीय-
द्वितीयानुवाकमाध्ययोर्मध्यम् ।

रुन्धे^{१)} पथ्याः स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तया दिशं
 प्राजानन्नग्निना दक्षिणा सोमेन प्रतीचीः सवित्रोदीची-
 मदित्योर्ध्वां^{१)} पथ्याः स्वस्तिं यजति प्राचीमेव तया
 दिशं प्र-जानाति पथ्याः स्वस्तिमिद्धाग्नीषोमौ यजति
 चक्षुषी वै एते यज्ञस्य यद्ग्रीषोमौ ताभ्यामेवानु-
 पश्यति ॥ २ ॥

अग्नीषोमाविद्धा सवितारं यजति सवितृप्रसूत
 एवानु-पश्यति सवितारमिद्धादिति यजतीयं वा
 अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठायानु-पश्यति^(१) अदितिमिद्धा
 मारुतीमृचमन्वाह मरुतो वै देवानां विशो देवविशं
 खलु वै कल्पमानं मनुष्यविशमनु-कल्पते यन्मारुती-
 मृचमन्वाह विशां कृष्यै^(१) ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाज-
 वदननूयाजं प्रायणीयं कार्यमनूयाजवत् ॥ ३ ॥

अप्रयाजमुदयनीयमितीमे वै प्रयाजा अमी अनू-
 याजाः सैव सा यज्ञस्य सन्ततिः^(१) तत्तथा न कार्य-
 मात्मा वै प्रयाजाः प्रजानूयाजा यत्प्रयाजानन्तरिया-
 दात्मानमन्तरियाद् यदनूयाजानन्तरियात् प्रजामन्त-
 रियाद् यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु
 यज्ञः परा-भवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु ॥ ४ ॥
 परा-भवति^{१)} प्रयाजवदेवानूयाजवत् प्रायणीयं

कार्यं प्रयाजवदनूयाजवदुदयनीयं नात्मानमन्तरेति
 न प्रजां न यज्ञः पराभवति न यजमानः^(८) प्रायणीयस्य
 निष्कास उदयनीयमभि-निर्वपति सैव सा यज्ञस्य
 सन्ततिः^(९) याः प्रायणीयस्य याज्या यत् ता उदयनीय-
 स्य याज्याः कुर्यात् पराङ्मुं लोकमा-रोहेत् प्रमा-
 युक्तः स्याद् याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ताः, उदय-
 नीयस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति-तिष्ठति^(१०) *
 ॥ ५ ॥

प्रज्ञात्यै । पश्यति । अनूयाजवत् । यजमानोऽनु ।
 पुरोनुवाक्यास्ताः । अष्टौ च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

कद्रूश्च वै सुपर्णी चात्मरूपयोरस्पर्हेताः सा कद्रूः
 सुपर्णोमजयत् साब्रवीत् तृतीयस्यामितो दिवि सोम-

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डोद्वितीयप्रपाठकस्य चतुर्थी
 अनुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

स्तमा-हर तेनात्मानं निष्क्रीणीषति^(१) इयं वै कद्रूसौ
 सुपुणी छन्दांसि सौपर्ण्या^(२) साव्रवीदुस्मै वै पितरौ
 पुत्रान् विभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सौमस्तमा-हर
 तेनात्मानं निष्क्रीणीष ॥ १ ॥

इति मा कद्रूरवोचदिति^(३) जगतीमुदपतुच्चतुर्दश-
 क्षरां सती साप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमीयेताः
 सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत् तस्माज्जगती छन्दसां
 पशुव्यतमा तस्मात् पशुमन्तं दीक्षोप-नमति^(४) त्रिष्टु
 गुदपतत् त्रयोदशाक्षरा सती साप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे
 अक्षरे अमीयेताः सा दक्षिणाभिश्च ॥ २ ॥

तपसा चागच्छत्^(५) तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने
 सर्वने दक्षिणा नीयन्त एतत् खलु वाव तप इत्याहुयं स्वं
 ददातीति^(६) गायव्युदपतुच्चतुरक्षरा सत्यजया ज्योतिषा
 तमस्या अजाभ्यरुन्ध तदजाया अजत्वः सा सोमञ्चा-
 हरच्चत्वारिं चाक्षराणि साष्टाक्षरा समपद्यत^(७) ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति ॥ ३ ॥

कस्मात्सत्याद् गायत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती यज्ञमुखं
 परीयायेति यदेवादः सोममा-हरत् तस्माद् यज्ञमुखं
 पर्येत् तस्मात्तेजस्विनीतमा^(८) पद्भ्यां द्वे सर्वने समर्प-
 णान्मुखेनैकं यन्मुखेन समर्पणात् तदपयत्तस्माद् द्वे

सर्वने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च तस्मात्
तृतीयसवनं ऋजुपमभियुष्वन्ति धीतमिव हि म-
न्यन्ते†(८) ॥ ४ ॥

आशिरमव नयति सशुक्रत्वायायो सम्भरत्येवै-
नत्(१०) तः सोममाह्रियमाणं गन्धर्वा विश्वावसुः
पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत् तस्मात्
तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति(११) ते देवा अब्रुवन्-
स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया निष्क्रीणामेति ते वाचः
स्त्रियमेकहायनीं कृत्वा तथा निरक्रीणन्(१२) सा रोहिद्-
रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्यः ॥ ५ ॥

अपक्रम्यातिष्ठत्तद्रोहितो जन्म(१३) ते देवा अब्रुवन्नप-
युषदक्रमीन्नास्मानुपावर्तते वि ह्वयामहा इति ब्रह्म
गन्धर्वा अब्रुवन्नागायन् देवाः सा देवान् गायत उपावर्तत
तस्माद्गायन्तः स्त्रियः कामयन्ते(१४) कामुका एनः स्त्रियो

* यद्यपि प्रथमादिभागचतुष्टये 'तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।'-इति, एतद्-
भागे चेत प्राक् 'तैत्तिरीयसंहिताया ।'-इति सप्तम्यन्तं शिरोनाम थवद्धतं
मत्वैव संपादकैः, परं न तद् युक्ततर मिव प्रतिभाति ; नाम्ना प्रथमान्त-
थवद्धारस्यैव भूयोदर्शनात्, पाणिनेस्तथैव शासनाच्च (पा० सू० २. ३. ४६.) ।
पूर्वाच्छेदेन वन्धनीचिह्नेन च काण्डायद्धानां भेदेनान्वयबाधप्रतीतेः सप्तम्या
नैरर्थव्यञ्जेन स्फुट मिति । इतः प्राप्तसम्पादनाधिकारः शर्मश्रीसत्यव्रत ।

† 'मन्यन्ते'-इति खरितादिपाठः १८१० शाकीये मुम्बई-मुद्रितपुस्तके ।

भवन्ति य एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्येषु भवन्ति
तेभ्य एव ददत्युत यद्बहुतयाः ॥ ६ ॥

भुव^(१) न्त्येकहायन्या क्रीणाति वाचैवैन^२ सर्वया
क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्या वाचं वद^(१) न्त्यकृ
टया ऽकर्णया ऽकाणया ऽक्षोणया ऽसप्तशफया क्रीणा-
ति^(१) सर्वयैवैन क्रीणाति^(२) यच्छेतया क्रीणीयाद्-
श्चर्मा यजमानः स्याद्यत्कृणयानुस्तरणी स्यात् प्रमार्युको
यजमानः स्याद्यद् द्विरूपया वाचैर्घ्नी स्यात्स वान्यजि
नीयात्तं वान्यो जिनीयादरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणात्ये-
तद्वै सोमस्य रूपः स्वयैवैनं देवतया क्रीणाति^(३) ॥ ७* ॥

क्रीणीष्व^(४) च^(५) वदन्ति^(६) † मन्यन्ते^(७) गन्धर्वेभ्यो^(८)
बहुतयाः^(९) पिङ्गाक्ष्या दश च^(१०) ‡ ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

* इमं मनुवाकं १ का० २ प्र० ४ अ० भाष्ये उगविशाशं कुर्वन्मुद्रितं व्याख्येयम् ।
एतच्छेषांशं मवलम्ब्य मौमासाया मधिकरणस्यैव मारचितम् (१ १ ६) ॥

† ‘निष्क्रीणीष्व दक्षिणाभिश्च वदन्ति’—इति क ख-पुस्तकयोः पाठः ।
यद्यप्येतत्पूर्वं मिष्ट क-ख पुस्तकानुसारी एव खण्डान्तसङ्गृहवाक्यपाठं धादुतः,
परं मेतादृशेषु वाक्येषु खण्डान्तपदैकमात्राणां सङ्गृहस्याभीष्टत्वप्रतीतेः
सुम्बई-मुद्रित पाठ एव व्यायानिति मत्वेहेतुः स एवावलम्ब्यते ।

‡ इह षष्ठानुवाके ‘क्रीणीष्व’—इत्यादीनि षट् खण्डान्तपदानि, तत्
सप्तमखण्डे ‘पिङ्गाक्ष्या’—इतिपदादनन्तरपठितान्यपराणि च दश पदानि
सन्तीत्यर्थः । एव मपरत्रापि सर्वैव खण्डान्तसङ्गृहवाक्येषु बोध्यम् ।

तद्विरण्यमभवत्तस्मादुज्जो हिरण्यं पुनन्ति^(१) ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादनस्थिकेन प्रजाः
प्रवीयन्ते* ऽस्थिन्वतीर्जायन्त इति यद्विरण्यं घृतैस्वधायं
जुहोति तस्मादनस्थिकेन प्रजाः प्रवीयन्ते† ऽस्थिन्वती-
र्जायन्त^(२) एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद् घृतं तेजो हिर-
ण्यमियन्ते शुक्र तनूरिदं वर्च इत्याह सतेजस मेवैनं
सतनुम् ॥ १ ॥

करोत्यथो सम्भरत्येवैनं^(३) यदबद्धमवदध्याद् गर्भाः
प्रजानांस्प्ररापातुकाः‡ स्युर्बद्धमव दधाति गर्भाणां
धृत्यै^(४) निष्टक्यं बध्नाति प्रजानां प्रजननाय^(५) वाग्वा
एषा यत्सोमकयणी जूरसीत्याह यद्वि मनसा जवते
तद्वाचा वदति धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग् धृता
जुष्टा विष्णव इत्याह ॥ २ ॥

यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैनां जुष्टां करोति तस्यास्ते
सत्यसंवसः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूतामेव वाचमव
रुन्धे^(६) काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षांसि
जिघांसन्त्येष खलु वा अरक्षोहतः पन्था योऽग्नेश्च

* 'प्रवीयन्ते' क । † 'प्रवीयन्ते' क । 'प्रवीयन्ते'—इत्येकपदम् सु० ।

पदकारस्तु पूर्वं प्रवीयन्त इत्येकपदं स्वीकृत्याऽपीह पदद्वयीकृत्यापठत् ।

‡ 'मव दध्याद्' इति पदच्छेदयुक्तो सु पाठः पदस्यविच्छेद इत्युपेक्षितः ।

§ 'पातुका' क ।

सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुरारुहमग्नेरक्षः कुनीनिकामि-
त्याह य एवारक्षोहतः पन्थास्तः समारोहति^(७) ॥ ३ ॥

वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी चिदसि मनासीत्याह
शास्त्रेवैनामेतत्तस्माच्छ्रिष्टाः प्रजा जायन्ते^(८) चिदसी-
त्याह यद्वि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति मनासीत्याह
यद्वि मनसाभिगच्छति तत्करोति धीरसीत्याह यद्वि
मनसा धारयति तद्वाचा ॥ ४ ॥

वदति दक्षिणासीत्याह दक्षिणा ह्येषा यज्ञियासी-
त्याह यज्ञियामेवैनां करोति क्षत्रियासीत्याह क्षत्रिया
ह्येषा दितिरस्युभयतः शीर्ष्णीत्याह यदेवादित्यः प्राय-
णीयो यज्ञानांमादित्य उदयनीयस्तस्मादेवमाह^(९)
यदवद्वा स्यादयता स्याद्यत्पदिवद्वा अनुस्तरणी स्यात्
प्रमायुको यजमानः स्याद् ॥ ५ ॥

यत्कर्णगृहीता वाचंघ्नी स्यात्स वान्यं जिनीयानं
वान्यो जिनीयान्मिचस्त्वा पदि बभ्रात्वित्याह मिचो
वै शिवो देवानां तेनैवैनां पदि बभ्राति^(१०) पूषार्धनः
पात्वित्याहेयं वै पूषेमामेवास्या अधिपामकः समष्ट्या
इन्द्रायाध्यक्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अर्ध्यक्षं करोति ॥ ६ ॥

अनु त्वा माता मन्यतामनु पितेत्याहानुमतयैवैनया
क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी ह्येषा देवः

सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि सोम आह्रियते
यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्पराच्येव सोमक्रयणीयाद्रुद्रस्त्वा वर्त्त-
यत्वित्याह रुद्रो वै क्रूरः ॥ ७ ॥

देवानां तमेवास्यै परस्तादधात्याहृत्यै क्रूरमिव वा
एतत्करोति यद्रुद्रस्य कीर्त्तयति मित्रस्य पथेत्याह
शान्त्यै वाचा वा एष वि क्रीणीते यः सोमक्रयण्या
स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि सह रय्येत्याह वाचैव
विक्रीय पुनरात्मन्वाचं धत्तेऽनुपदासुकास्य वाग्भवति
य एवं वेद^(१) ॥ ८* ॥

सतनु^(१) माह^(२) समारोहति^(३) वाचा^(४) स्यात्^(५) †
करोति^(६) क्रूरो^(७) वेद^(८) ‡ ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

* इमं अनुवाकं १का० २प्र० ४अ० भाष्ये एकादशांशं कुर्वन्मुद्रित्य आ-
ख्यत् । तत्र मुद्रिता 'सत्यसवितु'—इत्येवमादिका (१ भा. ३३९ पृ०)
एतद्विरुद्धा पाठास्तेतदालोचनत एव प्रायशः संश्लोधाः ।

† 'सतनुं विष्णुव इत्याह समारोहति ध्यायति तद्वाचा यजमानः स्यात्' क, ख ।

‡ संहितापाठे पदानां विभजनं मन्यायम्, संहितात्वबाधात्, प्राति-
शाख्यविहितानां ५-आदिविधीनां मप्रवृत्ते, पदपाठस्वरूपत्वेन । अतोऽत्र
मत्पूर्वसम्पादकरीतिर्नाञ्जानुसृता, अपि वा न च तेनाप्यनुसृतात्र तत्पूर्व-
सम्पादकरीतिरिति तदोक्तेरेवानुसरणं मिष्टं ह्यतः मिति ।

पट् पदान्यनु नि क्रामति पडहं वाङ् नाति वदत्युत
 संवत्सरस्यायने यावत्येव वाक् तामव रुन्धे^(१) सप्तमे पदे
 जुहोति सप्तपदा शक्करी पशवः शक्करी पशूनेवाव रुन्धे
 सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तरण्याः सप्त च्छन्दाः स्युभयस्या-
 वरुध्यै^(२) वस्यसि रुद्रासीत्याह रूपमेवास्या एतन्महि-
 मानम् ॥ १ ॥

व्याचष्टे^(३) दृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्वत्त्वित्याह ब्रह्म वै
 देवानां दृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनव रुन्धे रुद्रो वसु-
 भिरा चिकेतित्याहादृत्यै^(४) पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्ना जिघर्षि
 देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येप मूर्धा यदेवयजनमि-
 डायाः पद इत्याहेडाये ह्येतत्पदं यत्सोमक्रयण्यै घृत-
 वति स्वाहा ॥ २ ॥

इत्याह यदेवास्यै पदाद् घृतमपीद्यत् तस्मादेव-
 माहु^(५) यदध्वर्युरनग्नावाहुति जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्र-
 क्षांसि यज्ञः हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यमिवत्येव
 जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षांसि घन्ति^(६)
 काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षांसि जिघांसन्ति
 परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह
 रक्षसामपहत्यै ॥ ३ ॥

इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्

द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्य इत्याहु द्वौ वाव पुरुषौ यच्चैव द्वेष्टि
यच्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कन्तति^(१) पशवो
वै सोमक्रयण्यै पदं यावत् तमूतः सं वपति पशून्नेवाव-
रुन्धे ऽस्मे राय इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः ॥ ४ ॥

पशुभ्यो नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय प्र
यच्छति यजमान एव रयिं दधाति तोते राय इति
पत्निया अर्हो वा एष आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु
निधत्ते तादृगेव तत्^(२) त्वष्टीमती ते सपेयेत्याहु त्वष्टा वै
पशूनां मिथुनानां रूपलद्रूपमेव पशुषु दधा^(३)-
त्यस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयते ऽमुष्मा आहव-
नीयो यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिन् लोके पशुमान्तस्याद्य-
दाहवनीये ऽमुष्मिन् लोके पशुमान्तस्यादुभयोरुप वप-
त्युभयोरेवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति^(४) ॥ ५* ॥

महिमानः^(५) स्वाहा^(६) ऽपहत्या^(७) अध्वर्यु^(८) धीयन्ते
चतुर्विंशतिथि^(९) † ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥

* इमं अनुवाकं १ का० २ प्र० ५ अ० भाष्ये दशधा विभज्योक्त्युक्तं व्याख्यत् ।

एतत्प्रथमांशं मवलम्ब्य भोमांसायां अधिकरणधारयितम् (४. १. ८.) ।

† पश्वे खण्डे उपवपेदित्येकं पदम्, उप वपति इति तु पदद्वयम्; इत्थं
धीयते-इत्यनन्तरपठितानि पदानि चतुर्विंशतिर्गच्छन्ते । पदविभागे
धार्मः पदपाठ एवास्माकं मेकं शब्दम् । एव सपरान्तापि बोध्यम् ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्र्यः सोमा न विचित्र्या इति* सोमो वा ओषधीना राजा तस्मिन् यदापन्नं ग्रसितमेवास्य तद्यद्विचिनुयाद् यथा स्याद् ग्रसितं निष्पिबेदति तादृगेव तद्यन्न विचिनुयाद्यथाक्षन्नापन्नं विधावति तादृगेव तत् क्षोधुकोऽध्ययुः स्यात् क्षोधुको यजमानः सोमविक्रयिन्सोमः शोधयेत्येव ब्रूयाद्यदीतरम् ॥ १ ॥

यदीतरमुभयेनैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात् सोमविक्रयी क्षोधुको ऽरुणो ह स्माहौषवेति सोमक्रयण एवाहं तृतीयसवनमव रुन्धे इति पशूनां चर्मन्मिमीते पशूनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीयः सर्वनं^(१) यं कामयेतापशुः स्यादित्यृक्षतस्तस्य मिमीतर्क्षं वा अपशुव्यमपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्स्यात् ॥ २ ॥

इति सोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भवत्युपामन्ते क्रीणाति सरसमेवैनं क्रीणा^(२)त्यमात्योऽसीत्याहामैवैनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह इत्याह शुक्रो ह्यस्य ग्रहो^(३)ऽनसाच्छ याति महिमानमेवास्याच्छ या^(४)त्यनसा ॥ ३ ॥

* 'विचार्यमाख्यानम् (पा० ८ २ ६०)'-इतीह भूति ।

अच्छ याति तस्मादनोवाह्यः* सुमे जीवन्^(७) यच्च
 खलु वा एतः शीर्ष्णा हरन्ति तस्माच्छीर्षहार्यं गिरौ
 जीवन्^(८) मभि त्वं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा
 मिमीतेऽतिच्छन्दा वै सर्वाणि च्छन्दाःसि सर्वेभिरेवैनं
 छन्दाभिर्मिमीते वर्षं वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा
 यदतिच्छन्दसर्चा मिमीते वर्षेवैनः समानानां
 करो^(९)त्येकयैकयोत्सर्गम् ॥ ४ ॥

मिमिमीतेऽयातयाम्नियायातयाम्नियैवैनं मिमीते त-
 स्मान्नानावीर्या अङ्गुलयः^(१०) सर्वास्वङ्गुष्ठमुप नि गृह्णा-
 ति तस्मात् समावक्षीर्योऽन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात् सर्वा
 अनु सञ्चरति^(११) यत् सह सर्वाभिर्मिमीत सःक्षिष्टा
 अङ्गुलयो जायेरन्नेकयैकयोत्सर्गं मिमीते तस्माद्वि-
 भक्ता जायन्ते^(१२) पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चा-
 क्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च
 कृत्वस्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडनं विराड् विराजै-
 वान्नाद्यमव रुन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमेवाव रुन्धे
 यत्तूष्णीं भविष्यद्^(१३) यद्वै तावानेव सोमः स्याद्यावन्तं
 मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्युत्त्वे-

त्युप॑ समू॑हति सद॒स्याने॑वान्वाभ॑जति॒ वास॑सोप॑ नह्यति
सर्व॑देव॒त्यं वै ॥ ६ ॥

वासः॑ सर्वा॑भिरे॒वैन॑ दे॒वता॑भिः सम॑र्धयति प॒शवो॑
वै सोमः॑ प्रा॒णाय॑ त्वेत्युप॑ नह्यति प्रा॒णमे॒व प॒शुपु॑ दधाति
व्या॒नाय॑ त्वेत्यनु॑ ऋ॒न्यति॑ व्या॒नमे॒व प॒शुपु॑ दधाति
तस्मा॑त् स्व॒पन्तं॑ प्रा॒णा न ज॑हति^(१७) ॥ ७* ॥

इ॒तर॑स्त्रि^(१) स्या^(२) दन॑सो^(३)त्सर्ग॑न्^(४) तू॒ष्णी^(५) वै^(६)
अ॒यस्त्रि॑श॒च्च^(७) † ॥ ८ † ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

यत्क॒लया॑ ते श॒फेन॑ ते क्री॒णानी॑ति प॒णेता॑ऽगो॒अर्घ॑स्त्रि
सोम॑ कुर्या॒दगो॑अर्घुं॒ यज॑मान॒मगो॑अर्घम॒ध्वर्युं॑ गो॒स्तु
महि॑मानं॒ नाव॑ तिरे॒हवा॑ ते क्री॒णानी॑त्ये॒व ब्रू॑या॒ज्ञोअर्घ॑-

* इमं अनुवाक १ का० २ प्र० ६ अ० १० भाष्ये चतुर्दशधा विभक्त्योद्भूतं व्याख्यत ।

† इह सप्तमे खण्डे पदपाठानुसारतः सम, उप, अतु इति पृथक् परिगणनादेव त्रयस्त्रिंशत्-सङ्ख्या-पूरणं भवति ।

‡ “ इ॒तर॑म[१] प॒शुमा॑न्त्यादू[२] या॒त्यन॑सो[३]त्सर्ग॑न्[४] तू॒ष्णी[५] वै[६]
सर्व॑देव॒त्यं वै[६] अ॒यस्त्रि॑श॒च्च[७] ॥ ८ ॥ ”-इति क, ख, ग ।

मेव सोमं करोति गोअर्घं यजमानं गोअर्घमध्वर्युं न
गोमहिमान्मव तिर^(१) त्यजया क्रीणाति सतपसमेवैनं
क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति सशुक्रमेव ॥ १ ॥

एनं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साशिरमेवैनं क्रीणा-
त्युपमेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं क्रीणात्यनडुहा क्रीणाति
वह्निर्वा अन्ड्वान् वह्निनैव वह्नि यज्ञस्य क्रीणाति मिथु-
नाभ्यां क्रीणाति मिथुनस्यावरुध्यै वाससा क्रीणाति
सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति
दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्य-
मव रुन्धे^(२) ॥ २ ॥

तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णं इत्याह पशुभ्य एव तद-
ध्वर्युर्नि हृत आत्मनोऽनावस्काय^(३) गच्छति श्रियं प्र
पशूनाप्नोति य एवं वेद^(४) शुक्रन्ते शुक्रेण क्रीणामीत्याह
यथायजुरेवैतद्देवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन्
तदभीषहा पुनरा ददतु को हि तेजसा विक्रेष्यत
इति येन हिरण्येन ॥ ३ ॥

सोमं क्रीणीयात्तदभीषहा पुनरा ददीत तेज एवा-
त्मन्यत्ते^(५) ऽस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम् इत्याह
ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा सोमविक्रयिण-
मर्पयति^(६) यदनुपग्रथ्य हन्याद्दन्द्शुकास्ताः समाः

सर्पाः स्युरिदमहः सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा उप
ग्रथामीत्याहादन्दशूकास्ताः समौः सर्पा भवन्ति
तमसा सोमविक्रयिणं विध्यति^(७) स्वानं ॥ ४ ॥

भ्राजेत्याहते वा अमुष्मिन् लोके सोममरश्चन्
तेभ्योऽधि सोममा ऽहरन्^(८) यदेतेभ्यः सोमक्रयणा-
न्नानुदिशेदक्रीतोऽस्य सोमः स्यान्नास्येतैऽमुष्मिन् लोके
सोमः रक्षेयुर्यदेतेभ्यः सोमक्रयणाननुदिशति क्री-
तोऽस्य सोमो भवत्येतैऽस्यामुष्मिन् लोके सोमः
रक्षन्ति^(९) ॥ ५ * ॥

एव^(१) रुन्धे^(२) हिरण्येन^(३) स्वान^(४) चतुश्चत्वारिं-
शच्च^(५) ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न रद्दि
सुमिवधा इत्याहु शान्त्या^(१) इन्द्रस्योरुमा विशु दक्षिण-

* इमं मनुवाकं १का० २प्र० ७अनु० भाष्ये नवधा विमज्ज्योद्भूतं व्याख्यत् ।

† “सयुक्तामेव[१] रुन्धे[२] येन हिरण्येन[३]”—इति क, ख, ग ।

मित्याह देवा वै यः सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरौ
दक्षिण आसादयन्नेप खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते
तस्मादेवमा^(१) होदायुषा स्वायुपेत्याह देवता एवान्वा-
रभ्योत् ॥ १ ॥

तिष्ठ^(१) त्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यां
ह्येतर्हि सोमो^(२) ऽदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ
सीदेत्याह यथायजुरेवैतद्^(३) वि वा एनमेतदर्धयति
यद्वा रुणः सन्तं मैत्रं करोति वारुण्यर्चा ऽऽसादयति
स्वयैवैनं देवतया समर्धयति^(४) वाससा पर्यानहति
सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभिरेव ॥ २ ॥

एनं देवताभिः समर्धयत्यथो रक्षसामपहत्यै^(५) वनेषु
व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिक्षं ततान्
वाजमर्वत्स्वित्याह वाजः ह्यर्वत्सु पर्यो अघ्नियास्वि-
त्याह पर्यो अघ्नियासु हत्सु क्रतुमित्याह हत्सु हि
क्रतुं वरुणो वित्वग्निमित्याह वरुणो हि वित्वग्निं
दिवि सूर्यम् ॥ ३ ॥

इत्याह दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह आवाणो
वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजते तस्मा-
देवमा^(६) होदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं
प्रत्यानहति रक्षसामपहत्या^(७) उस्त्रावेतं धूर्पाहवि-

त्याह यथायजुरेवैतत्^(१) प्र च्यवस्व भुवस्पत इत्याह
भूतानां हि ॥ ४ ॥

एष पतिर्विश्वान्यभि धामानीत्याह विश्वानि ह्ये-
षांभि धामानि प्रच्यवते मा त्वा परिपरी विददित्याह
यदेवादः सोममाहि यमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमु-
ष्णात्तस्मादेवमाहापरिमोषाय^(२) यजमानस्य स्वस्य-
यन्यसीत्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारभोऽनव-
च्छित्यै^(३) वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यत ॥ ५ ॥

क्रीतः सोम उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस
इत्याह शान्त्या^(४) आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति तिष्ठते
तौ सम्भवन्तौ यजमानमभि सम्भवतः पुरा खलु वावैष
मेधायात्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो^(५) यदग्नीषो-
मीयम् पशुमालभत आत्मनिष्कुर्यण एवास्य स^(६)
तस्मात्तस्य नाश्वं पुरुषनिष्कुर्यण इव^(७) ह्ययो खल्वा-
हुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृचमहन्निति यदग्नी-
षोमीयं पशुमालभते वाचं एवास्य स तस्माद्वा-
श्वं^(८) वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवेन देवतया परि
चरति^(९) ॥ ६ * ॥

उद्^(१) एव^(२) सूर्य^(३) हि^(४) यद्^(५) आहुः-सप्तविं-
शतिश्च^(६) ॥ ११ * ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

(१)प्राचीनव॑शं (२)याव॑न्त (३)ऋक्सा॑मे वै (४)वाग्वै
दे॒वेभ्यो (५)दे॒वा वै दे॒वय॑जनं (६)क॒द्रूश्च (७)तद्वि॑रण्य॒
(८)षट्प॑दानि (९)ब्रह्म॑वादिनो०—०वि॒चित्यो (१०)यत्क॒-
लया॑ ते (११)वारु॑णो वै क्रीतः सोम॒ एका॑दश ॥ १ † ॥

(१)प्राचीनव॑शं (२)स्वाहेत्याहु (३)ये॒न्तः श॒रा (४)ह्ये॒ष
सन् (५)तप॑सा च (६)यत्कर्ण॑गृह्णी^(७)तेति लोम॒तो
(८)वारु॑णः षट्स॑प्ततिः ‡ ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पष्ठकाण्डे

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

* “अनुवारभ्योत्[१] सर्वाभिदेव[२] सूर्ये[३] भूताना[४] ह्येति
य[५]दोऽहुः-सप्तविंशतिश्च ॥ ११ ॥”—इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेऽत्र ये एकादश खण्डा, इमानि तेषां प्रतीकानि । सु०-पुस्तके
त्येकैकपदान्येवेति विशेषः ।

‡ १ ए० ८ पं०, ५ ए० ३ पं०, ८ ए० १६ पं०, १२ ए० ८ पं०, १६ ए०
११ पं०, २० ए० १४ पं०, २४ ए० १५ पं०, २८ ए० १५ पं० । प्रपाठकेऽत्र ये-
ऽष्टौ पञ्चशतकानि, इमानि तेषां प्रतीकानि । सु०-पुस्तके नाम्येतदाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

द्वितीयप्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

यदुभौ विमुच्यातिथ्यं गृह्णीयाद्यज्ञं वि च्छिन्द्याद्
यदुभावविमुच्य यथानागतायातिथ्यं क्रियते तादृगेव
तद्विमुक्तोऽन्योऽनुद्धान् भवत्यविमुक्तोऽन्योऽयातिथ्यं गृ-
ह्णाति यज्ञस्य सन्तत्यै^(१) पव्यन्वारभते पत्नी हि पारो-
णक्ष्यस्येष्टे पत्नियै वानुमतं निर्वपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य
करोति मिथुनं तदथो पत्निया एव (१ *)

एष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्यै^(२) यावद्विवै रा-
जानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते
छदांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यग्नेरातिथ्य-
मसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति
सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतेन
करोत्यतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्यै (२)

* एवमादिकं खण्डविभागो न छान्दसोऽतो बन्धनौघिद्धान्तोऽप्रपातो न्यायः ।

एवैतेन करोत्यग्रये त्वा रायस्योपदाने* विष्णवे
 त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति श्येनाय त्वा सोममृते
 विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति^(१) पञ्च
 कृत्वौ गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव
 रुन्धे^(२) ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद् गायत्रिया
 उभयत आतिथ्यस्य क्रियत इति यदेवादः सोममा^(३)

अहरत्तस्माद् गायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य
 क्रियते पुरस्ताद्योपरिष्ठाच्च^(४) शिरो वा एतद्यज्ञस्य
 यदातिथ्यं नवकपालः पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा
 शिरो विध्युतं^(५) नवकपालः पुरोडाशो भवति ते
 चयस्त्रिकपालास्त्रिहता स्तोमेन सम्मितास्तेजस्त्रिहतेज
 एव यज्ञस्य शीर्षन् दधाति^(६) नवकपालः पुरोडाशो
 भवति ते चयस्त्रिकपालास्त्रिहता प्राणेन सम्मिता-
 स्त्रिहदै (४)

प्राणस्त्रिहतेमेव प्राणमभिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षन् दधा-
 ति^(७) प्रजापतेर्वा एतानि पक्ष्माणि यदश्ववाला ऐक्ष्वी
 तिरश्ची यदाश्ववालः प्रस्तुरो भवत्यैक्ष्वी तिरश्ची प्रजा-
 पतेरेव तच्चक्षुः सम्भरति^(८) देवा वै या आहुतीरजुह-
 वुस्ता असुरा निष्कावमादन् ते देवाः कार्पयमपश्यन्

कर्मण्ये वै कर्मनेन कुर्वीतेति ते कार्ययमयान्
परिधीन् (५)

अकुर्वन्त तैर्वै ते रक्षाःस्यपाघ्नन् यत्कार्ययमयाः
परिधीयो भवन्ति रक्षसामपहृत्यै^(१) सः स्पर्शयति रक्ष-
सामनन्ववचाराय^(२) न पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो
ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाःस्यपह^(३) न्यूर्ध्वे समिधावा दधा-
त्युपरिष्ठादेव रक्षाःस्यप हन्ति^(४) यजुपान्यान्तूष्णी-
मन्यां मियुनत्वाय^(५) द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः
प्रतिष्ठित्यै^(६) ब्रह्मवादिनो वदन्ति (६)

अग्निश्च वा एतौ सोमश्च कथा* सोमायातिथ्यं
क्रियते नाग्नय इति यदग्नावग्निं मयित्वा प्रहरति
तेन वाग्नय आतिथ्यं क्रियते^(१) इथो खल्वाहुरग्निः सर्वा
देवता इति यद्वविरासाद्याग्निं मन्यति हव्यायैवा-
सन्नाय सर्वा देवता जनयति^(२) ॥ १ ॥

एव^(१) जगत्या^(२) आ^(३) वै^(४) † परिधीन्^(५) वद^(६)
न्येकचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः † ॥

* 'कथा' मु० ।

† 'पक्षिणा एव[१] जगत्या[२] आ[३] त्रिद वै[४]'-इति व, ख, ग।

‡ इममनुवाक १ का० २ प्र० १० अनु०-भाष्ये सप्तदशधा विमज्जोद्भूत व्याख्ये ।

दे॒वा॒सुराः संय॑त्ता आस॒न् ते दे॒वा मि॒थो विप्रि॑या
 आस॒न्नेऽन्योऽन्यस्मै॑ ज्यै॒ष्ठ्यायाति॑ष्ठमानाः पञ्च॒धा व्य॑-
 क्रामन्निर्वि॒रुमु॑भिः सोमो॑ रुद्रैरिन्द्रो॑ मरुद्भिर्वरु॑ण
 आदित्यैर्व॑हस्पतिर्विश्वैर्व॑दे॒वैस्तेऽम॒न्यन्तासुरे॑भ्यो वा इ॒दं
 भ्रात॑व्येभ्यो र॒ध्यामो यन्मि॒थो विप्रि॑याः सो या न
 इ॒माः प्रि॒यास्तनु॑वस्ताः स॒मव॑द्यामहे॒ ताभ्यः स नि॒र्घृ-
 ष्ट्वाद्यः (१)

नः प्रथ॑मोऽन्योऽन्यस्मै द्रु॒ष्ट्यादिति॑ तस्माद्यः
 स तानू॑नप॒चिणां प्रथ॑मो द्रु॒ष्ट्यति॑ स आ॒र्त्तिमा॒र्च्यति॑^(१)
 यत्तानू॑नप॒चः स॒मव॑द्यति भ्रात॑व्याभिभूत्यै भव॑त्यात्मना
 परा॑स्य भ्रात॑व्यो भवति^(१) पञ्च॒ कृत्वोऽव॑द्यति पञ्च॒धा
 हि ते तत्स॑म॒वाद्य॑न्तायो पञ्चा॒क्षरा पु॒ङ्क्तिः पा॒ङ्क्तौ
 य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धु^(१) आप॑तये त्वा गृह्णामीत्याह
 प्रा॒णो वै (२)

आप॑तिः प्रा॒णमे॒व प्री॑णाति परि॑पतय इत्याह मनो
 वै परि॑पतिर्मन ए॒व प्री॑णाति तनू॑नप॒च इत्याह॑ तनु॒वो
 हि ते ताः स॒मवा॑द्यन्त शक्रा॒यत्याह॑ शक्त्यै हि ते
 ताः स॒मवा॑द्यन्त शक॒न्नोजि॑ष्ठायेत्याहोजि॑ष्टः हि ते
 तदा॑त्मनः स॒मवा॑द्यन्ता^(१)ऽना॒ष्टम॑स्यनाधृष्यमित्याहा-
 ना॒ष्टः ह्ये॒तद॑नाधृष्यन्दे॒वानामो॑जः (३)

इत्याह देवानां ह्येतदोजोऽभिशस्तिपा अनभि-
 स्तेन्यमित्याहाभिशस्तिपा ह्येतदनभिशस्तेन्य^(१)मनु मे
 दीक्षां दीक्षायतिमन्यतामित्याह यथायजुरेवैतद्^(१)
 घृतं वै देवा वज्रं* कृत्वा सोममघ्नन्नन्तिकमिव खलु
 वा अस्यैतच्चरन्ति यत्तानूनपचेण प्रचर^(१)न्त्यश्चुर-
 शुस्ते देव सोमाप्यायतामित्याह यत् (४)

एवास्यापुवायते यन्मीर्यते तदेवास्यैतेनाप्याययत्या
 तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहो
 भावेवेन्द्रश्च सोमश्चाप्याययत्या प्यायय सखीन्सत्या
 मेधयेत्याहुर्त्विजो वा अस्य सखायस्तानेवाप्याययति
 स्वस्ति ते देव सोमसुत्यामशीय (५)

इत्याहृशिष्यं मेवैतामाशास्ते^(१) प्र वा एतेऽस्मास्तो-
 काद्यवन्ते ये सोममाप्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम
 आप्यायित एष्टा रायः प्रेपे भगायेत्याह द्यावापृथि-
 वीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिन् लोके प्रति तिष्ठन्ति^(१)
 देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा बिभ्यंतोऽग्निं प्रावि-
 शन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति ते (६)

अग्निमेव वरूथं कृत्वासुरान्भ्यभवन्नग्निमिव खलु
 वा एष प्र विशति योऽवान्तरदीक्षामुपैति भावव्या-

भिभूत्य भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भव^(१)त्यात्मानं
मेव दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया^(१) सन्तराम्
मेखलाः समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तत्त-
व्रतो भवति मदन्तीभिर्मार्जयते निर्घृग्निः शीतेन
वायति समिध्य^(१) या ते अग्ने (७)

रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवैनद्देवतया* व्रतयति
सयो नित्वाय शान्त्यै^(१) ॥ २ ॥

यो^(१) वा^(२) ओजो^(३) य^(४) दशीय^(५) ते^(६)ऽम^(७) †
एकादश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः । ॥

तेषामसुराणां तिस्रः पुरं आसन्नयस्मय्यवमाय
रजताय हरिणी ता देवा जेतुं नाशकुवन् ता उपसद्वै-
वाजिगौपन् तस्मादाहुर्यथैवं वेद यश्च नोपसदा वै
महापुरं जयन्तीति त इपुः समस्कुर्वताग्निमनीकः
सोमः शल्यं विष्णुं तेजन् तेऽब्रुवन् क इमामसि-
ष्यतीति (१)

* 'स्वयैवैनद्देवतया' मु० ।

† 'यो^(१) वा^(२) ओजो^(३) य^(४) दशीय^(५) ते^(६)ऽम^(७)' क, ख, ग ।

। इममु१का०२प्र०१०, ११अनु०-भाष्ये त्रयोदशधा विभक्त्योद्भूतं व्याख्यतु ।

रुद्र इत्यब्रुवन्नद्रो वै क्रूरः सोऽस्यत्विति सोऽब्रवीदरं
 दृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसान्नीति तस्माद्रुद्रः
 पशूनामधिपतिस्ताः रुद्रोऽवास्तजत्स तिस्रः पुरो भि-
 त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत्^(१) यदुपसदं उप-
 सद्यन्ते आतृव्यपराणुत्यै^(२) नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहु-
 याद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् (२)

अन्यन्मुखं कुर्यात्^(३) सुवेणाधारमा धारयति यज्ञस्य
 प्रज्ञात्यै^(४) पराङ्तिक्म्य जुहोति परा च सुवैभ्यो लोके-
 भ्यो यजमानो आतृव्यान् प्र णुदत्ते^(५) पुनरत्याक्तम्योप-
 सदं जुहोति प्रणुद्यैवैभ्यो लोकेभ्यो आतृव्यान् जित्वा
 आतृव्यलोकमभ्यारोहति^(६) देवा वै याः प्रातरुपसदं
 उपासीदन्नहस्ताभिरसुरान् प्राणुदन्त याः सायः
 रात्रियै ताभिर्यत्सायम्प्रातरुपसदं (३)

उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव तद्यजमानो आतृव्यान्
 प्रणुदत्ते^(७) याः प्रातर्याज्याः स्युस्ताः साय पुरोनुवाक्याः
 कुर्यादयातयामत्वाय^(८) तिस्र उपसद उपैति यय इमे
 लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति^(९) यद् सम्पद्यन्ते
 यद्वा कृतव कृतूनेव प्रीणाति^(१०) द्वादशाहीने सोम
 उपैति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणा-
 ति^(११) चतुर्विंशतिः सम् (४)

पुन्यन्ते चतुर्विंशतिरर्द्धमासा अर्द्धमासानेव प्रो-
 णा^(१)त्यारोग्यामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन्ने
 लोकेऽर्द्धकः स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ चीनथ चतुर
 एषा वा आरोग्यावान्तरदीक्षास्मिन्नेवासौ लोकेऽर्द्धकम्
 भवति^(२) पुरोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः काम-
 येतामुष्मिन्, मे लोकेऽर्द्धकः स्यादिति चतुरोऽग्रे (५)

अथ चीनथ द्वावथैकं मेषा वै पुरोवरीयस्यवान्तर-
 दीक्षामुष्मिन्नेवासौ लोकेऽर्द्धकं भवति^(३) ॥ ३ ॥

इति^(४) जुहुयात्^(५) दुप्सदः^(६) स^(७)मग्रे^(८) षोडश
 च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः † ॥

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसदं उपयन्ति तेषां
 य उन्नयते हीयत एव स नोदनेपीति स्तुनीयमिव^(१)
 यो वै स्वार्थेतां यताः श्रान्तो हीयत उत स निष्वायं
 सह वसति^(२) तस्मात्सहदुनीय नापरमुन्नयेत^(३) द्धो-
 न्नयेतैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशून्व रन्धे^(४) (१)

* 'युष्मिन्नेति' (१) जुहुयात् (२) सायम्मातदुप्सदः (३) चतुर्विंशतिः
 सम् (४) चतुरोऽग्रे (५) षोडश च इति क, ख, ग ।

† इसमनुवाकं १ का० २५० ११ अनु० भाष्ये चतुर्विंशथा विभक्त्या द्रष्टव्या ।

यज्ञो देवेभ्यो निःलायत् विष्णूरूपं कृत्वा स पृथिवीं
 प्राविशत् तं देवा हस्तान्सुरभ्यच्छन् तमिन्द्र उपर्यु-
 पर्यत्यक्रामत्सोऽब्रवीत्को* मायमुपर्युपर्यत्यक्रमीदित्यहं
 दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं दुर्गादाहर्त्तेति सोऽब्रवीद्
 दुर्गे वै हन्तावोचथा वराहोऽयं वाममोयः (२)

सुमानां गिरिणीं परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां विभर्ति
 तं जहि यदि दुर्गे हन्तासीति स दर्भपुञ्जीलमुद्धृष्टं
 सप्त गिरिन् भित्वा तमहन्त्सोऽब्रवीद् दुर्गादा आह-
 र्त्तावोचथा एत माहरेति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञ माह-
 रद्यत्तद्वित्तं वेद्यमसुराणामविन्दन्त तदेकं वेद्यं वेदि-
 त्व^(१)मसुराणाम् (३)

वा इयमग्रं आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्
 देवानां ते देवा अब्रुवन्स्त्वेव नोऽस्यामपीति कियदो ।
 दास्याम इति यावद्विद्यः सलावृकी चिः परिक्रामति
 तावन्नो दृत्तेति स इन्द्रः सलावृकी रूपं हृत्वेमां चिः
 सर्वतः पर्यक्रामत्तद्विमामविन्दन्त यद्विमामविन्दन्त
 तदेद्यं वेदित्वम्^(१) (४)

सा वा इयः सर्वैव वेदिरियति शक्यामीति त्वा ।

* 'सोऽब्रवीत्को' मु० ।

† 'कियदो' ग ।

‡ 'तुषा' ग ।

अव॑माय॑ यज॑न्ते^(०) त्रि॒श॒त्प॒दानि॑ प॒श्चात्ति॑रश्चौ॑ भव॑ति
 प॒द॒त्रि॒श॒त्प॒दाचौ॑ चतु॑र्वि॒श॒तिः पु॒रस्ता॑त्ति॒रश्चौ॑ द॒श॒द॒श
 सम्प॑द्यन्ते द॒शाक्ष॑रा वि॒राड॒न्नं वि॒राड्वि॒राजै॒वान्नाद्य॑-
 मव॑ रुन्धु^(१) उ॒द्व॑न्ति य॒देवा॑स्या॒ अमे॑ध्यन्त॒दप॑हृ^(२)न्त्यु॒ह-
 न्ति॑ तस्मा॑दोप॑धयः परा॑ भव॑न्ति (५)

व॒र्हिः* स्तृ॑णाति॒ तस्मा॑दोप॑धयः पुन॑रा भ॒वु^(१)
 न्यु॒त्तरं॑ व॒र्हिष॑ उत्तरव॒र्हिः स्तृ॑णाति प्र॒जा वै व॒र्हियेज॑-
 मान॑ उत्तरव॒र्हिर्यज॑मान॒ मेवा॑यज॒माना॑दुत्तरं॑ करोति
 तस्मा॑द्यज॒मानो॑ यज॒माना॑दुत्तरः^(१) ॥ ४ ॥

रुन्धे^(१) वाम॑मोपो^(२) सु॑राणां^(३) वे॒दित्वं॑^(४) भ॑वन्ति^(५)
 प॒ञ्चवि॑श॒तिश्च॑ ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः । ॥

यदा॑ अनी॑शानो॒ भार॑माद॒त्ते वि॑ वै स लि॑शते॒ यद्
 द्वाद॑श॒ साह॑स्योप॒सदः॑ स्यु॒स्ति॒र्त्तोऽही॑नस्य॒ यज्ञ॑स्य वि-

* क पुस्तके लिख सर्वमेव वर्हिः-शब्दोऽन्तस्य-वकारादिः (वर्हिः) ।

† 'वेदित्वं मसुराणां'-इति क, ख, ग ।

‡ इमं १ का० २ प्र० ११ अनु०-भाष्ये एकादशधा विभक्त्योद्भूतं व्याख्यत ।

लोम क्रियेत तिस्र एव साहस्यपसदो द्वादशाहीनस्य
 यज्ञस्य सवीर्यत्वायाथो सलोम क्रियते^(१) वत्सस्यैकः
 स्तनो भागी हि सोऽथैकः स्तनं व्रत * मुपैत्यथ द्वावथ
 चीनथ चतुर एतद्वै (१)

क्षुरपवि नाम व्रतं येन प्र जातान् भ्रातृव्यानुदते
 प्रति जनिष्यमाणानथो कनीयसैव भूय उपैति^(१) चतु-
 रोऽग्रे स्तनान् व्रतमुपैत्यथ चीनथ द्वावथैक मेतद्वै सुज-
 घ्नं नाम व्रतं तपस्यः सुवर्ग्यमथो प्रैव जायते प्रजया
 पशुभि^(१) र्यवागू राजन्यस्य व्रतं क्रूरेव वै यवागूः क्रूर-
 इव (२)

राजन्यो वज्रस्य रूपः समृद्ध्या^(१) आमिक्षा वैश्यस्य
 पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै^(१) पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मण-
 स्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पय आत्मन्तेऽथो पयसा वै
 गर्भो वर्धन्ते गर्भे इव खलु वा एष यदीक्षितो यदस्य
 पयो व्रतम् भवत्यात्मानं मेव तद्वर्धयति^(१) चिव्रतो वै
 मनुरासीद् द्विव्रता असुरा एकव्रताः (३)

देवाः प्रातर्मध्यन्दिने सायं तन्मनोर्व्रतमासीत् पाक-
 यज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै प्रातश्च सायञ्चासुराणां निर्मध्यं
 क्षुधो रूपं ततस्ते परा भवन्मध्यन्दिने मध्यरात्रे देवा-

नां ततस्ते ऽभवन् सुवर्गं लोकमायन्^(७) यदस्य मध्यन्दि-
ने मध्यरात्रे व्रतं भवति मध्यतो वा अक्षेण भुञ्जते
मध्यत एव तदूर्जन्धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना (४)

परास्य भ्रातृव्यो भवति^(८) गर्भो वा एष यद्दीक्षितो
योनिर्दीक्षितविमितं यद्दीक्षितो दीक्षितविमितात्
प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव तन्न प्रवस्तव्यमा-
त्मनो गोपीया^(९) यप वै व्याघ्रः कुलगोपो यदग्निस्त-
स्माद्यद्दीक्षितः प्रवसेत्स एनमौश्वरोऽनूत्याय हन्तोर्न
प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै^(१०) दक्षिणतः शय एतद्वै यज-
मानस्य (५)

आयतनं स्व एवायतने शये^(११) ऽग्निमभ्यावृत्य शये
देवता एव युज्जमभ्यावृत्य शये^(१२) ॥ ५ ॥

वा^(१) इवैकव्रता^(२) * आत्मना^(३) यजमानस्य^(४)
त्रयोदश च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः† ॥

* 'एतद्वै[१] क्रूर इवै[२]-कव्रता'-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १ का०२प्र०११अनु०भाष्ये द्वादशधा विभज्योद्भूतं दृश्यम् ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोपैनमुत्त-
 रो यज्ञो नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदि^(१)त्येतद्वै पुरो
 हविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाक मनुब्रुवन्-
 ग्निमप आदित्यमभि विपश्य^(२)त्युपैन मुत्तरो यज्ञो
 नमत्यभि सुवर्गं लोकं जय^(३)त्याप्ते देवयजने याजयेद्
 भ्रातृव्यवन्त^(४) पन्यां वाधिस्पर्शयेत्कर्त्तुं वा यावन्नानसे
 यातवै (१)

न रथायैतद्वा आतं देवयजनमाप्नोत्येव भ्रातृव्यं
 नैनं भ्रातृव्यमाप्नो^(५)त्येकोन्नते देवयजने याजयेत्
 पशुकाम^(६)मेकोन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशूनसृज-
 न्ता^(७)न्तरा सद्दोहविधानि उन्नतः स्यादेतद्वा एकोन्नतं
 देवयजनम्^(८) पशुमानेव भवति^(९)त्युन्नते देवयजने
 याजयेत् सुवर्गकाम^(१०)त्युन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः
 सुवर्गं लोकमायन्^(११) नन्तराहवनीयश्च हविर्धा-
 नश्च (२)

उन्नतः स्यादन्तरा हविर्धानिश्च सद्यथान्तरा सद्य-
 गार्हपत्यश्चैतद्वै व्युन्नतं देवयजन^(१२) सुवर्गमेव लोक-
 मेति^(१३) प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत् प्रतिष्ठाकाम^(१४)
 मेतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यत्सर्वतः समं^(१५) प्रत्येव
 तिष्ठति^(१६) यत्रान्या अन्या ओपधयो व्यतिपक्ताः

स्युस्तद्याजयेत् पशुकाम^(१८) मेतद्वै पशूनां रूपं रूपेणै-
वास्मै पशून् (३)

अव रुन्धे^(१८) पशुमानेव भवति^(१९) निर्वृतिगृहीते
देवयजने याजयेद्^(१९) यं कामयेत् निर्वृत्यास्य यज्ञं
ग्राहयेयमित्येतद्वै निर्वृतिगृहीतं देवयजनं यत् सदृश्यै
सत्या ऋक्षं^(१९) निर्वृत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति^(१९) व्यावृत्त
देवयजने याजयेद् व्यावृत्कामं यं पाचे वा तल्पे वा
मीमांसेरन्^(१९) प्राचीनमाहवनीयात् प्रवृणुं स्यात्प्र-
तीचीनं गार्हपत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनं^(१९) वि
पाप्मना (४)

आवृत्त्येणाऽऽवर्त्तते नैनं पाचे न तल्पे मीमांसन्ते^(१९)
कार्यं देवयजने याजयेद्भूतिकामं^(१९) कार्यो वै पुरुषो^(१९)
भवत्येव^(१९) ॥ ६ ॥

यातुवै^[१] च^[२]* पशून्^[१] पाप्मना^[२] ऽष्टादश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः † ॥

* 'यातुवै[१] हविर्धानं च[२]' इति क, ख, ग ।

† इमं १ का० २ प्र० ११ अनु०-भाष्ये उक्तचिदश कुर्वन्मुद्रितं व्याख्यात् ।

तेभ्य उत्तरवेदिः सि॒ःही रूपं कृत्वोभयानन्तराप-
क्रम्यातिष्ठत् ते देवा अमन्यन्त यतरान् वा इय मुपा-
वर्त्यन्ति त इदं भविष्यन्तीति तामुपा मन्त्रयन्त साव्र-
वौद्धरं दृणै सर्वाङ्गया कामान् व्यश्रवथ पूर्वान्तु माग्ने-
राहुतिरश्रवता इति तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वामग्नेर्याधा-
रयन्ति वारं दत्तं ह्यस्यै^(१) शम्यया परिमिमीते (१)

माचैवास्यै साथौ युक्तेनव युक्तमव रुन्धे^(२) वित्ताय-
नी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येनानावत् वित्तायनी मेऽसी-
त्याह वित्तान् ह्येनानावदवतान्मा नाथितमित्याह
नाथितान् ह्येनानावदवतान्मा व्यथितमित्याह व्यथि-
तान् ह्येनानावद^(३) विदेरग्निर्नभो नाम (२)

अग्ने अङ्गिर इति चिह्नरति य एवैषु स्त्रीकेष्टम-
यस्तानेवाव रुन्धे तूष्णीं चतुर्थं हरत्यनिरुक्तमेवाव
रुन्धे^(४) सि॒ःहीरसि महिषीरसीत्याह सि॒ःहीर्ह्येण
रूपं कृत्वोभयानन्तरापक्रम्यातिष्ठ^(५) दुरु प्रथस्वोरु ते
यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यजमान मेव प्रजया पशुभिः
प्रथयति भ्रुवा (३)

असीति सः हन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व देवेभ्यः
शुम्भस्वेत्यव चोक्षन्ति प्र च किरन्ति शुध्या^(६) इन्द्रयो-
पस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पात्वित्याह दिग्भ्य एवैना

प्रोक्षति^(७) देवाः^(८)श्चेदुत्तरवेदिरुपाववर्त्ती^(९)हैव वि जया-
महा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो
वसुभिः पुरस्तादप (४)

अनुदंत मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः
पश्चाद्विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतो^(१०) यदेवमुत्तरवेदिं प्रो-
क्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदत^(११)
इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छतान् दक्षिणत उत्तर-
वेद्या आदुन्यत् प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत् तद्दक्षिणत उत्त-
रवेद्यै नि नयेद् यदेव तत्र क्रूरं तत्तेन शमयति^(१२)
यन्दिष्यात्तं ध्यायेच्छुचा (५)

एवैनमर्पयति^(१३) ॥ ७ ॥

मिमौते^(१४) नाम^(१५) ध्रुवा^(१६)स्प^(१७)शुचा^(१८) चीणिं च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः * ॥

सोत्तरवेदिर्ब्रवीत्सर्वान्मया कामान् व्यश्रवयेति
ते देवा अकामयन्तासुरान् भ्रातृव्यान्भि भवेमेति

* इमं १ का० २ प्र० १२ अनु०-भाष्ये एकादशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत् ।

तैऽजुहवुः सि॒ःह्रीर॑सि सपत्नसा॒ही स्वाहेति॑ तेऽसुरान्
 भ्रातृ॑व्यान्भ्य॑भवन् तेऽसुरान् भ्रातृ॑व्यान्भिभू॒याकाम॑-
 यन्त प्र॒जां वि॑न्देम॒हीति॑ तैऽजुहवुः सि॒ःह्रीर॑सि सुप्रजा-
 वन्ति॒ स्वाहेति॑ ते प्र॒जाम॑विन्दन्त॒ ते प्र॒जां वि॑त्त्वा (१)

अ॒काम॑यन्त॒ प॒शून्वि॑न्देम॒हीति॑ तैऽजुहवुः सि॒ःह्री-
 र॑सि रा॒यस्पो॑ष॒वन्ति॒ स्वाहेति॑ ते प॒शून्वि॑न्दन्त॒ ते
 प॒शून्वि॑त्त्वाऽकाम॑यन्त॒ प्रति॑ष्ठां वि॑न्देम॒हीति॑ तैऽजुहवुः
 सि॒ःह्रीर॑स्यादि॒त्यव॑न्ति॒ स्वाहेति॑ त इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठाम॑वि-
 न्दन्त॒ त इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठां वि॑त्त्वाऽकाम॑यन्त॒ दे॒वता॑ आशि॒पु
 उपे॑यामेति॑ तैऽजुहवुः सि॒ःह्रीर॑स्या व॒ह दे॒वान् दे॒व-
 य॒ते (२)

यज॑मानाय॒ स्वाहेति॑ ते दे॒वता॑ आशि॒पु उपे॑यन्^(१)
 पञ्च॒ कृत्वो॑ व्याघा॑रयति॒ पञ्चाक्ष॑रा प॒ङ्क्तिः॑ पाङ्क्तौ॑
 य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धे^(२) ऽक्ष्ण॑या व्याघा॑रयति॒ तस्मा॑द-
 क्ष्ण॑या प॒शवो॑ऽङ्गानि॒ प्र ह॑रन्ति॒ प्रति॑ष्ठित्यै^(३) भू॒तेभ्य॑-
 स्त्वेति॑ स्रुचमुद॑गृह्णाति॒ य ए॒व दे॒वा भू॒तास्तेषां॑ तद्वा-
 ग॑धेयं॒ ताने॒व तेन॑ प्रीणाति^(४) पौतु॑द्रवान् परि॑धीन्
 परि॑दधात्येषाम् (३)

लोकानां॑ विध॑त्या^(५) अ॒ग्नेस्त्व॑यो ज्यायाः॒सो आ॑तर
 आस॑न् ते दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं वह॑न्तुः प्राप्ती॑यन्त॒ सौऽग्निर॑-

विभेदित्यं वाव स्य आर्त्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत
 स यां वनस्पतिष्वसत्तां पूतुद्रौ यामोषधीषु ताः सुग-
 न्धितेजने यां पशुषु तां पेतृस्यान्तरा ऋज्जे तं देवताः
 प्रेमैच्छन् तमन्वविन्दन् तमब्रुवन् (४)

उप न आ वर्त्तस्व हव्यनो वहेति सोऽब्रवीद्वरं दृष्ट्वा
 यदेव गृहीतस्याहुतस्य वहिः*परिधि स्कन्दात् तन्मे
 भ्रातृणाम् भागधेयमसदिति तस्माद्यद् गृहीतस्याहु-
 तस्य वहिःपरिधि स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव
 तेन प्रीणाति सोऽमन्यतास्यन्वन्तो मे पूर्वं भ्रातरः
 प्रामेयतास्थानि शतया इति स यानि (५)

अस्थान्यशतयत् तत् पूतुद्रभवद्यन्माऽसमुपमृतं
 तद्गुल्गुलु^(१) यदेतान्त्सम्भारान्त्सम्भरत्यग्निमेव तत्स-
 म्भर^(२)त्यग्नेः पुरीषमसीत्याहामेच्छेत्तत् पुरीषं यत्स-
 म्भारा^(३) अथो खल्वाहुरेते वावैनं ते भ्रातरः परि-
 शेरे यत् पूतुद्रवाः परिधय इति^(४) ॥ ८ ॥

वित्वा^(५) देवयुत^(६) एषा^(७) मब्रुवन्^(८) यानि^(९) चतु-
 थत्वारिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः † ॥

* 'वहिः'—इति क । एव मिष्ट उक्तञ्चापि ।

† इममनुवाकं १का० २प्र० १२अनु०-भाष्ये नवधा विभज्योद्भूतं व्याख्यत ।

बहमव॑ स्यति वरुण॑पाशादे॒वैने॑ मुञ्चति॑ प्र रो॑नेति॑
 मे॒ध्ये ए॒वैने॑ करोति॑^(१) सावि॑त्रियर्चा हु॒त्वा ह॑वि॒र्हाने॑
 प्र वर्त्त॑यति सवि॒तृप्र॑सूत ए॒वैने॑ प्र वर्त्त॑यति॑^(२) वरु॑णो वा
 ए॒ष दु॒र्वागु॑भ॒यतो॑ ब॒हो यद॑क्षः स यदु॒त्सर्ज॑द्यज॒मानस्य॑
 गृ॒हानभ्यु॑त्स॒र्जत्सु॑वाग्दे॒व दु॒र्याः आ व॑देत्याह गृ॒हा वै
 दु॒र्याः शान्त्यै॑^(३) पत्नी॑ (१)

उ॒पोन॑न्ति पत्नी॑ हि स॒र्वस्य॑ मि॒त्रं मि॒त्रत्वाय॑ य॒द्वै
 पत्नी॑ य॒ज्ञस्य॑ करोति॑ मिथु॒नं तद॑यो पत्नि॒या ए॒वैष
 य॒ज्ञस्या॑न्वार॒भोऽन॑वच्छि॒त्यै^(४) वर्त्त॑न्ता वा . अ॒न्वित्य॑
 य॒ज्ञः रक्षा॑सि जिघा॑सन्ति वैष्ण॒वीभ्या॑मृ॒गभ्या॑ वर्त्त॑
 नोर्जु॑होति य॒ज्ञो वै विष्णु॑र्य॒ज्ञादे॒व रक्षा॑स्यर्प॑ हन्ति॑^(५)
 यदध्व॑र्युर॒न॒ग्नावाहु॑तिं जुहु॒यादध्वो॑ऽध्व॒र्युः स्याद्रक्षा॑सि
 य॒ज्ञः ह॑न्युः (२)

हि॒र॑ण्यमुपास्य जु॒होत्यग्नि॒वत्ये॒व जु॑होति॑ ना॒ध्वो-
 ऽध्व॑र्युर्भवति॑ न य॒ज्ञः रक्षा॑सि घ्नन्ति॑^(६) प्रा॒ची प्रे॒तम-
 ध्व॒रं क॒ल्पय॑न्ती इत्याह सुव॒र्गमे॒वैने॑ लो॒कं ग॑मय॑^(७)-
 त्यत्र॑ रमे॒यां व॒ष्म॒न पृथि॒व्या इत्याह॑ व॒ष्मं ह्ये॒तत् पृथि॒व्या
 यदे॒वय॑ज॒नः^(८) शि॒रो वा ए॒तद् य॒ज्ञस्य॑ यद्वि॒र्हाने॑
 दि॒वो वा विष्णु॑वृ॒त वा पृथि॒व्याः (३)

इत्याशीर्षदयर्चा* दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथीं नि
हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽव रुन्धे^(८)
द्रण्डो वा आपरस्तृतीयस्य हविर्धानस्य वषट्कारे-
णाक्षमच्छिनद्यत् तृतीयं हृदिहविर्धानयोरुदाह्रियते
तृतीयस्य हविर्धानस्यावरुध्यै^(९) शिरो वा एतद् यज्ञस्य
यज्ञविर्धानं विष्णो रुराटमसि विष्णोः पृष्ठमसीत्याह
तस्मादेतावद्वा शिरो विध्यूतं^(१०) विष्णोः (४)

स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसीत्याह वैष्णवः हि देवतया
हविर्धानं^(११) यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यत्तन्न विसृ-
सयेदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत् तस्मात्स विसृत्यः^(१२) ॥ ६ ॥

पत्नी^[१] हन्युः^[२] पृथिव्या^[३] विष्णोः^[४] † पङ्क्तिश्च-
तिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः † ॥

* इति + आशीर्षदया + ऋचा । आशीर्षदयेति साहितिको रेफ ,
'आशीर्षदयेत्याशीर्षदया'—इतिपदपाठश्रुते । 'आशीर्षदया'—इति क-
पाठस्तथा भाष्ये मुद्रितपाठश्च (१भा० ४२८ पृ०) प्रामादिक । 'आशीर्ष-
दया'—इति मु०-पाठस्तु मुद्राकरप्रमादजः स्पष्टम् ।

† "पत्नी^[१] हन्युः^[२] पृथिव्या^[३] विध्यूतं^[४] विष्णोः^[४]"—इति क, ख, ग ।

‡ इमं १का० २प्र० १३अनु०-भाष्ये त्रयोदशधा विभज्योद्धृत्य व्यास्यत् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसुव इत्यभिमा दत्ते प्रसूत्या
 अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह्वाश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
 आस्ताम् पूष्णो हस्ताभ्यामित्याहु यत्यै^(१) वज्रं इव वा
 एषा यदश्विरश्विरसि नारिरुसीत्याहु शान्त्यु^(२) काण्डे-
 काण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षाःसि जिघाःसन्ति
 परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याहु
 रक्षसामपहत्यै (१)

इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि छन्तामि योऽस्मान्
 द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्म इत्याहु द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव द्वेष्टि
 यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः छन्तति^(१) दिवे
 त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याहुभ्य एवैनां लोकेभ्यः
 प्रोक्षति^(२) परस्तादूर्वाचीं प्रोक्षति तस्मात् (२)

परस्तादूर्वाचीं मनुष्या ऊर्जं मुप जीवन्ति^(१) क्रूर-
 मिव वा एतत्करोति यत्स्वनत्यपोऽव नयति शान्त्यु^(२)
 यवमतीरव नयत्यूर्गं वै यव ऊर्गुदुम्बर ऊर्जैर्वोर्जः स-
 मर्हयति^(३) यजमानेन सम्मितीदुम्बरी भवति यावानेव
 यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्जं दधाति^(४) पितृणां सदे-
 नमसीति बर्हिरव स्तृणाति पितृदेवत्यम् (३)

ह्येतद्यन्निखात्^(५) यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनुयात् पितृ-
 देवत्या निखाता स्याद् बर्हिरवस्तीर्य मिनोत्यस्यामे-

वैनां मिनोत्यथो स्वारुहमेवैनं करो^(१०)त्युद्वि५ स्तभा-
नाऽन्तरिक्षं पृथेत्याहैषां लोकानां विधृत्यै^(११) द्युतानस्त्वा
मारुतो मिनोत्वित्याह द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवा-
नामौदुम्बरीं मिनोति तेनैव (४)

एनां मिनोति^(१२) ब्रह्मवर्णिं त्वा क्षत्रवर्णिमित्याह
यथायजुरेवैतद्^(१३) घृतेन द्यावापृथिवी आ पृथेत्यामि-
त्यौदुम्बरीं जुहोति द्यावापृथिवी एव रसेनान^(१४) त्त्या-
न्तमन्ववसावयत्यान्तमेव यजमानं तेजसान^(१५) त्त्यैन्द्र-
मसीति० च्छदिरधि नि दधात्यैन्द्र५ हि देवतया सद्यो
विश्वजनस्य च्छायेत्याह विश्वजनस्य ह्येषा छाया यत्स-
द्यो नवच्छदि^(१६) (५)

तेजस्कामस्य मिनयात् चिद्वता स्तोमेन सम्मितं
तेजस्त्रिद्वत् तेजस्यैव भवत्येकादशच्छदीन्द्रियकामस्यै-
कादशाक्षरा चिद्विगिन्द्रियं चिद्विगिन्द्रियाद्यैव भवति
पञ्चदशच्छदि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्या-
भिभूत्यै सप्तदशच्छदि प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः
प्रजापतेराष्ट्या एकविंशतिच्छदि प्रतिष्ठाकामस्यैक-
विंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या^(१७) उदरं वै सद्
जगुदुम्बरो मध्यत औदुम्बरीं मिनोति मध्यत एव
प्रजानामूर्जं दधाति तस्मात् (६)

म॒ध्य॒त ऊ॒र्जा भु॑ञ्जते^(१८) यज॑मानलोके वै दक्षि॑णानि
 च्छ॒दोऽपि॑ भ्रात॑व्यलोक उत्तराणि दक्षि॑णान्युत्तराणि
 करो॑ति यज॑मानमेवायज॑मानादुत्तरं करो॑ति तस्मा॑द्
 यज॑मानोऽयज॑मानादुत्तरो^(१९)ऽन्तर्वृ॑त्तान् करो॑ति ध्या-
 द॑त्यै तस्मा॑दरण्यं प्रजा उ॒प जी॑वन्ति^(२०) परि॑ त्वा
 गिर्व॑णो गिरु इत्या॑ह यथाय॑जुरेवैत^(२१)दिन्द्र॑स्य सूर-
 सीन्द्र॑स्य भुव॑मसीत्या॑हैन्द्र॑ हि दे॒वता॑या सदुः^(२२) (७)

यं प्रथ॑मं ग्र॒न्थिं ग्र॑हीयाद्यत्तन्न वि॒सृ॒ष्येद॑मेहेना-
 ध्य॑र्युः प्र मी॑येत् तस्मा॑त्स वि॒सृ॒ष्यः^(२३) ॥ १० ॥

अ॒प॒ह॒त्यै^(२४) तस्मा॑त्^(२५) पि॒तृदे॒वत्यै^(२६) मे॒व^(२७) न॒व॒च्छ-
 दि^(२८) * तस्मा॑त्^(२९) सदुः^(३०) पञ्च॑दश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः † ॥

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्वि॑र्द्धानं प्रा॒णा उ॑परवा
 ह॑वि॒र्द्धाने॑ खायन्ते तस्मा॑च्छी॒र्यन् प्रा॒णा^(१) अधस्ता॑त्
 खायन्ते तस्मा॑दधस्ता॑च्छी॒र्णः प्रा॒णा^(२) रक्षो॑ह॒णो वल॑-
 ग॒हनो॑ वैष्ण॒वान् ख॑नामीत्या॑ह वैष्ण॒वा हि दे॒वता॑यो-

* 'नोनेव[४]'—इति क, ख, ग ।

† इसहु १का० ३प्र० १अनु०-भाष्ये चमोविशतिष्ठा विमज्जोद्भूत आस्यत ।

पर॒वा^(१) अ॒सुरा॑ वै नि॒र्यन्तो॑ दे॒वानां॑ प्रा॒णेषु॑ वल्गान्
न्य॒खन्त॑न् तान् बा॒हुमा॑च्चे॒ज्ज्ववि॑न्दुन् तस्मा॑द्बा॒हुमा॑चाः
खा॒यन्त^(४) इ॒दम॒हं तं वल्गु॑मुद॒पामि॑ (१)

यन्नः॑ स॒मानो॑ यमस॒मानो॑ नि॒च्छाने॑त्याह॒ द्वौ
वा॒व पु॒रुषौ॑ यश्चै॒व स॒मानो॑ यश्चास॒मानो॑ यमे॒वास्मै॑ तौ
वल्गुं॑ नि॒खन॑न्त॒स्तमे॒वोद॑पति^(५) सन्तृ॑णत्ति तस्मात् सन्तृ॑-
णा अ॒न्तर॑तः प्रा॒णा^(६) न स॒म्भि॑नत्ति तस्मा॑दस॒म्भि॒न्नाः
प्रा॒णा^(७) अ॒पोऽव॑ नयति तस्मा॑दा॒र्द्रा अ॒न्तर॑तः प्रा॒णा^(८)
यव॑मती॒रव॑ नयति (२)

ऊ॒र्वै यवः॑ प्रा॒णा उ॒पर॒वाः प्रा॒णेष्वे॒वोर्जं॑ दधाति^(९)
ब॒र्हि॒रव॑ स्तृ॒णाति॑ तस्मा॑लोम॒शा अ॒न्तर॑तः प्रा॒णा^(१०)
आ॒ज्ये॒न व्या॑धा॒रय॑ति ते॒जो वा आ॒ज्यं प्रा॒णा उ॒पर॒वाः
प्रा॒णेष्वे॒व तेजो॑ दधाति^(११) ह॒नू वा ए॒ते य॒ज्ञस्य॑ यदधि॒-
प॒वणे॑ न सन्तृ॑णत्यस॒न्तृणे॑ हि ह॒नू^(१२) अथो॑ खलु॒ दीर्घ॑-
सोमे॑ सं॒तृचे॑ धृ॒त्यै^(१३) शि॒रो वा ए॒तद् य॒ज्ञस्य॑ यद्वि॒-
वि॒र्द्धान॑म् (३)

प्रा॒णा उ॒पर॒वा ह॒नू अधि॑प॒वणे॑ जि॒ह्वा च॒र्म ग्रा॒वा-
णो द॒न्ता मुख॑मा॒हव॒नीयो॑ नासि॑कोत्तरवेदि॒रुद॒रः
स॒दो य॒दा खलु॑ वै जि॒ह्वया॑ दु॒स्वधि॑ खाद॒त्यथ॑ मुखं

गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथोदरं गच्छति तस्माद्वि-
 र्द्धाने चर्मनधि ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्य-
 च्चः पूरेत्यु सदसि भक्षयन्ति^(१४) यो वै विराजो यज्ञमुखे
 दोहं वेदं दुह एव (४)

एनामिर्यं वै विराट् तस्यै त्वक् चर्मोऽधोऽधिवले
 स्तना उपरवा ग्रावाणो वत्सा कृत्विर्जो दुहन्ति
 सोमः पयो य एवं वेदं दुह एवैनाम्^(१५) ॥ ११ ॥

वपामि^(१) नयति^{(२)*} हविर्विर्द्धानं^(३) मेव^(४) चयो-
 विशतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः † ॥

(१)यद् (२)देवासुरा^(३)स्तेषां (४)सुवर्गं (५)यत् (६)पुरो-
 हविषि (७)तेभ्यः (८)सा (९)बृद्धं (१०)देवस्य (११)शिर एका
 दश † ॥ २१ ॥

* ‘यवमतीरव नयति[२]’—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ३प्र० २अनु०-भाष्ये पञ्चदशधा विमञ्ज्योद्भूतं व्याख्यत् ।

‡ प्रपाठकेऽत्र य एकादश चानुवाका, तेषामेवैमानि प्रतीकानि ।

§ “(१)यदुभौ (२)देवासुरा मिथ(३)स्तेषां (४)सुवर्गं (५)यदा यन्त्रे
 शान (६)पुरोहविषि (७)तेभ्यः (८)सोत्तरवेदि(९)बृद्ध (१०)देवस्याभिष्ट
 (११)शिरौ वा एकादश ॥ ११ ॥”—इति क, ख, ग ।

(१)यदुभा(२)वित्याह देवानां (३)यज्ञो देवेभ्यो
 (४)न रथाय (५)यजमानाय (६)परस्तादवाचीन्नावपञ्चा-
 शत्* ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
 षष्ठकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

— — —

• ३२ए० ६पं०, ३६ए० १पं०, ४०ए० १पं०, ४४ए० ८पं०, ४८ए० १२पं०
 ५२ए० १३पं० । प्रपाठकेऽत्र ये षट् षष्ठ्यन्तकानि सन्ति, तेषामेवेषानि
 प्रतीकानि ; एतदतिरिक्तान्यपि च षष्ठ्यन्तकानि सन्तीति ध्यानेन
 वाक्येन आप्तम् । सु०-पुस्तके नाम्नेन द्वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

द्वितीयः प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

चात्वालाद्विष्णियानुपं वपति योनिर्वै यज्ञस्य चा-
त्वालं यज्ञस्य सयोनि॒त्वाय॑^(१) देवा वै यज्ञं पराजयन्त
तमाग्री॑धात् पुनरपाजयन्नेतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदा-
ग्री॑ध्रं यदाग्री॑धाद्विष्णियान् विहर॑न्ति यदेव यज्ञस्या-
पराजितं तत ए॒वैनं पुनस्तनुते^(२) पराजित्येव छलु
वा एते यन्ति ये ब॒हिष्यव॑मानः * सर्पन्ति ब॒हिष्य-
व॑माने स्तुते (१)

आ॒हाम्री॑द॒ग्नीन् वि हर॑ ब॒र्हिः † स्तृ॑णाहि पुरो-
डाशः॑ अलङ्क॑र्विति य॒ज्ञमे॒वाप॒जित्य पुन॑स्तन्वा॒ना^(३)
यन्त्यङ्गारै॑र्द्वे सर्व॑ने वि हर॑ति शु॒लाका॑भिस्तृ॒तीयः॑
सशु॒क्रत्वा॒यायो॒ सम्भ॑रत्ये॒वैनद्^(४) धिष्णि॑या वा अमु॒ष्मि-

* 'ब॒हिष्यव॑मानः'—इति क । एव मुत्तरच्चापि ।

† 'ब॒र्हिः'—इति क ।

ल्लोके सोममरक्षन् तेभ्योऽधि सोममाहरन् तमन्व-
वायन् तं पर्यविशन्^(५) य एवं वेद विन्दते (२)

परिवेष्टारु^(६) ते सोमपीयेन व्यार्थन्तु ते देवेषु
सोमपीथमेच्छन्तु तान् देवा अब्रुवन् देहे नामनी
कुरुध्वमथ प्र वाप्स्यथ न वेत्यग्रयो वा अथ धिष्णि-
यास्तस्माद् द्विनामा ब्राह्मणोऽहुकस्तेषां ये नेदिष्टं
पर्यविशन् ते सोमपीथं प्राप्नुवन्नाहवनीयं आग्नीध्रीयं
होत्रीयं मार्जालीयस्तस्मात्तेषु जुह्व^(७)त्यतिहाय वषट्
करोति वि हि (३)

एते सोमपीथेनार्थन्त^(८) देवा वै याः प्राचीराहु-
तीरजुह्वुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् ताःस्ताभिः प्राणु-
दन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् ताःस्ताभिर-
पानुदन्त प्राचीरुन्या आहुतयो ह्वयन्ते प्रत्यङ्मासीनो
धिष्णियान् व्याधायति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो
भ्रातृव्यान् प्र शुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते
प्रतीचीः (४)

जायन्ते^(९) प्राणा वा एते यद्धिष्णिया यदध्वर्युः प्रत्यङ्
धिष्णियानेतिसर्पेत् प्राणान्तस्कर्षेत् प्रमायुकः स्या-
न्नाभिर्वा एषा यज्ञस्य यद्वीतोर्ध्वः खलु वै नाभ्यै
प्राणोऽवाङ्पानो यदध्वर्युः प्रत्यङ् होतारमतिसर्पेद-

पाने प्राणं दध्यात्* प्रमायुकः स्या^(१०) न्नाध्वर्युरप गा-
येद्वाग्वीर्यो वा अध्वर्युर्यदध्वर्युरपगायेदुद्गात्रे (५)

वाचः सम् प्र यच्छेदुपदासुकास्य वाक् स्याद^(११)
ब्रह्मवादिनो वदन्ति नासः स्थिते सोमोऽध्वर्युः प्रत्यङ्
सदोऽतीयादथ कथा दाक्षिणानि होतुमेति^(१२) यामो
हि स तेषां^(१३) कस्मा अहं देवा यामं वायामं वानु
ज्ञास्यन्ती^(१४) त्युत्तरेणाग्नीध्रं परीत्य जुहोति दाक्षिणानि
न प्राणान्त्सङ्कर्षयति^(१५) न्यन्ये धिष्ण्या उप्यन्ते (६)

नान्ये यान्निवर्पन्ति तेन तान् प्रीणाति^(१६) यान्न
निवर्पन्ति यदनु दिशति तेन तान्^(१७) ॥ १ ॥

स्तुते^(१) विन्दते^(२) हि^(३) प्रतीची^(४) † रुद्गात्र^(५)
उप्यन्ते^(६) चतुर्दश च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः † ॥

सुवर्गाय वा एतानि लोकार्यं ह्वयन्ते यद्वैसर्जनानि^(१)
द्वाभ्यां गाहपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या

* 'दद्यात्'—इति मु० । † 'वीयन्ते प्रतीची [४]'—इति क, ख, ग ।
‡ इममनुवाकं १ का० ३ प्र० ३ अ० ३ भाष्ये सप्तदशधा विमल्योद्धृत्य व्याख्यत ।

आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्षं एवाक्रमत आहवनीये जुहो-
ति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^(१) देवान् वै सुवर्गं
लोकं यतो रक्षाःस्यजिघाःसन्ते सोमेन राज्ञा रक्षाः-
स्यपृहत्याप्तुमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लोकमायन् रक्षसा-
मनुपलाभायात्तः सोमो भवत्यथ (१)

वैसर्जनानि जुहोति * रक्षसामपृहत्यै^(१)त्वः सोम
तनूकद्वा इत्याह तनूकद्वाप^(१) द्वेपौभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्या-
हान्यकृतानि हि रक्षाः^(१)स्युरु यन्तासि वरुथमित्या-
होरु एस्कृधीति वावैतदाह^(१) जुषाणो अतुराज्यस्य
वैश्वित्याहाप्तुमेव यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति
रक्षसामनुपलाभाया^(१) सोमं ददते (२)

आ ग्रावण आ वायव्यान्या द्रोणकलशमुत्पत्नीमा
नयन्त्यन्वनाःसि प्र वर्त्तयन्ति यावदेवास्यास्ति तेन
सृष्टं सुवर्गं लोकमेति^(१) नयवत्यर्चा ऽऽग्नीध्रे जुहोति
सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै^(१) ग्रावणो वायव्यानि द्रोण-
कलशमाग्नीध्रे उप वासयति^(१)वि ह्येनं नैर्गृह्णते

* सोमासापान्वेतद्विपथिणी वायव्यद्वयस्मृति मवलम्ब्यैक मधिकरण
मारचितम् (१ अ० ३ पा० ४ सू० ; १ अ० ३) । तत्र लोभमूला स्मृतिर्न प्रमाण
मिति सिद्धान्तितम् । 'वाधाभावेऽपि (वेदविरोधाभावेऽपि) मूलवेदाभा-
वाग्नेयं स्मृति' प्रमाणम्' - इति चाह तत्र न्यायमालाट्कौ माधवः ।

यत्सुहोर्पवासयेदपुवायेत^(११) सौम्यर्चा प्र पादयति
स्वया (३)

एवैनं देवतया प्र पादय^(१२)त्यदित्याः सदोऽस्य-
दित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतद्^(१३) यज-
मानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवत्येव वो देव सवितुः
सोम इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सम्प्र
यच्छ^(१४)त्येतत् त्वः सोम देवो देवानुपागा इत्याह
देवो ह्येष सन् (४)

देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह मनुष्योऽ
ह्येष सन् मनुष्यानुपैति यदेतद् यजुर्न ब्रूयादप्रजा
अपशुर्यजमानः स्यात्सह प्रजया सह रायस्पोषेणे-
त्याह प्रजयैव पशुभिः सहैमं लोकमुपावर्त्तते^(१५) नमो
देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य
इत्याह स्वधाकारो हि (५)

पितृणा^(१६)मिदमहं निर्वर्णस्य पाशादित्याह वरुण-
पाशादेव निर्मुच्यते^(१७)ऽग्ने व्रतपत आत्मन्ः पूर्वा
तनूरादेयेत्याहुः को हि तदेद् यदसीयान्त्वे वशे भूते
पुनर्वा ददाति न वेति^(१८) ग्रावीणो वै सोमस्य राज्ञो
मलिम्बुसेना य एवं विद्वान् ग्रावण आग्नीध्र उप-
वासयति नैनं मलिम्बुसेना विन्दति^(१९) (६) ॥ २ ॥

अथ^[१] ददते^[२] स्वया^[३] सन्^[४] हि^[५] विन्दति^[६] ॥२॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः † ॥

वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छेति वैष्णवो वै देवतया
यूपः स्वयैवैनं देवतयाच्छे^(१)त्यत्यन्यानगां नान्यानुपागा-
मित्याहाति ह्यन्यानेति नान्यानुपैत्यर्वाक् त्वा परै-
रविदम्. परोऽवरैरित्याहार्वाग् ध्येनम् परैर्विन्दति
परोवरैस्तं त्वा जुपे (१)

वैष्णवं देवयज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुपते^(२)
देवस्त्वा सविता मध्वानुक्लित्याह तेजसैवैनमनुक्तयो-
पधे चायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह वज्रो
वै स्वधितिः शान्त्यै^(३) स्वधितेर्दृष्टस्य विभ्यतः प्रथमेन
शकलेन सह तेजः परा पतति यः प्रथमः शकलः
परापतेत्तमथा हरेत्सर्तेजसम् (२)

एवैनमा हर^(४)न्तीमे वै लोका यूपोत्प्रयतो विभ्यति
दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरि-

* 'सन्[४]न्त्वधाकुरो हि[५]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १ का० ३ प्र० ४ अ० १०—माथे उनविशांशं कृत्योद्धृत्य व्याख्यतु ।

त्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति^(१) वनस्पते शतवल्शो
 वि रोहेत्यावश्यने जुहोति तस्मादावश्वनाद् वृक्षाणां
 भूयांस उत्तिष्ठन्ति^(२) सहस्रवल्शा वि वयं रुहेमे-
 त्याहाशिपमेवैतामा शास्ते^(३) ऽनक्षसङ्गम् (३)

वृश्चेद्^(४) यदक्षसङ्गं वृश्चेदध ईपं यजमानस्य प्रमा-
 युक्^(५) स्याद्^(६) यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं
 तस्मै वृश्चेदेप वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित
 एव भवति^(७) यं कामयेतापशुः स्यादित्यपणं तस्मै
 शुष्काग्रं वृश्चेदेप वै वनस्पतीनामपशुव्येऽपशुरेव
 भवति^(८) यं कामयेत पशुमान्त्यादिति बहुपणं
 तस्मै बहुशाखं वृश्चेदेप वै (४)

वनस्पतीनां पशुव्यः पशुमानेव भवति^(९) प्रतिष्ठितं
 वृश्चेत् प्रतिष्ठाकामस्यैप वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः
 स्रमे भूम्यै स्वाद्योने रुढः प्रत्येव तिष्ठति^(१०) यः प्रत्यङ्मुप-
 नतस्तं वृश्चेत्स हि मेधमभ्युपनतः^(११) पञ्चारत्निं तस्मै
 वृश्चेद्यं कामयेतोपै नमुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा
 पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञ उपै नमुत्तरो यज्ञः (५)

नमुति पङ्करत्निं प्रतिष्ठाकामस्य पङ्का षट्पदं षट्प-
 दैव प्रतिष्ठति सप्तारत्निं पशुकामस्य सप्तपदा श-
 करी पशवः शकरी पशुनेवाव रुन्धे नवारत्निं तेज-

स्वामस्य चिद्वता स्तोमेन समितं तेजस्त्रिदत्तेज-
स्यैव भवत्येकादशरत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा
चिदुगिन्द्रियं चिदुगिन्द्रियायैव भवति पञ्चदशरत्निं
भातव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भातव्याभिभूत्यै सप्तद-
शरत्निं प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापते-
रायै (६)

एकविंशत्यरत्निं प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां
प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या^(१५) अष्टाश्रिर्भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गायत्रिया
यज्ञमुखेन समितः^(१६) ॥ ३ ॥

जुपे^(१) सतेजसु^(२) मनश्चसङ्गं^(३) वै^(४) यज्ञ^(५) * आह्या^(६)
एकान्नविंशतिथ्यै ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः † ॥

पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याहैभ्य एवैनं
लोकेभ्यः प्रोक्षति^(१) पराञ्च प्रोक्षति पराङ्गिब हि

* 'बहुश्राव वक्षेदेय वै^(४) यज्ञ उपै नमुत्तरो यज्ञ^(५)'—क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० ३ प्र० ५ अ० १० भाष्ये षोडशधा विभज्योद्भूतं व्याख्यत् ।

सुवर्गो लोकः^(१) क्रूरमिव वा एतत् करोति यत्
 खनत्यपोऽव नयति शान्त्यै यवमतीरव नयत्यूर्वे यवो
 यजमानेन यूपः सम्मितो यावानेव यजमानस्तावती-
 मेवास्मिन्नूर्जं दधाति (१)

पितृणां सदनमसीति बर्हिर्व * स्तृणाति पितृ-
 देवत्यं^१ छेतद्यन्निखातं यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनुयात्
 पितृदेवत्यो निखातः स्याद् बर्हिरवस्तीर्य मिनो-
 त्यस्यामेवैनं मिनोति^(१) यूपश्चकलमवास्यति सतेजस-
 मेवैनं मिनोति^(१) देवस्त्वा सविता मध्वान्कित्याह
 तेजसैवैनमनक्ति^(१) सुपिण्डलाभ्यस्त्वौपधीभ्य इति च-
 पालं प्रति (२)

मुञ्चति तस्माच्छीर्षत ओपधयः फलं गृह्ण^(१)न्त्य-
 नक्ति तेजो वा आज्यं यजमानेनाग्निष्ठाश्रिः सम्मिता
 यदग्निष्ठामश्रिमनक्ति यजमानमेव तेजसानक्त्यान्त-
 मनक्त्यान्तमेव यजमानं तेजसानक्ति^(१) सर्वतः परि-
 मृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधा^(१)त्युद्विवं स्तभा-
 नान्तरिक्षम् पृणेत्याहुपां लोकानां विष्टत्यै^(१) वैष्ण-
 व्यर्चा (३)

कल्पयति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देव-

तया कल्पयति द्वाभ्यां कल्पयति^(१०) द्विपाद्यजमानः
 प्रतिष्ठित्य^(११) यं कामयेत् तेजसैनं देवताभिरिन्द्रि-
 येण व्यर्हयेयमित्यग्निष्ठां तस्याश्रिमाहवनीयादित्यं वेत्यं
 वार्ति नावयेत्तेजसैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्हय-
 ति^(१२) यं कामयेत् तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण सम-
 र्हयेयमिति (४)

अग्निष्ठां तस्याश्रि^{*}माहवनीयेन समिनुयात् तेज-
 सैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्हयति^(१३) ब्रह्मवनिं त्वा
 क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतत्^(१४) परिव्ययत्यूर्ग्वै
 रशना यजमानेन यूपः समितो यजमान मेवोर्जा
 समर्हयति^(१५) नाभिदुधे परि व्ययति नाभिदुध एवा-
 स्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्नाभिदुध ऊर्जा भुञ्जते^(१६)
 यं कामयेतोर्जनम् (५)

व्यर्हयेयमित्यूर्ध्वां वा तस्यावाचीं वावोहेदूर्जैवैनं
 व्यर्हयति^(१७) यदि कामयेत् वर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्य-
 वाचीमवोहेद् दृष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेता-
 वर्षुकः स्यादित्यूर्ध्वामुदूहेद् दृष्टिमेवोद्यच्छति^(१८) पितॄणां
 निखातं मनुष्याणामूर्ध्वं निखातादा रशनाया ओष-
 धीनाः रशना विश्वेषाम् (६)

देवानामूर्ध्वं रश्नाया आ चपालाद्रिन्द्रस्य
चपालः साध्यानामतिरिक्तः स वा एष सर्वदेवत्यो यद्
यूपो यद्यूपं मिनोति सर्वा एव देवताः प्रीणाति^(१८)
यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमत्यन्त मनुष्या
नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते यूपेन योषयित्वा सुवर्गं लोक-
मायन् तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन् तद्यूपस्य यूप-
त्वम् (७)

यद्यूपं मिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै^(१९)
पुरस्तान् मिनोति पुरस्ताद् यज्ञस्य प्रज्ञायते
प्रज्ञातः हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्यमासी-
दिति^(२०) साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान् यज्ञो
नास्पृशत्तान् यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं
वा एतद्यज्ञस्य यद्भावग्निं मयित्वा प्रहरत्यतिरिक्तमे-
तद् (८)

यूपस्य यदूर्ध्वं चपालात् तेषां तद्भागधेयन्तानेव
तेन प्रीणाति^(२१) देवा वै सः स्थिते सोमे प्र सुचो
हरन् प्र यूपन्तेऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं कुर्म इति ते
प्रस्तरः सुचां निष्कयणमपश्यन्त्वरुं यूपस्य सः स्थिते
सोमे प्र प्रस्तरः हरति जुहोति स्वरुमयज्ञवेशसाय^(२२)

दधाति^[१] प्र^[२]त्यु^[३]चे^[४] त्वेन^[५] विश्वेषां^[६] यूपत्व^[७]
मेतद्^[८] द्विचत्वारिंशच्च ॥ ४ * ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः † ॥

साध्या वै देवा अस्मिंस्लोक आसन् नान्यत् कि-
ञ्चन मिपत् तैऽग्निमेवाग्नये मेधायालभन्त न ह्यन्य-
दालम्भ्यमविन्दन् ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त
यदग्नावग्निं मयित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय^(१)
रुद्रो वा एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत् पशुमालभ्याग्निं
मन्येद्रुद्राय यजमानम् (१)

अपि दध्यात् प्रमायुकः स्या^(२) दधो खल्वाहुरग्निः
सर्वा देवता हविरेतद्यत् पशुरिति यत् पशुमालभ्याग्निं
मन्यति हव्यायैवासन्नाय सर्वा देवता जनय^(३)त्युपा-
कृत्यैव मन्युस्तन्नेवालब्धं नेवानालब्ध^(४)मग्नेर्जनिवम-
सीत्याह्वाग्नेर्होतृजनिव वषणौ स्थ इत्याह वषणौ (२)
होता^(५)वुर्वश्यस्यायुरसीत्याह मियुनत्वाय^(६) घृते-

* 'दधाति^[१] प्र^[२]त्यु^[३]चा^[४] समर्धयेयमि^[५] त्वेन^[६] विश्वेषां^[६] यूपत्व^[७] मतिरिक्तमेतद्^[८] द्विचत्वारिंशच्च ॥ ४ ॥'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १ का० ३ प्र० ६ अ० ५ भाष्ये त्रयोविंशतिधा कृत्वा व्याख्यातम् ।

नाक्ते वृषणं दधायामित्याहु वृषणं ह्येते दधाते ये
अग्निं^(१) गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याहु छन्दोभिरे-
वैनं प्र जनय^(२)त्यग्नये मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याहु^(३)
सावित्रीमृचमन्वाह सवितृप्रसूत एवैनं मन्यति^(४)
जातायानु ब्रूहि (३)

प्रहियमाणायानु ब्रूहीत्याहु काण्डेकाण्ड एवैनं
क्रियमाणे समर्द्धयति^(५) गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्र-
च्छन्दा वा अग्निः स्वनैवैनं छन्दसा समर्द्धय^(६)त्यग्निः
पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ सम्भवन्तौ
यजमानमुभि सम् भवतो भवतन्त्रः समनसावि-
त्याहु शान्त्यै^(७) प्रहृत्य जुहोति जातायैवास्मा
अन्नमपि (४)

दधात्याज्येन जुहोत्येतदा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं
प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्द्धयत्यथो तेजसा^(८) ॥ ५ ॥

यजमानं^(९) वृषणौ^(१०) ब्रू^(११)ह्य ष्यष्टादश च ॥ ५ * ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः † ॥

* 'यजमान[१] माह वृषणौ[२] जातायानु ब्रू[३]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० ३ प्र० ७ अ० १—भाष्ये चतुर्दशधा कृत्वा व्याख्यत् ।

इ॒पे त्वेति॑ ब॒र्हिराद॑त्त इ॒च्छत॑ इ॒व ह्ये॒ष यो य॑जत^(१)
 उप॒वीर॑सीत्या॒हो॒प ह्ये॒नाना॑क॒रो^(२)त्यु॒पो दे॒वान् दै॒वी-
 वि॒शः प्रा॒गुरि॒त्याह॑ दै॒वीह्ये॒ता वि॒शः सु॒तीर्दे॒वानु॑प॒य-
 न्ति^(३) व॒ह्नीरु॑शिज॒ इत्या॑ह॒र्त्विजो॑ वै व॒ह्नय॑ उ॒शिज॒-
 स्तस्मा॑दे॒वमा॑ह^(४) व॒हस्य॑ते धा॒रया॑ वसू॒नीति॑ (१)

आ॒ह ब्र॒ह्म वै दे॒वानां॑ व॒हस्य॑ति॒र्ब्रह्म॑णै॒वासै॑ प॒शू-
 नव॑ रु॒न्धे^(५) ह॒व्या ते॑ स्व॒दन्ता॑मि॒त्याह॑ स्व॒दय॑त्ये॒वैनान॑^(६)
 दे॒वत्व॑र्ध्व॒सुर॑खेत्या॒ह त्वष्टा॑ वै प॒शूनां॑ मि॒थुना॑नाः
 रू॒प॒क॒द्रू॒पमे॒व प॒शुपु॑ दधा॒ति^(७) रे॒वती॑ रम॒ध्वमि॒त्याह॑
 प॒शवो॑ वै रे॒वतीः॑ प॒शूने॒वासै॑ रम॑यति^(८) दे॒वस्य॑ त्वा
 सवि॑तुः प्र॒स॒व इति॑ (२)

र॒श॒नामा॑ द॒त्ते प्र॒सू॒त्या अ॒श्विनो॑र्वा॒हुभ्या॑मि॒त्या-
 ह॒श्विनो॑ हि दे॒वाना॑म॒ध्वर्यू॑ आ॒स्तां पू॒ष्णो ह॒स्ताभ्या॑-
 मि॒त्याह॑ य॒त्या^(९) ऋ॒तस्य॑ त्वा दे॒वह॒विः पा॒शेना॑ र॒भ
 इत्या॑ह स॒त्यं वा ऋ॒तः स॒त्येनै॒वैन॑मृ॒तेना॑ र॒भ ते^(१०)
 ऽक्ष॑ण्या परि॑ हर॒ति व॒ध्यः हि प्र॒त्यश्च॑ प्रतिमु॒ञ्चति॑
 व्यावृ॑त्यै^(११) धर्पा॑मानु॒पानि॑ति॒ नि यु॑नक्ति॒ धत्या॑^(१२)
 अ॒ज्ञः (३)

त्वी॒प॒धीभ्यः॑ प्रोक्ष॒ामीत्या॑हा॒ज्ञो ह्ये॒ष ओ॒प॒धीभ्यः॑
 स॒म्भव॑न्ति॒ यत् प॒शु^(१३)रु॒पा॒म्येरु॒सीत्या॑है॒ष ह्य॒पा॒म्याता॑

यो मेधाधारभ्यते^(१४) स्वात्तं चित्सदेवः हव्यमापो देवीः
स्वदत्तेनमित्याह स्वदयत्येवैनं^(१५) मुपरि^१ष्टात् प्रोक्षत्युप-
रि^१ष्टादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत् एवैनम् (४)

मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वत एवैनं मेध्यं
करोति^(१६) ॥ ६ ॥

इतीत्यद्भ्य^(१७) एनं^(१८) दशं च ॥ ६ † ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः † ॥

अग्निना वै होत्रा देवा असुरान्भ्यभवन्मयै
समिध्यमानायानु ब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै^(१) सप्त-
दश सामिधेनीरन्वाह सप्तदशः प्रजापतिः प्रजाप-
तेराग्न्यै^(२) सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः पञ्चर्त्नवः स
संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अनु प्रजायन्ते प्रजानां प्रज-
ननाय देवा वै सामिधेनीरनुच्य यज्ञं नान्वपश्यन्तः
प्रजापतिस्तूष्णीमाधारम् (१)

* इति[१] + इति[२] + अद्भ्य[३] ।

† वसूनीति[१] प्रसूव इ[२]त्यद्भ्यो[३]ऽन्तरत् एवैनं [४] दशं च ॥ ६ ॥

‡ इमम् १ का० ३ प्र० ७, ८ अतु०-भाष्ये षोडशधा विमन्योद्धृत्य व्याख्यत् ।

आधारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत्तूष्णी-
माधारमाधारयति यज्ञस्यानुत्थात्वा^(१) असुरेषु वै यज्ञ
आसीत् तं देवास्तूष्णीः होमेनावृज्जत यत् तूष्णी-
माधारमाधारयति भ्रातृव्यस्यैव तद् यज्ञं वृक्षे^(२) परि-
धीन्सम्मार्ष्टि पुनात्येवैनान् त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि व्यावृद्धि
यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश (२)

मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्ययो संवत्सर-
मेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै^(३)
शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधारोऽग्निः सर्वा देवता
यदाधारमाधारयति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा
देवता अवे रुन्धे^(४) शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधार
आत्मा पशुराधारमाधार्य पशुः समनक्त्यात्मन्नेव
यज्ञस्य (३)

शिरः प्रति दधाति^(५) सन्ते प्राणो वायुर्नो गच्छ-
तामित्याह वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्य प्राणं
जुहोति^(६) सं यजधैरज्ञानि सं यज्ञपतिराशिपेत्याह
यज्ञपतिमेवास्याशिपद्भमयति^(७) विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र
उपरिष्ठात् पशुमभ्यवमीत्तस्मादुपरिष्ठात् पशोर्नाव
द्यन्ति यदुपरिष्ठात् पशुः समनक्ति मेथ्यमेव (४)

एनङ्करो^(८) त्वत्विजो वृणीते दन्दाश्चैव वृणीते^(९)

सप्त वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः सप्त
छन्दाःस्युभयस्यावरुध्या^(१) एकादश प्रयाजान् यजति
दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तं
प्र यजति^(२) वपामेकः परि शय आत्मैवात्मानं
परि शये^(३) वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशक्नो घृतं
खलु वै (५)

देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन् घृतेनाक्तौ पशुं चायेथा-
मि याह वज्रैरैवैनं वशं कृत्वा ऽऽलभते^(४) ॥ ७ ॥

आधारं^(५) द्वादश^(६) यज्ञ^(७)स्यैव^(८) वा^(९) अष्टादश
च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः † ॥

पर्यग्निं करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्युक्त्वायास्कन्ना-
हि तद्यहुतस्य स्कन्दति^(१) त्रिः पर्यग्निं करोति त्वावृ-
द्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै^(२) ब्रह्मवादिनो वदन्य-
न्वारभ्यः पशून् नान्वारभ्या इति^(३) मृत्यवे वा एष

* 'आधारम्[५] पचन्ते द्वादश[६] तन्मेव यज्ञस्य[७] मेयमेव[८] खलु
वा[९]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० श्र० ८८ अनु० भाष्ये षोडशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत ।

नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानः
स्या^(१) दथो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष लोकाय नी-
यते यत् (१)

पशुरिति यन्नान्वारभेत सुवर्गालोकाद् यजमानो
ह्यीयेत^(२) वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते तन्नेवान्वारब्धं ने-
वानन्वारब्धं^(३) मुप प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहेपितः
हि कर्म क्रियते^(४) रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा ऽऽविशते-
त्याह यथायजुरेवैत^(५) दग्निना पुरस्तादेति रक्षसा-
मपहृत्यै^(६) पृथिव्याः सम्पृच पाहीति बर्हिः (२)

उपास्यत्यस्कन्दायास्कन्ः हि तद्यद्वर्हिषि स्कन्द-
त्यथो वर्हिषदमेवेनं करोति^(७) पराङ्ग वर्त्ततेऽध्वर्युः
पशोः संज्ञप्यमानात् पशुभ्य एव तन्नि जुत आत्मनो-
ऽनावस्काय^(८) गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति य एवं
वेद^(९) पश्चालोका वा एषा प्राच्यदानीयते यत् पत्नी
नमस्तु आत्तानेत्याहादित्यस्य वै रक्षयः (३)

आत्तानास्तेभ्य एव नमस्करोत्य^(१०) नृवा प्रेहीत्याहु
भातृव्यो वा अर्वा भातृव्यापनुत्य घृतस्य कुल्यामनु
सह प्रजया सह रायस्योपेणेत्याहाशिपमेवैतामा
शास्तु आपो देवीः शुद्धायुव इत्याह यथायजु-
रेवैतत्^(११) ॥ ८ ॥

यद्^(१) * बर्हिर्^(१) रश्मयः^(१) सप्तत्रिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः † ॥

पशोर्वा आलब्धस्य प्राणान्छुगच्छति† वाक् आ
प्यायतां प्राणस्तु आ प्यायतामित्याह प्राणेभ्य एवा-
स्य शुचं रश्मयति^(१) सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवी रश्मि
प्र विंशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहोरात्राभ्यामेव
पृथिव्यै शुचं रश्मय^(१) त्योषधे चायस्वैनं स्वधिते
मैनं हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः (१)

शान्त्यै पार्श्वत आ छयति मध्यतो हि मनुष्या आ-
च्छन्ति तिरश्चीनुमा छयत्यनूचीनं हि मनुष्या
आच्छन्ति व्यावृत्त्यै^(१) रक्षसां भागोऽसीति स्वविमतो
बर्हिरक्कापोऽस्यत्यस्यैव रक्षांसि निरवदयत^(१) इदमहं
रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं
द्विप्प इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यच्चैव (२)

देष्टि यथैनं देष्टि तावुभावधुमन्तमो नय^(१) तीपे

* 'लोकायनीयते यद्^(१)'—इति क, ख, ग ।

† इमञ्चानुवाक १ का० ३ प्र० ८ अ० १—भाष्ये चतुर्दशधा विभज्योद्भूतं व्याख्यत ।

‡ 'प्राणान्छुगच्छति'—इति ख, मु० ।

स्वाहोर्ध्वन॑भसं मा॒रुतं ग॑च्छत्मित्या॒होर्ध्वन॑भा ह स्म
 वै मा॒रुतो दे॒वानां व॒प्राश्र॑पणी प्र ह॑रति तेनै॒वैने॒ प्र
 ह॑रति^(१८) वि॒पू॒ची॒ प्र ह॑रति तस्मा॒दिष्व॑चौ प्राणा-
 पानौ^(१९) ॥ ६ ॥

स्व॑धिति १'श्वै॒वा १'च्छि॑न्नो १' ह॒व्ये १'नाह॑^(५) * पद-
 च॑त्वारि॒श॒च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः † ॥

प॒शुमा॒लभ्य॑ पुरो॒डाशं॑ निर्व॑पति॒ समे॑धमे॒वैन॒मा
 ल॑भते^(१) व॒पया॑ प्र॒चर्य॑ पुरो॒डाशे॑न प्र च॑रत्यू॒र्ग्वै पुरो॒-
 डाश॑ ऊ॒र्जमे॒व प॑शूनां म॒ध्यतो॑ द॒धात्यथै॑ प॒शोरे॒व
 च्छि॒द्रम॑पि दधाति^(२) पृ॒पदा॑ज्य॒स्थोप॑हृत्य चिः पृ॑च्छति
 श्रु॒तः ह॒वी॒ः श॑मित॒रिति॑ चि॒पत्या॑ हि दे॒वा^(३) यो-
 ऽमृत॑ः श्रु॒तमा॑ह स ए॒नसा॑^(४) प्राणा॒पानौ॑ वा ए॒तौ
 प॑शूनाम् (१)

यत्पृ॒पदा॑ज्यं प॒शोः खलु॑ वा आ॒ल॒ब्धस्य॑ हृद॒य-

* 'हव्येन[५] प्रेक्ष्येत्याह[५]'-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० ६ प्र० ६ अ० १० भाष्ये विप्रतिधा विमज्जोद्भूतं यावत् ।

मात्माभि समैति यत्पृषदाज्येन हृदयमभिधारयत्या-
त्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति^(१) पशुना वै देवाः
सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभवि-
ष्यन्तीति तस्य शिरश्छित्वा मेधं प्राक्षारयन्त प्रक्षो-
भवत्तत् प्रक्षस्य प्रक्षत्वं यत् प्रक्षशाखो*त्तरवर्हिर्भव-
ति समेधस्यैव (२)

पशोरव द्यति^(१) पशुं वै ह्रियमाणः रक्षाःस्यन्
सचन्तेऽन्तरा यूपं चाहवनीयं च हरति रक्षसामप-
हत्यै^(२) पशोर्वा आलब्धस्य मनोऽप क्रामति मनोताय
हविषोऽवदीयमानस्यानु ब्रूहीत्याहु मन एवास्याव
रुन्^(३) एकादशावदानान्यव द्यति दश वै पशोः प्राणा
आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव (३)

द्यति^(१) हृदयस्याग्रेऽव द्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो
यद्वै हृदयेनाभि गच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया
वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्व^(२) यस्यैव-
मवदाय यथाकाममुत्तरेपामवद्यति यथापूर्वमेवास्य
पशोरवत्तं भवति^(३) मध्यतो गुदस्याव द्यति मध्यतो
हि प्राण उत्तमस्याव द्यति (४)

उत्तमो हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवा-

जामि^(१) जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते
 ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो * यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य
 एष वा अनुणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तद्व-
 दानैरेवावदायते तद्वदानानामवदानत्वं^(१) देवासुराः
 संयत्ता आसन् ते देवा अग्निमब्रुवन् त्वया वीरेणा-
 सुरानुभि भवामेति (५)

सोऽब्रवीद्धरं वृणै पशोरुद्धारमुद्धरा इति स एत-
 मुद्धारमुदहरत् दोः पूर्वोर्द्धस्य गुदं मध्यतः ओणि
 जघनोर्द्धस्य ततो देवा अभवन् परा सुरा यत् व्यङ्गा-
 णाः समवद्यति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य
 भ्रातृव्यो भवत्य^(१) क्षुण्णयाव द्यति तस्मादक्षुण्णया पश-
 वोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै^(१) ॥ १० ॥

पशूना^(१)मेवा^(१)व^(१) द्य^(१)तीति^(१) † पञ्चचत्वारिं-
 शच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः † ॥

* 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो'—इति सु० ।

† 'एतौ पशूनाः^(१) समेधस्यैव^(२) तस्यावे^(३)मस्याव द्य^(४)तीति^(५)'—
 इति क, ख, ग ।

‡ इममनुवाकं १ का० ३ प्र० १० अ०—भाष्ये पञ्चदशधा विभज्योद्भूतं द्वाव्यसत् ।

मेदंसा सुचौ प्रीणोति मेदोरूपा वै पशवो रूप-
मेव पशुपु' दधाति^(१) यूपन्नवधाय प्रीणोति रसो
वा एष पशूनां यद्यु रसमेव पशुषु' दधाति^(२) पार्श्वेन
वसाहोमं प्र यौति मध्यं वा एतत् पशूनां यत्पार्श्वं
रस एष पशूनां यदसा यत्पार्श्वेन वसाहोमं प्र यौति
मध्यत एव पशूनां रसं दधाति^(३) घन्ति (१)

वा एतत् पशुं यत्संजज्ञपयन्त्येन्द्रः खलु वै देवतया
प्राण ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदि-
त्याह प्राणापानावेव पशुषु' दधाति^(४) देव त्वष्ट-
भूरि ते सः समेत्वित्याह त्वाप्ता हि देवतया पशवो^(५)
विष्टरूपा यत् सलक्ष्माणो भवयेत्याह विष्टरूपा ह्येते
सन्तः सलक्ष्माण एतर्हि भवन्ति^(६) देवचा यन्तम् (२)

अवसे सखायोऽनु त्वा मातापितरौ मदन्वित्याहा-
नुमतमेवैनं माचा पिचा सुवर्गं लोकं गमय^(७) त्यर्हर्चं
वसाहोमं जुहोत्यसौ वा अर्हर्चं इयमर्हर्चं इमे एव
रसेनानक्ति दिशो जुहोति दिश एव रसेनानक्तय्यौ
दिग्भ्य एवोर्जः रसमव रुन्धे^(८) प्राणापानौ वा एतौ
पशूनां यत् पृथदाज्यं वानस्पत्याः खलु (३)

वै देवतया पशवो यत्पृथदाज्यस्योपहत्याह वन-
स्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव पशुपु'

दधात्य^(८) न्यस्थान्यस्य समवृत्तः समवेद्यति तस्मान्ना-
नारूपाः पशवो^(९) यूपोप^१ सिञ्चति रसो वा
एष पशूनां यद्यु रसमेव पशुषु^१ दधाती^(१०) डामुप^१
ह्वयते पशवो वा इडा यशूनेवोप^१ ह्वयते चतुरूप^१
ह्वयते (४)

चतुष्पादो हि पशवो^(११) यं कामयेतापशुः स्यादि-
त्यमेदस्त्वं तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपैणै-
वैनं पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति^(१२) यं कामयेत
पशुमान्त्स्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै
पशवो रूपेणैवासौ यशूनव रुन्धे पशुमानेव भवति^(१३)
प्रजापतिर्यज्ञमसृजत् स आर्ज्यम् (५)

पुरस्तादसृजत् पशुं मध्यतः पृथ्वाज्यं पश्चात्तस्मा-
दाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशूना मध्यतः पृथ्वाज्येना-
नूयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात् सृष्टः^(१४) द्वेका-
दशानूयाजान् यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैका-
दशो यावानेव पशुस्तमनु यजति^(१५) घ्नन्ति वा एत-
त्पशुं यत्संज्ञपयन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ पशूनां
यत्पृथ्वाज्यं यत्पृथ्वाज्येन (६)

अनूयाजान् यजति प्राणापानावेव पशुषु^१ दधा-
ति^(१६) ॥ ११ ॥

घन्ति^[१] यन्तु^[२] खलु^[३] ह्वयतु^[४] * आज्य^[५] यत्पृ-
पदाज्येन^[६] पट् च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः † ॥

(१)चात्वालात् (२)सुवर्गाय (३)वैष्णव्या (४)पृथिव्यै
(५)साध्या (६)इष्टे(७)ऽग्निना (८)पर्यग्नि (९)पृशोः (१०)पशुम्
(११)मेदुसैकादश ‡ ॥ ३ ॥

(१)चात्वालाद् (२)देवानुपैति (३)मुञ्चति (४)ग्रहिय-
माणाय (५)पर्यग्नि (६)पशुमालभ्य (७)चतुष्पादो द्वि-
पष्टि. ¶ ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

* 'खलु^[३] चतुर्गुणं ह्वयतु^[४]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० ३ प्र० १० अ० भाष्ये सप्तदशधा विभज्योद्भूतं व्याख्यत् ।

‡ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकास्तेषामेवेमान्यादिप्रतीकानि ।

§ “(१)चात्वालात् (२)सुवर्गाय—यद्वैसर्जनानि (३)वैष्णव्यर्चा (४)पृथिव्यै
(५)साध्या (६)इष्टे(७)ऽग्निना (८)पर्यग्नि (९)पृशोः (१०)पशुमालभ्य
(११)मेदुसा सुचावेकादश ॥ ११ ॥”—इति क, ख, ग ।

¶ ५८८० ६५०, ६२८० ६५०, ६६८० १२५०, ७०८० ६५०, ७४८०

१४५०, ७८८० १०५०, ८२८० ६५० । मु० पुस्तके नास्त्येतद्वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

चतुर्थं प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत् ता उपय-
द्विरेवास्तृजत् यदुपयज उपयजति प्रजा एवं तद्य-
जमानः स्तृजते^(१) जघनार्द्धादव चति जघनार्द्धादि
प्रजाः प्रजायन्ते^(२) स्थविमतोऽव चति स्थविमतो
हि प्रजाः प्रजायन्ते^(३) सभिन्दुन्नव चति प्राणा-
नामसम्भेदाय^(४) न पर्यावर्त्तयति यत्पर्यावर्त्तयेदुदा-
वर्त्तः प्रजा ग्राहुकः स्यात्^(५) समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याहु-
रेतः (१)

एव तद्दधा^(६)त्यन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षे-
णैवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः
प्रजायन्ते^(७) देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितृ-
प्रसूत एवास्मै प्रजाः प्र जनय^(८)त्यहोरात्रे गच्छ
स्वाहेत्याहाहोरात्राभ्यामेवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहो-

रात्रे ह्यनुप्रजाः प्रजायन्ते^(८) मिवावरुणौ गच्छ
स्वाहा (२)

इत्याह प्रजास्त्रेव प्रजातासु प्राणापानौ दधाति^(९)
सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया प्रजा^(१०)
यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति^(११)
छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दांसि
पशूनेवाव रुन्धे^(१२) द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्यामुभयतः परि
गृह्णाति^(१३) नमः (३)

दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो
दृष्टिं नियच्छ^(१४) त्यग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रतिं षापयति^(१५) प्राणानां
वा एषोऽव द्यति योऽव द्यति गुदस्य मनो मे हादिं
यच्छेत्याह प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते^(१६) पशो-
र्वा अलंभ्यस्य हृदयं शृणुच्छति सा हृदय-
शूलम् (४)

अभि समेति यत् पृथिव्यां हृदयशूलमुद्वासयेत्
पृथिवीं शुचापयेद्यदस्वपः शुचापयेच्छुष्कस्य चार्द्र-
स्य च सन्धावुद्वासयत्युभयस्य शान्त्यै^(१७) यं द्विष्यात् न
ध्यायेच्छुचैवैनमपयति^(१८) ॥ १ ॥

लोके पशुमान्त्यादुभयोरुप सादयत्युभयोरुवैन'
 लोकयोः पशुमन्तं करोति^(१४) सर्वतः परि हरति
 रक्षसामपहत्या^(१५) इन्द्राग्नियोभाग्धेयीः स्वेत्याह
 यथायजुरेवैत^(१६) दाम्नीध्र उप वासयत्येतद्वै यज्ञस्याप-
 राजितं यदाम्नीध्रं यदेव यज्ञस्यापराजितं तदेवैना
 उप वासयति^(१७) यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न
 क्रियते (६)

तदनु यज्ञश्च रक्षाश्चैव चरन्ति यद्वहन्तीनां
 गृह्णाति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्व-
 वचाराय^(१८) न ह्येता ईलयन्त्या तृतीयसवनात्परि
 श्रेरे यज्ञस्य सन्तत्यै^(१९) ॥ २ ॥

स्या^(२०)दिन्द्रो^(२१) गृह्णीया^(२२) दत्त्वं^(२३) मुक्तिन्^(२४) क्रियते^(२५)
 पङ्क्तिश्शतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः * ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा † अध्वर्युः स्याद् यः
 सोममुपावहरन्त्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति

* इममनुवाक १ का० ३ प्र० १२ अ० ० भाष्ये उक्तविप्रतिषेधा विमज्ज्याद्वय व्याख्यत् ।

† 'स तु वा'—इति ग-सम्मत ।

हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैन५ सर्वाभ्य उपावहरति^(१) पुरा वाचः (१)

प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक्तामव रुन्धे^(२) ऽपोऽग्नेऽभिव्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवाभि वाचं वि सृजति^(३) सर्वाणि च्छन्दाःस्यन्वाह पशवो वै च्छन्दाःसि पशूनेवाव रुन्धे^(४) गायत्रिया तेजस्कामस्य परि दध्यात् त्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्यानुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य षड्क्त्या यज्ञकामस्य विराजान्नकामस्य^(५) शृणोत्वग्निः समिधा हवम् (२)

म इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽर्च्यै^(१)त्यप इष्य होतरित्याहेषितः हि कर्म क्रियते^(२) मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रुवेत्याह मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अर्च्यैति^(३) देवीरापो अपान्नपादित्याहाहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यर्थो हविष्कृतानामेवाभि घृतानां गृह्णाति^(४) (३)

कार्पिरसीत्याह शमलमेवाप्तमपं लावयति^(१) समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादद्यमानाः

पीयमाना आपो न क्षीयन्ते^(१) योनिर्वै यज्ञस्य
चात्वालं यज्ञो वसतीवरी^(२) हौतुचमसच्च मैवावरुण-
चमसच्च सस्पर्शं वसतीवरी^(३) र्वा^(४) नयति यज्ञस्य स-
योनि^(५) त्वायाथो स्वादेवैना योनेः प्र जनय^(६) त्यध्वर्यो-
र्वैरपा^(७) इत्याहोत (४)

ईमन्मरुतेमाः पश्येति वावैतदाह^(१) यद्यग्नि-
ष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ नि माष्टि^(२) यद्यति-
राचो यजुर्वदन् प्र पद्यते यज्ञक्रतूनां व्यावृत्त्यै^(३) ॥ ३ ॥

वाचो^(४) हव^(५) गृह्णा^(६) त्युत^(७)* पञ्चविंशतिश्च ॥३॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः † ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति ग्रावाणमा दत्ते
प्रसूत्या अश्विनौर्बाहुभ्यामित्याह्वाश्विनौ हि देवाना-
मध्वर्यु आस्ताम् पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह्वा यत्त्यै^(१) पशवो
वै सोमो व्यान उपांशुसवनो यदुपांशुसवनमभि
मिमौते व्यानमेव पशुषु दधा^(२) तीन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति

* 'हव[२]मभि हतानां गृह्णा[३]त्युत[४]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १ का० ३ प्र० १ अ० ४ भाष्ये चतुर्दशधा विभज्योद्भूतं व्याख्यत ।

मिमि॑तु इन्द्रा॑य हि सोमं॑ आ॒ह्रिय॑ते^(१) पञ्च॑ कृत्वो
यजु॑षा मिमी॑ते (१)

पञ्चा॑क्षरा प॒ङ्क्तिः पा॒ङ्क्तौ य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धे पञ्च॑
कृत्व॑स्तू॒ष्णीं दश॑ सम्प॑द्यन्ते दशा॑क्षरा वि॒राड॒न्नं वि॒रा॒-
ड्वि॒राजै॒वान्नाद्य॑मव॑ रुन्धे^(२) श्वा॒चाः स्थ॑ व॒च॒तुर॒ इत्या॑हैप
वा अ॒पा॒ः सोम॑पीथो^(३) य एवं वेद॑ नाप्स्वा॒र्ति॒-
मा॒र्च्छ॑ति^(४) यत् ते॑ सोम॑ दि॒वि ज्योति॑रित्या॒हैभ्य॑
एवै॑नम् (२)

लो॒केभ्यः॑ सम्भ॑रति^(५) सोमो॑ वै राजा॑ दि॒शोऽभ्य॑-
ध्याय॑त् स दि॒शोऽनु॑ प्रावि॑शत् प्रा॒गपा॑गुद॒गध॑रागि॒-
त्या॑ह दि॒ग्भ्य॑ एवै॑न॒ः सम्भ॑रत्यथो दि॒शं ए॒वास्मा॑ अव॑
रुन्धे^(६) ऽम्ब॑ नि धृ॒रेत्या॑ह^(७) का॒मु॒का ए॒न॒ः स्त्रियो॑
भव॑न्ति य एवं वेद॑^(८) यत् ते॑ सो॒मादा॑भ्यं॒ नाम॑
जागृ॑वीति (३)

आ॒हैप॑ वै सोम॑स्य सोम॑पीथो^(९) य एवं वेद॑ न
सौ॒म्यामा॑र्ति॒मा॒र्च्छ॑ति^(१०) घ्नन्ति॑ वा ए॒तत्सोमं॑ यद॑-
भि॒पु॒खन्त्य॑ः शू॒नप॑ गृह्णा॑ति चा॒यत॑ एवै॑नं^(११) प्रा॒णां वा
अ॒ःश॑वः प॒शवः॑ सोमो॑ऽःशू॒न् पुन॑रपि॑ सृज॑ति प्रा॒णा-
ने॒व प॒शुषु॑ दधा॑ति^(१२) दौ॒ह्वाव॑पि॑ सृज॑ति तस्मा॑द् दौ॒हौ
प्रा॒णाः^(१३) ॥ ४ ॥

मिमौत^(१) एन^(२) मिति^{(३)*} चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः † ॥

प्राणो वा एष यदुपाश्चुर्यदुपाश्चुर्या यद्वा गृह्य-
न्ते प्राणमेवानु प्र य^(१) न्यरुणो ह स्माहौषवेशिः प्रातः-
सवन एवाहं यज्ञः सः स्थापयामि तेन ततः सः स्थि-
तेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्रेऽभि पुणोत्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाप्नोत्येकादश
कृत्वा द्वितीयमेकादशाक्षरा त्रिष्टुप् चैष्टुभं माध्य-
न्दिनम् (१)

सवनं माध्यन्दिनमेव सवनं तेनाप्नोति द्वादश
कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं
तृतीयसवनमेव तेनाप्नोत्येताः ह वाव स यज्ञस्य
संस्थितिमुवाचास्कन्दायास्कन्दा हि तद्यज्ञस्य सः-
स्थितस्य स्कन्द^(१)त्यथो खल्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने
नातिवाद इत्यनतिवादुक एनं भ्रातृव्यो भवति
य एवं वेद तस्मादष्टावष्टौ (२)

* 'यजुषा मिमौत[१] एनं[२] जायवौति[३]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १ का० ४ प्र० १ अनु०-भाष्ये पञ्चदशधा विभज्योद्भूतं ध्यायन् ।

कृत्वोऽभिपुत्यम्^(१) ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तो-
 ऽन्ये ग्रहा गृह्यन्ते किम्पवित्र उपाऽश्रुरिति वाक्पवित्र
 इति ब्रूयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्वित्याह वाचैवैनं
 पवयति^(२) दृष्णो अश्रुभ्यामित्याह दृष्णो ह्येतावऽश्रु
 यौ सोमस्य गर्भस्तिपूत इत्याह गर्भस्तिना ह्येनं पव-
 यति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो ह्येषः (३)

सन् देवानाम् पवित्रं येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह
 येषाऽ ह्येष भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति^(३) स्वाङ्गतोऽसी-
 त्याह प्राणमेव स्वमकृत मधुमतीन् इषस्कृधीत्याह
 सर्वमेवास्मा इदऽ स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दि-
 व्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्
 दधाति^(४) मनस्त्वा (४)

अद्वित्याह मन एवाश्रुत उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्या-
 हान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः स्वाहा त्वा सुभवः सूर्या-
 येत्याह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति
 देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहादित्यस्य वै रुश्मयो
 देवा मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणा-
 ति^(५) यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः (५)

स्यादिति नीचा हस्तेन नि मृज्याद् दृष्टिमेव नि
 यच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन नि

पानौ वि च्छिनत्ति ताजक् प्र मीयते यं कामयेत्
सर्वमायुरियादिति सःस्पृष्टौ तस्य सादृयेद्यानेनैवास्य
प्राणापानौ सन्तनोति सर्वमायुरेति १) ॥ ६ ॥

त^[१] उभयान्^[२] गृह्यते^[३] चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

यष्टकाण्डे चतुर्थप्रपाठके यष्टोऽनुवाकः * ॥

वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा
गृह्यन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति^(१) वायुं देवा अब्रुवन्त्सो-
मः राजानः हनुमेति सौऽब्रवीदरं दृणै मदेग्रा एव
वो ग्रहा गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा
गृह्यन्ते तमेघ्र^(२)न्त्सोऽपूयत् देवा नोपाधृणुवन् ते
वायुमब्रुवन्निमं नः स्वदय (१)

इति सौऽब्रवीदरं दृणै मदेवत्यान्येव वः पाचागु-
च्यान्ता इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यानु-
च्यन्ते तमेभ्यो वायुरेवास्वदयत् तस्माद्यत् पूयति तत्
प्रवाते वि पजन्ति वायुर्हि तस्य पवयिता स्वदयिता^(३)
तस्य विग्रहणं नाविन्दन्त्सादितिरब्रवीदरं दृणा अथ
मया वि गृह्णीध्वं मदेवत्या एव वः सोमाः (२)

सुन्ना असुन्नित्युपयाम* गृहीतोऽसीत्याहादिति देव-
 त्यास्तेन यानि हि दारुमयाणि पाचाण्यस्यै तानि
 योनेः समूतानि यानि मृन्मयानि साक्षात्तान्यस्यै
 तस्मादेवमाहुः^(४) वाग्वै पराच्यव्याकृतावदृत् ते देवा
 इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति सौऽब्रवीद्वरं
 वृणै मच्छच्चैवैष वायवे च सह (३)

गृह्याताः[†] इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामि-
 न्द्रा मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वा-
 गुद्यते^(५) तस्मात् सृष्टदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते दिव्या-
 यवे द्वौ हि स वराववृणीत^(६) ॥ ७ ॥

स्वदय^[१] सोमाः^[२] सहा^[३] एवि^[४] शतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः[‡] ॥

मित्रं देवा अब्रुवन्त्सोमः राजानः हनामेति
 सौऽब्रवीन्नाहः^१ सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तमब्रु-
 वन् हनामैवेति सौऽब्रवीद्वरं वृणै पर्यसैव मे सोमः
 श्रीणन्निति तस्मान्नैवावरुणं^२ पर्यसा श्रीणन्ति तस्मात्

* 'त्युपयाम'—इति ख ।

† 'गृह्याता'—इति ख ।

‡ इममनुवाक १ का० ४ प्र० ४ अ० ८ भाष्ये षोढा विभज्योद्भूतं व्याख्यत ।

१ 'नाहः'—इति सु० ।

२ 'वरुणं'—इति क ।

पशवोऽपाक्रामन् मित्रः सन् क्रूरमकरिति^(१) क्रूरमिव
खलु वा एषः (१)

करोति यः सोमैः यजते तस्मात् पशवोऽप
क्रामन्ति यन्मैवावरुणं पर्यसा श्रीणाति पशुभिरेव
तन्मित्रः समर्हयति पशुभिर्यजमानं^(२) पुरा खलु वा-
वैवं मित्रोऽवेदय मत् क्रूरं चक्रुः पशवः क्रमिष्य-
न्तीति † तस्मादेवमवणीत^(३) वरुणं देवा अब्रुवन्
त्वयाऽशुभुवा सोमः राजानः हनामेति सोऽब्रवीद्वरं
वृणो मर्ह्यं च (२)

एवैष मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैवा-
वरुणः सह गृह्यते तस्माद्राज्ञा राजान मःशुभुवा
घ्नन्ति वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रं^(४) न वा इदं दिवा न
नक्तमासीदव्याहृतं ते देवा मित्रावरुणावब्रुवन्निदन्नो
वि वासयत्मिति तावब्रूतां वरं वृणावहा एकं शुवाव-
त्पूर्वो ग्रहो गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः (३)

पूर्वो मैत्रावरुणाद् गृह्यते^(५) प्राणापानौ ह्येतौ
यदुपाः श्वन्तर्यामौ^(६) मित्रोऽहरजनयद्वरुणो रात्रिं ततो
वा इदं व्याच्छद्यन्मैत्रावरुणो गृह्यते व्युष्टौ^(७) ॥ ८ ॥

* 'मित्रो'—इति सु० ।

† 'क्रमिष्यन्तीति'—इति ख ।

एष^[१] चै^[२]न्द्रवायुवो^[३] द्वाविंशतिथ ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
पष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः* ॥

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन्
भिपजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रति धत्तमिति ताव-
ब्रूतां वरं दृणावहै ग्रह एव नावचापि गृह्यतामिति
ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः
प्रत्यधत्ता यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै^१ तौ देवा
अब्रुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ (१)

भिपजाविति तस्माद् ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतो
ह्ये^१ षोऽमेध्यो यो भिपक् तौ बहिष्यवमानेन पवयित्वा
ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् तस्माद्बहिष्यवमाने स्तुत
आश्विनो गृह्यते^२ तस्मादेवं विदुषा बहिष्यवमान
उपसद्यः^३ पवित्रं वै बहिष्यवमान आत्मानं मेव
पवयते^४ तयोस्त्रेधा भेषज्यं विन्यदधुरमौ तृतीयमसु
तृतीयं ब्राह्मणे तृतीयं तस्मादुदपावम् (२)

* इममनुवाकं १का० ४प्र० ५अनु० भाष्ये सप्तधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात् ।

† 'ह्ये^१ षो'—इति सु० ।

‡ 'उपसद्य'—इति सु० ।

§ 'वै बहि'—इति क ।

उपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निपाद्य भेषजं
 कुर्याद्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्धुकमस्य कृतं
 भवति^(४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादेकपात्रा
 द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा ह्वयन्त इति^(५) यदेकपात्रा
 गृह्यन्ते तस्मादेकान्तरतः प्राणो द्विपात्रा ह्वयन्ते
 तस्माद्द्वौ द्वौ बहिष्ठात्प्राणाः^(६) प्राणा वा एते यद्
 द्विदेवत्याः पशव इडा यदिडां पूर्वा द्विदेवत्येभ्य
 उपह्वयेत (३)

पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद् द्विदे-
 वत्यान् भक्षयित्वेडामुपह्वयते प्राणानेवात्मन् धित्वा
 पशूनुप ह्वयते^(७) वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः
 ओचमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति तस्मात्
 पुरस्ताद् वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुणं तस्मात्
 पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमाश्विनं तस्मात्
 सर्वतः ओचैण शृणोति^(८) प्राणा वा एते यद् द्विदे-
 वत्याः (४)

अरिक्तानि पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता अन्त-
 रतः प्राणा यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते
 तदनुयज्ञः रक्षाःस्यर्वचरन्ति यदरिक्तानि पात्राणि
 सादयति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसा मनन्वव-

चाराय^(८) दक्षिणस्य दविर्धानस्योत्तरस्यां वर्त्तन्याः
सादयति वाच्येव वाचं दधात्या^(९) तृतीयसवनात्
परि श्रेरे यज्ञस्य सन्तत्यै^(१०) ॥ ६ ॥

मनुष्यचरा^[१] बुदपाच^[२] मुपह्वयेत^[३] द्विदेवत्याः^[४] षट्-
चत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः* ॥

वृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसु-
राणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन् ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तेऽ-
न्योऽन्यं नाशक्नुवन् अभिवितुं ते देवाः शण्डामर्का-
वुषामन्त्रयन्त तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रहावेव नाव-
चापि गृह्येतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रामन्यिनाव-
गृह्णन् ततो देवा अभवन् परा सुरा यस्यैवं विदुषः
शुक्रामन्यिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा (१)

अस्य भ्रातृव्यो भवति^(१) तौ देवा अपनुद्यात्मन्
इन्द्रायाजुहवुरपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेति ब्रूयाद्यं
द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहाप नुदते^(२) स प्रथमः

* इममनुवाकं १ का० ४ प्र० ६, ७ अनु०-भाष्ये एकदशधा विभज्य व्याख्यत ।

† 'स्तेऽन्यो'—इति सु० । 'स्तेऽन्यो'—इति क ।

संक्षतिर्विश्वकर्मेत्येवैनावात्मन इन्द्राया जुहवुरिन्द्रो ह्ये-
तानि रूपाणि करिक्कदचर^(१)दसौ वा आदित्यः
शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपि गृह्य प्राञ्चौ निः (२)

क्रामतस्तस्मात् प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति^(२) प्रत्यञ्चा-
वावृत्य जुहुतस्तस्मात् प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति^(३) चक्षुषी
वा एते यज्ञस्य यच्छक्रा*मन्थिनौ नासिकौत्तरवेदि-
रभितः परिक्रम्य जुहुतस्तस्माद्भितो नासिकां
चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते सर्वतः परि-
क्रामतो रक्षसा मपहत्यै^(४) देवा वै याः प्राचीराहुतौ-
रजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् तास्ताभिः प्र (३)

अनुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् ता-
स्ताभिरपा नुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते
प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो
भ्रातृव्यान् प्र शुदते तस्मात् पराचीः प्रजाः प्रवीयन्ते
प्रतीचीर्जायन्ते^(५) शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजाः प्र-
जायन्ते चीश्चाद्याश्च सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि
शुक्रः शुक्रशोचिपा (४)

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीहि मन्थौ मन्थि-
शोचिषेत्याहृता वै सुवीरा या अचीरेताः सुप्रजा या

आद्या^(९) य एव वेदाव्यस्य प्रजा जायते नाद्या^(९)
 प्रजापतेरद्वयश्चयत् तत्परापतत्तद्विकङ्कत् प्राविशत्त-
 द्विकङ्कते नारमत तद्यवं प्राविशत् तद्यवेऽरमत
 तद्यवस्य (५)

यवत्व यद्वैकङ्कत मन्थिपाचं भवति सक्तुभिः
 श्रीणाति प्रजापतेरेव तच्चक्षु सम्भरति^(१०) ब्रह्मवा-
 दिनो वदन्ति कस्मात् सत्यान्मन्थिपाचः सद्यो नाश्रुत-
 इत्यार्तपाचः हीति ब्रूयाद्यदश्रुवीतान्योऽध्वर्युः स्या-
 दार्त्तिमर्हेत् तस्मान्नाश्रुते^(११) ॥ १० ॥

परा^{१)}* नि^{११)}प्य^{१)} शुक्रशोचिपा^{११)} यवस्य^{१)}
 सप्तचिःशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

देवा वै यद् यज्ञोऽकुर्वेत तदसुरा अकुर्वत् ते देवा
 आग्रयणाग्रान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णन् ततो वै तेऽग्रं
 पर्यायन् यस्यैव विदुष आग्रयणाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते-
 ऽग्रमेव समानान्ता पर्येति^(१) रुक्णवत्यर्चा भ्रातृव्य-

* 'आत्मना परा [१]' इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ४प्र० ८६ अमु० भाष्ये एकादशधा विभज्य व्याख्यत ।

वतो गृह्णीयाद् भ्रातृव्यस्यैव रुक्माग्रं समा नानां
पर्येति^(१) ये देवा दिव्येकादश स्थेत्याह (१)

एतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णा^(२)-
त्येप ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवा
ह्येप देवतया^(३) वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठ-
माना ते देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्णत
सामन्यत वागन्तर्यन्ति वै मेति साग्रयणं प्रत्यागच्छत
तदाग्रयणस्याग्रयणत्वम् (२)

तस्मादाग्रयणे वाग्वि सृज्यते यत्तूष्णीम्युर्वे ग्रहा
गृह्यन्ते^(४) यथा त्सारीयति म आखु इयति नाप
रात्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा
यज्ञमारभ्य वाच वि सृजते^(५) चिहिङ्करोत्युक्तातृनेव
तद्वर्णीते^(६) प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं
गृहीत्वा हिङ्करोति प्रजापतिरेव (३)

तत्प्रजा अभिजिघ्रति तस्माद् वत्सज्जातं गौरभि
जिघ्र^(७)त्यात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः सर्वने सवने
ऽभि गृह्णात्यात्मन्नेव यज्ञं सन्तनो^(८)त्युपरिष्ठादा
नयतिरेत एव तद्वधा^(९)त्यधस्तादुप गृह्णाति प्र
जनयत्येव तद्व^(१०) ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्
सत्याज्ञायत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती सर्वाणि सर्व-

नानि वहतीति (४) एष वै गायत्रिधै वत्सो यदाग्र-
यणस्तमेव तदभिनिवर्त्तः सर्वाणि सर्वानानि वहति
तस्माद् वत्समुपाकृतं गौरभिनि वर्त्तते^(१) ॥ ११ ॥

आह गाययणत्वमेवेति^(२) * विःश्रुतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः† ॥

(^१) यज्ञेन (^२) देवा (^३) ब्रह्मवादिना (^४) देवस्य (^५) प्राणो
(^६) देवा (^७) वाग् (^८) मित्रं (^९) यज्ञस्य (^{१०}) बृहस्पतिः (^{११}) देवा
एकादशः † ॥ ४१ ॥

(^१) यज्ञेन (^२) लोके पशुमान्स्यात् (^३) सर्वान् माध्यन्दिनं
(^४) वाग्वा (^५) अरिक्तानि (^६) तत्प्रजा अभ्येकपञ्चाशत् ॥ ४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

* ‘०त्व[२] प्रजापतिरे[३]वेति[४]’—इति क, ख, ग ।

† इसमनुवाकः का० ४ प्र० १०, ११ अनु० भाष्ये द्वादश्याश्च छत्तोऽद्वय व्याख्यत् ।

‡ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकास्तेषां भेदेभ्योऽपि प्रतीकपदानि ।

§ “(^१) यज्ञेन—० ता उपयद्मि (^२) देवा वै यज्ञमाप्नोधे (^३) ब्रह्मवादिन ०—
सत्त्वि (^४) देवस्य—० यावाण (^५) प्राण—० उपाश्रया (^६) देवा—०
उपाश्रयौ (^७) वाग्वै (^८) मित्रं (^९) यज्ञस्य शिरो (^{१०}) बृहस्पतिर्देवानां
(^{११}) देवा—० आययणायानेकादशः ॥ ११ ॥”—इति क, ख, ग ।

॥ ८४८० ६५०, ८८८० १५०, ६२८० १२५०, ६६८० ८५०, १००८०
१०५०, १०४८० १५५० । सु० प्रपाठके तु नास्तीति दाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

पञ्चम प्रपाठक ।

॥ हरिः ओम् ॥

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स वृत्रो वज्रादुद्यताद-
विभेत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते
प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्य प्रायच्छत् तस्मै द्वितीयमुद-
यच्छत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते
प्र दास्यामीति (१)

तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्
विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा
इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यमेव
प्रायच्छत्तं निर्मायम् भूतमहन् यज्ञो हि तस्य माया-
सौचदुक्थ्यो गृह्यत इन्द्रियमेव (२)

तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृहत्^(१) इन्द्राय त्वा वृह-
दंते वयस्वत् इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत्^(१) तस्मै त्वा
विष्णवे त्वेत्याहु यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति तस्माद्

विष्णुमन्वाभजति^(१) चिनिर्गृह्णाति चिर्हि स तं तस्म प्रा-
यच्छ^(२) देय ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनःपुनः (३)

ह्यस्मान्निर्गृह्णाति^(४) चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्य-
स्तस्मादुक्थ्यः हुतः सोमा अन्वायन्ति तस्मादात्मा
चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनु यन्ति तस्मादेको
बहनां भद्रो भवति तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दते^(५)
यदि कामयेताध्वर्यात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्त-
राहवनीयञ्च हविर्हानञ्च तिष्ठन्नव नयेत् (४)

आत्मानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि कामयेत्
यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदोहविर्हाने
तिष्ठन्नव नयेद् यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि
कामयेत सदस्यान् यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति सद आ-
लभ्याव नयेत् सदस्यानेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति^(६) ॥ १ ॥

इत्येव^(७)* पुनःपुन^(८)र्नयेत्^(९) त्रयस्त्रिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः † ॥

* 'इती[१]न्द्रियमेव[२]'—इति क, ख, ग ।

† द्रमसनुवाकं १ का० ४५० १२४नु०—भाष्ये सप्ताष्टं कत्वोद्धृत्य व्याख्यत् ।

आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद् भुव उत्तमो ग्रहाणां गृह्यते
 तस्मादायुः प्राणानामुत्तमं^(१) मूर्द्धान्दिवो अरुतिं
 पृथिव्या इत्याह मूर्द्धानमेवैनं५ समानानां करोति^(२)
 वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरं५ हि देव-
 तयायु^(३)रुभयतो वैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा
 अधस्ताच्चोपरिष्टाच्चा^(४)र्द्धिं नोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्द्धौ
 भुवस्तस्मात् (१)

अर्ध्यर्वाङ् प्राणोऽन्येषां प्राणानां^(१)मुपोतेऽन्ये ग्रहाः
 साद्यन्तेऽनुपोते भुवस्तस्मादुस्पृश्याः प्रजाः प्रति-
 तिष्ठन्ति माःसेनान्या^(२) असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं
 पर्याचिकीर्षन् तां देवा भुवेणाद्वहन् तद् भुवस्य भुव-
 त्वं यद् भुव उत्तरतः साद्यते धृत्या^(३) आयुर्वा एतद्
 यज्ञस्य यद् भुव आत्मा होता यद्वोत्तमसे भुवमव-
 नयत्यात्मन्नेव यज्ञस्य (२)

आयुर्दधाति^(१) पुरस्तादुक्थयस्यावनीय इत्याहुः पुर-
 स्ताद्यायुपो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहुर्मध्यमेन
 ह्यायुपो भुङ्क्ते उत्तरार्द्धेऽवनीय इत्याहुरुत्तमेन ह्यायुपो
 भुङ्क्ते^(२) वैश्वदेव्या मृचि शस्यमानायामव नयति
 वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजास्त्रेवायुर्दधाति^(३) ॥ २ ॥

तस्माद्^[१] यज्ञ^[२]स्यैकान्नचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः † ॥

यज्ञेन वै देवा सुवर्गं लोकमायन् तैऽमन्यन्त
मनुष्या नोऽन्वा भविष्यन्तीति ते संवत्सरेण योपयित्वा
सुवर्गं लोकमायन् तमृपय ऋतुग्रहैरेवानु प्राजानन्
यद्वतुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै^(१) द्वादश
गृह्यन्ते द्वादशमासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै^(२)
सह प्रथमौ गृह्येते सहात्तमौ तस्माद् दौर्धावृत्^(३)
उभयतोमुखमृतुपात्रं भवति कः (१)

हि तद्वेदु यतः ऋतूनां मुखं * मृतुना प्रेष्येति पट् कृत्व
आह पञ्चा ऋतवः ऋतूनेव प्रीणान्यतुभिरिति चतु-
श्चतुष्पद एव पशून् प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतुनाह द्वि-
पद एव प्रीणा^(४)त्यृतुना प्रेष्येति पट् कृत्व आहर्तुभि-
रिति चतुस्तस्माच्चतुष्पाद पशवः ऋतूनुपजीवन्ति
द्विः (२)

* ‘अर्द्धी भुवस्तस्माद्[१] एव’-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ४प्र० १३अनु० भाष्ये दशाष्ट कृतोद्धृत्य व्याख्यत् ।

पुनर्कृतुनाह तस्माद् द्विपादश्चतुष्पदः पशून्पुं
जीव^(१)न्यृतुना प्रेष्येति पट् कृत्वा आहर्तुभिरिति चतुर्दिः
पुनर्कृतुनाह क्रमणमेव तत् सेतुं यजमानः कुरुते
सुवर्गस्य लोकस्य समंध्य^(२) नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत्
यदन्योऽन्यमनु प्र पद्येत्तर्तुर्कृतुमनु प्र पद्येत्तर्तवो मो-
हुकाः स्युः^(३) (३)

प्रसिद्धमेवाध्वर्युदेक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रति-
प्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः पण्मासो दक्षिणेनैति
पडुत्तरेणो^(४)पयामगृहीतोऽसि सप्तर्षीस्यः हस्पत्याय
त्वत्याहास्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत् प्री-
णाति^(५) ॥ ३ ॥

को^(१) द्वि^(२)* स्युश्चतुस्त्रिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः† ॥

सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यद्वेतुग्रहा ज्यो-
तिरिन्द्राग्नौ यदैन्द्राग्नमृतुपात्रेण गृह्णाति ज्योतिरे-
वास्मा उपरिष्ठाद् दधाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या^(१)
ओजोमृतो वा एतौ देवान्ता यदैन्द्राग्नौ यदैन्द्राग्नौ

* 'को[१] जीवन्ति द्वि[२]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ४५० १४अनु० भाष्ये दशांश कृत्वोद्भूत व्याख्यत ।

गृह्यत ओज एवाव रुन्धे^(१) वैश्वदेवः शुक्रपाचेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः शुक्रो यद्वैश्वदेवः शुक्रपाचेण गृह्णाति तस्मादसावादित्यः (१)

सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदेति तस्मात्सर्व एव मन्थते मां प्रत्युदगादिति^(२) वैश्वदेवः शुक्रपाचेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यद्वैश्वदेवः शुक्रपाचेण गृह्णाति प्रजास्वेव तेजो दधाति^(३) ॥ ४ ॥

आदित्यस्त्रिंशच्च* ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः† ॥

इन्द्रो मरुद्भिः साविद्येन माध्यन्दिने सर्वने वृचमह्वन्यन्माध्यन्दिने सर्वने मरुत्वतीया गृह्यन्ते वार्षघ्ना एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते^(१) तस्य वृचं जघ्रुष कृतवो सुह्यन्त्स कृतुपाचेण मरुत्वतीयानगृह्णात्ततो वै स कृतून् प्राजानाद्यद्वैतुपाचेण मरुत्वतीया गृह्यन्त कृतूनां प्रज्ञात्यै^(२) वज्रं वा एतं यजमानो भ्रातृव्यायु प्रहरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथमेन (१)

* ' तस्मादसावादित्य[१]स्त्रिंशच्च '—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १ क० ४ प्र० १५, १६ अनु०-भाष्ये चतुरंशं हत्वोद्भूतं आख्यत् ।

यच्छति* प्र हरति द्वितीयेन स्पृणुते तृतीये^(१)नायुध
 वा एतद् यजमान् सः स्फुरते यन्मरुत्वतीया धनुरेव
 प्रथमो ज्या द्वितीय इषुस्तृतीय^(२) प्रत्येव प्रथमेन धत्ते
 वि सृजति द्वितीयेन विध्यति तृतीयेने^(३)न्द्रो वृचः
 हृत्वा परां परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमान् स
 हरितोऽभवत्स एतान्मरुत्वतीयानात्मस्पर्णानपश्यत्
 तानगृह्णीत (२)

प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनात्मानं
 तृतीये^(४)नात्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते
 यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं द्विती-
 येनात्मानं तृतीयेने^(५)न्द्रो वृचमहन् तं देवा अब्रुवन्म-
 हान्वा अयमभूद्यो वृचमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महे-
 न्द्रत्वः स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत वृचः हृत्वा-
 न्यासु देवतासु (३)

अधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान्
 उद्धारतेऽन्यासु प्रजास्वधि^(६) शुक्रपाचेण गृह्णाति यज-
 मानदेवत्यो वै माहेन्द्रस्तेजः शुक्रो यन्माहेन्द्रः शुक्र-
 पाचेण गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति^(७) ॥ ५ ॥

प्रथमेना^[१]ष्टुक्लीत^[२] देवता^[३]स्वष्टाविंशतिश्च ॥५॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः* ॥

अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनम^१
पक्ष्मस्या उच्छेपणमददुस्तत्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै
चत्वार आदित्या अजायन्त^(१) सा द्वितीयमपक्ष्म सा-
मन्यतोच्छेपणान् इमेऽक्षत् यदग्रे प्राशिष्यामीतो मे
वसीयाःसो जनिष्यन्त इति साग्रे प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त
तस्यै बृहमाण्डमजायत्^(२) सादित्येभ्य एव (१)

तृतीयमपक्ष्मभोगाय म इदं आन्तमस्त्विति तेऽब्रुवन्
वरं दृणामहै योऽतो जायाता अस्माकं स एको
ऽस्योऽस्य प्रजायामृध्याता अस्माकं भोगाय भवादिति
ततो विवस्वानादित्योऽजायत् तस्य वा इयं प्रजा य-
न्मनुष्यास्तास्वेक एवर्द्धो यो यजते स देवानां भोगाय
भवति^(३) देवा वै यज्ञात् (२)

रुद्रमन्तरायन्स आदित्यान्वाक्मत् ते द्विदेव-
त्यान् प्रापद्यन्त तान्न प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि वध्यं प्र-

* इममनुवाकं १ का० ४ प्र० १७-२१ अनु०-भाष्ये नवाग्रं कृतोद्धृत्य व्याख्यत् ।

गृह्यते तृतीयस्य सर्वनस्योद्यत्यै^(४) सवितृपात्रेण वैश्वदेवं
 कलशाद् गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः
 सविता प्रसवानामीशे यत् सवितृपात्रेण वैश्वदेवं
 कलशाद् गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै प्रजाः प्र (२)

जनुयति^(५) सोमे सोममभि गृह्णाति रेत एव तद-
 धाति^(६) सुशर्मासि सुप्रतिष्ठान इत्याह सोमे हि सो-
 ममभि गृह्णाति प्रतिष्ठित्या^(७) एतस्मिन् वा अपि ग्रहे
 मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुशर्मासि सुप्रतिष्ठा-
 न इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति वृहदित्याह
 देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन
 करोति (३)

एतावतीवै देवतास्ताभ्य एवैनः सर्वाभ्यो गृह्णा^(८)-
 त्वेप ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो
 ह्येषः^(९) ॥ ७ ॥

विश्वे^(१) प्र^(२) करो^(३) त्वेकान्नविःशुतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः[†] ॥

* “प्र[२] पितृभ्य एवैतेन करो[३]”—इति क, ख ।

† इममनुवाक १ का० ४ प्र० २३-२६ अनु०-माध्वे नवाष्ट कलोज्ज्वल यास्यत् ।

प्राणो वा एष यदुपांशुयदुपांशुपात्रेण प्रथम-
 श्चात्तमश्च ग्रहौ गृह्येते प्राणमेवानुं प्र यन्ति प्राणमनू-
 चन्ति^(१) प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपांशुः
 पत्नीः प्रजाः प्र जनयन्ति यदुपांशुपात्रेण पत्नीवत-
 माग्रयणाद् गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय तस्मात्प्राणं
 प्रजा अनु प्र जायन्ते^(२) देवा वा इत इतः पत्नीः
 सुवर्गम् (१)

लोकमजिगांसन् ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् त
 एतं पत्नीवतमपश्यन् तमगृह्णत ततो वै ते सुवर्गं लोकं
 प्राजानन् यत्पत्नीवतो गृह्येते सुवर्गस्य लोकस्य प्र-
 ज्ञात्यै^(१) स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं
 वज्रं कृत्वाऽघ्नन् तं निरिन्द्रियं भूतमगृह्णन् तस्मात्
 स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात् पुंस उप-
 स्तितरम् (२)

वृद्धन्ति यद् घृतेन पत्नीवतः श्रीणाति वज्रेणैवैनं
 वशं कृत्वा गृह्णा^(१)त्युपयामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उप-
 यामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र जायन्ते^(२) बृहस्पतिसुतस्य
 त इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः
 प्र जनयती^(१)न्दो इत्याह रेतो वा इन्दू रेत एव तद्-
 धा^(२)तीन्द्रियाव इति (३)

घासं प्र यच्छेत्प्रहृत्य परिधीञ्जुहोति निराधाना-
भ्यामेव घासं प्र यच्छ^(१)त्युन्नेता जुहोति यातयामेव
ह्येतच्चैर्ध्वर्युः स्वगाक्षतो यदध्वर्युर्जुहुयाद् यथा विमुक्तं
पुनर्युनक्ति तादृगेव त^(२)च्छीर्षन्नधि निधाय जुहोति
शीर्षतो हि समभव^(३)द्विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हीन्द्रो
वृचमहन्त्समृध्यै^(४) पशवो वै हारियोजनीर्यत्समिन्द्या
दल्पाः (३)

एनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् यन्न समिन्द्याद्बृहव
एनं पशवोऽभुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् मनमा समं बाधत
उभयं करोति बृहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्त^(५)
उन्नेतर्युपहवमिच्छन्ते य एव तत्र सोमपीथस्तमेवाव
रुन्धत^(६) उत्तरवेद्यां नि वपति पशवो वा उत्तरवेदिः
पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव पशून् प्रतिं षापय-
न्ति^(७) (४) ॥ ६ ॥

अश्रीणा^(१)दन्तराधानाभ्या^(२)मल्पाः^(३)स्थापयन्ति^(४)
॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः* ॥

ग्रहान् वा अनु प्रजाः पशवः प्र जायन्त^(१) उपाश-
 श्वन्तर्यामावजावयः शुक्रामन्यिनौ पुरुषा ऋतुग्रहाने-
 कशफा आदित्यग्रहं गाव^(२) आदित्यग्रहो भूर्यिष्ठाभि-
 र्ऋग्मिष्ट्यते तस्माद्गावः पशूनां भूर्यिष्ठा^(३) यत् चिर-
 पाशुः हस्तेन विगृह्णाति तस्माद् दौ चीनजा जन-
 यत्य^(४) यावयो भूयसीः^(५) पिता वा एष यदाग्रयणः
 पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत् कलशाद् गृह्णी-
 याद्यथा पिता (१)

पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तद्^(६) यत् कलश उप-
 दस्येदाग्रयणाद् गृह्णीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उप-
 धावति तादृगेव तद्^(७) यदात्मा* वा एष यज्ञस्य यदा-
 ग्रयणो यद्गर्हो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणाद् गृह्णी-
 यादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करो^(८)त्यविज्ञातो वा एष
 गृह्यते यदाग्रयण स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति
 तस्मात् (२)

गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा^(९)वभूयमव यन्ति परा
 स्थालीरस्यन्त्युदायव्यानि हरन्ति तस्मात् स्त्रियं जातां
 परास्यन्त्युत्पुमांसः हरन्ति^(१०) यत्पुरोरुचमाह यथा
 वस्यस आहरति तादृगेव तद्यद् ग्रहं गृह्णाति यथा

* “तदात्मा”—इति ख, मु०-पुस्तकेऽपि, परं पदपाठविरुद्ध ।

वस्यस आहृत्य प्राह तादृगेव तद्यत् सादयति यथा
वस्यस उपनिधायपक्रामति तादृगेव तद्यत्^(१) (३)

वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यद्वा
तद् हृदं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्ठादुप-
यामा कृचा यज्ञस्य धृत्यै^(१) ॥ १० ॥

पिता^(१) तस्माद्^(२) यद्^(३) अष्टादश च ॥ १०* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः† ॥

प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि^(१) यानि परा-
चीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति पराडिव
ह्यसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोक-
मभि जयति पुनः पुनरिव ह्ययं लोकः^(२) प्रान्यानि
पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयु-
ज्यन्ते तान्यन्वोपधयः परा भवन्ति यानि पुनः (१)

* “यथा पिता^(१) तस्माद्^(२) यद्^(३) अष्टादश च ॥ १० ॥”-
इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १ क० ४ प्र० २८ चतु०-भाष्ये द्वादशांशं द्वाविंशत्य आख्यम् ।

प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोपधयः पुनरा भवन्ति^(१) प्रान्यान्ति
 पाचाणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयु-
 ज्यन्ते तान्यन्वारण्याः पशवोऽरण्यमप यन्ति यानि
 पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु ग्राम्याः पशवो ग्राममुपाव-
 यन्ति^(२) यो वै ग्रहाणां निदानं वेदं निदानवान्
 भवत्याज्यमित्युक्तं तद्वै ग्रहाणां निदानं यदुपांशु
 शः सति तत् (२)

उपांश्वन्तर्यामयोर्यदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद्वै
 ग्रहाणां निदानं य एवं वेदं निदानवान् भवति^(३) यो
 वै ग्रहाणां मियुनं वेदं प्र प्रजया पशुभिर्मियुनैर्जायते
 स्थालीभिरन्ये ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य एतद् वै
 ग्रहाणां मियुनं य एवं वेदं प्र प्रजया पशुभिर्मियुनै-
 र्जायतु^(४) इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभौषहापिवत्स विष्टब्धः (३)

व्यार्च्छत्स आत्मन्नारमणं नाविन्दत्स एताननु-
 सवनं पुरोडाशानपश्यत्तान्निरवपत्तैर्वै स आत्मन्ना-
 रमणमकुरुत् तस्मादनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्ते
 तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां प्राश्नीयाद्वात्मन्नेवारमणं
 कुरुते नैनः सोमोऽति पवते^(५) ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किम् (४)

यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः करम्भः परिव्रापः

पुरोडाशः पयस्या तेन पुष्करिष्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्त-
त्वम्^(८) ॥ ११ ॥

पुन^(१)स्तद^(२) विघड्^(३) किं^(४) चतुर्दश च ॥ ११* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः† ॥

(१)इन्द्र (२)आयु (३)र्यज्ञेन (४)सुवर्गा(५)येन्द्रो (६)रदिति-
(७)रन्तर्यामपात्रेण (८)प्राण (९)इन्द्रो (१०)ग्रहान् (११)प्रैका-
दश† ॥ ५४ ॥

(१)इन्द्रो वृचाय (२)पुनर्कृतुनाह (३)मिथुनं पशवो
(४)नेष्टः पत्नी^(५)मुपाश्वन्तर्यामयोर्द्विचत्वारिंशत् ॥ ५५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

* “भवन्ति यानि पुनः [१] अस्तसि तद[२]”-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १का० ४प्र० २८अनु०-भाष्ये व्युत्था विभज्योद्धृत्य ग्राह्यत् ।

‡ “(१)इन्द्रो वृचाया(२)युर्वै (३)यज्ञेन (४)सुवर्गाये(५)न्द्रो मस्तद्वि(६)रदिति-
(७)रन्तर्यामपात्रेण (८)प्राणो वै ०-० पात्रेण(९)न्द्रो वृधमहन् तस्य
(१०)ग्रहान् वै (११)प्रान्यानि पात्राण्येकादश ॥ ११ ॥”-इति क, ख, ग ।

§ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकास्तेषां मेवेमानि प्रतीकप्रदानि ।

॥ १०६८० ६पं०, १०६८० १८पं०, ११४८० ५पं०, ११८८० १४पं०,

१२४८० ८पं० । सु०-पुस्तके तु ग्राह्येतद्वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

यल प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्वयन्ते यद्वाक्षिणानि^(१)
 द्वाभ्यां गार्हपत्य जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या
 आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवा क्रमने^(२) सदेऽभ्यैति
 सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^(३) सौरोभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये
 जुहोत्यमुमेवैनं लोकः समारोहयति नयवत्यर्चाग्नीध्रे
 जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै^(४) दिवं गच्छ सुवः
 पतेति हिरण्यम् (१)

हुत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^(१) रूपेण
 वा रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण द्यासा रूपमभ्यैति यद्वि-
 रण्येन^(२) तुथो वा विश्ववेदा वि भजत्वित्याह तुथो ह
 स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति तेनैवैना
 वि भजत्येतत्ते अग्ने राधः (२)

येति सोमच्युतमित्याहुः सोमच्युतश्च ह्यस्य राध
 येति^(८) तन्मित्रस्य पृथा नयेत्याहुः शान्त्या^(९) कृतस्य पृथा
 प्रेतं चन्द्रदक्षिणा इत्याहुः सत्यं वा कृतश्च सत्येनैवैना
 कृतेन वि भजति^(१०) यज्ञस्य पृथा सुविता नयन्ती-
 रित्याहुः यज्ञस्य ह्येताः पृथा यन्ति यदक्षिणा^(११) ब्राह्म-
 णमुच्य राध्यासम् (३)

अपिमार्यमित्याहुः वै ब्राह्मण अपिरार्यो यः
 शुश्रुवान् तस्मादेवमाहुः^(१२) वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्ष-
 मित्याहुः सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^(१३) यतस्व सदस्यै-
 रित्याहुः मित्रत्वाया^(१४) स्मदावा देववा गच्छतु मधुमतीः
 प्रदातारमा विशन्तेत्याहुः वयमिह प्रदातारः सोऽस्मा-
 नमुच्य मधुमतीरा विशन्तेति (४)

वावैतदाहुः^(१५) हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं
 ज्योतिरेव पुरस्तादन्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्वा^(१६)
 अग्रोधं ददात्य*मिमुखानेवर्तून् प्रीणाति^(१७) ब्रह्मणे
 ददाति प्रसूत्यै होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यज्ञो-
 नात्मानमेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्द्धयति^(१८) ॥ १ ॥

हिरण्य^[१] राधो^[२] राध्यासु^[३]मित्य^[४]ष्टाविंश-
शब्द* ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः† ॥

स्मिष्टयजू^[५]पि जुहोति यज्ञस्य समिध्यै यद्वै यज्ञस्य
क्रूरं यद्विलिष्टं यदुत्येति यन्नात्येति यदतिकरोति य-
न्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति^[६] नव जुहोति नव
वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण यज्ञः समितो यावानेव
यज्ञस्तं प्रीणाति^[७] षडृग्मियाणि जुहोति षड्वा कृतव
कृतूनेव प्रीणाति चीणि यजू^[८]पि (१)

त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति^[९] यज्ञ
यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याहु यज्ञपतिमेवैनं गमयति
स्वां योनिं गच्छेत्याहु स्वामेवैनं योनिं गमय^[१०]त्येष तै
यज्ञो यज्ञपते सहस्रक्तवाकः सुवीर इत्याहु यजमान
एव वीर्यं दधाति^[११] वासिष्ठो ह सात्यह्व्यो देवभागं
पप्रच्छ यत्सृज्यान् बहुयाजिनोऽयौ यज्ञो यज्ञे (२)

* “ राध्यासु [३] मयुमतीराविशतेषु [४] ष्टाविंशशब्द ”-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ४प्र० ४३ अ०-भाष्येऽष्टादशाष्ट कृतोद्भवयाख्यत् ।

य॒ज्ञं प्र॒त्य॑ति॒ष्ठि॒पा॒३ य॒ज्ञप॒ता॒३वि॒ति॒ स हो॒वाच॑
 य॒ज्ञप॒ता॒वि॒ति॒ स॒त्या॒द्वै सृ॒ज्याः॑ परा॑ बभूवुरि॒ति॒ हो॒वाच॑
 य॒ज्ञे वा॒व य॒ज्ञः प्र॑ति॒ष्ठाप्य॑ आसीद्यज॑मान॒स्याप॑राभावा-
 येति॑^(१) दे॒वा गा॒तुवि॒दो गा॒तु वि॒त्त्वा गा॒तुमि॒तेत्या॑ह
 य॒ज्ञ ए॒व य॒ज्ञं प्र॑ति॒ष्ठाप॑यति॒ यज॑मान॒स्याप॑राभावाय^(२)
 ॥ २ ॥

यजू॑ऽपि १ य॒ज्ञ १ एक॑चत्वारिं॑ऽशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
 पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः * ॥

अ॒वभृ॑थ॒ यजू॑ऽपि जु॒होति॑ यदे॒वावा॑चीन॒मेक॑हाय-
 नादेनः॑ क॒रोति॑ तदे॒व तैर॑व यज॒ते^(१) ऽप्ये॒वभृ॑थम॒वैत्य॑सु
 वै वरु॑णः सा॒क्षादे॒व वरु॑णम॒व यज॒ते^(२) व॒र्त्मना॑ वा
 अ॒न्वित्य॑ य॒ज्ञः रक्षा॑ऽसि जिघा॑ऽसन्ति॒ साम्ना॑ प्र॒स्तोता॑-
 न्ववै॑ति॒ साम् वै र॑क्षो॒हा रक्ष॑सामप॒हृत्य॑^(३) वि॒र्निध॑न
 मुपै॑ति॒ चय॑ इ॒मे लो॒का ए॒भ्य ए॒व लो॒केभ्यो॑ रक्षा॑ऽसि
 (१)

अप॑ हन्ति^(४) पुरु॑षःपुरु॑षो नि॒धन॑मुपै॑ति पुरु॑षः-
 पुरु॑षो हि र॑क्षस्वी रक्ष॑सामप॑हत्या^(५) उ॒रु॒ हि राजा॑
 वरु॑णश्चकारेत्या॑ह प्रति॑ष्ठित्यै^(६) श॒तं ते॑ राजन् भि॒षजः
 सह॑स्रमित्या॑ह भेष॑जमे॒वास्मै॑ करो^(७)त्यभि॑ष्ठितो वरु॑-
 णस्य॑ पाश॒ इत्या॑ह वरु॑णपा॒शमे॒वाभि॑ ति॑ष्ठति^(८) ब॒र्हि-
 र॒भि जु॑होत्याहु॑तीनां प्रति॑ष्ठित्या अथो॑ अग्नि॒वत्ये॒व
 जु॑हो^(९)त्यप॑ब॒र्हिपः॑ प्रया॒जान् (२)

य॒जति॑ प्र॒जा वै ब॒र्हिः प्र॒जा ए॒व वरु॑णपा॒शान्मु॑ञ्च^(१०)-
 त्याज्य॑भागौ यजति य॒ज्ञस्यै॒व चक्षु॑षी नान्तरै॑ति^(११)
 वरु॑णं यजति वरु॑णपा॒शादे॒वैनं॑ मु॒ञ्च^(१२)त्यग्नी॒वरु॑णौ
 यजति सा॒क्षादे॒वैनं॑ वरु॑णपा॒शान्मु॑ञ्च^(१३)त्यप॑ब॒र्हिपा॒वनू-
 या॒जौ य॑जति प्र॒जा वै ब॒र्हिः प्र॒जा ए॒व वरु॑णपा॒शान्मु॑-
 ञ्चति^(१४) च॒तुरः॑ प्रया॒जान् य॑जति द्वा॒वनूया॒जौ षट्
 सम्प॑द्यन्ते षड्वा ऋ॒तवः॑ (३)

ऋ॒तुष्वे॒व प्रति॑तिष्ठ^(१५)त्यव॑भृ॒य नि॒चङ्क॑णेत्या॑ह यथो-
 दितमे॒व वरु॑णम॒व यज॑ते^(१६)समु॒द्रे ते॑ हृ॒दय॑म॒स्वन्त-
 रित्या॑ह समु॒द्रे द्यन्त॑वरु॑णः^(१७) सन्त्वा॑ वि॒शन्त्वो॒पधी॑रु-
 ताप् इत्या॑हा॒हिरे॒वैन॒मोप॑धीभिः सम्य॒ञ्च द॑धाति^(१८)
 दे॒वो॒रा॒प ए॒व वो॒ गर्भ॑ इत्या॑ह यथा॒यजु॑रे॒वैतत्^(१९) य॒श्वो
 वै (४)

सोमो यद्विन्दनां भक्षयेत् पशुमान्त्याद्वरुणस्त्वेन
 गृह्णीयाद्यन्न भक्षयेदपशुः स्यान्नैनं वरुणो गृह्णीयादु-
 पस्पृश्यमेव पशुमान् भवति नैनं वरुणो गृह्णाति^(१)
 प्रति यतो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशादेव नि-
 मुच्यते^(१) प्रतीक्षमा यन्ति वरुणस्यान्वहित्या^(१) रधो-
 स्येधिपीमहीत्याह समिधैवाग्निं नमस्यन्तः (५)

उपायन्ति^(१) तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज
 एवात्मन् धत्ते^(१) ॥ ३ ॥

रक्षाऽसि^(१) प्रयाजाऽनृतवो^(१) वै^(१) नमस्यन्तो^(१)
 द्वादश च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः† ॥

स्फ्येन वेदिमुद्धरन्ति रथाष्टेण वि मिमीते यूपं
 मिनाति त्रिष्टुतमेव वज्रं सुभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति
 स्तृत्यै^(१) यदन्तर्वेदि मिनुयादेवलोकमभि जयेद् यद्वि-
 वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य सन्धौ मिनात्युभयौलोक-
 योरुभजित्या^(१) उपरसमितां मिनुयात् पितृलोकका-

• “लोकैभ्यो रक्षाऽसि[१]”—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० ४५० ४५ अतु०-माये षतुर्विंशतिं लोकोद्वयं यात्यत् ।

मस्य रश्नसंस्मितां मनुष्यलोककामस्य चपांसंस्मि-
तामिन्द्रियकामस्य सर्वान्त्समान् प्रतिष्ठाकामस्य ये
चर्या मध्यमास्तान्त्समान् पशुकाम^(१)स्यैतान् वै (१)

अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव भवन्ति^(२) व्यति-
पजेदितरान् प्रजयैवैनं पशुभिर्व्यतिपजति^(३) यं काम-
येत प्रमायुकः स्यादिति गर्त्तमितं तस्य मिनुयादुत्त-
राङ्गं वर्षिष्ठमथ ह्रसीयाःसमेपा वै गर्त्तमिद्यस्यैवं
मिनोति ताजक् प्र मीयते दक्षिणाङ्गं वर्षिष्ठं मिनुयात्
सुवर्गकामस्याथ ह्रसीयाःसमाक्रमणमेव तत् सेतुं
यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^(४) (२)

यदेकस्मिन् यूपे द्वे रश्ने परिव्ययति तस्मादेको
द्वे जाये विन्दते यन्नैकाः रश्नां द्वयोर्यूपयोः परि-
व्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते^(१) यं कामयेत्
स्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिपजेत् स्येवास्य जायते
यं कामयेत् पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्र वेष्टयेत्
पुमानेवास्य (३)

जायते^(२)सुरा वै देवान् दक्षिणत उपानयन् तान्
देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं यद्-
क्षिणत उपशय उपशये भाटव्यापनुत्यै^(३) सर्वे वा अन्ये
यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्तस्य यजमानः

पशुर्यन्न निर्दिशेदार्तिमाच्छेद् यजमानोऽसौ ते पशु-
रिति निर्दिशेद् यं द्विष्याद्यमेव (४)

द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति^(*) यदि न द्विष्यादा-
खुस्ते पशुरिति ब्रूयान्न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नार-
ण्यान्^(१) प्रजापतिः प्रजा असृजत् सोऽन्नाद्येन व्याजत्
स एतामेकादशिनीमपश्यत् तया वै सोऽन्नाद्यमवारु-
न्धत् यद्दश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन्नं विराड्
विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे (५)

य एकादश स्तन* एवास्यै स दुह एवैनां तेन^(१)
वज्रो वा एषा सम्मौयते यदेकादशिनी सेश्वरा पुर-
स्तात् प्रत्यच्च यज्ञः सम्मदितोर्यत् पालीवतं मिनोति
यज्ञस्य प्रत्युतन्ध्यै सयत्वाय^(१) ॥ ४ ॥

वै^(१) समष्ट्या^(१) अस्यै^(१) व^(१) † रुन्धे^(१) त्रिःशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः † ॥

* “एकादश स्तन” — इति मु० ।

† “समष्टी[२] पुमानेवास्यै[३] यमेव[४]” — इति क, ख, ग ।

‡ तत्रैव माथे तत इममप्यनुवाकं त्रयोदशधा विभज्योक्तं व्यास्यत् ।

प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत् स रिरिचानोऽमन्यत् स
 एता मेकादशिनी मपश्यत्तया वै स आयुरिन्द्रियं
 वीर्यं मात्मन्धत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो
 यजते स एतर्हि रिरिचान इव यदेपैकादशिनी भव-
 त्यायुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते^(१) प्रैवाग्ने-
 येन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः (१)

सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो
 भवति ब्रह्मा वै देवानां बृहस्पतिर्वृक्षगैवास्मै प्रजाः
 प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा
 एवास्मै प्र जनयतीन्द्रियमेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशं मारु-
 तेनौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो निर्वरुण-
 त्वाय वारुणो^(१) मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं
 यजमाने दधाति (२)

पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अन्न-
 मन्नमेव पुरस्ताद् धत्ते तस्मात् पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्र-
 मालभ्य मारुत मा लभते विद्वै मरुतो विशमेवास्मा
 अन्तु बध्नाति^(१) यदि कामयेत् योऽवगतः सोऽप रुध्यतां
 योऽपरुद्धः सोऽव गच्छत्वित्यैन्द्रस्य लोके वारुण मा
 लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रम् (३)

य एवावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुद्धः सोऽव

गच्छति^(१) यदि कामयेत प्रजा मुह्येयुरिति पशून् व्यति-
पजेत् प्रजा एव मोहयति^(१) यदभिवाहृतोऽपां वारुण-
मा लभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयाद् दक्षिणत उदञ्च मा-
लभतेऽपवाहृतोऽपां प्रजानामवरुणग्राहाय^(१) ॥ ५ ॥

रेतो^(१) दधा^(१)त्यैन्द्रं^(१) * सप्तचिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः† ॥

इन्द्रः पत्न्या मनुमयाजयत् तां पर्यग्निकृतामद-
सृजत् तया मनुराधोद्यत् पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृ-
जति यामेव मनुर्कडिमाधोत्तामेव यजमान ऋधोति^(१)
यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञं परा-
भवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन पात्नीवतः
संस्थापयेति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं
यजमानोऽनु प्रति तिष्ठ^(१)तीष्टं वपया (१)

भवत्यनिष्टं वशयाथ पात्नीवतेन प्रचरति तीर्थे एव
प्रचरत्यथो एतच्छेवास्य याम^(१)स्त्वाप्नो भवति त्वष्टा वै

* “यजमाने दधाति(२) लोक ऐन्द्रं(३)” — इति क, ख, ग ।

† इममपि तत्रैव तल उत्तरं षष्ठं श्रुत्वोद्भूतं ध्यायत् ।

रेतसः सिक्तस्य^१ रूपाणि वि करोति तमेव दृषाणं^२
पत्नीषपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति^(१) ॥ ६ ॥

वपया^(१) पटचिः^२ शच ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः* ॥

घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिपुण्वन्ति यत्सौम्यो भव-
ति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव त^(१) द्यदुत्त-
राहं वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं^२ दध्याद्
दक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितॄणां^३ दिक् स्वायामेव दिशि
पितॄन्निरवदयत^(१) उज्ञातभ्यो हरन्ति सामदेवत्यो वै
सौम्यो यदेव साम्नश्छन्वट्कुर्वन्ति तस्यैव स शान्ति^(१)-
रव (१)

ईक्षुन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते^(१) य
आत्मानं न परिपश्येद्वितासुः स्यादभिदुदिं कृत्वावे-
क्षेत तस्मिन् ह्यात्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव
पवयते^(१) यो गतमनाः स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः
परागतं यद्वा मे अपरागतं राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु
धारयामसीति मन एवात्मन् दाधार (२)

* तथेममपि चतुरश्रं हत्वोद्धृत्य तत्रैव ततोऽप्युत्तरम् । † 'पितॄणां' ख ।

गच्छति^(५) यदि कामयेत प्रजा मुह्येयुरिति पशून् व्यति-
पजेत् प्रजा एव मोहयति^(५) यदभिवाहृतोऽपां वारुण
मा लभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयाद् दक्षिणत उदञ्च मा
लभतेऽपवाहृतोऽपां प्रजानामवरुणग्राहाय^(५) ॥ ५ ॥

रेतो^(५) दधा^(५)त्यैन्द्रं^(५) * सप्तचिःश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः† ॥

इन्द्रः पत्न्या मनुमयाजयत् तां पर्यग्निकृतामुद-
सृजत् तया मनुराभोद्यत् पर्यग्निकृतं पालीवतमुत्सृ-
जति यामेव मनुर्कृद्भिमाभोत्तामेव यजमान अभोति^(५)
यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञं परा-
भवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन पालीवतः
संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं
यजमानोऽनु प्रति तिष्ठ^(५)तीष्टं वपया (१)

भवत्यनिष्टं वशयायं पालीवतेन प्र चरति तीर्थं एव
प्रचरत्यथैव एतद्धोवास्य याम^(५)स्त्वाप्नो भवति त्वष्टा वै

* “यजमाने दधाति(२) लोका ऐन्द्रं(३)” — इति क, ख, ग ।

† इममपि तत्रैव तत उत्तरं षडंशं सप्तोऽथ आख्यत् ।

रेतसः सिक्तस्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं
पत्नीषपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति^(४) ॥ ६ ॥

वृषया^(५) पट्विंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः* ॥

घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिपृण्वन्ति यत्सौम्यो भव-
ति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव त^(१)द्यदुत्त-
राहं वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं दध्याद्
दक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितॄणां दिक् स्वायामेव दिशि
पितॄन्निरवदयत^(२) उज्ञातृभ्यो हरन्ति सामदेवत्या वै
सौम्यो यदेव सामन्श्छन्वट्कुर्वन्ति तस्यैव स शान्ति^(३)-
रव (१)

ईक्षुन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते^(४) य
आत्मानं न परिपश्येद्वितासुः स्यादभिदुर्दिं कृत्वावे-
क्षेत् तस्मिन् ह्यात्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव
पवयते^(५) यो गुतमन्ताः स्यात्सोऽवेक्षेत् यन्मे मनः
परागतं यद्वा मे अपरागतं राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु
धारयामसौति मन एवात्मन् दाधार (२)

* तथेममपि चतुरंशं क्षत्वोद्भूय तथैव ततोऽप्युत्तरम् । † 'पितॄणा' ख ।

न ग॒तम॑ना भव॑त्य॒प वै तृ॑तीयसव॒ने य॒ज्ञः क्रीम॑-
 ती॒जानः॑ दनी॑ जान॒मभ्या॑ग्रावैष्ण॒व्यर्चा॑ घृतस्य॒ यज॑त्यग्निः
 सर्वा॑ दे॒वता॑ विष्णु॑ये॒ज्ञो दे॒वता॑श्चै॒व य॒ज्ञश्च॑ दा॒धारो^(१)-
 पा॒शु य॑जति मिथु॒नत्वाय॑^(२) ब्रह्म॒वादि॑नो॒ वद॑न्ति
 मि॒त्रो य॒ज्ञस्य॑ स्वि॒ष्टं यु॒वते॑ वरु॒णो दुरि॑ष्टं कं तर्हि
 य॒ज्ञः कं॑ यज॑मानो भव॒तीति॑ यन्मै॒वावरु॑णीं व॒श-
 मा॒लभ॑ते मि॒त्रेणै॒व (३)

य॒ज्ञस्य॑ स्वि॒ष्टं श॑मयति वरु॒णेन॑ दुरि॑ष्टं ना॒र्त्तिमा॑-
 र्च्छ॑ति यज॑मानो^(४) यथा॒ वै ला॒ङ्गले॑नोर्व॒रां प्र॑मि॒न्दन्त्ये॒व
 मृ॒क्सा॑मे य॒ज्ञं प्र॑ भि॒न्तो यन्मै॒वावरु॑णीं व॒शमा॑लभ॑ते
 य॒ज्ञायै॒व प्र॑भि॒न्नाय॑ म॒त्यम॑न्ववा॒स्यति॑ शान्त्यै^(५) या॒त-
 या॑मानि॒ वा ए॒तस्य॑ छन्दा॒सि य ई॒जान॑च्छन्दा॒सामे॒व
 र॒सो यद्द॒शा यन्मै॒वावरु॑णीं व॒शा मा॑लभ॑ते छन्दा॒स्ये॒व
 पु॒नरा॑ प्री॒णाति॑ (४)

अ॒या॒तया॑म॒त्वाया॒थो छ॒न्दः॒स्त्रे॒व र॒सं द॑धाति^(६) ॥ ७ ॥

अ॒व^(७) दा॒धारै॒व^(८) प्री॒णाति॑^(९) यद् च॑ ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः † ॥

* "दाधार(२) मित्रेणैव(३)"—इति क, ख, ग ।

† तथेयमपि तत्रैव तत उत्तर मेकादशां प्रहयोद्भवेति दृश्यम् ।

देवा वा इन्द्रियं वीर्यं^१ व्यभजन्तु* ततो यद-
 त्यशिष्यत् तदतिग्राह्या अभवन् तदतिग्राह्याणामति-
 ग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्ते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यज-
 मान आत्मन् धत्ते^१ तेज आग्नेयेनेन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्म-
 वर्चसः सौर्येणो^१पस्तम्भन् वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्रा-
 ह्याश्वके पृष्ठानि यत् पृष्ठेन गृह्णीयात् प्राञ्चं यज्ञं
 पृष्ठानि सःशृणीयु^१र्धदुक्थ्ये (१)

गृह्णीयात् प्रत्यञ्चं यज्ञमतिग्राह्याः सः शृणीयु^१-
 विंश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सवीर्यत्वाय^१
 प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्स प्रियास्तनूरप-
 न्यधत्त तदतिग्राह्या अभवन्वितनुस्तस्य यज्ञ इत्याहुय-
 स्यातिग्राह्या न गृह्यन्ते इत्यर्ष्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्या यज्ञस्य
 सतनुत्वाय^१ देवता वै सर्वाः सदृशीरासन् ता न
 व्यावृत्तमगच्छन् ते देवाः (२)

एत एतान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णीताग्नेय मग्निरै-
 न्द्रमिन्द्रः सौर्यः सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्व्या-
 वृत्तमगच्छन् यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृत्त-
 मेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छती^१मे लोका ज्योति-
 पन्तः सुमावद्दीर्याः कार्या इत्याहुराग्नेयेनास्मिन् लोके

* “वीर्यं१ व्या व्यभजन्तु”-इति क, “वीर्यं१ व्यभजन्तु”-इति ख ।

ज्योतिर्धत्त ऐन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू हि स्युर्जौ सौर्ये-
णामुष्मिन् लोके (३)

ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति
सुमावद्वौर्यानेनान् कुरुत^(१) एतान्वै ग्रहान् वम्बाविश्व-
वयसाववित्तां ताभ्यामिमे लोकाः पराञ्चस्वावाञ्चथ
प्राभुर्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते प्राप्ता इमे लोकाः
पराञ्चस्वावाञ्चथ भान्ति^(२) ॥ ८ ॥

उक्त्यै^(३) देवा^(४) लोक^(५)* एकान्नचत्वारिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः† ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन् तदसुरा अकुर्वन् ते देवा
अदाभ्ये छन्दांसि सवनानि समस्यापयन् ततो देवा
अभवन् परासुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यन्ते भव-
त्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति^(१) यद्वै देवा असुरा-
नदाभ्येनादभुवन् तददाभ्यस्यादाभ्यत्वं^(२) य एवं वेद
दम्नोत्वेव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दम्नोति^(३) (१)

एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य

* “अमुष्मिन् लोके” — इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १ का० ७ प्र० ७ अ० १ भाष्ये नवाष्टं ह्यलोक्त्य द्याव्याम् ।

उपनद्वस्य गृह्णात्यतिमुक्त्या^(१) अति पाप्मानं भ्रातृव्यं
मुच्यते य एवं वेद^(२) घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्व-
न्ति सोमं हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येन
जीवन्त्सुवर्गं लोकं मेतीति जीवग्रहो वा एष यद-
दाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति (२)

जीवन्तमेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति^(३) वि वा एत-
द्यज्ञं छिन्दन्ति यददाभ्ये सः स्थापयन्त्यः शूनपि सृजति
यज्ञस्य सन्तत्यै^(४) ॥ ६ ॥

दुहोति^(५) गृह्णा^(६) *त्येकान्नविंशतिथि ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः † ॥

देवा वै प्रबाहुग् ग्रहानगृह्णतु स एतं प्रजापतिरु-
शुमपश्यत् तमगृह्णीतु तेन वै स आर्भोचस्यैवं विदु-
षोः शुर्गृह्यतं ऋधोत्येव^(१) सृष्टदभिषुतस्य गृह्णाति
सृष्टिं स तेनार्भो^(२) न्ननसा गृह्णाति मन इव हि
प्रजापतिः प्रजापतेरास्या^(३) औदुम्बरेण गृह्णात्यूर्वा
उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे^(४) चतुःसक्ति भवति दिक्षु^(५)

* दुधो[१]त्यनभिषुतस्य गृह्णा[२]—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १का० ४प्र० ४५अनु० भाष्ये सप्ताशं दत्तोद्भूतं व्याख्यात् ।

एव प्रतितिष्ठति^(५) यो वा अशोरायतनं वेदाय-
तनवान् भवति वामदेव्यमिति साम् तद्वा अस्याय-
तनं मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति^(७)
यदध्वर्युरःशुं गृह्णन्नाईयेदुभाभ्यां नद्धोताध्वर्यवे च
यजमानाय च यदईयेदुभाभ्यामृद्धोतानवानं गृह्णा-
ति सैवास्यद्धि^(७) हिरण्यमभि व्यनिति (२)

अमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुर्पैवामृतमभि
धिनोति^(८) शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय
आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति^(८) ॥ १० ॥

द्वि^(१) निति^(१) विश्रुतिश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः * ॥

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्स रिरिचानो-
ऽमन्यत् स यज्ञानां षोडशेन्द्रियं वीर्यमात्मानमभि
समक्खिदत्तत् षोडश्यभवन्न वै षोडशी नाम यज्ञो-
ऽस्ति यद्वाव षोडशः स्तोत्रं षोडशः शस्त्रं तेन षोडशी
तत् षोडशिनः षोडशित्वं यत् षोडशी गृह्यते इन्द्रिय-

मेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते^(१) देवेभ्यो वै सुवर्गो
लोकः (१)

न प्राभवत्त एतः षोडशिनमपश्यन् तमगृह्णीत ततो
वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः प्राभवद्यत् षोडशी गृह्यते
सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या^(२) इन्द्रो वै देवानामानुजा-
वर आसीत्स प्रजापति मुपाधावत्तस्मा एतः षोडशिनं
प्रायच्छत्तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं देवतानां पर्येद्यस्यैवं
विदुषः षोडशी गृह्यते (२)

अग्रमेव समानानां पर्येति^(३) प्रातःसवने गृह्णाति
वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातःसवनं स्वादेवैनं योनेर्नि-
गृह्णाति^(४) सवनेसवनेऽभि गृह्णाति सवनात्सवनादेवैनं
प्रजनयति^(५) तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै
षोडशी पशवस्तृतीयसवनं वज्रेणैवास्मै तृतीयसव-
नात् पशूनं रुन्धे^(६) नोक्त्यै गृह्णीयात् प्रजा वै
पशवं उक्त्यानि यदुक्त्यै (३)

गृह्णीयात् प्रजां पशूनस्य निर्दहे^(७) दतिरात्रे पशुका-
मस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी वज्रेणैवास्मै पशूनं वरुध्य
रात्रियोपरिष्ठाच्छमय^(८) त्यर्षमिष्टोमे राजन्यस्य गृह्णी-
याद् व्यावृत्कामो हि राजन्यो यजते^(९) साह एवास्मै
वज्रं गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्धे निर्वा दहत्येक-

विंशः स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्य^(१) हरिवच्छस्यतु
इन्द्रस्य प्रियं धाम (४)

उपाप्नोति^(२) कनीयासि वै देवेषु छन्दास्यासुन
ज्यायास्यसुरेषु ते देवाः कनीयसा छन्दसा ज्याय-
श्छन्दोभिर्विंशसुन ततो वै ते सुराणां लोकमवृज्जतु
यत्कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोभिर्विंशसन्ति आ-
तृव्यस्यैव तल्लोकं वृद्धे^(३) षडक्षराण्यति रेचयन्ति
षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव
कल्पयन्ति (५)

चतुष्यद एव पशूनव रुन्धे द्वे उत्तरे द्विपद एवाव
रुन्धे^(४) ऽनुष्टुभमभि सम्पादयति वाग्वा अन्ष्टुप् तस्मात्
प्राणानां वागुत्तमा^(५) समयाविपिते सूर्ये षोडशिनः
स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्वै लोक इन्द्रो वृचमहन्ताक्षा-
देव वज्रं आतृव्याय प्र हर^(६) त्यरुणपिशङ्गोऽथो दक्षि-
णैतद्वै वज्रस्य रूपं समृद्धौ^(७) ॥ ११ ॥

लोको^(८) गृह्यतु^(९) उक्थ्ये^(१०) धाम^(११) कल्पयन्ति^(१२)
सुप्तचत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठ्याण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः[†] ॥

* विदुयं योदुशो मृच्छते [२] षडुक्थ्ये ३] —इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० ४ प्र० ४५ अतु० भाष्ये योदुशो मृच्छते इत्युक्तं व्याप्यतु ।

(१)सुवर्गाय (१)स (१)मवमृथ यजूंषि (१)रूप्येन (१)प्रजा-
पति (१)रिन्द्रो (१)घ्नन्ति (१)देवा (१)देवा (१)देवाः (१)प्रजा-
पतिरेकादश * ॥ ११† ॥

(१)सुवर्गाय (१)यजति प्रजाः (१)सौम्येन (१)गृह्णीयात्
प्रत्यञ्च (१)गृह्णीयात् प्रजां पशून् त्रिचत्वारिंशत् ‡ ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
पष्ठकाण्डे पष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चित वेदा, यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे, तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चयनब्राह्मण काण्डे पञ्चमे स्फुटमौरितम् ।

षष्ठे तु काण्डे सोमस्य मन्त्राणां ब्राह्मण क्रमात् ।

उक्तम्, मन्त्रास्त्राचकाण्डे द्वितीयादिप्रपाठकैः ।

त्रिभिरुक्ता, ब्राह्मणञ्च व्याख्यात तत्र तै सह ॥

* “ (१)सुवर्गाय०—० यद्वाक्षिणानि (१)समिष्टयजूंषि (१)व्यवमृथयजूंषि
(१)रूप्येन (१)प्रजापति (१)रिन्द्र पत्न्या (१)घ्नन्ति (१)देवा वा इन्द्रिय (१)देवा
वा अदाभ्ये (१)देवा वै प्रजाजंक् (१)प्रजापतिर्देवेभ्यः०—० स रिचिचान
स षोडशैकादश ॥ ११ ॥ ”—इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेष्वय एकादशानुवाकास्तेषां मेचेमानि प्रतीकपदानि ।

‡ १२१८० ६५०, १२६८० ८५०, १३३८० ७५०, १३७८० ८५०, १४१८०
१६५० । सु० पुस्तके तु नास्तीति वाक्यम् ।

यट् स्युः प्रपाठकाः यष्टे काण्डे प्रत्येकमेषु च ।
एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थान् वक्ष्यन्नुक्तमात् ॥

- (१) प्राग्वंशं चुरकर्मादिसंस्कृतः प्रविशेदिति ।
आद्ये प्रोक्तं, द्वितीये तु दौष्पाङ्गतय ईरिताः ।
हृष्णाजिनेन वस्त्रेण दौष्पा मेखलया तथा ।
कुर्यात् तृतीये तत्प्रोक्तं तथा हृष्णविपाण्या ।
चतुर्थे दण्डमादाय मुष्टीकरणवाग्यमौ ।
हृत्वाभौ दौक्षितो भूत्वा नियमाननुतिष्ठति ।
पञ्चमे प्रायणीया स्यात्, यष्टे त्वरण्या क्रयः ।
षष्ठमे तत्प्रकारः स्यादष्टमे पदमङ्गः ।
सोमोष्मानन्तु नवमे, दशमेऽन्यैश्च तत्क्रयः ।
एकादशे क्रीतसोमं शकटेन नयेदिति ।
प्रपाठकेऽस्मिन् प्रथमेऽनुवाकायाः समीरिताः ॥

- (२) प्रपाठके द्वितीयेऽनानुवाकार्थान् क्रमाद् भुवे ॥
आतिय्येष्टिरिहाद्ये स्यात्, तानूगमं द्वितीयके ।
तथावान्तरदौष्पा च तृतीये त्वपमङ्गवेत् ।
वेदिस्त्रा चतुर्थेऽय पञ्चमे व्रतनिर्णयः ।
यष्टे काम्या यागभूमिः, षष्ठमे वेदिस्तरा ।
व्याघारणं सप्तमे स्याद्विद्वानिमनन्तरे ।
दशमे तु मदः प्रोक्तं, प्रोक्ता उपरवाः परे ।
प्रपाठकेऽनुवाकायां द्वितीयेऽस्मिन्नुदीरिताः ॥

(२) तृतीयस्यादिमे सर्वे धिष्ण्या स्युर्द्वितीयके ।

अग्नीषोमप्रणयन, तृतीये यूपखण्डनम् ।

चतुर्थे स्थापयेद्यूप, वज्रि मध्नाति पञ्चमे ।

नियुनक्ति पशु षष्ठे, सामिधेन्यस्तु सप्तमे ।

आघारौ च प्रयाजास्त, ह्यष्टमे हिंसन पशोः ।

नवमे स्थादपाहोमो, ऽवदानानि त्वनन्तरे ।

एकादशे त्वनूयाजास्तृतीयोऽथ प्रपाठक ॥

(४) रुदयागस्तुर्थांशे, वसतीवर्य ईरिता ।

द्वितीये, ऽथ तृतीये सोमोपावहरण श्रुतम् ।

सोमोन्मान चतुर्थे स्थात्, पञ्चमादिषु सप्तसु ।

उपाशुप्रमुखा आययणान्ता हि यद्वा श्रुता ।

उपाशुरन्तर्यामश्च तृतीयस्यैन्द्रवायव ।

मैत्रावरुणनामा स्थादाश्विनाख्यग्रहस्तथा ।

शुक्रामन्थिग्रहावाययणस्तुर्यं प्रपाठक ॥

(५) उक्थ्यग्रह पञ्चमांशे, द्वितीये ध्रुव ईरित ।

चतुष्पदास्तृतीये स्युरैन्द्राग्रस्तु चतुर्थके ।

मरुत्वतीया माहेन्द्रश्वेत्येते पञ्चमे श्रुता ।

स्थादादित्यग्रह षष्ठे, साविच सप्तमे तथा ।

वैश्वदेवोऽथाष्टमे हि श्रुतः पालीवतो ग्रह ।

हारियोजनसञ्ज्ञस्तु नवमे ग्रह ईरित ।

क्षये त्वाययणादीना दशमे स्थात् पुनर्ग्रह ।

सवनीयपुरोडाशविधिरेकादशे स्थित ।
प्रपाठके पञ्चमेऽनुवाकार्था एवमौरिता * ॥

(६) षष्ठाद्ये दक्षिणाहोम , समिष्टयजुस्तरे ।
द्वितीयेऽवभृथ,सुर्ये यूपैकादग्निनी स्मृता ।
पश्चेकादग्निनी तद्धै, षष्ठे पान्नीवत पशु ।
सौम्यस्वरु सप्तमे स्था,दतिषाद्यास्तथाष्टमे ।
अदाभ्यो नवमे, तददशस्तु दशमे श्रुत ।
योडशेकादशे प्रोक्त एव षष्ठ समापित ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थास्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवृक्ष-
भूपाक्षसायान्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-
प्रकाश'-नामरुण्यजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठ काण्ड समाप्तम् ॥

॥ इति षष्ठं काण्डं सम्पूर्णम् ॥

* क पुस्तके तु सवनीयादिपद्यस्य स्थाने एतत् पद्याङ्गं भस्ति—
“सोमपात्रस्तुतिश्रवन्त्ये पञ्चमोऽयं प्रपाठकः ॥”- इति । सङ्गच्छते चेत्तदपि ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

प्रथम प्रपाठके ।

॥ हरिः ओम् ॥

प्रजमनं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट् छन्दसां
ज्योतिर्विराङ्गाचोऽग्नौ सन्तिष्ठते विराजमभि सम्पद्यते
तस्मात् तज्ज्योतिरुच्यते^(१) द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं
वहतो यथा प्राणश्चापानश्च द्वौ मार्यन्दिनः सवनं
यथा चक्षुश्च श्रोत्रञ्च द्वौ तृतीयसवनं यथा वाक् च
प्रतिष्ठा च पुरुषसन्मितो वा एष यज्ञोऽस्थूरिः^(२) (१)

यं कामं कामयते तमेतेनाभ्यश्नुते सर्वः ह्यस्थूरि-
णाभ्यश्नुते^(३) अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता
अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात्तासां परिगृहीतानामश्वतरो-
ऽत्यग्रवत् तस्यानुहाय रेत आदत्त तद्गर्दभे न्यमादं
तस्माद्गर्दभो द्विरेता अथो आहुर्वडवायां* न्यमार्डिति
तस्माद्वडवा द्विरेता अथो आहुरोपधीषु (२)

* वडवाशब्दः ख पुस्तके वर्ग्यादिर्वडवेति, घ पुस्तके तु वर्ग्योपधो वडवेति ।

न्यमार्डिति तस्मादोषधयोऽनभ्यक्ता रेभन्त्यथो आहुः
 प्रजासु न्यमार्डिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्वतरो न
 प्र जायत आत्तरेता हि तस्मादहिष्यनवक्लृप्तः सर्व-
 वेदसे वा महस्ते वावक्लृप्तोऽति ह्यप्रवत्^(१) य एवं
 विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाताः प्रजा जुनयति परि
 प्रजाता गृह्णाति तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति (३)

प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स ह्येतेनाग्रेऽयजत^(२) प्रजापति-
 रकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिदत्तं निरमिमीत्
 तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दो रथन्तरः सामं
 ब्राह्मणो मनुष्याणामुजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो
 ह्यसृज्यन्तो^(३) रसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत् त-
 मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत् (४)

सामं राजन्यो मनुष्याणामविः पशूनां तस्मात्ते वीर्या-
 वन्तो वीर्याद्यसृज्यन्त^(४) मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत्
 तं विश्वेदेवा देवता अन्वसृज्यन्त जगतीच्छन्दो
 वैरूपः सामं वैश्या मनुष्याणां गावः पशूनां तस्मात्त
 आद्या अन्नधानाद्यसृज्यन्त तस्माद्भूयाःसोऽन्येभ्यो भू-
 यिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त^(५) पृत्त एकविंशं निर-
 मिमीत् तमनुष्टुप् छन्दः (५)

अन्व॑सृज्यत वैराजः॑ सामं शू॒द्रो म॑नु॒ष्याणाम॑श्वः
 प॒शूनां॑ तस्मा॒त्तौ भू॑तसङ्क्रामि॒णाव॑श्वश्च शू॒द्रश्च॑ तस्मा॒च्छू॒द्रो
 य॒ज्ञेऽन॑व॒क्तृप्तो॑ न हि दे॒वता॑ अन्व॑सृज्यत॒ तस्मा॑त्पादा-
 वुप॑ जी॒वतः॑ प॒त्तो ह्य॑सृज्येतां^(१) प्रा॒णा वै चि॒दृद॑र्द्धमा॒साः
 प॒ञ्चद॑शः प्र॒जाप॑तिः सप्तद॑शस्त्रय॒ इमे॑ लो॒का अ॒सा-
 वा॑दि॒त्य एक॑वि॒ंश ए॒तस्मिन्॑ वा ए॒ते अ॒त्रि॒ता ए॒तस्मिन्॑
 प्र॒ति॒ष्ठिताः॑ (६)

य एवं वेदै॑तस्मिन्ने॒व अ॒यत॑ ए॒तस्मिन्॑ प्र॒ति
 तिष्ठ॑ति^(२) ॥ १ ॥

अ॒स्थू॒रि^[१] रो॒प॒धी^[२] घ॒ति^[३] बृ॒ह^[४] च्छ॒न्दः^[५]* प्र॒ति-
 ष्ठि॒ता^[६] न॒व च॑ ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा, यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
 एकाद्वाहीनसत्राणि सोमभेदा इमे चयः ।
 वर्णन्ते सप्तमे काण्डे मन्त्राः केऽप्यश्वमेधगाः ॥
 ज्योतिष्टोमः सोमयागप्रकृतिः स तु सप्तधा ।

* “रो॒प॒धीषु^[२] ज्ये॒ष्ठय॒ज्ञ इति^[३] बृ॒ह^[४] द॑नु॒ष्टुप् छ॒न्दः^[५]”—इति
 क, ख, ग ।

अग्निष्टोमो ज्योतिर्भेदैर्मूलप्रकृतिरादिमः ।

सोमा ज्योतीषि यस्यासौ ज्योतिष्टोमः स ईरितः ।

विष्टत् पञ्चदशः सप्तदशः सोमास्त्वयो मताः ।

तथैकविंश एतानि ज्योतीर्षीत्यभ्यधाच्छ्रुतिः ।

सोऽयमेतादृशो ज्योतिष्टोम आदौ विधीयते ॥

तमेतं ज्योतिष्टोमं विधातुं दृष्टान्तत्रयेण ज्योतिर्द्वं तावद्दर्शयति—
 “प्रजननं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट् छन्दसां ज्योतिर्विराड्
 वाचोऽग्नौ सन्तिष्ठते विराजमग्निं सम्पद्यते तस्मात् तज्ज्योतिरुच्यते^(१)”
 —इति । मनुष्याणां मध्ये प्रजोत्पादनत्वं ज्योतिः ; अपत्यरहितास्तु
 ज्ञानसुखास्तमःसदृशा भवन्ति । देवतानां मध्ये ज्योतिरग्निः ; अन्यासां
 देवतानां गृहमध्ये यथा दीपापेक्षा, नैवमग्नोरन्यापेक्षास्ति । छन्दसां
 मध्ये विराट्छन्दो ज्योतिः, दीप्तिवाचकेन ‘राजति’-धातुना व्यव-
 ह्रियमाणत्वात् । तदेतत् विविधमपि श्लोकप्रसिद्धं ज्योतिः सोम-
 यागे सम्पादयितुं शक्यते । प्रजोत्पत्तिसाधनरूपत्वं तावद्दर्शयते—
 ‘अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत’—इति (१४०५०
 १३पं०) । अग्निरूपत्वं विराड् रूपलक्षात्त्रैव सम्पाद्यते । या ‘वाचः’
 ‘विराट्’ तदुपलक्षिता दशसङ्ख्या ‘दशाक्षरा विराट्’—इति श्रुतेः,
 सेयं सङ्ख्या, ‘अग्नौ’ समाप्यते । तथाहि प्रातःसवने वह्निष्पव-
 मानाख्यस्तोत्रस्य विष्टत् सोमः । तत्र त्रियु सूक्तेष्वेकैकस्मिन् तिस्र

* इहैवोपरिष्ठात् ७. ३. ५, ब्राह्मणे च १. ८. २. १; ता० ब्रा० १५.
 १. ५; शत० ब्रा० ८. ५. १. ५ । ‘त्रिदशक्षरा विराट् (७. ३. ३.)’—
 इत्यादि श्रुतिवाक्यं तु त्रिपदाभिप्रायम् ।

अथ इत्येवं नव स्तोत्रीयाः । तथा तस्मिन्नेव सवने चतुर्ध्वज्यस्तोत्रेषु पञ्चदशस्तोमे सति षष्टि-स्तोत्रीयाः सम्पद्यन्ते । तथा माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानाख्यस्तोत्रस्य पञ्चदशस्तोमे सति पञ्चदश स्तोत्रीयाः सम्पद्यन्ते । तथास्मिन्नेव सवने चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमे सत्यष्ट-षष्टिः स्तोत्रीयाः सम्पद्यन्ते । तथा तृतीयसवने आर्भवपवमानाख्य-स्तोत्रस्य सप्तदशस्तोमे सति सप्तदश स्तोत्रीयाः सम्पद्यन्ते । यद्यपि माध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानयोः सूक्तभेदादृचोऽत्यन्तं बहवः सन्ति, तथापि स्तोत्रगतस्तोमप्रयुक्ता गणनेयमित्यविरोधः* । तथा तस्मिन्नेव सवने यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमे सति एकविंशतिसह्याकाः स्तोत्रीयाः सम्पद्यन्ते । तदेवं प्रातःसवने एकोनसप्ततिः, माध्यन्दिन-सवने अष्टौतिः, तृतीयसवनेऽष्टविंशदिति मिश्रित्वा नवत्यधिकाः शतसह्याकाः स्तोत्रीया भवन्ति† । ताश्च दशभिः विभक्ताः सत्य एकोनविंशति-विराड्-रूपाः सम्पद्यन्ते, सेयं सम्पद्यमाना स्तोत्रीयाख्या वाचः सम्बन्धिनी विराडुपलक्षिता दशसह्या अग्नौ समाप्यते; अन्तिमस्य यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्याग्नेयत्वात् । अग्निर्हि तच्च प्रतिपाद्यते; 'यज्ञायज्ञां वो अग्नये'—इत्याम्नानात्‡ । अतोऽग्निरूपत्वं विराड्-रूपत्वञ्च सोमयागस्य सिद्धम् । यस्मादयं सोमयागो विराड्-रूपमभि-सम्पद्यते, 'तस्माद्' विराड्-रूपत्वात् प्रजोत्पत्तिहेतुत्वाच्च सोमयाग-स्वरूपं ज्योतिरित्युच्यते ॥

* कामनाभेदादितः सूक्तभेदेऽपि तद्गताना मृचा समसह्यात्वादिति भावः ।

† स्तोत्रं नाम प्रगौतं सूक्तम्, तस्यावयवा ऋच एव स्तोत्रीयाः ।

‡ उ० आ० १. १. २०. १, ऋ० आ० ११. ४. १; ऋ० सं० १. १६८ १ ।

तदेवं विधेयस्य सोमयागस्य सम्बन्धिनि ज्योतिष्टोमनाञ्चि
ज्योतिरित्ययमंगः प्रतिपादितः; अथावशिष्टमंगं प्रतिपादयति—
“द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं वहतो यथा प्राणद्यापानश्च, द्वौ माध्यन्दिनश्च
सवनं यथा चतुश्च श्रोत्रश्च, द्वौ तृतीयसवनं यथा वाक् च प्रतिष्ठा
च, पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञोऽसूरिः^(१)”—इति । तच्च चिह्नत्
स्तोमो बहिष्यवमानाण्यं स्तोमं ‘वहति’ निष्पादयति । पञ्चदश-
स्तोमः चत्वारि आज्यस्तोत्राणि वहति । एवं द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं
निर्वहतः,—यथा लोके पुरुषस्य प्राणायानौ जीवनं निर्वहतस्तद्वत् ।
ततः पञ्चदशस्तोमो माध्यन्दिन पवमानस्तोत्रं वहति, सप्तदशस्तोमः
चत्वारि षष्ठस्तोत्राणि वहति । एवं द्वौ स्तोमौ माध्यन्दिनं सवनं
वहतः,—यथा पुरुषस्य चतुःश्रोत्रे रूपदर्शनगन्धश्रवणव्यवहारं वहतः
तद्वत् । सप्तदशस्तोम आर्भवपवमानं वहति, एकविंशस्तोमो यज्ञा-
यज्ञियस्तोत्रं वहति । एवं द्वौ स्तोमौ तृतीयसवनं वहतः,—यथा
पुरुषस्य वागिन्द्रियं पादेन्द्रियञ्चाभिवदनगमनव्यवहारं वहतस्तद्वत् ।
प्रतिष्ठन्ति मार्गं यथा पादेन्द्रियप्रवृत्त्या, सेयं प्रतिष्ठा । तदेवं
स्तोमैर्निष्पन्नोऽयं सोमयागः पुरुषसदृशः, न तु सूरिः, केनाप्यङ्गेन
न्यूनः सूरिरित्युच्यते, न त्वय न्यून, प्राणायानादिहस्तपुरुषावयव-
साम्यस्य प्रतिपादितत्वात् । एवं स्तोमरूपत्वे सिद्धे सति ज्योतीरूपा
स्तोमा अत्रेति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोम इत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्या-
न्यत्रास्मात्—“तदाहुः । कतमानि (वाव) तानि ज्योतीरपि । य
एतस्य स्तोमा इति । चिह्नत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः । एतानि

वाव तानि ज्योतीःपि । य एतस्य सोमाः”—इति (तै० ब्रा० १. ५. ११.) । सोमानाञ्च स्वरूपविशेषः प्रथमकाण्डे राजसूय-प्रकरणे “समिधमातिष्ठ”—इत्यनुवाके (ऋष० १६३०.) साम-प्राङ्मणोदाहरणेन विस्पष्टः प्रतिपादितः (२भा० १३८-१४२५०) * ॥ तदेवं ज्योतिष्टोमनामथुत्पादनमुखेन विधेयार्थप्रशंसा सम्पादिता ; इदानीं तद्विधिमुच्यति—“यं कामं कामयते, तमेतेनाभ्यश्रुते ; सर्वं ह्यसूरिणाभ्यश्रुते^(१)”—इति । ‘एतेन’ ज्योतिष्टोमेन सर्व-कामानां प्राप्तुं शक्यत्वादिमं ज्योतिष्टोमं कुर्यादित्यभिप्रायः । यस्मात् लोकेऽपि ‘असूरिणा’ सर्वावयवसम्पूर्णेन साधनेन तत्फलं सर्वमप्य-श्रुते, तस्मादंघापि सोमसम्पूर्णानेन सर्वकामप्राप्तियुक्ता ॥

इत्थं ज्योतिष्टोमं सर्वसोमयागप्रकृतिभूतं विधाय, तदीयासु सप्तसंख्यासु मध्ये प्रथमसंख्यारूपमग्निष्टोमं विधातुं प्रमौति—“अग्नि-ष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत, ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात्, तामां परिगृह्णीतानामश्वतरोऽत्यप्रवत, तस्थानुहाय रेत आदत्त तद्गर्दभे न्यमार्त्, तस्माद्गर्दभो दिरेताः ; अथो आङ्गर्वडवायां न्यमार्डिति, तस्माद्गडवा दिरेताः ; अथो आङ्गरोपधीषु न्यमार्डिति तस्मादोषधयोऽनभ्यक्ता रेभन्ति ; अथो आङ्गः प्रजासु न्यमार्डिति,

* तत्र ‘तिसृभ्यो द्विजरोति’—इत्यादीनि त्रिवृदादिस्तोमस्वरूपप्रतिपा-दकवचनानि सर्वाण्येव तावद्व्यमष्टाप्राङ्मण्योय-द्वितीय-तृतीयप्रपाठकयोः दृश्य-यानि ; ‘उपास्मै गायता गरः’—इत्यादयः त्रिवृदादिप्रतिपादिका स्तोत्रीया ऋचस्तु उत्तरार्चिकस्य प्रथमे एव प्रपाठके ध्यादितो दृश्यन्ते ; काण्डप्रद-र्शितानि धर्मत्वामूलकारणन्तरप्रभृतीनि तु ऊहाद्यप्रपाठके एव प्राधान्येति संक्षेपः ।

तस्माद्यमौ जायेते, तस्मादश्वतरो न प्र जायत आत्तरेता हि,
तस्माद्वर्हिष्यनवकृपः सर्ववेदसे वा सहसे वावकृपोऽति ह्यप्रवत^(१)”
—इति । पुरा सिष्टुचु प्रजापतिः ‘अग्निष्टोमेन’ साधनेन प्रजा
सृष्ट्वा तेनैव स्वाधीनतया परिगृहीतवान् । ‘तामां परिगृहीतानां’
प्रजानां मध्ये, गर्दभाश्चाभ्यामुत्पादित. सङ्कीर्णजातिः ‘अश्वतरः’,
सोऽय प्रजापतिपरिग्रहमुक्त्वात्यन्तदूरङ्गत । स च प्रजापति. ‘तस्य’
अश्वस्य पृष्ठतो गत्वा तदीय शरीरगतं सारभृतं रेत आदाय गर्दभ-
शरीरे ‘न्यमार्ष्ट’ नितरां सृष्टवान् । अत एव गर्दभो द्विविधरेतो-
युक्तः,—गर्दभजातेरश्वतरजातिस्रोत्पादने द्विविधत्वम् । अपि चान्ये
केचिदभिज्ञा एवमाहुः,—‘वडवायाम्’* अश्वयोधिति नितरां सृष्ट-
वानिति । तस्मादिय वडवा रेतोद्वययुक्ता । साप्यश्वजातिमश्वतर-
जातिस्रोत्पादयति । अपि चान्ये अभिज्ञा एवमाहुः,—‘श्रोषधीषु’
नितरां सृष्टवानिति । अत एवौषधयो मनुष्याणामिव द्रुततैलाभङ्गा-
भावेऽपि साराधिक्येन वर्द्धन्ते, क्षिग्धवद् दृग्मन् इत्यर्थः । अपि चान्ये
अभिज्ञा एवमाहुः,—‘प्रजासु’ मनुष्यादिजातिषु नितरां सृष्टवा-
निति । अत एव कचिदेकस्मिन् गर्भे शरीरद्वयमुत्पद्यते । यस्मा-
द्वयमश्वतरः प्रजापत्यपद्वतरेतस्तु, तस्मात् नपुंसकवदयं प्रजामुत्पाद-
यितुमसमर्थः । यस्माच्चायं नि सारस्तस्मादेव यज्ञेऽप्ययोग्यः । यस्य
यज्ञविशेषः सर्वस्रदक्षिणाक. सहस्रदक्षिणाको वा, तत्राय नियमेन
दानयोग्यः । रेतोराहित्येऽप्यतिलङ्घ्य गन्तुं समर्थत्वादतिलङ्घितप्रा-
प्तदक्षिणाके यज्ञे योग्यो भवति “अश्वतर साहसे सर्ववेदसे च

* ‘वडवायाम्’—इति घ, तथा ख नाममूलपुस्तकेऽपि । एव सर्वत्र ।

ददाति"—इति (आप० औ० १३. ५. २.)—सूत्रकारवचनात् ॥

इदानीं विधत्ते—"य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते, प्राजाताः प्रजा जनयति परि प्रजाता गृह्णाति तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति, प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स ह्येतेनायेऽयजत^(*)"—इति । अग्निष्टोमयाजी, पूर्वमनुत्पन्नाः प्रजाः उत्पादयितुम्, उत्पन्नाश्च स्वाधीनत्वेन परिगृहीतुं समर्था भवति । यस्मात् सर्वेषां देवानां मध्ये ज्येष्ठः प्रजापतिः सृष्टि-साधनत्वेनाय एतेनायजत, तस्मात् ज्येष्ठेनेष्टत्वात् प्रथममिष्टत्वाच्चाय-मग्निष्टोमो 'ज्येष्ठयज्ञः' सर्वेषामुक्त्यादीनां मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थः * । अग्निविषयेण "यज्ञायज्ञा वो अग्नये"—इतिमन्त्रेण सम्पाद्यमानो योऽय मेकविंशस्तोमः† तेन समाप्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते ॥

तस्य च प्रजोत्पादनसाधनत्वं यत्पूर्वमुक्तं "अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत"—इति (१४७ प्र०), तदिदं मुख्यादिस्थानचतुष्टयेन प्रपञ्चयितुं मुखजन्यां सृष्टिं दर्शयति—"प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत, तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दो रथन्तरः५ साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त^(१)"—इति । सिद्ध्युः प्रजापतिः तत्साधनत्वेनाग्निष्टोममनुष्ठाय तत्सामर्थ्येन सत्यसङ्कल्पः सन् स्वकीयान्मुखात् त्रिवृत्तादय उत्पाद्यन्तामिति सङ्कल्प्य तथैव निर्मितः सन्, आदौ

* "ज्येष्ठयज्ञो वा एष यदग्निष्टोम"—इति ताण्ड्यब्राह्मणोऽपि ६. २. ८ ।

† "एकविंशं पुच्छं भवति । एकविंशो वै स्तोमोऽना प्रतिष्ठा, तस्माद् वयं पुच्छेन प्रतिष्ठायात्पतति, पुच्छेन प्रतिष्ठाय निधीदति । यज्ञायज्ञीयं पुच्छं कार्यम्"—इति ता० ब्रा० ५. १. १६-१८ ।

त्रिष्टुप् सोमः* सृष्टः । तमनु देवतानां मध्येऽग्निः । तमयनु च्छन्दसां मध्ये गायत्री सृष्टा । तामयनु सामां मध्ये रथन्तरं सृष्टम् । तदयनु मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणः सृष्टः । तमयनु पशूनां मध्येऽजः सृष्टः । यस्मादेते सुखतः सृष्टाः, तस्मान्मुखा वक्ष्यमाणेभ्यः श्रेष्ठाः ॥

अथ द्वितीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—“उरसो वाङ्मयां पञ्चदशं निरमिमीत, तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप् छन्दो दृष्टसाम राजन्यो मनुष्याणामविः पशूनां तस्मात्ते वीर्यावन्तो वीर्याह्वसृज्यन्त^(१)”—इति । पूर्ववद्वाख्येयम् । वीर्ययुक्ताद्वाङ्मयादेगादुत्पन्नत्वात्तेषामपि सामर्थ्याधिक्यम् ॥

अथ तृतीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—“मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत तं विश्वेदेवा देवता अन्वसृज्यन्त जगतीच्छन्दो वैरूपः साम वैश्वो मनुष्याणां गावः पशूनां तस्मात् त आद्या अन्नधानाह्वसृज्यन्त, तस्माद् भूयाः सोऽन्वेभ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त^(२)”—इति । ‘मध्यतः’ उदरप्रदेशात् । यस्मादन्नाधारादुदरादसृज्यन्त तस्माद् ‘आद्याः’ भोग्याः । वैश्वो वाणिज्येन धनसम्पादकत्वाद्भोग्या गावश्च क्षीरादिसम्पादनेन भोग्याः । यस्मादन्ति बहन् विश्वा देवानन्वेते वैश्वोः सृष्टा, तस्माद् वाणिज्यकर्तारो लोके भूयांसः ॥

अथ चतुर्थस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—“पक्ष एकविंशं निरमिमीत तमनुष्टुप् छन्दोऽन्वसृज्यत वैराजः साम शूद्रो मनुष्याणामथ पशूनां, तस्मात् तौ भूतसङ्क्रामिणावथश्च शूद्रश्च, तस्माच्छूद्रं यज्ञेऽनवकृशो न हि देवता अन्वसृज्यत, तस्मात् पादावुप जीवतः पक्षो

ह्यसृज्येताम्^(८)”—इति । ‘पक्षः’ पादतः । भूतानां पूर्वात्पन्नानां
 ब्राह्मणादीनां ‘सङ्क्षामः’ सम्यगाक्रमणं तदधीनत्वेनावस्थानमित्यर्थः ।
 सोऽयम्भूतसङ्क्षामो ययोरश्वशूद्रयोस्तावुभौ ‘भूतसङ्क्षामिणौ’ । शूद्राणां
 वर्णत्रयपरिचर्यामुख्यत्वेन तदधीनत्वम्, अश्वादीनाञ्च वदनेन तद-
 धीनत्वम् । अत्र पूर्वस्थानेभ्य इव पादतो न काचिद्देवता सृष्टा,
 तस्माद्देवतामनुसृज्यत्वाभावाच्छूद्रो यज्ञे प्रवर्त्तितुं न योग्यः । य-
 स्मादश्वशूद्रौ पादत उत्पन्नौ, तस्मात् पादावेव तयोर्जीवनसाधनम् ।
 शूद्रो हि ब्राह्मणाद्याञ्जया पद्भ्यां यत्र क्वापि गमनागमने कुर्वन् जीवति ;
 अश्वश्च ब्राह्मणादिवाची पादैर्यत्र क्वापि गच्छन् खाद्यं लभते ॥

एवं सृष्टिसाधन मग्निष्टोमं प्रशंसितुं सृष्टिं प्रपद्य तत्र प्रकृतो-
 पयुक्तान् स्तोमान् विशेषतः प्रशंसति—“प्राणा वै चित्दहर्द्धमाषाः
 पञ्चदशः प्रजापतिः सप्तदशस्त्वय इमे लोका असावादित्य एक-
 विंश एतस्मिन् वा एते अत्रिा एतस्मिन् प्रतिष्ठिता य एवं वेदै-
 तस्मिन्नेव अयत एतस्मिन् प्रति तिष्ठति^(१०)”—इति । वह्निष्पवमान-
 स्तोत्रे सूक्तानां चित्तादेकैकस्मिन् सूक्ते भक्तीनां चित्ताच्च तदीयस्य
 स्तोमस्य चितृत्वम् ; प्राणापानव्यानानां चोर्ध्वाधोमध्यवर्तिनां चित्ता-
 त्त्वाम्यम्, अर्धमासगतानां रात्रीणां सङ्ख्याया पञ्चदशस्तोमसाम्यम्,
 प्रजापतिरूपाणामाश्रावयेत्यादीनामवराणां सङ्ख्याया सप्तदशस्तोम-
 साम्यम्* । आदित्यस्य सङ्ख्यैकविंशस्तोमसाम्यं वक्तुं ‘चय इमे

* “आश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु औषडिति चतुरक्षरं, यजेति द्वक्षरं,
 ये यजामह इति पञ्चाक्षरं, द्यक्षरो वषट्कारः, एष वै सप्तदशः
 प्रजापति ”—इति तै० सं० १. ५. ११ ।

लोकाः—इत्यनेन ब्राह्मणान्तरं प्रत्यभिज्ञायते । तच्च ब्राह्मणान्तरमेव
 माम्नातम्—“द्वादशमासाः पञ्चतर्वस्वय इमे लोका असावादित्य
 एकविंशः”—इति (ता० ब्रा० ४. ६. ४.)* । एतस्मिन्नेकविंशस्तोमे
 पूर्वाक्तास्त्रिदवादय आश्रिताः । अधिकसङ्ख्यायामल्पसङ्ख्यान्तर्भावात् ।
 किञ्चैतस्मिन्नेव स्तोमाः ‘प्रतिष्ठिता’ समाप्ताः ; न ह्येकविंशादूर्ध्व-
 मग्निष्टोमे कश्चिदधिकः स्तोमो विद्यते । य एव मेतस्य महिमानं
 वेद, स एतस्मिन्नाश्रितः प्रतिष्ठितो भवति । अग्निष्टोममनुष्ठानं
 फलं प्राप्तुं च योग्यो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रातःसुवने वै गायत्रेण च्छन्दसा चिदृतु स्तोमाय
 ज्योतिर्दधदेति चिदृता ब्रह्मवर्चसेन पञ्चदशाय ज्योति-
 र्दधदेति पञ्चदशेनौजसा वीर्येण सप्तदशाय ज्योति-
 र्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन प्रजननेनैकविंशाय
 ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव तत् स्तोमाय ज्योतिर्दधदे-
 त्यथो स्तोम एव स्तोमम्भि प्र णयति^(१) यावन्तो वै
 स्तोमास्तावन्तः कामास्तावन्तो लोकाः (१)

* ता० ब्रा० १०. १. १०. अस्त्यत्रापि तथैव, कश्चिद्विशेषयत् ।

तावन्ति ज्योतींश्छ्ये^(१)तावन्त एव स्तोमानेतावन्तः
 कामानेतावन्तो लोकानेतावन्ति ज्योतींश्छ्यव रुन्धे^(१)
 ॥ २ ॥

लोका^[१]स्त्रयोदश च* ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके सोमयागानामाद्यो ज्योतिष्टोमः†, तदीय सप्तसंख्या-
 नामाद्यसंख्यारूपो‡ ऽग्निष्टोमश्चेत्युभयं विहितम् । अथ तत्र स्तोमानां
 मुख्यत्वं दर्शयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमानां सम्भूयकारित्वं तावदादौ
 दर्शयति—“प्रातःसवने वै गायत्रेण छन्दसा चिह्नते स्तोमाय
 ज्योतिर्दधेति, चिह्नता ब्रह्मवर्चसेन पञ्चदशाय ज्योतिर्दधेति,
 पञ्चदशेनौजसा वीर्येण सप्तदशाय ज्योतिर्दधेति, सप्तदशेन प्राजा-
 पत्येन प्रजननेनैकविंशाय ज्योतिर्दधेति, स्तोम एव तत् स्तोमाय
 ज्योतिर्दधेति; अथो स्तोम एव स्तोममभि प्र णयति^(१)”—इति ।
 आदौ प्रजापतिरग्निष्टोममनुतिष्ठन् प्रातःसवनकाले “उपास्मै गायता
 नरः”—इत्येतस्मिन् (उ० आ० १. १. १-२.) मन्त्रगतेन गायत्रेण
 छन्दसा युक्तः, तावता परितोषं प्राप्य चिह्नत्-स्तोम-सिद्ध्यर्थं ‘ज्योति-
 र्दधत्’ तद्विषयप्रसारितां मनोवृत्तिं धारयन् ‘एति’ प्रवर्त्तते;
 चिह्नत्-स्तोमः इत्थं प्रयोक्तव्य इति विचारयन्नेवास्ते इत्यर्थः । स च

* “तावन्तो लोका[१]स्त्रयोदश च”—इति क, ख, ग ।

† द्वितीयो गोष्टोम, तृतीय आगुष्टोम । तै० ब्रा० ७. ४. ११;।
 ता० ब्रा० २५. १०. ७, ८ ।

‡ अग्निष्टोम, अथग्निष्टोम, उक्थम्, षोडशी, वाजपेय, आतोर्ध्वमः,
 अतिरात्रश्चेति सप्त संख्या । आश्व० श्रौ० ६. ११. १ ।

सोमो ब्रह्मवर्चसप्रदत्तात् तद्रूपः । तेन ब्रह्मवर्चसरूपेण चिदृत्-सोमेन तुष्टोऽपि अपरितुष्टः पञ्चदशसोमाय मनोवृत्तिं धारयन्नास्ते । स च पञ्चदशः शरीरवल्लेन्द्रियसामर्थ्यस्य च हेतुत्वात् तदुभयात्मकः । तेनापि युक्तः पुनः सप्तदशसोमानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन् प्रवर्तते । स च सोमः सङ्ख्याया आश्रावयेत्याद्यवरमाभ्यात्* तदधरात्मकप्रजापतिसम्बन्धिः प्रजोत्पत्तिहेतुश्च । तादृशेन सोमेन युक्तोऽपि पुनरेकविंशसोमानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन् प्रवर्तते तदेवं 'सोम एव' पूर्वाक्तसोमरूप एव सन् उत्तरसोमाय तज्ज्योतिर्मनोवृत्तिरूप धारयन् प्रवर्तते । अपि च तथा प्रवृत्तः सन् उत्तरसोम माभिमुख्येन प्रणयति । इत्थं सोमानां सधूयकारित्वं दर्शितम् ॥

अथ सोमान् प्रशंसति—“धावन्तो वै सोमास्तावन्तः कामास्तावन्तो लोकास्तावन्ति व्योतीऽपि^(१)”—इति । सोमाः 'धावन्तो' धावत्सङ्ख्याकाः, 'तावन्त एव कामाः' काम्यानि फलानि तैर्मिथ्यादानि । तच्च पूर्वमेव सूचितम्—चिदृता ब्रह्मवर्चसन्निष्पाद्यते, पञ्चदशेनौजोवीर्यञ्च, सप्तदशेन प्रजास्त्वामित्वं प्रजोत्पादकत्वम् । एतत् त्रयमवैव सूचितम् । एकविगेन प्रतिष्ठोत्पाद्यते । तच्च पूर्वांशुवाके (१४८ पृ०) 'एतस्मिन् प्रतिष्ठति'—इति सूचितम् । एवं सति धावन्तः सोमाः तावन्तः कामाः सम्पन्नाः । तत्फलभोगाधारभूता देहा लोकाः, तेऽपि तावन्त एव । तेषु देहेषु तत्फलानुभवा एव व्योतीपि, तान्यपि तावन्त्येव ॥

* १५० एष्टे इत्यर्थम् । साममाश्रये तु “सवत्सर एव सप्तदशग्यापतनम्,—चादश मासाः, पञ्चमं च, एतदेव सप्तदशग्यापतनमेवास्य वन्तुता”—इत्यादि ता० ब्रा० १०. १. ० ।

इत्थं स्तोमान् प्रशस्य योऽग्निष्टोमेन यजते, तस्य फलं प्रशंसति
—“एतावत एव स्तोमानेतावतः कामानेतावतो लोकानेतावन्ति
ज्योतीःप्यवरुन्धे^(१)”—इति ॥ २ ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति सत्त्वे यजेत् * योऽग्निष्टोमेन
यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति^(१) यस्य त्रिष्टुतमन्त-
र्यन्ति प्राणास्तस्यान्तर्यन्ति प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु
वै यज्ञेन यजमानो यजते^(१) यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति
वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्यं मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन
यजमानो यजते^(१) यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति (१)

प्रजां तस्यान्तर्यन्ति प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु
वै यज्ञेन यजमानो यजते^(१) यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति
प्रतिष्ठां तस्यान्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु
वै यज्ञेन यजमानो यजते^(१) यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्यृतूश्च
तस्य नक्षत्रियाञ्च विराजमन्तर्यन्त्यृतुषु मेऽप्यसन्नक्षत्रि-
यायाञ्च विराजीति (२)

* “वदन्ति स तु वै यजेत्”—इति क, पदपाठश्च ।

खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते^(१) यस्य चयस्त्रिंश-
मन्तर्यन्ति देवतास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति
खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते^(२) यो वै स्तोमानामव-
सम्परमतां गच्छन्तं वेदं परमतामेव गच्छति त्रिद्वै-
स्तोमानामवमस्त्रिद्वैत्यरमो य एवं वेदं परमता मेव
गच्छति^(३) ॥ ३ ॥

अन्तर्यन्ती^(४) प्रति^(५) चतुर्थत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

प्रथमानुवाकविधिते ज्योतिष्टोमे पुरुषं प्ररोचयितुं द्वितीयेऽनु-
वाके स्तोमप्रशंसा कृता । अग्निष्टोमस्य प्राथम्यं (तस्मात्प्रथमं) “तस्मा-
दाहुर्व्येष्टयज्ञः”—इतिवाक्येनोक्तम् (१४८ पृ०) । तत् प्राथम्यमति-
राचस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अतएव सूत्रकारेणोक्तम्—“अग्निष्टोम
प्रथमयज्ञोऽतिराचमेके पूर्वं समामनन्ति”—इति (आप० श्रौ० १०.
२. २, ४.) । तस्यैतस्यातिराचस्य द्वितीयानुवाके विधिमुच्यते—
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति,—सत्त्वे यजेत योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽपि
सर्वस्तोमेन यजेतेति^(१)”—इति । ‘य.’ पुरुषोऽग्निष्टोममनुतिष्ठति,
स पुन सर्वस्तोमेन चेद् यजेत, तदा स एव मुख्यो यष्टेति ब्रह्म
वादिन आहुः । तस्मात् सर्वस्तोममनुतिष्ठेदिति विधिरुच्येत । अग्नि-

* “गृह्यसूत्रमन्तर्यन्ति^(१) विराजोति^(२)”—इति क, ख, ग ।

† वाक्येन तत्पदं ख पुस्तकादन्वयः ।

ष्टोमे चत्वार एव स्तोमास्त्रिवृतादयः* ; अतिरात्रे तु चिण्वच्चय-
स्त्रिंशावपि स्तोमौ विद्येते† । तस्मादयं सर्वस्तोमः ॥

तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रथमं स्तोमं प्रशंसति—“यस्य चित्रतमन्त-
र्यन्ति, प्राणाऽस्तस्यान्तर्यन्ति ; प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन य-
जमानो यजते(१)”—इति । ‘यस्य’ यजमानस्य यागे वर्त्तमाना ऋत्विजः
‘चित्रत्’ स्तोममन्तरितं कुर्युः, तस्य स्तोमस्य प्राणरूपत्वात् त ऋत्विजः
‘तस्य’ यजमानस्य प्राणानेवान्तरितान् कुर्वन्ति । न त्वेतद्युक्तम् । अयं
यजमानो हि प्राणेष्वपि मे भागित्वमस्त्वित्यभिप्रेत्य यज्ञमनुतिष्ठति ।
तस्मात् चित्रत् स्तोमोऽवश्यम्भावी । अथ द्वितीयं स्तोमं प्रशंसति—
“यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति, वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति, वीर्यं मेऽप्यसदिति खलु
वै यज्ञेन यजमानो यजते(२)”—इति । पञ्चदशस्य वीर्यसाधनत्वान्त-
दन्तराये वीर्यस्यान्तरायः । अन्यत् पूर्ववत् । तृतीयं स्तोमं प्रशंसति—
“यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति, प्रजां तस्यान्तर्यन्ति, प्रजायां मेऽप्यसदिति
खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(३)”—इति । पूर्ववत् । अथ चतुर्थं
स्तोमं प्रशंसति—“यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति, प्रतिष्ठां तस्यान्तर्यन्ति ;
प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(४)”—इति ।
पूर्ववत् । अथ पञ्चमं स्तोमं प्रशंसति—“यस्य चिण्वमन्तर्यन्त्यृतुऽश्च,
तस्य नचचियाश्च विराजमन्तर्यन्त्यृतुषु मेऽप्यसन्नचचियायां च
विराजीति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(५)”—इति । ऋतुत्वेन

* “एष वाव यज्ञो यदभिष्टोमः ०—० चित्रत् पञ्चदश सप्तदश
एकविंश ०—० चतुष्टोमो भवति”—इति ता० ब्रा० ६. ३ ।

† “सर्वस्तोमेनातिरात्रेण”—इत्यादि ता० ब्रा० २०. २, ११ ।

चिणवस्य स्तुतिः शाखान्तरे द्रष्टव्या* । अतस्त्रिणवस्यान्तराये सति
 षट्त्वनामेवान्तरायो भवति । चिणवस्तोमे सप्तविंशतिसह्याकाः
 स्तोत्रीयाः; नक्षत्राणि च कृत्तिकादीनि सप्तविंशतिसह्याकानि;
 विराट्-कुन्दोऽपि विविधराज्यवाची नक्षत्रेष्टिषु श्रूयमाणं फलसमूह-
 मुपलक्षयति † । तथा सति चिणवान्तरायेण नक्षत्रसम्बन्धिन्या विराजो
 ऽन्तरायः । श्रेयं पूर्ववत् । अथ षष्ठं स्तोमं प्रशंसति—“यस्य चय-
 स्त्रिंशमन्तर्यन्ति, देवतास्तस्यान्तर्यन्ति; देवतासु मेऽप्यसदिति खलु
 वै यज्ञेन यजमानो यजते^(०)”—इति । त्रिष्वपि श्लोकेषु प्रत्येकमेका-
 दशसह्याका देवताः । तासु “ये देवा दिव्येकादश स्त्र”-इतिमन्त्रे
 (षष्ठं सं० १. १३८. ११.) समाध्याताः । तथा सति चयस्त्रिंश-
 स्तोमान्तराये चयस्त्रिंशस्तोमाख्यसाम्यात् तासां देवतानामन्तरायो
 भवति । सोऽयमन्तरायोऽनुपपन्नः; देवतासु यत् फलं तदपि मे
 भूयादित्यभिप्रेत्य यजमानेन यष्टुं प्रवृत्तत्वात् । तदेवमतिराचविक्ष-
 च्छया सर्वं स्तोमाः प्रशस्ताः । सन्ति हि कस्मिंश्चिदतिराचे सर्वं
 स्तोमाः । अतएव ह्युपरिष्ठाद् (१६५५० १४पं०) विधास्यति—
 “सर्वंस्तोमोऽतिराच उत्तरम्”—इति ॥

तथान्यमतिराचगतं विशेषं विधित्सया प्रशंसति—“यो वै स्तोमा-
 नामवमप्यरमतां गच्छन्तं वेद, परमतामेव गच्छति; चिष्ट्वै स्तोमा-
 नामवमस्त्रिष्ट्वपरमो; य एवं वेद परमतामेव गच्छति^(८)”—इति ।
 स्तोमानां मध्ये ह्यूनमह्याकस्तोत्रियोपेतस्त्रिष्ट्वत् स्तोमोऽवमः, (४

* ता० मा० ४. १. १० ।

† तै० मा० १. ५. १, २, २. १. १-६ ।

एवोत्तमः)* तस्य च परमत्वादन्ते प्रयोगः । अतिरात्रे हि तथा प्रयुज्यते त्रिवृद्रात्रन्तरसन्धिरिति, चरमे सन्धिस्तोत्रे त्रिवृतो विधानात्† । 'य एवं वेद' इति पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ॥३॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

अङ्गिरसो वै स॒चमा॑सत् ते सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑यन् तेषां
ह॒विष्मा॑श्च ह॒विष्कृ॑चाहीयेतां ताव॑कामयेतां सु॒वर्गं
लो॒कमि॑यावेति तावे॒तं दि॑राचम॑पश्यतां तमा॑हरतां
तेना॑यजेतां ततो॒ वै तौ सु॒वर्गं॑ लो॒कमे॑तां य एवं
वि॒द्वान् दि॑रात्रेण॒ यज॑ते सु॒वर्गं॑ मे॒व लो॒कमे॑ति^(१) तावै॑तां
पूर्वे॑णा॒ह्नाग॑च्छतामुत्त॑रेण (१)

अ॒भि॒स्र॒वः पूर्॒वम॑ह॒र्भव॑ति गतिरु॒त्तर॑^(२) ज्योति॑ष्टो॒मोऽग्नि॑ष्टोमः
पूर्॒वम॑ह॒र्भव॑ति तेज॑स्तेना॒वरु॑न्धे सर्व॑स्तो॒मोऽति॑रा॒त्र उ॒त्तर॑
सर्व॑स्या॒ष्टौ सर्व॑स्या॒वरु॑न्धे^(३) गाय॑त्रं
पूर्वे॑ऽहु॒न्त्साम॑ भवति तेजो॒ वै गा॑यत्री गा॒यत्री ब्र॑ह्म॒वर्च॑सं तेज॑ ए॒व ब्र॑ह्मवर्च॑समा॒त्मन् ध॑त्ते चै॒ष्टुभ॑मुत्त॑र
ओजो॒ वै वी॒र्यं॑ त्रि॒ष्टुगो॑ज ए॒व वी॒र्यमा॑त्मन् ध॑त्ते^(४)
रथ॑न्तरं पूर्वे^(५) (२)

अहन्त्साम^१ भवन्तीयं वै रथन्तरमस्यामेव प्रति^२
 तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति^(१)
 तदाहुः कं जगती चानुष्टुप् चेति वैखानसं पूर्वेऽहन्त्साम^३
 भवति तेन जगत्यै नैति पोड्युत्तरे तेनानुष्टुभो^(२)
 ऽथाहुर्यत्समानेऽर्द्धमासे स्यातामन्यतरस्याहो वीर्य-
 मनु^४ (३)

पृथेतेत्यमावास्यायां पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तरं^५
 नान्वार्द्धमासयोर्भवतो नानावीर्यं भवतो^(३) हवि-
 र्मन्निधन् पूर्वमहर्भवति हविष्कृन्निधन्मुत्तरं प्रति-
 ष्ठित्यै^(४) ॥ ४ ॥

उत्तरेण^(५) पूर्वे^(६) ऽन्वे^(७) कविः श्रुतिश्च ॥ ४ ॥

तृतीयानुवाके सर्वस्तोमोऽतिरात्र उक्त । स चैकाह इति सर्व-
 ऽप्येकाहा एतेनोपलक्षिता । अथाहीना द्विरात्रादयः क्रमेणो-
 च्यन्ते । चत्वारो हि द्विरात्रभेदाः । तत्र युष्टिद्विरात्रो राज्ञां
 विहितः, अथाङ्गिरसां द्विरात्रो विधीयते—“अङ्गिरसो वै सप्त-
 मासत, ते सुवर्गं लोकमायन्, तेषां हविष्मांश्च हविष्कृत्वाहीयेतां,
 तावकामयेतां सुवर्गं लोकमियावेति, तावेत द्विरात्रमपगृतां,
 तमाहरतां, तेनायजेता, ततो वै तौ सुवर्गं लोकमैता, य एव

* “रथन्तरं पूर्वे[२] ऽन्वे[३]”—इति क, ख, ग ।

† ‘रात्रयपान्ते’—इति ग ।

विद्वान् दिराचेण यजते सुवर्गमेव लोकमेति^(१)—इति । ‘अङ्गिरसः’ महर्षयो यदा सत्र मनुष्ठाय स्वर्गं प्राप्ताः, तदानीं तेषां मध्ये हविष्मान्-हविष्कृदित्येतौ पुरुषावनुष्ठानेन स्वर्गतौ च हीनौ* स्याताम् । तौ पुनः स्वर्गप्राप्तिं कामयमानौ दिराचाख्यं यागं तत्साधनत्वेन निश्चित्य तदीयां सामर्थ्यं सम्पाद्य तदनुष्ठानेन स्वर्गं प्राप्तौ; अतोऽन्येपि स्वर्गप्राप्तये दिराचेण यजेत ॥

अथ हविर्विशेषं विधत्ते—“तावैतां पूर्वेणाङ्गागच्छतामुत्तरेणाभिप्लवः पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तरम्^(२)—इति । ‘तौ’ हविष्मद्-हविष्कृन्नामानौ अप्यौ, दिराचगतेन पूर्वेणाङ्गा स्वर्गं प्रविष्टौ । अत्र सर्वचाहःशब्देन एकदिनसाध्यः सोमप्रयोग उपलक्ष्यते । अभिप्लवाख्यः कश्चित् षडहयागविशेषः । तस्य च प्रथमदिने ज्योतिष्टोमप्रथममंशस्वरूपोऽग्निष्टोमो विहितोऽस्ति । स एवात्राभिप्लवशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भवति । पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यर्थः । गम्यते स्वर्गो येनातिराचेण सोऽयमतिराचविशेषो गतिः । स च गतिरुत्तरमहर्भवति । द्वितीयदिने सोऽतिराचोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥

उक्तार्थस्यष्टीकरणद्वारेण सोमविशेषान् विधत्ते—“ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति, तेजस्तेनावरुन्धे, सर्वसोमोऽतिराच उत्तरं सर्वस्याष्टौ सर्वस्यावरुन्धे^(३)—इति । अभिप्लव इत्यस्य व्याख्यानं ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमेन निरूपितास्त्रिवृतादयः, चत्वारः सोमाः क्रियन्ते; तदनुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति । सर्वसोमै-

* ‘स्वर्गतौ रक्षितौ’—इति ख, ‘स्वर्गतावपि हीनौ’—इति ग ।

रूपेतोऽतिराच इत्यनेन विण्व-त्रयस्त्रिंश-स्तोमाभ्या सहिता अश्वि-
स्तोमा उक्ताः । तेन च सर्वमप्यप्राप्यं प्राप्यते, स्वाधीनञ्च भवति ।
द्वादशभिः स्तोत्रैरूपेतोऽग्निष्टोमः*, एकोनविंशद्भिः स्तोत्रैरूपेतोऽतिराच
इति तयोर्भेदः ॥

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविधौ
विधत्ते—“गायत्रं पूर्वेऽहन् साम भवति, तेजो वै गायत्री, गायत्री
ब्रह्मवर्चस तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन् धत्ते, वैष्टुभमुत्तर ओजो वै
वीर्यं विष्टुगोज एव वीर्यं मात्मन् धत्ते†”—इति । गायत्रीच्छन्द-
स्काया मृच्युत्पन्नं ‘गायत्रम्’ एतन्नामैकं साम†, तदेतद्धोतुराभि-
मुख्येन पठनीये स्तोत्रे गायेत् । तदेतत् पूर्वेऽग्निं द्रष्टव्यम् ।
गायत्र्या अग्निना सहेत्यप्यत्रात् तेजस्त्वम्, ब्राह्मणैरनुष्ठेयत्वाद् ब्रह्म-
वर्चसत्वम्, तदुभयमनेन साध्या स्वस्मिन् समापयन्ति । यद्यपि वैष्टु-
भाख्यं किञ्चित्साम नास्ति, तथापि विष्टुच्छन्दस्कायामुत्पन्नत्वात्
वैष्टुभमित्युच्यते‡ । तदेतदुत्तरदिने गायेत् । तेन शरीरं मन-
मिन्द्रियसामर्थ्यञ्च प्राप्नोति ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रसामविशेषं॥ चोदकप्राप्तविकल्पवारणाय नियम-
यति—“रथन्तरं पूर्वेऽहन् साम भवतीयं वै रथन्तरमप्यामेव
प्रति तिष्ठति, दृष्टदुत्तरेऽग्नौ वै दृष्टदमुप्या मेव प्रति तिष्ठति”॥—

* “द्वादशस्तोत्राण्यग्निष्टोमः”—इति ता० ब्रा० ६. १३ ।

† ता० ब्रा० ७. १. द्रष्टव्यम् । सामस्वरूपं तु दृष्टव्यं श्रुतमस्ति ।

‡ ता० ब्रा० ७. ४. ८, सा० मा० द्रष्टव्यम् ।

§ ता० ब्रा० ७. ७. उच्च० गा० रथन्तरम् १. १ १, दृष्टत् १. १ १ ।

इति । प्रकृतौ* तु दृष्टद्वयन्तरयोरैच्छिको विकल्प †, इह तु दिनभेदेन व्यवस्था ॥

पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थित सामान्तर विधत्ते—“तदाऽऽ क जगती चानुष्टुप् चेति वैखानस पूर्वोऽहन् साम भवति, तेन जगत्यै नैति षोडशुत्तरे तेनानुष्टुभ^(१)”—इति । अत्र ब्रह्मवादिनश्चोदयन्ति । अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी, तयो पूर्वस्मिन् गायत्र्या-मुत्पन्न साम गीतम्, तदुत्तरस्मिन् त्रिष्टुभ्युत्पन्न साम गीतम्, न ह्यत्र तृतीयचतुर्थे अहनी विद्येते, ततो जगत्यनुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते इति । तत्राभिज्ञा सामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाऽऽ । यद् दृष्ट्या-मृच्युत्पन्न वैखानसाख्य सामां, तत्पूर्वदिने गायेत् । दृष्टी च षट्चिगदचरा सती चतुर्वारिमावर्त्यमाना जगतीचय सम्पद्यते, अष्टाचत्वारिगदचराणां जगतीनां तिसृणामचरसङ्ख्याया दृष्टी-चतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैखानससाम्नाय द्विरात्रयागो जगत्या सकाग्रान्नापैति । षोडशीगद्येन षोडशस्तोत्रे गीयमान गौरिवी-ताख्य ‡ सामोच्यते । तच्चोत्तरेऽहनि गायेत् । तदाधारभूतामृच-

* ज्योतिष्टोमस्याद्यसंस्थारूपेऽग्निष्टोमे ।

† “रथन्तरसाम्ना दृष्टत्साम्नोभयसाम्ना वा प्रथम यजेत । न रथन्तरसामानं भक्तत्वा दृष्टत्सामानमाहरेदित्येके”—इति ध्याप० श्रौ० १० २ ६, ७ ।

‡ छ० व्या० ३ २ १ १ अत्रोत्पन्नम् गे० गा० ६ २ २०, उ० व्या० ४ २ ८ दृष्टे तदेव उ० गा० ४ १ ६ । विहितं च ता० ब्रा० १४ ४, १८ ११ ।

§ “अभि प्र गोपति गिरा”—इत्यत्र (छ० व्या० २ २ ३ ४) उत्पन्न तृतीयम् (गे० गा० २ ५ १ २२), अन्यचान्यत्र च उ० गा० १ १ ८, २ २ ३ इत्यादि । विहितं च ता० ब्रा० ५ ७ ।

मवसम्य पूर्ववदनुष्टुभं सम्पादयेत् । तेन षोडशीमासा अयं दित्वा-
चोऽनुष्टुभः सकाशात्तापैति ॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थां विधत्ते—“अथाहर्धमासमानेऽर्द्धमासे
स्थातामन्यस्याहो वीर्यमनु पद्येतेत्यमावास्यायां पूर्वमहर्भवमुत्तर-
स्मिन्मुत्तरं नानैवार्द्धमासयोर्भवतो नानावीर्यं भवतः^(१)—इति । शुक्ल-
कृष्णो वा एक एव पक्षः, सभानोऽर्द्धमासः । तस्मिन्नेव यद्युभे अहनी
स्थातां, तदानीमेकपक्षगतत्वादेकस्याहो यावद्दीर्घं तावदेव भवेत् ।
इतरस्य * वीर्यं तु लुप्येत, अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममह-
र्कतं व्यम्, शुक्लपक्षस्य प्रथमदिने द्वितीयमहः । एवं सति भिन्नार्द्ध-
मासवर्त्तिताद्विषयवीर्यं भवतः ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेष विधत्ते—“हविष्प्रसिधनं पूर्वं-
महर्भवति, हविष्कृत्प्रसिधनमुत्तरं प्रतिष्ठित्ये^(२)—इति । पक्षधा
विभक्तस्य मासः पञ्चमभागो निधनम्[†] । हविष्प्रसिद्धिपक्षं निधनं
यस्मिन्सहनि तद्विष्प्रसिधनम् ; पूर्वदिने हविष्प्रदितिशब्दः प्रयोज्य
इत्यर्थः । एव मितरचापि । निधनयोर्द्विस्तात्पादमदृशनेन प्रति-
ष्ठित्यै सम्पद्यते । ॥

* ‘द्वितीयाहस्य’—इति क ।

† “प्रस्तावोद्गीयप्रतिहारोपमन्निधनादि माह्व” —इति पक्षविधायकम् १

१. १ । आ० उप० २. २-० । ऐ० मा० ३. २ १२ ।

‡ हविष्प्रसिधनं हविष्प्रत वा उ० आ० १. १. १६. १—३ अथ गीतम्

उ० गी० ११. २. ८, हविष्प्रसिधनं हविष्प्रत वा उ० आ० १. १.

१७. १—३. अथ गीतम् उ० गी० ११. २. ० । विहिते घेतं मासो

मा० मा० २०. ११. ३ ।

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे (जै० सू० १२,
१३. अधि० ४.) चिन्तितम्—

“द्विरात्रादौ द्वादशाहे प्रायणीयादिकः क्रमः ।

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्निमः ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ।

जागतस्थान्तरायाञ्च विध्यन्तो दशरात्रगः ॥

अद्वैतरूपस्य द्वादशाहस्य विहृतयो द्विरात्र-चिरात्रादयः ।
तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहः प्रायणीयमञ्चकमारभ्य क्रमेण
विध्यन्तः प्रवर्तन्ते, किं वा प्रायणीयोदयनीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा
तन्मध्यगतस्य विध्यन्तः प्रवर्तन्त इति संग्रहः । ईदृशमहस्थादेय
मीदृशं वर्जनीयमिति विशेषनियामकाभावात् आदित आरभ्य
प्रवर्तन्त इति पूर्वपक्षः । द्विरात्रं प्रकृत्यैवमाश्रयते— “यत्प्रथमं तद्
द्वितीयं यद् द्वितीयं तत् तृतीयम्”—इति । अयमर्थः— द्विरात्रस्य
यत्प्रथममहरनुष्ठेयम्, तद् द्वादशाहस्य द्वितीयमिति । एवमुत्तर-
त्रापि योज्यम् । तदेतत्प्रायणीयवर्जने लिङ्गम् । तथा “जगती-
मन्तर्यन्ति”—इति जागतस्थाहोऽन्तराय आश्रयते; तच्च वर्जने
लिङ्गम् । एवमादिभिलिङ्गैरुभयं वर्जयित्वा अवशिष्टो विध्यन्तो यत्र
यावानपेक्षितः, तत्र तावान् प्रवर्तयितव्य इत्यवगन्तव्यम्”—इति ॥

तत्रैव (जै० सू० ५२, ५४. अधि० १२.) अन्यचिन्तितम्—

“द्विरात्रेऽद्विरसां षोडशप्राप्तः किं विधीयते ।

परिमह्यायते वाद्यः षोडकाच्छ्रीप्रबुद्धितः ॥

अनारभ्यविधेः प्राप्तौ परिमह्यातिदेगतः ।

विकल्पोऽन्यद् द्विराचेषु प्रोक्तं वृत्तिस्ततो मतम् ॥

सन्ति बहवो द्विराचाः, तेषु अङ्गिरसां द्विराचे श्रूयते—“वैखान-
सम्पूर्वेऽङ्गन्तसाम भवति०—० षोडशुत्तरे”—इति (१६६ पृ०) सोऽयं
षोडशप्राप्तः सन् विधीयते । न च चोदकात्प्राप्तिः शङ्कनीया;
प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेश्चोदको ह्यानुमानिकत्वेन विलम्बित इति
प्राप्ते, प्रूमः,— मा भूच्चोदकः, अस्ति ह्यनारभ्याधीत प्रत्यक्षं विष-
न्तरम्—“उत्तमेऽहन् द्विराचस्य गृह्यते”—इति । तेषु सर्वेषु द्विराचेषु
प्राप्तः सन्नङ्गिरसां द्विराच एव नान्येषु द्विराचेष्विति परिसङ्ख्यायते ।
ततोऽङ्गिरसां द्विराचे नियमेन षोडशी गृह्यते, इतरेष्वतिरात्र
विक्षतित्वेनातिदेशादिकल्प्यते । तदेतद् वृत्तिकारमतम्”—इति ॥

तत्रैव * भाष्यकारमतेनारचयति—

“परिसङ्ख्या पूर्वपक्षे न सा युक्ता चिदायतः ।

प्राप्तस्थान्यानुवादेन विधेये सा न शक्यते ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा या परिसङ्ख्या, सैव भाष्यकारमते
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु नैव,— षोडशुत्तर इत्ययं विधिरेव न
भवति । विधित्सितवैखानससामवाक्येपत्वेनार्थवत्त्वात् । अतः परि-
सङ्ख्या दोषत्रयोपेता नात्र कल्पनीया । प्राप्तस्य विध्यर्थस्य परि-
त्यागः, अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः, अन्यत्र प्राप्तस्य बाध इति
दोषत्रयम्”—इति ॥४॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थ्याऽनुवाकः ॥

* ‘तदेवाधिकरण’—इति क ।

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन् प्रजापति-
 र्वायुर्भूत्वाचरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाहरत्तां
 विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्द साप्रथत् सा पृथिव्यभवत्तत्
 पृथिव्यै पृथिवित्वं^(१) तस्यामश्राम्यत् प्रजापतिः स
 देवानसृजत् वसून्नुद्रानादित्यान् ते देवाः प्रजापति-
 मब्रुवन् प्र जायामहा इति सौऽब्रवीत् (१)

यथाहं युष्मास्तपसासृष्ट्येवं तपसि प्रजननमिच्छ-
 ध्वमिति तेभ्योऽग्निमायतनं प्रायच्छदेतेनायतनेन
 श्राम्यतेति तेऽग्निनायतनेनाश्राम्यन् ते सैवत्सर एकां
 गामसृजन्तां वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्रायच्छ-
 नेताः रक्षध्वमिति तां वसवो रुद्रा आदित्या अर-
 क्षन्त सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत् चीणि
 च (२)

शतानि चयस्त्रिंशत्श्चाथ सैव सहस्रतम्यभवत्^(१)
 ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्सहस्रेण नो याजयेति सौऽग्नि-
 ष्टोमेन वसून् याजयत्त इमं लोकमजयन्तच्चाददुः स
 उक्थ्येन रुद्रानयाजयत्तेऽन्तरिक्षमजयन्तच्चाददुः सौ-
 ऽतिराचेणादित्यान् याजयत्तेमुं लोकमजयन्तच्चाददुः^(२)
 स्तदन्तरिक्षम् (३)

व्यवैर्यत् तस्माद्रुद्रा घातुंका अनायतना हि तस्मा-

दाहुः शिथिलं वै मध्यममहस्तिराचस्य वि हि तद-
 वैर्यतेति चैष्टुभं मध्यमस्याह् आज्यं भवति संयानानि
 सूक्तानि शःसति षोडशिनः शःसत्यहो धृत्या अशि-
 थिलम्भावाय^(४) तस्माच्चिराचस्याग्निष्टोम एव प्रथम-
 महः स्यादथोक्थ्योऽयातिराच एषां लोकानां विष्ट्वै^(५)
 चीणिं शतान्यनूचीनाहमव्यवच्छिन्नानि ददाति (४)

एषां लोकानामनुसन्तत्यै^(६) दशतं न विच्छिन्त्या-
 द्विराजन्नेद्विच्छिन्नदानौ^(७) त्यथ या सहस्रतम्यासीत्तस्या-
 मिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेताः स इन्द्रोऽमन्यतानया
 वा इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्यत इति तस्यामकल्पेतां
 द्विभागं इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाभ्यनूच्यत उभा
 जिग्यथुरिति^(८) तां वा एता मच्छावाकः (५)

एव शःस^(९) त्यथ या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति
 होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होतानाप्त-
 स्यापयिता^(१०) याहुर्नुनेवे देयेत्यतिरिक्ता वा एषा सह-
 स्रस्यातिरिक्त उन्नेतर्विजा^(११) मथाहुः सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो
 देये^(१२) त्यथाहुरुदाहृत्या सा वशश्चरेदि^(१३) त्यथाहुर्वृद्धाणं
 चाम्रीधे च देयेति (६)

द्विभागं ब्रह्मणे तृतीयमग्नीधे इन्द्रो वै ब्रह्मा वैष्णु-
 वोऽग्नीधयैव तावकल्पेतामि^(१४) त्यथाहुर्या कल्याणी

बहुरूपा सा देये^(१५)त्यथाहुर्या दिरूपोभयत एनी सा
 देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै^(१६)तदा एतत् सहस्रस्या-
 यनः सहस्रः स्तोत्रीयाः सहस्रं दक्षिणाः सहस्रं समितः
 सुवर्गो लोकः सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै^(१७) ॥ ५ ॥

अब्रवी^(१)चा^(२)न्तरिक्षं^(३)ददा^(४)त्यच्चावाक^(५)इति^(६)*
 सप्तचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

चतुर्थं दिरात्रोऽभिहितः, अथ चिरात्रं विधातुं काचि-
 दाख्यायिकोच्यते । तस्यां चाख्यायिकायामादौ पृथिव्युत्पत्तिं दर्श-
 यति—“आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्, तस्मिन् प्रजापतिर्वायु-
 भूत्वाचरत्, स इमामपश्यत्, तां वराहो भूत्वाचरत्, तां विश्वकर्मा
 भूत्वा व्यमार्दं, साप्रथत, सा पृथिव्यभवत्, तत् पृथिव्यै पृथि-
 विलम्^(१)”—इति । ‘इदम्’—इति, इदानीं दृश्यमानं गिरिनदी-
 समुद्रादिकं जगत्, पृथिव्युत्पत्तेः पूर्वं सलिलमासीत् । ‘तस्मिन्’
 एव सलिले केवला आप एव, न तु भूतान्तरम्, तत्कार्यं वा
 किञ्चिदपि नासीत् । तदानीं प्रजापतिर्मूर्त्तस्य शरीरस्यावस्थातुं
 स्थानाभावात् वायुरूपो भूत्वा तस्मिन्नेव सलिले सर्वत्र अचरत् ।
 चरित्वा च सलिले निमग्नां भूमिं दृष्ट्वा स्वयं वराहो भूत्वा
 दृष्टाद्येण तां भूमिं जलस्योपर्याचरत् । आहत्य च वराहरूपमुत्सृज्य
 विश्वकर्मा भूत्वा विशेषेण मार्जनं कृत्वा तत्तत्तं द्रवमपनीय तां

* अब्रवी[१]चा[२]तदन्तरिक्षं[३]ददा[४]त्यच्चावाक[५]सु देयेति[६]
 —इति क, ख, ग ।

विस्तारितवान् । तत इयं दृश्यमाना सर्वप्राण्याधारभूता पृथिव्य-
भवत् । प्रथनादेव पृथिवीनाम सम्पन्नम् ॥

अथ देवसृष्टिं गोसृष्टिं च क्रमेण दर्शयति—“तस्यामश्राम्यत्
प्रजापतिः, स देवानसृजत वसून् रुद्रानादित्यान्; ते देवाः
प्रजापतिमब्रुवन् प्र जायामहा इति, सोऽब्रवीद्यथाह युष्माकृत्पसा-
सृष्ट्येवं तपसि प्रजननमिच्छध्वमिति, तेभ्योऽग्नि मायतनं प्राय-
च्छदेतेनायतनेन आम्यतेति, ते ऽग्निनायतनेनायाम्यन्, ते सवत्सर
एकां गामसृजन्त, तां वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य प्रायच्छन्नेतां
रचध्वमिति, तां वसवो रुद्रा आदित्या अरचन्त, सा वसुभ्यो
रुद्रेभ्य आदित्येभ्य प्राजायत चीणि च शतानि त्रयस्त्रिंशतं चाथ
सैव सहस्रतम्यभवत्^(१)”—इति । ‘तस्यां’ भूमौ, सः प्रजापतिः
स्वेनैव शरीरेणावस्थाय सिष्टुः ‘अश्राम्यत्’ तपः कृतवान् ।
तस्माच्च तप सामर्थ्यात् चीन्वन्नादिदेवगणानसृजत । ‘ते’ च वसूनादय
प्रजापतिं प्रति प्रजोत्पादनोपायं पप्रच्छुः । ‘सः’ च प्रजापतिं
मदत्तपसि कृते सति पश्चाद्युत्पादनं मिच्छतेत्युक्ता होमाख्यस्य
तपस्य आधारभूतमग्निं दत्त्वा तेनाग्निना होमलक्षणं तपः कुरुते-
त्युक्तवान् । ते च सवत्सरं तत् कृत्वा तदन्ते सर्वेऽप्येकां गामसृजन्त ।
‘तां’ च गां स प्रजापतिः वसुभ्यो रचणार्थं दत्तवान् । सा च
रचिता सती, वस्वार्थं गवां शतत्रयं त्रयस्त्रिंशतं चोत्पादयामास ।
ततः प्रजापतिस्तामेव गां रुद्रेभ्यो दत्तवान् । रुद्रार्थमपि सा, तथै-
वोत्पादयामास । एव मादित्यार्थं मणुत्पादयामास । तमिमं
पर्यायत्रयं संगृह्य श्रुतिरेकेनैव वाक्येनोदाजहार । तत्र त्रैधा वाक्य

विभज्य योजयितव्यम् । एवं सत्येकोनसहस्रं गवां सम्पन्नम् । येयं
‘सहस्रतमौ’ गौः, सेय सहस्रसङ्ख्यापूरण्यभवत् ॥

अतः सहस्रदक्षिणाकेन चिराचयागेन याजनं दर्शयति—“ते
देवाः प्रजापतिमब्रुवन्सहस्रेण नो याजयेति, सोऽग्निष्टोमेन वसू-
नयाजयत्, त इमं लोकमजयन्, तच्चाददुः, स उक्थ्येन रुद्रानया-
जयत्, तेऽन्तरिचमजयन्, तच्चाददुः, सोऽतिरात्रेणादित्यानया-
जयत्, तेऽसु लोकमजयन्, तच्चाददुः^(१)”—इति । वसुरुद्रादित्याः
सर्वे मिलित्वा गोसहस्रदक्षिणाकयज्ञार्थं प्रजापतिं प्रार्थयामासुः ।
‘सः’ च प्रजापतिः, देवगणत्रयं विभज्य त्रिषु दिनेषु क्रमादग्नि-
ष्टोमोक्थ्यातिरात्रैर्वाजितवान् । द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोमः । पञ्चदश-
स्तोत्र उक्थ्यः । एकोनचिंशत्स्तोत्रोऽतिरात्रः* । ते च तैर्लोकत्रय-
मजयन् । स्वकीय (स्वकीयं) तत्तद्गोधनञ्च दक्षिणार्थमृत्विग्भ्यो
दत्तवन्तः ॥

अथोक्थ्यरूपे मध्यमेऽहनि कांश्चिच्छंमनविशेषान् विधत्ते—“तद-
न्तरिचं त्वैर्यत, तस्माद्रुद्रा घातुका अनायतना हि, तस्मादाहुः
शिथिलं वै मध्यममहस्तिरात्रस्य वि हि तद्वैर्यतेति । चैष्टुभं मध्यम-
स्याहुः आज्यं भवति, संशानानि सूक्तानि शःसति, षोडशिनः

* “सर्वस्तोत्राणां मेघ कल्प । उत्तरं मुत्तरं स्तोमभागानां दद्याति ।
द्वादशाग्निष्टोमे, पञ्चदशोक्थ्ये, षोडश षोडशिनः, सप्तदश वाजपेये,
एकान्नचिंशतमतिरात्रे, त्रयस्त्रिंशतमतोर्यामे”—इति व्याप० श्रौ० १४.

१०. २-४ सूत्राणि ।

† नास्त्येतद् पुनः पद ख-ग-पुस्तकयोः ।

असत्यज्ञो धृत्या अग्निचिलं भावाद्य^(४)—इति । यदन्तरिचं रुद्रे-
जितं 'तदन्तरिचं', 'यदैर्यत' विग्रीर्णमभूत्, स्पृहारूपं लोकसंस्थानं
भग्नमभूदित्यर्थः । यस्माद्बुद्धाणामायतनमन्तरिचलोकस्थानं विग्रीर्ण-
मभूत्, 'तस्मात्' आयतनाभावात् 'रुद्राः' कोपाविष्टाः सन्तः सर्वत्र
प्राणिधातिनोऽभवन् । यस्मात् फलभूतमन्तरिचं विग्रीर्णमभूत्
तस्मात्तत्साधनमात्रं चिराचयागस्य मध्यममह केनापि वैकल्येन
अग्निचिलमित्येवमभिज्ञा आहुः । तस्मान्मध्यमस्याज्ञो दार्ढ्येन ग्रैथिल्य-
परिहाराय* कानिचिच्छस्त्राणि अनुष्ठेयानि । त्रिष्टुप्कन्दस्काया-
मृच्युत्पन्नं 'चैष्टुभ' होतुराज्यशस्त्रं शसनीयम् । तथा संयानाख्यानि
दाशतय्यां प्रसिद्धानि 'सूक्तानि' शंसेत् । तथा षोडश्याख्यमपि
शस्त्रं† शंसेत् ॥

इत्यमाख्यायिकां प्रस्तुत्य मध्यमे विग्रीर्णस्य विधाय चिराच-
यागस्याहर्विग्रीर्णान् विधत्ते—“तस्माच्चिराचस्याग्निष्टोम एव प्रथम-
महः स्यादथोक्थ्योऽथातिराच एषां लोकानां विधृत्यै^(५)”—इति ।
यस्मादस्त्रादिभिरहस्तयेण लोकत्रयजयायाहस्तयसङ्घातरूपमनुष्ठि-
तम्, 'तस्मात्' चिराचयागमनुतिष्ठेदित्यर्थः । यदुक्तं सूत्रकारेण—
'सहस्रं दक्षिणास्त्रीणि शतानि चयस्त्रिंशतञ्च प्रथमेऽहनि ददात्येवं
द्वितीये तृतीये च साहस्रगतिरिच्यते'—इति ॥

* “तस्मान्मध्यमस्याज्ञोऽर्थदार्ढ्यायार्थग्रैथिल्यपरिहाराय”—इति क ।

† “अथ षोडशी । + + + । ‘आ ता वहन्तु हरय’—इति (ऋ० सं०
१. १६. १-३.) तिष्ठो गायत्र्य ”—इत्यादीनि (आन्व० अ० ६. २.)
सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

तदिदं विधत्ते—“त्रौणि शतान्यनूचीनाहमथवच्छिन्नानि ददा-
त्येषां लोकानामनुसन्त्यै^(१)”—इति । अनुक्रमेणाञ्चति प्रवर्त्तते
इत्यनूचीनम्, तादृशञ्च तदहञ्च ‘अनूचीनाहम्’, प्रतिदिनमित्यर्थः ;
प्रतिदिनमविच्छिन्नानि यथा भवन्ति तथा त्रौणि त्रौणि शतानि
ददाति । त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सत्येकैकस्मिन्
दिने त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यर्थो भवति । एतच्च
‘लोकानां भूरादीनां सन्त्यै भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण—‘दक्षि-
णानयने न्यूना दशधा नयेत्’—इति ॥

तदेतद्विधत्ते—“दशत न वि च्छिन्त्यादिराजन्नेदिच्छिन्नदानी-
ति^(२)”—इति । दशानां वर्गे दशत्* । तस्य वर्गस्य विच्छेदं न कुर्यात् ।
वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि अवस्थिता गाः प्राम्बंशसदसोर्मध्येन यदोत्तरस्यां
दिशि दक्षिणार्थं नयति, तदानीमेकैकं दशकं सहैव नयेत्, न तु
दशतो न्यूनं नयेत्, दशसङ्ख्याया विराड् रूपत्वात् । विराजं नैव वि-
च्छिन्नां करोमीति नेतुरभिप्रायः । यत्तु त्रिंशत उपरि त्रयमधिकं
तदपि चरमेण दशकेन सह नयेत्, न्यूनत्वस्यैवात्र विधानात् ।
एवमेकोनसहस्रे त्रिषु दिनेषु दत्ते सति सहस्रतमी परिगिष्यते ॥

तद्दानन्तु वज्रधा विकल्पितं प्रदर्शयितुं प्रसूति—“अथ या
सहस्रतम्यामीत्तस्यामिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेताः स इन्द्रोऽमन्य-
तानया वा इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्येत इति, तस्यामकल्पेतां द्विभाग
इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तदा एषाभ्यनूच्यत उभा जिग्यथुरिति^(३)”—इति ।
कृतिः कल्पनम्, तयैव कृत्वा ‘तस्यां’ सहस्रतम्यां गवि निमित्त-

भूतायां ममैवेयं भूयादित्येवमिन्द्रश्च विष्णुश्च परस्परं कलहं कुरुतः । तदानीमिन्द्रो मनस्येवमचिन्तयत् । तां गां गृहीत्वा विष्णुः ‘अनया’ गवा ‘सहस्रम्’ इदं सर्वं मां वर्जयित्वा स्वाधीनं करिष्यति, तस्मान्मयैवाधिकेन भागेन भवितव्यमिति । ततस्तान्बुभौ ‘तस्यां’ गवि ‘अकल्पेतां’ व्यवस्थां कृतवन्तौ,—इन्द्रो द्विभागे व्यवस्थितः, विष्णु-सृतीये भागे व्यवस्थितः । ‘तत्’ एतदर्थमभिलक्ष्य काचिदृग्वेदे ऋगनूच्यते; सा च भागत्रयप्रतिपादिका । तस्याश्च प्रतीकम्—‘उभा जिग्यथुरिति’ एतत् (ऋ० सं० ६. ६६. ८.) । इयञ्चोपरितनेऽनुवाके समाम्नास्यते (१८४ पृ० ७पं०) ॥

अथैतस्या ऋचः शंसननियमं विधत्ते—“तां वा एतामच्छावाक एव शंसति(८)”—इति ॥

विकल्पितेषु दानपक्षेषु प्रथमं पक्षमाह—“अथ या सहस्रतमी, सा होत्रे देयेति; होतारं वा अभ्यतिरिच्यते, यदतिरिच्यते होता-नाप्तस्यापचिता(९)”—इति । प्रतिदिनं त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रये साम्येन दत्ते सति सेयं सहस्रतम्यतिरिच्यते, यत्तु द्रव्यं यागेऽतिरिक्तं भवति, तत्सर्वं होतारमभिलक्ष्यैवातिरिच्यते;—होता क्षानाप्तस्य सर्वस्य फलस्य प्रापयिता । तस्माद्धोत्रे सहस्रतमी देयेत्याद्यः पक्षः । द्वितीयं पक्षं दर्शयति—“अथाऽऽरुन्नेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा एषा सहस्रस्यातिरिक्ता उन्नेतर्त्विजाम्(१०)”—इति । ‘एषा’ गौः सहस्रस्य मध्येऽतिरिक्तवीर्या; उन्नेतापृत्विजां मध्येऽप्यतिरिक्तवीर्यः । अतएव हि हारियोजनभक्षे श्रूयते “उन्नेतर्युपहवमिच्छन्ते” इति (तै० सं० ६. ५. ८. १.) । तस्मादियमुन्नेत्रे देयेत्येवं केचिदाहुः । तृतीयं

पचं दर्शयति—“अथाहुः सर्वभ्यः सदस्येभ्यो देयेति^(१९)”—इति ।
 अत्रोपपत्तिर्वह्निरेव द्रष्टव्या “यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिणाः”
 —इत्यन्यत्रास्मात् (तै० सं० १.२.८.१.) । तस्मात् सदस्येभ्यो देया ।
 चतुर्थं पचं दर्शयति—“अथाहुर्दक्षत्या सा वज्रश्चरेदिति^(१९)”—
 इति । अत्राप्युपपत्तिर्वह्निरेव द्रष्टव्या । दिनत्रये विभागसाम्येन
 दक्षिणा दत्ता, इयञ्चैका, भागवैषम्यञ्च न युक्तम्, अतो यज्ञभूमे-
 रुद्धतां कृत्वा स्ववज्रत्वेन यथा चरति तथा कुर्यात् । पञ्चमं पचं
 दर्शयति—“अथाहुर्ब्रह्मणे चाग्नीधे च देयेति, द्विभागं ब्रह्मणे,
 तृतीयमग्नीध्रे ऐन्द्रो वै ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीधयेव तावकल्पेतामिति^(१९)”
 —इति । इन्द्रस्य विष्णोश्च या भागकृत्तिः, तद्वत् तदीययोः*
 ब्रह्माग्नीधयोर्देया । षष्ठं पचं दर्शयति—“अथाहुर्यां कल्याणी बज्ररूपा
 सा देयेति^(१९)”—इति । इयं वै सहस्रतमौ न कस्मैचिद्देया, किं
 त्वेतत् प्रतिनिधिरूपा या काचित् ‘कल्याणी’ बज्रचीरादिगुणवती
 विचित्रवर्णा सा दातव्या । सप्तमं पचं दर्शयति—“अथाहुर्यां द्विरूपो-
 भयतएनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै^(१९)”—इति । ‘या’ गौः
 शुक्लकृष्णवर्णाभ्यामुपेतत्वेन ‘द्विरूपा’ । पार्श्वद्वये शुक्लकेशोपेतत्वात्
 ‘उभयत-एनी’ । सहस्रसङ्ख्यापूर्त्यर्थं तादृशी काचिद्देया ॥

तदिदं सहस्रदानोपेतं कर्म प्रशंसति—“तदा एतत् सहस्र-
 स्थायनः सहस्रः स्तोत्रीया, सहस्रं दक्षिणाः सहस्रमक्षितः सुवर्गो
 लोकः सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै^(१९)”—इति । चिराच्चाख्यं यत्

* “इन्द्रस्य विष्णोश्च भागयोग्ययोः”—इति ख, “इन्द्रस्य विष्णोश्च या
 भागकृत्तिः, तयैव कृत्या तदीययोः”—इति ग ।

कर्माक्तं तदेतत्सहस्रमह्याकफलस्य प्राप्तिहेतुः; यस्मादत्र चिपु
दिनेषु मिलित्वा सोचीया च्चः सहस्रं विद्यन्ते, दक्षिणाद्योक्त-
रीत्या सहस्रं गावः, स्वर्गलोकस्य सुखाधिक्याद्भूलोकसहस्रेण समानः,
तादृशस्य स्वर्गस्याभिजयाय इदं कर्म योग्यम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

सोमो वै सहस्रमविन्दुत्तमिन्द्रोऽन्विन्दुत्तौ यमो
न्यागच्छतावब्रवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु ही३ इत्यब्रूताः स
यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य सहस्रस्य
वीर्यं विभर्तीति तावब्रवीदियं ममास्त्वेतद्युवयोरिति
तावब्रूताः सर्वे वा एतदेतस्यां वीर्यम् (१)

परि पश्यामोऽऽश्रमा हरामहा इति तस्यामःश
माहरन्तु^(१) ताम्पु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा
रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता
च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलयैक-
हायन्या सोमं क्रीणीयाद्य एवं विद्वान् रोहिण्या
पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिंशता
चैवास्य त्रिभिश्च (२)

शतैः सोमः क्रीतो भवति सुक्रीतेन यजते^(१)
ताम्पु प्रावेशयन्निन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी लक्ष्मणा

प॑ष्ठौही वा॑र्च॒ग्नी रू॒पं कृ॒त्वा च॒यस्त्रि॑श॒ता च त्रि॒भिश्च॑
 श॒तैः स॒होदै॑त् तस्मा॒द्रोहि॑णीं लक्ष्म॒णां प॑ष्ठौहीं वा॑र्च॒ग्नीं
 दद्या॑द्य एवं वि॒द्वान् रोहि॑णीं लक्ष्म॒णां प॑ष्ठौहीं
 वा॑र्च॒ग्नीं ददा॑ति च॒यस्त्रि॑श॒च्चैवा॒स्य ची॑णि च श॒तानि॑
 सा द॒त्ता (३)

भ॒वति॑^(१) ताम॒सु प्रा॑वेश॒यन् य॒मायो॑देहीति॒ सा
 जर॑ती म॒र्खा त॑ज्जघ॒न्या रू॒पं कृ॒त्वा च॒यस्त्रि॑श॒ता च
 त्रि॒भिश्च॑ श॒तैः स॒होदै॑त्तस्मा॒ज्जर॑तीं म॒र्खां त॑ज्जघ॒न्या
 म॑नु॒स्तर॑णीं कु॒र्वीत् य एवं वि॒द्वान् जर॑तीं म॒र्खां
 त॑ज्जघ॒न्याम॑नु॒स्तर॑णीं कुरु॒ते च॒यस्त्रि॑श॒च्चैवा॒स्य ची॑णि
 च श॒तानि॑ सामु॒प्मिन् लो॒के भ॑वति॑^(२) वा॒गेव॑ स॒हस्र॑
 त॒मी तस्मा॑द् (४)

वर॑ो दे॒यः सा हि वरः॑ स॒हस्र॑मस्य॒ सा द॒त्ता
 भ॑वति॒ तस्मा॑द्वरो न प्र॒तिगृ॑ह्यः सा हि वरः॑ स॒ह॒
 स्र॑मस्य॒ प्र॒तिगृ॑ह्यीतं भव॒तीयं वर॑ इति॑ ब्रू॒याद॒यान्यां
 ब्रू॒यादि॒यं ममे॑ति॒ तथा॑स्य॒ तत् स॒हस्र॑मप्र॒तिगृ॑ह्यीतं
 भव॑^(३)त्यु॒भय॑त॒एनी स्यात्^(४) तदा॑हुरन्यत॒एनी स्यात्
 स॒हस्रं॑ प॒रस्ता॑दे॒तमि॑ति॑^(५) यैव वरः॑ (५)

क॒ल्याणी॑ रू॒पस॑मृ॒द्धा सा स्या॑त्सा हि वरः॑ स॒मृद्धौ^(६)
 ता मु॒त्तरे॑णाग्नी॒ध्रं पर्या॑णीया॒हव॑नीय॒स्यान्ते॑ द्रोणक-

लुशमव प्रापये^(८) दा जिघ्र क^(९) नशं मद्भुरुधारा पयस्वत्या
 त्वा विंशन्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धु^(१०) अश्वः सा मा सहस्र
 आ भज प्रजया पशुभिः सह पुनर्म^(११) विंशताद्रयि-
 रिति^(१२) प्रजयैवैनं पशुभौ रुय्या सम् (६)

अर्द्धयति^(१३) प्रजावान् पशुमान रयिमान् भवति
 य एवं वेद^(१४) तथा सहाग्रीधं परेत्य पुरस्तात् प्रतीच्यां
 तिष्ठन्त्यां जुहुया^(१५) दुभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा
 जिग्ये कतरथुनैनाः इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयां वेधा
 सहस्रं वि तदैरयेथामिति^(१६) वेधा विभुक्तं वै चिराच्च
 सहस्रं साहस्रीमेवैनां करोति सहस्रस्यैवैनां मा-
 चाम् (७)

करोति^(१७) रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनां समर्द्ध-
 यति^(१८) तस्या उपोत्याय कर्णमा जपे^(१९) दिडे रन्तेऽदिते
 सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये
 नामानि सुकृतं मा देवेषु ब्रूतादिति^(२०) देवेभ्य
 एवैनमा वेदयत्यन्वेनं देवा बुध्यन्ते^(२१) ॥ ६ ॥

वीर्यं^(२२) च^(२३) दत्ता^(२४) तस्माद्^(२५) वरः^(२६) सम्^(२७)
 मात्राम्^(२८) * एकान्नचत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

* “एतदेतस्या वीर्यं [१] मय्य विभिद्यं [२] दत्ता [३] संप्रयत्तमो तस्माद् [४]
 यैव वरः [५] सम् [६] मात्राम् [७]” — इति क, ख, ग ।

पञ्चमेऽनुवाके त्रिरात्रोऽभिहितः ; अथ षष्ठे तत्रत्यां सहस्रतमीं प्रपञ्चयितुमुपाख्यानं दर्शयति—“सोमो वै सहस्रमविन्दत् ; तमिन्द्रोऽन्वविन्दत् ; तौ यमो न्यागच्छत् ; तावन्नवीदसु मेऽन्नापीत्यसु हीर इत्यब्रूताः ; स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य सहस्रस्य वीर्यं विभर्त्तौति ; तावन्नवीदियं ममास्वेतद्युवयोरिति तावब्रूताः ; सर्वे वा एतदेतस्यां वीर्यं परि पश्यामोऽऽग्रमा हरामहा इति तस्यामऽऽग्रमाहरन् (१)”—इति । पुरा कदाचित् सोमो गोसहस्रमलभत । तदनुगम्येन्द्रोऽपि तदेव गोसहस्रमलभत, ‘तौ’ सोमेन्द्रौ प्रति यमोऽपि भागं निकामयमान आगच्छत् । आगत्य चात्र गोसहस्रे ममापि कश्चिद्भागोऽस्त्वित्यब्रवीत् । तावपि तथास्त्वित्यङ्गीकुरुतः । आदरार्थः श्रुतः* । ततः स यमः परीक्ष्य तस्मिन् सहस्रे ‘एकस्याम्’ उक्तमायां गवि सामर्थ्यमपश्यत् । तत इयमेकैवास्य गोसहस्रस्य वीर्यं विभर्त्तौति मनसा निश्चित्य इयमेव ममासु युवयोरितरत् सहस्रमित्यब्रवीत् । ततस्तौ सोमेन्द्रावेवमुक्तवन्तौ सर्वेऽपि वयं मिलित्वा ‘एतस्याम्’ उक्तमायां गवि वीर्यं परीक्ष्य तस्यामंग्रमेकैक स्त्रीकुर्म इति विचार्य तथैव कृतवन्तः ॥

तत्र सोमस्य प्रथममंग्रहरणप्रकारं दर्शयति—“तामसु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति ; सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा चयस्त्रिःश्रता च त्रिभिश्च ग्रतैः सहोदैत्, तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलैकहायन्या सोमं क्रीणीयाद्,—य एवं विद्वान् रोहिण्या पिङ्गलैकहायन्या सोमं क्रीणाति, चयस्त्रिःश्रता चैवास्य त्रिभिश्च ग्रतैः

सोमः क्रीतो भवति, सुक्रीतेन यजते^(१)”—इति । ते चयोऽपि मिलित्वा ‘ताम्’ उत्तमां गां सोमायोदेहीत्येवं ब्रुवन्तोऽप्यु प्रावेगयन् । सोमस्य यद् यावद्रूपं योग्यं तत्तावद्रूपं गृहीत्वा जलादुद्गच्छेदित्यर्थः । ततः ‘सा’ गौरस्य प्रविष्टा, जलादुद्गमनवेलायां तत्प्रार्थितं रूपं ह्रस्वोद्गच्छत् । तदेव रूपं स्पष्टीक्रियते—‘रोहिणी’ शरीरे लोहितवर्णा, ‘पिङ्गला’ पिङ्गलाक्षी, ‘एकहायनी’ एकसंवत्सरवयस्का; ईदृशी सती लावण्योपेतं रूपञ्च हत्वा गवामन्यासां चयस्त्रिंशत्सङ्ख्याया शतचयसङ्ख्याया च सह जलादुद्गच्छत् । यस्मात् सोमाय रोहिण्यादिरूपं धृतवती, तस्माद्रोहिण्या एकहायन्या पिङ्गलाद्या सोमं क्रीणीयात् । तथा क्रीतः सोमस्तयस्त्रिंशदधिकेन शतचयेण क्रीतो भवति । ततः सुक्रीतेन सोमेनासौ यजते ॥

अथेन्द्रस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—“तामस्य प्रावेगयन् चिन्द्रायोदेहीति; सा रोहिणी सङ्गणा पष्ठौही वार्चनी रूपं हत्वा चयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदेत्; तस्माद्रोहिणीं सङ्गणां पष्ठौही वार्चनीं दद्याद्, य एवं विद्वान् रोहिणी सङ्गणां पष्ठौही वार्चनीं ददाति, चयस्त्रिंशच्चैवास्य चीणि च शतानि च सा दत्ता भवति^(१)”—इति । पूर्ववद्भाष्येयम् । ‘सङ्गणा’ गृह्य-पुच्छाद्यवयवसौष्ठवयोग्यलक्षणोपेता, ‘पष्ठौही’ चतुर्वर्णा, ‘वार्चनी’ दर्शनमात्रेण मानसक्रीडापहन्त्री; यस्मादिन्द्रस्येदृशी प्रिया, ‘तस्मात्’ ईदृशीमेव दक्षिणात्वेन दद्यात् ॥

अथ यमस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—“तामस्य प्रावेगयन् यमायोदेहीति; सा जरती मूर्खा, तज्जघन्या रूपं हत्वा चयस्त्रिं-

गता च त्रिभिश्च ग्रतैः सहोदैत् ; तस्माज्जरतीं मूर्खां तज्जघन्या-
मनुस्तरणीं कुर्वीत ; य एवं विद्वान् जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनु-
स्तरणीं कुरुते, त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च ग्रतानि सामुभिन् लोके*
भवति^(४)—इति । ‘जरती’ वृद्धा, ‘मूर्खा’ रोषणशीला, सैव जघन्या
‘तज्जघन्या’ इयमेवात्यन्तकुरूपा नान्येत्यर्थः । ‘अनुस्तरणीं’ मृतं
पुरुषमनु यां गां हत्वा तदवयवान् प्रेतपुरुषावयवेष्वास्तृणन्ति सेय-
मनुस्तरणी । सा च जरादिगुणयुक्ता कार्या । तस्मास्तरणेन परलोके
त्रयस्त्रिंशदधिकगोशतत्रयं सम्पद्यते । शेषं पूर्ववत् । अत्र क्रयदा-
नानुस्तरणीविधयः प्रासङ्गिकाः ॥

एवमाख्यायिकया सहस्रतमीं प्रगृह्णाथ प्रकारान्तरेण प्रशं-
सति—“वागेव सहस्रतमी, तस्माद्वरो देयः, सा हि वरः सहस्रमस्य
सा दत्ता भवति, तस्माद् वरो न प्रतिगृह्णाः ; सा हि वरः सहस्र-
मस्य प्रतिगृह्णीतं भवतीयं वर इति ब्रूयादयान्यां ब्रूयादियं
ममेति ; तथास्य तत्सहस्रमप्रतिगृह्णीतं भवति^(५)”—इति । येयं
सहस्रतमी सोमाद्यर्थं रूपचयं स्वीकृत्य जलादुद्गता, सा वाग्देवतैव ;
यस्माद् वाग्देवतैव रूपं, तस्मात् साहस्रदक्षिणे यागे वाग्देवतात्वं
सम्पादनाय श्रेष्ठ एव गोविशेषो देयः† । यस्मात् सहस्रतमी श्रेष्ठो
गोविशेषः, तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा ‘सा’
सहस्रतमी दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रमदृशः,
तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं न प्रतिगृह्णीयात् । तत्प्रतिपदे सति गोसहस्र-

* “सामुभिन्लोके”—इति मू० क, ख, टी० क, ग ।

† “गौर्वै वरः”—इत्यादि व्याप० श्रौ० सू० ५. ११. ४ ।

प्रतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथञ्चित् प्रतिगृह्णीयात्, तदा तामेवं निर्दिशेत्,—‘योऽयं वरः, सेयं सहस्रतमीति । एवं निर्दिष्टायान्यां प्रत्येवं ब्रूयात्,—‘इयं’ वरव्यतिरिक्ता ममेति । एवं निर्दिष्टे सति वरप्रतिग्रहेऽपि सहस्रप्रतिग्रहदोषो न भवति ॥

इत्थं सहस्रतमी वज्रधा प्रग्रस्य तस्या दातव्याया लक्षणं विधत्ते—“उभयतएनी स्यात्^(१)”—इति । उभयोः पार्श्वयोः शुक्लरेखा यस्याः, सेयम् ‘उभयतएनी’ ॥

अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते—“तदाङ्गरन्यतएनी स्यात् सहस्रं परस्तादेतमिति^(२)”—इति । तस्मिन् सहस्रतमीविषये अभिज्ञा एवमाहुः,—‘अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे शुक्लरेखा पर्याप्ता । तत्रोपपत्तिश्चैवमाहुः,—‘एतं परस्तात् सहस्रम्’ एतस्य गोविशेषस्य परभागे गोसहस्रं तिष्ठति, अतो न तत्र शुक्लरेखापेक्षितेति ॥

अथ सहस्रतमीप्रतिनिधित्वेन पदान्तरं विधत्ते—“येव वरः कल्याणी रूपमृद्धा सा स्यात्, सा हि वरः समृद्धौ^(३)”—इति । ‘या’ गौः ‘कल्याणी’ वज्रचीरादिगुणवती, रूपमृद्धौ समीचीन-शृङ्गपुच्छाद्युपेता, सैवात्र ‘वरः’ दातव्यो गोविशेषः स्यात् । तद्वानेनैव समृद्धिर्भवति ॥

दातव्यायास्तस्या गोराप्रापणं विधत्ते—“तामुत्तरेणग्रीधं पर्याणीयाहवनीयस्थाने द्रोणकलगमत्र प्रापयेद्^(४)”—इति । अग्रीधः शरणम् ‘आग्रीधम्’, तस्योत्तरभागे ‘तां’ दातव्यां गां प्रदक्षिणत्वेनानीयाहवनीयस्य समीपे द्रोणकलगमस्त्रितं सोममवप्रापयेत् ॥

तस्मिन्नाप्रापणे मन्त्रमुत्पादयति—“आ जिघ्र कलगं मद्गु-

धारा पयस्वत्या त्वा विग्नन्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः सा मा
सहस्र आ भज प्रजया पशुभिः सह पुनर्मां विग्नताद्रयिरिति^(१०)—
—इति । महीति गोर्नाम लक्ष्यते[†] । हे महि । त्वं द्रोणकलशं
सर्वतो जिघ्र । कौटूष्णी त्वम् ? 'उरुधारा' दीर्घक्षीरधारोपेता,
'पयस्वती' बडलक्षीरोपेता । तादृशी त्वाम् 'इन्दवः' सोमविन्दवः
आविगन्तुः—यथा समुद्रं सिन्धवः प्रविगन्ति, तद्वत् । सा त्वं माम्
अस्मिन् गोसहस्रे 'आ भज' सर्वतः प्रापय । तथा 'रयिः' धनम्,
प्रजया पशुभिश्च सह मां पुनः आविगन्तु । आप्रापणस्य फलं
दर्शयति— "प्रजयैवैनं पशुभौ रय्या समर्द्धयति^(११)"—इति ॥

वेदनं^{*} प्रशंसति— "प्रजावान् पशुमान् रयिमान् भवति य एवं
वेद^(१२)"—इति ॥

अथ तदङ्गभूतं कच्चिद्धोमं विधत्ते— "तथा सहाग्नीध्रं परेत्य
पुरस्तात्प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यां जुहुयाद्^(१३)"—इति । आहवनीयसमीपे
स्थितया तथा गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे प्रत्यागत्य तस्य आग्नीध्रस्य
पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थितायां जुहुयात् ॥

होमाङ्गभूतं मन्त्रं दर्शयति— "उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न
परा जिग्ये कतरयनैनोः । इन्द्रस्य विष्णो यदपस्पृधेयां वेधा सहस्रं
वि तदैरयेथामिति^(१४)"—इति । हे इन्द्राविष्णू ! युवाम् 'उभा'
उभौ 'जिग्यथुः' सर्वत्र जितवन्तौ, 'न परा जयेथे' क्वापि पराजयं

* य० वा० सं० ८. ४२. पर मस्ति पाठभेदो महान् ।

† निघ० २. ११. ५ । 'गोर्नाम वक्ष्यति (१६० पृ० १६पं०)'—इति ग ।

‡ ऋ० सं० ६. ६६. ८ ।

न प्राप्नुयः । ‘एनो.’ एनयोरुभयोर्मध्ये ‘कतरश्चन’ एकोऽपि ‘न परा-
जिग्ये’ पराजयं न प्राप्तवान् । हे विष्णो ! त्वमिन्द्रश्चोभौ ‘यदपसृ-
धेयां’ यदा परस्परं स्यद्धितवन्तौ, ‘तत्’ तदा गोसहस्रं ‘वेधा’
विभज्य ‘ऐरयेयाम्’ इन्द्रस्य द्वौ भागौ, विष्णोरेको भागः, इत्येवं
प्राप्तवन्तौ ॥

वेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—“वेधा विभक्तं
वै चिरात्रे सहस्रं साहस्रीमेवैनां करोति,— सहस्रस्यैवैनां माचा
करोति^(१५)”—इति । चिरात्राख्ये यागे गोसहस्रं दिनचयार्थं वेधा
विभक्त्यमिति यत्, तेन ‘एनां’ सहस्रतमीमेव गां ‘साहस्री’ सहस्रो-
पेतां करोति,— न केवलं सहस्रोपेता, किन्तु तस्य सहस्रस्य
यावती माचा, तावन्माचामेवैनां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—“रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनां
समर्द्धयति^(१६)”—इति । ‘रोहिणी पिङ्गलैकहायनी’—इत्यादीनि
यानि रूपाण्युक्तानि (१८२४० १५ पं०), तानि जुहुयात् । “रोहिण्ये
खाद्या”—इत्यादयो मन्त्रास्तत्रोन्नेयाः । एतस्मिन् होमे कृते सत्य-
पेक्षितैः रूपैरेव ‘एनां’ गां समृद्धां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं जप विधत्ते—“तस्या उपोत्याय कर्णमा जपेद्^(१७)”
—इति । ‘तस्याः’ गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा वक्ष्यमाणं
मन्त्रं जपेत् । तस्मिन् मन्त्रं दर्शयति—“इडे रन्नेऽदिते सरस्वति
प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अग्निye नामानि सुकृतं मा
देवेषु ब्रूतादिति^(१८)”—इति । केनापि न हन्यत इत्यग्निया

गौः* । हे अग्निये ! इडादीनि तव नामानि, अतस्तैर्नामभिरिह सम्बोध्यते ; एतादृशी त्वं देवेषु मध्ये 'मां' यजमानं 'सुहृतं' पुण्यहृतं ब्रूहि । मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—“देवेभ्य एवैनमा वेदयत्यन्वेन देवा बुध्यन्ते^(१८)”—इति । एतन्मन्त्रपाठेन इयं गौः देवेभ्य एव 'एनं' यजमानमावेदयति ; ते च देवाः 'एनं' यजमानं पुण्यकारिणं जानन्ति ॥ ६ ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

स॒ह॒स्र॒त॒म्या॒ वै यज॑मानः सुव॒र्गं लो॒कमे॑ति सैन॑ः
सुव॒र्गं लो॒कं ग॑मयति सा मा सुव॒र्गं लो॒कं ग॑मयेत्याह
सुव॒र्गं मे॒वैनं॑ लो॒कं ग॑मयति^(१) सा मा ज्योति॑ष्मन्तं लो॒कं
ग॑मयेत्याह ज्योति॑ष्मन्तं मे॒वैनं॑ लो॒कं ग॑मयति सा मा
सर्वान् पु॒ण्यान् लो॒कान्† ग॑मयेत्याह सर्वाने॒वैनं॑
पु॒ण्यान् लो॒कान्‡ ग॑मयति सा (१)

मा प्रति॑ष्ठां ग॑मय प्र॒जया॑ प॒शुभिः॑ सह पुन॑र्मा
वि॒शता॑द्र॒घिरिति॑ प्र॒जयै॒वैनं॑ प॒शुभी॑रु॒य्यां प्रति॑ ष्ठाप॒यति॑
प्र॒जावा॑न् प॒शुमान् र॑यि॒मान् भ॑वति य एवं

* निघण्टौ १. ११. १. निरुक्ते ११. ४. ६ ।

†, ‡ “पुण्यालोकान्”—इति क, “पुण्याल्लोकान्”—इति टो० कं,

“पुण्याल्लोकान्”—इति टो० ग० ।

वेद^(१) तामग्नीधे वा ब्रह्मणे वा होवे वोजावे वा ध्वर्यवे
वा दद्यात् सहस्रमस्य सा दत्ता भवति^(२) सहस्रमस्य
प्रतिगृहीतं भवति यस्तामविद्वान् (२)

प्रतिगृह्णाति तां प्रति गृह्णीयादेकांसि न सहस्रमे-
कां त्वा भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेकां मा भूता
विश मा सहस्रमि^(३)त्येकामेवैनं भूतां प्रति गृह्णाति न
सहस्रं य एवं वेद^(४) स्योनासि सुपदा सुशेवा स्योना
मा विश सुपदा मा विश सुशेवा मा विश (३)

इत्याह स्योनैवैनं सुपदा सुशेवा भूता विशति नै-
नं हिनस्ति^(५) ब्रह्मवादिनो वदन्ति सहस्रं सहस्रत-
म्यन्वेतौ३ सहस्रतमौ सहस्राश्मिति यत् प्राचीमुत्-
सृजेत् सहस्रं सहस्रतम्यन्वियात्तत् सहस्रमप्रज्ञाचं
सुवर्गं लोकं न प्रजानीयात् प्रतीचीमुत्सृजति तां
सहस्रमनु पर्यावत्तेते सा प्रजानती सुवर्गं लोकमेति^(६)
यजमानम् (४)

अभ्युत् सृजति क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत उत्तमा
नीयते प्रथमा देवान् गच्छति^(७) ॥ ७ ॥

सा^(१) विद्वान्^(२) विश^(३) यजमानं^(४) द्वादश च ॥ ७ ॥

* 'लोकान् गमयति सा[१] विद्वान्[२] सुशेवा मा विश[३]' - इति व, ख, ग।

पष्ठेऽनुवाके सहस्रतमौ प्रशस्य तदङ्गभूतं होमादिकमुक्तम्, अथ सप्तमे तद्दानं विधीयते । तत्र यदुक्तं सूत्रकारेण—‘तां यजमानो-
ऽभिमन्त्रयते सा मा सुवर्गं लोकं गमयेति’—इति । तानेतान्
सहस्रतम्या अनुमन्त्रणमन्त्रांश्चतुरो व्युत्पाद्य व्याचिख्यासुः प्रथममन्त्र-
तात्पर्यं दर्शयति—“सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति ; सैनः
सुवर्गं लोकं गमयति, सा मा सुवर्गं लोकं गमयेत्याह,—सुवर्ग-
मेवैनं लोकं गमयति^(१)”—इति । ‘यजमानः’ अयं ‘सहस्रतम्या’ गवा
स्वर्गं लोकं प्राप्नोति ; सा ह्येनं प्रापयति । तस्मात् सा मेत्यादिमन्त्रं
पठ त्वम् । हे सहस्रतमि ! सा त्वं मां स्वर्गं लोकं प्रापयेति तस्यार्थः ।
तेन सा स्वर्गं प्रापयत्येव ॥

एवमुत्तरेषां त्रयाणामपि मन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति—
“सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं गमयेत्याह, ज्योतिष्मन्तमेवैनं लोकं
गमयति ; सा मा सर्वान् पुण्यान् लोकान् गमयेत्याह, सर्वानेवैनं
पुण्यान् लोकान् गमयति ; सा मा प्रतिष्ठां गमय प्रजया पशुभिः सह-
पुनर्मा विशताद्रयिरिति, प्रजयैवैनं पशुभ्यो रय्यां प्रति षापयति^(१)”—
इति । ‘ज्योतिष्मान्’ आदित्यलोकः । इन्द्रलोकादयः ‘पुण्याः’ ।
‘प्रतिष्ठां’ स्थिरावस्थानम् । प्रजया पशुभिश्च सह ‘रयिः’ धनं
पुनर्मां प्रविशतु ॥ वेदनं प्रशंसति—“प्रजावान् पशुमान् रयिमान्
भवति य एवं वेद^(१)”—इति ॥

तस्याः सहस्रतम्या दानं विधत्ते—“ता मग्नीधे वा मद्गणे वा होत्रे
वोद्गात्रे वाध्वर्यवे वा दद्यात्, सहस्रमस्य सा दत्ता भवति^(१)”—इति ॥

अथ प्रतियद्दोषपरिहाराय तत्रप्रतियद्दमन्त्रं विधत्ते—“सहस्र-

मस्य प्रतिगृहीतं भवति, यस्त्वाभविद्वान् प्रतिगृह्णाति; तां प्रति गृहीयादेकासि न सहस्रमेकां त्वा भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेका मा भूता विश मा सहस्रमिति^(५)”—इति । योऽमन्त्रमविद्वान् सहस्रतमौ प्रतिगृहीयात्, अस्य गोसहस्रं प्रतिगृहीतं भवति; तावान् प्रत्यवाय इत्यर्थः । अत एकासीत्यादिमन्त्रेण ‘तां’ सहस्रतमीं प्रतिगृहीयात् । मन्त्रार्थस्तु,— सहस्रतमौ त्वमेकैव गौरसि, न तु सहस्रम्, अतस्त्वामेकामेवभूतां प्रतिगृह्णामि, न तु सहस्रं त्वमप्येकैव भूता मां प्रविश, सहस्रं भूत्वा मा प्रविश । ‘इति’-शब्दो मन्त्र-समाप्त्यर्थः ॥ मन्त्रवेदनं प्रशंसति— “एकामेवेनां भूतां प्रति गृह्णाति, न सहस्रं, य एवं वेद^(६)”—इति ॥

अथ प्रतिगृह्णादूर्द्ध्वं जघं मन्त्रमुत्पाद्य तात्पर्यं दर्शयति— “स्यो-नासि सुषदा सुगेवा स्योना मा विश सुषदा मा विश सुगेवा मा विशेत्याह*, स्योनैवैनः सुषदा सुगेवा भूता विशति,—नैनः हिनस्ति^(७)”—इति । हे सहस्रतमि ! त्वं ‘स्योना’ सुषप्रदा, ‘सुषदा’ दोहनादिकाले सुखेन प्राप्तुं शक्या, ‘सुगेवा’ कण्डूयनादिना सुखेन सेवितुं शक्या चासि । अतस्तथाविधैव भूत्वा मां प्रविश । एतन्मन्त्र-पाठेन तथैव भूत्वा प्रविश्य सर्वप्रकारेणाप्येन न हिनस्ति ॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यङ्मुखत्वेन उत्सर्जनं विधत्ते— “ब्रह्म-वादिनो वदन्ति,—सहस्रः सहस्रतम्यन्वेती २ सहस्रतमौः सहस्रा २-मिति; यत् प्राचीमुत्सृजेत्, सहस्रः सहस्रतम्यन्विष्यात्, तत् सहस्रमप्रज्ञात्रः सुवर्गं लोकं न प्रजानीयात्, प्रतीचीमुत्सृजति, ताः

* “विश इत्याह”—इति ख ।

सहस्रमनु पर्यावर्त्तते, सा प्रजान्तौ सुवर्गं लोकमेति^(८)”—इति ।
 किं गोसहस्रस्य पुरतो गमनं किं वा सहस्रतम्याः पुरतो गमनमिति
 ब्रह्मवादिनां विचारः । तत्र यदि प्राङ्मुखीमेनामुत्सृजेत्, तदानीं
 पुरतो गोसहस्रे गच्छति सति पश्चादियं गच्छेत्, तदानीं प्रजानरहितं
 गोसहस्रं स्वर्गं न जानीयात्, तस्मात् तत्परिहाराय प्रत्यङ्मुखी-
 मेनामुत्सृजेत्,—तदानीं पुरतो गच्छन्ती ‘तां’ सहस्रतमीम् ‘अनु’
 पृष्ठतो गोसहस्रं गच्छति, ‘सा’ च सहस्रतमी मार्गाभिज्ञा सती
 स्वर्गं प्राप्नोति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“तां शतमानेन हिरण्येन निष्क्रीय यज-
 मानस्य गोष्ठे विसृजति”—इति, तदेतद् विधत्ते—“यजमानमभ्युत्-
 सृजति, क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत, उत्तमा नीयते, प्रथमा देवान्
 गच्छति^(९)”—इति । अलिग्भ्यो निष्क्रीतां तां सहस्रतमीं यज-
 मानगृह्णामिमुख्ये(खे)नोत्सृजेत् । तथा सति यजमानगृहे त्वस्य एव
 काले सहस्रमुत्पद्यते । इयञ्च सहस्रतमी दक्षिणानयनकाले चरमा
 सती नीयते, स्वर्गप्राप्तिकाले प्रथमा सती यजमानेन सह देवान्
 गच्छति ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

अचिरद्द्वादशैवाय प्रजां पुत्रकामाय स रिरिच्छा-
 नोऽमन्यत् निर्वीर्यः शिथिलो यातयामा स पुतं चतू-

रात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै तस्य चत्वारो
वीरा आजायन्त सुहोता सूज्ञाता स्वध्वर्युः सुस-
मेयो य एवं विद्वाःश्चतुराचेण यजत् आस्य चत्वारो
वीरा जायन्ते सुहोता सूज्ञाता स्वध्वर्युः सुसमेयो^(१)
ये चतुर्विंशः पर्वमाना ब्रह्मवर्चसं तत्^(२) (१)

य उद्यन्त स्तोमा श्रीः सा^(१)चिःश्चिद्देवं यज-
मानं चत्वारि वीर्याणि नोपानमन् तेज इन्द्रियं ब्रह्म-
वर्चसमन्नाद्यः स एताःश्चतुरश्चतुष्टोमान्त्सोमानपश्यत्
तानाहरत्तैरयजत् तेज एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं
द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नाद्यं चतुर्थेन^(१) य एवं
विद्वाःश्चतुरश्चतुष्टोमान्त्सोमानाहरति तैर्यजते तेज
एव (२)

प्रथमेनावारुन्ध इन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृती-
येनान्नाद्यं चतुर्थेन यामेवाचिर्हृदिमाभोत्तामेव यज-
मान ऋधोति^(२) ॥ ८ ॥

त[७]देवा[८]ष्टादश च* ॥ ८ ॥

सप्तमे सहस्रतमोदानमुक्तम् , तावता पञ्चममारभ्य चिखनु-
वाकेषु 'गर्गचिराच' समापितः । अथाष्टमनवमयोः द्वौ चक्षुरात्रा-
वुध्येते । तत्राचेष्टक्षुराचमष्टमेऽभिधत्ते— "अचिरददादौर्वाय प्रजा

* "तत्[१] तेज[२] एवाष्टादश च"—इति क, ख, ग ।

पुत्रकामाय, स रिरिचानोऽमन्यत,— निर्वीर्यः शिथिलो यातयामा
 स एतं चट्वराचमपश्यत्, तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै तस्य चत्वारो
 वीरा अजायन्त,— सुहोता सूद्राता स्वध्वर्युः सुसभेयो; य एवं
 विद्वान् चट्वरात्रेण यजत आस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता
 सूद्राता स्वध्वर्युः सुसभेयः^(१)”—इति । ऊर्वस्य पुत्रः और्वः, स च
 पुत्रकामोऽत्रिं याचितवान्, तस्मै सोऽचिः स्वकीयां प्रजां ददौ ।
 ततः प्रजाराहित्येन रिक्तः सन् मनस्येवममन्यत,— अहं ‘निर्वीर्यः’
 प्रजोत्पादनसामर्थ्यरहितः, ‘शिथिलः’ कार्येष्वचमः, ‘यातयामा’
 गतसारश्चास्मीति विचार्य प्रजोत्पादनसाधनं ‘चट्वराचं’ निश्चित्य,
 तत्सामग्रीमाहृत्य, तेनायजत । तस्य सुहोत्रादयश्चत्वारः पुत्रा
 उत्पन्नाः । ते च हौत्रे, औद्गात्रे, आध्वर्यवे, यज्ञप्रयोगोपदेशे च
 कुशलाः । अतोऽन्येऽपि चट्वरात्रेणैवा तादृशान् पुत्रान् लभन्ते ॥

अत्र बहिष्पवमानमाध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानेषु चिह्नपि स्तोम-
 विशेषं विधत्ते—“ये चतुर्विंशः पवमाना ब्रह्मवर्चसं तत्^(२)”—
 इति । चतुर्विंशतिसंख्यया यत्र स्तोत्रिया ऋच आदृष्टाः, स
 स्तोमश्चतुर्विंशः* । तादृशेन स्तोमेन युक्ता ये पवमानास्ते कर्त्तव्याः ।
 तथा सति तत् पवमानत्रयं सर्वं ब्रह्मवर्चसस्वरूपं भवति । चतुर्विं-
 शतिसंख्याया गायत्र्या ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात् ॥

अथ पवमानव्यतिरिक्तस्तोत्रेषूत्तरोत्तरस्तोमवृद्धिं† विधत्ते—“य

* य० वा० सं० १४. २३, २५, लाक्षा० सू० ४. ४ १, ६. ८. ६ ।

† “गायत्रीच्छन्दसा च”—इति क, “गायत्र्या जपादिना”—इति ख,

“गायत्रीद्वारा”—इति ग । ‡ “स्तोमविशेषं”—इति ख ।

उद्यन्त स्तोमा* श्री सा^(१)—इति । उत्तरोत्तरमुत्कर्षं गच्छन्त
 स्तोमा उद्यत्स्तोमा , तादृशा ये सन्ति, सैव श्री , तद्धेतुत्वेन तेषां
 श्रीत्वम् । अभिवृद्धिप्रकार सूच्यते (ये स्तोमा ते[†]) सन्ति चिद्वत्-
 पञ्चदश सप्तदशैवविंश चिण्व चयस्त्रिंशाख्या षट् स्तोमा ‡ । तत्र
 प्रथमेऽङ्गि प्रातः सवनं चिद्वत्स्तोमयुक्तम्, माध्यन्दिनं सवनं पञ्चदश-
 स्तोमयुक्तम्, तृतीयसवनं सप्तदशस्तोमयुक्तम् — अथ द्वितीयेऽङ्गि
 चिद्वत् परित्यज्यैकविंशस्तोमं स्वीकृत्य पञ्चदशसप्तदशैकविंशै
 सवनचयं निष्पाद्यम् — तृतीयेऽङ्गि सप्तदशैकविंशचिण्वै ,— चतुर्थे-
 ऽङ्गि एकविंशचिण्वचयस्त्रिंशै । तदिदमुद्यत्स्तोमत्वम् ॥

तमिमं चतुराचविकारं प्रशंसति—‘अचिंश्र अद्वादेवं यजमान
 चत्वारि वीर्याणि नोपानमन् तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चममघ्राद्यं स
 एताश्चतुरस्यतुष्टोमान्स्वोमानपग्नत् तानाहरत्तैरयजत तेज एव
 प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चमं तृतीयेनाघ्राद्यं चतुर्थेन^(४)’
 —इति । अद्वा देवो यस्यामौ ‘अद्वादेव’ । यथा देवताया-
 मादरस्तथा अद्वायामित्यर्थः । तादृशोऽचिर्यजमानः सर्वदा यागान्
 करोति । तथाविधं यजमानं तेजश्चादीनि न प्राप्नुवन् । तेज
 शरीरकान्तिः, इन्द्रियं चतुरादिमामर्थ्यम्, ब्रह्मवर्चमं श्रुताध्ययन-
 सम्पत्तिः, अमघ्राद्यं स्वादन्नसम्पत्तिः । एकैकस्मिन्नङ्गि पवमानेषु

* “उद्यन्त स्तोमा”—इति ख “उद्यन्त स्तोमा”—इति ।

† अन्यत्रोपि ज्ञान्त-कृतानोमानि पदानि क पुस्तकादन्यत्र न दृश्यन्ते ।

‡ ता० प्रा० द्वितीयाध्यायोपादिखण्डतः तृतीयाध्यायोपसप्तमखण्डान्तं द्रष्टव्यम् ।

§ “माध्यन्दिनं पवमानं”—इति क ।

चतुर्विंशसोमः । पवमानत्रयार्थमुक्तरीत्या चिद्वृदादयस्त्रयः सोमाः ।
एवं चतुर्विंशदिनेषु चतुष्टोमाश्चत्वारः सोमयागास्तदनुष्ठानेनाग्निः
तेजश्चादिकमलभत ॥

पूर्वं चतुरात्रेणायजत इति कृत्स्नः क्रतुर्विहितः, इदानीं
क्रत्ववयवान् चतुरहर्विशेषान् विधत्ते—“य एवं विद्वाःश्चतुरश्चतु-
ष्टोमान्सोमानाहरति, तैर्यजते, तेज एव प्रथमेनाव रुन्ध इन्द्रियं
द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नाद्ये चतुर्थेन ; यामेवात्रिर्च्यद्विमाध्नी-
त्तामेव यजमान ऋध्नोति^(१)”—इति । तेज एव प्रथमेनेत्यादेरुक्तस्यैव
सङ्गच्छार्थं यामेवेत्यादि पुनर्वचनम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेणायजत् स एतान्
पोषाः अपुष्यत् तस्मात् पलितौ जामदग्नियौ न सञ्जा-
नाते^(१) एतान्नेव पोषान् पुष्यति य एवं विद्वाःश्चतुरा-
त्रेण यजते^(२) पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति पशवो वै
पुरोडाशः पशून्नेवाव रुन्धेऽन्नं वै पुरोडाशोऽन्नमेवाव
रुन्धे^(३)ऽन्नादः पशुमान् भवति य एवं विद्वाःश्चतुरा-
त्रेण यजते^(४) ॥ ९ ॥

जमदग्निरष्टाचत्वारिंशत् ॥ ९ ॥

अष्टमेऽनुवाके चत्वारश्च आचैयो निरूपितः , अथ नवमे जामदग्न्यश्चत्वारो निरूप्यते । तमेतं विधातु प्रसूति—“जमदग्निः पुष्टिकामश्चत्वारिणायजत, स एतान् पोषाः अपुष्यत्, तस्मात् पलितौ जामदग्नियौ न सञ्जानाते^(१)”—इति । ‘एतान्’ श्लोकप्रमिद्धान् प्रजापशुधनपोषान् ‘अपुष्यत्’ सम्पादितवान् । यस्मादेव जमदग्निः पुष्टिहेतुयागप्रवर्त्तकः, तस्मात् ‘जामदग्नियौ’ तदङ्गोत्पन्नौ द्वौ पित्र-पुत्रौ, पुष्टिमन्तरेण वृथैव ‘पलितौ’ दरिद्रौ ‘न जानाते’ नोत्पद्येते । यद्वा वृथैव पलितं स्वकीय देहं न जानाते । अयमर्थः,—पुष्टिसम्पदायस्य जमदग्निना प्रवर्त्तितत्वात् तदङ्गे कोऽपि दरिद्रो नास्ति ; यदि कश्चित् प्रमादात् स्यात्, तथापि नैरन्तर्येण द्वौ पुरुषौ पुष्टिमन्तरेण वृथा पलितौ न स एवेति ॥

अथ विधत्ते—“एतानेव पोषान् पुष्यति य एवं विद्वाश्चत्वारिणो यजते^(१)”—इति ॥

अत्रोपसत्सु कचिद्विशेष विधत्ते—“पुरोडागिन्य उपसदो भवन्ति, —पशवो वै पुरोडाशः, पशून्नेवाव रुन्धेऽन्नं वै पुरोडाशोऽन्नमेवावरुन्धे^(१)—इति । पुरोडाश आसूपसत्सु अस्तीति ‘पुरोडागिन्यः’ । द्वादशसूपसत्सु द्वादशपुरोडाशविशेषान् सूचकारो दर्शयति—“आग्नेय एककपाल आश्विनो द्विकपालो वैष्णवस्त्रिकपालः सौर्यश्चतुष्कपालः सावित्रः पञ्चकपालो धात्रः षट्कपालो मारुतः सप्तकपालो वार्ध-स्थत्योऽष्टकपालो मैत्रो नवकपालो वारुणो दशकपाल ऐन्द्र एकादशकपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालो दर्विश्शेमा भवन्ति”—इति । पुरोडाशानां पशुहेतुत्वादन्नहेतुत्वादन्नरूपत्वाच्च तदुभयप्राप्तिः ॥

एतद्देदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—“अन्नादः पशुमान् भवति य एवं विदाश्चत्परात्रेण यजते^(७)—इति ॥ ८ ॥

इति श्रीभायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

संवत्सरो वा इदमेकं आसीत्सोऽकामयत्तून्सृजे-
येति स एतं पञ्चरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै
स ऋतून्सृजत् य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रैव
जायते^(१) त ऋतवः सृष्टा न व्यावर्त्तन्त त एतं पञ्च-
रात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त ततो वै ते व्या-
वर्त्तन्त (१)

य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते वि पाप्मना भ्रातृ-
व्येणा वर्त्तते^(२) सार्वसेनिः शौचेर्योऽकामयत् पशुमा-
नस्यामिति स एतं पञ्चरात्रमाहरत्तेनायजत् ततो वै
सुहसं पश्यन् प्राप्नोद् य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते
प्र सुहसं पश्यन् प्राप्नोति^(३) ववरः* प्रावाहणिरकामयत्
वाचः प्रवद्विता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा (२)

* “ववर” —इति व, टो० ग ।

अहरत्तेनायजत ततो वै स वाचः प्रवदिताभवद् य
 एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचो भव-
 त्यथो एनं वाचस्पतिरित्याहुः^(१) रनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्तः
 षड्रात्रोऽथवा एष सम्प्रति यज्ञो यत् पञ्चरात्रो य एवं
 विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते सम्प्रत्येव यज्ञेन यजते^(२)
 पञ्चरात्रो भवति पञ्च वा कृतवः संवत्सरः (३)

कृतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
 पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे^(३) त्रिददग्निष्टोमो भवति
 तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रिय मेवाव रुन्धे
 सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धा अथो प्रैव तेन जायते
 पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराथै महाव्रत-
 वानन्नाद्यस्यावरुद्धै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति
 सर्वस्याभिजित्यै^(४) (४) ॥ १० ॥

व्यावर्त्तन्ता^{[१, २]*} संवत्सरो^[३]ऽभिजित्यै^[४] ॥ १० ॥

नवमेऽनुवाके जामदग्न्यचतूरात्र उक्तः, अथ दशमे पञ्चरात्रो-
 ऽभिधीयते । तमिमं विधत्ते—“संवत्सरो वा इदमेक आसीत्;

* “ते व्यावर्त्तन्ता[१] प्रवदिता स्यामिति स एवं पञ्चरात्रमा[२]”

—इति क, ख, ग ।

सोऽकामयतर्द्धनसृजेयेति ; स एतं पञ्चरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत ; ततो वै स ऋद्धनसृजत, य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रैव जायते^(१)—इति । ‘इदं’ वसन्ताद्यृतुभेदोपेतं कालस्वरूपमृद्धत्पत्तेः पूर्वे संवत्सरात्मक एक एव प्रजापतिरासीत् । स ऋद्धन् सिद्धलू-
लात्साधनत्वेन पञ्चरात्रयागमनुष्ठाय सृष्टवान्;— एवमन्योऽपि प्रजा-
कामस्तेन यागेन प्रजामुत्पादयति ॥

अथ व्यावृत्तिकामस्य तमेव विधत्ते— “त ऋतवः सृष्टा न व्याव-
र्त्तन्त, त एतं पञ्चरात्र मपश्यन्, तमाहरन्, तेनायजन्त ; ततो वै ते व्यावर्त्तन्त, य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते वि पाप्मना भ्राह्म्येणा
वर्त्तते^(१)—इति । प्रजापतिना सृष्टा वसन्ताद्यृतुदेवास्तत्तदृतुलिङ्ग-
विशेषैर्व्यावृत्तिमलभमानास्तत्साधनत्वेन पञ्चरात्रमनुष्ठाय तत्तदृतु-
लिङ्गैर्व्यावृत्तिं प्राप्ताः;—एवमन्येऽप्यनुष्ठाय पाप्मना भ्राह्म्येन च
वियोगं प्राप्नोति ॥

अथ पशुप्राप्त्यर्थं त मेव विधत्ते— “सर्वसेनिः श्रौचेयोऽकाम-
यत पशुमान्त्यामिति, स एतं पञ्चरात्रमाहरत्, तेनायजत ; ततो
वै सहस्रं पशून् प्राप्नोद् ; य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्र सहस्रं
पशूनाप्नोति^(१)—इति । सर्वसेनाख्यस्य पुरुषस्यापत्यं ‘सर्वसेनिः’
शुच्याख्यायास्तिया अपत्यं ‘श्रौचेयः’ ॥

अथ सभायां वक्त्रविशेषं कामयमानस्य तमेव पञ्चरात्रं विधत्ते—
“बवरः प्रावाहणिरकामयत वाचः प्रवदिता स्यामिति ; स एतं पञ्च-
रात्रमाहरत्, तेनायजत ; ततो वै स वाचः प्रवदिताभवद् ; य एवं
विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचोऽभवत्यथो एनं वाचस्पति-

रित्याहुः^(४)”—इति । यवरो नामतः, प्रवाहणस्यापत्य ‘प्रावाहणिः’^१ । यवरोदन्तोऽपि पञ्चरात्रेण सभायां प्रकर्षेण वक्ता भवति,—तदीयं वक्तृमनुमोदमानाः सर्वे सभासं वाचस्पतिरित्येव व्यवहरन्ति ॥

एवं बहुविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्रं विधाय न्यूनातिरेकाभावेन तं प्रशंसति—“अनाप्तश्चत्तरात्रोऽतिरिक्त पङ्गात्रोऽथवा एष सम्प्रति यज्ञो यत् पञ्चरात्रो, य एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते सम्प्रत्येव यज्ञेन यजते^(५)”—इति । एकेनाह्ना न्यूनत्वाच्चत्तरात्रो नोक्तेभ्यः फलेभ्यः पर्याप्तः; पञ्चभिरेवाहोभिस्तत्फलनिर्हन्तेरेकेनाह्ना पङ्गात्रोऽतिरिक्तः, ‘एष’ पञ्चरात्रः ‘सम्प्रति समीचीन’ न्यूनातिरेकाभावेन योग्यः । अत एतदनुष्ठायी योग्येनैव यज्ञेनेष्टवान् भवति ॥

अथाहर्गतां पञ्चस्र्यां प्रशंसति—“पञ्चरात्रो भवति;—पञ्च वा ऋतवः संवत्सरः षट्स्र्येव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञसेवाव रुन्धे^(६)”—इति । हेमन्तगिगिरयोः समासादुत्तमां पञ्चत्वम्^१ ॥

अथ पञ्चरात्रावयवभूतानि पञ्चाहानि विधत्ते—“चिष्टदग्नि-ष्टोमो भवति, तेज एवाव रुन्धे, पञ्चदशो भवतीन्द्रिय सेवाव रुन्धे;

* “यद्य प्रावाहयिरिति, तत्र प्रावाहयस्य पुरुषमग्नासिद्धत्वात् न प्रावाहयस्यापत्य प्रावाहणिः । प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्धः, यदतिरा प्राप्तये (न त्वस्य समुदायः इचित् सिद्धः), इकारस्तु यदैवापत्ये सिद्धः, तथा विषापामपि कर्त्तरि; तस्मात् यः प्रवाहयति स प्रावाहणिः । ‘यवरो’—इति शब्दानु-वृत्तिः”—इत्याह मोमांसाभाष्यहत् यवरोदन्तो (जे० ए० १. १. ३१.)

† ऐत० ब्रा० १. १. १ । अत० ब्रा० ४. ५. ५. १२ । गिर० ४. ४. ६ ।

सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धा ; अथो प्रैव तेन जायते ; पञ्चविंशो-
ऽग्निष्टोमो भवति, प्रजापतेराष्ट्रैः ; महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्धैः ; विश्व-
जित्सर्वष्टोऽतिरात्रो भवति, सर्वस्याभिजित्यै^(१)—इति । प्रकृतौ
हि चिदृत्-पञ्चदश-सप्तदशैकविंशैश्चतुर्भिः सोमैरग्निष्टोमगतानि
द्वादशस्तोत्राणि निष्पाद्यन्ते* । अत्र त्वेकेनैव चिदृत्-स्तोमेन सर्व-
स्तोत्रनिष्पत्तिः । तादृशोऽग्निष्टोमः प्रथममहः । चिदृदग्न्योरुभयो-
र्मुखेन सहोत्पन्नत्वात् चिदृता तेजः-प्राप्तिः । पञ्चदशेनैकेनैव स्तोमेन
युक्त उक्त्यो द्वितीयमहः । पञ्चदशस्तोमस्येन्द्रस्य चोरौ बाहुषु
सहोत्पन्नत्वात् पञ्चदशेनेन्द्रियप्राप्तिः । सप्तदशेनैकेन स्तोमेन युक्त
उक्त्यः तृतीयमहः । सप्तदशस्यान्नाधारे मध्यप्रदेशे उत्पन्नत्वात्[†]
तेनान्नप्राप्तिः । अपि च सप्तदशस्य प्राजापत्यत्वात्तेन प्रजोत्पादनत्व-
मपि भवति ।

यद्यप्यत्रोभयत्रोक्त्यो न श्रुतः, तथाप्यहीनानामेतेषां द्वादशाह-
विकृतित्वाद्,—द्वादशाहे च प्रायणीयानन्तरभाविनः पृथ्व-पडहस्य
पञ्चरात्रप्रवृत्तत्वात्,—पृथ्व-पडहे च द्वितीयतृतीययोरुभयोरुक्त्य-
त्वात् तद्विकृतिरूपयोरनयोरण्यङ्गोरुक्त्यत्वं लभ्यते । एतदेवाभिप्रेत्य
बौधायनेनोक्तम् । “तस्याहानि चिदृदग्निष्टोमः, पञ्चदश उक्त्यः,

* “द्वादशस्तोत्राण्यग्निष्टोमः”—इति ता० ब्रा० ६. १. २४ ।

† तै० सं० ७. १. १. ४ । ता० ब्रा० ६. १. ६ ।

‡ “स्येन्द्रियस्य”—इति क ।

§ तै० सं० ७. १. १. ५ । ता० ब्रा० ६. १. ८ ।

॥ तै० सं० ७. १. १. ६ । ता० ब्रा० ६. १. १० ।

सप्तदश उक्थ्य*, पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् विश्वजित्सर्वष्टो-
ऽतिराचः"—इति । सोदकप्राप्तानामपि चयाणामेतेषामङ्गां विस्पष्टार्थं
पुनर्विधानम् । पञ्चविंशेनैकेनैव स्तोमेन युक्तोऽग्निष्टोमः चतुर्थमहः ।

यद्यपि त्रिवृदादिस्तोमवत्सामन्नाक्षणे पञ्चविंशस्तोमो नास्मात्*,
तथापि सूचकारोक्तप्रकारेण स स्तोम उच्येयः । अस्य च स्तोमस्य
प्रजापतिदेवताकत्वान्तेन तत्प्राप्तिः । स चाग्निष्टोमो महाव्रतधर्म-
वान् । गवामयने महाव्रताख्यमेक महः† । तस्मिन्नहनि यानि
स्तोत्राणि, तान्यच प्रयोक्तव्यानीत्यर्थः । महाव्रतस्यान्नसाधनत्वात्
तेनान्नप्राप्तिः । विश्वजिज्ञामाग्निष्टोमविकारः कश्चिदेकाहः; सोऽन्ना-
तिराचविकृतित्वमापादितः पञ्चममहर्भवति । स पुनः सर्वष्टः, रथन्तर-
दृष्टद्वैरूप-वैराज-ग्राक्षर-रैवताख्यानि षष्ठस्तोत्रगतानि सामानि‡
सर्वाण्यपि यस्यासौ 'सर्वष्टः', स च सर्वस्य फलस्याभिजित्यै सम्पद्यते ॥

* ताण्ड्यनामके सामवेदीये महाव्राक्षणे द्वितीयद्वितीयाध्याययो त्रिवृत्,
षष्ठदश, सप्तदश, एकविंश, त्रिणव, त्रयस्त्रिंश, चतुर्विंश, चत्वारिंश,
अष्टचत्वारिंशयेति नवैव स्तोमाः समाप्ताः । तत्र त्रिवृदादय षट् षष्ठस्य
षडहस्य, ततोऽन्ये त्रयश्चन्दोमानामिति व्यवस्थितिः ।

† "दशमस्याह उर्द्धम् महाव्रताख्यं गवामयनस्योपान्त्यमहः"—इति
ता० ब्रा० ४ १० १ सा० भा० । तत्रैव ४. १. १. मायस्य दृश्यम् ।

‡ "प्रजापतिर्वाव महाऽस्तस्यैतद् व्रतमन्नमेव"—इत्यादि ता० ब्रा० ४. १०. २ ।

§ रथन्तरम्—धार० गा० २. १. २१, तत्स्तोत्रोपमं उद्गागा० १. १. १ ।
दृष्टद्वै—धार० गा० १. १. २०, स्तो० उद्गागा० १ १. ४ । वैरूपम्—
धार० गा० १. १. ५; स्तो० उद्गागा० १. १. ० । वैराजम्—धार० गा०
२. १. २१; उद्गागा० १. १. १० । ग्राक्षरम्—धारण्यगानान्ते श्रुतं महा-
नाम्नीयाम । रैवतम्—धा० गा० २. १. १०, उद्गागा० २. २. ० ।

अत्र मीमांसा । अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे (जै० सू० १७. अधि० १०.) चिन्तितम्—

“अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वायिमः ।

पूर्ववद्दिनसम्पादिविशेषैरन्तिमो भवेत् ॥

द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु* अहर्गणेषु, गवामयने च पूर्ववदव्यक्तलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेत्, न, विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्तर्गताहःशब्दः षष्टिघटिकात्मकदिनपरः । द्विरात्रादिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दश्च तादृशः । एतदेकं विशेषलिङ्गम् । अह.सङ्को द्वितीयम् । द्वादश दौचासृतीयम् । तदेतत् गवामयने विद्यते । तत्र हि “अभीन्वत एव दौचाभिः”—इत्युक्त्वा दौचायुग्मानि षडुपन्यस्तानि— “द्वाभ्यां लोमावद्यन्ति, द्वाभ्यां त्वचं, द्वाभ्यामसृङ्, द्वाभ्यां मांसं, द्वाभ्यामस्थि, द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सचम्”—इति (तै० सं० ७. ५. ८. १.)† । तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः”—इति ॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे (जै० सू० ८, ८. अधि ५. १) चिन्तितम्—

* “अङ्गिरसो वै सत्र मासत (१६५. ८०. ७ पं०)”—इत्यारभ्य द्रष्टव्यम् । ‘अथाहीना’—इत्यारभ्य ‘शतरात्र मायुष्कामा । × × × । इति रात्रि-सत्राणि’—इत्यन्तश्च व्याश्व० श्रौ० १०. १. ११.—११. ६. १६ ।

† “गावो वा एतत् सत्र मासत”—इत्यादिकं मिहिवोपरिष्ठात् (७. ५. ११), ता० ब्रा० ४. १. व्याश्व० श्रौ० ११. ७ द्रष्टव्यम् ।

‡ तावद्यत्राक्षणे च “आत्मदक्षिणम्”—इत्याद्येव मेव (४. ८. १८—२३.) ।

§ पञ्चमाधिकरणस्यान्तिमे वर्णके विचारितः ।

“लौकिको वाक्यगो वार्थस्त्विहदादे. समत्वत' ।

उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्विहान्तिमः ॥

“चिद्वद्विध्यमानम्”—इतिश्रुतौ (ता० ब्रा० २०. ८. १.) चिद्व-
च्छब्दस्य चैगुण्यं लोके प्रसिद्धोऽर्थः, वाक्यशेषादृक्चयात्मकेषु सूक्तेषु
अवस्थितानां वद्विध्यमानस्तोत्रनिष्पादनचमाणाम् “उपास्ते गायता
नरः”—इत्यादीनामृचां (७० आ० १. १. १-८. *) नवकमर्थः, तत्र
धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समान-
बलत्वात् उभावर्थौ विकल्पेन गृहीतव्याविति चेत्, मैवम् ; लौकि-
कार्थस्त्रीकारपक्षे विधिवाक्ये अर्थ. चैगुण्यम्, अर्थवादवाक्यो
स्तोत्रियाणामृचां नवकमित्येव विध्यर्थवादवाक्ययोर्वैध्यधिकरण्यादेक-
वाक्यत्वं न स्यादत एक वाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव विधिवाक्ये
नियतोऽर्थः.”—इति ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे (जै० सू० २२, २३. अधि० ७.) चिन्तितम्—

“चिद्वदग्निष्टुदित्येतत् सर्वत्र स्तोम एव वा ।

आद्यत्वेगुण्यवाचित्वादन्त्य स्तोमेऽस्य रुढितः ॥

एवं हि श्रूयते—“चिद्वदग्निष्टुदग्निष्टोम”—इति (७. १. ५ ५.†)
किं चिद्वत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु क्रतुसाधनेषु सम्पद्यते, किं वा
स्तोममाचसम्बन्धौ? तत्र चिद्वद्रज्जुरित्यादौ चिद्वच्छब्दस्य चैगुण्य-
वाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु या सङ्ख्या श्रूयते, सा सर्वा चित्वेन

* ता० ब्रा० ६. ८—७ १. यन्थो इत्यथ ।

† “नवमि स्तुवन्ति”—इत्यादि ता० ब्रा० ६ ८ ।

‡ “अथ षष्ठमि (ता० ब्रा० ८ ५-६) अग्निष्टुतो विधि”—इति सा० भा० ।

क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः,—यद्यपि चिष्टच्छब्दोऽवयवप्रसिद्धा लोके
चैगुण्यं ब्रूते, तथापि वेदे ह्युक्त्वा स्तोमवाची, “चिष्टद्वहिष्यवमानम्”
—इत्युक्त्वा (ता० ब्रा० १०. २. १.) स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रमणात्
अत्र स्तोमविषयमेव चिष्टत्वम्—इति ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० ६-११. अधि० ३.) चिन्तितम्—

“विश्वजित् सर्वपृष्ठः किमनुवादो रथन्तरम् ।

वृहता वा समुच्चये, यदा पाण्डित्यानि षट् ।

अतिदेशानि, तत्राद्यो महेन्द्रादिचतुष्टये ।

पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह सम्भवात् ।

समुच्चयो वा विधये सर्वत्र वक्तृपेक्षया ।

न तु द्वयोरतः षष्ठां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥

“विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति”—इति श्रूयते (२०२ पृ० १९ पं०) ।
तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः । कुत ? प्राप्तत्वात् । तथाहि—ज्योतिष्टोमे
माध्यन्दिनपवमानानन्तरभावीनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि
सन्ति । “अभि त्वा शूर नोनुम”, “कया नक्षित्र आ भुवत्”,
“तं वो दस्स मृतीपद्मम्”, “तरोभिर्वा विददसुम्”—इत्येतेषु चतुर्षु
सूक्तेषु (उ० आ० १. १. ११-१४) तानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमता-
मापाद्य गीयन्ते । एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां
प्राज्ञाणोक्तविधानेन* सप्तदशधाभ्यासः सप्तदशस्तोमः । तादृशेषु स्तोत्रेषु
पृष्ठशब्दः श्रूयते—“सप्तदशानि पृष्ठानि”—इति (ता० ब्रा० २०. ५. १.) ।

* “पञ्चम्यो द्विद्वरोति”—इत्याद्या ता० ब्रा० सप्तखण्डा (२ ७-१३.) द्रष्टव्या ।

तानि चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्त
इत्याद्यः पचः । रथन्तरपृष्ठ-वृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विकल्पितयो-
रिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देन समुच्चयो विधीयते ।
तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भवतीति द्वितीयः पचः । सर्वत्र
वङ्गपु मुखं न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्सङ्ख्याकानि
पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडहं प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम्* । तानि
च षट् पृष्ठानि,—रथन्तर-वृहद्-वैरूप-वैराज-शाकर-रैवतसामभि-
निष्याद्यानि† । यद्यपि विश्वजित एकाहत्वात् ज्योतिष्टोमविकृतित्व-
मेव, न तु षडहविकृतित्वम्, तथापि सर्वपृष्ठोक्तिवलात्तानि षट्
पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते”—इति ॥

इदमाध्यायस्य षष्ठे पादे (जै० सू० १३, १४. अधि० ५.) चिन्तितम्—

“किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ।

पृष्ठशब्दात् पृष्ठदेशे वचनान्तु व्यवस्थितिः ॥

इदमाम्नायते—“विश्वजित्सर्वपृष्ठः”—इति (२०२५० पं० १२) । षडहं
षट्सङ्ख्यःसु क्रमेण रथन्तरवृहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः
पृष्ठस्तोत्रं निष्यादितम् (ता० ब्रा० ८. ६.) । तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि
यस्मिन् विश्वजिति, सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यन्दिनपवमाने मैत्रा-
वरुणसाम्नोरन्तरालभूते पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि
कार्याणि, किं वा यथावचनं देशव्यवस्थेति सप्रश्नः । पृष्ठकार्यगमकेन
पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं

* ता० ब्रा० १०. ६—११ ख०, २०. २ ३ ।

† पूर्वम् २०६४० ५ टीप्पन्या आपितानि । तेषाञ्च रूपाणि ता० ब्रा० ८. ६ ।

चैवमाश्नायते,—“पवमाने रथन्तरं करोत्यार्भवे बृहन्, मध्यत इतराणि,—वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम, शाक्तर मैत्रावरुण-
साम, रैवतमच्छावाकसाम”—इति*, वचनं हि न्यायादलौथः ।
तस्माद्देगविगेषे व्यवस्थितिः”—इति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒स॒वेऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णे
ह॒स्ताभ्या॑मा द॒द^(१) इ॒माम॑गृ॒भ्णन् र॒श॒नामृ॑तस्य॒ पूर्वं
आयु॑पि वि॒दथे॑षु क॒व्या तया॑ दे॒वाः सु॒तमा॑ ब॒भूवु॑-
र्ज॒तस्य॑ सा॒मन्त॑सुर॒मार॑प॒न्ती^(२) अ॒भिधा॑ अ॒सि भुव॑न-
म॒सि य॒न्तासि॑ ध॒र्त्तासि॑ सोऽग्निं॑ वै॒श्वान॑रः स॒प्रथ॑सङ्गच्छ
स्वाहा॑कृतः पृथि॒व्यां य॒न्ता रा॒ड् य॒न्तासि॑ यम॑नो ध॒र्त्तासि॑
ध॒रुणः॑ (१)

कृ॒ष्यै त्वा॒ क्षेमा॑य त्वा र॒थ्यै त्वा॒ योषा॑य त्वा पृथि॒व्यै
त्वान्तरि॑क्षाय त्वा दि॒वे त्वा॒ सु॒ते त्वा॒स॒ते त्वा॒ङ्गस्त्वौ-
प॒धीभ्य॑स्त्वा वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा भू॒तेभ्यः^(३) ॥ ११ ॥

ध॒रुणः^(४) प॒ञ्चवि॑ंशतिश्च ॥ ११ ॥

दशमोऽनुवाके पञ्चरात्रो वर्णितः, अथात्राहीनविगेषानवस्थाप्य

एकादश मारभ्य प्रपाठकसमाप्तिपर्यन्त मयमेधमन्त्रा उच्यन्ते ।
तेषां यथासम्भवं ब्राह्मण्यन्योक्ता विनियोगा उदाह्रियन्ते । तत्र
ब्राह्मणवाक्य मेवं पद्यते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रग्ना-
मादत्ते प्रसूत्यै”—इति (३.८.३.९.) । मन्त्रपाठस्तु—“देवस्य त्वा
सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मयां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे(१)”—इति । हे
रग्ने ! सवितुर्देवस्य प्रेरणे मति, अश्विसम्बन्धिभ्यां वाङ्मूलाभ्यां,
पूषसम्बन्धिभ्यां हस्ताभ्यां, त्वामाददे ॥

अथ ब्राह्मणम्—“इमामगृभ्णन् रगनामृतस्येत्यधिवदति यजु-
ष्कृत्यै”—इति (३.८.३.९.) । पाठस्तु—“इमा मगृभ्णन् रगना-
मृतस्य पूर्वं आयुषि विदधेपु कथा तथा देवाः सुतमा वभ्रवुर्धृतस्य
सामगृसरमारपन्ती(२)”—इति । ‘विदधेपु’ यज्ञेषु, ‘आयुषि’ यजमा-
नायुर्निमित्ते, ‘पूर्वं’ ‘कथा’ कवयो विद्वांसः षट्विजः ‘धृतस्य’
यज्ञस्य सम्बन्धिनीम् ‘इमां रगनाम्’ ‘अगृभ्णन्’ स्वीकृतवन्तः ।
‘तथा’ रगनया ‘देवाः’ सर्वे ‘सुतमा वभ्रवुः’ अश्ववन्धनद्वारा तस्मिन्
अश्वमेधे प्रधानभूतं चिराच्चाख्य सोमयागमभितः प्राप्ताः । कीदृशी
रग्ना ? ‘धृतस्य’ यज्ञस्य ‘सामन्’ सामनि समाप्तौ निमित्तभूतायां
सत्यां ‘सरं’ सरणं प्रवृत्तिम् ‘आरपन्ती’ कथयन्ती । हे षट्विज-
यजमानाः ! ग्रीष्मं यज्ञं समापयतेति वदन्ती चेयं रग्ना लक्ष्यते;
स्वकीयदार्ढ्यत्वेन* अश्ववन्धनयोग्यत्वदर्शनात् ॥

* “स्वकीयदोर्धत्वेन”—इति क ।

† “इदं यज्ञं रग्ना भवति । × × × । मौञ्जी भवति”—इत्यादि,
“दधमपो रग्ना भवति”—इत्यादि, “अपोदशमरश्मिः रग्नाया-
मुपदधाति”—इति च ब्रा० ३.८.१.१, २.३, ३.३ ।

कल्पः—“अभिधा असीत्यथमभिधाति”—इति । पाठस्तु—
 “अभिधा असि, भुवनमसि, यन्तासि, धर्तासि ; सोऽग्निं वैश्वानरं
 सप्रथमं गच्छ स्वाहाकृतः ; पृथिव्यां यन्ता राट्, यन्तासि यमनो,
 धर्तासि धरुणः ; कृष्यै त्वा चेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ; पृथिव्यै
 त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा, सते त्वासते त्वाद्वास्त्वौषधीभ्यस्त्वा
 विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः^(१)”—इति । अभिधीयते धार्यते वध्यत इति
 ‘अभिधा’ । हे अश्व । त्वं तादृशो वध्यमानोऽसि, तथा भुवनादि-
 रूपोऽसि । तव प्राजापत्यत्वात् प्राजापतिगुणाः सर्वेऽपि त्वय्यवस्थि-
 ताः । प्राजापतिश्च भुवनकारणत्वाद्भुवनरूपः, अन्तर्यामिन्त्वाच्च यन्ता,
 पोषकत्वाच्च धर्ता, तद्वारा त्वमपि तथाविधोऽसि । स तादृशः
 त्वं ‘वैश्वानरं’ सर्वपुरुषहितकारिणम्, ‘सप्रथमं’ विस्तारेण संहितम्,
 ‘अग्निम्’ आहवनीयं ‘गच्छ’, आहवनीये ह्यग्न्याङ्गानि ह्वयन्ते । तच्च
 गत्वा च ‘स्वाहाकृतः’ स्वाहाकारेणास्माभिर्देवेभ्यो दत्तो भव । ततो
 ऊतः सन् नृपो भूत्वा पृथिव्यां ‘यन्ता राट् भव’ नियामको राजा
 भव । ततोऽनन्तरमाविन्यन्तरिक्षे च यदनवचादीनां ‘यन्ता यमनः’
 चापि । नियन्तुमुद्युक्तो ‘यन्ता’, नियन्तुं समर्थो ‘यमनः’ ; तादृशो
 भव । ततोऽप्युपरितने द्युलोके ‘धर्ता धरुणः’ असि । स्वर्गस्थितानां
 पुरुषाणां ‘धर्ता’ पोषयितुं मुद्युक्तः, ‘धरुणः’ पोषयितुं समर्थः ;
 तादृशो भव । तथाविधं त्वां ‘कृष्यै’ सर्वनिप्यत्तये, बध्नामीति श्रेयः ।
 एव मुभयत्रापि योज्यम् । ‘चेमः’ प्राप्तस्य धनस्य रक्षणम् । ‘रयिः’
 प्रापण्यैर्धनम् । ‘पोषः’ तज्जन्या भोगपुष्टिः । पृथिव्यादयस्तयः
 प्राप्तव्या लोकाः । तेषु लोकेषु पूर्वं विद्यमानं द्रव्यं ‘सत्’, इतः

परं सम्पादनीयं द्रव्यम् 'असत्' । एतत्सर्वं भाविजन्मविषयम् ।
अस्मिन् जन्मन्यपेक्षिता आप ओषधयः सर्वप्राणिनश्च । तस्य सर्वस्य
सिद्ध्यर्थं त्वामिह बध्नामि । एतच्च सर्वं यागद्वारेणोपपद्यते* ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

विभूमांश्चा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोऽस्यत्थोऽसि नरो-
ऽस्यवांसि सतिरसि वाज्यसि वृषांसि नृमणा असि
ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विह्य^(१) ग्रये स्वाहा स्वाहे-
न्द्राग्निभ्याः स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्युः
स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्य^(२) इह धृतिः स्वाहेह विष्टतिः
स्वाहेह रन्तिः स्वाहा (१)

इह रमन्तिः स्वाहा^(३) भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा
भविष्यते त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो^(४) देवा आशापाला
एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं गोपायत^(५) ॥ १२ ॥

रन्तिः स्वाहा^(६) द्वाविंशतिथ्य ॥ १२ ॥

* “पूर्व व्याप्ति”-इत्यादे “गोपाय त्वा”-इत्यन्तस्य मश्वभ्य प्रतिवाक्यं
यथायाग ब्राह्मणे दृश्यम् (३ ८ १ ४-६) ।

कल्पः—“विभूमांश्च प्रभूः पिचेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयित्वा”—इति* । पाठस्तु—“विभूमांश्च प्रभूः पिचाश्वोऽसि, हयोऽस्यत्योऽसि, नरोऽस्यर्वासि, सप्तिरसि, वाज्यसि, वृषासि, नृमणा असि, ययुर्नामास्यादित्यानां पत्नान्विहि^(१)”—इति । हे अश्व । त्वं ‘माचा’ त्वदीयया पृथिवीरूपया ‘विभूरसि’ व्याप्तिमानसि । ‘पिचा’ द्युलोकरूपेण ‘प्रभूः’ प्रभुत्वशक्तिमानसि । “इयं वै माता, असौ पिता”—इति ब्राह्मणम् (२.८.८.१.) । पृथिव्या विभुत्वात् द्युलोकस्य भोगप्रदत्वाच्च तदुभयमग्निरुपचर्यते । तथा त्वम् ‘अश्वोऽसि’ मुख्याश्वजातिमानसि ; न तु तव गर्दभसाङ्कर्यम् । ‘हि’-धातोः क्रमणार्थकात् (निघ० १.१४.२) उत्पन्नो हयशब्दः ; अतो ‘हयोऽसि’ समीचीनक्रमणवानसि । खुरसौकर्येण भूमावाक्रमणं त्वदीयं स्तिरमित्यर्थः । ‘अत्योऽसि’ सततगमनशीलोऽसि । ‘नरोऽसि’ उपर्याच्छूढानां नेतासि । ‘अर्वासि’ समीचीनगतिमानसि । ‘सप्तिरसि’ सर्वेष्वपि युद्धादिकार्येषु सम्बद्धोऽसि । ‘वाज्य’ वेगवानसि । ‘वृषा’ पुंस्त्वमामर्थ्यवानसि । ‘नृमणाः’ नृभिर्मननीयोऽसि । ‘ययुर्नामासि’ स्वर्गप्रापक इत्येतदेव तव प्रियं नाम । अतएव ब्राह्मणम्—“ययुर्नामासौत्याह, एतदा अश्वस्य प्रियं नामधेयम्”—इति (२.८.८.२.) । इदं शस्त्रम् ‘आदित्यानां’ प्रतिमासवर्त्तिनां दादशमह्यानां ‘पत्ना’ पतनं यदन्तरिक्षगमनम्, तत् ‘अनु’ अन्तरिक्षमार्गेण ‘इहि’ गच्छ ॥

* “विभूमांश्च प्रभूः पिचेत्यश्वनामानि जुहोति; उभयोरेवैनं लोकयोर्नामधेयं गमयति”—इति ब्रा० २. ८. १०. १ ।

कल्प.—“अग्रे स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निमिति पूर्वहोमान् डत्वा”
—इति । पाठस्तु—“अग्रे स्वाहा, स्वाहेन्द्राग्निभ्याः, स्वाहा प्रजा-
पतये, स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः, स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्यः^(१)”—इति ।
अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्तः, उत्तरे चत्वारो मन्त्राः स्वाहादयः ॥

कल्पः—“रथकारगृहे वसतिर्भवतीह धृतिरिति; सायमश्वस्य
चतुर्षु पशु चतस्रो धृतीर्जुहोति”—इति । पाठस्तु—“इह धृतिः
स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्ति स्वाहेह रमतिः स्वाहा^(१)”—इति ।
‘इह’ अस्मिन् दक्षिणपूर्वपादे ‘धृतिः’ धरणेन सैर्यं भवतु । तदर्थमिदं
स्वाडतमस्तु । ‘इह’ अस्मिन् दक्षिणपृष्ठपादे ‘विधृतिः’ विग्रेषेण
सैर्यमस्तु । ‘इह’ अस्मिन् उत्तरपृष्ठपादे ‘रन्ति.’ सैर्येण रमणमस्तु ।
‘इह’ अस्मिन् उत्तरपूर्वपादे ‘रमतिः’ अत्यन्त स्थिरं रमणमस्तु ॥

कल्पः—“भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वेत्यश्वमुत्सृज्य”
—इति । (पाठस्तु—“भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वा)”
विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः^(२)—इति मन्त्रशेषपाठः । हे अश्व ! त्वं ‘भूरसि’
अतीतानामनागतानां वर्तमानानां भावयितासि । भूशब्दोऽतीत-
माचष्टे, भव्यशब्दो वर्त्तमानम्, भविष्यच्छब्द आगामि, तस्य
त्रिविधस्य श्रेयसः सिद्ध्यर्थं त्वा उत्सृजामि,—तथा ‘विश्वेभ्यो भूतेभ्यः’
सर्वप्राणिस्वाधीनत्वाय त्वा उत्सृजामि ॥

कल्पः—“देवा आशापासा इति रक्षिभ्यः परिददाति”—इति ।
पाठस्तु—“देवा आशापासा एत देवेभ्योऽथं मेधाय प्रोक्षितं गोपा-

* मन्त्रगोविद्भिरान्त पाठस्तु क-पुस्तकादन्यत्र न विद्यते ।

† “मन्त्रशेषेण पाठः”—इति क, ख ।

यत्^(५)”—इति । ‘आशापालाः’ दिक्षु पालकाः हे ‘देवाः’ देवतामूर्ति-
धारिणो रत्नाद्याभरणभूषिताः शतसङ्ख्याका राजपुत्राः । ‘मेधाय’
यज्ञाय प्रोचितमेतमथं ‘देवेभ्यः’ देवार्थं ‘गोपायत’ रक्षत* ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

आय॑नाय॒ स्वाहा॑ प्राय॑णाय॒ स्वाहो॑द्द्रावाय॒ स्वाहो॑द्-
द्रु॒ताय॑ स्वाहा॑ भूका॑राय॒ स्वाहा॑ भूक॑ताय॒ स्वाहा॑
पला॑यिताय॒ स्वाहा॑पला॑यिताय॒ स्वाहा॑वल्ग॑ते स्वाहा॑
परा॑वल्ग॑ते स्वाहा॑य॒ते स्वाहा॑ प्रय॑ते स्वाहा॑ सर्व॑स्मै
स्वाहा॑^(१) ॥ १३ ॥

आय॑नाय॒ पङ्वि॑ंशतिः ॥ १३ ॥

कल्प.—“आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्द्रावन्”—इति ।

पाठस्तु—“आयनाय स्वाहा, प्रायणाय स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय

* विभुर्मान्वेत्यस्यानुवाकस्य प्रतिपदं व्याख्यानं “विभुर्मान्वा प्रभु पित्रेत्याह”
—इत्यादिना “पत्सु जुहोति”—इत्यन्तेनास्मात् (ब्रा० ३ पृ. ६ १-३) ।

† “आय॑नायोत्तर॑मापला॑यिताय॒”—इति क, ख, ग ।

‡ “आय॑नाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्द्रावा जुहोति ; सर्वमेवैनमस्तन्न
सुवर्गं लोका गमयति”—इति ब्रा० ३ पृ १७ १ ।

स्वाहा, भृकाराय स्वाहा, भृक्षताय स्वाहा, पलायिताय स्वाहा, ऽपलायिताय स्वाहा, ऽऽवल्गते स्वाहा, परावल्गते स्वाहा, ऽऽयते स्वाहा, प्रयते स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा^(१)—इति । आभिमुख्येनायनं गमनं यस्याभावायनस्तस्मै अश्वाय , तत्प्रीत्यर्थं मिदं स्वाहुतम् । आभिमुख्यगमनमपि द्विविधम्— मन्दगमनम्, तीव्रगमनञ्च । तच्चाद्यं पूर्वमन्त्रेऽभिहितम्, द्वितीयं प्रायणमन्त्रेऽभिधीयते । केचन धूर्त्ता अश्वं गन्तुमनिच्छन्तः ताडिताः सन्तः पूर्वपादाबुन्नमयन्ति, अन्ये चापरौ पादाबुन्नमयन्ति, तदुभयमुद्वावोद्भुतशब्दाभ्यामभिधीयते । कश्चया आघातितेनोद्भूवणार्थं क्रियमाणस्य शब्दविशेषस्यानुकरणार्थं भृकार इति प्रयुक्तम् । भृक्षतमेतदेव पूर्वापरपादविषयत्वेन द्वेधा-भिधानम् । पुरतो वेगेन धावनं पलायनम् । आभिमुख्येन धावन-मापलायनम् । चतुर्णामपि पादानां सकृदुन्नमनमाभिमुख्यविषय-मावल्गानम् । पराङ्मुखत्वविषयं परावल्गानम् । पूर्वमायनप्रायण-शब्दाभ्यां योऽर्थोऽभिहितः, सोऽतीतविषयः । इह लायत्-प्रय-च्छब्दाभ्यां वर्त्तमानविषयः स एवार्थोऽभिधीयते । अतो यथोक्त-तत्तद्गुणयुक्ताय अश्वाय, तत्तत्-प्रीत्यर्थं, 'स्वाहा' सुहुतमिदमस्तु । किं वज्रना 'सर्वस्मै' सर्वप्रकारगमनविशेषयुक्तायप्रीत्यर्थम् इदं 'स्वाहा' सुहुतमस्तु । उत्कृष्टगमनविषयत्वादेतेषां होमानाम् "उद्वावः"—इति नामधेयम् ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चयोद्गोऽनुवाकः ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वायवे स्वाहापाम्मो-
दाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहेन्द्राय स्वाहा
वृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा^(१) ॥ १४ ॥

अग्नये* चयौविंशतिः ॥ १४ ॥

कल्पः—“अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमान्”—इति† ।
पाठस्तु—“अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, वायवे स्वाहा, ऽपाम्मोदाय
स्वाहा, सवित्रे स्वाहा, सरस्वत्यै स्वाहेन्द्राय स्वाहा, वृहस्पतये स्वाहा,
मित्राय स्वाहा, वरुणाय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा^(१)”—इति । ‘अपा-
म्नोदः’ पर्जन्यः । अनुक्तानां पूर्वहोमाङ्गानां देवानां सङ्गद्वयार्थं
सर्वशब्दः‡ ॥ १४ ॥

इति श्रीभायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय
स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा प्राच्यै दिशे
स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहा-

* “अग्नये वायवेऽपाम्मोदायेन्द्राय”—इति क, ख, ग ।

† “अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमां जुहोति, पूर्व एव द्विषन्तं
भाटव्यमतिक्रामति”—इति ब्रा० ३. ८. १०. १ ।

‡ एतस्याप्यनुवाकस्य प्रतिवाक्यं व्याख्यानं ब्राह्मणे श्रुतम् (३. ८. ७. ३-५.) ।

दीक्ष्यै दिग्ने स्वाहोर्द्धायै दिग्ने स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा-
वान्तरदिशाभ्य स्वाहा समाभ्यः स्वाहा शरद्भ्यः स्वाहा-
होरात्रेभ्यः स्वाहार्द्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाह-
तुभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा सर्वस्म स्वाहा^(१) ॥ १५ ॥

पृथिव्यै* सप्तचत्वारिंशत् ॥ १५ ॥

कल्प — “पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येत ऊवा”-इति ।
एतमनुवाक पूर्वनामकक्षोमान्त पातिलेनैव ऊवेत्यर्थ । पाठस्तु—
“पृथिव्यै स्वाहा, ऽन्तरिक्षाय स्वाहा, दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा,
चन्द्रमसे स्वाहा, नक्षत्रेभ्य स्वाहा, प्राच्यै दिग्ने स्वाहा, दक्षिणायै
दिग्ने स्वाहा, प्रतीच्यै दिग्ने स्वाहोर्द्धायै दिग्ने स्वाहोर्द्धायै दिग्ने
स्वाहा, दिग्भ्य स्वाहा, ऽवान्तरदिशाभ्य स्वाहा, समाभ्य स्वाहा,
शरद्भ्य स्वाहा, ऽहोरात्रेभ्य स्वाहा, ऽर्द्धमासेभ्य स्वाहा, मासेभ्य
स्वाहतुभ्य स्वाहा, संवत्सराय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा^(१)”-इति ।
प्राच्यादिशब्दा विगेषवाचिन, दिक्शब्द सामान्यवाची । ममा-
शरत् संवत्सर शब्दा सौर-चान्द्र नाक्षत्र-विषया । सर्वशब्दोऽनुक्त-
कालविषय ‡ ॥ १५ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाक ॥

* “पृथिव्यै सूर्याय नक्षत्रेभ्य प्राच्यै”-इति क, ख ग ।

† “पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिर्दीक्षा जुहोति”

-इत्यादि प्रा० ३ ८. १० १ ।

‡ एतस्याप्यनुवाकस्य व्याख्यानं प्राक्ष्ये अष्टमम् (३ ८ १० २) ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सर-
स्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा वृहस्पतये स्वाहापाम्मोदाय
स्वाहा वायवे स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा ॥ १६ ॥

अग्नये (सवित्रे पूष्णेऽपाम्मोदाय वायवे)* चयौवि-
प्रतिः ॥ १६ ॥

कल्प—“अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षाम्”—इति ।
पाठस्तु—“अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, सवित्रे स्वाहा, सरस्वत्यै
स्वाहा, पूष्णे स्वाहा, वृहस्पतये स्वाहा, ऽपाम्मोदाय स्वाहा, वायवे
स्वाहा, मित्राय स्वाहा, वरुणाय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति ।
पूर्वहोमानुवाकवदयमनुवाको व्याख्येयः ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहाग्नये
स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहाऽग्ने
स्वाहा रात्र्यै स्वाहुर्जवे स्वाहा साधवे स्वाहा सुक्षित्यै
क्षुधे स्वाहाशितिर्मे स्वाहा रोगाय स्वाहा हिमाय

* बन्धनौचिज्ञान्त पाठोऽधिकः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† एतस्यानुवाकस्य च प्रतिपद व्याख्यानं ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ३८६.३-४ ।

स्वाहा शीताय स्वाहा तपाय स्वाहारण्याय स्वाहा
सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १७ ॥

पृथिव्यै चतुश्चत्वारिंशत्* ॥ १७ ॥

कल्प —“पृथिव्यै स्वाहान्तरिचाय स्वाहेत्येकविंशतिनी दीक्षाम्”
—इति । पाठस्तु— “पृथिव्यै स्वाहा, ऽन्तरिचाय स्वाहा, दिवे स्वाहा,
ऽग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमसे स्वाहा, ऽप्ते
स्वाहा, रात्र्यै स्वाहा, ऽर्जवे स्वाहा, माधवे स्वाहा, सुचित्यै स्वाहा,
धुधे स्वाहा, ऽऽग्नितिष्ठे स्वाहा, रोगाय स्वाहा, हिमाय स्वाहा,
शीताय स्वाहा, तपाय स्वाहा, ऽरण्याय स्वाहा, सुवर्गाय स्वाहा,
लोकाय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति । अत्र षट्चादयस्तत्र पृथि-
व्यादिलोका । तथा च ब्राह्मणम्—“इयं वा षट्जु । अन्तरिक्षं
साधु । अश्वो सुचिति”—इति । आग्नितिमग्न्येन धुधिवारक-
माग्नितमग्न्येन मभिधीयते । स्वर्गं पुष्पफलभृत । लोकगन्ध सामान्य-
वाची । अत्रातीतावग्नये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेत्यनुवाकौ (२१८५०)
पूर्वहोमविषयौ । तथा च ब्राह्मणम्— “अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति
पूर्वहोमान् जुहोति । पूर्वं एव द्विपन्न भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै
स्वाहान्तरिचाय स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत्”—इति (३८
१७१) । उत्तरो त्वनुवाको दीक्षाविषयौ । तथापि ब्राह्मणम्—
“अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षा जुहोति । पूर्वं एव द्विपन्न

* “पृथिव्या अग्नयेऽप्ये चतुश्चत्वारिंशत्”—इति क, ख, ग ।

भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिनां
दीक्षां जुहोति"—इति (३. ८. १७. १, २.) ॥१७॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

भुवो देवानां कर्मणापसृत्तस्य पृथ्यासि वसुभिर्देवे-
भिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनजिम वसुन्तेन
त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि^(१) रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया
चैष्टुमेन त्वा छन्दसा युनजिम ग्रीप्सेण त्वर्तुना हविषा
दीक्षयाम्या^(२) दित्येभिर्देवेभिर्देवतया जागतेन त्वा
छन्दसा युनजिम वर्षाभिस्त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि^(३)
विश्वेभिर्देवतयानुष्टुमेन त्वा छन्दसा युनजिम (१)

श्रुदा त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्य^(४) ज्जिरोभिर्देवेभि-
र्देवतया पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा युनजिम हेमन्तशिशि-
राभ्यां त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्या^(५) हं दीक्षामरुहमृ-
तस्य पत्नीं गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा चर्तः सत्येऽधाः
सत्यमृतेऽधां^(६) महीमू पू सुचामाणमिह धृतिः स्वाहेह
विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहा ॥ १८ ॥

(आनुष्टुमेन त्वा छन्दसा)* युनज्येकान्नपञ्चा-
शच्च ॥ १८ ॥

कल्प —“भुवो देवाना कर्मणेत्युतुदीचामि कृष्णाजिनमारो-
हन्तमभिमन्त्रयते”-इति । तत्र प्रथम मन्त्रमाह— “भुवो देवाना
कर्मणापसर्तस्य पथ्यामि वसुभिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा
युनज्मि वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि^(१)”-इति । हे दीक्षे ।
त्व देवाना सप्तन्विना कर्मणा ‘अतस्य’ यज्ञसम्बन्धौ ‘अपसा’ व्यापारेण
भुव युक्ता भव । त्व ‘पथ्यामि’ देवाना यज्ञस्य वहितामि । अह
‘वसुभि देवेभि’ वसुसञ्ज्ञकैर्देवै ‘देवतया’ दीक्षामिमानिन्या,
गायत्रेण छन्दसा च ‘त्वा युनज्मि’ त्वा युक्तं करोमि । तथा वसन्तेन-
र्तुना सहितोऽह त्वा हविषा ‘दीक्षयामि’ सञ्ज्ञता करोमि ॥

अथोत्तराद्यतुरो मन्त्रानाह— “रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया चैष्टुमेन
त्वा छन्दसा युनज्मि, घ्रीग्नेण त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि^(२),
आदित्येभिर्देवेभिर्देवतया जागतेन त्वा छन्दसा युनज्मि, वषाभि-
स्त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि^(३), विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऋष्टुमेन त्वा
छन्दसा युनज्मि, शरदा त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि^(४), अङ्गिरोभि-
र्देवेभिर्देवतया पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा युनज्मि, हेमन्तशिशिराभ्या
त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि^(५)”-इति । एतेषु चतुर्थ्यपि मन्त्रेषु
भुवो देवानामित्यादिभागमनुषज्य पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अथ षष्ठ मन्त्रमाह— “अह दीक्षामरुहमृतस्य पद्मी गायत्रेण
छन्दसा ब्रह्मणा चर्तः सत्येऽधाः सत्यमृतेऽधाम्^(६)”-इति । ‘अह’
यज्ञमानो गायत्रेण छन्दसा ‘ब्रह्मणा’ छन्दोरहितेन मन्त्रेण चानु-
गृहीत मन् ‘अतस्य पद्मी’ यज्ञस्य पालयित्री ‘दीक्षा’ नियम-
विशेषरूपाम् ‘आ अरुहम्’ आरुढोऽस्मि । मदीयमृत सत्ये स्थापयामि

सत्यमृते स्थापयामि । चिन्त्यमानं वस्तुतत्त्वम् 'च्युतम्'; उच्यमानं वस्तुतत्त्वं 'सत्यम्' । अहं सर्वदा मनसा वस्तुतत्त्वं विचार्य पश्चादक्ष्यामि, वाचापि वस्तुतत्त्वमुच्चार्य पश्चादन्यद्वस्तुतत्त्वं चिन्तयामीत्यर्थः ॥

अथ सप्तमाष्टमयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति—“महीमू पु सुत्रा-
माणम्^(०, ८)”—इति । “महीमू पु मातरम्”—इत्येको मन्त्रः, “सुत्रा-
माणं पृथिवी द्याम्”—इत्यपरो मन्त्रः । तौ च मन्त्रौ “वैश्वानरो
न.”—इत्यनुवाके (१. ५. ११.) व्याख्यातौ (१ भा० ८४४ पृ०) ॥

कल्पः—“भायं धृतिषु ह्यमानासु राजन्यो वीणागाथौ गाय-
ति”—इति । तानेतान् धृतिमन्त्रानाह—“इह धृतिः स्वाहेह
विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा^(८-१९)”—इति ।
एतच्चतुष्टयं पूर्ववद् (११६ पृ०) व्याख्येयम् ॥१८॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥

ईङ्गाराय स्वाहेङ्गृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावृक्र-
न्दते स्वाहा प्रोयते स्वाहा प्रप्रोयते स्वाहा गन्धाय
स्वाहा घ्राताय स्वाहा प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा-
पानाय स्वाहा सन्दीयमानाय स्वाहा सन्दिताय स्वाहा
विचृत्यमानाय स्वाहा विचृताय स्वाहा पलायिष्यमा-
णाय स्वाहा पलायिताय स्वाहापरस्यते स्वाहोपर-

ताय॑ स्वाहा॑ निवेद्य॑ते स्वाहा॑ निवि॑श॒मा॒नाय॑ स्वाहा॑
निवि॑ष्टाय॑ स्वाहा॑ निप॑त्स्य॒ते स्वाहा॑ नि॒पी॒द॒ते स्वाहा॑
निप॑णाय॑ स्वाहा॑ (१)

आ॒सि॒ष्य॒ते स्वाहा॑सी॒नाय॑ स्वाहा॑सि॒ताय॑ स्वाहा॑
निप॑त्स्य॒ते स्वाहा॑ नि॒पद्य॑मा॒नाय॑ स्वाहा॑ निप॑न्नाय॑ स्वाहा॑
शयि॑ष्य॒ते स्वाहा॑ शय॑नाय॑ स्वाहा॑ शयि॑ताय॑ स्वाहा॑
स॒म्मी॒लि॒ष्य॒ते स्वाहा॑ स॒म्मी॒ल॒ते स्वाहा॑ स॒म्मी॒लि॒ताय॑
स्वाहा॑ स्व॑प्स्य॒ते स्वाहा॑ स्व॑प्ते स्वाहा॑ सु॒प्ताय॑ स्वाहा॑
प्र॒भो॒त्स्य॒ते स्वाहा॑ प्र॒बु॒ध्य॑मा॒नाय॑ स्वाहा॑ प्र॒बु॒ड्ढाय॑ स्वाहा॑
जा॒गरि॑ष्य॒ते स्वाहा॑ जाग्र॑ते स्वाहा॑ जा॒गरि॑ताय॑ स्वाहा॑
शु॒श्रू॒ष॒मा॒णाय॑ स्वाहा॑ शृ॒ण्व॑ते स्वाहा॑ श्रु॒ताय॑ स्वाहा॑
वी॒क्षि॑ष्य॒ते स्वाहा॑ (२)

वी॒क्ष॑मा॒णाय॑ स्वाहा॑ वी॒क्षि॑ताय॑ स्वाहा॑ स॒ं॒हा॒स्य॑ते
स्वाहा॑ सृ॒ज्जि॑हा॒नाय॑ स्वाहा॑सृ॒ज्जि॑हा॒नाय॑ स्वाहा॑ वि॒व॒-
त्स्य॑ते स्वाहा॑ वि॒वर्त्त॑मा॒नाय॑ स्वाहा॑ वि॒वृ॑त्ताय॑ स्वाहा॑
त्या॒स्य॑ते स्वाहा॑ स्वा॒हो॒त्ति॑ष्ठ॒ते स्वाहा॑ स्वा॒हो॒त्ति॑ताय॑ स्वाहा॑ वि॒ध॒-
वि॑ष्य॒ते स्वाहा॑ वि॒धू॒न्वा॒नाय॑ स्वाहा॑ वि॒धृ॑ताय॑ स्वाहा॑
त्क्र॑स्य॒ते स्वाहा॑ स्वा॒हो॒न्क्रा॑म॒ते स्वाहा॑ स्वा॒हो॒न्क्रा॑न्ताय॑ स्वाहा॑
च॒ह्मि॑ष्य॒ते स्वाहा॑ च॒ह्मि॑म॒णाय॑ स्वाहा॑ च॒ह्मि॑ताय॑
स्वाहा॑ कण्डू॑यिष्य॒ते स्वाहा॑ कण्डू॑य॒मा॒नाय॑ स्वाहा॑

कण्डूयिताय स्वाहा निकपिष्यते स्वाहा निकर्पमाणाय
स्वाहा (३)

निकपिताय स्वाहा यदन्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबन्ति
तस्मै स्वाहा यन्मेहन्ति तस्मै स्वाहा यच्छक्नोति
तस्मै स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा^(१) ॥ १६ ॥

निषणाय स्वाहा^(२) वीक्षिष्यते स्वाहा^(३) निकर्प-
माणाय स्वाहा^(४) सुप्तविश्रुतिश्च ॥ १६ ॥

कल्प—“ईङ्काराय स्वाहेङ्गताय स्वाहेत्यथचरितानि”—इति ।
पाठम्—“ईङ्काराय स्वाहा, ईङ्गताय स्वाहा, क्रन्दते स्वाहा,
ऽवक्रन्दते स्वाहा, प्रोथते स्वाहा, प्रप्रोथते स्वाहा, गन्धाय स्वाहा,
घ्राताय स्वाहा, प्राणाय स्वाहा, ध्यानाय स्वाहा, ऽपानाय स्वाहा,
सन्दीयमानाय स्वाहा, सन्दिताय स्वाहा, विवृत्यमानाय स्वाहा,
विवृत्ताय स्वाहा, पलायिष्यमाणाय स्वाहा, पलायिताय स्वाहा,
उपरक्ष्यते स्वाहा, उपरताय स्वाहा, निवेक्ष्यते स्वाहा, निवि-
श्रमानाय स्वाहा, निविष्टाय स्वाहा, निपत्यते स्वाहा, निपीदते
स्वाहा, निषणाय स्वाहा, ऽऽभिष्यते स्वाहा, ऽऽसीनाय स्वाहा,
ऽऽसिताय स्वाहा, निपत्यते स्वाहा, निपद्यमानाय स्वाहा, निपन्नाय
स्वाहा, शयिष्यते स्वाहा, शयानाय स्वाहा, शयिताय स्वाहा,
समीलित्यते स्वाहा, समीलते स्वाहा, समीलिताय स्वाहा, स्वस्यते

खाद्या, स्वपते खाद्या, सुप्ताय खाद्या, प्रभोक्ष्यते खाद्या, प्रबुध्यमा-
 नाय खाद्या, प्रबुद्धाय खाद्या, जागरिष्यते खाद्या, जाग्रते खाद्या,
 जागरिताय खाद्या, शश्रूषमाणाय खाद्या, शृण्वते खाद्या, श्रुताय
 खाद्या, वीक्षिष्यते खाद्या, वीक्षमाणाय खाद्या, वीक्षिताय खाद्या,
 मृहास्यते खाद्या, मञ्जिहानाय खाद्या, उज्जिहानाय खाद्या,
 विवर्ष्यते खाद्या, विवर्त्तमानाय खाद्या, विवृत्ताय खाद्या, उत्थास्यते
 खाद्या, उत्तिष्ठते खाद्या, उत्थिताय खाद्या, विधविष्यते खाद्या,
 विधून्वानाय खाद्या, विधूताय खाद्या, उत्क्रास्यते खाद्या, चक्रा-
 मते खाद्या, उत्क्रान्ताय खाद्या, चङ्क्रमिष्यते खाद्या, चङ्क्रम्यमाणाय
 खाद्या, चङ्क्रमिताय खाद्या, कण्डूयिष्यते खाद्या, कण्डूयमाणाय
 खाद्या, कण्डूयिताय खाद्या, निकपिष्यते खाद्या, निकपमाणाय
 खाद्या, निकपिताय खाद्या, यदत्ति तस्मै खाद्या, यत्पिबति तस्मै
 खाद्या, यन्नेदति तस्मै खाद्या, यच्छृणु करोति तस्मै खाद्या, 'रेतसे
 खाद्या, प्रजाभ्यः खाद्या, प्रजननाय खाद्या, सर्वस्मै खाद्या(१)'
 -इति । खादस्य दृष्ट्वा पातुं य मन्दशब्द करोति, तदनुकरणं तत्
 'ईम्'-इत्यनेनोच्यते । स च शब्दो वर्त्तमान ईद्वारः , अतीतस्वी-
 दृतः । वड्वां दृष्टोच्चैर्घोषेण उत्साहजनितं क्रन्दनम् , विरोधिनमयं
 दृष्ट्वा क्रोधेनोच्चैर्घोषणमवक्रन्दनम् । गमनकाले नामापुटयोः श्याम-
 शब्दः प्रोथनम् , स एवानुवर्त्तमान प्रप्रोथनम्, दणभक्षणे वा
 श्यामशब्दः प्रप्रोथनम् । अथान्तराघ्राणं गन्ध , स एवातीतो
 घ्रातः । प्राणपानव्याना ऊर्ध्वाधोमध्यवृत्तयः । मन्दीयमानो बध्य-
 मान , सन्दितो बद्धः । विवृत्यमानो मुच्यमान , विवृत्तो मुक्तः ।

पलायितमुद्यतः पलायिष्यमाणः ; निर्वर्तितपलायनः पलायितः ।
 पलायनपरित्याग उपरमः ; स च भावी भूतस्य । शालाप्रवेशो
 निवेशनम् ; तच्च भावि वर्त्तमान मतीतश्चेति त्रिविधम् । प्रविश्य
 शालायां स्थितिर्निषेदनम् ; तदपि पूर्ववत् त्रिविधम् । एतच्च
 त्रैविध्यं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । चणमाचं पादसङ्कोच आसनम् । पार्श्वस्थ-
 भूमिस्पर्शा निपतनम् । पादप्रसारणं शयनम् । चतुषोर्निमीलनं
 सप्तीलनम् । स्त्रापो निद्रा, तत्परित्यागः प्रबोधः । बाह्यावलोकनं
 जागरणम् । अश्वपालकानामुत्थापनशब्दानुसन्धानं श्रवणम् ।
 तण्खाद्यान्वेषणं वीक्षणम् । शालाया वह्निर्निर्गमनं मंहानम् ।
 निर्गत्य भूमौ विलुण्ठनं विवर्त्तनम् । तदनन्तरमूर्ध्वं स्थितिरुत्थानम् ।
 उत्थितस्य धूलिमपनेतुं शरीरचालनं विधूननम् । पादस्योन्नमनमुत्क-
 मणम् ; मन्दगमनं च क्रमणम् । दन्तपङ्क्तिभ्यां पृष्ठभागे दंशनं
 कण्डूयनम् । कुक्ष्यभागादौ शरीरघर्षणं निक्षेपणम् । अदनादयः
 प्रसिद्धाः । प्रजा अश्वस्थापत्यानि । प्रजननं तदुत्पादनम् । सर्वशब्दे-
 नावशिष्टान्यश्वचरितानि सङ्गृह्यन्ते ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा^(१) तम-
 स्यूतस्य तमसि सत्यमसि सत्यस्य सत्यम^(१) स्यूतस्य पन्या
 असि देवानां छाया मृतस्य नाम तत्सत्यं यत्त्वं प्रजापति-

रस्य^(१)धि यदग्निन् वाजिनीव शुभ स्पृहन्ते दिवः
सूर्येण विशोऽपो वृणानः पवते कव्यन् पशुं न गोपा
इर्यः परिज्मा^(२) ॥ २० ॥

अग्नये *ऽष्टाचत्वारिंशत् ॥ २० ॥

कल्पः—“अग्नये स्वाहा, वायवे स्वाहेत्येतं ऊत्वा”—इति । एत-
स्मिन्ननुवाके, चीन्मन्त्रानाह—“अग्नये स्वाहा, वायवे स्वाहा, सूर्याय
स्वाहा^(१)”—इति । अथ चतुर्थपञ्चममन्त्रावाह—“ऋतममृतस्यर्तममि;
सत्यममि, सत्यस्य सत्यममि^(२)”—इति । हे अथ ! त्वम् ‘ऋतं’
यन्मानसं सत्यं, तदमि ; यागरहितानां पुरुषाणां यदृतं मम्याप्युत्तमं
त्वम् ; सत्यममि, त्वं यागसाधनत्वात् । एवं सत्यवाक्यमपि वाचक-
विषयत्वेन व्याख्येयम् । अथ षष्ठमन्त्रमाह—“ऋतस्य पन्था अमि,
देवानां ह्याया ऽमृतस्य नाम तत्सत्यं यत् त्वं प्रजापतिरमि^(३)”—इति ।
‘ऋतस्य’ यज्ञस्य ‘पन्था’ मार्गोऽमि, तद्वारेण हि यागो निवर्त्यते ।
तथा ‘देवानां ह्यायामि’ यथा धर्मकाले वृत्तस्य ह्याया सुप्तप्रदा,
तथा त्वं सुप्तप्रदोऽमि ; अत एव त्वम् ‘ऋतस्य नामामि’ देवा हि
त्वदीयं हविः पीयूषमित्येव स्वीकुर्वन्ति । त्वं ‘प्रजापतिरूपोऽमि’—इति
यत्तत्सत्यम्, नात्र कश्चिदुपचारोऽस्ति ; प्रजापते रक्षेव हि तदा-
कारेण निष्पन्नाः । अथ सप्तममाह—“अधि यदग्निन् वाजिनीव

* “अग्नये स्वाहा” —इति क, ख, ग ।

† “ऋतं सत्ये वाच्यममि” —इति क, ख ।

‡ “प्रजापतेरस्येव हि तदाकारेण निष्पन्नम्” —इति क, ख ।

शुभ स्पर्द्धन्ते दिवः सूर्येण विशोऽपो वृणानः पवते कथन् पशं न गोपा इर्यः परिज्मा^(४)—इति । ‘यद्’ यस्मात् कारणात् ‘वाजिनि’ अस्मिन् अथे ‘शुभः’ शोभनो गुणमहः ‘अधीव’ देवेभ्योऽप्यधिक इव दृश्यते, तस्मात् कारणाद् ‘दिवः’ सम्बन्धिनो ‘विशः’ मरुद्गणाः ‘सूर्येण’ सूर्यममानेनाथेन मर्द्धं ‘स्पर्द्धन्ते’,—वयं गुणाधिकाः, अथो न गुणाधिकः, इत्येवं स्पर्द्धां कुर्वन्ति ; तादृशोऽयमथः । किञ्चायम् ‘अपो वृणानः’ इदं कर्म प्रवर्तयितुमिच्छन् ‘पवते’ विशं पुनाति । तत्र दृष्टान्तः—‘कथन् पशं न’ । यथा यागेषु स्तुतिमिच्छन् देवः पशं वृणीते, तथायमथः कर्मदं वृणीते ; देवो हि नानाविधाभिः स्तुतिभिः स्तुयमानः पशुरूपं हविरिति प्रीतिपूर्वकमिच्छति, एव मथोऽप्यनेकैर्होमैस्तावकैर्मन्त्रैश्च परितुष्टः कर्मदं समापयितुं मिच्छतीत्यर्थः । कीदृशोऽथः ? ‘गोपाः’ अतिगम्यजमानानां रक्षकः । ‘इर्यः’ कर्मद्वाराचहेतुः । ‘परिज्मा’ परितः स्वर्गलोकादौ गन्तुं समर्थः । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैर्होमो बौधायनेनापि दर्शितः—“सावित्राणि जुहोत्यग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति सप्त”—इति ॥

अत्र विनियोगमङ्गलः—

उच्यन्ते क्षन्तुवाकार्थाः सप्तमाद्यप्रपाठके ।

अग्निष्टोमविधिस्त्राघे, द्वितीये स्तोमसंस्तवः ।

सर्वस्तोमस्तृतीये स्वाचतुर्थे तु द्विराचकः ।

त्रिराचः पञ्चमे, षष्ठे स्युः सहस्रतमीगताः ।

होमाद्याः ; सप्तमे दानं, चत्वारोऽयिमोऽष्टमे ।

द्वितीयो नवमे, पञ्चरात्रो दशम ईरितः । (१-१०)

अत ऊर्ध्वं त्वश्वमेधमन्त्राणां विनियोजनम् ।
 उच्यते, रश्मनामेवं गृहीत्वा मन्त्रयेदिमाम् ।
 अभिधेत्यश्वमावध्य चयो मन्त्रा इहेरिताः । (११)
 विभूः कर्णे वाचयीत, अग्नये पूर्वहोमकान् ।
 पञ्चेह पत्सु जुहुयाच्चतुर्भिर्भूरसौत्यतः ।
 अश्वमुत्सृजते देवरत्निभ्योऽश्व प्रयच्छति ।
 अनुवाके द्वादशेऽग्निन् मन्त्रा द्वादश वर्णिताः । (१२)
 आयनोद्वावहोमस्तु तत्र मन्त्रास्त्रयोदश । (१३)
 अग्नये पूर्वहोमाः स्युर्मन्त्रा एकादश स्मृताः । (१४)
 पृथिव्या इति ते होमा मन्त्रा अत्रैकविंशतिः । (१५)
 अग्नये पूर्वदीक्षार्था होमा एकादश स्मृताः । (१६)
 पृथ्वीत्यपि तथा होमा द्वाविंशतिरुदीरिता । (१७)
 भुव इत्युत्तुदीक्षाख्यमन्त्रैश्चर्माधिरोहणम् ।
 मन्त्रयेदष्टभि पत्सु जुहुयादिह पूर्ववत् ।
 अष्टादशानुवाकेऽग्निन् मन्त्रा द्वादश वर्णिता । (१८)
 ईमश्चरितैर्होममन्त्राश्चत्वार ईरिताः । (१९)
 अग्नये सप्तभिर्मन्त्रैर्होमः सावित्र ईरित ॥ (२०)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥७॥१॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-
प्रकाश'-नामद्वयधनुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डोपन्यास्यने
प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

(१)प्रजनेनं (२)प्रातस्सवने (३)ब्रह्मवादिनो (४)ऽङ्गिरस
(५)आपोः (६)सोमः (७)सहस्रतम्या (८)ऽत्रिं(९)र्जुमदग्निः
(१०)संवत्सरो (११)देवस्य (१२)विभू(१३)रायनाया(१४)अये
(१५)पृथिव्या (१६)अग्नये (१७)पृथिव्यै (१८)भुव (१९)ईक्ष्वा-
राया(२०)अये विंशतिः* ॥ १† ॥

(१)प्रजनेन (२)मङ्गिरसः (३)सोमो वै (४)प्रतिगृह्णाति
(५)विभू(६)वीक्ष्माणाय द्विपञ्चाशत् ॥ १‡ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

* प्रपाठकेऽत्र ये विंशतिरनुवाकस्तेषामेवैमानि प्रतीकपदानि ।

† “(१)प्रजनेनं (२)प्रातस्सवने वै (३)ब्रह्मवादिनो ०—० स त्वा (४)अङ्गिरसु
(५)आपो वै (६)सोमो वै (७)सहस्रतम्या(८)ऽत्रिं(९)र्जुमदग्नि (१०)संव-
त्सरो (११)देवस्य (१२)विभू(१३)रायनाया(१४)अये (१५)पृथिव्या (१६)अग्नये
(१७)पृथिव्यै (१८)भुव (१९)ईक्ष्वाराया(२०)अये वायवे सूर्याय विंशति ॥ १॥”

—इति क, ख, ग ।

‡ १४० पृ० ६ पं०, १६५ पृ० ७ पं०, १८२ पृ० ८ पं०, १८२ पृ० ४ पं०,
२१४ पृ० ७ पं०, २२६ पृ० १३ पं० । सु०-पुस्तके तु नास्त्येतद्वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

मन्त्रमकाण्डे

द्वितीय प्रपाठकः ।

॥ हरिः श्रीम् ॥

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः पङ्खाधर्मप-
श्यन्तमाह्वन्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमा-
यन्त्य एवं विद्वांसः पङ्खाधमासन्ते सुवर्गमेव लोकं
यन्ति^(१) देवसुखं वै पङ्खाधः प्रत्यक्षुः क्षैतानि पृष्ठानि
य एवं विद्वांसः पङ्खाधमासन्ते साक्षादेव देयतां
अभ्यारोहन्ति^(२) पङ्खाधो भवति पङ् वा षट्पदः पट्
पृष्ठानि (१)

पृष्ठैरेवतून्नुत्वारोहन्त्युत्तुभिः संवत्सरं ते संवत्सर
एव प्रति तिष्ठन्ति^(३) दृष्टयन्तराभ्यां यन्तीयं वाय
रयन्तरमसी वृष्टाभ्यामेव यन्त्ययो अनयोरैव प्रति
तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याह्नसायनी सुतो ताभ्यामेव सुवर्गं
लोकं यन्ति^(४) विष्टदमिष्टोमो भवति तेज एवायं रुन्धते
पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवायं रुन्धते सप्तदशः (२)

भवत्यन्नाद्यस्यावरुध्या अथो प्रैव तेन जायन्त एक-
 विंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् दधते
 चिण्वो भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै^(५)
 सदोहविर्द्धानिनं एतेन पङ्क्तावेण यजेरन्नाश्वत्थी
 हविर्द्धानं चाग्नीध्रश्च भवतस्तद्वि सुवर्ग्यं^(६) चक्रीवती
 भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या^(७) उलूखलबुधो यूषो
 भवति प्रतिष्ठित्यै^(८) प्राञ्चो यान्ति प्राङ्ङिव हि सुवर्गः
 (३)

लोकः^(९) सरस्वत्या यान्त्येप वै देवयानः पन्थास्त-
 मेवान्वारोह^(१०) न्याक्रोशन्तो यान्त्यवर्त्ति मेवान्यस्मिन्
 प्रतिपज्य प्रतिष्ठां गच्छन्ति^(११) यदा दशं शतं कुर्वन्त्यथैकं
 मुत्थानं शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये
 प्रति तिष्ठन्ति^(१२) यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकं मुत्था-
 नं सहस्रसंमितो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि-
 जयन्ति^(१३) यदा (४)

एषां प्रमीयेत यदा वा जीयेरन्नथैकमुत्थानं तद्वि-
 तीर्थम्^(१४) ॥ १ ॥

पृष्ठानि^(१५) सप्तदशः^(१६) सुवर्गो^(१७) यदैकादश* च॥१॥

* “सुवर्गो[३] जयन्ति यदै[४]कादश”-इति क, ख, ग ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चित वेदा, यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्भमे, तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥

अक्षीना पञ्चरात्रान्ता प्रथमे समुदीरिता ।

षड्राचाद्या द्वितीयेऽथ वक्ष्यन्तेऽस्मिन् प्रपाठके ॥२॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके षड्रात्र विधत्ते—“साध्या वै देवा सुवर्ग-
कामा एतः षड्रात्रमपश्यन्, तमाहरन्, तेनायजन्त, ततो वै ते
सुवर्गं लोकमायन्, य एव विदाः षड्रात्रमामते, सुवर्गमेव लोक-
यन्ति^(१)”—इति । साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शनं
शास्त्रीयनिश्चयः । आहरणं सामग्रीसम्पादनम् । यजनमतुष्ठानम् ।
यद्यप्ययं षड्रात्रोऽक्षीनत्वाद्यजतिचोदनाया विषयः, तथाप्यत्र केषा-
ञ्चित् सारस्वतमन्त्रधर्माणां सद्भावमभिप्रेत्य ‘विदाम आमते’—इत्यभि-
चोदनया विहितः । ते च धमा “आयत्यौ हविर्द्वानिच”-इत्या-
दिना वक्ष्यन्ते* ॥

एतं मेव मन्त्रलोपचारमभिप्रेत्य प्रगमति—“देवमत्र वै षड्रात्रं,
प्रयच्छन् क्षीतानि पृष्ठानि य एव विदाः षड्रात्रमामते, साक्षादेव
देवता अभ्यारोहन्ति^(१)”—इति । देवानां मन्त्रवन्प्रियत्वादित् ‘देव-
मन्त्रम्’ । तदेव मन्त्रवन्प्रियत्वं स्पष्टीक्रियते । मन्त्ररूपे द्वादशाहे य-
ष्टयः षडष्ट, तस्मिन् षट्सु दिनेषु यानि पृष्ठमोत्राणि, रथन्तर-
चहद्-वैरूप-वैराजं शक्र-रैवतायै । सामभिर्निष्पाद्यानि । एता-

* अग्निप्रेषानुवाके, २३८ पृ० १७ प० दृश्यम् ।

† २०६ पृ० ‘४’ दृश्यम् ।

न्यत्रापि षट्सु दिनेषु कमेण विशिष्ट*मुपलभ्यन्ते । यस्मादेवं तस्मा-
द्देवानां सचवत्प्रियत्वमुचितम् । एवं देवप्रियत्वं विदित्वानुष्ठानेन
वज्रकालव्यवधानमन्तरेणैव देवताः प्राप्नोति ॥

अत्राहर्गतां षट्सङ्ख्यां प्रशंसति—“षड्रात्रो भवति, षड्वा चतवः,
षट् पृष्ठानि, पृष्ठैरेवर्त्तनन्वारोहन्त्यृतुभिः संवत्सरं, ते संवत्सर एव प्रति
तिष्ठन्ति^(१)”—इति । चतवो यथा षट्सङ्ख्याकाः, एवं पृष्ठान्यपि षट्-
सङ्ख्याकानि, अतः पृष्ठैः चतुद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र प्रतितिष्ठन्ति ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीययोरङ्गोरनुष्ठेये रथन्तर-
वृहत्-पृष्ठे ये स्तोत्रे, ते विशेषेण प्रशंसति—“वृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं
वाव रथन्तरमसौ वृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते
वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती, ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति^(२)”—इति ।
शब्दशास्त्रप्रोक्त एवात्र वृहच्छब्दस्य पूर्वनिपातः[†], अनुष्ठानन्तु रथ-
न्तरस्यैव प्रथमम् । ‘यन्ति’ स्तोत्र मनुतिष्ठेयुरित्यर्थः । अनयोः
साम्नोर्लोकद्वयरूपत्वात्स्तोकाभ्यामेव तदनुष्ठितं भवति । अपि चानु-
ष्ठातारो लोकयोर्द्वयोः प्रतितिष्ठन्त्येव । किञ्चित्ते सामनी यज्ञस्या-
जंवेन समाप्तिप्रापकौ मार्गौ, अतस्ताभ्यामेव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ षट्सङ्ख्याकान्यद्दानि चोदकप्राप्तानि विस्मृतं दर्शयति—
“चिद्वृद्धिष्टोमो भवति, तेज एवाव रुन्धते, पञ्चदशो भवतीन्द्रिय
मेवाव रुन्धते, सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुन्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्त;
एकविंशो भवति प्रतितिष्ठत्या अथो रुचमेवात्मन् दधते, चिणवो

* “प्रत्यक्ष” —इति क ।

† “यन्याचतरम्” —इति पा० सू० २. २. ३४. इत्यथम् ।

भवति विजित्यै, त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै^(५)”—इति । चिष्टदा-
दय शब्दा पूर्वाक्तपञ्चरात्रानुवाकद्वयाच्चापि व्याख्येयाः । तत्र सच-
धर्मातिदेगाभावेन वज्रयजमानकत्वनियमाभावादेकवचनेन निर्देशः,
इह तु तन्नियमसङ्गावाद्भवचनेन निर्देशः । प्रकृतिरूपे पृष्ठपङ्के
चिष्टदग्निष्टोमो रथन्तरसामा प्रथममहः, पञ्चदश उक्थ्यो बृहत्-
सामा द्वितीयः, षट्पदश उक्थ्यो वैश्वदेवसामा तृतीयः, एकविंश
षोडशी वैराजसामा चतुर्थः, त्रिणव उक्थ्यः शांकरसामा पञ्चमः,
त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामा षष्ठः । तदिह द्वादशाक्षान्तर्गतस्य
पृष्ठपङ्क्तस्य स्वरूपम् । तद्विकृतित्वादत्रापि तथाविधान्येव ग्रहानि
द्रष्टव्यानि ॥

अथ सारस्वतमन्त्रधर्माननुवाकसमाप्तिपर्यन्तमतिदिदिजुप्ताव-
देक धर्मं विधत्ते—“सदोहविद्भानि न एतेन षड्राचेण यजेर-
न्नाश्वत्थौ हविर्भान्ध्यामीध्रश्च भवतस्तद्धि सुवर्गम्^(१)”—इति । ये
यजमाना सदोहविद्भानाभ्यां मण्डपाभ्या युक्ता षड्राचे प्रवर्त्तन्ते,

* पञ्चरात्रानुवाक ७ १ १० । तत्र २०५-२११ पं० दृश्यम् ।

† ता० ब्रा० १० ६ इत्यर्थः । किञ्च द्वादशाक्षम्य ध्यायन्तावतिरात्रौ,
तौ च ज्योतिष्टोमौ यातिरात्रात्त विप्रियेते । मध्ये दशाक्षानि,— एष्ट
यद्वहः, त्रयन्त्यन्दोमा, अविवाक्यश्चेति । तेषु प्रथमेऽहनि ज्योतिष्टोमसम्यो
सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु चिद्वदेव स्तोमः, द्वितीयादीन्यष्टौ अक्षानि पञ्चदश-
सप्तदशैकविंशतिष्वप्यस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशच्चतुश्चत्वारिंशष्टचत्वारिंशस्तोमकानि
तत्र चतुर्थं महः योऽष्टमस्य मन्यान्युक्त्वा सप्तानि, दशममहस्तु चतुर्विंश-
स्तोमत्रयमप्यष्टोमसंख्यम् । तदेतत्सर्वं ता० ब्रा० ११-१५ अ०-पर्यालोच-
नतोऽवगन्तव्यम् ।

तेषां हविर्द्धानमाग्नीध्रश्चेति मण्डपद्वयम् 'आश्वत्यौ' भवतः, अश्वत्य-
काष्ठनिर्मिते उभे कार्ये । तत्राश्वत्यकाष्ठ स्वर्गसाधनम् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—“चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ^(३)”—
इति । यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रम्, तथा चक्रं ययोराग्नीध्र-
हविर्द्धानमण्डपयोः, ते 'चक्रीवती' । अयमर्थः—चक्रयो रथं प्रक्षिप्य
शकटाकारं कृत्वा तस्योपरि फलकान्यासीर्य तेषामुपरि भूमाविव
मण्डपं निर्मातव्यमिति । ईदृशं च स्वर्गप्राप्त्यै भवति, रथेनैव चक्र-
युक्तेन मण्डपेन गन्तुं शक्यत्वात् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—“उलूखलबुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै^(४)”—
इति । यथा काष्ठमयस्यूलखलस्य मूलमतिस्थूलं समतलं भवति,
तथा यूपमूलं कर्त्तव्यम् । एतच्च यत्र यत्र यूपो नीयते, तत्र तत्र
भूमौ खननमन्तरेणैव प्रतिष्ठापनार्थम् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—“प्राञ्चो यान्ति, प्राडिव हि सुवर्गो लोकः^(५)”—
इति । चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभिः सह प्राङ्मुखं गच्छेयुः । स्वर्गलोकस्य
प्राग्वर्त्तित्वेन प्रतिभानात् । एतद्वोक्तं सूत्रकारेण—“तस्मिन् संस्थिते-
ऽध्वर्युः शम्यां प्राचः प्रास्यति, स यत्र निपतति, तद्गार्हपत्यम् । तस्मिन्
षड्चिग्रतं प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रमति, तदाहवनीयः । चक्रीवन्ति
सदोहविर्द्धानान्याग्नीध्रश्चाश्वत्यौ हविर्द्धानमाग्नीध्रश्चोऽलूखलबुध्नो यूपः
प्रकथ्येदुषोऽग्नौ एव नोपरवान् खनन्ति”—इति । एकस्मिन्नग्निं समाप्ते
सति परेद्युः प्रातः शम्याचेपमात्रं गत्वा, तत्राहरन्तरमनुष्ठेयम्*,
तस्मिन्नपि समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥

* “तत्राहरन्तमनुष्ठेयम्”—इति क, “तत्राहरन्तरमनुष्ठेयम्”—इति ख ।

भवति विजित्यै; चयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै^(५)—इति । चिददा-
 दयः शब्दाः पूर्वाक्तपञ्चरात्रानुवाकइवाचापि व्याख्येयाः* । तत्र सव-
 धर्मातिदेशाभावेन वज्रयजमानकलनियमाभावादेकवचनेन निर्द्देशः ;
 इह तु तन्नियमसद्भावाद्वज्रवचनेन निर्द्देशः । प्रकृतिरूपे पृथ्यपडहे
 चिददग्निष्टोमो रथन्तरसामा प्रथममहः, पञ्चदश उक्थ्यो दृहत्-
 सामा द्वितीयः, सप्तदश उक्थ्यो वैरूपसामा तृतीयः, एकविंशः
 षोडशी वैराजसामा चतुर्थः, विणव उक्थ्यः शाक्तरसामा पञ्चमः,
 चयस्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामा षष्ठः । तदिदं द्वादशाहान्तर्गतस्य
 पृथ्यपडहस्य स्वरूपम् । तद्विहृतित्वादचापि तथाविधान्देव अहानि
 द्रष्टव्यानि ॥

अथ सारस्वतमवधर्माननुवाकसमाप्तिपर्यन्तमतिदिदिक्षुमाव-
 देकं धर्मं विधत्ते—“सदोहविद्भानि एतेन पङ्कषेण चोद-
 आश्रित्यो हविद्भानश्चाग्नीध्रश्च भवतस्तद्धि सुवर्गम्^(१)”—इति । ये
 यजमानाः सदोहविद्भानाभ्यां मण्डपाभ्यां युक्ताः पङ्कषे प्रवर्त्तन्ते,

* पञ्चरात्रानुवाक ०. १. १० । तत्र २०५-२११ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† ता० ब्रा० १०. ६. द्रष्टव्य । किञ्च द्वादशाहस्य आचमन्तावतिरात्रौ,
 तौ च ज्योतिष्टोमोपातिरात्रात्र विधिष्येते । मध्ये दशाहानि,—एतः
 पहहः, चयस्त्रिंशोमाः, अविवाक्येति । तेषु प्रथमेऽहनि ज्योतिष्टोमसंख्ये
 सर्वेऽपि ऋषेभ्यु चिददेव ऋषोमः, द्वितीयादीन्ष्टोमै अहानि पञ्चदश-
 सप्तदशैकविंशच्चिदवचयस्त्रिंशचतुस्त्रिंशचतुस्रत्वारिंशाष्टचत्वारिंशन्तोमकाणि,
 तत्र चतुर्थं महः षोडशसंख्यमन्यान्युक्तसंख्यानि; दशममहस्तु चतुर्विंश-
 ऋषोमचमष्टोमसंख्यम् । तदेतत्सर्वं ता० ब्रा० ११-१५ पृ०—पर्याप्तोप-
 नतोऽवगन्तव्यम् ।

तेषां हविर्द्धानमाग्नीध्रश्चेति मण्डपद्वयम् 'आश्वत्यी' भवतः, अश्वत्य-
काष्ठनिर्मिते उभे कार्ये । तत्राश्वत्यकाष्ठं स्वर्गसाधनम् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—“चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ^(७)”—
इति । यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रम्, तथा चक्रं ययोराग्नीध्र-
हविर्द्धानमण्डपयोः, ते 'चक्रीवती' । अयमर्थः—चक्रयो रथं प्रक्षिप्य
शकटाकारं कृत्वा तस्योपरि फलकान्यासीर्य तेषामुपरि भूमाविव
मण्डपं निर्मातव्यमिति । ईदृशं च स्वर्गप्राप्त्यै भवति; रथेनेव चक्र-
युक्तेन मण्डपेन गन्तुं शक्यत्वात् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—“उलूखलबुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै^(८)”—
इति । यथा काष्ठमयस्योलूखलस्य मूलमतिस्थूलं समतलं भवति,
तथा यूपमूलं कर्त्तव्यम् । एतच्च यत्र यत्र यूपो नीयते, तत्र तत्र
भूमौ खननमन्तरेणैव प्रतिष्ठापनार्थम् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—“प्राञ्चो यान्ति, प्राडिव हि सुवर्गो लोकः^(९)”—
इति । चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभिः सह प्राङ्मुखा गच्छेयुः । स्वर्गलोकस्य
प्राग्वर्त्तित्वेन प्रतिभानात् । एतच्चोक्तं सूत्रकारेण—“तस्मिन् संस्थिते-
ऽध्वर्युः शम्यां प्राचः प्रास्यति, स यत्र निपतति, तद्गार्हपत्यम् । तस्मिन्
षड्चिंशतं प्राचः प्रकमान् प्रकामति, तदाहवनीयः । चक्रीवन्ति
सदोहविर्द्धानान्याग्नीध्रश्चाश्वत्यी हविर्द्धानमाग्नीध्रश्चोलूखलबुध्नो यूपः
प्रकथ्येदुष्योन्न एव नोपरवान् खनन्ति”—इति । एकस्मिन्नङ्गि समाप्ते
सति परेद्युः प्रातः शम्याक्षेपमात्रं गत्वा, तत्राहरन्तरमनुष्ठेयम्*,
तस्मिन्नपि समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥

* “तत्राहरन्तमनुष्ठाय”—इति क, “तत्राहरन्तरमनुष्ठाय”—इति ख ।

धर्मान्तरं विधत्ते—“सरस्वत्या यान्तेष वै देवयानः पन्थास्तमे-
वान्वारोहन्ति^(१०)”—इति । या सरस्वत्याख्या गदी, तथा सह त-
त्तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुः । एष सरस्वतीतीरगतो मार्गो ‘देवयानः’
देवान् प्रापयितुं क्षमः, अतस्तमेव प्राप्नुवन्ति ।

धर्मान्तरं विधत्ते—“आक्रोगन्तो यान्त्यवर्त्तिमेवान्यस्मिन् प्रति-
पद्य प्रतिष्ठां गच्छन्ति^(११)”—इति । उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्च-
तमो ध्वनिः ‘आक्रोगः’, तं कुर्वन्तो गच्छेयुः । धनसङ्कोचमन्तरेण
जीवनं ‘वर्त्तिः’, तद्वैपरीत्येन दारिद्र्यम् ‘अवर्त्तिः’ । अवर्त्तिरेवा-
वर्त्तिः । ताञ्चावर्त्तिम् ‘अन्यस्मिन्’ वैरिणि ‘प्रतिपद्य’ प्रतिष्ठितत्वेन
संयुक्तां कृत्वा स्वयं धनसम्पत्तां ‘प्रतिष्ठां’ गच्छन्ति ॥

एव मनुतिष्ठतः कालावधिरूप धर्मान्तरं विधत्ते—“यदा दश
शतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं^५ ; शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये
प्रति तिष्ठन्ति^(१२)”—इति । एकेन दृश्यभेदे संहिताः ‘दश’ गावो
यावति काले अपत्यप्रसवेन गवां ‘शतं’ सम्पादयन्ति, तावन्तं कालं
पौनःपुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठानात् ‘उत्थानं’ कर्त्तव्यम्, अनुष्ठानं समा-
पयेदित्यर्थः । सोद्यमेकः समाप्तिकालः । गोशते सति पुरुषस्य शत-
संवत्सरायुषोऽभागकत्वात् शतकमक्षारेणां शतेन्द्रियत्वादायुषीन्द्रिये
च प्रति तिष्ठन्ति ॥

कालावधौ पदान्तरं विधत्ते—“यदा शतं^५ सद्यसं कुर्वन्त्यथैकमु-
त्थानं^५; सहस्रमग्नितो वा अशौ लोकोऽमुमेव लोकमभिजयन्ति^(१३)”—

* “आवर्त्तिः”—इति पाठभ्रमेणैवं वा व्याख्यानं म्याद भाष्यकारस्य ?

† “पुरुषस्य शतसंवत्सरायुषाग्राह्यशतकमक्षारेण”—इति च, ग ।

—इति । शतं गावो यदा पूर्ववत् सहस्रं सम्पादयन्ति, सोऽयमेक उत्थानकालः । न चातीतपक्षेण साद्वयं शङ्कनीयम्, प्रसववेचित्र्येण न्यूनाधिककालसम्भवात् । गवां सहस्रसम्पत्तौ सत्यां सहस्रसङ्ख्याकैर्-
र्भाग्यजातैः समृद्धः स्वर्गः प्राप्तो भवति ॥

कालावधावेवापरं पचद्वयं विधत्ते—“यदैषां प्रमीयेत, यदा वा जीयेरन्नथैकमुत्थानं तद्धि तीर्थम्^(१७)”—इति । ‘एषां’ यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रमीयेत, सोऽयमेक उत्थानकालः । यदा वा राष्ट्र-
क्षोभादिना शत्रुभिरेते यजमाना जिताः अपद्यतमर्वस्वा भवन्ति, सोऽयमेक उत्थानकालः । उक्तविधं यदुत्थानं ‘तत् तीर्थम्’ पापेभ्य-
स्सारकम् । तस्मात् तत्पर्यन्तं षड्रात्र आवर्त्तनीयः ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

कुसुरुबिन्दु औद्दालकिरकामयत पशुमान्त्स्यामिति
स एतः सप्तरात्रमाह्वरत्तेनायजत् तेन वै स यावन्तो
ग्राम्याः पशवस्तानवा रन्ध्रे य एवं विद्वान्त्सप्तरात्रेण
यजते यावन्त एव ग्राम्याः पशवस्तानेवाव रन्ध्रे^(१)
सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः
सप्त च्छन्दांस्युभयस्यावरन्ध्रै^(१) त्रिवृदग्निष्टोमो भवति
तेजः (१)

दृहदाभ्यामेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति यत् प्रत्यक्षं विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति यथा प्रक्षां दुहे तादृगेव तत्^(४)—इति । सप्तमादङ्गः पूर्वाण्यहानि यानि सन्ति, तेव्यहःसु रथन्तरदृहद्वैरूप-वैराजशाकरैवतानि पृष्ठानि यदि 'प्रत्यक्षमुपेयुः' अविहृतानि तथैव प्रयुज्यन्त इत्यर्थः, तथा सति सर्वपृष्ठ इति विधानाद् 'विश्वजिति' अपि सप्तमेऽङ्गि यत् प्रत्यक्षमविहृतं यथा भवति तथा पृष्ठस्तोत्राणि प्रयोक्तव्यानि । एवमुभयत्रापि कृतप्रयोगे सति यथा लोके सद्दुग्धां गां पुनरपि दोग्धुं भ्रान्तः पुरुष उपसीदति, एवमिदम् 'उत्तमं' सप्तममहः स्यात् । तथा सत्ययं विश्वजिद् दुग्ध-गोवन्निःसारत्वेन कदाचिदेकरात्रयागोऽपि न भवेत्, 'सप्तरात्रया-गान्तर्भावाऽपि न सम्भवतीति किमु वक्तव्यम् । तस्माद् विश्वजितः सारत्वाय वैरूपादीनि पृष्ठान्यवस्थाप्य पूर्वेषु यद्व्यहःसु दृहद्रथन्तरे लभे एव पृष्ठे यथायेषावर्त्तनीये । इयं वावेत्यादि पूर्ववत् (२३० पृ०) । पूर्वानुवाके निषेधकस्य नकारस्याभावात् 'आभ्यामेव यन्ति'—इत्यत्र लोकाभ्यामनुष्ठानं निर्वर्त्तयन्तीति व्याख्यातम्, इह तु न; नकारस्य सङ्गावात् आभ्यां नापगच्छन्तीति व्याख्येयम् । पूर्वव्यहःसु दृहद्रथन्तरे हे एवानुष्ठाय विश्वजित्यविहृतानां सर्वेषां पृष्ठानामनुष्ठाने सति यथा लोके 'प्रक्षां' चीरं दातुं प्रवृत्तां प्रसूतां गां पुरुषो दुग्धे तादृगेव तद्वति ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स एतम-
 ष्टरात्रं मपश्यत्तमाहरत्तेना यजत ततो वै स ब्रह्मव-
 र्चस्यभवद्य एवं विद्वानष्टरात्रेण यजते ब्रह्मवर्चस्यैव
 भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं
 गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ऽष्टरात्रो भवति चतस्रो
 वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चस
 मव रुन्धे^(१) (१)

त्रिष्टुप्त्रिष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो
 भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरु-
 ध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविंशो भवति प्रति-
 ष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन्धत्ते त्रिणवो भवन्ति विजित्यै
 चयस्त्रिंशो भवन्ति प्रतिष्ठित्यै पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो
 भवति प्रजापतेरास्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुध्यै विश्व-
 जित्सर्वं पृष्ठोतिऽरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै^(२) (२)

(दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चस मव^{*})रुन्धे^(३)ऽभिजित्यै^(४) ॥३॥

द्वितीये सप्तरात्रोऽभिहित*, अथ तृतीयेऽष्टरात्रोऽभिधीयते—
 “बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति, स एतमष्टरात्रमपश्यत्,
 तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै स ब्रह्मवर्चसभवद्य, य एव विदा-

नष्टरात्रेण यजते, ब्रह्मवर्चस्येव भवति; अष्टरात्रो भवत्यष्टाचरा
 गायत्री, गायत्री ब्रह्मवर्चसं, गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे; ऽष्टरात्रो
 भवति, चतस्रो नै दिग्द्युतस्रोऽवान्तरदिशा, दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चस-
 मव रुन्धे^(१)—इति । पूर्वच कुसुखेन निश्चितत्वात् कामनाया ऊर्द्धं दर्शनं नापे-
 क्षितमिति नोक्तम्, इह तु तदभावादपग्यदित्युक्तम् । गायत्र्या
 अष्टाचरत्वाद्दिशामवान्तरदिशाश्च मिलित्वाष्टमष्टोपेतत्वात् सप्त्या-
 द्दारा तदुभयमुखेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथाहर्विंशेषान् विधत्ते—“चिष्टदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव
 रुन्धे; पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे, सप्तदशो भवत्यष्टाचर्याव-
 रुन्ध्या अथो प्रैव तेन जायत, एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
 रुचमेवात्मन्धत्ते, त्रिणवो भवति विजित्यै, चयस्त्रिंशो भवति
 प्रतिष्ठित्यै; पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराष्ट्यै, महाप्रतवान-
 ष्ठाचर्यावरुन्धे, विश्वजित् सर्वष्टोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभि-
 जित्यै^(१)—इति । पूर्वच पञ्चैव पृष्ठपङ्कगतान्यहानि, पष्ठः
 पञ्चविंशोऽग्निष्टोमः, इह तु तस्य सप्तमत्वात् पाठद्विकानि सर्वा-
 ण्यहानि क्रमेणैवानुष्ठेयानि । अतिरात्रोऽष्टमः ॥ ३ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत् ताः सृष्टाः क्षुधं न्यायन्त्स
 एतं नवरात्रं मपश्यत् तमाहरत् तेनायजत् ततो वै
 प्रजाभ्योऽकल्पत् यर्हि प्रजाः क्षुधं निगच्छेयुस्तर्हि नव-
 रात्रेण यजतेमे हि वा एतासां लोका अकृता अथै-
 ताः क्षुधं नि गच्छन्तीमानेवाभ्यो लोकान् कल्पयति
 तान् कल्पमानान् प्रजाभ्योऽनु कल्पते कल्पन्ते (१)

अस्मा इमे लोका ऊर्जं प्रजासु दधाति^(१) चिराचे-
 णैवेमं लोकं कल्पयति चिराचेणान्तरिक्षं चिराचेणामुं
 लोकं यथा गुणे गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्व-
 स्यति धृत्या अश्रियिलभावाय^(२) ज्योतिर्गौरायुरिति
 ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौर-
 सावायुरेष्टेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति ज्ञात्रं प्रजानाम्^(३)

गच्छति^(४) नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो
 दधाति^(५) यो ज्योगामयावी स्यात्स नवरात्रेण यजेत
 प्राणा हि वा एतस्याधृता अथैतस्य ज्योगामयति
 प्राणानेवास्मिन् दाधारोत यदीतासुर्भवति जीव-
 त्येव^(६) (३)

कल्पन्ते^(१) प्रजानां^(२) त्रयस्त्रिंशच्च ॥ ४ ॥

तृतीयेनुवाकेऽष्टरात्रोऽभिहितः; अथ चतुर्थे नवरात्रोऽभिहितः । तमेतं विधत्ते—“प्रजापतिः प्रजा असृजत, ताः सृष्टाः न्यायन्त्य एतं नवरात्रं मपश्यन्, तमाहरन्, तेनायजत, ततो प्रजाभ्योऽकल्पत; यर्हि प्रजाः पुधं निगच्छेयुस्तर्हि नवरात्रेण यजेत हि वा एतासां लोका अकृता अयेताः पुधं नि गच्छन्तीमानेवाभ्यः लोकान् कल्पयति; तान् कल्पमानान् प्रजाभ्योऽनुकल्पते, कल्पन् अस्मा इमे लोका, ऊर्जं प्रजासु दधाति(१)”—इति । ‘न्यायन्’ नितरां प्राप्नुवन् । ‘प्रजाभ्योऽकल्पत’ प्रजानां पुद्भिवारणाय समर्प्योऽभूत् । अतो यस्मिन् काले प्रजा अस्माभावेन पुधं नितरां प्राप्नुवन्ति, तदा नवरात्रेण यजेत । ‘इमे’ भूम्यादयो लोकाः सृष्ट-निष्पत्त्यभावेनैतासां प्रजानां पुद्भिवारणाय समर्प्य यदा भवन्ति, तदानीमेताः पुधं नितरां प्राप्नुवन्ति । नवरात्रयागेनेमान् लोकान् ‘एतासां’ प्रजानां पुद्भिवारणसमर्थान् करोति, लोकेषु सद्यं सृष्ट-निष्पद्यत इत्यर्थः । तान् समर्थान् लोकाननु यजमानोऽपि प्रजानां रक्षणे समर्थो भवति । ते च लोका यजमानाद्यैः समर्प्य भवन्ति, यजमानस्तेऽनुसारेण सद्यं निष्पादयन्तीत्यर्थः । ततो यजमानः प्रजास्वप्नरसं स्थापयति ॥

अथ—नवरात्रं विभज्य तद्वयवैभिर्भिर्लोकपदमामर्षं द्रष्टव्यं । दृष्टान्तपुरःसरं प्रथमं—“चिराचेणैवेमं लोकं कल्पयति, चिराचेणान्तरिक्षं, चिराचेणामुं लोकं, यदा गुप्ते गुपमगच्छत्येव मे तल्लोके लोकमन्वप्यति धृत्या अग्निदिलग्मावाय(२)”—इति । नवरात्र-मध्ये योऽयमाद्यस्तिरात्रः, तेन भुल्लोकं पुद्भिवारणसमर्थं करोति ।

तृतीयवारमावर्त्यते, तदा तेनान्तरिक्षं समर्थं
 ,ारमावर्त्यते, तेन तदा स्वर्गं समर्थं करोति ।
 लोके चिष्टद्रज्जु मिसृचु पुरुष एकस्मिन्
 जयति, ततस्तृतीयमपि योजयति, एवमेतेन
 भ्यस्तेन एतस्मिन् लोके प्रथमं समर्थं सति ततो
 । लोकं समर्थं करोति । एतच्च सर्वासां प्रजानां
 ।मग्नैर्यित्थाय च सम्पद्यते ॥

मानस्य चिरात्रस्यावयवभूतान्यहानि विधत्ते—
 रति ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीय वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
 व लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति, ज्ञात्र प्रजाना गच्छति^(१)—
 दिशब्दत्रयपूर्वकाः स्तोमशब्देनाभिधीयमानाः सामगैः
 त्रयोऽहर्विंशेषा विद्यन्ते*, अत एवात्राहर्विंशेषा कर्त्त-
 तेमः प्रथममहः, गोष्टोमो द्वितीयमहः, आयुष्टोम-
 एते चाहर्विंशेषा अत्रापि गवामयनप्रसङ्गे स्पष्टौ-
 ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्ति०—०, गोष्टोम द्वितीय-
 , आयुष्टोम तृतीयमुपयन्ति०—०”—इति ह्यभि-
 ११.१.) । एतेषा च स्तोत्रियवैषम्येण भेदः, अतः
 आम्नास्यते—“एकया गौरतिरिक्त एकयायुहून् ”
 ११.२.) । ज्योतिष्टोमे यावत्त्य. स्तोत्रीया, गोष्टोमे

रायुस्त्रयश्च पुरस्ताद् भवति प्रज्ञाताः स्तोमानुपैति”—इति
 १. २ ।

तावतीभ्योऽप्येकाधिका आयुष्टोमेऽप्येका न्यूना । एवमस्यामपि
 शाखायां 'ज्ञाताः' प्रसिद्धा । सामशाखायां तु 'चिकद्रुकाः'—इति
 'ज्ञाताः' प्रसिद्धाः*, त एतेऽत्रानुष्ठेयाः । ज्योतिरादीनां लोकत्रय-
 रूपत्वात्तेश्वय प्रतितिष्ठति, किञ्च प्रजानां मध्ये यद् 'ज्ञाचं गच्छति'
 पुन्निवर्त्तकोऽयमित्येव सर्वैर्ज्ञातव 'ज्ञाच' ख्याति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

ज्योतिर्गौरायुरित्ययमेव चिराच आवर्त्त्यमानो नवराचः सम्प-
 द्यते । अत एव सूचकारेणोक्तम्—“गलनीपिगङ्गेनाप्राधकामो
 ज्योतिर्गौरायुर्गौर्यातिरतिराचः”—इति । चतुर्विधेषु नवराचयागे-
 खिदानीमुच्यमानस्य 'गलनीपिगङ्ग'—इत्येतन्नाम† ॥

नवराचक्रतु प्रशंसति—“नवराचो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो
 दधाति(१)”—इति । योऽयं ज्योतिरादिकस्तिराचः, स एवा-
 वर्त्त्यमानो, नवराचो भवति । तदनुष्ठानेन 'अभिपूर्वमेव' अर्चु-
 क्रमेणैव यजमाने तेज सम्पादयति । स ह्यनुष्ठितस्तिराचः,
 द्विरनुष्ठितः पङ्गाच, चिरनुष्ठितो नवराच, एवं तेजोऽप्युत्तरोत्तर
 वर्द्धत इत्यर्थः ॥

तदेवमन्नमम्पादनद्वाराक्षुन्निवारणार्थं नवराचो विहितः, अथ
 दीर्घरोगनिवृत्त्यर्थमपि तमेव विधत्ते—“यो ज्योगामयावी स्यात्, स
 नवराचेण यजेत, प्राणा हि वा एतस्याधृताः, अथैतस्य ज्योगा-

* “स्रग्यां वा एवे स्तोमाः—एते वै चिकद्रुका स्तोमाः”—इति
 ता० ब्रा० १६ ३ ।

† साम ब्राह्मणे द्वौ नवराचो विहितौ । तत्र प्रतापय्यसाधन प्रथमं,
 पशुसाधनो द्वितीयः । ता० ब्रा० २२ प्र० १२, १३ खण्ड्योदयौ ।

मयति प्राणानेवास्मिन् दाधारोत यदीतामुर्भवति जीवत्येव^(१)—
इति । 'ज्योगामयावी' चिरकालीनरोगयुक्त । तस्य पुरुषस्य प्राणा
यदा धातुवैपय्याद् 'अधता' धारयितुमशक्या भवन्ति, तदानीमे-
तस्य पुरुषस्य 'ज्योगामयति' दीर्घरोग उत्पद्यते । नवरात्रानुष्ठानेन
प्राणान् अस्मिन् धारयत्येव । अपि च रोगाधिक्यान्मूर्च्छया पूर्वं
मुहूर्त्तमात्रं याममात्रं वा गतप्राणो भवति, तदप्येतत्क्रतुसामर्थ्यादथ
पुनर्जीवत्येव ॥ ४ ॥

इति श्रीसामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एत दश-
होतारमपश्यत्तमं जुहोत्तेन दशरात्रमसृजत तेन दश-
रात्रेण प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं
जुहुयाद्दशहोत्रैव दशरात्रः सृजते तेन दशरात्रेण प्र
जायते^(१) वैराजो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एवं
विद्वान्दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति^(१) प्राजा-
पत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः (१)

य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते प्रैव जायत^(१)
इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत्स न व्यावृत्त*मगच्छत्स

आदौ तत्साधनभूतं दशरात्रकतुमुत्पादयितुम्, तस्यापि साधनभूतं दशहोत्राख्य “चित्तिं सुक्, चित्तमाज्यम्”—इत्यादिकं मन्त्रमारण्य-
काण्डोक्त (३.१.१.) निश्चित्य, तेन मन्त्रेण जुत्वा क्रतुश्च सृष्ट्वा,
प्रजा असृजत । तस्मिन् मन्त्रे चित्तिस्रुगित्यारभ्य सामाध्युरित्य-
न्तैवांक्वैर्होमनिष्पादकानां सुगादीनां दशानामभिधानादयं मन्त्रो
‘दशहोता’* । यदा तस्मिन्मन्त्राभिमानो पुरुषः† दशवारमाजतः
प्रत्यगृणोत्, तस्मादयं ‘दशहोता’ । तथाच होत्रब्राह्मणे‡ समाखा-
यते—“आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत, तस्मै दशमः हतः प्रत्यगृणोत्,
स दशहृतोऽभवत्, दशहृतो ह वै नामैष, तं वा एतं दशहृतः
सन्तं दशहोतेत्याचचते परोक्षेण, परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—
इति (तै० ब्रा० २.२.११.१.) । तमेत मन्त्रं दशरात्रदौचार्यं जुज्ज-
यात् । तेन होमेन दशरात्रकतु सृष्ट्वा तेन दशरात्रेण प्रजा
मुत्पादयति ॥

* “चित्तिं सुक् । चित्तमाज्यम् । वाग् वेदि । आधीतं वर्हि । केतो
अग्नि । विज्ञातमग्नि । वाक्पतिर्होता । मन उपवक्ता । प्राणो हवि । सा-
माध्युर्युः”—इति तै० व्या० ३.१.१. ‘आदौ सिद्धस्तु प्रजापतिः सृष्ट्यर्थं
केन विधानेन आध्यात्मिकेनेष्टवान् ? तद्यागवर्त्तिनः सुगादय एतेषु मन्त्रेषु
प्रतिपाद्यन्ते’—इत्यादि तत्र सा० भा० ।

† “ब्राह्मण एकहोता०—०, अग्निर्द्विहोता०—०, पृथिवी त्रिहोता०
—०, अन्तरिक्षं चतुर्होता०—०, वायु पञ्चहोता०—०, चन्द्रमा षड्होता०
—०, अन्नः सप्तहोता०—०, द्यौरष्टहोता०—०, आदित्यो नवहोता०
—०, प्रजापतिर्दशहोता०—०”—इति तै० व्या० ३. ७. १—१० ।

‡ एतच्छाखीये एवेति ध्येयम् ।

अथ दशमह्यामुपजीय क्रमं प्रशंसति—“वैराजो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति^(१)”—इति । दशमह्याया विराट्मन्त्रिणाद् विराट्छन्दसाध्यमन्त्रं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

प्रजापतिसृष्टत्वेन क्रतोस्तत्सम्बन्धमुपजीय प्रशंसति—“प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते प्रैव ज्ञायते^(१)”—इति ॥ प्रजोत्पादनलक्षणं फलमभिधाय पापक्षयलक्षणं फलमभिधत्ते—“इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत्, स न व्यावृत-मगच्छत्, स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत् ; तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै सोम्याभिर्देवताभिर्यावृतमगच्छद्, य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते, व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति^(१)”—इति । पुरा कदाचिदिन्द्रोऽन्याभिर्देवताभिः समान एवासीत्, न तु व्यावृत्तिं प्राप्तवान्,—‘भो इन्द्र ! गच्छगच्छ’-इत्येव-मेव सर्वे देवा व्यवहरन्ति, न तु कश्चित् ‘राजन् ! स्वामिन् !’ इति व्यवहरति । ततः प्रजापतिमुपसेव्य तन्मुखाद्दशरात्रं क्रतुमवगत्य तदनुष्ठानेन व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । एव मन्येऽप्येतदनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येण च वियोगं गच्छन्ति ॥

विधास्यमानेषु दशसूक्तसु त्रयाणामङ्गां रुपभसम्बन्धिककुत्सा-स्येनौन्नत्यं सम्पाद्य प्रशंसति—“त्रिककुदा एष यज्ञो यद्दशरात्रः,—ककुत्पञ्चदशः, ककुदेकविंशः, ककुत्तयस्त्रिंशः, य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते, त्रिककुदेव समानानां भवति, यजमानः पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतराः^(१)”—इति ।

त्रीणि ककुत्सदृशानि उन्नतस्तोमयुक्तान्यहानि यस्य दशरात्रस्य, सोऽयं
 'त्रिककुत्' । किं तदुन्नतमहस्तयमिति तदुच्यते,— यः पञ्चदश
 उक्थ्यो द्वितीयमहः, तदेकं ककुत्-स्थानीयम् ; प्रथमद्वितीययो-
 स्त्विष्टदग्निष्टोमयोरङ्गोर्निचस्तोमयुक्तत्वात् । यथा वृषसम्बन्धिककुदः
 पुरोवर्ती गलभागः पश्चाद्वर्ती षष्ठभागश्चेत्युभौ निक्षौ, तद्वत् ।
 तथा एकविंश उक्थः पञ्चममहः, तदेकं ककुत्-स्थानीयम् ; चतुर्थ-
 षष्ठयोः सप्तदशोक्थरूपयोरङ्गोर्निचस्थानीयत्वात् । तथा त्रयस्त्रिंश
 उक्थ्योऽष्टममहः, ततदप्येकं ककुत्-स्थानीयम् ; त्रिणवाग्निष्टोम-
 रूपयोः सप्तमनवमयोरङ्गोर्निचस्थानीयत्वात् । एत मद्भिमान-
 मभिज्ञायानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनौन्नत्येन प्रजा-
 पशुधनादिहतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकविंशत्रयस्त्रिंशाः,
 तत्-स्थानीयो यजमानः ; इतराह.स्थानीयाः प्रजा यजमानस्य
 पुरस्थानीया भवन्ति । यथा पुरां सर्वासां राजा स्वामी, एव-
 मन्यासां प्रजानां यजमान स्वामी भवतीत्यर्थः ॥

पूर्वं दशरात्रस्थान्नाप्राप्तिः पापव्यावृत्तिश्चेति फलद्वयं दर्शितम् ;
 अथाभिचारबाधनिवृत्तिरूपं फलं दर्शयितुं विधत्ते—“अभिचर्यमाणो
 दशरात्रेण यजेत, देवपुरा एव पर्यूहते, तस्य न कुतश्चनोपा-
 व्याधो भवति, नैनमभिचरन्स्तृणुते^(१)”—इति । यमुद्दिश्य शुचुरभि-
 चारं करोति, सोऽयम् 'अभिचर्यमाणः' । स चाभिचारबाधपरि-
 हाराय दशरात्रेण यजेत । तस्मिन् अनुष्ठिते मति देवानां यानि
 पुराणि यज्ञविधिशूरभट्टत्यपरिपूर्णाणि, तानि सर्वाणि स्वरचार्थं
 परितः स्थापयति । यः शुचुरभि चरति, सोऽप्येनं न हिनस्ति ;

तस्य हिंसितुमशक्नोति । न कुतोऽप्यभिचारादेर्बाधः एतस्य यज-
मानस्य सम्भवति ॥

अभिचारबाधनिवृत्तिं फलमुक्त्वा शत्रुजयरूप फलमभिधातुं
विधत्ते—“देवासुराः संयत्ता आसन्, ते देवा एता देवपुरा अपश्यन्,—
यद्दशरात्रस्ताः पर्यैहन्त, तेषां न कुतश्चनोपाय्याधोऽभवत्; ततो
देवा अभवन् परासुरा; यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स दशरात्रेण यजेत,
देवपुरा एव पर्यैहते, तस्य न कुतश्चनोपाय्याधो भवति, भवत्यात्मना
परास्य भ्रातृव्यो, भवति स्तोमः, स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवोप-
स्तिर्ब्रूते^(१)”—इति । देवास्यासुराश्च यदा युद्धोद्यताः, तदानीं
देवा विजयोपायं विचार्य यो दशरात्रस्तद्रूपाणि देवपुराण्युपाय-
त्वेन निश्चित्य परितस्तानि स्थापितवन्तः । ‘तेषां’ वैरिणां कुतोऽपि
भ्रातृव्याभिवाधो न भवति । ततो देवा विजयं प्राप्ताः, असुराश्च
पराजिताः । ततो भ्रातृव्यवान् यजमानोऽपि दशरात्रेण विजयी
भवति । तदौयो भ्रातृव्यश्च परा भवति । किञ्चाच ककुद्रूपस्य
पञ्चदशस्तोमस्य समीपवर्त्ती चिददादिस्तोमः ‘उपस्तिः’ चीणो
भवति ; तेन भ्रातृव्यमेव चीणं करोति ॥

अथास्मिन् दशरात्रे कश्चिद्विशेषं विधत्ते—“जामि वा एत-
त्कुर्वन्ति यज्यायाः५५ स्तोममुपेत्य कनीयाः५५ समुपयन्ति; यदग्नि-
ष्टोमसामान्यवस्ताच्च परस्ताच्च भवन्त्यजामित्वाय^(२)”—इति । यथा
लोके कश्चिद्राजामात्यादिः महतीं सम्पदमनुभूय पश्चाद्धारिद्र्य-
मनुभवन् अत्यन्तमलसः क्लिष्टो भवति; तथाचापि द्वितीयेऽङ्गि
‘ज्यायांसं’ पञ्चदशस्तोमं ककुद्रूपमनुष्ठाय ततस्तृतीयेऽङ्गि ‘कनी-

यांश्च' निम्नभागस्थानीयं चिष्टत्सोममनुतिष्ठन्तीति 'यत्', तत्
 'एतत्' 'जामि कुर्वन्ति' आलस्ययुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत आलस्य-
 परिहाराय पञ्चदशोक्त्यरूपाद् द्वितीयस्मादङ्गः 'अवस्तात्' प्रथमेऽहनि
 'उपरिष्टाच्च' तृतीयेऽहनि 'अग्निष्टोमसामानि' यज्ञायज्ञीयाख्यानि*
 कुर्यात् ; तेनालस्यं परिहृतं भवति । एवमेकविंशोक्त्यरूपात् पञ्च-
 मादङ्गः पूर्वोत्तरदिनयोः, त्रयस्त्रिंशोक्त्यरूपादष्टमादङ्गः पूर्वोत्तर-
 दिनयोरप्यग्निष्टोमसंस्थाप्रयोजिकानि यज्ञायज्ञीयसामानि कुर्यात्,
 तेन सर्वालस्यं परिहृतं भवति† ॥

अथास्य दशरात्रस्य प्रथममहर्विधत्ते—"चिष्टदग्निष्टोमोऽग्निष्टु-
 दाग्नेयौपु भवति तेज एवाव रुन्धे(८)"—इति । अग्निविषयो यज्ञा-
 यज्ञीयसामसाध्योऽन्तिमस्तोत्रगतस्तोमो यस्य सोऽयम् 'अग्निष्टोमः' ।
 तस्यैवावान्तरविशेषः कश्चिदग्निष्टुदित्युच्यते । यत्र सर्वेष्वपि स्तोत्रेष्वग्नि-
 रेव सूयते, स च सर्वाऽपि चिष्टत्-स्तोमेनैव युक्तः ; सर्वत्राग्नेरेव
 सूत्यत्वादाग्नेयौपु सः 'अग्निष्टुत्' भवति । तदिदं प्रथममहः ;
 तेन तेजः प्राप्नोति ॥

अयं द्वितीयमहर्विधत्ते—"पञ्चदश उक्त्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव
 रुन्धे(९)"—इति । सर्वांशामृचामिन्द्रविषयत्वादिन्द्रियप्राप्तिः ॥

* "यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्"—इति ता० ब्रा० ५. ३. ६.
 तथा ८. ६, ७, ८. ५, ११. ५ । तच्च साम जे० गा० १. २. २५ । तदीया
 योन्युक् ६० आ० १. १. ४ १ । तत्स्तोत्रीया प्रगाथमूलास्तिष्ठ ऋच
 उ० आ० १. १. २०. १-२ । तासु सामानि उ० गा० १. १. १४ ।

† सामब्राह्मणे चत्वारो दशरात्रा विहिता । तत्र त्रिकुटुकाख्यं प्रथमं,
 कुसुमविन्दाख्यो द्वितीय, पशुसाधनस्तृतीय, देवपुराणस्तुतुर्थ । ते च
 ता० ब्रा० २२प्र० १४-१७ खण्डेषु दृश्यन्ते ।

अथ तृतीयमहर्विधत्ते—“चिष्टदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव
हन्ते^(११)”—इति । सर्वाणामृचां वैश्वदेवत्वेन पुष्टिप्राप्तिः ॥

अथ चतुर्थमहर्विधत्ते—“सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तौत्रसो-
मोऽन्नाद्यस्यावरुह्या अथो भैव तेन जायते^(१२)”—इति । ‘तौत्रसोमः’
नाम कश्चिदुक्त्यावान्तरविशेषः, यस्मिन्नाग्निरार्थं गवां शतं दुहन्ति ;
तमुक्त्यमग्निष्टोमरूपतामापाद्यानुतिष्ठन्ति । पञ्चदशसु स्तोत्रेष्वन्तिम-
स्तोत्र-त्रये परित्यक्ते सति द्वादशस्तोत्रत्वेनाग्निष्टोमता सम्पद्यते ।
स्तोत्राणि च सर्वाणि प्राजापत्यास्त्वृचु प्रयोक्तव्यानि । तौत्रसोमत्वा-
दन्नप्राप्तिः, ऋचां प्राजापत्यत्वात्प्रजोत्पत्तिश्च भवति ॥

अथ पञ्चममहर्विधत्ते—“एकविंश उक्थ्यः सौरौषु प्रतिष्ठित्या
अथो रुचमेवात्मन् धत्ते^(१३)”—इति । स्तोमस्यैकविंशत्वेन प्रतिष्ठा-
प्राप्तिः, ऋचां सौरौत्वाद् दौष्टिधारणम् ॥

अथ षष्ठमहर्विधत्ते—“सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूपहव्य
उपहवमेव गच्छति^(१४)”—इति । ‘उपहव्यः’ नाम कश्चिदेकाहविशेषः ;
तदनुष्ठानेनात्र ‘उपहवं’ सर्वेषामनुज्ञां पूजाविषयां प्राप्नोति ॥

अथ सप्तम-नवमे अहनी विधत्ते—“त्रिणवावग्निष्टोमावभित
ऐन्द्रौषु विजित्यै^(१५)”—इति । वक्ष्यमाणस्य त्रयस्त्रिंशाख्यस्याह्नः
पूर्वात्तरयोर्दिनयोस्त्रिणवस्तोमयुक्तावग्निष्टोमौ कार्यौ । तत्र, सर्वा
अपृच ऐन्द्राः ; तेन विजयो भवति ॥

तथोरङ्गोर्मध्यममष्टममहर्विधत्ते—“त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदे-
वीषु प्रतिष्ठित्यै^(१६)”—इति । ऋचां सर्वासां वैश्वदेवत्वेन प्रतिष्ठा-
मिद्धिः ॥

अथ दशममहर्विधत्ते—“विश्वजित् सर्वष्टोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै^(१७)”—इति । गतम् ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त ते ऽकामयन्त
प्रजाः सृजेमहि प्रजामव रुन्धीमहि प्रजां विन्देमहि
प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रमपश्यन् तमा-
हरन् तेनायजन्त ततो वै ते प्रजामसृजन्त प्रजाम-
वारुन्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तो ऽभवन् त ऋतवो-
ऽभवन् तदार्त्तवानामार्त्तवृत्त्वमृतूनां वा एते पुत्रास्त-
स्मात् (१)

आर्त्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वांस एकादशरात्र-
मासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामव रुन्धते प्रजां विन्दन्ते
प्रजावन्तो भवन्ति^(१) ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव
पुरस्तादधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^(२) पृथः पड्हो
भवति पड् वा ऋतवः पट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवर्त्तून्यारो-
हन्त्यृतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति^(३)
चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री (२)

गायत्रं ब्रह्मवर्चसं गायत्रियामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति
 तिष्ठन्ति^(४) चतुश्चत्वारिंशो भवन्ति चतुश्चत्वारिंश-
 दक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति
 तिष्ठन्ति^(५) न्यष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा
 जगती जागताः पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति
 तिष्ठन्त्ये^(६)कादशरात्रो भवन्ति पञ्च वा ऋतव आर्त्तवाः
 पञ्चर्त्तुष्टेवार्त्तवेपु संवत्सरे प्रतिष्ठाय प्रजामवरुन्धते^(७)-
 ऽतिरात्रावभितो भवतः प्रजायै परिगृहीत्यै^(८) ॥ ६ ॥

(एते पुंचास्*) तस्माद्^(१) गायत्र्यै^(२) कान्नपञ्चाशच्च ॥ ६ ॥

पञ्चमे दशरात्रोऽभिहितः, अथ षष्ठे एकादशरात्रोऽभिधीयते ।
 तमेतं विधत्ते—“ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त, ते ऽका-
 मयन्त प्रजाः सृजेमहि, प्रजामव रुन्धीमहि, प्रजां विन्देमहि, प्रजा-
 वन्तः स्यामेति, त एतमेकादशरात्रमपश्यन्, तमाहरन्, तेनायजन्त,
 ततो वै प्रजामसृजन्त, प्रजामवारुन्धत, प्रजामविन्दन्त, प्रजावन्तो-
 ऽभवन्; त ऋतवो ऽभवन्, तदार्त्तवानामार्त्तवत्वम्, ऋतूनां वा एते
 पुत्रास्तस्मादार्त्तवा उच्यन्ते, य एवं विद्वांस एकादशरात्रमासते
 प्रजामेव सृजन्ते, प्रजामव रुन्धते, प्रजां विन्दन्ते, प्रजावन्तो भव-
 न्ति^(१)”—इति । वसन्ताद्यृत्वभिमानिनो देवाः पुरा प्रजामिच्छन्तो-
 ऽपि नालभन्त; ते चतुर्विधां कामनामकुर्वन्त,— प्रजां स्रष्टुं
 समर्थाः स्यामेत्येका कामना, ततोऽवरोद्धुं नियन्तुं समर्थाः स्यामेति

द्वितीया कामना, तत उत्पादनेन प्रजां लभेमहीति तृतीया कामना, ततो वङ्गीभि प्रगस्ताभिश्च प्रजाभिर्युक्ता अवतिष्ठेमेति चतुर्थी कामना । तेषामृत्नानामेकादशराचेण तत् सर्वं सिद्धम् । तत ते वसन्ताद्या ऋतवोऽभवन्, प्रजारूपा भूतिमैश्वर्यं प्राप्ता । यस्मा-
देते सर्वे प्राणिन ऋत्नाना पुत्रास्तस्मादार्त्तवा इत्युच्यन्ते । ऋतुवद-
न्येषामपि यजमानानामेतत् सर्वं सिध्यति । अस्य चैकादशराचस्य
सचलक्षणभूतयापि चोदनया विधानात् सचल द्रष्टव्यम् । न ह्यत्र
साध्याना षड्राच इव धर्मातिदेशार्थं यमासत्तिचोदना, तद्वद्वाति-
देशानां धर्मविशेषाणामभावात्* । तस्मादयमृत्नानामेकादशराच
सचम्, इतोऽन्ये शाखान्तरविहिता एकादशराचा अहीना ॥

एतस्मिन् ऋत्नाना मेकादशराचे प्रथममहर्विधत्ते—“ज्योतिरति-
राचो भवति, ज्योतिरेव पुरस्ताद्धते, सुवर्गस्य लोकस्थानुष्यात्यै(१)”
—इति । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योति शब्दाभिधेयो य एकाह
उक्त, तमेकाहमत्रातिराचस्यारूप कुर्यात् । तथा सति प्रथममेव
ज्योतिर्विधानात् स्वर्गं जिगमिषोर्यजमानस्य पुरस्तादेव प्रकाश
कृतो भवति । तच्च स्वर्गलोकप्रकाशनाय भवति ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्यहानि विधत्ते—“पृथ्वा षडहो भवति,
षड्वा ऋतव, षट् पृष्ठानि, पृष्ठैरेवर्त्तनचरारोहन्ति ऋतुभि सवत्सर,
ते सवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति(१)”—इति । द्वादशाहे द्वितीयदिन-
मारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथन्तरादिभि षड्भि पृष्ठैर्युक्तानि
षडहानि विहितानि, तानि चास्माभि साध्याना षड्राचप्रसङ्गेनो-

* “मथ्यवद्यात्”—इति ग ।

दाहृतानि* । तेषां सङ्घः पृष्ठयः षडहः, सोऽत्र कर्त्तव्यः । तथा सति षट्सङ्ख्यादारेणतुप्राप्तिः, तद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ॥

अथाष्टममहर्विधत्ते—“चतुर्विंशो भवति ; चतुर्विंशत्यचरा गायत्री ; गायत्रं ब्रह्मवर्चसं, गायत्र्यामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति तिष्ठन्ति^(४)”—इति । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथन्तरसामा य उक्थ्यः, सोऽयमत्राष्टममहः । तथा सति चतुर्विंशतिसङ्ख्यादारा गायत्रीप्राप्तिः, तद्वारा ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथ नवममहर्विधत्ते—“चतुश्चत्वारिंशो भवति ; चतुश्चत्वारिंशदचरा चिष्टुगिन्द्रियं चिष्टुप्, चिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति^(५)”—इति । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहद्रथन्तरसामा य उक्थ्यः, सोऽयमत्र नवममहः । तदनुष्ठानेन सङ्ख्यादारा चिष्टुप्राप्तिः, तद्वारा चेन्द्रियप्राप्तिः ॥

अथ दशममहर्विधत्ते—“अष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदचरा जगती, जागताः पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^(६)”—इति । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थ्यः, सोऽयमत्र दशममहः । तेन सङ्ख्यादारा जगती प्राप्य, तद्वारा पशुषु प्रति तिष्ठन्ति इति ॥

तान्येतानि चौण्वहानि सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतानि—“ततस्त्रींश्चन्दोमानुक्थ्यानवहमुपयन्ति चतुर्विंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशमिति । रथन्तरसामा प्रथमो बृहद्रथन्तरसामा द्वितीयो बृहत्सामा तृतीयः”—इति । चन्दोभिर्गायत्रीचिष्टुवजगतीभिरचर-

* ‘तत्र प्रथमेऽनुवाके यत्राचं विधत्ते’—इत्यादि (२३६ प०) द्रष्टव्यम् ।

सङ्ख्याद्वारा मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति चतुर्विंशद्विंशस्तोमाश्चन्द्रोमाः ।
तत्र चतुर्विंशस्तोमस्य विष्टुतिः सामन्नायते—“अष्टाभ्यो
हिङ्करोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया, अष्टाभ्यो हिङ्क-
रोति स एकया स तिसृभिः स चतसृभिः, अष्टाभ्यो हिङ्करोति
स चतसृभिः स एकया स तिसृभिः ; पञ्चदशै वै चन्द्रोमा यदष्टाभ्यो
हिङ्करोत्यष्टागणाः पञ्चदशः”—इति* । स एकस्मिंस्तृचे प्रथमपर्याये
प्रथमाष्टकं चिः पठेत्, द्वितीयां चतुः पठेत्, तृतीयां सप्तपठेत् ;
द्वितीयपर्याये सप्तत्, चिः, चतुश्चेति क्रमः ; तृतीये पर्याये चतुः,
सप्तत्, चिश्चेति क्रमः । चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमन्नायते—
“पञ्चदशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया,
चतुर्दशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः, पञ्चदशभ्यो
हिङ्करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिः”—इति† । अत्र
प्रथमपर्याये चिः, एकादशकलः, सप्तद्विंशति क्रमः ; द्वितीयपर्याये
सप्तत्, चिः, दशकलः ; तृतीयपर्याये एकादशकलः, सप्तत्, चिः ।
अष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमन्नायते—“षोडशभ्यो हिङ्करोति
स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोडशभ्यो हिङ्करोति स एकया
स तिसृभिः स द्वादशभिः, षोडशभ्यो हिङ्करोति स द्वादशभिः
स एकया स तिसृभिः ; अन्तो वा अष्टाचत्वारिंशः ; पञ्चद-
शचन्द्रोमाः”—इति‡ । अत्र प्रथमे पर्याये चिः, द्वादशकलः, सप्तत् ;
द्वितीयपर्याये सप्तत्, चिः, द्वादशकलः ; तृतीयपर्याये द्वादशकलः,
सप्तत्, चिः । एवंविधैश्चन्द्रोमैरष्टमनवमदशमान्यहानि निष्पाद्यानि ॥

* ता० ब्रा० ३. ८. १, २ । † ता० ब्रा० ३. ८. १ । ‡ ता० ब्रा० ३. १३. १, २ ।

वक्ष्यमाणमेकादशमण्यहर्हदि निधाय तेन सहितमेकादशरात्रं प्रशंसति—“एकादशरात्रो भवति ; पञ्च वा षट्पञ्च आर्त्तवाः, पञ्चर्त्तु-
खेवार्त्तवेपु संवत्सरे प्रतिष्ठाय प्रजामवरुन्धते^(१)”—इति । अस्य
क्रतोर्द्वैष्टारो वसन्ताद्यतुदेवताः पञ्चसह्याकाः ; तैर्देवीः सम्पादिताः
पुष्योद्गमादय षट्सम्यन्धिनः स्वभावाः पञ्चसह्याकाः ; एवं मिलित्वा
दश सम्यन्त्राः, संवत्सर एकादशः । एतेन सर्वेषु एकादशरात्रानुष्ठा-
नेन प्रतिष्ठां प्राप्य पश्चात्प्रजां प्राप्नुवन्ति ॥

अथैकादशमहर्विधत्ते—“अतिरात्रावभितो भवतः प्रजायै परि-
गृहीत्यै^(२)”—इति । एकोनत्रिंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाह-
विशेषः, सोऽयमत्रैकादशमहः । र्ज्यातिरतिरात्रो भवतीत्युक्तेन प्रथ-
मेनाह्ना सह निर्देशादतिरात्राविति द्विवचननिर्देशः । सचलिङ्ग-
सोभयतोऽतिरात्रत्वस्य ख्यापनाय प्रजासाधनस्य क्रतोर्भयतोऽति-
रात्रत्वे सति फलभूतायाः प्रजाया उपायतो रक्षा परिगृहीता
भवति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं
प्रजाः कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै कृत्स्निमनुं प्रजाः कल्पन्ते
यज्ञस्याकृत्स्निमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव प्रजाः
कल्पयति न ज्यायांसं कनीयानति काम^(१)त्वेन्द्र-

वायुवाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः प्राणेन वा एष
 व्यृध्यते यस्यामयति प्राण ऐन्द्रवायवः प्राणेनैवैन-
 समर्हयति^(१) मैत्रावरुणाग्रान् गृह्णीरन् येषां दीक्षि-
 तानां प्रमीयेत (१)

प्राणापानाभ्यां वा एते व्यृध्यन्ते येषां दीक्षितानां
 प्रमीयते प्राणापानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेव
 मुखतः परि हरन्त^(१) आश्विनाग्रान् गृह्णीतानुजावरौ-
 ऽश्विनौ वै देवानामानुजावरौ पश्येवाग्रं पयैतामश्वि-
 नावेतस्य देवता य आनुजावरस्तावेवैनमग्रं परि
 णयतः^(१) शुक्राग्रान् गृह्णीत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ
 वा आदित्यः शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः (२)

अथै गत्वा नि वर्त्ततेऽन्तादेवान्तमा रभते न ततः
 पापीयान् भवति^(१) मन्थ्याग्रान् गृह्णीताभिचर-
 न्नार्त्तपात्रं वा एतद्यन्मन्यपात्रं मृत्युनैवैनं ग्राहयति
 ताजगार्त्तिमा^(१) त्याग्रयणाग्रान् गृह्णीत यस्य पिता
 पितामहः पुण्यः स्यादथ तन्न प्राप्नुयाद् वाचा वा एष
 इन्द्रियेण व्यृध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यः (३)

भवत्यथ तन्न प्राप्नोत्युर इवैतद्यज्ञस्य वागिव यदाग्र-
 यणो वाचैवैनमिन्द्रियेण समर्हयति न ततः पापीयान्
 भव^(१)त्युक्थ्याग्रान् गृह्णीताभिचर्यमाणः सर्वेषां वा

एतत्पात्राणामिन्द्रियं यदुक्त्यपाचः सर्वेणैवैनमिन्द्रि-
येणाति प्र युङ्क्ते^(८) सरस्वत्यभि नो नेपि वस्य इति
पुरोरुचं कुर्यादग्ने (४)

सरस्वती वाचैवैनमति प्र युङ्क्ते^(८) मा त्वत् क्षेचा-
ण्यरणानि गन्मेत्याह मृत्योर्वै क्षेचाण्यरणानि तेनैव
मृत्योः क्षेचाणि न गच्छति^(९) पूर्णान् ग्रहान् गृह्णीया-
दामयाविनः प्राणान्वा एतस्य शुगच्छति यस्यामयति
प्राणा ग्रहाः प्राणानेवास्य शुचो मुञ्चत्युत यदीतासु-
र्भवन्ति जीवत्येव^(१०) पूर्णान् ग्रहान् (५)

गृह्णीयाद्यहिं पर्जन्यो न वर्पेत् प्राणान्वा एतहिं
प्रजानाः शुगच्छति यहिं पर्जन्यो न वर्पति प्राणा
ग्रहाः प्राणानेव प्रजानाः शुचो मुञ्चति ताजक् प्र
वर्पति^(११) ॥ ७ ॥

प्रमीयेत^(१) मनुष्यः^(२) (अध्यते यस्य पिता पिता-
महः*) पुण्यो^(३) (वाग्*) वै^(४) (एव पूर्णान्!) ग्रहान्^(५)
पञ्चविंशतिश्च ॥ ७ ॥

पष्ठेऽनुवाके एकादशरात्रोऽभिहितः, अथ सप्तममारभ्य दशमा-
न्तेषु चतुर्ध्वानुवाकेषु द्वादशरात्रोऽभिधीयते । तत्रास्मिन् सप्तमे
काम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा उच्यन्ते । तत्र प्रथममेकं प्रकारं विधत्ते—

अथ प्रतिष्ठाप्यं प्रकारान्तरं विधत्ते—“शुक्राग्नान् गृह्णीत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ वा आदित्यः शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुय्य. श्रियै गत्वा नि वर्त्ततेऽन्तादेवान्तमा रभते न ततः पापीयान् भवति^(५)”—इति । यो नष्टश्रीकः सन् पुनः प्रतिष्ठां कामयते, सोऽयं शुक्रमादौ गृह्णीयादिति । दीप्तिमत्त्वादभावादित्यः शुक्रः, एष एव प्रकाशानाम् ‘अन्तः’ काष्ठा, अन्तिमः, न ह्यादित्यादधिकः प्रकाशोऽस्ति । अतः शुक्राद्यत्वेन मनुय्यश्रियः ‘अन्तः’ काष्ठां प्राप्य पूर्वस्माद्वारिद्यात् ‘नि वर्त्तते’ प्रकाशपरमकाष्ठारूपादादित्यादेव सम्पत्परमकाष्ठां प्राप्नोति, तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि दरिद्रो न भवति ॥

अभिचारहेतु प्रकारं विधत्ते—“मन्ययान् गृह्णीताभिचर-
श्चार्त्तपात्रं वा एतद्यन्मन्यपात्रं, मृत्युनैवैनं चाहयति, ताजगार्त्ति-
मार्च्छति^(६)”—इति । अभिचरन् मन्यनमादौ गृह्णीयात् । पर-
श्चार्त्तत्वप्रापणादिदम् ‘अर्त्तपात्रम्’ तदद्यत्वेन वैरिणं मृत्युगृह्णीतं
करोति, स च वैरौ तदानीमेव मृत्युं प्राप्नोति ॥

स्वकीयपित्रादिसमानौत्कर्षप्राप्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—“आ-
गयणाग्नान् गृह्णीत, यस्य पिता पितामहः पुण्यः स्यादथ तन्न
प्राप्नुयाद्, वाचा वा एष इन्द्रियेण व्यूथ्यते यस्य पिता पितामहः
पुण्यो भवत्यथ तन्न प्राप्नोत्युर इवैतद् यज्ञस्य वागिव यदागयणो
वाचैवैनं मिन्द्रियेण समर्द्धयति, न ततः पापीयान् भवति^(७)”—
इति । ‘यस्य’ यजमानस्य पितृपितामहौ धनविद्यादिभिर्गुणैस्तृप्तौ,
स्वयन्तु तमुत्कर्षं यदि नाप्नोति, तादृशः आगयणं प्रथमं गृह्णीयात् ।
पित्रादेस्तुत्कर्षं सति स्वयमुत्कर्षहीनः सभामध्ये वाक्पाण्डित्येनेतर-

व्यवहारेष्विन्द्रियसामर्थ्येन वियुक्त , आग्रयणस्तु यज्ञस्थोर प्रदेश-
वत्सामर्थ्याधारो वागिन्द्रियवदुत्कर्षहेतुश्च । अत तदग्रत्वेन 'एन'
यजमान सदा पाण्डित्यरूपया 'वाचा' व्यवहारान्तरसामर्थ्यरूपेण
'इन्द्रियेण' च समृद्ध करोति । 'तत' ऊर्द्ध कदाचिदपि तदुभय-
हीनो न भवति ॥

परकीयाभिचारनिवृत्त्यर्थं प्रकारान्तर विधत्ते —“उक्थ्यायान्
गृहीताभिर्वर्धमाण , सर्वेषा वा एतत्पात्राणामिन्द्रिय यदुक्थ्यापात्रं
सर्वेषैवैनमिन्द्रियेणाति प्र युक्ते^(८)”—इति । यान्येतानि सोमपात्राणि
सन्ति, तेषा मध्ये यदुक्थ्यापात्रम्, तदिन्द्रियसामर्थ्यापेतम्, अत-
स्तस्याग्रत्वे सत्यभिचारकर्तारम् 'एन' सर्वेषापि सामर्थ्येनातिक्रम्य
स्वयमनुतिष्ठति ॥

अत्र मन्त्रविशेष विधत्ते—“सरस्वत्यभि नो नेषि यस्य इति
पुरोरुच कुर्याद् वाग्वै सरस्वती, वाचैवैनमति प्र युक्ते^(९)”—इति ।
सोमरसग्रहणात्पूर्वं पठितव्या 'पुरोरुक्' ताच्च पुरोरुचमत्र सर-
स्वतीत्यादिका पठेत् । मन्त्रोक्ता 'सरस्वती', 'वाक्' देवता , अतो
वाचैव 'एनम्' अभिचरितारम् 'अति' क्रम्यानुतिष्ठति । इयमृक्
ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डे उपहोमाख्ये प्रपाठके एवमास्त्राता—

“सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य । मा पस्करौ पयसा मा न आधक् ।

जुपस्व न सख्या वेष्ट्या च । मा त्वत् चेवाप्सरणानि गन्म”—इति

(तै० ब्रा० २ ४ २. २) ॥

* 'चतुर्थं उपहोमानाम्'—इति तै० ब्रा० २ ४ २ सा० भा० ।

वै द्वितीयस्त्रिराचो जागृत आग्रयणो यच्चतुर्थेऽहन्नाग्र-
यणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेवच्छ-
न्दोऽनु पर्यावर्तन्ते^(१) राथन्तरो वा ऐन्द्रवायवो राथ-
न्तरं पञ्चममहस्तस्मात् पञ्चमेऽहन् (२)

ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति^(१)
वाहंतो वै शुक्रो वाहंतः पृष्ठमहस्तस्मात् पृष्ठेऽहञ्छुक्रो
गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णा^(१)त्येतद्वै द्वितीयं यज्ञ-
मापद्यच्छन्दाः स्याप्नोति यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यच्चैव
यज्ञमहश्नु तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते^(२) चिंदुङ्मुखो
वै तृतीयस्त्रिराचस्त्रैष्टुभः (३)

शुक्रो यत्सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने
गृह्णात्यथो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते^(१) वाग्वा आग्र-
यणो वागष्टममहस्तस्मादष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व
एवैनमायतने गृह्णाति^(१) प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो
नवममहस्तस्मान्नवमेऽहन्नेन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैन-
मायतने गृह्णा^(१)त्येतद् (४)

वै तृतीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्याप्नोति यदैन्द्रवायवः
श्वो गृह्यते यच्चैव यज्ञमहश्नु तत एवैनं पुनः प्र
युङ्क्ते^(२) श्वो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते^(१) पृथो वा एते-
ऽध्यपद्येन यन्ति येऽन्येनैन्द्रवायवात् प्रतिपद्यन्तेऽन्तः

खलु वा एष यज्ञस्य यद् दंशममर्हद्दंशमेऽहन्नैन्द्रवायवो
गृह्यते यज्ञस्य (५)

एवान्तं गृत्वापथात्पन्थामपि यन्त्यथो यथा वह्नी-
यसा प्रतिसारु वहन्ति तादृगेव त^(१) छन्दाःस्यन्धो-
ऽन्यस्य लोकमभ्यधायन् तान्येतेनैव देवा व्यवाहृत्य^(२)
नैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थं महस्तस्मि-
न्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्यायतने नवमेऽह-
नैन्द्रवायवो गृह्यते^(३) शुक्रस्य वा एतदायतनं यत्प-
ञ्चमम् (६)

अहस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते तस्मादनैन्द्रवायवस्या-
यतने सप्तमेऽहञ्चुक्रो गृह्यत^(४) आग्रयणस्य वा एतदा-
यतनं यत् षष्ठमहस्तस्मिञ्चुक्रो गृह्यते तस्माच्चुक्रस्या-
यतनेऽष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते^(५) छन्दाःस्यैव तद्विवा-
हयति प्र वस्यसो विवाहमाप्नोति य एवं वेदार्थो
देवताभ्य एव यज्ञे संविदं दधाति तस्मादिदमन्धो-
ऽन्यस्मै (७)

ददाति^(६) ॥ ८ ॥

वा^(७) अहः^(८) स्त्रैष्टुभ^(९) एतद्^(१०) यज्ञस्य^(११)* पञ्चम^(१२)
मन्यस्मा^(१३) एकञ्च ॥ ८ ॥

* “एतद्दे पञ्चमेऽष्टन् नैष्टुभ एतत् गृह्यते यज्ञस्य”-इति क, ख, ग ।

सप्तमेऽनुवाके द्वादशाहगताः काम्यग्रहप्रकारा उक्ताः । स च द्वादशाहो द्विविधः,—समूढो ब्यूढश्च । तत्र समूढप्रकारः सूचकारेण दर्शितः—“अनीकां व्याख्यास्यामः । ऐन्द्रवायवाद्यौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमञ्चाहः, अथेतरेषां नवानामैन्द्रवायवाद्यं प्रथममहः, अथ शुक्रायमथाग्रयणायमेवं विहिता चिह्न्यनीका परिवर्त्तते यद्यब्यूढः”—इति । एवं समूढप्रकारमुक्त्वा ब्यूढप्रकारोऽपि तेनैव दर्शितः,—“ब्यूढे तैन्द्रवायवाद्यौ प्रायणीयोदयनीयावथेतरेषां दशानामैन्द्रवायवाद्यं प्रथममहः, अथ शुक्रायमथदे आग्रयणाय अथैन्द्रवायवाद्यमथदे शुक्राय अथाग्रयणायमथदे ऐन्द्रवायवाद्ये”—इति । तत्रास्मिन्नष्टमेऽनुवाके ब्यूढप्रकारोऽभिधीयते । तत्र प्रायणीयोदयनीयौ परित्यज्य यानीतराष्ट्रहानि मध्यवर्त्तीनि दशमञ्चाहानि, तेषु प्रथमेऽह्न्यैन्द्रवायवाद्यत्वं विधत्ते—“गायत्री वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयमहस्तस्मात् प्रायणीयेऽह्न्यैन्द्रवायव गृह्यते, स एवैन मायतने गृह्णाति^(१)”—इति । यानि मुख्यानि छन्दासि गायत्री-त्रिष्टुप्-जगतीरूपाणि, तेषां मध्ये गायत्री प्रथमा, अपत्नेन चाथैन्द्रवायवशुक्राययणा विकल्प्यन्ते । तेषां च मध्ये ऐन्द्रवायवः प्राथम्येन प्रकृतावाप्नोतः । ततः प्राथम्यसाम्यादैन्द्रवायवो गायत्रः; निरूपणीयानां दशानामङ्गां मध्ये यत्राप्रायणीयं प्रथमभाव्यहः, तदपि प्राथम्यस्य साम्याद् गायत्रम् । एवं च सति तस्मिन् प्रायणीये दशानां मध्ये प्रथमेऽह्न्यैन्द्रवायव आदौ गृहीतव्यः; ऐन्द्रवायवस्य गायत्रत्वमाम्यात् । एवञ्च सति स्वमन्त्रिन्ध्वेवायतने प्रथमाह स्वरूपस्थाने तमैन्द्रवायवं गृह्णाति ॥

अथ दशस्वरःसु द्वितीयेऽहनि शुक्रायत्वं विधत्ते—“त्रेष्टुभो वै

शुक्लैष्टुभं द्वितीयमहस्तस्मात् द्वितीयेऽहश्चक्रो गृह्यते, स एवैनमा-
यतने गृह्यति^(१)—इति । चिष्टुप्-कन्दसः शुक्लस्य द्वितीयस्याहस्य
पूर्वन्यायेन द्वितीयत्वसाम्यं योजयित्वा व्याख्येयम् ॥

अथ द्वितीयेऽहन्याययणापत्वं विधत्ते—“जागतो वा आययणो
जागतं द्वितीयमहस्तस्मात् द्वितीयेऽहन्नाययणो गृह्यते, स एवैनमाय-
तने गृह्यति^(१)—इति । पूर्ववद्योजनीयम् ॥

एतदेवाययणापत्वं प्रशंसति—“एतद्वै यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्याप्नोति
यदाययणः यो गृह्यते ; यत्रैव यज्ञमदृशन् ; तत एवैनं पुनः प्रयुक्ते^(१)”
—इति । ‘यद्’ आययणापत्वं ‘कन्दाः स्याप्नोति’ गायत्र्यादिच्छन्दो-
रूपाणि त्रीण्यहानि व्याप्नोति ; यथाणामह्नामनेनाययणापत्वेन
समाप्तत्वात् । एतदेवाययणापत्वं ‘यज्ञमापत्’ प्रथमत्रयीनौकारूपं
चिरात्रं यज्ञं प्राप्नोति । त्रीण्यनौकान्यपत्नानि ऐन्द्रवायवापत्नशुक्ला-
पत्नाययणापत्वरूपाणि यस्यां क्रियायां सा क्रिया ‘त्रयीनौका’, तद्रूप-
चिरात्रयज्ञोऽनेनाययणापत्वेन समाप्यते । किञ्च उत्तरस्मिन् चतुर्थे-
ऽहन्याययण एवादौ गृह्यते । यस्मादेवं तस्माद्यत्रैवाययणापत्वे
‘यज्ञमदृशन्’ चिरात्रसमाप्तिं दृष्टवन्तः, तत एवाययणापत्वात् ‘एनं’
यज्ञं पुनः प्रयुक्तवान् भवति । तस्मादिदं प्रशस्तम् ॥

अथ चतुर्थेऽहन्याययणापत्वं विधत्ते—“जगन्मुखो वै द्वितीय-
स्त्रिरात्रो जागत आययणो यश्चतुर्थेऽहन्नाययणो गृह्यते, स एवैन-
मायतने गृह्यत्यथो स एवैवच्छन्दानु पर्यावर्त्तन्ते^(१)”—इति । समूहे
द्वादशाहे त्रयीनौका चिरादृत्ता । तत्रैकावृत्तिः प्रथमस्त्रिरात्रः ;
द्वितीयावृत्तिर्द्वितीयस्त्रिरात्रः । स च यद्यपि समूहे द्वादशाहे

ऐन्द्रवायवोपक्रमत्वादैन्द्रवायवस्य च गायत्रत्वाद्वायवौमुखो भवति, तथाप्यत्र 'जगन्मुख' जगत्पुपक्रम कर्त्तव्यः । आपयणापस्य जागत इति पूर्वमेवोपपादितम् (२७७५०४पं०) । तस्मात् चतुर्थेऽहन्यापयणापले गृहीते सति स्वकीय एव स्थाने तद् गृहीतं भवति । अपि चापयणापत्वं स्वकीयमेव जगतीच्छन्दोऽनुसृत्य पुनरावृत्तं भवति ॥

अथ पञ्चमेऽह्न्यैन्द्रवायवापत्वं विधत्ते— “राथन्तरो वा ऐन्द्रवायवो राथन्तरं पञ्चममहस्तस्मात् पञ्चमेऽह्न्यैन्द्रवायवो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्णाति^(१)”—इति । प्रकृतिरूपे ज्योतिष्टोमे “यदि रथन्तरसामा सोम, स्यादैन्द्रवायवापान् गृह्णीयात्”—इत्यैन्द्रवायवापत्वं प्रति रथन्तरसामो निमित्तत्वव्रवणात् (आप० श्रौ० १२. १४. १.) ऐन्द्रवायवस्य राथन्तरत्वम् ; पञ्चमस्याङ्गो रथन्तरसम्बन्धस्य शाखान्तरे प्रसिद्धत्वाद्वाथन्तरत्वम् । तस्मादैन्द्रवायवस्याङ्गस्य राथन्तरत्वमाभ्यात् पञ्चमेऽह्न्यैन्द्रवायवः प्रथम गृह्यते । तथा सति 'एनम्' ऐन्द्रवायव स्वकीय एव स्थाने गृह्णाति ॥

अथ षष्ठेऽहनि शुक्रापत्वं विधत्ते— “वार्हतो वै शुक्रो वार्हतः षष्ठमहस्तस्मात् षष्ठेऽह्न्यशुक्रो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्णाति^(१)”—इति । शुक्रपक्षस्य षष्ठस्याङ्गस्य दृष्टत्वात्सम्बन्धः शाखान्तरे प्रसिद्धः । शेषं पूर्ववद्भाष्येयम् ॥

तदेतच्छुक्रापत्वं प्रथमसति— “एतद्वै द्वितीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः—स्याप्नोति यच्छुक्र श्वो गृह्यते, यत्रैव यज्ञमदृशन्, तत एवैन पुन

* ता० ब्रा० १२ १—इ षट्सु खण्डेषु द्रष्टव्यम् ।

† ता० ब्रा० १२ ७—१२ षट्सु खण्डेष्वन्वेयम् ।

प्र युक्ते^(८)”—इति । अनीकाया द्वितीयावृत्तिरूपस्तिराचो द्वितीयो यज्ञः । शेषमाययणवाक्यवद्वाख्येयम् (२७० पृ० ७पं०) ॥

अथ सप्तमेऽहन्यपि शुक्रायत्वमेव विधत्ते—“चिष्टुन्मुखो वै द्वितीय-
स्तिराचस्तैष्टुभः शुक्रो यत्सप्तमेऽहश्शुक्रो गृह्यते, स एवैनमायतने
गृह्यात्यथो सप्तमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्त्तन्ते^(९)”—इति । यद्यपि समूढे
द्वितीयस्य चिराचस्याद्येऽहन्यैन्द्रवायवायत्वाद्वायवौमुख एवायं चिराचः,
तथाप्यत्र चिष्टुन्मुखः कर्त्तव्यः, शुक्रश्च तैष्टुभ इति पूर्वमेवोपपा-
दितम् (२७६ पृ० २९पं०) । तस्मात् सप्तमेऽहनि शुक्रः प्रथमो
गृह्यते । शेषं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अथाष्टमेऽहन्याययणाग्रत्वं विधत्ते—“वाग्वा आययणो वागष्टम-
महस्तस्मादष्टमेऽहन्नाययणो गृह्यते, स एवैनमायतने गृह्याति^(१०)”—
इति । षष्ठकाण्डे आययणग्रहब्राह्मणे (६ का० ४. ११. २.) “वाग्वै
देवेभ्योऽपाक्रामत्”—इत्युपक्रम्य “साययण प्रत्यागच्छत्”—इत्युक्तत्वा-
दाययणस्य वायूपत्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । अतो वायूपत्वमामा-
न्यादष्टमेऽहन्याग्रयणः प्रथम प्रयोक्तव्यः ॥

अथ नवमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—“प्राणो वा ऐन्द्रवायवः
प्राणो नवममहस्तस्मान्नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते, स एवैनमायतने
गृह्याति^(११)”—इति । प्रकृतौ षष्ठब्राह्मणे “वाग्वा एषा यदैन्द्र-
वायवः”—इत्युक्तत्वाद् (६ का० ४. ७. १.) वागिन्द्रियस्य च प्राणा-
वान्तरभेदत्वादैन्यैन्द्रवायवस्य प्राणत्वम् ; नवमस्याहोऽपि प्राणत्वेन
स्तुतिरन्यत्र द्रष्टव्याः । अतः प्राणत्वमामान्यान्नवमेऽहन्यैन्द्रवायवः
प्रथमं गृहीतव्यः ॥

तदेतदेन्द्रवायवायत्नं प्रशंसति—“एतद्वै तृतीयं यज्ञमापद्य
 च्छन्दाः स्याप्नोति, यदेन्द्रवायवः श्वो गृह्यते ; यच्चैव यज्ञमदृशन्, तत
 एवैन पुनः प्र युक्ते; ऽथो खमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते^(१९)”—इति ।
 अनीकायास्तृतीयावृत्तिरूपस्तिरात्रस्तृतीयो यज्ञः । शेषमाग्रयण-
 वाक्यवद्वाख्येयम् (२७० पृ० ७५०) ॥

अथ दशमेऽह्न्येन्द्रवायवायवायत्नं विधत्ते—“पथो वा एतेऽध्य-
 पथेन यन्ति, येऽन्येनैन्द्रवायवात्मतिपद्यन्ते; ऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य
 यद्दशममहर्दशमेऽह्न्येन्द्रवायवो गृह्यते, यज्ञस्त्वैवान्तं गत्वापथात्पन्था-
 मपि यन्त्यथो यथा वक्षीयसा प्रतिसारं वहन्ति, तादृगेव तत्^(१९)”—
 इति । द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्त्ती योऽयं दशरात्रस्तं
 दशरात्रं ‘ये’ यजमानाः ऐन्द्रवायवायत्नात् ‘अन्येन’ शुक्रायत्नादिना
 ‘प्रतिपद्यन्ते’ प्रारभन्ते, ते ‘एते’ यजमानाः ‘पथः’ सकाशाद् भ्रष्टाः
 ‘अधिकेनापथा’ कुमार्गेण गच्छन्ति । तस्मादैन्द्रवायवायत्नेनैव दशरात्र
 उपक्रान्तव्यः । तथैव ह्यनुवाकादौ वर्णितम् (२७६ पृ० ११ पं०) । यदेत-
 द्दशममहरस्ति, स एष ऐन्द्रवायवायत्नेनोपक्रान्तस्य दशरात्राख्यस्य
 यज्ञस्य ‘अन्तः खलु वै’ समाप्तिभूमिरेव । ततः प्रथमदिनवदन्तिम-
 दिनेऽपि ऐन्द्रवायव एव प्रथमं वक्षीयतयः । तथा सति यज्ञस्य
 परिसमाप्तिपर्यन्तं कुमार्गे परित्यज्य सम्यङ्मार्गमेव प्राप्नुवन्ति ।
 अपि च यथा लोके ‘वक्षीयसा’ प्रौढभारवाहिना वल्लीवर्दमगूहेन
 युक्ता वणिजः ‘प्रतिसारं वहन्ति’ पार्श्वद्वयगतान् सुद्रमार्गान्
 परित्यज्य प्रसिद्ध एव राजमार्गे वल्लीवर्दः पङ्क्त्याकारो यथा
 भवति तथा नयन्ति । तद्वदत्राथैन्द्रवायवोपक्रमोपसंहारौ द्रष्टव्यौ ॥

तमिममैन्द्रवायवायत्वादिरूपं ब्यूढप्रकारं लोकप्रसिद्धविवाह-
साम्येन प्रशंसति—“कृन्दाऽन्योऽन्यस्य लोकमभ्यधायन्, तान्येतेनैव
देवा व्यवहयन्^(१४)”—इति । यथा लोके काश्यपगोत्रोत्पन्नाः पुरुषा
विवाहार्थं भारद्वाजगोत्रोत्पन्नां कन्यकामभितो विचारयन्ति,
भारद्वाजगोत्रोत्पन्नाश्चेतरां विचार्य तद्देव विवाहं कुर्वन्ति ;
एवमत्रापि कृन्दोऽभिमानिनो देवाः स्वकीयानामैन्द्रवायवायत्वा-
दीनामन्योऽन्यस्य स्थानमभ्यधायन्तः ‘तानि’ सर्वाण्यैन्द्रवायवत्वादीनि
‘एतेनैव’ पूर्वाक्तप्रकारेण विवाहयन्ति, विवाहं कारयन्ति, स्थान-
विपर्यासेन प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

तथैन्द्रवायवाययणयोरन्योऽन्यस्थानविपर्यासं दर्शयति—“ऐन्द्र-
वायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहस्त्रिभिन्नाययणो गृह्यते, तस्मा-
दाययणस्थायतने नवमेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते^(१५)”—इति । समूढो हि
द्वादशाहो ब्यूढस्य प्रकृतिः । समूढे हि प्रायणीयोदयनीयदशमाहानि
परित्यज्यावशिष्टेषु नवसु दिनेषु त्र्यनीका चिरादृक्ता । तत्र
द्वितीयायास्त्यनीकायाः मध्यवर्त्ति-नवरात्रस्य * चतुर्थेऽह्न्युपक्रान्त-
व्यत्वात्तदह्नैन्द्रवायवस्थायतनम्, तस्मिन्नहनि पूर्वाक्तब्यूढप्रकारेण
द्वितीय आययणो गृहीतः । नवमद्वादशे समूढे आययणस्थायतनम् ;
तत्र ब्यूढप्रकारेण द्वितीय ऐन्द्रवायवो गृहीतः । सोऽयमैन्द्रवायवा-
ययणयोः परस्परं विवाहः ॥

अथ शुक्रैन्द्रवायवयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—“शुक्रस्य वा
एतदायतनं यत्पञ्चममहस्त्रिभिन्नाययणो गृह्यते, तस्मादैन्द्रवायव-

* “मध्यवर्त्तिरात्रस्य”—इति क ।

स्थायतने सप्तमेऽहश्कुक्रो गृह्यते^(१८)—इति । समूढगते नवरात्रे
यत् पञ्चममहः, तदेतद्वितीयायास्थनीकायाः मध्यवर्त्तिताच्छुक्र-
स्थायतनम् ; तस्मिन्नहनि ब्यूढप्रकारेणैन्द्रवायवो गृहीतः । यत्तु
सप्तममहः तदेतत् तृतीयायास्थनीकायाः प्रथमदिनत्वादैन्रवायव-
स्थायतनम् , तस्मिन्नहनि द्वितीयवारमावर्त्यमानः शुक्रो गृहीतः ।
सोऽयं शुक्रैन्द्रवायवयोर्विवाहः ॥

अथ शुक्राग्रयणाययोः परस्परं विवाहं दर्शयति—“आग्रयणस्य
वा एतदायतनं यत् षष्ठमहस्तस्मिश्कुक्रो गृह्यते, तस्माच्छुक्र-
स्थायतनेऽष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते^(१९)”—इति । यदेतत् षष्ठमहस्त-
देतद्वितीयायास्थनीकाया अन्तिमत्वादाग्रयणस्थायतनम् , तस्मिन्न-
हनि ब्यूढप्रकारेणावर्त्यमानः प्रथम शुक्रो गृहीतः । यत्तदष्टम-
महस्तदेतत् तृतीयायास्थनीकाया मध्यवर्त्तिताच्छुक्रस्थायतनम् ;
तस्मिन्नहनि ब्यूढप्रकारेणाग्रयणो गृहीतः । सोऽयं शुक्राग्रयणयो-
र्विवाहः ॥

एतदेदनं प्रशंसति—“कन्दाऽस्येव तद्विवाहयति प्र वस्यसो विवाह-
माप्नोति य एव वेदाथो देवताभ्य एव यज्ञे सविदं दधाति, तस्मा-
दिदमन्योऽन्यस्मै ददाति^(२०)”—इति । यः पुमानेवमैन्द्रवायवायत्वा-
दीनां विवाहं जानाति, स तेन वेदनेन कन्दोदेवतानामेव विवाहं
कृतवान् भवति । स्वयञ्च धनिकतमात् कुलाद्विवाहं प्राप्नोति । अपि
च यज्ञानुष्ठानकाले देवताविषयमभिज्ञानं ‘दधाति’ धारयति ।
यस्मादेव कन्दसां विवाहं प्रवृत्तः, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि ‘दद’ कन्यका-
रूपमपत्यम् ‘अन्य’ पिता ‘अन्यस्मै’ जामात्रे ददाति ॥

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे (जै० सू०७७, ७८ ;
अधि० २३.) चिन्तितम्—

“अनौकादावैन्द्रवायवशुक्राणामुवादता ।

परिमद्धा वार्यवादो वा विधिर्वा न हि त्रयः ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वान्नक्षणापत्तिस्तथा ।

विधिरापयणाद्यत्र इवानैमित्तिको हि सः ॥

अस्ति द्वादशाहे अनौकाः । ऐन्द्रवायवाधौ प्रायणीयोदयनीयौ
दशमस्याहः ; अयेतरेषां नवानामङ्गामैन्द्रवायवाधं प्रथममहः, अथ
शुक्राद्यमयाद्ययणाद्यमथैन्द्रवायवाद्यमथ शुक्राद्यमयाद्ययणाद्यमथैन्द्रवाय-
वाद्यमथ शुक्राद्यमयाद्ययणाद्यमिति । तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीय-
तृतीयचतुर्थेषु त्रिद्वहसु क्रमेणैन्द्रवायवाद्यत्रशुक्राद्यत्वाद्ययणाद्यत्वादि
विहितानि । तेभ्यश्च रथन्तरनिमित्तम्, द्वितीय एहस्त्रिनिमित्तम् ।
एतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितम् । तदुभयमपि चोदकेन प्राप्तम् । तत्र
चतुर्धा संग्रहः । अनुवादो वा, परिमद्धा वा, अर्यवादो वा,
विधिर्विति । तत्र प्राप्तत्वादनुवाद इति चेत्, न ; वैयर्थ्यापत्तेः ।
तर्हि गुणान्तरपरिमद्धास्त्विति चेत्, न, दोषत्रयापत्तेः । चतुर्थे-
ऽहस्यप्राप्तस्यापयणाद्यत्र विधिसितस्य प्रथमार्थोऽयमर्थवाद इति

* ‘अनौकाद्यमैन्द्र’—इति क ।

† त्रिदोषान् अनौकानि ऐन्द्रवायवाद्यत्रशुक्राद्यत्वादि पक्षान् ता अनौकाः ।
तदापि त्रिपरिवृत्तया द्वादशाहान्तर्गतौ प्रायणीयोदयनीयोदरक्षोर्मध्ये
वर्तमानेषु दशसु अहसु दशमव्यतिरिक्तानि नवमङ्गाकाद्यानि, ते पूरि-
तानि भवन्ति । २०६ ए० ३५० अष्टम्यह ।

‡ सूत्रकारवचनतो न्यमिदम् । २०६ ए० अष्टम्यह ।

चेत्, न ; लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादाययणायत्ने यथाविधि-
स्तथेतरयोरपि द्रष्टव्यः । न च प्राप्तत्वादविधिरिति वाच्यम् ; तस्य
विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमात् । रथन्तरादिनिमित्तकयोरेव हि
चोदकेन प्राप्तिः, प्रयोजनन्तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र कापि रथन्त-
रादिनिमित्तत्वाभावेऽप्येन्द्रवायवायवसिद्धिः"—इति ॥

तच्चैवान्यचिन्तितम् (जै० सू० ७६—८२; अधि २४.)—

“ब्यूढोऽपि प्रकृतिः किं वा विकृतिः स्याद् द्विष्टवत् ।

विधिसाम्यादादिमोऽन्यो लिङ्गात्कामविधेरपि ॥

द्विविधो हि द्वादशाहः,—समूढो ब्यूढश्च । तत्र समूढः पूर्व-
मुदाहृतः ; अथ ब्यूढ उदाह्रियते,—ऐन्द्रवायवायौ प्रायणीयोदय-
नीयौ, अथेतरेषां दशानामङ्गामैन्द्रवायवायं प्रथममहः, अथ
शुक्रायमथ द्वे आययणाय, अथेन्द्रवायवायमथ द्वे शुक्राय, अथा-
ययणायमथ द्वे ऐन्द्रवायवाये इति (२७६५० ६पं०) । तत्र समूढस्य
तावत्प्रकृतित्वमविवादम् । तद्वद् ब्यूढोऽपि किं प्रकृतिः, किं वा
विकृतिरिति सग्राये प्रकृतिरिति प्राप्तम् ; कुतः ? विधिसाम्यात्,—
यथा समूढप्रकारः क्रत्वर्थी विहितः, तथा ब्यूढप्रकारोऽपि ; न चात्र
कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयेत । न च
प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्टचरम् ; रथन्तरवृत्तवृष्टयोज्योतिष्टोम-
प्रकारयोस्तद्दर्शनादिति पूर्वपक्षः ॥

ब्यूढः समूढस्य विकृतिः, कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । “ऐन्द्रवायवस्य
वा एतदायतनं यत्तत्पुंमहः”—इति ब्यूढे श्रूयते (२७५५० ६पं०) ।
एतच्च विकृतित्वे सति भवति, नान्यथा । तथाहि । ब्यूढे प्रायणी-

योदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वह.सु यच्चतुर्थम्, तदाययणायत्वादैन्द्र-
वायवस्यायतनम्, समूढे तु तदहर्नवानामङ्गां मध्ये द्वितीयचिका-
दित्वादैन्द्रवायवायम् । तच्च व्यूढस्य विवृतितायां चोदकेन प्राप्यमाणं
विधिसिताययणायत्नस्तुतयेऽनूद्यत इति युक्तम् । किञ्च “यः कामयेत
(वज्रं स्यां) प्र जायेय”-इति (१८७५०२पं०) कामाय व्यूढो विधी-
यते; तथा च समूढवत् क्लृप्तं विध्यभावाद्ध्यन्तरवृद्धत्वेऽप्येव
विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति । ततः समूढस्य द्वादशाहस्य विवृतिषु अह-
र्गणेष्वनयोरन्यतरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः प्रयोजनम्; समूढस्यैवा-
तिदेशः सिद्धान्तः”-इति ॥

तच्चैवान्यच्चिन्तितम् (जे० सू० ८८, अधि० २६) -

“व्यूढे भवादिमन्त्राणामर्थानाञ्च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणामेव वाचः स्यादविशेषेण कीर्तनात् ॥

छन्दसां व्यत्यय प्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्रगाः ।

गायत्र्याद्या विपर्यास्या अर्थेऽपूक्तिः प्रशस्तये ॥

व्यूढे द्वादशाहे भवपवमानतदुभयमन्त्रपरिधिकपालानि चो-
दकप्राप्तानि । तच्च भवमन्त्रेषु सवनचयगतेषु गायत्रीच्छन्दसस्त्रिष्टुप्-
छन्दसो जगतीच्छन्दस इति पदचयं श्रुतम् । तथा पवमानचय-
विपर्येवन्वारोहमन्त्रेषु गायत्रीच्छन्दास्त्रिष्टुप्छन्दा जगतीच्छन्दा
इति श्रुतम् । तथा परिधिस्तावके अर्थवादे पथ्यते-“गायत्रो
मध्यमः परिधित्त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तरः”-इति । तथा
कपालविषय वाक्य पथ्यते-“अष्टाकपालः प्रातरुवनीयः, एकादश-
कपालो माध्यन्दिनीयो द्वादशकपालस्तृतीयसवनिकः”-इति । अचा-

एवादिभिस्त्रिभिः सङ्ख्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तत्पादावरस्यति-
द्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते सति धूढप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमः
पथते—“छन्दाऽसि वा अन्योऽन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् (गायत्री-
त्रिष्टुभस्त्रिष्टुब् जगत्या जगती गायत्र्या)”—इति (२७५५० ४५०) ।
तत्र सश्रयः । सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भवपवमानपरिधिकपालरूपा-
णामर्थानामुभयविधमन्त्रगतच्छन्दावाचिशब्दानां कर्त्तव्यः, किं वा
तेषां शब्दानामेव ? इति ॥

तत्र मन्त्रगतानामेवेति विशेषायवणात्सर्वत्र व्यतिक्रमः इत्याद्यः
पक्षः । तेन गायत्रिशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भवः, त्रिष्टुप्-
शब्दितस्य माध्यन्दिनीयस्य भवस्य स्थाने; माध्यन्दिनीयो जागतस्य
द्वितीयसवनीयस्य स्थाने, जागतो गायत्रस्य प्रातःसवनीयस्य स्थाने ।
तथा बह्विष्यवमानो माध्यन्दिनपवमाने, माध्यन्दिनपवमानस्तृतीय-
सवने, आर्भवपवमानः प्रातःसवने । तथा मथ्यमः स्वविष्टः परिधि-
र्दक्षिणतः, अणीयान् द्राघीयानुत्तरतः, अणिष्ठो ह्रसिष्ठो मथ्यतः ।
तथाष्टाकपालो माध्यन्दिने सवने, एकादशकपालस्तृतीयसवने,
द्वादशकपालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थव्यतिक्रमः । मन्त्रद्वयशब्देष्व-
प्येवं योजनीयम् । इति प्राप्ते, ब्रूमः;—छन्दांसीति वाक्प्राधान्यानां
व्यतिक्रमो नोक्तः, अतो मन्त्रगतानां गायत्र्यादिशब्दानामेव
व्यतिक्रमः । यस्त्वर्येषु गायत्र्यादिशब्दप्रयोगः, स प्रशंसार्थः; भवा-
द्यर्थानां मुख्यच्छन्दस्वाभावादिति राद्धान्तः”—इति ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं द्वादशरात्र
मपश्यत्तमाहर्त्तेनायजत् ततो वै स प्राजायत् यः
कामयेत् प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत् प्रैव
जायते^(१) ब्रह्मवादिनो वदन्त्यऽग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा
अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्रयुज्यत इति चक्षुषी वा
एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनीनिके अग्निष्टोमौ यत् (१)

अग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुज्जीरन् बहिर्धा कनीनिके दध्यु-
स्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे धित्वा
मध्यतः कनीनिके प्रति दधति^(२) यो वै गायत्रीं
ज्योतिःपक्षां वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति
यावग्निष्टोमौ तौ पक्षौ येऽन्तरेष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा
वै गायत्री ज्योतिःपक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा
सुवर्गं लोकम् (२)

एति^(३) प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो यद्
द्वादशरात्रौ यावतिरात्रौ तौ पक्षौ येऽन्तरेष्टावुक्थ्याः
स आत्मा प्रजापतिर्वावैष सन्तसह वै सचेण स्पृणोति
प्राणा वै सत् प्राणानेव स्पृणोति^(४) सर्वासां वा एते
प्रजानां प्राणैरासते ये सवमासते तस्मात् पृच्छन्ति
किमेते सचिण इति^(५) प्रियः प्रजानाम् (३)

उत्थितो भवति य एवं वेद^(१) ॥ ६ ॥

य^(२)ल्लोकं^(३) प्रजानां^(४) * पञ्च च ॥ ६ ॥

अष्टमेऽनुवाके द्वादशाहस्य ब्रूढप्रकारो निरूपितः; अथ नवमे द्वादशाहस्याहर्विंशेषा उच्यन्ते । तत्रादौ द्वादशाहं विधत्ते— “प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति, स एतं द्वादशरात्रं सपश्यत्, तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै स प्राजायत, यः कामयेत प्रजायेयेति, स द्वादशरात्रेण यजेत, प्रैव जायते^(५)”—इति ॥

अथ प्रश्नोत्तरमुखेन प्रथममहर्विंशत्ते— “ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्रयुज्यत इति, चतुष्पौ वा एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ, कनौनिके अग्निष्टोमौ, यदग्निष्टोम पूर्व प्रयुञ्जीरन् वहिर्धा कनौनिके दध्युत्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यते, चतुष्पौ एव यज्ञे धित्वा मध्यतः कनौनिके प्रति दधति^(६)”—इति । अग्निष्टोम प्रायणं प्रथमभावि येषां सोमयागानाम्, ते ‘अग्निष्टोमप्रायणा.’ । अत एवास्य काण्डस्याद्यानुवाकेऽभिहितम्— “तस्मादाहुर्ज्यैष्ठयज्ञ इति”—इति (१४८ पृ० ६ प०) । एवं सति तमग्निष्टोम परित्यज्य द्वादशाहस्य प्रथमेऽङ्गि कस्मात् कारणादतिरात्रं प्रयुज्यते ? इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमेव माहुः । पुरुषस्यानीयस्य द्वादशाहयज्ञस्य चतुर्गोत्रकस्यानीयावतिरात्रौ, कनौनिकास्यानीयावग्निष्टोमौ । कृष्णमण्डलस्य मध्ये यदवान्तरं पृथङ्मण्डलमतिरूपम्, तद्गर्गनशक्तिस्थानम्; सेय

* “अग्निष्टोमो यत्[१] स्वर्गं लोक[२] प्रिय प्रजानाम्”—इति क, ख, ग ।

कनौनिकेत्युच्यते । एवं सति यदि यजमानाः प्रथममग्निष्टोमं प्रयुञ्जीरन्, तदानीमाधारभूतं गोलकं विना बहिरेवाकाशप्रदेशे कनौनिके स्थापयेयुः । तस्मात्कारणादतिरात्र एव प्रथमेऽग्निं प्रयोक्तव्यः । तथा सति पुरुषरूपे द्वादशाहयज्ञे गोलकद्वयं प्रथमं स्थापयित्वा तन्मध्ये कनौनिकाद्वयं स्थापयन्ति ॥

तदेवं प्रथममहर्विधायानन्तरभावीनि दशाहानि पञ्चरूपं परिकल्प्य विधत्ते—“यो वै गायत्री ज्योति पक्षां वेद, ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति, यावदग्निष्टोमौ तौ पक्षौ, येऽन्तरेष्टाबुक्थ्याः स आत्मैषा वै, गायत्री ज्योति पक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति^(१)”—इति । अष्टाक्षरपादा गायत्रीमष्टसङ्ख्यापेतमुक्थ्यरूपमहरष्टकं पक्षिरूपत्वेन परिकल्प्य तद्रूपा गायत्रीत्युच्यते । ज्योतीरूपौ पक्षौ यस्या गायत्र्या, सा ‘ज्योति.पक्षा’ । तादृशी यो यजमानो वेद, स यजमान. पञ्चरूप ज्योतिरेव स्वर्गमार्गप्रदर्शनाय भासकं दीपकं कृत्वा, तेनानुष्ठितज्योतिराख्येन प्रकाशेन स्वर्गं प्राप्नोति । कौ तौ पक्षौ ? किं तस्याः पक्षिरूपाया गायत्र्या. स्वरूपम् ? इति, तदुभयमुच्यते—द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीयाख्ये प्रथमोत्तमे अहनी विहाय मध्यवर्त्तिनो दशरात्रस्याद्यन्तयोरङ्गोरनुष्ठेयौ यावदग्निष्टोमौ तौ पक्षस्थानीयौ, ये च तयोरग्निष्टोमयोरभ्यन्तरेष्वष्टसङ्ख्याकेष्वहसूत्रनुष्ठेया अष्टाबुक्थ्याः, सोऽयमुक्थ्यमष्ट. पक्षिरूपाया गायत्र्याः ‘आत्मा’ शरीरम् । एतादृशानि दशाहानि कुर्यादित्यर्थः । ‘एषा वै’—इत्यादि प्रतिपादितस्यार्थस्योपसंहारः ॥

सोऽयं द्वादशरात्रो दिविधः,—सत्वरूपोऽह्निरूपश्च । तत्र सच-

रूपं तावद्विधातुं प्रक्षौति — “प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो
 यद् द्वादशरात्रोः चावतिरात्रौ तौ पक्षौ, येऽन्तरेष्टाबुक्त्थाः स
 आत्मा; प्रजापतिर्वावैष सन्सद्गु वै सत्रेण स्पृणोति, प्राणा वै
 सत्प्राणानेव स्पृणोति^(१)” — इति । योऽयं द्वादशरात्रोऽस्ति, सोऽयं
 द्वादशभिः प्रकारैराविर्भूतः प्रजापतिरेव । तस्य च प्रजापतेः
 पक्षिरूपत्वं परिकल्प्यते । पूर्वपक्षत्वेन निरूपितयोरग्निष्टोमयोः
 समीपवर्त्तिनौ प्रथमद्वादशयोरङ्गोरनुष्ठेयौ प्रायणीयोदयनीयाख्यौ
 चावतिरात्रौ*, तावपि पचाग्रस्थानीयत्वात्पक्षावेव । अग्निष्टोमसहि-
 तयोरतिरात्रयोः पक्षयोर्मध्ये येऽष्टाबुक्त्थाः, सोऽयमुक्थ्यसङ्घः पक्षि-
 रूपस्य प्रजापतेः शरीरम् । ‘एषः’ एवंविधो द्वादशरात्रो यद्योक्त-
 कल्पनया द्वादशविधः† । प्रजापतिरेव स्वकीयेन सचरूपप्रयोगेण
 ‘सद्गु स्पृणोति’ सच्छब्दवाच्यं यदस्ति, तन्प्रीणयत्येव । किं तदाच्य-
 मिति, तदुच्यते — प्रजानां प्राणा एव सच्छब्दवाच्याः; जन्मान्तरे-
 ऽप्यनपायेन सङ्गावात् । अतः सच्छब्दवाच्यान् प्राणानेव प्रीणयति ॥

अथ प्रस्तुतं सचरूपं विधत्ते — “सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणै-
 रासते, ये सचमासते; तस्मात् पृच्छन्ति किमेते सचिण इति^(२)”
 — इति । ‘ये’ यजमाना द्वादशाहररूपं ‘सचम्’ ‘आसते’ अनु-
 तिष्ठन्ति । आसिधातुः सचविषयेऽनुष्ठानमुपलक्षयति? । ते यज-
 मानाः सर्वासां प्रजानां प्राणैरेव निमित्तभूतैरनुतिष्ठन्ति । एत-

* “उभयतोऽतिरात्रम्” — इति कात्या० श्रौ० १२. १. ६ ।

†, ‡ रे० ब्रा० ४. १. १. (ए० सो० सु० २भा० ३६६ ए०) वक्ष्यम् ।

§ “आसत उपयन्तीति सचलिङ्गम्” — इति कात्या० श्रौ० १२. १. ५ ।

दनुष्ठानेनैव जगन्निर्वाहहेतुना प्राणाः प्रीता भवन्तीत्यर्थः । यस्मात्
सचानुष्ठानं प्राणानां प्रीतिहेतुः, 'तस्मात्' सर्वे जना अनुष्ठातॄन्
दृष्ट्वा किमेते सचिणः? इत्येवमादरेण साक्षर्याः पृच्छन्ति । अतः
प्रप्रस्तमिदं सचमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥

अथ वेदनं प्रशंसति —“प्रियः प्रजानामुत्थितो भवति य एवं
वेद(१)”-इति । सचस्य वेदिता सर्वासां प्रजानां प्रियो भूत्वा
जगत्पुत्रोऽवतिष्ठते ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

न वा ए॒षोऽन्यतो॑ वै॒श्वान॒रः सु॒व॒र्गाय॑ लो॒काय॑ प्राभ॒-
वदू॒र्ध्वो ह॒ वा ए॒ष आ॒त॒त आ॒सी॒त्ते दे॒वा ए॒तं वै॒श्वान॒रं
प॒र्यो॒हन्त्सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॑ प्रभू॒त्या(१) ऋ॒त॒वो वा ए॒तेन॑
प्र॒जाप॑तिमयाजयन् ते॒घ्रा॒र्धो॒दधि॑ तद्भो॒ति ह॒ वा
ऋ॒त्विष्णु॑ य एवं वि॒द्वान् द्वा॒द॒शा॒हेन॑ यज॒ते(२) ते॒ऽस्मि॒-
नै॒च्छन्त॑ स र॒स॒म॒हं व॒स॒न्ताय॑ प्राय॑च्छद् (१)

यवं ग्री॒ष्मायौ॑प॒धीर्व॒र्षाभ्यो॑ ब्री॒ही॒च्छ॒रदे॑ माप॒ति॒लौ
ह॑मन्त॒शिशि॑राभ्यां(३) तेनेन्द्रं प्र॒जाप॑तिरयाजय॒त्ततो॑ वा
इन्द्रं इन्द्रो॑ऽभवत्तस्मा॒दाह॑रानुजाव॒रस्य॑ य॒ज्ञ इति॑ स
द्येतेनाग्रे॑ऽयज॒ते(४) य ह॒ वै कु॒ण॒प॒म॒प्ति यः स॒चे प्र॑ति-

गृह्णाति^१ पुरुषकुणपमंश्चकुणपं गौर्वा अन्नं येन पाचे-
णान्नं विभ्रति^२ यत्तन्न निर्णेनिजति^३ ततोऽधि (२)

मलं जायतु^(१) एक एव यजेतैको हि प्रजापति-
राधोद्^(२) द्वादशरात्रीर्दीक्षितः* स्याद् द्वादशमासाः
संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वावैष एष ह
त्वै जायते यस्तपसोऽधि जायते^(३) चतुर्धा वा एता-
स्तिस्तिस्तिस्त्रो रात्रयो यद् द्वादशोपसदो याः प्रथमा
यज्ञं ताभिः सम्भरति या द्वितीया यज्ञं ताभिरा
रभते (३)

यास्तृतीयाः पात्राणि ताभिर्निर्णेनिक्ते याश्चतुर्थी-
रपि ताभिरात्मानमन्तरतः शुन्यते^(४) यो वा अस्य
पशुमत्ति मांसं सोऽति यः पुरोडाशं मस्तिष्कं स
यः परिवापं पुरीषं स य आज्यं मज्जान् स यः
सोमं स्वेदं सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्या निष्पदः
प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रति गृह्णाति तस्माद्
द्वादशाहेन (४)

न याज्यं पाप्मनो व्यावृज्यै^(५) ॥ १० ॥

अयच्छ^(१)दधि^(२) रभते^(३) द्वादशाहेन^(४) दत्वारि

च ॥ १० ॥

* "दीक्षित" - इति निर्विसर्गपाठ क ख-पुस्तकयोः ।

नवमेऽनुवाके द्वादशाहगतान्येकादशाहानि विहितानि; अथ दशमे द्वादशमहर्विधत्ते — “न वा एषोऽन्यतोवैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय प्राभवदूर्ध्वा ह वा एष आतत आभीत्ते देवा एतं वैश्वानरं पर्यौहन्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभृत्यै” (१) — इति । वैश्वानराख्येनाग्निना दृष्टत्वादतिराचो ‘वैश्वानरः’ । ‘अन्यतः’ एकस्मिन्नेव भागे वैश्वानर-ग्रन्धवाथ्योऽतिराचो यस्य द्वादशाहस्य, सोऽयम् ‘अन्यतोवैश्वानरः’ । आदावेवातिराचयुक्तो न त्ववमान इत्यर्थः । एतादृशः ‘एषः’ द्वादशाहः स्वर्गलोकं मत्पादयितुं न समर्थः । कुतो न समर्थ इति, तदुच्यते — ‘एषः’ द्वादशाह ऊर्ध्वाभिमुखः अतिविस्तृत आभीत् ; तस्मादवमाननियामकाभावात् । अतोऽयमपर्यवमितः सन् स्वर्गस्य प्रभु-नांभीत् । तदानौ देवाः ‘एतं’ वैश्वानरग्रन्धवाथ्यमतिराचं ‘पर्यौहन्’ परितोऽवमानस्थाने नियामकत्वेन स्थापितवन्तः । अतोऽतिराचेण नियमितत्वादेतावानयं द्वादशाह इति तापरिमाणस्य पर्यवमित-त्वात् स्वर्गलोकं मत्पादयितुमय प्रभुर्भवति । तस्मादुपरिष्ठादति-राचः कर्तव्य इति विध्युच्यते ॥

अथैतस्मै द्वादशाहस्याहीनरूपतां विधत्ते — “एतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजयन् तेष्वाग्नीं दधि तदुप्नोति ह वा अत्विषु य एवं विद्वान् द्वादशाहेन यजते (१)” — इति । पुरा कदाचिदमन्ताघृतवो देवा अत्विजो भूत्वा ‘प्रजापति’ यजमानम् ‘एतेन’ द्वादशाहेन अयाजयन् । तेन द्वादशाहेन स प्रजापतिः ‘तेषु’ अतुषु मध्येऽधिकां मयर्हिं प्राप्नोत् । तददन्त्योऽप्यत्विषु मध्ये द्वादशाह्यागेन मयर्हिं प्राप्नोति । पूर्वप (६८०४० १५ पं०) यजमानस्य उक्तादासिषोदमया

विधानाच्च द्वादशाहस्य सत्रत्वम् ; इह तु यजमानैकत्वाद्यजति-
चोदनया विधानाच्चाहीनत्वमिति विशेषः* ॥

तमिमं द्वादशाहं प्रशंसितुं पूर्वोक्तामेव प्रजापतेः समृद्धिं
प्रपञ्चयति —“तेऽस्मिन्नैच्छन्त, स रसमह वसन्ताय प्रायच्छद्, यवं
घौष्मायौषधीर्वषांभो म्रीक्षीञ्छरदे, मापतिलौ हेमन्तशिशिरा-
भ्याम्^(१)”- इति । ‘ते’ वसन्ताद्या चतवः ‘अस्मिन्’ समृद्धे प्रजापतौ
भागमैच्छन् । ‘स.’ च प्रजापतिर्वसन्ताय ‘रसम् अह’ सर्वमपि भोग्य-
वस्तुगतं सारं दत्तवान्, वसन्तकाले हि भोगातिशयः प्रसिद्धः ।
तथा यवादीन् धान्यविशेषान् घौष्मादिभ्यः प्रायच्छत्, ते हि
तत्तत्काले प्रभृता भवन्ति । एवमुत्कर्षहेतुत्वेन द्वादशाहः प्रशस्तः ॥

अथापकर्षनिवारकत्वेन द्वादशाहं प्रशंसति —“तेनेन्द्रं प्रजापति-
रयाजयत्, ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत्, तस्मादाङ्गरानुजावरस्य यज्ञ
इति स ह्येतेनायेऽयजत^(२)”- इति । इन्द्र उत्तमत्वेनायजभ्रातृवत्
पूज्योऽपि सन्, पुरा कदाचित् अनुजवद्वरः, सर्वैर्देवैस्तिरस्क्रिय-
माणो भूत्वा तत्परिहारोपायं वेदितुं प्रजापतिमुपसेवितवानित्ये-
तावदत्र बहिरेव द्रष्टव्यम् । अत एवान्यत्रास्मात् —“इन्द्रो वै
देवानामानुजावर आसीत्, स प्रजापतिमुपाधावत्”- इति (६. ६.
११. २.) । ‘स.’ च प्रजापतिः ‘तेन’ द्वादशाहेनेन्द्रमयाजयत् ।
ततो द्वादशाहप्रभावादयमिन्द्रस्तदानीम् ‘इन्द्रोऽभवत्’ स्वकीय-
परमैश्वर्यलक्षणमिन्द्रत्व प्राप्तवान् । तस्माद् याज्ञिकाः “आनुजा-

* “यजत इत्यहीनस्य”- इति कात्या० श्रौ० १२. १. ५ ।

† ये० ब्रा० ४ ३ ३. (ये० सो० सु० २ भा० ४७३ ए०) द्रष्टव्यम् ।

राध्नात्^(१)—इति । प्रजापतेरेकस्यैव समृद्धिरभूत्, न तु याजकाना-
मृत्नानाम् । तस्मादेकस्य कर्तृत्वात् फलभाक्त्वाच्चाद्यौनत्यं सिद्धम् ॥

अथ दीचाविशेष विधत्ते—“द्वादशरात्रौर्दोक्षितः स्यात्, द्वादश-
मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्वावैष; एष ह तै-
जायते यस्तपसोऽधि जायते^(२)”—इति । द्वादशसंख्योपेतानां मासानां
संवत्सररूपत्वात्, संवत्सरस्य च प्रजापतिसृष्टत्वेन प्रजापतिरूपत्वात्,
‘एषः’ यजमानो द्वादशदीचायोगात् प्रजापतिरेव भवति । किञ्च
यत् पूर्वं मातापितृभ्या जननं न तन्मुख्यम्, किन्तु ‘यः’ यजमानो
दीचारूपात् ‘तपसः’ अधिजायते, एष एव हि ‘जायते’ मुख्य-
जन्मवानित्यर्थः ॥

अथोपसद्विशेष विधत्ते—“चतुर्धा वा एतास्तिस्त्रस्तिस्त्रो रात्रयो,
यद् द्वादशोपसदो, याः प्रथमा यज्ञ ताभिः सम्हरति, या द्वितीया
यज्ञं ताभिरा रभते, यास्तृतीयाः पात्राणि ताभिर्निर्णैः निक्ते, या-
श्चतुर्थीरपि ताभिरात्मानमन्तरतः शुन्धते^(३)”—इति । अत्रानुष्ठेया
द्वादशदिनमाध्या उपसदो याः सन्ति, तास्तिस्त्रस्तिस्त्रः एकैक-
राशि रूपेण चतुर्धा विभज्यन्ते । तत्र प्रथमराशिगताभिस्तिस्त्रभि-
र्यज्ञमाधनसम्पादनं भवति, द्वितीयराशिगताभिस्तिस्त्रभिर्यज्ञमुप-
क्रमते, तृतीयराशिगताभिस्तिस्त्रभिर्यज्ञपात्राणि शोधयति, चतुर्थ-
राशिगताभिस्तिस्त्रभिः स्वात्मनोऽन्तःशुद्धिं करोति ॥

पुनरपि सत्रे दक्षिणाप्रतिग्रहलोभातिशयेन प्रसक्तिं निन्दति
—“द्यौ वा अस्य पशुमन्ति मा२म२ सोऽन्ति, यः पुरोडाश

* पदपाठदर्शनादवगम्यतेऽत्र “तु वै”—इत्यवग्रहः कार्य इति ।

मस्तिष्कः स, यः परिवापं पुरीषः स, य आज्यं मज्जानः स,
 यः सोमः खेदः सोऽपि ह वा अस्य ग्रीर्षण्या निष्पदः प्रति
 गृह्णाति, यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति, तस्माद् द्वादशाहेन न याज्यं
 पाप्मनो व्यावृत्त्यै^(८)—इति । ‘यः’ पुमान् द्वादशाहस्यैव दक्षिणां
 प्रतिगृह्णाति, सोऽयं यदा स्वयं सोमयागं करोति, तदा तदीय-
 यागे योऽन्य ऋत्विक् भूत्वा तस्य प्रतिग्रहीतुः सम्बन्धिनमग्रीपोमी-
 यादिपशुहविःशेषम् ‘अत्ति’, ‘सः’ ऋत्विक् पुरुषादिमांसभक्षणसमं
 प्रत्यवार्यं प्राप्नुयात् । यस्तदीययागे पुरोडाशशेषमत्ति, सः ‘मस्तिष्कः’
 पुरुषादिशिरोगतमांसं भक्षितवान् भवति । यः ‘परिवापं’ लाजरूप-
 हविःशेषमत्ति, सः पुरीषमेव भक्षितवान् भवति । यस्तदीययागे
 ‘आज्यम्’ द्वादशाभागं भक्षयति, स मज्जानं भक्षितवान् भवति ।
 यस्तदीययागे सोमशेषं भक्षयति, स खेदं भक्षितवान् भवति ।
 किञ्च ‘सः’ प्रतिग्रहीता स्वयमपि ‘अस्य’ द्वादशाहकर्तुः ‘ग्रीर्षण्याः’
 शिरस्युत्पन्नाः ‘निष्पदः’* द्वारैर्निर्गच्छन्तीर्मलिनजातीः प्रतिगृह्णाति ॥

अथ वैतद्वाक्यं सर्वमहीनद्वादशाहविषयं व्याख्येयम् । तदानीं “यो
 वा अस्य पशुम्”—इत्यादेरयमर्थः—‘यः’ कश्चिदृत्विग्भूत्वा अहीन-
 रूपद्वादशाहे पशुहविःशेषमत्ति, सोऽयम् ‘अस्य’ यजमानस्यैव मांस-
 मत्ति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । यस्मादहीनद्वादशाहे दक्षिणाप्रति-
 ग्रहोऽनिषिद्धः, तस्मात्कारणादृत्विग्भूत्वा द्वादशाहेन यजमानं न
 याजयेत् ; तदेतदंयाजनं पाप्मनो व्यावृत्त्यै सम्पद्यते† ; याजने तु

* ‘निष्पदः निर्गच्छन्तः’—इति ऋ० सं० १०. १०२. ६. सा० भा० ।

† ‘निष्पत् निरुद्धम्’—इति तै० व्या० ४. ३. १. सा० भा० ।

‡ “निरुद्धैः”—इति क ।

शास्त्रोक्तं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । सचाहीनयोरेतावान् विगेषः,—सर्वे
तु स्वयमपि यजमानत्वात् प्रतिग्रह एव नास्ति, अहीने तु विद्य-
मानस्य प्रतिग्रहस्य दुष्टत्वात् प्रतिग्रह्य प्रायश्चित्तं कर्त्तव्य मिति ॥

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य षष्ठपादे (जै० सू० ५८, ६० ;
अधि० १६.) चिन्तितम्—

“अहीनसवयोर्लक्ष्मभेदो नास्त्यस्ति वा ? न हि ।

आवृत्तिमाभ्यादाद्यः स्वादिष्यामिभ्यां तयोर्भिदा ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सवत्वं च* । तत्रैवं चिन्त्यते—
किमहीनसवयोर्लक्ष्मभेदो नास्ति, उतास्ति ? इति । तत्र नास्तीति
तावत् प्राप्तम् । कुतः ? ज्योतिष्टोमावृत्तिरूपस्य समानत्वात् ; यथा
द्विराचादीनामेकादशराचान्तानामहीनानाम् आवृत्तौ ज्योतिष्टोम-
स्वरूपम्, तथा त्रयोदशराचादीनां सचाणामिति प्राप्ते, ब्रूमः—
“आसीरन्”, “उपेयुः” इति चोदनादयं यजमानवज्रत्वञ्च सवत्सव-
णम्, यजतिचोदना यजमानवज्रत्वनियमाभावश्च^१ अहीनसवणम्^२ ;
वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारादिति राङ्गान्तः^३—इति ॥

* “अथ द्वादशाहा सवेयुः, सचाण्यहीना वा”—इति व्याघ० श्रौ० १०.
५. १, २ । “द्वादशाह सवत्सवोत्तय” —इत्यादि कात्या० श्रौ० १२. १. ४ ।

† तानि चाहीनानोह १६५—२६५ एतेषु विहितानि द्रष्टव्यानि ।

‡ तानि चेहोपरिष्ठात्तुलोपपतुर्धर्मपाठकयोर्विधायमानानि ।

§ तद्यथा—“त्रयोदशराचमासते”, “चतुर्दशराच मासते”—इत्यादि
२ प्र० ४, ४ । “द्वादशाहमद्विक्रामा उपेयुरिति तथा त्रयोदशराच
मासोरिति मत्तन्त्रम्”—इति कात्या० श्रौ० १२. १. ५ अ० या० ।

|| “यजमानवज्रत्वचोदनाभावश्च”—इति म० पाठ ।

॥ “द्विराचोद यजते”, “अग्निष्टोमेन वज्रतयाजयत्” (“त्रिरात्रस्याग्निष्टोम
एव प्रथममह”) —इत्यादि १६५, १०६ (१०४) ए० ।

तत्रैव (जै० सू० ४५-५०; अधि० १४.) अन्यचिन्तितम्—

“सत्रमेकः करोत्याहो बहवः? प्रकृताविव ।

एकः कुर्यादिहासौरजित्युक्त्वा बहवो मताः ॥

द्वादशाहादिसत्रस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः*; तत्र कर्षेक्यात् चोद-
केन सचेऽपि कर्षेक्ये प्राप्ते, प्रत्यक्षवचनात्† बहवोऽभ्युपेयाः”—इति ॥.

तत्रैव (जै० सू० ५१-५८; अधि० १५.) अन्यचिन्तितम्—

“अवलिजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवोत? चोदकात् ।

अन्ये; यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥

अत्र सचे, किं यजमानेभ्यो यतिरिक्ता अवलिजः कर्त्तव्याः, किं
वा यजमाना एवलिजः? ज्योतिष्टोमे यजमानादन्येषामवलिक्त्वाद-
चाप्यन्ये स्युरिति प्राप्ते, ब्रूमः— “ये यजमानास्त अवलिजः”—इति .
प्रत्यक्षवचनात्, “अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः”—इति दक्षिणा-
राहित्यश्रवणात्‡, “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति
तत उद्गातारम्”—इत्यादिना॥ ब्रह्मोद्गाधादिसमाख्यासंयोगदीक्षा-
संयोगयोरालिङ्ग्ययजमानद्योतकयोः प्रतिभानाच्च, यजमाना एव
अवलिजः”—इति ॥

* ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतित्वं मी० जै० सू० ८. १. ३-१०. अधि० ३.
द्वितीयवर्णके वर्णितम्; उद्धृतञ्च तत् पुरस्तादिवैव (२भा० २४५, २५३ पृ०) ।

† “अङ्गिरसो वै सत्र मासते”, “ये सत्र मासते” १६५, २८० पृ० ।

‡ “यजमानाः सर्वे सत्रेषु”—इति कात्या० श्रौ० १२. १. ० । ऐ० ब्रा०
४. ४. ४. सा० भा० (३ भा० ३८० पृ०) ।

§ “अदक्षिणानि च सामियोगात्”—इति कात्या० श्रौ० १२. १. ८ ।
अपि शत० ब्रा ३. ४. २. १५. प्रत्यक्षम् ।

॥ शत० ब्रा० १२. १. १. १-१०; कात्या० श्रौ० १२. २. १५ ।

तत्रैव द्वितीयपादे (जे० सू० ३४; अधि० १०.) चिन्तितम्—

“अतिजां वरणं सचे कार्यं नो वा १ ऽत्र सोमवत् ।

कार्यम्, मैवं स्वकर्मत्वात् क्रयार्था* प्रकृतौ वृत्तिः ॥

“अग्निर्मे होता”—इत्यादिमन्त्रैः † सोमे अतिजां वरणमाप्नातम्, सोमवत् सचेऽपि तत्कार्यम्, अन्यथा वरणरहितानामतिक्लाभा-
वात्सवं न सिध्येत् । अत एव तत्सिद्धये सचप्रकरणे “ये यजमा-
नास्त अतिज.”—इति स्तुत.प्रवृत्तानपि यजमानाननूद्य वरणरहि-
तानामतिक्लां तेष्वधातव्यमिति विदधाति । तस्मादतिग्वरणं सचे
कार्यम् । मैवम्, सचं धानुष्ठादृणां सर्वेषां स्वकर्म, न हि स्वकर्मणि
क्रयार्थं वरणमपेक्ष्यते, क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् । दानमेव
क्रयार्थम्, वरणं तदृष्टार्थमिति चेन्न, वरणस्य भविष्यदानसूचनेना-
त्साहजननार्थत्वात् । अन्यथा वरणकाले “कश्चित् कल्याणो
दक्षिणा.”—इति॥ अतिजां प्रश्नः कथं सङ्गच्छेत । न च अतिक्ला-
सिद्धिः” शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यम्—अतिक्लां नाम किं कर्म-
करत्वमुत यागकर्तृत्वमिति । आद्ये कर्मकराणां स्वामिलाभावेन “ये
यजमानास्त अतिज.”—इति वचन विरुध्येत, द्वितीये तु स्तुत एव

• “क्रयार्था”—इति ख ।

† “व्याप० श्रौ० १०. १ १४, सा० यङ्० ब्रा० २ १० ।

‡ “वरणसाध्यमतिक्लम्”—इति घ ।

§ “क्रयार्थे”—इति ख ।

॥ “त एष्यति क अतिज ? के याजयन्ति ? कश्चिन्नाहौन ? कश्चिन्न न्यस्त
मातिर्ग्यं ? कश्चित् कल्याणो दक्षिणा”—इति व्याप० श्रौ० १०. १ ३ ।

॥ “सचासिद्धिः”—इति ग, घ ।

यागं कर्तुं प्रवृत्तत्वाद् वरणमन्तरेणाप्युत्पिक्कं सिध्यतीति ईदृशमेवा-
त्विज्यं वचनेन विधीयते । तस्माद्दानवद् वरणं सचे लुप्यते”-इति ॥

तत्रैव (जै० सू० ३५-३८, अधि० ११.) अन्यच्चिन्तितम्—

क्रयः कार्यो न वा सचे? निषेधात् क्रीतिकल्पनम्* ।

नित्यानुवादे नाकृतेर्नां क्रयो वरणं तथा ॥

यथासत्कारपुरस्सरम् “अग्निर्होता”-इत्यादिमन्त्रेणां प्रार्थना-
वरणम् । तच्च वरणं चिकीर्षुर्यजमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं
ब्रूयात्, “तेभ्यः सोमं प्राह”-इत्यापस्तम्बवचनात् (श्रौ० १०. १. २.) ।
सोमाभिधानप्रकारस्यात्र कल्पे दर्शितः—“ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोम-
संख्येन रथन्तरष्टुभेन गवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये, तत्र मे त्वमु-
द्गाता भव”-इति । तत्र देयदक्षिणाद्रव्यनिययेन ब्राह्मणाः
स्वकीयाः कर्मविशेषे नियोक्तुं योग्या भवन्ति । सोऽयं क्रयः । स च
प्रकृताविव सचे कार्यः । न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देय-
द्रव्यनियये लुप्ते सति, तस्मात्तः क्रयोऽपि लुप्येतेति शङ्कनीयम् ;
निषेधमुपजीव्य क्रयानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथाहि—“न
ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो, न हिरण्यम्”-इति सचे गवादिदानं
निषिध्यते; स च निषेधः सत्यां प्रसक्तौ सम्भवति†, ततः सोमे
देयद्रव्याणां सचे दानप्रसक्तिरभ्युपेया । सोमे च देयद्रव्याण्येवं
श्रूयन्ते—“गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च ग्रीहयश्च यवाश्च

* “कृतिकल्पनम्”—इति ख, ग, घ ।

† “नाप्रप्तेर्न”—इति ग । “नालुप्तेर्न”—इति घ ।

‡ व्याप० श्रौ० १०. १. २ । सा० यङ्० ब्रा० २. १० ।

§ “स च निषेधोऽसत्या प्रसक्तौ न सम्भवति”—इति क ।

तिल्लस्य माषास्य०—० तस्य द्वादशः शतं दक्षिणा”-इति-
 (ता० ब्रा० १६.१.१०.) । तत्र गोक्षिरण्यादीनां विधेयतो निषेधेन
 द्रव्यान्तराणां चोदकप्राप्तानामभ्यनुज्ञा प्रतीयते, ततो देयद्रव्य-
 सङ्गावात् क्रय कर्त्तव्य इति पूर्वः पक्षः । “न ह्यत्र गौर्दीयते”-
 इत्यनेन निषेधो न विधीयते, किन्तु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त
 एव दानाभावोऽनूद्यते । “अदक्षिणानि सचाणीत्याहुः”, न ह्यत्र
 गौर्दीयते”-इति श्रुतौ परोक्षपन्यासस्य प्रसिद्धवाचक-हि-शब्दस्य
 प्राप्तिगमकत्वात् । तस्माच्चित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद् वरण-
 वत्तदविनाभूतः क्रयोऽपि न कर्त्तव्य”-इति ॥

तत्रैव (जै० सू० ६१, अधि० २६.) अन्यच्चिन्तितम्—

“आचेयदानर्तुयाज्यावृत्तौ सत्रेषु नाचरेत् ।

कुर्याद्वा? ऽऽनतिलोपान्नो धर्मार्थं क्रियतां दयम् ॥

प्रकृतौ “क्षिरण्यामाचेयाय ददाति”-इति श्रुतम्, ऋतुयाज्या-
 वरणं चास्ति, तदुभयं सत्रेषु न कर्त्तव्यम्, द्वारभूताया आनते-
 लुप्तत्वात् । यद्यप्याचेयः कर्मकरेभ्यो बद्धिर्भूतस्तथापि तद्दानेन यज-
 मानस्यौदार्यं पश्यन्तो धनकामा ऋत्विज आनता भवन्ति; वरणस्य
 चानत्यर्थत्वमृत्विग्वरणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धम्, तस्मादानत्यर्थमुभयं
 नाचरेदिति पूर्वः पक्षः । प्रथमवरणेनेवानतिमिद्धेः कालान्तरे
 वरणमदृष्टार्थम् । धनकामानामपि कर्मकराणां प्रारम्भकाले स्वय-
 मङ्गीकृताया ऋतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्याचेयदानदर्शनं नान-
 तिकरम् । तस्माददृष्टार्थमुभयं कर्त्तव्यम्”-इति ॥

पष्ठाध्यायस्य षष्ठपादे (जै० सू० १६-२३; अधि० ३.) चिन्तितम्—

“सर्वं वर्णवयस्योत विप्रस्यैवाविशेषतः ।

वयस्य, मैवं, स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥

“अद्विकामाः सर्वमासीरन्”—इत्यत्र* विप्रा इति विशेषो न श्रूयते, तस्माद्वर्णवयस्य सर्वाधिकार इति चेत्, मैवम्, विप्राणामेवाविज्यमिति दादगे वक्ष्यते†,—अद्विकार्यं यजमानाः सर्वे समाम्नाताः,—“ये यजमानास्त अद्विज ”—इति‡, तस्माद्विप्राणामेव सर्वम्?—इति ॥

तत्रैव (जै० सू० १-२१; अधि० १.) अन्यच्चिन्तितम्—

“भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सर्वेऽधिकारिणः ।

तुल्यकल्पा एव वा ?ऽऽद्यो वसिष्ठादिविधानतः ॥

नरागंसोऽद्यङ्गतया स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ।

नारागंसविधौ सन्निकर्षात् सादृश्यतोऽन्तिमः ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते,—राजन्यवसिष्ठादीनां नरागंसो द्वितीयः प्रयाजः, तन्नूनपादन्येषाम्॥ । तत्र वसिष्ठाचि-

* “ते सर्वा अद्वि मांभुवन्, सर्वा अद्वि अभुवन्ति, य एता उपयन्ति”—इति ता० ब्रा० २३. १. ५। “अद्विकामा उपेयुः”—इत्यादि च तत उत्तरम् (२३ १.) ।

† जै० सू० १२ अ० ४ पा० ४१-४६, अधि० १५ इष्टव्यम् ।

‡ “तस्मात्त वरुणभरुणनिमित्तमृत्विक्कम्, किन्तु अद्विपञ्चननिमित्तम् । यतः सर्वेऽपि सन्त्यद्विजस्तद्विशेषाद्याध्वर्यादयः सन्त्येव; ते तु यजमाना श्व नान्ये”—इति कात्या० श्रौ० १. ६. १२. या० ४० ।

§ “सर्वाणि ब्राह्मणानां मृत्विक्श्रुते”—इति कात्या० श्रौ० १. ६. १३ ।

॥ कात्या० श्रौ० १. ५. २१, २२; ३. २. १-८ ।

वध्यश्चगुनककण्वकश्चपसद्धृतिगोचोत्पन्ना ये नराशंसप्रयाजवन्तः, ये चान्ये तनूनपाद्ययाजकाः, त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः सचेऽधिकारिणः स्युः । कुतः ? नराशंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात् । तथा सति सचिणां मध्ये केषाञ्चित् वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं सिध्यतीति प्राप्ते, ब्रूम — वासिष्ठादीन् यजमानानुद्दिश्य नराशंसो विधीयते, तथा सति विधायकपदगतस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वात् सन्निकर्षः, वसिष्ठादिविधौ तु पदान्तरोपात्तत्वात् विप्रकर्षः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नराशंसविधौ नराशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां साहुष्य मितरेषां तु वैगुण्यम् । तनूनपादनुष्ठाने तु वैपरीत्यम् । सर्वथा भिन्नकल्पानां सर्वेषां साहुष्यं न सिध्यति । अतः साहुष्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिणः”- इति ॥

तत्रैव (जै० सू० २४-२६, अधि० ४.) अन्यच्चिन्तितम्—

“विप्रस्य सत्रं सर्वस्य, वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ।

वैश्यामित्रस्यैव वा ? ऽऽथ ऋद्धीच्छुत्वेन, मध्यमः ।

ब्रह्मत्वाय, क्षत्रवासिष्ठो ब्रह्मा वा स्तोमभागतः ।

वैश्यामित्रममानानामेव होत्वसिद्धये ॥

ऋद्धिकामस्य सत्रं विहितम्, ब्राह्मणास्य सर्वे ऋद्धिं वाञ्छन्ति, तस्माद्विप्रस्य सर्वस्य सत्राधिकार इत्याद्यः पक्षः । “वासिष्ठो ब्रह्मा भवति”- इतिवचनात्*, अत्रासिष्ठस्य ब्रह्मत्वामभावात्, ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारो वाच्यः, तथा सति भिन्नकल्पत्ववारणाय तत्तुल्यकल्पा एवाधिकारिण इति द्वितीयः पक्षः । “वासिष्ठो ब्रह्मा”-

इतिवाक्यान् वसिष्ठस्य ब्रह्मता, “रश्मिरसि चयाय त्वा”-इत्यादयो मन्त्राः स्तोमभागाः*, तानधीयान स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मता मर्हति इति, स्तोमभागप्रशस्तरूपेऽर्थवादे वसिष्ठो ब्रह्मेति पठित-त्वात्†। तस्मात् “वैश्वामित्रो होता”-इतिविहितस्य होतृत्वस्यां सिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानाच्चाधिकारो नान्येषाम्”-इति॥

तत्रैव (जै० सू० २०-२१, अधि० ५.) अन्यच्चिन्तितम्—

“अनाधातुस्य तत् किं वाधातुरेवापिमो यतः ।

एकस्याग्निषु तत्सिद्धिर्न स्वाग्निष्वात्मनेपदात् ॥

तत् सचमग्न्याधानरहितस्यापि संभावति । कुतः ? सचिर्णां मध्ये कस्यचिदाहिताग्नौ तदीयेष्वग्निषु तेन सह प्रवृत्तेरनाहिता-ग्निभिरपि तस्य सचस्य साधयितुं शक्यत्वादिति चेत्, मैवम्, “आ-दधीत”-इत्यात्मनेपदमाधानफलस्य कर्तृगामितां दर्शयति?। तत्-फलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता । ततो ये ऽनाहिताग्नयो न ते अधि-कारिणः, यद्य आहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता, नान्यस्य । किञ्च सोमविहृतीनामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णीतम्, इष्टियाधानपूर्विका, तस्मा-दाधातुरेव सचाधिकार.”-इति ॥

* तै० सं० ४. ४ १. १-२१, ता० ब्रा० १ ८. १। ऐ० ब्रा० ५. ५. ८ ।

† ऋषयो वा इन्द्र प्रत्यक्षं वापश्यन्, तं वसिष्ठं प्रत्यक्षं मपश्यत् ०—०

तस्माद् वसिष्ठो ब्रह्मा कार्यं, प्रैव जायते रश्मिरसि चयाय त्वा चयं जित्वेयाद्”-इत्यादि तै० सं० ३ ५. २ । “पुरा वसिष्ठ एव ब्रह्मा भवति यतन्वेता व्यथेतर्हि य एव कथाधीते ०—० स ह वै ब्रह्मा भवितुं मर्हति”-इति श्रुत० ब्रा० १२. ६. १. ४१ ।

‡ ऐ० ब्रा० ७ ३. ४ । कात्या० श्रौ० १. ६. १४. दत्तिर्दण्ड्या (पा० दे०) ।

§ पा० १. ३ ०२ । “हुं धाम् धारणपोषणयो”-इति जु० १० ।

तत्रैव (जै० सू० ३३-३५ ; अधि० ६.) अन्यच्चिन्तितम्—

“जुह्वादयो यस्य कस्य कार्याः साधारणा उत ? ।

अविरोधादग्निमोऽन्यो मृतदाहे विरोधतः ॥

सचिणां मध्ये यस्य कस्य चित् सम्बन्धिभिर्जुह्वादिपात्रैः सचं प्रयोक्तव्यम् । कुतः ? अविरोधात् । अन्यदीयेष्वग्निष्व्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते, नैवं मन्त्रविरोधः कश्चिदुपलभ्यत इति प्राप्ते, ब्रूमः— यस्य जुह्वादयः, स चेत् सचमध्ये म्रियते, तदा मृतेन सह जुह्वादयो दहन्ते; “आहिताग्निमग्निभिर्दहति, यज्ञपात्रैश्च, दक्षिणहस्ते जुह्मासादयति”—इत्यादिवचनैस्तदवगमात्* । पात्रदाहे, चावशिष्टः सचप्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात् ‘साधारणाः’ भिन्ना एव जुह्वादयः सचे सम्पादनीयाः”—इति ॥

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै० सू० १६-२३ ; अधि० ५.)

चिन्तितम्—

द्वादशाहे सदीचोपसदहस्सु दिनानि किमां ।

गतचयं, द्वादश वा, षट्त्रिंशद्वा ? ऽग्निमो यतः ।

एकैककर्मणोऽह्नोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ।

एकैकं तदनुष्ठानं दिनानां पञ्चविंशतिः ।

अह्नां द्वादशता श्रुत्या मध्यपक्षस्तदापि किम् ।

कार्या द्वादश साधस्कास्तुष्काणामुत त्रिकम् ? ।

एकैकस्यैव यागस्य विहृतित्वादिहादिम् ।

* आश्व० मृ० ४ २०. १-२६ सूत्राणि द्रष्टव्यानि । श्रौ० ६. १०. ३० ।

† “दिनमागच्छम्”—इति घ ।

अमुख्यकालाद्वाधाच्चतुष्टं भिद्यते त्रिधा ।

दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्यताः ।

साङ्गस्य द्वादशाहस्य षट्त्रिंशद्विवसा मताः ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक् कर्म । तस्मिन् सद्वीक्षस्य सोप-
सत्कस्य समुत्थस्य ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टानां
दीक्षाणां मुपसदाश्च प्राकृतमह्यावाधनाय पृथग् द्वादशत्वं श्रुतम् ।
ततो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि, सुत्यार्थमेकं दिनमिति
पञ्चविंशतिः । ईदृशस्य कर्मविशेषस्य अङ्गां द्वादशभिरावृत्तिभिः
शतत्रयं स्यादित्याद्यः पचः । तथा सत्यङ्गां द्वादशत्वं श्रूयमाणं
वाध्येत; तस्माद्द्वादशैव दिवसा इति मध्यमः पचः । तत्रापि
दीक्षोपसद्भ्यामङ्गाभ्यामुपेतस्यैकैकस्याङ्गः साङ्गज्योतिष्टोमविकारत्वा-
त्तत्सर्वं सद्य एव कर्त्तव्यमित्येकः पचः, प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्य-
कालात्प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि तथैवानुष्ठानं प्राप्तम्, तच्च मुख्यकाले
तदनुष्ठाने वाध्येत, तस्मादङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादशदिनानि
विभज्यानुष्ठानमिति पचान्तरम् । द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा द्वा-
दशोपसदः द्वादश सुत्याः इत्यङ्गयोर्मुख्ये च पृथग् द्वादशत्वश्रुत्या*
षट्त्रिंशदिति राङ्गान्तः"-इति ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे (जै०सू०२८-३२; अधि०८.) चिन्तितम्—

“पत्नीसंयाजमंस्या किं सर्वेष्वन्त्येतरेषु वा ? ।

अविशेषादादिमो ऽन्त्यो ऽसंस्थितत्वोक्तिरिति ॥

* द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदो द्वादश प्रसृत, षट्त्रिंशदेता रात्रयो
भवन्ति —• जायते वाव दौक्षया, पुनीत उपसद्भिः, देवलोकमेव सुत्यया-
येति”—इति ता० ब्रा० १०. ३ ।

द्वादशाहे श्रूयते—“पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते”—इति* । तत्र द्वादशमहोपु सर्वस्वणहस्तु पत्नीसंयाजान्तु कर्मानुष्ठायावशिष्टं हारियोजनादिकं त्याज्यम् । कुतः ? एतावत्सु पत्नीसंयाजममाप्ति-
नंतरेऽस्त्विति विशेषनियामकाभावादिति चेत्, मैवम् ; असंस्थितत्व-
वाक्योक्तलिङ्गेन प्रागुक्तमादङ्गो यानीतराण्यहानि, तेषु पत्नी-
संयाजान्तत्वं व्यवतिष्ठते । तथाहि “पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्ति-
ष्ठन्ते”—इत्यस्य विधेः शेष एव माध्यायते—“न बर्हिर्नुप्रहरत्य-
संस्थितो हि तर्हि यज्ञः”—इति† । तत्र पत्नीसंयाजैः सर्वेषामङ्गां
समाप्तावसंस्थितत्वं व्याह्रयेत्, तस्मात्सन्तिष्ठन्त इति शब्दो न
समाप्तिवचनः ; किं तर्हि ? सत्येव तदहस्तुस्वन्धिकर्त्तव्यविशेषे
व्यापारोपरममात्रं ब्रूते । अयञ्च कर्त्तव्यशेषश्चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यः ।
तथा सति द्वादशानामङ्गां विहितः सहप्रयोगोऽनुष्ठेयीतो भवति ।
तथाहि—“द्वादशाहेन यजते”—इति सहप्रयोगो विहितः‡ । अत
एव दीचोपसदादिकं तन्त्रेणानुष्ठेयीते ; तत्र प्रथममहः पत्नी-
संयाजान्तमनुष्ठाय हारियोजनादिकं॥ बर्हिःप्रहरणान्तं कर्त्तव्यत्वेना-
वस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमते । एव मुत्तरचापि । तत्र सर्वचावशिष्टं

* कात्या० श्रौ० १२. ३. २१ । आश्व० श्रौ० ७. १. ५ ।

† “पिण्डोपादिकं न कार्यम्”—इति ग ।

‡ अत एवैतरेयके वाजसनेयके च अन्यकर्माण्यभिहितानि (ऐ० ब्रा० ५. ४. ३, श्रुत० ब्रा० ४. ६. ६) । कात्या० श्रौ० “अन्यवर्जम्”—इत्यारभ्य
“अथ उपस्पर्शनाद्येतत्सञ्चोत्थानम्”—इत्यन्तो यज्य (१३ ३, ४) इत्यर्थः ।

§ “यत्र एकेन वाक्येन बहूनि प्रधानानि एकफलार्थं विधीयन्ते—
तत्र तेषा सहप्रयोगो भवति”—इति कात्या० श्रौ० १. ७. २८. पद्धतिः ।

॥ “पिण्डोपादिकं”—इति ग ।

कर्त्तव्यमुत्तमेऽह्न्यतुष्ठातव्यम्, तथा सत्युपक्रमैक्यवदुपसंहारस्याथेक-
त्वाद् विहितः सङ्गप्रयोगः* सिध्यति; एकैकस्याङ्गः पक्षीसंयाजैः
समाप्तौ भिन्नाः प्रयोगाः प्रसज्येरन् । यत्तु दशमस्याङ्गो मानस-
ग्रहेण समापनं तदाचनिकम् । तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाङ्गां
पक्षीसंयाजानन्तरं व्यापारोपरमः”—इति ॥

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे (जै० सू० १, २, अधि० १.) चिन्तितम्—

“सत्रे फलांशः प्रत्येकं सर्वं वा ? ऽऽद्य* समूहके ।

कर्त्तव्यादन्य एकैकस्यापि तत्त्वाद्बलतः ॥

इदमाश्नायते—“अद्विकामाः सत्रमासीरन्”—इति । तत्र सत्रे
वह्मनां समुदायस्य कर्त्तव्यमवगतम्, “सप्तदशावराः सत्रमासीरन्”—
इतिश्रवणात् । कर्त्तव्येन समुदायस्यैव फलितात् पुरुषाणां प्रत्येकं
फलांश एव; न तु सर्वं फलमेकैकस्येति चेत्, मैवम्; एकैकस्यापि
समुदायान्तपातिनः कर्त्तव्यसङ्गावात्, अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन
सत्रमासीरन्निति श्रुतं कर्त्तव्यबलं नोपपद्येत । तस्मादेकैकस्य कर्तुः
सर्वफलसङ्गावात् सर्वफलकामिनामेवात्राधिकारो न त्वंशफलका-
मिनाम्”—इति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

* “विहितस्य सोमशोऽत्र”—इति क ।

† “सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा सत्रमासीरन्निति”—इति कात्या०
श्रौ० १. ६ १०, १२. ४० या० ।

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याः स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः
 स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा-
 ऽष्टाभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहैकादशभ्यः
 स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः स्वाहा चतुर्द-
 शभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा
 सप्तदशभ्यः स्वाहाष्टादशभ्यः स्वाहैकान्न विंशत्यै
 स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा
 नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न (१)

पृथै स्वाहा नवपृथै स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा
 नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा शताय स्वाहा
 द्वाभ्याः शताभ्याः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ ११ ॥

नैकविंशतिश्च* ॥ ११ ॥

दशमेऽनुवाके द्वादशाहस्यान्तिममहर्दीचाविशेषस्योक्तः ; अथ
 गिष्टेषु दशस्रनुवाकेष्वयमेधगता मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः—“संस्थिते-
 ऽह्न्यभित आहवनीयं षट्त्रिंशतमाश्रित्यानुपतत्स्थान् विमित्रन्धस्त-
 मित आदित्ये षट्त्रिंशतमध्वर्यव उपतत्स्थानधिरुह्य खादिरैः सुवैः
 सर्वाः रात्रिमन्नहोमान् जुह्वत्याज्यं मधु तण्डुलान् पृथुकान् स्राजान्
 करमान् धानाः सकून् मसूरस्थानि प्रियङ्गुतण्डुलानित्येकस्मै स्वा-
 हेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन युजोऽवेनाज्येनान्ततः”—इति ।

* “नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्नैकविंशतिश्च”—इति क, ख, ग ।

† “एकस्मै स्वाहा”—इत्यादीनां मा प्रपाठकसमाप्तेर्दशानां अनुवाकानां

तत्रादौ युजामयुजाश्च मिथितानां महमाह —“एकस्मै स्वाहा,
 द्वाभ्यां स्वाहा, त्रिभ्यः स्वाहा, चतुर्भ्यः स्वाहा, पञ्चभ्यः स्वाहा,
 षड्भ्यः स्वाहा, सप्तभ्यः स्वाहा, ऽष्टाभ्यः स्वाहा, नवभ्यः स्वाहा, दशभ्यः
 स्वाहेकादशभ्यः स्वाहा, द्वादशभ्यः स्वाहा, त्रयोदशभ्यः स्वाहा,
 चतुर्दशभ्यः स्वाहा, पञ्चदशभ्यः स्वाहा, षोडशभ्यः स्वाहा, सप्तदशभ्यः
 स्वाहा, ऽष्टादशभ्यः स्वाहेकात्र विंशत्यै स्वाहा, नवविंशत्यै
 स्वाहेकात्र त्र्यारिंशत्यै स्वाहा, नवत्र्यारिंशत्यै स्वाहेकात्र पष्ठ्यै
 स्वाहा, नवपष्ठ्यै स्वाहेकात्राशीत्यै स्वाहा, नवाशीत्यै स्वाहेकात्र
 शताय स्वाहा, शताय स्वाहा, द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा, सर्वस्मै
 स्वाहा”-इति । अथ त्रैकशब्देन सर्वात्मकः प्रजापतिरुच्यते ।
 अत एव ब्राह्मणे समाध्यास्यन्ते —“एकस्मै स्वाहेत्याह, प्रजापतिर्वा
 एकः, तमेवाप्नोति”- इति (मा० ४. ८. १६. १.) । अस्य च
 सर्वात्मकत्वाद् ये द्वित्वादिसंख्याविशिष्टाः पदार्थाः, ते सर्वेऽपि
 प्रजापतिरूपाः । तस्मात् प्रजापतिरूपानेतान् सर्वान् पदार्थानुद्दि-
 श्येदं स्वाहुतमस्तित्येव यथाप्यात चिन्तास्ततोर्जुह्यात् । अनुक्त-
 पदार्थमह्वाहार्थे सर्वशब्दः ॥ ११ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

एकस्मै स्वाहा विभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः
 स्वाहा नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः
 स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहैकान्न
 विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते
 स्वाहा नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न पष्ठै स्वाहा नवपष्ठै
 स्वाहैकान्नान्नाशीत्यै स्वाहा नवान्नाशीत्यै स्वाहैकान्न श्रुताय
 स्वाहा श्रुताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १२ ॥

एकस्मै पञ्चाशत् ॥ १२ ॥

अथायुजामेकाधिकानां सङ्गमाह— “एकस्मै स्वाहा, विभ्यः
 स्वाहा, पञ्चभ्यः स्वाहा, सप्तभ्यः स्वाहा, नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः
 स्वाहा, त्रयोदशभ्यः स्वाहा, पञ्चदशभ्यः स्वाहा, सप्तदशभ्यः स्वाहैकान्न
 विंशत्यै स्वाहा, नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा,
 नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न पष्ठै स्वाहा, नवपष्ठै स्वाहैकान्नान्नाशीत्यै
 स्वाहा नवान्नाशीत्यै स्वाहैकान्न श्रुताय स्वाहा, श्रुताय स्वाहा, सर्वस्मै
 स्वाहा”—इति । एतैरयुक्स्मैर्मन्त्रैर्विंशत्याहुतीर्जुह्यात् । न चात्र
 पूर्वानुवाकेन सह पुनरुक्तिः शङ्कनीया, यथावचनमनुष्ठेयत्वात् । अथवा
 अनन्तेषु प्रजापत्यवयवेषु यथामति विषयभेदः कल्पनीयः* ॥ १२ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानादिकं ब्रा० ३. ८ १५. मध्यम् ।

द्वाभ्याः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पङ्भ्यः स्वाहाष्टाभ्यः
 स्वाहा दशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः
 स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहाष्टादशभ्यः स्वाहा विश्वत्यै
 स्वाहाष्टानवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
 ॥ १३ ॥

द्वाभ्याः* पङ्विंशतिः ॥ १३ ॥

अथ द्विसंख्यामारभ्य युग्मसंख्यानां सङ्गमाह —“द्वाभ्याः स्वाहा,
 चतुर्भ्यः स्वाहा, पङ्ग्व्यः स्वाहा, ष्टाभ्यः स्वाहा, दशभ्यः स्वाहा,
 द्वादशभ्यः स्वाहा, चतुर्दशभ्यः स्वाहा, षोडशभ्यः स्वाहा, ष्टादशभ्यः
 स्वाहा, विश्वत्यै स्वाहा, ष्टानवत्यै स्वाहा, शताय स्वाहा, सर्वस्मै
 स्वाहा”— इति । तैरेतेर्मन्त्रैस्त्रयोदशाज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ १३ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः
 स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः
 स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहैकान्न विश्वत्यै स्वाहा नव-
 विश्वत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिं-

* “द्वाभ्यामष्टानवत्यै”—इति क, ख, ग ।

शते॒ स्वा॒है॒कान्न॒ प॒ष्ठै स्वा॒हा नव॑प॒ष्ठै स्वा॒है॒कान्ना॒शीत्यै॑
स्वा॒हा नवा॑शीत्यै स्वा॒है॒कान्न॒ श॒ताय॒ स्वा॒हा श॒ताय॒
स्वा॒हा सर्व॑स्मै स्वा॒हा ॥ १४ ॥

चि॒भ्योऽष्टा॑च॒त्वारि॒ंशत् ॥ १४ ॥

अथ विमह्यामारभ्य विषमसह्याना महमाह—“चिभ्य स्वाहा, पञ्चभ्य स्वाहा, सप्तभ्य स्वाहा, नवभ्य स्वाहैकादशभ्य स्वाहा, चयोदशभ्य स्वाहा, पञ्चदशभ्य स्वाहा, सप्तदशभ्य स्वाहैकान्न विंशत्यै स्वाहा, नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा, नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न पष्ठै स्वाहा, नवपष्ठै स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा, नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा, शताय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”-इति । तेरेतेर्मन्त्रैरेकोनविंशतिसह्याका श्राज्जतीर्जुञ्जयात् ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

च॒तुर्भ्यः॑ स्वा॒हाष्टा॑भ्यः स्वा॒हा द्वाद॑शभ्यः स्वा॒हा षोड॑-
शभ्यः स्वा॒हा वि॒ंशत्यै॑ स्वा॒हा पण॑वत्यै स्वा॒हा श॒ताय॒
स्वा॒हा सर्व॑स्मै स्वा॒हा ॥ १५ ॥

च॒तुर्भ्यः॑ षोड॑श* ॥ १५ ॥

* ‘चतुर्भ्यः षष्वत्यै षोडश’-इति क, ख, ग ।

अथ चतुःसह्यामारभ्य चतुरुत्तराणां समसह्यानां सङ्गमाह
—“चतुर्भ्यः स्वाहा, ऽष्टाभ्यः स्वाहा, द्वादशभ्यः स्वाहा, षोडशभ्यः
स्वाहा, विंशत्यै स्वाहा, पञ्चवत्यै स्वाहा, शताय स्वाहा, सर्वस्यै
स्वाहा”—इति । एतेर्मन्त्रैरष्टावाङ्मतीर्जुञ्जयात् ॥ १५ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा
विंशत्यै स्वाहा पञ्चनवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्व-
स्यै स्वाहा ॥ १६ ॥

पञ्चभ्यश्चतुर्दश* ॥ १६ ॥

अथ पञ्चसह्यामारभ्य पञ्चोत्तराणां समविषमसह्यानां सङ्गमाह
—“पञ्चभ्यः स्वाहा, दशभ्यः स्वाहा, पञ्चदशभ्यः स्वाहा, विंशत्यै
स्वाहा, पञ्चनवत्यै स्वाहा, शताय स्वाहा, सर्वस्यै स्वाहा”—इति ।
एतेर्मन्त्रैः सप्ताङ्मतीर्जुञ्जयात् ॥ १६ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥

दशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा त्रिंशत्यै स्वाहा

* “पञ्चभ्यः पञ्चनवत्यै चतुर्दश”—इति क, ख, ग ।

चत्वारिंशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा षष्ठ्यै स्वाहा
सप्तत्यै स्वाहाशीत्यै स्वाहा नवत्यै स्वाहा शताय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १७ ॥

दशभ्यो द्वाविंशतिः ॥ १७ ॥

अथ दशसंख्यामारभ्य दशोत्तराणां सङ्गं दर्शयति—“दशभ्य
स्वाहा, विंशत्यै स्वाहा, विंशते स्वाहा, चत्वारिंशते स्वाहा,
पञ्चाशते स्वाहा, षष्ठ्यै स्वाहा, सप्तत्यै स्वाहा, ऽशीत्यै स्वाहा, नवत्यै
स्वाहा, शताय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति । एतेर्मन्त्रैरेकादशा-
ऋतीर्जुञ्जयात् ॥ १७ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाक ॥

विंशत्यै स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा षष्ठ्यै स्वाहा-
शीत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १८ ॥

विंशत्यै द्वादश ॥ १८ ॥

अथ विंशतिसंख्यामारभ्य विंशत्युत्तराणां सङ्ख्यानां सङ्गमाह
—“विंशत्यै स्वाहा, चत्वारिंशते स्वाहा, षष्ठ्यै स्वाहा, ऽशीत्यै
स्वाहा, शताय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति । एतेर्मन्त्रै पञ्चाऋती-
र्जुञ्जयात् ॥ १८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाक ॥

पञ्चाशते स्वाहा श्रुताय स्वाहा द्वाभ्याः श्रुताभ्याः
 स्वाहा त्रिभ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा
 पञ्चभ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा षड्भ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः
 श्रुतेभ्यः स्वाहाष्टाभ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा नवभ्यः श्रुतेभ्यः
 स्वाहा सहस्राय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १६ ॥

पञ्चाशते द्वाविंशत् ॥ १६ ॥

अथ पञ्चाशत्सङ्ख्यामारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां शतोत्तराणाञ्च सर्वं
 दर्शयति—“पञ्चाशते स्वाहा, श्रुताय स्वाहा, द्वाभ्याः श्रुताभ्याः
 स्वाहा, त्रिभ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा, चतुर्भ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा, पञ्चभ्यः
 श्रुतेभ्यः स्वाहा, षड्भ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा, सप्तभ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा, ऽष्टाभ्यः
 श्रुतेभ्यः स्वाहा, नवभ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा, सहस्राय स्वाहा, सर्वस्मै
 स्वाहा”—इति । एतैर्मन्त्रैर्द्वादशाङ्गतीर्जुङ्गयात् ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीय-
 संहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

—

श्रुताय स्वाहा सहस्राय स्वाहायुताय स्वाहा न्यु-
 ताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहावृंदाय स्वाहा न्यवृंदाय
 स्वाहा समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहान्ताय स्वाहा
 परार्धाय स्वाहोपसे स्वाहा व्युष्यै स्वाहोदेष्यते

स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लो-
काय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा* ॥ २० ॥

श्रुतायाष्टाचिःशत ॥ २० ॥

अथ शतमह्यामारभ्योत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां मह्यानां
शतमाह—“श्रुताय स्वाहा, महस्याय स्वाहा, ऽयुताय स्वाहा, नियुताय
स्वाहा, प्रयुताय स्वाहा, ऽर्बुदाय स्वाहा, न्यर्बुदाय स्वाहा, समुद्राय
स्वाहा, मध्याय स्वाहा, ऽन्ताय स्वाहा, परार्द्धाय स्वाहोपसे स्वाहा,
युञ्जै स्वाहोदेयते स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा, सुवर्गाय स्वाहा,
लोकाय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति । अत्र समुद्रादिशब्दाः
सर्वे शतमहसादिशब्दवदुत्तरोत्तरदशगुणमह्यावाचिन एव । ‘परार्द्ध’
ब्रह्मण आयुष्यार्द्धस्यावृत्तानां मानुषसंवत्सराणामवधिभूता चरम-
मह्या; न ह्यतोऽधिका काचित् मह्या कचित् विद्यते । परार्द्धस्य
द्वैगुण्ये तु परार्द्धद्वयमित्येव व्यवहरन्ति । तस्मात् मह्यावृद्धिवि-
श्रान्तिस्तत्र द्रष्टव्या । कल्पः—“एताननुवाकान् पुनः पुनरभ्यासं
रात्रिगेषं ऊलोपसे स्वाहेत्युपसि व्युच्छन्त्य स्वाहेति व्युच्छन्त्यां
युञ्जै स्वाहेति व्युष्टायामुदेयते स्वाहेत्युपोदय मुद्यते स्वाहेत्युद्यति
उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते ऊत्वा”—
इति । अत्र “व्युच्छन्त्यै स्वाहा”—इति शाखान्तरमन्त्रः; इतरे
त्वत्त्या एव । अत्र ब्रह्मणो रात्र्यवसाने सति तदीया उपःकाला-
दयोऽत्र विवक्षिताः; यदा मनुष्यप्रसिद्धाः । एवं मनुष्यशब्देन

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानदिकम् वा० ३. ८ १६ द्रष्टव्यम् ।

प्रभातोपक्रम उक्तः । व्युष्टिगन्धेन सम्यक्प्रभातदशा उक्ता* । उदय-
च्छब्देन सूर्योदयात् प्राचीनसमीपदशा । उद्यच्छब्देनोदयकालीन-
दशा । उदितगन्धेनोदयादूर्ध्वभाविनी दशा । स्वर्गगन्धेन युलोको
विवक्षितः । लोकगन्धेन प्रकाशयुक्तो भूरादिः । अचानुक्तसर्व-
विशेषसङ्गच्छार्थं “सर्वस्यै स्वाहा”-इत्यन्ते सनाम्नातम् ॥

अत्र प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रहः—

पङ्कात्रः स्याद्वितीयाद्ये, द्वितीये सप्तरात्रकः ।

अष्टरात्रस्तृतीये स्याच्चतुर्थे नवरात्रकः ।

दशरात्रः पञ्चमे, ऽथ स्यादेकादशरात्रकः ।

षष्ठे, काम्ययज्ञाः सप्तमे, समूढोऽष्टमे श्रुतः ।

द्वादशाहगतानि स्युरहान्येकादशानि तु ।

नवमे, दशमे तस्य शेषः सर्व उदीरीतः । (१-१०)

अथाश्वमेधशेषाः स्युर्मन्त्राः सर्वाश्च होमगाः ॥ (११-२०)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्रं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥७॥२॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपासमासाज्यधुरन्धरेण मायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थ-
प्रकाश’-नामकृष्णयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डौयव्याख्याने
द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

* “रात्रिर्वै व्युष्टिरक्षः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत् प्रीणाति०—•व्युष्ट्यै स्वाहे-
त्यनुदित आदित्ये जुहोति, स्वर्गाय स्वाहेत्युदिते”-इति घत० ब्रा० १६.२.१.६ ।

(१)साध्याः (२)कुसुर्विन्दो (३)वृहस्पतिः (४)प्रजापतिः
 (५)प्रजापतिः (६)मृतव (७)ऐन्द्रवायवाग्रान् (८)गायत्रः (९)प्र-
 जापतिः (१०)नै (११)कस्मा * (१२)एकस्मै (१३)द्वाभ्याम् (१४)त्रिभ्य-
 (१५)श्चतुर्भ्यः (१६)पञ्चभ्यो (१७)दशभ्यो (१८)विंशत्यै (१९)पञ्चा-
 शते (२०)शताय विंशतिः† ॥ २ ॥

(१)साध्या (२)अस्मा इमे लोका (३)गायत्रं (४)वै तृतीय-
 (५)मेकस्मै पञ्चाशत् ॥ २‡ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
 सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

* (१) साध्या ०—० यज्ञानं (२) कुसुर्विन्द ०—० सप्तर्षात्र (३) वृहस्प-
 ति ०—० अष्टर्षात्र (४) प्रजापति ०—० क्षुधं ०—० नवर्षात्र (५) प्रजापतिरका-
 मयत् ०—० दशर्षात्र (६) मृतव (७) ऐन्द्रवायवाग्रान् (८) गायत्रो वै (९) प्रजा-
 पति ०—० स ०—० द्वादशर्षात्र (१०) न वा (११) एकस्मा—इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेऽत्र ये विंशतिस्तुवाकास्तेषां भेदेभ्योऽनि प्रतीक्यदनि ।

‡ २६४ ए० ६ पं०, २४० ए० ७ पं०, २६१ ए० १ पं०, २७४ ए० १७ पं०,
 २१० ए० १ पं० । सु०-पुस्तके नाम्येतद्वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

द्वितीय प्रपाठक ।

॥ हरिः ओम् ॥

प्रजवं वा एतेन यन्ति यद्दशममहः पापावहीयं
वा एतेन भवन्ति यद्दशममहुर्यो वै प्रजवं यतामपथेन
प्रतिपद्यते य* स्थाणुः हन्ति यो भेष न्येति स ह्रीयते स
यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स ह्रीयते तस्मै य
उपहताय व्याहृतमेवान्वारभ्य समश्नुतेऽथ यो व्या-
हृत सः (१)

ह्रीयते तस्माद्दशमेऽहन्नविवाक्य उपहताय न
व्युच्य^(१)मयो खल्वाहुर्यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं
लोकमायन्यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान् पराभावयन्निति यत्
खलु वै यज्ञस्य समृद्धं तद्यजमानस्य यद्दृष्टं तज्जाह-
व्यस्य स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स एवा-
ति रेचयति ते ये वाह्या दशीकवः (२)

* “य”-इति सु० पाठ ।

स्युस्ते वि ब्रूयु^(१)र्यदि तच्च न विन्देयुरन्तस्सदसा-
द्युच्य^(२) यदि तच्च न विन्देयुर्गृहपतिना व्युच्य^(३) तद्बुच्य-
मेवा^(४)थ वा एतत्सर्पराज्ञियो ऋग्भिः स्तुवन्तीयं वै
सर्पतो राज्ञी यद्वा अस्यां किञ्चार्चन्ति यदानुचुस्ते-
नेयः सर्पराज्ञी ते यदेव किञ्च वाचानुचुर्यदुतो-
ऽध्यर्चितारः* (३)

तदुभयमाप्तावरुध्योत्तिष्ठामेति^(१) ताभिर्मनसा स्तु-
वते न वा इमामश्वरुथो नाश्वतरौरुथः सद्यः पर्याप्तु-
मर्हति मनो वा इमाः सद्यः पर्याप्तुमर्हति मनः परि-
भवितु^(२)मथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता वा ऋचः परि-
मितानि सामानि परिमितानि यजूः प्यथैतस्यैवान्तो
नास्ति यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत आ चक्षीतुसः (४)

प्रतिगुरः†^(३) ॥ १ ॥

स‡^(४) दृशीकवो^(५) ऽर्चितारः^(६) स^(७) एकञ्च ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चित वेदा, यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

मिर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

* “०दितोऽध्यर्चितारः”—इति क, मु० ।

† “प्रतिगुरः”—इति क, ख ।

‡ “द्याश्च स[१]”—इति क, ख, ग ।

षड्भावाद्या द्वादशाहपर्यन्ता वर्णिताः क्रमात् ।

द्वितीयेऽथ तृतीयेऽस्मिन् सचजातमुदीर्यते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमेनानुवाकेन पूर्वोक्तद्वादशाहगोपत्वेन दशमेऽङ्गि क्रिया-
नपि विशेषोऽभिधीयते । प्रथमं तावत् प्रमादाद्विस्तृतस्य कस्यचि-
दङ्गस्य स्मारणायान्येन वचनं प्रतिषेधति— “प्रजवं वा एतेन यन्ति,
यद्दशममहः ; पापावहीय वा एतेन भवन्ति, यद्दशममहयो वै प्रजवं
यतामपथेन प्रतिपद्यते, य स्याणुं हन्ति, यो भ्रेपं न्येति, स हीयते ;
स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते, स हीयते, तस्मै य उपहताय
व्याह, तमेवान्वारभ्य समश्रुते, ऽथ यो व्याह, स हीयते ; तस्मा-
द्दशमेऽहन्नविवाक्य उपहताय न व्युच्यम्^(१)”—इति । यदिदं दशम-
महरस्ति, एतेन ‘प्रजवं यन्ति’ अत्रानुष्ठेयाङ्गबाहुल्यात्तस्मिन्नेवाङ्गि
हस्तसमाप्तये प्रहृष्टो जवो वेगो यथा भवति तथेवानुतिष्ठन्ति ।
इयता प्रयासेन तदनुष्ठाने कारणमुच्यते,— यद्दशममहरस्ति, ‘एतेन
पापावहीयं भवन्ति’ पापस्यावहीयं हानिः, पापव्ययमेतेनाङ्गा
‘भवन्ति’ प्राप्नुवन्ति । तस्मात् प्रयासं सोढ्वापि त्वरया तदहरनुष्ठेयम् ।
त्वरया अनुष्ठातुः सुललेनै लौकिको दृष्टान्त उच्यते । चोरव्याघ्रादि-
भयाकुलमहारण्ये ‘प्रजवं यतां’ प्रकर्षेण वेगो यथा भवति तथा
गच्छतां पुरुषाणां मध्ये यः कोऽपि मन्दबुद्धिपुरुषः पण्डितश्च मन्
सर्वेषां पुरतस्त्वरया गच्छन् बुद्धपरधाद्राजमार्गं परित्यज्य केना-
प्यमार्गेण गच्छति, यश्चान्यः पुरुषः सहसा गच्छन् पुरोवर्त्तिनं स्याणु
मदृष्टा पादेन तं स्याणुं हन्ति, योऽप्यन्यः पुरुषः कण्टकादिना रोगेण
वा पीडितः सन् ‘भ्रेपं न्येति’ गन्तुमशक्तो गमनभ्रंशं गितरां प्रा-

प्रोति, स त्रिविधोऽपि पुरुषो ह्यीयते । रक्षाहेतोः सहायभूताद्
 गच्छतो जनसङ्घाद्धीनो भवति । यथायं त्रिविधः पुरुषो ह्यीनः,
 तथा दशमेऽहन्यपि विस्मृताङ्गानुष्ठानः पुरुषश्चलित्क्वङ्गाताद्धी-
 यते । सोऽयं दार्ष्टान्तिक इहाभिधीयते । 'स यो वै' एतेषां मध्ये यः
 कोऽप्यतिग् 'दशमेऽहन्यपहन्यते' अस्मिन्नहन्यङ्गानुष्ठानविस्मृतिलक्षण-
 मुपधात प्राप्नोति । 'स' अयमृत्तिकं सम्यगनुष्ठादभ्यश्चलिग्भ्यो ह्यीनो
 भवति । अविवाक्य इत्यनेन दशममहर्विग्रेष्यते । अन्येषु यागेषु यत्
 प्रमादादेकेन विस्मृतमङ्गम्, तदन्येन स्मारयितुं वक्तव्यं भवति । वि-
 कलञ्च तदाक्यं वक्तव्यञ्चेति विवाक्यम्, न विद्यते विवाक्यमस्मिन्न-
 हनि तदहं 'अविवाक्यम्'*, एकेन विस्मृतमङ्गं जानताप्यन्येना-
 स्मिन्नहनि न वक्तव्यमित्यर्थः । एव सति 'उपहृताय' सुखलितानु-
 ष्ठानाय 'तस्मै' अलिजे 'य' अन्यः कश्चिदृत्तिकं 'व्याह' विस्मृतं
 त्वयेदमिति ब्रूते, तमेव वक्तारम् 'अन्वारभ्य' अवलम्ब्य सुखलितानु-
 ष्ठानं स अलिक् 'समश्रुते' सम्यगनुतिष्ठति । 'अय' अनन्तरं
 'य' अन्यो 'व्याह' विकलं ब्रूते, 'स' अयं विवचनेनापराधेन
 सम्यगनुष्ठादभ्यश्चलिग्भ्यो ह्यीयते । 'तस्मात्' कारणाद् अविवाक्ये-
 ऽस्मिन् दशमेऽहनि 'उपहृताय' सुखलितानुष्ठानाय 'न युच्यम्'
 विकलमङ्गं न वक्तव्यम् ॥

पचान्तरमाह—“अथो खज्वाङ्ग्यं जस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं
 लोकमायन्, यजस्य व्युद्धेनासुरान् पराभावयन्निति, यत् खलु वै

* छे० प्रा० ५: ४ २, आश्र० श्रौ० ८ १२ १०-१२ ।

यज्ञस्य समृद्धं, तद्यजमानस्य; यद् व्यृद्धं तद् भ्रातृव्यस्य; स यो वै दग्धमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते, स एवारेचयति; ते ये वाद्या दृशीकव' सुप्ते वि ब्रूयु^(१)"-इति । अभिज्ञास्त्वेवमाहुः । यज्ञस्य यत् सम्पूर्णमनुष्ठानम्, तेन देवाः स्वर्गङ्गताः; यज्ञस्य यदनुष्ठानं विकलम्, तेन असुरान् 'पराभावयन्' पराभवं प्रापितवन्तः । सम्पूर्णफलं यजमानगामि, विकलन्तु भ्रातृव्यगामि । एवं सति दग्धमेऽहनि 'य.' यजमान' 'उपहन्यते' सुखलितानुष्ठानो भवति, 'स एव' यजमान' 'अतिरेचयति' शास्त्रीयमनुष्ठानमतिलङ्घयति । तथा सत्यनुष्ठानस्य विकलत्वेन न्यूनफलत्वात्, तत्फल भ्रातृव्यगामि स्यात्; अतस्तत्परिहाराय विरुद्धं वक्तव्यमेव । तदापृत्यविजो वक्तुः पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यवायो भविष्यतीति तत्परिहाराय यज्ञाङ्ग-भृतेभ्य ऋत्विग्भ्यो वहिर्भूता यज्ञ द्रष्टुमागता ये केचित् पुरुषाः सन्ति, तेऽच विकलमङ्गं ब्रूयुः । एव सत्युत्विज. प्रत्यवायो न भविष्यति, विकलमङ्गश्च समाहित भवति ॥

अथ पचान्तरमाह—"यदि तच्च न विन्देयुरन्तस्तदमाद्भ्युत्थम्^(२)"-इति । 'तच्च' तेषु द्रष्टुमागतेषु पुरुषेषु सुखलितप्रयोगाभिज्ञा ऋत्विग्यजमाना यदि न लभेरन्, तदानीम् 'अन्तस्तदमात्' सदसो यज्ञभृमेरन्तर्मध्ये वर्तमानैरेव ऋत्विग्भ्य' तद्विकलमङ्गं वक्तव्यम् ॥

पुनरपि पचान्तरमाह— "यदि तच्च न विन्देयुर्गृहपतिना व्युत्थम्^(३)"-इति । 'तच्च' तेष्वृत्विचु वैकल्याभिज्ञान् पुरुषान् यदि न लभेरन्, तदानीं यजमानेन तद्विकलमङ्गं वक्तव्यम् ॥

सर्वेषां पचाणां तात्पर्यं निगमयति—"तद्व्युत्थमेव^(४)"-इति ।

किं वज्रनाद्रष्टुमागतैः पुरुषैर्वा, तत्रत्यैः चत्विग्भिर्वा, यजमानेन वा, सर्वथापि तद्विकलमङ्गं वक्तव्यमेव । एवं तर्हि विकलस्यावश्य-
वक्तव्यत्वादविवाच्यत्वविशेषणमयुक्तमिति चेत्, भैवम् ; अन्यथा
योजयितुं शक्यत्वाद् 'विवाच्य' विकलाङ्गवचनं यथा प्रमत्तं न
भवति, तथा सावधानैरनुष्ठेयत्वादिदमहरविवाच्यम् । इतरेष्वहस्तु
कथञ्चिद्वैकल्येऽप्यनायासेन समाधातुं शक्यम्, अत्र तु समाधानं
दुःशकमित्यवश्यमप्रमत्तैर्भवितव्यमित्यर्थः ॥

अस्मिन्नहनि मानसघट्टकाले स्तोत्रविशेष विधत्ते—“अथ वा
एतत् सर्पराज्ञिया षष्टिभिः सुवन्तीयं वै सर्पतो राज्ञी ; यदा
अस्यां किञ्चार्चन्ति, यदानृचुस्तेनेयः सर्पराज्ञी ; ते यदेव किञ्च वा-
नृचुर्यदतोऽर्चयितारस्तदुभयमाप्नावरुथोत्तिष्ठामेति(१)”-इति । ‘अथ
वै’ अनन्तरमेव मानसघट्टकाले इत्यर्थः । ‘एतत्’ एतस्मिन्नहनि
‘सर्पराज्ञियाः’ सर्पस्त्रामिन्या भूमेः सम्बन्धिनौभिः षष्टिर्भूमेः स्तुतिं
कुर्युः । का सा सर्पराज्ञी ? कथं वा तस्याः सर्पराज्ञीत्वम् ? इति
तदुभयमुच्यते । ‘इयम्’ एव भूमिः ‘सर्पतः’ मक्षारं कुर्वतः सर्वस्य
प्राणिनो राज्ञी । एतेन का सा ? इत्यम्योत्तरं मन्थनम् ; अथ कथं
सर्पराज्ञीत्वमित्यम्योत्तरमुच्यते— प्राणिनां मध्ये परस्पररोपकार्योप-
कारित्वस्य मद्भावात् केचिदर्चका. तत्र यत्किञ्चित्प्राणिजातमन्ये
पुरुषा अर्चन्ति, ‘यदानृचुः’ ये पुरुषा अर्चयितारः ; तदुभयम-
र्चनौयार्चयित्वा प्राणिस्वरूपम् ‘अस्या’ पृथिव्यामेव वर्त्तते, तस्मात्
सर्वतोऽर्चनादिथवहारं कुर्वतः प्राणिजातस्याधार इति भूमिरियं
सर्पराज्ञीत्युच्यते । तस्याः सर्पराज्ञियाः सम्बन्धिन्या षष्टिः ‘भूमि-

भूमि-इत्यादयः * । एते च मन्त्राः प्रथमकाण्डे पुनराधानप्रकरणे
समाख्याताः (तै० मं० १. ५. ३) । तस्य तत्रत्ये ब्राह्मणे एतन्नाम्ना
व्यवहृताः—“सर्पराज्ञिया ष्टग्भिर्गार्हपत्यमादधाति”—इति (तै० मं०
१. ५. ४.) । तस्माद्भूमिर्भूमेत्यादिभिरच स्तुतिं कुर्युः । स्तोत्रणामच
कोऽभिप्रायः ? इति, सोऽयमुच्यते— यदेव किञ्चित् प्राणिजातमन्ये
पुरुषा अस्यां भूमौ वाचा पूजितवन्तः, ये चास्या भूमेरुपरि अर्चयि-
तारः, तदुभयस्वरूपमपि स्तोतारो वयं प्राप्य, तच्च स्वाधीनं कृत्वा
पश्चादुत्तिष्ठाम ‘इति’ एवम् एताभिर्ष्टग्भिः स्तोत्रणामयमभिप्रायः ॥

स्तोचान्तरेभ्यः किञ्चिद्विशेषं विधत्ते—“ताभिर्मनसा स्तुवते ; न
वा इमामश्वरथो नाश्वतरौरथ मद्य पयानुमर्हति, मनो वा इमाः
मद्यः पर्याप्तुमर्हति, मनः परिभवितुम्”^(१)—इति । इतरैः स्तोत्रैर्वा-
चिकी स्तुतिः क्रियते, ‘ताभिः’ सर्पराज्ञीभिरच मानमद्यहस्य प्रवर्त्त-
मानत्वात् मनसा स्तुतिं कुर्युः । तत्राय हेतुरुच्यते,— यत्नवद्विरथै-
र्धुक्तो रथः ‘अश्वरथः’, अश्वतर्यस्तु मङ्गीर्णजातयोऽन्यन्तवलयुक्ताः,
ताभिर्युक्तः ‘अश्वतरौरथः’, तयोरन्यतरोऽपि एकस्मिन्नेव दिने
भूमिम् ‘इमां’ कृत्वा व्याप्तुं गार्हति, मनस्त्वेकस्मिन्नेव क्षणे सर्वां
भूमिं व्याप्तुमर्हति, अनिष्टञ्च सर्वं तिरस्कर्तुमर्हति ; तस्माद्भूमि-
विषयाभिर्ष्टग्भिर्मनसैव स्तोतव्यम् ॥

* “ते सामगा सर्पराज्ञ्या सम्बन्धिनीषु षट्क्षु “व्यापद्मौ”—इत्यादिषु
स्तोत्रं कुर्युः”—इत्येतरेयमाद्ये सायण (ए. सो. सु. ३भा० १४५ ए०) । तत्रत्ये
मदीये टीप्पन्यौ च पर्यवेक्ष्ये । एतत्संहिताया तु “भूमिर्भूमा”—इत्येवैव साप-
राज्ञीषु प्रथमा, “व्यापद्मौ”—इत्यादयस्तदुक्तरा (१. ५. ३) ।

किं वज्रनाद्रष्टुमागतौ पुरुषैर्वा, तत्रत्यै ष्वत्विगूभिर्वा, यजमानेन वा, सर्वथापि तद्विकलमङ्ग वक्तव्यमेव । एव तर्हि विकल्पावगम-
वक्तव्यत्वादविवाक्यत्वविशेषणमयुगमिति चेत्, भैवम्, अन्यथा
योजयितुं शक्यत्वाद् ‘विवाक्य’ विकल्पाङ्गवचनं यथा प्रसक्तं न
भवति, तथा साधनैरनुष्ठेयत्वादिदमहरविवाक्यम् । इतरेष्वहस्तु
कथञ्चिद्वैकल्येऽप्यनायासेन समाधातुं शक्यम्, अत्र तु समाधानं
दुःशकमित्यवगमप्रसक्तैर्भवेन्नित्यमित्यर्थः ॥

अस्मिन्नहनि मानसग्रहकाले स्तोत्रविशेष विधत्ते—“अथ वा
एतत् सर्पराज्या ष्वग्निं स्तुवन्तीत्येवै सर्पतो राज्ञी, यदा
अस्या किञ्चार्चन्ति, यदानचुस्तेनेयः सर्पराज्ञी, ते यदेव किञ्च वा-
नृचुर्यदतोऽर्चयितारस्तदुभयमाप्नावरूथोत्तिष्ठामेति^(१)”—इति । ‘अथ
वै’ अनन्तरमेव मानसग्रहकाले इत्यर्थः । ‘एतत्’ एतस्मिन्नहनि
‘सर्पराज्या’ सर्पस्वामिन्या भूमे समन्विनीभि ष्वग्निर्भूमे स्तुति
कुर्युः । का सा सर्पराज्ञी? कथं वा तस्या सर्पराज्ञीत्वम्? इति
तदुभयमुच्यते । ‘इयम्’ एव भूमिः ‘सर्पत’ सञ्चारं कुर्वत सर्व
प्राणिनो राज्ञी । एतेन का सा? इत्यस्योत्तरं सम्पन्नम्, अथ
सर्पराज्ञीत्वमित्यस्योत्तरमुच्यते— प्राणिना मध्ये परस्पररोपका-
कारित्वस्य सङ्गात्वात् केचिदर्चका तत्र यत्किञ्चिन्ना ग
पुरुषा अर्चन्ति, ‘यदानचु’ ये पुरुषा अर्चयितार
र्चनीयार्चयित्वाप्राणिस्वरूपम् ‘अस्या’ पृथिव्यामेव वर्तन्ते,
सर्वतोऽर्चनादिव्यवहारं कुर्वत प्राणिजातस्याधार इति
सर्पराज्ञीत्युच्यते । तस्या सर्पराज्या समन्विता

भूँक्षा'-इत्यादयः * । एते च मन्त्राः प्रथमकाण्डे पुनराधानप्रकरणे
समाध्नाताः (तै० सं० १. ५. ३.) । तास्य तत्रत्ये ब्राह्मणे एतन्नाम्ना
व्यवहृताः—“सर्पराज्ञिया चग्निभर्गार्हपत्यमादधाति”—इति (तै० सं०
१. ५. ४.) । तस्माद्भूमिर्भूँक्षेत्यादिभिरत्र स्तुतिं कुर्युः । स्तोत्रणामत्र
कोऽभिप्रायः ? इति, सोऽयमुच्यते— यदेव किञ्चित् प्राणिजातमन्ये
पुरुषा अस्यां भूमौ वाचा भूजितवन्त, ये चास्या भुमेरुपरि अर्चयि-
तारः, तदुभयस्वरूपमपि स्तोत्रेणैव वचं प्राप्य, तच्च स्वाधीनं कृत्वा
पश्चादुत्तिष्ठाम 'इति' एवम् एताभिर्चग्निभिः स्तोत्रणामयमभिप्रायः ॥

स्तोत्रान्तरेभ्यः किञ्चिद्विशेषं विधत्ते—“ताभिर्मनसा स्तुवते, न
वा इमामश्वरथो नाश्वतरौरथ मद्य पर्याप्तमर्हति, मनो वा इमाः
मद्यः पर्याप्तमर्हति, मनः परिभवितुम्”^(१)—इति । इतरेः स्तोत्रैर्वा-
चिकी स्तुतिः क्रियते, 'ताभिः' सर्पराज्ञीभिरत्र मानसग्रहस्य प्रवर्त्त-
मानत्वात् मनसा स्तुतिं कुर्युः । तत्रायं हेतुरुच्यते,— चलवह्निरश्वै-
र्युक्तो रथः 'अश्वरथः', अश्वतर्यस्तु सङ्कीर्णजातयोऽत्यन्तबलयुक्ताः,
ताभिर्युक्तः 'अश्वतरौरथः', तयोरन्यतरोऽपि एकस्मिन्नेव दिने
भूमिम् 'इमां' शस्त्रां व्याप्तुं नार्हति, मनस्त्वेकस्मिन्नेव क्षणे सर्वां
भूमिं व्याप्तुमर्हति, अनिष्टञ्च सर्वं तिरस्कृत्तुमर्हति ; तस्माद्भूमि-
विषयाभिर्चग्निभर्मनसैव स्तोतव्यम् ॥

* “ते सामगा सर्पराज्ञ्या सम्बन्धिनीषु ऋक्षु “व्यायङ्गौ”—इत्यादिषु
स्तोत्रं कुर्युः”—इत्यैतरेयभाष्ये सायण (ए. सो. सु. ३भा० १४५ ए०) । तत्रत्ये
मदाये टोप्पन्यौ च पर्यवेक्ष्ये । एतत्संहिताया तु “भूमिर्भूँक्षा”—इत्येषैव सर्प-
राज्ञौषु प्रथमा, “व्यायङ्गौ”—इत्यादयस्तदुत्तरा (१. ५. ३.) ।

यदुक्त सूचकारेण—“होता चतुर्होतृन् व्याचष्टे”—इति, तदिदं विधत्ते—“अथ ब्रह्म वदन्ति, परिमिता वा च्छ, परिमितानि सामानि, परिमितानि यजुष्यथैतस्यैवान्तो नास्ति यद् ब्रह्म, तत्प्रतिगृणत आ चचीत, स प्रतिगर^(८)”—इति । पूर्वाक्ताभिर्धृग्भिः शसनकाले यत्र यत्राध्वर्यु प्रतिगर प्रयुक्ते, तत्र तत्र प्रतिगरकाले होता ब्रह्मशब्दाभिधेय चतुर्होतृमन्त्र ब्रूयात् । “ब्रह्म वै चतुर्होतार”—इति श्रुत्यन्तरात् (ब्रा० २ २.१) तस्य मन्त्रस्य ब्रह्मत्वम् । “पृथिवी होता । द्यौरध्वर्यु”—इत्यादिक (३ १ २) आरण्यकाण्डास्मात्तच्च, चतुर्होतृमन्त्र । एतेन सर्वेऽपि होतृमन्त्रा उपलक्षिता । अत एव सर्वेषां होतृमन्त्राणां होतृमन्त्र इति प्रतिगर सूचकारो दर्शयति—“ओमिति दग्धहोतु प्रतिगृणतयेति चतुर्होतुरोमिति पञ्चहोतुस्तथेति षड्होतुररात्स्य होतरिति सप्तहोतु”—इति । शमितु प्रोत्साहजनन ‘प्रतिगर’ । तत्प्रतिगरविषयत्वेन आरण्यकाण्डोक्ता सर्वे दग्धहोत्रादिमन्त्रा (तै० आ० २ १-७) होत्रा वक्तव्या । तत्सर्वमन्त्र सङ्गृह्य ‘ब्रह्म वदन्ति’ इत्यनेन वाक्येन विधीयते । मन्त्रान्तरपरित्यागेन ब्राह्मण एव वदने हेतुरुच्यते । ये च्छ्रूपा मन्त्रास्ते ‘परिमिता’ कचित् कचिदेव प्रयोज्यत्वात् एव यजुषां सामाश्च परिमितत्वम्, ‘यत्’ तु ब्रह्मशब्दाभिधेय होतृमन्त्रजातम्, एतस्यैव ‘अन्त’ परिमितत्व नास्ति, वज्रपु प्रदेशेषु प्रयोक्तव्यत्वात् । तस्मात् ‘तद्’ ब्रह्मशब्दाभिधेय होतृमन्त्रजातम् ‘प्रतिगृणते’ प्रतिगरार्थमुद्युक्तायाध्वर्यवे होता ब्रूयात् । ‘स’ अयं होतृमन्त्रमहं प्रतिगौर्यत इति ‘प्रतिगर’, अध्वर्युकर्तृकाया प्रतिगरणक्रियाया कर्मभूत इत्यर्थः ॥

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य षष्ठपादे (जे० सू० ३४-४४. अधि० १३) चिन्तितम्—

“मानसं किं महर्भिन्नं महं वा दशमेऽहनि ? ।

भिन्नं स्तुत्यादिना ; ऽहं तद् विमर्गात्त्यादिभिर्भवेत् ॥

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते—“अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रं रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति मानसं प्राजापत्यं गृह्णाति”—इति । अयमर्थः । पृथिवी पात्रम्, ‘समुद्रः’ सोमः, तद्रसः, प्रजापतिर्देवता ; एवविशिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनः साधनम्, तदिदं मानसमिति । एतच्च द्वादशभ्यो भिन्नमहं, चयोदशेऽहनि कर्त्तव्यो यागविशेषः । कुतः ? स्तुत्यादिभ्यः । मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतिरेवमाधायते—“द्वादशाहस्य क्षतरसानि च्छन्दांसि, तानि मानसेनाप्याययन्ति”—इति । स्तुतिसाधनञ्च मानसं स्तोतव्याद् भिन्नं भवितुं युक्तम् । तथा व्यपदेशभेदोऽपि श्रूयते—“वाग् वै द्वादशाहे मनो मानसम्”—इति । एवमाधुपपत्तिभिर्भिन्नमहरिति प्राप्ते, प्रूमः—दशमस्याहोऽहं तस्याद्, विमर्गात्त्यादिभ्यः । “एष वै दशमस्याहो विमर्गो यन्मानसम्”—इति विमर्गाक्तिः । इयञ्च दशमाद्याङ्गत्वं गमयति । अहरन्तरत्वे द्वादशाहसमाख्या च विरुध्येत । अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशभेदादिकमुपपद्यते । तस्मादङ्गम्”—इति ॥ १ ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं द्वादशाहस्य प्रथमेनाह-
 त्विजां यजमानो वृक्क इति तेज इन्द्रियमिति किं
 द्वितीयेनेति प्राणानन्नाद्यमिति किं तृतीयेनेति ची-
 निमांल्लोकानिति* किं चतुर्थेनेति चतुष्पदः पशूनि
 किं पञ्चमेनेति पञ्चाक्षरां पङ्क्तिमिति किं षष्ठेनेति
 षड्रतूनि किं सप्तमेनेति सप्तपदाः शक्नुरीमिति (१)

किमष्टमेनेत्यष्टाक्षरं गायत्रीमिति किं नवमेनेति
 त्रिष्टुप् स्तोममिति किं दशमेनेति दशाक्षरां विराज-
 मिति किमेकादशेनेत्येकादशाक्षरां त्रिष्टुभमिति किं
 द्वादशेनेति द्वादशाक्षरां जगतीमित्येतावद्वा अस्ति
 यावदेतद्यावदेवास्ति तदेषां वृक्के ॥ २ ॥

शक्नुरीमित्येकचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके द्वादशाहगतमविवाक्यमहः प्रपञ्चितम्, अथ द्वि-
 तीये प्रश्नोत्तराभ्यामहीनद्वादशाह आर्त्विज्यनिन्दामुखेन तद्याजिनं
 यजमानं प्रशंसति—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति,— किं द्वादशाहस्य प्रथमे-
 नाहर्त्विजा यजमानो वृक्क इति ? तेज इन्द्रियमिति, किं द्वितीये-
 नेति ? प्राणानन्नाद्यमिति, किं तृतीयेनेति ? चीनिमांल्लोकानिति,
 किं चतुर्थेनेति ? चतुष्पदः पशूनि, किं पञ्चमेनेति ? पञ्चाक्षरां

* “चीनिमान् लोकानिति” सु०, “चीनिमा लोकानिति” क, ख, ग ।

पङ्क्तिमिति ; किं पठेनेति ? षड्वृत्तमिति ; किं सप्तमेनेति ? सप्त-
 पदां शकरोमिति , किमष्टमेनेत्यष्टाचरां गायत्रीमिति ; किं
 नवमेनेति ? चिह्नतः स्तोममिति ; किं दशमेनेति ? दशाचरां
 विराजमिति ; किमेकादशेनेत्येकादशाचरां चिष्टुभमिति ; किं
 द्वादशेनेति ? द्वादशाचरां जगतीमित्येतावद्वा अस्ति यावदेतद्यावदे-
 वास्ति तदेपां वृत्ते"-इति । अहीनस्य द्वादशाक्षस्यानुष्ठाता यजमानः
 षड्विंशं सप्तमि यच्छ्रेयोऽस्ति, तत्सर्वं तैर्वर्जितं यथा भवति तथा
 स्वयं सर्वमादत्त इत्येतमर्थं सिद्धवत्कृत्य केनाहर्विशेषेण कं फलवि-
 शेप मादत्ते इत्येवं ब्रह्मवादिनः पप्रच्छुः । तत्राभिज्ञः कश्चित्तेज-
 आदिकं क्रमेणादत्ते इत्युत्तरं ब्रूते । पञ्चाक्षरपादान्वितं यत्पङ्क्ति-
 च्छन्दः, तेन साध्यं फलं वृत्ते । एवं तच्च तच्च यथायोगमुन्नेयम् ।
 एतैरुक्तैर्द्वादशभिर्वाक्यैर्वावदेतच्छ्रेय उक्तम्, एतावदेवविंशं विद्यमानं
 श्रेयः ; अतो यावदेयामस्ति, तत्सर्वं यजमान आदत्ते ॥ ९ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

एष वा आप्तो द्वादशाहो यत् त्रयोदशराचः
 समानः ह्येतदहुर्यत् प्रायणीयथोदयनीयश्च^(१) अति-
 राचो भवति त्रयं द्रुमे लोका एषां लोकानामाप्त्यै^(२)
 प्राणो वै प्रथमोऽतिराचो व्यानो द्वितीयोऽपानस्तृतीयः
 प्राणापानोद्दानेष्टेवान्नाद्ये प्रति तिष्ठन्ति सर्वमायुर्यन्ति

य एवं विद्वाः सस्त्रयोदशरात्रमासते^(१) तदाहुर्वाग्वा
स्या वितता (१)

यद् द्वादशाहस्तां विच्छिन्द्युर्थमर्थेऽतिरात्रं कुर्युर्ह-
पदासुका गृहपतेर्वाक स्यादुपरिष्ठाच्छन्दोमानां महा-
व्रतं कुर्वन्ति सन्ततामेव वाचमव रन्ध्रतेऽनुपदासुका
गृहपतेर्वाग् भवति^(२) पशवो वै छन्दोमा अन्नं महाव्रतं
यदुपरिष्ठाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति पशुपु. चैवा-
न्नाद्ये च प्रति तिष्ठन्ति^(३) ॥ ३ ॥

वितता^(४) त्रिचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

द्वितीये द्वादशाहयाजिनः प्रशसाभिहितः, अथ तृतीये त्रयो-
दशरात्रोऽभिधीयते—“एष वा आप्तो द्वादशाहो यत् त्रयोदशरात्रः ;
समानः स्रोतदहर्द्यत्प्रायणीयस्योदयनीयस्य^(१)”—इति । योऽयं त्रयोद-
शरात्रो विधास्यमानः, एष एव सम्पूर्णः द्वादशाहः । पूर्वस्माद्
द्वादशाहादेकदिनाधिक्येन फलाधिक्याद्दिनाधिक्ये सति केन साम्येन
द्वादशाहत्वमिति चेत्, तदुच्यते—प्रायणीय उदयनीयस्येत्युभय द्वा-
दशाहे यादृशम्, तादृशं मेवाचापीति द्विविधस्याहः समानत्वाद्
द्वादशाहलोपचारः ।

अथ विशेष विधत्ते—“अतिरात्रो भवति, त्रय इमे लोका
एषां लोकानामास्रै^(२)”—इति । द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयो
द्वावेवातिरात्रौ, अथ तु मध्येऽपि कश्चिदतिरात्रः, तेन लोकत्रय-

प्राप्तिः । अचाह'कृप्तिं सूचकारो दर्शयति—“अतिराचः पृष्ठयः षडहः सर्वस्रोमोऽतिराचश्चत्वारिंशच्छन्दोमा अतिराचः”—इति । यद्यपि चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्यास्तथैव छन्दोमा विद्यमानाः, तथाप्यन्ताक्षोपो वृद्धिर्वेति न्यायेनाष्टाचत्वारिंशस्याष्टत्वा चतुःसङ्ख्या पूरणीया* ॥

अथ त्रयोदशराचं विधत्ते—“प्राणो वै प्रथमोऽतिराचो व्यानो द्वितीयोऽपानस्तृतीयः प्राणापानोदानेभ्येवात्राद्ये प्रति तिष्ठन्ति, सर्वमायुर्यन्ति य एवं विद्वांसस्त्रयोदशराचमासते^(१)”—इति । व्याने-नोदानादीनामप्युपलक्षितत्वादुदानेनोपसंहारो न विहङ्गः ॥

योऽयं मध्यमोऽतिराचः, तस्य छन्दोमानामधस्तात् सूचकारः शाखान्तरानुसारेण स्थान निर्दिदेश, तदिदं दूषयित्वा छन्दोमानामुपरि स्थानं विधत्ते—“तदाऊर्वाग् वा एषा विलता यद् द्वादशाहस्तां विच्छिन्दुर्यन्मध्येऽतिराचं कुर्युरुपदासुका गृहपतेर्वाक् स्यादुपरिष्टाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति, सन्ततामेव वाचमव रुन्धतेऽनुपदासुका गृहपतेर्वाग् भवति^(२)”—इति । योऽयं द्वादशाहोऽस्ति, सोऽयं विसीर्णवाक्स्वरूपः, तत्रत्येव्यहस्तु विद्यमानानां सोचशस्त्राणामविच्छेदस्य प्रकृतिभूते तस्मिन् द्वादशाहे कृप्तत्वात् । एवं च सति षडहस्य छन्दोमानाश्च मध्ये यदि कश्चिदन्यः सर्वस्रो-मोऽतिराचोऽनुष्ठीयेत, तदानीं द्वादशाहगतां कृप्तां सन्ततां वाच-मनुष्ठातारो विच्छिन्दुः । तथा सति यजमानस्य वाक् उपलव्य-शीला स्यात् । अतस्तत्परिहाराय छन्दोमानामुपरि यद्विवाक्यमहः

द्वादशाहगत, तदेवाह सर्वसोमातिरात्ररूप कुर्यात् । तस्मिन् महा-
व्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रतशब्दप्रयोग । एवमुपरिष्ठादनुष्ठाने
सति सन्ततामेव वाच प्राप्नोति, न तु यजमानस्य वागुपचीयते ॥

तदेवोपरिष्ठादनुष्ठान प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पशवो वै
हृन्दोमा अन्न महाव्रत यदुपरिष्ठाच्छन्दोमाना महाव्रत कुर्वन्ति,
पशुषु चैवास्नाद्ये च प्रति तिष्ठन्ति^(१)”—इति । सत्सु प्रथम पशुषु,
पश्चात् घृतचीरादिरूपमस्नाद्य युक्तम्, तस्मादन्नरूपस्य महाव्रतधर्म
कस्यातिरात्रस्योपरिष्ठादेवानुष्ठान न्याय्यम् * ॥ ३ ।

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक ॥

आदित्या अकामयन्तोभयौर्लोकयोर्ऋध्रुयामेति त
एत चतुर्दशरात्रमपश्यन् त माहरन्तेनायजन्त ततो
वै त उभयौर्लोकयोरार्ध्वन्नस्मिन्श्चामुष्मिन्श्च य एवं
विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरैव लोकयोर्ऋध्रुव-
न्त्यस्मिन्श्चामुष्मिन्श्च^(१) चतुर्दशरात्रो भवति सप्त ग्राम्या
ओषधय सप्तारण्या उभयौपामवरुह्यै^(१) यत्पराची-
नानि पृष्ठानि (१)

भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभि जयन्ति यत् प्रतीचीनानि
पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति^(१) चय-

स्त्रिंशौ मध्यतः स्तोमौ भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्य-
धिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्त्य^(४)-
तिराचावभितो भवतः परिगृहीत्यै^(५) ॥ ४ ॥

पृष्ठानि^(१) चतुस्त्रिंशच्च ॥ ४ ॥

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदशरात्रोऽभिहितः, अथ चतुर्थे चतुर्दश-
रात्रोऽभिधीयते; तमेतं विधत्ते—“आदित्या अकामयन्तोभयो-
लोकायोरर्चध्रुयामेति; त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन् त माहरन् ते-
नायजन्तः; ततो वै त उभयोर्लोकायोरार्ध्ववन्नस्मिंश्चासुप्तिंश्च य
एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेव लोकयोर्र्चध्रुवन्त्यस्मिंश्-
चासुप्तिंश्च^(१)”—इति ॥

तत्राक्षां सङ्ख्यां प्रशंसति—“चतुर्दशरात्रो भवति; सप्त ग्राम्या
ओषधयः सप्तारण्या उभयीषामवरुह्यै^(१)”—इति । ग्राम्याश्चारण्या-
श्चासकृद्वाग्याताः* ॥

प्राथणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तीनि द्वादशसङ्ख्याकान्यहानि विधत्ते—
“यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभि जयन्ति; यत्प्रती-
चीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति^(२)”—इति ।
रयन्तरवृहद्वैरूपवैराजशाकरैवतसामसाधैः पृष्ठस्तोत्रैरुक्तान्यहानि
पृष्ठानीत्युच्यन्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराचीनत्वम्, विपरीतक्रमः
प्रतीचीनत्वम्; तेन द्वैविध्येन लोकद्वयप्राप्तिः ॥

एतमेवारोहावरोहप्रकारं पुनः प्रशंसति—“त्रयस्त्रिंशौ मध्यतः

* ४ भा० ७०४ पृ० २ पं० । “यदकृष्टे पश्यते तेनारण्यम्”—इति श्र०
ब्रा० ६. १. १ ।

सोमौ भवतः, साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽधिराजा एव
समानानां भवन्ति^{४)}—इति । चिष्टत्, पञ्चदश, सप्तदश, एकविंश,
त्रिणव, चयस्त्रिंश,—इत्येष सोमानां षट्स्त्रिंशरोहक्रमः, चय-
स्त्रिंश, त्रिणव, एकविंश, सप्तदश, पञ्चदश, चिष्टदित्ययमव-
रोहक्रमः । एवञ्च सति एषु द्वादशस्त्रिंशसु मध्ये षष्ठसप्तमयोरङ्गो-
र्नैरन्तर्येण चयस्त्रिंशसोमौ सम्पद्येते, तेन च यजमानाः साम्राज्यं
गच्छन्ति । किञ्चैतावन्त्येषां सोमानामधिराजौ, अवांचीनाना तचा-
न्तर्भावात् । अतो यजमानाः सर्वेषामन्त्येषां अधिराजा भवन्ति ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयावहविंशेषो विधत्ते—“अतिराचावभितो
भवत परिगृहीत्यै^(५)”—इति * ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैत्तं देवा अन्वायन् ताना-
दित्याश्च पशवश्चान्वायन् ते देवा अब्रुवन् यान् पशून्-
पाजौविष्णु त इमेऽन्वागमनिति तेभ्य एतं चतुर्दशराचं
प्रत्यौहन् त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकमारोहन्
व्यहाभ्यामस्मिंस्लोके† पशून् प्रत्यौहन् पृष्ठैरादित्या
अमुस्मिंस्लोक आभूवन् व्यहाभ्यामस्मिन् (१)

* सामवेदेऽप्ययं प्रथमश्चतुर्दशरात्र (ता० ब्रा० २३ ३.) ।

† “०मस्मिन् लोके”—इति सु०, “०मस्मिं लोके”—इति क, ख, ग ।
एव मिदोत्तरापि सर्वत्र ।

लोके प॒शवो^(१) य एवं वि॒द्वाः स॑श्चतुर्द॒शरा॑चमास॑त
 उ॒भयो॑रेव लो॒कयो॑र्क॒ध्रुव॑न्त्यस्मि॒न्श्चामु॑ष्मि॒न्श्च पृ॒ष्ठैरे॒वा-
 मु॒ष्मिंस्लो॒क क॑ध्रुवन्ति॑ त्य॒हाभ्या॑म॒स्मिंस्लो॒के^(२) ज्योति॑-
 र्गो॒रायु॑रिति॑ त्य॒हो भ॑वती॒यं वा॒व ज्योति॑र॒न्तरि॑ष्मं
 गो॒रसा॑वायु॑रि॒माने॒व लो॒कान॑भ्यारो॒हन्ति॑^(३) यद॒न्यतः॑
 पृ॒ष्ठानि॑ स्युर्वि॒विधः॑* स्यान्म॒ध्ये पृ॒ष्ठानि॑ भवन्ति॑ सवि॒-
 वध॑त्वाय॑ (२)

ओजो॑ वै वी॒र्यं॑ पृ॒ष्ठान्यो॑ज ए॒व वी॒र्यं म॑ध्यतो द॒ध-
 ते^(४) बृ॒हद्रथ॑न्तरा॒भ्यां यन्ती॑यं वा॒व र॑थन्त॒रम॒सौ बृ॒ह-
 दा॒भ्यामे॒व य॒न्त्यथो॑ अ॒नयो॑रे॒व प्र॒ति ति॑ष्ठन्त्ये॒ते वै य॒ज्ञ-
 स्या॑ज्ज॒साय॑नी सु॒तो ता॒भ्यामे॒व सु॒वर्गं॑ लो॒कं य॑न्ति^(५)
 परा॑ञ्चो वा ए॒ते सु॒वर्गं॑ लो॒कम॑भ्यारो॒हन्ति॑ ये प॒राची॑-
 नानि॑ पृ॒ष्ठान्यु॑पयन्ति॑ प्र॒त्यङ् अ॒हो भ॑वति॑ प्र॒त्यव॑रू॒ढ्या
 अथो॑ प्र॒तिष्ठि॑त्यै (३)

उ॒भयो॑र्लो॒कयो॑र्क॒द्धोति॑ष्ठन्ति॑^(६) चतु॑र्द॒शैता॑स्तासां या
 द॒श द॒शाश्च॑रा वि॒राड॒न्नं वि॒राड् वि॒राजै॑वान्नाद्य॒मव॑
 रु॒न्धते॑ याश्च॑त॒स्रश्च॑त॒स्रो दि॒शो दि॒क्ष्वे॒व प्र॒ति ति॑ष्ठ^(७) न्य-
 तिरा॒चाव॑भितो॑ भवतः॒ परि॑गृही॒त्यै^(८) ॥ ५ ॥

अस्मिन्^[१]सविवधत्वाय^[२]* प्रतिष्ठित्या^[३] एकत्रिंशच्च ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाके एकचतुर्दशरात्रोऽभिहितः, अथ पञ्चमेऽन्यचतुर्दशरात्रोऽभिधीयते*, तमेव विधातुं प्रस्तौति—“प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैत, त देवा अन्वायन्; तानादित्याश्च पशवश्चान्वायन्; ते देवा अन्ववन्, यान् पशूनुपाजीविष्य त इमेऽन्वाग्मन्निति; तेभ्य एत चतुर्दशरात्रं प्रत्यौहन् त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकमारोहन्, अथाभ्यामस्मिंस्तोके पशून् प्रत्यौहन्, पृष्ठैरादित्या अमुस्मिंस्तोक आर्ध्ववन्, अथाभ्यामस्मिंस्तोके पशवः^[१]”—इति । यदा प्रजापतिः स्वर्गं गतः, तदा प्रजापतिमनु सर्वेऽपि देवा गताः । ‘तान्’ देवान् ‘अनु’ पश्चादादित्याः पशवश्च गताः । तान् आदित्यान् पशून् उभयविधान् दृष्ट्वा ‘ते’ देवाः परस्परमिदमन्ववन्,—यान् पशूनुपेत्य मनुष्यैः सहिताः सर्वे वयमजीविष्य, ‘ते’ पशवः सर्वेऽप्यस्माकं पृष्ठत एव समागताः । आगतानामादित्यानां पशूनाञ्च मध्ये आदित्याः स्वर्गमारोहन्तु, पशवः प्रतिनिवृत्य भूमौ गच्छन्तु, तत्र क उपायः? इति विचार्य ‘एतं’ चतुर्दशरात्रं प्रत्यावृत्तिगुणयुक्तमनुष्ठितवन्तः । तत्रेयमहःकृत्स्नि.—आदावेकोऽतिरात्रः, ततो ज्योतिर्गौरायुरित्यारोहरूपस्तिरात्रः, ततः पृष्ठयः षडहः, ततं आयुर्गौर्यादितिरित्यवारोहरूपस्तिरात्रः, ततोऽतिरात्र इति । तस्मिन्ननुष्ठिते सति पृष्ठ-

* “आर्ध्ववन् अथाभ्यामस्मि^[१]न्सविवधत्वाय^[२]”—इति क, ख, ग ।

† सामवेदे चयश्चतुर्दशरात्रयागा श्रुता—सर्वफलसाधनं, स्वर्गसाधनं, प्रतिष्ठासाधनञ्चेति, तत्रायं द्वितीयः (ता० ब्रा० २३ ४.) ।

शब्दाभिधेयैः षड्भिरहोभिरादित्याः स्वर्गमारोहन्, प्रत्यावृत्ति-
युक्ताभ्यां 'अहाभ्यां' देवाः पशूनस्मिन् लोके प्रतिनिवर्त्तितवन्तः ।
तत्र आदित्याः पृष्ठैः स्वर्गं प्राप्य तत्र समृद्धिं गताः, पशवस्तु अहा-
भ्यामस्मिंस्लोके समृद्धिं गताः ॥

तत् इदानीं विधत्ते—“य एवं विद्वांसस्यतुर्दशरात्रमासत,
उभयोरेव लोकयोर्ध्ववन्त्यस्मिंश्चासुष्मिंश्च पृष्ठैरेवासुष्मिंस्लोक
ध्ववन्ति अहाभ्यामस्मिंस्लोके^(१)”—इति ॥

अयारोहरूपं प्रथमं अहं विधत्ते—“ज्योतिर्गौरायुरिति अहो
भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिचं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोह-
न्ति^(१)”—इति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमरूपा अहर्विंशेऽपि मिलित्वा
'अहः'; तेन च चित्रसाम्याल्लोकत्रयप्राप्तिर्भवति ॥

अथ षडहगतान्यहानि विधत्ते—“यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विवि-
वधं स्थान्मथे पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वाय, ओजो वै वीर्यं पृष्ठा-
न्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते^(२)”—इति । 'विवध'शब्देनोभयतः
शिक्षोपेत. चौराज्यादिवाही काष्ठविशेष उच्यते* । तस्य चोभयतो
भारः समानः । एवं सत्यचायं पृष्ठय. षडह. आदावन्ते वा यद्येक-

* पा० सू० ४. ४. १० । 'विवधवीवधशब्दै उभयनोवद्विशिष्ये स्तन्मवाद्ये
काष्ठे वर्त्तते'—इति तत्र सि० कौ० । तत्र विवध इति ऋसादिरेतच्छाखापाठ,
वीवध इति दीर्घादिस्तु शाखान्तरीय । तद्यथा— पुनरप्येव सप्तमेऽनुवाके
(३४४ पृ०) 'विविवधः'—इति, तावद्यैतरेयादियु तु वीवध इति (ता० ब्रा०
४. ५, १६; १४. १. १०, ऐ० ब्रा० ८. १. १, व्याख० ४८. १. १२ १ ।
जिसदृशो विवधो 'विविवध', विवधसदृश 'सविवध' इति च विवेकः ।
विवध इति पदार्थमध्यपाठोऽपि क्वाचित् ।

स्मिन् पार्श्वे भवेत्, तदा भारद्वाजस्याभवाद् 'विविध'लक्षणमिदं कर्म स्यात्, अतो विवधसदृशत्वाय पृष्ठाख्यानि अहानि मध्ये कर्त्तव्यानि । किञ्चित्तानि पृष्ठानि शरीरबलसेन्द्रियसामर्थ्यस्य च हेतुत्वात्तद्रूपाणि, तस्मात्तेषां मध्यतोऽनुष्ठाने सत्योजो वीर्यञ्च मध्ये घृतं भवति ॥

अथ तेष्वहसु चोदकप्राप्तानि वैरूपवैराजादिमामान्यपवदितुं विधत्ते—“वृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमभौ वृहदाभ्यामेव यन्त्ययो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनौ सुती, ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति^(५)”—इति । प्रथम-द्वितीय-पञ्चमेवहसु रथन्तरसाक्षा पृष्ठलोचं निष्पादनीयम्, द्वितीय-चतुर्थ-षष्ठेवहसु वृहत्साप्तेति विवेकः । अवशिष्टं वाक्यं “साध्या वै देवाः सुवर्ग-कामाः”—इत्यस्मिन् अनुवाके (२२७ पृ०) व्याख्यातम् ॥

अथ प्रत्यवरोहरूपं अहं विधत्ते—“पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोक-मभ्यारोहन्ति, ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति, प्रत्यङ् अहो भवति, प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्द्वौत्तिष्ठन्ति^(६)”—इति । ‘ये’ यजमाना अनुक्रमगतानि पृष्ठाख्यान्यहान्यनुतिष्ठन्ति, ‘एते’ यज-मानाः प्रत्यावृत्तिरहिताः स्वर्गमारोहन्ति । अतः स्वर्गात् प्रत्यवरो-हाय प्रत्यावृत्त आयुर्गौर्जातिरित्येवंविधः ‘अहः’ कर्त्तव्यः । अपि चायं अहः अस्मिन् लोके प्रतिष्ठायै सम्पद्यते । तस्मादुभयोरपि लोकयोः समृद्धिं प्राप्नोत्युत्कर्षेण तिष्ठन्ति ॥

अहर्गतां स्रष्ट्वां प्रशंसति—“चतुर्दशेतास्तासां या दश दशाक्षरा विराड्ब्रह्म विराड् विराजैवान्नाद्यमवरुन्धते, याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो

दिक्षेव प्रति तिष्ठन्ति^(७)—इति । चतुर्दशरात्रकृतगता या रात्रयः
एताश्चतुर्दशमह्याकाः, तासां मध्ये या रात्रयो दशमह्याकाः, ताभिः
मह्यासाम्यादिराद्द्वारात्रप्राप्तिः, यास्तूपरिष्टाच्चतस्रो रात्रयः,
ताभिः मह्यासाम्याच्चतुर्दिक्षु प्रति तिष्ठन्ति ॥

* अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—“अतिरात्रावभितो भवतः
परिगृहीत्यै^(८)”—इति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

इन्द्रो वै सृष्टः देवताभिरासीत् स न व्यावृत्त-
मगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं
प्रायच्छुत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै सौऽन्याभिर्देवता-
भिर्यावृत्तमगच्छत् एवं विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते
व्यावृत्तमेव प्राप्मन्ना भ्रातृव्येण गच्छन्ति^(१) ज्योतिर्गै-
रायुरिति अहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् (१)

गैरसावायुरेष्टेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यसंचं वा
एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन संचं देवता
एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं
पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति

इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आसीत्सोऽसुरेभ्यो-
ऽविभेत्स प्रजापति मुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं
वज्रं प्रायच्छत्तेनासुरान् पराभाव्य विजित्य श्रियमग-
च्छदमिष्टुता पाप्मानं निरदहत पञ्चदशरात्रेणैजो
बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्^(१) य एवं विद्वांसः पञ्च-
दशरात्र मासते भ्रातृव्यानेव पराभाव्य विजित्य
श्रियं च्छन्त्यमिष्टुता पाप्मानं निः (१)

दहन्ते पञ्चदशरात्रेणैजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्
दधत^(१) एता एव पशव्याः पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य
रात्रयोऽर्द्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरं पशवोऽनु
प्र जायन्ते तस्मात् पशव्या^(१) एता एव सुवर्ग्याः पञ्च-
दश वा अर्द्धमासस्य रात्रयोऽर्द्धमासशः संवत्सर आप्यते
संवत्सरः सुवर्गो लोकस्तस्मात् सुवर्ग्या^(१) ज्योतिर्गौरायु-
रिति अहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् (२)

गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति^(१) यद-
न्यतः पृष्ठानि स्युर्विविवधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति
सविवधत्वायैजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो
दधते दृढद्रव्यन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृह-
दाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरैव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-
स्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्ग लोकम् (३)

यन्ति^(१) पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति
 ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् चो भवति
 प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्द्वौ-
 तिष्ठन्ति^(२) पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विरा-
 डन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याः पञ्च पञ्च
 दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठ^(३) न्यतिराचावभितो भवत
 इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै (४)

पशूनां परिगृहीत्यै^(४) ॥ ७ ॥

नि^(१)रुन्तरिक्षं^(२)* लोकं^(३) प्रजायै^(४) द्वे च ॥ ७ ॥

षष्ठेऽनुवाके प्रथमः पञ्चदशराचोऽभिहितः, अथ सप्तमे द्वितीयः
 पञ्चदशराचोऽभिधीयते; तमेतं विधत्ते — “इन्द्रो वै शिथिल इवा-
 प्रतिष्ठित आसीत्, सोऽसुरेभ्योऽविभेत्, स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एतं पञ्चदशराचं वज्रं प्रायच्छत्तेनासुरान् पराभाय विजित्य श्रिय-
 मगच्छद्गमिष्टुता पाप्मानं निरदहत पञ्चदशराचेणौजो वलमिन्द्रियं
 वीर्यमात्मनधत्त^(१)” -इति । इन्द्रः कदाचित् ‘शिथिलः’ योद्धुमस-
 मर्थः सेनारहित एकाकी दरिद्र इवैकचावस्थातुमसुरोपद्रवरहितं
 स्थानमलभमान आसीत् । सोऽसुरेभ्यो भीतः सन् प्रजापत्युपदेशा-
 दवज्रसमानं वक्ष्यमाणं पञ्चदशराचकतुमनुष्ठाय, तेन तानसुरान् परा-
 भूतान् कृत्वा, स्वयं विजित्य, श्रियमाप्नोत् । तस्मिन् क्रतौ यदिद-
 मग्निष्टुदाख्यं द्वितीयमहः, तेन स्वगैयित्यहेतुं पाप्मानं निर्दग्धवान् ।

* “गच्छन्त्यग्निष्टुता पाप्मानं नि^(१)रुन्तरिक्षं^(२)” -इति क, ख, ग ।

अवशिष्टेन पञ्चदशरात्रक्रतुभागेन बलहेतुमोजोरूपं सप्तमधातुं शारौरं
बलमिन्द्रियपाटवं युद्धे विजयोत्साहञ्च स्वस्मिन् सम्पादितवान् ॥

वेदन् प्रशंसति—“य एवं विद्वाऽमः पञ्चदशरात्रमासते, भाद-
व्यानेव पराभास्य विजित्य श्रियं गच्छन्त्यग्निष्टुता पाप्मानं निर्दहन्ते ;
पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन् दधते^(७)”—इति । इन्द्र-
वदन्येऽपि यजमानाः फलप्राप्नुवन्ति ॥

एतस्मिन् क्रतौ विद्यमानाः पञ्चदशसङ्ख्याका राचीः प्रशंसति—
“ता एव पशव्याः पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य रात्रयोऽर्द्धमासशः संवत्सर
आप्यते, संवत्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते, तस्मात्पशव्याः^(८)”—इति । अस्मिन्
क्रतौ या रात्रयः, ‘एताः’ पशुभ्यो हिताः, तत्राग्निहेतुत्वात् । कथमिति,
तदुच्यते— एकस्यार्द्धमासस्य पञ्चदश रात्रयः सन्ति, स चार्द्धमासः
क्रमेण वर्तमानः संवत्सरत्वमापद्यते, पशवश्च संवत्सरमात्रं गर्भं स्थित्वा
पश्चात् प्र जायन्ते, तस्मात् रात्रयः सङ्ख्यादारा पशुहेतुभूताः ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“एता एव सुवर्गाः पञ्चदश
वा अर्द्धमासस्य रात्रयोऽर्द्धमासशः संवत्सर आप्यते, संवत्सरः सुवर्गो
लोकस्तस्मात् सुवर्गाः^(९)”—इति । पूर्वाह्नरीत्या सङ्ख्यादारा संवत्सर-
सम्पत्तौ सत्यां स संवत्सरो वसन्तकालीनज्योतिष्टोमानुष्ठानद्वारा
स्वर्गप्राप्तिहेतुः । तस्मात् ‘एताः’ रात्रयः स्वर्गाय हिताः ॥

अथाहर्विशेषा विधातव्याः, तत्राग्निष्टुदाख्यमेकमहमृत्यैवोक्षीत-
विधिकमिति द्रष्टव्यम् ; “अग्निष्टुता पाप्मानं निर्दहन्ते”—इति
श्रुतिः पूर्वमुदाहृता (४ पं०), तत ऊर्ध्वं अहं विधत्ते—“ज्योति-
र्गौरायुरिति अहो भवतीत्यं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमा-

नेव लोकानभ्यारोहन्ति^(५)”—इति । पूर्ववद् (३३८ पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथ पृष्ठपङ्कटगतान्यहानि विधत्ते— “यदन्यतः पृष्ठानि सुर्वि-
विवधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठा-
न्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते, वृहद्रथन्तराभ्यां यन्तौय वाव
रथन्तरमसौ वृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै
यज्ञस्याञ्जसायनी सुतौ, ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति^(६)”—इति ।
एतदपि पूर्ववद् (३३८ पृ०) व्याख्येयम् ॥

आरोहरूपस्यैव पूर्वं विहित, इदानीमवरोहरूपस्यैव विधत्ते—
“पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, ये पराचीनानि पृष्ठा-
न्युपयन्ति; प्रत्यङ् व्यहो भवति, प्रत्यवच्छ्रुत्या, अथो प्रतिष्ठित्या
उभयोर्लोकयोर्ब्रह्मोत्तिष्ठन्ति^(७)”—इति । एतदपि पूर्ववद् (३४० पृ०)
व्याख्येयम् ॥

अथ क्रतुगतां राचिमह्नां प्रशंसति— “पञ्चदशैतास्तासां या
दश, दशाक्षरा विराडन्न विराङ् विराजैवाक्षाधमव रुन्धते, याः पञ्च,
पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति^(८)”—इति । ऊर्ध्वथा सह दिशां
पञ्चत्वम् । अन्यत् पूर्ववद् (३४० पृ०) व्याख्येयम् ॥

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— “अतिरात्रावभितो भवत इन्द्रि-
यस्य वीर्यस्य प्रजायै पशूना परिगृहीत्यै^(९)”—इति । इन्द्रेणानुष्ठित-
त्वादिन्द्रियहेतुत्वम्, वज्ररूपत्वाच्च वीर्यहेतुत्वम्, पशव्यत्वस्य च पूर्व-
मुक्तत्वात्तस्य चोपलक्षणत्वात् प्रजापशुहेतुत्वम् ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिरकामयतान्नादः* स्यामिति स एतः सप्त-
दशराचमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै सोऽन्नादो-
ऽभवद्य एवं विद्वांसः सप्तदशराचमासतेऽन्नादा एव
भवन्ति^(१) पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर
ऋतुष्टेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पृक्लिः
पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते^(२) ऽसं च वा एतत् (१)

यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सूचं देवता
एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठा-
नि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठ-
न्ति^(३) सप्तदशराचो भवति सप्तदशः प्रजापतिः प्रजा-
पतेराह्या^(४) अतिराचावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परि-
गृहीत्यै^(५) ॥ ८ ॥

एतत्^(६) सप्तचिःशच्च ॥ ८ ॥

सप्तमे द्वितीय पञ्चदशराचोऽभिहित , अथाष्टमे सप्तदशराचो-
ऽभिधीयते† , तमेत विधत्ते— “प्रजापतिरकामयतान्नाद स्या-
मिति , स एतः सप्तदशराचमपश्यत् , तमाहरत् , तेनायजत् , ततो
वै सोऽन्नादोऽभवद् , य एव विद्वांसः सप्तदशराचमासतेऽन्नादा एव
भवन्ति^(१)”—इति ॥

* इह विसर्गाभाव क पुस्तके ।

† सच मेतत् वाग्येऽपि (२३ ११) । तत्रेत पुरस्तात् परमविजय
साधन षोडशराच नाम सच मध्येक विहितम् (२३ १०) ।

अथैतदीयेष्वहस्तु ज्योतिर्गौरायुरित्येवविधमङ्गान्यश्चकं विधत्ते—
 “पञ्चाक्षो भवति, पञ्च वा षट्पदः संवत्सर, षट्पदेष्वेव संवत्सरे प्रति
 तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञो, यज्ञमेवाव रुन्धते^(१)”
 -इति । द्विराष्टत्ते अष्टे द्वितीयज्योतिर्वर्जितोऽवशिष्टः पञ्चाक्षः ।
 हेमन्तशिशिरयोरेकीभावादृत्तनां पञ्चत्वम् * ॥

अथ पृष्ठं षडहं चतुरङ्गन्दोमांश्च विधत्ते— “असत्त्वं वा एतद्य-
 दङ्गन्दोमं, यङ्गन्दोमा भवन्ति तेन सत्त्वं, देवता एव पृष्ठैरव
 रुन्धते, पशून् ऋन्दोमैरोजो वै वीर्यं, पृष्ठानि पशवङ्गन्दोमा ओज-
 स्वेव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^(२)”-इति । पूर्ववद्(३४२५०) व्याख्येयम् ॥

क्रतुगतां रात्रिसङ्ख्यां प्रश्नसति— “सप्तदशरात्रो भवति, सप्तदशः
 प्रजापतिः, प्रजापतेराष्ट्रै^(३)”-इति । आश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षरात्म-
 कत्वात् † प्रजापतेः सप्तदशत्वम् ॥

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— “अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य
 परिगृहीतौ^(४)”-इति । अन्नाद्यस्य फलत्वं विधिवाक्ये स्पष्टम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

* “पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयो समासेन”-इति ऐ० ब्रा० ११.१ ।

† “आश्रावयेति चतुरक्षर, मस्तु औषडिति चतुरक्षर, यजेति द्यक्षरं,
 ये यजामह इति पञ्चाक्षरं, द्यक्षरो वषट्कार, एष वै सप्तदश प्रजापति”
 -इति १ भा० ६२६ ए० । ऐतरेयके तु “सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासा
 पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयो समासेन, तावान्संवत्सर, संवत्सर प्रजापति”
 -इति ए सो मु १ भा० १३ ए० ; २ भा० ३८५ ए० ।

सा विराड् विक्रम्यातिष्ठद् ब्रह्मणा देवेघ्ननेनासुरेषु
 ते देवा अकामयन्तोभयः सं वृजौमहि ब्रह्म चान्नश्चेति
 त एता विःश्रुतिः राक्षीरपश्यन् ततो वै त उभयः
 समवृज्जत ब्रह्म चान्नश्च ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा अभवन्
 य एवं विद्वांस एता आसन्त उभयमेव सं वृज्जते*
 ब्रह्मचान्नश्च (१)

ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति^(१) द्वे वा एते विराजौ
 तयोरेव नाना प्रति तिष्ठन्ति विश्वो वै पुरुषो दश
 हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्म। यावानेव पुरुषस्तमाधोत्ति-
 षन्ति^(१) ज्योतिर्गौरायुरिति अहा भवन्तीयं वाव ज्यो-
 तिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोह-
 न्त्यभिपूर्वं अहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गम् (२)

लोकमभ्यारोहन्ति^(१) यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधधः
 स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं
 पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथन्तराभ्यां
 यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथौ
 अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती
 ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति^(१) पराञ्चो वा एते सुवर्गं
 लोकम् (३)

अभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति
प्रत्यङ् च्युहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या
उभयौलोकयोर्च्युहोत्तिष्ठ^(१) न्यतिराचावभितो भवतो
ब्रह्मवर्चसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै^(२) ॥ ६ ॥

च^(१) * सुवर्ग^(२) लोकं^(३) चयोविंशतिश्च ॥ ६ ॥

अष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिहित, अथ नवमे विंशतिरात्रोऽभि-
धीयते†; तमेत विधत्ते—“सा विराङ् विक्रम्यातिष्ठद् ब्रह्मणा
देवेष्वन्नेनासुरेषु, ते देवा अकामयन्तोभयः सं वृजौमहि ब्रह्म
चान्नश्चेति; त एता विंशतिः रात्रौरपश्यन्, ततो वै त उभयः
समवृज्यत ब्रह्म चान्नश्च, ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा अभवन्, य एवं वि-
द्वाऽस एता आसत, उभयमेव स वृज्यते ब्रह्म चान्नश्च, ब्रह्मवर्चसिनो-
ऽन्नादा भवन्ति^(१)”—इति । दशरात्राभिमानिनी काचिद् ‘विराङ्’
देवता रूपद्वयेन विभज्यातिष्ठत्,— देवेषु ब्रह्मवर्चसरूपेण, असुरेषु
चान्नरूपेण । तदानीं देवा असुरेभ्योऽन्नमपनीय तदेतदुभयं वयमेव
स्वभेमहीत्यकामयन्त । ततस्तत्साधनत्वेन वक्ष्यमाणा विंशतिमह्याका
राचीर्निश्चित्य तदनुष्ठानेनासुरेभ्यस्तदपनीय स्वयमेवाधिकेन ब्रह्म-
वर्चसेनान्नेन च सम्पन्ना अभवन् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत् फलं
प्राप्नुवन्ति । पूर्वचाहस्तद्व्याधान्येन सप्तदशरात्रपञ्चदशरात्रादीना-

* “वृज्यते ब्रह्म चान्नश्च^(१)”—इति क, ख, ग ।

† सच मेतद् विहितं ताग्येऽपि (२३. १४.) । अष्टादशरात्र मेकोन-
विंशतिरात्रं चेति सचद्वयं मपि तच्चैतत्पुरस्तात् (२३. १२, १३) ।

मेकवचनेन निर्देशः, अत्र तु क्रत्वयवभूतरात्रिप्राधान्येन बहुवचन-
निर्देशः ॥ -

क्रतुगतां विंशतिरात्रिसङ्ख्यां प्रशंसति— “दे वा एते विराजौ,
तयोरेव नाना प्रति तिष्ठन्ति; विंशो वै पुरुषो दश हस्त्या
अङ्गुलयो दश पदा, यावानेव पुरुषस्तमाप्नोत्तिष्ठन्ति^(१)”—इति ।
दशसङ्ख्याया विभज्यमाने दे एते विराजौ सम्पद्येते । तयोश्च ब्रह्म-
वर्चसान्नसाधनभूतयोः पृथगेव प्रति तिष्ठन्ति, एकैकं फलमितर-
निरपेक्षत्वेनैव सम्पूर्णं लभत इत्यर्थः । अथ वा विद्वत्सभायामुपयुक्तं
ब्रह्मवर्चसम्, धनिकसभायामुपयुक्ता अन्नसमृद्धिः; एवं नानाविधा
प्रतिष्ठा । किं च पुरुषस्य हस्तपादगताङ्गुलिसङ्ख्यासाम्याद् ‘यावान्’
गुणसङ्घः पुरुषे सम्भावितः, सर्वं प्राप्नोति ॥

अथात्र नवाहानि विधत्ते— “ज्योतिर्गौरायुरिति अहो भव-
न्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारो-
हन्त्यभिपूर्वं अहो भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति^(१)”—
इति । यथा प्रथमस्यहो ज्योतिरादिकः, एवं द्वितीयतृतीयावपि
ज्योतिरादिकौ; न तत्र कश्चिदप्यायुरादिकोऽस्ति । एवं सत्यनु-
क्रमेणैव स्वर्गमभ्यारोहन्ति ॥

एतेषां अहोरात्राणां वक्ष्यमाणअहस्य च मध्येष्टं विधत्ते— “यद-
न्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधधृ स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वाद्यौ-
जो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते; दृष्टद्वयन्तराभ्यां
यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ दृष्टदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव
प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुतो, ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं

यन्ति^(१)”-इति । पूर्वाक्षेपु अक्षेपु योऽयमन्त्यस्यह, यस्य भावी
अह, तयोरुभयोर्मध्यवर्त्तिवेन विवधसाम्यम् । अन्यत् पूर्ववद्
(३३८ पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथ प्रत्यवरोहरूपं अहं विधत्ते-“पराक्षो वा एते सुवर्गे
लोकमभ्यारोहन्ति, ये पराचीनानि पृष्ठान्युप यन्ति, प्रत्यङ् अहो
भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्धर्द्धात्तिष्ठ-
न्ति^(२)”-इति । पूर्ववद् (३४० पृ०) व्याख्येयम् ॥

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते-“अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मव-
र्चसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै^(३)”-इति । फलद्वयं विधिवाक्ये एव
विस्मृतम् ॥

अत्र भीमांसा । चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० १०-१८,
अधि० ८.) चिन्तितम्-

“स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहायिमः ।

पूर्ववत्स्यात् प्रतिष्ठात्र श्रुता तेनाश्रुताद् * वरम् ॥

सत्रकाण्डे श्रूयते-“प्रति तिष्ठन्ति ह वा एता रात्रौरूप यन्ति”
-इति, “ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति”-इति (३५० पृ०) च । द्वाद-
शाहार्द्धभाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः ।
त्रयोदशसङ्ख्याका रात्रयो यस्मिन् सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र
इति समुदायप्राधान्येनैकवचनान्ततया प्रायेण निर्देशो भवति,
क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकां प्राधान्यमभ्युपेत्यैक

* “श्रुतावेह्याश्रुताद्” क, ख ।

† नास्म्येतत्पदं क-ख पुस्तकयो ।

एव भवविशेषो बह्वचनान्तेन रात्रिशब्देनास्मायते , तद्यथा— “त
 एता विश्वगतिः रात्रोरपश्यन्”—इति (२५० पृ०) । तादृगे रात्रिसत्रे
 विश्वजिज्ञासेन स्वर्गं फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते, ब्रूम — अस्य
 रात्रिसत्रविधेस्तावकेऽर्थवादे प्रतिष्ठा श्रुता, सा चास्मिन् वाक्येऽत्यन्त-
 मश्रुतात् स्वर्गात् प्रत्यासन्ना , तस्मात् प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्या-
 दित्येव प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया”—इति ॥ ८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 नैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाक ॥

असावादिद्यौऽस्मिंस्लोक* आसीत्तं देवाः पृष्ठैः परि-
 गृह्य सुवर्गं लोकमगमयन् परैरवस्तात्पर्यं गृह्णन् दि-
 वाकीर्त्येन सुवर्गे लोके प्रत्यस्थापयन् परैः परस्तात्पर्यं-
 गृह्णन् पृष्ठैरुपावारोहन्त्स वा असावादिद्यौऽमुष्मिंस्लोके
 परैरुभयतः परिगृहीतो^(१) यत् पृष्ठानि भवन्ति सुवर्ग-
 मेव तैर्लोकं यजमाना यन्ति परैरवस्तात्परि गृह्णन्ति
 दिवाकीर्त्येन (१)

सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः परस्तात्परि गृह्णन्ति
 पृष्ठैरुपावारोहन्ति^(१) यत्परं परस्तान्न स्युः पराञ्चः सुव-
 र्गालोकान्निष्पद्येरन् यदवस्तान्न स्युः प्रजा निर्दहेयु-

* “ऽस्मिन् लोक”-इति क, ख, मु० । एवमिहोत्तरायि ।

रुभितो दिवाकीर्त्यं परस्सामानो भवन्ति सुवर्ग एवै-
नांलोक उभयतः परि गृह्णन्ति^(१) यजमाना वै दिवा-
कीर्त्यं संवत्सरः परस्सामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं पर-
स्सामानो भवन्ति संवत्सर एवोभयतः (२)

प्रति तिष्ठन्ति^(२) पृष्ठ वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वे परस्सा-
मानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परस्सामानो भवन्ति तस्माद्द-
भितः पृष्ठं पार्श्वे भयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयिष्ठः शस्यते
यज्ञस्यैव तन्मध्यतो ग्रन्थिं ग्रथन्त्यविस्रसाय^(३) सप्त
गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु
दधति^(४) यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लो-
कमभ्यारोहन्ति यदिमं लोकं न (३)

प्रत्यवरोहैयुरुद्धा माद्यैर्यजमानाः प्र वा मीयेरन्
यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकं प्रत्य-
वरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादा^(५)
येन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत् ततो
वै स प्रत्यतिष्ठद् ये बहुयाजिनोऽप्रतिष्ठिताः (४)

स्युस्त एकविंशतिरात्र मासीरन् द्वादश मासाः
पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एता-
वन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यसा-

वादि॒त्यो न व्य॑रोच॒त॒ स प्र॒जाप॑तिमु॒पाधा॑व॒त्तस्मा॑ ए॒त-
मे॒कवि॑ःश॒तिरा॑चं प्राय॑च्छु॒त्तमा॑ह॒र॒त्तेना॑यज॒त॒ ततो॑ वै
सोऽरो॑च॒त॒ य एवं॑ वि॒द्वाऽस॑ एकवि॑ःश॒तिरा॑च मा॒स॒ते (५)

रोच॑न्त ए॒वैक॑वि॑ःश॒तिरा॑चो भ॑वति रु॒ग्वा ए॒कवि॑ःशो
रुच॑मे॒व ग॑च्छु॒न्त्यथो॑ प्रति॒ष्ठामे॒व प्रति॑ष्ठा ह्ये॒कवि॑ः-
शो^(१)ऽति॒राचा॑व॒भितो॑ भवतो ब्रह्मवर्च॑सस्य परि॒गृही॑-
त्यै^(२) ॥ १० ॥

दि॒वाकी॑र्त्यै^(३) नो॒भय॑तो^(४) ना^(५)प्र॒तिष्ठि॑ता^(६) आ-
स॑न्तु^(७) एक॑वि॑ःश॒तिश्च ॥ १० ॥

नवमेऽनुवाके वि॒शति॒राचोऽभि॑हित, अथ दशमे एकवि॒शति॒-
राचोऽभि॑धीयते, तच्च तावदियमह कृ॒प्ति — आ॒दाव॑तिराच, तत
पृ॒थ्व॑ षड॒ह, तत॑ खर॒सामा॑न॒स्तयोऽह॑र्वि॒शेषा॑, ततो दि॒वाकी॑र्त्य-
मे॒कम॑ह, पुनरपि चय॑ खर॒सामा॑न, पुनरपि पृ॒थ्व॑ षड॒ह, ततो
ऽति॒राच॑ इति † । तमिम विधातु प्र॒प्तौति॑— “अ॒भावा॑दि॒त्योऽभि॑-

• मृ॒हन्ति॑ दि॒वाकी॑र्त्यै^(१) नो॒भय॑तो^(२) ”—इति क, ख, ग ।

† सामवेदे द्वौ एकवि॒शति॒राचौ (ता० ब्रा० २३ १५, १६), तत्र
पशुप॒लसा॑धनं प्रथमं, ब्रह्मवर्च॑सप॒लसा॑धनो द्वितीय, स ए॒वैव, तदो
या॒ह॒ कृ॒प्तिसा॑म्यात् ।

‡ “अ॒ति॒राचः, पृ॒थ्व॑ षड॒हस् चय॑ खर॒सामा॑नो, दि॒वाकी॑र्त्य॒ मह॑स्,
चय॑ खर॒सामा॑न, पृ॒थ्व॑ षड॒हस्, अ॒यस्त्रिंश॑र॒म्भणोऽति॒राचो ब्रह्मवर्च॑स
कामा॑ उपेयुः”—इति ता० ब्रा० २३ १६ ।

लोक आसीत्, तं देवाः पृष्ठैः परिगृह्य सुवर्गं लोकमगमयन्, परै-
 रवस्तात्पर्यगृह्णन्, दिवाकीर्त्येन सुवर्गं लोके प्रत्यस्थापयन्, एरैः
 परस्तात्पर्यगृह्णन्, पृष्ठैरुपावारोहन्त वा असावादित्योऽमुष्मिंस्लोके
 परैरुभयतः परिगृहीतः^(१)—इति । ‘असौ’ स्वर्गं दृश्यमान आदित्यः
 पुरा भूलोक एव तिष्ठति स ‘तम्’ आदित्यं देवाः परिगृह्य पृष्ठाख्यैः
 षड्भिरहोभिः स्वर्गं प्रापितवन्तः । तत्र च परशब्देन स्वरसामशब्देन
 च तत्र तत्र व्यवह्रियमाणैः त्रिभिरहोभिः ‘अवस्तात् पर्यगृह्णन्’
 आदित्यो यथाधस्तात्तागच्छति तथा व्यवधानं कृतवन्तः । परशब्दा-
 भिधेयं किञ्चित्साम*, तेन साम्ना निष्पाद्यमाना अहर्विशेषाः ‘पराः’
 इत्युच्यन्ते । तथा दिवैव कीर्त्तनीयं किञ्चित्सामां, तेन च निष्पा-
 द्यमहरपि ‘दिवाकीर्त्यम्’ इत्युच्यते । तेन चाक्रा तमादित्यं स्वर्गं
 प्रतिष्ठापितवन्तः । पुनरप्यनुष्ठीयमानैः परशब्दाभिधेयैरहोभिः ‘पर-
 स्तात्’ आदित्यं ‘पर्यगृह्णात्’ यथा तत ऊर्ध्वमादित्यो न गच्छति,
 तथा प्रतिबन्धं कृतवन्तः । एवं कृत्वा पुनरनुष्ठीयमानैः पृष्ठाख्यैः

* तच्च “यज्जायया अपूर्व्या”—इत्यस्या (चार० व्या० २. ७.) योनावुत्प-
 न्नाम् (चार० गा० ३. २. ६.), चार्वे० ब्रा० ३. १६. द्रष्टव्यम् । स्वराख्यं
 च तदेव ; ता० ब्रा० ४. ५. १-४. द्रष्टव्यानि । स्वराख्यानि योनिसामानि
 चत्वारि (चार० गा० ३. २. ६-१२), खोत्रसामानि तु षष्टौ ऊर्ध्वे (२.
 १. ३-१०.) द्रष्टव्यानि ।

† अत्रत्यसायणभाष्यदर्शनादवगम्यते श्रुतं किञ्चिद् दिवाकीर्त्यं नाम साम,
 ताण्ड्यभाष्यदर्शनात्तु (४. ६. १२) बुध्यते भ्राजाभ्राजादीनामेव साम्ना
 दिवाकीर्त्यत्वमिति । तानि च ऊर्ध्वसंवत्सरपर्वगतानि (३. १. ११-२०.) ।

षड्भिरहोभि स्वर्गादुपावारोहन् । सोऽभौ दिवि दृग्गमान आदित्यः
स्वर्गं लोके पराख्यैरहोभिर्भयतो नियमितत्वान्नोर्द्धं गच्छति ना-
प्यधस्तादागच्छति ॥

तान्येतान्यहानि विधत्ते—“यत् पृष्ठानि भवन्ति, सुवर्गमेव
तैर्लोकं यजमाना यन्ति, परैरवस्तात्परि गृह्णन्ति, दिवाकौर्त्येन सुवर्गं
लोके प्रति तिष्ठन्ति, परैः परस्तात्परि गृह्णन्ति, पृष्ठेऽरुपावारोहन्ति^(१)”
—इति । आदित्यवाक्यवद् यजमानवाक्य व्याख्येयम् ॥

दिवाकौर्त्यहोभयतोऽनुष्ठेयान् पराख्यानहविर्गेषान् व्यतिरेक-
मुखेन प्रशंसति—“यत्परे परस्ताच्च स्युः, पराञ्च सुवर्गांशोकास्त्रिप्य-
घेरन्, यदवस्ताच्च स्युः, प्रजा निर्दहेयुरभितो दिवाकौर्त्यं परस्मा-
मानो भवन्ति, सुवर्गं एवैनाल्लोक उभयतः परि गृह्णन्ति^(१)”—इति ।
यद्युपरितनाः पराख्याः अहविर्गेषा. न स्युः, तदानीं स्वर्गङ्गता
यजमानास्ततोऽप्यूर्द्धगमनस्य निवारकाभावात्स्वर्गादूर्द्धं निर्गच्छेयुः ।
यदि चाधस्तनाः पराख्या नानुष्ठेयैरन्, तदानीं व्यवधायकाभावात्
आदित्यात्मकाः सर्वे यजमाना भूमिवर्तिनः ‘प्रजा.’ सर्वा निमिषेण
दहेयुः । तस्माद् दिवाकौर्त्यस्य पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च परस्मामानो-
ऽनुष्ठेयाः, ते च ‘एनान्’ यजमानान् स्वर्गमिवाधस्तादुपरिष्ठाच्च
निरुध्य स्थापयन्ति ॥

प्रकारान्तरेण दिवाकौर्त्यं परस्मामाख्यान्यहानि च प्रशंसति—
“यजमाना वै दिवाकौर्त्यं संवत्सरः परस्मामानोऽभितो दिवाकौर्त्यं
परस्मास्मानो भवन्ति, संवत्सर एवोभयतः प्रति तिष्ठन्ति^(२)”—इति ।
दिवाकौर्त्यस्य यजमानस्थानीयत्वात्, परस्माद्यां च संवत्सरस्थानीय-

त्वादुभयतस्तदनुष्ठाने यजमाना अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च संवत्सरदेवताया
मेव प्रति तिष्ठन्ति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“वृष्टं वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वं
परस्सामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परस्सामानो भवन्ति, तस्मादभितः
वृष्टं पार्श्वं भृचिष्ठा गृहा गृह्यन्ते, भृचिष्ठः शस्यते, यज्ञस्यैव तन्माध्यतो
यन्त्रिं यद्यन्त्र्यविस्रः साय^(१)”-इति । यथा लोके पुरुषस्य वृष्टभागो
मध्यवर्ती, पार्श्वभागोऽनुभयतो वर्त्तिनौ, एवमत्रापि दिवाकीर्त्यं वृष्ट-
स्थानीयम्, परस्सामानस्त्वभयपार्श्वस्थानीयाः* । किं चैतस्मिन् दिवा-
कीर्त्यं परस्सामयुता† अतिष्ठाद्या गृहा अपि भृचिष्ठा गृह्यन्ते ।
तथा हि दिवाकीर्त्यं परस्सामानश्च गवामयने उत्पन्ना‡ । तत्र हि
चोदकप्राप्तेभ्योऽतिष्ठाद्येभ्योऽधिकास्तयोऽतिष्ठाद्याः द्वतीयकाण्डेष्ठाः,
“अग्नस्त्वैषधीभ्यः”-इत्यादिमन्त्रसाध्या विहिताः सन्ति१; तद्विकृति-
त्वादत्रापि तेऽधिका गृह्यन्ते । अत एव शस्त्रमप्यधिकं शस्यते ।
तेनाधिकानुष्ठानेन यज्ञस्यैकविंशतिरात्ररूपस्य ‘यन्त्रिं यद्यन्ति’ दृढ-
बन्धनं कुर्वन्ति, तच्च यज्ञस्य विस्त्रंसनपरिहाराय भवति ॥

पुनरपि दिवाकीर्त्यं विशेष दर्शयति—“सप्त गृह्यन्ते; सप्त
वै ग्रीष्मः प्राणाः, प्राणानेव यजमानेषु दधति^(२)”-इति ।
दिवाकीर्त्यात् प्रतीचीनेषु दिनेष्वेकैकस्मिन्नेकैकोऽतिष्ठाद्यद्वयानुक्रमेण

* “स्थानीयौ”-इति क, ख ।

† “परस्सामानु”-इति ख, “परस्सामानु”-इति ग ।

‡ ता० ब्रा० ४ ५, ६ खण्डौ प्रयुक्तौ ।

१ इका० ३३० ६४० ६-६५० (३भा० १६५ ४०) ।

चयो गृह्यन्ते, उत्तरेषु दिनेषु त एवावरोहक्रमेण* गृह्यन्ते । त एते षडपि दिवाकीर्त्यदिने तथैव गृह्यन्ते । तेषां मध्ये सौर्यः “उदृत्य जातवेदसम्”—इतिमन्त्रसाध्यः सप्तमो गृह्यते । तदेवं तस्मिन् दिने सप्ताधिका यज्ञाः । ते च सङ्ख्यायामृद्धगत सप्तच्छिद्रवर्त्ति-प्राणसमाः । अतस्तदनुष्ठानेन यजमानेषु प्राणान् स्थापयन्ति । तदेवं दिवाकीर्त्यमहः प्रशस्तम् । यज्ञा भूयिष्ठा यज्ञा इत्यादि गवामयनगतानामच-त्यानां चाङ्गां प्रकृतिविकृतिभावद्योतनाय तस्मिन् दर्शयितुं विधि-रेवान्तु ॥

अथावरोहरूपं पृष्ठयपडहं विधत्ते— “यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभ्यारोहन्ति, यदिमं लोकं न प्रत्यवरोहेयुरुद्धा माद्येयुर्यजमानाः प्र वा मीयेरन्, यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकं प्रत्यवरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादाय^(१)”—इति । दिवाकीर्त्यसदृशेभ्यः परस्मामभ्यः पूर्वमनुष्ठितानि ‘पराचीनानि’ आरोहरूपाणि यानि पृष्ठसामान्यहानि सन्ति, तैर्यजमानाः स्वर्गं लोकमारोहन्त्येव । अत ऊर्ध्वमिमं लोकं प्रति यद्यवरोहसाधनानि कानि चिदहानि नानुतिष्ठेयुः, तदानीं ते यजमाना एतं लोकव्यवहारक्रमं विसृत्योन्मत्ता मृता वा भवेयुः । तस्मात् ‘प्रतीचीनानि’ अवरोहरूपाणि पृष्ठाख्यान्यहान्यनुष्ठेयानि; ‘तैः’ अहोभिरिमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति, अपि चास्मिन् लोके प्रतिष्ठिता अनुन्मत्ताश्च भवन्ति ॥

* “एवाहोरात्रक्रमेण”—इति ख ।

† ३४७ पृ० । पृष्ठसामानि २०६ पृ० १०५०, § टौष्ण्याच्च दृष्ट्यानि ।

पूर्वं “सुवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्ति”—इत्यादिना
 (३५८ पृ०) क्रत्ववयवानामहर्विशेषाणां फलोपन्यासमुखेन स्वर्गार्थ-
 मयं क्रतुर्विहितः, अथ प्रतिष्ठार्थमिमं क्रतुं विधत्ते—“इन्द्रो वा
 अप्रतिष्ठित आसीत्, स प्रजापतिमुपाधावत्, तस्मा एतमेकविंश-
 शतिराचं प्रायच्छत्, तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै स प्रत्यतिष्ठद्,
 ये वज्रयाजिनोऽप्रतिष्ठिताः सुप्त एकविंशतिराचमासीरन् द्वादश
 मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश, एता-
 वन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्ति^(५)”—इति । पुरा
 यथेन्द्रः प्रजापत्युपदेशादिमं क्रतुमनुष्ठाय प्रत्यतिष्ठत्, एव वज्रयागान्
 कृत्वाप्यप्रतिष्ठिता यजमाना एत क्रतुमनुष्ठायार्हगतैकविंशतिसङ्ख्या-
 साम्याद् द्वादशमासाभिमानिदेवस्थानेषु, पञ्चस्रूलभिमानिदेवस्थानेषु,
 त्रिषु पृथिव्यादिलोकेषु, एकस्मिन्नादित्यलोके चैतेष्वेकविंशति-
 स्थानेषु* ‘यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्ति’ तस्मैकवासिनः सर्वे प्राणिनो यथा
 प्रतिष्ठिताः, तद्वत् प्रति तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥

एवं प्रतिष्ठार्थं क्रतुं विधाय फलान्नरार्थं पुनर्विधत्ते—“असावा-
 दित्यो न थरोचत, स प्रजापतिमुपाधावत्, तस्मा एतमेकविंशति-
 राचं प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत; ततो वै सोऽरोचत; य एवं
 विद्वांस एकविंशतिराचमासते, रोचन्त एवैकविंशतिराचो
 भवति; रुग्वा एकविंशो रुचमेव गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव, प्रतिष्ठा
 ह्येकविंशः^(६)”—इति । पुरा कदाचिदादित्यः सुवर्मान्वाख्येनासुरेण

* “द्वादश मासा पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश”—इति
 ता० ब्रा० ३ ६ ३ ।

तमसा विद्धोऽन्येन वा मेघहिमादिना निरन्तरमावृतः सन् विशेषेण नादीष्यत * । ततः प्रजापत्युपदेशात् 'एतुं' क्रतुमनुष्ठायादीष्यत । तद्वदन्येऽपि यजमानाः पूर्वं विद्याधनादिभिर्मनुष्येभ्यः प्रकाशमाना एतं क्रतुमनुष्ठाप्य पश्चात् प्रकाशन्ते । किञ्चात्राह्नामेकविंशतिसङ्ख्यासङ्गा-
वात्तेनैकविंशतिस्रोमेन षड्विप्रकाशहेतुत्वाद् ब्रह्मवर्चसं परिगृही-
तम् । स च त्रिवृदाद्यपेक्षया प्रौढत्वाद्दीप्यमान इव । अतस्तत्त्वास्या-
देतदनुष्ठायिनोऽपि प्रकाशं प्राप्नुवन्ति ; एकविंशतिस्रोमस्येतरप्रतिष्ठा-
धारत्वात् † ॥

अथ प्राथम्योद्दयनीयौ विधत्ते—“अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै^(१०)”—इति । अस्य विद्यादिप्रकाशहेतुत्वाद् ब्रह्मवर्चसमव परिगृहीतं भवति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

अर्वाङ् यज्ञः सङ्गामत्वमुष्मादधि मामभि । अष्टपौणं
यः पुरोहितः^(११) । निर्देवं निवीरं कृत्वा विष्कन्धं तस्मिन्

* “सर्मानुर्वा घासुर” सूर्यं तमसाविध्यत्, तस्मै देवा प्रायश्चित्तिमैच्छन्स्त
एता अविन्दन्स्ताभिरस्मात्तमोऽपाघ्नन् ; अप तमो भ्रते य एता उग्र यन्ति”
—इति ता० ब्रा० २३. १६. १-३ ।

† “एकविंशो भवत्येकविंशो वा अस्य भुवनस्यादित्य” — भवत्य एव
यस्य प्रति तिष्ठन्ति—इति ता० ब्रा० ४. ६. ३-५ ।

हीयतां योऽस्मान् द्वेष्टि । शरीरं यज्ञशमलं कुसीदं
तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान् द्वेष्टि^(१) । यज्ञं यज्ञस्य यत्तेज-
स्तेन सङ्गाम् माम्भि । ब्राह्मणानृत्विजो देवान् यज्ञस्य
तपसा ते सवाहमा हुवे^(२) । इष्टेन एकमुप (१)

ते हुवे सवाहम् । सन्ते वृज्जे सुकृतः सम्प्रजां पशून्^(३) ।
प्रैपान्त्सामिधेनीराघारावाज्यभागावाश्रुतमृत्याश्रुत-
मा शृणामि ते । प्रयाजानूयाजान्स्विष्टकृतमिडामा-
शिष आ वृज्जे सुवः^(४) । अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या
विष्णुना देवताभिः । याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे
सवाहं यज्ञमा ददे ते वपट्कृतम्^(५) । स्तुतः शुश्र्वं प्रति-
गुरं ग्रहमिडामाशिषः (२)

आ वृज्जे सुवः पत्नीसंयाजानुप ते हुवे सवाहः
समिष्टयजुरा ददे तव^(६) । पशून्सुतम्पुरोडाशान्त्सर्व-
नान्योत यज्ञम् । देवान्त्सेन्द्रानुप ते हुवे सवाहमग्नि-
मुखान्सोमवतो ये च विश्वे^(७) ॥ ११ ॥

उपा^[१]शिषो^[२] * द्वाचिः^[३]श्च ॥ ११ ॥

दशमेऽनुवाके एकविंशतिरात्रोऽभिहितः, अथावशिष्टेष्वनुवाकेषु
अथसेधगता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन् अनुवाके आप्याख्यानाम्

अष्टाङ्गतीनां मन्वा उच्यन्ते । अत एव ब्राह्मणे विनियोगः पश्यते—
 “अवाङ् यज्ञः सङ्क्षामतु”-इत्याप्तीर्जुहोति”-इति * ॥

तत्र प्रथमामाह—“अवाङ् यज्ञः सङ्क्षामत्वमुष्मादधि माममि ।
 ऋषीणां यः पुरोहितः^(१)”-इति । ‘य’ अश्वमेधास्यो यज्ञः, स
 ‘ऋषीणां’ ज्ञानवतां पूर्वमिहानां यज्ञमानानां ‘पुरोहितः’ सर्वार्थ-
 माधनभावेन पुरस्तादवस्थापितः । स यज्ञः ‘अमुष्मात्’ मद्वातिरिक्ताद्
 देवदत्तादेर्यजमानात् अपकस्य ‘माममि’ मामुद्दिश्य ‘अवाङ्’ अभि-
 मुखं सन् ‘अधि सङ्क्षामतु’ आधिक्येनादरातिशयेन सम्यगागच्छतु ॥

अथ द्वितीयामाह—“निर्देवं निर्वीरं हत्वा विष्कन्धं तस्मिन्
 द्यौयतां योऽस्मान् देष्टि । शरीरं यज्ञशमलं कुमीदं तस्मिन्मोदतु
 योऽस्मान् देष्टि^(२)”-इति । ‘य’ पुरुषोऽस्मान् देष्टि, तस्य शरीरं
 निर्देवादिविशेषणविशिष्टं हत्वा, तस्मिन् देपिणि पुरुषे ‘द्यौयतां’
 द्यौनत्वेनावस्थाप्यताम् । कीदृशं शरीरम् ? ‘निर्देवं’ निर्गन्ता यज्ञान्न-
 भृता देवा यस्मात् तं निर्देवम्, देवताभक्तिरहितमित्यर्थः । निर्गन्ता
 वीराः पुत्रा भृत्याश्च यस्मात्तं ‘निर्वीरम्’ । विरूपा स्कन्धाद्यवयवा
 यस्य तं ‘विष्कन्धम्’ । किञ्च योऽस्मान् देष्टि, तस्मिन् देपिणि पुरुषे
 ‘यज्ञशमलं’ यज्ञानुष्ठाने मलिनम्, कदाचिदप्यनुष्ठानरहितमित्यर्थः ।
 तादृशं यत् ‘कुमीदं’ निरन्तरं धनवृद्ध्याद्यजनेन * यत् जीवन्, तत्
 ‘मोदतु’ देवो पुमान् यज्ञे विमुक्तः केवलो वणिग् भृता यथा-
 कपश्चित् तिष्ठत्वित्यर्थः ॥

* “अवाङ् यज्ञः सङ्क्षामत्वित्याप्तीर्जुहोति । सुवर्गस्य कोकस्तादृ”-इति

• = १० २ । ‘सर्वं व्याप्यते यामिन्ता व्याप्तय’-इति तत्र सा० मा० ।

अथ तृतीयामाह—“यज्ञ यज्ञस्य यत्तेजस्तेन सङ्क्षाम मामभि ।
ब्राह्मणानृत्विजो देवान् यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा ऊवे^(१)”—इति ।
हे अश्वमेधाख्य ‘यज्ञः’ ‘सम्यगनुष्ठितस्य’ ‘यज्ञस्य’ तव यत् ‘तेजः’
फलम्, ‘तेन’ फलेन सह ‘मामभि सङ्क्षाम’ अभिमुखो भूत्वा मां
प्रविश । सूयते अभिषिच्यते अवेत्यभिषेकयुक्तो यज्ञः ‘सवः’ । हे
सव ! सम्यगनुष्ठितस्य ‘ते’ तव ‘तपसा’ सामर्थ्येनानुग्रहरूपेणानुगृ-
हीतोऽहं ‘ब्राह्मणान्’ सदस्यान्, ‘रृत्विजः’ अध्वर्युप्रभृतीन् ‘देवान्’
यष्ट्यान् ‘आ ऊवे’ इह कर्मणाऽहं यामि ॥

अथ चतुर्थीमाह—“इष्टेन पक्वमुप ते ऊवे सवाहम् । सन्ते वृद्धे
सुहृताः सम्यजां पशून्^(२)”—इति । हे ‘सव’ यज्ञ ! ‘ते इष्टेन’ तदी-
येन यजनेन अहं पक्वमक्षम् ‘उप ऊवे’ समीप आहं यामि । ‘ते’
तवानुग्रहात् ‘सुहृतां सं वृद्धे’ सम्यगावर्जितं कुर्वे, पुण्यं सम्पादया-
मीत्यर्थः ; तथा प्रजां पशून् सम्पादयामि ॥

अथ पञ्चमीमाह—“प्रैषान्त्सामिधेनीराघारावाज्यभागावाश्रुत-
मत्याश्रुतमा शृणामि ते । प्रयाजानूयाजान्त्सिष्टकृतमिडामाशिष
आ वृद्धे सुवः^(३)”—इति । प्रैषादीनि यज्ञाङ्गानि प्रसिद्धानि ; तानि
सर्वाणि तद्वत् सिद्ध्यर्थम् ‘आ शृणामि’ सर्वतः शास्त्रमुखाच्छ्रुत्वा
सम्पादयामि । तथा प्रयाजादीनि यज्ञाङ्गानि ‘सुवः’ फलरूपं स्वर्गञ्च
‘आ वृद्धे’ सम्पादयामि ॥

अथ षष्ठीमाह—“अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या विष्णुना देव-
ताभिः । यान्यानुवाक्याभ्यामुप ते ऊवे सवाह यज्ञमा ददे ते
वषट्कृतम्^(४)”—इति । हे ‘सव’ यज्ञ ! अन्यादयो ये देवा उक्ताः,

यास्यानुक्ताः अन्याः सर्वा देवताः, ये च तद्देवताविषये याज्यानुवा-
क्ये, तैः सर्वैः सहितः अहं 'ते' त्वत्सिद्ध्यर्थम् 'उप ऊवे' समीप-
एवाध्वर्युप्रभृतीन् अनुष्ठातृनाङ्गयामि । तथा 'ते' त्वत्सिद्ध्यर्थं 'वषट्-
कृतं' वषट्कारसहितं 'यज्ञं' कृत्स्नप्रयोगम् 'आ ददे' स्वीकरोमि ॥

अथ सप्तमीमाह—“स्तुतः शस्त्रं प्रतिगरं घहमिडामाग्निष आ
वृञ्जे सुवः । पत्नीसंयाजानुप ते ऊवे सवाहः समिष्टयजुरा ददे
तव^(१)”—इति । स्तोत्रशस्त्रादीनि यज्ञाङ्गानि, 'सुवः' फलरूपं स्वर्गञ्च
'आ वृञ्जे' सर्वतः सम्पादयामि । स्वर्गस्य प्राधान्यात् पुनरभिधानम् ।
हे 'सव !' त्वत्सिद्ध्यर्थं पत्नीसंयाजानुद्दिश्य 'उप ऊवे' चत्विजः समीप-
माङ्गयामि । तथा 'ते' तव, त्वत्सिद्ध्यर्थं समिष्टयजुः स्वीकरोमि ॥

अथाष्टमीमाह—“पशून्स्तुतं पुरोडाशान्त्ववनान्योत यज्ञम् ।
देवान्सेन्द्रानुप ते ऊवे सवाहमग्निमुखान्त्वोमवतो ये च विश्वे^(२)”—
इति । 'ये' अग्नीषोमीयादयः पशवः, यथाभिषुतः सोमः, ये च
सवनोपपुरोडाशाः, यानि च प्रातस्सवनादीनि, यश्च तैर्निष्पाद्यः कृत्स्नो
यज्ञः, तान् सर्वान् 'आ वृञ्जे'—इत्यनुवर्त्तते । हे सव ! 'ते' त्वत्सि-
द्ध्यर्थमहं देवान् 'उप ऊवे' समीप आङ्गयामि । कौटुम्भान् देवान् ?
इन्द्रेण सह वर्त्तन्त इति 'सेन्द्रान्', अग्निमुखं येषान्तेऽग्निमुखास्तान्,
सोमो येषामस्ति ते सोमवतस्तान्, अपि च येऽन्ये विश्वे देवास्तान् ;
सर्वानप्युप ऊवे ॥ ११ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

भूतं भव्यं भविष्यद् वषट् स्वाहा* नमः^(१) ऋक् साम्
 यजुर्वषट् स्वाहा नमो^(२) गायत्री त्रिष्टुब् जगती वषट्
 स्वाहा नमः^(३) पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट् स्वाहा नमो^(४)-
 ऽग्निर्वायुः सूर्यो वषट् स्वाहा नमः^(५) प्राणो व्यानो-
 ऽप्ानो वषट् स्वाहा नमो^(६) ऽन्नं कृपिर्दृष्टिर्वषट् स्वाहा
 नमः^(७) पिता पुत्रः पौत्रो वषट् स्वाहा नमो^(८)
 भूर्भुवः (१)

सुवर्वषट् स्वाहा नमः^(९) ॥ १२ ॥

भुवः^(१०) श्रुत्वारि च ॥ १२ ॥

एकादशे आष्टाख्या मन्त्रा उक्ताः, अथ द्वादशे पर्याष्टाख्या मन्त्रा
 उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणे विनियोगः श्रूयते—“भूतं भव्यं भविष्य-
 दिति पर्याप्तौर्जुहोति”—इति † ॥

तत्र प्रथममन्त्रमाह—“भूतं भव्यं भविष्यद् वषट् स्वाहा नमः^(१)”
 -इति । वषट्कारादीनि त्रीणि ब्रह्मणो नामानि, एभिश्च सत्यत्व-
 माख्यायते । तथा सति कालत्रयवर्त्तनीं सत्यानीति वाक्यार्थो
 भवति । आदरार्थमेकार्थवाचिनां वषडादीनां त्रयाणां प्रयोगः ।
 एतेभ्यः स्वाहेति शेषः । एव सुत्तरेष्वपि योजनीयम् ॥

तानेतानुत्तरान् मन्त्रानाह—“ऋक् साम यजुर्वषट् स्वाहा

* “वषट्स्वाहा”—इतीह सर्वत्रैव सु०-पाठः ।

† “भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तौर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य पर्याप्त्यै”—
 इति ३ ८. १७. १० । ‘स्वर्गपूर्तिर्गर्वाभिराहुतिभिर्भवति ता पर्याप्तय’—इति
 तत्र सा० भा० ।

नमो, गायत्री चिष्टुब् जगती वषट् स्वाहा नमः, पृथिव्यन्तरिचं
 द्यौर्वषट् स्वाहा नमो, ऽग्निर्वायुः सूर्यो वषट् स्वाहा नमः, प्राणो
 व्यानोऽपानो वषट् स्वाहा नमो, ऽन्नं कृषिर्दृष्टिर्वषट् स्वाहा नमः, पिता
 पुत्रः पौत्रो वषट् स्वाहा नमो, भर्भुवः सुवर्वषट् स्वाहा नमः^(१-८)
 -इति । वेद-च्छन्दो-लोक-देव-प्राणा-ऽन्न-पितृ-व्यादतिविषया एते-
 ऽष्टौ मन्त्राः, पूर्वेण मन्त्रेण सहैतैर्मन्त्रैर्नवभिः पर्याप्त्याख्या आहुतयो
 होतव्याः ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

आ मे॑ गृ॒हा भ॑व॒न्वा प्र॒जा म॒ आ मा॑ य॒ज्ञो वि॑शतु
 वी॒र्धा॑वान् । आ॒पो दे॒वीर्य॒ज्ञिया॑ मा वि॑शन्तु स॒हस्र॑स्य
 मा भू॒मा मा प्र॑ हा॒सीत्^(१) । आ मे॑ ग्र॒हो भ॑व॒त्वा पु॒रो-
 रुक् स्तु॑तश॒स्त्रे मा वि॑शताः स॒मीची॑ । आ॒दित्या॑ रु॒द्रा
 वस॑वो मे स॒दस्याः॑ स॒हस्र॑स्य मा भू॒मा मा प्र॑ हा॒सीत्^(१) ।
 आ मा॑मिष्टो॒मो वि॑शतु (१)

उक्थ्य॑श्चाति॒रात्रो॑ मा वि॑शत्वापि॒श्वरः॑ । ति॒रो-
 अ॒ह्निया॑ मा सु॒हुता॑ आ वि॑शन्तु स॒हस्र॑स्य मा भू॒मा
 मा प्र॑ हा॒सीत्^(१) ॥ ३ ॥

वि॒श॒त्त्व॒ष्टाद॑श च* ॥ १३ ॥

* “अ॒मिष्टो॒मो वि॑[१]शत्त्व॒ष्टाद॑श च”—इति क, ख, ग ।

पर्याग्निनामका भन्त्वा द्वादशेऽभिहिताः, अयाभूनामका होम-
मन्त्वास्त्रयोदशेऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणे विनियोगः— “आ मे
गृहा भवन्त्वित्याभूर्जुहोति”—इति * ॥

तत्र प्रथमामाह— “आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा म आ मा यज्ञो
विशतु वीर्यावान् । आपो देवीर्यज्ञिया मा विशन्तु सहस्रस्य मा
भूमा मा प्र हासीत्^(१)”—इति । ‘मे’ मर्त्यं गृहाः समीचीनाः ‘आ
भवन्तु’ सर्वतः सम्पद्यन्ताम् । तथा ‘प्रजाः’ पुत्रादिरूपा अपि ‘मे’
मर्त्यम् आ भवन्तु । तथा ‘वीर्यावान्’ फलोपेतो यज्ञश्च माम्
आविशतु । तथा ‘यज्ञियाः’ यज्ञार्हाः ‘आपो देवीः’ जलदेवताः
माम् आ विशन्तु । ‘सहस्रस्य भूमा’ सहस्रसङ्ख्याकस्य धनस्य बाहुल्यं
मां कदाचिदपि ‘मा प्र हासीत्’ मा परित्यजतु ॥

अथ द्वितीयामाह— “आ मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक् स्तुतशस्त्रे
मा विशताः समीची । आदित्या रुद्रा वसवो मे सदस्याः सहस्रस्य
मा भूमा मा प्र हासीत्^(१)”—इति । ‘मे’ मर्त्यं ‘ग्रहः’ अपीन्द्रवाय-
वादिकः, सः ‘आ भवतु’ सर्वतः सम्पद्यताम् । तथा ‘पुरोरुक्’
ग्रहं गृहीतुं पुरतः पद्यमानो मन्त्रोऽप्या भवतु । तथा स्तोत्रशस्त्रे
अपि ‘समीची’ अनुकूले मामा विशताम् । तथा आदित्याद्या देवाः
‘सदस्याः’ ब्राह्मणाश्च मामा विशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयामाह— “आ माग्निष्टोमो विशतूक्यद्यातिरात्रो

* “आ मे गृहा भवन्त्वित्याभूर्जुहोति । सुवर्गस्य शोकस्याभूत्यै”—इति ३
८. १० ११ । ‘यामि स्वर्गं प्या समन्ताद् भवति ता आहुतय आमुव’—
इति तत्र सा० भा० ।

मा विशत्वापिशर्वरः । तिरोअङ्गिया मा सुज्जता आ विशन्तु सह-
स्रस्य मा भूमा मा प्रह्मासीत्^(१)—इति । सोमयागेषु प्रथमसंस्कारूपो
योऽयम् 'अग्निष्टोम' स मामा विशतु । यश्च द्वितीयसंस्कारूपः
'उक्थ्य' सोऽय मामा विशतु । यश्चतुर्थसंस्कारूप 'अतिरात्र' सोऽपि
मामा विशतु । कौदृशोऽतिरात्र ? 'आपिशर्वरः' अपि गतानि
प्राप्तानि शर्वर्या पठितव्यानि स्तोत्राणि यस्यामावापिशर्वरः *, तथा
'तिरोअङ्गिया.' अङ्गस्तिरस्त्रुत्य रात्रौ प्रयोक्तव्या अतिरात्रगताः
सोमविशेषाः†, ते च सुष्ठु ज्जताः सन्तो मामा विशन्तु । सहस्रस्ये-
त्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

अग्निना तपोऽन्वभवद् वाचा ब्रह्म मणिना रूपाणी-
न्द्रेण देवान् वातेन प्राणान्तसूर्येण द्यां चन्द्रमसा नक्ष-
त्राणि यमेन पितॄन् राज्ञा मनुष्यान् फलेन नादेयान्-
जगरेण सर्पान् व्याघ्रेणारण्यान् पशून् ह्येनेन‡ पत-

* ऐ० ब्रा० ए सो मु. २ भा० २६६, २७५ ए० द्रष्टव्यम् ।

† "तिरोऽङ्गे राव्यन्तर्हितेऽहनि भवा सोमास्तिरोऽङ्गा । ध्याश्विन-
प्रसक्तयागसम्बन्धिन चमसस्या सोमा पूर्वदिननिष्पन्नत्वात् तिरोव्यङ्गा
इत्युच्यन्ते"—इति कात्या० श्रौ० सू० २४ ३ ४२. कर्कभाष्यम् तथा ऋ०
सं० १ ४५ २० सा० भा०, अपि ता० ब्रा० १. ६. ४ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

‡ "पशून् ह्येनेन"—इति ख पाठ ।

त्रिणो वृष्णाश्वानृपमेण गा वस्तेनाजा* वृष्णिनावी-
 व्रीहिणान्नानि यवेनोपधीर्न्यग्रोधेन वनस्पतीनुदुम्बरे-
 णोजं गायत्रिया छन्दांसि चिह्वा स्तोमान् ब्राह्म-
 णेन (१)

वाचम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणेनैकञ्च ॥ १४ ॥

आभूनामका मन्त्रास्त्रयोदशोऽभिहिता, अथानुभूनामकाश्चतु-
 र्दशोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणे विनियोग — “अग्निना तपो-
 ऽश्वभवदित्यनुभूर्जुहोति”-इति † । पाठस्तु — “अग्निना तपोऽश्वभवद्,
 वाचा ब्रह्म, मणिना रूपाणीन्द्रेण देवान्, वातेन प्राणान्, सूर्येण द्या,
 चन्द्रममा नक्षत्राणि, यमेन पितृन्, राजा मनुष्यान्, फलेन नादेयान्,
 अजगरेण सर्पान्, व्याघ्रेणारण्यान् पशून्, ह्येनेन पतत्रिणो, वृष्णाश्वान्,
 ऋषभेण गा, वस्तेनाजा, वृष्णिनावीर्, व्रीहिणान्नानि, यवेनोपधीर्,
 न्यग्रोधेन वनस्पतीन्, उदुम्बरेणोजं, गायत्रिया छन्दांसि, चिह्वा
 स्तोमान्, ब्राह्मणेन वाचम्”-इति । अथ यजमान ‘अग्निना तपो-
 ऽश्वभवत्’ अग्निरूपो भूत्वा तत्सामर्थ्येन सर्वं तपो व्याप्नोति । एव-
 मुत्तरेष्वपि त्रयोविंशतिमन्त्रेषु व्याख्येयम् । द्वितीयान्तेस्तत्तदात्मकत्वं
 यजमानस्येत्युच्यते, द्वितीयान्तेऽप्येव वस्तु, अश्वभवदिति सर्वत्रा-

* “वस्तेनाजा” इत्यन्तस्यादि पाठ क, मु०, टो० ग० ।

† “अग्निना तपोऽश्वभवदित्यनुभूर्जुहोति । सर्वस्य लोवस्यानुभूये”-
 इति १ = १७. १२ । ‘व्याभिः सर्वेऽनुभूयते’-इति तत्र सा० भा० ।

मुषज्यते । 'ब्रह्म' मन्त्रजातम् । 'रूपाणि' प्रतिविम्बात्मकानि ।
 'फलेन' वृक्षगतेन पक्वेन । 'नादेयान्' नदीवत् सम्पूर्णान् रसान् ।
 मण्डूकादीनामिव मनुष्याणां निगरणे समर्थः प्रौढः सर्पः 'अजगरः' ।
 'वृषा' प्रौढोऽश्वः । 'वाचं' वेदात्मिकाम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाधीतं मनसे
 स्वाहा स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा^(१) काय स्वाहा
 कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा^(१) दित्यै स्वाहादित्यै मह्यै
 स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहा^(१) सरस्वत्यै स्वाहा
 सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा^(१) पूष्णे
 स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिपाय स्वाहा^(१)
 त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीयाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय
 स्वाहा^(१) (१)

विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा विष्णवे
 निभूयपाय स्वाहा^(१) सर्वस्मै स्वाहा^(१) ॥ १५ ॥

स्वाहा^(१) * दशं च ॥ १५ ॥

* "पुरुरूपाय स्वाहा^(१)"—इति क, ख, ग ।

अनुभूनामका मन्त्राद्यतुर्दशेऽभिहिताः, अथ पञ्चदशे वैश्वदेवाख्या
 आहुतिमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः—“आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति
 चत्वार्यैद्यहणानि जुहोति; स्वाहाधिमाधीताय स्वाहेति त्रीणि
 वैश्वदेवानि; सोऽयं दीक्षाहुतिकालो विवृद्धः सप्ताहमन्वहमौद्यहणै-
 र्वैश्वदेवेशोत्तरोत्तरैः प्रचरति; षडुत्तमेऽह्न्यौद्यहणानि जुहोति;
 सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमाम्”—इति । तत्रौद्यहणमन्त्राः प्रथम-
 काण्डे समाध्याताः* ; वैश्वदेवमन्त्रा इहाम्नायन्ते† ॥

तेषु प्रथमदिनमन्त्रानाह—“स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा, स्वा-
 हाधीतं मनसे स्वाहा, स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा^(१)”—इति ।
 एते च मन्त्रा उभयतः स्वाहाकाराः; तत्रान्तिमः स्वाहाकारो हविः-
 प्रदाने वर्त्तते, प्रथमस्तु स्वाहाकारो ‘निपाता अनेकार्थाः’—इति-
 न्यायेन उचितार्थं योजनीयः । आ समन्ताद्भूयते स्थाप्यते मन्त्रा-
 दनुष्ठाननिर्णयोऽस्यां बुद्धाविति ‘आधिः’ बुद्धिः, तां बुद्धिं ‘स्वाहा’
 सम्पादयामौत्यचोचितार्थः; ‘आधीताय’ तस्यां बुद्धौ स्थापिताय
 मन्त्राभिमानिने देवाय ‘स्वाहा’ स्वाहुतमिदमस्तु । तथा ‘आधीतं’
 बुद्धौ सङ्गृहीतं ‘स्वाहा’ विष्करणमन्तरेण धारयामि; ‘मनसे’
 तद्वारणममर्यायान्तःकरणाय स्वाहुतमिदमस्तु । तथा ‘मनः’ तथा-
 विधमन्तःकरणं ‘स्वाहा’ सम्पादितवानस्मि, ‘प्रजापतये’ तस्य मनसः
 प्रेरकाय स्वाहुतमिदमस्तु ॥

* १ भा० २२५ ए० ६ पं०, पुनः ४ भा० ५६५ ए० ६ पं० । औद्यहण-
 मन्त्रब्राह्मणस्तु ५ भा० ६६ ए० ६ पं० ।

† “स्वाहाधिमाधीताय स्वाहेति समन्तानि वैश्वदेवानि जुहोति । समस्त
 मेव दिव्यन्तं आढ्यमतिक्रामति”—इति ब्रा० ३. ८. १०. १३ ।

अथ द्वितीयदिनगतान्मन्त्रानाह—“काय स्वाहा, कस्मै स्वाहा, कतमस्मै स्वाहा^(१)”—इति । प्रथममन्त्रगत क-शब्द प्रजापति-वाचक , “को ह वै नाम प्रजापति”-इतिश्रुत्यन्तरात् (ब्रा० २ २ १० २ *) । द्वितीयमन्त्रगतस्तु क-शब्द सर्वनामत्वात् प्रशस्तवाची , तेन चावज्ञान लक्ष्यते, ईदृशोऽयमिति केनापि ज्ञातु मशक्य इत्यर्थ । कतम-शब्दो बहूना मध्ये निर्द्धारणप्रश्ने वर्तते , तेन च सर्वेषु देवेषु मध्ये शास्त्रविचारेण निर्द्धारणीयस्वरूप इत्युक्तं भवति ॥

अथ तृतीयदिनगतान्मन्त्रानाह—“अदित्यै स्वाहा, ऽदित्यै मघ्यै स्वाहा, ऽदित्यै सुमृडौकायै स्वाहा^(२)”—इति । ‘अदिति’ भूमि । ‘मघ्यै’ विष्णोर्णा । ‘सुमृडौका’ सुखप्रदा ॥

अथ चतुर्थदिनगतान्मन्त्रानाह—“सरस्वत्यै स्वाहा, सरस्वत्यै वृहत्यै स्वाहा, सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा^(३)”—इति । “पावकायै” शोधयित्र्यै ॥

अथ पञ्चमदिनगतान्मन्त्रानाह—“पूष्णे स्वाहा, पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा, पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा^(४)”—इति । प्रकृष्टाय श्रोतस्मार्त्त-मार्गाय हित ‘प्रपथ्य’ । नराणा धारयिता ‘नरन्धिष’ ॥

अथ षष्ठदिनगतान्मन्त्रानाह—“त्वष्ट्रे स्वाहा, त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा, त्वष्ट्रे पुरुषपाय स्वाहा^(५)”—इति । त्वष्ट्रे प्राप्त ‘तुरीप’ । ब्रह्ममूर्त्तिविशेषैर्युक्त ‘पुरुष’ ॥

अथ सप्तमदिनगतान्मन्त्रानाह—“विष्णवे स्वाहा, विष्णवे निरुय्यपाय स्वाहा, विष्णवे निभृयपाय स्वाहा^(६)”—इति । नितरा

खुरं पापरोगादियाधमर्हन्तीति * निखुर्याः, तेषां पाता 'निखुर्यपः' । विद्यैश्वर्यादिराहित्येन न्यग्भावयोग्या निभूयाः, तेषां पाता 'निभूयपः' ॥

अथ पूर्णाहुतिमन्त्रमाह—“सर्वस्मै स्वाहा^(८)”—इति । सर्वप्रकार-
पालकाय स्वाहुतमित्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

दृ॒क्ष्यः स्वा॒हा ह॒नू॒भ्याः स्वा॒हो॒ष्ठा॒भ्याः स्वा॒हा मु॒खाय॑
स्वा॒हा ना॒सिका॒भ्याः स्वा॒हाक्षी॒भ्याः स्वा॒हा क॒र्णा॒भ्याः
स्वा॒हा पा॒र इ॒क्ष्वा॒वा॒र्ये॒भ्यः प॒क्ष्म॒भ्यः स्वा॒हावा॒र इ॒क्ष्वः
पा॒र्ये॒भ्यः प॒क्ष्म॒भ्यः स्वा॒हा शो॒र्ष्णे स्वा॒हा भ्रू॒भ्याः स्वा॒हा
ल॒ला॒टाय॑ स्वा॒हा मू॒र्ध्ने स्वा॒हा म॒स्तिष्का॒य स्वा॒हा क॑ंशे-
भ्यः स्वा॒हा व॒ह॒न्य स्वा॒हा ग्री॒वाभ्यः॑ स्वा॒हा स्त॒न्धेभ्यः॑
स्वा॒हा की॒क॒साभ्यः॑ स्वा॒हा पृ॒ष्ठीभ्यः॑ स्वा॒हा पा॒ज॒स्याय॑
स्वा॒हा पा॒र्श्व॒भ्याः स्वा॒हा (१)

अ॒ंसा॒भ्याः स्वा॒हा दो॒ष॒भ्याः स्वा॒हा वा॒हु॒भ्याः
स्वा॒हा ज॒ह्वा॒भ्याः स्वा॒हा श्रो॒णी॒भ्याः स्वा॒होरु॒भ्याः
स्वा॒हाष्टी॒व॒ज्ञाः स्वा॒हा ज॒ह्वा॒भ्याः स्वा॒हा भ॒स॒दे स्वा॒हा
शि॒ख॒ण्डेभ्यः॑ स्वा॒हा वा॒ल्ध॒ना॒य स्वा॒हाण्डा॒भ्याः स्वा॒हा

शेषाय स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय
 स्वाहा पद्भ्यः स्वाहा शफेभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा
 त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा मांसाय स्वाहा स्नावभ्यः
 स्वाहास्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा (२)

अङ्गेभ्यः स्वाहात्मने स्वाहा सर्वस्मै स्वान्ता ॥ १६ ॥

स्वाहा^[१] स्वाहा^[१] पट् च* ॥ १६ ॥

पञ्चदशे वैश्वदेवाहुतिमन्त्रा उक्ताः, अथ षोडशे मन्त्राः ॥ १६ ॥
 उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“विंशदशाय स्वाहा सुसदशाय
 होमान् जह्नेदीय स्वाहा (१)

स्वै सर्वस्मै स्वाहा ॥ १७ ॥

स्वाहा^[१] * द्वे च ॥ १७ ॥

षोडशेऽनुवाके अङ्गहोममन्त्रा उक्ताः, अथ सप्तदशाष्टादशयोः
 रूपहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“अङ्गयेताय स्वाहा
 हृणाय स्वाहा श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति”—इति । तत्रै-
 कानुवाकगतानाह—“अङ्गयेताय स्वाहा, ऽङ्गिसक्याय स्वाहा, श्रिति-
 पदे स्वाहा, श्रितिककुदे स्वाहा, श्रितिरन्ध्राय स्वाहा, श्रितिष्ठाय
 स्वाहा, श्रित्युसाय स्वाहा, पुष्पकर्णाय स्वाहा, श्रित्योष्ठाय स्वाहा,
 श्रितिभ्रवे स्वाहा, श्रितिभमदे स्वाहा, श्वेतानूकाशाय स्वाहा, ऽङ्गये

* “रूपाय स्वाहा^[१]”—इति क, ख, ग ।

† ३ = १७ १५ । “रूपैरेवैनं समर्द्धयति”—इति तच्छेषः ।

स्वाहा, प्रजननीय स्वाहा, पद्मः स्वाहा, शफेभ्यः स्वाहा, लोमभ्यः
 स्वाहा, त्वचे स्वाहा, लोहिताय स्वाहा, माश्रमाय स्वाहा, चावभ्यः
 स्वाहा, ऽप्यभ्यः स्वाहा, मज्जभ्यः स्वाहा, अङ्गेभ्यः स्वाहा, ऽऽत्मने स्वाहा,
 सर्वस्य स्वाहा”-इति । अत्र दन्तहन्तादयोऽथस्यावयवाः प्रसिद्धाः ।
 ‘इक्षवः’ अचिरोमाणि, ते च ‘पारे’ उपरिभागे वर्त्तन्ते; तस्मात्
 ‘पार इक्षवः’ इति तदुच्यते । ‘अवार्येभ्यः पञ्चभ्यः’ अधोभागवर्त्तिभ्यः
 रोमभ्यः उपरि वर्त्तन्ते, एतादृशा ये सन्ति तेभ्यः स्वाहेति योज-
 पुष्पाकारलक्षणैः ‘अवारे’ अधोभागे ये केचिदिक्षो
 ‘श्रितिभ्युः’ । श्वेतेनापानेन युक्तः ‘श्रितिभ्यस्तृचिः’, मूर्द्ध-शब्देन
 प्रदेगः । ‘अञ्जिः’ श्वेतहस्तगरीरः । ललाटश्वेत्युक्तो रथयुगस्य
 हृण्णजानुयुक्तः ‘अभितङ्गुः’ । हृण्णमिश्रसान्ध्यवर्णयुक्तः ‘हृण्णैतः’ ।
 जपाकुसुमवदत्यन्तरागयुक्तः सान्ध्यो वर्णो ‘लोहितैतः’* । ईषदारुण-
 युक्तः सान्ध्यो वर्णः ‘अरुणैतः’ । इदमिति स्पष्टत्वेनावभासमानाकारः
 ‘ईदृगः’ । किमित्यनिश्चितत्वेनावभासमानः ‘कीदृगः’ । दूरस्यदृष्टान्ते-
 नोपमीयमानः ‘तादृगः’ । ममीपम्यदृष्टान्तेनोपमीयमानः ‘सदृगः’ ।
 उपमारहितो ‘विमदृगः’ । सुखेनोपमातुं शक्यः ‘सुमदृगः’ । आकार-
 मामान्यं ‘रूपम्’ । अनुक्रमद्वयार्थं सर्वशब्दः ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा पिशङ्गाय स्वाहा
 सारङ्गाय स्वाहारुणाय स्वाहा गौराय स्वाहा बभ्रवे
 स्वाहा नकुलाय स्वाहा रोहिताय स्वाहा शोणाय
 स्वाहा श्यावाय स्वाहा श्यामाय स्वाहा पाकुलाय
 स्वाहा सुरूपाय स्वाहानुरूपाय स्वाहा विरूपाय स्वाहा
 सरूपाय स्वाहा प्रतिरूपाय स्वाहा शबलाय स्वाहा
 कमलाय स्वाहा पृश्नये स्वाहा पृश्निभक्त्याय स्वाहा
 सर्वस्मै स्वाहा ॥ १८ ॥

कृष्णाय पट्चत्वारिंशत् ॥ १८ ॥

सप्तदशेश्वावयवरूपा मन्त्रा उक्ता, अथाष्टादशे त्वयविरूपमन्त्रा
 उच्यन्ते । विनियोगस्तु पूर्वमेतोदाहृतः । (३७८ पृ० १३ पं०) पाठस्तु—
 “कृष्णाय स्वाहा, श्वेताय स्वाहा, पिशङ्गाय स्वाहा, सारङ्गाय स्वाहा,
 रुणाय स्वाहा, गौराय स्वाहा, बभ्रवे स्वाहा, नकुलाय स्वाहा,
 रोहिताय स्वाहा, शोणाय स्वाहा, श्यावाय स्वाहा, श्यामाय
 स्वाहा, पाकुलाय स्वाहा, सुरूपाय स्वाहा, नुरूपाय स्वाहा,
 विरूपाय स्वाहा, मरूपाय स्वाहा, प्रतिरूपाय स्वाहा, शबलाय
 स्वाहा, कमलाय स्वाहा, पृश्नये स्वाहा, पृश्निभक्त्याय स्वाहा,
 सर्वस्मै स्वाहा”—इति । हस्त्येषुपि शरीरे कार्ण्ययुक्तः ‘कृष्णः’ ।
 एव श्वेतादयः । ‘पिशङ्गः’ गौरोचनावर्णः । ‘सारङ्गः’ श्वेतकवर्णः ।
 ईषद्रक्तोः ‘रुणः’ । ‘गौरः’ अत्यन्तश्वेतः । ‘बभ्रुः’ कपिलः ।
 ‘नकुल’ मकुलवर्णः । ‘रोहितः’ अत्यन्तारक्तः । ‘शोणः’ पीतलोहितः ।

‘श्यावः’ पीतकृष्णः । ‘श्यामः’ नीलः । अत्यन्तकृष्णः ‘पाकलः’ ।
 गोभनरूपः ‘सुरूपः’ । अनुकूलरूपः ‘अनुरूपः’ । विविधरूपः
 ‘विरूपः’ । समानरूपः ‘सरूपः’, नात्यन्तं सुरूपो नात्यन्तं कुरूप
 इत्यर्थः । प्रतिकूलरूपः ‘प्रतिरूपः’ । मिश्रवर्णः ‘शबलः’ । कमलवर्णः
 ‘कमलः’ । चित्रवर्णः ‘पृश्निः’ । तथाविधाभ्यां सक्थिभ्यामुपेतः
 ‘पृश्निसक्थः’ । अनुक्तसङ्गद्वयार्थः सर्वशब्द । पूर्वानुवाकोक्तैः षड्विंशति-
 मन्त्रैरेतदनुवाकोक्तेस्त्वयोविंशतिमन्त्रैरेत्येवमेकोनपञ्चाशन्मन्त्रैः अश्व-
 रूपाणि जुहुयात् ॥ १८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥

ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः स्वाहा
 काण्डेभ्यः स्वाहा वल्शेभ्यः * स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा
 फलेभ्यः स्वाहा गृहीतेभ्यः स्वाहागृहीतेभ्यः स्वाहा-
 वपन्नेभ्यः स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १९ ॥

ओषधीभ्यश्चतुर्विंशतिः ॥ १९ ॥

अवयविरूपमन्त्रा अष्टादशे प्रोक्ताः, अथौषधिमन्त्रा एकोन-
 विंशेऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणम्— “ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः
 स्वाहेत्यौषधिहोमान् जुष्टोति”—इति † । पाठस्तु—“ओषधीभ्यः

* वल्शेभ्यः”—इति पदगोपादिः क-पाठः ।

† ३८. १०. १६ । “द्वयो वा व्योषधय । पुष्पेभ्योऽन्या पत्रं गृह्णन्ति ।
 मूलेभ्योऽन्याः । ता एवोभयोरवदन्त्ये”—इति तच्चेष्टम् ।

खाहा, मूलेभ्य खाहा, तूलेभ्य खाहा, काण्डेभ्य खाहा, वल्ग्रेभ्य
खाहा, पुष्पेभ्य खाहा, फलेभ्य खाहा, गृहीतेभ्य खाहा, अगृही-
तेभ्य खाहा, अवपन्नेभ्य खाहा, शयानेभ्य खाहा, सर्वस्मै खाहा ।
—इति । 'तृक्षानि' अयाणि । 'काण्डानि' दण्डमट्टशभागा ।
'वल्गानि' द्वैधीभावसन्धय । 'गृहीतानि' प्राणिभिरुपयुक्तानि ।
'अगृहीतानि' प्राणिभिरनुपयुक्तानि । 'अवपन्नानि' स्तम्भेभ्यो
वियुज्य भूमौ पतितानि । 'शयानानि' स्तम्भे मह भूमौ
पतितानि । अनुक्तसङ्गदार्थं सर्वशब्द । एतैर्द्वादशभिर्मन्त्रैरोपधिहोम
शुद्धयात् ॥ १८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वतीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

वनस्पतिभ्यः खाहा मूलेभ्यः खाहा तूलेभ्यः खाहा
स्तम्भेभ्यः * खाहा शाखाभ्यः खाहा पुष्पेभ्यः खाहा
पुष्पेभ्यः खाहा फलेभ्यः खाहा गृहीतेभ्यः खाहा-
अगृहीतेभ्यः खाहावपन्नेभ्यः खाहा शयानेभ्यः खाहा
शिष्टाय खाहातिशिष्टाय खाहा परिशिष्टाय खाहा
संशिष्टाय खाहोच्छिष्टाय खाहा रिक्ताय खाहारि-
क्ताय खाहा प्ररिक्ताय खाहा संरिक्ताय खाहोद्वि-
क्ताय खाहा सर्वस्मै खाहा ॥ २० ॥

वनस्पतिभ्यः पट्चत्वारिंशत् ॥ २० ॥

ओषधिहोममन्त्रा एकोनविंशेऽभिहितः, वृक्षमन्त्रा विंशेऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“वनस्पतिभ्यः स्वाहेति वनस्पतिहोमान् जुहोति”—इति * । पाठस्तु—“वनस्पतिभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा, स्कन्धेभ्यः स्वाहा, शाखाभ्यः स्वाहा, पर्णेभ्यः स्वाहा, पुष्पेभ्यः स्वाहा, फलेभ्यः स्वाहा, गृहीतेभ्यः स्वाहा, ऽगृहीतेभ्यः स्वाहा, ऽवपन्नेभ्यः स्वाहा, शयानेभ्यः स्वाहा, शिष्टाय स्वाहा, ऽतिशिष्टाय स्वाहा, परिशिष्टाय स्वाहा, मूलशिष्टाय स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा, रिक्ताय स्वाहा, ऽरिक्ताय स्वाहा, प्ररिक्ताय स्वाहा, मूलरिक्ताय स्वाहोद्विक्ताय स्वाहा, सर्वसौ स्वाहा”—इति । ‘स्कन्धांभि’ द्विधीभावमन्वयः । एकस्मिन् कर्मणीदानौपयुक्तादन्यः कालान्तरे उपयोक्ष्यमाणः ‘शिष्टः’ । कालान्तरेऽपि तत्कर्मोपयुक्तादन्यः ‘अतिशिष्टः’ । कर्मान्तरेऽप्युपयुक्तादन्यः ‘परिशिष्टः’ । लोकव्यवहारेऽप्युपयुक्तादन्यः ‘मंशिष्टः’ । उपयुज्य त्यक्तः ‘उच्छिष्टः’ । इदानीं पूर्वेः फलैर्वर्जितः ‘रिक्तः’ । तद्युक्तस्तु ‘अरिक्तः’ । सर्वदा तद्वर्जितः ‘प्ररिक्तः’ । पर्णैरपि विवर्जितः ‘मंरिक्तः’ । सर्वेषु सर्वदा समृद्धः ‘उद्विक्तः’ । अनुक्तमद्वयार्थः सर्वशब्दः । एतैस्त्रयोविंशतिमन्त्रैर्वनस्पतिहोमान् जुहुयात् ॥९०॥

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगमद्वयः—

अविवाक्यं द्वितीयाद्ये, द्वितीये क्रतुमन्त्रवः ।

यस्तयोद्गराचोऽमौ द्वितीये, ऽयं चतुर्थके ।

स्यास्तुर्द्वितीयाद्ये, ऽयं पञ्चमोऽन्यस्य तादृगः ।

यष्टममयोः स्यातां द्वौ पञ्चद्वितीयाद्ये ।

यः सप्तदशरात्रोऽयमष्टमे, नवमे पुनः ।
 भवेद् विंशतिरात्रो, ऽथ दशमे समुदीरितः ।
 एकविंशतिरात्रो, ऽथ मन्त्राः सर्वेऽश्वमेधगा-
 अर्वाहृष्टावाप्तिमन्त्रा, भूत पर्याप्तयो नव ।
 आभूमन्त्रास्तयो ह्या मे, ह्यतुभूमन्त्रकाः पुनः ।
 चतुर्विंशतिमन्त्राः स्युरग्निनेत्येवमादयः ।
 दौचाहोमार्थमन्त्रास्तु स्वाहा द्वाविंशतिर्मताः ।
 दक्षोऽङ्गमन्त्राः पञ्चाशद्, अञ्जिषड्विंशतिस्तथा ।
 क्षणा त्रयोविंशतिः सुर्मिलित्वा रूपमन्त्रका ।
 द्वादशौषधिमन्त्रा स्युम्, त्रयोविंशतिरौरिताः ।
 वनस्पतिभ्यो वृक्षाख्यमन्त्रा उक्ताः प्रपाठके ॥ (१-२०)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।

सुमर्यांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-
 भूपालमासाज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-
 प्रकाश'-नामकृष्णयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डोऽथवाख्याने
 तृतीय, प्रपाठकः समाप्तः ॥

(१) प्रजवं (२) ब्रह्मवादिनं (३) रुप (४) आदित्याः (५) प्रजाप-
तिरिन्द्र (६) इन्द्रः (७) प्रजापतिः (८) सा (९) सा (१०) सर्वाङ्-
(११) भूत (१२) मा (१३) अग्निना (१४) स्वाहा (१५) इन्द्रो (१६) इन्द्रो-
ताय * (१७) कृष्णा (१८) यौषधीभ्यो (१९) वनस्पतिभ्यो वि-
श्रुतिः † ॥ ३ ॥

(१) प्रजवं (२) प्रजापतिर्यदच्छन्दोमं (३) ते हुवे सवाह
(४) यौषधीभ्यो द्विचत्वारिंशत् † ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितार्या
सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

* “(१) प्रजवं (२) ब्रह्मवादिनं ०—० (३) किमेष वा व्यास (४) आदित्याः—
लभ्यो (५) प्रजापतिरन्वाय (६) इन्द्रो वै सदृ (७) इन्द्रो वै श्रियिन् (८) प्रजा-
पतिरकामयताम्नाद (९) सा विराड् (१०) सर्वादित्यो (११) सर्वाङ् (१२) भूत मा (१३)
मे (१४) अग्निना (१५) स्वाहाधि (१६) इन्द्रो (१७) इन्द्रोताय” —इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेऽत्र ये विश्वानुवाकास्तेषामेवेमानि प्रतीकपदानि ।

‡ ३२१ ए० ६ प०, ३३६ ए० १४ पं०, ३४८ ए० ७ प०, ३६३ ए० ५ पं०,
३८१ ए० १२ पं० । मु०-पुस्तके नास्त्येतद् वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

चतुर्थं प्रपाठक ।

॥ हरिः ओम् ॥

वृहस्पतिरकामयत् अन्मै देवा दधीरन् गच्छेयं
पुरोधामिति स एतं चतुर्विंशतिराचमपश्यत्तमाह-
रत्तेनायजत् ततो वै तस्मै अद्देवा अदधतागच्छत् पु-
रोधां य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिराचमासन्ते अदेभ्यो
मनुष्या दधते गच्छन्ति पुरोधां^(१) ज्योतिर्गौरायुरिति
अहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुः
(१)

इमानेव लोकानभ्यारोह^(१)न्त्यभिपूर्वं अहा भव-
न्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोह^(१)न्त्यसंचं वा एत-
द्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन संचं देवता एव
पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि

* “पशूच्छन्दोमै”-इति क, “पशून्छन्दोमै”-इति क-टी ।

प॒शव॑श्छन्दो॒मा ओज॑स्येव वी॒र्ये प॒शुषु॑ प्रति तिष्ठन्ति
बृ॒हद्रथ॑न्तरा॒भ्यां यन्ती॑यं वाव र॑थन्त॒रम॒सौ बृ॒हदा॒भ्या-
मेव (२)

यु॒न्त्यथो॑ अ॒नयो॑रेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै य॒ज्ञस्या॑ञ्जसा-
य॑नी सु॒ती ता॒भ्यामे॒व सु॒वर्गं॑ लो॒कं य॑न्ति^(१) चतुर्विं॒-
शति॑रा॒चो भ॑वति चतुर्विं॒शति॑र॒र्द्धमा॑साः सं॒वत्सरः॑
सं॒वत्सरः॑ सु॒वर्गो॑ लो॒कः सं॒वत्सर॑ ए॒व सु॒वर्गे॑ लो॒के प्रति॑
तिष्ठ॑न्त्यथो चतुर्विं॒शत्य॑क्षरा गाय॒त्री गा॒यत्री॑ ब्र॒ह्म-
व॑र्च॒सं गा॑य॒त्रियै॑व* ब्र॒ह्मव॑र्च॒समे॒वा† रु॒न्धते^(२) ऽति॑रा॒चा-
व॑भि॒तो भ॑वतो ब्र॒ह्मव॑र्च॒सस्य॑ परि॒गृही॑त्यै^(३) ॥ १ ॥

आयु॑^(४)रेव^(५) † पञ्च॑चत्वारिं॒शच्च ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा, यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एकविंशतिराचान्तं सत्रमुक्तं तृतीयके ।

चतुर्विंशतिराचादि चतुर्थेऽथ प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

* “गायत्रीयैव”—इति क, टी ख, पुस्तकायोः पाठः ।

† “ब्रह्मवर्चसमेवाव”—इति टी-ख ।

‡ “युन्तिरिच्छुं गौरसावायु[१]राभ्यामेव[२]”—इति क, ख, ग ।

द्वौ चतुर्विंशतिराचौ*, तयोराद्यं प्रथमेऽनुवाके विधत्ते—“दृह-
स्यतिरकामयत अन्ने देवा दधीरन्, गच्छेयं पुरोधामिति; स एतं
चतुर्विंशतिराचमपश्यत्, तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै तस्यै अद्
देवा अदधतागच्छत् पुरोधां, य एवं विद्वाऽस्यत्तुर्विंशतिराचमा-
सते, अदेभ्यो मनुष्या दधते, गच्छन्ति पुरोधाम्^(१)”—इति । पुरा
कदाचिद् दृहस्यतिः देवैरिन्द्रादिभिरविश्वमनीयः सन्, मनस्येव-
मकामयत,—एते देवा ‘मे’ मदर्थं ‘अदधीरन्’ अयं दृहस्यतिरस्यभ्यं
हित इति विश्वासं धारयन्तु । ततोऽहं ‘पुरोधां’ पौरोहित्यम्,
आचार्यत्वरूपं मुख्यत्वं वा गच्छेयमिति । ततस्तदुपायं विचार्य
ग्रास्त्रमुखेन चतुर्विंशतिराच निक्षित्य तमनुष्ठाय देवैर्विश्वमनीयः सन्
पुरोधां प्राप्तवान् । एवमन्येऽपि यजमाना एतदनुष्ठानेन मनुष्यै-
र्विश्वमनीयाः सन्तः पुरोधां प्राप्नुवन्ति ॥

तत्र कानिचिद्दहानि विधत्ते—“ज्योतिर्गौरायुरिति अद्वा
भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिचं गौरमावायुरिमानेव लोकानभ्या-
रोहन्ति^(२)”—इति । अत्र चत्वारस्त्यहा विज्ञेयाः, तावता विव-
चितसङ्ख्यायाः पूरणात् ॥

तत्र चतुर्णां द्यहानामानुपूर्व्यं विधत्ते—“अभिपूर्वं द्यहा भव-

* सामवेदे एकविंशतिराचद्वयविधानानन्तरम् अद्वाद्यफलसाधन मेकं
द्वाविंशतिराचं सत्र विहितम्, तत् प्रतिष्ठासाधन त्रयोविंशतिराचस्यैकम् ।
ततो द्वे चतुर्विंशतिराचसत्रे । तत्राद्य स्वर्गसाधनम्, अपरं प्रजापशोरन्य-
तरस्य साधनम् । ता० ब्रा० २३ प्र० १०—२० ख० ।

न्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति^(१)—इति । इतो निर्गता-
नामानुपूर्व्येणैव स्वर्गारोहणम्* ॥

अथ पृष्ठ्य षडहस्यत्वार्यच्छन्दोमा इत्येव द्वादशाहगतानि दशा-
हानि विधत्ते—“असत्र वा एतद्यदच्छन्दोम, यच्छन्दोमा भवन्ति,
तेन सत्र, देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते, पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं
पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा, ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, वृह-
द्रथन्तराभ्या यन्तीय वाव रथन्तरमसौ वृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती, ताभ्यामेव
सुवर्गं लोकं यन्ति^(२)—इति । पूर्ववद्भाष्येयम् (३४२४०) ॥

अथैतत्कृतुगतमहस्रह्यां प्रशंसति—‘चतुर्विंशतिराचो भवति,
चतुर्विंशतिरर्द्धमासा सवत्सर, सवत्सर सुवर्गो लोक, सवत्सर एव
सुवर्गं लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, गायत्री
ब्रह्मवर्चस, गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते^(३)—इति । स्रह्यासाम्या-
दर्द्धमासद्वारा सवत्सर प्राप्य तत्कालीनकर्मानुष्ठानद्वारा स्वर्गं प्रति
तिष्ठन्ति । तथा गायत्रीद्वारा ब्रह्मवर्चसं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—“अतिराचावभितो भवतो
ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै^(४)—इति । गायत्रीद्वारा ब्रह्मवर्चसप्राप्ते-
रुक्तत्वात् तत्परिग्रहः ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्यप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

यथा वै मनुष्या एवं देवा अग्र आसन् तेऽकामय-
न्तावर्त्ति पाप्मानं मृत्युमपहृत्य दैवीः सःसदं गच्छेमेति
त एतं चतुर्विंशतिराचमपश्यन् तमाहंरन् तेनायजन्तु
ततो वै तेऽवर्त्ति पाप्मानं मृत्युमपहृत्य दैवीः सःसदं-
मगच्छन् य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिराचमासते-
ऽवर्त्तिमेव पाप्मानमपहृत्य श्रियं गच्छन्ति श्रीर्हि मनु-
ष्यस्य (१)

दैवी सःस^(१)ज्ज्योतिरतिराचो भवति सुवर्गस्य
लोकस्यानुत्थात्यै^(२) पृथः पडहो भवति पड् वा कृतवः
संवत्सरस्तं मासा अर्द्धमासा कृतवः प्रविश्य दैवीः
सःसदंमगच्छन् य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिराचमा-
सते संवत्सरमेव प्रविश्य वस्यसीः सःसदं गच्छन्ति^(३)
चयस्त्रयस्त्रिंश आवस्ताद्भवन्ति चयस्त्रयस्त्रिंशः पर-
स्तात् चयस्त्रिंशैरेवोभयतोऽवर्त्ति पाप्मानमपहृत्य
दैवीः सःसदं मध्यतः (२)

गच्छन्ति पृष्ठानि हि दैवी सःस^(४)ज्जामि वा एतत्
कुर्वन्ति यत्रयस्त्रयस्त्रिंश अन्वञ्चो मध्येऽनिरुक्तो
भवति तेनाजा^(५)म्यूहानि पृष्ठानि भवन्त्यूर्ध्वान्छन्दोमा
उभाभ्याः रूपाभ्याः सुवर्गं लोकं य^(६)न्त्यसंचं वा एत-
द्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सचं देवता एव

पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि
पशवः (३)

छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^(१)
वयस्त्वयस्त्रिंशा अवस्ताद्भवन्ति वयस्त्वयस्त्रिंशाः पर-
स्तान्मध्ये पृष्ठान्युरो वै वयस्त्रिंशा आत्मा पृष्ठान्या-
त्मन एव तद्यजमानाः शर्म न ह्यन्तेऽनान्त्यै^(२) बृहद्रथ-
न्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहद्वाभ्यामेव य-
न्त्यथो अनयोरैव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी
सुती* ताभ्यामेव (४)

सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोक-
मभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्
पङ्क्तो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयो-
लोकयोर्ऋध्वोत्तिष्ठन्ति^(३) विष्टतोऽधि विष्टतमुप यन्ति
स्तोमानाः सम्पत्यै प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्ययं
वाव स क्षयोऽस्मादेव तेन क्षयान्न यन्ति^(४) चतुर्विं-
शतिरात्रो भवति चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः
(५)

संवत्सरः† सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके

* “सुती”-इति ग ।

† “संवत्सर”-इति क ।

प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री
 ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव * ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते^(१) इति-
 रात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै^(२) ॥ २ ॥
 मनुष्यस्य^(३) मध्यतः^(४) पशव^(५) एव^(६) संवत्सरश्चतु-
 र्विंशतिश्च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके कश्चिच्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहित, अथ द्वितीये
 ऽन्यश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिधीयते । तमेत विधत्ते—“यथा वै मनुष्या
 एव देवा अग आसन्, ते ऽकामयन्तावर्त्ति पाप्मान मृत्युमपहृत्य
 दैवीः सः सद गच्छेमेति त एत चतुर्विंशतिरात्रमपश्यन्, तमा-
 हरन्, तेनायजन्त, ततो वै तेऽवर्त्ति पाप्मान मृत्युमपहृत्य दैवीः
 सः सदमगच्छन्, य एव विद्वाः सश्चतुर्विंशतिरात्रमासते, ऽवर्त्तिमेव
 पाप्मानमपहृत्य अथ गच्छन्ति, और्हि मनुष्यस्य दैवी सः सत्^(१)”—
 इति । यथा मनुष्या दारिद्र्यद्वारेण भूतपापयुक्ता, एव देवा
 अपि पुरा दारिद्र्यहेतुभूतपापयुक्ता आसन् । ते च देवा कदाचि
 देवमकामयन्त—‘वर्त्ति’ वृत्ति, जीवनोपायो धनमम्यत् तदभाव
 ‘अवर्त्ति’ तत्र हेतु ‘पाप्मा’ दारिद्र्यहेतुर्जन्मान्तरकृत पापविशेष ।
 स एव क्लेशहेतुत्वान्मृत्यु, तमेतादृशमवर्त्ति पाप्मान मृत्यु केनापि
 सुवृत्तानुष्ठानेनापहृत्य, देवसम्बन्धिनी सम्पत्ति प्राप्नुयाम इति

* ‘गायत्र्यैव —इति क ।

† पशव[३]स्ताभ्यामेव[४]’—इति क, ख, ग ।

‡ एकश्चतु’—इति ग ।

विचार्य, चतुर्विंशतिरात्र तदुपायं शास्त्रमुखान्विशित्य, तदनुष्ठानेन
तत्फलं प्राप्ताः । एवं मनुष्या अपि तदनुष्ठानेन दारिद्र्यहेतुपाप-
निवृत्तिद्वारा देवसम्बन्धिनीं सप्तदं प्राप्नुवन्ति । देवाः सम्यक्
सौदन्ति सुखेनावतिष्ठन्ते यस्यां श्रिया सा श्रीरेव 'दैवी सप्त' ।
मनुष्या हि श्रियमेव देवसभा* मन्यन्ते ॥

तत्र प्रथममहं विधत्ते—“ज्योतिरतिरात्रो भवति, सुवर्गस्य
लोकस्यानुष्ठायै^(१)”—इति । ज्योतिष्टोमविशेषो योऽयमतिरात्रः,
स एव प्रथममहं, तेन ज्योतिषा स्वर्गः प्रकाश्यते ॥

अनन्तरभावीनि षडहानि विधत्ते—“पृष्ठं षडहो भवति,
षड्वा षडतव सवत्सरस्त मासा अर्द्धमासा षडतव, प्रविश्य दैवीः
सप्तमदमगच्छन्, य एव विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते, सवत्सर-
मेव प्रविश्य वस्यसौः सप्तमदं गच्छन्ति^(२)”—इति । षड्विधे पृष्ठ-
स्तोत्रैर्निष्पाद्य ‘पृष्ठं षडह’, सोऽचानुष्ठेय । षट्सङ्ख्याका षडतव,
ते च सम्भूय सवत्सरौभवन्ति । ‘त’ च सवत्सर, द्वादशमासा चतु-
र्विंशतिरर्द्धमासा षडृतवस्यावयवत्वेन प्रविश्यातिशयेन धनसमृद्धां
सभा प्राप्नुवन्ति, मनुष्या अपि तथैव पृष्ठ्यषडहयुक्तेन चतुर्विंशति-
रात्रेण फलं प्राप्नुवन्ति ।

तथान्यान्यपि षडहानि विधत्ते—“त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अवस्ताङ्गव
न्ति, त्रयस्त्रयस्त्रिंशाः परस्तात्, त्रयस्त्रिंशैरेषोभयतोऽवर्त्ति पाप्मान-
मपहत्य दैवीः सप्तमदं मध्यतो गच्छन्ति, पृष्ठानि हि दैवी सप्तमत्^(३)”—
इति । अत्रेयमहं कृषिं सूत्रकारेण दर्शिता—“ममदा चतुर्विंशति-

* “दैवसभां”—इति ख । “देवसप्तदं”—इति ग ।

रात्रेण स्वर्गे लोके सौदन्यतिरात्रयत्तुविंश उक्थ्य आरम्भणीयस्त्रि-
 ददा पृथ्यस्तोमः षडहस्तयस्त्रिंशमहरनिरुक्तं त्रयस्त्रिंशं त्रिणवं द्वे
 एकविंशे त्रिणवं त्रयस्त्रिंशमहर्निरुक्तं त्रयस्त्रिंशमनिरुक्तं पृथ्यस्तोमः
 षडहः प्रत्यङ् चिदृदहरनिरुक्तं ज्योतिष्ठोमो वैश्वानरोऽतिरात्रः"-
 इति । यदिदमतिरात्ररूपं प्रथममहः सूत्रेऽभिहिततम्, तत्
 'ज्योतिरतिरात्रो भवति'-इति (३६० पृ० ७पं०) वाक्येनाद्यातम् ।
 यत्तारम्भणीयरूपं द्वितीयमहस्तच्छाखान्तरगतम्* । द्वितीयमहरा-
 रम्भाष्टमान्तः पराधूपः पृथ्वः षडहः । तत्र षष्ठमहस्तयस्त्रिंशरूपम् ;
 यथादित आरभ्य गणनायामष्टममहः । ततो नवममहः 'अनिरुक्तं'
 त्रयस्त्रिंशं स्पष्टस्त्रिंशैर्मन्त्रैर्गानं निरुक्तम्, तदिपरीतमनिरुक्तम् । ततो
 दशममहः 'निरुक्तं' त्रयस्त्रिंशम् । त एतेऽष्टमनवमदशमा अह-
 विंशेष्टाः 'त्रयः', 'अवस्तात्' अधोभागे वर्त्तमानाः 'त्रयस्त्रिंशाः' ।
 तत एकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशास्यान्यहानि त्रिणवैकविंशद्वय-
 त्रिणवरूपाणि मध्यवर्त्तानि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । ततः पञ्चदशषोडश-
 मसप्तदशा अहर्विंशेष्टास्त्रिमह्याकाः 'परस्तात्' ऊर्द्धभागे वर्त्तमाना-
 स्त्रयस्त्रिंशाः । तेषु त्रिषु मध्यममनिरुक्तं त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादुप-
 रितनं त्रयस्त्रिंशस्तोमयुक्तं निरुक्तं सप्तदशमह्यापूरकं दिनमारभ्य
 द्वाविंशदिनपर्यन्तमावृत्तः पृथ्वः षडहः; अतएवायं 'प्रत्यङ्'-इति
 निर्दिश्यते । तत ऊर्द्धमुपान्तिममहस्त्रिदहनिरुक्तं ज्योतिरग्निष्ठोम-
 रूपम् । तत ऊर्द्धमतिरात्रोऽन्तिमः । एवं स्थिते मध्येकादशादि-

* "चतुर्विंश मेतदहस्वरूपयत्तारम्भणीयम्"-इत्यादि ऐ० ब्रा० ४.२.६ ।

चतुर्दशान्तान् मध्यवर्त्तिनोऽहद्यतुष्टयादध उपरिष्टाच्च ये त्रिसङ्ख्या-
कास्त्रयस्त्रिंशाः, तैरुभयतोऽवस्थितैः दारिद्र्यहेतु पाप्मानमपहृत्य
दैवीं सभां मध्यवर्त्तिनीं गच्छन्ति । यानि मध्यवर्त्तीनि चत्वारि
पृष्ठाख्यान्यहानि, एतान्येवात्र 'दैवी संसत्'-इत्युच्यते । तस्मादुभयत-
स्त्रयस्त्रिंशयुक्तान्यहानि कुर्यादिति विधुन्नय* ॥

अथाधोवर्त्तिषु त्रिषु त्रयस्त्रिंशेषु यो मध्यमः, यद्वर्द्धवर्त्तिषु त्रिषु
मध्यमः, तस्योभयविधस्य मध्यमस्यानिरुक्तता विधत्ते—“जामि वा
एतत्कुर्वन्ति, यत्त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अन्वञ्चो मध्येऽनिरुक्तो भवति, तेना-
जामि(१)”—इति । यद्यनुक्रमवर्त्तिनः सर्वेऽपि त्रयस्त्रिंशा एकविधाः
स्युस्तदानीमनुष्ठातार आलस्य कुर्वन्ति, तस्मान्मध्ये वर्त्तमानमह-
र्विंशेषमनिरुक्तत्वेनेतरस्मान्निरुक्तादिलक्षणं कुर्युः, तेन वैलक्षण्येन
आलस्य परिहृतं भवेत् ॥

उभयतोऽवस्थितानां त्रयस्त्रिंशानां मध्यवर्त्तिषु चतुर्ध्वहस्तु
कश्चिद्विशेषं विधत्ते—“ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्त्यूर्ध्वान्छन्दोमा उभा-
भ्यां रूपाभ्यां सुवर्गं लोका यन्ति(२)”—इति । रथन्तरदृष्टदा-
द्यनुक्रमगतानि पृष्ठस्तोत्राणि निष्पादनौयानि* । तथा चतुर्विंश-
चतुश्चत्वारिंशाद्यनुक्रमगताश्छन्दोमा निष्पादनौयाः† । यद्यपि त्रिण-
वैकविंशद्वयत्रिणवस्तोमैस्तान्यहानि निष्पादनौयानीति शाखान्तरा-
नुसारेण सूचे‡ अभिहितम्, तथाप्यत्र वचनबलात् पवमानादिषु

* २०६ पृ० १ पं०, § टौष्यन्याश्च, पुन २३८ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यानि ।

† २६२ पृ० ३ पं० । ऐ० ब्रा० ५ ३ १. सा० भा०, पुन ५. ४. ३ ।

‡ ३६४ पृ० २ पं० “त्रिणवत् द्वे एकविंशे त्रिणवत्”—इति ।

नेपुचित् स्तोत्रेषु चतुर्विंशदयश्चन्दोमा अनुक्रमेण प्रयोक्तव्या ।
एव सत्युभाभ्या पृष्ठयच्छन्दोमरूपाभ्या स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

तमेत पृष्ठयच्छन्दोमविधिं प्रशंसति—“असन्नं वा एतद्यदच्छन्दोम,
यच्छन्दोमा भवन्ति, तेन सन्नं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते, पशून्
च्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं, पृष्ठानि पशवश्चन्दोमा ओजसेव वीर्यं
पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^(७)”—इति । पूर्ववद्वाख्येयम् (३४९ पृ०) ॥

तान्येतानि मध्यवर्त्तीनि पृष्ठान्युभयतोऽवस्थितास्त्रयस्त्रिंशद्विंश
प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“त्रयस्त्रयस्त्रिंशद्वा अवस्ताङ्गवन्ति, चयस्त्रय-
स्त्रिंशद्वा परस्तान्, मध्ये पृष्ठान्युरो वै चयस्त्रिंशद्वा आत्मा पृष्ठान्या-
त्मन एव, तद्यजमाना गर्भं नृद्वन्तेऽनार्त्थै^(८)”—इति । य एतेऽधो-
वर्त्तिनस्त्रयस्त्रिंशद्वा, ये चोपरिवर्त्तिनः, ते सर्वेऽपि पुरुषशरीररूप
स्रोतोदेशस्थानीयाः, यानि तु मध्यवर्त्तीनि पृष्ठानि, तानि जीवा-
त्मस्थानीयानि । ‘तत्’ तेनोभयविधानुष्ठानेन यजमाना स्वार्थं ‘गर्भं
नृद्वन्ते’ सुखं वप्नन्ति, सम्पादयन्तीत्यर्थः । तच्च ‘अनार्त्थै’ दुःख-
विनाशाय भवति ॥

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु पर्यायेण सामद्वयमेव विधत्ते—“वृहद्द्रव्यन्त-
राभ्या यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ वृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव
प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती, ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं
यन्ति, पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, ये पराचीनानि
पृष्ठान्युपयन्ति, प्रत्यङ् पडङ्गो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभ-
योर्लोकयोर्ध्वोऽप्युत्तिष्ठन्ति^(९)”—इति । पूर्ववद् (३४० पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथोपान्त्य चथोविग्रमश्चर्विधत्ते—“चिदृतोऽधि चिदृतमुप यन्ति

स्तोमानाः सम्पत्तौ प्रभवाय ; ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्ययं वाव स
 चयोऽस्मादेव तेन चयान्न यन्ति^(१०)—इति । आवृत्तः पृष्ठयः षडह-
 स्त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृदन्तः । तथा सति द्वाविंशे दिने त्रिवृत्स्तोमः
 प्राप्नोति । तस्मात् त्रिवृत्स्तोमयुक्तादङ्गोऽप्यधूर्द्धं चयोविंशदिने
 त्रिवृत्तमेवानुतिष्ठेयः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सान्तत्यादिषां स्तो-
 मानां सम्पत्तिर्भवति । सा च सम्पत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवाय
 सम्पद्यते । स च त्रिवृत्स्तोमयुक्ताहविंशेषो ज्योतिष्टोमः कार्यः ;
 सप्तसंस्कारूपेऽग्निष्टोमे प्रथमसंस्कारूपं कुर्यादित्यर्थः । अयमेव मनुष्य-
 लोकः सोऽग्निष्टोमरूपः ‘चयः’ निवासार्थो गृहविशेषः । तेनाग्नि-
 ष्टोमानुष्ठानेन ‘अस्माद्’ भूलोकवर्त्तिनः ‘चयाद्’ गृहात् ‘न यन्ति’
 न विनश्यन्तीत्यर्थः ॥

अथ क्रतुगतामहःसह्यां प्रशंसति—“चतुर्विंशतिरात्रो भवति ;
 चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः, संवत्सरः सुवर्गो लोकः, संवत्सर
 एव सुवर्गो लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यचरा गायत्री, गा-
 यत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते^(११)—इति । पूर्ववद्
 व्याख्येयम् (३८८, ४०) ॥

अथोदयनीयमहर्विधत्ते—“अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य
 परिगृहीत्यै^(१२)—इति । पूर्वं विहितेन ‘ज्योतिरतिरात्रो भवति’—
 इत्यनेन (३८०, ४० ७ पं०) प्रायणीयेन सह निर्दिष्टं दिवचनम् ।
 वर्षसह्याया गायत्रीमास्याद् ब्रह्मवर्चसफलत्वेन तत्परिग्रहः ॥ २ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

कृ॒क्षा वा इ॒यम॑लो॒मका॑सी॒त्साका॑म॒यतौ॑प॒धीभि॑र्व॒न-
 स्प॒तिभिः॑ प्र जा॒येये॑ति॒ सैता॑स्त्रि॒ंशत् रा॒त्रौ रप॑श्य॒त्त-
 तो वा इ॒यमो॑प॒धीभि॑र्व॒नस्प॒तिभिः॑ प्राजा॒यत॑ ये प्रजा-
 का॒माः प॒शुका॑माः स्युस्त ए॒ता आ॑सी॒रन् प्रै॒व जा॑यन्ते
 प्र॒जया॑ प॒शुभिः^(१) रि॒यं वा अ॑क्षु॒ध्यत्सै॑तां वि॒राज॑मपश्य-
 त्तामा॒त्मन्धित्वा॑न्नाद्य॒मवा॑रु॒न्धोप॑धीः (१)

वन॒स्पती॑न् प्र॒जां प॒शून्ते॑ना॒वर्द्ध॑त॒ सा जे॒मानं॑ महि-
 मान॑मगच्छ॒द्य एवं वि॒द्वांस॑ ए॒ता आ॑स॒न्ते वि॒राज॑मे॒वा-
 त्मन्धित्वा॑न्नाद्य॒मवा॑रु॒न्धते*॑ वर्द्ध॑न्ते प्र॒जया॑ प॒शुभिर्जे॒मानं॑
 महि॒मानं॑ गच्छन्ति^(१) ज्योति॑रतिरा॒त्रो भ॑वति सुव॒र्गस्य॑
 लो॒कस्यानु॑ख्यात्यै^(२) पृ॒थः प॒द्मो भ॑वति प॒द्मा क॒ृतवः॑
 यद् पृ॒ष्ठानि॑ पृ॒ष्ठैरे॒वतू॑न्ना॒रोह॑न्त्य॒तुभिः॑ संवत्स॒रं ते
 संवत्स॒र ए॒व (२)

प्रति॑ तिष्ठन्ति^(३) च॒यस्त्रि॒ंशत् च॑यस्त्रि॒ंशमु॑प॒ यन्ति
 य॒ज्ञस्य॑ सन्त॒त्या अ॒थो प्र॒जाप॑तिर्वै च॒यस्त्रि॒ंशः प्र॒जाप॑-
 तिमे॒वा र॑भन्ते प्रति॑ष्ठित्यै^(४) चि॒ण्वो भ॑वति विजि॑त्या^(५)
 एक॒विंशो॑ भ॑वति प्रति॑ष्ठित्या अ॒थो रु॒चमे॒वात्म॑न्द॒धते^(६)
 चि॒दृद॑मिष्टु॒र्भव॑ति पा॒प्मानं॑मे॒व तेन॑ निर्द॒हन्तेऽथो॑ तेजो

वै चिदृत्तेज एवात्मन्दधते^(८) पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भव-
तीन्द्रियमेवाव (३)

रुन्धते^(९) सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धा अथो प्रैव
तेन जायन्त^(१०) एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवात्मन्दधते^(११) चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशति-
रर्द्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोक संवत्सर एव
सुवर्गो लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विपूवान्विपूवन्तो
भवन्ति य एवं विद्वांस एता आसते^(१२) चतुर्विंशत्
पृष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव प्रतिष्ठाय (४)

देवता अभ्यारोहन्ति^(१३) त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशमुप
यन्ति त्रयस्त्रिंशद्वै देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठन्ति^(१४)
चिण्वो भवतीमे वै लोकास्त्रिण्व एधेव लोकेषु प्रति
तिष्ठन्ति^(१५) द्वावेकविंशौ भवतः प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवात्मन्दधते^(१६) बहवः षोडशिनो भवन्ति तस्मा-
द्बहवः प्रजासु दृषाणो^(१७) यदेते स्तोमा व्यतिपक्ता
भवन्ति तस्माद्वियमोपधीभिर्वनस्पतिभिर्व्यतिपक्ता^(१८)
(५)

व्यतिपज्यन्ते प्रजया पशुभिर्य एवं विद्वांस एता
आसते^(१९) ऋक्ता वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्युद्यावचान्
हि स्तोमानुपयन्ति यदेत ऊर्द्धाः ऋक्ता स्तोमा भवन्ति

कृता एव सुवर्गं लोकं यन्त्युभयोरेभ्यो लोकयोः कल्प-
ते^(१०) त्रिंशद्देतास्त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्विराजै-
वान्नाद्यमव रुन्धते^(११) ऽतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य
परिगृहीत्यै^(१२) ॥ ३ ॥

ओषधी^(१३)रेवाव^(१४) प्रतिष्ठाय^(१५) व्यतिपुक्तै^(१६)कान्न-
पञ्चाशच्च ॥ ३ ॥

द्वितीये द्वितीयश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहितः, अथ तृतीये त्रिंश-
द्रात्रोऽभिधीयते । तमेतं विधत्ते—“अत्रा वा इयमलोमकासीत्,
साकामयतौषधीभिर्वनस्पतिभिः प्रजायेयेति, सैतास्त्रिंशत् रात्रौ-
रपश्यत्, ततो वा इयमोषधीभिर्वनस्पतिभिः प्राजायत; ये प्रजाकामाः
पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन्, प्रैव जायन्ते प्रजया पशुभिः^(१)—
इति । ओषधयो वनस्पतयश्च पृथिव्या लोमानि, तद्गृहितत्वात्
कदाचित् इयम् ‘अत्रा’ परुषा आसीत् । तत ओषधिवनस्पत्युत्पा-
दनं कामयित्वा त्रिंशद्रात्रयागानुष्ठानेनोत्पादयामास । एवमन्येऽपि
तदनुष्ठानेन प्रजाः पशूंश्चोत्पादयन्ति । समुदायप्राधान्यं परित्यज्य
प्रत्येकप्राधान्यविवक्षया रात्रौरिति वङ्गवचननिर्देशः ॥

अथान्नप्राप्त्यर्थं तमेष क्रतुं विधत्ते—“इयं वा अचुध्यत्सैतां वि-
राजमपश्यत्, तामात्मन्वित्वान्नाद्यमवारुन्धौषधीर्वनस्पतीन् प्रजां पशून्

* “ओषधी [१] मयसुर एवाव [२, ३]”—इति क, ख, ग ।

† सामवाङ्मणे तु चतुर्विंशतिरात्रव्यादनन्तरं पञ्चविंशतिरात्राद्यभि-
धीयानि च पञ्च सत्राणि श्रूयन्ते (ता० ब्रा० २३ प्र० २१—२५ ख०) । ततो-
ऽन्नाद्यपञ्चाशद्वनस्पतित्रिंशद्रात्रसत्र मप्यान्नातम् (२६ ख०) ।

तेनावर्द्धत, सा जेमानं महिमानमगच्छत् एवं विद्वान् एता आसते,
विराजमेवात्मन्धितान्नाद्यमव रुन्धते, वर्द्धन्ते प्रजया पशुभिर्जमानं
महिमानं गच्छन्ति^(१)”—इति । ‘इयं’ भूमिः, अन्नाभावात्कदाचित्
क्षुधिताभूत् । ततस्तत्परिहार विचार्य ‘एतां’ चिंशद्राचिरूपां वि-
राजमपश्यत् । चिंशदचरसाम्याद्विराट्त्वं । ‘तां’ च विराज स्वमनसि
स्थापयित्वा तदनुष्ठानेनान्नं प्राप्तवती । तच्चान्नमुदकतण्डुनरूपेण
वज्रविधम् । तेनौषधादीनवर्द्धयत् । वर्द्धयित्वा च सर्वत्र पूज्यत्वलक्षणं
महिलञ्च प्राप्नोत् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलञ्च प्राप्नुवन्ति ॥

तत्र प्रथममहर्विधत्ते—“ज्योतिरतिरात्रो भवति, सुवर्गस्य
लोकस्थानुष्यात्यै^(१)”—इति ॥

अथानन्तरभावीनि षट्संख्यकान्यहानि विधत्ते—“पृष्ठयः षडहो
भवति, षड्वा षटवः, षट् पृष्ठानि, पृष्ठैरेवर्द्धनन्वारोहन्त्युत्तुभिः संवत्सरं,
ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति^(१)”—इति । गतम् (३६९ पृ० १७ प०) ॥

अथाष्टममहर्विधत्ते—“त्रयस्त्रिंशत्तयस्त्रिंशत्तुमुप यन्ति, यज्ञस्य
सन्तत्या, अथो प्रजापतिर्वै त्रयस्त्रिंशत्, प्रजापतिमेवा रभन्ते
प्रतिष्ठित्यै^(१)”—इति । पृष्ठयपडहे यदन्तिममहः, तदेदत्रयस्त्रिं-
शम् । तस्मादूर्द्धं पुनस्तयस्त्रिंशानुष्ठानेन सजातीयत्वेन यज्ञस्य
सान्त्वयं भवति । अपि च त्रयस्त्रिंशस्य प्रजापतिना सृष्टत्वात्तद्रूप-
त्वम्, तेन तदनुष्ठायिनः प्रजापतिमेवानुतिष्ठन्ति, तच्च प्रतिष्ठार्थं
भवति ॥

अथ नवममहर्विधत्ते—“त्रिणवो भवति, विजित्यै^(१)”—इति । अन्यच०

“त्रिणवेन स्तोमेनैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत”-इति श्रवणात्
त्रिणवो जयहेतुः ॥

अथ दशममहर्विधत्ते-“एकविंशो भवति, प्रतिष्ठित्या श्रयो
रुचमेवात्मन् दधते^(१)”-इति । अन्यत्र* “प्रतिष्ठा वा एकविंशः”-
“रुग्वा एकविंशः”-इति श्रवणादुभयप्राप्तिः ॥

अथेकादशमहर्विधत्ते-“चिष्टदग्निष्टुद्भवति, पाप्मानमेव तेन
निर्दहन्ते, ऽथो तेजो वै चिष्टत्तेज एवात्मन् दधते^(२)”-इति । अग्निरेव
यत्र स्रियते, सः ‘अग्निष्टुत्’ । श्रतोऽग्निमामर्त्यात्पापदाहः, चिष्ट-
त्सामर्त्यात् कान्तिप्राप्तिः ॥

अथ द्वादशमहर्विधत्ते-“पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतीन्द्रिय-
मेवाव रुन्धते^(३)”-इति । इन्द्र एव यत्र स्रियते, सोऽयम् ‘इन्द्र-
स्तोमः’ । तेनेन्द्रियप्राप्तिः ॥

अथ त्रयोदशमहर्विधत्ते-“सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धा श्रयो प्रैव
तेन जायन्ते^(४)”-इति । सप्तदशस्तोमस्याश्रयप्रजाहेतुत्वादुभयप्राप्तिः ॥

अथ चतुर्दशमहर्विधत्ते-“एकविंशो भवति, प्रतिष्ठित्या ;
श्रयो रुचमेवात्मन् दधते^(५)”-इति । पूर्ववद् (२५०) व्याख्येयम् ॥

अथ पञ्चदशमहर्विधत्ते-“चतुर्विंशो भवति, चतुर्विंशति-
रर्द्धमामाः संवत्सरः, संवत्सरः सुवर्गो लोकः, संवत्सर एव सुवर्गं लोके
प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विषूवान्, विषूवन्तो भवन्ति य एवं विदाश्म
एता आसते^(६)”-इति । सप्तमाम्यादर्द्धमामसंवत्सरद्वारा स्वर्गं
प्रतिष्ठा । अपि चायमहर्विंशेऽथो ‘विषूवान्’ विविधा स्तुतिः फलोत्प-

त्तिरिति विष्णु, तद्वानयम् । तस्मादेव विदित्वानुष्ठातारोऽपि विविधफलोत्पत्तिमन्तो भवन्ति ॥

अथ षोडशमारभ्यैकविंशतिपर्यन्तानि षट्सह्याकान्यहानि विधत्ते—“चतुर्विंशतां पृष्ठान्युप यन्ति, सवत्सर एव प्रतिष्ठाय देवता अभ्यारोहन्ति^(१९)”—इति । प्रतिष्ठाहेतुसवत्सरात्मकचतुर्विंशतोम-युक्तादङ्ग ऊर्द्धं पृष्ठपङ्कहानुष्ठाने सति प्रथमसवत्सरे प्रतिष्ठां प्राप्य पश्चात् षड्भिरहोभिरारभ्य देवता प्राप्नोति ॥

अथ द्वाविंश दिन विधत्ते—‘चयस्त्रिंशत्तयस्त्रिंशमुप यन्ति चयस्त्रिंशदै देवता देवतास्त्रेव प्रति तिष्ठन्ति^(२०)’—इति । पृष्ठे पङ्कहे अन्तिम चयस्त्रिंशमह, तस्मादूर्द्धं पुनरपि चयस्त्रिंशानुष्ठाने “ये देवा दित्येकादश स्य -इत्यादिमन्त्रोक्तासु* चयस्त्रिंशत्सह्याकास देवतास्त्रेव प्रतिष्ठिता भवन्ति ॥

अथ चयोविंश दिन विधत्ते—‘चिणवो भवतौमे वै लोका-स्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति^(२१)’—इति । नवमह्याविषयया चिमह्याया समानत्वान्नोकचये प्रतिष्ठा ॥

अथ चयोविंशचतुर्विंशदिने द्वे विधत्ते—“द्वावेकविंशौ भवत, प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् दधते^(२२)”—इति । पूर्ववद् (४०२४०२५०) व्याख्येयम् ॥

अथ पञ्चविंशदिनमारभ्यैकोनविंशपर्यन्तानि पञ्चाहानि विधत्ते—

* स चाप मन्त्र (शृ० स० १ १३६ ११)—

‘ये देवासो दित्येकादश स्य एषियानमध्येकादश स्य ।

यश्चु दितो मदिनेकादश स्य ते देवासो यश्च मिम जुयसः’ इति ।

“बहवः षोडशिनो भवन्ति, तस्माद्बहवः प्रजासु दृषाणः^(१०)”—इति । षोडशस्तोत्रयुक्ता अहर्विशेषाः ‘षोडशिनः’ । ते च ‘बहवः’ नैरन्तर्येणावपञ्चैवानुष्ठेयाः, तावतैवापेक्षितमह्यायाः पूरितत्वात् । यस्मात् प्रजोत्पत्तिहेतवः षोडशिनोऽत्र बहवोऽनुष्ठिताः, ‘तस्मात्’ लोके ‘प्रजासु’ मध्ये ‘दृषाणः’ पुंस्त्वधर्मयुक्ताः बहवो दृश्यन्ते ॥

एतेभ्यः षोडशिभ्य ऊर्द्धदिनेष्वनुष्ठितान् परस्परविलक्षणान् स्तोमान् प्रशंसति—“यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति, तस्मादिय-मोषधीभिर्वनस्पतिभिर्यतिषक्ता^(१८)”—इति । यस्मादेते स्तोमान्यूनाधिकभावेन सङ्कीर्णा, ‘तस्माद्’ भूमिरपि व्यवस्थामन्तरेणोषधीभिर्वनस्पतिभिश्च सर्वत्र सङ्कीर्णा दृश्यन्ते ॥

स्तोमव्यतिषङ्गवेदनं प्रशंसति—“व्यतिषज्यन्ते प्रजया पशुभिर्य एवं विद्वांस एता आसते^(१९)”—इति । ‘एताः’ विंशद्राचीर्येऽनुतिष्ठन्ति, तेषां मध्ये एकस्य प्रजा, अपरस्य पशव एवेति व्यवस्थानास्ति, किन्तु सर्वेऽपि प्रजया पशुभिश्च सङ्कीर्णा भवन्ति ॥

अथ षोडशेष्वहसु एकविधस्तोमान् प्रशंसति—“अकृप्ता वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्युच्चावचान् हि स्तोमानुपयन्ति; यदेत ऊर्द्धाः कृप्ता स्तोमा भवन्ति, कृप्ता एव सुवर्गं लोकं यन्त्युभयोरेभ्यो लोकयोः कल्पते^(२०)”—इति । ये यजमानाः पूर्वेषु दिनेषु ‘उच्चावचान्’ परस्परविलक्षणान् स्तोमाननुतिष्ठन्ति, ते यजमानाः ‘अकृप्ता वै’ इदमेतावत्तव भोग्यमित्येवं निययरहिता एव, स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । तस्मात् ‘कृप्ताः’ कृप्तोभयविधस्तोमानुष्ठानादेतद्यजमानार्थमुभयो-
लोकयोर्भोग्यं कृप्तं भवति ॥

अथ क्रतुगतामहस्रह्यां प्रशंसति— “त्रिःशदेतास्त्रिःशदचरा
विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते^(११)”—इति । गतम्
(३४१ पृ०) ॥

अथान्तिममहर्विधत्ते— “अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य
परिगृहीत्यै^(१२)”—इति । प्रायणीयेन सह निर्देगाद् द्विवचनम्* ।
अन्नाद्यफलस्य विधिवाक्ये दृष्टत्वात्† तत्परिग्रहः ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा येनयेन च्छन्दसानु
प्रायुञ्जन् तेन नाम्प्रवन् त एता द्वात्रिंशत् रात्रौरप-
श्यन् द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव
च्छन्दसा प्रजापतिमाप्ताभ्यारुह्य सुवर्गं लोकमायन् य
एवं विद्वांस एता आसते द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंश-
दक्षरानुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव च्छन्दसा प्रजाप-
तिमाप्ता श्रियं गच्छन्ति (१)

श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोको^(१) द्वात्रिंशदेता

* ‘अतिरात्रौ’ प्रायणीयोदयनीयात्मकाविति भावः । ३५३ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† “अन्नाद्यमवरुन्धत्”—इति ३६८ पृ० ६ पं० ।

द्वाविंशदक्षरानुष्टुप् सवामेव वाचमाप्नुवन्ति
 सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति सर्वे हि श्रियं गच्छन्ति^(१)
 ज्योतिर्गौरायुरिति अहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्त-
 रिक्षुं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभि-
 पूर्वं अहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति^(१)
 बृहद्रथन्तराभ्यां यन्ति (२)

इयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
 अनयोरैव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती
 ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति^(१) पराञ्चो वा एते सुवर्गं
 लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचक्ष्यहानुपयन्ति प्रत्यङ्
 अहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयौर्लोक-
 योर्च्यद्धोतिष्ठन्ति^(१) द्वाविंशद्वेतास्तासां यास्त्रिंशच्चिं-
 शदक्षरा* (३)

विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रन्धते ये द्वे
 अहोरात्रे एव ते उभाभ्यां रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं
 य^(१)न्त्यतिराचावभितो भवतः परिगृहीत्यै^(१) ॥ ४ ॥

गच्छन्ति^(१) यन्ति^(१) चिंशदक्षरा^(१) द्वाविंशतिथ्य ॥ ४ ॥

द्वतीयेऽनुवाके चिंशद्राचोऽभिहितः, अथ चतुर्थे द्वाविंशद्राचो-

* “यास्त्रिंशच्चिंशदक्षरा”-इति मु०-पाठः ।

ऽभिधीयते* । तमिमं विधत्ते—“प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैत् ; तं देवा येन-येन ऋन्दसानुप्रायुञ्जत, तेन नाप्नुवन्, त एता द्वाविंशतः राचीरपयन् ; द्वाविंशदचरानुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव ऋन्दसा प्रजापतिमाप्ताभ्यारुह्य सुवर्गं लोकमायन् ; य एवं विद्वांस एता आसते, द्वाविंशदेता द्वाविंशदचरानुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव ऋन्दसा प्रजापतिमाप्ता त्रियं गच्छन्ति ; श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोकः^(१)”—इति । यदा प्रजापतिः स्वर्गं प्राप्नोत्, तदा प्रजापतिं स्वर्गं गच्छन्तं वयमप्यनुप्राप्नुम इति मन्यमाना देवाः, येन-येन ऋन्दसा युक्तं यज्ञमन्वतिष्ठन्त, तेन सर्वेषां नाप्नुवन् । ततस्ते देवा द्वाविंशद्रात्रं तत्साधनत्वेनानुष्ठितवन्तः । तत्सद्भावा अष्टुष्टुभि विद्यमानत्वात्प्रजापतेश्च मन्त्रराजानुष्टुभा सर्वस्वपृथक्स्य तापनीये श्रुतत्वादेन मानुष्टुभं प्रजापति तदीयेनेव द्वाविंशदचरेण ऋन्दसा प्राप्य, स्वर्गमप्यारुह्य, तत्र भोगान् प्राप्नुवन्तः । एवमन्येऽपि यजमानास्तदनुष्ठानेन प्रजापतिं प्राप्य, तदनुग्रहाच्छ्रियं गच्छन्ति । न चात्र स्वर्गोऽनुक्त इति शङ्कनीयम्, यस्मान्मनुष्यस्य श्रीरेव देवता स्वर्गः ॥

ऋतुगतामहस्रह्यां प्रशंसति—“द्वाविंशदेता द्वाविंशदचरानुष्टुगानुष्टुप् सर्वामेव वाचमाप्नुवन्ति, सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति ; सर्वे हि त्रियं गच्छन्ति^(१)”—इति । ‘एताः’ ऋतुगता रात्रयो द्वाविंशत्सद्भावाः, अष्टुष्टुवचरसद्भावापि तावती ; अष्टुष्टु च वाग्निगोप-

* सामवेदे तु त्रिंशद्रात्रसत्पादनन्तरमग्राचसाधनं प्रजापतेरेकत्रिंशद्रात्रं सप्तमप्याग्रातम् (ता० ब्रा० २३प्र० २०ख०), ततः पशुसाधनं द्वाविंशद्रात्रं मपि ।

रूपत्वाद्वागेव । तस्मादेतदनुष्ठानेन 'वाच' वेदशास्त्रादिरूपां सर्वा-
मपि 'प्राप्नुवन्ति',— सर्वेऽपि यजमानाः सभारञ्जनाय वाचं वदितु
समर्था भवन्ति । तेन वक्तृत्वेन पूज्यत्वलक्षणां 'श्रियम्' अपि प्राप्नुवन्ति ॥

अथाहानि विधत्ते—“ज्योतिर्गौरायुरिति अद्या भवन्तीय वाव
ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं अद्या
भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति^(१)”—इति । 'अद्या'—इति
बहुवचननिर्देशाद्यावद्भिरपेक्षितसङ्ख्यापूर्तिस्त्वावन्तोऽनुष्ठेयाः । अत्र च
नवसङ्ख्याया तत्पूर्त्तनैवानुष्ठेयाः । ते सर्वेऽप्यानुलोम्येनानुष्ठेयाः, तथा
सत्यनुक्रमेणैव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथैतेषु सप्तविंशतिदिनेषु षष्ठस्तोत्रार्थं सामद्वयमेव पर्यायेण
विधत्ते—“दृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीय वाव रथन्तरमसौ दृहदाभ्या-
मेव यन्त्यथो अनथोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती,
ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति^(२)”—इति ॥

अथ प्रातिलोम्येनानुष्ठेयमेक अहं विधत्ते—“पराक्षो वा एते
सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, ये पराचक्ष्यहानुपयन्ति, प्रत्यङ् अहो
भवति, प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या, उभयोर्लोकयोर्द्वौ तिष्ठ-
न्ति^(३)”—इति । पूर्ववद् (३४० पृ०) व्याख्येयम् ॥

क्रतुगतदिनसङ्ख्या पूर्वं समूहरूपेण प्रगस्ता, इदानीं विभज्य
प्रगसति—“दाक्षिण्यदेताभ्यां यास्त्रिंशत्तिंशदक्षरा विराडन्त्र
विराड्, विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते, ये द्वे अक्षोराचे एव ते उभाभ्यां
रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं यन्ति^(४)”—इति । अत्र त्रिंशत्सङ्ख्याया विराड्-
द्वाराप्रप्तिः, उपरितनया द्विसङ्ख्याया अक्षोराचरूपाभ्यां स्वर्गप्रप्तिः ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— “अतिरात्रावभितो भवतः
परिगृहीत्ये^(१)”-इति ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

द्वे वाव देवसुवे द्वादशाहस्यैव चयस्त्रिंशदहस्य य
एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशदहमासंते साक्षादेव देवता
अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते
तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान् भवति यदि
नावविध्यति सुदृढः य एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशदह-
मासंते वि पाप्मना भ्रातृव्येणा वर्तन्ते^(१) ऽहुर्भाजो वा
एता देवा अग्र आहरन् (१)

अहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिर्वै ते प्रवाहुर्गार्भुवन् य
एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशदहमासंते सर्वे एव प्रवाहु-
र्गभुवन्ति सर्वे ग्रामणीयं प्राप्नुवन्ति^(१) पञ्चाहा भवन्ति
पञ्च वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्टेव संवत्सरे प्रति तिष्ठ-
न्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवावरुन्धते^(१)
चीण्याश्विनानि भवन्ति चयं दुमे लोका एषु (२)

एव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो चीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि
तान्येवावरुन्धते^(१) विश्वजिह्ववत्पद्माद्यस्यावरुन्धौ^(१) सर्व-

पृष्ठो भवति सर्वस्याभिजित्यै^(१) वाग्वै द्वादशाहो यत्-
पुरस्ताद् द्वादशाहमुपेयुरनात्तां वाचमुपेयुरुपदासुकैपा
वाक् स्यादुपरिष्ठाद् द्वादशाहमुप यन्त्यात्तामेव वाचमुप
यन्ति तस्मादुपरिष्ठाद्वाचा वंदामो^(२) ऽवान्तरम् (३)

वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत् यद्दशरात्रो
भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त^(३) एताः ह वा
उदङ्कः शैलवायनः* सूचस्यर्द्धिमुवाच यद्दशरात्रो यद्द-
शरात्रो भवति सूचस्यर्द्धा अथो यदेव पूर्वेष्वहसु विलोम
क्रियते तस्यैवैषा शान्ति^(४) र्द्धनीका वा एता रात्रयो यज-
माना विश्वजित्सृहातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सह (४)

अतिरात्रेणोत्तराः षोडश एव विद्वांसस्त्रयस्त्रि-
शदहमासत एषां ह्यनीका प्रजा जायते^(५) ऽतिरात्रा-
वभिर्तो भवत् परिगृहीत्यै^(६) ॥ ५ ॥

अहरन्नेष्टवान्तरः^(१, २, ३) सह†^(४) सप्तदश च ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाके द्वाविंशद्वात्रोऽभिहित, अथ पञ्चमे त्रयस्त्रिंश-
द्वात्रोऽभिधीयते‡ । तस्मिन् विधत्ते—“द्वे वाव देवसत्रे,—द्वाद-

* “शैलवायन”—इति क, ग ।

† “षोडश सह[४]”—इति क, ख, ग ।

‡ सामवेदे प्रतिष्ठासाधनमेक त्रयस्त्रिंशद्वात्रसत्रम्, अपर समृद्धिसाध-
नम्, अन्यथास्ति सर्वकामसाधनमिति त्रीणि (ता० ब्रा० २४ १ ३) ।

अथ आहरन्नहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिर्वै ते प्रवाङ्गगार्ध्वन्; य एवं विद्वांसस्तयस्त्रिंशदहमासते, सर्व एव प्रवाङ्गगर्ध्ववन्ति, सर्व यामणीयं प्राप्नुवन्ति^(१)—इति । अहानि भजन्ते अनुतिष्ठन्त इति 'अहर्भाज', तादृशा देवाः 'एताः' त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका राक्षीः सम्पादितवन्तः । कथमिति तदुच्यते,—एको देव एकमहरन्वतिष्ठत्, पुनरप्येको देवोऽन्यदहरन्वतिष्ठत्; एव त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका देवास्तत्सङ्ख्याकान्यहान्यन्वतिष्ठन्, ताभिरनुष्ठिताभिः राक्षिभिरेव ते सर्वेऽपि देवाः, 'प्रवाङ्गगार्ध्वन्' समं यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्नुवन्, न त्वेकोऽपि तन्मध्ये समृद्धिविकसः । एवं यजमाना अपि सर्वे साम्येन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति । सैव समृद्धिः स्पष्टीक्रियते,—सर्वे 'यामणीयं' यामस्तामिल प्राप्नुवन्ति ॥

अथाहानि विधत्ते—“पञ्चाहा भवन्ति; पञ्च वा षट्पदः सवत्सर षट्सुखेव सवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाचरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रन्धते^(१)”—इति । ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधो द्विरावृत्त-स्यहो द्वितीयज्योतिर्विवर्जितः 'पञ्चाहः' । तादृशस्य पञ्चाहा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । इह तु चतुर्भिरपेक्षितमष्ट्यापूरणा-च्चत्वारो विधीयन्ते । हेमन्तशिशिरयोरैक्यात्पञ्चसङ्ख्याका षट्पदः, तद्वारेण सवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति । किञ्च पञ्चमष्ट्यायां पङ्क्तिदारेण यज्ञं प्राप्नुवन्ति ॥

प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्ये चातिरात्रे शस्त्राणि विधत्ते

* “हेमन्तशिशिरयो समासेन”—इति से० आ० १. १. १ ।

† “पञ्चमष्ट्याया”—इति ख । ‡ “०मध्ये”—इति ख ।

—“चौष्णाश्विनानि भवन्ति; चय इमे लोका एष्वेव स्रोक्तेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो चौणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव रुन्धते^(४)”—इति । आश्विनेन ग्रस्तेषोपलक्षितान्यहानि चौष्ण्यनुष्ठेयानि । तेन लोक-चये प्रतिष्ठिता भवन्ति । किञ्च यज्ञस्येन्द्रियस्थानानि सवनानि चौणि, तान्यपि प्राप्नुवन्ति ॥

अन्यदहर्विधत्ते—“विश्वजिह्मवत्यन्नाद्यस्यावरुह्यै^(५)”—इति । विश्व-जयहेतोरन्नहेतुत्वं सुलभम् ॥

तमेव विश्वजितं विश्विनष्टि—“सर्वपृष्ठो भवति सर्वस्याभि-जित्यै^(६)”—इति । रथन्तरदृहदादौनि षट्सङ्ख्याकानि पृष्ठानि सर्वाण्यपि यस्यासौ ‘सर्वपृष्ठः’ । तेन सर्वमपि फल भवति ॥

अथान्यान्यहानि विधत्ते—“वाग्वै द्वादशाहो यत्पुरस्ताद्वाद-शाहमुपेयुरनाप्तां वाचमुपेयुरपदासुकैषां वाक् स्यादुपरिष्टाद्वादशा-हमुप यन्त्याप्तमेव वाचमुप यन्ति तस्मादुपरिष्टाद्वाचा वदामः^(७)”—इति । बद्धविधस्तोत्रग्रन्थोपेतत्वादशाहो वागूपः । तथाविधं द्वादशाहं यद्युक्तेभ्योऽहोभ्यः पूर्वमनुष्ठेयुः, तदानीं तत्रत्यानां स्तोत्र-ग्रन्थाणामनुक्तत्वाद् ‘अनाप्तम्’ असम्पूर्णां वाचमुपेयुः प्राप्नुयुः, तेषां यजमानानां वागुपचयग्रीक्षा स्यात् । तस्मादुक्तेभ्योऽहोभ्य ऊर्द्धं द्वाद-शाहमनुतिष्ठेयुः । तस्माद् ‘आप्तां’ सम्पूर्णांमेव वाचं प्राप्नुवन्ति । यस्मा-दूर्द्धभागे वागूपस्य द्वादशाहस्यानुष्ठानम्, तस्मात्कारणान्नाभेरुपरि-ष्ठान्मुखेन वयं वाचा वदामः ॥

अत्र द्वादशाहशब्देन प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा अवशिष्टस्य दशरात्रस्य विवक्षां दर्शयति—“अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः

प्रजा असृजत, यद्दशरात्रो भवति, प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्ते^(८)—
इति । ‘श्रवान्तरं वै’ द्वादशाहस्यावयवभूतेनैव दशरात्रेण पुरा
कदाचित् प्रजापतिः प्रजा असृजत, अतो यद्यत्र दशरात्रो भवेत्,
तदा तेन यजमानाः प्रजाः सृजन्ते ॥

तमेव दशरात्रं पुनः प्रगसति—“एताः च वा उदङ्कः शौस्वा-
यनः सचस्यद्विमुवाच यद्दशरात्रो, यद्दशरात्रो भवति सचस्यद्वि अथो
यदेव पूर्वध्वहस्य विशोम क्रियते तस्यैवैषा ग्रान्तिः^(९)”—इति । उदङ्को
मामतः, स च शुल्बस्थापत्यभूतः । एतस्य सचस्याङ्गभूतो योऽयं
दशरात्रोऽस्ति, एतेन हस्तस्य सचस्यैताम् ‘अद्वि’ फलमुदङ्क उवाच ।
अतो यदि दशरात्रोऽनुष्ठीयते, तर्हि हस्तसमृद्धिमेव भवति ।
अपि च पूर्वध्वहस्य यदेवाङ्गं विकलमनुष्ठीयते, तस्य सर्वस्य ‘एषा’
दशरात्रानुष्ठितिरुपगमहेतुर्भवति ॥

इदानीं योऽयं विश्वजित्सर्वपृष्ठो विहितः, तस्य स्थानविशेषं विधत्ते—
“द्विनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्वजित्सहातिरात्रेण पूर्वाः
योऽङ्ग महातिरात्रेणोत्तराः योऽङ्ग, य एव विद्वाः मत्तयस्त्रिंशद्दह-
मासत, ऐषा द्विनीका प्रजा जायते^(१०)”—इति । ‘अनीकं’ सेना,
दे अनीके सेनारूपे यामां रात्रीणां ताः ‘द्विनीकाः’, सेनाद्वयममाना
इत्यर्थः । तत्र प्रायणीयातिरात्रेण सह त्रयः पञ्चाहाः योऽङ्ग
पूर्वभाविन्यो रात्रयः एका सेना, उदयनीयेनातिरात्रेण सहैकः
पञ्चाहो दशरात्रश्चेत्युत्तरभाविन्य एताः योऽङ्गरात्रयो द्वितीया
सेना । विश्वजिद् यजमानस्तानीयत्वादुभयपार्श्ववर्त्तिन्योः सेनयोर्मध्ये
अवस्थितो राजेव, सप्तदशमद्यापूरके मध्यमदिने प्रयोक्तव्यः । एवं

विदित्वा क्रतुमनुतिष्ठतां यजमानानां बद्धपुत्ररूपा बद्धकन्यकारूपा
च द्विविधा प्रजा सर्वतो जायते ॥

अथ प्राचणीयोदयनीयौ विधत्ते— “अतिरात्रावभितो भवतः
परिगृहीत्यै^(१)”—इति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति ते
सुवर्गं लोकं न प्राजानन् न सुवर्गं लोकमायन् त एतः
पट्विःशद्रात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त ततो
वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्सुवर्गं लोकमायन् य एवं
विद्वांसः पट्विःशद्रात्रमासते सुवर्गमेव लोकं प्र
जानन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति^(१) ज्योतिरतिरात्रः (१)

भवति ज्योतिरेव पुरस्तादधते सुवर्गस्य लोकस्या-
नुख्यात्यै^(१) पड्हा भवन्ति पड्हा कृतव कृतुष्टेव प्रति
तिष्ठन्ति^(२) चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति
तिष्ठ^(३)न्त्यसत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमैरो-
जो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव (२)

वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^(१) षट्चिंशद्वाचो भवति
 षट्चिंशदक्षरा दृहती बर्हिताः पशवो दृहत्यैव पशू-
 नव रुन्धते दृहतीच्छन्दसाः स्वाराज्यमाश्रुताश्रुवते
 स्वाराज्यं य एवं विदांसः षट्चिंशद्वाचमासते सुव-
 र्गमेव लोकं य^(२) न्यतिराचावभितो भवतः सुवर्गस्य
 लोकस्य परिगृहीत्यै^(३) ॥ ६ ॥

अतिराच^(४) एव^(५) षट्चिंशच्च ॥ ६ ॥

पञ्चमेऽनुवाके चयस्त्रिंशद्वाचोऽभिहितः, अय पठे षट्चिंशद्वाचो-
 ऽभिधीयते। तमेतं विधत्ते— “आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोक-
 मियामेति; ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन्, न सुवर्गं लोकमायन्; त
 एतः षट्चिंशद्वाचमपश्यन्, तमाहरन्, तेनायजन्त, ततो वै ते सुवर्गं
 लोकं प्राजानन्सुवर्गं लोकमायन्; य एवं विदांसः षट्चिंशद्वा-
 चमासते, सुवर्गमेव लोकं प्राजानन्ति, सुवर्गं लोकं यन्ति^(१)”—
 इति। पुरा कदाचित् आदित्याः स्वर्गं लोकं गन्तुकामा मार्गम-
 ष्यन्नात्वा स्वर्गं न प्राप्ताः। ततस्तदुपायं विचार्य षट्चिंशद्वाचं निश्चित्य
 तदनुष्ठानेन मार्गमवगत्य स्वर्गं प्राप्ताः। एवमन्येऽपि यजमानाः स्वर्गं
 प्राप्नुवन्ति ॥

* “योग्यस्यैव[२]”—इति क, ख, ग ।

† सामवेदे षतुस्त्रिंशद्वाचं पञ्चविंशद्वाचं चेत्यपि द्वे सत्रे विहिते; तत
 उत्तरं विहितं मिदं षट्चिंशद्वाचं पशुसाधनं स्वाराज्यसाधनश्चेति (ता०
 भा० २४. ४-६.) ।

प्रायणीयमहर्विधत्ते—“ज्योतिरतिरात्रो भवति; ज्योतिरेव पुरस्ताद्धते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^(१)”—इति ॥

अयोत्तराणि कानिचिदहानि विधत्ते—“षडहा भवन्ति; षड्हा ष्वतव ष्वतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति^(१)”—इति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्ययमेकोऽभिप्रवः षडहः । तादृशाः षडहा यावन्तोऽपेक्षिता-स्त्वावन्तोऽनुष्ठेयाः ॥

तेषां सङ्ख्यां विधत्ते—“चत्वारो भवन्ति; चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति^(१)”—इति । चतुर्भिः षडहैरवापेक्षिता सङ्ख्या पूर्यते ॥

अथ पृष्ठयः षडहश्चत्वारश्चन्द्रोमा इत्येवविधं द्वादशाहस्य दश-रात्रं विधत्ते—“अमत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं, यच्छन्दोमा भवन्ति, तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते, पशून् चन्द्रोमेरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्चन्द्रोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^(१)”—इति । पूर्ववद् (३४२५०) व्याख्येयम् ॥

कतुगतामहसङ्ख्यां प्रशंसति—“षट्चिःशद्रात्रो भवति; षट्चिःशदचरा दृष्टतौ, वार्धताः पशवो दृष्टत्वेव पशून्व रुन्धते, दृष्टतौ-च्छन्दसाः स्वारान्यमाश्रुताश्रुते स्वारान्यं य एवं विद्वांसः षट्चिःशद्रात्रमामते, सुवर्गमेव लोकं यन्ति^(१)”—इति । पशूनां वार्ध-तत्वं चयनप्राप्त्या स्पष्टमात्रातम्—“चन्द्राःमि पशुष्व्याजिमयुप्तान् दृष्टत्युदजयत्तस्माद्वार्धताः पशव उच्यन्ते”—इति* । किञ्च चन्द्रसां मध्ये दृष्टतौ स्वारान्यं प्राप्तवती; तस्मादेतदनुष्ठायिनः इह स्वारान्यं प्राप्य, परच स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

* तै. सं. ५. २. १. २ (५. मा. ६७८. ८ पं.) ।

अथोदयनीयं विधत्ते—“अतिराचावभितो भवतः, सुवर्गस्य
लोकस्य परिगृहीत्यै ०)”-इति । प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं दिवचनम् ।
स्वर्गहेतुत्वस्य विधिवाक्ये स्पष्टत्वात् (४१६ष्ट०) तत्परिग्रहः ॥ ६ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

वसिष्ठो हृतपुत्रोऽकामयत विन्देयं प्रजामुभि सौदा-
सान् भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्यत्तमा-
हरत्तेनायजत् ततो वै सोऽविन्दत प्रजामुभि सौदा-
सान्भवद्य एवं विद्वांसः एकस्मान्नपञ्चाशमासते वि-
न्दते* प्रजामुभि आर्तव्यान् भवन्ति^(१) वयस्त्रिदशोऽग्नि-
ष्टोमा भवन्ति वज्रस्यैव मुखं सः श्यन्ति^(२) दशं पञ्च-
दशं भवन्ति पञ्चदशो वज्रः (१)

वज्रमेव आर्तव्येभ्यः प्र हरन्ति^(१) षोडशिमदशम-
महर्भवति वज्रं एव वीर्यं दधति^(२) द्वादशं सप्तदशं
भवन्त्यन्नाद्यस्यावरुद्धा अद्यो प्रैव तैर्जायन्ते^(३) पृथः
पडुहो भवति पड्वा चतुर्वः पट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवतृ-
न्त्वारैरेहन्त्युत्तुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति

* “विन्दते”-इति क-ख-टोकापस्तम्बयो ।

तिष्ठन्ति^(१) द्वादशैकविंश भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवात्मन् (२)

दधुते^(२) बहुवः षोडशिनो भवन्ति विजित्यै^(३) षडा-
श्विनानि भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठ^(४)-
न्यूनान्तिरिक्ता वा एता रात्रय जुनास्तद्यदेकस्यैव
पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्भूयसीरष्टाचत्वारिंशत जुनाश्च
खलु वा अतिरिक्ताश्च प्रजापतिः प्राजायन्^(५) ये प्रजा-
कामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन् प्रैव जायन्ते
प्रजया (३)

पशुभि^(६) वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो
य एवं विद्वांस^(७) एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराजमेव
गच्छन्त्यन्नादा भव^(८) न्यतिराचावभितो भवतोऽन्ना-
द्यस्य परिगृहीत्यै^(९) ॥ ७ ॥

वज्र^(१०) आत्मन्^(११) प्रजया^(१२) द्वाविंशतिथ ॥ ७ ॥

पष्ठे षट्चिंशद्रात्रोऽभिहितः, अथ सप्तमे एकोनपञ्चाशद्रात्रो-
ऽभिधीयते* । तमेतं विधत्ते— “वमिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत,—विन्देय

* सामवेदे तु सप्तत्रिंशद्रात्रम् अष्टात्रिंशद्रात्रम्, एकोनचत्वारिंशद्रा-
त्रम्, चत्वारिंशद्रात्रश्चेति चत्वारि सत्राण्यभिधाय, सप्तविधफलानि सप्तैकोन-
पञ्चाशद्रात्रिसत्राण्यभिहितानि (ता० ब्रा० २४ ७—१०) ।

प्रजामभि सौदासान् भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्यत्,
तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै सोऽविन्दत प्रजामभि सौदासान्-
भवद्, य एव विद्वांस एकास्मान्नपञ्चाशमासते विन्दते प्रजामभि
भ्रातृव्यान् भवन्ति^(१) -इति । विश्वामित्रशापेन हतेषु पुत्रेषु प्रजां
शत्रुवयश्च कामयमानो वसिष्ठस्तदुपायत्वेनैकस्मान्नपञ्चाश निश्चित्य,
तदनुष्ठानेन प्रजां लब्ध्वा सौदासान्भ्यभवत् । सुदामस्य पुत्रा सौ-
दासा, ते च वसिष्ठस्य शत्रवः । वसिष्ठवधजमाना अपि तदनुष्ठानेन
प्रजां लब्ध्वा भ्रातृव्यानभिभवन्ति ॥

अथाहानि विधत्ते—“वयस्त्रिवृतोऽग्निष्टोमा भवन्ति वज्रस्येव
मुखं सः शान्ति^(२) -इति । चित्रस्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अह-
र्विंशेपास्तय कर्त्तव्या । ‘चित्रमेव वज्रं सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्रह-
रति’-इति श्रुत्यन्तरात्* चित्रद्रूपस्य वज्रस्य मुखमनेन तीक्ष्णी-
कुर्वन्ति ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—“दश पञ्चदशा भवन्ति
पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृभ्यः प्रहरन्ति^(३) -इति । पञ्चदशस्तोम-
युक्ता अहर्विंशेपा दशमह्याका कर्त्तव्या । ‘त पञ्चदशस्तोमो मध्यत
उददृष्टवत्’-इत्येवमन्यत्र द्दिसाहेतुत्ववणान्तां पञ्चदशस्य वज्रत्वम् ॥

अथान्यदहर्विधत्ते—“षोडशिमहशममहर्भवति, वज्र एव वीर्यं
दधति^(४) -इति । षोडशस्तोमयुक्त दशरात्रस्य दशममविवाक्यमेक-
मह कार्यम् । तेन पूर्वोक्ते वज्रे वीर्यं स्यापयन्ति ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—“द्वादश मत्तदशा भवन्त्य-

आद्यस्यावरुद्धा अथो ग्रैव तैर्जायन्ते^(५)—इति । सप्तदशस्तोमयुक्ता
अहर्विग्रेषा द्वादशमह्याकाः कार्याः । सप्तदशस्तोमस्योदरभागजन्य-
त्वादन्नहेतुत्वम्, सप्तदशाक्षरस्य प्रजापतिरूपत्वाच्च प्रजाहेतुत्वम् ॥

अथ षट्सह्याकान्यहानि विधत्ते—“पृष्ठयः षडहो भवति, षड्वा
ष्टतवः, षट् पृष्ठानि, पृष्ठैरेवर्त्तनन्वारोहन्वृतुभिः संवत्सरं, ते संवत्सर
एव प्रति तिष्ठन्ति^(६)”—इति ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—“द्वादशेकविंशति भवन्ति
प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् दधते^(७)”—इति । एकविंशस्तोमयुक्ता
अहर्विग्रेषा द्वादश कर्त्तव्याः । एकविंशस्तोमस्य प्रतिष्ठाहेतुत्वं कान्ति-
हेतुत्वञ्चामष्टदुक्तम् ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—“वहवः षोडशिनो
भवन्ति विजित्यै^(८)”—इति । षोडशिनोचयुक्ता अहर्विग्रेषा याव-
न्तोऽपेक्षितास्तावन्तः कार्याः । अथ चिभिरपेक्षितमह्यायाः पूरणात्
अथः कार्याः ॥

एतत्कतुगतेषु षट्सहस्राश्विनशस्त्रं विधत्ते—“षडाश्विनानि
भवन्ति ; षड्वा षतव षतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति^(९)”—इति ॥

एकोनपञ्चाशद्रूपं स्तौति—“जनातिरिक्ता वा एता राक्षस्य
जनास्तद्यदेकस्यैव पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्वयमीरयत्वारिंशत ज-
नाश्च खलु वा अतिरिक्ताश्च प्रजापतिः प्राजायत^(१०)”—इति ।
अस्मिन् कतौ विद्यमाना एता राक्षस्य जनाद्यातिरिक्ताश्च भवन्ति ।
कथमिति तदुच्यते—“यद् यस्मात् कारणात् ‘एकोनपञ्चाशत्’
एकया राक्ष्या वर्जिता पञ्चाशत्सह्या, तस्मादेता जनाः । ‘यद्’

यस्मात् कारणादष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्याया अधिका, तस्मादतिरिक्ताः ।
प्रजापतिः पुरा क्वचित् 'जनात्' अन्याद् वीर्यात् प्रौढशरीररूपाः
प्रजा असृजत, क्वचिच्च 'अतिरिक्तात्' अधिकादाकाशादेरुत्तरोत्तर-
न्यूनान् वाखादीनसृजत, तस्मादूनातिरिक्तरूपोऽयं क्रतुः प्रशस्तः ॥

पूर्वं विधिवाक्येऽभिहितं (४१ पृष्ठ० १० पं०) फलमुपसहरति—
“ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन्, प्रैव जायन्ते
प्रजया पशुभिः^(११)”—इति ॥

क्रतुगतामहसङ्ख्यां प्रशंसति—“वैराजो वा एष यजो यदेक-
स्माच्चपञ्चाशो, य एव विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराजमेव
गच्छन्त्यजादा भवन्ति^(११)”—इति । चतुर्दशकेषु दशसङ्ख्यामङ्गावा-
न्मुख्यवैराजत्वम्, पञ्चमस्य दशकस्यैकेन न्यूनत्वेऽपि वैराजत्वमुपचरितुं
शक्यम् ; “न वा एकेनाचरेण क्त्वांसि वियन्ति न द्वाभ्याम्”—
इति* श्रुत्यन्तरात् ॥

अतो वैराजत्वादन्नप्राप्तिं प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—“अति-
रात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिमृहीत्यै^(११)”—इति । उक्तन्याये-
नान्नहेतुत्वादन्नपरिपहः ॥ ७ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेया
वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा एष एताः रात्रिं

* ऐ० प्रा० १. १ ६ (ऐ० सो० मु० १ भा० ५३ पृ० १२ पं०) ।

वसति साक्षादेव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते^(१) आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृतू भवतो व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृतू भवतः फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत् (१)

संवत्सरस्य यत् फल्गुनीपूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते^(१) तस्यैकैव निर्या यत्सम्मैध्ये विपूवान्तसम्पद्यते चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते तस्य न का च न निर्या भवति^(१) चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते तेनैकाष्टकान्न च्छम्बट् कुर्वन्ति^(२) तेषाम् (२)

पूर्वपक्षे सुत्या सम्पद्यते पूर्वपक्षं मासो अभि सम्पद्यन्ते ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठन्त ओषधयो वनस्पतयोऽनूत्तिष्ठन्ति तान् कल्याणी क्रीर्तिरनूत्तिष्ठत्यरात्सरिमे यजमाना इति तदनु सर्वे राध्रुवन्ति^(१) ॥ ८ ॥

एतत्^(१) तेषां^(२) चतुस्त्रिंशच्च ॥ ८ ॥

• "एतत्[१] च्छम्बट् कुर्वन्ति तेषां[२]"—इति क, छ, ग ।

सप्तमेऽनुवाके एकोनपञ्चाशद्वाचोऽभिहित, अथाष्टमादिषु चतुर्व्यनुवाकेषु सवत्सरसचमभिधीयते* । तत्राष्टमेऽनुवाके सवत्सर-
सचस्य दीक्षाकाल विधत्ते—“सवत्सराय दीक्षियमाणे एकाष्टकायां
दीक्षेरेन्नेषा वै सवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा एष एताऽ
रात्रिं वसति साक्षादेव सवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते(१)”—इति । ये
यजमाना सवत्सरसचार्थं दीक्षियन्ते, ते यजमाना ‘एकाष्टकायां’
माघशृष्णाष्टम्यां दीक्षां कुर्युः । येय मेकाष्टकाभिमानिनी देवता,
स्येय सवत्सराभिमानिनो देवस्य पत्नी । एकाष्टकाया पत्न्यभिमानि
देवतारूपत्वं गर्भधारणादवगम्यते । तथाचाग्निकाण्डे मन्त्र आच्य-
यते—“एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम्”
—इति† । सवत्सरस्य पतित्वं चान्यत्र मन्त्रान्तरेणाश्नातम्—“एका-
ष्टका तपसा तप्यमाना सवत्सरस्य या पत्नी दुदुहे प्रपीना”—इति ।
एष सवत्सराभिमानिनी देव, एता माघशृष्णाष्टमौ रात्रिं सर्वांमपि
‘एतस्याम्’ एकाष्टकादेवताया मेव वसति, अतस्तत्र दीक्षां कुर्वन्तो
यजमाना मुख्यमेव सवत्सरमारभ्य दीक्षितवन्तो भवन्ति ॥

तमेत पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—“आर्त्तं वा एते
सवत्सरस्याभि दीक्षन्ते, य एकाष्टकायां दीक्षन्ते, ऽन्तनामानाष्टक

* सामवेदे त्वित उत्तरं मेकषष्टिरात्रं श्रुतरात्रश्चेति सप्तदशमभिधाय,
गवामयनम्, अ्यादित्यानामयनम्, अ्यङ्गिरसामयनम्, दृतिवातवतोरयनम्,
कुण्डपायिनामयनम्, तापस्थितामयनश्चेति षट् सवत्सरसत्राणि क्रमेण
विहितानि श्रूयन्ते (ता० ब्रा० २४ १८-२०, २५ १-५) ।

† तै० स० ४ ११ ८ (४ भा० २८७ ए०) । “गवामयनायैकाष्टकायां
दीक्षा”—इति कात्या० श्रौ० १३ १ २ ।

भवतो व्यक्षं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते, य एकाष्टकायां दीक्षन्ते, ऽन्तनामानाष्टत्वं भवतः, फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्, सुखं वा एतत् संवत्सरस्य यत् फल्गुनीपूर्णमासो, सुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते^(१)—इति । 'ये' यजमाना एकाष्टकायां दीक्षन्ते, ते यजमानाः संवत्सरस्य 'आर्त्तम्' विनाशम् 'अभि'क्षत्स्य दीक्षन्ते । तच्चाद्यं हेतुः—पुष्यमाघरूपौ ऋतवयवौ संवत्सरस्यान्त इत्येतन्नामधारिणौ, तयो गिगिरिर्त्तु रूपेणात्, तेन चर्तुना पूर्व-संवत्सरस्य समाप्तत्वात् । पौषपौर्णमासीमारभ्य फाल्गुनपौर्णमास्याः प्राचीनः कालः संवत्सरस्यान्तः । किञ्चैकाष्टकायां दीक्षमाणाः संवत्सरस्य 'व्यस्तमभि' विपर्यासमभिलक्ष्य दीक्षन्ते । आदौ हि दीक्षा कर्त्तव्या, अयञ्च संवत्सरस्यान्तः कालः, क्रत्वयवयवयोरेकयो-रुक्तन्यायेनान्तनामोपेतत्वात् । तस्मादुत्तरफल्गुनीयुक्ते पूर्णमासे दीक्षां कुर्युः ; तस्य च भाविसंवत्सरोपक्रमदिनत्वात् । एतदेवाभि-प्रेत्य आधानब्राह्मणे समाम्नातम्—“उत्तरयोरादधीत ; एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य, यदुत्तरे फल्गुनी”—इति * ॥

एतमपि पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—“तस्यैकैव निर्या, यत् साकेधे विपूवाग्नसम्पद्यते ; शिवापूर्णमासे दीक्षेरन् ; सुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चिवापूर्णमासो, सुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते, तस्य न का चन निर्या भवति^(१)”—इति । 'तस्य' फल्गुनीपूर्णमास-दीक्षापक्षस्य 'एकैव निर्या' वक्ष्यमाण एक एव दोषः ; न तु पूर्वो-

कार्तिलयस्तत्त्वदोषौ । कोमावेको दोष इति च उच्यते— समीचीना
 अतिवर्षणक्षमा मेघा यस्मिन् वर्षर्त्ता सोऽयं 'सम्मेघः', तस्य सम्पन्नी
 प्रत्यासन्नः कालः 'साम्मेघः', अस्मिन् काले विषूवानहः सम्पद्यते ।
 तथाहि 'विषूवान्'-इति संवत्सरस्य मध्यवर्ती मुख्योऽहर्विग्रेषः ;
 ततः पूर्वं षण्मासाः, उत्तरे च षण्मासाः ; तयोरुभयोर्मासपट्कयोर्मध्ये
 सोऽहर्विग्रेषः कर्त्तव्यः । अत्र च फल्गुनीपूर्णमासमारभ्य द्वादश दौचा
 द्वादशोपसदस्यानुष्ठायोत्तरदिने प्रथममासोपक्रमः कार्यः ; तथा सति
 चैत्रशुद्धनवम्यामुपक्रमो भवति ; आश्वयुजशुद्धाष्टम्यां मासपट्कं समाप्य
 नवम्यां विषूवान् कार्यः ; स च वर्षर्त्ताः प्रत्यासन्नः ; भाद्रपदपौर्ण-
 मास्यां वर्षर्त्ता समाप्ते सत्यनन्तरमासवर्त्तित्वात् । अतो वर्षर्त्तुसमीपे
 विषुवद्दिनसम्पत्तिपरिहाराय चिचानचचयुक्तायां पौर्णमास्यां दौचा
 कर्त्तव्या । सोऽपि वसन्तर्त्तुमध्यपातित्वात् संवत्सरस्य मुखमेव । अतो
 मुखत एवारम्भः कृतो भवति । एवं सति कार्तिकशुद्धनवम्यां
 विषूवान् सम्पद्यते ; तच्च दिनं वर्षर्त्तादूर्वरवर्त्ति ; अतो वृष्टिशङ्काया
 अभावाद् विस्मयेणानुष्ठातुं शक्यत इति तस्य पक्षस्य न कोऽपि
 दोषोऽस्ति ॥

अथ गुणविशेषमवलोक्य पचान्तरं विधत्ते— "चतुरहे पुरस्तात्
 पौर्णमास्यै दीचेरन् ; तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते ; तेनैकाष्टकां
 न क्ष्ववट् कुर्वन्ति^(४)"-इति । माघपौर्णमास्याः 'पुरस्तात् चतुरहे'
 श्लौकादग्यां दीचेरन्, तथा सति माघकृष्णसप्तम्यां द्वादशदौचाणां
 समाप्तत्वात्, तदनन्तरवर्त्तिन्याम् 'एकाष्टकायां' सोमक्रयः सम्पद्यते ।
 तथा सत्येकाष्टकाया अष्टपयुक्तत्वात् संवत्सरपक्षौलेन मुख्यामेतां

‘न कृम्वट् कुर्वन्ति’ निष्प्रयोजनां न कुर्वन्ति* । ततः संवत्सरपत्न्याः सत्कार एको गुणः ॥

अथ गुणान्तरं दर्शयति—“तेषां पूर्वपक्षे सत्या सम्पद्यते, पूर्वपक्षं मासा अभि सम्पद्यन्ते, ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति, तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनुत्तिष्ठन्ति, तान् कक्ष्याणी कीर्त्तिरनूत्तिष्ठत्यरात्सुरिमे यजमाना इति, तदनु सर्वे राध्नुवन्ति(१)”—इति । ‘तेषाम्’ एका-ष्टकायां क्रयमनुत्तिष्ठतां यजमानानां तद्दिनमारभ्यानुष्ठीयमाना उपसदस्यैवशुद्धचतुर्थ्यां सम्पद्यन्ते । तत उत्तरदिने क्रियमाणा ‘सत्या’ शुक्लपक्ष एवोपक्रान्ता भवति । तत आरभ्य सर्वेऽपि मासाः शुक्ल-पक्षमेवाभिस्तस्य समाप्यन्ते । तेषु समाप्तेषु ‘ते’ सचिणोऽपि पूर्वपक्ष एव सत्वादुत्तिष्ठन्ति । उत्तिष्ठत ‘तान्’ यजमानान् अनु भूम्यामो-षधयो वनस्पतयश्च सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यादुद्भवं गच्छन्ति । तदुद्भवे सति ‘तान्’ यजमानान् अनु पुण्यकीर्त्तिरुत्तिष्ठति । कीदृशी कीर्त्तिरिति सोच्यते—‘इमे’ यजमानाः ‘अरात्सु’ समृद्धि गता इत्येतादृशी कीर्त्तिः । सत्कीर्त्त्युत्थानमनु सर्वे प्राणिनः समृद्धा भवन्ति; एतदीयेन सत्कर्मानुष्ठानेन भूमौ सर्वसस्याभिवर्द्धनात् । तस्मादीदृशं गुणसङ्गमवेक्ष्य माघशुक्लैकादश्यां दीचेत्यथमेव मुख्यं पक्षः ॥

* कृम्वट्शब्दो व्यर्थवचनः । २भा० ५८६, ६५८, ७०७, ७६३ पृ० ।
कृवडित्यन्तस्यमध्योऽपि ग्राखान्तरीयः । तद्यथा—ता० ब्रा० ४ १० ४,
५. ६ १३ । पठितश्चायं चादिगणे (ग० पा० १० ४ ५७) ।

† सामवेदीये ताण्ड्यब्राह्मणेऽप्येषोऽनुवाकः किञ्चित्पाठन्यूनान्तिरेकव्यति-
क्रमैः पठितः (५ ६) । कात्या० श्रौ० १३ १ २-१० ।

कार्तत्वस्तदोषौ । कोशावेको दोष इति स उच्यते— समीचीना
 अतिवर्षणचमा मेघा यस्मिन् वर्षर्तौ सोऽयं 'सम्मेघः', तस्य सम्बन्धी
 प्रत्यासन्नः कालः 'साम्मेघः', अस्मिन् काले विषूवानहः सम्पद्यते ।
 तथाहि 'विषूवान्'-इति संवत्सरस्य मध्यवर्ती मुख्योऽहर्विशेषः ;
 ततः पूर्वं षण्मासाः, उत्तरे च षण्मासाः; तयोर्बन्धोर्मासपट्कयोर्मध्ये
 सोऽहर्विशेषः कर्त्तव्यः । अत्र च फल्गुनीपूर्णमासमारभ्य द्वादश दीक्षा
 द्वादशोपसदद्यानुष्ठायोत्तरदिने प्रथममासोपक्रमः कार्यः, तथा सति
 चैवशुद्धनवम्यामुपक्रमो भवति, आश्वयुजशुद्धाष्टम्यां मासपटकं समाप्य
 नवम्यां विषूवान् कार्यं, स च वर्षर्तः प्रत्यासन्नः ; भाद्रपदपौर्ण-
 मास्यां वर्षर्तौ समाप्ते सत्यनन्तरमासवर्त्तितात् । अतो वर्षर्त्तुमसौपे
 विषुवद्दिनमभ्युत्तिपरिहाराय चिदानचनयुक्तायां पौर्णमास्यां दीक्षा
 कर्त्तव्या । सोऽपि वसन्तर्त्तुमध्यपातित्वात् संवत्सरस्य मुखमेव । अतो
 सुखत एवारम्भः कृतो भवति । एवं सति कार्तिकशुद्धनवम्यां
 विषूवान् सम्पद्यते, तच्च दिनं वर्षर्तौर्दूरवर्त्ति, अतो वृष्टिशङ्काया
 अभावाद् विस्मयेणानुष्ठानं शक्यत इति तस्य पक्षस्य न कोऽपि
 दोषोऽस्ति ॥

अथ गुणविशेषमवलोक्य पचान्तरं विधत्ते— “चतुरहे पुरस्तात्
 पौर्णमास्यै दीक्षेरन्, तेषामेकाष्टकाया क्रयः सम्पद्यते, तेनैकाष्टकां
 न ह्रस्वट् कुर्वन्ति^(१)”—इति । माघपौर्णमास्याः 'पुरस्तात् चतुरहे'
 श्लोकादभ्यां दीक्षेरन्, तथा सति माघकृष्णमसम्यां द्वादशदीक्षाणां
 समाप्तत्वात्, तदमन्तरवर्त्तिन्याम् 'एकाष्टकायां' सोमक्रयः सम्पद्यते ।
 तथा सत्येकाष्टकाया अशुपयुक्त्वात् सवत्सरपक्षीत्वेन मुख्यामेतां

‘न क्त्वत् कुर्वन्ति’ निष्प्रयोजनां न कुर्वन्ति* । ततः संवत्सरपत्न्याः सत्कार एको गुणः ॥

अथ गुणान्तरं दर्शयति—“तेषां पूर्वपक्षे सत्या सम्पद्यते ; पूर्वपक्षं मासा अभि सम्पद्यन्ते, ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति, तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनुत्तिष्ठन्ति, तान् कल्याणी कीर्त्तिरनुत्तिष्ठत्यरात्सुरिमे यजमाना इति, तदनु सर्वे राध्नुवन्ति^(५)”—इति । ‘तेषाम्’ एका-ष्टकायां क्रयमनुत्तिष्ठतां यजमानानां तद्दिनमारभ्यानुष्ठेयमाना उपसदक्षेत्रशुद्धचतुर्थी सम्पद्यन्ते । तत उत्तरदिने क्रियमाणा ‘सत्या’ शुक्लपक्ष एवोपक्रान्ता भवति । तत आरभ्य सर्वेऽपि मासाः शुक्ल-पक्षमेवाभिलक्ष्य समाप्यन्ते । तेषु समाप्तेषु ‘ते’ सचिणोऽपि पूर्वपक्ष एव सचादुत्तिष्ठन्ति । उत्तिष्ठतः ‘तान्’ यजमानान् अनु भूम्यामो-षधयो वनस्पतयश्च सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यादुद्भवं गच्छन्ति । तदुद्भवे सति ‘तान्’ यजमानान् अनु पुण्यकीर्त्तिरुत्तिष्ठति । कीदृशी कीर्त्तिरिति सोच्यते—‘इमे’ यजमानाः ‘अरात्सुः’ समृद्धिं गता इत्येतादृशी कीर्त्तिः । सत्कीर्त्युत्थानमनु सर्वे प्राणिनः समृद्धा भवन्ति ; एतदीयेन सत्कर्मानुष्ठानेन भूमौ सर्वसस्याभिवर्द्धनात् । तस्मादीदृशं गुणसहस्रमेव माघशुक्लैकादश्यां दीचेत्ययमेव मुख्यः पक्षः ॥

* क्त्वत्शब्दो व्यर्थवचनः । २भा० ५८८, ६५८, ७०७, ७६३ ए० ।
ह्रस्वडित्यन्तस्यमथोऽपि शाखान्तरीयः । तद्यथा— ता० ब्रा० ४. १०. ४ ;
५. ८. १३ । पठितश्चायं चादिगणे (ग० पा० १. ४. ५७.) ।

† सामवेदीये तावद्यब्राह्मणेऽप्येयोऽनुवाकः किञ्चित्पाठन्यूनातिरेक्यति-
क्रमैः पठित (५. ८.) । कात्या० श्रौ० १३. १. २-१० ।

अथ मौमांसा । षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे (जै० सू० ३०—३७. अधि० १०) चिन्तितम्—

“गवामयन उक्ता तु या काचित् पूर्णिमायवा ।

चैत्री माघ्युत काचित् स्याद्विगेषात् प्रशंसया ? ॥

चैत्री स्यात् क्रय एकाष्टकायामित्युपवर्णितम् ।

माघकृष्णाष्टमी लेकाष्टकातो माघपूर्णिमा ॥

गवामयने श्रूयते—“चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्ये दीचेरन्; तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते”—इति (४२३३० १० पं०) । पौर्णमास्याः पूर्वमग्निं चतुरहे ‘दीचेरन्’ एकादश्यां दीक्षामारभेत । तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षाः पूर्यन्ते । तत उपरितन्यामष्टम्या सोमक्रय इत्यर्थः । तत्र विगेषस्यादृष्टत्वाद् या काचित् पूर्णिमेत्येकः पक्षः । “चित्रापूर्णमासे दीचेरन्, मुखं वा एतत् सवत्सरस्य, यच्चित्रापूर्णमासः”—इति (४२३३० ८ पं०) प्रशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः । याज्ञिकधर्माख्याया माघकृष्णाष्टमी एकाष्टका, तत्र सोमक्रयसम्पत्तये माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षा आरम्भया.”—इति ॥ ८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

• “विगेषस्यानुक्तत्वात्”—इति, ए सो. वे जै०-न्या०-पुस्तक-पाठ ।

† “माघकृष्णाष्टम्या एकाष्टकत्वात्”—इति ए० सो. वे जै०-न्या०-पु०-पाठ ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सचमुपयन्त्यभीन्धत
 एव दीक्षाभिरात्मानं अपयन्त उपसद्भिः^(१) द्वाभ्यां
 लोमाव द्यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृङ् द्वाभ्यां मांसं
 द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सचमात्मा-
 नमेव दक्षिणां नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति^(२) शिखामनु
 प्र वपन्त ऋद्ध्या अथो रघीयांसः सुवर्गं लोक-
 मयामेति^(३) ॥ ६ ॥

सुवर्गं पञ्चाशत् ॥ ६ ॥

अष्टमे संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकाल उक्तः , अथ नवमे दीक्षा
 उपसदस्योच्यन्ते । ता उभयौर्विधत्ते— “सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति,
 ये सचमुपयन्त्यभीन्धत एव दीक्षाभिरात्मानं अपयन्त उपसद्भिः^(१)”
 -इति । सत्रानुष्ठायिनः स्वर्गं शङ्कन्ति, अतस्तद्योग्यतायै स्वदी-
 क्षाभिः ‘आत्मानं’ स्वदेहम् ‘अभीन्धत एव’ सर्वतो ज्वलयन्त्येव ;
 उपसद्भिस्तु ‘अपयन्ते’ स्वदेहं पचन्ति । तस्माद् दीक्षा उपसदस्यानु-
 ष्ठेया इति विधुस्तयः* । यद्यपि द्वादशाहविरहितत्वेन प्राप्तस्तथापि
 विकृतिलिङ्गत्वाय स्तुतये वा तदनुवादोऽस्तु ॥

अथ विभज्य प्रशंसां कुर्वन् तासामुभयविधानां द्वादशलक्षं प्रक-
 टयति— “द्वाभ्यां लोमाव द्यन्ति, द्वाभ्यां त्वचं, द्वाभ्यामसृङ्, द्वाभ्यां
 मांसं, द्वाभ्यामस्थि, द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सचमात्मानमेव

दक्षिणां नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति^(१)—इति । ‘दाभ्यां’ दिनद्वयानु-
ष्ठेयाभ्यां दीक्षाभ्यामुपसङ्गाच्च स्वकीयं सोम हविरयमव यन्ति ।
अनन्तरभाविनीभ्यां द्वाभ्यां त्वमव यन्ति । एवं रक्तमांसास्त्रिमज्जसु
योजनीयम् । यदेतत् सचं, तदेतत् ‘आत्मदक्षिणं वै’ स्वशरीरमेव
तच्च दक्षिणा ; न त्वया गवादिरूपास्ति ; तस्मात् स्वशरीरमेव
दक्षिणारूपेण नीत्वा स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “सर्वश्चेद् वपनकाले सग्निखानि वपन्ते”—
इति, तद्विधत्ते— “ग्निखामनु प्र वपन्त षट्क्षा अथो रघीयाः सः
सुवर्गं लोकमयाप्तेति^(२)”—इति । ग्निखामनुलक्ष्य प्रकर्षेण वपन
कुर्युः । तच्च मृतत्वग्रूपाणां केशानामपगमात् समृद्धौ भवति, अपि
च केशभाररहिताः ‘रघीयांसो’ लघुतराः सन्तः स्वर्गं प्राप्नुयाम
इत्यनेनाभिप्रायेण सग्निखं वपनं कुर्युः ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मवादिनां वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञक्रतूनां
कस्मात्तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं प्रथममुप
यन्त्यद्योक्थ्यमथ योऽग्निश्चक्रतूनां यतिरात्रमनुपूर्वमेवैतद्य-
ज्ञक्रतूनुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोममेवैतत्पिबन्त
आसते ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति ज्योतिष्टोमो वै
स्तोमानां सुखं सुखत एव स्तोमान् प्रयुञ्जते^(१) ते (१)

सस्तुता विराजमभि सम्पद्यन्ते द्वे चर्चावतिरिच्येते
 एकया गौरतिरिक्त एकयायुरुनः सुवर्गो वै लोको
 ज्योतिरुर्ग्विराट् सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति^(१) रथन्तरं
 दिवा भवति रथन्तरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः केन
 तदजामीति सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामम्बृहत्तन्मध्य-
 तो दधति विधृत्यै तेनाजामि^(१) ॥ १० ॥

त^(१) एकान्नपञ्चाशच्च ॥ १० ॥

नवमे दीवा उपदस्योक्ताः, अथ दशमे प्रायणीयाख्यं प्रथम-
 महस्यते । तदेतदिधत्ते— “ब्रह्मवादिनो वदन्यतिराचः परमो
 यज्ञक्रतूनां कस्मात् तं प्रथममुप यन्तीत्येतद् वा अग्निष्टोमं प्रथम-
 मुप यन्त्यथोक्त्यमथ षोडशिनमथातिराचमनुपूर्वमेवैतद् यज्ञक्रतू-
 नुपेत्य तानाक्षभ्य परिगृह्य सोममेवैतत्पिबन्त आसते, ज्योतिष्टोमं
 प्रथममुप यन्ति, ज्योतिष्टोमो वै स्तोमानां मुखं, मुखत एव स्तोमान्
 प्रयुञ्जते^(१)”—इति । योऽयमतिराचाख्य क्रतुः, सोऽयं ‘यज्ञक्रतूनां
 परमः’ सोमयागरूपा ये क्रतवः, तेषां मध्ये चरमः । अग्निष्टोमः,
 उक्त्य’, षोडशी, अतिराचः, इत्येतस्य तदीयक्रमत्वादग्निष्टोमस्य च
 प्राथम्यम् । “प्रजननं ज्योतिः”—इत्यनुवाके (१४ ७५०) “तस्मादाहु-
 र्ज्यैष्ठयज्ञः”—इत्याम्नातम् । एवं सत्यग्निष्टोमं परित्यज्य चरमभाविन-
 मतिराचं कस्मात् कारणात् सचे प्रथममनुतिष्ठन्ति? इति ब्रह्म-
 वादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः— नाचाग्निष्टोमः परि-
 त्यक्तः ; अचाग्निष्टोमोक्त्यषोडशतिराचाणामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्व-

गर्भितत्वाद् । द्वादशस्तोत्रमग्निष्टोममन्तर्भाव्य पुनः स्तोत्रत्रयाधिक्ये-
 भोक्तव्यः सम्पद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनरेकस्तोत्राधिक्येन षोडशी
 सम्पद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनस्त्रयोदशस्तोत्राधिक्येनातिरात्रः सम्पद्यते ।
 अतः सचिषोऽतिरात्रमनुतिष्ठन्तीति यत् 'एतद् वै' एतस्मिन्
 सोमानुष्ठानेऽग्निष्टोम प्रथममनुतिष्ठन्ति, अथोक्त्यष्टोदशतिरात्रान्,
 तदेतद् 'अनुपूर्वमेव' अनुक्रमेणैव यज्ञकृत्स्नं 'उपेत्य' अनुष्ठातुं
 निश्चित्य, 'तान्' कृत्स्नं 'उपक्रम्य' परितः स्वीकृत्य, ततः सर्वत्र
 सोममेव पिबन्तः सचिष आसते । तस्मादग्निष्टोमपरित्यागाभावा-
 दतिरात्ररूपं ज्योतिष्टोमं प्रथममनुतिष्ठेयुः । स हि ज्योतिष्टोमो
 ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकानां स्तोमानां कृत्स्नानां मुखसदृशः ।
 तस्मात् मुखत एवारभ्य स्तोमान् कृत्स्नं सचिषः प्रयुञ्जते ॥

गोष्टोमायुष्टोमाभ्यां पूर्वभावित्वं ज्योतिष्टोमस्य प्रकारान्तरेण
 पुनः प्राप्नोति— "ते सन्तुता विराजमभि सम्पद्यन्ते, द्वे चर्चावति-
 रिच्छेते, एकया गौरतिरिक्त एकयायुक्त्वनः सुवर्गो वै लोको ज्योति-
 र्भुर्विराट् सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति^(१)"-इति । ज्योतिष्टोमे स्तोत्र-
 गता ये ष्वग्विशेषाः सन्ति, ते सन्तुताः सन्तो 'विराजं' दशसह्यामेव
 प्राप्नुवन्ति, न तु न्यूनाः, नाप्यधिकाः । इतरयोस्तु गोष्टोमायुष्टोमयोः
 द्वे ष्वचावतिरिच्छेते, दशसह्यां न प्राप्नुतः । तत्कथमिति तदुच्यते—
 'एकया' ष्वचा गोष्टोमो दशसह्याया अतिरिक्तः, आयुष्टोमस्त्वेकया
 न्यूनः, तस्माद् विराड्रूपत्वं ज्योतिष्टोमस्य प्राप्नोत्येति हेतुः । किञ्च
 भासकत्वाज्ज्योतिष्टोमः स्वर्गलोकात्मको विराड्रूपः । तस्मादुभयथा
 प्राप्नोतेन तेन ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति ॥

अथास्मिन्नतिराचसंख्ये ज्योतिष्टोमे सामविशेषं विधत्ते—“रथ-
न्तरं दिवा भवति, रथन्तरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः केन तदजा-
मीति, सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामम्*, दृष्टत् तन्मध्यतो दधति
विष्टृत्यै, तेनाजामि^(१)”—इति । ‘दिवा’ पृष्ठस्तोत्रं रथन्तरं गीयते,
‘नक्तम्’ अधि रात्रिपर्यायेषु रथन्तरं गीयते, ‘तत्’ तदानीमालस्यं
भवति, तादृशालस्यपरिहारः ‘केन’ अन्येन साम्ना भवतीति ब्रह्म-
वादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—सौभराख्यं यदन्यत्
सामास्ति, तत् तृतीयसवने ब्रह्मसामत्वेन गेयम् । तच्च ‘दृष्टत्’ प्रौढम्,
‘तत्’ एतद् दृष्टद्वयन्तरयोरुभयोर्मध्ये स्थापयन्ति । तच्च यज्ञस्य धृत्यै
सम्पद्यते । ‘तेन’ विजातीयसाम्ना आलस्यपरिहारो भवति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रति-
तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्षं एव तेन प्रति-
तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुप यन्त्यमुष्मिन्नेव तेन लोके
प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुर्य-
देतान्स्तोमानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु सचिणः प्रतिति-
ष्ठन्तो यन्ति^(१) ते सस्तुता विराजम् (१)

* “अनसन्ताम्रपुसकाच्छन्दसि”—इति (पा० ५ ४ १०३) टचि रूपम् ।

अभि सम्पद्यन्ते द्वे चर्चावति रिच्येते एकया
 गौरतिरिक्त एकयायुरुनः सुवर्गे वै लोको ज्योतिरु-
 र्ग्विराडूर्जमेवाव रुन्धते ते न क्षुधार्तिमार्च्छन्त्यक्षौधुका
 भवन्ति क्षुत्सम्बाधा* इव हि सृत्रिणौ^(१)ऽग्निष्टोमाव-
 भितः प्रधी तावुक्थगा मध्ये नभ्यं तत्तदेतत्परियदेव-
 चक्रं यदेतेन (२)

पडहेन यन्ति देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्ट्यै ते
 स्वस्ति समश्नुवते^(१) पडहेन यन्ति पड् वा ऋतव ऋतु-
 छेव प्रति तिष्ठ^(२)न्त्युभयतौ ज्योतिषा यन्त्युभयत एव
 सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्तो यन्ति^(३) द्वौ पडहौ भवत-
 स्तानि द्वादशाहानि सम्पद्यन्ते द्वादशो वै पुरुषो द्वे
 सुक्थगा द्वौ ब्राह्म आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि
 स्तनौ द्वादशौ (३)

तत्पुरुषमनु पर्यावर्त्तन्ते^(१) त्रयः पडहा भवन्ति
 तान्यष्टादशाहानि सम्पद्यन्ते नवान्यानि नवान्यानि
 नव वै पुरुषे प्राणास्तत्प्राणाननु पर्यावर्त्तन्ते^(२) चत्वारः
 पडहा भवन्ति तानि चतुर्विंशतिरहानि सम्पद्यन्ते
 चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरस्तत्संवत्सरमनु पर्याव-

र्त्तन्ते^(८) ऽप्रतिष्ठितः संवत्सर इति खलु वा आहुर्व-
पीयान् प्रतिष्ठाया इत्येतावद्द्वै (४)

संवत्सरस्य ब्राह्मणं यावन्मासो मासिमास्येव प्रति-
तिष्ठन्तो यन्ति^(९) ॥ ११ ॥

विराज^(१)मेतेन^(२) द्वादशौ^(३) वा^{(४)*} अष्टौ च ॥ ११ ॥

दशमे प्रायणीयमद्वयम्, अथैकादशे मासगतान्युच्यन्ते ।
तत्रादौ तावत् चौण्डहानि विधत्ते— “ज्योतिष्टोमं प्रथममुप
यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्ति; गोष्टोमं द्वितीयमुप
यन्त्यन्तरिक्ष एव तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुप यन्त्यमुष्मिन्नेव
तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुर्यदे-
तान्स्तोमानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु सन्निः प्रति तिष्ठन्तो यन्ति^(५)”—
इति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमा एकादशविशेषाः । एतैरेवानुलोम-
प्रतिलोमगतैरभिज्ञवः षडहः सम्पद्यते । तस्मिन् षडहे पूर्वभागव-
र्त्तिनोऽनुलोमगता एतेऽनुष्ठेयाः । क्रमेणैतैर्लोकत्रये प्रतिष्ठा भवति ।
ज्योतिरादीनां भूरादिरूपत्वादेतेषां त्रयाणामनुष्ठानेन सन्निः
लोकत्रये प्रतिष्ठिताः सुखेन व्यवहरन्ति । पूर्वस्मिन्ननुवाके प्रथम-
दिनेऽनुष्ठेयः प्रायणीयाख्योऽतिरात्ररूपो ज्योतिष्टोमो विहितः, दह
तु तृतीयदिनेऽनुष्ठेयोऽग्निष्टोमात्मको ज्योतिष्टोम इति विशेषः ॥

तस्यैतस्याग्निष्टोमरूपस्य ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यं पूर्वाक्तातिरात्रवत्

प्रशंसति—“ते सः स्मृता विराजमभि सम्पद्यन्ते; दे चर्चावति
रिच्येते, एकाया गौरतिरिक्त एकायायुक्ताः; सुवर्गा वै लोको
ज्योतिरुर्ग्विराडूर्जमेवाव सन्धते; ते न चुधार्त्तिमार्त्तन्यचोधुका
भवन्ति, चुक्ष्माधा इव हि सचिणः^(१)”—इति । ज्योतिष्टोमस्य
स्तोत्रीयागतसह्यया विराट्सम्पत्तौ, विराज ऊर्ग-रूपत्वात् ‘ते’
सचिणः चुधाम्पादितामार्त्तिं न प्राप्नुवन्ति; किन्तु ‘अचोधुकाः’
सर्वदा चुद्रहिता भवन्ति । सचिणामनुष्ठानप्रघासबाहुल्यात् प्रायेण
ते चुक्ष्मादितबाधयुक्ता इव भवन्ति । तस्मात् तेषां उत्परिहा-
रायोगूर्णविराट्सम्पत्तिद्युक्तो ज्योतिष्टोम एव प्रथममनुष्ठेयः ॥

इदानीमुक्तैर्ज्योतिरादिभिरनुष्ठोमप्रतिलोमगतेर्निष्पन्नमभिस्रव-
पडहं रथचक्ररूपकृष्ट्या विधत्ते—“अग्निष्टोमावभितः प्रधी, तावुक्थ्या
मध्ये नभ्यं तत्, तदेतत्परियद् देवचक्रं; यदेतेन षडहेन यन्ति,
देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्टै; ते स्वस्ति समप्नुवते^(१)”—इति । लोके
रथचक्रं फलकत्रयेण निष्पाद्यते । तत्र पार्श्ववर्त्तिनी फलके ‘प्रधी’
इत्युच्येते । प्रकर्षेण धीयते धार्यते मध्यफलकमाभ्यामिति प्रधी ।
मध्यफलकान्तु ‘नभ्यम्’ इत्युच्यते; नाभिस्थानीयत्वात् । एवञ्च सत्यत्र
चक्ररूपस्य अभिस्रवपडहस्य अभितो वर्त्तमानावाद्यन्तदिनयोरनुष्ठेयौ
ज्योतिःशब्दाभिधेयौ यावग्निष्टोमौ, तावुभौ ‘प्रधी’ । ये च मध्य-
वर्त्तिनो गौरायुर्गौरित्येतन्नामान उक्थ्यरूपाक्षतारः क्रतवः, ते
सर्वे मिलित्वा मध्ये स्थितं ‘नभ्यं’ तद्भवति । ‘तदेतत्’ अभिस्रवपडह-
रूपं ‘परियत्’ पुनः प्रवर्त्तमानं देवचक्रमित्युच्यते । ‘यद्’ यदि ‘एतेन’
देवचक्ररूपेण षडहेन यजमाना अनुष्ठानं निष्पादयेयुः, तर्हि ‘ते’

यजमाना देवचक्रमेव समारोहन्ति । तच्चारोहणम् 'अरिष्ट्यै'
द्विसाराहित्याय भवन्ति । द्विसारहिताश्च ते 'स्वस्ति समश्रुवते'
चेमं प्राप्नुवन्ति ॥

पुनरपि षडहं प्रश्नसति— “षडहेन यन्ति, षड्वा चतव चतुष्वेव
प्रति तिष्ठन्ति^(४)”—इति ॥

तस्य षडहस्यानुलोमप्रतिलोमरूपश्रुत्यात्मकत्वं विधत्ते— “उभ-
यतो ज्योतिषा यन्त्युभयत एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्तो यन्ति^(५)”—
इति । ज्योतिर्गौरायुरित्येव मानुलोम्ये सत्यादौ ज्योतिः, आयु-
र्गौर्ज्योतिरित्येव प्रातिलोम्ये सत्यन्ते ज्योतिः, एवम् 'उभयतो
ज्योतिषा' षडहेनानुष्ठाने सति स्वर्गप्रवेशकाले फलावसानकाले
च 'प्रति तिष्ठन्तः' अवज्ञारहिताः सन्त सञ्चरन्ति ॥

तस्य च षडहस्य द्विरावृत्ति विधत्ते— “द्वौ षडहौ भवतस्तानि
द्वादशाहानि सम्पद्यन्ते, द्वादशौ वै पुरुषौ,— द्वे सक्थ्यौ, द्वौ बाह्वः,
आत्मा च, शिरश्च, चत्वार्यङ्गानि, स्तनौ द्वादशौ, तत्पुरुषमनु-
पर्यावर्त्तन्ते^(६)”—इति । 'सक्थि'-शब्देन ओष्णीद्वयमुच्यते, 'बाह्वः'-
शब्देनासद्वयम्, 'आत्मा' मध्यदेह, 'शिरः' प्रसिद्धम्, हस्तौ पादौ
च मिलित्वा 'चत्वार्यङ्गानि', ततो द्वौ 'स्तनौ' द्वादशमङ्गापूरकौ ।
तथा सत्येवं द्वादशाहानि पुरुषमनुसृत्य पर्यावृत्तानि भवन्ति ॥

तस्य च षडहस्य तृतीयामावृत्ति विधत्ते— “त्रय षडहा
भवन्ति, तान्यष्टादशाहानि सम्पद्यन्ते, नवान्यानि, नवान्यानि,
नव वै पुरुषे प्राणास्तत्प्राणाननु पर्यावर्त्तन्ते^(७)”—इति । पूर्वाभ्या
द्विरावृत्ताभ्या सह चित्तम् । अष्टादशानामङ्गां देधा विभागे

सति, नवसह्याया नवच्छिद्रगतप्राणाननुसृत्य षडहस्रयः पर्यावृत्ता भवन्ति ॥

अथ पूर्वाभिस्तृष्टभिरावृत्तिभिः सह चतुर्थीमावृत्तिं विधत्ते—
“चत्वारः षडह भवन्ति, तानि चतुर्विंशतिरहानि सम्पद्यन्ते;
चतुर्विंशतिरहमासाः संवत्सरस्तत्संवत्सरमनु पर्यावर्त्तन्ते^(८)”—इति ।
सह्यादारेणाहमासद्वारा संवत्सरमनुसृत्य चत्वारः षडहः पर्यावृत्ता
भवन्ति । अत्र मासपूरणाय पृथक् षडहोऽध्याहर्त्तव्यः । अतएव
कुन्दोगा आमनन्ति— “यदेष पृथक् षडहो भवति, वीर्य एवान्ततः
प्रति तिष्ठन्ति”—इति * ॥

अत्राद्येषमसाधानमुखेन सर्वमासानुष्ठानं विधत्ते— “अप्रतिष्ठितः
संवत्सर इति खलु वा आहुर्वर्षीयान् प्रतिष्ठाया इत्येतावद् वै
संवत्सरस्य ब्राह्मणं यावन् मासो मासि-मास्येव प्रतितिष्ठन्तो
यन्ति^(९)”—इति । पूर्वोक्तन्यायेन मास एकः प्रतिष्ठितो न संवत्सर
इत्येव केचित्तोद्यवादिन आहुः । अत्रैतदुत्तरम्— तस्योक्तप्रतिष्ठा-
हेतोर्मासाद् वर्षीयस्तादत्यन्ताधिक्यात् ‘मासो ब्राह्मणं’ पूर्वोक्त-
रीत्या मासस्य प्रतिपादकं ब्राह्मणवाक्यं यावदस्ति, एतावदेव
संवत्सरस्य प्रतिपादकं ब्राह्मणम्, न त्वितोऽधिक किञ्चिद्भूतमस्ति ।
अनेनैव प्रकारेण प्रतिमासमनुतिष्ठन्तो यंजमानास्तस्मिन्तस्मिन् मासि
प्रतितिष्ठन्तः क्रमेण संवत्सरं यन्ति ॥ ११ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

मेपस्त्वा पचतैरवतु लोहितग्रीवश्चागैः शल्मलि-
र्दृष्ट्या पर्णो ब्रह्मणा स्रक्षो मेधेन न्यग्रोधश्चमसैरुदुम्बर-
ऊर्जा गायत्रीच्छन्दोभिस्त्रिवृत्स्तोमैः^(१) रवन्तौ* स्थाव-
न्तौस्त्वावन्तु प्रियं त्वा प्रियाणां वर्षिष्ठमाध्यानां नि-
धीनां त्वा निधिपतिः५ हवामहे वसो मम^(२) ॥ १२ ॥

मेघः पटचिः५शत् ॥ १२ ॥

एकादशे संवत्सरगतेषु सर्वमासेष्वहानि विहितानि ; अथाव-
शिष्टेष्वनुवाकेष्वश्वमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः— “मेपस्त्वा पचतै-
रवत्विति पर्यग्नौ क्रियमाणे ऽपाध्यानि जुहोति”—इति । पाठस्तु—
“मेपस्त्वा पचतैरवतु, लोहितग्रीवश्चागैः, शल्मलिर्दृष्ट्या, पर्णो ब्रह्मणा,
स्रक्षो मेधेन, न्यग्रोधश्चमसैर्, उदुम्बर ऊर्जा, गायत्रीच्छन्दोभिस्,
त्रिवृत्स्तोमैः^(१)”—इति । अविजातौ मुख्यः पुमान् यो मेघोऽस्ति,
सोऽयं ‘पचतैः’ हविर्देन पचनीयैः जुष्टैरविविशेषैः सह, हे अश्व !
त्वाम् अवतु । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु त्वामवत्वित्यनुषञ्जनीयम् ।
अजजातौ योऽयं मुख्यो वस्तो ‘लोहितग्रीवः’, सोऽयमन्यैश्चागैः सह
त्वाम् अवतु । ‘शल्मलिः’ अत्युन्नतो वृचविशेषः, स च स्वकीयया
‘दृष्ट्या’ सह त्वामवतु । ‘पर्णः’ पलाशवृक्षः, स च स्वाभिमानिना
‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण वा सह त्वामवतु । ‘स्रक्षः’ यज्ञिषेषु मुख्यो वृक्षः,
स च ‘मेधेन’ यज्ञेन सह त्वामवतु । ‘न्यग्रोधः’ चमसहेतुर्वृक्षः,
स च स्वकीयैश्चमसैः सह त्वामवतु । ‘उदुम्बरः’ प्रसिद्धः, स च ‘ऊर्जा’

स्वकीयफलेन त्वामवतु । ‘गायत्री’ चान्यैस्त्रिष्टुवादिच्छन्दोभिः सह त्वामवतु । ‘चिदृत्’ सोमश्चान्यैः पञ्चदशादिस्तोमैः सह त्वामवतु । एतेनैवभिर्मन्त्रैरपाय्याख्या आज्ञतौर्जुङ्गयात् * ॥

कथ्यः—“ता दक्षिणान् केशपदानुद्गृह्य, सव्यान् विस्त्रस्य, दक्षिणानूरुनाग्रानाः सिग्भिरभिधून्वत्यस्त्रिःप्रदक्षिणमश्वं ध्रुवन्त्यः परिचन्त्यवन्ती स्येति”—इति । अत्र तच्छब्देन राजपत्न्यः परामृश्यन्ते, तासां प्रकृतत्वात् । मृतमश्वं प्रति पत्नीभिः क्रियमाण एष उपचारः । पाठस्तु—“अवन्ती स्यावन्तीस्त्रावन्तु, प्रियं त्वा प्रियाणां, वर्षिष्ठमायानां, निधीनां त्वा निधिपतिः५ हवामहे, वसो मम^(१)”—इति । ताः पत्न्यः परस्पर सम्बोध्य वदन्ति । हे राजपत्न्यः ! यूयम् ‘अवन्ती स्य’ अश्वस्य पालयिष्यः स्य । हे अश्व ! त्वाम् ‘अवन्तीः’ पालयिष्यः पत्न्यो ‘अवन्तु’ रचन्तु । मम ‘वसो’ वामयितः । तादृश हे अश्व ! ‘प्रियाणां’ मध्ये अतिप्रियं त्वां ‘हवामहे’ आह्वयामः । ‘आयानां’ कामप्राप्तिहेतूनां मध्ये ‘वर्षिष्ठम्’ अतिशयेन, दृढं त्वां हवामहे । तथा ‘निधीनां’ शङ्खपद्मादीनां मध्ये ‘निधिपतिम्’ अत्यन्तमधिकस्य निधेः पालयितारं त्वां हवामहे ॥ १२ ॥

इति श्रीछायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

* “मेघस्ता पचतैरवत्वित्यपाय्यानि जुहोति । प्राणा वै देवा अपाय्या, प्राणानेवाव हन्त्ये”—इति प्रा० १. ८. १७. १८ ।

कूप्याभ्यः स्वाहा कूल्याभ्यः स्वाहा विकर्षाभ्यः स्वा-
 हावव्याभ्यः स्वाहा खन्याभ्यः स्वाहा हृद्याभ्यः स्वाहा
 सूद्याभ्यः स्वाहा सरस्याभ्यः स्वाहा वैशन्तीभ्यः स्वाहा
 पल्वल्याभ्यः स्वाहा वर्षाभ्यः स्वाहा ज्वर्षाभ्यः स्वाहा
 ह्रादुनीभ्यः स्वाहा पृष्याभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा
 स्यावराभ्यः स्वाहा नादेयीभ्यः स्वाहा सैन्धवीभ्यः
 स्वाहा समुद्रियाभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः स्वाहा ॥ १३ ॥

कूप्याभ्यश्चत्वारिंशत् ॥ १३ ॥

अपायहोममन्त्रा द्वादशेऽभिहिताः, अथानुवाकद्वयेनापां होमा
 उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“कूप्याभ्यः स्वाहाद्वयः स्वाहेत्यपाः
 होमाञ्जुहोति”—इति * । तत्र प्रथमानुवाकमन्त्रानाह—“कूप्याभ्यः
 स्वाहा, कूल्याभ्यः स्वाहा, विकर्षाभ्यः स्वाहा, ज्वव्याभ्यः स्वाहा,
 खन्याभ्यः स्वाहा, हृद्याभ्यः स्वाहा, सूद्याभ्यः स्वाहा, सरस्याभ्यः स्वाहा,
 वैशन्तीभ्यः स्वाहा, पल्वल्याभ्यः स्वाहा, वर्षाभ्यः स्वाहा, ज्वर्षाभ्यः
 स्वाहा, ह्रादुनीभ्यः स्वाहा, पृष्याभ्यः स्वाहा, स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा,
 स्यावराभ्यः स्वाहा, नादेयीभ्यः स्वाहा, सैन्धवीभ्यः स्वाहा, समुद्रि-
 याभ्यः स्वाहा, सर्वाभ्यः स्वाहा”—इति । कूपे भवाः ‘कूप्याः’ आपः ।
 नदीपूरणेन कूले तीरे भवाः ‘कूल्याः’ । विकरे भुविवरे भवाः

* इ. ८ १७. १६ । “अप्सु वा आप, अन्नं वा आप, अद्भ्यो वा अन्नं
 जायते, यदेवाद्भ्योऽन्नं जायते, तदव रुन्धे”—इति तच्छेषः ।

‘विकर्षाः’ । अवटे गर्त्ते भवाः ‘अवस्थाः’ । खनेनेन निष्पन्नाः ‘खन्याः’ ।
 हृदे भवाः ‘हृद्याः’ । सूदे पङ्के भवाः ‘सूद्याः’ । सरसि भवाः
 ‘सरस्याः’ । वेशन्ते भवाः ‘वैशन्त्यः’ ; यत्र कूल्यादौ पुनःपुनरापो
 विगन्ति, तत्रत्या इत्यर्थः । पल्लवेऽत्यल्पजलाशये भवाः ‘पल्लव्याः’ ।
 वर्षे भवाः ‘वर्ष्याः’ । वर्षनैरपेक्ष्येण भूमाववस्थिताः ‘अवर्ष्याः’ ।
 प्रवाहध्वनिसंहिताः ‘ह्रादुन्यः’ । अवग्रायजन्याः ‘घृष्याः’ । प्रवाह-
 रूपाः ‘सुन्दमानाः’ । एकचावस्थिताः ‘स्यावराः’ । नद्यां भवाः
 ‘नादेय्यः’ । सिन्धौ पुन्रदे भवाः ‘सैन्धव्यः’ । समुद्रे भवाः ‘समुद्रि-
 याः’ । अनुक्तमङ्गद्वयार्थः सर्वशब्दः ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चयोदशोऽनुवाकः ॥

अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्यः स्वाहा परिवहन्तीभ्यः
 स्वाहा समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा शीघ्रं वहन्तीभ्यः
 स्वाहा शीमं वहन्तीभ्यः स्वाहोग्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा
 भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहाम्भोभ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा
 महोभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १४ ॥

अद्भ्य एकान्वन्त्रिंशत् ॥ १४ ॥

तस्मिन्नेव अपाहोमे द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह— “अद्भ्यः
 स्वाहा, वहन्तीभ्यः स्वाहा, परिवहन्तीभ्यः स्वाहा, समन्तं वहन्तीभ्यः
 स्वाहा, शीघ्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा, शीमं वहन्तीभ्यः स्वाहोग्रं वह-

जीभ्यः स्वाहा, भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहा, ऽग्नीभ्यः स्वाहा, नभोभ्यः
 स्वाहा, महोभ्यः स्वाहा, सर्वग्यै स्वाहा"-इति । उदकजाति-
 माचयुक्ताः 'आप.' । प्रवाहरूपाः 'वहन्यः' । परिमण्डलरूपा आवर्त्त-
 गताः 'परिवहन्यः' । भूमेः समतलत्वेन सर्वतो गच्छन्त्यः 'ममन्तं
 वहन्यः' । निघाधिक्येन 'ग्रीष्मं वहन्यः' । ईषयिष्यत्वेन 'ग्रीष्मं' ग्रीष्मं
 यथा भवति तथा 'वहन्यः' । पर्वताद्यादधः 'उपं वहन्यः' । दृग्गमान-
 मकरादिजोषोपेताः 'भीमं वहन्यः' । अग्नी-नभो-महः-अग्नेः लोक-
 चयगता आप उच्यन्ते ; "अयं वै लोकोऽग्नाश्मि • — • अन्तरिक्षं
 वै नभाश्मि • — • अमौ वै लोको महाश्मि • — •"-इति ब्राह्मणे-
 गीतृत्वात् * । पूर्वानुवाकोक्तैर्विगतिमन्वेरेतदनुवाकोक्तैर्दादगमनैश्च
 राधावयवहोमाः कर्त्तव्याः । तेषामेव मन्त्रविशेषप्रयुक्तोऽयं होम इति
 व्यवहारः ॥ १४ ॥

इति श्रौमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययनप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठमहाखण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यो अयँन्त् जिघाँसति तमुभ्यमीति वरुणः^(१) ।
 पुरो मर्त्तः पुरः श्वा^(२) । अदृष्टं त्वष्टं दृष्टं न सन्तं भूव
 सुनिभ्य आ । अरातीया चिद्विद्योऽनु नो श्रर
 मशसति भद्रा इन्द्रस्य रातयः^(३) । अभि कर्त्वेन्द्र भूरधु

उमन्न ते विव्यद्बहिमान् रजांसि । स्वेना हि वृचः
शर्वसा जघन्य न शचुरन्तं विविदद् (१)

युधा ते^(४) ॥ १५ ॥

विविदद्^(५) द्वे च ॥ १५ ॥

पूर्वयोरनुवाकयोरपांशोममन्त्रा उक्ताः ; अथास्मिन् श्वप्रहारो-
ऽभिधीयते । कल्पः—“यो अर्वन्तमिति सैप्रकेण मुखलेन * पौष्ट्य-
लेयः † शुन. प्रहरति”—इति । पाठस्तु—“यो अर्वन्तं जिघांसति
तमभ्यमीति वरुणः^(१)”—इति । ‘य.’ अयं श्वा, जले स्त्रय्यमानम्
‘अर्वन्त’ स्वयमपि जले प्रविश्य हन्तुमिच्छति, ‘तं’ श्वानं, जला-
धिपतिः ‘वरुण.’ ‘अभ्यमीति’ सर्वतो रोगयसं करोति ॥

कल्पः—“तमश्वाधस्यदमुपास्यति परो मर्त्तः. परः श्वेति”—इति ।
पाठस्तु—“परो मर्त्तः परः श्वा^(१)”—इति । ‘परः श्वा’ प्रवसोऽयं
श्वा, ‘परो मर्त्तोऽस्तु’ परस्ताद्गत्वा मृतो भवतु ॥

कल्पः—“अहश्च त्वश्च वृचश्चस्त्विति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं
गृह्णाति”—इति । पाठस्तु—“अहश्च त्वश्च वृचश्चस्त्वभ्यव सनिभ्य

* ‘सैप्रको महासारो वृक्ष’ । यस्य वृक्षस्य मध्ये लोहसमानं सारं
छण्णावणादिवर्णयुक्तं विद्यते, तदीयं मुखसं साधनम्—इति तै० ब्रा० १.
८. ७. सा० भा० ।

† ‘वज्रं प्रवपे चकति, न त्वेकस्मिन् मर्त्तरि नियता वर्त्तत इति पुंस्त्वङ्गी-
रासो, तत्पुत्रं श्वो हन्ता’—इति तै० ब्रा० १. ८. ७ सा० भा० ।

आ । अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ शूर मःसतै भद्रा इन्द्रस्य
 रातयः^(१)—इति । हे 'वृचहन्' वैरिहन्तृत्वेनेन्द्रसमान यजमान ।
 त्वं च 'अहं' ब्रह्मा च 'सनिभ्यः' वज्रभ्यो लाभेभ्यः, वज्रविधद्रव्य-
 लाभसिद्धये 'आ सम्बभूव' सर्वतः संयुक्तौ भवाव । हे 'अद्रिवः' पर्वत-
 सदृशो वज्रोऽस्यास्तीत्यद्रिमानिन्द्रः, स एवाद्विवान्, तद्रूप हे
 यजमान ! 'शूर' शौरोऽप्येत ! 'इन्द्रस्य' देवाधिपतेः 'भद्रा रातयः'
 कल्याणानि फलदानानि 'नौ' आवासुभौ 'अनुमंसतै' अनुमन्यन्ताम्,
 अङ्गीकुर्वन्तु । कीदृशौ नौ ? 'अरातीवा' रातिर्हविर्दानं, तद्युक्तौ
 रातिमन्तौ, तद्रहितावरातिमन्तौ, तावेव अरातीवा* । 'चित्'
 यद्यपि आवां हविर्दानरहितौ, तथापीन्द्रदत्तानि फलान्यावां प्रत्या-
 गच्छन्वित्यर्थः ॥

कल्पः—“अभि क्रत्वेन्द्र भूरध जमश्रित्यध्वर्युर्यजमानं वाच-
 यति”—इति । पाठस्तु—“अभि क्रत्वेन्द्र भूरध जमस ते विव्यक्ष-
 हिमानः रजांसि । स्वेना हि वृचः शवसा जघन्य न श्चुरन्तं
 विविदद्युधा ते^(२)”—इति । हे 'इन्द्र' परमैश्वर्ययुक्त यजमान ! 'क्रत्वा'
 अनेन क्रतुना 'अभिभूः' श्चुमभिभूतवानसि । 'अध' अनन्तरं 'जमन्'
 अस्यां भूमौ ; नकारान्तस्य जमन्शब्दस्य भूमिनामसु पठितत्वात्† ।
 तस्यां भूमौ 'ते' त्वदीयं महिमानं, 'रजांसि' जगद्रज्जकानि
 चरितानि च, 'न विव्यक्' कश्चिदपि विवेक्तुं न समर्थः । त्वं तु
 'स्वेन शवसा' स्वकीयेन बलेन 'वृचं जघन्य' श्चुं हतवानसि । सः

* “एन्द्रसौवनिषौ च वाह्यौ (पा० ५, २, १२२, वा०)” —इति वनिप् ।

† निघण्टौ १. १. ६ ।

तु शत्रु 'युधा' युद्धेन 'ते अन्तं' तदीयं नाशं 'न विविदत्' नैव
सम्भवान् ॥ १५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः* ॥

— —

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽश्वाय नमः प्रजाप-
तये नमोऽधिपतयेऽधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिपति-
रहं प्रजानां भूयास्तं मां धेहि मयि धेह्युपाकृताय
स्वाहालब्धाय स्वाहा हुताय स्वाहा ॥ १६ ॥

नमृ एकान्नच्चिःशत् ॥ १६ ॥

पञ्चदशे शुनः प्रहारोऽभिहितः, षोडशे यथाख्यो होमोऽभि-
धीयते । तथा च ब्राह्मणम्—“नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यथानि
जुहोति”—इति । पाठस्तु—“नमो राज्ञे, नमो वरुणाय, नमो-
ऽश्वाय, नमः प्रजापतये, नमोऽधिपतये, अधिपतिरस्याधिपतिं मा
कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयास्तं, मां धेहि, मयि धेह्युपाकृताय स्वाहा,
“ऽलब्धाय स्वाहा, हुताय स्वाहा”—इति । ‘राजा’ सोमः, इतरे
प्रसिद्धाः । अधिपतिशब्देन धर्मदेवतोच्यते—“धमेतां वा अधिपतिः”—

* एतदनुवाचोपमन्त्राणां विधयो व्याख्यानानि च तै० ब्रा० ३. ८. ४ द० ।

† ३. ८. १८ ३ । “अन्नाद्यम्यावरुद्धौ”—इति तच्चेय ।

इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात्* । हे धर्म ! देव ! त्वमधिपतिरसि, माम-
 प्यधिपतिं कुरु, त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । 'मां धेहि'
 प्रजानामाधिपत्ये स्थापय । मयि च ताः प्रजाः पालनीयत्वेन
 स्थापय । तैरेतैः षड्भिर्यव्यनामकैरन्नहोमान् जुञ्जयात् । उपाकृता-
 येत्यादिमन्त्राणां चयाणां कालविशेषे होमो ब्राह्मणे श्रूयते—“उपा-
 कृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति, आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते जुहो-
 ति, ऊताय स्वाहेति ऊते जुहोति”—इति† ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्यप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ‡ ॥

म॒योभूर्वा॑तो॒ अभि॑ वा॒तू॒स्ता ज॑र्ज॒स्वती॑रोप॒धीरा॑
 रि॑श॒न्ताम् । पी॒व॒स्वती॑र्जी॒वध॑न्याः पिबन्त्वव॒साय॑ प॒दते॑
 रु॒द्र मृ॒ड^(१) ॥ याः सरू॑पा वि॒रूपा॑ एक॒रूपा॑ या॒साम॑भि-
 रि॒ष्ट्या ना॑मा॒नि वेद॑ । या अ॒ङ्गिर॑स्स्तप॒सेह॑ च॒क्रुस्ता॑भ्यः
 पर्ज॑न्त्य॒ महि॑ श॒र्म यच्छ॑^(२) ॥ या दे॒वेषु॑ त॒नुव॑मैर॒यन्त॑
 या॒साः सोमो॑ वि॒श्वा रू॒पाणि॑ वेद॑ । ता अ॒स्रभ्य॑ पय॑सा
 पि॒बन्मा॑नाः प्रजाव॑तीरिन्द्र (१)

गोष्ठे रि॑रीहि^(३) ॥ प्र॒जाप॑तिर्म॒ह्यमे॑ता ररा॑णो वि॒श्वै-

* १८. १६. १ ।

† १८. १६. ६ ।

‡ तै० प्रा० १०. ८. १६ अनुवाके एतदनुवाकविधित्याख्याने द्रष्टव्ये ।

देवैः पितृभिः संविदानः । शिवाः सतीरुप नो गोष्ठ-
माकुस्तासां वयं प्रजया सः सदेम^(४) ॥ इह धृतिः
स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः
स्वाहा^(५) महीमू षु सुचामाणम्^(६) ॥ १७ ॥

इन्द्राष्टाविंशच्च ॥ १७ ॥

पोडगे यथास्थो होमोऽभिहितः; सप्तदशे गव्याख्यैर्मन्त्रैर्होमो-
ऽभिधीयते । तथा च ब्राह्मणम्—“मयोभूर्वातो अभि वात्स्वा
इति * गव्यानि जुहोति”—इति † । तत्र प्रथमामाह—“मयोभूर्वातो
अभि वात्स्वा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् । पीवस्वतीर्जीवधन्याः
पिवन्त्यसाय पदते रुद्र मृड^(१)”—इति । ‘मयोभूः’ सुखस्य भाव-
यिता, ‘वातः’ वायुः, ‘उसाः’ सर्वा गाः ‘अभि’लक्ष्य ‘वातु’
प्रसरतु, अतिवातेनोपद्रवं मा करोतु, किन्तु मन्दवातेन गवां
सुखं यथा भवति तथा वातु । एताश्च गावः ‘ऊर्जस्वतीः’ रभयुक्ताः
ओषधीः ‘आरिशन्ताम्’ आस्वादयन्तु । जीवरूपं धनं ‘जीवधनं’
प्राणिजातमित्यर्थं, तदर्हन्तीति ‘जीवधन्याः’, पातुं योग्या आप,
ताश्च ‘पीवस्वत्यः’ पानेन पुष्टिरूपस्य स्तौत्रस्य प्रापणात्; तादृशी-
रपो गावः पिवन्तु । हे रुद्र ! ‘अवसाय’ अवितुं योग्याय, ‘पदते’
पादसञ्चारिणे पशवे ‘मृड’ सुखं कुरु ॥

* ‘इति’ एतदादिभिरेतदनुवाकौयैर्दशभिर्मन्त्रैरित्यर्थः ।

† १८. १८. ४ । “पशूनामवसद्यै”—इति तच्छेषः ।

अथ द्वितीयामाह—“याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासां-
मग्निरिष्टा नामानि वेद । या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य
महि शर्म यच्छ^(१)”—इति । ‘याः’ गावः ‘सरूपाः’ समानप्रमाण-
देहाः, ‘विरूपाः’ विविधवर्णाः, ‘एकरूपाः’ एकजातियुक्ताः, ‘अग्निः’
आहवनीयादिरूपः ‘इष्टा’ यागेन निमित्तभूतेन ‘यासां’ गवां
‘नामानि’ “या विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मा”—इत्यादीनि*,
“इडे रन्तेऽदिते”—इत्यादीनि† वा श्रुत्युक्तानि ‘वेद’ जानाति ;
‘अङ्गिरसः’ महर्षयः ‘तपसा’ स्वकीयेन तपस्सामर्थ्येन ‘याः’ गाः
‘इह’ भूमौ ‘चक्रुः’ स्थापितवन्तः, हे ‘पर्जन्य’ जलदेव ! ‘ताभ्यः’
गोभ्यो ‘महि शर्म यच्छ’ महत्सुखं देहि ॥

अथ तृतीयामाह—“या देवेषु तनुवमेरयन्त यासां सोमो
विद्या रूपाणि वेद । ता अस्मभ्यं पयसा पिब्यमानाः प्रजावती-
रिन्द्र गोष्ठे रिरौहि^(२)”—इति । ‘याः’ गावो ‘देवेषु’ निमित्तभूतेषु
‘तनुव’ शरीरम् ‘ऐरयन्त’ भूमौ प्रवर्तितवत्यः, ‘सोमः’ देवो
‘यासां’ गवां ‘विद्या रूपाणि’ शुक्लरूपादीनि वज्रचीरात्पचीरा-
दीनि च सर्वाणि रूपाणि ‘वेद’ जानाति, हे इन्द्र ! ‘पयसा
पिब्यमानाः’ स्वकीयेन चीरेण प्राणिजातं प्रीणयन्तीः, ‘प्रजावतीः’
वज्रवत्सोपेताः ‘ताः’ गाः ‘अस्मभ्यम्’ अस्मदर्थं गोष्ठे ‘रिरौहि’
गोश्लाघायां प्रापय ॥

* १. १. ३. १.—१भा० ६५ प० ।

† वा० सं० ८ ४३ । तै० सं० २ ६. ७ ३ ।

अथ चतुर्थीमाह— “प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वेर्देवैः पितृभिः सविदानः । शिवा सतीरूप नो गोष्ठमाकस्तासां वयं प्रजया सः सदेम^(४)”-इति । यः प्रजापतिः, सोऽयं ‘मह्यं’ यजमानाय ‘एताः’ उक्तलक्षणा गाः ‘रराणः’ प्रयच्छन् ‘विश्वेर्देवैः’ सर्वैर्देवैः पितृभिश्च ‘सविदानः’ ऐकमत्यं गतः, ताः ‘शिवाः सतीः’ ब्रह्मक्षीरादिप्रदानेन कल्याणरूपाः सतीः ‘एताः’ गाः ‘नो गोष्ठम्’ अस्मादीयगोशालाम् ‘उपाकः’ उपाकरोतु, प्रापयत्वित्यर्थः । वयं ‘तासां’ गवां ‘प्रजया’ वत्सरूपया ‘संसदेम’ सङ्गतास्तिष्ठामः ॥

अथ चत्वारि यजुंष्याह— “इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा^(५)”-इति । एतानि च “विभृ-मांघा”-इत्यनुवाके (११६ पृ० ६ पं०) अथस्य पादचतुष्टयस्थान-विषयत्वेन व्याख्यातानि ॥

अथ द्वयोर्धृचोः प्रतीके दर्शयति— “महीमू पु सुचामाणम्^(६)”-इति । एतच्चोभयं “वैशानरो न ऊत्या”-इत्यत्र व्याख्यातम्* । एतैर्दशभिर्गव्याद्यैर्मन्त्रैरस्रहोमान् जुहुयात्† ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

* १ भा० ८४४ पृ० (१ ५. ११.) ।

† सप्तमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठकञ्चतुर्थिरुक्त-प्रपाठकमता अस्मद्भोममन्त्रा-नुवाका, तेषां च मन्त्राणां मयोद्भावादौ नि विविधयौतनामानि सन्ति, तानि ब्रा० १. ८ १७ अनुवाक-भाष्यादितोऽवगन्तव्यानि ।

कि॒ः स्वि॑दासीत्पूर्वचि॑त्तिः कि॒ः स्वि॑दासीद् वृ॒ह-
द्वयः । कि॒ः स्वि॑दासीत्पिशङ्गि॒ला कि॒ः स्वि॑दासीत्पि-
लिप्पि॒ला^(१) ॥ द्यो॑रासीत्पूर्वचि॑त्तिरश्व॑ आसीद् वृ॒ह-
द्वयः । रात्रि॑रासीत्पिशङ्गि॒ला वि॑रासीत्पिलिप्पि॒ला^(१) ॥
कः* स्वि॑देकाकी च॑रति क उ॑ स्विजायते पुनः ।
कि॒ः स्वि॑द्भि॒मस्य॑ भेष॒जं कि॒ः स्वि॑दावप॑नं म॒हत्^(१) ॥
सूर्य॑ एकाकी च॑रति (१)

च॒न्द्रमा॑ जायते पुनः । अ॒ग्निर्हि॑मस्य॑ भेष॒जं भूमि॑-
रावप॑नं म॒हत्^(१) ॥ पृ॒च्छामि॑ त्वा पर॒मन्तं॑ पृथि॒व्याः
पृ॒च्छामि॑ त्वा भुव॑नस्य नाभिम् । पृ॒च्छामि॑ त्वा दृ॒ष्णो
अश्व॑स्य॒ रेतः॑ पृ॒च्छामि॑ वाचः पर॒मं व्योम॑^(५) ॥ वेदि॑-
माहुः पर॒मन्तं॑ पृथि॒व्या यज्ञ॑माहुर्भुव॑नस्य नाभिम् ।
सोम॑माहुर्दृ॒ष्णो अश्व॑स्य॒ रेतो॑ ब्रह्मै॒व वाचः॑ पर॒मं
व्योम॑^(५) ॥ १८ ॥

च॒रति^(१) † पट्च॑त्वारि॒ंशच्च ॥ १८ ॥

सप्तदशे गव्याख्यहोम उक्तः; अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुच्यते । कल्पः—
“अभितोऽग्निं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेते, दक्षिणे ब्रह्मोत्तरो होता;

* “क”—इति निर्विसर्गपाठः क-मुस्तके ।

† “सूर्य॑ एकाकी च॑रति[१]”—इति क, ख, ग ।

किं॒स्त्रिदामीत्पूर्वचि॒त्तिरित्येत॒स्थानुवाकस्य॑ ष्टानि * होतुः, प्रति-
ज्ञातानि ब्रह्मणः”-इति । एकविंशतियूपेषु मध्यवर्त्तौ यूपः ‘अग्निष्ठः’,
ब्राह्मणयोस्तुतिप्रत्युक्तिरूपेण संवादः ‘ब्रह्मोद्यम्’, ‘ष्टानि’ प्रश्न-
वाक्यानि, ‘प्रतिज्ञातानि’ प्रत्युत्तरवाक्यानि । तस्मिन् ब्रह्मोद्ये ष्टा-
मृचमाह — “किं॒ स्त्रिदामीत्पूर्वचि॒त्तिः ? किं॒ स्त्रिदामीद् दृ॒ष्ट-
द्वयः ? । किं॒ स्त्रिदामीत्पि॒ग्रङ्गि॒ला ? किं॒ स्त्रिदामीत्पि॒लिप्पि॒-
ला ?^(१)”-इति । हे ब्रह्मन् । पूर्वचिन्तिः किं स्त्रिदामीत् ? चिन्ति-
ज्ञानं ‘पूर्वचिन्तिः’ जन्मप्रभृतिज्ञानमुत्पन्नानां यस्यां विद्यते, सा
पूर्वचिन्तिः ; तादृशं ज्ञानं किं नामामीदित्यर्थः । सोऽयमेको
होतुः प्रश्नः । कान्यथाद् ‘वा’-धातोर्वयग्रब्दनिष्पत्तिः । अत्यन्तं
कमनीयं वस्तु किं नामामीदिति द्वितीयः प्रश्नः । ‘पिग्रङ्गिला’
मिश्रवर्णां किं नामामीदिति तृतीयः प्रश्नः । ‘पिलिप्पिला’ अत्यन्तं
प्रकाशमाना श्वेता किं नामामीदिति चतुर्थः प्रश्नः । सामान्याभि-
प्रायेण किमिति नपुंसकनिर्देशः ॥

अथ द्वितीयामाह — “द्यौरामीत्पूर्वचिन्तिरस्य आमीद् दृष्टद्वय ।
राक्षिरामीत्पिग्रङ्गिलाविरामीत्पिलिप्पिला^(१)”-इति । तान्येतानि
ब्रह्मण उत्तराणि । येयं द्यौः सैव ‘पूर्वचिन्तिः’ पूर्वप्रवृत्तं हि ज्ञानं
तच्चास्ति, तच्चत्त्वानां देवानां जन्मप्रभृतिज्ञानोपेतत्वात् । तदिदं
प्रथममुत्तरम् । अथोऽत्यन्तं कमनीयं वस्तु ; अत एव हि राजानः

* ‘ष्टानि’ क , एवं मिहोक्तञ्चापि ।

† “द्यौर्वै दृष्टिः पूर्वचिन्तिर्दिव मेव दृष्टि मव रुन्ते”-इति ब्रा० उ० ८. ५ ।

सर्वप्रयत्नेनाप्यश्वान् सम्पादयन्ति । तदिदं द्वितीयमुत्तरम् * । रात्रिर्मि-
श्रवणां , अन्धकारस्य नक्षत्रचन्द्रप्रकाशस्य च विद्यमानत्वात् । तदिदं
द्वितीयमुत्तरम् † । अवति सर्वं प्राणिजातमिति श्री 'अवि',
सैवातिप्रकाशा । अत एव ब्राह्मणे—'श्रीर्वै पिलिप्पिला'—इत्या-
ख्यातम् (३ ६ ५ ३) ॥

अथ द्वितीयामाह—“कं स्विदेकाकी चरति ? क उ स्विज्जा-
यते पुन ? किं स्विद्धिमस्य भेषज ? किं स्विदावपन महत् ? (१)”
—इति । त एते होतु प्रश्नाः । को नामात्र लोके सहायान्तर-
निरपेक्ष आलस्यरहित सर्वदा चरति ? , को नाम पुन पुन शृङ्गपक्षे
जायते ? , किं नाम वस्तु शैत्यकृतस्योपद्रवस्य औषधम् ? , किं नाम
स्थान बह्वना बीजानामावापायोपयुक्त विशालम् ? ॥

अथ चतुर्थीमाह—“सूर्य एकाकी चरति, चन्द्रमा जायते पुन ।
अग्निर्हिमस्य भेषज, भूमिरावपन महत् (२)” —इति । तान्येतानि
ब्रह्मण उत्तराणि स्पष्टार्थानि ‡ ॥

अथ पञ्चमीमाह—“पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या , पृच्छामि त्वा
भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा वृष्णो अयस्य रेत , पृच्छामि वाच
परम व्योम (३)” —इति । होतु प्रश्नाः । हे ब्रह्मन् ! त्वा पृथिव्या
परमन्तं पृच्छामि । यत परमुत्कृष्टप्रदेशोऽन्यो नास्ति, सोऽयं 'परो-
ऽन्त' । तथा चक्रस्य नाभिरिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीय वस्तु

* “अश्वो वै बृहद्वय , अश्वमेवावरुन्धे” —इति ब्रा० ३ ६ ५ ।

† “रात्रिर्वै पिशङ्गिला रात्रिमेवावरुन्धे” —इति ब्रा० ३ ६ ५ ।

‡ ब्रा० ३ ६ ५ ४ एतानि व्याख्यातानि ।

किं॒खिदामीत्पूर्वचि॒त्तिरित्येतस्यानुवाकस्य पृ॒ष्ठानि * होतुः, प्रति-
 ज्ञा॒तानि ब्रह्म॑णः”—इति । एकविंशतियूपेषु मध्यवर्ती यूपः ‘अग्निष्ठः’,
 ब्राह्मणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपेण संवादः ‘ब्रह्मोद्यम्’, ‘पृष्ठानि’ प्रश्न-
 वाक्यानि, ‘प्रतिज्ञातानि’ प्रत्युत्तरवाक्यानि । तस्मिन् ब्रह्मोद्ये पृष्ठा-
 मृचमाह — “किं॒ खिदामीत्पूर्वचि॒त्तिः ? किं॒ खिदामीद् दृ॒ष्ट-
 दयः ? । किं॒ खिदामीत्पि॒शङ्गि॒ला ? किं॒ खिदामीत्पि॒लिप्पि॒-
 ला ?^(१)”—इति । हे ब्रह्मन् ! पूर्वचि॒त्तिः किं खिदामीत् ? चि॒त्ति-
 ज्ञानं ‘पूर्वचि॒त्तिः’ जन्मप्रभृतिज्ञानमुत्पन्नानां यस्यां विद्यते, सा
 पूर्वचि॒त्तिः ; तादृशं ज्ञानं किं नामामीदित्यर्थः । सोऽयमेको
 होतुः प्रश्नः । कान्यथाद् ‘वा’-धातोर्व्यशब्दनिष्पत्तिः । अत्यन्तं
 कमनीयं-वस्तु किं नामामीदिति द्वितीयः प्रश्नः । ‘पि॒शङ्गि॒ला’
 मिश्रवर्णा किं नामामीदिति तृतीयः प्रश्नः । ‘पि॒लिप्पि॒ला’ अत्यन्तं
 प्रकाशमाना श्वेता किं नामामीदिति चतुर्थः प्रश्नः । सामान्याभि-
 प्रायेण किमिति नपुंसकनिर्देशः ॥

अथ द्वितीयामाह—“द्यौरामीत्पूर्वचि॒त्तिरस्य आमीद् दृ॒ष्टदयः ।
 रात्रिरामीत्पि॒शङ्गि॒लाविरामीत्पि॒लिप्पि॒ला^(१)”—इति । तान्येतानि
 ब्रह्मण उत्तराणि । येयं द्यौः सैव ‘पूर्वचि॒त्तिः’ पूर्वप्रवृत्तं हि ज्ञानं
 तत्रास्ति ; तत्रत्यानां देवानां जन्मप्रभृतिज्ञानोपेतत्वात् । तदिदं
 प्रथममुत्तरम् । अथोऽत्यन्तं कमनीयं वस्तु ; अत एव हि राजानः

* ‘पृष्ठानि’ क ; एव मिहोत्तरत्रापि ।

† “द्यौर्वै दृष्टिः पूर्वचि॒त्तिर्दिव मेव दृष्टि मव रुन्धे”—इति ग्रा० ३.६.५ ।

सर्वप्रथमेनाप्यथान् सम्पादयन्ति । तदिदं द्वितीयमुत्तरम् * । रात्रिर्मि-
श्रवणाः ; अन्धकारस्य नक्षत्रचन्द्रप्रकाशस्य च विद्यमानत्वात् । तदिदं
तृतीयमुत्तरम् † । अत्रति सर्वं प्राणिजातमिति श्रीः 'अविः',
सैवातिप्रकाशा । अत एव ब्राह्मणे—'श्रीर्वै पिलिप्पिला'-इत्या-
ख्यातम् (३. ८. ५. ३.) ॥

अथ तृतीयामाह—“कः खिदेकाकी चरति ? क उ खिज्जा-
यते पुनः ? किं खिद्धिमस्य भेषजं ? किं खिदावपनं महत् ? (१)”
-इति । त एते होतुः प्रश्नाः । को नामात्र लोके सहायान्तर-
निरपेक्ष आलस्यरहितः सर्वदा चरति ? , को नाम पुनः पुनः शुक्लपत्रे
जायते ? , किं नाम वस्तु शैत्यकृतस्योपद्रवस्य औषधम् ? , किं नाम
स्थानं बहूनां बीजानामावापायोपयुक्त विशालम् ? ॥ .

अथ चतुर्थीमाह—“सूर्य एकाकी चरति, चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भेषजं, भूमिरावपनं महत् (२)”-इति । तान्येतानि
ब्रह्मण उत्तराणि स्पष्टार्थानि ‡ ॥

अथ पञ्चमीमाह—“पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः, पृच्छामि त्वा
भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा वृष्णो अथस्य रेतः, पृच्छामि वाचः
परमं व्योम (५)”-इति । होतुः प्रश्नाः । हे ब्रह्मन् ! त्वां पृथिव्याः
परमन्तं पृच्छामि । यतः परमुत्कृष्टप्रदेशोऽन्यो नास्ति, सोऽयं 'परो-
ऽन्तः' । तथा चक्रस्य नाभिरिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु

* “अग्नौ वै दृष्टदग्”, अश्वमेवावहन्ये”-इति ब्रा० ३. ८. ५ ।

† “रात्रिर्वै पिशङ्गिला, रात्रिमेवावहन्ये”-इति ब्रा० ३. ८. ५ ।

‡ ब्रा० ३. ८. ५. ४. एतानि व्याख्यातानि ।

पृच्छामि । तथा 'वृष्णः' पुंस्त्वाधिकस्याश्वस्य रेतःस्थानीयं सारं वस्तु
पृच्छामि । तथैवाचरात्मिकाया 'वाचः' 'परमं व्योम' विग्रेषेण रत्नकं
स्वरूपं वस्तु पृच्छामि ॥

अथ षष्ठीमाह—“वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या, यज्ञमाहुर्भुवनस्य
नाभिम् । सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो, ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम^(१)”—
इति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं यागवेदिः, तामेव
पृथिव्याः परमन्तं याज्ञिका आहुः, न हि वेद्या अधिकः कश्चित्
भूतदेशोऽस्ति । अत एव हि सोमप्रकरणे श्रुतम्—“एतावती वै
पृथिवी, यावती वेदिः”—इति (ब्रा० २. ६. १२ २) । तथा यज्ञं
सर्वस्य लोकस्य नाभिस्थानीयमाहुः । यथा नाभिमाश्रित्य सर्वं चक्रं
परिवर्त्तते, तथा यज्ञाधीनः सर्वेषां प्राणिनामिहलोकपरलोक-
सञ्चारम् । तथाश्वस्य रेतोवदत्यन्तं सारभूतः सोमः * ; अश्वमेधेन हि
त्रिरात्रेण यागेन ब्रह्महत्यादिकं सर्वं निवर्त्तते । यदेतन्मन्त्रघट्टात-
रूपं 'ब्रह्म' तदेतदचरात्मिकाया वाचः 'परमं व्योम' ; तेन हि
मन्त्रजातेन प्राणिनो विग्रेषेण रक्ष्यन्ते † ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तदशकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥

* “व्यस्तौ वा व्यादित्यो वृषाश्च”—इति व्या० ५ ३. १८ ।

† ब्रा० ३ ६ ५ एतानि व्याख्यातानि ।

अम्वे अम्बाल्यम्बिके न मा नयति कश्चन ।
 ससत्यश्वकः^(१) । सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे लोके
 सम्प्रोर्खायाम् । आहमंजानि गर्भधमा त्वमंजासि
 गर्भधम्^(२) । तौ सह चतुरः पदः सम्प्र सारयावहै^(३) ।
 वृषा वाः रेतोधा रेतो दधा^(४) तूत्सुक्थेगार्गदं धेह्य-
 ज्जिमुदज्जिमन्वज । यः * स्त्रीणां जीवभोजनो य
 आसां (१)

बिलधावनः । प्रियः † स्त्रीणामपीच्यः । य आसां
 कृष्णे लक्ष्मणि सदिष्टदिं प्रावधीत्^(५) । अम्वे अम्बा-
 ल्यम्बिके न मा यमति कश्चन । ससत्यश्वकः^(६) ।
 ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादेणुभारज्जिराविंव । अयास्या मध्य-
 मेधताः शूते वाने पुनन्निव^(७) । अम्वे अम्बाल्यम्बिके
 न मा यमति कश्चन । ससत्यश्वकः^(८) । यद्वरिणी
 यवमत्ति न (२)

पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदयंजारा न पोषाय
 धनायति^(९) । अम्वे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति
 कश्चन । ससत्यश्वकः^(१०) । इयं यका शकुन्तिकाहल-
 मिति सपति । आहतं गृभे पसो नि जलगुलीति
 धारिका^(११) । अम्वे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति

कथंन । ससत्यश्वकः^(११) । माता च ते पिता च तेऽग्र
वृक्षस्य रोहतः (३)

प्र सुलामीति ते पिता गृभे मुष्टिमन्तस्तयत्^(१२) ।
दुधिकावणो अकारिपं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुर-
भि नो मुखं कर्त्तु प्र ण आयूःपि तारिपत्^(१३) ।
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे
रणाय चक्षसे^(१४) । यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजय-
तेह नः । उशतीरिव मातरः^(१५) । तस्मा अरज्जमाम
वो यस्य क्षयाय जिव्यथ (४)

आपो जनयथा च नः^(१६) ॥ १६ ॥

आसां^(१) न^(२) रोहतो^(३) जिव्यथ^(४) चत्वारि च ॥ १६ ॥

अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुक्तम्, अथैकोनविंशे राजपत्नीनां विलाप-
रूपो मृताश्वोपचारोऽभिधीयते । कश्च — “अमे अम्वाल्यम्बिक इति
प्रतिप्रस्थाता पत्नीददानयति”-इति । तच्च पाठस्तु — “अमे अम्वाल्य-
म्बिके । न मा नयति कश्चन । ससत्यश्वक^(१)”-इति । उत्तमा
मध्यमा अधमा चेत्येव त्रिविधा राजपत्न्य । तास्त्रिस्त्रिभिर्माद-
वाचकै पदै प्रतिप्रस्थात्रा सम्बोध्यन्ते । एव सम्बोध्य आहूताना
तिमृणा मध्ये प्रधानभूता ‘महिषी’ उत्तर वक्ति । कश्चिदपि पुमान्

* ‘आसा[१]मत्ति ग[२]’-इति क, ख, ग ।

मां भोगार्थं रक्षसि नैव नयति ; एषोऽथ कः 'ससस्ति' निद्रां करोति,
भोगाभावदुःखेन एषेनं गर्हते । गर्हार्थोऽयं क-प्रत्ययः*, कुत्सितोऽथ
इत्यर्थः ॥

कल्पः—“सुभगे काम्पीलवासिनीति चौमेण वाससा अध्वर्यु-
र्महिषी मथश्च प्रच्छाद्य”—इति । पाठस्तु—“सुभगे काम्पीलवासिनि
सुवर्गे लोके सम्प्रोर्णायाम् । आहमजानि गर्भधमा त्वमजामि
गर्भधम्^(१)”—इति । हे 'सुभगे' गोभनभगे महिषि । हे 'काम्पील-
वासिनि' काम्पीलशब्देन ज्ञाप्यो वस्त्रविशेष उच्यते, तेन वस्त्रेण
आच्छादयतीति काम्पीलवासिनी । तादृशी त्वम्, अथमथश्च,
उभौ 'सुवर्गे लोके' स्वर्गसदृशेऽस्मिन् स्थाने 'सम्प्रोर्णायाम्' इदं
चौमं वस्त्रं सम्यगाच्छादयेताम् । आच्छाद्यमाना च तेनाश्वेन सहैवं
ब्रूहि । हे अथ ! 'गर्भधं' गर्भधारिणं त्वाम् 'अहं' महिषी 'आजानि'
आभिमुख्येन प्राप्नुवानि । त्वमपि 'गर्भधं' गर्भधात्रीं माम् 'आजामि'
आभिमुख्येन प्राप्नुहि ॥

कल्पः—“तौ सह चतुरः पदः सम्र सारयावह इति पदः
प्रसारयेते”—इति । पाठस्तु—“तौ सह चतुरः पदः सम्र सारय-
वहै^(१)”—इति । हे अथ ! यस्त्वं, या चाहं महिषी, तावावा-
सुभौ मदीयं पादद्वयं त्वदीयं पद्याङ्गागवर्त्तिपादद्वयमित्येवं 'चतुरः'
पादान् 'सम्रसारयावहै' सङ्गताः परस्परं क्षिप्ता यथा भवति, तथा
प्रसृतान् करवाव ॥

कल्पः—“वृषा वामित्यभिमन्त्रयते”—इति । पाठस्तु—“वृषा

* “कुत्सिते”—इति पा० ५ ३. ७४ सू० ।

वा५८ रेतोधा रेतो दधातु^(४)”—इति । ‘वां’ युवयोर्मध्ये ‘वृषा’
 सेचकोऽथ, सिञ्चत्वित्थधाहारः; ‘रेतोधा.’ वीर्यधारिणी महिषी
 तदीयं रेतो धारयतु ॥

कल्पः—“उत्सक्योर्गद धेहीति प्रजनने प्रजननं सन्निधाय”—
 इति । पाठस्तु— “उत्सक्योर्गद धेह्यञ्जिमुदञ्जिमन्वज । यः स्त्रीणां
 जीवभोजनो य आसां विलधावनः । प्रियः स्त्रीणामपौच्यः । य
 आसा कृष्णे लक्ष्मणि सर्दिगृदि परावधीत्^(५)”—इति । हे अथ ।
 ‘गृद’ तदीयगृदममौपवर्त्तिन पाश्चात्य भागं ‘सक्योः’ महिषी-
 मन्वन्धिनोः ऊर्ध्वोः ‘उद्धेहि’ ऊर्ध्वं स्थापय । अज्यते स्त्रीत्वमभि-
 व्यज्यतेऽनेनेति ‘अञ्जि.’ योनिः, तथा पुंस्त्वमभिव्यज्यतेऽनेनेति मेढ्रो-
 ऽप्यञ्जिः । सर्वोन्नतस्याभावञ्जियेति ‘उदञ्जि.’ । हे अथ । महिषी-
 मन्वन्धमञ्जिम् ‘अनु’लक्ष्य तदीयमुदञ्जिम् ‘अज’ प्रेरय । कौटुम्भ
 उदञ्जि ? जीवात्मना भुज्यते प्रीतिपूर्वकमनुभूयत इति ‘जीव-
 भोजनः’ । य उदञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः, स्त्रीजीवो ह्यस्मिन्नुदञ्जौ
 प्रीतिमनुभवति । यथोदञ्जि ‘आसां’ स्त्रीणां, ‘विलधावनः’ विलं
 योनिं प्रति धावति सहसा प्रविशतीति विलधावनः । किञ्चाय-
 मुदञ्जि स्त्रीणां ‘प्रिय’ सन् ‘अपौच्य’ भवति । अपौच्यते अत्या-
 दरेण प्राप्यते इत्यपौच्य. । यथोदञ्जिरासां स्त्रीणां ‘कृष्णे लक्ष्मणि’
 घट्कणवर्णममाधारणं लक्षणभूतं स्त्रीयञ्जन तस्मिन् ‘सर्दिगृदि’
 शुकपातस्थानविशेषे ‘परावधीत्’ वेगेन ताडयामास ; येन ताडनेन
 शुकपातो भवति, तत्करोति । अन्तर्वहिःप्रदेशभेदेन स्थानत्रयं
 स्त्रीयञ्जन विद्यते । अत एवान्यत्राद्यातम्—“चिष्टप्रजननम्, उपस्थो

योनिर्मध्यमा”-इति (ब्रा० ३. ११. ६. ६. *) । तत्र येयं मध्यमा गर्भधारिणी, सा ‘सर्दिगृदिः’ ॥

कल्पः—“अस्वे अस्वात्यम्बिक इति महिष्यश्वं गर्हते”-इति ।
पाठस्तु—“अस्वे अस्वात्यम्बिके न मा यमति कश्चन । समस्त्ययकः^(१)”
-इति । सा महिषो भोगाभावदुःखेन विलपन्ती, स्वदुःखख्यापनाय
स्वक्रीयां मातरं त्रिः सम्बोध्य स्वदुःखं कथयति । लोके ह्यमन्नि-
हिता माता स्वक्रीयापदेलायां सम्बोध्यते, वाल्ये मातुरेव सर्वाप-
न्निवारकत्वेन तत्सम्बोधनस्य पठितत्वादप्यपि तत्सम्बोधनमेव सहसा
जिज्ञायामायाति । तां सम्बोध्येवं ब्रूते—रिरंसं मां कोऽपि न
यमति, अयमयकस्तु निद्राति ॥

कल्पः—“ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेधन्ते”-इति ।
पाठस्तु—“ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयताद्देणुभारं गिराविव । अथास्या मध्य-
मेधताः गीते वाते पुनन्निव^(२)”-इति । स्वदुःखख्यापनार्थमस्वादि-
शब्दैर्मातरं सम्बोधयन्तीम् ‘एनां’ महिषीं प्रति वस्ताच्छादनाद्
बहिरेव स्थिता इतरा राजपत्न्यो बुद्धिप्रदानं कुर्वन्ति । हे महिषि !
‘एनां’ त्वदीयां योनिम् ‘ऊर्द्धाम् उच्छ्रयतात्’ ऊर्द्धाभिमुखं कृत्वो-
न्नतामवस्थापय । तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके कस्मिंश्चिद्गिरौ वेणून्
खण्डयित्वा स्फटिं नेतुं प्रौढभारमावध्य प्रयमं भूमौ ऊर्द्धमुच्छ्रयति ।
तद्वदेनामुच्छ्रय । ‘अय’ उच्छ्रयणानन्तरम् ‘अस्याः’ योनेर्मध्यस्थानम्

* “तथा प्रजोत्पादनसामर्थ्यलक्षणं प्रजननमपि त्रिगुणम्,—‘उपस्थ’
इन्द्रियशक्ति, ‘योनि’ स्त्रीलिङ्गम्, ‘मध्यमा’ गर्भधारणस्थानम्”—इति तत्र
सा० भा० ।

‘एधतां’ स्वाभिमतप्राप्त्याभिवर्द्धताम् । वृद्धिरत्र हर्षविशेषः । तत्र हर्षं दृष्टान्तः—‘शीते वाते पुनन्निव’ । यथा लोके कश्चित् खलुपूरुद्धूतेन शूर्पेण धान्यं पुनन्, व्यापारवाङ्मयेन श्रान्तः खिन्नगात्रः शीते वाते प्रवृत्ते सति क्षयति, तद्वत् ॥

कल्पः—“चिर्महिय्यथं गर्हते, चिः पन्नयोऽभिमेधन्त उत्तरयो-
त्तरयर्चा”—इति । तत्र प्रथमां गर्हार्थामृचमाह—“अग्ने अम्वाग्रम्विके
न मा यभति कथन । समस्त्यश्चकः^(८)”—इति ॥

अथ प्रथमामभिमेधनार्थामृचमाह—“यद्वरिणी यवमन्ति न
पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति^(९)”—इति ।
‘यद्’ यदा कदाचित् ‘हरिणी’ मृगी रात्रौ समागत्य चेत्ते फलितं
‘यव’ भक्षयति, तत्र चेत्ते भक्षयित्वा पुनरप्यरण्ये गतं पशुं पुष्टमपि ‘न
मन्यते’ न जानाति । हे महिषि ! तथा त्वमपि देवतारूपेण
त्वामनुभूयान्तर्हितमश्वं न जानामि, भोगस्तु तव जात एवेति
पत्नीनामभिप्रायः । किञ्च ‘यद्’ यदा ‘शूद्रा’ काचिदामी कदाचित्,
अर्यः स्वकीयः स्वामी जारो यस्याः सेयम् ‘अर्यजारा’ भवति,
तदानीं सा दामी स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं ह्वयति, न तु
स्वकीयकुटुम्बपोषाय ‘धनायति’ धनमात्मन इच्छति ; न हि
स्वामिस्वीकाराद् धनमधिकं मन्यते । तथा मनुष्यशरीरात् त्वमपि
देवतारूपस्याश्वस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव, न तु तुच्छमिमं
मानुष भोगमपेक्षस्तेत्यभिप्रायः ॥

अथ द्वितीयां गर्हार्थामृचमाह—“अग्ने अम्वाग्रम्विके न मा
यभति कथन । समस्त्यश्चकः^(१०)”—इति ॥

अथाभिमेधनार्थां द्वितीयामृचमाह— “इयं यका शकुन्तिका-
हलमिति सर्पति । आहतं गभे पसो निजलग्नीति धाणिका^(१७)”
-इति । ‘इयं’ प्रत्यक्षतो दृश्यमाना ‘यका शकुन्तिका’ या काचित्
पक्षिणी स्त्री विद्यते । ‘आहल’-शब्दः पक्षिध्वनेरनुकरणम् । इत्ये-
तादृशं शब्दं कुर्वन्ती, सा शकुन्तिका ‘सर्पति’ पुमांसं पक्षिणं पृष्ठतो
गच्छति ; न तस्या कचिदवतिष्ठते । हे महिषि ! एवं त्वमपि न
दृष्यसि ; तदेतद्युक्तमित्यभिप्रायः । किञ्च ‘धाणिका’ गर्भस्य
धारयित्री योषित्, ‘गभे आहतं पसो निजलग्नीति’ । गभशब्दे
पसशब्दे च वर्णयत्ययो द्रष्टव्यः, तथा सति योनिं सपजन्यं रेतश्च
शब्दद्वयेनाभिधीयते । ‘निजलग्नीति’ निगिरति । यथा लोके
गर्भधारिणी स्त्री, योनावाहितं रेतो निगिरति, गर्भरूपेणान्तर्धत्वा
सन्तुष्यति ; एवं त्वमपि देवतारूपाश्चस्त्रीकारेण सन्नोष्टुमर्हसीत्य-
भिप्रायः ॥

अथ गर्हार्थां तृतीयामृचमाह— “अम्वे अम्वात्यम्बिके न मा
यमति कश्चन । समस्यश्चकः^(१८)”-इति ॥

अथाभिमेधनार्थां तृतीयामृचमाह— “माता च ते पिता च
तेऽयं वृक्षस्य रोहतः । प्र सुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमत्स-
यत्^(१९)”-इति । हे महिषि ! ‘ते’ तव, या माता, तथा तव यः
पिता, तावुभावपि ‘वृक्षस्य अयं वृक्षस्य कस्यचिच्छाखया निर्मितं
तत्त्वं ‘रोहतः’ आरुह्य गम्याते । तदानीं ते पिता ‘प्रसुलामि’
प्रवेशयामि इत्येवमुक्त्वा ‘गभे’ योनौ ‘मुष्टिं’ मुष्टिसदृशं मेढ्रं

‘अतंसयत्’ प्रावेणयत् ; एवमयमयश्चकार । अतो हे महिषि ! त्वमुत्तिष्ठेत्यभिप्रायः * ॥

कल्प.—“दधिकाव्णो अकारिषमिति सर्वां सुरभिमतीं नृच-
मन्ततो जपित्वा”—इति । पाठस्तु— “दधिकाव्णो अकारिष जिष्णो-
रश्वस्य वाजिन । सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूँषि तारिषत्^(१७)”
—इति । दधि ‘क्रामति’ प्राप्नोतीति दधिकावा,—एतन्नामको दधि-
प्रियः कश्चिद्देवविशेषः, अग्निरित्यन्ये † । तस्य देवस्य ‘अकारिषम्’
अहं कर्म कृतवानस्मि । कौदृगस्य ? ‘जिष्णोः’ जयगौलस्य, ‘अश्वस्य’
व्यापिनः, ‘वाजिन’ अन्नवत । स देवः ‘न’ अस्माकं सुखं ‘सुरभि
करत्’ कर्पूरादिद्रव्यमष्टद्विप्रदानेन सुगन्धोपेतं करोतु ‡ । अस्माकम्
आयूँषि च ‘प्र तारिषत्’ प्रवर्द्धयतु ॥

कल्पः—“आपो हि ष्ठा मयोभुव इति मार्जयित्वा”—इति ।
तच्च प्रथमामाह—“आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जं दधातन ।
महे रणाय चक्षसे^(१८)”—इति । ‘हि’-शब्द एवकारार्थः, प्रसिद्धयो
वा । हे ‘आप’ यूयमेव ‘मयोभुवः स्य’ सुखस्य भावयिष्यो भवत ।

* एतदन्तानामेतदनुवाकौयमन्ताणां शाखाभेदतः पाठभेदा अर्थविशे-
साश्च वा० सं० २३ १८-३१ महीधरभाष्ये द्रष्टव्या ।

† “दधिका इत्येतत्—“तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति”—इति
निरुक्ते १. ७. ५, पुन १०. ३. ७. अत्रापि द्रष्टव्यम् । निघण्टौ १. १४. ७,
८, पुन ५. ४ १६ ।

‡ “व्यङ्गीलमायणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि, सुरभीणि यच्च करोति-
त्यर्थः”—वा० सं० भाष्ये महीधर । “सुरभिमतीं नृच मन्ततोऽग्न्याहुर्वाच
मेव पुनते”—इति श्र० प्रा० १३ २ ६ ६ ।

ज्ञानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धम् । तास्तादृशो यूयं 'नः'
अस्मान् 'ऊर्जे' रसाय, भवदीयरसोऽनुभवार्थं 'दधातन' स्थापयत ।
किञ्च 'महे' महते, 'रणाय' रमणीयाय, 'चक्षे' दर्शनाय, 'दधा-
तन' अस्मान् परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह—“यो वः शिवतमो रमस्तस्य भाजयतेह
नः । उग्रतीरिव मातरः^(१०)”—इति । 'वः' युष्माकं 'शिवतमः'
शान्ततमः सुखैकहेतुः, 'यः' रसोऽस्ति, 'इह' अस्मिन् कर्मणि,
'नः' अस्मान्, 'तस्य भाजयत' तं रसं प्रापयत । तत्र दृष्टान्तः—
'उग्रतीरिव मातरः' कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा
स्वकीयं स्तन्यरसं प्रापयन्ति, तद्वदित्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह—“तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य चयाय जिवथ ।
आपो जनयथा च नः^(१०)”—इति । 'यस्य' रमस्य 'चयाय' चयेण
निवासेन 'जिवथ' यूयं प्रीता भवथ, 'तस्मै' रसाय 'वः' युष्मान्,
'अलं' मृगं प्राप्नुमः । किञ्च हे 'आपः ।' यूयं 'नः' अस्मान् 'जन-
यथा' प्रजोत्पादकान् कुरुथ ॥ १८ ॥

इति श्रौतयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः॥

भूर्भुवः सुव^(१)र्वसवस्त्वाञ्जन्तु गायचेण छन्दसा
रुद्रास्त्वाञ्जन्तु चैष्टुमेन छन्दसादित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन
छन्दसा^(१) यदातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुर्व प्रियाम् ।

एतः स्तोतरेतेन पृथा पुनरश्वमार्वर्त्तयासि नः^(१) ।
 लाजीश्वाचीहन् यशोममांश् * । युव्यायै गुव्याया
 एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमहि प्रजापते^(२) । युञ्जन्ति
 ब्रध्मम् (१)

अरुपं चरन्तं परि तस्थुपः । रोचन्ते रोचना
 द्विवि^(३) । युञ्जन्त्यस्य काम्या हरौ विपक्षसा रथे ।
 शोणा धुष्णू नृवाहसा^(४) । केतुं कृण्वन्केतवे पेशो
 मया अपेशसे । समुपद्भिरजायथाः^(५) ॥ २० ॥

ब्रध्मं^(६) पञ्चविंशतिश्च ॥ २० ॥

एकोनविंशत्यस्य मरणादुत्तरकालीन उपचारोऽभिहितः ;
 विंशे तु पूर्वकालीन उपचारोऽभिधीयते । कल्पः— “पन्नयोऽश्वमल-
 कुर्वन्ति, महिषी वावाता परितृक्तीति, शतः शतमेकैकस्याः सचिवा
 राजपुत्रीदांराद्योद्याणां राज्ञां सूतधामण्या इति सहस्रं सहस्रं
 मणयः सुवर्णराजतसामुद्रान्वालेषु मणीनावयन्ति, भूरिति सौवर्णान्
 महिषी प्राग्वाहाद्, भुव इति राजतान् वावाता प्रत्यम्बाहात्
 प्राक्शोणे, सुवरिति सामुद्रान् परितृक्ती प्रत्यक्षोणे”-इति ।
 अचोक्ताः ‘भूः, भुव, सुव’-इत्येतास्त्रिच व्याहृतयो लोकत्रय-
 वाचिन्य । तथा सति सौवर्णराजतशङ्खमणयः क्रमेण भूम्यादि-

* “लाजीश्वाचीहन् यशोममांश्”—इति क, “लाजीहन् स्वाचीहन्
 यशोममांश्”—इति ख, “लाजीहन् स्वाचीहन् यशोममांश्”—इति सु० ।

श्लोकत्रयरूपा इति सूत्राणा मर्थः । पाठस्तु—“भूर्भुवस्सुवः^(१)”—इति ।
तैरेतेर्मन्त्रेर्मुखमध्यपाद्यात्यभागेषु महिषी वावाता-परिवृत्त्याख्या
उत्तममध्यमाधमा राजपद्मयोऽथस्य केगेषु मणौन् योजयेयुः ॥

कल्पः—“अथाश्वस्य देहानाज्येनाभ्यञ्जन्ति, वमवस्त्वाञ्जन्तु गाय-
त्रेण छन्दसेति गौग्गुलवेन महिषी, रुद्रा इति कौसुमेन वावाता,
ऽऽदित्या इति मुस्ताहतेन परिवृत्तौ”—इति । पाठस्तु—“वमवस्त्वा-
ञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा, रुद्रास्त्वाञ्जन्तु वैष्टुमेन छन्दसा, ऽऽदित्या-
स्त्वाञ्जन्तु जागतेन छन्दसा^(२)”—इति । हे अश्व ! अष्टौ वमवो
गायत्रेण छन्दसा युक्ताः गुग्गुलुजन्येन * तैलेन मुखभागे त्वामञ्जन्तु ;
एकादश रुद्राः कुसुम्भवीजन्येन † तैलेन त्वां मध्यभागे चिष्टुप्-
छन्दोयुक्ता अञ्जन्तु ; द्वादशादित्या जागतच्छन्दोयुक्ता मुस्तामूल-
जन्येन तैलेन पाद्यात्यभागे त्वामञ्जन्तु । एतदेव तैलं सूचे । आज्य-
शब्देन व्यवहृतम् ॥

कल्पः—“यद्वातो अपो अगमदिति प्रदक्षिणमावर्त्तयते; यतः
प्रयाति तदवतिष्ठते”—इति । रथयुक्तोऽयमश्वो यतो रथगालायाः
प्रयातः, पुनः प्रादक्षिणेनावृत्तस्तस्यामेव रथगालायामवतिष्ठते ।
पाठस्तु—“यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुवं प्रियाम् । एतद्
श्लोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तयामि नः^(३)”—इति । ‘यद्’ येन पथा
पुरा ‘वातः’ वायुः ‘अपः’ जलानि इन्द्रस्य ‘प्रियां तनुवं’ पर्जन्य-

* “गुग्गुलुजन्येन”—इति ख, ग । वस्तुतो मूले श्रुतस्य गौग्गुलवेनेत्यस्य
व्याख्यानं मेवैतद् गुग्गुलुजन्येनेति ।

† “कुसुम्भजन्येन”—इति क, ख ।

‡ “अथाश्वस्य देहानाज्येन”—इति चतुर्थपद्धौ दृश्यम् ।

रूपाम् 'अगमत्' प्रापयत् । हे 'स्तोतः' स्तुतिकर्त्तः । त्वमश्वप्रेरणार्थं
शब्दं कुर्वन् 'एतेन' पूर्वसिद्धेन 'पथा' मार्गेण 'एतम्' अश्वं 'न.' अस्मान्
'प्रत्यावर्त्तयासि' आवृत्तं कुरु ॥

कल्पः— "लाजीश्च्चाचीन् यशोममांश्दति पत्नयोऽग्यायास्त्र-
परिशेषानुपवपन्ति"—इति । पाठस्तु—"लाजीश्च्चाचीन् यशो-
ममांश् । यथायै गव्याया एतद्देवा अन्नमन्तैतदन्नमद्भि प्रजापते^(४)"
-इति । राज्ञौ येर्दशभिरन्वैर्होमाः कृताः, तदन्नशेषेषु लाजा अपि
विद्यन्ते, तानयमश्वो भक्षयति ; अतो लाजा अस्य सन्तीति 'लाजी';
भक्षयितुं शक्या अन्नविशेषाः प्राचा, ता अस्य सन्तीति 'प्राची';
अश्वो हि स्वामिनो 'यशः' कौर्त्तिं सम्पादयति, तद्विवचया 'यशोमम'
-इति वाक्यमेतन्नामत्वेन प्रयुज्यते । तैरेतेर्लाज्यादिभिस्त्रिभिर्नाम-
भिरश्वं सम्बोध्य तिस्रः पत्न्यः आह्वयन्ति । दूरादाङ्गात् सेते सुताः* ।
एवं सम्बोध्याश्चशरीरगतान् देवान् प्रत्येवं ब्रुवते । हे देवाः ! 'एतत्'
'अन्नम्' अस्माभिर्दीयमानमश्वरूपेण 'अन्न' भक्षयत । हे 'प्रजापते'
देव । स्वामिन् ! त्वमप्येतदन्नम् 'अद्भि' भक्षय ॥

कल्प— "युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्यां युगधुर्यं तमश्वं युनक्ति"
-इति । पाठस्तु—"युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्युषः । रोचन्ते
रोचना दिवि^(५)"-इति । 'ब्रध्नम्' आदित्यरूपम् 'अरुषम्' अग्निरूपं
'चरन्तं' वायुरूपमिममश्वम्, तथा 'परितस्युषः' परितोऽवस्थितान्
चीन् लोकान् एतदश्वस्य रूपान् 'युञ्जन्ति' देवाः सर्वे रथे घोष-
यन्ति । तथा 'दिवि' द्युलोके वर्त्तमानानि 'रोचना' प्रकाशरूपाणि

* "दूराद्भूते च"-इति पा० ८. २ ८४ सू० ।

नचचाणि 'रोचन्ते' अश्वमेतं प्रकाशयन्ति । अथमर्थः सर्वेऽपि
 ब्राह्मणे स्पष्टमुच्यते— “असौ वा आदित्यो बध्नः०—। अग्निर्वा
 अरुषः०—० वायुर्वै चरन्०—० इमे वै लोकाः परितस्त्युषः०—०
 नचचाणि वै रोचना दिवि०—०”-इति (३.८.४.१.) ॥

कल्पः— “युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी *”-इति । तस्याश्वस्य सहाय-
 भृतावितरौ † दावश्वौ युनक्ति । पाठस्तु— “युञ्जन्त्यस्य काम्या हरौ
 विपक्षसा रथे । गोणा धृष्णू नृवाहसा(१)”-इति । ‘अस्य’ अश्वस्य
 सहायभृतौ ‘हरौ’ दावश्वौ ‘युञ्जन्ति’ देवा रथे योजयन्ति ।
 कौटूष्मौ हरौ ? ‘काम्या’ कमनीयौ, ‘विपक्षसा’ विशेषेण पक्षे रथस्य
 पार्श्वे वर्त्तमानौ, ‘गोणा’ ईषकोहितौ, ‘धृष्णू’ शत्रुधर्षणचमौ,
 ‘नृवाहसा’ मनुष्यवाहिनौ ‡ ॥

कल्पः— “केतुं ह्यखन्नकेतव इति रथे ध्वजमुपगूहति”-इति ।
 पाठस्तु— “केतुं ह्यखन्नकेतवे पेशो मर्या अपेक्षसे । समुषद्विरजा-
 यथाः(०)”-इति । ‘मर्या.’ मनुष्याः ‘अकेतवे’ पूर्वं ध्वजरहिताय
 रथाय ‘केतुं ह्यखन्’ ध्वजं कुर्वन्तु । ‘अपेक्षसे’ सुवर्णालङ्काररहिताय
 रथाय ‘पेशः’ सुवर्णालङ्कारं कुर्वन्तु । हे रथ । त्वम् ‘उषद्वि.’
 ज्वालासदृशैः सुवर्णरश्मिभिः ‘समजायथा.’ सङ्गतो जातोसि § ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

* “प्रष्टिभिर्याति”-इति ब्रा० ३ ८ २१ ३, शत० ब्रा० १३ ३ ३ ८ ।

† ‘प्रष्टिभि — पार्श्वस्थे’-इति ऋ० सं० १ १००. १७ सा० भा० ।

‡ एष च मन्त्रो ब्राह्मणे (३.८.४.२) व्याख्यात ।

§ एषोऽपि मन्त्रो व्याख्यातो ब्राह्मणे (३.८.४.३.) ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहापानाय स्वाहा स्वा-
 वभ्यः स्वाहा सन्तानेभ्यः स्वाहा परिसन्तानेभ्यः स्वाहा
 पर्वभ्यः स्वाहा सन्धानेभ्यः स्वाहा शरीरेभ्यः स्वाहा
 यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्यः स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा
 लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ २१ ॥

प्राणायष्टाविंशतिः ॥ २१ ॥

विंशेऽनुवाके जीवतोऽथस्योपचार उक्तः ; अथैकविंशे त्वन्नहोमगो-
 ऽभिधीयते । तथा च ब्राह्मणम्—“प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति
 सन्ततिहोमान् जुहोति”—इति* । पाठस्तु—“प्राणाय स्वाहा, व्यानाय
 स्वाहा, ऽपानाय स्वाहा, स्वावभ्यः स्वाहा, सन्तानेभ्यः स्वाहा, परि-
 सन्तानेभ्यः स्वाहा, पर्वभ्यः स्वाहा, सन्धानेभ्यः स्वाहा, शरीरेभ्यः
 स्वाहा, यज्ञाय स्वाहा, दक्षिणाभ्यः स्वाहा, सुवर्गाय स्वाहा, लो-
 काय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति । स्वावसूत्पन्नाः शाखानाद्यः
 ‘सन्तानाः’, तासूत्पन्ना उपशाखानाद्यः ‘परिमन्तानाः’ । एतैद्यतु-
 र्दशभिर्मन्त्रैरन्नहोमेषु सन्तत्याख्यं होमं कुर्यात् ॥ २१ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥

सिताय स्वाहासिताय स्वाहाभिहिताय स्वाहा-
 नभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहायुक्ताय स्वाहा
 सुयुक्ताय स्वाहोद्युक्ताय स्वाहा विमुक्ताय स्वाहा
 प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते स्वाहा
 संवञ्चते स्वाहानुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते स्वाहा यते स्वाहा
 धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ २२ ॥

सितायाष्टात्रिंशत् ॥ २२ ॥

अथ द्वाविंशे अन्नहोमेष्वेव प्रमुक्त्याख्या होमा उच्यन्ते । तथा च
 ब्राह्मणम्—“सिताय स्वाहासिताय स्वाहेति प्रमुक्तौर्जुहोति”—इति* ।
 पाठस्तु—“सिताय स्वाहा, ऽसिताय स्वाहा, ऽभिहिताय स्वाहा,
 ऽनभिहिताय स्वाहा, युक्ताय स्वाहा, ऽयुक्ताय स्वाहा, सुयुक्ताय
 स्वाहोद्युक्ताय स्वाहा, विमुक्ताय स्वाहा, प्रमुक्ताय स्वाहा, वञ्चते
 स्वाहा, परिवञ्चते स्वाहा, संवञ्चते स्वाहा, ऽनुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते
 स्वाहा, यते स्वाहा, धावते स्वाहा, तिष्ठते स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—
 इति । सितादीनि अथविशेषणानि । सितासितशब्दाभ्यामारोहण-
 कास्तीनबन्धावन्धौ विवर्चितौ । अभिहितानभिहितशब्दाभ्यां रशना-
 युगले बन्धावन्धौ । युक्तादिचतुष्टयेन रथयोजनविशेषाः । विमु-
 क्तमुक्तशब्दाभ्यां मोचनविशेषौ । वञ्चतादिशब्दपञ्चकेन गमन-
 प्रकारविशेषा , उपर्याख्येन प्रेरिता वञ्चनादय , यतादिशब्दैस्तु

* इ = १८६ । “सुवर्गस्य लोकस्य प्रमुक्त्यै”—इति तच्छेष ।

स्वेच्छाकृता इति विशेष । एतैरेकोनविंशतिमन्त्रैः प्रमुक्तिर्होमः*
कार्यं ॥ २२ ॥

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगमङ्गलम्—

चतुर्विंशतिराचौ द्वौ चतुर्थाद्यद्वितीययोः ।

चित्रद्राचसूतीये स्याद्, दाचित्रद्राच उत्तरे ।

चयस्त्रिग्रदहोऽन्यस्मिन्, षट्चित्रद्राच उत्तरे ।

एकोनपञ्चाग्रदह सप्तमे समुदौरितम् ।

सवत्सराख्यसप्तस्य दौषाकालोऽष्टमे श्रुतः ।

दौषास्योपसदोऽन्यस्मिन्, दशमे प्रायणीयकम् ।

मासा एकादशे(१-२१), ऽथाश्वमेधमन्त्रा उदौरिता ।

मेघो नवापाव्यहोमा, श्रवन्तौ, परियन्ति हि । (१२)

कूषाभ्यो विंशतिश्चाद्भ्यो द्वादशापान्तु होमका । (१३, १४)

यो अर्धं श्वप्रहारः स्यात्परोऽधसदस्यस्यिति ।

अर्धं ब्रह्मा स्वामिहस्ते धृत्वाभिक्रेति वाचयेत् ।

एते मन्त्रास्तु चत्वारो(१५), यव्यहोमा नमो नव । (१६)

मयोऽष्टौ स्युर्गव्यहोमा (१७), किं ब्रह्मोघे षडौरिता । (१८)

पञ्चौमुदानयेदमे, सुमेत्याच्छादयेदुभौ ।

तौ सम्प्रसारयेत्पादान्, वृषेत्यध्वर्युर्मन्त्रयेत् ।

उत्सग् दधाति गुह्ये द्वे, ह्यमे अश्व विगर्हयेत् ।

* 'प्रमुक्ति'—मुक्त्यभावः, सर्वदा स्वेन सम्बन्धः, यथापम्पारणमित्युक्ते
सुख्यभावः, तद्वदियम्—इति सा० भा० (प्रा० ३ ८ १८ ६) ।

ऊर्द्धमन्या बोधयन्ति, चिरेवं स्यात् पुनः पुनः ।
 दधि सर्वां जपित्वा हि, मार्जयन्ते त्रिभिर्जलेः ।
 अम्य इत्यनुवाकेऽस्मिन् मन्त्रा अष्टादशेरिताः । (१८)
 भूस्त्रिपल्योऽश्ववालेषु कीलेयुस्त्रिविधान्मणीन् ।
 वसाभ्यञ्जन्ति पल्यो, ऽश्वमेतमावर्त्तयेद्गुणान् ।
 लाज्यघ्नशेष आहार्यो, युञ्जन् युञ्ज्याद्रथेऽश्वकम् ।
 युञ्जान्यौ योजयित्वाथ, केतुं बन्ध्यो रथे ध्वजः ।
 भृभुवस्सुवरित्यस्मिन् मन्त्रा एकादशेरिताः । (१९)
 प्राणामन्ततिहोमा स्युस्तत्र मन्त्राश्चतुर्दश । (२०)
 सिता प्रमुक्तिहोमाः स्युर्मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ (२१)
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो द्वाहं निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेन्दरः ॥ ७ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे .

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुद्ध-
 भूपालसासायधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-
 प्रकाश'-नामकृष्णयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डोपनिषत्ताने
 चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥

(१) बृहस्पतिः (२) र्ययुः (३) र्क्षाः (४) प्रजापतिः (५) द्वे (६) आदित्या*
 (७) वसिष्ठः (८) संवत्सराय (९) सुवर्ग (१०) ब्रह्मवादिनो (११) ज्यो-
 तिष्टोमं (१२) मेघः (१३) कूप्याभ्यो (१४) ऽद्भ्यो (१५) ऽपो (१६) नमो
 (१७) मयोभूः (१८) कि (१९) मम्वे । (२०) भूः (२१) प्राणाय (२२) सि-
 ताय द्वाविंशतिः † ॥ ४ ॥

(१) बृहस्पतिः (२) प्रति तिष्ठन्ति (३) वै दशरात्रेण (४) सुवर्ग*
 (५) यो अर्वन्तु (६) भूस्त्रिपञ्चाशत् १ ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
 सप्तमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

* “(५) बृहस्पति (२) अद्यया वा (३) ऋक्षा वै (४) प्रजापतिर्येन येन (५) द्वे
 वावा (६) दित्या”—इति क, ख, ग ।

† “(१८) किं स्त्रि (१९) दम्बे”—इति क, ख, ग ।

‡ प्रपाठके ऽत्र ये द्वाविंशत्यनुवाका समाप्तातास्तेषामेवेमानि प्रतीक्यदानि ।

§ ३८६८० इप०, ३८८८० ११प०, ३९०८० ५प०, ३९६८० १प०, ३९३८०
 १६प०, ३९३८० १६प०, । सु० पुल्लके नाम्येतद् वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

पञ्चम प्रपाठक ।

॥ हरिः ओम् ॥

गावो वा एतत्सुचमासताशृङ्गाः सुतीः शृङ्गाणि नो
जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा निषणा आस-
न्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदेतिष्टन्नरात्स्मेत्यथ यासां
नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्नोदतिष्टन्नरात्स्मेति यासां
चाजायन्त यासाञ्च न ता उभयोरुदेतिष्टन्नरात्स्मेति
गोसुचं वै (१)

संवत्सरो य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यभ्रुव-
न्त्येव^(१) तस्मात्तुपरा वापिकौ मासौ पक्षौ चरति सुचा-
भिजितः^(२) च्यस्य^(३) तस्मात् संवत्सरसदो यत्किञ्च गृहे
क्रियते तद्वत्तमवर्द्ध*मभिजितं क्रियते^(४) समुद्रं वा
एते प्र स्रवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यो वै समुद्रस्य पारं
न पश्यति न वै स तत् उदेति संवत्सरः (२)

* “मवर्द्ध”-इति सु०-पाठ ।

वै समुद्रस्तस्यैतत्पारं यदतिराचौ य एवं विद्वाः—
 सः संवत्सरमुपयन्त्यनात्ता एवोद्वेचं गच्छन्ती^(१) यं वै
 पूर्वोऽतिराचोऽसावुत्तरो मनः पूर्वो वागुत्तरः प्राणः
 पूर्वोऽपान उत्तरः प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरो^(२) ज्योति-
 षोमो वैश्वानरोऽतिराचो भवति ज्योतिरेव पुरस्तादध-
 ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^(३) चतुर्विंशः प्रायणीयौ
 भवति चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः (३)

संवत्सरः प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य
 चोणिं च शृतानि पृष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः संवत्स-
 रस्य राचय उभे एव संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति^(४) ते
 सः स्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरर्द्धाभिरुन्ति^(५) षड्हा
 भवन्ति षड्हा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति
 तिष्ठन्ति^(६) गौश्रायुश्च मध्यतः* स्तोमौ भवतः संवत्सर-
 स्यैव तन्मिथुनं मध्यतः (४)

दधति प्रजननाय^(७) ज्योतिरभितौ भवति विमोचन-
 मेव तच्छन्दाः स्येव तद्दिमोक्तं यन्त्ययो उभयतोज्योति-
 पैव षड्हेन सुवर्गं लोकं यन्ति^(८) ब्रह्मवादिनो वदन्त्या-
 सन्ते केन यन्तीति देवयानेन पृथेति ब्रूयाच्छन्दाः सन्ति वै
 देवयानः पन्था गायत्री चिष्टुब् जगती ज्योतिर्वै गायत्री

गौस्त्रिष्टुगायुर्जगती यदेते स्तोमा भवन्ति देवयाने-
नैव (५)

तत् पृथा यन्ति^(११) समानः सामं भवति देवल्लोको
वै सामं देवल्लोकादेव न य^(१२) न्यन्या अन्या ऋचो
भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेवान्य-
मन्यं देवल्लोकमभ्यारोहन्तो य^(१३) न्यभिवर्त्तो ब्रह्मसामं
भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिवर्त्त्या^(१४) अभिजिह्ववति
सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै^(१५) विश्वजिह्ववति विश्वस्य
जित्यै^(१६). मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति मासिमास्यति-
ग्राह्या गृह्यन्ते मासिमास्येव वीर्यम् (६)

दधति मासां प्रतिष्ठित्या^(१७) उपरिष्टान्मासां पृष्ठा-
न्युप यन्ति तस्मादुपरिष्टादोपधयः फलं गृह्णन्ति^(१८) ॥ १ ॥

वै १ सवत्सरो^(१९) ऽर्द्धमासा १ मध्यत^(२०) एव^(२१) वीर्यं^(२२) *
त्रयोदश च ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चित वेदा, यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे, तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सत्र सवत्सरान्त यत्, तत् चतुर्थं समीरितम् ।

विशेष पञ्चमे तस्य वत्सराख्यस्य वर्ण्यते ॥ २ ॥

* “गोसत्र वा^(१) इति सवत्सरो^(२) ऽर्द्धमासा^(३) मिथुन मध्यतो^(४)
देवयानेनैव^(५) वीर्यं^(६)”-इति क, ख, ग ।

तच्चादौ तावत् संवत्सरसत्त्वं विधत्ते—“गावो वा एतत् सत्रमा-
सताश्चक्राः सती. शृङ्गाणि नो जायन्ता इति कामेन तासां
दश मासा निपणा आसन्नय शृङ्गाण्यजायन्त ता उदतिष्ठन्नरात्स्मेत्यथ
यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्नोदतिष्ठन्नरात्स्मेति; यासाञ्चा-
जायन्त यासाञ्च न, ता उभयोरुदतिष्ठन्नरात्स्मेति, गोसत्रवै संव-
त्सरो य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्यध्रुवन्त्येव^(१)”—इति । यद्यपि
गावस्तिर्यक्त्वान्न कर्माधिकारिणः, तथापि तदभिमानिदेवता अत्र
गोशब्देन विवचिता । अभिमन्त्र्यानां शृङ्गभावाभावौ स्वस्मि-
न्नारोप्य गोभि सह तादृशबुद्ध्या व्यवहरन्ति * । पुरा शृङ्गरहिताः
सत्यो गावः शृङ्गोत्पत्तिं कामयित्वा ‘एतत्’ “संवत्सराय दौचित्य-
माणा.”—इत्याद्यनुवाकोक्तं† सत्र मन्वतिष्ठन् । ‘तासां’ शृङ्गकामो-
पेतानामनुष्ठाने प्रवृत्तानां गवां दश मासा निर्गता अभूवन् । ‘अथ’
मासदशकादूर्ध्वं शृङ्गाण्युत्पन्नानि । तदानीं ‘ताः’ गावोऽपेक्षितेन
फलेन समृद्धाः स इति मत्वा, तस्मात् सचादुत्थिताः । अथैतस्मिन्
काले काषाञ्चिद् गवां शृङ्गाणि नोत्पन्नानि, ‘ताः’ पुनरपि मास-
द्वयमनुष्ठाय संवत्सरमभूत्तिं कृत्वा समृद्धाः स इत्येव मत्वा, तस्मात्
सचादुत्थिता । तदेव यासां शृङ्गाण्युत्पन्नानि, यासां च नोत्पन्नानि,
ता उभयविधा अपि गावो वयं समृद्धा इत्येव मत्वोत्थिताः । यस्माद्

* मीमांसायान्वयन्याया व्याख्यातम् । तथाहि—“वनस्पतय सत्र मासत
इत्येवमादयोऽपि नानुपपन्ना, स्तुतयो ह्येता सत्रस्य,—वनस्पतयो नामा-
चेतना इद सत्रमुपासितवन्त, कि पुनर्विंशसो ब्राह्मणा”—इत्यादि
जै० ६० १ १. ३२ सू० श्रव० भा० । † ७ ४. ७—४२३ ए० ।

गोभिरनुष्ठितं, तस्माद् 'गोसचम्'-इत्येवाय संवत्सराख्यः कर्मविशेषोऽभिधीयते । 'ये' यजमाना एव विद्वांसः संवत्सराख्य कर्मविशेषमनुतिष्ठन्ति, ते समृद्धिं प्राप्नुवन्त्येव ॥

यदुक्तमर्थवादे— यासाङ्गवां शृङ्गाण्यजायन्त, यासां च नाजायन्त, ता उभयोऽप्यृद्धि गता इति; तच्च जातशृङ्गाणां शृङ्गजनैवर्द्धिः, इतरासान्तु कथं सा समृद्धिरित्याशङ्क्य तां दर्शयति— "तस्मात्तूपरा वार्षिकौ मासौ पक्षां चरति, सचाभिजितः पृथ्वी(१)"-इति । यस्मादजातशृङ्गाः 'तूपरा' सचेण समृद्धि गता, तस्मादियं वर्षर्तुसम्बन्धिनौ मासौ 'पक्षां' प्रीति प्राप्थारण्ये चरति । वार्षिकयोर्द्धि मासयोररण्ये सञ्चरन्तीनां दीर्घशृङ्गयुक्तानां गवां महान् क्लेशो जायते । प्रवल्गवायूपेततया तीव्रवृद्ध्या मुखे प्रतिहताः सत्यो मुखमर्वाग्भूतं कृत्वा शृङ्गभारेण पौडन्ते, तूपरायास्तु नास्त्ययं क्लेशः । यथा केशश्मश्रुपूर्णशिरस्कानां पुरुषाणां सत्यपि सौन्दर्याभिमानकृते सुखे नदीस्नानघृतभोजनादौ महान् क्लेशः, तद्वत् । यदेतदस्याः तूपराया गोवर्षासु प्रीतिसम्पादन, तदेतत् 'सचाभिजित' सचानुष्ठानलब्धम् ॥

अथ प्रकारान्तरेण सचानुष्ठानं प्रशंसति— "तस्मात् सवत्सरसदो यत् किञ्च गृहे क्रियते, तदवाप्तमवरुद्धमभिजितं क्रियते(१)"-इति । यस्मात् सचं प्रशस्तं, तस्मात् 'संवत्सरसदः' सवत्सरसचमनुष्ठितवतो यजमानस्य गृहे 'यत् किञ्च क्रियते' यत् किमप्यग्निहोत्रादिकमङ्गविकलमप्यनुष्ठीयते, तद् 'अवाप्तम्' सम्पूर्णमेव भवति, तथा 'अवरुद्धम्' अकाले कृतमपि, स्वकाले कृतं भवति; 'अभिजित' फलापेचा-

राहित्येऽपि सम्पादितफलं भवति । अत एव शास्त्रन्यायाभिज्ञा
आहुतः—“तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते”—इति ।

अथैतस्य सत्रस्य प्रायणीयोदयनीयावहविशेषौ विधत्ते—“समुद्रं
वा एते प्र ज्वन्ते, ये संवत्सरमुपयन्ति; यो वै समुद्रस्य पारं न
पश्यति, न वै स तत उदेति, संवत्सरो वै समुद्रस्तस्यैतत् पारं,
यदतिरात्रौ, य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यनार्त्ता एवोदृचं
गच्छन्ति^(५)”—इति । ‘ये’ यजमानाः संवत्सरसत्रमुपक्रमन्ते, ‘एते’
यजमानाः समुद्रमेव वाहुभ्यां तरितुमुद्युञ्जते; सत्रस्य समुद्रवदति-
प्रभूतत्वात् । एवं सति ‘यः’ पुरुषः समुद्रस्य ‘पारं’ परतीरं न
पश्यति, ‘सः’ पुरुषः समुद्रादुद्गन्तुं न शक्नोति । अयं च संवत्सरस्तेन
समुद्रेण समानः; तस्मादस्य समाप्तिपरिज्ञानाभावे तत उत्थातु-
मुत्साहो न भवेत्, तस्मात् समाप्तिरूपमहर्विज्ञेयम् । ‘तस्य’ च
समुद्रसमस्य संवत्सरस्य पारावारतीरभूतावतिरात्रौ । एतदभिज्ञाय
यजमानाः ‘अनार्त्ताः’ मनसि उद्देगरहिता एव ‘उदृचम्’ उत्तमां
समाप्तिसम्बन्धिनीमृचं गच्छन्ति । तस्मादतिरात्रावुभावनुष्ठेया-
वित्यर्थः । यदि “ब्रह्मवादिनो वदन्यतिरात्रः परम”—इत्यनु-
वाके* एव प्रायणीयोऽतिरात्रो विहितः, तर्ह्युदयनीयातिरात्रेण सह
निर्दष्टुमत्र पुनरुपन्यासः ॥

तावेतावतिरात्रौ वज्रधा प्रशंसति—“द्वयं वै पूर्वीऽतिरात्रो-
ऽसावुत्तरो, मनः पूर्वा वागुत्तरः, प्राणः पूर्वीऽपान उत्तरः, प्ररोधनं पूर्वं
उदयनमुत्तरः^(६)”—इति । ‘पूर्वः’ प्रायणीयोऽतिरात्रः, प्रायस्यसाम्येन

पृथिव्यादिरूपः; उदयनीयस्तु पश्चाद्भावित्वेन द्युलोकादिरूपः ।
‘प्ररोधनं’ लौकिकस्य वैदिकस्य वा व्यापारस्य प्रारम्भः ॥

यावेतावतिरात्रौ सामान्येनोक्तौ, तयोर्विशेषाकारेण स्वरूपं
विधत्ते—“ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति; ज्योतिरेव
पुरस्ताद् दधते, सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^(१)”—इति । योऽयमति-
रात्रः, स ज्योतिष्टोमरूपः, स च वैश्वानरेण दृष्टः, तदनुष्ठानेन
स्वर्गमार्गे पुरस्ताज्ज्योतिर्दधते, तच्च स्वर्गप्रकाशनाय भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “प्रायण्यैयमतिरात्रमुपेत्य चतुर्विंशमुक्थ-
मारम्भणीयमुपयन्ति”—इति, तदिदं विधत्ते—“चतुर्विंशः प्रायण्यैयो
भवति; चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः, प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति
तिष्ठन्ति; तस्य त्रीणि च शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः संवत्स-
रस्य रात्रय, उभे एव संवत्सरस्य रूपे प्राप्नुवन्ति^(२)”—इति । यदेतदा-
रम्भणीयमहं, तदेतत् पूर्वाह्नादतिरात्रादुत्तरभाविनेऽपि वक्ष्यमाणे-
भ्योऽभिन्नवषट्हावृत्तिरूपेभ्यो मासेभ्यः प्रथमभावित्वात् प्रायण्यैय
इत्युच्यते । स चाहविर्गेषश्चतुर्विंशस्तोमयुक्तं कार्यः । तथा सति
सह्यासाम्यादर्द्धमामद्वारा संवत्सरः सम्पद्यते । तत्सम्पत्तौ सत्यां प्रा-
रभमाणा एव यजमानाः संवत्सरसञ्चानुष्ठाने स्थिरा भवन्ति ।
किञ्चित्स्याद्ग उक्थरूपत्वात्, उक्थस्य च पञ्चदशस्तोत्रयुक्तत्वात्, एकै-
कस्मिन् स्तोत्रे चतुर्विंशतिसह्याकाखृचु स्तोत्रीयास्तु सतीषु मिलित्वा
षष्ठ्युत्तरशतत्रयपरिमिता स्तोत्रीया भवन्ति । एवं सति संवत्सरस्य
यदिदं चतुर्विंशत्यर्द्धमासात्मकं रूपं, यच्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयरात्र्यात्मकं
रूपं, ते उभे अपि रूपे सह्यासाम्येन प्राप्नुवन्ति ॥

अनन्तरभावीन्यहानि विधत्ते—“ते संह्रियत्या अरिष्ठा उत्त-
रैरहोभिश्चरन्ति^(८)”—इति । अनुष्ठितप्रायणीयारम्भणीयाः ‘ते’ यज-
मानास्तत ऊर्द्धं ‘संह्रियत्या अरिष्ठा’ सत्रसमाप्तेरविनाशाय ‘उत्तरैः’
ज्योतिर्गौरायुरित्यादिभिरहोभिरनुतिष्ठेयुः । अत्र यानि पूर्व-
प्रपाठकविहितानि, तेषां स्तुत्यर्थेऽनुवादः, यानि त्वविहितानि,
तेषामत्र विधिरिति विवेकः ॥

ज्योतिरादीनामभिप्रवषडहतां विधत्ते—“षडह भवन्ति; षड्
वा षतवः संवत्सर षतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति^(९)”—इति ।
ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्येवं षडहत्वम् ॥

उक्ते षडहे मध्यवर्त्यहर्दयं प्रशंसति—“गौश्चायुश्च मध्यतः स्तोमौ
भवतः; संवत्सरस्यैव तन्मिथुनं मध्यतो दधति प्रजननाय^(१०)—
इति । योऽयं गोष्टोम’, यश्चायुष्टोमः, तावुभौ षडहस्य मध्ये कर्त्तव्यौ ।
‘तत्’ तेन संवत्सरसत्रस्य मध्ये मिथुनं सम्पादयन्ति; तच्च प्रजननाय
भवति ॥

षडहस्याद्यन्तावहविशेषौ प्रशंसति—“ज्योतिरभितो भवति;
विमोचनमेव तच्छ्रन्दाःस्येव तद्विमोक यन्यथो उभयतो ज्योतिषैव
षडहेन सुवर्गं लोकं यन्ति^(११)”—इति । षडहस्याद्यन्तयोर्ज्योतिष्टोमः
कार्यः । तदेतदादौ ज्योतिष्टोममनुष्ठाय, पुनरप्यन्ते ज्योतिष्टोम-
स्थानुष्ठानम्, उपक्रमे निरुद्धस्य विमोचनसमानं भवति । तेन
ज्योतिर्गौरायुरित्येतत्त्रयरूपाणि ‘छन्दांसि’ गायत्र्यादीन्त्येव विमोकं
प्राप्नुवन्ति । अपि च पार्श्वद्वये ज्योतिर्युक्तेन दीपद्वयसमानेन षडहेन
प्रकाशितं स्वर्गं सुखेन प्राप्नुवन्ति ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां ज्योतिरादिकं प्रशंसति—“ब्रह्मवादिनो वदन्धासते केन यन्तीति, देवयानेन पथेति ब्रूयाच्छ्रन्दाः सि वै देवयानः पन्था, गायत्री त्रिष्टुब्जगती, ज्योतिर्वै गायत्री गौस्त्रिष्टु-गायुर्जगती; यदेते स्तोमा भवन्ति, देवयानेनैव तत् पथा यन्ति^(१९)—इति । ‘ये’ यजमानाः ‘आसते’ सचमनुतिष्ठन्ति, ‘ते’ यजमानाः केन पथा स्वर्गं गच्छन्ति? इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञो देवयानेन पथा गच्छन्तीत्युत्तरं ब्रूयात् । येन देवा यान्ति, सोऽयं ‘देवयानः पन्थाः’ । सोऽपि कौटुशः ? इति चेत्, श्रूयताम्—गायत्र्यादीनि छन्दांस्येव मार्गसाधनत्वाद् ‘देवयानः पन्थाः’—इत्युच्यन्ते; इह तु ज्योतिष्टोमादीन्येव गायत्र्यादीनि । तस्मादेतेषामनुष्ठानेन तेनैव पथा गच्छन्ति ॥

अत्र सर्वेष्वहसु पृष्ठस्तोत्रे सामैक्यं विधत्ते—“समानं सामं भवति; देवलोको वै साम, देवलोकादेव न यन्ति^(१९)—इति । इह देव वा रथन्तरमेव वा सर्वेष्वहस्त्रेकमेव साम पृष्ठस्तोत्रे गायेत् । देवलोको हि पक्षपातराहित्येन सर्वसमत्वात् सामरूपः* । अत एक-विधेन साम्ना कदाचिदपि देवलोकान्न निर्गच्छन्ति ॥

तस्य साम्न आधारभूतानामृचामेतेष्वहसु भेदं विधत्ते—“अन्या अन्या ऋचो भवन्ति, मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेवान्य-मन्यं देवलोकमभ्यारोहन्तो यन्ति^(१९)—इति । ऋचो हि मनुष्य-लोकस्वरूपाः; साम्न आधारभूतत्वात् । यथा कर्मानुष्ठानद्वारा

* निह० ७. ३. ६, ऐ० ब्रा० ३. २ १२, तै० उ० १. २ १, शत० ब्रा० १४. ४. १. २४, ता० ब्रा० ४. १ ७ । एतेष्वप्येव द्रष्टव्यम् ।

देवलोकस्याधारभूतो मनुष्यलोकस्तद्वत् । अन्यमन्यमिति पञ्चमर्थे
द्वितीया । ऋषामन्यत्वे सत्यूपपादन्यस्मादन्यस्मात् मनुष्यलोकाद्
देवलोकमभ्यारोहन्तो यजमानाः सुखं प्राप्नुवन्ति । नानाविधकर्मा-
धारत्वात् मनुष्यलोकस्य नानाविधत्वम् । यदा ‘अन्यमन्यं देवलोकं’
कर्मवैचित्र्येण फलवैचित्र्यमित्यर्थः ॥

प्राकृतं साम वाधितुं सामान्तरं विधत्ते—“अभिवर्त्तो ब्रह्मसामं
भवति, सुवर्गस्य लोकस्याभिवर्त्त्यै^(११)”—इति । ब्रह्मणः सम्बन्धि यत् साम,
तदभिवर्त्तनामकं कार्यम्* । तच्च स्वर्गलोकस्याभितः प्राप्यै भवति ॥

अहरन्तरं विधत्ते—“अभिजिद् भवति, सुवर्गस्य लोकस्याभि-
जित्यै^(१२)”—इति । विपुवदाख्यं यत् प्रथममहः, तस्मात् पूर्वं स्वर-
सामाख्यास्त्रयोऽहर्विंशेषाः; तेभ्योऽपि पूर्वमभिजिदाख्यमेकमहः
कर्त्तव्यम्, तच्च स्वर्गाभिजयाय भवति ॥

पुनरप्यन्यदहर्विधत्ते—“विश्वजिद् भवति, विश्वस्य जित्यै^(१३)”—
इति । विपुवदाख्यादहर्ज्ज्ज्भाविनो ये त्रयः स्वरसामानोऽह-
र्विंशेषास्तेभ्य ऊर्द्धं विश्वजिदाख्यमहः कर्त्तव्यम्; तच्च विश्वस्य जयाय
भवति ॥ .

प्रतिमासमभिप्लवषडहेभ्य ऊर्द्धं षष्ठ्य षडहमतिपाद्यानियमञ्च
विधत्ते—“मासिमासि षष्ठान्युप यन्ति, मासिमास्यतिपाद्या गृह्यन्ते,

* तैत्तिरीयाणामभिवर्त्त इति ऋक्कारमध्य एव पाठ सर्वत्र, अन्येषाम्
दीर्घकारमध्योऽभीवर्त्त इति । किञ्च ब्रह्मसाममिति टजन्तस्यैव रूपं तैत्ति-
रीयाणां सर्वत्र (४३१ ए०), नान्येषाम् । तथाहि—“अभीवर्त्तो ब्रह्मसाम
भवति”—इत्यादि ता० ब्रा० ४. ३. १ ।

मासिमास्येव वीर्यं दधति, मासां प्रतिष्ठित्यै^(१५)-इति । प्रतिमासानु-
ष्ठानेन तस्मिन्-तस्मिन् मासि वीर्यं सम्पद्यते ॥

पृष्ठस्य षडहस्य मासेषूर्द्धभागं स्थानत्वेन विधत्ते—“उपरि-
ष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति ; तस्मादुपरिष्ठादोषधयः फलं गृह्णन्ति^(१६)”—
इति* ॥

अत्र मीमांसा । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० ५.
अधि० २.) चिन्तितम्—

“गवामयन आद्येऽङ्गि प्रायणीयेति नाम यत् ।

तद् द्वादशाहिकादङ्गो धर्मानतिदिशेन्न वा ॥

पूर्वन्यायेनातिदेशो मैवं† प्रथमता द्वयोः ।

अङ्गोमुख्येति मुख्यत्वं समं नातिदिशेत्ततः ॥

द्वादशाहे प्रथमस्याङ्गः प्रायणीयमिति नाम । तथा गवा-
मयनेऽपि तत्राग्निहोत्रनामन्यायेनातिदेश इति चेत्, मैवम्;—
प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राथम्यस्य द्वयोर्मुख्यत्वेनोभयत्र मुख्य-
त्वेऽपि अनेकार्थत्वाप्रसङ्गात् ‡ । प्रारभ्यायति गच्छति प्रवर्त्तते कर्मा-
ऽनेनेति ‘प्रायणीयम्’ । अतो नैतन्नामधर्मानतिदिशति”—इति ॥

तत्रैव चतुर्थपादे (जै० सू० १३-२०. अधि० ३.) अन्यच्च
चिन्तितम्—

* ऐ० ब्रा० ४. २. ६ खण्डतः, ता० ब्रा० ४, ५ प्रपाठकयोश्च गवा-
मयनं सत्रं विहितं द्रष्टव्यम् ।

† “० नातिदिशेन्मैवं”—इति ए. सो. न्या० मा० पु० पाठः ।

‡ “अनेकार्थत्वप्रसङ्गाभावात्”—इति ए. सो. न्या० मा० पु० पाठः ।

“गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी ।

ऐकाहिकी वानुमानादाद्योऽन्यो नामबाधनात् ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिकास्त्रयो यागाः
विहिताः । तेषु द्वादशाहिकीति कर्त्तव्यता युक्ता । कुत ? अनु-
मितवाक्येन तत्प्रापणात् । गवामयन हि द्वादशाहविकृतिरिति
वक्ष्यति, अतस्तत्सम्बन्धिलिङ्गेन तदीयधर्मप्रापकस्योदकोऽनुमीयत
इति प्राप्ते, ब्रूम.,— सन्ति ज्योतिरादिनामकास्त्रय एकाहाः ।
तदीयधर्मा गवामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभि-
र्नामभिः प्राप्ताः, नाम चानुमानिकास्योदकात् प्रवक्ष्यते, प्रत्यक्ष-
श्रुतिवात्, अतस्योदकस्य बाधितत्वादेतेष्वेकाहिकीति कर्त्तव्यता
याह्या”-इति ॥ १ ॥

इति श्रीभायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

गावो वा एतत् सूचमासताशृङ्गाः सुतीः शृङ्गाणि
सिपासन्तीस्तासां दश मासा निषणा आसन्नथ शृङ्गा-
ण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्स्मोत्तिष्ठामाव तं काममरु-
त्सहि येन कामेन न्यपदामेति^(१) तासाम् त्वा अब्रुव-
न्नुर्धा वा यावतीर्वासामहा शुवेमौ द्वादशौ मासौ
संवत्सरः सम्पाद्योत्तिष्ठामेति तासाम् (१)

द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रावर्तन्त श्रद्धया वाश्रद्धया
वा ता इमा यास्तूपरा उभय्यो वाव ता आर्ध्वन् याश्च
शृङ्गाण्यसन्वन्याश्चोर्जमवारुन्धत्^(१) धीतिं दशसु मासू-
त्तिष्ठन्धोतिं द्वादशसु य एवं वेद^(२) पदेन खलु वा एते
यन्ति विन्दन्ति खलु वै पदेन यन्^(३) तद्वा एतद्वृद्धमयन्
तस्मात् (२)

एतद्भोसनि^(४) ॥ २ ॥

तासां^(५) * तस्माद्^(६) द्वे च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके गवामयननामकं सवत्सरसचं कैश्चिद् विशेषैः
सह विहितम् । सोमयागा द्विविधाः,—आवृत्ता अनावृत्ताश्च । ते
चानावृत्ता एकाहाः । आवृत्ता अपि द्विविधाः,—अहीनरूपाः सच-
रूपाश्च । द्विराचमारभ्येकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । एकादशरात्र-
द्वादशरात्रौ तु द्विविधौ,—अहीनरूपौ सचरूपौ च । त्रयोदशरात्र-
मारभ्योपरितनानि सचाष्टेव^(७) । तान्यपि द्विविधानि,—रात्रिसचाष्ट-
यनात्मकसचाणि च । तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसचाणि ॥,
सवत्सरमारभ्योपरितनानि अथनरूपाणि^(८) । तेषां च सर्वेषां प्रकृति-

* “तिष्ठामेति तासां^(५)”—इति क, ख, ग ।

† दुरस्तात् १६५—४३८ पृ० दृश्यम् ।

‡ ता० ब्रा० १८ प्र० ११ ख०—२२ प्र० श्रेयपर्यन्तं दृश्यम् ।

§ ता० ब्रा० २२ प्र० आरभ्य ग्रहसमाप्तिपर्यन्तमवलोक्यम् ।

॥ ता० ब्रा० २२ प्र०—२४ प्र० १६ ख० पर्यन्तं दृश्यम् ।

¶ ता० ब्रा० २४ प्र० २० ख० आरभ्य ग्रहश्रेयपर्यन्तं दृश्यम् ।

भूतमिदं 'गवामयनम्' । तस्य च संवत्सरकालमाध्यः प्रयोगः पूर्वा-
नुवाकेऽभिहितः; अथ द्वितीये दशमासमाध्येन प्रयोगेण सह
विकल्पोऽभिधीयते ॥

तमेतं विधातुं पूर्वाक्तमेवार्थवादं कस्य चिद् विगेषस्य विवक्षया
पुनः पठति—“गावो वा एतत् सत्रमासताश्टङ्गाः सतीः श्टङ्गाणि
मिषामन्तीस्तासां दश मासा निषणा आसन्नथ श्टङ्गाण्यजायन्त, ता
अब्रुवन्नरात्सोत्तिष्ठामाव तं काममस्तस्महि, येन कामेन न्यपदा-
मेति^(१)”—इति । पुरा श्टङ्गरहिताः सत्यो गावः, श्टङ्गाणि 'मिषा-
मन्तीः' सनितुं सन्धुमिच्छन्त्य 'एतत्' उच्यमानं सत्रमन्वतिष्ठन् । 'तामां'
गवां दश मासा अनुष्ठिता अभवन्, 'अथ' अस्मिन् काले श्टङ्गाण्यु-
त्पन्नानि । 'ताः' चोत्पन्नश्टङ्गाः परस्परमिदमब्रुवन् । 'येन'
श्टङ्गविषयेण कामेन 'न्यपदाम' सत्रानुष्ठानार्थं वयमेकत्र स्थाने
निषणाः, 'तं' श्टङ्गविषयं कामम् 'अस्तस्महि' वयं सम्पादितवत्यः ।
एव मुक्त्वा काचिद् गावः कृतार्थबुद्ध्या सत्रादुत्थिताः; ता उद-
तिष्ठन्निति पूर्वस्मिन्नर्थवादे (४७६५०) अवणात् ।

तत्रैव यदन्यदुक्तम्—अथ यामां नाजायन्त, ताः संवत्सरमाप्नोद-
तिष्ठन्निति (४७६५०), तत्र विवचितं विगेषं दर्शयति—“ताणामु
त्वा अब्रुवन्नर्हं वा, यावतीर्वामामहा एवेमौ द्वादशौ मामौ संवत्सर-
सम्पाद्योत्तिष्ठामेति, तासां द्वादशे मामि श्टङ्गाणि प्रावर्त्तन्त अद्या
वाश्रद्धया वा ता इमा यास्तुपरा; उभयो वाव ता आर्ध्वन्, याय
श्टङ्गाण्यमन्वन् यायोर्जमवारुन्धत^(२)”—इति । 'याः' गावः सत्रमनु-
तिष्ठन्ति, 'तामाम् उ तु आ' तासामेव मध्ये जातश्टङ्गास्तथाय

गतासु अवशिष्टाः ‘अद्धां वा’ काश्चिदेव गावः परस्परमेवमब्रुवन् ।
 एतास्वरूपासु गोषु मध्ये राशिद्वयम् । तत्र काश्चिच्छृङ्गकामाः,
 अपरास्तु किमेभिः शृङ्गेरूर्जमेवोदरपूरणचमां सम्पादयाम इति
 मन्यन्ते । एवं सति शृङ्गकामा अशृङ्गकामाश्च ‘यावतीर्वा’ यावत्यः
 सन्ति, ‘ताः’ सर्वा अपि मिलित्वा परस्परमेवमब्रुवन् । किम-
 ब्रुवन्निति, तदुच्यते— ‘इमौ’ संवत्सरावशिष्टौ द्वादशमासद्व्यापूरणौ
 मासौ ‘आसामहै एव’ सर्वदाप्यनुतिष्ठाम । ततः संवत्सरं पूरयित्वा
 पश्चादनुतिष्ठामेति ‘तासां’ संवत्सरं पूरयन्तीनां गवां मध्ये, यासां
 शृङ्गे अद्धास्ति, तासां तथैव अद्धया द्वादशे मासि शृङ्गाण्युत्पन्नानि ;
 यासान्तु अद्धा नास्ति, ता अशृङ्गयैव ‘इमाः’ सम्पन्नाः असम्पन्न-
 शृङ्गाः, या लोके ‘द्वपराः’ शृङ्गरहिता दृश्यन्ते । एव सति या गावः
 शृङ्गाणि अलभन्त, याश्चान्यास्तच्छृङ्गारहिताः स्वापेक्षितामूर्जमेव
 अलभन्त, ‘ताः’ उभयविधा अपि स्वस्वप्रयोजनसिद्ध्या समृद्धिज्ञताः ।
 अत्र दशमासानुष्ठानेन शृङ्गमात्रम्, द्वादशमासानुष्ठानेन रमणीय-
 शृङ्गत्वम् ; कर्मभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति न्यायात् ॥

तदेवमर्थवादेन दशमासानुष्ठानं द्वादशमासानुष्ठानञ्च प्रशस्य
 विकल्पितं पचद्वयं विधत्ते— “अप्नोति दशसु मासूत्तिष्ठन्नप्नोति
 द्वादशसु य एवं वेद^(१)”—इति । ‘यः’ यजमानः प्रकारद्वयं वेत्ति,
 सोऽयं स्वेच्छयान्यतरं प्रकारमनुतिष्ठन् समृद्धिं प्राप्नोति ॥

ननु द्वादशसु मासेषु सम्पूर्णानुष्ठानत्वादस्तु फलम्, दशमासपंचे
 तु कथम् ? इत्याशङ्क्योपपादयति— “पदेन खलु वा एते यन्ति,
 विन्दन्ति खलु वै पदेन यन्^(२)”—इति । ‘एते’ दशमासानु-

ष्टायिनो यजमानाः कालान्पत्वेऽपि 'पदेन खलु वै यन्ति'
 शास्त्रीयेण मार्गेणानुतिष्ठन्ति; लोकेऽपि 'पदेन यन्' राजमार्गेण
 गच्छन् पुरुषः स्वल्पस्वलनेऽपि ग्रामप्राप्तिं लभत एव । तद्वदत्रापि
 फलप्राप्तिर्युक्ता ॥

उपपादितं पक्षद्वयमुपसंहरति—“तद् वा एतदृद्धमयनं, तस्मा-
 देतद् गोमनि^(१)”—इति । यत् एतद् गवामयनं, तद् यदि दशसु
 मासेषु समाप्यते, यदि वा द्वादशसु, सर्वथापि 'च्छद्मं' फलप्रदमेव ।
 यस्मादयनस्य महिमा भूयान्, तस्मात् 'एतद्' अयनं 'गोमनि'
 गवां तिर्यग्जातीनामप्यभिमतलाभहेतुः, किमु वक्तव्यं विशिष्ट-
 ब्राह्मणानामित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यमे उप यन्त्युत्तमे
 उप यन्ति^(१) तद्वाहुर्यां वै विरेकस्याहं उपसीदन्ति दृहं
 वै सापराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽयं कुतः सा धौक्ष्यते यां
 द्वादशकृत्व उपसीदन्तीति संवत्सरः सम्पाद्योत्तमे मासि
 सृष्टत् पृष्ठान्युपैयुस्तद् यजमाना यज्ञं पशूनव रुन्धते^(२)
 समुद्रं वै (१)

• एतेऽनवारमपारं प्र श्रवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यद्
 दृहद्रथन्तरे अन्वर्जैर्युयथा मध्ये समुद्रस्य स्रवमन्वर्जैर्यु-

स्तादृक् तदनुत्सर्गं दृष्ट्वा द्रव्यन्तराभ्यामिच्छा प्रतिष्ठां
गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः सन्धिर्दुहे तद् यजमानाः
सर्वान् कामानव रन्धते^(१) ॥ ३ ॥

वै^(२) चतुस्त्रिंशच्च ॥ ३ ॥

द्वितीये दग्गमाद्वादग्गमामविकल्पोऽभिहितः, अथ तृतीये
पृष्ठपडहविषयो विकल्पोऽभिधीयते ॥

यत् पूर्वं विहितं “मामिमामि पृष्ठान्युप यन्ति”—इति (४०५२०
८ पं०), तत्र पचान्तरं विधत्ते—“प्रथमे मामि पृष्ठान्युप यन्ति,
मध्यम उप यन्त्युत्तम उप यन्ति^(१)”—इति । सर्वेषु मासेषु पृष्ठः
पडहो नानुष्ठेयः, किन्तु प्रथममध्यमोत्तमेषु त्रिष्वेव मासेष्वित्यय-
मेकः पचः ॥

पुनरपि पचान्तरं विधत्ते—“तदाङ्ग्यां वै चिरेकस्याङ्ग उप-
सीदन्ति, दहं वै मापराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ कुतः मा धोक्ष्यते
यां द्वादगहल उप सीदन्तीति, भंवत्सरं सम्पाद्योत्तमे मामि
महत् पृष्ठान्युपेयुस्तद्वज्रमाना यज्ञं पशून्व रन्धते^(१)”—इति । लोके
दोग्धारः पुरुषा एकस्याङ्गो मध्ये ‘यां’ गां दोग्धुं त्रिवारं प्राप्नुवन्ति,
‘मा’ गौः प्रथमपयांये प्रभूतं क्षीरं प्रयच्छति; ‘अपराभ्यां’ द्वितीय-
तृतीयदोहनपर्यायाभ्यां † ‘दहं वै दुहे’ अल्पमेव क्षीरं दोग्धि ।
एवं सति ‘यां’ गामेकस्मिन् दिने द्वादगहलो दोग्धुमुपयन्ति, ‘मा’

* “समूहं वै^(१)”—इति क, ख, ग ।

† “द्वितीयतृतीयदोहनपर्यायाभ्यां”—इति ग ।

गौः 'कुतो धोक्ष्यते ?' न हि क्षीराभावे दोहनमुचितम् । तस्माद् गोसमानस्य पृष्ठपडहस्यापि मासत्रयानुष्ठानमनुचितम् ; किमु वक्तव्यं द्वादशमासानुष्ठानेऽप्यनुचितत्वमित्येव । 'तदाहुः' तस्मिन् पृष्ठपडहविषये अभिज्ञाः कथयन्ति । तस्मात् संवत्सरमनुष्ठायान्ते मासि सहदेव पृष्ठः पडहोऽनुष्ठेयः, इतरेषु तु मासेषु पञ्चमेनाभिप्लवपडहेनैव मासपूरणं कर्त्तव्यम् । तथा सति यजमानाः पृष्ठपडहस्य समारत्नाद् यज्ञं सम्पूर्णं प्राप्नुवन्ति ॥

यत् पूर्वं विहितं "समानः साम भवति"—इति (४७५. प्र० ४. पं०), तदेवात्र विशेषाकारेण विधत्ते—"समुद्रं वा एतेऽनवारमपारं प्र स्रवन्ते ये संवत्सरमुप यन्ति, यद् दृष्टयन्तरे अन्वर्जयुर्यथा मध्ये समुद्रस्य स्रवमन्वर्जयुक्तादृक् तदनुत्सर्गं दृष्टयन्तराभ्यामित्वा प्रतिष्ठां गच्छन्ति, सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः सन्धिर्दुहे, तद् यजमानाः सर्वान् कामानव रुन्धते^(१)"—इति । 'पारावारे' परार्वाची तीरे * । 'ये' यजमानाः संवत्सरमचमनुतिष्ठन्ति, एते तीरदयरहितं समुद्रं वाङ्मयां तरितुमिच्छन्ति । तच्चाशक्यम् । यदि तत्र 'दृष्टयन्तरे' सामनी अनुक्रमेण पृष्ठस्तोत्रे सम्पादयेयुः, तदानीं यथा समुद्रस्य मध्ये तरणसाधनं 'स्रव' सम्पादयेयुक्तादृक् तद् भवति । तस्मात् 'अनुत्सर्ग' कदाचिदप्यपरित्यज्य, दृष्टयन्तराभ्याम् 'इत्वा' स्तोत्रं प्राप्य 'प्रतिष्ठां' यज्ञममाप्तिं गच्छन्ति । अन्यदीयेनापि वत्सेन दोग्धुं शक्या गोः 'सन्धि'—इत्युच्यते । सा च सन्धिः 'सर्वेभ्य' कामेभ्यो

* "पारावारे परार्वाची तीरे"—इति अम० को० १. १०. ८ ।

दुहे' यथा-यथा क्षीरमपेक्षितं तथा-तथा यं कश्चिद् वत्समादाय
दोग्धं शक्यते । 'तत्' तथा सति, अत्रापि यजमानाः 'अन्यदी-
याभ्यां' प्रकृतिगताभ्यां दृष्टद्रव्यन्तराभ्यां तत्तद्दिने प्रयुज्यमानाभ्यां
सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

सुमान्यं ऋचौ भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचौ मनु-
ष्यलोकादेव न य^(१) न्यन्यदन्यत्सामं भवति देवलोको
वै सामं देवलोकादेवान्यमन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवरो-
हन्तो यन्ति^(२) जगतीमग्र उप यन्ति जगतीं वै छन्दांसि
प्रत्यवरोह^(३) न्याग्रयणं ग्रहा वृहत् पृष्ठानि चयस्त्रिंशः
स्तोमास्तस्माज्ज्यायांसं कनीयान् प्रत्यवरोहति^(४) .
वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना
अव रुन्धत आदित्यः (१)

गृह्यत इयं वा अदितिर्स्यामेव प्रति तिष्ठ^(१) न्यन्यो-
ऽन्यो गृह्येते मिथुनत्वाय प्रजात्या^(२) श्वान्तरं वै दश-
राचेण प्रजापतिः प्रजा असृजत् यदशराचो भवन्ति
प्रजा एव तद् यजमानाः सृजन्त गुताः इ वा उदङ्कः
शैलवायनः सूचस्यर्द्धिमुवाच यदशराचो यदशराचो

भवति सूत्रस्यर्द्धा अथो यदेव पूर्वेष्वहस्सु विलोम
क्रियते तस्यैव (२)

रूपा शान्तिः^(७) ॥ ४ ॥

आदित्य^[७] रूव^[९] * द्वे च ॥ ४ ॥

द्वितीये पृष्ठपङ्कविषयप्रकारविशेषोऽभिहितः, अथ चतुर्थे
उत्तरे पक्षसि प्रकारविशेषोऽभिधीयते । द्वे हि संवत्सरस्य पक्षसौ ।
एतच्चान्यत्र समाम्नातम्—“यथा ग्रासायै पक्षसौ, एव॑ संवत्सरस्य
पक्षसौ”—इति (तै० ब्रा० १. १. ३ १.) । तत्र प्रथमषण्मासात्मके
पूर्वस्मिन् पक्षसि सामैक्यं नृचां नानात्वं पूर्वं अभिहितम्, इदानीं
द्वितीयषण्मासात्मके उत्तरस्मिन् पक्षसि पूर्ववैपरीत्येन ऋगैक्यं
सामनानात्वाभिधीयते ॥

तत्रादावृगैक्यं विधत्ते—“समान्य ऋचो भवन्ति, मनुष्यलोको
वा ऋचो मनुष्यलोकादेव न यन्ति^(१)”—इति । मनुष्यलोके हि
कर्म कृत्वा पश्चाद् देवलोकं प्राप्नुवन्ति, एवमाधारभूतानृचमभ्यस्य
पश्चात् तस्यां साम गायन्ति†, तस्मादृचो मनुष्यलोकस्वरूपाः ।
तासु ‘समान्य’ एकरूपाः कर्त्तव्याः, एकस्मिन्नहनि या ऋचस्ता
एवान्यस्मिन् प्रयोक्तव्याः । एवं सति ऋगात्मकात् मनुष्यलोकात्
कदाचिदपि नापगच्छन्ति; अपत्यादिमन्तानाविच्छेदात् ॥

* “आदित्य^[७]स्तस्यैव^[९]”—इति क, ख, ग ।

† “ऋच्यधूतं साम गीयते”—इति छा० ब्रा० ३०. १-४ ।

अथ सामनानात्वं विधत्ते—“अन्यदन्यत् साम भवति, देवलोको वै साम, देवलोकादेवान्यमन्य मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति^(१)”—इति । साम्नः पश्चाद्भावित्वसाम्येन देवलोकत्वम्, तादृशं च साम पूर्वस्मिन् दिने यद् भवति, ततोऽन्यदुत्तरस्मिन्नहनि कर्त्तव्यम् । लोकेऽपि देवलोकाभिर्गच्छन्तः पुरुषाः, ‘अन्यमन्यं’ मनुष्यलोकप्रदेशं गच्छन्ति । यद्वा अन्यमन्यमिति पञ्चमर्थे द्वितीया, अन्यस्मादन्यस्माद् देवलोकात्; कर्मफलानां तारतम्योपेतत्वेन विविधत्वात् तदा तदा विलक्षणाद् देवलोकात् प्रत्यवरोहन्तो यजमाना मनुष्यलोकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

विशेषान्तरं विधत्ते—“जगतीमघ उप यन्ति, जगती वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति^(१)”—इति । पूर्वस्मिन् पक्षसि गायत्री प्रथममनुष्ठिता, उत्तरस्मिन् जगती प्रथममनुष्ठेया । तथा सति जगती प्रत्यन्यानि सर्वाणि छन्दांस्यवरोह प्राप्तानि भवन्ति ॥

पुनरपि विशेषत्रयं क्रमेण विधत्ते—“आययणं यद्वा, दृष्टत् पृष्ठानि, चयस्त्रिंशत् स्तोमास्तस्माज्ज्यायाश्च कनीयान् प्रत्यवरोहति^(१)”—इति । यथा गायत्र्यादिच्छन्दस्सु पूर्वस्मात् पक्षमो विपर्ययेणोत्तरस्य पक्षमोऽनुष्ठानम्, एवं यद्वायमस्तोमेव्यपि द्रष्टव्यम् । तच्चाययणोऽन्ते गृहीतः, इह तादौ; तथा सति यद्वाः प्रत्यवरूढा भवन्ति । तथा तत्र रथन्तरं पृष्ठं पूर्वदिनेऽनुष्ठितम्, इह तु ‘दृष्टत्’ पृष्ठं पूर्वमनुष्ठेयम्, तथा सति सर्वाणि पृष्ठस्तोत्राणि प्रत्यवरूढानि भवन्ति । तथा तत्र चयस्त्रिंशत्स्तोमोऽन्तेऽनुष्ठितः, इह तादावनुष्ठेयः; तथा सति सर्वे स्तोमाः प्रत्यवरूढा भवन्ति । यस्मादत्र प्रौढस्त्वय-

स्त्रिंशः प्रथमभावो, अर्वाञ्चस्त्रिणवैकविंशादयः पश्चाद्भाविनः, तस्मात्सोकेऽपि 'ज्यायां' पितरं पितामहं वा प्रति 'कनीयान्' पुत्रः पौत्रो वा वाहनादश्वादेरवरोहति ॥

अथातिघाह्यद्वयं क्रमेण विधत्ते— “वैश्वकर्मणो गृह्यते, विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना अव रुन्धत, आदित्यो गृह्यत, इयं वा अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठन्ति^(१)”—इति । “वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्”—इत्यनेन गृह्यमाणोऽतिघाह्यो 'वैश्वकर्मणः' । 'तेन' अतिघाह्येण सर्वाण्यपि कर्माणि यजमानाः प्राप्नुवन्ति । “महीम् पु मातरम्”—इत्यनेन गृह्यमाणोऽतिघाह्यः 'आदित्यः' ; भूमेरदितित्वात् । तेनातिघाह्येण भूमौ प्रतितिष्ठन्ति । अत्र सूत्रकारः । “वैश्वकर्मणमतिघाह्याणामष्टमं गृह्याति वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतय इति, श्वो भूत आदित्यं महीम् पु मातरमिति; तावेवमेव व्यत्यासं गृह्यात्या महाव्रतात्”—इति ॥

तमिमं व्यत्यासं विधत्ते— “अन्योऽन्यो गृह्यते मिथुनत्वाय प्रजात्यै^(२)”—इति । ‘अन्योऽन्यः’ एकैकः, यस्मिन् दिने वैश्वकर्मणो गृह्यते, ततः परेद्युरादित्यः, ततोऽपि परेद्युर्वैश्वकर्मणः, पुनरपि परेद्युरादित्यः । एव सति दिवसेन मिथुनरूपत्वात् प्रजोत्पत्तये सम्पद्यते ॥

अथ द्वादशाक्षीयं दशरात्रं विधत्ते— “अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत, यद् दशरात्रो भवति, प्रजा एव तद् यजमानाः सृजन्त, एताः ह वा उदङ्गः शौरवायनः सचस्यर्द्धि-मुवाच, यद् दशरात्रो, यद् दशरात्रो भवति सचस्यर्द्धा, अथो

यदेव पूर्व्वहस्तु विलोम क्रियते, तस्यैवैषा शान्तिः^(१)—इति ।
एतच्च वाक्यं “दे वाव देवसचे”—इत्यत्र * व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यदि सोमौ सः सुतौ स्यातां महति रात्रियै प्रातरनु-
वाकमुपाकुर्यात् पूर्वीं वाचं पूर्वीं देवताः पूर्व्वच्छन्दांसि
वृक्ते^(१) वृषं खतीं प्रतिपदं कुर्यात् प्रातस्सवनादेवैषा-
मिन्द्रं वृक्ते^(१) ऽथो खल्वाहुः सवनमुखे सवनमुखे कार्येति
सवनमुखात् सवनमुखादेवैषामिन्द्रं वृक्ते^(१) संवेश-
योपवेशाय गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या
अभिभूत्यै स्वाहा^(४) छन्दांसि वै संवेश उपवेशच्छन्दा-
भिरेवैषाम् (१)

छन्दांसि वृक्ते^(१) सजनीयः शस्यं विह्व्यः शस्यमग-
स्त्यस्य कयाशुभीयः शस्यं मेतावद्धा अस्ति यावदेत-
द्यावदेवास्ति तदेपां वृक्ते^(१) यदि प्रातस्सवने कुराशो
दीयेत वैष्णवीपुं शिपिविष्टवतीपुं स्तुवीरन् यद्वै यज्ञ-
स्यातिरिच्यते विष्णुं तच्छिपिविष्टमभ्यतिरिच्यते तद्वि-

ष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्ताव (२)

रुन्धते^(१) यदि मध्यन्दिने दीर्येत वषट्कारनिधनं सामं कुर्युर्वषट्कारो वै यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद् गमयन्ति यदि तृतीयसवन एतदेव^(२) ॥ ५ ॥

एषा^(३)मवैकान्नविंशतिश्च ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाके उत्तरे पक्षे विष्टोऽभिहितः; अथ पञ्चमे मातृर्घेण प्रवृत्तयोर्दयोगंवामयनयोर्विगोपोऽभिधीयते ॥

तमिमं विधत्ते—“यदि सोमौ ससुतौ स्यातां, महति रात्रिषु प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात्; पूर्वा वाचं, पूर्वा देवताः, पूर्वश्चन्दाश्चि वृहते^(४)”—इति । यदि कदाचिद् यजमानसद्वयोरुभयोः परस्परमातृर्घेण गवामयनगतौ सोमौ सम्भूय अभिपुतौ स्यातां, तदानीं महारात्रे बुध्वा प्रातरनुवाकनामकस्य शस्त्रस्थोपाकरणं कुर्यात्, “प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यः”—इत्यादिमग्नैषमध्वर्युः पठेदित्यर्थः । यो यजमानसद्वः† पूर्वं प्रवृत्तः ससुपाकरोति, स अन्यस्य सद्वस्य वागादीन् ‘वृहते’ आदत्ते ॥

तस्मिंश्च प्रातरनुवाके अग्निगोपं विधत्ते—“वृषलतीं प्रतिपदं

* “हन्दीभिरेवैषा^(५)”—इति क, ख, ग ।

† सत्तेषु सर्वेषामृत्विजामेव यजमानत्वमिति नियमादुक्तं यजमानसद्व इति । तथाहि “यजमाना सर्वे सत्तेषु”—इति कात्या० श्रौ० १० १.० सू० ।

कुर्यात्, प्रातस्सुवनादेवैषामिन्द्रं वृक्षे^(१)—इति । प्रकृतौ “आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्त्रः”—इत्येषा प्रथमा, इह तु तां परित्यज्य वृषन्शब्दवतीमन्यामृच प्रथमां कुर्यात् । तथा सति (स एव^१) अन्येषां यजमानानां देवतारूपम् ‘इन्द्र’ प्रातस्सुवनादपनयति ॥

पञ्चान्तरमाह—“अथो खल्वाहुः,—सवनमुखे सवनमुखे कार्येति; सवनमुखात्सवनमुखादेवैषामिन्द्रं वृक्षे^(२)”—इति । चयाणामपि सवनानां प्रारम्भे सेयं वृषण्वती पठनीयेत्येव केचिदाहुः । तथा सति परेषां सर्वसवनारम्भादिन्द्रमपमारयति ॥

अथ तत्राभिभूतिहोममन्त्रान् पञ्च पठति—“संवेगायोपवेशाय गायत्र्यास्त्रिष्टुभो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वाहा^(३)”—इति । ‘संवेगाय’ गायत्र्यादीनां छन्दसां स्वकीययज्ञे सम्यक् प्रवेगाय, ‘उपवेशाय’ प्रविष्टानां चात्र स्थिरावस्थितये, ‘गायत्र्या अभिभूत्यै’ परकीयस्य गायत्रीच्छन्दसोऽभिभवाय, स्वाहुतमिदमस्तु । त्रिष्टुभ इत्यादिभिश्चतुर्भिः पदैरुत्तरे चत्वारो मन्त्रा भिद्यन्ते, तेषु संवेगायोपवेशायेत्येतदनुमञ्जनीयम् । प्रथममन्त्रे त्वभिभूत्यै स्वाहेत्येतदनुपज्यते ॥

मन्त्राणां तात्पर्यं व्याचष्टे—“छन्दांसि वै संवेग उपवेगश्छन्दोभिरैवैषां छन्दांसि वृक्षे^(४)”—इति । योऽयं संवेगो यद्योपवेगः, तावुभौ छन्दोविषयत्वाच्छन्दांश्चैव; तथा सति स्वकीयेऽछन्दोभिरितरेषां छन्दांसि विनाशयति ॥

अथ शस्त्रविशेषान् विधत्ते—“सजनीयः शस्त्रं विहव्यः शस्यमगस्त्यस्य कथाऽऽभीयः शस्त्रमेतावद् वा अस्ति, यावदेतद् याव-

देवास्ति, तदेषां वृहते^(१)—इति । “यो जात एव प्रथमो मन-
स्वान्”—इति सूक्ते ‘स जनास इन्द्रः’—इत्येवं सजनशब्दस्य विद्यमान-
त्वात् तत्सूक्त ‘सजनोयम्’, निष्केवल्यग्रस्ते “इन्द्रस्य तु वीर्याणि”—
इत्यस्य स्थाने सजनोय सूक्तं शंसनीयम् । “ममाग्ने वर्चो विहवे-
ध्वसु”—इति सूक्ते विहवशब्दसङ्गात्वात् तद् ‘विहव्यम्’ ; तच्च महा-
वैश्वदेवग्रस्ते “आ नो भद्राः”—इत्यस्य स्थाने शंसनीयम् । “कया
शुभा भवयसः”—इत्येतत् सूक्तमगस्त्येन दृष्टत्वात् ‘अगस्त्यस्य कया-
शुभीयम्’, मरुत्वतीयग्रस्ते “जनिष्ठा उयः”—इत्येतस्य स्थाने शंस-
नीयम् । यदा, तत्तच्छस्त्रादौ ग्रन्थात् पुरा यथोक्तं सूक्तज्ञातं
पठनीयम् । ‘एतत्’ उक्तं सूक्तत्रयं यावदस्ति, एतावदेव सारम् । एत-
त्पाठे तु परेषां यावत् सारमस्ति, तत् सर्वं विनाशयति ॥

अथ नैमित्तिकं स्तोत्रविशेषं विधत्ते— “यदि प्रातस्मृवने
कलशो दीर्येत, वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु सुवीरन्; यद् वै
यज्ञस्यातिरिच्यते, विष्णुं तच्छिपिविष्टमभ्यति रिच्यते; तद् विष्णुः
शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्ययो अतिरिक्तेनैवातिरिक्त-
माप्नावरुन्धते^(२)”—इति । यदि प्रातस्मृवनकाले द्रोणकलशो ‘दीर्येत’
विदीर्णो भवेत्, तदानीं स्तोतारः सामगा विष्णुदेवताकास
शिपिविष्टशब्दयुक्तास्त्रु सुति कुर्युः । ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि ‘यद्’
अङ्गम् ‘अतिरिच्यते’ शास्त्रीयं फलमुल्लङ्घ्य वर्त्तते, ‘तद्’ अङ्गं
शिपिविष्टगुणविशिष्ट विष्णुमभिलक्ष्यातिरिक्तं भवति । “पगावः
शिपिः”—इतिश्रुत्यन्तराच्छिपिशब्दः पशुवाची^३; तेषु स्वामित्वेन

प्रविष्ट 'शिपिविष्ट' * । 'तत्' च अतिरिक्तमङ्ग शिपिविष्टो विष्णु-
रेव, तत्स्वामिकत्वात् । ततो वैष्णवीषु स्तुतौ सत्याम् अतिरिक्त-
स्वामिन्येव विष्णौ अतिरिक्त स्थापयति । अपि च अतिरिक्तस्वामिनेव
विष्णुना 'अतिरिक्तम्' अथवाशास्त्रमङ्गम् 'आप्ता' शास्त्रीय कृत्वा
सत्रफल लभते ॥

अथ द्वितीयद्वितीयसवनयोर्विशेष विधत्ते—'यदि मध्यन्दिने
दीर्यत वषट्कारनिधनः साम कुर्युर्वषट्कारो वे यज्ञस्य प्रतिष्ठा, प्रति-
ष्ठामेवैनद् गमयन्ति, यदि द्वितीयसवन एतदेव^(६)—इति । द्वितीय-
द्वितीयसवनयोर्द्वेष्टाणकलशे विदीर्णे सति वषट्कारनिधन साम 'कुर्यु'
मातथ्यम् । 'निधन' साम पञ्चमो भाग, वषट्-शब्दो 'निधन' सामो
भक्तिविशेषो यस्य साम, तदिदं 'वषट्कारनिधनम्' । वषट्कारो हि
हवि प्रदानसाधनत्वाद् यज्ञस्य समाप्तिस्थानम्, तद्युक्तसामगानेनैव
प्रतिष्ठामेव 'एतत्' सत्र 'गमयन्ति' अवैकल्येन समापयन्ति । यदि
द्वितीयसवने कलशो भिद्येत, तदाप्येतदेव । अत्र यत् साम, तस्य
'एतदेव' वषट्कारनिधनमेव साम कुर्युः † ॥ ५ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

* यास्ककृत निर्वचनान्तु निरु० ४ २ २, ३ खण्डयोर्मध्यम् ।

† तद्युक्तसामेत्यादिकुर्युरित्यन्तस्य स्थाने ग पुस्तके त्वेय पाठ प्रदृश्यते—
'तद्युक्तसामगानेन 'एतत्' विक्तलमङ्गं सम्पूर्तिं प्रापयन्ति । तस्मात् द्वितीय
सवनेऽपि कलशविदारणे सति 'एतदेव' साम मातथ्यम्—इति ।

पडुहैर्मासान्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्ति पडुहैर्हि मासान्सम्पश्य^(१) न्यर्द्धमासैर्मासान्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्त्यर्द्धमासैर्हि मासान्सम्पश्य^(२) न्यमावास्याया मासान्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्त्यमावास्याया हि मासान्सम्पश्यन्ति^(३) पौर्णमास्या मासान्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्सम्पश्यन्ति^(४) यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा स सिञ्चति यः पूर्णादुदचति (१)

प्राणमस्मिन्तस दधाति यत् पौर्णमास्या मासान्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तत् प्राणं दधति तदनु सञ्चिणः प्राणन्ति^(५) यदहर्नात्सृजेयुर्यथा दतिरुपनद्धो विपतत्येव संवत्सरो वि पतेदार्त्तिमार्च्छेयुर्यत् पौर्णमास्या मासान्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तदुदानं दधति तदनु सञ्चिण उत (२)

अनन्ति नार्त्तिमार्च्छन्ति^(६) पूर्णमासे वै देवानां सुतो यत् पौर्णमास्या मासान्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्ति देवानामेव तद्यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति^(७) वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत् पडुहसन्ततः सन्तमथाहुरुत्सृजन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते प्रजापतिः सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञः सन्तन्वन्ति^(८) यन्ति वा एते सर्वनाद् येऽहः (३)

उत्सृजन्ति तुरीयं खलु वा एतत् सवनं यत्सान्नाय्यं
 यत्सान्नाय्यं भवति तेनैव सवनान्न यन्ति^(९) समुपहृत्य
 भक्षयन्त्येतत् सौमपीया ह्येतर्हि^(१०) यथायतनं वा एते-
 पाः सवनभार्जो देवता गच्छन्ति येऽहंरुत्सृजन्त्यनु सवनं
 पुरोडाशान्निर्वपन्ति यथायतनादेव सवनभार्जो देवता
 अव रुन्धते^(११) ऽष्टाकपालान् प्रातस्सवनं एकादशकपा-
 लान् माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालाः स्तृतीयसवने
 छन्दाः स्येवात्मा (४)

अव रुन्धते^(१२) वैश्वदेवं चरुं तृतीयसवने निर्वपन्ति
 वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तेनैव तृतीयसवनान्न यन्ति^(१३)
 ॥ ६ ॥

उदच^(१४)त्युदह^(१५)रात्रा^(१६) पञ्चदश च ॥ ६ ॥

पञ्चमेऽनुवाके गवामयनप्रसङ्गेन सचविषये मात्सर्यविशेषोऽभि-
 हितः ; अथ षष्ठे गवामयनस्य गुणविकाररूप उत्सर्गोऽभिधीयते ।
 तदेतद् विधत्ते— “पङ्कहैर्मासान्सम्पाद्याहंरुत्सृजन्ति, पङ्कहैर्मासान्स-
 म्यग्नन्ति^(१)”—इति । येऽभिप्लवपङ्कहाः, तैः पञ्चहत्वा आवृत्तैः एकं
 मासमनुष्ठाय, अनन्तरे मासे प्रथमदिने कर्त्तव्यं ज्योतिराख्यमह-
 रत्सृजेयुः । यदा, चतुर्भिरभिप्रवेरेकेन पृष्ठयेन च मासं समाप्तोत्तर-

महर्तुस्त्रष्टयम् । यस्मात्सोकेऽपि पञ्चभिः षड्विंशतिदिनानि गण-
यित्वा सावनमासोऽयमिति निश्चिन्वन्ति ॥

पदान्तरं विधत्ते *— “अर्द्धमासैर्मासान्त्सम्पाद्याहर्तुजन्मर्द्धमासै-
र्हि मासान्त्सम्पश्यन्ति^(१)”—इति । पूर्वस्मिन् पक्षे प्रायणीयारम्भणी-
यावहर्विंशेऽपौ द्वौ परित्यज्य तृतीयदिने षड्विंशत्यारम्भः, तदारभ्य
त्रिंशदिनात्मके सावनमासे गते सति तत ऊर्द्धमहर्तुस्त्रष्टयम् ; इदानीं
प्रायणीयदिनमारभ्य पञ्चदशदिनात्मकाभ्यां द्वाभ्यामर्द्धमासाभ्यामेकं
मासं समाप्य तदनन्तरमाव्यहर्तुस्त्रष्टयम् । लोके हि द्वाभ्यामर्द्ध-
मासाभ्यामेको मासो निष्पद्यत इत्येवमर्द्धमासैरेव मासस्वरूपं नि-
श्चिन्वन्ति । तदिदं पक्षद्वयं सावनमासाभिप्रायम् ॥

अथ चान्द्रमासाभिप्रायेण पक्षद्वयम् ; तत्रैकं पक्षमाह—“अमा-
वास्या मासान्त्सम्पाद्याहर्तुजन्ममावास्या हि मासान्त्सम्पश्यन्ति^(१)”—
इति । चान्द्रममदर्शिनः के चिदमावास्या माससमाप्तिं निश्चि-
न्वते ; अतोऽत्रापि तथैव मासं समाप्य शुक्लप्रतिपदि यदहरनुष्ठेयं
तत् परित्याज्यम् ॥

चान्द्रमसमाश्रित्य पदान्तरमाह—“पौर्णमास्या मासान्त्सम्पा-
द्याहर्तुजन्ति ; पौर्णमास्या हि मासान्त्सम्पश्यन्ति^(१)”—इति । शुक्ल-
प्रतिपदमारभ्यामावास्यान्तस्यान्द्रो मास इत्यतीतः पक्षः ; कृष्णप्रति-
पदमारभ्य पौर्णमास्यान्त इत्ययं च पक्षः ; एतस्मिन् पक्षे कृष्णप्रतिपदि
यदहः प्राप्तं, तदुत्सृज्यम् ॥

एतमेव पक्षं प्रशंसति—“यो वै पूर्णं आमिञ्चति, परा म

* “पदान्तरमाह”—इति ग ।

मिञ्चति, यः पूर्णादुदचति, प्राणमस्मिन्स दधाति; यत्पौर्णमास्या
मासान्त्सम्पाद्याहस्तृजन्ति, संवत्सरायैव तत् प्राणं दधति, तदनु
सचिणः प्राणन्ति^(१)—इति । लोके हि 'यः' कोऽपि पुरुषो
घतचौरादिना 'पूर्णे' पात्रे पुनरप्युपरि तद्रव्यमाभिञ्चति, 'सः' भूमौ
पातयित्वा तद्रव्यं विनाशयति । 'यः' तु बुद्धिमान् 'पूर्णात्' पात्रात्
'उदचति' स्वल्पमुद्धरति, 'सः' 'अस्मिन्' पात्रे प्राणरूपं वायुं
'दधाति'; सति ह्यवकाशे वायुः सञ्चरति । एवं सति यदि
यजमानास्तत्तत्पौर्णमास्या तं तं भासं पूरयित्वा कृष्णप्रतिपदि
कर्त्तव्यमहस्तृजेयुः, तदानीं संवत्सरसचरूपपुरुषार्थं प्राणवायुं तस्मिन्
दिने स्थापयन्ति । 'तत्' संवत्सरप्राणस्थापनमनु 'सचिण' यजमाना
अपि श्वासनिरोधाभावेन जीवन्ति ॥

अथ व्यतिरेकमुखेनेतमेव पक्षं प्रशंसति— "यदहर्नोत्सृजेयुर्यथा
दृतिरूपनद्धो विपतत्येव संवत्सरो विपतेदार्त्तिमार्च्छेयुर्यत्पौर्णमास्या
मासान्त्सम्पाद्याहस्तृजन्ति, संवत्सरायैव तदुदानं दधति, तदनु
सचिण उदनन्ति, नार्त्तिमार्च्छन्ति^(१)—इति । उक्तन्यायेनाहन्य-
नुत्सृष्टे सत्युदकपूर्णे दृतिर्दृढं बध्यमानोऽपि यथा द्वैधीभावेन नश्यति,
एवं संवत्सरात्मकः क्रतुर्विनश्येत्, यजमानाश्च मरणं प्राप्नुयुः ;
तत्परिहारार्थमहनुत्सृष्टे सति, तेनोत्सर्गेण संवत्सरसचस्य अविना-
शार्थं प्राणसञ्चारस्थानीयमुदानं सम्पादयन्ति । तत्सम्पादनमनु सचि-
णोऽपि 'उदनन्ति' उच्छ्वसन्ति, ततो नार्त्तिं गच्छन्ति ॥

पुनः प्रकारान्तरेणैतमेव पक्षं प्रशंसति— "पूर्वमासे वै देवानां
सुतो यत्पौर्णमास्या मासान्त्सम्पाद्याहस्तृजन्ति, देवानामेव तद्

यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति^(७)—इति । पौर्णमास्यामेव प्रकृतौ देवानां सम्बन्धी सोमोऽभिपुतो भवति, अतः पौर्णमास्यां मासं पूरयित्वा पद्यादहस्तुर्गं सति देवानां सम्बन्धिना तेन पूर्वयागेन संयोजयितुमिमं यज्ञं यजमानाः प्रत्यवरोहन्ति ॥

यस्मिन् दिने कर्त्तव्यमहस्तुज्यते, तस्मिन् दिने कर्त्तव्यमन्यद् विधत्ते—“वि वा एतद्यज्ञं क्षिन्दन्ति, यत् षडहमन्तः सन्तमयाहस्तुजन्ति ; प्राजापत्यं षण्णमालभन्ते, प्रजापतिः सर्वा देवता, देवताभिरेव यज्ञः सन्तन्वन्ति^(८)”—इति । षडहैरभिप्रवष्टयष्टपैः सातत्येन वर्त्तमानं यज्ञमुपेत्य यद्यहस्तुजेयुः, एतेन यज्ञं विश्चिन्दन्येव ; तत्परिहाराय प्राजापत्यं षण्णमालभेरन् ; प्रजापतिश्च सष्टृत्वात् सर्वदेवतात्मकः, अतो देवताभिरेव यज्ञं मन्ततं कुर्वन्ति ॥

अथ तत्र कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते—“यन्ति वा एते सवनाद् येऽहस्तुजन्ति ; तुरीयं खलु वा एतत् सवनं, यत् साध्नाय्यं ; यत् साध्नाय्यं भवति, तेनैव सवनाच्च यन्ति^(९)”—इति । ‘ये’ यजमानाः अहस्तुजन्ति, ते सवनादपगच्छन्ति ; प्रातःसुवनादेरनुष्ठानाभावात् । तत्र क उपाय इति, तदुच्यते—यत् साध्नाय्यमस्ति, तत् प्रातःसुवनादिभ्यस्त्रिभ्यो व्यतिरिक्त्यतुर्यस्थानीयः ; अतः साध्नाय्येऽनुष्ठिते सवनाद्यापगच्छन्ति ॥

तद्य साध्नाय्यग्रेष्वस्य सोमवदुपाङ्गानपूर्वकं भक्षणं विधत्ते—“ममुपह्वय भक्षयन्त्येतत्सोमपीया छेतर्हि^(१०)”—इति । उत्सृष्टेऽङ्गि मुख्यसोमाभावादेतस्मिन् काले यजमानाः ‘एतत्सोमपीयाः’ एतदेव

सान्नाय्यशेषभक्षणं सोमपीथः सोमपानं येषां ते तादृशाः । तस्मात्
सोमवत् परस्परमभिज्ञाय भक्षयेयुः ॥

पुनरपि कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते—“यथायतनं वा एतेषां सवन-
भाजो देवता गच्छन्ति, येऽहस्तृजन्मनुसवनं पुरोडाशान्निर्वपन्ति,
यथायतनादेव सवनभाजो देवता अव रुन्धते^(११)”—इति । ‘ये’
यजमाना अहस्तृजन्ति, एतेषां सम्बन्धिन्यः सवनभाजो देवताः
सवनाभावान्निराशाः सत्यः स्वस्वस्थान गच्छन्ति । अतस्तस्मा भूदिति
तत्तत्सवनस्थाने पुरोडाशान् निर्वपेयुः । तेन तत्तत्स्थानात् तास्ताः
देवताः प्राप्नुवन्ति ॥

तेषु पुरोडाशेषु विशेषं विधत्ते—“अष्टाकपालान् प्रातस्सवन
एकादशकपालान् माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालांस्तृतीयसवने
ऊन्दांस्त्रेवास्याव रुन्धते^(१२)”—इति । अष्टत्वादिसङ्ख्यासाम्याद् गाय-
त्र्यादिच्छन्दःप्राप्तिः ॥

पुनरपि कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते—“वैश्वदेव चहं तृतीयसवने
निर्वपन्ति, वैश्वदेवं वै तृतीयसवन, तेनेव तृतीयसवनाच्च यन्ति^(१३)”
—इति । तृतीयसवनस्य वैश्वदेवत्वमन्यत्र समान्नातम्—“यदसूनां
प्रातस्सवनं, रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनं, विश्वेषां देवानां तृतीयसव-
नम्”—इति । अतो वैश्वदेवचरुणा तृतीयसवनान्नापगच्छन्ति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

उत्सृज्यां३ नोत्सृज्यामिति मीमांसन्ते ब्रह्म-
वादिनस्तद्वाहुत्सृज्यमेवे^(१)त्यमावास्यायाञ्च पौर्णमा-
स्याञ्चोत्सृज्यमित्याहुरेते हि यज्ञं वहत इति^(२) ते
त्वाव* नोत्सृज्ये इत्याहुये अवान्तरं यज्ञं भेजाते इति^(३)
या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्यमित्याहुरेप वै मासो
विशर इति^(४) नादिष्टम् (१)

उत्सृजेयु^(५)र्यदादिष्टमुत्सृजेयुर्यादृशे पुनः पर्याप्तावे
मध्ये पडहस्य सम्पद्येत पडहैर्मासान्सम्पाद्य यत् सप्तम-
महस्तस्मिन्नुत्सृजेयु^(६)स्तदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेयुरेन्द्रं दधीन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमे-
कादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं^(७)मग्नेर्वै वसुमतः
प्रातस्सवनं यदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
र्वपन्ति देवता मेव तद्वागिनीं कुर्वन्ति (२)

सवनमष्टाभिरुप यन्ति^(८) यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव
तद्वागधेयान्न चावयन्तीन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यन्दि-
नः सवनं यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपन्ति देवतामेव तद्वागिनीं कुर्वन्ति सवनमेका-
दशभिरुप यन्ति^(९) विश्वेषां वै देवानामृभुमतां तृतीय-
सवनं यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता एव
तद्वागिनीः कुर्वन्ति सवनं द्वादशभिः (३)

उप यन्ति^(११) प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो वै
 प्रजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गाया^(१२) भिवर्त्त इतः पण्मासो
 ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्त्तो ब्रह्मणैव तत् सुवर्ग
 लोकमभिवर्त्तयन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव ह्येतः सुवर्गो
 लोक^(१३) इन्द्र क्रतु न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा
 शिष्टा नो* अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिर-
 शीमहीति (४)

अमुत आयताः पण्मासो ब्रह्मसामं भवत्ययं वै
 लोको ज्योतिः प्रजा ज्योतिरिममेव तल्लोकं पश्यन्तो-
 ऽभिवदन्त आ यन्ति^(१४) ॥ ७ ॥

आदिष्टं^(१५) कुर्वन्ति^(१६) द्वादशभि रिति^(१७) विह-
 शतिश्च ॥ ७ ॥

पठेऽनुवाकेऽहस्तर्ग उक्त सप्तमे तत्रैव विगेषोऽभिधीयते ।
 तत्र निर्णयाय कञ्चिद् विचार दर्शयति—“उत्सृज्या इ नोत्सृज्या इ-
 मिति मौमाऽमन्ते ब्रह्मवादिनस्तद्वाङ्मसृज्यमेवेति^(१)”—इति । उत्सर्ग-
 पक्षे यज्ञविच्छेद , अतुत्सर्गपक्षे श्वासनिरोध इति दोषद्वय मनसि
 निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । मुतिर्विचारार्था । तत्राभिज्ञा
 प्राजापत्यपश्चादिभिर्विच्छेदस्य समाधातु शक्यत्वात् श्वासनिरोधपरि-
 हारायोत्सर्जनपक्षमेवात्र निश्चितवन्त ॥

तमेव दिनविशेषं दर्शयति— “अमावास्यायाश्च पौर्णमास्याश्चो-
त्सृज्यमित्याहुरेते हि यज्ञं वहत इति^(१)”—इति । एतयोरमावास्या-
पौर्णमासोर्यज्ञवाहित्वं प्रसिद्धम् । तथा चान्यत्र स्पष्टमाधायते—
“ते अब्रूतां वरं वृणावहा आवं देवानां भागधे अमाव”—इति * ।
अतस्तयोस्तिथ्योः यदहः प्राप्तं, तदुत्सृज्यमित्येषां निर्णयः ॥

अथान्येषां पक्षमाह— “ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुर्ये अवान्तरं
यज्ञं भेजाते इति^(२)”—इति । ‘ये’ पौर्णमास्यमावास्थे अवान्तरं यज्ञं
भेजाते, ते सर्वथैव नोत्सृज्ये । न केवलमेते प्रकृतिरूपं दर्शपूर्णमास-
कर्मेव निष्पादयतः, किन्त्वयनादिगतमवान्तरं कर्मापि; तस्मात्
तयोदत्सर्गो न युक्त इति ॥

तर्हि कस्मिन् दिनेऽहस्तर्गं इत्याशङ्क्य, तेषां वचनं दर्शयति—
“या प्रथमा व्यष्टका, तस्यामुत्सृज्यमित्याहुरेष वै मासो विशर
इति^(३)”—इति । ‘व्यष्टका’-शब्देनछणप्रतिपदुच्यते; राजसूयप्रकरणे
व्युष्टिद्विरात्रे पौर्णमास्या सह निर्देशात् । तथा चाम्नायते—“पौर्ण-
मास्यां पूर्वमहर्भवति, व्यष्टकायामुत्तरम्”—इति (त्रा० १. पृ. १०. ९.) ।
तस्यां व्यष्टकायां यत् प्राप्तमहस्तदुत्सृज्यम् । एष दिनविशेषो
‘विशरः’ विशीषो मासः; पौर्णमास्यामेव पूर्वमासस्य समाप्तत्वात् ।
अतो मासविच्छेदाभावाच्च युक्त उत्सर्गः । तस्यास्तु व्यष्टकायाः
प्राथम्यं छणप्रतिपदादित्वादुपपद्यते ॥

कचिदुत्सर्गमपवदति— “नादिष्टमुत्सृजेयुः^(४)”—इति । विषुवान्
महाप्रतमिति नामग्रहणपुरस्सरं विशेषाकारेण यदुच्यते, . तत्

‘आदिष्ट’, तत् नोत्सृष्टव्यम्, यत्तु षडहादिद्वारा सामान्यतः प्राप्तं, तदेवोत्सृष्टव्यम् ॥

यद्दानुत्सर्गपक्षम् “एष वै मास”-इत्यादिना स्वीकरोति । यो-
ऽयमुत्सर्गः, स एष विशरो मासो भवति । अहस्तुर्गं मति मास-
सम्पूर्त्तरभावान्नामस्य विशीर्णत्वम् । ‘इति’-शब्दो हेत्वर्थः,— यस्मात्
मासवैक्यं प्राप्नोति, तस्मात् ‘आदिष्ट’ शास्त्रेणोपदिष्टमहरेकमपि
नोत्सृजेयुरिति पचान्तरस्वीकारः । अत एव सूचकारः पचदयस्वी-
कारमुपन्यस्योत्सर्गपक्षेऽनुष्ठेयविशेषमुदाजहार “उत्सृज्यां नोत्सृज्यां
मित्युक्तं, यद्यहान्युत्सृजेयुः प्रथमं पृष्ठं सस्याप्य”-इत्यादिना ॥

तमिमं विशेषं वक्तुमचाप्युत्सर्गं पाचिकं पुनर्विशदयति— “यदा-
दिष्टमुत्सृजेयुर्यादृशे पुनः पर्याप्तावे मध्ये षडहस्य सम्पद्यते, षडहै-
र्मासान्त्वम्याद्य यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुः^(१)”-इति । यदि शा-
स्त्रोपदिष्टस्याप्युत्सर्गापेक्षा, तदानीमपि ‘यादृशे’ यादृशमहर्ज्योति-
रादिकं पुनः पुनः पर्यावर्त्तमाने षडहस्य मध्ये सम्पद्यते, तादृश-
मेवोत्सृजेत्, न तु प्रतिपदोक्त विषुवदादिकमित्यध्याहरणीयम् ।
तस्मादभिप्रायपृष्ठ्याख्यैः षडहैर्मासं पूरयित्वा, पृष्ठ्यषडहादूर्द्धभावि
यत् सप्तममहस्तस्मिन्नहनि प्राप्तं ज्योतिर्यागमुत्सृजेत् ॥

इत्यमुत्सर्गं विशदीकृत्य तदानुष्ठेयविशेषं विशदयति— “तदग्नये
वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयुरैन्द्र दधीन्द्राय महत्त्वते पुरो-
डाशमेकादशकपालं वैश्वदेवे द्वादशकपालम्^(२)”-इति । ‘तत्’
तस्मिन्नुत्सर्गदिने चत्वारि हवोषि निर्वपेयुः ॥

तच्च प्रथमं हवि प्रशंसति— “अग्नेर्वै वसुमतः प्रातस्तुवन, यदग्नये

वसुमते पुरोडागमष्टाकपाल निर्वपन्ति, देवतामेव तद्भागिनी कुर्वन्ति, सवनमष्टाभिरुप यन्ति^(८)”-इति । ‘देवता’ वसुमतमग्निम्, कपालगताष्टवस्र्वाया गायत्रीद्वारा सवनप्राप्ति ॥

द्वितीयं हवि प्रशंसति—“यदैन्द्र दधि भवतीन्द्रमेव तद्भाग-
धेयान्न प्यावयन्ति^(९)”-इति ॥

अथ तृतीय हवि प्रशंसति—“इन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यन्दिनः सवनम्, यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडागमेकादशकपाल निर्वपन्ति, देव-
तामेव तद्भागिनी कुर्वन्ति, सवनमेकादशभिरुप यन्ति^(१०)”-इति ।
यथा वसुमानग्निं प्रातस्सवनस्य स्वामी, तथा मरुत्वानिन्द्रो माध्य-
न्दिनस्य सवनस्य स्वामी । वसुमतोऽग्नेस्तत्स्वामित्वं श्रुत्यन्तरक्षयादव-
गन्तव्यम्—“तः स्रुतं देवतास्तेषां व्यष्टिस्त,—अग्निं प्रातस्सवन-
मिन्द्रो माध्यन्दिनः सवनम्, विश्वेदेवासृतीयसवनम्”-इत्येका श्रुतिः,
“यद् वसूनां प्रातस्सवनम्”-इत्यपरा श्रुतिः* । यस्मिन्निन्द्रो माध्यन्दिन-
सवनस्वामी, स तु मरुत्वान्, “इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्”-
इति-श्रुत्यन्तरात् (ऋ० सं० २. ५१. ७) । तच्चाग्नेर्यथा प्रथमेन हविषा
भागित्वम्, एवमिन्द्रस्याप्यनेन हविषा भागित्वम् । कपालगतैकादश-
वस्र्वाया चिष्टवृद्धाया सवनप्राप्ति ॥

अथ चतुर्थं हवि प्रशंसति—“विश्वेषा वै देवानामृभुमता”
तृतीयसवनम्, यद् वैश्वदेव द्वादशकपाल निर्वपन्ति, देवता एव
तद्भागिनी कुर्वन्ति, सवनं द्वादशभिरुप यन्ति^(११)”-इति । विश्वेषा
देवानां तृतीयसवनस्वामित्वं पुरोदाक्षतम् । ऋभुमत्त्वमपृभूणा

* ऐ० ब्रा० २. २. २, निरु० ७. ३. १, ३, ४ ।

तृतीयमवनदेवतात्वादवगन्तव्यम् । तच्च तृतीयमवनस्य “अभुमतो विभुमतः”—इत्यादिमन्त्रादवगम्यते । तास्य देवता अनेन हविषा भागिन्यः । कपालगतद्वादशमह्यया जगतीद्वारा मवनप्राप्तिः ॥

अथ पूर्वानुवाकोक्तं प्राजापत्यं प्रशंसति—“प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते; यज्ञो वै प्राजापतिर्यज्ञस्याननुमर्गाय^(१९)”—इति । यज्ञस्य प्राजापतिसृष्टत्वात् तद्रूपत्वम् । ‘अननुमर्गः’ अपरित्यागः; उ-सृष्टे-ऽप्यहनि प्राजापत्येन यज्ञोऽपरित्यक्तो भवति ॥

अथ पूर्वस्मिन् पचसि ब्रह्मसाम विधत्ते—“अभिवर्त्त इतः पण्णामो ब्रह्मसामं भवति, ब्रह्म वा अभिवर्त्तो ब्रह्मणैव तत्सुवर्गं लोकमभिवर्त्तयन्तो यन्ति; प्रतिकूलमिव ह्येतः सुवर्गो लोकः^(१९)”—इति । गवामयनविकृतित्वाद्स्थाप्युत्सर्गिणामयनस्य द्वे पचमी । तत्र प्रथमेन पचसा स्वर्गप्राप्तिः; द्वितीयेन पचसा पुनर्भूलोकप्राप्तिः । एवं व्यवस्थायां सत्याम् ‘इतः’ भूलोकाभिर्गत्य स्वर्गं गच्छतां यज-मानानामानुकूल्येन पूर्वं पचसि पडपि मासान् नैरन्तर्येण प्रति-दिनमभिवर्त्ताण्यं ब्रह्मसामं भवेत्* । तथा सत्यभिवर्त्तमाग्नौ ब्रह्मरूप-त्वाद् ब्रह्मसामर्थ्येन च स्वर्गाभिमुख्यं गच्छन्तः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथोत्तरस्मिन् पचस्यन्यद् ब्रह्मसाम विधत्ते—“इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा । शिवा नो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा

* “तं वो दस्म मृतीयहम्”—इत्यत्र (छ० ध्या० १. १. ५. ४.) योना-
वृत्पन्न मभिवर्त्तं ह्यन्दोगानाम्, तदेव तैत्तिरीयाया मभिवर्त्तमिति । तस्य
साम गी० गा० ६. १. १४ । तदेव ह्ये गीतं स्तोत्रं भवति । तत्तृचं सृक्तं
उ० ध्या० १. १. १६ । तत्र गीतं साम तु उ० गा० ६. २. १४ दृश्यम् ।

ज्योतिरग्रीमहीत्यमुत आयताऽ५ पण्मासो ब्रह्मसामं भवत्ययं वै
 लोको ज्योतिः, प्रजा ज्योतिरिममेव तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवदन्त आ-
 यन्ति^(१४)—इति । ‘अमुतः’ स्वर्गलोकात् ‘आयतां’ भूलोकं प्रत्या-
 गच्छतां यजमानानामानुकृत्येनोत्तरस्मिन् पक्षि पडपि मासान्
 नैरन्तर्येण प्रतिदिनम् “इन्द्र क्रतुं न आ भर”—इत्यस्मामृचि* यदुत्पन्नं,
 तद् ब्रह्मसाम भवेत् । तस्या ऋचोऽयमर्थः । हे इन्द्र ! ‘नः’ अस्म-
 दर्थमिमं क्रतुमा हर । तत्र दृष्टान्तः । यथा लोके पिता पुत्रेभ्यो
 भागमाहृत्य प्रयच्छति, तदन् । हे ‘पुरुषत’ इन्द्र । ‘अस्मिन्’ अनु-
 ष्ठीयमाने ‘यामनि’ क्रतुविशेषरूपे नियमे ‘अचि’ हितोपदेशं कुरु ।
 वयं त्वत्प्रसादात् ‘जीवाः’ जीवन्तो ‘ज्योतिः’ प्रकाशरूप मनुष्य-
 लोकम् ‘अग्रीमहि’ प्राप्नुयामेति । अस्मामृचि ज्योतिःशब्देन भू-
 लोकस्तत्रत्याः प्रजाश्च विवक्षिताः । तथा सत्येतदीयसामप्रयोगेण
 ‘इमं’ भूलोकं ज्योतिषा पश्यन्तः प्राप्नुयामेति वाचा वदन्तद्याग-
 च्छन्ति ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

* ऋ० स० ७ ३२. २६=छ० व्या० ३. २ २. ७ । तयोस्मयोरेव
 संहितयो ‘अचि लो’—इति पाठ ।

१ तस्या मृचि बह्वनि सामानि गीयन्ते, तत्र यद् विकीर्णं नाम, तदेव
 ब्रह्म साम (ता० ब्रा० ४ ६ १५) । तच्च ऊह्य० गा० २. १ १७ द्रष्टव्यम् ।

देवानां वा अन्तं जग्मुर्पामिन्द्रियं वीर्यमपाक्राम-
 तत्क्रोशेनावारुन्धत् तत्क्रोशस्य क्रोशत्वं यत्क्रोशेन
 चात्वालुस्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यैवान्तं गृत्वेन्द्रियं वीर्यमव-
 रुन्धते^(१) सचस्यर्द्धाहवनीयस्यान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवोप-
 द्रष्टारं कृत्वर्द्धिमुप यन्ति^(२) प्रजापतेर्हृदयेन हविर्द्धाने-
 ऽन्तः* स्तुवन्ति प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति^(३) श्लोकेन पुर-
 स्तात् सदसः (१)

स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद्यज्ञस्यैवान्तं गृत्वा श्लोकभाजो
 भवन्ति^(४) नवभिरध्वर्युरुज्ञायति नव वै पुरुषे प्राणाः
 प्राणानेव यजमानेषु दधाति^(५) सर्वा ऐन्द्रिया भवन्ति
 प्राणेष्वेवेन्द्रियं दधत्यप्रतिहृताभिरुज्ञायति तस्मात्
 पुरुषः सर्वाण्यन्यानि शीर्ष्णोऽज्ञानि प्रत्यचति शिर एव
 न^(६) पञ्चदश रथन्तरं भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्त-
 दशम (२)

बृहदुन्नाद्यस्यावरुद्धा अथो प्रैव तेन जायन्त^(७) एक-
 विंशं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै^(८) पत्न्य उप गायन्ति
 मिथुनत्वाय प्रजात्यै^(९) प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत् सो-
 ऽकामयत्तासामृह राज्यं परीयामिति तासां राज-
 नेनेव राज्यं पर्यैतद्राजनस्य राजनत्वं यद्राजनं भवति

* निर्विसर्गपाठ क ख पुस्तकयोः । एव मिहोत्तरवापि ।

प्रजानामेव तद्यजमाना राज्यं परि यन्ति^(१) पञ्च-
विंशं भवति प्रजापतेः (३)

आस्यै^(१) पञ्चभिस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि-
जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोकमेवाभि जयन्ति
दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्ना-
द्यमव रुन्धते^(१) पञ्चधा विन्निपद्य स्तुवन्ति पञ्च दिशो
दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्येकैक्यास्तुतया समा यन्ति
दिग्भ्य एवान्नाद्यं सम्मरन्ति^(१) ताभिरुह्नातोद्गायति
दिग्भ्य एवान्नाद्यम् (४)

सम्पृथ्य तेज आत्मन् दधते तस्मादेकः प्राणः
सर्वाण्यङ्गान्यवत्ययो यथा सुपर्ण उत्पतिष्यञ्चिरं उत्तमं
कुरुत एवमेव तद्यजमानाः प्रजानामुत्तमा भवन्त्या-
सन्दौर्मुह्नाता रोहन्ति साम्राज्यमेव गच्छन्ति स्नेहः
होता नाकस्यैव पृष्ठः रोहन्ति कूर्चवध्वर्युर्व्रधस्यैव
विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं
प्रति (५)

तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानाः कुर्वन्ते
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^(१) ॥ ८ ॥

सदसः^(१) सप्तदशं^(१) प्रजापते^(१) रुन्नाद्यं^(१) प्रत्ये^(१)
कादश च ॥ ८ ॥

उत्सर्गिणामयनं सप्तमे मीमांसया निर्णीतम् ; तावता विकृतिं समाप्याथ प्रकृतावेव गवामयने यन्महाप्रतमस्ति, तस्मिन्ननेनानुवाक-चयेण विशेषाः केचिदुच्यन्ते । तत्रास्मिन्नष्टमे सामविशेषाः केचिदुच्यन्ते ॥

प्रथमं तावत् क्रोशाख्यं साम विधत्ते—“देवानां वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रियं वीर्यमपाक्रमत्, तत्क्रोशेनावारुन्धत, तत्क्रोशस्य क्रोश-त्वं ; यत्क्रोशेन चात्वासस्यान्ते सुवन्ति, यज्ञस्यैवान्तं गत्वेन्द्रियं वीर्यमव-रुन्धते^(१)”—इति । पुरा कदाचिद् देवानां मवसमाप्तिं प्राप्तवता-मिन्द्रियं तत्सामर्थ्यञ्चापक्रान्तम्, तच्च देवाः क्रोशाख्येन साम्ना पुनः प्राप्तवन्तः । ‘क्रुश आक्राने’-इत्यस्माद्धातोस्तत्पन्नः क्रोशशब्दः आक्रानभाधनमाचष्टे । तस्मादपगतवीर्यस्याक्रानभाधनत्वादेतस्य साम्नः क्रोश इति नामधेयम् । तेन क्रोशाख्येन साम्ना चात्वाससमीपे स्तुतिं कुर्युः । तेन यज्ञसमाप्तिं प्राप्येन्द्रियमामर्थ्यं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ सचस्यर्द्धिनामकं सामान्तरं विधत्ते—“सचस्यर्द्धाहवनीय-स्यान्ते सुवन्त्यग्निमेवोषद्रष्टारं कृत्वर्द्धिमुप यन्ति^(२)”—इति । यत् सचस्यर्द्धिनामकं साम^१, तेनाहवनीयसमीपे स्तुतिं कुर्युः । तथा

* “इन्द्र सुतेषु सोमेषु”—इति (छ० व्या० ४. २. ५. १) योनावुत्पन्नम्, जे० गा० १०. १. २४ साम क्रोशम् । तत्र मानम्—व्या० मा० २. १३ । तदेव “प्राया शिशुर्मन्त्रीनाम्”—इति (उ० व्या० ३. २. १८. १.) एषे विहितं स्तोत्रोपमम् । तच्च उ० गा० ३. १. १२ । “क्रोशं भवति”—इत्यादिकं तदि-धायकं ब्राह्मणम् (ता० मा० १३. ५) ।

† सचु स्तोत्रादितम्, छा० गा० ४. १. ४ । तत्र मानम्—छा० मा० २. २ । तदिधायकम्—ता० मा० ५. ४. ० ।

सत्यग्निमेव तु ते साविणं कृत्वा समृद्धिमेव प्राप्नुवन्ति ॥

सामान्तरं विधत्ते—“प्रजापतेर्हृदयेन हविर्द्धानिऽन्तः सुवन्ति; प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति^(१)”—इति । प्रजापतेर्हृदयमिति कस्यचित् साम्नो नामधेयम्* । तेन हविर्द्धानिऽन्तः स्थित्वा स्तुतिं कुर्युः । तेन च स्तोत्रेणस्य प्रजापतेः प्रीतिं गच्छन्ति ॥

अन्यत् सामद्वयं विधत्ते—“श्लोकेन पुरस्तात् सदसः सुवन्यनु-
श्लोकेन पश्चाद्; यज्ञस्येवान्तं गत्वा श्लोकभाजो भवन्ति^(२)”—इति ।
श्लोकानुश्लोकशब्दौ सामविशेषनामनीं । ताभ्यां सदस उभयतः स्तुतिं
कुर्युः । तेन च यज्ञममाप्तिं प्राप्य कौर्त्तिभाजो भवन्ति ॥

तत्रानुश्लोके किञ्चिद्विशेषं विधत्ते—“नवभिरध्वर्युर्दधायति; नव
वै पुरुषे प्राणाः, प्राणानेव यजमानेषु दधाति^(३)”—इति । अस्य
साम्न आधारभूता स्तोत्रिया षष्ठो नवसह्याकाः†, गानकर्त्ता
चाध्वर्युर्न षड्भाता‡ । पुरुषशरीरे नवच्छिद्रवर्त्तित्वेन प्राणानां नव-
सह्याकत्वात् तान् सर्वान् यजमानेषु स्थापयति ॥

तासृच्च कश्चिद्विशेषं विधत्ते—“सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति; प्राणेष्वे-

* तच्च स्तोमाश्रितम्, व्या० गा० ५. २. १५ । तत्र मानम्—व्या० ब्रा० २. २ । तद्विधायकम्—ता० ब्रा० ५. ४. ४ ।

† इ० व्या० ५. २. १. ५, ६ ऋधोरुत्पन्ने, जे० गा० १२. १. १, २ ।
तत्र मानम्—व्या० ब्रा० २. १६ । अथयोर्विधायकं ब्राह्मणम्—ता० ५. ४. १ ।

‡ “अध्वर्युं शिरसोद्गायेत्”—इत्यादि ता० ब्रा० ५. ६. २ अष्टमम् ।

§ “अथो खत्वाहुः कथं मध्वर्युर्वधृषस्य साम गायेत्”—इत्यादि ताण्ड्य-
यस्य इह पर्यालोच्य (५. ६. ६, ७.) ।

वेन्द्रिय दधति^(१) -इति । इन्द्रो देवता यामां ता 'ऐन्द्रिय' ।
तथाविधा एव नवसङ्ख्याका सर्वा अपि कार्या । तेन प्राणेषु सामर्थ्यं
स्थापयन्ति ॥

तासूचु प्रतिहारभाग निषेधति— “अप्रतिक्षताभिरुद्गायति
तस्मात् पुरुष सर्वाण्यन्यानि गौष्णोऽङ्गानि प्रत्यचति, शिर एव न^(२)”
-इति । अचि गौयमानस्य साद्य पञ्च भागा,— हिङ्कारप्रस्तावो-
द्गीथप्रतिहारनिधनाख्या * । तेषु प्रतिहारभाग वर्जयित्वा, तद्रहि-
ताभिरेव पूर्वोक्ताभिर्नवभिर्गायेत् । यस्मादत्र प्रतिहारो वर्जित,
तस्मात्तोकेऽपि पुरुष शिरोव्यतिरिक्तानि हस्तपादादीन्यङ्गानि 'प्रत्य-
चति' प्रत्याक्षतानि सङ्कुचितानि करोति शिर एव त्वेक सङ्कुचित
न करोति । न हि हस्तपादवदङ्गुलीवच्च शिर प्रतिक्षतुं शक्यते ।
तस्माच्चिरस्थानौथाध्वर्युगाने प्रतिहारो वर्जनीय ॥

अथ तस्य गानस्याभित स्तोमद्वयविशिष्ट सामद्वय विधत्ते—
“पञ्चदश रथन्तरं भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते, सप्तदश वृहदन्नाद्य-
स्यावरुद्धा अथो प्रैव तेन जायन्ते^(३)”-इति । पञ्चदशस्तोमक रथ-
न्तरां सामैकतो गायेयु । तेन पञ्चदशखेन्द्रेण सहोत्पन्नत्वादिन्द्रिय-
प्राप्तिर्भवति । तथा सप्तदशस्तोमयुक्† वृहदन्त्यतो गायेयु । सप्तदश-
स्यान्नप्रजाहेतुत्वात् तन्प्राप्ति । यथा पक्षिणो द्वौ पक्षौ, एवमेतद्

* पञ्चविधसूत्रे १ १ १ इत्यथम् छान्दोग्यब्राह्मणेऽपि २ २-८ ख० ।

† ता० ब्रा० २ ४ ६ ख० । उच्छगा० १ १ १ ।

‡ ता० ब्रा० २ ७-१३ ख० । उच्छगा० १ १ २ ।

गानद्वयं द्रष्टव्यम् । अत एवान्यचान्नातम्—“पञ्चदशोऽन्य पक्षो भवति, सप्तदशोऽन्य”-इति ॥

अथ स्तोमसामविशेषमृग्विशेषेषु विधत्ते— “एकविंश भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै^(६)”-इति । ‘एकविंश’ स्तोमविशेषः* । भद्रशब्दः सामविशेषस्य नामधेयम् । पादद्वयोपेता चक्षुः ‘द्विपदाः’ । तेन पादद्वित्वेन प्रतिष्ठा भवति ॥

एतस्य भद्रसाम्नः समीपे पक्षीगानं विधत्ते— “पक्षय उप गायन्ति, मिथुनत्वाय प्रजात्यै^(१०)”-इति । यजमानानां याः पक्षयः, ताः सर्वा भद्राख्यसामगानस्य समीपे स्वयमपि गायेयुः । पुरुषाणां पक्षीनाञ्च गानेन मिथुनं पत्न्याः प्रजोत्पत्तिर्भवति ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते— “प्रजापतिः प्रजा असृजत, सोऽका-
मयतासामहः राज्यं परीयामिति, तासां राजनेनैव राज्यं पर्येत,
तद्राजनस्य राजनत्वं, यद्राजन भवति, प्रजानामेव तद्यजमाना राज्यं
परि यन्ति^(११)”-इति । राजनमिति सामविशेषस्य नामधेयम्† ।

* ता० ब्रा० २ १४—१७ ख० ।

† तदपि स्तोमाश्रितम्, व्या० गा० ३ १, २१ । तत्र मानम्—व्या०
ब्रा० ३ १८ । तदेव “इमा नु क भुवना”-इति द्विपदे ळच्चे गीतं भवति
स्तोत्रीयम् । तत्तु उद्ध० गा० १ १ २० । “गीतमस्य भद्रं भवति”-
इत्यादि च तदिधायकं ब्राह्मणम् (ता० ब्रा० १५, १२ ई०) ।

‡ “इन्द्र नरो नेमधिता”-इति (छ० व्या० ४ १ ३ ६) योनावृत्त-
मम्, व्या० गा० ४ २ १६ । व्या० ब्रा० ३ २३ । तदेव साम “तदिदास”-
इति (उ० व्या० ६ ३ १७ १) ळच्चे गीतं स्तोत्रीयं भवति । तच्च साम
उद्ध० गा० २ २ ११ । तदिधायकम्—ता० ब्रा० ५ २ ६ ।

राज्यसाधनत्वात् तस्य राजनत्वम् । तत्सामप्रयोगेण यजमाना राज्यं प्राप्नुवन्ति ॥

तच्चैव स्तोमविशेष विधत्ते— “पञ्चविंश भवति*, प्रजापते-
राष्ट्रैः^(११)”—इति । प्रजापते पञ्चविंशस्तोमस्रष्टृत्वात् तेन तत्प्राप्तिः ॥

तस्मिन्नेव पञ्चविंशस्तोमे कश्चिद्विशेष विधत्ते— “पञ्चभिस्ति-
ष्ठन्तः सुवन्ति, देवलोकमेवाभि जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्य-
लोकमेवाभि जयन्ति, दश सम्पद्यन्ते, दशाचरा विराडन्न विराड्
विराजैवाच्चाद्यमव रुन्धते^(१२)”—इति । पञ्चविंशास्तोमे या आद्या
पञ्च स्तोत्रिया, ता ऋत्विग्भिरुत्थितैः पठनीया याश्चानन्तरभावित्य
पञ्चसङ्ख्यास्ता आसीनेर्गातव्या, तेन लोकद्वयप्राप्तिः, दशसङ्ख्याया
विराड्द्वाराचप्राप्तिः ॥

आसीनगाने कश्चिद्विशेष विधत्ते “पञ्चधा विनिषद्य सुवन्ति,
पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति^(१३)”—इति । पञ्चभिः प्रकारैः
स्थानविशेषेषूपविश्य सुवन्ति । ऊर्द्ध्वं सद्य दिशा पञ्चत्वाद्विंश
प्रतिष्ठा ॥

तच्चैवान्य विशेष विधत्ते— “एकैकया स्तुतया समा यन्ति, दिग्भ्य
एवाच्चाद्यः सम्भरन्ति^(१४)”—इति । पञ्चसु स्थानेषूपवेशनकाले कचि-
दुद्गाता प्रथममुपविशति, तदानौमितरे सर्वेऽप्यस्तुतया स्तोत्रियया
तमुद्गातारं समागत्योपविशन्ति । एव तत्तत्स्थानेषु प्रथममेवोद्गा-
तार्युपविष्टे सति तत्तदृचा स्तुते प्रागेव सर्वेऽप्युद्गातारमुपगच्छेयुः ।
तथा सति सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽन्नं सम्पादयन्ति ॥

* पुरस्तात् ४ ३ ८ १ तद्व्राज्ज्यञ्च ५ ३ ३ दृश्यम् ।

इतरेष्वगतेषूद्गादृष्ट्य विधत्ते—“ताभिर्मुद्गातोद्गायति, दिग्भ्य
एवान्नाद्यः सभृत्य तेज आत्मन् दधते, तस्मादेकः प्राणः सर्वाण्य-
द्गान्यवत्यथो यथा सुपर्ण उत्पतियञ्जिर उत्तमं कुरुत एवमेव तद्
यजमानाः प्रजानामुत्तमा भवन्ति^(१९)”—इति । यां स्तोत्रियां पुर-
स्त्वायोद्गातारमागच्छन्ति, तथा स उद्गाता गायेत् । तथा सति
दिग्भ्यः सम्पादितमन्नं तेजोरूप सर्वेऽपि स्वात्मन्येव स्यांपयन्ति ।
यस्मादत्र सर्वेषु स्थितेष्वेक एवोद्गाता गायति, तस्माच्छरीरमध्ये-
ऽप्येक एव प्राणः सर्वाण्यद्गानि रचति । अपि च यथा कश्चित्
पक्षिविशेषः आकाशे उत्पतियन् स्वकीयं शिर ऊर्द्धं कुरुते, एवमेव
तेनोद्गातृगानेन प्रजानां मध्ये यजमाना उत्तमा भवन्ति ॥

अथ चयाणामृत्विजामाधारविशेषान् विधत्ते—“आसन्दीमुद्गाता-
रोहति, सासाज्यमेव गच्छन्ति, श्लेष्मः होता नाकस्यैव पृष्ठं रोहन्ति,
कूर्चावध्वर्युर्ब्रध्नस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं
प्रति तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानाः कुर्वन्ते सुवर्गस्य
लोकस्य समष्टौ^(१०)”—इति । ‘आसन्दी’ चतुर्भिः पादैरुन्नतैरुपेता
खट्वाकाराः । उद्गातुस्तदारोहणेन सर्वे यजमाना ‘सासाज्य’ देशा-
धिपत्यं गच्छन्ति । ‘श्लेष्मः’ दोला, तां होता समारोहति । तेन सर्वेऽपि
स्वर्गमारोहन्ति । ‘कूर्चा’ दर्भविशेषो तावध्वर्युरारोहति । तेन ‘ब्रध्नस्य’
आदित्यस्य ‘विष्टप’ स्थानं गच्छन्ति* । सासाज्यस्वर्गादित्यस्थानरूपा ये
लोकाः, एतावन्त एवापेक्षिता देवलोकाः, तेष्वनुक्रमेण प्रतितिष्ठन्ति ।

* एवमेव ता० ब्रा० ५. ५. १—१२ द्रष्टव्यम् ।

† कात्या० सू० १. १०. १—१५, ऐ० ब्रा० ८. २. १ द्रष्टव्यम् ।

अपि च तेनारोहणेन स्वर्गसमुद्रस्याक्रमणसाधनं सेतुं यजमानाः
कुर्वते । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ॥

अथ भीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै० सू० ८, ८; अधि० ६)
चिन्तितम्—

“पद्मीनामुपगानं किमृत्विजां तन्निवर्त्तयेत् ।

समुच्चितं वा ? गानस्य शरीरत्वाच्चिवर्त्तनम् ॥

स्वराभिव्यञ्जनं गानं यद्वत् तदिधीयते ।

वादिचोपवयः साम्यात् सान्निध्याच्च समुच्चय ॥

महाप्रते श्रूयते—“पद्मय उप गायन्ति”—इति (५१३ पृ० १६पं०) ।
प्रकृतौ श्रूयते—“अृत्विज उप गायन्ति”—इति* । तदेतदृत्विगुपगानं
पद्म्युपगानेन निवर्त्तते । ननु प्रकृताबुद्ध्या साधि गौयमाने सति
अृत्विजोऽन्ये साधैवोपगायन्ति, इह तु पद्मयो वादिचं वादयन्तीति
भिन्नविषयत्वाच्चास्ति निवृत्तिः ? भैवम् ; गानशब्दस्य शरीरे प्र-
सिद्धत्वात् । तस्मादृत्विजो निवर्त्त पद्म्यः सामोपगायेयुरिति प्राप्ते,
ग्रूमः,—गानशब्दस्य नाक्षरोच्चारणमर्थः, किन्तु स्वराभिव्यञ्जनम्,
तच्च शरीरेण वादिचेण वा सिध्यति । अत एव गानतत्त्वज्ञा
आह—“दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे गानजातिपु”—इति† । तच्च
गानं यद्वन्यायेनापूर्वक्रियाविधानाच्च प्रकृतिलिङ्गं स्यात् । एवं तर्हि

* ता० मा० ५ ६. “सर्वे महर्त्विज ”—इत्यादिग्रन्थो दृश्यः ।

† “गात्रवीणा तु सा प्रोक्ता यस्यां गायन्ति सामगा”—इत्यादिकुत्तर-
ग्रन्थदेहालोचः । ता० श्रि० ६ ख० १—२२ ।

गानोपचयवाचिन उपशब्दस्य वैयर्थ्यमिति चेत्, न, वादिचोपचय-
सम्भवात् । अस्ति हि तत्र वादिचनादः, “दिक्षु दुन्दुभयो नदन्ति”
-इति श्रुतेः* । पव्युपगानञ्च वादिचनादः, “काण्डवौणाभिरुप-
गायन्ति”-इति श्रुतेः† । अतः सादृश्यात् सन्निधानाच्च तदुपचयो
युक्तः । तस्मादनिवृत्तेरुभयोरगानसमुच्चयः‡-इति ॥

तत्रैवान्यत् (जै० सू० १६, १७; अधि० ८.) चिन्तितम्—

“बाधं श्लोकादिनाज्यादि, न वा? ऽऽद्य”, स्तुतिलिङ्गतः ।

देशसामोर्विधौ भेदो वैशिष्ट्यात् स्यात्? समुच्चयः ॥

महाव्रते श्रूयते—“श्लोकेन पुरस्तात्सदमस्तुवन्यनुश्लोकेन पश्चात्”—
इत्यादि (५१३ पृ० ६५०) । तत्र श्लोकानुश्लोकनामकैः सामभिः
प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिश्लोचगतानि रथन्तरवामदेव्यादिनामकानि सा-
मानि बाध्यानि । कुतः? स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात्, प्रकृता-
वाज्येन स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति हि श्रुतम् । नैतत् सारम् । किमत्र
स्तुतिमनूद्य देशसामगुणौ विधीयेते, किं वा गुणद्वयविशिष्टा

* “सर्वासु शक्तिषु दुन्दुभयो वदन्ति”—इत्यादि ता० ब्रा० ५.५.१८, १९ ।

† “गोधावौणा काण्डवौणाञ्च पव्यो वादयन्त्युपगायन्ति”—इति च
कात्या० श्रौ० १३.३.१७ । “पव्योऽपघाटिलाभिरुपगायन्ति”—इत्यादि
ता० ब्रा० ५.६.८ । “पश्चिमेशोपगातृन् द्वे द्वे एकैका पव्यो काण्डवौणां
पिच्छोरां(ला) च यथावासं वादयेदुपमुख पिच्छोरां(ला) वादनेन काण्डमयीं
ता अपघाटिला इत्याद्यक्षते, ता प्रतिमन्त्रयेत यां पव्यपघाटिलां मृदुक्
वादयिष्यति”—इत्यादि लाक्षा० ४.२.५-८ ।

‡ “तस्मादनिवृत्तेरुपगानयो समुच्चयः”—इति ग-पाठः ।

§ “तु” ए. सो लि० पु०-पाठः ।

श्रुति ? नाद्य , वाक्यभेदापत्ते । द्वितीये तु कार्यभेदेन बाध्या-
भावात् समुच्चय स्यात्”-इति ॥८॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक ॥

अव्ययैः वै सहस्रशः प्रजापतिः प्रजा अस्तृजतु ताभ्य
इलान्देनेरां लूतामवारुन्ध यद्व्यं भवति प्रजा एव
तद्यजमानाः सृजन्तु इलान्दं भवति प्रजाभ्य एव
सृष्टाभ्य इरां लूतामवे रुन्धते तस्माद्याः समाः सृचः
समृद्धं क्षोधुक्तास्ताः समां प्रजा इपः ह्यासामूर्जमाद-
दते याः समाः व्यृद्धमक्षोधुक्तास्ताः समां प्रजाः (१)

न ह्यासामिपमूर्जमाददत^(१) उत्क्रोदं कुर्वते यथा
बन्धान्मुमुक्षाना उत्क्रोदं कुर्वते एवमेव तद्यजमाना
देवबन्धान्मुमुक्षाना उत्क्रोदं कुर्वन्त इपमूर्जमात्मन्
दधाना^(२) वाणः श्रुततन्तुर्भवति श्रुतायुः पुरुषः श्रुते-
न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठ^(३) न्याजिं धावन्त्यन-
भिजितस्याभिजित्यै^(४) दुन्दुभीन्त्समा घ्नन्ति परमा वा
एषा वाग्या दुन्दुभी परमामेव (२)

वाचमव रुन्धते^(५) भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति यैवेमां

वाक् प्रविष्टा तामेवाव रन्धतेऽथो इमामेव जयन्ति^(१)
 सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्धा^(२) आर्द्रं
 चर्मन् व्य यच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्धा^(३) अन्यः क्रोशति
 प्रान्यः शंसति य आक्रोशति पनात्येवैनान्तस यः प्र-
 शंसति पूतेष्टेवान्नाद्यं दधा^(४)त्युपिक्तं च (३)

वा एते देवकृतञ्च पूर्वैर्मासैरव रन्धते यद्भूतेच्छदाः
 सामान्ति भवन्त्युभयस्यावरुद्धौ^(५) यन्ति वा एते मिथु-
 नाद्ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव
 मिथुनान्न यन्ति^(६) ॥ ६ ॥

प्रजा^(७) एव^(८) च चिश्शच्च ॥ ६ ॥

अष्टमे क्रोशमामादीन्युक्तानि, नवमे शततन्तुवीणादिकमुच्यते ।
 तत्रादौ तावत् सामद्वयं विधत्ते—“अर्क्येण वै सहस्रगः प्रजापतिः
 प्रजा असृजत, ताभ्य इलान्देनेरां जूतामवारुन्ध, यदक्यं भवति प्रजा
 एव तद्यजमानाः सृजन्त, इलान्दं भवति प्रजाभ्य एव सृष्टाभ्य इरां
 जूतामव रन्धते; तस्माद् याः समाः सचः समृद्धो बोधुकास्ताः
 समां प्रजा इयः क्षामामूर्जमाददते, याः समां व्यूहमबोधुकास्ताः
 समां प्रजा न क्षामामिधमूर्जमाददते^(१)”—इति । ‘अर्क्यम्’—इति

• “व्यूहमबोधुकास्ताः समां प्रजा [१] पटुमामेव [२]”—इति क, ख, ग ।

कस्यचित् साधो नामधेयम्* ; तेन प्रजापतिः पुरा वज्रविधाः सहस्र-
 सहस्ररूपाः प्रजा असृजत । 'इलान्दम्'-इति सामान्तरस्य नामधेयम् ।
 तेन साम्ना स्वसृष्टप्रजार्थं 'लूताभिरां' पूर्वं विच्छिन्नमन्नम् 'अवारुन्ध'
 पुनरप्यविच्छेदेन सम्पादितवान् । तदद् यजमाना अपि सामद्वयेन
 प्रजाः सृष्ट्वा तदर्थमन्नं सम्पादयन्ति । यस्मादस्मिन् सत्रे साम्नान्नं
 सम्पाद्यते, तस्माद् 'यां समां सत्रं समृद्धं' यस्मिन् संवत्सरे नैरन्तर्येण
 सत्रं समृद्धं प्रवृत्तम्, 'तां समां प्रजाः बोधुकाः' तस्मिन् संवत्सरे
 नैरन्तर्येण चुधिताः प्रजाः सत्रिणां समीपे सर्वदिग्भ्यः समागच्छन्ति ।
 सत्रिणो हि 'आसां' प्रजानां नानाविधमन्नं रसश्च समादाय प्रय-
 च्छन्ति । यस्मिन् संवत्सरे सत्रं 'बृद्धं' न प्रवृत्तं, तस्मिन् संवत्सरे
 प्रजाः 'अबोधुकाः' चुधिताः काश्चिदपि नागच्छन्ति । यस्माद्
 'आसां' प्रजानां ग्रीष्माद्यन्नं चौरादिरसश्च नैवादाय प्रयच्छन्ति,
 तस्मादनागमनम् ॥

अथान्यदनुष्ठेयं विधत्ते—“उत्क्रोदं कुर्वते, यथा बन्धान्मुमु-

* “व्ययसूया रयिर्भग”-इत्यस्याम् (छ० ध्या० ६. २ १. २) उत्पन्नम्,
 ध्या० गा० १. २. ८ अतमर्कसाम, तदेवेष्टार्कमिति । मानं चेह ध्या०
 ब्रा० ३ १० ।

† “व्यधिरस्मि जन्मना”-इत्यस्याम् (ध्या० ध्या० ३ १२) उत्पन्नम्,
 ध्या० गा० ५ १. २ साम । तत्र मानम्—ध्या० ब्रा० ३ २४ । एतदेव
 “व्यमे तव श्रव”-इति षडृचे सूक्ते (उ० ध्या० ६. २. १. १-६) गीत
 मिलान्दं नाम स्तोत्रीयम् । “इलान्दं मग्निष्टोमसाम कार्यम्”-इत्यादि च
 तद्वाङ्मनम् (ता० ब्रा० ५ ३) । तत् साम उद्यगा० २. २. १४ दृश्यम् ।

चाना उत्क्रोदं कुर्वत एवमेव तद् यजमाना देवबन्धान्मुचयाना उत्क्रोदं
 कुर्वत इषमूर्जमात्मन् दधानाः^(१)—इति । हर्षनिमित्तो ह्यत्युच्चध्वनिः
 'उत्क्रोदः' । सर्वे यजमानाः सचं समाप्य सन्तुष्टा उत्क्रोदं कुर्युः ।
 यथा लोके चिरं शृङ्खलाबद्धाः पुरुषास्तस्माद् बन्धाद् विमोक्तं
 गच्छन्तो हर्षणोत्क्रोदं कुर्वन्ति, एवमेव यजमानाश्चिरकालानुष्ठेय-
 सचरूपाद् देवबन्धाद् विमोक्तं प्राप्नुवन्तः सचसामर्थ्येनात्र रसञ्च
 स्वात्मनि सम्पादयन्ति, अत उत्क्रोदं कुर्वते ॥

यदुक्त सूत्रकारेण "औदुस्वरस्य वीणादण्डस्य दशातिमयिता-
 न्येकैकस्मिन्नतिमयिते दश मौञ्जान् तन्तून् प्रवयति, स वाणं शत-
 तन्तुः"—इति, तदेतद् विधत्ते— "वाणः शततन्तुर्भवति, शतायुः
 पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति^(१)—इति* । दशे-
 न्द्रियाणां दशसल्लकासु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतसङ्ख्या ॥

उत्साहोपेतानां यजमानानां काञ्चिन्मर्यादां कृत्वा तत्पर्यन्तं धावनं
 विधत्ते— "आजि धावन्यनभिजितस्याभिजित्यै^(१)—इति । यत्
 पूर्वम् 'अनभिजितम्' असम्पादितं फलं, तस्य सम्पादनायेद् धावनम् ॥

उत्साहघोतकमन्यद् विधत्ते— "दुन्दुभौनसमा घ्नन्ति, परमा वा
 एषा वाग् या दुन्दुभौ परमामेव वाचमव रुन्धते^(१)—इति । दिक्षु
 स्थापिता ये दुन्दुभयः, तान् सम्यगाहन्त्यु । सोऽयं दुन्दुभिध्वनिः
 सर्वध्वनीनामुत्तमः, अत्युच्चत्वात् । तदादनेन सभारञ्जनचमां 'परमां'
 वाचं प्राप्नुवन्ति ॥

* "वाणं वितन्वन्ति, ०—० शततन्तुर्वीको भवति"—इत्यादि ता० ब्रा० ५.
 ६ १२-१४ । लाष्टा० सू० ४ १. १-११ ।

यदुक्तं सूत्रकारेण “अपरेणाग्नीध्रमण्डपं भूमिदुन्दुभिभवटं खन-
न्यर्द्धमन्तर्वेद्यं वद्भिर्वेदितमार्द्रेण चर्मणोत्तरलोम्ना वितत्य शङ्कुभिः
परिनिहत्याचैतत् पुच्छकाण्डमाहननार्थं निदधाति”-इति, तत्र
तेन पुच्छकाण्डेनाहननं विधत्ते— “भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति”, यैवेमा
वाक् प्रविष्टा, तामेवाव रुन्धतेऽथो द्रुमामेव जयन्ति^(१)”-इति ।
भूमिदुन्दुभ्याघातेन पार्थिवेषु द्रव्येषु परस्परसङ्घट्टनेन जन्याः शब्द-
विशेषाः स्वाधीना भवन्ति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “उपारुते माहेन्द्रस्य स्तोत्रे सर्वा वाचो
वदन्त्युत्कोद यजमानाः कुर्वतेऽपघाटलिकास्तुम्बुखीणा पिच्छोला
इति पन्नयो वादयन्ति वीणाः शङ्खावलौरुपहिताः”-इति, तदे-
तद्विधत्ते— “सर्वा वाचो वदन्ति, सर्वासां वाचामवरुह्यै^(२)”-इति ।
अपघाटलिकादिवाद्यविशेषजन्याः मनुष्यगवाश्वादिशब्दजन्याश्च ये
शब्दविशेषास्ते सर्वेऽपि प्राप्यन्त इत्यर्थः ॥

अथ ब्राह्मणशूद्रयोश्चर्मनिमित्तं कलहं विधत्ते— “आर्द्रं चर्मन्
व्यायच्छेते, इन्द्रियस्यावरुह्यै^(३)”-इति । तेनार्द्रचर्मनिमित्तेन कलहेन
सामर्थ्यसम्पत्तिर्भवति । कलहप्रकारस्तु सूत्रे विस्पष्टमुक्तः— “शूद्रार्यौ
चर्मकर्त्रे व्यायच्छेते,— आर्द्रं श्वेते परिमण्डलेऽन्तर्वेदि ब्राह्मणो वद्भि-
र्वेदि शूद्रः; आक्रोशति शूद्रः, प्रगसति ब्राह्मणः; इमे राक्षुरिमे

* ता० ब्रा० ५. ५. १६ । लाघा० सू० ३. १०. १६, ११. १-४ ।

† ता० ब्रा० ५. ६. ८ । लाघा० सू० ४. २. ७ ।

‡ ता० ब्रा० ५. ५. २० ।

सुभृतमक्रञ्चिति ब्राह्मण इम उदामीकारिण इमे दुर्भृतमक्रञ्चिति
शूद्रस्तं ब्राह्मणः सञ्जित्याग्नीध्रे चर्माध्यस्यति*—इति* ॥

तत्राक्रोशं प्रगमाच्च क्रमेण विधत्ते— “अन्यः क्रोशति, प्रान्य
ग्र॑सति, य आक्रोशति पुनात्येवैनात्स यः प्रग॑सति पूतेष्वेवान्नाद्यं
दधाति(६)”—इति । इमे सचानुष्ठायिनो यजमानाः द्रव्यव्ययं कृत्वा
सर्वशून्यकारिणः, अतो दुर्व्यापारमकुर्वन्, इत्येवम् ‘अन्यः’ एकः शूद्रः
‘आक्रोशति’ निन्देत । इमे यजमानाः समृद्धिं गताः सञ्ज्ञापार-
मकुर्वन्, इत्येवम् ‘अन्य’ एको ब्राह्मणः प्रग॑सेत् । तयोर्मध्ये यः शूद्रः
आक्रोशति, स एनान् यजमानान् गोधयित्वा निष्पापान् करोति,
यो ब्राह्मणः प्रग॑सति, स च पूतेषु यजमानेष्वन्नाद्यं सम्पादयति ॥

अथ कांश्चित्सामविशेषान् विधत्ते— “अपि कृतञ्च वा एते देव-
कृतञ्च पूर्वैर्मासैरेव सन्धते, यद् भूतेच्छदा॑ सामानि भवन्त्युभयस्याव-
रुद्धौ(१०)”—इति । योऽयमृषिभिर्मनुष्यैः कृत उपकारः, यश्च देवैः
कृत उपकारः, तदुभयमयस्मान्महाव्रताद् गवामयनगतादुपान्या-
दङ्गः पूर्वमनुष्ठितैर्मासैर्यजमानाः प्राप्नुवन्ति; अतो महाव्रतेऽपि
तदुभयप्राप्त्यर्थं भूतेच्छन्नामकानामृषीणां सम्बन्धीनि, तैर्दृष्टानि
सामानि गातव्यानि† ॥

अथ ब्रह्मचारिपुंस्यल्लोर्मिथुनीभावं विधत्ते— “यन्ति वा एते
मिथुनाद् ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव मिथुनाच्च

* ता० ब्रा० ५. ५. १४-१७ । लाट्या० सू० ४. ३७, ८ ।

† ता० ब्रा० ५. ५. १३ । लाट्या० ४. ३ खण्डौयस्रजेषु च स्फुटम् ।

‡ “भूतेच्छद॑ ग्रसति”—इत्यादि च ऐ० ब्रा० ६. ५. १० ।

यन्ति^(११)”-इति । ‘ये’ यजमानाः संवत्सरसचमनुतिष्ठन्ति, ते चिर-
कालब्रह्मचर्याभ्यासात् मिथुनशक्तेरपगच्छन्ति ; अतः पुनस्तच्छक्ति-
प्राप्त्यर्थं वेदिमध्ये ब्रह्मचारिपुंसलीरूपौ मिथुनावयवौ सम्भवं कुर्या-
ताम्* ; तेन सम्भवेन यजमाना मिथुनशक्तेर्नापगच्छन्ति । अन्तर्वेदि-
देशस्य सूत्रकारेण दर्शितः-“उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां पुंसल्ये माग-
धाय च परित्यजन्ति”-इति । मगधदेशोत्पन्नो ब्रह्मचारौ ‘मागधः’
॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

चर्माव^१ भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामव^२ भिन्दन्ति^(१) मापं
रात्सीर्मानि^३ व्यात्सीरित्याह सम्मृत्यैषां पाप्मानमव^४
भिन्द^(५)न्त्युदकुम्भानधिनिधाय द्वास्यां मार्जालीयं परि-
नृत्यन्ति पदो निघ्नतीरिदमधुं गायन्त्यो मधु वै
देवानां परममन्नाद्यं परममेवान्नाद्यमव^६ रुन्धते पदो
नि घ्नन्ति महीयामेवैषु^७ दधति^(८) ॥ १० ॥

चर्मैकान्नपञ्चाशत् ॥ १० ॥

* “पूर्व्याभीधीयं ब्रह्मचार्यन्तर्वेद्युदङ्मुखस्तिष्ठेद्, बहिर्वेदि पुंसलो दक्षि-
णामुखो । सा मूपाद् दुश्चरिभ्रवकोर्णिमिति ; धिक् त्वा जाल्मि ! पुंसलि !
ग्रामस्य मार्जनि ! दुश्चरस्य दुश्चरस्य शिष्टमष्टेऽनौति ब्रह्मचारी”-इत्यादि
लाशा० सू० ४. ३ ।

नवमेऽनुवाके उत्क्रोदादिकमुक्तम्; अथ दशमे दासीनृत्य*-
मुच्यते । तत्रादौ तावच्चर्मवेधनं विधत्ते—“चर्माव भिन्दन्ति,
पाशानमेवैषामव भिन्दन्ति^(१)”—इति । अत्र वेध्यां चर्म सूत्रकारेण
विस्पष्टमुक्तम्—“उत्तरेणाग्रीध्रं कटसङ्घाते तेजनसङ्घाते चार्द्धं चर्म
वेधनार्थं वितत्योच्छ्रयन्ति”—इति । वेधनप्रकारस्य तेनैव स्पष्टमुक्तः
—“विपरित्यज्येतच्चर्मं कवचिनस्तेषामेकैकशः सशास्ति, माप राक्षी-
र्मांति व्याक्षीरिति, तत्ते विद्वानातिपादयन्ति”—इति । तेन चर्म-
वेधनेनैषां यजमानानां पाशानमेव भिन्दन्ति ॥

अथ वेधनात् पूर्व कवचिष्वध्वर्योः शासनं विधत्ते—“माप राक्षी-
र्मांति व्याक्षीरित्याह सम्प्रत्येवैषां पाशानमव भिन्दन्ति^(१)”—इति ।
हे कवचिन् ! चर्मवेधनाय प्रवृत्तस्य वाणस्य सुखलनरूपमपराधं मा
कार्षीः, असुखलन्नपि चर्म भित्त्वा परतो वाणगमनरूपमतिव्यधनं मा
कार्षीरित्येवमध्वर्युर्ब्रूयात् । एवं सति ‘एषां’ यजमानानां पाशानं
सम्यगेव भिन्दन्ति ॥

अथ नृत्यं विधत्ते—“उदकुम्भानधिनिधाय दास्यो मार्जालीयं
परि नृत्यन्ति, पदो निघ्नतीरिदम्भुं गायन्त्यो मधु वै देवानां परम-
मन्नाद्यं, परममेवान्नाद्यमव रुन्धते; पदो नि घ्नन्ति, महीयामेवैषु
दधति^(२)”—इति ॥ अत्र दासीसङ्ख्यां सूत्रकारो दर्शयति—“मार्जा-
लीयस्थान्तेऽष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भैर्विकम्पन्ते”—इति । ता एताः

* ‘दासीनृत्य’ ग ।

§ ‘नृत्यं’ ग ।

† ‘मेघं’ ग ।

॥ ता ब्रा० ५। ६ १५ ।

‡ ‘व्यधनार्थं’ क ।

तान् कुम्भान् गिरसि धृत्वा मार्जालीयस्य धिष्ण्यस्य* परितो
 'नृत्यन्ति' नृत्यं† कुर्वन्ति । कौदृग्शो दास्यः ? 'पदो निग्नती.' दक्षि-
 णान् पादान् भूमौ ताडयन्त्यः, 'इदमधु'-इत्येतं शब्दं गायन्त्यः,
 अथवा इदमेव सारघं मध्वित्यादि मन्त्रं गायन्त्यः । मधु च देवा-
 नामत्यन्तं प्रियमम्रम्, अतस्तद्गानेन परममन्नं प्राप्नुवन्ति । योऽयं
 पादघातः तेन 'एषु' यजमानेषु 'महीयां' पूजां‡ सम्पादयन्ति ॥
 ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा स-
 म्भोष्यते स्वाहा सम्भवमानाय स्वाहा सम्भुताय स्वाहा
 मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा मेघिताय स्वाहा
 मेघाय स्वाहा नौहाराय स्वाहा निहाकायै स्वाहा
 प्रासृचाय स्वाहा प्रचलावायै स्वाहा विद्योतिष्यते
 स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा संविद्योतमानाय स्वाहा
 स्तनयिष्यते स्वाहा स्तनयते स्वाहोग्रः स्तनयते स्वाहा
 वर्षिष्यते स्वाहा वर्षते स्वाहाभिवर्षते स्वाहा परिवर्षते
 स्वाहा संवर्षते (१)

स्वाहानुवर्पते स्वाहा शीकायिष्यते स्वाहा शीका-
यते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रोपिष्यते स्वाहा प्रुष्ण-
ते स्वाहा परिप्रुष्णते स्वाहोद्ग्रहीष्यते स्वाहोद्ग्रहते
स्वाहोद्ग्रहीताय स्वाहा विक्षोष्यते स्वाहा विक्षव-
मानाय स्वाहा विक्षुताय स्वाहातप्यते स्वाहातपते
स्वाहोग्रमातपते स्वाहर्गभ्यः स्वाहा यजुर्भ्यः स्वाहा
सामभ्यः स्वाहाङ्गिरोभ्यः स्वाहा वेदेभ्यः स्वाहा गा-
याभ्यः स्वाहा नाराणसीभ्यः स्वाहा रैभीभ्यः
स्वाहा (२)

सर्वस्मै स्वाहा ॥ ११ ॥

सुवर्पते^[१] स्वाहा^[२] * द्वे च ॥ ११ ॥

दशमे दासीनृत्यं मुक्तम्, तावता महाव्रतं समाप्तम्, अथोत्त-
रेष्वनुवाकेष्वयमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ॥

तत्रापि द्वयोरनुवाकयोरनहोममन्त्राः, तन्मध्ये प्रथमानुवाक-
गतान् मन्त्रानाह— “पृथिव्यै स्वाहा, इन्द्रिचाय स्वाहा, दिवे स्वाहा,
सम्भोष्यते स्वाहा, सम्भवमानाय स्वाहा, सम्प्रुताय स्वाहा, मेघा-
यिष्यते स्वाहा, मेघायते स्वाहा, मेघिताय स्वाहा, मेघाय स्वाहा,
नीहाराय स्वाहा, निहाकायै स्वाहा, प्रासचाय स्वाहा, प्रचलाकायै
स्वाहा, विद्योतिष्यते स्वाहा, विद्योतमानाय स्वाहा, सविद्योतमा-

* “रैभीभ्यः स्वाहा^[१]”—इति क, ख, ग । † “दासीनृत्यं” ग ।

नाय स्वाहा, स्तनयिष्यते स्वाहा, स्तनयते स्वाहोयः स्तनयते स्वाहा,
वर्षिष्यते स्वाहा, वर्षते स्वाहा, ऽभिवर्षते स्वाहा, परिवर्षते स्वाहा,
संवर्षते स्वाहा, ऽनुवर्षते स्वाहा, ग्रीकायिष्यते स्वाहा, ग्रीकायते
स्वाहा, ग्रीकिताय स्वाहा, प्रोपिष्यते स्वाहा, प्रुष्णते स्वाहा, परि-
प्रुष्णते स्वाहोद्गहीष्यते स्वाहोद्गृह्यते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा,
विश्रोष्यते स्वाहा, विश्रवमानाय स्वाहा, विश्रुताय स्वाहा, ऽतस्यते
स्वाहा, ऽतपते स्वाहोद्यमातपते स्वाहर्गभ्यः स्वाहा, यजुर्भ्यः स्वाहा,
सामभ्य स्वाहा, ऽङ्गिरोभ्यः स्वाहा, वेदेभ्यः स्वाहा, गाथाभ्यः स्वाहा,
नारागः समीभ्यः स्वाहा, रैमीभ्यः स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा"-इति ।
पृथिव्याद्यस्त्रयो लोकाः । मेघोत्पादनाय धूमज्योतिस्त्रिलिङ्गमस्तां
सन्निपातः 'सम्भवः', स च त्रिविधः— आगामी वर्त्तमानो भूतश्च ।
अथ एव सर्वात्मकप्रजापत्यभिन्नत्वात् तत्तद्रूपेण निर्दिश्यते । धूमा-
दिसम्भवादूर्द्ध्वं भविष्यद्वर्त्तमानातीतदशापन्ना मेघोत्पत्तिस्त्रिविधा,
त्रिष्वप्यनुगताकारो 'मेघः' । मेघनिष्पत्तेरूर्द्ध्वं द्रुपपतन 'नीहारः',
द्रुपानां बाह्व्येन ईषदन्धकारापादनं 'निहाका', तदीयगैत्येनाव-
यवमद्कोचः 'प्रासचः', सद्कोचादूर्द्ध्वं पलायनं 'प्रचलाका' । तत ऊर्द्ध्वं
भविष्यदादिरूपेण त्रिविधा विद्युत् । तथा गर्जनस्यावस्थात्रयम् ।
वृष्टेरपि तदवस्थात्रयम् । तत्र तृतीयस्यावस्थायां चत्वारो भेदाः—
वायुवशादाभिमुख्येन वर्षणम् 'अभिवर्षणम्', परितो मण्डलाकारेण
वर्षणं 'परिवर्षणम्', षड्जुधारारूपं 'सवर्षणम्', गच्छतः पुरुषस्य
पृष्ठतो वर्षणम् 'अनुवर्षणं' चेति । दृष्टिक्लिन्नस्य पुरुषस्य त्रिविधा
गैत्यावस्था 'ग्रीकायनम्' । धर्मकाले सन्तप्तायां भूमौ प्रथमवृष्टेरव-

माने समुत्थित ऊष्मा 'प्रोषः' । सोऽपि दशात्रयापन्नः । वृष्टेरुपरमः
 'उद्ग्राहणम्' ; तदपि त्रिविधम् । तत ऊर्ध्वं मेघलेग्नानामपगमनं
 'विश्रवः' ; सोऽपि त्रिविधः । मेघलेग्नैवपगतेषु सूर्यप्रकाशमन्वारः
 'आतपः' ; सोऽपि त्रिविधः । पादबद्धा मन्त्राः 'ष्टचः', प्रक्षिप्त-
 पठितानि 'यजूंषि', गीत्यात्मकानि 'सामानि', अङ्गिरोभिर्मुनिभि-
 र्दृष्टाश्चतुर्थवेदोत्पन्नाः 'अङ्गिरमः' । विधिभागेः संहितास्ते सर्वे 'वेदाः' ।
 देवताविषयाख्यानपरा मन्त्रा 'गाथाः' । मनुष्यविषयाख्यानपरा
 षचो 'नारागंस्तः' । 'रेभः' शब्दछद्मिः, तद्विषया षचो 'रेभ्यः' * ।
 अनुक्तमङ्गद्वयार्थः सर्वशब्दः । एतैः पञ्चाशन्मन्त्रैः रात्रावन्नहोमाः
 कार्याः † ॥ ११ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

दृत्वते स्वाहादन्तकाय स्वाहा प्राणिने स्वाहाप्रा-
 णाय स्वाहा मुखवते स्वाहामुखाय स्वाहा नासिक-
 वते स्वाहानासिकाय स्वाहाक्षण्वते स्वाहानक्षि-
 काय स्वाहा कर्णिने स्वाहाकर्णकाय स्वाहा शीर्षण्वते

* "रेभो. शंसन्ति"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ७. ५. ६ इत्यमम् ।

† "एषिष्ये माह्वान्तरिक्षाय साहेत्याह, यथापशुरेवेतत्"—इति ब्रा०
 १. ८. १८. ० । शाप्यत्र किञ्चिन्निगूढं तात्पर्यं वाच्यमिति भावः ।

स्वाहाशीर्षकाय स्वाहा पृथ्वे स्वाहापादकाय स्वाहा
 प्राणते स्वाहाप्राणते स्वाहा वदते स्वाहावदते स्वाहा
 पश्यते स्वाहापश्यते स्वाहा शृण्वते स्वाहाशृण्वते
 स्वाहा मनस्विने स्वाहा (१)

अमनसे स्वाहा रेतस्विने स्वाहारेतस्काय स्वाहा
 प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहा-
 लोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहात्वकाय स्वाहा चर्मखते
 स्वाहाचर्मकाय स्वाहा लोहितवते स्वाहालोहिताय
 स्वाहा मांसुन्वते स्वाहामांसकाय स्वाहा स्नावभ्यः
 स्वाहास्नावकाय स्वाहास्यन्वते स्वाहानस्थिकाय स्वाहा
 मज्जन्वते स्वाहामज्जकाय स्वाहाङ्गिने स्वाहानङ्गाय
 स्वाहात्मने स्वाहानात्मने स्वाहा (२)

सर्वस्मै स्वाहा ॥ १२ ॥

स्वाहा^(१) स्वाहा^(२) * द्वे च ॥ १२ ॥

अथ ग्ररीरहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथाच ब्राह्मणम्—“दत्तते
 स्वाहादन्तकाय स्वाहेति ग्ररीरहोमान् जुहोति”—इति† । पाठम्—
 “दत्तते स्वाहा, ऽदन्तकाय स्वाहा, प्राणिने स्वाहा, ऽप्राणाय स्वाहा,

* “मनुस्विने स्वाहा—ऽमात्मने स्वाहा”—इति क, छ, ग ।

† इ. प. १८. ८ । “पितृभ्यो मेव तैर्यजमानोऽव दत्ते”—इति तद्धेयः ।

मुखवते स्वाहा, ऽमुखाय स्वाहा, नासिकवते स्वाहा, ऽनासिकाय स्वाहा,
 ऽनुष्वते स्वाहा, ऽनुचिकाय स्वाहा, कर्णिने स्वाहा, ऽकर्णकाय स्वाहा,
 ग्रीर्ष्वते स्वाहा, ऽग्रीर्षकाय स्वाहा, पद्वते स्वाहा, ऽपादकाय स्वाहा,
 प्राणते स्वाहा, ऽप्राणते स्वाहा, वदते स्वाहा, ऽवदते स्वाहा, पश्यते
 स्वाहा, ऽपश्यते स्वाहा, गृण्वते स्वाहा, ऽगृण्वते स्वाहा, मनस्विने
 स्वाहा, ऽमनसे स्वाहा, रेतस्विने स्वाहा, ऽरेतस्काय स्वाहा, प्रजाभ्यः
 स्वाहा, प्रजननाय स्वाहा, लोमवते स्वाहा, ऽलोमकाय स्वाहा, त्वचे
 स्वाहा, ऽत्वक्काय स्वाहा, चर्मण्वते स्वाहा, ऽचर्मकाय स्वाहा, लोहित-
 वते स्वाहा, ऽलोहिताय स्वाहा, मांसमवते स्वाहा, ऽमांसकाय
 स्वाहा, स्नावभ्यः स्वाहा, ऽस्नावकाय स्वाहा, ऽप्यवते स्वाहा, ऽन-
 स्त्रिकाय स्वाहा, मज्जन्यते स्वाहा, ऽमज्जकाय स्वाहा, ऽङ्गिने स्वाहा,
 ऽनङ्गाय स्वाहा, ऽऽत्मने स्वाहा, ऽनात्मने स्वाहा, सर्वग्नौ स्वाहा”-इति ।
 दन्ता अस्त्र सन्तीति ‘दत्तान्’ । न विद्यन्ते दन्ता यस्यासौ ‘अदन्तकः’ ।
 एवं सर्वत्र विधिनिषेधौ योजनीयौ । जगति हि जीवा द्विविधाः,—
 तत्तद्वयवोपेतास्तत्तद्विकलाद्येति । अश्वस्य प्राजापत्यत्वेन सर्वात्मकता-
 मभिप्रेत्येतानि विशेषणान्युच्यन्ते । तत्र दन्तयुक्ता जीवाः प्रसिद्धाः ;
 अत्यन्तं बाला वृद्धास्तद्रहिताः । ‘प्राणिनः’ जङ्गमाः, ‘अप्राणाः’
 स्थावराः । वक्ष्यमाणा निषेधाः, तत्तद्वयवराहित्येन वा मत्तवयववे
 तदसौकर्येण बोदाहरणीयम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा युनक्तस्य
यज्ञस्यर्द्धौ मद्वाः सन्नत्या अमुष्मै कामायायुषे त्वा
प्राणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वा व्युष्ट्यै त्वा रय्यै
त्वा राधसे त्वा घोषाय त्वा पोषाय त्वाराहोषाय
त्वा प्रच्युत्यै त्वा ॥ १३ ॥

कौष्टात्रिंशत् ॥ १३ ॥

अतीतयोरनुवाकयोः पञ्चाशन्मन्त्रैरेकपञ्चाशन्मन्त्रैश्च महाब्रह्मोमा
उक्ताः, अथ परिधिमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः—“कस्त्वा युनक्ति स त्वा
युनक्तिति परिधोन् युनक्तस्य यज्ञस्यर्द्धौ मद्वाः सन्नत्या इति सर्व-
चानुषजति”—इति* । पाठस्तु—“कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु वि-
ष्णुस्त्वा युनक्तस्य यज्ञस्यर्द्धौ, मद्वाः सन्नत्या अमुष्मै कामायायुषे त्वा,
प्राणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वा व्युष्ट्यै त्वा रय्यै त्वा राधसे त्वा
घोषाय त्वा पोषाय त्वाराहोषाय त्वा प्रच्युत्यै त्वा”—इति । हे
मध्यमपरिधे । ‘कः’ प्रजापतिः त्वां ‘युनक्ति’ वह्निममीषे योजयति ।
हे दक्षिणपरिधे । ‘सः’ प्रजापतिस्त्वां युनक्तु । हे उत्तरपरिधे ।
विष्णुस्त्वां युनक्तु । किमर्थम् ? अस्य यज्ञस्य समृद्धयर्थम्, तथा ‘मद्वां
सन्नत्यै’ मां प्रति सर्वेषां प्राणिनां सन्नमनाय, ‘अमुष्मै’ प्रजादिरूपाय

• “कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिति परिधोन् युनक्ति । इमे वै लोकाः
परिधयः”—इत्यादि ब्रा० ३. ८. १८. ६ ।

† एतस्मादोजनादेवैतदनुवाकौषमन्त्राणां योगमन्त्र इति नामधेयम् ।
ब्रा० ३. ८. १८. ६ दृश्यम् ।

कामाय, 'आयुषे' आयुर्वेद्वये त्वामहं युनज्मि । एवं सर्ववाध्याहारः ।
 'प्राणापानध्यानाः' प्रसिद्धाः । 'व्युष्टिः' प्रभातम् । 'रयिः' धनम् ।
 'राधः' अन्नम् । 'घोषः' कीर्तिः । 'पोषः' पश्यादिपुष्टिः । 'आराहोषः'
 आराच्छब्देह दूरवाची * । 'प्रच्युतिः' सर्वदुःखनिवृत्तिः ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चयोदशोऽनुवाकः ॥

अमये गायत्राय चिह्नते रायन्तराय वासन्तायाष्टा-
 कपाल इन्द्राय चैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हिताय ग्रैष्णा-
 यैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशे-
 भ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरु-
 णाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंश्यां वैराजाभ्यां श-
 रुदाभ्यां पयस्या दृहस्पतये पाङ्क्त्याय विष्णवाय शाक्नु-
 राय हैमन्तिकाय चरुः सवित्र आतिच्छन्दसाय चय-
 स्त्रिंशाय रैवताय शैशिराय द्वादशकपालोऽदित्यै
 विष्णुपत्यै † चरुमये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्यै
 चरुः काय एककपालः ॥ १४ ॥

अमये ‡ सप्तचत्वारिंशत् ॥ १४ ॥

* "दूरशब्दवाची" टो० क० । "दूरशब्दयाहितम्" टो० ख० ।

† "विष्णुपत्यै"—इति क, ख ।

‡ "अमये गायत्र्यापादिभ्यामनुमत्यै" क, ग, "अमये गायत्र्याय" ख ।

यदुक्तं सूत्रकारेण— “अग्नये गायत्रायेति दश हवीःपि सर्व-
 पृष्ठान् निर्वपति”—इति, तदिदं विधत्ते— “अग्नये गायत्राय, चिहृते
 रायन्तराय, वासन्तायाष्टाकपालः ; इन्द्राय वैष्टुभाय, पञ्चदशाय
 वार्हताय, धैष्ठायेकादशकपालो, विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः,
 सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो, वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालो, मिचावरुणाभ्या-
 मानुष्टुभाभ्याम्, एकविंश्याभ्यां वैराजाभ्याम्, शारदाभ्याम् पयस्या ;
 बृहस्पतये पाङ्गाय, त्रिणवाय शाकुराय, हैमन्तिकाय चरुः ; सवित्र
 अतिच्छन्दसाय, त्रयस्त्रिंशाय रैवताय, श्रेष्ठिराय द्वादशकपालो ;
 इदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुः, अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो ; इतुमत्यै
 चरुः ; काय एककपालः”—इति । अत्र षट्सु हविःषु छन्दसा
 स्तोमेन साध्ना चतुर्ना च देवता विग्रेथ्यते । पयसि भवा आमिचा
 ‘पयस्या’ ॥ १४ ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

यो वा अग्नावग्निः प्र ह्रियते यश्च सोमो राजा
 तयोरपेप अतिथ्यं यदग्नीषोमीयोऽयैप रुद्रो यश्च्यीयते
 यत्सञ्चितेऽग्नावेतानि हवीःपि न निर्वपेदेप एव रुद्रो-
 ऽशान्तः उपोत्थाय प्रजां पशून् यजमानस्याभि मन्येत
 यत्सञ्चितेऽग्नावेतानि हवीःपि निर्वपति भागधेयेनै-
 वैनः शमयति नास्य रुद्रोऽशान्तः (१)

य आत्मदा वलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं
 यस्य देवाः । यस्य च्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय
 हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा
 जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्प-
 तयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये
 स्वाहा ॥ १७ ॥

य एकान्न * चत्वारिंशत् ॥ १७ ॥

अथ द्वितीयमहमन्त्रं पठति—“य आत्मदा वलदा यस्य विश्वं
 उपासते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य च्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै
 देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं
 गृह्णामि; तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते
 तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा”—इति । ‘यः’ प्रजापतिः
 ‘आत्मदाः’ सर्वेषां शरीरप्रदः, यस्य तस्मिन् शरीरे बलप्रदः, ‘यस्य’
 प्रजापते. ‘प्रशिषं’ प्रकृतं शासनं ‘विधे’ सर्वेऽपि ‘उपासते’ सेवन्ते,
 देवा अपि यस्य प्रशिषमुपासते, यस्य अमृतं छायेव प्रविधेम, तथा
 प्राणिनां मृत्युरपि यस्य ह्यधीनः, तादृगाय ‘कस्मै’ केनाप्यविज्ञात-
 स्वरूपाय ‘देवाय’ प्रजापतये हविषा परिचरेम । हे यज्ञ ! त्वम्
 ‘उपयामेन’ पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि, प्रजापत्यर्थं त्वां गृह्णामि ।

* “य आत्मदा पृथिव्यग्निरेकान्न”—इति क, ख, ग ।

† महिममयमयविधादिकम् ब्रा० ३ ८. १०. १-३ प्रत्ययम् ।

हे प्रजापते ! तादृशस्य 'ते' तव पृथिवीरूपो महिमाख्यो यक्षः,
ओषधयो वनस्पतयश्च तव विचित्रं रूपम्, अग्निस्त्वदौयं तेजः । हे
यक्ष ! त्वां 'तस्मै' महिमयुक्ताय प्रजापतये जुहोमि* ॥ १७ ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतामाप्सिन्
राष्ट्रे राजन्यं द्रुपथ्यः शूरो महारथो जायतां दोग्ध्रीं
धेनुर्वीढानुद्धानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्टाः
सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे
निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो न ओषधयः
पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ १८ ॥

एकचत्वारिंशत् † ॥ १८ ॥

अथाब्रह्ममन्त्राः । तथा च ब्राह्मणम्— “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो
ब्रह्मवर्चसो जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चमानि जुहोति !”—

* अस्यापि महिममन्त्र इत्येव नामधेयम् । एतस्यापि तात्पर्यव्याख्यानं
ब्रा० ३. ८. १८. १० द्रष्टव्यम् ।

† “आ ब्रह्मैकचत्वारिंशत्”—इति क, ग, “आ ब्रह्मैकान्न चत्वा-
रिंशत्”—इति छ ।

‡ ३. ८. १८. ११ । “ब्रह्मवर्चसमेव तैर्यजमानोऽव रन्ध्रे”—इति तच्चेय ।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं
 यस्य देवाः । यस्य च्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय
 हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा
 जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्प-
 तयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये
 स्वाहा ॥ १७ ॥

य एकान्न * चत्वारिंशत् ॥ १७ ॥

अथ द्वितीयग्रहमन्त्रं पठति—“य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं
 उपासते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य च्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै
 देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं
 गृह्णामि ; तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते
 तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा”—इति । ‘य.’ प्रजापतिः
 ‘आत्मदाः’ सर्वेषां शरीरप्रदः, यस्य तस्मिन् शरीरे बलप्रदः, ‘यस्य’
 प्रजापतेः ‘प्रशिषं’ प्रकृतं शासनं ‘विश्वे’ सर्वेऽपि ‘उपासते’ सेवन्ते,
 देवा अपि यस्य प्रशिषमुपासते, यस्य अमृतं ह्यायेव प्रविधेम, तथा
 प्राणिनां मृत्युरपि यस्य द्वाधीनः, तादृशाय ‘कस्मै’ केनाप्यविज्ञात-
 स्वरूपाय ‘देवाय’ प्रजापतये हविषा परिचरेम । हे यक्ष ! त्वम्
 ‘उपयामेन’ पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि, प्रजापत्यर्थं त्वां गृह्णामि ।

* “य आत्मदा पृथिव्यग्निरेकान्न”—इति क, ख, ग ।

† महिममहयक्षगविध्यादिकम् मा० ३ ८. १० १-३ द्रष्टव्यम् ।

हे प्रजापते ! तादृशस्य 'ते' तव पृथिवीरूपो महिमाख्यो ग्रह*,
 ओषधयो वनस्पतयश्च तव विचित्रं रूपम्, अग्निस्त्वदीय तेज । हे
 ग्रह ! त्वां 'तस्मै' महिमयुक्ताय प्रजापतये जुहोमि* ॥१७॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाक ॥

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसौ जायतामाप्तिन्
 राध्रे राजन्यं द्रपथ्यः शूरो महारथो जायतां दोग्धी
 धेनुर्वोढान्ङ्गानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः
 सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे
 निकामे नः पर्जन्यो वर्षेतु फलिन्यो न ओषधयः
 पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ १८ ॥

ऐकचत्वारिंशत् † ॥ १८ ॥

अथान्वहोममन्त्रा । तथा च ब्राह्मणम्— “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो
 ब्रह्मवर्चसौ जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चमानि जुहोति †”—

* अस्यापि महिममन्त्र इत्येव नामधेयम् । एतस्यापि तात्पर्यव्याख्यान
 ब्रा० ३ ८ १८ १० दृश्यम् ।

† “आ ब्रह्मन्नेकचत्वारिंशत्”—इति क, ग, “आ ब्रह्मन्नेकान् चत्वारिंशत्”—इति ख ।

‡ ३ ८ १८ ११ । “ब्रह्मवर्चसमेव तैर्यजमानोऽव हन्ते”—इति तच्चेष्ट ।

इति । पाठस्तु—“आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतामाग्निन्
 राष्ट्रे राजन्य इषव्यः शूरोमहा रथो जायतां, दोग्ध्री धेतुर्वीढानद्वा-
 नाशः सग्निः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य
 वीरो जायतां, निकामे-निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु, फलिन्यो न
 ओषधयः पचन्तां, योगचेमो नः कल्पताम्”-इति । ‘ब्रह्मन्’
 ब्राह्मणजातौ ‘ब्रह्मवर्चसो’ श्रुताध्ययनसम्पन्नो ब्राह्मणः ‘आजायताम्’
 सर्वत उत्पद्यताम् । एतदेकं वाक्यमेको मन्त्रः * ; एवमुत्तरवापि ।
 ‘इषव्यः’ वाणाद्यायुधेषु कुशलः । धेतुरित्यादियु आजायतामित्य-
 नुवर्तते । ‘सग्निः’ अश्वः, ‘आशुः’ ग्रीव्रगामी । पुरवामिभिर्ध्यायत
 इति ‘पुरन्धिः’ रूपवतीत्यर्थः । अस्य यजमानस्य जिष्णुत्वादिगुण-
 विशिष्टः पुत्र आजायताम् । ‘नः’ अस्माकं यदा-यदा अपेक्षा,
 तदा-तदा पर्जन्यो वर्षतु, ओषधयश्च वज्रफलयुक्ताः पचन्ताम् ।
 अलम्बस्य लाभो ‘योगः’, लम्बस्य परिपालनं ‘चेमः’, योगमहितः
 चेमो ‘योगचेमः’, सोऽस्माकं सम्पद्यताम् । एतैर्दशभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मवर्चस-
 नामकं होमं कुर्यात्* ॥ १८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥

* एतदनुवाकीयानां वाक्यानां ब्रह्मवर्चसमन्त्र इति नामधेयम् । एतेषां
 विधेयतो द्वास्त्यार्थं मा० १. ८. १४ अनुवाके द्रष्टव्यम् ।

आक्रान्वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्यर्वाक्रान्वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वाद्यां वाज्याकस्तसूर्यं युजमकृत वाज्यर्वाग्निस्ते वाजिन्युङ्गन्तु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय वायुस्ते वाजिन्युङ्गन्तु त्वा रभे स्वस्ति मा सम् (१)

पारयादित्यस्ते वाजिन्युङ्गन्तु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय प्राणधृगसि प्राणं मे दृह व्यानधृगसि व्यानं मे दृह हापानधृगस्यपानं मे दृह चक्षुरसि चक्षुर्मयि धेहि श्रोत्रमसि श्रोत्रं मयि धेह्यायुरस्यायुर्मयि धेहि ॥ १६ ॥

सं१)*त्रिचत्वारिंशच्च ॥ १६ ॥

अथाद्यानुमन्त्रणम् । तथा च ब्राह्मणम्—“आक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीदाजी दौस्ते षष्ठं पृथिवी सधस्यमित्यश्मनुमन्त्रयते”—इति । एतेषु त्रिषु मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रं पठति—“आक्रान्वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत, वाज्यर्वाक्रान्वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत, वाज्यर्वाद्यां वाज्याकस्तसूर्यं युजमकृत, वाज्यर्वाग्निस्ते वाजिन्युङ्गन्तु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय, वायुस्ते वाजिन्युङ्गन्तु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारयादित्यस्ते वाजिन्युङ्गन्तु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय; प्राणधृगसि

* “वायुस्ते वाजिन्युङ्गन्तु त्वा रभे स्वस्ति मा सं[१]”—इति क, ख, ग ।

† इ. ६. ४. २१ । “एषा लोकानामभिजिघै”—इति तच्चेष्ट ।

प्राण मे दृष्ट, व्यानधृगसि व्यान मे दृष्टहापानधृगस्त्रपान मे दृष्ट,
चक्षुरसि चक्षुर्मयि धेहि, श्रोत्रमसि श्रोत्र मयि धेह्यायुरस्थायुर्मयि
धेहि'-इति । 'वाजौ' वेगवानयमश्च, पृथिवीम् 'आक्रान्' आ
क्रान्तवाम् । सोऽर्वा तस्यां पृथिव्याम् अग्नि 'युज' योजयितार
व्यवहारनिर्वाहकम् अकृत । एवमुत्तरचापि योज्यम् । हे वाजिन् !
अग्नि 'ते युङ्' तव योजयिता सहायभूत, तस्मात् त्वाम् अन्वारभे,
तच्च 'स्वस्ति' विनाशराहित्येन मां 'सम्पारय' सम्यक् कर्मसमाप्ति
प्रापय । एवमुत्तरचापि योज्यम् । प्राण दृष्टति दृढीकरोतीति
'प्राणधृक्' । हे अश्व ! त्व तादृगोऽसि, अतो मे प्राण दृढीकुरु ।
एवमुत्तरचापि । हे अश्व ! त्व चक्षुरसि, अतो मयि चक्षु स्थापय ।
एवमुत्तरचापि ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

जज्ञि बीजं वर्ष्टा पर्जन्यः पक्ता सस्यः सुपिप्पला
श्रोत्रधयः स्वधिचरणेधः स्तूपसदनोऽग्निः स्वध्यक्षमन्त-
रिक्षः सुपावः पर्वमानः स्तूपस्थाना द्यौः शिवमसौ
तपन् यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनोऽर्द्धमासास्त्रि-
शिनो मासाः कृता ऋतवः शान्तः संवत्सरः ॥ २० ॥

अज्ञेयैकविंशत् ॥ २० ॥

अयान्येऽग्नहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“जज्ञि योज-
मिति जुहोत्यनन्तरित्ये”-इति (३. ८. १८. १९.) । पाठम्—“जज्ञि
योजं, वष्टां पर्जन्यः, पक्ता मस्यः, सुपिप्पला ओषधयः, स्त्रधिचरणे-
यः, सुपमदनोऽग्निः, स्त्रथचमन्तरिचः, सुपावः पवमानः, सुपद्याना
द्यौः, शिवममौ तपन्, ययापूर्वमहोरात्रे, पद्यदग्निनोऽहंमामाम्,
चिदग्निनो मामाः, कृता अतवः, शान्तः संवत्सरः”-इति । पदे-
तद् प्रोक्षादियोजम्, तत् ‘जज्ञि’ जननस्रभावमन्तु । अस्त्विति
मर्ववाध्याहारः । पर्जन्यो ‘वष्टां’ दृष्टिकारोऽन्तु । मस्यं ‘पक्ता’
पाकग्रीहम् । ओषधयश्च ‘सुपिप्पलाः’ शोभनकृताः । ‘इयं’ इयिवौ
‘स्त्रधिचरणां’ सुप्तेनाधिष्ठाय चरितुं शक्या । अग्निः ‘सुपमदनः’
सुप्तेनोपपन्नं परिचरितुं शक्यः । अन्तरिचं ‘स्त्रथचं’ सुप्तेनाध्य-
क्षितयम्, धूमकेलाद्युत्पातरहितमित्यर्थः । ‘पवमानः’ वायुः ‘सुपावः’
अनुपद्रवकारी मद्यारयुक्तः । द्यौः ‘सुपद्याना’ सुप्तेनावध्यातुं शक्या ;
देविकोपद्रवरहितेत्यर्थः । ‘अमौ’ आदित्यः ‘शिवम्’ उपद्रवराहित्यं
यया भवति तथा तपन् वर्त्तन्ताम् । अहोरात्रे ‘ययापूर्व’ कल्पादे-
वारभ्य येन क्लेशेण प्रवृत्ते, तथेवाद्यापि प्रवर्त्तन्ताम् । अहंमामाः
नूनाधिकराहित्येन पद्यदग्निनयुक्ताः । तथा मामाः चिदग्नि-
युक्ताः । अतवः ‘कृताः’ तत्तदवस्योपेताः । संवत्सरः ‘शान्तः’ प्रजा-
पोहारहितः । एतैः पद्यदग्निमन्त्रैरग्नहोमाः कर्मभ्याः ॥ १० ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदायं प्रकाशे

तेत्तिरोपसंहिताभाष्ये मन्त्रमकारे पद्यमस्याठवे चिदग्निनयुक्ताः ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्चरुः सावित्रोऽष्टाकपालः
 पौष्णश्चरु रौद्रश्चरुः अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो
 मृगाखुरे यदि नागच्छेद्दग्नेयोऽहोमुचेऽष्टाकपालः सौर्यं
 पयो वायव्यं आज्यभागः ॥ २१ ॥

आग्नेयश्चतुर्विंशतिः ॥ २१ ॥

अथाश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तेष्ट्य उच्यन्ते । तथा
 च ब्राह्मणम्—“यद्यश्वमुपतद्धिन्देत्, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्”—
 इत्यादि * । इष्टीना पाठस्तु—“आग्नेयोऽष्टाकपाल, सौम्यश्चरु,
 सावित्रोऽष्टाकपाल, पौष्णश्चरु, रौद्रश्चरु, अग्नये वैश्वानराय
 द्वादशकपालो, मृगाखुरे यदि नागच्छेद्दग्नेयोऽहोमुचेऽष्टाकपाल,
 सौर्यं पयो, वायव्यं आज्यभाग”—इति । ‘मृगाखुरे’ अश्वनिवास-
 स्थाने यदि नागच्छेत्, तत्रानागमनमेकं निमित्तम् निमित्ता-
 न्तराणि तु ब्राह्मणे द्रष्टव्यानि† । तान्येतानि नव हवीषि प्राय-
 क्षित्तरूपाणि ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥

* ३. ६. १०. १। उपतपत् उपताप — सन्तापकरो रोगविशेषः ।

† १ उपताप २ त्वग्दोष, ३ उपद्रवकारिदेवतागृहीतत्वम् ४ मृगाखुरे
 ५ नागमगम ६ वडवादिध्यानमिति पञ्चनिमित्तानि । वा० ३. ६. १०. १-१३ ।

अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इन्द्रायाऽहोमुच एकाद-
 शकपालो मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां पयस्या वायो-
 सावित्र आगोमुग्भ्यां चरुरश्विभ्यामागोमुग्भ्यां धाना
 मरुद्वा एनोमुग्भ्यः सप्तकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्य एनो-
 मुग्भ्यो द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरुर्अग्नये वैश्वानराय
 द्वादशकपालो द्यावापृथिवीभ्यामहोमुग्भ्यां द्विक-
 पालः ॥ २२ ॥

अग्नये* चिःशत् ॥ २२ ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं
 मृगारेष्टिमनु निर्वपति”—इति, तदेतद्विधत्ते— “अग्नयेऽहोमुचे †
 ऽष्टाकपाल, इन्द्रायाऽहोमुच एकादशकपालो, मित्रावरुणाभ्यामा-
 गोमुग्भ्यां पयस्या, वायोसावित्र आगोमुग्भ्यां चरु, ‘अश्विभ्यामा-
 गोमुग्भ्यां धाना, मरुद्वा एनोमुग्भ्यः सप्तकपालो, विश्वेभ्यो देवेभ्य
 एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालो, ऽनुमत्यै चरु, अग्नये वैश्वानराय द्वादश-
 कपालो, द्यावापृथिवीभ्यामहोमुग्भ्यां द्विकपालः”—इति । अंहसो
 मोचयतीति ‘अंहोमुक्’ । आगसो मोचयत इति ‘आगोमुचौ’ ।

* “अग्नयेऽहोमुचे”—इति क, ख, ग ।

† “अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषमिष्टिं निर्वपति”—इत्यादि

ब्रा० ३ ६ १६ १२ । अस्मिन्ननुवाके दश धवीत्याप्तातानि ।

वायुश्च सविता च 'वायोसावित्र' वायुसविद्वभ्यामित्यर्थः । 'धानाः'
सृष्टयवाः । एनसो मोचयन्तीति 'एनोमुच' ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनमद्यथाग्निः पृथि-
व्या समनमदेवं मर्ह्यं भद्राः सन्नतयः सन्नमन्त वा-
यवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा वायुरन्तरि-
क्षेण सूर्याय समनमद्विवे समनमद्यथा सूर्यो दिवा
चन्द्रमसे समनमन्नक्षत्रेभ्यः समनमद्यथा चन्द्रमा नक्ष-
त्रैर्वहणाय समनमदद्भ्यः समनमद्यथा (१)

वरुणोऽद्भिः साम्ने समनमद्वचे समनमद्यथा साम-
र्चा ब्रह्मणे समनमत् क्षत्राय समनमद्यथा ब्रह्म क्षत्रेण
राज्ञे समनमद्विशे समनमद्यथा राजा विशा रथाय
समनमदश्वेभ्यः समनमद्यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये सम-
नमद्भूतेभ्यः समनमद्यथा प्रजापतिर्भूतैः समनमदेवं
मर्ह्यं (२)

भद्राः सन्नतयः सन्नमन्त ॥ २३ ॥

यथा^[१] * मर्ह्यं^[२] चत्वारि^[३] च ॥ २३ ॥

अथ सन्नतिहोमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्— “अग्नये सम-
नमत् पृथिव्यै समनमदिति सन्नतिहोमान् जुहोति”-इति* । पाठस्तु—
“अग्नये समनमत्, पृथिव्यै समनमद्, यथाग्निः पृथिव्या समनमदेवं
मह्यं भद्राः सन्नतयः सन्नमन्तु, वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्,
यथा वायुरन्तरिक्षेण, सूर्याय समनमद्, दिवे समनमद्, यथा सूर्यो
‘दिवा; चन्द्रमसे समनमन्, नक्षत्रेभ्यः’ समनमद्, यथा चन्द्रमा नक्षत्रैः;
वरुणाय समनमदद्भ्यः समनमद्, यथा वरुणोऽद्भिः, साक्षे समनमदृचे
समनमद्, यथा सामर्चा, ब्रह्मणे समनमत्, क्षत्राय समनमद्, यथा
ब्रह्मा क्षत्रेण, राज्ञे समनमद्, विष्णे समनमद्, यथा राजा विशा,
रथाय समनमदश्वेभ्यः समनमद्, यथा रथोऽश्वैः, प्रजापतये सम-
नमद्, भूतेभ्यः समनमद्, यथा प्रजापतिर्भूतैः समनमदेवं मह्यं
भद्राः सन्नतयः सन्नमन्तु”-इति । सर्वेऽपि यजमानोऽग्नये ‘समनमत्’
सन्नतिं परिचर्यामकरोत् । तथा पृथिव्यै ‘समनमत्’ परिचर्याम-
करोत् । स च पृथिव्या सहितोऽग्निः ‘यथा समनमत्’ चेन प्रका-
रेण तस्मै यजमानाय ‘सन्नतिम्’ उपकारमकरोत्, ‘एवम्’ अनेन
प्रकारेण ‘मह्यं’ मदर्थं ‘भद्राः सन्नतयः’ कल्याणा उपकाराः देवहताः
‘सन्नमन्तु’ प्राप्नुवन्तु । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् । सम-
नमदेवं मह्यमित्यादिकं सर्वचानुषज्यते, तदर्थमेवान्ते पुनः पाठः ।
एतैर्दशभिर्मन्त्रैरसन्नतिहोमेषु सन्नतिहोमाः कर्त्तव्याः ॥ २६ ॥

* ३ ८. १८ १३ । “सुवर्गस्य लोकस्य सन्नत्यै”-इति तच्चेष्ट । इत
उत्तरं ब्राह्मणग्रन्थे भूतभयहोमयोर्विधानम्, तन्मन्त्रौ चास्मात्तौ ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

ये ते पन्थानः सवितः पूर्यासोऽरेणवो वितता
अन्तरिक्षे । तेभिर्ना अद्य पृथिभिः सुगेभी रक्षा च नो
अधि च देव ब्रूहि^(१) । नमोऽग्नये पृथिविदक्षिते लोक-
स्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमो वायवेऽन्तरि-
क्षदक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमः
सूर्याय दिविदक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय
देहि^(२) ॥ २४ ॥

ये * चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २४ ॥

कन्पः—“ये ते पन्थानः सवितः पूर्यास इत्यध्वर्युर्यजमानं वाच-
यति”—इति । पाठस्तु—“ये ते पन्थानः सवितः पूर्यासोऽरेणवो
वितता अन्तरिक्षे । तेभिर्ना अद्य पृथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि
च देव ब्रूहि^(१)”—इति । हे सवितर्देव । ‘ते’ तव सम्बन्धिनः ‘पूर्यासः’
पूर्वसिद्धाः, अन्तरिक्षे ‘वितताः’ विसृताः, ‘अरेणवः’ धूलिरहिताः ।
‘ये’ मार्गाः सन्ति, ‘सुगेभिः’ सुष्ठु गन्तुं शक्ये, ‘तेभिः’ तैर्मागेरा-
गत्य ‘अद्य’ अस्मिन् कर्मणि ‘नः’ अस्मान् ‘रक्ष’, तथा ‘नः’ अस्मान्
‘अधि ब्रूहि च’ अधिकोऽयं यजमान इति देवानामग्रे कथय च ॥

कच्यः— “नमोऽग्नये पृथिविचित इत्येतद्य यथालिङ्गम्”—
इति । उपतिष्ठते इत्यनुवर्तते । पाठस्तु— “नमोऽग्नये पृथिविचिते
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि, नमो वायवेऽन्तरिक्षचिते
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि, नम सूर्याय दिविचिते
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि^(१)”—इति । ‘पृथिविचिते’
भूनिवासिने, ‘लोकस्पृते’ लोकस्य प्रीणयित्रे, अग्नये नमः अस्तु ।
अस्मै यजमानाय ‘लोकम्’ उत्तमस्थानं देहि । एवमुत्तरयोरपि
योज्यम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेदं शीर्षण्वान्मेध्यो
भवत्युपा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्यश्चक्षुर्वातः
प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः पादा अवान्तरदिशाः
पर्श्वोऽहोरात्रे निमेषोऽहमासाः पर्वणि मासाः स-
न्धानान्यृतवोऽङ्गानि संवत्सर आत्मा रुद्रयः केशा
नक्षत्राणि रूपं तारका अस्थानि नभो मासान्योप-
धयो लोमानि वनस्पतयो बाला अग्निमुखं वैश्वानरो
व्यात्तम् (१)

समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायुर्धावापृथिवी आण्डौ

यावा शेप् सोमो रेतो यज्जञ्जुभ्यते तद्वि द्यौतते यद्विधू-
नते तत् स्तनयति यन्मेहति तद्वर्पति वागेवास्य वाग-
हर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा पुरस्ताज्जायते
रात्रिरेनं महिमा पृश्नादनु जायत एतौ वै महिमाना-
वश्वम्भितुः सम्बभूवतुर्हयो देवानवहद् (२)

अर्वासुरान्वाजी गन्धर्वानश्वौ मनुष्यान्त्समुद्रो वा
अश्वस्य योनिः समुद्रो बन्धुः * ॥ २५ ॥

व्यात्तं ५मवहद् ५ द्वादश च ॥ २५ ॥

अथान्तिमेऽनुवाके सर्वजगदात्मकत्वेनाश्व स्तूयते, अथ वा विरा-
ड्रूपेणाश्वोपासनप्रतिपादकोऽयमनुवाकः, प्रकरणादुक्त्यथोपनिषदादौ
द्रष्टव्यः । अत एव वाजसनेयिन एतदर्थप्रतिपादकं ब्राह्मणमुपनिष-
दादावामनन्ति† । पाठस्तु—“यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद,
शीर्षेणान्मेधो भवत्युपा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः, सूर्यश्चतुर्वात
प्राणश्चन्द्रमा ओचः, दिशः पादाः, अवान्तरदिशाः पर्शवो, ऽहोरात्रे
निमेषो, ऽर्हमासा पर्वणि, मासा सन्धानानृतवोऽङ्गानि सवत्सर
आत्मा, रश्मयः केशाः, नक्षत्राणि रूपं तारका अस्यानि, नभो मा-
सान्योषधयो लोमानि, वनस्पतयो वासाः, अग्निर्मुखं वैश्वानरो व्यात्तः,

* ‘बन्धु’—इति पदमनुवाकप्रतीकवाक्योक्तद्वादशसंख्यापूरकम्, उपनिष-
त्सम्मतम् (अ० १ १ भा०), भाष्यसम्मतश्च क ग घ ङ पुस्तकेषु नास्ति ।

† अ० उप० १ १ भा० द्रष्टव्यम् ।

समुद्र उदरमन्तरिचं पायुर्धावाष्टयिषी आण्डौ, यावा शेपः, सोमो
 रेतो, यज्जञ्जभ्यते तद्धि द्योतते, यद्धिधूतुते तत्स्नयति, यन्नेहति
 तदर्पति, वागेवास्य वागहर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा पुरस्ता-
 ज्जायते, राचिरेनं महिमा पश्चादनु जायत, एतौ वै महिमानावश्व-
 मभितः सम्भूवतुर्हयो देवानवहदर्वासुरान्वाजी गन्धर्वानश्वो मनु-
 य्यानसमुद्रो वा अश्वस्य योनिः, समुद्रो बन्धुः"-इति । 'यः' पुमान्
 'मेध्यस्य' यागयोग्यस्य अश्वस्य 'शिरौ वेद' शिरःप्रभृतीन्वयवान्
 विराडवयवभूतोपःकालादिरूपेणोपान्ते, सोऽयम् 'शीर्षणान्' उप-
 कालादिरूपैः शिरःप्रभृतिभिर्विराडवयवैर्युक्तो 'मेध्यः' यागफल-
 योग्यो भवति । क्वत्तुष्ठानस्य चोपासनस्य च समानं फलम् । तथा
 च पञ्चमकाण्डे समान्वातम् - "सर्वे पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां,
 योऽश्वमेधेन यजते ; य उ चेनमेवं वेद"-इति । तत्र कस्मिन्नश्ववयवे
 को विराडवयवो ध्यातव्य इति तत्सर्वमुच्यते । मेध्यस्याश्वस्य यच्छिरः,
 तत् 'उपाः' उपःकालरूपम् । यदश्वस्य चक्षुः, तत्सूर्यः । यत्तदीयः
 प्राणः, सोऽयं वाद्यो वायुः । यत्तदीयं श्रोत्रं, सोऽयं चन्द्रमाः । ये
 तदीयाः पादाः, ताः प्राप्थादिदिशः । ये 'पर्शवः' पार्श्वस्थिविगेपाः,
 ता इमा आग्नेय्याद्यवान्तरदिशाः । यत्तदीयो निमेष उन्मेषमहितः,
 त उभे अहोरात्रे । यानि तदीयहस्तपादगतपर्वाणि, ते शुद्ध-

* "आनद्य द्विविधम्,—अर्धं निद्रं, उपानसद्य । तत्रार्धं निद्रं
 वाक्यप्रमाणपर्यालोचनया सम्पद्यते; उपानसाप्रकारम् समनस्य

'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरौ वेद'-इत्यस्मिन्नभिधायते"-इति ।

† ५ का० १ प्र० १२ अ० २३ अ० (५ भा० ७३३)

कृष्णपक्षरूपा अर्द्धमासाः । यानि च पर्वणां सन्धानानि, ते चैषाद्या
 मासाः । यानि चानुक्तविशेषाणि खुराद्यङ्गानि, ते वसन्ताद्युतवः ।
 यः 'आत्मा' मध्यदेहः, स संवत्सरकालः । ये तदीयाः केशाः, ते
 सूर्यरश्मयः । यदश्वस्य भास्वरं रूपं, तानि कृत्तिकादिनक्षत्राणि ।
 यान्युक्तान्यस्त्रीनि, तानि वृहस्पतिशुक्रभ्रुवाद्याः प्रौढतारकाः । यानि
 तत्र तत्र स्थितानि मांसखण्डानि, तदेतन्नभः । यानि चुद्रलोमानि,
 ता ओषधयः । ये 'वालाः' पुच्छगता दीर्घकेशाः, ते वनस्पतयः ।
 यदेतन्मुखं सम्पद्यते, अयं लोकप्रसिद्धोऽग्निः । यद् 'व्याप्तं' मुख-
 विदारणं, सोऽयं वैश्वानरनामको देवताविशेषः । यदुदरं, सोऽयं
 समुद्रः । यः पायुः, तदन्तरिक्षम् । यावाण्डौ, ते घावापृथिव्यौ ।
 यः श्रेणः, सोऽयमभिषवाघो 'यावा' । यद्रेतः, स सोमरसः । यत्
 'जञ्जभ्यते' गात्राणि विनामयति, सेयं विद्युत् । यद्, 'विधूयते'
 सशब्दं शरीरं कम्पयति, तदेतद्गर्जनम् । यदेतन्नेहनं, सेयं वृष्टिः ।
 अस्य हेषा-शब्दरूपा या 'वाक्', सेयं वेदरूपा वागेव । 'जायमा-
 नस्य' क्रतौ प्रयुज्यमानस्याश्वस्य यः सञ्ज्ञपनात् पुरस्तान्महिमाख्यो
 राजतग्रहः, तदिदमधरेव । 'एनं पश्चात्' एतस्याश्वस्य सञ्ज्ञपनादूर्ध्वं
 यो महिमाख्यः सौवर्णग्रहः, सेयं रात्रिः । 'एतौ' एवोभौ 'महि-
 मानौ' यदौ 'अश्वमभितः सखभृवतुः' अश्वस्य सञ्ज्ञपनात् पूर्वं
 पश्चाच्च व्यवस्थितौ । हयार्वावाज्याः श्वान्नरजातिविशेषास्तत्तद्रूपेण
 देवादीन् वहन्ति । एवंविधस्य विराड्रूपस्याश्वस्य समुद्र एव
 'योनिः' कारणम् । सम्यग्द्रवत्युत्पद्यते जगदस्मादिति 'समुद्रः'
 परमात्मा ; न अन्यस्मादयं विराडुत्पत्तुमर्हति । स एवास्य 'वन्धुः'

सन्ना., स्थितिहेतुरित्यर्थः । एवमुपासित. * पापक्षयद्वारा विराड्रूपं प्राप्नोति, “तं यथायथोपासते, तथैव भवति”—इति श्रुत्यन्तरात् ॥

विराट्प्राप्तिश्च क्रममुक्तिहेतु†, तच्च ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां तेन विराजा सह मुच्यमानत्वात् । तथा च सृति.—

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे‡ ।

परस्थान्ते क्षतात्मानः प्रविशन्ति पर पदम् ॥”—इति § ॥

एतच्च भगवान् व्यास “कार्यात्यये तदध्यक्षेणातः परमभिधानात्”—इत्यस्मिन्नधिकरणे (४ ३. ०-१४ सू० ५ अधि०) महता प्रबन्धेन प्रतिपादयामासेत्यग्रेषमतिमङ्गलम् ॥ २५ ॥

अथास्यं प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रहः—

विहितं पञ्चमस्याद्ये गवामयनमचकम् ।

तद्द्वैविध्यं द्वितीये स्यात्, तृतीये षष्ठनिर्णयः ।

चतुर्थे व्यत्ययः पूर्वपक्षस्थान्त्यस्य पक्षमि ।

पक्षमे संभवः, षष्ठे भवेदुत्सर्गमचकम् ।

तन्मीमांसा सप्तमे स्यादष्टमे तु महाप्रतम् ।

* “एवमुपासीत”—इति क, ग ।

† “क्रममुक्तिरनाद्यत्वादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या”—इति म० सू० ४. ३. १० शा० भा० ।

‡ “यदा तु प्रकृतो याति लयं विद्यं मिदं जगत् । तदोच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसञ्चरः”—इति मार्क० पु० ४६. ३ । “प्रतिसङ्गमः”—इति भाग० पु० ११ १६ ३५ । प्रलय इति तदर्थं क्षतस्तत्र शोधयेत् ।

§ म० सू० ४. ३ ११ शा० भा० दृष्टव्यम् ।

सामानि नवमे, प्रोक्ता वीणाद्या दशमे पुनः ।
 दासीनृत्यं* (१-१०), ततस्सूर्द्धं मन्त्राद्यैवाश्वमेधगा.† ।
 पृथ्वन्नहोमाः पञ्चागदेकपञ्चागदीरिताः ।
 दत्ते, परिधीनान्तु कस्त्या मन्त्रत्रयं भवेत् ।
 अग्नये सर्वंष्टेष्टिः, प्रयोगोऽनन्तरे श्रुतः ।
 यः प्राणतो य आत्मेति तावुभौ महिमयौ ।
 आ ब्रह्मन् दशभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मवर्चमहोमकः ।
 आक्रान्थं मन्त्रयेत, जज्ञीतिदशभिर्जति* ।
 आग्ने† नैमित्तिका यागा, मृगारेष्टिरथाग्नये ।
 अग्रा सन्नतिहोमाः स्युर्दश, ये ते सुवाच्यता १ ।
 (नमस्त्रिभिरुपस्थानं, यो वै विधिरुपामने ॥ (११-१५)
 क्रतुराड्यश्वमेधीऽयं विराड्धानमुपास्त्रिराट् ॥)
 ताभ्यामुत्पद्यते ज्ञान कृतकृत्यो भवत्यतः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमज्ञेश्वरः ॥

* “दासीनृत्यं”—इति ग ।

† “ततस्सूर्द्धानुवाके अश्वमेधगा”—इति क, “ततस्सूर्द्धमश्वमेधस्य मन्त्र-
 का”—इति ग । † “अश्व”—इति क ।

‡ “ये सामिवाचनम्”—इति क ।

॥ बन्धनोच्चिद्धान्तस्त्रिपदस्य स्थाने क पुस्तके त्वेवम्—

“यो वा अश्वोपास्त्रि (११-१५), इत्य वर्मविद्ये प्रपद्यते”—इति ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपाक्षसाम्राज्यधुरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-
प्रकाश'-नामकण्ठयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डोपन्याख्याने
पञ्चम प्रपाठकः समाप्तः ॥

(१)गावो (२)गावः (३)प्रयमे (४)समान्यो (५)यदि (६)पड-
हे (७)रुत्सृज्यां (८)देवानां (९)मर्क्येण (१०)चर्म (११)पृथिव्यै
(१२)दत्वते (१३)कौ (१४)ऽग्नये (१५)यो (१६)यो (१७)य (१८)आ
(१९)आ (२०)ज (२१)श्याग्नेयो (२२)ऽग्नये (२३)ऽग्नये (२४)ये (२५)यः *
पञ्चविंशतिः † ॥ ५ ॥

(१)गावः (२)समान्यः (३)सर्वनमष्टाभिः (४)र्वा एते देव-

* “(१)गावो (२)गावः सिर्धासन्तो (३)प्रयमे मासि (४)समान्यो (५)यदि
सामे (६)यडहे (७)रुत्सृज्यां (८)देवानां (९)मर्क्येण (१०)चर्म (११)पृथिव्यै
(१२)दत्वते (१३)कौ (१४)क्त्वाग्नये (१५)यो वै (१६)य प्राणतो (१७)यघात्मदा
(१८)या अक्ष (१९)वाका (२०)वृद्धि वीज (२१)माग्नेयो (२२)ऽष्टाकपालोऽग्नयेऽष्टो-
मुचेऽष्टाकपालो (२३)ऽग्नये सर्जनम (२४)द्ये ते पर्यागो (२५)यो वा अर्धम्य
मेधस्य शिरः पञ्चविंशतिः”-इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेऽत्र ये पञ्चविंशत्यनुवाका श्रुतास्तेषामेवैमानि प्रतीकपदानि ।

क्षेता^(१)भिजित्या इत्याहु^(१)र्वरुणोऽग्निः साम्ने चतुःपञ्चा-
शत् * ॥ ५४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

प्रजननं^(१) साध्याः^(१) प्रजव^(१) वृहस्पतिर्^(१) गावः^(१)
पञ्च † ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां सप्तमः काण्डः ॥

दुषे^(१) वायव्यं^(१) प्रजापतिर्^(१) युञ्जानः^(१) सावित्रा-
ग्नि^(१) प्राचीनवशं^(१) प्रजननं^(१) सप्त ‡ ॥

॥ इति तैत्तिरीयसंहिता समाप्ता ॥

* ४०३ ए० ६ पं०, ४८१ ए० ८ पं०, ५०६ ए० १४ पं०, ५२४ ए०
६ पं०, ५४० ए० ८ पं०, ५५२ ए० १२ पं० । मुद्रितपुस्तके नास्त्येतद् वाक्यम् ।

† सप्तमकाण्डोपप्रपाठकप्रतीकप्रदानौमानि १४६, २१४, ३२१, ३८६,
४३३ एतेषु द्रष्टव्यानि । मु०-पुस्तकादन्यत्रैतद् वाक्यं नास्ति ।

‡ काण्डप्रतीकप्रदानौमानि १ भा० १३ ए०, २ भा० २४१ ए०, ३ भा०
१ ए०, ४ भा० १ ए०, ५ भा० १ ए०, ६ भा० १ ए०, ७ भा० १४० ए० द्रष्ट-
व्यानि । मु०-पुस्तकादन्यत्रैतद् वाक्यं न दृश्यते इति शिवम् ॥

सूचीपत्रम्

तैत्तिरीयसंहितायाः षष्ठभागस्य ।

(तत्र)

अथ सोमब्राह्मणं नाम षष्ठं काण्डम् ।

इह प्रपाठका पट् ।

प्रथमप्रपाठकस्य—

ए०त० ए०

१—११ अनुवाकेषु प्रायणीयेष्टिव्राह्मणम् (मन्त्रास्तु १का० २प्र०) १-३१
तत्र

१	अनुवाके प्राग्वशकरणम्	क्षुरकर्मादिसंस्कार, शालाप्रवेशश्च	१-४
२	”	दीक्षाद्युत्तरं, क्षणाग्निनेन वस्त्रेण मेखलया च दीक्षा	४-७
३	”	छायाविषाणया दीक्षणम् (१का० २प्र० २व्य० १-१६)	७-१०
४	”	दण्डग्रहणम्, मुष्टीकरणम् वाग्यम्, दीक्षितनियमाश्च	१०-१३
५	”	प्रायणीयेष्टिविधानम् (१का० २प्र० ४व्य० १-१०)	१३-१५
६	”	अदणया पिङ्गास्या राजक्रयविधानम् (४व्य० १-१६)	१५-१८
७	”	राजक्रयप्रकारोपदेशा (१का० २प्र० ४व्य० १-११)	१८-२१
८	”	तथैव पदसङ्ग्रहः (१का० २प्र० ५व्य० (१-१०))	२२-२३
९	”	सोमोन्मात्रम् (१का० २प्र० ६व्य० १-१४)	२४-२६
१०	”	कलादिभिश्च राजक्रयं (१का० २प्र० ७व्य० १-८)	२६-२८
११	”	क्षीतसोमस्य शकटेन गयनम् (२प्र० ८, ९व्य० १-१०)	२८-३१

प्रथमप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि .. ३१

द्वितीयप्रपाठकस्य—

१—११ अनुवाकेषु आतिथ्येष्टिब्राह्मणम् (मन्त्रा १का० २, ३प्र०) ३२-५७

तत्र

१	अनुवाके आतिथ्येष्टिविधानम् (१का० २प्र० १०व्य० १-१७)	३२-५७
२	तानूनप्तम्, अवाप्तरदीक्षा च (१०, ११व्य० १-१३)	३४-३७
३	उपसद्विधानम् (१का० २प्र० ११व्य० १-१४) ..	३७-३८
४	वेदिविधानम् (१का० २प्र० ११व्य० १-११) ..	३८-४१
५	व्रतनिर्णयः (१का० २प्र० ११व्य० १-१२) ..	४१-४३
६	काम्ययागभूमिनिर्णयम् (२प्र० ११व्य० १-२८)	४४-४५
७	उत्तरवेदिविधानम् (१का० २प्र० १२व्य० १-११)	४६-४७
८	व्याघ्राणविधानम् (१का० २प्र० १२व्य० १-८)	४७-४८
९	हविर्हानविधानम् (१का० २प्र० १३व्य० १-१३)	५०-५३
१०	सदोमण्डपविधानम् (१का० ३प्र० १व्य० १-२३)	५२-५४
११	उपश्रवविधिः (१का० ३प्र० १व्य० १-१५) ..	५४-५६

द्वितीयप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकापदानि ५६, ५७

द्वितीयप्रपाठकस्य—

१—११ अनुवाकेषु मयुजब्राह्मणम् (मन्त्रा १का० ३प्र०) ५८-८३

तत्र

१	अनुवाके धिष्ण्या (१का० ३प्र० ३व्य० १-१७) ..	५८-६०
२	अग्निधोमप्रणयनम् (१का० ३प्र० ४व्य० १-१८)	६०-६३
३	यूपखण्डनम् (१का० ३प्र० ५व्य० १-१६) ..	६३-६५
४	यूपस्थापनम् (१का० ३प्र० ६व्य० १-२३) ..	६५-६८

५	अनुवाके चमिमश्वनम् (१का० ३प्र० ७अ० १-२४.) ..	६६-७०
६	,, पशुनियोजनम् (१का० ३प्र० ७, ८अ० १-१६.) ..	७०-७२
७	,, सामिधेन्य' (१का० ३प्र० ८अ० १-१६.) ..	७२-७४
८	,, पशोर्हिसनम् (१का० ३प्र० ८अ० १-१४.) ..	७४-७६
९	,, वपाहोमः (१का० ३प्र० ९अ० १-२०.) ..	७६-७८
१०	,, व्यवदानानां विधि' (१का० ३प्र० १०अ० १-२५.)	७८-८०
११	,, अनुयाजानामुपदेशः (१का० ३प्र० १०अ० १-१७.)	८१-८३
	तृतीयप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि ..	८३

चतुर्थप्रपाठकस्य—

१-११	अनुवाकेषु ग्रहमाह्वयम् (मन्त्रा १का० ३, ४प्र०)	८४-१०५
	तत्र	
१	अनुवाके गृह्यमाह्वयविधि (१का० ३प्र० ११अ० १-१८.)	८४-८६
२	,, वसतोवरौणां विधानम् (१का० ३प्र० १२अ० १-१८.)	८६-८८
३	,, सोमोपावहणम् (१का० ३प्र० १३अ० १-१४.)	८८-९०
४	,, सोमोन्मानम् (१का० ४प्र० १अ० १-१५.) ..	९०-९२
५	,, उपाशुयज्ञविधि' (१का० ४प्र० २अ० १-१४.)	९२-९४
६	,, अन्तर्यामयज्ञविधि (१का० ४प्र० ३अ० १-७.)	९४-९६
७	,, ऐन्द्रवायव्ययज्ञविधि' (१का० ४प्र० ४अ० १-६.)	९६-९८
८	,, मैत्रावरुणयज्ञविधि (१का० ४प्र० ५अ० १-७.)	९८-९९
९	,, आश्विनयज्ञविधि' (१का० ४प्र० ६, ७अ० १-११.)	९९-१०१
१०	,, शुक्रामश्विनयज्ञयोर्विधि' (१का० ४प्र० ८, ९अ० १-११.)	१०१-१०३
११	,, व्याघ्रयज्ञयज्ञविधि' (१का० ४प्र० १०, ११अ० १-१०.)	१०३-१०५
	चतुर्थप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि ..	१०५

पञ्चमप्रपाठकस्य—

१—११ अनुवाकियु गृहब्राह्मणशेषः (मन्त्राः १का० ४प्र०) १०६-१२४

तत्र

- १ अनुवाके उक्त्यगृहविधिः (१का० ४प्र० १२अ० १-७.) १०६-१०७
  - २ „ ध्रुवग्रहविधिः (१का० ४प्र० १३अ० १-१०.) १०८-१०९
  - ३ „ ऋतुग्रहत्रयविधिः (१का० ४प्र० १४अ० १-१०.) १०९-११०
  - ४ „ ऐन्द्राग्रग्रहविधिः (१का० ४प्र० १५, १६अ० १-४) ११०-१११
  - ५ „ मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहयोर्विधिः (१.४.१७-२१.१-६.) १११-११३
  - ६ „ आदित्यग्रहविधिः (१का० ४प्र० २२अ० १-१४.) ११३-११५
  - ७ „ सावित्रवैश्वदेवग्रहयोर्विधिः (१.४.२३-२६.१-६.) ११५-११६
  - ८ „ धान्नीवतग्रहविधिः (१का० ४प्र० २७अ० १-१८.) ११७-११८
  - ९ „ हारियोजनग्रहविधिः (१का० ४प्र० २८अ० १-१०.) ११८-१२०
  - १० „ आययणादीनां क्षये पुनर्यग्रहविधिः (१.४.२८.१-१२) १२१-१२२
  - ११ „ सवनौषधपशुपरोडाशविधिः (१का० ४प्र० २९अ० १-८.) १२२-१२४
- पञ्चमप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि .. १२४

षष्ठप्रपाठकस्य—

१—११ अनुवाकेयूत्तरसोमब्राह्मणम् (मन्त्राः १का० ४प्र०) १२५-१४३

तत्र

- १ अनुवाके दक्षिणाहोमादिविधिः (१का० ४प्र० ४३अ० १-१८.) १२५-१२७
- २ „ समिष्टपशुहोमादिविधिः (१का० ४प्र० ४४अ० १-७.) १२७-१२८
- ३ „ अयमृष्टेष्टिविधानम् (१का० ४प्र० ४५अ० १-२४.) १२८-१३०
- ४ „ यूपैकादशिनौविधानम् (१का० ४प्र० ४५अ० १-१३.) १३०-१३१

५	अनुवाके पञ्चेकादशिनौविधानम् (१का० ४प्र० ४५अ० १-६)	१३३-१३४
६	„ पात्नीवतयागविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-४)	१३४-१३५
७	„ सौम्यषरुहोमादिविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-११)	१३५-१३६
८	„ अतिग्राह्यायश्मविधानम् (१का० ४प्र० ४५अ० १-६)	१३७-१३८
९	„ अदाभ्ययश्मविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-७)	१३८-१३९
१०	„ अशुयश्मविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-६)	१३९-१४०
११	„ षोडशियश्मविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-१६)	१४०-१४२
	यष्टप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि ..	१४३
	यष्टकाख्योपयष्टप्रपाठकानां विनियोगसङ्ग्रहश्लोका ..	१४४-१४६

अथ सोमकाण्डं नाम सप्तमं काण्डम् ।

इह प्रपाठका पञ्च ।

—००—

प्रथमप्रपाठकस्य—

		ए०त०	ए०
१-१०	अनुवाकेषु अग्निष्टोमादिपञ्चरात्रान्तानां विधयः .	१४७-२११	
	तत्र		
१, २	अनुवाकयो — अग्निष्टोम (एकाहः) .	..	१४७
	ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिर्द्वयदर्शनम् ..	..	१५०
	सोमशब्दार्थनिर्णयपूर्वकं ज्योतिष्टोमशब्दनिर्वचनम् ..	..	१५२

सर्वसोमप्रकृतिभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य विधानम् ..	१५३
ज्योतिष्टोमोयसप्तसंख्यासु प्रथमसंख्यारूपस्याग्निष्टोमस्य स्तुतिः	१५३
ज्योतिष्टोमोयसप्तसंख्यासु प्रथमसंख्यारूपस्याग्निष्टोमस्य विधिः	१५५
मुखतस्त्रिदशभिर्गायत्रीरथन्तरब्राह्मणाशानामुत्पत्तिः ..	१५५
उरोवाङ्मतः पञ्चदशेन्द्रत्रियुबृहद्वाजान्यावौनामुत्पत्तिः ..	१५६
मध्यतः सप्तदशविश्वदेवजगतीवैरूपवैश्वगवामुत्पत्तिः ..	१५६
पक्ष एकविंशानुष्टुब्वैराजशृङ्गाद्यानामुत्पत्तिः	१५६
त्रिदशपञ्चदशसप्तदशैकविंशस्तोमानां प्रश्नंसा	१५७
त्रिदशपञ्चदशसप्तदशैकविंशस्तोमानां सम्भूयकारित्वम् ..	१५८
अग्निष्टोमयागपक्षप्रश्नंसनम्	१६१
३ अनुवाके— अतिरात्रः (एकाहः)	१६१
सोमयागेषु द्वितीयसंख्यारूपस्यातिरात्रस्य विध्युन्नयनम् ..	१६२
त्रिदशपञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवन्नपस्त्रिंशस्तोमानां स्तुतिः	१६३
त्रिदशपञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवन्नपस्त्रिंशस्तोमानां स्तुतिः	१६५
४ अनुवाके— अद्भिरसान्दिरात्रः (अष्टौनः)	१६५
अद्भिरसान्दिरात्रस्य यागस्य विधानम्	१६६
तत्र पूर्वदिने अग्निष्टोमस्य (अभिज्वैकाहस्य) अनुष्ठेयत्वम्, उत्तरदिने अतिरात्रैकाहस्य, अष्टःशब्दायंश्च ..	१६७
पूर्वेऽहनि गायत्रस्य साम्, उत्तरे त्रैष्टुभस्य विधिः ..	१६८
पूर्वेऽहनि रथन्तरस्य साम्, उत्तरे त्रैष्टुभस्य विधानम् ..	१६८
दिग्भेदेन व्यवस्थितस्य वैश्वानसगामसामान्तरस्य विधिः	१६८
दिग्द्वयस्य पक्षव्यवस्थाया विधानम्	१७०
पूर्वेऽहनि ऋग्विष्णुमिथुनस्य, उत्तरे अविष्टमिथुनस्य विधिः	१७०
अथ सोमांसाधिकारस्याणि १०. ५. ४, १३ व० १, १३ व० २.	१७१
५, ६, ७ अनुवाकेषु— गर्गत्रिरात्रः (अष्टौनः) १८३, १८२, १८१	

(५) त्रिरात्रयागस्य विधानाय भूष्टष्टिप्रतिपादिकाख्यायिका *	१०५
तत्रैव देवानां, सहस्रतम्या गोश्व शंष्टिकया	१०६
सहस्रदक्षिणावेन त्रिरात्रयागेन याजनप्रदर्शनम् ..	१०७
तत्रोक्त्यारूपे मध्यमेऽहनि केपाक्षिष्णंसनविशेषाणां विधि	१०७
त्रिरात्रयागस्याहविशेषाणां विधानम्	१०८
त्रिरात्रयागे दक्षिणादाने विशेषविधयः	१०९
सहस्रतम्या गोदाने षष्ठ पक्षा	११०
सहस्रदानोपेतस्य कर्मणः प्रवृत्ता	११०
(६) सहस्रतमोपश्रंसाद्ययंमुपायानम्	११५
सहस्रतम्या आग्रापणविधिः, तन्मन्त्रश्च	११८
सहस्रतमोदानाङ्गभूतशोभस्य विधिः, तन्मन्त्रश्च ..	११९
सहस्रतम्या गोः कर्णे मन्त्रपविधिः, तन्मन्त्रश्च ..	१२०
(७) सहस्रतमोदानविधिः, तद्दानमन्त्रपनुष्ठयथाख्यायनश्च ..	१२३
सहस्रतमोप्रतिपक्षमन्त्रस्य विधिथाख्याने	१२४
सहस्रतम्या प्रत्यष्टमुखत्वेन उत्सर्गविधि	१२४
सहस्रतम्याः श्रुतमानेन द्दिराग्रेण कृपो यजमानगोष्ठे नयनश्च	१२५
८ अनुवाके— अग्नेश्चतुरात्र (अहोः)	१२५
चतुरात्रयागस्य विधानाय चतुर्होष्टष्टिप्रतिपादिकाख्यायिका	१२६
बद्धिप्यवमानमाध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानेषु स्तोमविशेषविधि	१२७
पवमानयतिरिक्तस्तोत्रेषुत्तरोत्तरस्तोमशृङ्गविधानम् ..	१२७
चतुरात्रकल्पवपवपनुरहस्य विशेषविधयः	१२९
९ अनुवाके— जामदग्नश्चतुरात्र (अहोः)	१२९
जामदग्नश्चतुरात्रयागविधिः, तत्रोपसक्तु कधिद्विशेषविधयः	२००

१०	अनुवाके— पञ्चरात्रः (अष्टौनः)	२०१
	वज्रविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्रयागस्य विधि ..	२०२
	पञ्चरात्रकत्ववयवभूतानां पञ्चानामङ्गां विधानम् ..	२०५
	पञ्चविंशत्तोमस्य सामब्राह्मणानाम्नातत्वेऽपि सूत्रोक्तत्वम् ..	२०६
	अत्र मौमासाधिकरणानि पञ्च (८. १. १०; १. ३. ५; १०. ६. ७, ७. ३. ३, १०. ६. ४.) ..	२०७-२११
११—२०	अनुवाकेषु अश्वमेधमन्त्राः (त्रा० इका० ८ प्र०) तत्र	२११-२३३
११	अनुवाके रसनादानमन्त्र, अधिवदनमन्त्र, अश्वबन्धनमन्त्र	२१२
१२	„ अश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानवाचनमन्त्र, पूर्वद्वौम- मन्त्रा, उत्तरद्वौममन्त्रा, अश्वस्य चतुर्थं पशुं घृतस्रो दृतिद्वौममन्त्रा, अश्वोत्सर्गमन्त्र, अश्वरक्षणाय रक्षिन्नियोजनमन्त्रश्चेति द्वादश	२१२
१३	„ आधगोद्गदावद्वौममन्त्रास्त्रयोदश	२१७
१४	„ पूर्वद्वौममन्त्राः एकादश	२१८
१५	„ दौक्षाद्वौममन्त्रा एकविंशतिः	२१८
१६	„ पूर्वदौक्षाद्वौममन्त्राः एकादश	२२१
१७	„ दौक्षाद्वौममन्त्रा द्वाविंशतिः	२२१
१८	„ छण्णाजिनाधिरोहणाय ऋतुदौक्षाख्या अष्टौ मन्त्रा, पदद्वौममन्त्राश्च ततश्चत्वार इति द्वादश ..	२२३
१९	„ अश्वघरितद्वौममन्त्राश्चत्वारः	२२५
२०	„ सावित्रद्वौममन्त्रा सप्त	२२६-२३१
	प्रथमप्रपाठक्रीय विनियोगसङ्ग्रहश्लोका	२३१
	प्रथमप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां प्रतीकपदानि	२३३

द्वितीयप्रपाठकस्य—

१—१० अनुवाकेषु षड्रात्रादिद्वादशाहान्तानां विधयः २३०-३०६

तत्र

- १ अनुवाके— षड्रात्र (अष्टौन) २३०
षड्रात्रयागस्य विध्यादि, चोदकप्राप्तानां षडहानां स्पष्टी-
करणम्, अतिदेश्यसारस्वतसत्रधर्माणामुपदेशा, उत्थान-
कालविधिश्च २३६-२४१
- २ अनुवाके— सप्तरात्र (अष्टौन) २४१
सप्तरात्रयागस्य विध्यादि, तत्राहर्विशेषविधिश्च २४२-२४४
- ३ अनुवाके— अष्टरात्र (अष्टौन) २४५
अष्टरात्रयागस्य विध्यादि, तत्राहर्विशेषविधिश्च २४५-२४६
- ४ अनुवाके— नवरात्र (अष्टौन) २४७
नवरात्रयागस्य विध्यादि, तत्राहर्विशेषविधि, नवरात्र-
क्रतुप्रशंसनम्, दीर्घरोगनिवृत्त्यर्थमपि तस्यानुष्ठानम् २४८-२५१
- ५ अनुवाके— दशरात्र (अष्टौन) २५१
दशरात्रयागस्यादौ तदङ्गघोमविधिः, प्रजापतिवृत्तत्वेन
दशरात्रक्रतो प्रशंसा, दशस्वद्विंशु त्रयाणां विशेषेण
प्रशंसनम्, तस्याभिचारनिवृत्तिफलकथनम्, शत्रुभयफल-
कथनम्, तत्र कश्चिद् विशेषविधिः, ततस्तस्य प्रथमादीनां
दशानामेवाह्नामैकैकक्रमेण विधानञ्चेति .. २५२-२६०
- ६ अनुवाके— एकादशरात्र (अष्टौन) २६०
एकादशरात्रयागस्य विधानार्थाख्यायिका, ततस्तस्य
प्रथमादीनामेकादशानामह्नामैकैकक्रमेण विधानञ्च २६१-२६५

(१०) द्वादशाहस्य द्वादशस्याहो विधानम्	२८३
द्वादशाहस्याहो न रूपताविधानम्, विविधप्रशंसनञ्च ..	२८४
सप्तरूपे द्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिषेधः	२८५
अहो न रूपे द्वादशाहे यजमानस्यैकत्वम्	२८५
द्वादशाहस्य दोक्षाविशेषविधिः, उपसद्विशेषविधिश्च ..	२८६
अहो न द्वादशे पशुहविःशेषमक्षयस्य निन्दादिकम् ..	२८७
अथ मौमांसाधिकारणानि चतुर्दश (१०. ६. १६, १८, १५; २. १०, ११, २६; ६. ६. ३, १, ४, ५, ६; १०. ४. ५; ८. १. ८; ६. २. १.)	२८८-३०८

११—२० अनुवाकेषु अश्वमेधगता होममन्त्राः (ब्रा० श्का० प्र०) ३१०-३२०

तत्र

११ अनुवाके अथासहोममन्त्रास्त्रिंशत् (ब्रा० श्. प. १४.) ..	३१०
१२ „ अयुग्मसह्याहोममन्त्रा विंशतिः (ब्रा० श्. प. १५.)	३१२
१३ „ युग्मसह्याहोममन्त्रास्त्रयोदश (ब्रा० श्. प. १६.)	३१३
१४ „ त्रिसह्यादिविषमसह्याहोममन्त्रा एकोनविंशतिः ..	३१३
१५ „ चतुस्रह्यादिचतुर्वत्तरसह्याहोममन्त्रा अष्टौ ..	३१४
१६ „ पञ्चादिसह्याहोममन्त्राः सप्त	३१५
१७ „ दशादिसह्याहोममन्त्रा एकादश	३१५
१८ „ विंशत्यादिसह्याहोममन्त्राः षट्	३१६
१९ „ पञ्चाशदादिसह्याहोममन्त्रा द्वादश	३१७
२० „ शतादिसह्याहोममन्त्रा ऊनविंशतिः (ब्रा० श्. प. १६.)	३१७
द्वितीयप्रपाठकौयविनियोगसङ्ग्रहश्लोकाः	३१८
द्वितीयप्रपाठकस्य अनुवाकानां पञ्चशतकानाञ्च प्रतीकपदानि	३२०

द्वितीयप्रपाठकस्य—

१—१० अनुवाकेषु अविवाक्याद्येकविंशतिराचान्तानां विधयः ३२१-३६२

तत्र

१ अनुवाके— द्वादशाहश्रेय (अविवाक्यं नाम श्रेष्ठाह) .. ३२१-३२६

तत्र विसृताङ्गस्मरणायान्यस्य वचननिषेधादि .. ३२३

मानसग्रहकाले स्तोत्रविशेषस्य विध्यादि .. ३२६

चतुर्होत्रमन्त्रविधि (आ० का० ३ १ २.) .. ३२८

अथ मौमासाधिकरणमेकम् (१०. ६ १३) .. ३२६

२ अनुवाके— द्वादशाहक्रतुस्तुति (आर्त्विज्यनिन्दामुखेन

द्वादशाहयाजिनो यजमानस्य प्रशंसा) .. ३३०

३ अनुवाके— त्रयोदशरात्र (सत्रम्) .. ३३१

त्रयोदशरात्रस्य द्वादशाहत्वोपचारः, तत्र विशेषविधिः,

त्रयोदशरात्रयागस्य विधानम्, मध्यमस्यातिरात्रस्य हन्तो-

मानामुपरि स्थानविधानम्, तत्प्रशंसा च .. ३३२-३३४

४ अनुवाके— चतुर्दशरात्र (सत्रम्) .. ३३४

चतुर्दशरात्रयागस्य विधिः, तत्राहन्त्वह्नाप्रशंसा, प्राय-

योगीदमनोययोर्मध्यवर्तिना द्वादशानामह्नां विधयः,

स्नोमानामारोहावरोहप्रकारस्तत्प्रशंसा च ... ३३४-३३६

५ अनुवाके— द्वितीयचतुर्दशरात्र (सत्रम्) .. ३३६

द्वितीयचतुर्दशरात्रयागविधानाय तत्स्तुतिः, तद्विधानम्,

आरोहरूपप्रथमव्यहविधिः, षडहविधानम्, तत्र विवध-

दृष्टान्तः, वैरूपवैराजादिसामापवादः, प्रत्यवरोहरूपव्यह-

विधिः, अहर्गतसह्याप्रशंसा च ... ३३६-३४१

६ अनुवाके— पञ्चदशरात्र (सत्रम्) .. ३४१

- पञ्चदशरात्रयागस्य विधि, तत्रैकव्यहविधि, चतुर्णां
 छन्दोमाना एष्टपदहस्य च विधि, क्रतुगताष्टक्याया
 प्रशंसा, प्रायश्चीयोदयनीययोर्विधिश्च ... ३७२-३७३
- ७ अनुवाके— द्वितीयपञ्चदशरात्र (सत्रम्) ३७४
 द्वितीयपञ्चदशरात्रयागस्य विधि, एतत्क्रतुगताना पञ्चदशा
 नामज्ञा प्रशंसा, अग्निष्टुदाद्यहविंशेष्टमाणा विधानादि ३७५-३७७
- ८ अनुवाके— सप्तदशरात्र (सत्रम्) ३७८
 सप्तदशरात्रयागस्य विधि, ज्योतिरादिपञ्चाहस्य एष्टपद-
 हस्य चतुर्णां छन्दोमानां च विधानादि, प्रायश्चीयोदयनीय-
 योर्विधिश्च ३७८-३८६
- ९ अनुवाके— विंशतिरात्र (सत्रम्) ३५०
 विंशतिरात्रयागस्य विधि, क्रतुगतरात्रिसङ्ख्याप्रशंसा, तदो-
 यानामज्ञा विधानम्, मौमांसाधिकरणचैकम् (४ ३. ८) ३५१-३५७
- १० अनुवाके— एकविंशतिरात्रः (सत्रम्) . . . ३५८
 एकविंशतिरात्रयागस्याह कृति, एकविंशतिरात्रियागस्य
 विधि, तेषामज्ञा विधानम्, दिवाकौर्त्यस्योभयतोऽनुष्ठेयानां
 परस्वामास्याहविंशेष्टमाणां अतिरेकमुखेन प्रशंसा, दिवा-
 कौर्त्ये विशेषविधि, अवरौहस्पत्य एष्टपदहस्य विधि,
 प्रतिष्ठाद्यर्थं चास्य क्रतोर्विधानम्, तत्र प्रायश्चीयोदयनीययो-
 र्विधानश्च ३५९-३६३
- ११—२० अनुवाकेषु अश्वमेधगता होममन्त्रा (भा० श्का० ८५०) ३६२-३८३
 तत्र
- ११ अनुवाके अग्निनामहोममन्त्रा अष्टौ (भा० श्का० ८१०६) .. ३६२
 १२ ,, पर्याप्तिनामहोममन्त्रा नव (भा० श्का० ८१०१०) . ३६०
 १३ ,, आभूनामहोममन्त्रास्त्रय (भा० श्का० ८१०११) .. ३६६

१४	अनुवाके चतुर्भूतामहोममन्त्रास्तुर्विंशति (ब्रा० इ. प. १७. १२.)	३७०
१५	„ वैश्वदेवाज्जतिमन्त्रा द्वाविंशति (ब्रा० इ. प. १७. १३.)	३७२
१६	„ पञ्चरुहोममन्त्रा पञ्चाशत् (ब्रा० इ. प. १७. १४.)	३७५
१७	„ अवयवरूपहोममन्त्रा षड्विंशति (ब्रा० इ. प. १७. १५.)	३७८
१८	„ अवयविरूपहोममन्त्रास्त्रयोविंशति („)	३८०
१९	„ चोषधिहोममन्त्रा द्वादश (ब्रा० इ. प. १७. १६.)	३८१
२०	„ वनस्पतिहोममन्त्रास्त्रयोविंशति (ब्रा० इ. प. १७. १७.)	३८२
	तृतीयप्रपाठकौयविनियोगसङ्गहसूक्ता ..	३८३-३८४
	तृतीयप्रपाठकस्यानुवाकाना पञ्चशतकाना च प्रतीकपदानि	३८५

चतुर्थप्रपाठकस्य—

१-११	अनुवाकेषु चतुर्विंशतिरात्रादिसंवत्सरान्तसत्रविधय	३८६-३९८
	तत्र	
१	अनुवाके चतुर्विंशतिरात्रसत्रस्य विध्यादि ..	३८६-३८८
२	„ द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रसत्रस्य विध्यादि ..	३८९-३९०
३	„ त्रिंशद्वात्रसत्रस्य विधि , तत्र प्रथमादिसु योऽश्वस्त- इसु एकविधस्तोमना प्रशंसा, सप्तदशादिदिनेषु परस्परविलक्षणस्तोमना विधिप्रशंसे, क्रतुगताह- स्वह्याप्रशंसा, अन्तिमाहर्दयविधानश्च ..	३९०-४०५
४	„ द्वाविंशद्वात्रसत्रस्य विधानादिकम् ..	४०५-४०८
५	„ त्रयोविंशद्वात्रसत्रस्य विधानादिकम् ..	४०८-४१५
६	„ षट्त्रिंशद्वात्रसत्रस्य विधानादिकम् ..	४१५-४१८
७	„ एकौनपञ्चाशद्वात्रसत्रस्य विधानादिकम् ..	४१८-४२९
८-११	अनुवाकेषु— संवत्सरसत्राभिधानम् ..	४२९-४३८

(८) संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकालनिर्णयः, तत्र मीमांसाधि-

करणञ्च ई. ५. १०. .. .. ८२२-८२८

(९) संवत्सरसत्रस्य दीक्षा, उपसदस्य ८२९-८३०

(१०) संवत्सरसत्रस्य प्रायणीयविधानम् ८३०-८३३

(११) संवत्सरसत्रस्य मासगतानामश्वा विधानादिकम् .. ८३३-८३८

१२-२२ अनुवाकेषु अश्वमेधमताद्योममन्त्रा' (ब्रा० ईका० ८८०) ८३९-८४०

तत्र

१२ अनुवाके अथाव्यहोममन्त्रा नव (ब्रा० ई. ८. १०. १८.) ... ८४९

१३ „ अथा ह्योममन्त्रा विंशतिः (ब्रा० ई. ८. १०. १९.) ... ८४९

१४ „ ————— द्वादश (ब्रा० ई. ८. १८ १-३) ... ८४२

१५ „ (१) अष्वधारमन्त्र, (२) अश्वस्याधस्यदीपासनामन्त्र,
(३) ब्रह्मणो यजमानहस्तग्रहणमन्त्र, (४) अश्वयोर्यज-
मानवाचनमन्त्रयेति चत्वारो मन्त्रा (ब्रा० ई. ८. ४.) ८४३-८४९

१६ „ यथहोममन्त्रा नव (ब्रा० ई. ८. १८. ३.) ८४९

१७ „ गथहोममन्त्रा अष्टौ (ब्रा० ई. ८. १८. ४.) ८४७

१८ „ ब्रह्मोद्यमन्त्रा षट् (ब्रा० ई. ९. ५.) ८५१-८५३

होतुः पूर्वपिण्यादिप्रश्ना, ब्रह्मणस्तत्समाधानानि .. ८५१

होतुरेकाकीघरणादिप्रश्ना, ब्रह्मणस्तत्समाधानानि .. ८५३

होतुः एधिवीपरान्तादिप्रश्ना, ब्रह्मणस्तत्समाधानानि .. ८५३

१९ „ राजपत्नीनां मृताथोपचारमन्त्रा अष्टादश .. ८५५-८६३

२० „ राजपत्नीनां जीविताथोपचारमन्त्रा एकादश .. ८६३-८६७

२१ „ सन्ततिहोमशेषमन्त्राद्यतुर्दश (ब्रा० ई. ८. १८. ५.) ८६८

२२ „ प्रमुक्तिहोममन्त्रा एकोनविंशतिः (ब्रा० ई. ८. १८. ६.) ८६९

चतुर्थप्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रहद्वयोक्ता ८७१

चतुर्थप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां प्रतीकपदानि .. ८७२

तदीयानामृचामिन्द्रदेवताकत्वविधिः	५१७
तेषु सामसु प्रतिहारभागानां निषेधः	५१७
गानस्य पुरस्तात् पञ्चदशस्तोमकस्य रथन्तरस्य विधिः ...	५१७
गानस्य पुरस्तात् सप्तदशस्तोमकस्य दृष्टत्वाप्तो विधिः ..	५१७
एकविंशस्तोमकस्य भद्रसाम्नो द्विपदासु विधानम् ..	५१८
भद्रसाम्नः समौपे पत्नीगानविधिः	५१८
राजनसाम्नः पञ्चविंशस्तोमस्य च विधानम्	५१८, ५१९
पञ्चविंशस्तोमगानकाले उत्थानादिप्रकारोपदेशाः ..	५१९
उद्गातुरुद्गगानविधिः	५२०
उद्गाह्योन्नध्यूणा क्रमेण व्यासन्दौष्टेष्टूष्णसगविधिः ...	५२०
अथ मोमांसाधिकरणद्वयम् (१०. ४. ६, ८.) ..	५२१

(८) अर्कसाम्न इलान्दसाम्नश्च विधिः ५२४

उत्क्रोदस्य, शततन्तुवाणवादनस्य, दुन्दुभ्याह्वननस्य, भूमि-

दुन्दुभ्याह्वननस्य, आपघाटलिका-तुम्बुत-वीणा-पिष्कोला-

वादनादिसर्वविधवाचां च विधिः ५२५-५२७

ब्राह्मणशूद्रयोश्चर्मनिमित्तकलष्टस्य विधानम् ५२७

भूतेच्छद्दृष्टसाम्ना गानविधानम् ५२८

ब्रह्मचारिपुंस्यत्योर्मिथुनौभावविधिः ५२८

(१०) आर्द्रघर्मवेधनस्य कवचिष्यध्वयोः शासनस्य, दासौदयस्य ५२९-५३१

११-२४ अनुवाकेषु अश्वमेधाह्वोममन्त्रादि(भा० ३. ८. १८. ७.) ५३१-५५८

तत्र

११ अनुवाके राजावन्नहोममन्त्राः पञ्चाशत् (भा० ३. ८. १८. ७.) ५३१

१२ ,, शरीरहोममन्त्रा एकपञ्चाशत् (भा० ३. ८. १८. ८.) ५३४

१३ ,, परिधिमन्त्रास्त्रयः (भा० ३. ८. १८. ९.) ... ५३७

१४ ,, दशहविधामुत्पत्तिविधिः ५३८

१५	अनुवाके दशहविषामर्थवादा	५३८
१६	„ पूर्वमहिमग्रहमन्त्र (ब्रा० ३. ८. १८. १०) ..	५४२
१७	„ उत्तरमहिमग्रहमन्त्र (ब्रा० ३. ८. १८. १०) ..	५४३
१८	„ ब्रह्मवर्चसहोममन्त्रा दश (ब्रा० ३. ८. १८. ११.) ..	५५५
१९	„ अथानुमन्त्रयमन्त्रा (ब्रा० ३. ८. १८. २१.) ...	५४७
२०	„ अगन्तरित्यै अन्नहोममन्त्रा दश (३. ८. १८. १२.) ..	५४८
२१	„ अश्वरोगादिप्रायश्चित्तेष्टयः (३. ८. १७. १.) ..	५५०
२२	„ दशहविषेष्टिविधादि (ब्रा० ३. ८. १८. १२.) ..	५५१
२३	„ सन्नतिहोममन्त्रा दश (ब्रा० ३. ८. १८. १३) ..	५५२
२४	„ अध्वर्योर्यजमानवाचनादिमन्त्राश्चत्वार	५५४
२५	„ सर्वजगदात्मकत्वेनाश्वस्तुति, विराडुपासनं वा ..	५५५
	पञ्चमप्रपाठकौयविनियोगसङ्ग्रहश्लोका	५५८
	पञ्चमप्रपाठकस्थानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि	५६१
	सप्तमकाण्डोपप्रपाठकानां प्रतीकपदानि	५६२
	तैत्तिरीयसंहितायां काण्डानां प्रतीकपदानि	५६२

॥ श्रमिति ॥

॥ षष्ठभागस्य सूचीपत्रं समाप्तम् ॥

—

॥ अथ ॥

— तैत्तिरीयसंहितायाः —

(प्रथमादिसप्तकाण्डानां)

॥ मन्त्रसूची ॥

का = काण्डे, प्र = प्रपाठके, अ = अनुवाके, म = मन्त्रसङ्ख्या ।

भा = भागे, इ = इष्टे ।

मन्त्र	का । प्र । अ । म	भा	इ
अ॒शाय स्वा॒द्या ...	१ । ८ । १९ । २८ ...	२ ...	१३८
अ॒शुना ते अ॒शु ए॒चताम् ...	१ । २ । ६ । १ ...	१ ...	३४६
अ॒शु॒र॒शु॒स्ते दे॒व सो॒मा० ..	१ । २ । ११ । १ ...	१ ...	३८४
अ॒शु॒श्च मे र॒श्मि॒श्च मे॒ऽदा॒भ्यश्च .	४ । ७ । ७ । १ (७) ४ ...		६८६
अ॒हो॒सु॒चे प्र भ॒रे॒मा म॒नी॒षा ...	१ । ६ । १२ । ८ ...	१ ...	८३८
अ॒हो॒सु॒चे वि॒षे॒ष य॒न्मा	२ । ५ । १२ । १० ...	२ ..	६६८
अ॒क्त॒रि॒हा॒णा वि॒यन्तु ...	१ । १ । १३ । ६ ...	१ .	२२५
अ॒क्र॒न्क॒र्म क॒र्म॒ह॒त स॒ह वा॒चा .	१ । ८ । ३ । ५ ...	२ ..	३३
अ॒क्र॒न्द॒द॒भि॒क्ष॒न॒य॒न्नि॒व द्यौ ...	१ । ३ । १४ । ५ .	१ . .	५६८
अ॒क्र॒न्द॒द॒भि॒क्ष॒न॒य॒न्नि॒व द्यौ .	४ । २ । १ । ५ . .	४ .	१५२

(७) य खल्वेकादशभिरभरेको मन्त्र, तस्य सप्तमांश एव । एवं मन्त्रावपि ।

मन्त्र	का।	प्र।	ख।	म	भा	य
अग्निना देवेन दृतना जयामि ...	३।५।	३।	१ ...	३ ...	३२५	
अग्निना अयिमश्रवत् पोषमेव ...	३।१।११।	१ ...	३ ...	६४		
अग्निना अयिमश्रवत् पोषमेव ...	४।३।१३।१५ ...	४ ...	३६८			
अग्निना विश्वायाट् ...	४।४।	८।	१ ...	४ ...	४०३	
अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या ...	०।३।११।	६ ...	६ ...	३६३		
अग्निममिहृ हवीमभिः सदा ...	४।३।१३।२६ ...	४ ...	३६६			
अग्निमीडे पुरोहितं ...	४।३।१३।	८ ...	४ ...	३६०		
अग्निं पुरोयमङ्गिरस्वदध्मेमो ...	४।१।	२।	० ...	४ ...	१५	
अग्निं पुरोयमङ्गिरस्वद्वराम ...	४।१।	२।	६ ...	४ ...	१५	
अग्निं पुरोयमङ्गिरस्वद्वरिष्यामो ...	४।१।	२।	८ ...	४ ...	१५	
अग्निरमुष्मिन् लोक आसीत् ...	२।६।	६।१० ...	२ ...	०४३		
अग्निरामोध्रे ...	४।४।	६।१२ ...	४ ...	४०६		
अग्निरायुष्मान्स वनस्पतिभिः ...	२।३।१०।११ ...	२ ...	४४५			
अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयद् ...	१।०।११।	१ ...	१ ...	१०५२		
अग्निर्दधति सोमो विश्ववनिः ...	२।४।	५।	६ ...	२ ...	४६४	
अग्निर्दा इविणं वीरपेशा ...	२।२।१२।२२ ...	२ ...	४०२			
अग्निर्देवता ...	४।३।	०।१५ ...	४ ...	३५०		
अग्निभूतानामधिपतिः ...	३।४।	५।	१-१८३ ...	२५६		
अग्निमन्युं प्रतिनुदन् पुरस्तात् ...	४।०।१४।	६ ...	४ ...	०२२		
अग्निर्मा दुरिषात् पातु सविता ...	१।६।	३।	१ ...	१ ...	८६६	
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ...	१।५।	५।	३ ...	१ ...	०६१	
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ...	१।५।११।१३ ...	१ ...	८३३			
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ...	४।१।११।	३ ...	४ ...	१४९		
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ...	४।४।	४।	१ ...	४ ...	४३०	
अग्निर्तापुः सूर्यो वषट् स्वाहा ...	०।३।१२।	५ ...	६ ...	३६०		

मन्त्र.	का।	प्र।	च।	म	भा	वृ
अग्निर्वृत्राणि जहूनदु	४।३।१२।	१ ...	४ ...	३८६		
अग्निर्होता नियसादा	१।३।१४।	४ ...	१ ...	५६८		
अग्निश्च म इन्द्रश्च मे	४।७।६।	१ (६)	४ ...	६८४		
अग्निश्च मे घर्मश्च मे	४।७।८।	१ (८)	४ ..	६८८		
अग्निव्याताः पितर एव गच्छत	२।६।१२।	५ ...	२ ...	८१६		
अग्निस्तिग्मेन शोचिषा	४।६।	१।२१ ...	४ ...	५६४		
अग्निस्ते तनुवं मा	१।१।	८।१३ ...	१ ...	१३५		
अग्निस्ते तेजो मा विनैत्	१।१।	१।१५ ...	१ ...	१६७		
अग्निस्त्रीणि त्रिधातून्याक्षेति	३।२।११।	७ ...	३ ...	१६२		
अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया ..	१।६।	२।१८ ...	१ ...	८६०		
अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया	१।६।	२।२२ ...	१ ...	८६०		
अग्नीषोमयोरहमुज्जितिमनूजेषम् १।६।	४।	७ ...	१ ...	८७६		
अग्नीषोमाभ्याम्	१।१।	४।१० ...	१ ...	८४		
अग्नीषोमाभ्याम्	१।१।	५।४ ...	१ ...	१०६		
अग्नीषोमाभ्याम्	१।१।	८।६ ...	१ ...	१३५		
अग्नीषोमा सवेदसा सङ्गती	१।३।१४।	७	२ ...	४६५		
अग्नीषोमौ प्रथमौ वीर्येण ..	३।५।	१।	४ ...	३ ...	३०७	
अग्ने अङ्गिरः श्रुतं ते सन्वाहृतः	४।२।	१।	७ ...	४ ...	१५२	
अग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्या	१।२।१२।	७ ...	१ ...	४१०		
अग्ने अङ्गिरो योऽस्या पृथिव्या ..	१।२।१२।	६ ...	१ ...	४१०		
अग्ने अक्षा वदेह न'	१।७।१०।	४ ...	१ ..	१०४४		
अग्ने पक्षतिः	५।७।२१।	१ ...	५ ...	३४८		
अग्ने पुरीषमसि	४।३।	४।	४ ...	४ ...	३२८	
अग्ने खिद्यक्तोऽहं देवयज्यया	१।६।	४।	३ ...	१ ...	८७६	
अग्ने खिद्यक्तोऽहमुज्जितिमनूजेषम् १।६।	४।११ ...	१ ...	८७६			

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	य
अग्ने किङ्शिल०—०भूयास्त ...	५।५।	८।	४	...	५	१००
अग्ने गङ्गा०—०भूयास्त ...	५।५।	८।	३	...	५	१००
अग्ने गृहपते यज्ञे हृत्यो भागः ...	२।४।	५।	०	...	३	४८४
अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं ...	१।५।	६।१६	...	१	...	०८८
अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं ...	१।६।	६।११	...	१	...	८८८
अग्ने गोभिर्नं वा गह्वीन्दो ...	२।४।	५।	१	...	२	४८३
अग्ने जातान् प्र युदा नः ...	४।३।१२।	१	...	४	...	३८८
अग्ने तमदाश्वं न स्तोमैः ...	४।४।	४।२२	...	४	...	४३८
अग्ने तव श्रवो वयो महि ...	३।२।	०।	५	...	४	२३८
अग्ने तेजस्विन् तेजस्वी त्वं देवेभ्यु ...	३।३।	१।	१	...	३	१६८
अग्ने श्री ते वाजिना श्री घघस्था ...	३।२।११।	३	...	३	...	१६१
अग्ने त्वं सु जागृहि वयं ...	१।२।	३।	३	...	१	३०८
अग्ने त्वं नो अन्तम ...	१।५।	६।	...	८	...	०८८
अग्ने त्वं नो अन्तमः ...	४।४।	४।२०	...	४	...	४४०
अग्नेऽदभ्यायोऽग्नौतनो पाहि ...	१।१।१३।१०	...	१	...	२२५	
अग्ने दा दाशुघे रयिं वीरवन्तं ...	२।२।१२।२०	...	२	...	३०२	
अग्ने दिवो अर्घमष्ठा जिगास्य ...	४।२।	४।	६	...	४	१८८
अग्ने दुध्न०—०भूयास्त ...	५।५।	८।	२	...	५	१००
अग्ने नय सुपथा राये ...	१।१।१४।	८	...	२	...	२५५
अग्ने नय सुपथा राये ...	१।४।४३।	३	...	१	...	६८२
अग्ने नय सुपथा राये ...	४।२।११।११	...	४	...	३००	
अग्ने पवस्व स्वपा ...	१।३।१४।२४	...	१	...	५००	
अग्ने पवस्व स्वपा ...	१।५।	५।	...	८	...	०८२
अग्ने पवस्व स्वपा ...	१।६।	६।१०	...	१	...	८८८
अग्ने पावक रोचिषा ...	१।३।१४।२५	...	१	...	५००	

मन्त्र	का।	प्र।	च।	म	भा	४
अग्ने पावक रोचिषा ...	...	...	१।५।	५।	८ ... १ . .	७८२
अग्ने पावक रोचिषा ...	...	...	४।६।	१।	८ . ४ ...	५६४
अग्ने पुरीष्याधिपा भवा त्वन्न ...	...	...	४।२।	५।	२ ... ४ ...	२०९
अग्ने प्रेक्षि प्रथमो देवयता...	...	...	४।६।	५।	५ ... ४ ...	६१६
अग्ने नृहृद्गुषसामूर्ध्वो अस्यान् ...	...	...	४।२।	१।१२	... ४ ...	१५३
अग्ने भूरीणि तव जातवेदो ...	...	...	३।१।११।	२६	... ३ ...	६६
अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभि न ...	...	...	४।२।	१।	६ ... ४ ...	१५२
अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वत ...	...	...	४।१।११।	१	... ४ ...	१४२
अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां ..	...	...	४।२।	४।	७ ... ४ ...	१८८
अग्ने यत्ते परं हृन्नाम ...	...	...	४।४।	७।२२	... ४ ...	४६८
अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत् ..	...	...	४।२।	७।	३ ... ४ ...	२३६
अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य .	...	...	४।३।१३।१४	...	४ ...	३८८
अग्ने यशस्विन् यशसे ...	...	...	५।७।	४।	५ ... ५ ...	२८८
अग्ने युष्वा हि ये तवाश्वासो ...	...	...	४।२।	८।१८	... ४ ...	२६६
अग्नेरनोकमप व्या विवेश ...	...	...	१।४।४५।	४ ... १ ...	७११	
अग्ने रसेन तेजसा जातवेदो	...	...	१।४।४६।	५ ... १ ...	७५७	
अग्नेरहं देवयज्ययानादो ...	...	...	१।६।	२।२०	... १ ...	८६०
अग्नेरहमुज्जितिमनूज्येषम् ...	...	...	१।६।	४।	४ ... १ ...	८७६
अग्नेरहमुज्जितिमनूज्येषम् ...	...	...	१।६।।	४।	६ ... १ ...	८७६
अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे स्वा ...	...	...	१।२।१०।	१ ... १ ...	३७०	
अग्नेर्जनिचमसि ...	...	...	१।३।	७।	४ ... १ .	५०९
अग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवानां ...	...	...	१।१।१०।१८	... १ ...	१६७	
अग्नेर्मस्मास्यग्ने पुरीषमसि ...	...	...	१।२।१२।२६	... १ ...	४११	
अग्नेर्मस्मास्यग्नेः पुरीषमसि ...	...	...	४।२।	४।	२ ... ४ ...	१८८
अग्नेर्मागोऽसि दीक्षाया अधि ...	...	...	४।३।	८।	१ ... ४ ...	३६२

मन्त्र	का । प्र । च । म । मा । ष
अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो ...	४ । ७ । १५ । १ ... ४ ... ७३९
अग्नेर्वान्यसि	४ । ४ । ६ । ६ ... ४ ... ४६०
अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा	१ । १ । १० । २ ... १ ... १३७
अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि ...	१ । १ । १३ । १५ ... १ ... २२६
अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि	१ । ३ । १२ । ४ ... १ ... ५५९
अग्ने वन्य०—० भृगोस्म	५ । ५ । ६ । ५ ... ५ ... १७०
अग्ने वाजस्य गोमत	४ । ४ । ४ । १६ ... ४ ... ४३८
अग्ने विश्वेभिः स्वनौक देवै ...	३ । ५ । ११ । ५ ... ३ ... ३६३
अग्ने व्रतपते त्वं व्रताना व्रतपतिरसि	१ । २ । ११ । ३ ... १ ... ३८४
अग्ने व्रतपते त्वं व्रताना व्रतपतिरसि	१ । ३ । ४ । १६ ... १ ... ४०४
अग्ने व्रतपते व्रतं धरिष्यामि ...	१ । ५ । १० । ८ ... १ ... ८२५
अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं	१ । ६ । ६ । १३ ... १ ... ८८८
अग्ने सहन्तमाभर	१ । ३ । १४ । १६ ... १ ... ५६६
अग्ने सहसाक्ष शतमूर्द्धन्क्षतं ...	४ । ६ । ५ । ७ ... ४ ... ६१६
अग्नेस्तनूरसि वाधो	१ । १ । ५ । ६ ... १ ... १०३
अग्नेस्तेजस्यास्य	१ । ८ । ११ । १४ ... २ ... १२०
अग्नेस्त्रयो ज्यायाऽसौ आतर ...	२ । ६ । ६ । १ ... २ ... ७४२
अग्नेस्त्वा माचया जगत्त्रै वर्तन्या ...	२ । ३ । १० । ६ ... २ ... ४४५
अग्नेस्त्वा सामान्येनामिषिष्वामीन्द्रस्य	१ । ७ । १० । ६ ... १ ... १०४५
अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद	४ । १ । ८ । १२ ... ४ ... ६४
अग्ने दध्यः रक्षस्व	१ । १ । ४ । १६ ... १ ... ८५
अग्नां हृन्द	४ । ३ । १२ । ४५ ... ४ ... ३६०
अग्न्यं हृन्द	४ । ३ । १२ । २६ ... ४ ... ३६०
अग्नौ न्यत्रावमितो रथं भौ	१ । ७ । ७ । ८ ... १ ... ८८६
अग्निरसां घनुयी	५ । ७ । १० । ६ ... ५ ... ३४५

मन्त्रः

का। प्र। ष। म	भा	वृ
अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्धम	२। ६। १२। १६ . . २ ...	८१५
अङ्गारिरसि वम्भारि'	१। ३। ३। ६ १ ...	८६५
अचिन्तो यच्चक्षमा दैव्ये जने	८। १। ११। ८ .. ८	१८२
अच्छलाभि कपिप्लवान्	५। ७। १३। २ . . ५ ...	३८१
अच्छायमेति श्रवसा घृतेन	८। १। ८। ८ ... ८ ...	६८
अच्छिन्न तन्तुं पृथिव्या	१। २। ३। १० . . १ .	३१०
अच्छिन्नो रायः सुवीर'	१। ३। ५। १० ... १ ...	८८२
अच्छिन्नो रायः सुवीर'	१। ३। ६। १६ ... १ ...	५२८
अच्युतस्तिदसि दिवं दृष्ट्व' ..	१। २। १२। २५ ... १ ...	८११
अजस्रमिन्द्रमृत्युं मुरण्यु	८। २। १०। ५ ... ८ ...	२८७
अजा छन्द'	८। ३। ७। २३ ... ८ ...	३५०
अजासि रयिष्ठा पृथिव्या' ..	३। ८। २। ८ ... ३ ...	२८१
अजा ह्यमेरुजनिष्ठ गर्भात्'	८। २। १०। १० ... ८ ...	२८८
अजो जिपत वनस्पतय इन्द्रं'	१। ७। ८। २१ . . १ ..	१०२०
अजोऽस्येकपात्'	१। ३। ३। १५ . १ ...	८६५
अज्जेगताय स्वाहाङ्गिस्वधाय'	७। ३। १७। १-२६ ६ ...	३७८
अथवे सदने सौद'	८। ३। १। ६ ... ८ ...	३०६
अतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा' ..	१। २। १०। ३ . . १ ...	३७०
अति दिवस्पाहि'	१। ८। १८। ६ ... २ ...	१८८
अति निहो अतिस्त्रिभोज्यचित्ति०' ..	८। १। ७। ६ . ८ . .	८८
अतिरात्रं वर्धन् पतिराष्ट्व' स्वाहा' ..	२। ८। ३। ७ .. २ ...	५०२
अति विश्वा' परिष्ठास्तेन'	८। २। ६। ११ ... ८ ...	२२६
अत्यष्ट्व'	१। ८। १८। १६ ... २ ...	१३८
अत्यन्यामगान्धान्या०'	१। ३। ५। १ ... १ ...	८८२
अत्यासो न ये मरुतः सद्यो'	८। ३। १३। २३ ... ८ ...	३६८

मन्त्र	का। प्र।	ख।	म	भा	इ
अत्र पितरो यद्यामागं मन्दध्वम्...	१।८।	५।	७...	२...	६६
अत्र रमेथा वयंन् एथिया...	१।२।१३।	७...	१...	८२२	
अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं ..	८।६।	७।	७...	८...	६८७
अथर्वोपोतः	८।८।	८।१७...	८...	८०६	
अथाहमनुकामिनीं स्वे लोके ...	३।५।	६।	३...	३...	३८१
अथेमवस्य वर आ एथिया ...	१।२।	३।१८...	१...	४१०	
अदन्धेभिः सवितः पायुमिदं ...	१।८।२८।	१...	१..	६६१	
अदितिः श्रौण्यां	५।०।१३।१०...	५...	४८१		
अदितिः पार्श्वं प्रमुमोक्षेत् ...	३।१।	८।११...	३...	२२	
अदिति योऽश्वाच्चरेय योऽश्वाः ...	१।०।११।१६....	१..	१०५२		
अदितिरसि	१।२।	५।	३...	१..	३३८
अदितिरासादितः	८।८।	८।१५..	८...	८०६	
अदितिर्न उरय्यत्वदितिः ...	१।५।११।१७...	१...	८३३		
अदितिस्ते विलं गृह्णातु	८।१।	५।१८...	८...	६०	
अदितिस्त्वा देवो विश्वदेव्या ...	८।१।	६।	८...	८...	०८
अदित्या सद आ सौद	१।२।	८।	८...	१...	३६०
अदित्या सद आ सौद	१।३।	८।	७...	१...	८०३
अदित्या सदोऽसि	१।२।	८।	३...	१...	३६०
अदित्या सदोऽसि	१।२।१०।	७...	१...	३०१	
अदित्या सदोऽसि	१।३।	८।	६...	१...	८०३
अदित्यास्त्वगसि	१।१।	५।	७...	१...	१०६
अदित्यास्त्वोपस्ये सादयामि ...	१।१।	८।१८...	१...	८५	
अदित्यै दादधो	५।०।२९।१२...	५...	३५०		
अदित्यै यात्रस्यं	५।०।१६।	२...	५...	३८८	
अदित्यै मामोऽसि पूष्य आधि० ...	८।३।	८।	५...	८...	३६९

भक्त.	का। प्र।	ख। म	भा	४
अदित्यै राखासि	१।१।	२।१२	१ ...	५०
अदित्यै राखासि	४।१।	५।१७	४ ...	६७
अद्भ्यः परि प्रजाता स्य	१।१।	८। ३	१ ...	१३५
अद्भ्यः खाद्या	१।८।१३।३८	२ ...	१३८	
अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामि ...	१।३।	८। ४	१ ...	५१०
अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः	१।३।११।१२	१ ...	५४०	
अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो गृह्णामि ...	३।३।	६। ७	३ ...	१८५
अदिरसि वानस्पत्यः	१।१।	५।१०	१ ...	१०३
अधा यथा नः पितरः परासः ...	२।६।१२।११	२ ...	८१४	
अधा ह्यमे क्रतुर्मदस्य दत्तस्य ...	४।४।	४।२३	४ ...	४३८
अधि द्यौरन्तरिक्षं ब्रह्मणा ...	४।४।	५।१७	४ ...	४५५
अधिपतयो नाम स्य० — ंदधामि	५।५।१०।१२	५ ...	१७६	
अधिपतिरसि प्राणाय त्वा ...	४।४।	१।१७	४ ...	४१४
अधिपतिरागतः	४।४।	८।१०	४ ...	४७६
अधिपतिश्च	१।७।	८।१७	१ ...	१०३५
अधिपत्नी नामासि बृहती दिक् ...	५।५।१०।	५ ...	५ ...	१७५
अधिपत्यसि बृहती दिक् ...	१३।	६। ७	४ ...	३४४
अधिपत्यसि बृहती दिङ् ...	४।४।	२। ५	४ ...	४२३
अधि यदस्मिन् वाजिनीव ...	७।१।२०।	७ ...	६ ...	२२८
अधि वपामि धान्यमसि	१।१।	६। ६	१ ...	१२१
अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो	४।५।	१। ६	४ ...	५०८
अधिषवणमसि वानस्पत्यं	१।१।	५। ८	१ ...	१०३
अनङ्गान् वयः पङ्क्तिश्चन्दः	४।३।	५।१०	४ ...	३३८
अनन्यान्तसोमपान् मन्यमानः ...	३।२।	८।११	३ ...	१३६
अनर्वा प्रेष्टि दृतस्य कुल्यामनु ...	१।३।	८।१५	१ ...	५१०

शब्द	का। प्र।	ख।	म	भा	४
धनवत्ते रथमन्वाय	१।६।१२।१८ ...	१ ..	६०		
धनाष्टमस्युनाष्टय... ..	१।२।१०।१६ ..	१ ...	३०१		
धनाष्ट्या सौदतोर्जस्तोर्	१।८।१२। २ ...	२ ...	१२०		
धनाष्ट्यो जातवेदा धनियुतो	०।१। ७। ७ ...	० ..	८८		
धनानुजानुजा मामकर्त	०।३।११। ६ ...	०	३००		
धनिभ्यमसि वाघो वन्युस्तपोजा	१।८।१२। ३ ...	२ .	१२०		
धनु ते दायि मघ इन्द्रियाय	१।६।१२। ० ...	१ .	६३६		
धनु ते दायि मघ इन्द्रियाय	१।७।१३। २ ...	१ ..	१०५६		
धनु ते दायि यज्ञो सम	२।५।१२।३५	२ ...	६६६		
धनु त्वा रथ धनु मर्यो धर्वाग्रु	०।६। ७। ८ ...	० ...	६००		
धनु गोष्ठानुमतिर्यज्ञं देवेभ्यु	३।३।११।११ ...	३ ...	२०३		
धनु गोष्ठानुमतिर्यज्ञं देवेभ्यु	०।०।१२।१० ...	० ...	०६६		
धनु गोष्ठानुमतिर्यज्ञं देवेभ्यु	०।०।१५।१५ ...	० ...	०३५		
धनुमन्यतामनुमन्यमाणा	३।३।११।१३ ...	३ ...	२२०		
धनु मे दीक्षा दीक्षामतिर्मन्यताम्	१।२।०।१० ...	१ ...	३०१		
धनुरोष्टोऽसि	०।०। १।२८ ...	० ..	०१५		
धनुस्त्वय वपत ओगुवामघो	३।०। २।१० ...	३ ...	२०१		
धनुवावि रात्रिमे त्वा	०।०। १। ८ ...	० ...	०१०		
धनुष्टुप् छन्द	०।३। १।१६ ...	० ..	३०६		
धनुष्टुप् छन्द	०।३। ७। ८ ...	० ...	३५०		
धनुष्टुप् छन्द	०।३।१२।२५ ...	० ...	३६०		
धनूराधा नक्षत्रं मित्रो देवता	०।०।२०।१५ ...	० ...	०८२		
धनारमे रथा त्वमुखायै	०।१। ६।१५ ...	० ...	११०		
धनारमे रथा त्वमुखायै	०।२। १।१० ...	० ...	१५३		
धनारा मित्रावरुणा धरन्तो	५।१।११। ६ ...	५ ...	२०		

मन्त्रः

का। प्र। च। म। भा। वृ

अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा	१।३।११। २ ... १ ... ५४८
अन्तरिक्षं कुन्दः	४।३। ७।१३ . ४ ... ४५०
अन्तरिक्षमसि	४।४। ६।१५ ... ४ ... ४६०
अन्तरिक्षं पुरितता	५।७।१६। ५ . ५ ... ३४४
अन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सौद	४।४। ७। ५ ... ४ ... ४६८
अन्तरिक्षस्य त्वा प्रविणे सादयामि	४।४। ७।१२ .. ४ .. ४६८
अन्तरिक्षस्य त्वा सानाववगूहामि	१।३। ६।१० .. १ ... ४६२
अन्तरिक्षस्य यान्यसि	४।४। ६।१३ .. ४ ... ४६०
अन्तरिक्षाय त्वा	१।१।११। ५ ... १ ... १६३
अन्तरिक्षाय त्वा	१।३। १। ५ ... १ ... ४४५
अन्तरिक्षाय त्वा	१।३। ६। २ ... १ ... ४६१
अन्तरिक्षाय त्वा	४।४। ६।१६ ... ४ ... ४६०
अन्तरिक्षायर्धयस्त्वा	४।४। २। ६ . . ४ . ४२३
अन्तरिक्षाय स्वाहा	१।८।१३।३३ २ ... १६८
अन्तरिक्षं रक्षोऽन्तरिक्षा	१।१। ८।११ ... १ ... १३५
अन्तरिक्षानूकार्यं	५।७।१२। ६ ... ५ ... ३३६
अन्तर्वेदि संयौत्यवश्यै	२।४। ६। ६ ... २ ... ५१२
अन्त्यस्य	१।०। ८।१४ ... १ ... १०३५
अन्त्यायनस्य	१।०। ८।१३ . . १ ... १०३५
अन्त्याहे, स्वरगुदा	५।०।१०। २ ... ५ ... ३४५
अन्नं हविर्हविर्वयट् स्वाहा	७।३।१२। ७ ... ६ ... ३६०
अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमोवस्य	४।२। ३। १ ... ४ ... १०५
अन्नाद्याय त्वा	१।०। ८।११ ... १ ... १०३६
अन्नाय त्वा	१।०। ८।१० ... २ ... १०३५
अग्नेन गय	४।४। ८। ८ ... ४ ... ४०३

सन्तः	का। प्र। अ। म	भा	४
अन्यमस्मद्भिः इयमग्रे सिषक्तु ...	२।६।११।१३ ...	२ ...	८०४
अन्यादृष्टं च ...	१।८।१३। ७ ...	२ ...	१३८
अन्या वो अन्यामवतन्था ...	४।२।६। ६ ...	४ ...	२२६
अन्वमिहपसामघमस्थद ...	४।१। २।१० ...	४ ...	१६
अन्वह भासा अन्विहानान्य० ...	१।७।१३। १ ...	१ ...	१०५६
अन्वितिरसि दिवे त्वा ...	४।४। १। ३ ...	४ ...	४१४
अन्विदनुमते त्वं ...	३।३।११।१२ ..	३ ...	२२४
अन्विदनुमते त्वं ...	४।४।१२।१८ ...	४ ...	४६६
अन्विदनुमते त्वं ...	४।७। १५।१६ ..	४ ...	७३५
अप आसेन ...	५।७।१२। २ ...	५ ..	३३६
अपकामः स्यन्दमाना अपवैवस्त ...	५।६। १। ७ ...	५ ...	२०१
अपयमाना एधित्याशा ...	४।१। ६।१८ ...	४ ...	७६
अपभरगौर्नक्षत्रं यसो देवता ...	४।४।१०।२७ ...	४ ..	४८२
अपस्मिन्वौषधीर्जिन्व ...	४।३। ४।१६-२० ..	४ ..	३२६
अपहतोऽरुः एधित्यै ...	१।१। ६। ६ ...	१ ...	१४७
अपहतोऽरुः एधित्यै ...	१।१। ६।१० ...	१ ...	१४७
अपहतोऽरुः एधित्यै ...	१।१। ६।१४ ...	१ ...	१४७
अपाः रसमुदयसः ...	१।७।१२। ६ ...	१ ...	१०५४
अपाः सधियि सोद ...	४।३। १।१० ...	४ ...	३०६
अपाप्रेऽपि भामार्दं ...	१।१। ७। २ ...	१ ...	१२७
अपा क्षये सोद ...	४।३। १। ६ ...	४ ...	३०६
अपां घतुर्थी ...	५।८।२१। ४ ...	५ ...	३४६
अपानं मे पाहि ...	४।३। ६।१० ...	४ ...	३४४
अपानं मे पाहि ...	४।४। ७।१७ ...	४ ...	४६८
अपानाय त्वा ...	१।१।६। ८ ...	१ ...	१२२

मन्त्रः

का । प्र । च । म । भा । ४

अपानो यज्ञेन कल्पताम् ...	...	१ । ७ । ८ । २० ...	१ ... १०३५
अपां त्वा व्योतिषि सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । ४ ...	४ ... ३०८
अपां त्वा दाद्यसि सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । १५ ...	४ ... ३०८
अपां त्वा पुरीषे सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । १३ ...	४ ... ३०८
अपां त्वा भस्मगत्सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । ३ ...	४ ... ३०८
अपां त्वाऽयने सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । ५ ...	४ ... ३०८
अपां त्वा योनौ सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । १४ ...	४ ... ३०८
अपां त्वा सदने सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । ११ ...	४ ... ३०८
अपां त्वा सधस्ये सादयामि ..	...	४ । ३ । १ । १२ ...	४ ... ३०८
अपा त्वेमगत्सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । १ ...	४ ... ३०८
अपां त्वोद्यगत्सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । २ ...	४ ... ३०८
अपाम्नपादायुहेमन्त ऊर्मिः ...	...	१ । ७ । ७ । ६ ...	१ ... ८८८
अपाम्नपादा ह्यस्यादुपस्यं ...	...	२ । ५ । १२ । १५ ...	२ ... ६६०
अपाम सोमममृता अभूम ...	...	३ । २ । ५ । १० ...	३ ... १०६
अपामिदं न्ययन् समुद्रस्य ...	...	४ । ६ । १ । ११ ...	४ ... ५६४
अपामोषधीनां रसस्य ...	...	१ । ८ । ११ । १५ ...	१ ... १२०
अपिजस्य ...	...	१ । ७ । ८ । ८ ...	१ ... १०३५
अपि यन्यामगन्महि स्वस्तिगाम् ...	...	१ । २ । ८ । ३ ...	१ ... ३६५
अपूतया आधूयमानः ...	...	४ । ४ । ८ । १८ ...	४ ... ४०६
अपेत वीत वि घ सर्पतातो ...	...	४ । २ । ४ । १ ...	४ ... १८८
अपेन्द्र दिद्यतो मनोऽप्य ...	...	३ । ५ । ८ । २ ...	३ ... ३५१
अपो अन्वचारिष्य रसेन ...	...	१ । ४ । ४५ । १३ ...	१ ... ०१०
अपो अन्वचारिष्य रसेन ...	...	१ । ४ । ४६ । ६ ...	१ ... ०५८
अपो देवीरुप रुद्र मधुमतीर् ...	...	४ । १ । २ । १६ ...	४ ... १६
अपो यूथेय ...	...	५ । ७ । २० । ३ ...	५ ... ३४८

मन्त्र.	का।	प्र।	थ।	म	भा	य
अप्सरसो मुक्ताभ्यां	५।७।१५।	७ ...	५ ...	३४३		
अप्सु धौतस्य सोमदेव ते	३।२।	५।२२ ...	३ ...	१०७		
अप्सु षदसि	४।४।	७।	६ ...	४ ...	४६८	
अप्सु षदे वट्	४।६।	१।१४ ...	४ ...	५६४		
अप्सुमे खधियव	४।२।११।१५ ..	४ ...	३००			
अप्सुमे खधियव	४।२।	३।	७ ...	४ ...	१०६	
अप्सुन्तरमृतमप्सु	१।७।	७।	४ ...	१ ...	६८६	
अबोधधमिः समिधा जनाना	४।४।	४।	५ ...	४ ...	४३७	
अजा असि प्रथमजा वज्रमसि	२।४।	८।	६ ...	२ ...	५०६	
अजा असि प्रथमजा वज्रमसि	२।४।१०।	६ ...	२ ..	५१६		
अभिज्ञान्द क्षनय गर्भमाधा	३।१।११।२४ ...	३ ...	६६			
अभि गोत्राणि सहसा गाहमानो	४।६।	४।	७ ...	४ ..	६०५	
अभिजिदसि युक्तावेन्द्राय	४।४।	१।१६ ...	४ ...	४१४		
अभि त्वं देव सवितारमूख्योः	१।२।	६।	२ ...	१ ..	३४६	
अभि त्वा देव सवितरौष्ठानं	३।५।११।	६ ...	३ ...	३६३		
अभि त्वा गूर नोनुमोऽदुग्धा	२।४।१४।	६ ...	२ ...	५३८		
अभिधा असि सुवनमसि	७।१।११।	३ ...	६ ..	२११		
अभिभूरग्यमिभूरह सजातेषु	१।६।	२।	३ ...	१ ...	८५६	
अभिन्नो धर्मो जोरदानुर्यत... ..	१।५।१०।१२ ...	१ ...	८२५			
अभिवत्तं सविशो	४।३।	८।	६ ...	४ ..	३५५	
अभिष्ठितो वयस्य पाशः	१।४।४५।	३ ...	१ ...	७११		
अमोमां मदिना दिवं मित्रो	४।१।	६।१५ ...	४ ...	७६		
अभूदिदं विश्वस्य सुवनस्य	४।२।	६।२१ ...	४ ...	२६६		
अभून्मम सुमती विश्ववेदा	४।३।११।१० ...	४ ...	३७७			
अभ्यप रागाभूत्	१।८।१६।१८ ...	२ ...	१६३			

सन्त

का । प्र । ख । न भा ष

अभ्यस्यादिश्चां एतना ...	...	...	४ । २ । ८ । १ ... ४ ... २५२
अभ्यावर्त्तध्वमुप मेत ...	...	...	५ । ७ । ४ । ८ ... ५ ... २६६
अभ्यावर्त्तस एधिवि यज्ञेन ...	...	...	४ । २ । ७ । २ . ४ .. २३६
अभ्यसनिरसि ...	...	...	४ । ४ । ६ । ५ ... ४ . ४६०
अभिरसि नारिरसि ..	...	...	१ । ३ । १ । २ ... १ ... ४४५
अभिरसि नारिरसि ...	...	...	४ । १ । १ । ११ ४ ... २
अमर्त्यस्य, ते होतर्मुर्द्धना जिघर्षि	...	...	१ । ६ । २ । ११ ... १ ... ८५६
वर्माऽऽस्त्रान्त्वष्ट्र ध्रजया सह ...	...	...	३ । १ । ८ । ६ ३ ... ४५
अमुत्र भूयादध यद्यमस्य ...	...	...	४ । १ । ७ । ६ ... ४ ... ८८
अमृतमसि ...	...	...	१ । ७ । ६ । ३४ १ .. १०३५
अमृतमसि मृत्योर्मा पाहि	...	...	१ । ८ । १४ । २ . . २ .. १४७
अम्बा दुला गितत्रिरभ्यन्ती ..	...	...	४ । ४ । ५ । ६-१५ .. ४ . ४५५
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा गयति .	...	...	७ । ४ । १६ । १ ... ६ ... ४५५
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति...	...	...	७ । ४ । १६, ६ . ६ ... ४५५
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति .	...	...	७ । ४ । १६ । ८ .. ६ .. ४५५
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति ..	...	...	७ । ४ । १६ । १० ... ६ ... ४५५
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति...	...	...	७ । ४ । १६ । १२ ... ६ ... ४५५
अम्मस्याम्भो वो भक्षीय ...	...	...	१ । ५ । ६ । २ ... १ ... ७६७
अयं वा परियिष्यते सोम ...	...	...	३ । ३ । ११ । २ ... ३ ... २२३
अयं वा मित्रावरुणा ..	...	...	१ । ४ । ५ । १क . . १ ... ६१२
अय वेनखोदयत् एन्निगर्मा ...	...	...	१ । ४ । ८ । १क . १ ... ६२१
अयः सो अभिर्यस्मिन्त्साम .	...	...	४ । २ । ४ । ५ ... ४ ... १८८
अयच्छाय त्वा सः सृजामि ...	...	...	४ । १ । ५ । ६ ... ४ ... ६६
अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो .	...	...	१ । ५ । ५ । ६ ... १ ... ७६१

सन्तः	का । प्र । ष । म	भा	४
अयं ते योनिर्ऋतियो यतो ...	४ । २ । ४ । १०	४	१८६
अयं ते योनिर्ऋतियो यतो ...	४ । ७ । १३ । १३	४	७१०
अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य ...	४ । ३ । २ । २	४	३१४
अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य ..	४ । ४ । ३ । २	४	४२८
अयं नो अग्निर्वरिव छाणोतु ...	१ । ३ । ४ । ३	१	२७३
अयं नो अग्निर्वरिव छाणोतु ...	१ । ४ । ४ । १०	१	७५८
अयं नो नमसा पुरः सङ्क्षानो ...	३ । ३ । ८ । ५	३	२०४
अयं नो राजा वज्रहा राजा भूत्वा	१ । ८ । ६ । १२	२	१०३
अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं ...	१ । ५ । १० । ५	१	८२४
अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य ...	२ । ६ । ११ । ४	२	८०४
अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य ...	४ । ४ । ४ । ३	४	४३७
अयमग्निरुत्थत्यन्तादिव ...	३ । ५ । ११ । ३	३	३६२
अयमग्निर्वीरतमो वयोधा ...	४ । ७ । १३ । ६	४	७१०
अयमिह प्रथमोऽधायि धाव्यभिर्	१ । ५ । ५ । ४	१	७६१
अयमुत्तरात् संयदसुस्तस्य ...	४ । ४ । ३ । ४	४	४२८
अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य ...	४ । ४ । ३ । ५	४	४२८
अयमु यः प्र देवयोर्हीता ...	३ । ५ । ११ । २	३	३६२
अयं पञ्चादिश्वथचास्तस्य ...	४ । ३ । २ । ३	४	३१४
अयं पञ्चादिश्वथचास्तस्य ...	४ । ४ । ३ । ३	४	४२८
अयं पुरो सुवस्तस्य प्राणो ...	४ । ३ । २ । १	४	३१४
अयं पुरो हरिकेश सूर्यरश्मिस् ...	४ । ४ । ३ । १	४	४२८
अया ते व्यमे समिधा विधेम ...	१ । २ । १४ । १५	१	४३५
अया विष्ठा जनयन् कर्वराणि ...	१ । ७ । १२ । १२	१	१०५५
अरुक्ते दिव माऽखान् ...	१ । १ । ६ । १८	१	१४७
अरातोयं तमध्वं छाणोमि ...	३ । १ । ४ । १२	३	२२

शब्द	का । प्र । च । म । भा । य
अवस्युरसि दुवस्वान्	४ । ७ । १२ । ११ । ४ ... ०००
अवाम् रुद्रमदिमह्यव देवं ..	१ । ८ । ६ । ६ ... २ ... ८३
अवौष्टधं वो मनसा सुजाता ...	३ । १ । ८ । ३ ... ३ . ४५
अवेष्टा दन्दशूका	१ । ८ । १४ । ४ ... २ ... १४०
अवोवाच कवये मेध्याय वचो ...	४ । ४ । ४ । ६ . ४ .. ४३०
अग्रनिं मस्तिष्केण	५ । ० । १२ । ११ ... ५ . . ३३६
अग्रस्ते क्षुद्रमुं ते श्रुष्ट्यस्तु ..	४ । ६ । ० । १ । २ . ४ ... ५६३
अग्रन्नूर्जं पर्वते शिथियाणा .	४ । ६ । १ । १ ... ४ ... ५६३
अग्रमा च मे मृत्तिका च मे ...	४ । ७ । ५ । १ (५) ४ ... ६८३
अग्राम तं काममये	१ । ३ । १४ । ८ ... १ . . ५६८
अथर्व हि भूरिदावत्तरा वा .	१ । १ । १४ । २ ... २ . . ९५५
अथुभि एष्या	५ । ७ । २० । ७ ... ५ ... ३४८
अस्तेया नक्षत्रं सर्पा देवता ...	४ . ४ । १० । ७ ... ४ ... ४८२
अश्वत्ये वो निषदगं पर्णे	४ । २ । ६ । ५ ... ४ .. २२६
अश्वयुजौ नक्षत्रमश्विनौ	४ । ४ । १० । २६ ... ४ ... ४८२
अश्वश्चन्द्र	४ । ३ । ७ । २४ ... ४ ... ३५०
अश्वजनि वाजिनि वाजेषु	१ । ७ । ८ । ४ ... १ ... १०१६
अश्ववतीः सोमवतीमूर्जयन्तीम् .	४ । २ । ६ । १४ ... ४ ... २२०
अश्विनो प्राणोऽस्ति तस्य ते दत्ता .	२ । ३ । १० । २ ... २ ... ४४४
अश्विनोक्त्वा वाजभ्याः सध्यासम् ...	३ । २ । ५ । २ ... ३ . . १०४
अश्विनावः साभ्याम्	५ । ७ । १३ । ६ ... ५ ... ३४१
अश्विनौ क्षत्ररेण प्राणापाना० ...	१ । ७ । ११ । २ ... १ ... १०५२
अश्वेन च रथेन च वचो	४ । ४ । ८ । १८ .. ४ ... ४०३
अश्वो हृतेन तमन्या समस्त	५ । १ । ११ । १० .. ५ ... २५
अषाढा नक्षत्रं विश्वेदेवा देवता ...	४ । ४ । १० । १६ ... ४ ... ४८२

मन्त्रः	का। प्र। च। म	भा	४
अषाढा नक्षत्रमापो देवता ...	४।४।१०।१८ ..	४ ...	४८२
अषाढासि सहमाना ...	४।२।६।५ ..	४ ...	४६५
अष्टौ जुहोति चतस्रो वै दिशश्च ...	२।४।६।४ ...	२	५११
असदन्न सुवीर्यमुत त्वदाश्वश्विधं ...	१।८।२०।१३ ...	२ ...	२२१
असंमृत्यो ऽसि हव्यसूद ...	१।३।३।१२ ...	१ ...	४६५
असावि सोम इन्द्र ते ..	१।४।२६।१८ ..	१ ..	६८५
अस्तितवर्णा हरयः सुपर्णा ..	३।१।११।१६ ...	३ ...	६५
असि यमो अस्यादित्यो ...	४।६।७।३	४	६४६
असुन्वन्तं यजमानमिच्छ ...	४।२।५।१० .	४ ...	२३
असुरः क्रीयमाणः ...	४।४।६।६ ..	४ ...	४८६
असुरात्तः ...	४।४।६।२६ ...	४	४७६
असौ यस्ताम्रो अरुण उत .	४।५।१।७ .	४ .	५०६
असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो ...	४।५।१।८ .	४ ...	५१०
अस्तु औषट् ...	३।३।७।२ ...	३ ..	२००
अस्त्रीविश्वन्दः ..	४।३।७।४ ..	४ .	२५-
अस्मत्सखा त्वं देव सोम जागतेन	३।३।३।२२ ...	३ ...	१७७
अस्मदात्रा देवत्रा गच्छत ...	१।४।४०।१० ...	१ ...	६६३
अस्माकमध्रे मघवत्सु ...	१।५।११।७ .	१ ...	८३०
अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ...	४।६।४।१० ..	४ ...	६०५
अस्मिन् महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे .	४।५।११।२ ...	४	५५१
अस्मे इन्द्रावृहस्पती रविं	३।३।११।३	३ ...	२०३
अस्मे चन्द्राणि ...	१।२।७।३ ...	१ ..	३५३
अस्मे ज्योतिः ..	१।२।७।७ ...	१ ...	३।३
अस्मे ते वन्द्यु ...	१।२।७।५ ...	१ ...	३५३
अस्मे देवासो वपुषे विकित्सत .	३।२।८।१५ ...	३ ...	१३७

मन्त्र.	का।	प्र।	वा।	म	भा	४
धाददे	१।३।	८।	१ ... १ ...	४१°		
धाददे	१।४।	१।	१ ... १ ...	५८६		
धा दधिक्षा श्रवसा पञ्च कृष्टौ. ...	१।५।	११।	१२ .. १ ...	८३३		
धादित् पश्याम्युत वा प्रह्योम्या .	५।६।	१।	१° .. ५ .	२°१		
धादित्यं गर्भं पयसा समञ्जन् ...	४।२।	१०।	१ ... ४ ..	२८७		
धादित्यवद्गणस्य सोम देव ते ...	४।२।	५।	७ ... ३ ...	१०५		
धादित्या पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशः	१।७।	११।	१५ ... १ ...	१०५२		
धादित्या देवता	४।३।	७।	३१ .. ४ ...	३५°		
धादित्याना द्रतीया	५।७।	१७।	८ ... ५ ...	३४५.		
धादित्यानामवसा नूतनेन	२।१।	११।	२० ... २ ...	३२५		
धादित्याना भागोऽसि मयता	४।३।	८।	७ ... ४ ...	३६२		
धादित्यान् इन्द्रमि	५।७।	१२।	३ ... ५ ...	३३८		
धादित्यासि	१।२।	५।	४ ... १ ...	३३८		
धादित्यास्वा कृण्वन्तु जागतेन ...	४।१।	५।	१५ ... ४ ...	६७		
धादित्यास्वाऽऽकृन्दन्तु जागतेन ...	४।१।	६।	२१ ... ४ ...	७८		
धादित्यास्वा धृपयन्तु जागतेन ...	४।१।	६।	३ ... ४ ...	७८		
धादित्यास्वा परिमृहन्तु	१।१।	८।	२१ ... १ ...	१४८		
धादित्यास्वा • — • पश्चात् पान्तु	५।५।	८।	८ ... ५ ...	१७१		
धादित्यास्वा प्र वृहन्तु जागतेन ...	३।३।	३।	३ ... ३ ...	१७६		
धादित्येभ्यस्त्वा	१।१।	१३।	५ ... १ ...	२२५		
धादित्येभ्यो भारती वष्टु	५।१।	११।	८ ... ५ ...	२४		
धादिशः साक्षा	१।३।	१०।	८ ... १ ...	५३२		
धा देव यज्ञ वष्टु	१।१।	७।	४ ... १ ...	१०७		
धा देवानामपि पश्यामगन्ध	१।१।	१४।	१० .. १ ...	२४६		
धा देवानामपि पश्यामगन्ध	४।२।	११।	१२ ... ४ ...	३००		

मन्त्र

का । प्र । ज । म भा ष

व्या न एतु मैन पुन क्खे . .	१ । ८ । ५ । १३ . २ ...	६६
व्या नः प्राण एतु परावत . .	३ । ३ । ३ । २३ ३ ...	१००
व्यानन्दं नन्दधुना ...	५ । ७ । १६ । १ ५ ...	४४०
व्या नो दिवो वृद्धत पर्वतादा	१ । ८ । २२ । ४ . २ ..	२२०
व्या नो दिवो वृद्धत पर्वतादा ..	३ । १ । ११ । १० ३	६५
व्या नो मित्रावरुणा छतैर् ..	१ । ८ । २२ । ८ २ .	२२१
व्या नो मित्रावरुणा छतैर् ..	२ । ५ । १२ । २० २ .	६६८
व्या नो वीरो जायता कर्मण्योऽय	१ । २ । १३ । ३ . १	४२१
व्याप उन्दन्तु जीवसे	१ । २ । १ । १ २ .	२०२
व्या पतये त्वा गृह्णामि ...	१ । २ । १० । ११ ... १	३७१
व्यापान्तमन्युस्तृपणप्रभर्मा	२ । २ । १२ । १४ . . २ . .	३७१
व्या पूर्या स्या मा पूरयत . .	३ । २ । ५ । १३ ३ ...	१०६
व्यापो व्यस्मान् मातर ...	१ । २ । १ । ६ २ ...	२०२
व्यापो देवोः प्रति गृह्णीत . . .	४ । २ । ३ । ६ .. ४ ...	१०६
व्यापो देवोः शुद्धायुव शुद्धा .	१ । ३ । ८ । १६ ... १ ..	५१०
व्यापो देवोरयोऽवो	१ । १ । ५ । ७ . . १ . .	१०३
व्यापो देवोर्वृद्धतोर्विश्वशम्भुवो ..	१ । २ । २ । ५ ... १ ...	२६०
व्यापो देवोर्मधुमतोरगृह्णन् . . .	६ । ८ । ११ । १६ . . २ ...	१२०
व्यापो भद्रा छतमिदाप व्या .	५ । ६ । १ । ८ ... ५ ...	२०१
व्यापो ह (यद् वृद्धतोर्विश्वमायन्)	२ । २ । १२ । २ . . २ ...	३७१
व्यापो ह यन्महतोर्विश्वमायन् . .	४ । १ । ८ । १६ ... ४ ...	८५
व्यापो हि छा मयोभुवस्ता न ...	४ । १ । ५ । २ ... ४ ...	६६
व्यापो हि छा मयोभुवस्ता न ...	५ । ६ । ११ । १ ... ५ .	२०१
व्यापो हि छा मयोभुवस्ता न ...	७ । ४ । १६ । १५ ... ६ ...	४५६
व्याप्तं मन	१ । ८ । १५ । ७ ... २ ...	१५६

मन्त्र	का। प्र।	ष। म	भा	४
व्याप्यायतां ध्रुवा घृतेन ...	१।६।५।१...	१...	१...	८८२
व्याप्यायध्वमग्निषा ...	१।१।१।५...	१...	१...	१३
व्याप्यायन्तामाष व्योषधयः...	१।१।१३।८...	२...	२...	२२५
व्याप्यायस्व मदिन्तम ...	१।४।३२।१...	१...	१...	६८३
व्याप्यायस्व समेतु ते विश्वतः ...	२।५।१२।३...	२...	२...	६६०
व्याप्यायस्व समेतु ते विश्वतः ...	३।१।११।३...	३...	३...	६४
व्याप्यायस्व समेतु ते विश्वतः ...	३।२।५।८...	३...	१०५	
व्याप्यायस्व समेतु ते विश्वतः ...	४।२।७।१०...	४...	२४०	
व्या ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसौ ...	७।५।१८।१-१०...	६...	५४५	
व्याभिष्टे व्यद्य गौर्भिर्गन्तो ...	४।४।४।२४...	४...	४३६	
व्यामनमस्यामनमस्य देवा याः ...	२।३।६।६...	२...	४४०	
व्यामनमस्यामनमस्य देवा ये ...	२।३।६।४...	२...	४१६	
व्या माग्निष्टोमो विश्वतूकृष्यश् ...	७।३।१३।३...	६...	३६८	
व्या मा वाजस्य प्रसवो ...	१।७।८।१६...	१...	१०२०	
व्यामास्तु पक्वमैरय ...	१।६।१२।६...	१...	६३६	
व्यामूरज प्रत्यावर्तयेमा ...	४।६।६।२०...	४...	६३५	
व्या मे गृहा भवन्त्या प्रजा ...	७।३।१३।१...	६...	३६८	
व्या मे ग्रहो भवन्त्या पुरोरुक् ...	७।३।१३।२...	६...	३६८	
व्या यः हस्ते न खादिनः ...	३।५।११।१५...	३...	३६३	
व्यायं गौः पृथिवीरुक्मौद ...	१।५।३।२...	१...	७८१	
व्या यदिष्टे नृपतिं तेज आनट् ...	१।३।१४।१०...	१...	५६६	
व्या यं नरः सुदानवो ददाशुधे ...	२।४।८।६...	२...	५०६	
व्यायनाय स्वाहा प्रायणाय... ...	७।१।१३।१-१३...	६...	२१७	
व्या यस्मिन्सप्त वासवास् ...	१।६।१२।५...	१...	६३६	
व्यायुरसि ...	१।३।७।७...	१...	५०२	

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	व
आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे ...	...	...	१।५। ५। १३ ..	१ ...	०६२	
आयुर्दा अग्ने हवियो जुषाणो	...	...	१।३। १४। १२ ...	१ ...	५६८	
आयुर्दा अग्ने हवियो जुषाणो	...	...	२।५। १२। २ ...	२ ...	६६०	
आयुर्दा अग्ने हवियो जुषाणो ...	...	...	३।३। ८। १ ...	३ ...	२०४	
आयुर्मे पाहि ...	...	...	४।३। ६। ८ .	४ ...	३४४	
आयुर्मे पाहि ...	...	...	४।४। ७। १८ ...	४ ...	४६८	
आयुर्मे तेन कल्पताम् ...	...	...	१।७। ८। १८ ...	१ ...	१०३५	
आयुर्मे त्वा ...	...	...	४।३। ७। ४७ ..	४ ...	४५०	
आयुष्टे विश्वतोऽदधद् ...	...	...	१।३। १४। ११	१ ...	५६८	
आयुष्टे विश्वतोऽदधद् ...	...	...	२।५। १२। १ ..	२	६६०	
आयुष्या अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि ...	...	...	१।२। १३। १० .	१ .	३२५	
आरुण्यं गाम्बोलेन ...	...	...	५।७। ११। ५ ..	५ ...	४३७	
आराधो गोप्र उत पूरधमे ..	...	...	४।५। १०। ७ ...	४ ...	५४३	
आरे शत्रून् रुणुहि सर्ववीर .	...	...	१।२। ३. २० ...	१ ...	३१०	
आर्द्रा मक्षत्रः रुद्रो देवता ..	...	...	४।४। १०। ४ .	४ ...	४८१	
आलम्बाय स्वाहा ...	...	...	५।७। १०। १३ ..	५ ...	४४८	
आवर्त्तन वर्त्तय नि निवर्त्तन ..	...	...	३।३। १०। ४ ...	३ ...	२१०	
आ वायो मध्यमहृद्गुरुगुरु ...	...	...	४।७। १४। ८ ...	४ ...	७०८	
आ वायो भूष शुचिमा उप न ...	...	...	१।४। ४। १५ ...	१ ...	६०४	
आ वायो भूष शुचिमा उप न ..	...	...	३।४। २। १ ...	३ ...	२४०	
आविम इन्द्रो रुद्रश्च वा ...	...	...	१।८। १०। ८ ...	२ ...	१२०	
आविम पूषा विश्ववेदा ...	...	...	१।८। १०। १० ...	२ ...	१२०	
आविम देव्यदितिर्विश्वरूपा ...	...	...	१।८। १०। १३ ...	२ ...	१२०	
आविमे चावांष्टयिवो धृतव्रते ...	...	...	१।८। १०। १२ ...	२ ...	१२०	
आविमो अग्निर्हव्यपतिर् ...	...	...	१।८। १२। ८ ...	२ ...	१२०	

मन्त्र	का।	प्र।	च।	म	भा	४
आविमोऽयमसावामुध्यायणोऽस्या ...	१।	८।	१२।	१४ ...	२ ...	१२७
आविम्री मित्रावरुणावृतावृधा ...	१।	८।	१२।	११ ...	२ ...	१०७
आ विद्यदेवः सत्यतिः सूक्तैरथा	३।	४।	११।	५ ...	३ ...	२६५
आ वो देवास ईमहे	१।	२।	१।	१६ ...	३ ...	२७२
आ वो राजानमध्वरस्य	१।	३।	१४।	२ ...	१ ...	५६०
आशासान सुवीर्यः रायस्योयः...	३।	५।	५।	८ ...	३ ...	३३६
आशासाना सौमनसं	१।	१।	१०।	७ ...	१ ...	१६७
आशीर्दायाददम्भतो वाममनुता ...	३।	२।	८।	१६ ...	३ ...	१३७
आशीर्म ऊर्जमुत सप्रजा	३।	२।	८।	१८ ...	३ ...	१३७
आसु शिशानो ह्यभो युध्नो	४।	६।	४।	१ ...	४ ...	६०४
आसुस्त्रिहृद्	४।	३।	८।	१ ...	४ ...	३५५
आश्वावय	३।	४।	७।	१ ...	३ ...	२००
आ सत्यान्मा मन्वात् पाहि	३।	१।	७।	२ ...	३ ...	३८
आ सत्येन रजसा वर्तमानो	३।	४।	११।	६ ...	३ ...	७६५
आ समुद्रादान्तरिक्षात् प्रजापतिरुदधि	३।	५।	५।	३ ...	३ ...	३२५
आ सवः सवितुर्यथा भगस्येव	३।	१।	११।	३४ ...	३ ...	६७
आऽस्मिमुया अचुष्यवुर्दिवो	३।	३।	३	१७ ...	३ ...	१७६
आहं दीक्षा भरुहन्तस्य	७।	१।	१८।	६ ...	६ ...	२२३
आहं पितृन् सुविदधाः अविस्मि...	२।	६।	१२।	७ ...	२ ...	८१३

४

इडा देवहर्मनुर्गन्धर्वाहस्पति० ...	३।	३।	२।	७ ...	३ ...	१७३
इडामघे पुरुदः सः सनिधो	४।	२।	४।	८ ...	४ ...	१८८
इडायाप्त्वा पदे वयमामा	३।	५।	११।	४ ...	३ ...	३६०
इश्यानि वन्द्य वाग्निमा	५	१।	११।	३ ...	५ ...	२४

मन्त्रः	का।	प्र।	ब।	म	भा	ह
इदं वामास्ये हवि	३।३।११।	१ ...	३ ...	३२३		
इदं विष्णुर्विषकमे धेधा	१।२।१३।	४ ...	१ ...	४२१		
इदं तृतीयः सवनं कवीनामृततेन ...	३।१।८।	४ ...	३ ...	५०		
इदं देवानाम्	१।१।४।११	... १ ...	८४			
इदं पित्रभ्यो नमो अस्त्यद्य ये ..	२।६।१२।१०	... २ ...	८१४			
इदमहः रक्षोऽधमं... ..	१।३।८।१३	... १ ...	५२४			
इदमहं तं वनगमुदपामि	१।३।२।३	... १ ...	४५५			
इदमहं निर्वह्यस्य पाशात् ..	१।३।४।१३	... १ ...	४०४			
इदमहममु भ्रातृथमाभ्यो ..	१।६।६।३	... १ ...	८८७			
इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् ..	१।३।४।१०	... १ ...	४०१			
इदमुत्तरात् सुवक्तस्य . . .	४।३।२।४	... ४ ...	३१५			
इदमुत्त सद्य . . .	१।१।४।१२	... १ ...	८४			
इदुवत्तराय परिवत्तराय ..	५।०।२।१०	... ५ ...	२८३			
इध्मस्य मे वर्धिस्य मे . . .	४।०।८।१(८)	.. ४ ...	६८०			
इन्द्र आसा नेता दृष्टस्यति ...	४।६।४।८	... ४ ...	६०५			
इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदगयत् १।०।११।११	१ ... १ ...	१०५८				
इन्द्रं विश्वा अशोदधन्	४।६।३।१२	... ४ ...	५८५			
इन्द्रं वो विश्वतस्परि . . .	१।६।१२।	१ ... १ ...	८३८			
इन्द्रं वो विश्वतस्परि	२।१।११।	१ ... २ ...	४२३			
इन्द्रं वो विश्वतस्परि . . .	२।३।१४।	३ ... २ ...	४६५			
इन्द्रं वो विश्वतस्परि	३।१।११।१०	... ३ ...	६५			
इन्द्रं वो विश्वतस्परि	४।३।१३।१०	... ४ ...	४८८			
इन्द्रः सपसा वहेन	५।०।१४।	८ ... ५ ...	४४२			
इन्द्रः सपसा वहेन	५।०।१८।	३ ... ५ ...	४४८			
इन्द्र सुषामा सवाः	१।०।१३।११	... १ ...	१०६०			

मन्त्र	का। प्र। ष। म	भा	४
इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजो ...	१। ६। १२। १३ ... १ ...	६४०	
इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजो ...	२। ५। १२। ३३ ... २ ...	६६६	
इन्द्रघोषत्वा वसुभिः ...	१। २। १२। १३ ... १ ...	४११	
इन्द्र नरो नेमधिता हवन्ते ...	१। ६। १२। २ ... १ ...	६३६	
इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते ...	२। १। ११। २ ... २ ...	३२३	
इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते ...	२। ३। १४। ४ ... २ ...	४६५	
इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते ...	३। १। ११। १८ ... ३ ...	६५	
इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते ...	४। ३। १३। ३१ ... ४ ...	३६६	
इन्द्रं मरुत्व इष्ट पाहि सोमं ...	१। ४। १८। १क ... १ ...	६४६	
इन्द्रमिद्राधिगो वृष्टद ...	१। ६। १२। ७ ... १ ...	६३६	
इन्द्रमिन्द्ररौ वहतोऽप्रतिष्ठ ...	१। ४। ३८। १क ... १ ...	६८५	
इन्द्रवायू इमे सुताः ...	१। ४। ४। २क ... १ ...	६०४	
इन्द्रत्वा धूपयत्वङ्गिरस्तत् ...	४। १। ६। ५ ... ४ ...	७८	
इन्द्रस्य क्रोडः ...	५। ७। १६। १ ... ५ ...	३४४	
इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्याम् ...	१। १। २। १६ ... १ ...	५०	
इन्द्रस्य ध्रुवमसौन्द्राय ...	१। ३। १। १६ ... १ ...	४४६	
इन्द्रस्य प्राणोऽसि तस्य ते ददातु ...	२। ३। १०। ३ ... २ ...	४४४	
इन्द्रस्य वजाय स्वाहा ...	१। ८। १५। १४ ... २ ...	१५६	
इन्द्रस्य बाह्वरसि ...	१। १। ६। २ ... १ ...	१४७	
इन्द्रस्य बाह्वरसि ...	१। १। ११। ११ ... १ ...	१६३	
इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधि ...	४। ३। ६। २ ... ४ ...	३६२	
इन्द्रस्य मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो ...	४। ७। १५। ३ ... ४ ...	७३३	
इन्द्रस्य योनिरसि मा मा ...	१। २। २। १२ ... १ ...	२६१	
इन्द्रस्य वक्षो मरुतामनीक ...	४। ६। ६। १७ ... ४ ...	६३५	
इन्द्रस्य वक्षोऽसि वार्ष्णेस्तनूपा ...	५। ७। ३। १ ... ५ ...	२६१	

मन्त्रः	का । प्र । च । म । भा । ष
इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चघ्नस्तेन मे रथ्य	१ । ८ । १६ । १७ ... २ ... १६३
इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चघ्नस्त्वयायं ...	१ । ७ । ७ । २ ... १ ... ६८६
इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चघ्नस्त्वयायं ...	१ । ८ । १२ । १७ ... २ ... १२७
इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चघ्नस्त्वयायं ...	१ । ८ । १५ । १ ... २ ... १५६
इन्द्रस्य विष्णो वरुणस्य राक्ष	७ । ६ । ४ । ६ ... ४ ... ६०५
इन्द्रस्य सदोऽसि	१ । ३ । १ । १५ ... १ ... ४४५
इन्द्रस्य सूरसि	१ । ३ । १ । १८ ... १ ... ४४६
इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी	१ । ६ । २ । २४ ... २ ... ८६०
इन्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जेषम्	१ । ६ । ४ । ६ ... १ ... ८७६
इन्द्रस्यैकादशो	५ । ७ । २१ । ११ ... ५ ... ३४६
इन्द्रस्योदमाविश	१ । २ । ७ । १० ... १ ... ३५४
इन्द्रामिन्धा त्वा सयुजा युजा	४ । ४ । ५ । १-८ ... ४ ... ४५५
इन्द्रामियोरहं देवयज्यया	१ । ६ । २ । २३ ... २ ... ८६०
इन्द्रामियोरहमुज्जितिमनूज्जेषम्...	१ । ६ । ४ । ८ ... १ ... ८७६
इन्द्रामियोर्भागधेयोः स्य	१ । ३ । १२ । ४ ... १ ... ५५२
इन्द्रामौ व्यथयमानाम्	४ । ३ । ६ । १ ... ४ ... ३४३
इन्द्रामौ आगतं सुतं	१ । ४ । १५ । १८ ... १ ... ६४६
इन्द्रामौ द्यावापृथिवी	१ । २ । १ । १७ ... २ ... २७२
इन्द्रामौ नवतिं पुरो दासपत्नी	१ । १ । १४ । ३ ... २ ... २५५
इन्द्रामौ मे वर्चः क्षुता सोमो	३ । ३ । ३ । २४ ... ३ ... १७७
इन्द्रामौ रोचना दिवः	४ । २ । ११ । १ ... ४ ... २६६
इन्द्रामौ रोचना दिवः	४ । ३ । १३ । २८ ... ४ ... ३६६
इन्द्रामौ शिखण्डाभ्याम्	५ । ७ । १५ । २ ... ५ ... ३४३
इन्द्राणीमासु नारिषु	१ । ७ । १३ । ३ ... १ ... १०५६
इन्द्राणी शीशं	५ । ७ । १६ । ७ ... ५ ... ३०४

मन्त्र	का । प्र । च । म	भी	य
इन्द्राण्या एकादशौ ...	५ । ७ । २२ । ११ ...	५ ...	३५०
इन्द्राण्यै समष्टनं ...	१ । १ । २ । १३ ...	१ ...	५०
इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम् ...	५ । ७ । १५ । ३ ...	५ ...	३४३
इन्द्राय त्वादित्यवते ...	१ । ४ । १ । ६ ...	१ ...	५८६
इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने ...	१ । ४ । १ । ५ ...	१ ...	५८६
इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने ...	३ । २ । १ । १० ...	३ ...	२
इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते ...	१ । ४ । १ । ७ ...	१ ...	५८६
इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने ...	१ । ४ । १ । ३ ...	१ ...	५८६
इन्द्राय त्वा वृत्रतुरे ...	१ । ४ । १ । ४ ...	१ ...	५८६
इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं ...	१ । ७ । ८ । ३ ...	१ ...	१०१६
इन्द्राय स्वाहा ...	१ । ८ । १३ । २६ ...	२ ...	१४८
इन्द्रावरुणयोरह ५ सम्बाजोरव ...	२ । ५ । १२ । १८ ...	२ ...	६६८
इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न ...	२ । ५ । १२ । १६ ...	२ ...	६६८
इन्द्राविष्णु षष्ठौ वज्रा ५ ...	५ । ७ । १५ । ४ ...	५ ...	३४३
इन्द्राविष्णु दृष्टहिताः ...	३ । २ । ११ । ६ ...	३ ...	१६२
इन्द्रियाणि शतक्रतो ...	१ । ६ । १२ । ३ ...	१ ...	६३६
इन्द्रियाणि शतक्रतो ...	२ । ५ । १२ । ३४ ...	२ ..	६६६
इन्द्रियावन्तो वनामहे ...	१ । २ । ७ । ४ ...	३ ...	१२६
इन्द्रेण देवेन एतना जयामि ...	३ । ५ । ३ । २ ...	३ ...	३२६
इन्द्रेण सयुजो वय ५ ...	३ । ५ । ३ । ४ ...	३ .	३२६
इन्द्रेमं प्रतरा वृधि ...	४ । ६ । ३ । २ ...	४ ...	५६४
इन्द्रो जयाति न पराजयाता ...	२ । ४ । १४ । ४ ...	२ ...	५३८
इन्द्रो देवता ...	४ । ३ । ७ । ३५ ...	४ ...	३५०
इन्द्रो हविर्ज्ञाने ...	४ । ४ । ६ । १४ ...	४ ...	४७६
इन्द्रो जसिम्नो जस्यो त्वं देवेयु ...	३ । ३ । १ । ३ ...	३ ...	१६८

मन्त्र	का । प्र	ख । म	भा	पृ
इन्द्रानास्त्वा शत५ हिमा	१ । ५ । ५ । १५	१	७८२	
इन्द्रानास्त्वा सुप्रजस	१ । ६ । २ । ५	१	८५८	
इम यम प्रस्तर मा हि सौदा	२ । ६ । १२ । १५	२	८१४	
इम विष्यामि वरुणस्य पाश	१ । १ । १० । ८	१	१६७	
इम विष्यामि वरुणस्य पाश	३ । ५ । ६ । ५	३	३४१	
इम५ समुद्र५ शतधारमुत्स	४ । २ । १० । ६	४	२८७	
इम५ क्षतमूर्जस्त्रन्त धयाया	५ । ५ । १० । १५	५	१७७	
इम गो देव सवितर्यञ्ज	४ । १ । १ । ८	४	२	
इममग्न आयुधे वर्चसे ह्यधि	२ । ३ । १० । १०	२	४४५	
इम पशु पशुपते ते व्यद्य	३ । १ । ४ । २	३	२१	
इम मा हि५सौर्दिपाद मशूना	४ । २ । १० । २	४	२८७	
इम मा हि५सौरेकशष	४ । २ । १० । ४	४	२८७	
इम मे वरुण शुधौ हवमद्या	२ । १ । ११ । २१	२	३२५	
इम मे वरुण शुधौ हवमद्या	२ । ५ । १२ । ११	२	६६७	
इम मे वरुण शुधौ हवमद्या	४ । २ । ११ । १७	४	३००	
इमा५ रुद्राय तवसे कपर्दिने	४ । ५ । १० । ३	४	५४३	
इमा५ सुनावमारुह५	१ । ५ । ११ । २०	१	८३३	
इमा त वाजिघ्नवमार्जनानौ	४ । ६ । ७ । ५	४	६४६	
इमा धिय५ शिक्तमाणस्य	१ । २ । २ । ८	१	२८१	
इमामग्नभग्न रश्नान्मृतस्य	४ । १ । २ । १	४	१५	
इमामग्नभग्न रश्नान्मृतस्य	७ । १ । ११ । २	६	२११	
इमामूर्णाय वरुणस्य माया	४ । २ । १० । ८	४	२८८	
इमा मे अग्न इष्टका धेनव	४ । ४ । ११ । २३	४	४८७	
इमो अग्ने वीततमानि	४ । ३ । १३ । २१	४	३८८	
इमौ ते पक्षावन्नरौ पतत्रिणौ	४ । ७ । १३ । २	४	७०८	

सन्त	का। प्र। ष। म	भा	४
इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ ...	१। ८। २२। १६ ...	२ ...	२२२
इयं यका शकुन्तिकाहलमिति ...	७। ४। १६। ११ ...	६ ...	४५५
इयं वः सा सत्या सन्धाभूद् ...	१। ७। ८। २० ...	१ ...	१०२०
इयं ते शुक्र तनूरिदं ...	१। २। ४। १ ...	१ ...	३२०
इयदस्यायुरस्यायुर्मे धेहि ...	१। ८। १५। ११ ...	२ ...	१५६
इयमुपरि मतिस्तस्यै ...	४। ३। २। ५ ...	४ ...	३१५
इयमेव सा या प्रथमा थौच्छद् ...	४। ३। १। १ ...	४ ...	३७६
इरत्यन्नप्रे प्रथयस्व जन्तुभिरसौ ...	४। २। ७। ६ ...	४ ...	२३६
इरावती धेनुमती हि भूतः ...	१। २। १३। ५ ...	१ ...	४२१
इषमावदोर्जमावद् ...	१। १। ५। ११ ...	१ ...	१०३
इषमूर्जमहमित व्या ददे ...	४। २। ७। ४ ...	४ ...	२३६
इष्योर्जश्च शारदारुतू ..	४। ४। ११। ७-८ ...	४ ...	४८७
इषिरो विष्वक्चा वातो गन्धर्वस् ...	३। ४। ७। ६ ...	३ ...	२६२
इषे त्वा ...	१। १। १। १ ...	१ ...	१३
इषे त्वा ...	१। ३। ७। १ ...	१ ...	५०२
इषे त्वा ...	१। ३। ६। १४ ...	१ ...	५२४
इषे त्वा ..	४। ३। ७। ४० ...	४ ...	३५०
इष्टयजुषस्ते देव सोम ...	३। २। ५। १२ ...	३ ...	१०६
इष्टेन पक्वमुप ते ऊवे ...	७। ३। ११। ४ ...	६ ...	३६३
इष्टो यज्ञो भृगुभिर् ...	५। ६। ८। ११ ...	५ ...	२४६
इह त्वष्टारमयियं ..	३। १। ११। ५ ...	३ ...	६४
इह त्वा भूर्याचरेदुपत्तान् ..	१। २। १४। ६ ...	१ ...	४३४
इह धृतिः साक्षा ...	७। १। १८। ६ ...	६ ...	२२३
इह धृति साहेह विधृतिः ...	७। १। १२। ३ ..	६ ...	२१४
इह रन्ति स्वाहा ...	७। १। १८। ११ ...	६ ..	२२३

मन्त्रः	का । प्र । च । म । भा । वृ
इह रमतिः स्वाहा	० । १ । १८ । १२ ... ६ . . २२३
इह विद्यति स्वाहा	० । १ । १८ । १० ... ६ ... २२३
इहैवाग्ने अग्नि धारया रयिं	. ४ । १ । ० । ४ ... ४ ... ८०

ई

ईश्वाराय स्वाहेद्विताय स्वाहा ...	० । १ । १६ । १-८४.. ६ ... २१५
ईदृक्षास एतादृक्षास ..	४ । ६ । ५ । १६ ... ४ ... ६१०
ईदृष्ट च	१ । ८ । १३ । ६ ... २ . १३८
ईदृष्ट पान्यादृष्ट चैतादृष्ट ...	४ । ६ । ५ । १५ ... ४ ... ६१०
ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् ..	१ । ४ । ३३ । १ ... १ ... ६८३
ईर्मान्तास सिलिकमध्यमास ...	४ । ६ । ० । १० ... ४ ... ६४०

उ

उक्थ उक्थे सोम इन्द्रं	१ । ४ । ४६ । ४ ... १ ... ०५०
उक्षात्राय वशात्राय	१ । ३ । १४ । २२ ... १ ... ५००
उक्षा वयः सतोद्वहती छन्द ...	४ । ३ । ५ । ० ... ४ ... ३३८
उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्ण ..	४ । ६ । ३ । ११ ... ४ ... ५६५
उखो करोतु शतया बाहुभ्या- ...	४ । १ । ५ । १० ... ४ ... ६६
उया च भीमा च पितृणां	४ । ४ । ११ । १४ ... ४ ... ४८०
उया दिशामभिभूतिर्वयोधा ...	४ । ४ । १२ । ३ ... ४ ... ४६०
उयामातिष्ठ त्रिष्टुप् त्वा	१ । ८ । १३ । २ ... २ ... १३०
उयोऽस्युग्रोऽहः सजातेषु	१ । ६ । २ । २ ... १ ... ८५६
उष्णुक्षा व्योमधीना गात्रो	४ । २ । ६ । १० ... ४ ... २२६
उष्णुग्रो अग्ने यजमानायैधि ..	१ । ६ । २ । १० ... १ ... ८५६
उत नो देव देवाः अक्षा वोषो ...	२ । ६ । ११ । २ ... २ ... ८०४

મન્ત્ર	કા । પ્ર । ચ । મ । મા । ષ
ઉત ઋવન્તુ જન્તવ ઉદમિર્ઞવદ્વા ...	૩ । ૫ । ૧૧ । ૧૭ ૨ ... ૩૬૩
ઉત માતા મદ્ધિયમન્વવેનદમી ...	૩ । ૨ । ૧૧ । ૧૦ ... ૨ ... ૧૬૨
ઉત સ્માસ્ય દ્રવતસ્તુરણતઃ ...	૧ । ૭ । ૮ । ૧૫ ... ૧ ... ૧૦૧૯
ઉત સ્નાનાસો દિવિયન્તવમેસ્ ...	૧ । ૨ । ૧૭ । ૧૮ ... ૧ ... ૭૩૫
ઉત્ક્રામ મદ્ધતે સૌમગાય ...	૭ । ૧ । ૨ । ૧૭ ... ૭ ... ૧૬
ઉત્તમ્મય ઇથિવીમ્ ...	૨ । ૭ । ૧૦ । ૭ ... ૨ ... ૫૧૬
ઉત્તમ્મય ઇથિવી મિન્ધીદં ...	૨ । ૭ । ૮ । ૧૦ ... ૨ ... ૫૦૬
ઉત્તમ્મય ઇથિવી મિન્ધીદં ...	૩ । ૫ । ૫ । ૭ .. ૩ ... ૩૩૫
ઉત્તર ઉત્તરો જ્યાયાન્ ભવથેવમિવ ...	૨ । ૭ । ૧૦ । ૧૩ ... ૨ ... ૫૨૧
ઉત્સર્જ્યોર્મદં ધેદ્વાન્નિ ..	૭ । ૭ । ૧૯ । ૫ : ૬ ... ૭૫૫
ઉત્સાદેન જિહ્વામ્ ...	૫ । ૭ । ૧૧ । ૮ ... ૫ ... ૩૩૭
ઉત્તિષ્ઠન્નોજસા સદ્ધ પૌત્વા ..	૧ । ૭ । ૩૦ । ૧૬ ... ૧ ... ૬૮૩
ઉદકમોદુ દ્રવિથોદા ..	૭ । ૧ । ૨ । ૧૫ ... ૭ . ૧૬
ઉદમે તિષ્ઠ પ્રત્યાતનુચ્ચ ...	૧ । ૨ । ૧૭ । ૭ ... ૧ ... ૭૩૩
ઉદમે શુચયસ્તવ ...	૧ । ૩ । ૧૭ । ૨૮ ... ૧ ... ૫૭૦
ઉદમે શુચયસ્તવ ..	૧ । ૭ । ૭૬ । ૧૩ ... ૧ ... ૭૫૮
ઉદમે શુચયસ્તવ ...	૧ । ૫ । ૫ । ૧૨ ... ૧ . ૭૮૨
ઉદમે શુચયસ્તવ ..	૨ । ૭ । ૧૭ । ૧૧ ... ૨ .. ૫૩૯
ઉદપ્રુતો ન વયો રક્ષમાણા ..	૩ । ૭ । ૧૧ । ૮ .. ૬ . ૨૬૫
ઉદપ્રુતો મરુતક્ષાઃ ક્યત્તં ...	૩ । ૧ । ૧૧ । ૨૯ . ૩ ... ૬૬
ઉદસ્ય ધ્રોચિરસ્યાદાજુહ્વાનસ્ય ...	૭ । ૭ । ૭ । ૧૫ ... ૭ ... ૭૩૮
ઉદાદાય ઇથિવી જોરદાનુઃ ...	૧ । ૧ । ૮ । ૨૫ ... ૧ ... ૧૭૮
ઉદામ્ય શુચિરા પૂત એમિ ...	૧ । ૨ । ૧ । ૭ ... ૧ ... ૨૦૨
ઉદાયુથા સ્વાયુમોદોઘધીનાઃ ...	૧ । ૨ । ૮ । ૧ ... ૧ ... ૩૬૦
ઉદીષો દિશ્યાઃ શરદૃગ્નાં ...	૭ । ૩ । ૩ । ૭ ... ૭ ... ૬૨૧

મન્ત્ર	કા । પ્ર । અ । મ	મા	ષ
હૃદયોષીમાતિઠાનુષ્ટુપ્ ત્વા	૧ । ૮ । ૧૩ । ૭ ... ૨ ... ૧૬૮		
હૃદયોષી ત્વા દિશ્યા સાદયામિ ...	૫ । ૫ । ૮ । ૭ ... ૫ ... ૧૬૫		
હૃદયોષી દિશ્યાપ ઓષધયો ...	૧ । ૬ । ૪ । ૭ .. ૧ ... ૮૮૩		
હૃદયોષીતામવર હૃત્પરાસ હન્મધ્યમા	૧ । ૬ । ૧૨ । ૬ ... ૨ ... ૮૧૩		
હૃદયોષીયા મરુત સમુદ્રતો ...	૨ । ૭ । ૮ । ૭ ... ૨ ... ૫૦૬		
હૃદુત્તમં વરુણ પાશ્વમસ્તદવાધમં ...	૧ । ૫ । ૧૧ । ૧૦ ... ૧ . . ૮૩૩		
હૃદુત્તમં વરુણ પાશ્વમસ્તદવાધમં	૨ । ૪ । ૧૨ । ૬ .. ૨ . ૬૬૭		
હૃદુત્તમં વરુણ પાશ્વમસ્તદવાધમં .	૭ । ૨ । ૧ । ૧૦ ... ૭ ... ૧૫૬		
હૃદુત્તમં વરુણ પાશ્વમસ્તદવાધમં ...	૭ । ૭ । ૧૧ । ૮ ... ૭ .. ૩૦૦		
હૃદુત્તિષ્ઠ સ્ત્રધ્વરાવા ઓ	૭ । ૧ । ૭ । ૩ ... ૭ ૫૦		
હૃદુ ત્વં જાતવેદસં	૧ । ૨ । ૮ । ૬ ... ૧ . ૩૬૦		
હૃદુ ત્વં જાતવેદસં	૧ । ૭ । ૭૩ । ૧ ... ૧ ... ૬૬૩		
હૃદુ ત્વં જાતવેદસં	૨ । ૨ । ૧૨ । ૫ ... ૨ ... ૩૭૧		
હૃદુ ત્વં જાતવેદસં	૨ । ૭ । ૧૭ । ૧૩ ... ૨ ... ૫૩૮		
હૃદુ ત્વં જાતવેદસં	૨ । ૫ । ૧૨ । ૧૩ ... ૨ ૬૬૭		
હૃદુ ત્વં જાતવેદસં	૩ । ૧ । ૧૧ । ૩૧ ... ૩ ... ૬૭		
હૃદુ ત્વા વિશ્વે દેવા અગ્ને	૭ । ૨ । ૩ । ૨ ... ૭ ... ૧૭૫		
હૃદુ ત્વા વિશ્વે દેવા અગ્ને	૭ । ૬ । ૩ । ૭ ... ૭ ... ૫૬૭		
હૃદેનમુત્તરા મયામે	૭ । ૬ । ૩ । ૧ ... ૭ ... ૫૬૭		
હૃદેષા વાઙ્મ અતિરમુદર્ચ ...	૭ । ૧ । ૧૦ । ૧૦ ... ૭ ૧૨૭		
હૃદ્યામશ્વ નિયામશ્વ વ્રક્ષ	૧ । ૧ । ૧૩ । ૨ ... ૩ . . ૨૨૫		
હૃદ્યામશ્વ નિયામશ્વ વ્રક્ષ	૧ । ૬ । ૭ । ૧૩ ... ૧ ... ૮૦૬		
હૃદ્યામશ્વ નિયામશ્વ વ્રક્ષ	૭ । ૬ । ૩ । ૧૫ ... ૭ ... ૫૬૫		
હૃદિવઃ સ્તમાનાન્તરિષ્ઠં ઇયં ..	૧ । ૩ । ૧ । ૧૦ ... ૧ ... ૭૭૫		
હૃદિવઃ સ્તમાનાન્તરિષ્ઠં ઇયં ..	૧ । ૩ । ૬ । ૧૦ ... ૧ ... ૭૮૧		

मन्त्र	का। प्र। ष। म	भा	श
उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्द्वेषा ...	३।५।११।१४	३	३६३
उत माता महिषमन्त्रवेनदमो ..	३।२।११।१०	३	१६२
उत स्नास्य द्रवतस्तुरण्यत	१।७। ८।१५	२...१०१६	
उत स्नानासो दिविषन्त्वग्नेस्	१।२।१४।१८	१	४३५
उत्क्राम महते सौमगाय ..	४।१। २।१४	४	१६
उत्तमभय एधिवीम् ...	२।४।१०। ७	२	५१६
उत्तमभय एधिवी मिन्धीदं .	२।७। ८।१०	२	५०६
उत्तमभय एधिवी मिन्धीदं ...	३।५। ५। ४	३	३३५
उत्तर उत्तरो व्याथान् भवत्येवमिव	२।४।१०।१३	२	५२१
उत्सृज्योर्दं धेच्छन्नि ..	७।४।१६। ५	६	४५५
उत्सादेन जिह्वाम् ;. .	५।७।११। ६	५	३३०
उत्तिष्ठमोजसा सह यीत्वा	१।४।३०।१६	१	६८३
उदकमीदु द्रविणोदा .	४।१। २।१५	४	१६
उदमे विष्ठ प्रत्यातनुष्व ...	१।२।१४। ४	१	४३३
उदमे शुचयस्तव ..	१।३।१४।२८	१	५७०
उदमे शुचयस्तव ...	१।४। ४६।१३	१	७५८
उदमे शुचयस्तव .	१।५। ५।१२	१	७६२
उदमे शुचयस्तव ..	२।४।१४।११	२	५३६
उदप्रतो न वयो रक्षमाणा .	३।४।११। ६	३	२६५
उदप्रतो मरुतस्ताऽ इयत्तं .	३।१।११।२६	३	६६
उदस्य शोचिरस्यादाजुन्नानस्य ..	४।४। ४।१५	४	४३८
उदादाय एधिवी जोरदानु ...	१।१। ६।२५	१	१४८
उदाभ्य शुचिरा पूत एमि ..	१।२। १। ७	१	२७२
उदायुधा स्नायुयोदोषधीनाऽ	१।२। ८। १	१	३६०
उदीषी दिशाऽ शरद्वृत्ता ...	४।३। ३। ४	४	३२१

મન્થ

કા । પ્ર । ચ । મ   ભા   ડ

હડોધીમાતિઠાનુકુપ્ ત્વા	૧ । ૮ । ૧૩ । ૭ ... ૨ ... ૧૨૮
હડોધા ત્વા દિશા સાદયામિ ...	૫ । ૫ । ૮ । ૭ ... ૫ ... ૧૬૫
હડોધાં દિશ્યાપ ષોષધયો ...	૧ । ૬ । ૫ । ૭ ... ૧ ... ૮૮૩
હડોરતામવર હત્પરાસ હન્મધ્યમા	૨ । ૬ । ૧૨ । ૮ ... ૨ ... ૮૧૩
હડોરયષા મરત સમુદતો ...	૨ । ૭ । ૮ । ૭ ... ૨ ... ૫૦૬
હડુત્તમં વરણ પાશ્વમસ્તદવાધમં ...	૧ । ૫ । ૧૧ । ૧૦ ... ૧ . ૮૨૨
હડુત્તમં વરણ પાશ્વમસ્તદવાધમં	૨ । ૫ । ૧૨ । ૬ ... ૨ . ૬૬૭
હડુત્તમં વરણ પાશ્વમસ્તદવાધમં .	૭ । ૨ । ૧ । ૧૦ ... ૭ ... ૧૫૩
હડુત્તમં વરણ પાશ્વમસ્તદવાધમં ...	૭ । ૦ । ૧૧ । ૮ ... ૭ ... ૩૦૦
હડુત્તિઠ સ્ત્રધ્વરાવા જો	૭ । ૧ । ૭ । ૩ ... ૭ ૫૦
હડુ ત્વં જાતવેદસં	૧ । ૨ । ૮ । ૬ ... ૧ . ૩૬૦
હડુ ત્વં જાતવેદસં	૧ । ૭ । ૭૩ । ૧ ... ૧ ... ૬૮૩
હડુ ત્વં જાતવેદસં	૨ । ૨ । ૧૨ । ૫ ... ૨ ... ૩૭૧
હડુ ત્વં જાતવેદસં	૨ । ૭ । ૧૭ । ૧૩ ... ૨ ... ૫૩૮
હડુ ત્વં જાતવેદસં	૨ । ૫ । ૧૨ । ૧૩ ... ૨ ૬૬૭
હડુ ત્વં જાતવેદસં	૩ । ૧ । ૧૧ । ૩૧ ... ૩ ... ૬૭
હડુ ત્વા વિશ્વે દેવા અગ્ને	૭ । ૨ । ૩ । ૨ ... ૭ ... ૧૭૫
હડુ ત્વા વિશ્વે દેવા અગ્ને	૭ । ૬ । ૩ । ૭ ... ૭ ... ૫૮૭
હડેનમુત્તરાં ગયાગ્ને	૭ । ૬ । ૩ । ૧ ... ૭ . . ૫૮૭
હડેષા યાજ્ઞ અતિરમુદ્ધર્ષ ...	૭ । ૧ । ૧૦ । ૧૦ ... ૭ . ૧૨૦
હડ્યામશ્ચ નિયામશ્ચ વ્રક્ષ	૧ । ૧ । ૧૩ । ૨ ... ૩ ... ૨૨૫
હડ્યામશ્ચ નિયામશ્ચ વ્રક્ષ	૧ । ૬ । ૭ । ૧૩ ... ૧ ... ૮૭૬
હડ્યામશ્ચ નિયામશ્ચ વ્રક્ષ	૭ । ૬ । ૩ । ૧૫ ... ૭ ... ૫૮૫
હડિવઃ સ્તમાનાન્તરિક્ષં ઇળ ...	૧ । ૩ । ૧ । ૧૦ ... ૧ ... ૭૭૫
હડિવઃ સ્તમાનાન્તરિક્ષં ઇળ ...	૧ । ૩ । ૬ । ૧૦ ... ૧ ... ૭૮૧

मन्त्र	का । प्र । ख । म । भा । श्र
उद्दिश स्वाहा	१ । ३ । १० । १० ... १ ... ५३२
उद्धर्षय मधवन्नायुधात्युत्	४ । ६ । ४ । ११ ... ४ ... ६०५
उद्गो दत्तोदधिं भिन्त दिव	२ । ४ । ८ । १२-३४ ... २ ... ५०६
उद्गो दत्तोदधिं भिन्त दिव	४ । ७ । १३ । ५ ... ४ ... ७०८
उद्गृध्यस्त्रामे प्रति जागृहि . .	४ । ७ । १५ । १२ ... ४ ... ७१०
उद्धयं तमसस्परि पश्यन्तो	४ । १ । ७ । १० ... ४ ... ८८
उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोमुव	१ । ८ । २२ । १५ ... २ ... २२१
उप ऋग्नप वेतसेऽवत्तरं	४ । ६ । १ । ५ ... ४ ... ५६३
उप त्वामे दिवेदिवे	१ । ५ । ६ । ५ ... १ ... ७८८
उप प्रयन्तो व्यध्वर मन्त्रं	१ । ५ । ५ । १ ... १ ... ७८१
उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा	४ । ६ । ७ । १२ ... ४ ... ६४७
उप प्रागात् परमं यत् . .	४ । ६ । ७ । १३ ... ४ ... ६४७
उप प्रागात् सुमन्त्रेऽधायि	४ । ६ । ८ । ७ ... ४ ... ६५७
उप प्रेत जयता नरः स्थिरा	४ । ६ । ४ । १२ ... ४ ... ६०५
उपभृत् (उपभृदसि)	१ । १ । ११ । १८ ... १ ... १८४
उपभृदेहि देवत्त्वा . .	१ । १ । १२ । ३ ... १ ... २०४
उप मा द्यावापृथिवी ज्ञयेता	३ । २ । ४ । २ ... ३ ... ८८
उप यमेति युवति. सुदर्शनं	४ । ३ । १५ । २० ... ४ . . ३८८
उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा	१ । ४ । २३ । १४ ... १ . . ६६१
उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा . .	१ । ४ । २४ । १४ ... १ ... ६६१
उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा	१ । ४ । २५ । १४ ... १ ... ६६१
उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा	१ । ७ । १२ । १ ... १ ... १०५४
उपयामगृहीतोऽसि पृथिवीषदं त्वा	१ । ७ । १२ । ३ ... १ ... १०५४
उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा	३ । २ । १ । ८ ... ३ ... ८२
उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा	३ । ५ । ८ । १ ... ३ ... ३५०

सन्त	का । प्र । ख । म । भा । ष ।
उपयामगृहीतोऽस्ति प्रजापतये त्वा	० । ५ । १६ । २ । ६ । ५०२
उपयामगृहीतोऽस्ति प्रजापतये त्वा	० । ५ । १० । २ । ६ । ५०७
उपयामगृहीतोऽस्ति मर्कटाय त्वैष	१ । ४ । ६ । १ख । १ । ६२१
उपयामगृहीतोऽस्ति महेन्द्राय त्वा	१ । ४ । २० । १ख । १ । ६०६
उपयामगृहीतोऽस्ति महेन्द्राय त्वा	१ । ४ । २१ । १ख । १ । ६५०
उपयामगृहीतोऽस्ति मित्रावरुणाभ्या	१ । ४ । ५ । १ख । १ । ६१२
उपयामगृहीतोऽस्ति वायवे त्वा	१ । ४ । ४ । १ख । १ । ६०४
उपयामगृहीतोऽस्ति विश्वेभ्यस्त्वा	१ । ४ । १६ । १ख । १ । ६४६
उपयामगृहीतोऽस्ति शृङ्गाय त्वैष	१ । ४ । ८ । १ख । १ । ६२१
उपयामगृहीतोऽस्ति श्रुतसदसि	३ । २ । १० । ३ । ३ । १५६
उपयामगृहीतोऽस्ति सूर्याय त्वा	१ । ४ । ३१ । १ख । १ । ६८६
उपयामगृहीतोऽसौन्द्रवायुभ्या	१ । ४ । ४ । १ख । १ । ६०४
उपयामगृहीतोऽसौन्द्रामिभ्या	१ । ४ । १५ । १ख । १ । ६४६
उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा बृहद्वत	१ । ४ । १२ । १ । १ । ६३५
उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा मरुत्वते	१ । ४ । १० । १ख । १ । ६०६
उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा मरुत्वते	१ । ४ । १८ । १ख । १ । ६४६
उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा मरुत्वते	१ । ४ । १६ । १ख । १ । ६४६
उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा षोडशिने	१ । ४ । ३० । १ख । १ । ६८५
उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा षोडशिने	१ । ४ । ३८ । १ख । १ । ६८५
उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा षोडशिने	१ । ४ । ३६ । १ख । १ । ६८५
उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा षोडशिने	१ । ४ । ४० । १ख । १ । ६८५
उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा षोडशिने	१ । ४ । ४१ । १ख । १ । ६८६
उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा षोडशिने	१ । ४ । ४२ । १ख । १ । ६८६
उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वैजसते	१ । ४ । ३० । १ख । १ । ६८३
उपयामगृहीतोऽस्यमये त्वा तेजसते	१ । ४ । २६ । १ख । १ । ६८३

मन्त्र	का। प्र।	ख।	ग।	भा	व
उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वैश्वानराय	१।४।	२।२४...	१...	६३८	
उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यंश्च	१।४।	२।१...	१...	६००	
उपयामगृहीतोऽस्यसुपदं त्वा	१।०।१२।	२...	१...	१०५४	
उपयामगृहीतोऽस्यदिभ्यां त्रैष्य ते योनिरन्विभ्यां त्वा	१।४।	०।१४	१...	६१५	
उपयामगृहीतोऽस्यदिभ्या त्रैष्य ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा	१।६।	०।१४	१...	६१५	
उपयामगृहीतोऽस्याययणोऽसि	१।४।१०।१४	१...	६२८		
उपयामगृहीतोऽस्याययणोऽसि	१।४।११।१४	१...	६२८		
उपयामगृहीतोऽस्यादित्यभस्वा	१।४।२२।१४	१...	६५४		
उपयामगृहीतोऽस्यृतसदसि	३।२।१०।	२...	२...	१५६	
उपयाममधरोऽनेन	५।०।१२।	४...	५...	२३८	
उपवीरसि	१।३।	०।२...	१...	५०२	
उप श्रेष्ठा न व्याश्रिभो	४।०।१५।	८...	४...	०३४	
उप श्वासय एधिबोमुत दां	४।६।	६।१८	४...	६२५	
उपहृता पितरः सोम्यासो बहिर्ध्वेषु	२।६।१२।	८...	२...	८१३	
उपहरेषु यदधिभ्यं ययिं	४।३।१३।२५	४...	४...	२८८	
उपाहृताय स्वाहा	५।०।२०।१२	५...	५...	२४८	
उपो देवान् दैवोर्विश्व	१।३।	०।३...	१...	५०२	
उभा जिग्यधुर्न पराजयेथे	२।२।११।	५...	२...	१६१	
उभा वामिन्द्राप्नो ध्या ऊवध्या	१।१।१४।	१...	१...	२५५	
उभा वामिन्द्राप्नो ध्या ऊवध्वै	१।५।	५।५...	१...	०८१	
उमे सुखम्न सर्पिषो दवीं	२।२।१२।२६	२...	२...	२०३	
उमे सुखम्न सर्पिषो दवीं	४।४।	४।२१	४...	४३८	
उदङ् हि दाजा वयस्यकार	१।४।४५।	१...	१...	०११	

मन्त्र	का।	प्र।	ब।	म	भा	४
उत्त द्रष्टो विश्वरूप इन्द्रः ...	३।३।१०।	६...	३...	२१८		
उत्त प्रथस्रोत ते यज्ञपति ...	१।१।	८।	८...	१...	१३५	
उत्त प्रथस्रोत ते यज्ञपति .	१।२।१२।	८...	१...	४११		
उत्त विष्णो विक्रमस्रोत ...	१।३।	४।	४	१...	४०३	
उत्तयथा नो मद्दिष शर्म .	४।०।१४।	८...	४...	०२२		
उरो अन्तरिक्ष सजूर्देवेन ...	१।३।	८।१२...	१...	५१०		
उर्वन्तरिक्षमन्विहि ...	१।२।	८।	२...	१	२६०	
उर्वन्तरिक्षमन्विहि ..	१।१।	२।१८...	१	५०		
उर्वन्तरिक्षमन्विहि ..	१।१।	४।१०...	१...	८५		
उर्वन्तरिक्षमन्विहि ...	१।३।	८।१०...	१...	५२४		
उर्वन्तरिक्षमन्विहि ..	१।४।	२।	४	१...	५८३	
उर्वशसि ..	१।३।	०।	६...	१...	५०२	
उश्नन्तस्त्वा इवामह उश्नन्त ...	२।६।१२।	१ ..	२...	८१३		
उशिक्ष त्व देव सोम गायत्रेय ...	३।३।	३।२०...	३...	१००		
उशिक्ष पावको अरतिः ...	४।२।	२।	५...	४ ..	१६६	
उशिशि कवि ..	१।३।	३।	५...	१...	४६५	
उशिशि वसुभ्यस्त्वा वसुभिर्व	४।४।	१।	८...	४...	४१४	
उशिशि हन्त ...	४।३।	०।	६...	४...	२५०	
उसावेतं धूर्वाहावनश्चू ...	१।३।	८।	०...	१...	२६१	
उसासि मम भोगाय भव ...	१।२।	३।११...	१...	२०१		

ऊ

ऊमा	४।४।	०।२६ ... ४ ...	४६८
ऊर्कं च मे मृतता च मे	४।०।	४।१(४) .. ४ ...	६५१
ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्गंधदा	१।२।	२। ८ .. १ ...	२८१

मन्त्र	का।	प्र।	ख।	म	भा	व	
अर्जं सः सुदेन	५।०।११।	४	...	५	...	१३०	
अर्जा यद्यक्षमश्रमन्त देवा...	४।६।	५।	०	...	४	...	५६४
अर्जा व पश्यामूर्जा मा ..	१।५।	६।११	...	१	...	०६८	
अर्जे त्वा	१।१।	१।	२	...	१	...	१३
अर्जे त्वा	४।१।	०।४१	...	४	...	३५०	
अर्जे होत्राणां खाद्या वट्	३।२।	८।	४	...	३	...	१३६
अर्जे नपाज्जातवेद	४।२।	०।	०	...	४	...	२३६
अर्जे नष्टे खाद्या	१।८।१६।	२३	...	२	...	१६३	
अर्द्धं ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा	४।१।	४।	४	...	४	...	५०
अर्द्धया त्वा दिशा सादयामि ..	५।५।	८।	८	...	५	...	१६५
अर्द्धा षस्य समिधो भवन्त्यूर्द्धा .	४।१।	८।	१	...	४	...	६४
अर्द्धा दिशाः रन्तिराश्रौषधौनाः	४।४।१२।११	...	४	...	४६८		
अर्द्धा दिशाः हेमन्तशिशिरा- ...	४।३।	३।	५	...	४	...	३२१
अर्द्धामातिष्ठ पङ्क्तिस्त्वा	१।८।१३।	५	२	...	१३८		
अर्द्धामेनामुच्छ्रयताद्देयुभारं ...	०।४।१६।	०	...	६	...	४५५	
अर्द्धाया दिशि यच्च संवत्सरो ...	१।६।	५।	८	...	१	...	८८३
अर्द्धासि	४।४।	०।	४	...	४	...	४६८
अर्द्धे समिधावादधात्यपरिष्ठादेव ...	२।६।	६।	५	...	२	...	०४२
अर्द्धो भव प्रतिविध्या.	१।२।१४।	५	...	१	...	४३४	
अर्ण्याम्नुदस त्वा स्मृणामि	१।१।११।	६	...	३	...	१६३	
अर्मिर्दृषसेनोऽसि	१।८।११।	४	...	२	...	१२०	
अर्वी रोदसो वरिव कृणोतं ..	४।०।१५।	२०	...	४	...	०३५	

चट्

चट् साम यजुर्वट् साहा .	०।३।१२।	२ ... ६ ... ३६०
चकसामयो शित्ये स्यस्ते	१।२। २। ० ... १ ... २६०	

भक्त.

	का । प्र । च । म	भा	५
ऋग्भिरन्नादो	४ । ४ । ८ । ११	४ ...	४०४
ऋचा स्तोमः समर्द्धय गायत्रेण ...	४ । १ । १ । ८	४ ...	२
ऋचा स्तोमः समर्द्धय गायत्रेण ...	३ । १ । १० । २	३ ...	५८
ऋचे त्वा	४ । २ । ८ । २२	४ ...	२६६
ऋजौते परि वृद्धि नोऽन्ना ...	४ । ६ । ६ । १२	४ ...	६३४
ऋतजिच्च सत्यजिच्च	४ । ६ । ५ । १७	४ ...	६१७
ऋतधामासि सुवर्ज्योतिः	१ । ३ । ३ । १३	१ ..	४६५
ऋतमसि सत्यं नामेन्द्रस्य	३ । ३ । ५ । ४	३ ...	१८८
ऋतमस्युतसदनमस्युतऔरसि .	१ । १ । ८ । २३	१ ...	१४८
ऋतमस्युतस्युतमसि	७ । १ । २० । ४	६ ..	२२८
ऋतमृतपा सुवर्वाट् स्वाहा	३ । २ । ८ । ७	३ ...	१३६
ऋतवक्ते ऋतुधा परः श्रमितारो .	५ । २ । १२ । २	५ ...	६०
ऋतस्य सत्यस्य ध्रुवस्य	४ । ६ । ५ । १८	४ ...	६१७
ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्युप्यपामेका	४ । ३ । ११ । १२	४ ...	३७७
ऋतस्य त्वा ज्योतिषे	३ । ३ । ५ । १०	३ ...	१८८
ऋतस्य त्वा देवद्वि	१ । ३ । ८ । २	१ ...	५१०
ऋतस्य त्वा विधर्मणे	३ । ३ । ५ । ८	३ ...	१८८
ऋतस्य त्वा विभूमने	३ । ३ । ५ । ७	३ ...	१८८
ऋतस्य त्वा व्योमने	३ । ३ । ५ । ६	३ ...	१८८
ऋतस्य त्वा सत्याय	३ । ३ । ५ । ८	३ ...	१८८
ऋतस्य यज्ञा असि देवाणां ...	७ । १ । २० । ६	६ ...	२२८
ऋतस्य पश्यामनु तिस्र आगुस्त्रयो	४ । ३ । ११ । ३	४ ...	३७६
ऋतावानं महिषं विश्वधर्मणि ...	४ । २ । ७ । ८	४ ...	२४०
ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य	१ । ५ । ११ । २	१ ...	८३२
ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस् ...	३ । ४ । ७ । १	३ ...	२६२

मन्त्र	का।	प्र।	च।	म	भा	व
ऋतुभिः प्रभुः	४।४।	८।१८	...	४	...	४०३
ऋतूनां पञ्चम	५।७।१८।	८	...	५	...	४४६
ऋतूनां मन्त्रौ प्रथमेयमागादक्षां ...	४।३।११।१५	...	४	...	४०८	
ऋतून् पृथोमि	५।७।१७।	४	..	५	...	४४५
ऋदूदरेण सख्या सचेय	२।२।१२।१३	...	२	...	३०१	
ऋभूणां भागोऽसि विन्धेया देवानां	४।३।	६।१०	..	४	..	४६२
ऋषभेण त्वष्टा	४।४।	७।४	..	४	...	४०३
ऋषभो वयं ककुब् छन्द	४।३।	५।	८	...	४	३६८

ए

एक एव रजो न द्वितीयाय	...	१।८। ६। ४...२.	८३
एकताय स्वाहा	... ..	१।१। ८।१५ ... १ ... १३५	
एकपदौ द्विपदौ त्रिपदौ	... ..	३।३।१०। ७ ... ३ ... २१८	
एकायाऽस्तुवत प्रजा व्यधीयन्त	... ..	४।३।१०। १...४ .. ३७१	
एकविंशतास्तुवत प्रजा	... ..	४।३।१०।१६ ... ४ ... ३७१	
एकविंशत्यास्तुवतैकशपाः	... ..	४।३।१०।११ ... ४ ... ३७१	
एकस्तुरन्वस्याविशस्ता	.. ..	४।६। ६। ८ ... ४ ... ६६४	
एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा	.	७।२।१०।१-३०...६ ... ३१०	
एकस्मै स्वाहा त्रिभ्य स्वाहा	...	७।३।१२।१-२०...६ ... ३१२	
एका च मे तिष्ठस्व मे	... ..	४।७।११।१(११)...४ ... ६६२	
एकादशभिरस्तुवतर्तवो	... ..	४।३।१०। ६ ... ४ ३७१	
एकाष्टका तपसा तप्यमाना	...	४।३।११। ८ ... ४ ३७७	
एको देवो व्यप्यतिष्ठत्	... ..	५।६। १। ८ .. ५ ... २०१	
एतं युवानं परि वो ददामि	...	३।३। ६। १ .. ३ ... २१३	
एतस्ते अग्ने राघ एति	..	१।४।४३। ७ .. १ ... ६६३	

मुन्त्र	का।	प्र।	च।	म	भा	श्र
एतत्ते तत ये च त्वामनु	१।८।	५।	३ ... २ ...	६६		
एतत्ते तत ये च त्वामनु	३।२।	५।१४ .	६ ... १०६			
एतत्ते पितामह (ये च त्वामनु)	१।८।	५।	४ . . २ ...	६६		
एतत्ते पितामह (ये च त्वामनु)	३।२।	५।१५ ...	६ ... १०६			
(एतत्ते) प्रपितामह ये च त्वामनु	१।८।	५।	५ . . २ . .	६६		
(एतत्ते) प्रपितामह ये च त्वामनु	३।२।	५।१६ ..	६ ... १०६			
एतत् त्वं सोमदेवो	१।३।	४।	६ ... १ . .	४०३		
एतश्चेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु	१।६।	४।१० .	१ ... ८०६			
एता असदन् सुकृतस्य लोके	१।१।११।२० ...	१ ...	१६४			
एता उ व सुभगा विश्वरूपा ..	५।१।११।	५ ... ५ .	२४			
एतादृष्ट च	१।८।१३।	८ ... २ ...	१३८			
एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या ..	१।२।	३।२१ .	१ ... ३१०			
एधोऽस्येधिषोमहि	१।४।४५।१० ...	१ ...	०१२			
एना वो अग्निं नमसोऽर्जो	४।४।	४।१३ ...	४ ... ४३८			
एन्द्र सागसिं रयिं स जित्वानं	३।४।११।११ ...	३ ...	२६५			
एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाष्ट्र ...	४।४।	४।२५ .	४ ... ४३६			
एमा अग्मन्नाग्निषो दोहकामा ...	१।६।	४।१४ . .	१ ... ८०६			
एवञ्चन्द	४।३।१२।६,३६ .	४ ...	३६०			
एवा	४।४।	४।२५ .	४ ... ४६८			
एवा पित्रे विश्वदेवाय वृणो ...	१।८।२२।	६ ... २ ...	२२०			
एष छाग पुरो अश्वेन	४।६।	८।	३ ... ४ ..	६५७		
एष ते निर्वृते मागो भूते ...	१।८।	१।	४ ... २ ...	१		
एष ते यज्ञो यज्ञपते सद्य ..	१।४।४४।	८ ... १ ...	००५			
एष ते योनि प्रजापतये त्वा ...	१।०।१२।१३	१ .. १०५५				
एष ते योनि प्राणाय त्वा ...	१।४।	२।	० ... १ ...	५६३		

मन्त्र	का।	प्र।	ख।	म	भा	व
एष ते रुद्र भाग सह	१।८।	६।	६।	२ ...	८३	८३
एष ते रुद्र भागस्त्वं जुयस्व	१।८।	६।	११	२ ...	८३	८३
एष ते रुद्र भागो यं निरयाचयास्	३।१।	८।	६ ...	३ ...	५१	५१
एष वो देव सवितः	१।३।	४।	८ ...	१ ...	४०३	४०३
एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं	१।७।	१०।	३ ...	२ ...	११२	११२
एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं	१।८।	१२।	१५ ...	३ ...	१२७	१२७
एष स्य वाजो क्षिपयिं	१।७।	८।	१४ ..	१ .	१०१८	१०१८
एष्टा शय प्रेषे मगाय	१।२।	११।	१२ ...	१ ...	३८४	३८४

ऐ

ऐन्द्र प्राणो व्यङ्गेव्यङ्गे	१।३।	१०।	२ ...	१ ...	५३१	५३१
ऐन्द्रोमावृतमन्वावर्ते	१।६।	६।	५ ...	१ ...	८८७	८८७

ओ

ओजसे त्वा	४।३।	७।	४८ ...	४ ...	३५०	३५०
ओजस्विणवः	४।३।	८।	१२ ...	४ . .	३५५	३५५
ओजस्विणो नामासि दक्षिणा दिक्	५।५।	१०।	२ ...	५ . .	१०५	१०५
ओजो गोवामिः	५।७।	१८।	१ ...	५ ...	३४६	३४६
ओजोऽसि मिदध्यस्त्वा	४।४।	१।	१२ ...	४ ...	४१४	४१४
ओजोऽसि सद्योऽसि वलससि ...	२।४।	३।	२ ...	२ ...	४८८	४८८
ओमासद्यर्धयोधृतो	१।४।	१६।	१८ ...	१ ...	६४६	६४६
ओषधयः प्रतिगृह्णीताग्रिमेतः ...	४।१।	४।	११ ...	४ ...	५१	५१
ओषधयः प्रतिमोदध्वमेजं	४।१।	४।	१२ ...	४ ...	५१	५१
ओषधयः सवदन्ते सोमेन	४।२।	६।	२० ...	४	२२७	२२७
ओषधीना पचमो	५।७।	२१।	५ ...	५ ...	३४८	३४८

मनु

का। प्र। ष। म भा ष

द्योयधीभ्य स्वाहा ...	...	...	१। ८। १३। १६ ... २ ... १३८
द्योयधीभ्य स्वाहा ...	...	.	७। ३। १६। १-१२... ६ ... १८१
द्योयधीभ्यस्वा प्रजाभ्यो ...	...	...	३। ३। ६। ८ ... ३ ... १६५
द्योयधीरिति मातरस्तदो...	...	...	४। २। ६। ४ ... ४ ... २२६
द्योयधे त्रायसैगम् ...	...	...	१। २। १। २ ... १ ... २०२
द्योयधे त्रायसैगम् ...	..	...	१। ३। ५। ४ ... १ ... ४८२
द्योयधे त्रायसैगम् ...	...	...	१। ३। ६। १० ... १ ... ५२४

औ

द्यौर्वभृगुवष्कुधिमप्रवानवदाऊवे	३। १। ११। ३३ .. ३ .. ६०
---------------------------------	-------------------------

क

ककुब् इन्द	४ । ३ । १२ । २६ ... ४ .. ३६०
ककुब् ते रूपं द्यमस्य	३ । ३ । ३ । १८ ... ३ ... १७७
ककुब्दास	३ । ३ । ३ । १३ ... ३ ... १०६
कदा च न प्रयुज्यस्युमे	१ । ४ । २२ । २८ ... १ ... ६५४
कदा च न क्षरौरसि	१ । ४ । २२ । १८ ... १ ... ६५४
कदा च न क्षरौरसि	१ । ५ । ६ । १४ ... १ ... ७६८
कमु द्विदस्य सेनयाग्रेरपाकचक्षथ	२ । ६ । ११ । ० ... २ ... ८०४
कया नक्षिप्र व्या भुवदूती	४ । २ । ११ । ६ ... ४ ... ३००
कया नक्षिप्र व्या भुवदूती	४ । ४ । १२ । १६ ... ४ ... ४६६
कर्मणे वा देवेभ्य शक्यम्	१ । १ । ४ । १ ... १ ... ८४
कविर्यंक्षस्य वि तनोति पथ्या	३ । ५ । ५ । ६ ... ३ ... ३३६
कस्त्वा क्ष्यति कस्त्वा वि प्राप्ति	५ । २ । १२ । १ ... ५ ... ६०
कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु	१ । ५ । १० । १० ... १ ... ८२५
कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु	७ । ५ । १३ । १-३ ... ६ ... ५३०

मन्त्र	का । प्र । च । म । भा । ष
कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चतु ...	१ । ६ । ६ । १९ ... १ ... ८८८
काण्डात्काण्डात् प्र रोहन्ती ...	४ । २ । ६ । ३ ... ४ ... २६५
कामं कामदुषे धुत्स मित्राय ...	४ । २ । ५ । १६ ... ४ ... २०४
कामं प्रत्यासाभ्या	५ । ७ । १६ । २ ... ५ ... ३४७
कामाय त्वा गृह्णामि ...	१ । ६ । १ । १६ ... १ ... ८५३
कार्धिरस्यपापा गृध्रम् ...	१ । ३ । १३ । ५ ... १ . ५५६
काथं छन्द' ...	४ । ३ । १२ । २८ ... ४ ... ३६०
किं सिदासौदधिष्ठान ...	४ । ६ । २ । १६ ... ४ ... ५८०
किं सिद्धन क उ स वृत्त ...	४ । ६ । २ । १२ ... ४ ... ५८०
किंकिटा ते चक्षु सूर्याय स्वाहा ..	३ । ४ । २ । ४ ... ३ ... २४१
किंकिटा ते प्राणं वायवे स्वाहा ...	३ । ४ । २ । ३ ... ३ ... २४१
किंकिटा ते वाचं सरस्वत्यै स्वाहा	३ । ४ । २ । ६ ... ३ ... २४१
किंकिटा ते श्रोत्रं द्यावापृथिवीभ्यां	३ । ४ । २ । ५ ... ३ ... २४१
कितवासो यदिरिपुर्नं दीवि ...	३ । ४ । ११ । २० ... ३ ... २६६
किमत्र ...	१ । ३ । २ । ४ ... १ . ४५५
किमिमे विष्णो परिषद्वं	२ । २ । १२ । १६ ... २ . ३०२
कुत्रा चिदास्य सम्यतौ रत्ना नरो .	२ । १ । ११ । १२ ... २ ... ३२४
कुमारा समनसस्तानह कामये ...	२ । ३ । ६ । ५ ... २ . ४३६
कुनापिनौ वसुमती वयोधा ...	४ । ३ । ४ । ३ ... ४ ... ३२८
कुवित् स नो गविष्टयेऽग्ने सं वेधिषो	२ । ६ । ११ । ११ ... २ ... ८०४
कुविदङ्ग यवमन्तो यवं ...	१ । ८ । २१ । ४ ... २ ... १६८
कुविदङ्ग यवमन्तो यवं ...	५ । २ । ११ । ६ ... ५ ... ५६
कुहमष्टं सुभगां विद्महा ...	३ । ३ । ११ । १६ ... ३ ... २२४
कुहर्देवानाममृतस्य पत्नी ...	३ । ३ । ११ । २० ... ३ ... २२४
कुमान् धृषे ...	५ । ७ । १६ । १ ... ५ ... ३४१

मन्त्र.	का।	प्र।	ख।	म	भा	पृ
कूष्मान् भकभिः	५।	७।	२३।	६ ...	५ ...	३५१
क्षयुष्य पात्र प्रसितिं न पृथ्वी ...	१।	२।	१४।	१ ...	१ ...	४३३
क्षत्वाय सा मद्यौमुखा मन्मयी ...	४।	१।	५।	१६ ...	४ ...	६०
क्षत्तिका नक्षत्रमग्निदेवता	४।	४।	१०।	१ ...	४ ...	४८१
क्षविश्वन्दः	४।	३।	७।	२० ...	४ ...	३५०
क्षणाजिने सयौति हविरेवाकर् ...	२।	४।	६।	५ ...	२ ...	५१२
क्षणाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा ...	७।	३।	१८।	१-२३ ..	६ ...	३८०
क्षयोऽस्याखरेष्ठोऽमये	१।	१।	११।	१ ...	१ ...	१६३
क्षय्यै त्वा	४।	३।	७।	४२ ...	४ ...	३५०
क्षय्यै त्वा सुसस्यायै	१।	२।	२।	१३ ...	१ ...	२६१
केत सकेत मुकेतस्तेन	१।	५।	३।	१२ ...	१ ...	७८२
केताय त्वा	४।	४।	६।	२० ...	४ ...	४६०
केतुं क्षण्यप्रकेतवे पेप्रो	७।	४।	२०।	७ ...	६ ...	४६४
को ष्यद्य युद्धे धुरि गा ऋतस्य ...	४।	२।	११।	१० ...	४ ...	३००
को ष्यद्य युद्धे धुरि गा ऋतस्य .	४।	४।	१२।	२० ...	४ ...	४६६
कोतनासु	३।	३।	३।	६ ..	३ ...	१०६
कोऽसि को नाम कस्मै त्वा काय ..	३।	२।	३।	३ ...	३ ...	६२
क्रतुरेकविंश	४।	३।	८।	१३ ...	४ ...	३५५
क्रतुय	१।	७।	६।	६ ...	१ ...	१०३५
क्रत्वा शघोपति.	४।	४।	८।	३ ...	४ ...	४०३
क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं	४।	६।	५।	२ ...	४ ...	६१६
क्रमैरत्यक्रमोद्वाजो विश्वैर्	५।	७।	२४।	१ ...	५ ...	३५२
क्रथा नाम स्य •—• दधामि ...	५।	५।	१०।	१३ ...	५ ...	१०६
क्रौडं व घर्शो मारुतम्	४।	३।	१३।	२२ ...	४ ...	३६८
क्षत्रं वयो मयन्द हृन्द	४।	३।	५।	१८ ...	४ ...	३६८

मन्त्र	का। प्र।	अ।	म	भा	व
क्षत्रस्य त्रौजसे यन्त्राय	१।६।	१।	८ ...	१ ...	८५३
क्षत्रस्य नाभिरसि	१।८।१६।	४ ...	२ ...	१६३	
क्षत्रस्य योनिरसि	१।७।	६।	२ ...	१ ...	१०३५
क्षत्रस्य योनिरसि	१।८।१२।	७ ...	२ ...	१२७	
क्षत्रस्य योनिरसि	१।८।१६।	५ ...	२ ...	१६३	
क्षत्रस्योन्ममसि	१।७।	६।	१ ...	१ ...	१०३५
क्षत्रस्योन्ममसि	१।८।१२।	६ ...	२ ...	१२७	
क्षत्राणां क्षत्रपतिरसि	१।८।१४।	८ ...	२ ...	७४८	
क्षत्रेण मनुष्यान्	४।४।	८।१७ ...	४ ...	४०३	
क्षत्रेणामे स्वायुः सः रमस्य	४।१।	७।	५ ...	४ ...	८८
क्षत्रो राज्ञुत त्वनामे	४।४।	४।१८ ...	४ ...	४३८	
क्षत्रस्य पतये स्वाहा	१।८।१३।११ ...	२ ...	१३८		
क्षत्रस्य पतिना वयं	१।१।१४।	७ ...	१ ...	२५५	
क्षत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि	१।१।१४।	८ ...	१ ...	२५५	
क्षेमाय त्वा	४।३।	७।४३ ...	४ ...	३५०	

ग

गन्धर्वान् श्रेपेन	५।७।१५।	६ ...	५ ...	३४३	
गन्धर्वोऽसि विश्वावसु	१।१।११।१० ...	१ ...	१६३		
गयस्तागो धर्मोवहा	४।३।१३।१६ ...	४ ...	३६८		
गर्माः पञ्चविंश	४।३।	८।११ ...	४ ...	३५५	
गर्मांश्च मे यत्ताश्च मे	४।७।१०।१(१०) ...	४ ...	६६०		
गर्मांश्च यस्तोषधोगां	४।२।	३।	८ ...	४ ...	१०६
गायत्रि हृन्दोऽनुप्रजापक्ष	१।३।	७।१० ..	१ ...	५०२	
गायत्री हृन्-	४।३।	१।१६ ...	४ ...	३०६	

मन्त्रः	का। प्र। ष। म	भा	य
गायत्री छन्दः	४।३।०।१० ... ४ ...	३५४	
गायत्री त्रिष्टुप् जगती	७।३।१२। ३ ... ६ ...	३६७	
गायत्री त्रिष्टुप् जगत्त्रिष्टुप्	५।२।११। १ ... ५ ...	५६	
गायत्री वा यथा यदुष्णिहा	२।४।१०।२० ... २ ...	५२०	
गायत्रेण छन्दसाऽववाढो	१।३। २। ३ ... १ ...	४५५	
गायन्ति त्वा गायत्रिणः	१।६।१२। ८ ... १ ...	६३६	
गिरिश्वन्दः	४।३।१२।२२ ... ४ ...	३६०	
गृहोपपक्षाभ्यां	५।७।१३। ८ ... ५ ...	३४१	
गृध्रसदसि	४।४। ७। ८ ... ४ ...	४६८	
गृध्रमेधास ध्यांगत	४।३।१३।१७ ... ४ ...	३६८	
गोत्रमिदं गोविदं वज्रबाहुं	४।६। ४। ५ ... ४ ...	६०४	
गोभिर्यज्ञं दाधार	४।४। ८।१६ ... ४ ...	४७३	
गोमां अग्नेऽविमां अश्वौ	१।६। ६।१५ ... १ ...	८८८	
गोमां अग्नेऽविमां अश्वौ	३।१।११। २ ... ३ ...	६४	
गोष्ठं मा निर्दष्टं वाजिनं	१।१।१०। ३ ... १ ...	१६७	
गौश्वन्दः	४।३। ७।२२ ... ४ ...	३५०	
ग्रावास्यध्वरक्षाद्देवेभ्यो	१।४। १। २ ... १ ...	५८६	
ग्रीष्मन्तूनां प्रीणामि	१।६। २।१५ ... १ ...	८५६	
ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः	५।७। २। ६ ... ५ ...	२८३	

घ

घर्मोऽसि विश्वायुः	१।१। ८। ८ ... १ ...	१३५	
घृतं रसेन	५।७।२०। ४ ... ५ ...	३४८	
घृतं घृतपावानः पिबत	१।३।१०। ५ ... १ ...	५३१	
घृतं न पूतं तनूररेपाः	२।२।१२।२५ ... २ ...	३७३	

मन्त्र	का। प्र। ष। म। भा। ष
एतस्य धाराममृतस्य मय्यामिन्नेय	२।३।१०। ६ ... २ ... ४४४
एतेन द्यावाएधिवी व्याएधेधाम् ...	१।३। १।१४ ... १ ... ४४५
एतेन द्यावाएधिवी प्रोएवाधाम् ..	१।३। ६।१५ ... १ ... ५२४
एतेन द्यावाएधिवी मधुना... ..	३।१।११।३० ... ३ . ६६
एतेन सौता मधुना मयोमि' ...	४।२। ५।२० ... ४ ... २०४
एतेनाक्ते वृषणं दधाया	१।३। ७। ६ ... १ ५०२
एतेनाक्ते पशं प्रायेथाऽ	१।३। ८।१० ... १ .. ५१०
एतेनाङ्गस्तम्भयो देवयानान् ...	५।१।११। २ ... ५ ... २४
घोरा ऋषयो नमो व्यस्तेभ्यः ...	३।२। ८।१० ... ३ ... १३६
घोषाय स्वाहा	१।८।१३।२० ' २ . १३८

च

चक्ष' श्रोत्रं	१।१।१०। ५ ... १ ... १३०
चक्षुरसि श्रोत्रं नाम धातु'...	३।३। ५। २ ... ३ ... १८८
चक्षुर्मे पाहि	४।३। ६।१२ ... ४ ... ३४४
चक्षुर्यज्ञेन कल्पताम्	१।७। ६।२२ ... १ ... १०३५
चक्षुष पिता मनसा हि धीरो ...	४।६। २। ६ ... ४ ... ५८०
चक्षुस्त व्याप्यायताम्	१।३। ६। ३ ... १ ... ५२४
चतस्र आशा प्र चरन्त्यमय ...	५।७। ८। ३ ... ५ ... ३२४
चतुर्थ' स्वाहाष्टाभ्य स्वाहा. .	७।२।१५।१-८... ६ ... ३१४
चतुश्चत्वारिंश' क्लोमो	४।३।१२। ३ ... ४ ... ३८६
चतुष्टोमो अमवद्या तुरीया ..	४।३।११। ४ ... ४ ... ३०६
चतुस्त्रिंश' द्वाविंशो देववन्धो ...	४।६। ६। ७ ... ४ ... ६६४
चन्द्रमसस्तृतीया	५।७।२२। ३ ... ५ ... ३५०
चन्द्रमसि भम भोगाय भव ...	१।२। ३। ६ ... १ ... ३१०

मन्त्र	का	प्र	थ।	म	भा	४
चन्द्रमसे स्वाहा	१।	८।	१३।	३६	२	१३८
चन्द्रमा देवता	४	३।	७।	२८	४	३५०
चन्द्रासि	१।	२।	५।	६	१	३३६
चराचरेभ्य स्वाहा	१।	८।	१३।	४१	२	१३८
चरोखा पञ्चविलस्य यन्त्राय	१।	६।	१।	७	१	८५२
चारु' कृपणकाशी कामो गन्धर्व	३।	४।	७।	११	३	२६३
चित स्य परिचित ऊर्द्धचित	४।	२।	७	११	४	२४०
चित स्य प्रशामस्यै	१।	१	७	१०	१	१२७
चित्त विज्ञातमग्नि प्रयुज स्वाहा	४।	१।	८।	३	४	११३
चित्त सन्तानेन भव यज्ञा रुद्र	१	४	३६।	१	१	६८४
चित्तश्च	३	४।	४।	१	३	२५४
चित्त मन्याभि	५।	७	१४।	३	५	३४२
चित्ति जुहोमि मनसा हृतेन	५	५	४।	८	५	१४२
चित्तिमचित्ति चिनवद् वि विद्वान्	५।	५।	४।	१३	५	१४२
चित्तिश्च	३।	४।	४।	२	३	२५४
चित्पतिस्त्वा पुनातु	१।	२।	१।	१२	१	२७२
चित्रज्योतिश्च	१।	८।	१३।	१४	२	१३८
चित्र देवानामुदगादनीक	१	४।	४३।	२	१	६६३
चित्र देवानामुदगादनीक	२।	२।	१२।	६	२	३०१
चित्र देवानामुदगादनीक	९।	४।	१४।	१५	९	५३६
चित्र देवानामुदगादनीक	२।	५।	१२।	१४	३	६६०
चित्र देवानामुदगादनीक	३।	१।	११।	३२	३	६७
चित्रा नक्षत्रमिन्द्रो देवता	४।	४।	१०।	१२	४	४८२
चित्रावसो सस्ति ते पारमशीय	१	५।	५।	१४	१	७६२
धिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्	४।	२।	४।	११	४	१८६

मन्त्र	का। प्र।	अ। म	भा	४
चिदसि मनासि धौरसि ...	१।२। ४। ६ ...	१ ...	३२०	
चिदसि समुद्रयोनिरिन्दुर्दत्त ...	४।७। १३। २ ...	४ ...	७०६	
चोदयित्री सूक्तानां ...	४।१। ११। ६ ...	४ ...	१४२	

छ

छदिच्छन्द ...	४।३। १२। ४२ ...	४ ...	३६०	
छन्दस्वती उषसा पेपिग्राने ...	४।३। ११। २ ...	४ ...	३७६	
छन्दाऽसि गच्छ स्वाहा ...	१।३। ११। ८ ...	१ ...	५४७	
छवीं छया ...	५।७। २०। ११ ...	५ ...	३४८	
छागोऽसि मम भोगाय भव ...	१।२। ३। १३ ...	१ ...	३१०	

ज

जगतौ छन्द ...	४।३। १। १८ ...	४ ...	३०६	
जगतौ छन्द ...	४।३। ७। १२ ...	४ ...	३५०	
जगत्या अभिभूयै स्वाहा ...	३।१। ७। ६ ...	३ ...	३८	
जज्ञि बीजं वर्णां पर्जन्या ...	७।५। २०। १-१० ...	६ ...	५४८	
जगभृत स्य ...	१।८। ११। १३ ...	२ ...	१२०	
जनस्य गोपा अजनिष्ठ ...	४।४। ४। ७ ...	४ ...	४३७	
जनिष्ठा हि जेन्यो अये अश्वाः ...	४।१। ३। १३ ...	४ ...	३८	
जवं जङ्घाभि ...	५।७। १३। ४ ...	५ ...	३४१	
जागर्तं छन्दोऽनुप्रजायस्य ...	१।३। ७। १२ ...	१ ...	५०२	
जातवेदो वपया गच्छ देवान् ...	३।१। ४। १४ ...	३ ...	२३	
जातो यदमे भुवना व्याख्य ...	१।५। ११। ५ ...	१ ...	८३९	
जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते ...	२।६। ६। ६ ...	२ ...	७४३	
जाय एहि सुवी ...	१।७। ६। ३ ...	१ ...	१०३५	
जिघर्षयिं मनसा हृतेन ...	४।१। २। १७ ...	४ ...	१६	

श्रुतं	का । प्र । च । म	भा	य
जीमूतस्येव भवति प्रतीक	४ । ६ । ६ । १	४	६३३
जीमूतान हृदयौषध्याभ्याम्	५ । ७ । १६ । ४	५	३४४
जुषाणो अमुराण्यस्य	१ । ३ । ४ । २	१	४०३
जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टा न	१ । ६ । ३ । ४	१	८६६
जुष्टो वाचो भूयास जुष्टो वाच	३ । १ । १० । १	३	५८
जुह्व (जुह्वरसि०)	१ । १ । ११ । १०	१	१६४
जुह्वे ह्यभिस्त्वाह्वयति	१ । १ । १२ । २	१	२०४
जूरसि घृता मनसा जुष्टा	१ । २ । ४ । २	१	३२०
ज्यैष्ठ्यश्च म आधिपत्यश्च मे	४ । ७ । २ । १ (२)	४	६७७
ज्योतिरसि	१ । १ । १० । १८	१	१६७
ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छ	५ । ७ । ६ । ४	५	३१२
ज्योतिर्मे यच्छ	४ । ३ । ६ । १७	४	३४४
ज्योतिष आदित्येभ्यस्त्वा	४ । ४ । ६ । २४	४	४६०
ज्योतिषे त्वा	४ । ४ । ६ । २६	४	४६०
ज्योतिष्मती त्वा सादयामि	१ । ४ । ४ । १	१	६८४
ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते	४ । ३ । ११ । ७	४	३७७
ज्योतिष्मन्त त्वामे सुप्रतीकम्	४ । १ । ३ । २	४	३७
ज्योतिष्माश्च	१ । ८ । १३ । १६	२	१३८
ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि	१ । १ । १० । २२	१	१६८

त

त आ यजन्त द्रविणश्च समस्मा	४ । ६ । २ । ४	४	५७६
तश्च सुप्रतीकश्च सदृशश्च	२ । ५ । १२ । २६	२	६६६
तश्च हि शश्वन्त ईडते सुधा	४ । ३ । १३ । २७	४	३६६
ते आचरन्तो समनेव योषा	४ । ६ । ६ । ४	४	६३३

मुक्त	का।	प्र।	च।	म	भा	४
तपो गवदथ	४।३।	८।	५...	४...	३५५	
तमस्मेरा युवतयो युवानं ..	२।५।	१२।	१०...	२...	६६८	
तमिद्गर्भं प्रथमं दध्न व्यापो ...	४।६।	२।	७...	४...	५८०	
तमु त्वा दध्यङृषिं पुत्र ईंधे ...	३।५।	११।	१२...	३...	३६३	
तमु त्वा दध्यङृषिं पुत्र ईंधे ..	४।१।	३।	८...	४...	३८	
तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे ..	३।५।	११।	१३...	३...	३६३	
तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे ..	४।१।	३।	८...	४...	३८	
तमुद्यन्तुं गाशमोदथ वै तर्हि विष्णुं	२।४।	१२।	५...	२...	५२८	
तं पक्षोभिरनु गच्छेम देवा ...	४।७।	१३।	७...	४...	७०८	
त प्रजया मूर्ख्यथा विश्वयेमया ..	१।४।	८।	१८...	१...	६२१	
तं मर्जयन्त सुक्रतुं	१।५।	११।	२०...	३...	३६४	
तरणिर्विश्वदशंतो	१।४।	११।	१८...	१...	६८३	
तव भ्रमास व्याश्रया... ..	१।२।	१४।	२...	१...	४३३	
तव शरीरं पतयिष्यवन्तव ...	४।६।	७।	११...	४...	६४०	
तस्मा अरक्तमाम वो यम्य	४।१।	५।	४...	४...	६६	
तस्मा अरक्तमाम वो यम्य ...	५।६।	१।	१३...	५...	२०१	
तस्मा अरक्तमाम वो यम्य ..	७।४।	१८।	१०...	६...	४५६	
तस्मादिन्द्रोऽविभेदयि त्वष्टा ...	२।४।	१२।	४...	२...	५२८	
तस्मिन् सुपयो मधुलत् ..	४।२।	८।	२५...	४...	२६६	
तस्य त इष्टस्य वीरस्य	५।६।	८।	१०...	५...	२४६	
तस्य ते पवित्रयते पवित्रेय ..	१।२।	१।	१५...	१...	२०२	
तस्य वयं सुमनौ यद्विषम्यापि	१।७।	११।	१२...	१...	१०६१	
तस्मै ते प्रतिद्वयं	१।३।	१४।	१३...	१...	५६८	
तस्मै नूतमभिद्यवे वाचा विरूपनिधया	२।६।	११।	६...	२...	८०४	
ता अस्य यददोदस सोमं ...	४।२।	४।	१४...	४...	१८८	

मन्त्र	का।	प्र।	थ।	म	भा	व
ता५ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रा ...	४।६।	५।१३	...	४	...	६१७
तिष्ठाया नो मेऽसि	१।२।१२।	२	...	१	...	४१०
तिग्ममायुधं वीहित५ सहस्रदु ..	४।७।१५।१२	...	४	...	७३४	
तिथ्यो मक्षचं बृहस्पतिर्देवता ...	४।४।१०।	६	...	४	...	४८२
तिष्ठमिरस्तुवत ब्रह्माष्टज्यत ..	४।३।१०।	२	...	४	...	३७१
तिष्ठो भूमोर्धाम्यन् श्रीश्रुत द्युन्	२।१।११।१७	..	२	...	३२४	
तिष्ठो देवोर्धाम्यरेद५	४।१।	८।	८	...	४	८४
तौत्रान् घोयान् क्षण्वते खपाणयो	४।६।	६।	७	...	४	६३३
तुथो वो विश्ववेदा ∴ ...	१।४।४३।	६	...	१	...	६८३
तुथोऽसि विश्ववेदा'	१।३।	३।	४	...	१	३६५
तुभं त्वा अङ्गिरस्तम , ..	१।३।१४।	७	..	१	...	५६८
तुयंवाड् वयोऽमुद्युप धन्'	४।३।	५।	५	..	४	३३८
तुवंग्न यामद्वेतश्चस्य	४।६।	१।	८	...	४	५६३
वृम्भन्ता५ होषा मधो घृतस्य ...	३।२।	८।	८	..	३	१३६
ते अथस्य योयणे दियो न	४।१।	८।	७	..	४	८४
तेजोदां त्वा तेजोऽसि	४।४।	६।	३१	..	४	४६०
तेजोऽगु घेहि	१।१।१०।१४	...	१	...	१६७	
तेजोऽसि	१।१।१०।१६	..	१	...	१६७	
तेजोऽसि	१।१।१०।१८	...	१	...	१६७	
तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ...	१।४।४५।१२	...	१	...	७१२	
तेजोसि तेजो मे वृष्	५।७।	६।	३	...	५	३१२
तेजोविदसि तेजो मा मा ज्ञासोन्	३।३।	१।	२	...	३	१६८
ते ते धामान्युष्मामि	१।३।	६।११	...	१	...	४८१
ते नो अयंसो ज्वनप्रतो	१।७।	८।११	...	१	...	१०१८
तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु	४।४।	३।	६	...	४	४२८

मुन्त	का । प्र । ष । म	भा	वृ
तेऽवर्द्धन्त स्तवसो महित्वना ...	४ । १ । ११ । १४ ...	४ ...	१४३
सो ते राय	१ । २ । ५ । १२ ...	१ ...	३४६
तौ सह चतुरः पदः सम्प्रसारयावहे	० । ४ । १६ । ३ ...	६ ...	४५५
त्याम्पु क्षत्रियाः च य आदित्यान् .	२ । १ । ११ । १८ ...	२ ...	३२५
त्रयः पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे .	२ । ४ । १० । १२ ...	२ ...	५२१
त्रयस्त्रिंशत्तास्तुवत भूतान्यशाम्यन्	४ । ३ । १० । १० ...	४ ...	३०९
त्रयस्त्रिंशत्तन्तवो ये	१ । ५ । १० । १३ ..	१ ...	८२५
त्रयोदशभिरस्तुवत मासा	४ । ३ । १० । ० ...	४ ...	३०१
त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्रा ...	४ । ३ । १० । १२ ...	४ ...	३०१
त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रः	१ । ६ । १२ । १६ ...	१ ...	६४०
त्रिंशत्त्रयस्य गणिनो रजक्तो .	१ । ४ । ११ । १० ...	१ ...	६२६
त्रिंशत्स्वसार उप यन्ति	४ । ३ । ११ । ६ ...	४ ...	३७६
त्रिंशद्भाम वि राजति ...	१ । ५ । ३ । ३ ...	१ ...	०८१
त्रिककुक्षन्द	४ । ३ । १२ । २० ...	४ ...	३६०
त्रिताय स्वाहा	१ । १ । ८ । १० ...	१ ..	१३५
त्रिभ्य स्वाहा ममभ्य स्वाहा	० । २ । १४ । १-१६ ...	६ .	३१४
त्रिवत्सो वय उषिषा हन्द ...	४ । ३ । ५ । ४ ...	४ ...	३३८
त्रिवृदसि	४ । ४ । १ । २१ ...	४ ...	४१५
त्रियुप् ष्वन्द	४ । ३ । १ । १० ..	४ ...	३०६
त्रियुप् हन्दः	४ । ३ । ० । ११ ...	४ ...	३५०
त्रियुभोऽभिभूत्यै स्वाहा	३ । १ । ० । ५ ...	३ ..	३८
त्रौणि त ष्याऊर्दिवि बन्धनानि ...	४ । ६ । ० । ४ ...	४ ...	६४६
त्रौण्यायूषि तव जातवेदस् ...	३ । २ । ११ । ६ . .	३ ...	१६१
त्रैधातवोयेन यजेताभिचरन्त्सर्वो ...	२ । ४ । १० । ६ ...	२ ...	५२०
त्रैष्टुभं हन्दोऽनुप्रगायस	१ । ३ । ० । ११ ...	१ ..	५०२

मन्त्र	का।	प्र।	ब।	म	भा	४
व्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम् ..	...	१।८।	६।१०	...	२ ...	८२
व्यविवर्ग्यस्त्रिष्टुप् कृन्दः ...	...	८।२।	५।	१ ...	४ .	३३८
त्व॒ राजन् ब्रह्मासि मित्रोऽसि सुमेवो	१।८।	१६।	१४ ...	२ ...	१६२	
त्व॒ राजन् ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यधर्मा	१।८।	१६।	१६ ...	२ . .	१६२	
त्व॒ राजन् ब्रह्मासि सवितासि सत्यसर्वो	१।८।	१६।	१० ...	२ ..	१६२	
त्व॒ राजन् ब्रह्मासीन्द्रोऽसि सत्यौजा	१।८।	१६।	१२ ..	२ . .	१६२	
त्व॒ सुतस्य पीतये सद्यो ...	..	३।४।	११।	१३ ...	३ ...	२६६
त्व॒ सोम तनूच्छ्रो ...	...	१।२।	४।	१ ...	१ ...	४०३
त्व॒ सोम पिबभिः संविदानो	,	२।६।	१२।	४ ...	२	८१३
त्व॒ सोम प्रचिकितो मनोषा	..	२।६।	१२।	२ ...	२	८१३
त्व॒ सोमासि सत्पतिस्त्व॒	...	४।३।	१३।	२ . .	४ ..	३६६
त्व॒ ह यद्यविश सद्दस ...	...	२।६।	११।	३ ...	२ ...	८०४
त्व॒ ह्यमे अग्निना विप्रो ...	...	१।४।	४६।	१२ ...	१ ..	७५८
त्व॒ ह्यमे अग्निना विप्रो ...	...	३।५।	११।	१६ ...	३ ...	३६४
त्वचं गृह्णीष्व ...	...	१।१।	८।	१० ...	१ ...	१३५
त्वच्च सोम नो वशो जीवातुं	...	३।४।	११।	३ ...	३ ...	२६५
त्वत्पितारो अग्ने देवास्त्वाम्...	...	१।५।	१०।	४ ...	१ ...	८२४
त्वं तुरीया वशिनी वशासि	...	३।४।	२।	७ ...	३ ...	२५१
त्वन्वाचिदद्युताग्ने पशुर्न ...	.	३।१।	११।	२५ .	३ . .	६६
त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह	...	१।२।	१।	१८ ...	१ ...	२०२
त्वं दूतस्त्वमु न परस्पात्वं ...	.	३।५।	११।	८ ...	३ ...	३६३
त्व देवानामसि सखितमम्	..	१।१।	४।	५ . .	१ ...	८४
त्वं न सोम विश्वतो रक्षा .	...	२।३।	१४।	५ ..	२ ...	४६५
त्व न सोम विश्वतो रक्षा...	...	४।१।	११।	५ ..	४	१४२
त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्	...	२।५।	१२।	२२ ...	२	६६८

मन्त्र

का । प्र । ख । म भा ष

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् ...	...	४ । २ । ११ । १६ ... ४ ... ३००
त्वमग्न ईदितो जातवेदोऽवट् ...	...	२ । ६ । १२ । १३ ... २ ... ८१४
त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुमुक्षयिस् ...	...	४ । १ । २ । २१ .. ४ ... १०
त्वमग्ने एतनासहः रयिः ...	...	१ । ३ । १४ । २० ... १ ... ५६६
त्वमग्ने वृहदयो दधासि ...	...	३ । ४ । ११ । १ ... ३ ... २६४
त्वमग्ने रुदो असुरो मरुतो ...	...	१ । ३ । १४ । १ ... १ ... ५६०
त्वमग्ने व्रतया ध्यसि देव ...	...	१ । २ । ३ । ४ ... १ ... ३०६
त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान व्या ...	...	१ । ५ । ११ । ६ ... १ ... ८३२
त्वया वयः सधन्यस्त्वोतास्तव ...	...	१ । २ । १४ । १४ ... १ ... ४३५
त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वं ...	...	२ । ६ । १२ । ३ ... २ ... ८१६
त्वया यो वृथमो वृथा स नो ...	...	२ । ४ । ५ । ४ ... २ ... ४६३
त्वया वीरं देवकामं जजान ...	...	५ । १ । ११ । ६ .. ५ ... २५
त्वया हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाहरत् ...	...	२ । ४ । १२ । १ .. २ .. ५२०
त्वयुरहं देवयज्यया यशूना ...	...	१ । ३ । ४ । ० ... १ ... ८००
त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहाहित ...	...	४ । ४ । ४ । ८ ... ४ ... ४३८
त्वामग्ने पुष्करादध्यधर्वा ...	...	३ । ५ । ११ । ११ ... ३ ... ३६३
त्वामग्ने पुष्करादध्यधर्वा ...	...	४ । १ । ३ । ७ .. ४ ... ३८
त्वामग्ने पुष्करादध्यधर्वा ...	...	४ । ४ । ४ । २ ... ४ ... ४३०
त्वामग्ने मानुषीरीढते विशो ...	...	४ । ३ । ११ । ६ ... ३ ... २२३
त्वामग्ने यजमाना धनु द्यून् ...	...	४ । २ । २ । १० ... ४ ... १६०
त्वामग्ने वसुपतिं वसुनाम् ...	...	१ । ४ । ४६ । ८ ... १ ... ०५८
त्वामग्ने वाजसातमं ...	...	१ । ४ । ४६ । ८ ... १ ... ०५८
त्वामग्ने यजते ब्राह्मणा इमे ...	...	४ । १ । ० । ३ ... ४ ... ८०
त्वामग्ने यथमं चेकितानं ...	...	५ । ० । २ । १ ... ५ ... २८२
त्वामिद्धि इवामहे साता वाजस्य ...	...	२ । ४ । १४ । ० ... २ ... ५३८

मन्त्र	का। प्र। च। म	भा	४
त्वामु ते दधिरे हव्यवाह॥ ...	२।१। ४।१२ ... ३ ...	२३'	
त्वे क्रतुमपि वृद्धन्ति विष्टे ...	३।५।१०। १ ... २ ...	२५८	
त्वे रायः	१।२। ५।११ ... १ ...	३२६	
त्वे वसूनि पुर्वयोक्त	१।३।१४। ६ ... १ ...	५६८	
त्वे सु पुत्र श्वसो वृजहन् ...	१।४।४६। ३ ... १ ...	७५७	

६

द॥द्वाभ्यां मनिस्तुन् जम्भ्यै	४।१।१०। ६ ... ४ ...	१२७	
दक्षिणया त्वा दिशा सादयामि ...	५।५। ८। ५ ... ५ ...	१६५	
दक्षिणया सुवर्गौ	४।४। ८। ६ .. ४ ...	४७३	
दक्षिणा दिशा यौध क्रतूनाम् ...	४।३। ३। २ ... ४ ...	३२१	
दक्षिणायां दिशि मासा पितरो ...	१।६। ५। ५ ... १ ...	८८३	
दत्ते स्वाहादन्तकाय स्वाहा ...	०।५।१२।१-५१ .. ६ ..	५३४	
दद्याः स्वाहा हनूभ्याः स्वाहोष्ठाभ्याः	०।३।१६।१-५०... ६...	२७६	
दधन्ते वा यदौ मनु वोचद्वक्षाणि...	३।३। ३।२५ ... ३ ..	१७६	
दधिकाव्णो व्यकारिषं जिष्णोरन्वस्य	१।५।११।११ ... १ ...	८३२	
दधिकाव्णो व्यकारिषं जिष्णोरन्वस्य	०।४।१६।१४ ... ६ ...	४५६	
दद्विःस्यदव्यो भूयासममुं	१।६। २।२१ ... १ ...	८६०	
दशंश्च	३।४। ४। ६ ... ३ ...	२५४	
दशभ्य स्वाहा वि॥श्रयै स्वाहा ...	०।१।१०।१-११... ६...	३१६	
दा नो व्यमे प्रतिनो दा .. .	२।७।१७।२१ ... २ ...	३७२	
दिग्भ्य स्वाहा	१।३।१०।११ ... १ ...	५६९	
दित्यबाह्वयो विराट् कन्द ...	४।३। ५। २ .. ४ ...	३९८	
दिद्योन्मा पादि	१।८।१४। ३ ... २ ...	१४७	
दिव॥ रूपेण	५।७।२०। ८ .. ५ ...	३४८	
दिव एषिथा पर्योर्ज उहूतं ...	४।६। ६।१६ ... ४ ...	६३४	

मन्त्र

	का । प्र । च । म । भा । वृ
दिवं गच्छ सुव पत	१ । ४ । ४३ । ४ . . १ . . . ६८३
दिवमग्रेण मा लेखीम्	१ । ३ । ५ । ६ . . . १ . . . ४८२
दिवं पृष्ठेन	५ । ० । १० । ५ . . . ५ . . . ३४५
दिवम्बन्धनिरसि	१ । १ । ६ । २ . . १ . . . १२१
दिवस्त्वा व्योतिषे	४ । ४ । ६ । २३ . . ४ . . . ४६०
दिवस्त्वा द्रविणे सादयामि	४ । ४ । ० । १३ . ४ . . . ४६८
दिवस्परि प्रथमं जप्ते	१ । ३ । १४ । १४ . . १ . . . ५६८
दिवस्परि प्रथमं जप्ते	४ । २ । २ । १ . ४ . . . १६६
दिवा घित्तमं क्षणवन्ति	२ । ४ । ८ । ५ . . . २ . . . ५२६
दिवि अयस्मान्निरिष्टे यतस्त	५ । ६ । १ । १४ . . ५ . . . २०१
दिवे त्वा	१ । १ । ११ । ४ . . . १ . . . १८४
दिवे त्वा	१ । ३ । १ । ४ . . . १ . . . ४४५
दिवे त्वा	१ । ३ । ६ । ३ . . . १ . . . ४८१
दिवे साक्षा	१ । ८ । १३ । ३४ . . . २ . . . १३८
दिवो नो वृष्टिं मत्तनो ररोध्व	३ । १ । ११ । २० . . . ३ . . . ६६
दिवो मूर्द्धांसि एषिष्या मामि	४ । ३ । ४ । ५ . . . ४ . . . ३०८
दिवो वा विष्णुवृत वा एषिष्या	१ । २ । १३ । ८ . . . १ . . . ४२२
दिव्यं सुप्रमे वयसं वृद्धस्तमयां	२ । १ । ११ । १४ . . . २ . . . ६३
दिवा साक्षा	१ । ३ । १० । ६ . . . १ . . . ५३१
दिवा जपत	५ । ० । १६ । २ . . . ५ . . . ४४४
दिवा त्वा द्रविणे सादयामि	४ । ४ । ० । १४ . . . ४ . . . ४६८
दीक्षापै तपसेऽपये साक्षा	१ । ० । २ । ३ . . . १ . . . २८०
दीर्घांमनु प्रनितिमापुषे धाम्	१ । १ । ६ । १० . . . १ . . . १२१
दूते नेऽग्न्यद्वयो मृगयान्त्यं	३ । ४ । ० । १० . . . ३ . . . २६३
दूरोदय वन्द	४ । ३ । १२ । ४४ . . ४ . . . ३८०

मन्त्र	का । प्र । च । म । भा । इ
दूधोक्षाभिर्झादुनिं	५ । ७ । २० । ६ ... ५ ... ३४८
दृष्ट्वन्ता दुर्या द्यावापृथिव्या	१ । १ । ४ । १६ ... १ ... ८४
दृष्ट्वस्व देवि पृथिवि स्वस्तये	४ । १ । ६ । ६ ... ४ ... १११
दृष्ट्वस्व मा ह्याः	१ । २ । ४ । ६ ... १ ... ८४
दृष्टे स्य शिधिरे समीची	३ । २ । ४ । ६ ... ३ ... ६८
दृष्टानो रुक्म उर्या व्यद्यौद	१ । ३ । १४ । १६ ... १ ... ५६६
दृष्टानो रुक्म उर्या व्यद्यौद	४ । १ । १० । १२ ... ४ ... १२८
दृष्टानो रुक्म उर्या व्यद्यौद	४ । २ । २ । ११ ... ४ ... १६०
देवः सवितारं गच्छ साहा	१ । ३ । ११ । ३ ... १ ... ५४०
देव सविता वसोर्वसुदावा	१ । २ । ३ । ७ ... १ ... ३०६
देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि...	३ । २ । ५ । १६ ... ३ ... १००
देवकृतमसि	१ । १ । २ । १६ ... १ ... ५०
देवताता मितद्रव स्वर्का	१ । ७ । ८ । १३ ... १ ... १०१६
देव बर्हिं शतवर्षं	१ । १ । २ । ८ ... १ ... ४६
देव बर्हिर्मा त्वान्वद्वा	१ । १ । २ । ५ ... १ ... ४६
देवश्रुतेतानि प्र वपे	१ । २ । १ । ४ ... १ ... २०२
देव संस्क्रान सहस्रमोघस्येष्टिमे	३ । ३ । ८ । ७ ... ३ ... २०४
देव सवित प्रसुव यज्ञं प्रसुव	१ । ७ । ७ । १ ... १ ... ६८६
देव सवित प्रसुव यज्ञं प्रसुव	४ । १ । १ । ७ ... ४ ... २
देव सवितरेतत् ते प्राह तत्	३ । २ । ७ । १ ... ३ ... १२६
देवस्त्वा सविता पुनात्वर्हिदेण	१ । २ । १ । १४ ... १ ... २०२
देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु	१ । ३ । ५ । ३ ... १ ... ४८२
देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु	१ । ३ । ६ । ८ ... १ ... ४६८
देवस्त्वा सविता श्रपयतु	१ । १ । ८ । १२ ... १ ... १३५
देवस्त्वा सवितोदयतु	४ । १ । ६ । १७ ... ४ ... ७६

श्रुतः

का। प्र। च। म। भा। व

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे	१।१। ४। ८ ... १ ... ८४
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे	१।१। ६। ५ ... १ ... १२१
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे	१।३। १। १. १ ... ४४५
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे	१।७। १०। ८ ... १ ... १०४५
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे	१।८। ७। ७ ... २. . ८०
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे	४।१। १। १० ... ४ ... २
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे	४।१। ३। १ ... ४ ... ३७
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे	७।१। ११। १. . ६ ... २११
देवस्य सवितुः सवे कर्म क्षयवन्ति ..	१।१। ८। २२ १ ... १४८
देवस्य सवितुर्भागोऽसि	४।३। ८। ८ ... ४. . ३६२
देवस्याहं सवितुः प्रसवे ऋक्षस्पतिना	

वाजजिता यथिष्ठम्... . १।७। ८। २ ... १. १०१८

देवस्याहं सवितुः प्रसवे ऋक्षस्पतिना

वाजजिता वाजं जेयं.. ...	१।७। ८। १. १...१०१८
देवा व्यायुक्षन्तस्तेऽमृतं	२।३। १०। १५. . ३ ... ४४५
देवा व्याघ्रापाणा एतं देवेभ्यो ...	७।१। १२। ५. . ६ ... २१४
देवाः शर्मण्या मित्रावखणायमन् ..	२।४। ८। २. . २ ... ५०६
देवाः सपोतयोऽपाम्रपादायु हेमन्	२।४। ८। ३ ... २ ... ५०६
देवा गानुविदो गानुं विष्वा ...	१।१। १३। १८ ... १ ... २२५
देवा गानुविदो गानुं विष्वा ...	१।४। ४४। ८ ... १ ... ७०५
देवा देवेभ्यो अश्वयन्तो	४।६। ३। ८ ... ४ ... ५८४
देवानां वायो यान्यसि	४।४। ६। १२ ... ४ ... ४६०
देवानामग्ने यान्यसि... ..	४।४। ६। १०. . ४ ... ४६०
देवानामक्षरिण यान्यसि	४।४। ६। १४ ... ४ ... ४६०
देवानामेव उपनाह व्यासीह ...	३।३। ८। ३ :.. २ ... २१३

मन्त्र.	का।	प्र।	अ।	म	॥	८
देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर् ...	१।	६।	४।	२२ ...	१ ...	८७०
देवानां पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्या ...	...	...	४।	१। ६। ८ ...	४ ...	७८
देवानां परिपूतमस्ति ...	...	...	१।	१। २। ४ ...	१ ...	४८
देवानां मन्वे व्यधि नो ब्रुवन्तु ...	...	...	४।	७। १५। १२ ...	४ ...	७३५
देवा वसथा व्यमे सोम सूर्य ...	...	...	२।	४। ८। १ ...	२ ...	५०६
देवास्तेन्द्रज्येष्ठा०—०ऽधस्ताद्योप०	५।	५। ८।	७ ...	५ ...	१७१	
देवोः घडुर्वीरु णः कृणोत ...	...	...	४।	७। १४। ५ ...	४ ...	७२२
देवो दारौ मा मा सन्ताप्तं...	...	...	३।	२। ४। १५ ...	३ ...	८८
देवोमहं निज्जतिं वन्दमानः ...	...	...	४।	२। ५। ११ ...	४ ...	२०
देवोराप एष वो गर्भस्तम्बः ...	...	...	१।	४। ४५। ८ ...	१ ...	७१९
देवोरापः सं मधुमतीर् ...	...	...	१।	८। १२। १ ...	२ ...	१२०
देवोरापो व्यपान्नपाद्य ...	...	...	१।	२। ३। १६ ...	१ ...	३१०
देवोरापो व्यपान्नपाद्य ...	...	...	१।	३। १३। ४ ...	१ ...	५५८
देवेभ्यः शुन्यस्र ...	...	...	१।	२। १२। ८ ...	२ ...	४११
देवेभ्यः शुम्भस्र ...	...	...	१।	२। १२। ८ ...	१ ...	४११
देवेभ्यः स्वाहा ...	...	...	३।	१। ४। १६ ...	३ ...	२४
देवेभ्यस्त्वा भरोचिपेभ्यः ...	...	...	१।	४। २। ६ ...	१ ...	५८३
देवेभ्यस्त्वा भरोचिपेभ्यः ..	...	...	३।	१। १०। ४ ...	३ ...	१५६
देवो वः सविता प्रार्पयतु ...	...	...	१।	१। १। ४ ...	१ ...	१३
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः ...	...	...	१।	१। ५। १० ...	१ ...	१०२
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः ...	...	...	१।	१। ६। ११ ...	१ ...	१२१
देवो वः सविनोत्पुनात्यष्टिदेव्य ...	...	...	१।	१। ५। १ ...	१ ...	१०३
देवो वः सविनोत्पुनात्यष्टिदेव्य ...	...	...	१।	१। १०। २० ...	१ ...	१६०
देहि मे ददामि ते नि मे...	...	...	१।	८। ४। ३ ...	२ ...	५०
देवो धियं भवामहे ..	...	...	१।	२। ३। १ ...	१ ..	२०८

मन्त्रः	का ।	प्र ।	ज ।	म	भा	व
हे ध्यादधाति द्विपाद्यजमानः	...	२ । ६ ।	६ ।	७	२	७४२
हे मधसो सततो वस्त एक	...	३ । २ ।	२ ।	३	३	८७
हौ समुदौ विततावजूयो	...	३ । २ ।	२ ।	२	३	८६

ध

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम	...	४ । ६ । ६ । २ ... ४ ... ६३३
धरुण एकविंशो	...	४ । ३ । ८ । ७ ... ४ ... ३५५
धरुणमसि दिवं दृष्ट्व	...	१ । १ । ७ । ८ ... १ ... १२७
धर्ममस्यन्तरिक्षं दृष्ट्व	...	१ । १ । ७ । ७ ... १ ... १२७
धर्मस्तुष्टोमः	...	४ । ३ । ८ । १८ ... ४ ... ३५५
धर्मी च धरित्री च	...	४ । ४ । ११ । १६ ... ४ ... ४८७
धर्मी दिशा क्षत्रमिदं दाधारो	...	४ । ४ । १२ । ७ ... ४ ... ४८८
धर्मांसि धरित्री	...	४ । ३ । ७ । ४६ ... ४ ... ३५०
धर्मांसि दिशो दृष्ट्व	...	१ । १ । ७ । ८ ... १ ... १२७
धर्मा मानुषान्	...	१ । ३ । ८ । ३ ... १ ... ५१०
धा धसि स्वाधा धस्युर्वी	...	१ । १ । ८ । २४ ... १ ... १४८
धाता ददातु दामुषे वसूनि	...	३ । ३ । ११ । १० ... ३ ... २२३
धाता ददातु नो रयिमौशानो	...	२ । ४ । ५ । ३ ... २ ... ४८३
धाता ददातु नो रयिमौशानो	...	३ । ३ । ११ । ७ ... ३ ... २२३
धाता ददातु नो रयिमौशानो	...	३ । ३ । ११ । ८ ... ३ ... २२३
धाता धातृणां सुवर्गस्य यस्पतिरू	...	४ । ७ । १४ । ७ ... ४ ... ७२२
धाता प्रजाया उत राय ईशे	...	३ । ३ । ११ । ८ ... ३ ... २२३
धाता रातिः सवितेर्दं शुषन्तां	...	१ । ४ । ४४ । १ ... १ ... ७०४
धाता विधाता परमोत्तमं सद्रूक्	...	५ । ७ । ४ । ७ ... ५ ... २८८
धाता बह्वक्षरेण बहुतुमुदजयत्	...	१ । ७ । ११ । ६ ... १ ... १०४२

मन्त्र	का। प्र।	ज। स	भा	ध
धातुदंशमौ	५। ७। २२। १०	...	५	१५०
धाम्नो धाम्नो राजन्नितो ..	१। ३। ११। १५	...	१	५४७
धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था ...	२। १। ११। १६	...	२	३२०
धिषणासि पर्वत्या	१। १। ६। ३	...	१	१२१
धिषणासि पार्वतेयौ	१। १। ६। ४	...	१	१२१
धिषणास्त्वा देवोर्वंशदेव्यावती ...	४। १। ६। १०	...	४	७६
धिषणे विडू सती वीडयेथाम् ...	१। ४। १। १०	...	१	५८६
धुरि धुर्यो पातम्	१। १। १३। १६	...	१	२२५
धूरसि धूर्वं	१। १। ४। ४	...	१	६४
धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ	१। १। ७। १	...	१	१२७
धेनुर्वयो जगती ह्यन्ध	४। ३। ५। ६	...	४	३३८
ध्रुवक्षितिध्रुवयोनिध्रुवासि	४। ३। ४। १	...	४	३२८
ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृष्ट्व	१। २। १२। २४	...	१	४११
ध्रुव ध्रुवेण हविषाऽव सोमं ...	३। २। ८। २२	...	३	१४७
ध्रुवमसि पृथिवी दृष्ट्व	१। १। ७। ५	...	१	१२७
ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात ...	१। १। १। ७	...	१	१३
ध्रुवा च पृथिवी देवस्य	४। ४। ११। १५	...	४	४८७
ध्रुवा दिशा विष्णुमन्त्रधोरा ..	४। ४। १२। १३	...	४	४६८
ध्रुवासि घृताघो नाम्ना	१। १। ११। १६	...	१	१६४
ध्रुवासि देवेभ्य मुन्यस्व	१। २। १२। १०	...	१	४११
ध्रुवासि धरणी	४। ३। ७। ४५	...	४	३५०
ध्रुवासि धरणा	४। ३। ७। ३८	...	४	३५०
ध्रुवासि धरणाऽस्तृता	४। २। ६। १	...	४	२६५
ध्रुवासि पृथिवि सद्यस्व	४। २। ६। १२	...	४	२६६
ध्रुवासि य परिधिं पर्यधत्या	१। १। १३। ११	...	१	२२५

भन	का । प्र । च । म । भा । ष
ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह५०—०धौरखेता	१ । ६ । २ । १ ... १ ... ८५६
ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह५०—०धौरखेता	२ । ३ । ६ । १ ... २ ... ८६६
ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह५०—०मभिभूखेता	२ । ६ । ६ । ३ ... २ ... ८३६
ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह५०—०मुयखेता	२ । ३ । ६ । २ ... २ ... ८६६

न

नकिणं कर्मणा नशम प्र योयन	१ । ८ । २२ । १० ... २ ... २२१
नक्तोषासा समनसा विरूपे ...	८ । १ । १० । १३ ... ८ ... १२८
नक्तोषासा समनसा विरूपे ...	८ । ६ । ५ । ६ ... ८ ... ६१६
नक्तोषासा समनसा विरूपे ...	८ । ७ । १२ । ८ ... ८ ... ७००
नक्षत्राणि छन्द	८ । ३ । ७ । १७ . ८ . . ३५०
नक्षत्राणि प्रतिरूपेण	५ । ७ । २० । ६ ... ५ ... ३४८
नक्षत्राणां चतुर्थी	५ । ७ । २२ । ८ ... ५ ... ३५०
नक्षत्राणां मातृकाशात् पाद्वि ...	१ । २ । २ । ११ . . १ ... २६१
नक्षत्रेभ्य स्वाहा	१ । ८ । १३ । ३० ... २ ... १३८
न त विदाय य इदं नजाना ...	८ । ६ । २ । ५ ... ८ ... ५६६
न दक्षिणा विचिकिते न सत्या ...	२ । १ । ११ । १६ ... २ ... ३२५
न पुरस्तात् परिदधाद्यादित्यो . .	२ । ६ । ६ । ८ ... २ ... ७८२
नम उदयेण	५ । ७ । १६ । ६ ... ५ ... ३४८
नमश्च नमस्यश्च वार्धिकाष्टतू ...	८ । ८ । ११ । ५, ६ . . ८ ... ८८७
नमो दिव्यं गच्छ स्वाहा	१ । ३ । ११ । १० १ ... ५४७
नम व्यानन्वानेभ्य प्रतिदधानेभ्यश्च	८ । ५ । ३ । १० ... ८ ... ५२२
नम व्यातापाय चालाद्याय च . .	८ । ५ । ८ । १५ ... ८ ... ५३७
नम व्यानिर्हतेभ्य	८ । ५ । ६ । १८ ... ८ ... ५४०
नम व्यामोषत्वेभ्य	८ । ५ । ६ । १६ ... ८ ... ५४०

संख.	का। प्र। च। म। भा। व।
नम आ यच्छ्रद्धो विद्वज्ज्ञाय ...	४।५। २।११ ... ४ ... ५२२
नम आरिस्तदते च परिस्तदते च ...	४।५। ८।१४ ... ४ ... ५४०
नम आद्याधिभौभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च	५।५। ४। १ ... ४ ... ५२६
नम आशवे चाजिराय च ...	४।५। ५।१२ ... ४ ... ५३०
नम आशुवेणाय चाशुरघाय च ...	४।५। ६।११ ... ४ ... ५४२
नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च ...	४।५। ३।१३ ... ४ ... ५२२
नम इन्द्राय मखत्रे ...	२।२। ४। ८ ... २ ... ८८
नम इरिण्याय च प्रपण्याय च ...	४।५। ८। १ ... ४ ... ५४०
नम इधुक्तज्ञो धन्वक्तज्ञश्च ...	४।५। ४।१५ ... ४ ... ५२७
नम इधुमज्ञो धन्वाविभ्यश्च ...	४।५। २। ८ ... ४ ... ५२२
नम ईधियाय धातप्याय च ...	४।५। ७।१४ ... ४ ... ५३४
नम उगयाभ्यस्तृहतीभ्यश्च ...	४।५। ४। २ ... ४ ... ५२६
नम उग्राय च भीमाय च ...	४।५। ८। ४ ... ४ ... ५४७
नम उच्चैर्धौघायाक्रन्दयते ...	४।५। २।१२ ... ४ ... ५१८
नम उर्वर्याय च खल्याय च ...	४।५। ६। ७ ... ४ ... ५४२
नम उष्णीषिणे गिरिचराय ...	४।५। ३। ८ ... ४ ... ५२२
नम ऊर्ग्याय चावखन्याय च ...	४।५। ५।१४ ... ४ ... ५३०
नम ऊर्ग्याय च सूर्ग्याय च ...	४।५। ८।११ ... ४ ... ५४०
नमः ककुभाय निमज्जिणे ...	४।५। २। २ ... ४ ... ५२२
नमः कपर्दिने च पुलस्तये च ...	४।५। ८। २ ... ४ ... ५४०
नमः कपर्दिने च व्युत्केषाय च ...	४।५। ५। ४ ... ४ ... ५२८
नमः काश्याय च गङ्गरेष्ठाय च ...	४।५। ८। ६ ... ४ ... ५४०
नमः काश्याय च नीप्याय च ...	४।५। ७। ८ ... ४ ... ५३४
नमः किंशिलाय च क्षयणाय च	४।५। ८। २ ... ४ ... ५४०
नमः कुलाजेभ्यः कर्मारिभ्यश्च , ...	४।५। ४।१२ ... ४ ... ५२७

सन्तः	का। प्र। च। न	भा	३
नमः कृप्याय भावध्याय च	४।५।	७।११ ... ४ ...	५३७
नमः हस्तव्रीताय धावते	४।५।	२।१३ ... ४ ...	५१८
नमः क्षत्रभ्य संरक्षीढभ्यश्च	४।५।	४।११ ... ४ ...	५२७
नमः पर्याय च पर्यायश्रद्धाय च	४।५।	६।१२ ... ४ ...	५४०
नमः पादसंख्याय च रजस्याय च	४।५।	६। ८ ... ४ ...	५४०
नमः पार्याय चावार्याय च	४।५।	८।१३ ... ४ ...	५३७
नमः पित्रभ्यो धामि ये नो	३।२।	८।१३ ... ३ ...	१३६
नमः पुत्रिभ्यो गिषादेभ्यश्च	४।५।	४।१४ ... ४ ...	५२७
नमः पूर्वजाय चापरजाय च	४।५।	६। २ ... ४ ...	५३२
नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च	४।५।	८।१४ ... ४ ...	५३७
नमः शत्रुराय च मयस्त्रुराय च	४।५।	८।१० ... ४ ...	५३७
नमः शत्रूय च मयुपतये च	४।५।	८। ९ ... ४ ...	५३७
नमः शम्भवे च मयोभवे च	४।५।	८। ६ ... ४ ...	५३७
नमः शर्वाय च मयुपतये च	४।५।	५। २ ... ४ ...	५०६
नमः शय्याय च ज्ञेन्याय च	४।५।	८।१६ ... ४ ...	५३७
नमः शिवाय च शिवनराय च	४।५।	८।११ ... ४ ...	५३७
नमः शौचिण्याय च शौभ्याय च	४।५।	५।१३ ... ४ ...	५३०
नमः शुष्क्याय च हरित्याय च	४।५।	६। ६ ... ४ ...	५४०
नमः शूराय चावभिन्दते च	४।५।	६।१२ ... ४ ...	५३२
नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च	४।५।	६।१० ... ४ ...	५३२
नमः श्रुनाय च श्रुतसेनाय च	४।५।	६।१५ ... ४ ...	५३२
नमः क्षोभ्याय चावसान्याय च	४।५।	६। ८ ... ४ ...	५३२
नमः श्वभ्य श्वपतिभ्यश्च	४।५।	४।१० ... ४ ...	५२७
नमः सदने नमः सदसस्पतये	३।२।	४।१६ . ३ .	६६
नमः समान्य समपतिभ्यश्च	४।५।	३।१६ ... ४ ...	५२९

मन्त्रः	का।	प।	थ।	म	भा	इ
नमः सस्त्रिञ्जराय त्रिषौमते ...	४।५।	५।	२ ...	४ ...	५१८	
नमः सहमानाय त्रिधाधिने ...	४।५।	६।	१ ...	४ ...	५२२	
नमः सहस्राक्षाय च प्रतधन्वने च	४।५।	५।	५ ...	४ .	५२६	
नमः सिकत्याय च प्रवाद्याय च ...	४।५।	८।	१० ...	४ ...	५३०	
नमः सु ते निर्दंते विन्धरूपे ...	४।२।	५।	० ...	४ ...	२०३	
नमः सूतायाहन्त्याय ...	४।५।	२।	८ ...	४ ...	५१८	
नमः सुधाय च सरस्याय च ...	४।५।	०।	६ ...	४ ...	५३४	
नमः सृक्काविभ्यो जिघांसुश्चो ..	४।५।	३।	६ ...	४ ...	५२२	
नमः सेनाभ्य सेनानिभ्यश्च ..	४।५।	४।	१० ...	४ ...	५२०	
नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च ...	४।५।	६।	५ ...	४ ...	५३२	
नमः सोमाय च रुद्राय च . .	४।५।	८।	१ . .	४ ...	५३०	
नमः सुधाय च पथ्याय च ...	४।५।	०।	० ...	४ ...	५३४	
नमः खोतस्याय च द्यौष्याय च ...	४।५।	५।	१५ ...	४ ...	५३०	
नमः स्वपञ्चो जाग्रद्वश्च ...	४।५।	३।	१४ ...	४ ...	५२२	
नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ...	४।५।	०।	६ ...	४ ...	५३४	
नमस्त ध्यातावनानर्वा प्रेक्षि ...	१।३।	८।	१४ ...	१	५१०	
नमस्तत्तभ्यो रथनारेभ्यश्च ..	४।५।	४।	१२ ...	४ .	५२०	
नमस्तुभ्याय च नेष्ट्याय च ...	४।५।	६।	५	४ ...	५३०	
नमस्ताम्नाय चाश्व्याय च .	४।५।	८।	२ ...	४ ...	५३०	
नमस्ताराय	४।५।	८।	८ ...	४ ...	५३०	
नमस्तिल्लिङ्गो धावश्च ...	४।५।	३।	१५ ...	४ ...	५२२	
नमस्तोर्ष्याय च कूल्याय च ...	४।५।	८।	१२ ...	४ ...	५३०	
नमस्तोष्ट्रेषवे चायुधिने च ...	४।५।	०।	५ ...	४ ...	५३४	
नमस्ते अग्न यो भे ऋदन्ति ...	२।	६।	११।	१० ...	२ ...	८०४
नमस्ते अस्तु मा मा धि२सो६ ...	४।	०।	१३।	४ ...	४ ...	००६

मन्त्रः	अ। प्र।	अ। म	आ	इ
नमस्ते अस्त्रायुधायानातताय हृष्यवे	४।५।	१।१४ ...	४ ...	५१०
नमस्ते शत्रु मन्त्राय	४।५।	१। १ ...	४ ...	५०८
नमस्ते शत्रु मे शोषिणे	४।६।	१।१२ .	४ ...	५६४
नमो अयिष्याय च प्रथमाय च .	४।५।	५।११ ..	४ ...	५४०
नमो अय्येवधाय च दूरेवधाय च ...	४।५।	८। ५ ...	४ ...	५६०
नमो अन्नेभ्योऽन्नपतिभ्यश्च	४।५।	९।१० . .	४ ...	५४२
नमो अस्तु नीलघोषाय	४।५।	१। ८ ...	४ ...	५१०
नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च ..	४।२।	८। ० ...	४ ...	२५१
नमो गन्धेभ्यो गन्धपतिभ्यश्च . .	४।५।	४। ५ ...	४ ...	५०६
नमो मित्रिणाय च शिषिविष्टाय च	४।५।	५। ६ ...	४ ...	५२८
नमो गृह्णेभ्यो गृहपतिभ्यश्च	४।५।	४। ९ ..	४ ...	५२६
नमो गोक्षाय च गृह्णाय च	४।५।	८। ४ ...	४ ...	५४०
नमोऽप्येष्टयिष्विच्छिते	४।५।	२४।२-४...	६ ...	५५४
नमोऽप्येष्टयिष्विच्छिते	१।५।	१०। ९ ...	१ ...	८२४
नमोऽप्येष्टयिष्विच्छिते	२।२।	४। ९ ...	९ ...	८८
नमो जघन्याय च सुप्रियाय च	४।५।	६। ४ ...	४ ...	५२२
नमो जघेष्टाय च कनिष्ठाय च	४।५।	६। १ ...	४ ...	५२२
नमो दिग्भ्य	१।२।	१०।१२ ...	१ ...	५२२
नमो दुन्दुभ्याय चाक्षनन्याय च	४।५।	०। १ ...	४ ...	५२४
नमो दूताय च प्रदिताय च	४।५।	०। ९ ...	४ ...	५२४
नमो देवेभ्य	१।२।	४।११ ...	१ ...	४०४
नमो हृष्यवे च प्रसृष्टाय च	४।५।	०। २ ...	४ ...	५२४
नमो नादाय च वैशन्ताय च	४।५।	०।१० ...	४ ...	५२४
नमो निचेष्टवे परिचरायारुणानां	४।५।	९। ५ ...	४ ...	५२२
नमो नियन्त्रिण्य शमुधिमते	४।५।	२। २ ...	४ ...	५२२

मन्त्र	का।	प्र।	ख।	म	भा	व
नमो निषङ्गिणे चैषुधिमते च ..	४।५।	७।	४ ...	४ ...	५३४	
नमो नीलग्रीवाय च श्रितिकण्ठाय च	४।५।	५।	३ ...	४ ...	५२६	
नमोऽपगुरमाणाय चाभिघ्नते च	४।५।	६।	१३ ...	४ ...	५४०	
नमो बभ्रुधाय विद्याधिने ..	४।५।	२।	४ ...	४ ...	५१८	
नमो विलिप्तिने च कवचिने च ..	४।५।	६।	१४ ...	४ ...	५३२	
नमो दृष्टते च वर्षीयसे च .	४।५।	५।	६ ...	४ ...	५२६	
नमो भवस्य हृत्प्रेमजगताम्पतये ...	४।५।	२।	६ ...	४ ...	५१८	
नमो भवाय च रुद्राय च ..	४।५।	५।	१ ...	४ ...	५२६	
नमो भुवन्तये वरिवस्त्रताय	४।५।	२।	११ ...	४ ...	५१८	
नमो मध्यमाय चापगल्भाय च ..	४।५।	६।	३ ...	४ ...	५२३	
नमो मन्त्रिणे वाणिजाय ..	४।५।	२।	१० ...	४ ...	५१८	
नमो महद्वा क्षुल्लकेभ्यश्च ...	४।५।	४।	७ ...	४ ...	५२६	
नमो महिम्न उत चक्षुषे ...	३।३।	६।	२ ...	३ ...	२१३	
नमो भात्रे पृथिव्यै माहं ...	१।८।	१५।	१० ...	२ ...	१५६	
नमो मित्रस्य वरुणस्य ..	१।२।	६।	४ ...	१ ...	३६६	
नमो मौजुष्टमाय चैषुमते च ...	४।५।	५।	७ ...	४ ...	५२६	
नमो मृगयुभ्य श्वनिभ्यश्च ...	४।५।	४।	१६ ...	४ ...	५२७	
नमो मेधाय च विद्युत्ताय च ..	४।५।	७।	१३ ..	४ ...	५३४	
नमो याम्याय च क्षेम्याय च ...	४।५।	६।	६ ...	४ ...	५३२	
नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च ...	४।५।	४।	८ ...	५ ...	५२७	
नमो रथेभ्यो रथपतिभ्यश्च ...	४।५।	४।	६ ...	४ ...	५२७	
नमो रुद्राय मखन्ने ...	३।२।	४।	६ ...	३ ...	६८	
नमो रुद्रावातताविने ...	४।५।	२।	७ ...	४ ...	५१८	
नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां ...	४।५।	११।	११-१२ ...	४ ...	५५५	
नमो होहिताय सप्ततये ...	४।५।	२।	६ ...	४ ...	५१८	

सन्तः	क।	प्र।	च।	म	भा	४
नमो लोप्याय चोलप्याय च ...	४।	५।	८।	१० ...	४ ...	५४०
नमो व किरिकेभ्यो देवानाञ्च ...	४।	५।	८।	१५ ...	४ ...	५४०
नमो व पिठरो रसाय ...	...	...	३।	२। ५। १ ...	३ ...	१०६
नमो वक्षते परिवक्षते ...	...	...	४।	५। ३। ४ ...	४ ...	५२२
नमो वन्याय च कक्षाय च ...	...	...	४।	५। ६। ८ ...	४ ...	५२२
नमो वर्मिण्ये च वरुणिने च ...	...	...	४।	५। ६। १३ ...	४ ...	५३२
नमो वर्धाय चावर्धाय च ...	...	...	४।	५। ७। १२ ...	४ ...	५३४
नमो वात्याय च रेष्मिनाय च ...	...	...	४।	५। ७। १५ ...	४ ...	५३४
नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च ...	...	...	४।	५। ७। १६ ...	४ ...	५३४
नमो विक्षीणकेभ्यः ...	...	...	४।	५। ८। १६ ...	४ ...	५४०
नमो विचिन्वत्केभ्य ...	...	...	४।	५। ८। १७ ...	४ ...	५४०
नमो विरूपेभ्यो विरूपेभ्यश्च ...	...	...	४।	५। ४। ६ ...	४ ...	५२६
नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्य ...	...	...	४।	५। २। २ ...	४ ...	५१८
नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो...	...	...	४।	५। ८। ७ ...	४ ...	५६७
नमो वृद्धाय च सवृध्वने च ...	...	...	४।	५। ५। १० ...	४ ...	५२८
नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च ...	...	...	४।	५। ४। ४ ...	४ ...	५२६
नमोऽस्तिमद्भ्यो नक्तक्षरद्भ्यः ...	...	...	४।	५। ३। ७ ...	४ ...	५२२
नमोऽस्त्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च ...	...	...	४।	५। ३। १२ ...	४ ...	५२२
नमो हन्ते च हनीयसे च ...	...	...	४।	५। ८। ६ ...	४ ...	५३७
नमो हरिकेशायोषवोतिने ...	...	...	४।	५। २। ५ ...	४ ...	५१८
नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये ...	...	...	४।	५। २। १ ...	४ ...	५१८
नमो क्रदय्याय च निवेय्याय च ...	...	...	४।	५। ८। ७ ...	४ ...	५४०
नमो क्रुखाय च वामनाय च ...	...	...	४।	५। ५। ८ ...	४ ...	५२८
न यजमान रिप्यसि ...	...	...	१।	८। २२। १२ ...	२ ...	२२१
नरन्ध्र्यः प्रोक्षमाण ...	...	...	४।	४। ८। ८ ...	४ ...	४७६

मन्त्र

का । प्र । ष । म भा व

नराश्रसस्याश्च देवयज्यया ...	१ । ६ । ४ । २ ... १	८७६
नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्थावष्टज्येताम्	४ । ३ । १० । १० ... ४ ...	३७१
नवभिरस्तुवत पितरोऽष्टज्यन्त ..	४ । ३ । १० । ५ ... ४ ...	३७१
नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयो ..	४ । ३ । १० । १५ ... ४ .	३७१
न वा उवेतन्मियसे न	४ । ६ । ८ । १० ४ ...	६६५
नवोनवो भवति जायमानोऽङ्गा ..	२ । ४ । १४ । १ . २ ..	५३८
नाक षट्त्रिंश	४ । ३ । ८ । १६ . ४ ..	३५५
नाकसदसि	४ । ४ । ७ । १० ... ४ ...	४६८
नाथितवन्मा व्यथितम्	१ । २ । १२ । ४ ... १ . .	४१०
नाना प्राणो यजमानस्य पशुना .	३ । १ । ४ । ८ ... ३ ..	२२
नाभा पृथिव्या . समिधानमग्निं ..	४ । १ । १० । ४ . ४	१२७
नारोक्ते पन्नयो सोम वि चिन्वन्तु	५ । २ । ११ । ५ . ५	५६
नाहमिन्द्राणि रारण	१ । ७ । १३ । ४ . १ . १०६०	
निकायश्चन्द	४ । ३ । १२ । २० . ४ ...	३६०
नि काव्या वेधस शश्वतस् ...	२ । २ । १२ । ८ . . २ ...	३७१
नि काव्या वेधस शश्वतस्	२ । ३ । १४ । २ ... २ ...	४६५
निक्रमणं निघदनं विवर्तनं	४ । ६ । ८ । ३ ... ४ ...	६६४
निराभ्या स्य देवश्रुत ध्यायुर्मे	३ । १ । ८ । १ ३ ...	४५
निम्बुक्तिमरूपेण	५ । ७ । १६ । ८ ... ५ ...	३४७
निरस्त नमुचे शिर	१ । ८ । १४ । ५ ... २ ...	१४७
निर्ऋतिं निर्गाल्प्रकेन शौर्षा ...	५ । ७ । १३ । ११ ... ५ ...	३४१
निर्ऋतिमंस्थभि.	५ । ७ । १८ । २ ... ५ ...	३४६
निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा	१ । १ । ७ । ६ ... १ ...	१२७
निर्देवं निर्वीरं हत्वा विष्कन्धं ...	७ । ३ । ११ । २ ... ६ ...	३६२
निलिम्बा नाम स्य ०—० दधामि...	५ । ५ । १० । ८ ... ५ ...	१०६

मन्त्र	का।	प्र।	ख।	ग।	मा।	४
निवेशनः सङ्क्रमणो वसूनां ...	...	४।२।	५।१२	...	४	२०३
निवेशनी सङ्क्रमणो वसूना ...	...	३।५।	१।	३	...	३०४
निषसाद धृतप्रतो वरुणः ...	...	१।८।१६।	८	...	२	१६३
निष्कर्त्तारिमध्वरस्य प्रचेतसं	...	४।२।	७।१०	...	४	२४०
निष्कृताद्यावमवटः सुवरचः	...	४।२।	५।१४	...	४	२०४
निष्कृतिर्नाम वो माता ...	...	४।२।	६।	८	...	३२६
निष्कृत्यादः सेध ...	...	१।१।	७।	३	...	१९७
नि होता होदघदने विदान	...	३।५।११।	७	...	२	३६३
नि होता होदघदने विदान	...	४।१।	३।११	...	४	३८
नीरोहोऽसि ...	...	४।४।	१।२६	...	४	४१५
नीलयावा शितिकण्ठा दिवः	...	४।५।११।	३	...	४	५५१
नीलयावा शितिकण्ठा दिवः	...	४।५।११।	४	...	४	५५१
नूतनासु ...	...	३।३।	३।	७	...	१७६
नृचक्षसं त्वा देव सोम सुचक्षा	...	३।२।	५।	३	...	१०४
नृचक्षसा भागोऽसि धातुशधिपत्यं	...	४।३।	६।	३	...	३६२
नृचक्षा प्रतिख्यात	...	४।४।	६।२६	...	४	४७६
नृघदे वट् ...	...	४।६।	१।१३	...	४	५६४

प

पक्ष्मन्	...	४।३।१२।३५	...	४	...	३६०
पक्ष्मन्	...	४।३।	१।२०	...	४	३०६
पक्ष्मन्	...	४।३।	७।	५	...	३५०
पक्ष्मन्	...	४।३।१२।३०	...	४	...	३६०
पक्ष्मन्	...	४।३।१०।	८	...	४	३७१

मन्त्रः	का। प्र। ख। म। भा। व।
पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु ...	... ४।६। ३। ५ ... ४ ... ५६४
पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यष्टज्यन्त ...	... ४।३।१०। ३ ... ४ ... ३०१
पञ्चभिर्धाता विदधाविदं ...	... ४।३।११। ५ ... ४ ... ३०६
पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा ...	... ७।२।१६।१-७ ... ६ ... ३१५
पञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याः ...	... ४।३।१०।१३ ... ४ ... ३०१
पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोष्टा ...	... ४।३।११।११ ... ४ ... ३०७
पञ्चानां त्वा दिशा यन्त्राय ...	... १।६। १। ५ ... १ ... ८५२
पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय ...	... १।६। १। ६ ... १ ... ८५२
पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय ...	... १।६। १। ४ ... १ ... ८५२
पञ्चाविर्वयो गायत्री कृन्तुः ...	... ४।३। ५। ३ ... ४ ... ३२८
पञ्चाशते स्वाहा शताय स्वाहा ...	... ७।२।१६।१-१२ ... ६ ... ३१७
पयस्पथः परिपतिं वधस्या ..	... १।१।१४। ६ ... १ ... २५५
पश्यामनूदग्भ्यां	... ५।७।२३। १ ... ५ ... ३५१
पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु ...	... ४।७।१२। ६ ... ४ ... ६६६
पयसे होत्राणां स्वाहा वट् ...	... ३।२। ८। ५ ... ३ ... १३६
पयसतोरोषधयः	... १।५।१०। ७ ... १ ... ८२५
पयोदां त्वा पयसि	... ४।४। ६।३२ ... ४ ... ४६०
परमस्याः परावतो रोहिदस्य ...	... ४।१। ६।१३ ... ४ ... ११४
परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः ...	... ४।४। ३। ७ ... ४ ... ४२८
परमेष्ठिपतिर्मृत्युर्गन्धर्व ...	... ३।४। ७। ८ ... ३ ... २६३
परस्या अग्निं संवतोऽवरां ...	... २।६।११।१५ ... २ ... ८०४
परस्या अग्निं संवतोऽवरां ...	... ४।१। ६।१२ ... ४ ... ११४
पराकाशेनान्तरां	... ५।७।१४। ६ ... ५ ... ३४२
परापूतं रक्षः परापूता अरातयः	१।१। ५।१४ ... १ ... १०३
परिचिदसि तया देवतयाऽऽकिरस्वदु	४।२। ४।१२ ... ४ ... १८८

मन्त्र	का। प्र। ख। ग। भा। व।
परि णो वदस्य हेतिर्दण्डः	... ४।५।१०। ८ ... ४ ... ५४३
परि ते धन्वनो हेतिस्मान्	... ४।५। १।१५ ... ४ ... ५१०
परि त्वा गिर्वणो गिरः	... १।३। १।१० ... १ ... ४४५
परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रः	... १।५। ६।१५ ... १ ... ०८८
परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रः	... ४।१। २।२० ... ४ ... १०
परिधये जनप्रथनाय स्वाहा	... ३।२। ८। ३ ... ३ ... १३६
परिधौन् परिदधाति रक्षसा	... २।६। ६। २ ... २ ... ०४२
परिपतये त्वा गृह्णामि	... १।२।१०।१२ ... १ ... ३०१
परिष्वेभ्य स्वाहा	... १।८।१३।४२ ... २ ... १३८
परिभूरभिं परिभूरिर्ध्रं	... ३।२। ३। १ ... ३ ... ८२
परिभूश्चन्द्र	... ४।३।१२। ८ ... ४ ... ३८०
परिलिखितः रक्षः परिलिखिता	१।२। ५। ८ ... १ ... ४९८
परिलिखितः रक्षः परिलिखिता	१।३। १। ३ ... १ ... ४४५
परि वाजपति कविरग्निर्	... ४।१। २।१८ ... ४ ... १७
परिवोरसि परि त्वा देवो	... १।३। ६।१६ ... १ ... ४८२
परिषद्योऽसि पवमान	... १।३। ३।१० ... १ ... ४६५
परेत पितरः सोम्या गम्भीरै	... १।८। ५।११ ... २ ... ६६
परो दिवा पर एना पृथिव्या	... ४।६। २। ६ ... ४ ... ५०८
पर्वतस्त्रिन्महि रुद्धो विभाय	... ३।१।११।२३ ... ३ ... ६६
पर्वं ते राधासम्	... १।१। २। ६ ... १ ... ४८
पवमान पायुना	... ५।७।१५। ८ ... ५ ... ३४३
पवित्रं पोषाभ्या	... ५।७।१५। ८ ... ५ ... ३४३
पशवो वै पूर्वा व्याकृतय एव	... २।६। ६।१३ ... २ ... ०४३
यशूनां मन्युरसि तवेव	... १।८।१५। ८ ... २ ... १५६
यशूनां शर्मांसि शर्मं यजमानस्य	१।८। ६। ३ ... २ ... ८३

मन्त्र	का । प्र । च । म । भा । इ
पशून्सुनम्पुरौडाशास्त्वनान्योत	७ । ३ । ११ । ८ ... ६ ... ३६३
पल्लवाङ् वयो बृहतो कन्द	.. ४ । ३ । ५ । ६ ... ४ ... ३२८
पात मा प्रत्यश्च पात मा	.. १ । ८ । १२ । १६ .. २ .. १२८
पायुस्त व्याप्यायताम्	... १ । ३ । ६ । ७ ... १ ... ५२४
पावक व्या चितयन्त्या कृपा	... ४ । ६ । १ । ७ ... ४ ... ५६३
पावकवर्चा शुक्रवर्चा	.. ... ४ । २ । ७ । ८ ... ४ ... २४०
पावमानेन त्वा स्तोमेन गायत्रस्य	... २ । ३ । १० । ७ ... २ ... ४४४
पावौरवौ कन्या विद्यायु	.. ... ४ । १ । ११ । १० ... ४ ... १४२
पाहि माभे दुस्वरितादा मा	... १ । १ । १२ । ८ .. १ ... २०४
पितर व्यायुष्मन्तस्ते स्वधया	... २ । ३ । १० । १६ .. २ ... ४४५
पितर पितामहा परेऽवरे	.. ४ । ३ । ३ । ६ ... ४ .. ३२२
पितरस्त्वा०—०दक्षिणत पान्तु	.. ५ । ५ । ६ । ८ ... ५ ... १०१
पिता पुत्र पौत्रो वषट् स्वाहा	... ७ । ३ । १२ । ८ .. ६ ... ४६७
पिता मातस्त्रिवाचिद्वा पदा	.. ५ । ६ । ८ । १२ ५ ... २४६
पिता वत्साना पतिरभिमानाम्	... ३ । ३ । ६ । ४ .. ३ ... २१३
पितृकृतस्तेनसोऽवयजनमसि	... ३ । २ । ५ । २१ .. ३ ... १०७
पितृणा नारायणस	.. ... ४ । ४ । ६ । २८ ... ४ ... ४७६
पितृणाऽ सदनमसि	... ... १ । ३ । १ । ६ .. १ ... ४४५
पितृणाऽ सदनमसि	.. .. १ । ३ । ६ । ६ १ ... ४६१
पितृमन्त्रयो महत सुदानव	... ३ । १ । ११ । २८ .. ३ ... ६६
पिप्रोहिका प्रशादेन	... ... ४ । ७ । २३ । ११ ... ५ ... ३५१
पिप्रोहि देवाऽ उग्रतो यविष्ठ	... ४ । ३ । १३ । १३ ... ४ ... ३६७
पिमा सोम मन्दतु त्वा	... ... २ । ४ । १४ । ६ ... २ ... ५३६
पिप्रकृष्ट्य तुमरो वयोदा	... २ । १ । ११ । ८ ... ३ ... ६४
पौपिवाऽसऽ सरस्वत	... ... ३ । १ । ११ । ११ ... ३ ... ६५

मन्त्र	वा । प्र । च । म	भा	य
पुनरासद्य सदनमपद्य ...	४ । २ । ३ । १० ...	४ ...	१८६
पुनरुर्गा निवर्त्तस पुनरद्य ...	१ । ५ । ३ । ८ ...	१ ...	०८२
पुनरुर्गा निवर्त्तस पुनरद्य ...	४ । २ । १ । ८ ...	४ ...	१५३
पुनरुर्गा निवर्त्तस पुनरद्य ...	४ । २ । ३ । ११ ...	४ ...	१०६
पुनर्न पितरो मनो ददातु ...	१ । ८ । ५ । १४ ...	२ ...	६६
पुनर्वसू नक्षत्रमदितिर्देवता ...	४ । ३ । १० । ५ ...	४ ...	४८१
पुनस्त्वादित्या रुदा वसव ...	४ । २ । ३ । १३ ...	४ ...	१८६
पुनोतु ते परिश्रुतः सोमः ...	१ । ८ । २१ । २ ...	२ ...	१८०
पुरीष्यस्त्वमग्ने रयिमान् ...	४ । २ । ५ । ३ ...	४ ...	२०२
पुरीष्यासो ध्यमयः प्रावणेभिः ...	४ । २ । ४ । ८ ...	४ ...	१८८
पुरीष्योऽसि विश्वमराः ...	४ । १ । ३ । ६ ...	४ ...	३८
पुरुषो वयस्तन्म्रं हृन्द ...	४ । ३ । ५ । १३ ...	४ ...	३३८
पुरुषावा ...	१ । ३ । ७ । ८ ...	१ ...	५०२
पुरोवातसगिरसि ...	४ । ४ । ६ । ४ ...	४ ...	४६०
पुरो वातो वर्धन् जिन्वेराहत् ...	२ । ४ । ७ । ३ ...	२ ...	५०२
पुष्टिरसि प्रजननमसि ...	१ । ७ । ८ । ३५ ...	१ ...	१०३५
पुष्पावती प्रसूवती ...	४ । २ । ६ । ३ ...	४ ...	२२६
पूर्णमासश्च ...	३ । ४ । ४ । १० ...	३ ...	२५४
पूर्णा दर्वि परापत सपूर्णा ...	१ । ८ । ४ । २ ...	२ ...	५०
पूर्णा मखादुत पूर्णा पुरस्ताद् ...	३ । ५ । १ । १ ...	३ ...	३०७
पूर्णा मखादुत पूर्णा पुरस्ताद् ...	४ । ४ । १० । २८ ...	४ ...	४८२
पूर्वीभिर्हि ददाग्रिम ...	४ । ३ । १३ । १८ ...	४ ...	३८८
पूष एषो बडला न उर्वी ...	१ । १ । १४ । १३ ...	१ ...	२५६
पूषा गा जन्वेतु न पूषा ...	४ । १ । ११ । ११ ...	४ ...	१४२
पूषा ते यार्थं यन्नातु ...	१ । १ । २ । १४ ...	१ ...	५०

शब्दः	का ।	ख ।	ग ।	घ ।	ङ ।
धूषाभवनः पौत्विन्द्राय	१ । २ । ४ । ८ ...	१ ...	२२०		
धूषा पद्याच्छरेण पङ्क्तिमुदजयद् ...	१ । ० । ११ । ५ ...	१ ...	१०५२		
धूषा सन्या सोमो राधसा	१ । २ । ३ । ६ ...	१ ...	२०८		
धूषा सोमकयण्यां	४ । ४ । ८ । ४ ...	४ ...	४०६		
धूषा सयुजा सह एयित्वा	४ । १ । २ । ६ ...	४ ...	१५		
धूष्ये स्वाद्या	१ । ८ । १३ । २४ ...	२ ...	१२८		
धूष्यो वनियुः	५ । ० । १० । १ ...	५ ...	२४५		
एष्टामि त्वा परमन्तं एयित्वा	० । ४ । १८ । ५ ...	६ ...	४५१		
एतनायाउसि पशुभ्यश्वा	४ । ४ । १ । १४ ...	४ ...	४१४		
एयिषि देवयजन्योषध्यास्ते	१ । १ । ८ । ५ ...	१ ...	१४०		
एयिवो ह्यः	४ । २ । ० । १३ ...	४ ...	२५०		
एयिवो चर्मणा	५ । ० । २० । १० ...	५ ...	४४८		
एयिवो तेऽन्तरिक्षे वायुमिहं	५ । २ । १२ । ५ ...	५ ...	६०		
एयिवोमाऽक्रमिषं घायो	५ । ६ । ८ । २ ...	५ ...	२४४		
एयिष्यन्तरिक्षं द्यौर्वपट्	० । ३ । १२ । ४ ...	६ ...	३६०		
एयित्वा षष्टमुदन्तरिक्षमावहन् ...	४ । ६ । ५ । ३ ...	४ ...	६१६		
एयित्वाः पुरोषमसृष्टो नाम	४ । २ । १२ । ५ ...	४ ...	२८०		
एयित्वाः सम्युचः पाहि	१ । १ । २ । २० ...	१ ...	५०		
एयित्वाः सम्युचः पाहि	१ । ३ । ८ । १३ ...	१ ...	५१०		
एयित्वासगोद्	४ । ४ । ८ । १० ...	४ ...	४०३		
एयित्वात्वा द्विष्ये सादपायि	४ । ४ । ० । ११ ...	४ ...	४६८		
एयित्वात्वा मूर्धन्नाजिघर्षि	१ । २ । ५ । ८ ...	१ ...	२३८		
एयिष्यद्वारमग्नेन विष्टा	४ । ४ । ५ । १६ ...	४ ...	४५५		
एयिष्ये त्वा	१ । १ । ११ । ६ ...	१ ...	१८३		
एयिष्ये त्वा	१ । ३ । १ । ६ ...	१ ...	४४५		

मन्त्र	का।	प्र।	थ।	म	भा	४
एधियै त्वा	१।३।	६।	१ ...	१ ...	४८१	
एधियै स्वाहा	१।८।	१३।	३२ ...	२ ...	१५८	
एधियै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा ...	७।१।	१५।	१-२१ ...	६ ...	२१६	
एधियै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा ...	७।१।	१७।	१-२२ ...	६ ...	२२१	
एधियै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा ...	७।५।	११।	१-५० ...	६ ...	५३१	
एष्टो दिवि एष्टो अग्निः	१।५।	११।	४ ...	१ ...	८३२	
एष्टो दिवि एष्टो अग्निः	४।४।	१२।	१६ ...	४ ...	४८६	
एष्टो दिवि एष्टो अग्निः	४।७।	१५।	१८ ...	४ ...	७३५	
प्रकाशेन त्वघं	५।७।	१४।	५ ...	५ ...	३४२	
प्रकाशेन वाङ्मयं	५।७।	१२।	७ ...	६ ...	३३६	
प्रकेतोऽसि शम्भुस्तवा	४।४।	१।	१० ...	४ ...	४१४	
प्रधास्यान् हवामहे	१।८।	३।	२ ...	२ ...	३३	
प्र चर्षणिभ्यः एतनाहवेयु	४।२।	११।	३ ...	४ ...	३००	
प्र धिक्ममर्कं गृणते सुराय	४।१।	११।	१४ ...	४ ...	१४३	
प्रचेतसे त्वा	४।४।	६।	२१ ...	४ ...	४६०	
प्रचेतास्त्वा यद्वा पश्चात्	१।२।	१२।	१५ ...	१ ...	४११	
प्रच्छन्दः	४।३।	१२।	३४ ...	४ ...	३६०	
प्रचक्षत भुवस्पते	१।२।	६।	१ ...	१ ...	३६५	
प्रजां योनिं मा निर्मेक्षं	१।१।	१०।	६ ...	१ ...	१६७	
प्रजां योनिं मा निर्मेक्षं	१।१।	१३।	७ ...	१ ...	२२५	
प्रजानन्तं प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं	३।१।	४।	३ ...	३ ...	२१	
प्रजापतये मगवे स्वाहाऽग्नये	४।१।	६।	५ ...	४ ...	११३	
प्रजापतये मगवे स्वाहा वट्	३।२।	८।	६ ...	३ ...	१३६	
प्रजापतिः प्रधीयमानः	४।४।	६।	११ ...	४ ...	४०६	
प्रजापतिः समदद्याच्छरेण समदद्यात्	१।७।	११।	१७ ...	१ ...	१०५२	

मन्त्र	का । प्र । ख । म । भा । इ
प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्यो .	३ । ४ । ४ । १३ . , ३ २५४
प्रजापतिर्मनसान्धोऽच्छेतो	४ । ४ । ६ । १ . ४ ४०६
प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्व . .	३ । ४ । ७ । ५ ३ २६२
प्रजापतिस्त्वा सादयतु	४ । २ । ६ । २ ४ ... २६५
प्रजापतिस्त्वा सादयतु	४ । ४ । ६ । २ .. ४ . ४५६
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा .	१ । ८ । १४ । १२ . २ . १४८
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विद्या ...	२ । २ । १२ । ३ . २ ३०१
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा . .	३ । २ । ५ । १ ३ १०६
प्रजापतेर्जायमाना प्रजा	३ । १ । ४ । १ ३ २१
प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्तान् ...	१ । ६ । ३ । ७ .. १ . , ८००
प्रजापतेर्विभाज्जाम	१ । ६ । ५ । २ . . १ ८८२
प्रजापते स वेद सोमापूषण्ये .	२ । ६ । ११ । २० ... २ ८०५
प्रजापतेस्तपसा वावृधानः	५ । १ । ११ । ११ . ५ २५
प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये	३ । ४ । ६ । ६ ३ . १६५
प्रजाभ्यस्त्वा प्राणाय त्वा	१ । २ । ६ । ३ ... १ . ४४६
प्रजापत्वमनुप्राणिहि . ..	१ । २ । ६ । ६ .. १ . ३४६
प्र यो देवो सरस्वतो वाजेभिर् . .	१ । ८ । २२ । ३ २ . २२०
प्र यो देवो सरस्वतो वाजेभिर् .	२ । ५ । १२ । ० ... २ . ६६०
प्र यो देवो सरस्वतो वाजेभिर् ...	३ । १ । ११ । ६ .. ३ ६५
प्र यो यच्छत्यर्पमा प्र भग .	१ । ० । १० । ५ १ . १४४
प्रतक्वासि नमस्तान् . ..	१ । ३ । ३ । ११ १ ४६५
प्र तप्ते अय प्रिपिविष्ट . .	२ । २ । १२ । १८ २ . , ३०२
प्रतिक्रमण कुष्ठाम्बा	५ । ० । १५ । ११ ... ५ . २४३
प्रति त्वद्गाम राव्यमधायि . .	१ । ८ । १० । ५ . , २ . १२३
प्रति त्वा वर्धंष्ट्रं वेत्तु	१ । १ । ५ । १२ ... १ ... १०१

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	श
प्रतिदृष्टं च	१	८	१३	६	२	१३८
प्रतिधिरसि पृथिव्यै त्वा	४	४	१	५	४	४१४
प्रतिमा हृन्द'	४	२	७	३	४	३५०
प्रतियुतो वरुणस्य पाश'	१	४	४५	६	१	०१२
प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश'	४	३	८	१४	४	३५५
प्रति स्पृशो विहङ्ग तूर्क्षितमो	१	२	१४	३	१	४३३
प्रतोषो दिशा वर्मा ऋतूना	४	३	३	३	४	३२१
प्रतीच्या त्वा दिशा सादयामि	५	५	८	६	५	१६५
प्रतीच्या दिशि गृष्टा प्रशवो	१	६	५	६	१	८८३
प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्व वरिष्ठाम्	४	१	२	२	४	१५
प्रतूर्त्तिरष्टादश	४	३	८	४	४	३५५
प्र तूर्वन्नेह्यवक्राममशस्ती	४	१	२	५	४	१५
प्र ते यक्षि प्र त इयमि'	२	५	१२	२५	२	६६८
प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः'	१	२	८	१०	१	३६१
प्रत्युष्टं रक्ष प्रत्युष्टा चरातय'	१	१	२	२	१	४६
प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा चरातयः'	१	१	४	३	१	८४
प्रत्युष्टं रक्ष प्रत्युष्टा चरातय'	१	१	१०	१	१	१६७
प्रथमा वाऽ सरथिना सुवर्णा'	५	१	११	७	५	२४
प्र दातारऽ हवामह इन्द्रमा	१	७	१३	६	१	१०६०
प्र दाता वक्षो वृषभस्तुराघाट'	१	७	१३	१०	१	१०६०
प्रदिश स्वाहा	१	३	१०	७	१	५३१
प्र देवं देववीतये भरता	३	५	११	१६	३	३६४
प्र देवं देव्या धिया भरता	३	५	११	१	३	३६२
प्र पूर्वजे पितरा नयसोमिर्'	४	१	११	१८	४	१४३
प्र प्रायमग्निर्मेतस्य शृण्वे'	२	५	१२	२४	२	६६८

सम्प्र	का । प्र । च । म । भा । इ
प्र प्रायमग्निमैरतस्य षड्वे... .	४ । २ । ३ । ५ ... ४ ... १७६
प्र बाहवा सिद्धतं जीवसे न	१ । ८ । २२ । ८ . . २ ... २२१
प्र बाहवा सिद्धतं जीवसे न . .	२ । ५ । १२ । २१ ... २ ... ६६८
प्र बुधिया ईरते वो मद्यांसि ...	४ । ३ । १३ । १८ ... ४ ... ३८८
प्रभा कृन्द	४ । ३ । ७ । २ . . ४ . ३५०
प्र मुख धन्वतस्त्वमुमयोर्	४ । ५ । १ । १० . . ४ .. ५१०
प्रमुञ्चमाना मुवनस्य रेतो . . .	३ । १ । ४ । ७ .. ३ ... २२
प्र याभिर्पांसि दाद्यांसमच्छा ...	२ । २ । १२ । २८ ... २ ... ३०३
प्रयासाय स्वाहा यासाय स्वाहा . .	१ । ४ । ३५ । १ . . १ ... ६८४
प्ररोहोऽसि	४ । ४ । १ । २० ... ४ . . ४१५
प्रवास्यङ्गे त्वाहर्जिन्व	४ । ४ । १ । ७ . . ४ ... ४१४
प्रवृदसि	४ । ४ । १ । २२ ... ४ ... ४१५
प्रशिवं प्रशासाभ्यां	५ । ७ । १८ । ४ .. ५ . . ३४०
प्रसद्य भस्मना योनिमपद्य	४ । २ । ३ । ८ . . ४ ... १७६
प्र स मित्र मर्तोष्यस्तु प्रयस्वान् ...	३ । ४ । ११ । १० . ३ ... २८६
प्र सस्वाजं प्रयममध्वराणां ...	१ । ६ । १२ । ११ ... १ ... ८४०
प्रसवद्य	१ । ७ । ८ । ७ ... १ ... १०३५
प्र ससाहिमे पुरहृत शत्रून् . . .	३ । ४ । ११ । १२ .. ३ ... २८६
प्र सुवान सोम ऋतयुष्	२ । २ । १२ । १५ ... २ . . ३४२
प्र सो अग्ने तवोतिमि	३ । २ । ११ । १ ... ३ ... १६१
प्र होमे पूर्णं वधोऽग्नये	३ । २ । ११ । २ . ३ ... १६१
प्रागपागुदमधराक्तास्ता	१ । ४ । १ । ११ . १ . ५८६
प्राघो च प्रतीघो च वसूनां . . .	४ । ४ । ११ । १० ... ४ ... ४८७
प्राघो दिशा वसन्त ऋतूनाम् ..	४ । ३ । ३ । १ . . ४ . . ३२१
प्राघो दिशां सहयथा	४ । ४ । १२ । ५ ... ४ ... ४८८

मन्त्र	का। प्र। च। म	भा	४
प्राची नामासि प्रतीची दिक् ...	५।५।१०।	३ ... ५ ...	१०५
प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ...	१।२।१३।	६ ... १ ...	४२२
प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि ...	४।६।५।	१ ... ४ ...	६१६
प्राच्यसि ...	४।४।७।	३ ... ४ ...	४६८
प्राच्या त्वा दिशा सादयति ...	५।५।८।	४ ... ५ ...	१६५
प्राच्या दिशि त्वमिन्द्रासि	२।४।१४।	३ ... २ ...	५२८
प्राच्या दिशि देवा ऋत्विजो ...	१।६।५।	४ ... १ ...	८८३
प्राणदा ध्यानदा ध्यानदा ...	४।६।१।२० ...	४ ... ५६४	
प्राणं मे पाहि ...	४।३।६।	८ ... ४ ...	३४४
प्राणं मे पाहि ...	४।४।७।१६ ...	४ ... ४६८	
प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि ...	४।३।४।११-१५ ...	४ ... ३२६	
प्राणस्त व्याप्यापताम् ...	१।३।६।	२ ... १ ...	५२४
प्राणापानौ मा मा ह्यसिष्टं ...	४।१।७।	८ ... ३ ...	३८
प्राणापानौ ऋद्योर्मा पातं ...	३।१।७।	७ ... ३ ...	३८
प्राणाय त्वा ...	१।१।६।	७ ... १ ...	१२१
प्राणाय त्वा ...	१।२।६।	४ ... १ ...	३४६
प्राणाय त्वापानाय त्वा ...	३।५।८।	३ ... ३ ...	३५१
प्राणाय मे वर्चोदा वर्धसे . .	३।२।३।	२ ... ३ ...	६२
प्राणाय ध्यानाया—•ध्रुवा सौद	५।५।५।६-१२ ...	५ ... १४६	
प्राणाय स्वाहा ध्यानाय स्वाहा ...	७।४।२१।१-१४ .	६ ... ४६८	
प्राणो यज्ञेन कल्पताम् ...	१।७।६।१६ ...	१ ... १०३५	
प्राणो ध्यानोऽपानो वषट् ...	७।३।१२।	६ ... ६ ...	३६७
घातयुजौ विमुञ्चेयामश्विना ...	१।४।७।१८ ...	१ ... ६१५	
प्रिया वो नाम ऊवे तुराणाम् ...	२।१।११।	७ ... ३ ...	३२३
प्रेतिरसि धर्माय त्वा ...	४।४।१।	२ ... ४ ...	४१४

मन्त्र	का। प्र। च। म। भा। ष।
प्रेदमे ज्योतिष्मान्याहि ...	४।२। ३। ३... ४ ... १०५
प्रेदो अग्रे दौदिहि पुरोऽगो ...	४।६। ५। ११ ... ४ ... ६१०
प्रेयमगाद्विषया बर्हिर्ऋच्छ ...	१।१। २। ३ ... १ ... ४६
प्रेक्षुदेक्षुतस्य वामोरन्वमिस्तेयं ...	३।५। ६। ६... ३... ३४१
प्रेतु अक्षयस्पत्री वेदीं वर्धेन ...	३।५। ६। २ .. ३ ... ३४१
प्रेतु वागी कनिक्कदमनदद् ...	४।१। ४। ८ ... ४ ... ५०
प्रेषाम्नामिधेनीराघारा० ...	७।३। ११। ५ ... ६ ... ३६३
प्रेषामग्नेषु विद्युरेव रेजते ...	४।३। १३। २४ ... ४ ... ३६८
प्रोद्यदग्नो न यवसे अविध्यन् ...	४।४। ३। ८ ... ४ ... ४२६
प्रोष्ठपदा गद्यत्रमणकपाद् ...	४।४। १०। २३ ... ४ ... ४८२
प्रोष्ठपदा गद्यत्रमद्विर्धुं धियो ...	४।४। १०। २४ ... ४ ... ४८२
प्रो ख्वसै पुरोरघमिन्द्राय .	१।७। १२। १४ ... १ ... १०६१

फ

फगुनी गद्यत्रमयमा देवता ...	४।४। १०। ८ . ४ ... ४८२
फगुनी गद्यत्र भगो देवता ...	४।४। १०। १० ... ४ ... ४८२

ब

बडित्या पर्वतागा खिद्रं ...	२।२। १२। ११ ... २ ... ३०१
बधान देव सवित ...	१।१। ८। ८ ... १ ... १४०
बधान देव सवित ...	१।१। ८। १० ... १ ... १४०
बधान देव सवितः ...	१।१। ८। १३ ... १ ... १४०
बभिरसि नारिरसि ...	४।१। १। १२ ... ४ ... २
बर्हिर्ऋति सुभ्यस्त्वा ...	१।१। ११। ३ ... १... १६३
बर्हिर्ऋद पितर ऊत्यर्वांगिमा ...	२।६। १२। ६ ... २ ... ८३३

सन्त	का। प्र। ष। म	भा	५
मर्हिंयोऽहं देवयज्याया	१।६। ४। १ ...	१ ...	८७६
मर्हिंस्ते ध्यस्तु बालिति	३।३। १०। ५ ...	३ ...	२१७
मलविज्ञाय स्थविरः प्रवीरः	४।६। ४। ६ ...	४ ...	६०५
मलं मज्जामि.	५।७। १२। १२ ...	५ ...	३३६
मलाय त्वा	४।३। ७। ५० ...	४ ...	३५०
मस्तो वयो विवर्लं हृन्द'	४।३। ५। ११ ...	४ ...	३३८
मल्लीना पिता बज्जरस्य पुत्रश्च	४।६। ६। ५ ...	४ ...	६३३
मृहच	३।४। ४। ११ ...	३ ...	२५४
मृहच्छन्द'	४।३। १२। १८ ...	४ ...	३६०
मृहत्साम क्षत्रभृद्वृद्धवर्णिषं	४।४। १२। ४ ...	४ ...	४६८
मृहदधन्तरयोस्वा स्तोमेन... ..	२।३। १०। ८ ...	२ ...	४४५
मृहद्गा	१।१। १२। ७ ...	१ ...	२०४
मृहन्नसि मृहदयावा	१।३। २। २० ...	१ ...	४५५
मृहस्पतये स्वाहा	१।८। १३। २५ ...	२ ...	१३८
मृहस्पतिः प्रकुनिसादेन	५।७। १४। ६ ...	५ ...	३४२
मृहस्पतिरयाक्षरेण गायत्रौमुदजयत् १।७। ११। ८ ...	१ ...	१ ...	१०५२
मृहस्पतिरामौघ्रात्... ..	४।४। ६। १३। ...	४ ...	४७६
मृहस्पतिर्देवता	४।३। ७। १४ ...	४ ...	३५०
मृहस्पतिर्न परिपातु पश्चाद्	३।३। ११। ४ ...	३ ...	२२३
मृहस्पतिसुतस्य त इन्द्रो इन्द्रियावत' १।४। २७। १ ...	१ ...	१ ...	६६५
मृहस्पतिस्त्वा सादयतु	४।४। ६। १ ...	४ ...	४५६
मृहस्पतिस्त्वा सुप्ते रणवतु	१।२। ५। ७ ...	१ ...	३३६
मृहस्पते ध्यति यदयो	१।८। २२। ७ ...	२ ...	२२०
मृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि	१।८। २२। ५ ...	२ ...	२२०
मृहस्पते परिदीप रयेन	४।६। ४। ४ ...	४ ...	६०४

मन्त्र.

का । प्र । च । म । भा । ४

ऋहस्पतेरयमौ	५ । ७ । २१ । ८ ... ५ ... ३४६
ऋहस्पतेर्मणि निमृद्धम्	१ । ७ । ८ । १६ ... १ ... १०२०
ऋहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि	१ । १ । २ । १७ ... १ ... ५०
ऋहस्पते सवितर्वोधयैन्	४ । १ । ७ । ८ ... ४ ... ८८
बोधा नो अस्य वधसो यविष्ठ	४ । २ । ३ । १४ ... ४ ... १७७
बभ्र मिम्वस्व ददतो मे	१ । ६ । ३ । ६ ... १ ... ८७०
बभ्रस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः	४ । ३ । ८ । १५ ... ४ ... ३५५
ब्रह्म जघानं प्रथमं पुरस्ताद्	४ । २ । ८ । ४ ... ४ ... २५२
ब्रह्मयक्षा तेजसे यन्वाय	१ । ६ । १ । ८ ... १ ... ८५२
ब्रह्मया सोमया	४ । ४ । ८ । १५ ... ४ ... ४७३
ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्द्धमा	१ । ३ । ३ । १४ ... १ ... ४६५
ब्रह्म वृद्धं क्षत्र वृद्धं	१ । ३ । १ । १३ ... १ ... ४४५
ब्रह्म वृद्धं क्षत्र वृद्धं	१ । ३ । ६ । १५ ... १ ... ४६२
ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं	१ । ३ । १ । १२ ... १ ... ४४५
ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं	१ । ३ । ६ । १४ ... १ ... ४६२
ब्रह्मवर्षसाय त्वा गृह्णामि	१ । ६ । १ । १४ ... १ ... ८५३
ब्रह्मा देवाणा पदवी कवीनाम्	३ । ४ । ११ । ४ ... ३ ... २६५
ब्रह्माश्नु	१ । ८ । १६ । ८ ... २ ... १६३
ब्रह्माश्नु	१ । ८ । १६ । ११ ... २ ... १६३
ब्रह्माश्नु	१ । ८ । १६ । १३ ... २ ... १६३
ब्रह्माश्नु	१ । ८ । १६ । १५ ... २ ... १६३
ब्रह्मायुष्मद्वाक्ष्यैरायुष्मद्	२ । ३ । १० । १४ ... २ ... ४४५
ब्राह्मणमय राधासं	१ । ४ । ४३ । ८ ... १ ... ६६३
ब्राह्मणासः प्रितः सोम्यासः	४ । ६ । ६ । १० ... ४ ... ६६३

भ

सम्प्रदायः	का। प्र। च। म। भा. , इ
भक्ष्यं आगतं	४।४। ८। २० ... ४ ... ४०६
भक्ष्ये हि माऽऽविष्टं दीर्घायुत्वाय ...	५। २। ५। १ ... ५ ... १०४
भगाय स्वाहा... ..	१। ८। १५। ३० ... २ ... १५८
भद्रं तत् .. .	१। ५। २। ५ ... १ ... ४५५
भद्रं ते अग्ने सहसिन्नगौक. .	४। ५। १२। ४ ... ४ ... ५८६
भद्रं पश्यन्त उप सेदुरग्रे	५। ७। ४। ६ ... ५ ... ५८८
भद्रा ते अग्ने खनोक	४। ५। १५। ५ ... ४ ... ५८६
भद्रादग्नि श्रेयः प्रेक्षि	१। २। ३। १८ . १ ... ३१०
भद्रात् श्रेयः समनैः	५। ७। २। ११ ... ५ ... २८५
भद्रनासु	५। ५। ५। ५ ... ५ ... १०६
भयं श्रितोमभ्यां . . .	५। ७। १८। ५ ... ५ ... ३४०
भरेद्विन्द्रं सुहवः इवामहे	२। १। ११। ५ ... २ ... ५२५
भवतं न समनसौ समोकसौ	१। ३। ७। १५ ... १ ... ५०२
भवत न समनसौ समोकसौ	४। २। ५। ४ ... ४ ... २०२
भान्त पचदश	४। ५। ८। २ ... ४ ... ५५५
भासान्तरिक्षमा एव ज्योतिषा	४। ६। ५। ८ ... ४ ... ६१६
भासे त्वा	४। ४। ६। २८ ... ४ ... ४६०
भुज्यु सुपर्णे यज्ञो गन्धर्वः	५। ४। ७। ४ ... ५ ... २६२
भुवनमसि विप्रयस्य	१। १। १२। १ . १ ... २०४
भुवनस्य	१। ७। ८। १६ ... १ ... १०३५
भुवनस्य पते यस्य त उपरि . .	५। ४। ७। ७ ... ५ ... ५६२
भुवस्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्	५। ४। ११। १४ ... ५ ... २८६
भुवो देवानां—•••••यद्विरोमिदेवेमिह्	७। १। १८। ५ ... ६ ... ५२५
भुवो देवानां—•••••यादिवोमिदेवेमिह्	७। १। १८। ३ . ६ ... ५२५

मन्त्रः

का। प्र। च। म। भा। वृ

भुवो देवानां०—०सन्नेभिर्देवेभिर्देवतया ०।१।१८। २ ... ६ ... २२३	
भुवो देवानां०—०वसुभिर्देवेभिर्देवतया ०।१।१८। १ ... ६ ... २२३	
भुवो देवानां०—०विश्वेभिर्देवेभिर्देवतया ०।१।१८। ४ ... ६ ... २२३	
भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता ... १।५।११।१४ ... १ ... ८२३	
भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता ... ४।१।११। ४ . ४ ... १४२	
भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता ४।४। ४। ४ ... ४ ... ४३०	
भू ... .. १।६। २। ० ... १ ... ८५६	
भूतमसि मय्यं नाम पितॄणां ... ३।३। ५। ५ ... ३ ... १८८	
भूतमसि भूते मा धा . . . ३।२। ८।१६ ... ३ ... १३७	
भूतं मय्यं भविष्यद् वयट् ... ०।३।१२। १ ... ६ ... ३६०	
भूतेभ्यस्त्वा ... .. १।२।१२।२२ ... १ ... ४११	
भूमिर्भूसा द्यौर्वरिणान्तरिक्षं ... १।५। ३। १ ... १ ... ०८१	
भूयस्त्वदसि ... .. ४।४। ०। १ ... ४ ... ४६८	
भूरसि भुवे त्वा मय्याय त्वा ... ०।१।१२। ४ ... ६ ... २१७	
भूरसि श्रेष्ठो रश्मिनामपानपा ... ३।२।१०।११ ... ३ ... १५०	
भूरसि श्रेष्ठो रश्मिनां प्राणपा. ... ३।२।१०।१२ . . ३ ... १५७	
भूरस्माकं हविर्देवानाम् . ... १।६। १।१५ ... १ ... ८५३	
भूर्भुवस्त्ववर् . . . . . ०।४।२०। १ ... ६ ... ४६३	
भूर्भुवस्त्ववर्षट् स्वाहा नम . . ०।३।१२। ८ . . ६ ... ३६३	
भृगूनामङ्गिरसां तपसा . . . १।१। ०।११ ... १ ... १२०	
मेघजं शवेऽश्वाय पुरुषाय ... . १।८। ६। ० ... २ ... ८३	
मौवनश्च ... .. १।०। ८।१५ ... १ ... १०३५	
भजश्चन्द ... .. ४।३।१२।२३ ४ ... ३६०	

म

मन्त्र	का। प्र। च। म	भा	य
मक्षू देववतो ह्य ऋरो वा ...	१। ८। २२। ११ ...	२ ...	२२१
मखस्य शिरोऽसि ...	१। १। ८। ० ...	१ ...	१२५
मखस्य शिरोऽसि ...	०। १। ५। ११ ...	० ...	६६
मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ...	१। १। १२। ८ ...	१ ...	२०५
मघा नक्षत्रं पितरो देवता ...	०। ०। १०। ८ ...	० ...	०८२
मगूकान् जम्भेभि ...	५। ०। ११। २ ...	५ ...	२२०
मगूकि ताभिरागहि ...	०। ६। १। ६ ...	० ...	५६३
मधु गङ्गमुतोषसि मधुमत् ...	०। २। ८। ८ ...	० ...	२६५
मधुमाग्नो वनस्पतिर्मधुमा ...	०। २। ८। ८ ...	० ...	२६५
मधु वाता ऋतायते ...	०। २। ८। ० ...	० ...	२६५
मधुस्य माधवस्य वासन्तिकावतू ...	०। ०। ११। १, २ ...	० ...	०८०
मधुस्य माधवस्य शुक्रस्य शुचिस्य ...	१। ०। १०। १ ...	१ ...	६०३
मध्वा यक्षं नक्षत्रे प्रोणागो ...	०। १। ८। २ ...	० ...	८०
मनस्य ...	२। ०। ०। ० ...	२ ...	२५०
मनश्चन्द्रः ...	०। २। ०। १८ ...	० ...	२५०
मनश्चन्द्रः ...	०। २। १२। ११ ...	० ...	२८०
मनसो हविरसि प्रजापतेर्वर्णो ...	२। ०। २। ११ ...	२ ...	२०१
मनस्वायुः ...	१। ०। २। २ ...	१ ...	५८२
मनुष्यहतम्येनमोऽवयवमसि ...	२। २। ५। २० ...	२ ...	१००
मनोज्ञान्ता पिबभिर्दंष्ट्रियत ...	१। २। १२। १० ...	१ ...	०११
मनो ज्योतिर्भुयतामाज्यं ...	१। ५। ३। ० ...	१ ...	०८२
मनो ज्योतिर्भुयतामाज्यं ...	१। ५। १०। ६ ...	१ ...	८२०

मन्त्र	का।	प।	ख।	म	भा	व
मनो व्योतिर्जुषतामाज्यं ...	१।६।	३।	५...	१...	८७०	
मनो न्वा ऊवामहे वाराग्रसेन ..	१।८।	५।	१९...	२...	६६	
मनो मे जित्वा	४।३।	६।	१४...	४...	३४४	
मनो मेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा .	४।१।	८।	२...	४...	११३	
मनो मे हार्दिं यच्छ तनूं	१।३।	११।	१३...	१	५४७	
मनो यज्ञेन कल्पताम्	१।७।	८।	२४	१..	१०३५	
मनोऽस्ति प्राजापत्यं मनसा ...	१।६।	२।	१२..	१...	८५८	
मन्यो सक्तुथ्यौ	४।४।	८।	२२...	४..	४७६	
मन्द्राभिभूति केतुर्यज्ञाणा . ..	३।२।	५।	४	३..	१०४	
मन्युना रुद्रहा	४।४।	८।	७	४...	४७३	
मन्वे वा मित्रावरुणा तस्य	४।७।	१५।	५...	४..	७३४	
ममत्तु न परि ङ्मा वसर्हा ममत्तु	२।१।	११।	६..	२	३०३	
मम देवा विहवे सन्तु सर्वं ...	४।७।	१४।	२...	४...	७२२	
मम नाम तव घ जातवेदो ...	१।५।	११।	२	१...	८२४	
मम नाम प्रथमं जातवेद	१।५।	१०।	१...	१	८२४	
ममाग्ने वर्यो विहवेय्वस्तु ...	४।७।	१४।	१...	४...	७२२	
मय प्रचालाभ्यां	५।७।	१३।	७	५...	३४१	
मयि गृह्णाम्यग्ने ऋषिः	५।७।	८।	१...	५	३०८	
मयि ते राय अयन्ताम् ...	१।२।	७।	६	१...	३५३	
मयि देवा द्रविणमा यजन्ता ...	४।७।	१४।	३...	४...	७२२	
मयि मेधां मयि प्रज्ञां मयि सूर्यां	३।३।	१।	७..	३	१६८	
मयि मेधां मयि प्रज्ञां मयौन्द्र ...	३।३।	१।	६...	३...	१६८	
मयि मेधां मयि प्रज्ञां मय्यग्नि ...	३।३।	१।	५..	३..	१६८	
मयि वसु पुरोवसुर्वाक्पा . .	३।२।	१०।	८...	३...	१५७	
मयि वसु संयदसु श्योत्रपा ...	३।७।	१०।	१०..	७..	१५७	

मन्त्र	का । प्र । अ । म । भा । ष
मयि वसुविंदहसुचक्षुष्या ...	३ । २ । १० । ८ ... ३ ... १५७
महतः सप्ताक्षरेण सप्तपदाः ...	१ । ७ । ११ । ७ ... १ ... १०५२
महताः सप्तमौ ...	५ । ७ । २१ । ७ ... ५ ... ३४८
महतामोजसे स्वाहा ...	१ । ८ । १५ । १५ ... २ ... १५६
महतामोज स्य ...	१ । ८ । ११ । ६ ... २ ... १२०
महता एषतय स्य दिवं ...	१ । १ । १३ । ८ . १ ... २२५
महता प्रसवे जेषम् ...	१ । ८ । १५ । ६ .. २ ... १५६
महता मन्वे व्यधि गो ब्रुवन्तु ...	४ । ७ । १५ । ११ ... ४ ... ७३४
महतो देवता ...	४ । ३ । ७ । ३३ ... ४ ... ३५०
महतो यज्ञ वो दिवः सुधायन्तः ...	१ । ५ । ११ । १५ ... १ . ८३३
महतो यज्ञ वो दिवः सुधायन्तः ...	२ । १ । ११ । ३ ... २ ... ३२३
महतो यस्य हि क्षये ...	४ । २ । ११ । ४ ... ४ ... ३००
महत्यन्तः लघमं वाटधानमक ...	१ । ४ । १० । १क ... १ . ६४८
महत्वाः इन्द्रः लघमो रणाय ...	१ । ४ । १८ । १क ... १ ... ६४८
मर्माणि ते वर्ममिच्छादयामि ...	४ । ६ । ४ । १४ ... ४ ... ६०६
मग्नकान् केयैः ...	५ । ७ । १४ । ७ ... ५ ... ३४२
महाः इन्द्रो नृवदा धर्मणिप्रा ...	१ । ४ । २१ । १क ... १ ... ६४८
महाः इन्द्रो य व्योजसा ...	१ । ४ । २० । १क ... १ . ६४८
महाः इन्द्रो वयवाज्ज ...	१ । ४ । ४१ । १क ... १ ... ६८६
महागाप्ती रेवतयो विश्वा ...	५ । २ । ११ । ३ ... ५ ... ५६
महिषोवः त्वदयिस्त्वहागा ...	१ । १ । १४ । १२ . २ ... २५६
महो द्यौः एधिदो च न ...	३ । ३ । १० । ८ ... ३ ... २१८
महो द्यौः एधिदो च न ...	३ । ५ । ११ । १० ... ३ ... ३६३
महो द्यौः एधिदो च न ...	४ । २ । ८ । १० ... ४ . २६५
महोनां पयोऽसि ...	१ । २ । १ । ८ ... १ . २०२

मन्त्रः	का।	प्र।	थ।	म	भा	३
मद्योनां पयोऽसि विश्वेषां	३।२।	६।	१ ... ३	.	१२५	
मद्योनां पयोम्योषधीनां रसस्तस्य	१।१।१०।११	...	१ ... १६०			
मद्योनां पयोम्योषधीनां रसोऽद्वयेन	१।१।१०।१२	...	१ ... १६०			
मद्यीमू यु मातरं	१।५।११।१८	१ ... ८३३				
महेन्द्रम्याह देवयज्यया ...	१।६।२०।२५	...	१ ... ८६०			
महेन्द्रम्याहमुष्जितमनूज्ययम् ...	१।६।	८।१०	. १ ... ८७६			
मद्यो रतामि बन्धुता	१।२।१८।११	...	१ ... ८३८			
मद्यं यजन्तु मम यानि दद्या	८।०।१८।	८ . ८ ... ८२२				
मा ह्यन्द	८।३।	०।१ ... ८	३५०			
मातरिन्दनो घर्मोसि ..	१।१।	३।२ . १ .. ६५				
मातली कथैर्यमो अङ्गिरोभिर ..	२।६।१२।१८	२ ... ८१८				
माता य ते पिता य तेऽग्र ...	०।८।१८।१३	...	६ . ८५६			
मा ते अग्न्यां सहसावन्परिष्ठावघाय	१।६।१२।१०	...	१ ... ८८०			
मातेव पुत्र एधिषो परीष्य ..	८।२।	५।५ . ८ ... २०२				
मा त्वाग्निर्धनपिङ्गुमगन्धि	८।६।	८।८ ... ८ ... ६६८				
मा त्वा तयन् प्रिय आत्माऽपि ..	८।६।	८।८ . . ८ ... ६६८				
मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीत्	१।८।१६।	० . . २ ... १६३				
माधोयु	३।३।	३।१० . ३ ... १०६				
मा नः सदस्य दूष्ट परिदेयसो ...	२।६।११।	८ . . २ ... ८०८				
मा नस्तोके तनये मा न व्यापुषि ...	३।८।११।	८ ... ३ . . २८५				
मा नस्तोके तनये मा न व्यापुषि ...	८।५।१०।	६ . . ८ ... ५६३				
मा नो अस्मिन्महाधने परावर्मांश्च ८।६।११।१२	...	० ... ८०८				
मा नो देवानां विष्णुं प्रद्यातोर्विषोषाः ०।६।११।	८ ... २ ... ८०८					
मा नो मर्धिरा नू भर	२।२।१२।२५	...	० . ३८३			
मा नो मर्धिरा घरा रधि ...	१।०।१८।	० १ .. १०६०				

य

मन्त्र	का।	प्र।	श्व।	स	भा	इ	
य व्यात्मदा बलदा यस्य विश्व ...	४।१।	८।१५	...	४	...	८५	
य व्यात्मदा बलदा यस्य विश्व ...	०।५।१०।	१	...	६	...	५४४	
य चारुणा भगवो विश्वरूपा ...	३।१।	४।	६	...	३	...	२२
य इमा विश्वा सुवनानि जुह्व ...	४।६।	२।	१	...	४	...	५०६
य उग्र इव शर्यक्षा तिम्रशङ्को ...	२।६।११।१०	...	२	...	८०५		
य एतावन्तश्च भूयाःसश्च ...	४।५।११।१०	...	४	...	५५१		
य प्राणतो निमिषतो महि त्वैक ...	४।१।	८।१४	...	४	...	८५	
यः प्राणतो निमिषतो महि त्वैक ...	०।५।१६।	१	...	६	...	५४२	
यः संग्रामं नयति सं वशी ...	४।०।१५।	४	...	४	...	०३४	
यत्तश्च पिप्रयश्च नो विप्रो ...	३।२।११।	८	...	३	...	१३२	
यं क्रन्दसौ श्वसा तस्तमाने ...	४।१।	८।१०	...	४	...	८५	
यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव ...	३।४।११।१८	...	३	...	२६६		
यज	३।३।	०।	३	...	३	...	२००
यजमानस्य पशून् पाहि ...	१।१।	१।	८	...	१	...	१३
यजुषान्यां तृणीमन्यां मिथुनत्वाय ...	२।६।	६।	६	...	२	...	०४२
यज्जगत्या परिदध्यादन्तम् ..	२।४।१०।	३	...	२	...	५२०	
यश्च आयुष्मात्स दक्षिणाभि ...	२।३।१०।१३	...	२	...	४४५		
यश्च गच्छ स्वाहा	१।३।११।	०	...	१	...	५४०	
यश्चपतिमृषय एनसाङ्गः	३।२।	८।	६	...	३	...	१३६
यश्च यश्च गच्छ यश्चपतिं	१।४।४४।	०	...	१	...	००५	
यश्च यश्चस्य यत्तेजस्तेन	०।३।११।	३	...	६	...	३६३	
यश्चस्य केतुं प्रथमं पुरोहित ...	४।४।	४।	६	...	४	...	४३८
यश्चस्य घोषदक्षि	१।१।	२।	१	...	१	...	४६

मन्त्र

का। प्र। वा। म। भा। वृ

यज्ञस्य पार्थ उप समितः	...	१।१।१६।१३ ... १ ... २२५
यज्ञे जायते	...	१।३।१२। ० . १ ... ५५२
यज्ञेन मघवान्	...	४।४। ८। ५ ... ४ ... ४०३
यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि	...	३।५।११।२१ ... ३ ... ३६४
यज्ञैर्वा यज्ञवाद्दसौ विप्रस्य	...	४।२।११। ५ ... ४ ... ३००
यज्ञो देवानां प्रयेति सुप्रमादित्यासो	...	१।४।२२।३५ ... १ ... ६५४
यज्ञो देवानां प्रयेति सुप्रमादित्यासो	...	२।१।११।१४ . २ ... ३२४
यज्ञो बभूव स व्या बभूव	...	१।६। ६।१४ ... १ ... ८८८
यज्ञो बभूव स व्या बभूव	...	३।२। ०। ५ ... ३ ... ३२८
यज्ञो यज्ञेन कल्पतां	...	१।०। ८।२० ... १ ... १०३५
यत्किञ्चेदं वृत्तं दैत्ये जने	...	३।४।११।१८ ... ३ ... २८६
यत् कुसोदमप्रतीतं मयि	...	३।३। ८। ३ ... ३ ... २०४
यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादग्नि	...	४।६। ८।११ .. ४ .. ६५८
यत्ते देवा अदधुर्भागधेयम्	...	३।५। १। २ ... ३ .. ३००
यत्ते देवा अदधुर्भागधेयम्	...	४।४।१०।०८ ... ४ ... ४८२
यत्ते देवि दिशंतिरा बन्ध	...	४।२। ५। ८ . . ४ .. २०३
यत्ते मनुष्योक्तस्य पृथिवीमनु	...	१।५। ३। ६ ... १ ... ०८२
यत्ते वयं पश्यन्वा यविष्ठा	...	४।०।१५।२१ ... ४ ... ०३५
यत्ते सादे मघसा गृह्यतस्य	...	४।६। ८। ६ ... ४ ... ६६४
यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्	...	१।४। १। ८ ... १ ... ५८५
यत्ते सोमादाभ्यं नाम जायते	...	१।४। १।१२ ... १ ... ५८६
यत्ते सोमादाभ्यं नाम जायते	...	३।३। ४।१८ ... ३ ... १००
यत्वा ऋतं परोवप	...	१।५। ३। ५ . . १ ... ०८२
यत् फुर्मापुमहृत्तोरो वा	...	३।१। ४। ८ ... ३ . . ५३
यत् प्रेषिता वरदेव ता	...	५।६। १। ६ ... ५ ... २०१

मन्त्र	का । प्र । च । म	भा	व
यत्र वाणा सम्पतन्ति कुमारः ...	४ । ६ । ४ । १५ ...	४ ..	६०६
यथादित्या वसुमि सम्भूवुर् ...	२ । १ । ११ । ११ ...	२ ..	३२४
यथा नो अदिति करत्यन्त्रे ..	३ । ४ । ११ । ० ...	३ ...	२६५
यथा ह तद्वसवो गौर्यै चित् ...	४ । ० । १५ । २२ ...	४ ...	०३५
यथा होतर्मनुषो देवताता ...	४ । ३ । १६ । ० ...	४ ..	३६०
यथेन्द्रं दैवोर्विशो मरुतो ...	४ । ६ । ५ । २१ ...	४ ...	६१०
यदक्रन्द प्रथमं जायमान ...	४ । २ । ८ । २ ...	४ ...	२५२
यदक्रन्द प्रथमं जायमान ...	४ । ६ । ० । १ ...	४ ...	६४६
यदमे कथवाहनाय पितृन् ...	२ । ६ । १२ । १२ ...	२ ...	८१४
यदमे यानि कानि च ते ...	४ । १ । १० । १ ...	४ ...	१२०
यदक्षुषजिज्ञिका यद्वसो ...	४ । १ । १० । २ ...	४ ...	१२०
यददः सम्पयतौरहावनदता हते ...	५ । ६ । १ । ५ ...	५ ...	२००
यदद्य त्वा प्रयति यन्त्रे ...	१ । ४ । ४४ । ४ ...	१ ...	००५
यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत र्धा ...	१ । ८ । ५ । १५ ...	२ .	६६
यदयातं वहतुः सूर्यायास्त्रिषकोऽथ	४ । ० । १५ । १० ...	४ ...	०३४
यदन्त्रस्य क्रविषो मत्तिकाश्च ...	४ । ६ । ८ । ६ ...	४ ...	६५८
यदन्त्रा यवास उपरुद्धान्त्य० ...	४ । ६ । ६ । ५ ...	४ ...	६६४
यदस्य पारे रजसः शुक्रं ...	४ । २ । ५ । ६ ...	४ ...	२०६
यदहं वाजयन्निमा ...	४ । २ । ६ । ६ ...	४ ...	२२६
यदिदं माभिश्चोचति पौरुषे ...	४ । ० । १५ । १४ ...	४ ...	०३५
यदूवथमुदरस्यापवाति ...	४ । ६ । ८ । १० ...	४ ...	६५८
यदोषधयः सङ्गच्छन्ते ...	४ । २ । ६ । ० ...	४ ...	२२६
यद् यामे यदरणे यत्समायां ...	१ । ८ । ३ । ४ ...	२ ...	३३
यद् याव इन्द्र ते शतं शतं ...	२ । ४ । १४ । ८ ...	२ ...	५६८
यद्वरिषो यवमन्ति न पुष्टं ...	० । ४ । १६ । ६ ...	६ ...	४५५

शतः	आ । प्र । ख । स	भा	व
यद्भवितुमर्हति देवमानं	४ । ६ । ८ । ९ ... ४ ...	६५७	
यद्वा इदं किञ्च तदस्मै तत्प्राप्यदृष्ट	१ । ४ । १२ । १४ . . २ ...	५२६	
यद्वाजिनो दामं सन्दागमवर्ततो ...	४ । ६ । ८ । ८ ... ४ ...	६५७	
यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य ...	७ । ४ । २० । २ ... ६ ...	४६३	
यद्विष्णुर्नवतिष्ठत विष्णवे . . .	२ । ४ । १२ । १४ .. २ ...	५२६	
यद्वा वयं मिनाम व्रतानि ...	१ । १ । १४ । १४ . . १ ...	२५६	
यन्तास्यमानाय त्वा	४ । ४ । १ । १८ ... ४ ...	४१५	
यन्तौ राट्	४ । २ । ७ । ४४ ... ४ ...	२५०	
यग्यसि यमित्री	४ । २ । ७ । २६ ... ४ ...	२५०	
यं त्वा यः क्षधितस्	१ । २ । ५ । ६ .. १ . .	४८२	
यग्नवमैत् तृग्नवनीतमभवद्	२ । २ । १० । १ ... २ .	४४४	
यद्विणिंजा रेक्णसा प्रावृतस्य .	४ । ६ । ८ । २ ... ४ ...	६५७	
यद्वीक्षणं माःस्पधन्या उखाया ..	४ । ६ । ६ । २ .. ४ ...	६६४	
यन्म आत्मनो मिन्दाभूदमिस्तत् ...	३ । २ । ५ । ११ ... ३ ...	१०६	
यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिध्यात् .	१ । ६ । २ । ६ ... १ ...	८५६	
यज्ञस्य पदे स्य	४ । १ । ५ । १२ ... ४ ...	६६६	
यम पिबध्या... ..	२ । २ । ४ । १२ ... २ ...	६८	
यमग्रे एतु मर्त्यं मा वो	१ । २ । १२ । ७ ... १ ...	५५६	
यमस्य पाटूरः	५ । ७ । ११ । १४ ... ५ ...	३४६	
यमादित्या अश्वमाप्याययन्ति ...	२ । ४ । १४ । २ ... २ ...	५२८	
यमेन दत्तं भित्त एनमायुगम् ...	४ । ६ । ७ । २ ... ४ . .	६४६	
यमोऽभिधुत	४ । ४ । ६ । ८ . . ४ ...	४०६	
यं यरिधिं यय्यधत्या अग्ने	१ । १ । १२ । ११ ... १ ...	२२५	
यय्यै राटर	५ । ७ । २२ । २४ . . ५ ...	२५०	
यवोऽस्ति यवयास्तद्देवो	१ । २ । १ । ८ ... १ ...	४४५	

मन्त्र	का । प्र । च । न । मा । इ
यवोऽसि यवयास्मद्देवो ... .. १ । ३ । २ । १३ ... १ ... ४५५	
यवोऽसि यवयास्मद्देवो ... .. १ । ३ । ६ । ५ ... १ ... ४६१	
यशोदा त्वा यशसि ... .. ४ । ४ । ६ । ३० ... ४ ... ४६६	
यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद् ... .. ४ । १ । ८ । २० ... ४ ... ६५	
यस्ते अद्य कृण्वद्भद्रशोचै ... .. ४ । २ । २ । ८ ... ४ ... १६७	
यस्ते द्रष्टुं स्तुन्दति यस्ते व्य५शु० ... .. ३ । १ । १० । ३ ... ३ ... ५८	
यस्ते द्रष्टो मधुमा५ इन्द्रियावान् ... .. ३ । १ । १० । ५ ... ३ ... ५८	
यस्त्वा स्रन्तः सृष्टिरण्यो ... .. १ । २ । १४ । १० ... १ ... ४३४	
यस्त्वा हृदा कौरिणा मन्यमानो ... .. १ । ४ । ४६ । १ ... १ ... ७५७	
यस्मै त्व५ सुकृते जातवेद ... .. १ । ४ । ४६ । २ ... १ ... ७५७	
यस्य कुर्मो हविर्गृहे तमग्ने ... .. ४ । ६ । ३ । ३ ... ४ ... ५६४	
यस्य प्रयागमन्वन्त इत्ययु० ... .. ४ । १ । १ । ६ ... ४ ... १	
यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे ... .. ३ । १ । ११ । १३ ... ३ ... ६५	
यस्याजुयन्नसस्त्रिणः शसौमदुर् ... .. २ । ६ । ११ । १४ ... २ ... ८०४	
यस्यामिदं प्रदिशि यद्विरोचते ... .. ३ । ३ । ११ । १४ ... ३ ... २२४	
यस्यास्ते अस्या क्रूर घासञ् ... .. ४ । २ । ५ । ६ ... ४ ... २०३	
यस्यास्ते हरितो गर्भाथो ... .. ३ । ३ । १० । २ ... ३ ... २१७	
यस्येदं प्राणन् निमिषद्यद् ... .. ४ । ७ । १५ । २ ... ४ ... ७३३	
यस्येमे हिमवन्तो महित्वा ... .. ४ । १ । ८ । १६ ... ४ ... ६५	
या इषवो यातुधानाना ... .. ४ । २ । ८ । ६ ... ४ ... २५३	
या ध्योषधय सोमराज्ञीः ... .. ४ । २ । ६ । १६ ... ४ ... २२७	
या फलिनीर्या अमला ... .. ४ । २ । ६ । १५ ... ४ ... २२७	
या सेना व्यभौतवरीराव्याधिनी ... .. ४ । १ । १० । ५ ... ४ ... १२०	
या जाता व्योषधयो देवेभ्यस् ... .. ४ । २ । ६ । १ ... ४ ... २२६	
या त इयुः शिवतमा ... .. ४ । ५ । १ । २ ... ४ ... ५०६	

मन्त्र	का । प्र । ष । म	भा	इ
या ते अग्नेऽयीशया	१ । २ । ११ । ५	१ ...	३८४
या ते अग्ने रजाशया	१ । २ । ११ । ६	१ ... १ ...	१८४
या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तया ...	१ । २ । ११ । ४	१ . .	३८४
या ते अग्ने हराशया	१ । २ । ११ । ७	१ . .	१८४
या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां	२ । ३ । १४ । ६	२ . .	४६५
या ते धामानि दिवि या पृथिव्या	४ । १ । ११ । ६	४ ...	१४२
या ते धामानि परमाणि ...	४ । ६ । २ । १३ . .	४ ...	५८०
या ते धामानि हविषा यजन्ति . .	१ । २ । १० । ६	१ ...	३७१
या ते प्राणान्कुम्भगाम	१ । ३ । ८ । ५ . .	१ . .	५२४
या ते रुद्र शिवा तनू शिवा	४ । ५ । १० । २ . .	४ ...	५४३
या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा	४ । ५ । १ । ३ ...	३ ...	५०८
या ते हेतिर्मिदुष्टम्	४ । ५ । १ । १३ . .	४ ..	५१०
या दिव्या ऋथिस्तया त्वा य्रीणामि	१ । ४ । २२ । ५ . .	१ . .	६५४
यानावह उग्रतो देव देवान्	१ । ४ । ४४ । ६ . .	१ ...	७०५
यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति ...	१ । १ । ७ । १२ ...	१ ...	१२७
यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति . .	१ । ५ । १० । ११ . .	१ ...	८२५
या प्रथमा थोष्कत् सा धनुरमवद्	४ । ३ । ११ । १३ ...	४	३७७
यामिषुं गिरिश्चन्त हस्ते	४ । ५ । १ । ४ ...	४ . .	५०८
या व शर्मं शशमानाय	१ । ५ । ११ । १६ ...	१ ...	८३३
या व शर्मं शशमानाय	२ । १ । ११ । ४	२ ...	३२३
यावतो द्यावापृथिवी महित्वा	३ । २ । ६ । २ ...	३ ...	११५
यावन्तो गृह्णा क्षस्तेभ्य कमकरम्	१ । ८ । ६ । २ ...	२ . .	८३
यावा	४ । ४ । ७ । २३	४ ..	४६८
या वो कक्षा मधुमत्यन्विता	१ । ४ । ६ । १८ ...	१ ...	६१५
यावानां भागोऽस्ययावानामाधिपत्यं	४ । ३ । ८ । ८ ...	४ ...	३६२

मन्त्र	का । प्र । च । म । भा । व ।
या वामिन्द्रावरुणा यतथा ...	... २ । ३ । १३ । १ ... २ ... ४६०
या वामिन्द्रावरुणा सहस्रया ...	... २ । ३ । १३ । २ ... २ ... ४६०
या वो देवाः सूर्ये रुधो ...	... ४ । २ । ६ । १४ ... ४ ... २६६
या वो देवाः सूर्ये रुधो ...	.. ५ । ७ । ६ । ६ ... ५ ... ३१२
या अतेन प्र तनोधि ..	... ४ । २ । ६ । ४ ... ४ ... २६५
याच्चेदमुप ष्ट्यवन्ति ...	... ४ । २ । ६ । १८ ... ४ ... २२७
यासां राजा वरुणो याति ...	... ५ । ६ । १ । २ ... ५ ... २००
यासां देवा दिवि कृण्वन्ति ...	... ५ । ६ । १ । ३ ... ५ ... २००
या सुपाणिः स्रङ्गुरिः सुषूमा ...	... ३ । १ । ११ । १६ ... ३ ... ६५
या सुपाणिः स्रङ्गुरिः सुषूमा ...	... ३ । ३ । ११ । १८ ... ३ ... २२४
यास्त आ तस्युरात्मानं ...	... ४ । २ । ६ । १२ ... ४ ... २२७
यास्ते अग्ने समिधो ...	... ५ । ७ । ८ । १ ... ५ ... ३२४
यास्ते अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो ...	... ४ । २ । ६ । १३ ... ४ ... २६६
यास्ते अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो ...	... ५ । ७ । ६ । ८ ... ५ ... ३१२
यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो ...	... ३ । ३ । ११ । १६ ... ३ ... २२४
यास्ते रात्रौः सवितर्देवयानौर् ...	... ३ । ५ । ४ । ६ ... ३ ... ३२६
यास्ते विश्वा समिध सन्त्यग्रे ...	... ३ । ५ । ५ । ७ ... ३ ... ३२६
युक्तेन मनसा वयं देवस्य ...	... ४ । १ । १ । ३ ... ४ ... १
युक्ताय मनसा देवानृत्सुवयंतो ...	... ४ । १ । १ । ३ ... ४ ... १
युक्ता हि देवहृतमांश्च अश्वाः ...	... २ । ६ । ११ । १ ... २ ... ८०४
युक्ता हि देवहृतमांश्च अश्वाः ...	... ४ । २ । ६ । १६ ... ४ ... २६६
युगमानतेन ...	... ५ । ७ । १४ । २ . ५ ... ३४२
युजे वा ब्रह्म पूर्य नमोभिर् ...	... ४ । १ । १ । ५ ... ४ ... १
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो ...	... १ । २ । १३ । १ ... १ ... ४२१
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो ...	... ४ । १ । १ । ४ ... ४ ... १

मन्त्र.	का । प्र । च । म । भा । ष
युञ्जन्ति ब्रह्ममीश्वरं धरन्तं	७ । ४ । २० । ५ ... ६ ... ४६४
युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी	७ । ४ । २० । ६ ... ६ ... ४६४
युञ्जायाः रासभं युवमस्मिन्	४ । १ । २ । ३ ... ४ ... १५
युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय	४ । १ । १ । १ ... ४ ... १
युनक्तु सौरा वि युगा तनोत	४ । २ । ५ । १६ ... ४ ... २०४
युनक्ति त्वा ब्रह्मणा दैत्येन	१ । ६ । २ । ४ ... १ ... ८५६
यूपवस्त्रा उप ये यूपवाहा	४ । ६ । ८ । ६ ... ४ ... ६५७
ये व्यक्तेषु विविध्यन्ति यात्रेषु	४ । ५ । ११ । ७ ... ४ ... ५५१
ये व्यप्रयेताममितेभिरोजोभिर्	४ । ७ । १५ । १६ ... ४ ... ७३५
येऽभयः पुरोय्याः प्रविष्टाः	५ । ५ । ७ । ६ ... ५ ... १५६
ये यहाः पञ्चगोना	१ । ७ । १२ । ७ ... १ ... १०५४
ये यत्वारः पद्ययो देवयाना	५ । ७ । २ । ८ ... ५ ... २८३
ये जनेषु मणिस्त्रवस्तेनासस्तस्कारा वने	४ । १ । १० । ७ ... ४ ... १२७
ये तीर्थानि प्रघरन्ति रुकावन्तो	४ । ५ । ११ । ६ ... ४ ... ५५१
ये ते पत्र्याग सवितः पूर्या .	७ । ५ । २४ । १ ... ६ ... ५५४
ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो	३ । १ । ११ । १२ ... ३ ... ६५
ये देवाः पुर सदोऽग्निनेत्रा	१ । ८ । ७ । ३ ... २ ... ६०
ये देवा दिवि मागा	२ । ४ । ८ । १० ... २ ... ५०६
ये देवा दिव्येकादश स्य	१ । ४ । १० । ११ ... १ ... ६२६
ये देवा देवाना यज्ञिया	४ । ६ । १ । १८ ... ४ ... ५६४
ये देवा देवेभ्यधि देवत्वं मायन्	४ । ६ । १ । १६ ... ४ ... ५६४
ये देवा मनोजाता मनोयुजः	१ । २ । ३ । २ ... १ ... ३०६
ये देवा यज्ञहो —•—• अन्तरिक्षे	३ । ५ । ४ । ४ ... ३ ... ३०६
ये देवा यज्ञहो —•—• दिव्ये	३ । ५ । ४ । ७ ... ३ ... ३२६
ये देवा यज्ञहो —•—• पृथिव्या	३ । ५ । ४ । १, ९ ... ३ ... ३२६

मन्त्र	का। प्र। च। म। भा। इ
येऽदो रोचने दिवो ये वा	८।२। ८। ८ ... ४ ... २५३
ये न सपत्ना ष्यप ते भवन्त्वि०	८।७। १४। ६ ... ४ ... ७२२
येन देवा अमृतं दीर्घं अवो	२।४। ५। ५ ... २ ... ४६३
येन देवा ज्योतिषोर्द्धा	५।७। २। ५ ... ५ ... २८२
येन द्यौस्तया पृथिवी च वृक्षे	४।१। ८। १८ .. ४ ... ६५
येनर्धयस्तपसा सत्रमासते	४।७। १३। ६ ... ४ ... ७०६
येना सहस्रं वहसि येनामे	४।७। १३। ११ ... ४ ... ७१०
येनेन्द्राय समभर० पयाऽस्युत्तमेन	३।५। ४। ६ ... ३ ... ३२६
ये पथा पथि रक्षय रेलददायथुध०	४।५। ११। ८ ... ४ ... ५५१
ये पायवो मामतेयं	१।२। १४। १३ ... १ ... ४३५
ये बध्यमानमनुबध्यमाना	३।१। ४। ५ .. ३ ... २२
ये मक्षयन्तो न वक्षन्त्यावृद्ध	३।२। ८। १२ ... ३ ... १३६
ये भूतानामधिपतयो विशिखास	४।५। ११। ६ ... ४ ... ५५१
ये यजामहे	३।३। ७। ४ ... ३ ... २००
ये वाजिनं परिपश्यन्ति षक्वं	४।६। ६। १ ४ ... ६६४
ये वृक्षेषु ससिञ्चरा नीलघ्नीवा	४।५। ११। ५ ... ४ ... ५५१
येषामौषे पशुपति पशूना... ..	३।१। ४। ४ ... ३ ... २२
यो अग्निरेतेक्षपसोऽधिजातः	४।२। १०। ६ ... ४ ... २८८
यो अस्मभ्यमरातीपाद्यश्च... ..	४।१। १०। ८ ... ४ ... १२७
योक्तं गृभ्राभिः	५।७। १४। १ ... ५ ... ३४२
योगेयोगे तव स्तर्ह वाजेवाजे	४।१। २। ४ ... ४ ... १५
यो जात एव प्रथमो मनस्वान्	१।७। १३। ५ ... १ ... १०६०
यो दृष्टो अक्षः पतित पृथिव्या	३।१। १०। ४ ... ३ ... ५८
यो न इन्द्रवायू मित्रावरुणा	३।२। १०। १३, १४, १५ ... ३ ... १५७
यो न पिता जनिता यो विधाता	४।६। २। ३ ... ४ ... ५७८

मन्त्र	का। प्र। ष। म	भा	३
योनिस्रतुर्विंश	४।३। ८।१० ... ४ ...	३५५	
यो नो धमि पितरो हवन्त ...	५।७। ६। २ ... ५ .	३२६	
यो नो भर्तो वसवो दुर्ह्यायुस्तिर	४।३। १३। ११ ... ४ ...	३६७	
यो मेऽन्ति दूरेऽरातीयति ...	१।६। ३। २ ... १ ...	८६६	
यो रमोऽमौ योऽभु य थ्योषधीषु ..	५।५। ६। ५ ... ५ ...	१००	
यो व श्रिवतमो रसस्तस्य ...	४।१। ५। ३ ... ४ ..	६६	
यो व श्रिवतमो रसस्तस्य . .	५।६। १। १२ ... ५ ..	२०१	
यो व श्रिवतमो रसस्तस्य ...	७।६। १६। १६ .	६ ४५६	
यो वाꣳ रय ऋजुरग्नि ..	४।७। १५। ६ ४	७३४	
यो वामिन्द्रावश्या दिपात्सु . .	२।३। १३। ६-१२ .	२ ४६०	
यो वामिन्द्रावश्यावमौ .	२।३। १३। ५ २	४६०	

र

रक्षसा भागोऽसि	१।१। ५। १५ ... १ .	१०३	
रक्षसा भागोऽसि	१।३। ६। १२ ... १ ...	५२४	
रक्षोह्य वाजिनमा जिघर्षि ..	१।२। १४। १६ ... १ ...	४३५	
रक्षोह्यो वलगहन प्रोक्षामि ...	१।३। २। ११ . , १ ...	४५५	
रक्षोह्यो वलगहनावुप दधामि	१।३। २। १६ ... १ . .	४५५	
रक्षोह्यो वलगहनोऽभि जुहोमि	१।३। ३। १५ ... १	४५५	
रक्षोह्यो वलगहनोऽव नयामि ...	१।३। २। १२ . १ ...	४५५	
रक्षोह्यो वलगहनोऽव स्तृणामि	१।३। २। १४ . . १ ...	४५५	
रक्षोह्यो वलगहनो वैष्णवान् ...	१।३। २। १ ... १ ...	४५५	
रक्षोह्यो वलगहनो परि स्तृणामि	१।३। २। १८ . . १ ...	४५५	
रक्षोह्यो वलगहनो पर्युहामि .	१।३। ०। १७ ... १ ...	४५५	
रक्षोह्यो वलगहनो वैष्णवी ...	१।३। २। १६ ... १ . .	४५५	

मन्त्र	का।	प्र।	थ।	म	भा	व
रजसा हरिणो सौसा युजो ...	५।	२।	११।	४ ...	५ ...	५६
रथन्तरं सामभि मात्वस्मान् ...	४।	४।	१२।	२ ...	४ ...	४६०
रथन्तरं	३।	४।	४।	१२ ...	२ ...	२५४
रथन्तरं छन्द	४।	३।	१२।	१६ ...	४ ..	३६०
रथमुष्णिहामि	५।	७।	१४।	१० ...	५ ...	६४२
रथवाहनं हविरस्य नाम ...	४।	६।	६।	८ ...	४ ...	६३६
रथीतमो रथीनामह उतये ...	४।	७।	१५।	६ ...	४ ...	७३४
रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः ...	४।	६।	६।	६ ...	४ ...	६३६
रमयत भरत श्येनमायिनम् ...	२।	४।	७।	२ ...	२ ...	५०२
रश्मिरसि क्षयाय त्वा ...	४।	४।	१।	१ ...	४ ...	४१४
राकामहं सद्यवां सद्युतो ...	३।	३।	११।	१५ ...	३ ...	२२४
राजन्तमध्वराणां	१।	५।	६।	६ ...	१ ...	७६८
राक्षसि प्राची दिग् वसवस्ते ...	४।	३।	६।	३ ...	४ ...	३४४
राक्षसि प्राची दिग् वसवस्ते ...	४।	४।	२।	१ ...	४ ...	४२२
रात्रिं रात्रिमप्रयावं	४।	१।	१०।	३ ...	४ ..	१२७
रात्रिं धीवसा... ..	५।	७।	२०।	२ ...	५ ...	३४८
रायस्पोषे व्यधि यज्ञो	४।	६।	३।	६ ..	४ ...	५६४
रासमो वा कनिकदत् सयुक्तो ...	४।	१।	४।	६ ...	४ ...	५०
रास्ते यत्तोमा भूयो भरमा एषान्...	१।	२।	३।	८ ...	१ ...	६०६
रथं नो धेहि वाक्षणेधु	५।	७।	६।	१० ..	५ ...	३१२
रथे त्वा	४।	२।	६।	२४	४ ...	२६६
रथे त्वा	४।	४।	६।	२६ ...	४ ...	४६०
रथं व्याहृतं	४।	४।	६।	२४ ...	४ ...	४०६
रथं यत्ते क्रपो परं नाम	१।	८।	१४।	११ ...	२ ...	१४८
रथं द्रव्यं सोम देव ते	३।	२।	५।	६ ...	३ ...	१०

मन्त्र	का । प्र । च । म । भा । इ
रुद्रस्त्वाऽऽवर्त्तयतु मित्रस्य	१ । २ । ४ । ८ ... १ .. ३२०
रुद्रस्य विघ्नः स्तन्य	५ । ७ । १८ । ४ ... ५ ... ३४६
रुद्रस्य यष्टौ	५ । ७ । २२ । ६ ... ५ .. ३५०
रुद्रस्य हेति परि वो वृणक्तु	१ । १ । १ । ६ ... १ ... १३
रुद्रा सम्भृत्य पृथिवीं	४ । १ । ५ । ७ .. ४ ... ६६
रुद्राणां द्वितीया	५ । ७ । १७ । ७ ... ५ ... ३४५
रुद्रा देवता	४ । ३ । ७ । ३० ... ४ ... ३५०
रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दश	१ । ७ । ११ । १४ .. १ ... १०५२
रुद्रासि	१ । २ । ५ । २ ... १ ... ३३८
रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैलुभेन	४ । १ । ५ । १४ ४ ६७
रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैलुभेन	४ । १ । ६ । २० ३ ... ७८
रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैलुभेन	४ । १ । ६ । २ ... ४ ... ७८
रुद्रास्त्वा परि गृह्णन्तु	१ । १ । ८ । १० ... १ ... १४७
रुद्रास्त्वा प्र वृहन्तु त्रैलुभेन	३ । ३ । ३ । २ ... ३ ... १७६
रुद्रेभ्यस्त्वा	१ । १ । १३ । ४ . १ ... २२५
रूपमसि वर्णे नाम वृहस्पते	३ । ३ । ५ । ३ ... ३ ... १८८
रूपेण वो रूपमभ्यैमि	१ । ४ । ४३ । ५ ... १ ... ६६३
देवती मत्तत्र पूषा देवता	४ । ४ । १० । २५ ... ४ ... ४८२
देवती रमध्वमस्मिन् लोके	१ । ५ । ६ । ३ ... १ ... ७८७
देवतीर्न सधमाद इन्द्रे सन्तु .	१ । ७ । १३ । १३ ... १ ... १०६१
देवतीर्न सधमाद इन्द्रे सन्तु	२ । २ । १२ । २८ ... २ ... ३७३
देवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु	२ । ४ । १४ । १० ... २ ... ५३८
देवतीर्यज्ञपति प्रियधा विशत	१ । ३ । ८ । ११ ... १ ... ५१०
देवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्य	४ । ४ । १ । १५ ... ४ ... ४१४
देवाः इदेवन् लोता स्यात्	२ । २ । १२ । ३० ... २ ... ३७३

मन्त्रः	का।	प्र।	अ।	म	भा	३
देशीयु	३।३।	३।	८	...	३	१७६
रोह्याव रोह्याव हि सुवरहं ...	१।७।	८।	४	...	१०	१०३५
रोहिणी नक्षत्रमिन्द्रो देवता ...	४।४।	१०।	१६	...	४	४८२
रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवता ...	४।४।	१०।	२	...	४	४८१
रोहितेन त्वामिर्देवता गमयतु ...	१।६।	४।	१५	१	...	८७६
रौद्रेणानीकेन माहि ...	१।३।	३।	१७	१	...	४६५

ल

लाङ्गला पवीरवः सुशेवः...	४।२।	५।	१७	...	४	२०४
लाजोश्वाघोश्च यशोममोश्च ...	७।४।	२०।	४	...	६	४६४
लेकः सलेकः सुलेकस्तेन ...	१।५।	३।	११	...	१	७८२
लोकं पृथक् द्विजं पृथापो सोद ...	४।२।	४।	१६	...	४	१८८

व

वक्ष्यन्ती वेदा गनौगन्ति कथं . .	४।६।	६।	३	...	४	६४३
वक्ष्यो नाम स्य—•दधामि .	५।५।	१०।	१०	...	५	१७६
वद्मा हि सुनो यस्य ...	१।३।	१४।	२२	...	१	५६७
वनसदे वट् ...	४।६।	१।	१५	...	४	५६४
वनस्पतिभ्य स्वाहा ...	१।८।	१३।	४०	...	२	१४८
वनस्पतिभ्य स्वाहा ...	७।३।	२०।	१२	...	६	४८२
वनस्पतेऽव वृक्षा रराणस्तमना ..	४।१।	८।	११	...	४	८४
वनस्पते वीरुङ्गो हि भूया ...	४।६।	६।	१५	...	४	६४४
वनस्पते श्रतवल्गो ...	१।३।	५।	७	...	१	४८२
वनेषु धन्तरिस्त ततान ...	१।२।	८।	५	...	१	३६०
वपमु त्वा पयस्यये ...	१।१।	१४।	५	...	१	१५५

सन्ध	का । प्र । ख । म	भा	वृ
वयश्चन्दः *... ..	४ । ३ । १२ । ३८ ...	४ ...	३६०
वयस्कृच्छन्दः	४ । ३ । १२ । ३६ .	४ .	३६०
वयाऽसि पङ्क्तगन्धेन	५ । ७ । २३ । १० ...	५	३५१
वयोधा असि श्रोत्राय त्वा ..	४ । ४ । १ । २० ...	४ ...	४१५
वरिवश्चन्दः	४ । ३ । १२ । ७ .	४ ...	३६०
वरिवश्चन्द	४ । ३ । १२ । ३७ ...	४ ...	३६०
वरिवस्कृदसि	४ । ४ । ७ । २	४ ...	४६८
वरुण उपनद्धो	४ । ४ । ६ । ५	४ ...	४०६
वरुणस्य दशमी	५ । ७ । २१ । १० ...	५ ...	३४६
वरुणस्य पाश .. .	१ २ । ६ । ७ ...	१ ...	३६६
वरुणस्य स्कम्भनमसि	१ । २ । ८ । ८ ...	१ ..	३६१
वरुणस्य स्कम्भनमसि	१ । २ । ६ । ५ ...	१ ...	३६६
वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि	१ । २ । ८ । ६ ...	१ ...	३६१
वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि	१ । २ । ६ । ६ . .	१ ...	३६६
वरुणस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वत् ...	४ । १ । ६ । ७ ...	४ ...	७८
वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्	१ । ७ । ११ । १० ...	१ ...	१०५२
वरुणो देवता... ..	४ । ३ । ७ । ३६ ...	४ ...	३५०
वरुणोऽसि धृतव्रतः*... ..	१ । २ । १० । ६ ...	१ ...	३७१
वरुणोऽसि धृतव्रतः	१ । ८ । १६ । २ ...	२ ...	१६३
वरुणयो जनयस्त्वा देवीर्... ..	४ । १ । ६ । १२, १३ ...	४ ...	७६
वरुञ्चिं त्वष्टुर्वरुणस्य	४ । २ । १० । ७ ...	४ ...	२८७
वर्चसे त्वा	४ । ३ । ७ । ४८ ..	४ ...	३५०
वर्चोदा त्वा वर्चसि	४ । ४ । ६ । ३३ ...	४ ...	४६०
वर्चो द्वाविंशः	४ । ३ । ८ । ८ ...	४ ...	३५५
वर्चोधा असि वर्चो मयि धेहि ...	१ । २ । १ । १० ...	१ ...	२७२

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	४
वर्षतु ते द्यौः . . .	१	१	८	८	१	१०७
वर्षतु ते द्यौः ...	१	१	८	१२	१	१०७
वर्षतु ते द्यौः . . .	१	१	८	१६	१	१०७
वर्षद्वमसि . . .	१	१	५	१२	१	१०३
वर्षा ऋतूणां प्रीणामि ...	१	६	२	१६	१	८५६
वस्त्रौकान् स्तोत्रा ...	५	७	१६	८	५	१०७
वशिनी नामासीयं दिक् ...	५	५	१०	६	५	१०६
वशो त्व देव सोम जेष्टमेन ...	३	३	३	२१	३	१०७
वषट्कारः . . .	३	३	७	५	३	२००
वषट्कारेणञ् . . .	४	४	८	१२	४	७७३
वषट् ते विष्णवांस व्या ह्यणोमि ...	२	२	१२	१०	२	३७२
वसन्तमृतूनां प्रीणामि ...	१	६	२	१०	१	८५६
वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशः . . .	१	७	११	१३	१	१०५२
वसवस्त्रा ह्यवन्तु गायत्रेण ...	४	१	५	१३	४	६६
वसवस्त्राऽऽकृन्दन्तु गायत्रेण . . .	४	१	६	१६	४	७६
वसवस्त्राङ्गन्तु गायत्रेण ...	७	४	२०	२	६	४६३
वसवस्त्रा धूपयन्तु गायत्रेण ...	४	१	६	१	४	७८
वसवस्त्रा परि गृह्णन्तु ...	१	१	८	१६	१	१०७
वसवस्त्रा प्र वृहन्तु गायत्रेण ...	३	३	३	१	३	१०६
वसवस्त्रा रुद्रैः पुरस्तात् पान्तु ...	५	५	८	७	५	१०१
वसवो देवता ...	४	३	७	२६	४	३५०
वसुकोऽसि ...	४	३	१	२६	४	४१५
वसुभ्यस्त्रा ...	१	१	१३	३	२	२२५
वसुभ्यो रुद्रेभ्य व्यादित्येभ्यो ...	३	५	६	७	३	३४१
वसुमद्गणस्य सोम देव ते मतिविदः	३	२	५	५	३	१०५

मन्तः

का । प्र । च । म । भा । ४

वसुमान् यज्ञो वसूयान् भूयासम्	१ । ६ । ६ । ८ ... १ ... ८८८
वसुरभिर्वसुश्रवाः	१ । ५ । ६ । १० ... १ ... ७६८
वसुरभिर्वसुश्रवाः	४ । ४ । ४ । २६ ... ४ ... ४२६
वसुर्वसुपतिर्हिं कामस्यधे	१ । ४ । ४ । ७ ... १ ... ७५८
वसुनां रुद्राणांमादित्यानां	१ । १ । ११ । १६ ... १ ... १६४
वसुनां पवित्रमसि	१ । १ । २ । २ ... १ ... ६५
वसुनां प्रथमा कौकसा	५ । ७ । १० । ६ ... ५ ... २४५
वसुनां भागोऽसि रुद्राणांमाधिपत्यं	४ । २ । ८ । ६ ... ४ ... २६२
वसुमसि मम भोगाय भव... ..	१ । २ । २ । १० ... १ ... २१०
वस्यसि	१ । २ । ५ । १ ... १ ... २२६
वस्यष्टिरसि, ...	४ । ४ । १ । २१ ... ४ ... ४१५
वज्रिरसि ह्यथाह्वनः	१ । २ । २ । २ ... १ ... ४६५
वाक् छन्दः	४ । २ । ७ । २६ ... ४ ... २५०
वाक्त्वा ध्याप्यायताम्	१ । २ । ८ । १ ... १ ... ५२४
वाक्पतिस्त्वा पुनातु	१ । २ । १ । १२ ... १ ... २०२
वागस्यैन्द्रो सपत्नक्षययो	१ । ६ । २ । १२ ... १ ... ८५६
वाग्यज्ञेन कल्पताम्... ..	१ । ७ । ८ । २५ ... १ ... १०२५
वाघं प्रायं	१ । १ । १० । ४ ... १ ... १६०
वाघं मे पिन्व	४ । २ । ६ । १५ ... ४ ... २४४
वाघस्पतये पवस्व वाजिन्	१ । ४ । २ । १ ... १ ... ५६२
वाघस्पतिं विश्वकर्माण्यमूतये	४ । ६ । १ । १४ ... ४ ... ५८०
वाघि स्वाहा... ..	१ । १ । १२ । १८ ... २ ... २२५
वाघो विष्टतिमग्निं प्रयुजं	४ । १ । ८ । ४ ... ४ ... ११२
वाजं हनुभ्याम्	५ । ७ । १२ । १ ... ५ ... २२८
वाजं परस्तादुत मध्यतो गो	४ । ७ । १२ । २ ... ४ ... ६८८

मन्त्र	का।	प्र।	ख।	म	भा	४
वाजजित्वाय त्वा	१।७।	६।	३३ ...	१.	१०३५	
वाजस्य	१।७।	६।	६ ...	१ ...	१०३५	
वाजस्य मे प्रसवेस्य मे	४।७।	१।	२(१)...	४ ...	६७४	
वाजस्य नु प्रसवे मातरं	१।७।	७।	३ ...	१ ...	६८६	
वाजस्य प्रसवं देवा रथैर्याता ...	४।७।	१२।	३ ...	४ ...	६६६	
वाजस्य मा प्रसवेनोदग्रामेणोदग्रभीद	१।१।	१३।	१ . .	१ ...	२२५	
वाजस्य मा प्रसवेनोदग्रामेणोदग्रभीद	१।६।	४।	१२ ...	१ ...	८८६	
वाजस्य मा प्रसवेनोदग्रामेणोदग्रभीद	४।६।	३।	१४ ...	४ ...	५६५	
वाजस्येमं प्रसव य्या बभूवेमा ..	१।७।	१०।	२ ...	१ ..	१०४४	
वाजस्येमं प्रसव सुषुवे	१।७।	१०।	१ ...	१	१०४४	
वाजस्येमा प्रसव शिथ्रिये	१।७।	१०।	३ ...	१	१०४४	
वाजाय त्वा	१।७।	६।	३२ ...	१ ..	१०३५	
वाजिनो वाजजितो वाजस्य सष्टवांसो	१।७।	८।	१८ ...	१ ...	१०२०	
वाजिनो वाजं धावत मरुताम् ...	१।७।	८।	८ ...	१ ...	१०१६	
वाजिनो वाजिनो वाजं जेयन्तो ...	१।७।	८।	१७ ...	१ ...	१०२०	
वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो ...	१।७।	८।	१० ...	१ ...	१०१६	
वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो ...	४।१।	११।	१२ ...	४ . .	१४३	
वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो ...	४।२।	११।	१४ ...	४ . .	३००	
वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो	४।७।	१२।	४ ...	४ ...	६६६	
वाजो न. सप्त प्रदिशश्चतस्रो ...	४।७।	१२।	१ ...	४'...	६६६	
वाज्यसि	१।७।	८।	७ ...	१ ...	१०१६	
वातनामानि जुहोति वायुर्वै दृष्ट्या	२।४।	६।	३ ...	२ . .	५११	
वातस्य त्वा भ्रज्यै मूष्णो रऽह्यै ...	१।३।	१०।	४ ...	१	५३१	
वातस्य धाजिं वरुणस्य नाभिमन्त्रं...	४।२।	१०।	३ . .	४ ...	२८७	
वातावर्द्धयंमुमराटत् स्वाहा ..	२।४।	७।	४ ...	२ ...	५०२	

मन्त्र	का। प्र। अ। म	भा	४
वाते धा	१।१।१५।२०	१ ...	२२६
वातो देवता	४।५।७।२६	४ ...	३५०
वाममद्य सवितर्वांममु श्रो	१।४।२३।१६	१ ...	६६०
वाममद्य सवितर्वांममु श्रो	२।२।१२।१०	२ ...	३०१
वायव स्थोपायव स्थ	१।१।१।५	१ ...	१३
वायवे त्वा वरुणाय त्वा	१।२।५।१५	१ .	३१०
वायवे स्वाहा	७।१।२०।२	६ . .	२२८
वायुं मृत पवित्रेण प्रत्युष	१।८।२१।५	२ ...	१८८
वायुं पूयमान	४।४।८।२०	४ . .	४०६
वायुरन्तरिक्षात्	५।२।४।११	५ ...	८८
वायुरसि स्निग्धतेजा	१।१।८।४	१ .	१४०
वायुरसि प्राणो नाम सवितु	३।५।५।१	३ ...	१८८
वायुरावृत	४।४।८।२५	४ ...	४०६
वायुर्मां तेभ्यो रक्षतु	५।५।४।५	५ ..	३२८
वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वा	१।७।७।५	१ ...	८८२
वायुर्वो विविगक्तु	१।१।५।१६	१ ...	१०३
वायुर्हिंसांमिं प्रसूतो	३।५।२।१	३ ...	१०३
वायो मक्षति	५।७।२२।१	५ ...	३५०
वायो सवितुर्विदधानि मग्धहे	४।७।१५।७	४ ...	०२४
वायो याम्यसि	४।४।६।१२	४ ...	४६०
वायोर्मान्यसि देवानां	४।४।६।११	४ ...	४६०
वायो वीहि लोकानाम्	१।३।८।१८	१ ...	५२४
वायो शतं हरोद्याम्	२।२।१२।२०	२ ...	३०३
वाह्यमसि श्रयोर्देवानां	१।२।१०।१०	१ ...	३०१
वाय्रा स्य	१।८।११।१०	२ .	१३०

मन्त्र	का । प्र । ख । म	भा	इ
वाशोषु	३ । ३ । ३ । १०	३	१७६
वाश्वेव विद्युन्मिमाति वत्स	३ । १ । ११ । २२	३	६६
वास्तोष्यते प्रति जानीह्यस्मान् ...	३ । ४ । १० । १ . . ३	२८५	
वास्तोष्यते श्रमया सऽसदा ...	३ । ४ । १० । २ ... ३ ...	२८५	
विऽश्व्यै स्वाहा चत्वारिऽश्वते स्वाहा	७ । ३ । १८ । १-६ ... ६ ...	३१६	
विकिरिद विलोहित नमस्ते ...	४ । ५ । १० । ११ ... ४ ...	५४४	
विष्टतौ नक्षत्रं पितरो देवता ...	४ । ४ । १० । १७ ... ४ .	४८२	
विष्यं धनु कपर्दिनो ...	४ । ५ । १ । १२ ... ४ . .	५१०	
वि ज्योतिषा बृहता मात्यमिर् .	१ । २ । १४ । १७ ... १ ...	४३५	
वि ज्योतिषा बृहता मात्यमिर् . .	१ । ४ । ४६ । १४ .	१ ... ७५८	
वि ज्योतिषा बृहता मात्यमिर् ...	२ । ४ । १४ । १२ ... २ ...	५३६	
वि ज्योतिषा बृहता मात्यमिर ...	२ । ५ । १२ । २७ ... २ ...	६६६	
विज्ञातश्च	३ । ४ । ४ । ५ ... ३ ...	२५४	
विज्ञानश्च	३ । ४ । ४ । ६ ... ३ ...	२५४	
वि ते भिनद्धि तकरौ वि योनिं ...	३ । ३ । १० । ४ ... ३ .	२१७	
वि ते मुद्यामि रश्मना वि रश्मौन्	१ । ६ । ४ । १८ ... १ ...	८७६	
वि ते विश्वग्वातजूतासो ध्यमे ...	३ । ३ । ११ । ५ ... ३ ...	२२४	
वित्तायनी मेऽसि	१ । २ । १२ । १ ... १ ...	४१०	
विदिश स्वाहा	१ । ३ । १० । ६ ... १ .	५३३	
विदेरभिर्नभो नाम	१ । २ । १२ । ५ ... १ ...	४१०	
विद्मा ते ध्यमे ज्ञेधा त्रयाणि ...	४ । २ । २ । २	४ . १६६	
विद्मा हि ते पुरा वयमग्ने ...	२ । ६ । ११ । १६ ... २ ...	८०५	
विद्युतौ कनानकाभ्याम्	५ । ७ । १२ । १० ... ५ ...	३३६	
विद्युत्सदिरसि	४ । ४ । ६ । ६ ... ४ ...	४६०	
विधेम ते परमे जन्मद्रमे	४ । ६ । ५ । १२ .. ४ ...	६१७	

मन्त्र	का । प्र । च । म	भा	३
विशाखे गच्छमिन्द्राग्नी देवता ...	४ । ४ । १० । १४ ...	४ ...	४८२
विशालं कन्द	४ । ३ । १२ । ४० ...	४ ...	३६०
विश्वे त्वा यन्त्राय घर्त्ताय	१ । ६ । १ । १० ...	१ ...	८५९
विश्वो यन्त्रे स्यो	१ । १ । ११ । १५ ...	१ ...	१६४
विश्वकर्मन् हविषा वज्रनेन . .	४ । ३ । १३ । ३३ ...	४ ...	३६६
विश्वकर्मन् हविषा वज्रनेन . .	४ । ६ । २ । १६ ...	४ ...	५८१
विश्वकर्मन् हविषा वाहधानो ...	४ । ३ । १३ । ३२ ...	४ ...	३६६
विश्वकर्मन् हविषा वाहधानो ...	४ । ६ । २ । १५ ...	४ . .	५८१
विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः ...	१ । २ । १२ । १६ ...	१ ...	४११
विश्वकर्मा त्वा ०—०ध्यचस्तौ ...	४ । ३ । ६ । २ ...	४ ...	३४३
विश्वकर्मा त्वा ०—०ज्योतिष्मती ...	४ । ४ । ६ । २ ...	४ ...	४५६
विश्वकर्मा दिशाम्यतिः ०—०तस्मै नमः ५ । ५ । ५ । १-३ ...	५ ...	५ ...	१४८
विश्वकर्मा मनसा यदिहाया ...	४ । ६ । २ । २ ...	४ ...	५७६
विश्वकर्मा वय परमेष्ठी कन्द ...	४ । ३ । ५ । १८ ...	४ .	३३८
विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव	४ । ६ । २ । ८ ...	४ ...	५८०
विश्वजनस्य ह्याया	१ । ३ । ११ । १६ ...	१ ...	४४५
विश्वतश्चक्षुरत विश्वतो मुखो ...	४ । ६ । २ । १० ...	४ .	५८०
विश्वदेवेभ्यस्त्वा	३ । २ । १० । ५ ...	३ ..	१५६
विश्वमृत स्य	१ । ८ । ११ । १२ ...	२ ...	१२०
विश्वमृतसु	३ । ३ । ३ । ११ ...	३ ...	१७६
विश्वलोप विश्वदावस्य त्वा	३ । ३ । ८ । ४ ...	३ ...	२०४
विश्वस्य ते विश्वावतो ऽग्निपावतस् ३ । ५ । ६ । ८ ...	३ ...	३ ...	३४१
विश्वस्य केतुर्भुवनस्य	४ । २ । २ । ६ ...	४ ...	१६६
विश्वायुरसि एधिवी वृष्ट ३ । २ । १२ । २३ ...	१ ...	१ ...	४११
विश्वायुर्मे पाहि	४ । ४ । ७ । २० ...	४ ...	४६८

मन्त्र.

का । प्र । अ । म । भा । श

विश्वाराहर्षि विश्वासां	१ । ३ । २ । १० ... १ ... ४५५
विद्या रूपाणि प्रति मुञ्चते	४ । १ । १० । १२ ... ४ ... १२८
विश्वे अद्य मरुतो विश्वं अती	४ । ७ । १२ । २ ... ४ ... ६६६
विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आ कुन्दन्वा०	४ । १ । ६ । २२ ... ४ ... ७६
विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः क्षयन्वा०	४ । १ । ५ । १६ ... ४ ... ६०
विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः प्रचावयन्तु	३ । २ । ८ । २१ ... ३ ... १३७
विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्वा०	४ । १ । ६ । ४ ... ४ ... ७८
विश्वे देवस्य नेतुर्मर्त्तो ह्यणीत	१ । २ । २ । ६ ... १ ... २६०
विश्वे देवस्य नेतुर्मर्त्तो ह्यणीत	४ । १ । ६ । ७ ... ४ ... ११३
विश्वे देवा अग्नि मामाऽवृत्तन्	१ । २ । ३ । ५ ... १ ... ३०६
विश्वे देवा अग्नि मामाऽवृत्तन्	४ । १ । ११ । १५ ... ४ ... १३३
विश्वे देवा अग्नि मामाऽवृत्तन्	४ । १ । १२ । १६ ... ४ ... १४३
विश्वे देवा ऋतावृत्तं ऋतुभिर्	२ । ४ । १४ । १६ ... २ ... ५४६
विश्वे देवा ऋतुतेमः हवँ	२ । ४ । १४ । १० ... २ ... ५३६
विश्वे देवा देवता	४ । ३ । ७ । ३२ ... ४ ... ३५०
विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयन्	१ । ७ । ११ । १२ ... १ ... १०५२
विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन्	३ । १ । ६ । ३ ... ३ ... ५०
विश्वेभिर्देवेभिः पृथना जयामि	३ । ५ । ३ । ३ ... ३ ... ३२६
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः	३ । २ । १ । १२ ... ३ ... ८२
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः	३ । २ । १० । ६ ... ३ ... १५६
विश्वेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्त्तोदाः	३ । २ । ३ । ४ ... ३ ... ६३
विश्वेष्वा देवानां यत्नी	५ । ७ । १० । ११ ... ५ ... ३४५
विश्वेष्वा देवानां द्वादशो	५ । ७ । २१ । १२ ... ५ ... ३४६
विश्वेष्वा देवानां प्राणोऽसि	२ । ३ । १० । ५ ... २ ... ४४४
विश्वेष्वा देवानां भागधेयीः स्य	१ । ३ । १२ । ६ ... १ ... ५५२

मन्त्र	का । प्र । च । म । भा । ङ
विष्टम्भाय धर्मणे स्वाहा वट् ...	३ । २ । ८ । २ ... ६ ... १३६
विष्टम्भो दिवो धरुणं पृथिव्या ...	४ । ४ । १२ । १४ ... ४ ... ४६६
विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्चन्द्र ...	४ । ३ । ५ । १६ ... ४ ... ३६८
विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं ..	४ । ४ । १ । ६ ... ४ ... ४१४
विष्टारपङ्क्तिश्चन्द्र	४ । ३ । १२ । ३२ ... ४ . ३६०
विष्णुविराक्रमैव ते सोमस्तु ...	३ । २ । १० । ७ ... ३ ... १५७
विष्णुस्त्वावक्रियमाण	४ । ४ । ६ । १६ ... ४ ... ४७६
विष्णुस्त्वक्षरेण त्रीन् लोकानुदजयत्	१ । ७ । ११ । ३ ... १ ... १०५२
विष्णुस्त्वा भूमयत्वङ्गिरस्तु	४ । १ । ६ । ६ ... ४ ... ७८
विष्णो कर्मणि पश्यत	१ । ३ । ६ । १२ ... १ ... ४६१
विष्णो क्रमोऽसि	१ । ८ । १० । ७ ... २ ... ११३
विष्णो क्रमोऽसि	१ । ८ । १५ । ३ ... २ ... १५६
विष्णो. क्रमोऽसि विष्णो क्रान्तमसि	१ । ७ । ७ । ७ .. १ ... ६८६
विष्णो क्रमोऽसि श्रव्यतो ...	१ । ६ । ५ । १२ ... १ ... ८८३
विष्णो. क्रमोऽसि श्रव्यतो ...	४ । २ । १ । ४ ... ४ ... १५२
विष्णो क्रमोऽस्यभिमातिष्ठा ...	१ । ६ । ५ । ६ ... १ ... ८८३
विष्णो क्रमोऽस्यभिमातिष्ठा ..	४ । २ । १ । १ ... ४ ... १५२
विष्णो क्रमोऽस्यभिमातिष्ठा ...	१ । ६ । ५ । १० ... १ ... ८८३
विष्णो क्रमोऽस्यभिमातिष्ठा ...	४ । २ । १ । २ ... ४ ... १५२
विष्णो क्रमोऽस्यरातीयतो ...	१ । ६ । ५ । ११ ... १ ... ८८३
विष्णो क्रमोऽस्यरातीयतो ...	४ । २ । १ । ३ ... ४ ... १५२
विष्णो. क्रान्तमसि	१ । ८ । १० । ८ ... २ ... ११३
विष्णो. क्रान्तमसि	१ । ८ । १५ । ४ ... २ .. १५६
विष्णो पृष्ठमसि	१ । २ । १३ । ११ . १ ... ४२२
विष्णो शंयोरुहं देवयज्या ...	१ । ६ । ४ । १६ ... १ ... ८७६

मन्त्रः

का । प्र । च । म । भा । इ

विष्णोः शर्मैसि शर्मै यजमानस्य	१ । २ । २ । १० ... १ ... २८१
विष्णोः श्रमपन्ने स्य	१ । २ । १२ । १२ ... १ ... ४२२
विष्णोः स्तूपोऽसि	१ । १ । ११ । ८ ... १ ... १८३
विष्णोः स्यान्मसौत इन्द्रो	१ । १ । १२ । ५ ... १ ... २०४
विष्णोः ग्यूरसि	१ । २ । १३ । १३ ... १ ... ३२२
विष्णो त्वं नो अन्तमः शर्मं यच्छ	३ । १ । १० । १० ... ३ ... ५८
विष्णो रराटमसि	१ । २ । १३ । १० ... १ ... ४२२
विष्णोर्भुवमसि	१ । २ । १३ । १४ ... १ ... ४२२
विष्णोर्मुकं वीर्यादि प्र वोचं	१ । २ । १३ । ८ ... १ ... ४२२
विष्णोर्विकान्तमसि	१ । ८ । १० । ८ ... २ ... ११३
विष्णोर्विकान्तमसि	१ । ८ । १५ । ५ ... २ ... १५६
विष्णो ह्यथः रक्षस्त	१ । १ । ३ । १० ... १ ... ६५
विष्णोऽम्हन्	४ । ३ । १२ । ४१ ... ४ ... ५८०
वि एवः पश्य यत्करिष्यं यतः	१ । ४ । ४३ । ८ ... १ ... ६८३
वोतिहोचं त्वा कवे युमन्तः	१ । १ । ११ । १४ ... १ ... १८४
वोर्यं कुवाभ्यां	५ । ० । १३ । ६ ... ५ ... ३४१
वोदि माहाजतिं युयाय	१ । ८ । १ । ३ ... २ ... १
ह्यथ कनोदिकासि	१ । २ । १ । ११ ... १ ... २०२
ह्यथौ स्यः	१ । ३ । ० । ५ ... १ ... ५०२
ह्यथमिं ह्यथं भगवती	४ । १ । ४ । १० ... ४ ... ५०
ह्यथा वाऽ रेतोधा रेतो दधातु	० । ४ । १८ । ४ ... ६ ... ४५५
ह्यथासि	१ । ८ । ११ । ६ ... २ ... १२०
ह्यथा शोम युमाऽ अति	४ । २ । ११ । १६ ... ४ ... १००
ह्यथा शोम युमाऽ अति	४ । ३ । १३ । ८ ... ४ ... ३८०
ह्यथितनिरसि	४ । ४ । ६ । ८ ... ४ ... ४६०

सप्त	का। प्र। च। म	भा	३
वृष्णिवर्यो विशालं हृन्द . .	... ४।३। ५।१२ ...	'४ ...	३३८
वृष्णो यत्ते वृषणो व्यर्कमर्घान्	... १।६।१२।१८ ...	१ ...	८४१
वृष्णो अश्वस्य सन्दानमसि	.. २।४। ०।१२ ...	२ ...	५०२
वृष्णो अश्वस्य सन्दानमसि	... २।४। ८।११ ...	२ ..	५१२
वेदिमाऊ परमन्तं पृथिव्या.	... ०।४।१८। ६ ...	६ ...	४५१
वेदिरसि बहिषे त्वा ...	... १।१।११। २ ...	१ ...	१८३
वेदोऽसि वित्तिरसि वि देय	... १।६। ४।२३ ...	१ ..	८७७
वेधश्चिरसि	. ४।४। १।३० ...	४ ..	४१५
वेधाय त्वा	... १।१। ४। २ ...	१ ..	८४
वैराजे सामन्निधि मे मनोषा	... ४।४।१२। ८ ...	४ ...	४८८
वैरूपे सामन्निह तच्छकेम...	... ४।४।१२। ६ ...	४ ...	४८८
वैश्वदेव उन्नीत.	४।४। ८।२३ ...	४ ...	४०६
वैश्वदेवः हवि	१।२। ४। ४ ...	१ ...	३२०
वैश्वानरं व्योति.	१।१। ४।१५ ...	१ ...	८४
वैश्वानरं व्योति.	१।३। ४।१५ ...	१ ...	४०४
वैश्वानरं मस्मना	५।७।१६।१० ...	५ ...	३४४
वैश्वानरस्य दः सनाभ्यो	१।५।११। ३ ...	१ ...	८३२
वैश्वानरस्य सुमतौ	१।५।११। ८ ...	१ ...	८३२
वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु ...	. १।५।११। १ ...	१ ...	८३२
वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु ...	... ४।४।१२।१५ ...	४ ...	४८८
वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु ...	... ४।७।१५।१० ...	४ ...	०३५
वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ...	... १।२।१३।१५ ...	१ ...	४२२
यघञ्छन्द	... ४।३।१२।१२ ...	४ ..	३८०
यन्निप्रयश्च	... १।७। ८।१२ ...	१ ...	१०३५
य्याप्रो वयोऽनाष्ट हृन्द ...	... ४।३। ५।१४ ...	४ .	३३८

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	३	
ध्यानं मे पाहि	४।३।	६।११	...	४	...	३४४	
ध्यानं मे पाहि	४।४।	७।१८	...	४	...	३६८	
ध्यानाय त्वा	१।१।	६।८	...	१	...	१२१	
ध्यानाय त्वा	१।२।	६।५	...	१	...	२४६	
ध्याशो यक्षेन कल्पताम् . ..	१।७।	८।२१	...	१	...	१०५५	
धुष्टिः रूपेण	५।७।	१८।	०	...	५	...	३४०
द्यौम सातदशः	४।३।	८।	३	...	४	...	३५५
प्रजक्षित स्य	१।८।	११।	५	...	२	...	१२०
प्रजं गच्छ गोस्थानं	१।१।	८।	०	...	१	...	१४०
प्रजं गच्छ गोस्थानं	१।१।	८।११	...	१	...	१४०	
प्रजं गच्छ गोस्थानं	१।१।	८।१५	...	१	...	१४०	

श

शक्ररोच	...	...	...	...	३।४।४।८	...	३	...	२५४
शक्ररोधु	...	...	...	..	३।३।३।१४	..	३	...	१०६
शक्रो स्य	...	...	.	...	१।८।११।११	...	२	...	१२०
शक्रशत्रोजिष्ठाय त्वा गृह्णामि	...			...	१।२।१०।१५	...	१	.	३०१
शक्ष मे मयक्ष मे	...	...	...		४।०।३।१(३)	...	४	...	६०८
शतं वो यम्य धामानि	...	...		...	४।२।६।२	...	४	..	२२६
शतं ते राजन् मिथुनः सहस्रम्	...			...	१।४।४५।२	...	१	...	०११
शतमिषङ्गमक्षत्रमिन्द्रो देवता	...			...	४।४।१०।२२	...	४	.	४८२
शताय साहा सहस्राय साहा	...			...	०।२।२०।१-१०	...	६	...	३१०
शतायुधाय शतवीर्याय	...	...		...	५।०।२।०	...	५	.	२८३
शत्रुबाधना स्य	...	...	...	...	१।८।१२।१८	...	२	...	१२८
शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः	...	...	...	...	३।२।१२।६	...	५	...	६०

सन्त	का। प्र।	ख। म	भा	य
शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेयुः	... १।७। ८। १२ ...	१...१०१६		
शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेयुः	... ४।१। ११। २१ ...	४ ... १४३		
शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेयुः	... ४।२। ११। १३ ...	४ ... ३००		
शमितार उपेतन यज्ञं देवेभिरन्वितम्	३।१। ४। १० ...	३ ... २२		
शम्भूश्चन्द्रः	... ४। ३। १२। ८ ...	४ ... ३६०		
शं महोभ्याम्	... १। ३। ६। ६ ...	१ ... ५२४		
शरदन्तुनां प्रीणामि	... १। ६। २। १७ ...	१ ... ८५६		
शर्कराभिरवकाम्	... ५। ७। ११। ७ ...	५ ... ३३७		
शर्म च स्यो वर्म च स्यो व्यच्छिन्ने	४। १। ३। ४ ...	४ ... ३७		
शर्वत्तानुवध्येन	... ५। ७। २३। ७ ...	५ ... ३५१		
शस्त्रस्य शस्त्रमस्यूजं मह्यम्	... ३। २। ७। ३ ...	३ ... १२६		
शाकराय त्वा गृह्णामि	... १। २। १०। १४ ...	१ ... ३७१		
शिमिविष्ट आसादितः	... ४। ४। ६। ८ ...	४ ... ४७६		
शिवस्तष्टरिष्टा गहि	... ३। १। ११। ७ ...	३ ... ६४		
शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः	... ५। ६। १। ४ ...	५ ... २००		
शिवेन वचसा त्वा गिरिशिवाब्धा	... ४। ५। १। ५ ...	४ ... ५०६		
शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः	४। १। ४। ७ ...	४ ... ५०		
शिवो भूत्वा मह्यममेऽथो	... ४। १। ६। १६ ...	४ ... ११४		
शिवो भूत्वा मह्यममेऽथो	... ४। २। १। १५ ...	४ ... १५३		
शुकान् पिप्पेन	... ५। ७। २३। ३ ...	५ ... ३५१		
शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च	... १। ८। १३। १३ ...	२ ... १३८		
शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च	... ४। ६। ५। १६ ...	४ ... ६१०		
शुक्रं ते धन्यद्वजतं ते धन्यद्	... ४। १। ११। १२ ...	४ ... १४२		
शुक्र ते शुक्रेण क्रीणामि	... १। २। ७। २ ...	१ ... ३५३		
शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यश्वो	... ३। ३। ३। १६ ...	३ ... १७६		

मन्त्र	का। प्र। च। म। भा। इ
श्लेनाय पत्नये स्वाहा वट् ... .. ३।२। ८। १ ... ५ ... १३६	
श्लेगो भूत्वा परा पत .. ... १।२। ६। २ ... १ ... ३६५	
श्लेगोऽसि गायत्रच्छन्दा ... .. ३।२। १। २... ३ ... ८१	
अथदृक्मुत सगोति वाज ... .. ४।२। ११। २ ... ४ ... २६६	
अथदृक्मुत सगोति वाज ... .. ४।३। १३। २६ ... ४ ... ३६६	
अविष्ठा नक्षत्रं वंसवो देवता ... ४।४। १०। २१ ... ४ ... ४८२	
अथ्यसे कां भानुभिः सम्मिमिक्षिरे २।१। ११। ८ ... २ ... ३२३	
अथ्यसे कां भानुभिः सम्मिमिक्षिरे ४।२। ११। ६ ... ४ ... ३००	
अग्निमुदारो धरणी रयीणा ... ४।२। १। ७ ... ४ ... १६७	
अग्निस्त्वामिषा अग्निस्त्वामिषः ... १।३। १०। ३ ... १ ... ५६१	
अष्टं यद्विष्ट भारतामे .. ... १।३। १४। ६ ... १... ५६८	
अष्टा नक्षत्रं विष्णुर्देवता .. .. ४।४। १०। २० ... ४ ... ४८२	
अष्टं यज्ञेन कल्पताम् ... .. १।७। ६। २३ ... १ ... १०३५	
अष्टं त ध्या प्यायताम् ... .. १।३। ६। ४ ... १ ... ५२४	
अष्ट मे पाहि ... .. ४।३। ६। १३ ... ४ ... ३४४	
अष्टोक्त्य स्वाहा ... .. १।८। १३। २८ ... २ ... १३८	
अष्टा स्य वृत्रतुरो राधो गूर्ता ... १।४। १। ८ ... १ ... ५८६	
अष्टोऽसि प्रचेता ... .. १।३। ३। ३ ... १ ... ४६५	

घ

घोडश स्तोम योऽगो अविष्टं .. ४।३। १२। ४ ... ४ ... ३८६	
--	--

स

स इधानो वसुष्कवि० ... .. ४।४। ४। १७ ... ४ ... ४६६	
स इयुहस्तैः स निषक्तिभिर्वशी ... ४।६। ४। ३ ... ४ ... ६०४	

मन्त्रः	का । प्र । च । म । भा । इ
संयच्च प्रचेतुस्त्राग्नेः	४ । ४ । ११ । १३ ... ४ ... ४८०
संयच्छन्दः	४ । ३ । १२ । १६ ... ४ ... ३६०
सं यज्वैरङ्गानि	१ । ३ । ८ । ८ ... १ ... ५१०
सं यजप्रतिराशिषा	१ । ३ । ८ । ८ ... १ ... ५१०
सं यदियो वनामहे सः हव्या .	२ । १ । ११ । १३ ... २ ... ३२४
सं या व. प्रियास्तनुवः	४ । २ । ४ । ४ ... ४ ... १८८
सः रोहोऽसि	४ । ४ । १ । २५ ... ४ ... ४१५
संवत्सरस्य प्रतिमां या त्वा ...	५ । ७ । ० । ३ ... ५ ... २८२
संवत्सरस्य षष्ठः	५ । ७ । १८ । ८ ... ५ ... ३४६
संवत्सरस्य षष्ठौ	५ । ७ । २१ । ६ ... ५ ... ३४८
संवत्सरोणाः भरतः स्वर्का	४ । ३ । १३ । १२ ... ४ ... ३६०
संवत्सरेण परिमुः... ..	४ । ४ । ८ । २० ... ४ ... ४०३
सं वपामि	१ । १ । ८ । १ ... १ ... १३५
सं वर्धसा पयसा सं तनूमिर् ...	१ । ४ । ४४ । ३ ... १ ... ७०५
सं वरत्रा दधातन निरोहावान् ...	४ । २ । ५ । १३ ... ४ ... २०३
सं वसाथाः सुवर्विदा समौघी ...	४ । १ । ३ । ५ ... ४ ... ३७
सं वां कर्मणा समिषा हि नो ...	३ । २ । ११ । ४ ... ३ ... १६१
सं हृदसि	४ । ४ । १ । २३ ... ४ ... ४१५
संवेष्टाय त्वोपवेष्टाय त्वा	३ । १ । ७ । ४ ... ३ ... ३८
सः श्रितं मे ब्रह्म सः श्रितं	४ । १ । १० । ८ ... ४ ... १२०
सः समिद् युवसे वृषन्नग्ने	२ । ६ । ११ । १८ .. २ ... ८०५
सः समिद् युवसे वृषन्नग्ने	४ । ४ । ४ । १२ ... ४ ... ४३८
सः सर्पोऽसि चक्षुषे त्वा	४ । ४ । १ । १८ ... ४ ... ४१५
सः सौदस्व मद्वाः व्यसि	४ । १ । ३ । १२ ... ४ ... ३८
सः सृष्ट्यां वसुभौ सदैर्धौरे	४ । १ । ५ । ८ ... ४ ... ६६

मन्त्र	का । प्र । श्व । म	भा	४
सः स्पर्शयति रक्षसामनन्वव ...	२ । ६ । ६ । ३ ... ७ ... ७४२		
सः स्वावमागा स्वेषा बृहन्तः ...	१ । १ । १३ । १४ ... १ ... २२५		
सः हितसि विश्वरूपीरा ...	१ । ५ । ६ । ४ ... १ ... ७६७		
सः हितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः	३ । ४ । ७ । २ ... ३ ... २६२		
सः हितदवद्यति सः हितदिव ...	२ । ६ । ६ । ११ ... २ ... ७४३		
सः हितयः सं वः सम्यक्षमिधः ...	२ । ६ । ११ । १८ ... २ ... ८०५		
सः हितयः सं वः सम्यक्षमिधः ...	४ । ४ । ४ । ११ ... ४ ... ४३८		
सः गरी ...	४ । ४ । ७ । २८ ... ४ ... ४६८		
सः घासि जगतोच्छन्दा व्यनु त्वा रमे	३ । २ । १ । ४ ... ३ ... ८१		
सः हन्तेनानिमिषेण जिष्णुना ...	४ । ६ । ४ । २ ... ४ ... ६०४		
सः ह्योश्चान् प्राणै ...	५ । ७ । १४ । ४ ... ५ ... ३४२		
सः जातो गर्भे व्यसि रोदस्योरमे ...	४ । १ । ४ । ५ ... ४ ... ५०		
सः जूः सूर्य एतश्चेन घृतेन स्वाहा ...	५ । ६ । ४ । ३ ... ५ ... २२३		
सः जूरमिवैश्वानर इहाभिर्घृतेन ..	५ । ६ । ४ । ५ ... ५ ... २२३		
सः जूरब्दोऽधावभिर्घृतेन स्वाहा ...	५ । ६ । ४ । १ ... ५ ... २२३		
सः जूरुषा व्यरुणीभिर्घृतेन स्वाहा ...	५ । ६ । ४ । २ ... ५ ... २२३		
सः जूरुतुभिः सः जूरुर्विधाभिः ...	४ । ३ । ४ । ६-१० ... ४ ... ३२६		
सः जोषा इन्द्र सगणो ...	१ । ४ । ४२ । १८ ... १ ... ६८६		
सः जोषावश्विना दः सोमिर्घृतेन ...	५ । ६ । ४ । ४ ... ५ ... २२३		
सः धेधस्वाग्ने प्र च बोधयैनमुच्च ...	४ । १ । ७ । २ ... ४ ... ८७		
सः ज्योतिषाऽभुवम् ...	१ । ६ । ६ । ४ ... १ ... ८८७		
सः ज्ञानमसि कामधरुण ...	४ । २ । ४ । ३ ... ४ ... १८८		
सः तीकाय त्वा ...	४ । ४ । ६ । १६ ... ४ ... ४६०		
सः ते जानाति सुमतिं यविष्ठ ..	१ । २ । १४ । ६ ... १ ... ४३४		
सः ते जीयसा मनसा त्वोत ...	१ । ३ । १४ । १८ ... १ ... ५६६		

मन्त्र.	का।	प्र।	श्व।	म	भा	ध
स ते मा स्यात्	१।१।	२।१५	...	१	...	५०
सत्यज्योतिश्च	१।८।१३।१५	...	२	...	१३८	
सत्यमसि सत्यस्य सत्यमसि	७।१।२०।	५	...	६	...	२२६
सत्यराजाश्नु	१।८।१६।२१	...	२	...	१६३	
सत्यश्च	१।८।१३।१७	...	२	...	१३८	
स त्वं नो व्यमेऽवमो भवोती	२।५।१२।२३	...	२	...	६६८	
स त्वं नो व्यमेऽवमो भवोती	४।२।११।२०	...	४	...	३००	
स त्वं नो नभसस्पत ऊर्ज	३।३।	८।	६	...	३	२०४
स त्वमग्ने प्रतौकेन प्रत्योष	२।५।१२।२८	...	२	...	६६६	
सदसि सन्ने भूयाः	१।६।	५।	३	...	१	८८३
सदुत्तरेण •	५।७।१२।	५	...	५	...	३३६
सधमादो युस्मिनीरूर्ज एता	१।८।१२।	५	...	२	...	१२७
स नः पावक दीदिवोऽग्ने	१।३।१४।२६	...	१	...	५७०	
स नः पावक दीदिवोऽग्ने	१।५।	५।१०	...	१	...	७६२
स नः पावक दीदिवोऽग्ने	४।६।	१।१०	...	४	...	५६४
स नः पितेव सुनवेऽग्ने	१।५।	६।	७	...	१	७६८
स नो भुवनस्य पते यस्य त उपरि	३।४।	७।१२	...	३	...	२६२
सन्ततिः सावन्याभ्याः	५।७।२३।	२	...	५	...	३५१
सं ते पयाऽसि समु यन्तु वाजाः	२।५।१२।	४	...	२	...	६६७
सं ते पयाऽसि समु यन्तु वाजाः	३।१।११।	४	...	३	...	६४
सं ते पयाऽसि समु यन्तु वाजाः	४।२।	७।१३	...	४	...	२४०
सं ते प्राणो वायुना गच्छताः	१।३।	८।	७	...	१	५१०
सं ते मनसा मनः सं प्राणेन	१.३।१०।	१	...	१	...	५३१
सं ते वायुर्मातरिणा दधातु	४।१।	४।	१	...	४	५०
सं त्वमग्ने सूर्यस्य	१।५।	५।१६	...	१	...	७६२

मन्त्र	का।	प्र।	श्व।	म	भा	३
सं त्वा नह्यामि पयसा घृतेन ...	३।५।	६।	१ ...	३ ...	३४०	
सं त्वा सिद्धामि यजुषा ...	१।६।	१।	१ ...	१ ...	८५२	
सं देवि देव्योर्वश्या पश्यस्व ...	१।२।	५।	१३ ...	१ ...	३३६	
सन्धा तु सन्दधावहै त्वामेव ...	२।४।	१२।	१० ...	२ ...	५२६	
सन्धिरस्यन्तरिक्षाय त्वा ..	४।४।	१।	४ ...	४ ...	४१४	
सं नो देवो वसुभिरग्निं सं सोमस्	२।१।	११।	१० ..	२ ...	३२४	
सं नो देवो वसुभिरग्निं सं सोमस्	४।४।	१।	४ ...	४ ...	४१४	
सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा ...	१।५।	३।	८ ...	१ ...	०८२	
सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा ...	४।६।	५।	१४ ...	४ ...	६१०	
सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति ...	२।४।	१४।	१४ ..	२ ...	५४६	
सप्तदशभिरस्तुवत पशवोऽष्टव्यन्त	४।३।	१०।	६ ...	० .	३०१	
सप्तभिरस्तुवत सप्तर्षयोऽष्टव्यन्त ...	४।३।	१०।	४ ..	४ ...	३०१	
सप्तविंशत्यास्तुवत द्वावाष्टयिवौ ...	४।३।	१०।	१४ ...	४ ...	३०१	
सप्तिरसि	१।०।	८।	६ ...	१ ...	१०१६	
स प्रद्ववन्नवोयसाग्ने	२।२।	१२।	० ..	२ ...	३०१	
स प्रद्ववन्नवोयसाग्ने	२।३।	१४।	१ ...	२ ...	४६५	
सवाधस्ते मदं च शुश्रूषस्व	२।२।	१२।	१६ ...	२ ...	३०२	
स बोधिं सुरिमंधवा	४।२।	३।	१५ ...	४ ..	१००	
समरा	१।८।	१३।	१२ ...	२ ...	१३८	
समद्विंष्ट्यध्वं	१।१।	८।	४ ...	१ ...	१३५	
समन्धा यन्युपपन्तन्या	२।५।	१२।	१६ ...	२ ...	६६०	
समहं विश्वेदेवै	१।८।	१६।	३ ...	२ ...	१६६	
समहमिन्द्रियेण वीर्येण	१।८।	१५।	८ ..	२ ...	१५६	
समहं प्रजया सं मया	१।६।	६।	६ ...	१ ...	८८७	
समहं प्रजया सं मया	१।०।	६।	२६ ...	१ ...	१०३५	

मन्त्रः

जा। प्र। च। म। भा। इ

समापो व्यद्विरुग्मत	...	...	१।१। ८। २ ... १ ... १३५
समायुधा सम्मजया	...	...	१।१। १०। १० ... १ ... १६७
समारभ्योर्ध्वो व्यध्वरो	...	...	१।१। १२। ६ ... १ ... २०४
समावष्टन्नधरागुदीघोरहिं	...	...	१। ८। १४। १० ... २ ... १४८
समाश्लन्द	...	...	४।३। ७। १६ ... ४ ... ३५०
समास्त्वाम जतवो वर्द्धयन्तु	...	...	४।१। ७। १ ... ४ ... ८७
समितः सङ्ख्येयाः समिप्यौ	...	...	४।२। ५। १ ... ४ ... २०२
समित् खवन्ति सरितो न धेनाः	...	...	४।२। ८। २४ ... ४ ... २८६
समिदसि	...	...	१।४। ४५। ११ ... १ ... ७१२
समिद्दिशामाश्रया न.	...	...	४।४। १२। १ ... ४ ... ४६७
समिद्धो षुमे मे दीदिहि	...	...	१।६। ६। ७ ... १ ... ८८८
समिधमातिष्ठ गायत्री त्वा...	...	...	१। ८। १३। १ ... २ ... १३७
समिधाग्निं दुवस्यत	...	...	४।२। ३। ४ ... ४ ... १०६
समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः	...	...	१।४। ४४। २ ... १ ... ७०५
समीधो नामासि प्राचौ दिक्	...	...	५।५। १०। १ ... ५ ... १७५
समीद्धो व्यन्नं कृदरं मतीना	...	...	५।१। ११। १ ... ५ ... २४
समुद्रं गच्छ स्वाहा	...	...	१।४। ११। १ ... १ ... ५४७
समुद्रं कन्दः	...	...	४।३। १२। १४ ... ४ ... ३६०
समुद्रमुदरेण	...	...	५।७। १६। ८ ... ५ ... २४४
समुद्रस्य त्वाऽवाक्यामे	...	...	४।६। १। ३ ... ४ ... ५६३
समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नये	...	...	१।३। १३। ६ ... १ ... ५५८
समुद्राय वयनाय	...	...	४।६। २। १७ ... ४ ... ५८१
समुद्रे ते हृदयमप्लव्नाः	...	...	१।४। ४५। ५ ... १ ... ७११
समुद्रे त्वा नृमणा व्यप्लव्नाः	...	...	४।१। २। ३ ... ४ ... १६६
समुद्रे सदने सीद	...	...	४।३। १। ७ ... ४ ... ३०८

शब्द	का। प्र। च। म	भा	व
समुद्रोऽवगतः...	४।४।८।३१	४	४०६
समुद्रोऽसि नमस्तानामर्दरातु	४।७।१२।८	४	७००
समुद्रं रक्ष सन्धधः	१।८।७।४	२	८०
सम्पश्यामि प्रजा व्यष्टम्	१।५।६।१	१	७८७
सम्पद्यध्वस्तावरो	१।१।३।८	१	६५
सम्पद्यवध्वमनु सम्भयातामे	४।७।१३।१०	४	७१०
सम्पद्यया एचक्ष	१।१।८।१४	१	१३५
सम्पद्यस्त्रयोविंश	४।३।८।८	४	३५५
सम्पा रक्षामि पयसा हृतेन	४।७।१२।७	४	६६६
सम्मितश्च	१।८।१३।११	२	१३८
सम्पाट् व्योतिरधारयत्	४।२।८।१६	४	२६६
सम्पाट् दिशाः सह सामो	४।४।१२।८	४	४८८
सम्पाडसि क्षत्रानु	१।३।३।८	१	४६५
सम्पाडसि प्रतीची दिक्	४।३।६।५	४	३४४
सम्पाडसि प्रतीची दिक्	४।४।२।३	४	४२२
सम्पाडसि भाट्यहा	१।३।२।८	१	४५५
स यत्तदस्य महिमानमग्रे	४।१।८।५	४	८४
स योजते व्यस्यो विन्दभोजसा	४।४।४।१४	४	४१८
सरस्वती जिह्वाग्रेण	५।७।११।११	५	३३७
सरस्वती मनुष्येभ्यो	३।२।४।१४	३	८८
सरस्वती निपक्षति	५।७।२२।२	५	३५०
सरस्वत्यै निपक्षति	५।७।२१।२	५	३४६
सरस्वत्यै पूज्योऽभये साहा	१।३।२।४	१	२८०
सरस्वत्यै साहा	१।८।१३।२३	२	१३८
सरोरुपेभ्य साहा	१।८।१३।४३	२	१३८

मन्त्रः	का।	प्र।	च।	म	भा	ह
सर्वाङ्गाय त्वा	४।४।	६।१८	...	४	...	४६०
सर्पाणां सप्तमी	५।७।	२२।	७,	५	...	४५०
सर्पान् गुदाभि'	५।७।	१७।	३	५	...	४४५
सर्पान् लोहितगन्धेन	५।७।	२३।	८	५	...	४५१
सर्पिर्ग्रीवो धीवर्यस्य जाया...	४।२।	८।१७	...	३	...	१३७
सर्वस्य प्रति शीवरी	१।४।	४।१५	...	१	...	६८५
सर्वायुर्मे याहि	४।४।	७।२१	...	४	...	४६८
सर्वे प्राता वरुणस्याभूवन्...	१।८।	१०।	६	२	...	११३
सलिलं प्रभुत	४।४।	८।२२	...	४	...	४७६
सलिलं कन्द	४।३।	१२।	१५	...	४	४८०
सलिलाय क्त्वा	४।४।	६।१७	...	४	...	४६०
सलिले सदने सोद	४।३।	१।	८	...	४	४०८
सविता त्वा प्रसवानां	१।८।	१०।	२	...	२	११२
सविता भृत्या	४।४।	८।	३	...	४	४७६
सविता य सहस्त्रियं स गो गृहेषु	२।४।	५।	२	...	२	४८३
सवितारं पुच्छेन	५।७।	१५।	५	...	५	४४३
सवितुं पञ्चमी	५।७।	२२।	५	...	५	४५०
सवित्रे स्वाहा	१।८।	१३।	२२	...	२	१३८
स वेद पुत्र पितरं स मातरम् .	२।२।	१२।	४	...	२	३७१
स शिञ्जितानसन्त्यतु रोचनस्या ...	१।३।	१४।	१०	...	१	५६८
सष्टुप् कन्द'	४।३।	१२।	२४	...	४	४८०
सह रय्या निवर्त्तस्त्रामे	१।५।	३।१०	...	१	...	०८२
सह रय्या निवर्त्तस्त्रामे	४।२।	१।	८	...	४	१५३
सह रय्या निवर्त्तस्त्रामे	४।२।	३।१२	...	४	...	१०६
स हयवातमर्षं उशिग्	४।२।	११।	२०	...	४	१४३

मन्त्र	धा । प्र । च । म । भा । इ
सहस्र सहस्यस्य हैमन्तिकाद्यत् ...	४ । ४ । ११ । ६, १०, ११४ ... ४८७
सहसा ज्ञातान् प्रणुदा न ...	४ । ३ । १२ । २ . ४ ... ३८६
सहस्र वा तस्मै तत्प्रायच्छत्...	२ । ४ । १२ । १५ ... २ ... ५२६
सहस्रमृष्टि शततेजा ..	१ । १ । ६ । ३ ... १ ... २४७
सहस्रवल्गुशा वि वयं रुहेम ...	१ । १ । २ । ६ ... २ ... ४६
सहस्रवल्गुशा वि वयं रुहेम ...	१ । ३ । ५ । ८ ... १ ... ४८२
सहस्रस्य प्रतिमा च्यसि ...	४ । ४ । ११ । १६ ... ४ ... ४८७
सहस्रस्य प्रमा च्यसि ...	४ । ४ । ११ । १८ ... ४ ... ४८७
सहस्रस्य विमा च्यसि ...	४ । ४ । ११ । २० ... ४ . . ४८७
सहस्रस्योन्मा च्यसि ...	४ । ४ । ११ । २१ . २ ... ४८७
सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोक्तव ...	४ । ५ । १० । १२ .. ४ ... ५४४
सहस्राणि सहस्रशो ये ...	४ । ५ । ११ । १ ... ४ ... ५५१
सहस्र एतना सहस्र एतन्यत ..	४ । २ । ६ । ६ ... ४ ... २६५
साकं यद्य प्र मत श्येनेन ...	४ । २ । ६ । १३ ... ४ ... २२७
साध्याना पञ्चमौ ...	५ । ७ । १७ । १० ... ५ ... ३४५
साध्वीमकर्द्द्ववोतिं नो ध्यद्य ...	१ । ३ । १४ । ४ . . १ ... ५६८
सान्तपना इदं हविर् ...	४ । ३ । १३ । १० ... ४ ... ३६७
साम कुष्टिकामि ...	५ । ७ । १३ । ३ ... ५ ... ३४१
साम्ना तनूपा ...	४ । ४ । ८ । १३ ... ४ ... ४७३
सा विश्वकर्मा ...	१ । १ । ३ । ७ ... १ ... ६५
सा विश्वव्यचा ...	१ । १ । ३ । ६ ... १ ... ६५
सा विश्वायुः ...	१ । १ । ३ । ५ ... १ ... ६५
साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा .	४ । ४ । ११ । २२ ... ४ ... ४८७
सिंहोरसि महिषोरसि ..	१ । २ । १२ । ८ ... १ ... ४११
सिंहोरसि रायस्योषवनि साहा	१ । २ । १२ । १६ . १ ... ४११

मन्त्र	का। प्र। ष। म	भा	३
सि॒ह्रीरसि सपद्मसाक्षी स्वाहा	१।२।१२।१७ ... १ ...	४११	
सि॒ह्रीरसि सुप्रभावनि स्वाहा ...	१।२।१२।१८ .. १ ...	४११	
सि॒ह्रीरस्यादिव्यनि स्वाहा ...	१।२ १२।२० ... १ ...	४११	
सि॒ह्रीरस्यावह देवान्	१।२।१२।२१ ... १ ...	४११	
सि॒ह्री वयम्बुदिम्बुन्द'	४।३। ५।१५ ... ४ ...	३३८	
सिताय स्वाहासिताय स्वाहा ...	७।४।२२।१-१६... ६ ...	४६६	
सिनीवाणि पृथुपुके... ..	३।१।११।१५... ३ ...	६५	
सिनीवाली सुकापर्दा	४।१। ५। ८ ... ४ ...	६६	
सिनीवाणी स्वाहासिताय स्वाहा...	३।३।११।१७ . . ३ ...	२२४	
सिन्धुरवमृतमवप्रयन्	४।४। ८।३० ... ४ ...	४७६	
सिन्धुम्बुन्द'	४।३।१२।१३ ... ४ ...	३८८	
सौद त्वं मातुरस्या उपस्ये	४।१। ८।१४ ... ४ ...	११४	
सौद त्वं मातुरस्या उपस्ये... ..	४।२। १।१३ ... ४ ...	१५३	
सौद ह्योत स उ लोके चिकित्वान्	३।५।११। ६ ... ३ ...	३६३	
सौद ह्योत स उ लोके चिकित्वान्	४।१। ३।१० ... ४ .	३८	
सौरा युञ्जन्ति कवयो	४।२। ५।१५... ४ ...	२०४	
सुक्षिति सुभृतिर्मद्रुत्	३।४। ७। ८ ... ३ ...	२६३	
सुगन्धं नो वाणी स्वन्धिय	४।६। ८।११ ... ४ ...	६६५	
सुजातो न्योतिषा सह शर्म ...	४।१। ४। २ ... ४ .	५०	
सुत्रामाणं पृथिवीं	१।५।११।१८ ... १ ...	८३३	
सुदीतिरस्यादिव्येभ्यस्ता	४।४। १।११ ... ४ ...	४३४	
सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो ...	४।६। ६।११ ... ४ ...	६३४	
सुपर्णसदसि	४।४। ७। ८ ... ४ ...	४६८	
सुपर्णोऽसि गरुत्वान् त्रिष्टते ...	४।१।१०।१४ . ४ ...	१२८	
सुपर्णोऽसि गरुत्वान् दिवं गच्छ ...	४।१।१०।१५... ४ ...	१२८	

मन्त्र	का।	प्र।	च।	म	भा	व
सुपर्णोऽसि गह्वरान् उपिष्याः ...	३।६।	५।	८	...	७	६१६
सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्कृन्ता चतु त्वारमे	३।२।	१।	३	...	३	८१
सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य ...	१।२।	२।	१४	...	१	२६१
सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य ...	१।३।	६।	८	...	१	४६१
सुप्रजसत्त्वा वयः सुप्रज्ञौ ...	१।१।	१०।	८	...	१	१६०
सुप्रजसत्त्वा वयः सुप्रज्ञौ...	३।५।	६।	४	...	३	३४१
सुप्रजात्वाय त्वा गृह्णामि ...	१।६।	१।	१२	...	१	८५३
सुमगे काम्यौलवासिनि ...	७।४।	१६।	२	...	६	४५५
सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मिनामायुर्धा ...	१।६।	६।	२	...	१	८८०
सुमेधं यथाऽसति ...	१।८।	६।	८	...	२	८३
सुमङ्गलाश्मू... ..	१।८।	१६।	२०	...	३	१६३
सुमित्रा न व्याप व्योषधयः सन्तु...	१।४।	४५।	७	...	१	७१२
सुमेक	४।४।	७।	२६	...	४	४६८
सुमहर्ष्यज्ञो देवाः व्या च ...	४।६।	३।	१३	...	४	५६५
सुम्राय सुमित्रिणी सुमे मा ...	१।३।	१२।	३	...	१	५५२
सुख्यवर्षवर्ण एहीमान् ...	१।६।	३।	३	...	१	६६
सुव	१।६।	२।	८	...	१	८५६
सुवरभि विख्येषम् ...	१।१।	४।	१४	...	१	८४
सुवरभि विख्येषम्	१।३।	४।	१४	...	१	४७४
सुवरसि सुवर्मे यच्छ... ..	५।७।	६।	५	...	५	३१२
सुवहदृचं गत	४।४।	८।	३३	...	४	४७६
सुवर्देवाः व्यगन्मान्मता व्यभूम ...	१।७।	८।	२८	...	१	१०३
सुवर्नं धर्मं स्वाहा	५।७।	५।	३	...	५	३०५
सुवर्नं ज्योति स्वाहा	५।७।	५।	६	...	५	३०५
सुवर्नं शुक स्वाहा	५।७।	५।	५	...	५	३०५

मन्त्र	का।	प्र।	च।	म	भा	व
सुवर्गं सूर्यः साहा	५।०।	५।	०	...	५...	३०५
सुवर्गार्कं साहा	५।०।	५।	०	...	५...	३०५
सुवर्गन्तो नापेक्षन्त ध्या ध्याः ...	४।६।	५।	४	...	४	६१६
सुवर्गतौ सुदुघा न पयस्तौ ...	४।४।	१२।	१०	...	४	४६८
सुवर्गिदे वट	४।६।	१।	१०	...	४	५६४
सुवर्ग	१।०।	६।	१०	...	१...	१०५५
सुवर्गं देव दुर्गाः ध्या वद ..	१।२।	१३।	२	...	१	४२१
सुवर्ग्याय त्वा गृह्णामि ...	१।६।	१।	११	...	१	८५३
सुवर्ग्यासि सुप्रतिष्ठा नो ...	१।४।	२६।	१	...	१	६६१
सुवर्गोकाश्म	१।८।	१६।	१६	...	२	१६३
सुवर्गं सूर्यं रश्मिचन्द्रमा गन्धर्व	२।४।	०।	३	...	३	२६२
सुवर्गवृक्षं त्वा वयं मघवन् ...	१।८।	५।	८	...	२	६६
सुवर्गमृता त्वा	१।१।	२।	११	...	१	५०
सुवर्गस्या देवो वनस्पतिरुद्धा ...	१।२।	२।	१५	...	२	२६१
सूर्यः सं तनूभिः	४।४।	८।	२२	...	४	४०३
सूर्यं एकाकी चरति . .	०।४।	१८।	४	...	६	४५१
सूर्यं त्वचस स्य	१।८।	११।	८	...	२	१२०
सूर्यं भाजस्मिन् भाजस्यो त्वं ...	२।२।	१।	४	...	३	१६८
सूर्यं रश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् ..	४।६।	३।	८	...	४	५६४
सूर्यं वचंस स्य	१।८।	११।	०	...	२	१२०
सूर्यं त्वा पुरस्तात् यातु	१।१।	११।	१४	...	१	१६४
सूर्यं स्य चक्षुरावदम्	१।२।	४।	५	...	१	३२०
सूर्यामी चक्षुर्भा	५।०।	१२।	६	...	५	३६६
सूर्यां चन्द्रमसौ वक्ष्यामि	५।०।	१६।	५	...	५	३४०
सूर्याय साहा	१।८।	१३।	३५	...	२	१३८

मन्त्र	का।	प्र।	ब।	म	भा	व
सूर्याय स्वाहा... ..	७।१।२०।	३...	५	२२६		
सूर्येण खराट्	४।४।	८।	२	४	४०३	
सूर्यो देवता	४।३।	७।२७	...	४	...	३५०
सूर्यो देवो दिविषद्भ्यो धाता ...	३।३।१०।	१	...	३	...	२१७
सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु	४।५।	४।	८	३	३२६	
सूर्यो मा देवो दिव्यादहसस्पातु	३।२।	४।१०	३.		६८	
सूर्यो मा देवो देवेभ्य पातु ...	३।५।	५।	१	३	३३५	
सृजा ह्यि दिव व्याद्भि समुद्रं ...	२।४।	८।	८	...	२	५०६
सृजा ह्यि दिव व्याद्भि समुद्र ...	२।४।१०।	५	...	२	...	५१६
सेदमे अस्तु सुमग'	१।२।१४।	७	...	१	...	४३४
सेदु होता सो अध्वरान्	१।१।१४।११	...	१	...	२५६	
सैनानीकेन सुविदत्रो अस्ते ...	४।३।१३।	५	...	४	३६७	
सैनानीकेन सुविदत्रो अस्ते ...	४।६।	१।२२	...	४	...	५६४
सोम व्यायुष्माग्नस्य व्योषधीभि ...	२।३।१०।१२	...	२	...	४४५	
सोमः राजानं वरुण	१।७।१०।	७	...	१	...	१०४५
सोमं गच्छ स्वाहा	१।३।११।	६	...	१	...	५४७
सोम यास्ते मयोभुव ऊतय	४।१।११।	२	...	४	...	१४२
सोम ते क्षीणाम्यूर्जस्वन्तं	१।२।	७।	१	...	१	३५३
सोमप्रतीका पितरस्तृप्नुत	१।८।२१।	७	...	२	१६८	
सोम राजन्नेच्छवराह मा	१।३।१३।	२	...	१	...	५५८
सोमविक्रयिणि तम	१।२।	७।	८	...	१	३५४
सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पद	१।७।११।	४	...	१	...	१०५२
सोमस्य तनूरसि तनूवं मे पाहि ...	१।२।	१।	८	...	१	२७२
सोमस्य द्वतीया	५।७।२१।	३	५	...	३४६	
सोमस्य त्वा द्युमेगाभिधिद्यामि ...	१।८।१४।	७	...	२	...	१४८

मन्त्र	का । प्र । ख । म	भा	वृ
सोमस्य त्विधिरसि तवेव मे ...	१ । ८ । १४ । १ ... २ ...	१४०	
सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वा ...	१ । २ । १० । २ ... १ ...	३००	
सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जिषम् ...	१ । ६ । ४ । ५ ... १ ...	८७६	
सोमस्याहं देवयज्यया ...	१ । ६ । ४ । २० ... १ ...	८७६	
सोमान् खरय्य द्यगुहि ...	१ । ५ । ६ । १३ ... १ ...	७६८	
सोमापूषणा जनना रयीणां ...	१ । ८ । २२ । १८ ... २ ...	२२१	
सोमाय वनस्पतये स्वाहा ..	१ । ८ । १५ । १३ ... २ ...	१५६	
सोमाय स्वाहा	१ । ८ । १४ । २१ ... २ ...	१४८	
सोमावृद्धा युवमेतान्यस्मे . .	१ । ८ । २२ । १० ... २ ...	२२१	
सोमावृद्धा विहृङ्गं विश्वसोमसौवा	१ । ८ । २२ । १६ ... २ ..	२२१	
सोमेन त्वातनघ्नोन्नाय	१ । १ । ३ । ८ ... १ ...	६५	
सोमो जिगाति गातुवित्	१ । ३ । ४ । ५ ... १ ...	४०३	
सोमो राजा वरुणो देवा	१ । ८ । १४ । ६ ... २ ...	१४८	
सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा	१ । ८ । १० । ४ ... २ ...	११२	
सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा	१ । ८ । १२ । १६ ... २ ...	१२०	
सौष्टार्घेन तनूधा	४ । ४ । ८ । ८ ... ४ ...	४०३	
स्तनयन् वर्यन् भौमराट् स्वाहा	२ । ४ । ७ । ५ ... २ ...	५०२	
स्तनयितुं निर्वाधेन	५ । ७ । १२ । ८ ... ५ ...	३३६	
स्तनयितुमनिरसि	४ । ४ । ६ । ७ ... ४ ...	४६०	
स्तौष्यं वरिष्ठं सुष्टरोमा	५ । १ । ११ । ४ ... ५ ...	२४	
स्तुतं शस्त्रं प्रतिगरं यद्यमिदाम्	७ । ३ । ११ । ७ .. ६ ...	६६३	
स्तुतस्य स्तुतमस्यूनं मद्वा	३ । २ । ७ । २ ... ३ ...	१२६	
स्तुहि श्रुतं गर्त्तसदं युवानं	४ । ५ । १० । ८ ... ४ ...	५४३	
स्तेमान् दष्टाभ्यां	५ । ७ । ११ । १ ... ५ ...	३३०	
स्तेमत्रयस्त्रिष्टो भुवनस्य ...	४ । ४ । १२ । १२ ... ४ ...	४६६	

मन्त्र	का।	प्र।	अ।	म	भा	व
स्तोमासस्त्वा विचारिणि	२।२।	१२।	१२	...	२	२७१
स्यिरो भव वीङ्गु च्याशुर्भव	४।१।	४।	६	...	४	५०
स्त्रायै त्वा नारायै	१।१।	४।	१३	...	१	८४
स्फूर्जन् दिद्युदयन् भूतराष्ट्रं खाद्या	२।४।	७।	१०	...	२	५०२
स्फ्य' स्रस्तिर्विघ्नः स्रस्ति	३।२।	४।	१	...	३	६८
स्योगामासौद स्यदामासौद	१।८।	१६।	६	...	२	१६३
स्रगा वो देवा' सदनमकर्म	१।४।	४४।	५	..	१	७०५
स्रधा पिष्टभ्य	१।१।	११।	७	...	१	१६३
स्रधा पिष्टभ्य	१।३।	४।	१२	...	१	४७४
स्रधिते मैत्रं द्विष्टो	१।२।	१।	३	...	१	२७२
स्रधिते मैत्रं द्विष्टो	१।२।	५।	५	...	१	४८२
स्रधिते मैत्रं द्विष्टो	१।३।	६।	१२	...	१	५२४
स्रराट् ज्योतिरधारयत्	४।२।	६।	१७	..	४	२६६
स्रराट्स्यमिमातिज्ञा	१।३।	२।	६	...	१	४५५
स्रराट्स्युदीची दिग्	४।३।	६।	६	...	४	३४४
स्रराट्स्युदीची दिग्	४।४।	२।	४	...	४	४२३
स्रस्तो नो देवो अग्ने पृथिव्या	४।३।	१३।	६	...	४	३६७
स्रस्तुतराण्यग्नौ	१।२।	१।	५	...	१	२७२
स्राष्टुतोऽसि मधुमतोर्न.	१।४।	२।	२	...	१	५६३
स्राष्टुतोऽसि मधुमतोर्न.	१।४।	३।	२	...	१	६००
स्रातो नक्षत्रं वायुर्देवता	४।४।	१०।	१३	...	४	४८२
स्रातश्चित् सदेवः इत्यमापो	१।३।	८।	६	...	१	५१०
स्रादु यष्टसद पितरो वयोधा	४।६।	६।	८	...	४	६३४
स्राष्टो त्वा स्रादुना तोत्रां तोत्रेण	१।८।	२१।	१	...	२	१६७
स्राव भ्यानाहारे वम्भारे	१।२।	७।	११	...	१	४५४

मन्त्रः	का।	प्र।	च।	म	भा	ध
स्वावेशोऽस्तमेगा नेतृणां ...	१।३।	६।	७.	१		८६१
स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय ...	१।४।	२।	५ ..	१ ...		५६३
स्वाहा दिव' ..	१।२।	२।	१७ ...	२ ...		२६१
स्वाहा देवेभ्य ...	३।१।	४।	१५ ..	३ ...		२३
स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा	७।३।	१५।	१-२२.	६ ...		३०२
स्वाहा नमो य इदं चकार ...	१।८।	१।	५ ...	२ ...		१
स्वाहा पृथिव्यै ...	१।२।	२।	१८ .	१ . .		२६१
स्वाहा यज्ञ वातादारभे ..	१।२।	२।	२० .	१ ...		२६१
स्वाहा यज्ञं मनसा ...	१।२।	२।	१६ . .	१ ...		२६१
स्वाहोऽरोरन्तरिक्षात् ...	१।२।	२।	१८	१ ..		२६१
स्वाहोर्ध्वं नुभस माखत ...	१।३।	८।	१८ ..	१ ...		५२४
स्विष्टकृतोऽह देवयज्ययायुश्चान् ...	१।६।	२।	२६ ..	१ ...		८६०
से दक्षे दक्षपितेह सोद ...	४।३।	४।	२	४ ..		३२८

ह

ह२स शुचियद् वसुन्तरिक्षसद्	१।८।	१५।	१६ . .	२ ..		१५६
ह२स शुचियद् वसुन्तरिक्षसद्	४।२।	१।	१६ ...	४ ...		१५३
ह२सैरिव सखिभिर्वावदद्विर ...	३।४।	११।	१० ...	३ ...		२६५
हयोऽसि मम भोगाय भव ...	१।२।	३।	१२ ...	१		३१०
हरिभ्या त्वेन्द्रो देवता गमयतु ...	१।६।	४।	१६ . .	१ ...		८७६
हरिमाण यज्ञा ...	५।	७।	२३।	४ . ५ ...		३५१
हरिरसि हारियो जनो ...	१।४।	२८।	१ ..	१ ...		६०२
हवीर्ज्ञान् प्रायश्चित्तेन ...	५।	७।	२३।	५ ...		३५१
हविष्मतीरिमा आपो ...	१।३।	१२।	१ ..	१ ...		५५२
हव्यवाढमिरजर पिता नो ..	३।४।	११।	२	३ ...		२६४

मन्त्र	का। प्र। च। म। भा। ष।
हस्त व्याधाय सविता ... .. ४।१। १।१३ ... ४ ... २	
हस्ता नक्षत्रं सविता देवता ... ४।४।१०।११ ... ४ ... ४८२	
हिनव मे गात्रा हरिवो गणान् ... ३।२। ५। ६ ... ३ ... १०५	
हिमस्य त्वा जरायुशाम्ने ... .. ४।६। १। ४ ... ४ ... ५६३	
हिरण्यकेशो रजसो विसारे ... ३।१।११।२० ... ३ ... ६५	
हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे ... .. २।२।१२। १ ... २ ... ३०१	
हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे ... .. ४।१। ८।१३ .. ४ ... ६५	
हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे ... .. ४।२। ८। ५ ... ४ ... २५२	
हिरण्यं हृन्द ... .. ४।३। ७।२१ ... ४ .. ३५०	
हिरण्यं ददाति तेज एवाव रुन्धे ... २।४।१०।१६ ... २ ... ५२१	
हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ... १।४।२४।१क ... १ ... ६६१	
हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ... २।२।१२। ६ .. २ ... ३०१	
हिरण्यवर्णा शुचय पावका ... ५।६। १। १ ... ५ ... २००	
हिरण्यवर्णावुषसा ... .. १।८।१२।२० ... २ ... १२८	
हिरण्यश्ङ्कोऽभ्यो अस्य पादा ... ४।६। ७। ६ ... ४ ... ६४७	
ऊतसोको ऊता ऋधो ... .. १।१। ३। ४ ... २ ... ६५	
ऊताय स्वाहा ... .. ५।७।२०।१४ ... ५ ... ३४८	
ऊवे वातस्वनं कवि पर्जन्यक्रन्धं ... ३।१।११।३५ ... ३ ... ६७	
एदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा ... १।३।१३। १ ... १ ... ५५८	
हेतयो नाम स्य ०—० दधामि ... ५।५।१०। ८ ... ५ ... १०६	
हेमन्तशिशिरावतूना प्रौणामि ... १।६। २।१८ ... १ ... ८५६	
होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ... ४।६। ८। ५ ... ४ ... ६५७	

॥ इति तैत्तिरीयसंहिताया मन्त्रसूची समाप्ता ॥

॥ अथ ॥

— तैत्तिरीयसंहितायाः —

(प्रथमादिसप्तकाण्डानां)

॥ ब्राह्मणसूची ॥

का = काण्डे, प्र = प्रपाठके, अ = अनुवाके, भा = ब्राह्मणसूत्रा ।

भा = भागे, अ = अष्टे ।

अथ

ब्राह्मणम्

का । प्र । अ । भा भा अ

अ॥सुर॥सुक्ते देव॥—०मित्याह	ई । २ । २ । ८ . . ई . .	१६
अकूटयाऽकर्णयाऽकाणया . . .	ई । १ । ई । १७ . . ई . .	१८
असृता वा एते सुवर्गं लोकं ...	७ । ४ । ३ । २० . . ई . .	३६६
अक्षया उप दधाति . . .	५ । २ । १० । १२ . . ५ . .	५४
अक्षया अति तस्मादक्षया ...	ई । ३ । १० । १५ . . ई . .	८०
अक्षया परि हरति वर्धं ...	ई । ३ । ई । ११ . . ई . .	७१
अक्षया व्याधारयति तस्मादक्षया	५ । २ । ७ । १७ . . ५ . .	४८
अक्षया व्याधारयति तस्मादक्षया	५ । ४ । ५ । २ . . ५ . .	६५
अक्षया व्याधारयति तस्मादक्षया	ई । २ । ८ । ३ . . ई . .	४८
अक्षयोपदधाति तस्मादक्षया ...	५ । ३ । ५ । ११ . . ५ . .	७४

प्राकृषम्	का। प्र।	ख।	ग।	भा	३
अक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मेक्षेछा	१।०।	३।१३	...	१	६६८
अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याह	...	५।१।	८।२९	...	५... १८
अगन्म सुव सुवरगमेत्याह	...	१।०।	६। १	...	१... ८८२
अगाश्नमौदित्याह यद्वन्नूयादगन्नमिरिति	२।६।	५।२५	...	२	०३५
अम्र व्या याहि वीतय इति वै	..	५।१।	५।२६	..	५... १२
अम्र व्या याहि वीतय इत्याह	...	२।५।	०।१०	...	२... ६०८
अम्र व्या याहि वीतय इत्याह	...	५।५।	६। १	...	५... १५३
अग्नय आमुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं	२।२।	३। ४	...	२	३४८
अम्रयेऽहोमुचेऽष्टकपाल ..	...	०।५।	२२।१-१०	..	६... ५५१
अम्रये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालम्	२।२।	३। १	...	२	३४८
अम्रये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं	२।२।	२। ८	...	३	३४८
अम्रये गायत्राय त्रिष्टुते	...	०।५।	१४।१-१०	...	६... ५३८
अम्रये ऋहपतये पुरोडाशमष्टाकपालम्	१।८।	१०। १	...	२	११२
अम्रयेऽभिर्वते पुरोडाशमष्टाकपालम्	२।२।	४। ८	..	२	३५२
अम्रये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं	२।२।	३। ५	...	२	३५०
अम्रये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टा	२।२।	४।१०	...	२	३५३
अम्रये तेजस्रते पुरोडाशमष्टाकपालं	२।२।	३। ०	...	२	३५०
अम्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं	२।३।	२।१६	...	३	४१२
अम्रयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालम्	१।८।	४। १	...	३	५०
अम्रयेऽनीकवते रोहिताङ्गिरनङ्गान्	५।५।	२४। १	...	५	१६६
अम्रयेऽन्नपतये पुरोडाशमष्टाकपालं	२।२।	४। ३	...	२	३५१
अम्रयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालम्	२।२।	४। १	...	२	३५१
अम्रयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालम्	२।२।	४। २	...	२	३५१
अम्रये पथिहते पुरोडाशमष्टाकपालं	२।२।	२। १	...	२	३४०
अम्रये प्रवमानाय पुरोडाशमष्टा	..	२।२।	४। ३	...	२... ३५१

प्राप्तवम्

का । प्र । अ । मा । भा । ष

अप्रये पुत्रवति पुरोडाशमष्टाकपालम्	२ । २ । ४ । ५ ... २ ... ३५२
अप्रये मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याह ..	६ । ३ । ५ । ८ ... ६ ... ७०
अप्रये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ । ३ । २ ... २ ... ३४८
अप्रये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ । २ । ३ ... २ ... ३४७
अप्रये रक्षवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्	२ । २ । ४ । ६ ... २ ... ३५२
अप्रये रक्षते पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ । ३ । ६ ... २ ... ३५०
अप्रये रक्षवते पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ । २ । ७ ... २ ... ३४८
अप्रये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालम्	२ । २ । ४ । ७ ... २ ... ३५२
अप्रये वाजहते पुरोडाशमष्टाकपालम्	२ । २ । ४ । ८ ... २ ... ३५२
अप्रये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ । २ । २ ... २ ... ३४७
अप्रये साधुन्त्याय पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ । ३ । ८ ... २ ... ३५०
अप्रये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ । २ । ८ ... २ ... ३४८
अप्राश् इत्याहामिर्वै रेतोधा ...	६ । ५ । ८ । ८ ... ६ ... ११८
अप्रावमिषेतथ इत्याहुरेष वै ...	५ । २ । ८ । ४ ... ५ ... ४८
अग्निं युनन्मि श्रवसा दृतेनेत्याह ...	५ । ४ । १० । २ ... ५ ... १०६
अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति ...	२ । ३ । ११ । १ ... २ ... ४५०
अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह ..	६ । ४ । १ । १६ ... ६ ... ८५
अग्निं पशुरासीत्तेनायजन्त ...	५ । ७ । २६ । १ ... ५ ... ३५४
अग्निं पुरा भवत्यग्निं मधित्वा ..	६ । ३ । ५ । १३ ... ६ ... ७०
अग्निं गृह्णाति स्व एवायतने ...	१ । ६ । ७ । ३ ... १ ... ८६४
अग्निचितं ह वै अमुग्निन् ...	५ । ४ । ८ । ११ ... ५ ... १०५
अग्निजिह्वेभ्य ०—० इत्याह ...	३ । ५ । ८ । ५ ... ३ ... ३५४
अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्यै	६ । ३ । ८ । ८ ... ६ ... ७५
अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्यै	६ । ३ । ८ । १३ ... ६ ... ७७
अग्निना वै देवा सुवर्गलोकमग्निगांसन्	५ । ५ । ५ । ७ ... ५ ... १४८

ब्राह्मणम्	का। प्र।	ब। प्रा	भा	इ
अग्निना वै देवा सुवर्गं लोकमायन्	५।३।	६।	२ ... ५ ...	८०
अग्निना वै ह्योत्रा देवा व्यसुरा ...	६।३।	७।	१ ... ६ ...	७२
अग्निभ्य पशूनालभते	५।१।	८।	७ .. ५ .	१७
अग्निमग्न आवह सोममावह ...	२।५।	६।	७ ... २ ...	६३१
अग्निमभ्यावृत्य शये देवता ...	६।२।	५।	१२ ... ६ ...	८३
अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदक्ष्येम	५।१।	२।	१३ ... ५ ...	५
अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वराम	५।१।	२।	१५ ... ५ ...	५
अग्निं प्रति स्त्रियुक्तं निराह ...	१।५।	२।	८ ... १ ...	७७५
अग्निरमुष्मिन् लोक आसीद ...	२।५।	८।	२ ... २ ...	६१८
अग्निरवमो देवताना विष्णु परमो	५।५।	१।	११ ... ५ ...	११८
अग्निरायुष्मानिति हस्तं गृह्णाति ...	२।३।	११।	१२ ... २ ...	८५१
अग्निर्देवता गायत्री कन्द.	३।१।	६।	११ ... ३ ...	३३
अग्निर्देवाना दूत आसीदुग्रना काथो	२।५।	८।	७ ... २ ...	६१६
अग्निर्देवाना दूत आसीदैव्यो ...	२।५।	११।	२५ ... २ ...	६५२
अग्निर्देवेभ्यो निलायत तमथर्वा ...	५।१।	८।	१० ... १ ...	६
अग्निर्देवेभ्यो निलायत तं प्रजापति०	५।१।	२।	७ ... ५ ...	८
अग्निर्देवेभ्यो निलायत स क्रुमुकं प्रावि०	५।१।	६।	१८ ... ५ ...	२१
अग्निर्देवेभ्यो निलायत स दिशोऽनु	५।८।	७।	२० ... ५ ...	१०१
अग्निर्देवेभ्यो निलायत स वेशुं प्राविशत्	५।१।	१।	१३ ... ५ ...	२
अग्निर्देवेभ्योऽपाक्रामद्भागः	५।८।	६।	१ ... ५ ...	१०८
अग्निर्मूर्द्धा दिव ककुदित्याह ...	१।५।	७।	३ ... १ ...	८०८
अग्निर्वा यम इयं यमौ	३।३।	८।	८ ... ३ ...	२०८
अग्निर्वा ह वै अग्निर्चितं दुहे ..	५।८।	७।	१५ ... ५ ...	१०१
अग्निर्वै दीक्षितस्य देवता	३।१।	१।	५ ... ३ ...	२
अग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एव	१।६।	७।	६ ... १ ...	८६५

शब्दार्थम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	४
अग्ने तव श्रवो धय इति सिकता ...	५।२।	६। १ ...	५ ...	४४
अग्ने श्री ते वाजिना श्री वधस्येति	२।४।१०।	४ ...	२ ...	५२०
अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयनामित्याह	५।४।	७। ५ ...	५ .	१००
अग्ने वृद्धमुषसामूर्ध्वो अस्यादित्याह	५।२।	१।१० ...	५ ..	३३
अग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह ...	५।२।	२। ५ ...	५ .	३६ ०
अग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह ...	५।४।	६। ५ ...	५ ...	६८
अग्ने महान् असौत्याह महान् ...	२।५।	६। १ ...	२ ...	६३०
अग्ने यत् ते परः हन्तामेत्याहैतद्वै	५।३।११।	६ ...	५ ...	८२
अग्ने यन्मे तनुवा ऊनं	१।५।	७।१२ ...	१ ...	८०५
अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो	१।६।११।१२ ...	१ ...	६३१	
अग्नेर्जनित्रमसौत्याहामे	६।३।	५। ५ ...	६ ...	६६
अग्नेर्भागोऽसौति पुरस्तादुपदधाति	५।३।	४। १ ...	५ ..	७०
अग्नेर्वै दौक्ष्या देवा विशजन्माप्नुवन्	५।६।	७। १ ...	५ ...	२४०
अग्नेर्वै वसुमत प्रातस्सवनं	७।५।	७। ८ ...	६ ..	५०६
अग्ने व्रतपत आत्मिन पूर्वा	६।३।	२।१८ ...	६ ...	६२
अग्ने सहस्राक्षेत्याह साहस्र	५।४।	७। ८ ...	५ ...	१००
अग्नेस्तूषाघानं वायोर्वात	६।१।	१।११ ...	६ .	२
अग्नेस्त्वयो व्याधाऽसौ म्नातर व्यासन्	६।२।	८। ६ ...	६ ...	४८
अग्नेस्त्वा साम्नाव्येनामिषिह्नामीत्याहैष	५।६।	३। ८ ...	५ ...	२१६
अग्रं वा एतत् पशूना यक्षपा	६।३।	६।१६ . .	६ ...	७७
अङ्गिरस इमे सत्रमासते ते	३।१।	६। ८ ...	३ ...	५१
अङ्गिरस सुवर्गं लोकं यतः	५।२।	८।१२ ...	५ ...	४६
अङ्गिरस सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्ध्वं	६।१।	३। ८ ...	६ ...	८
अङ्गिरस सुवर्गं लोकं यन्तः	५।४।	३। ४ ...	५ ...	६२
अङ्गिरस सुवर्गं लोकं यन्तोऽसु	६।१।	१। ५ .	६ ...	२

प्राच्यम्	का। प्र।	बा। प्रा	भा	व
अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तो धा ...	५।४।	२।	८ ... ५ ...	८१
अङ्गिरसो न पितरो नवग्वा ...	२।६।१२।१७ ..	२ ...	८१५	
अङ्गिरसो वा इत उत्तमा सुवर्ग ...	२।६।	३।	४ ... २ ...	७१०
अङ्गिरसो वै सप्तमासत	७।१।	४।	१ ... ६ ...	१६५
अष्टावाकसाम भवति	५।४।१२।	६ ... ५ ...	११०	
अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्याह ..	६।३।	८।१० ..	६ ...	७७
अच्छिन्नं तनुं पृथिव्या अनु	६।१।	४।२२ ...	६ ...	१३
अजक्षोरेण वा च्छृणोति ...	५।१।	७।१३ ...	५ ...	१६
अजया क्रौणाति सतपसमेवैनं क्रौणाति	६।१।१०।	२ ... ६ .	२७	
अजलोमै सः सृजत्येधा वै ...	५।१।	६।	६ ... ५ ...	१४
अजासि रुयिष्ठेत्याहैवेना ...	३।४।	३।१४ ...	३ ...	२४७
अन्यानोरेता उप दधात्येना ...	५।७।	२।१२ ...	५ ...	२८३
अन्नलिना जुहोति न ह्येतेषामन्यथा	५।४।	८।१४ ...	५ . .	१०५
अतिक्षिप्ता देवतेत्याहु सैनमोश्वरा	२।१।	१।	२ ... २ ...	२४१
अतिच्छन्दसमुपदधात्यति	५।३।	८।	६ ... ५ ...	७८
अतिच्छन्दसोत्तमया वर्षं वा ...	५।२।	१।१२ ...	५ ...	३३
अति पाप्मानं आह्वयं सुच्यते ...	६।६।	८।	५ . . ६ ...	१३८
अति ब्रह्मवर्धसं क्रियत इत्याहुः ...	२।२।१०।	५ ... ३ ...	३६६	
अतिराजावभितो भवत इन्द्रियस्य	७।३।	६।	५ ... ६ ..	३४२
अतिराजावभितो भवत इन्द्रियस्य	७।३।	७।	८ ... ६ ...	३४५
अतिराजावभितो भवत परिश्रुष्टौथै	७।३।	५।	८ .. ६	३३७
अतिराजावभितो भवत परिश्रुष्टौथै	७।४।	५।११ ...	६ ...	४१०
अतिराजावभितो भवत प्रजायै ...	७।२।	६।	८ . . ६ ...	२६१
अतिराजावभितो भवत सुवर्गस्य ...	७।४।	६।	७ . . ६ ...	४१६
अतिराजावभितो भवतो ऽम्रात्यस्य	७।३।	८।	५ ... ६ ...	३४८

प्राक्पणम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	व	
अतिरात्रावभितो भवतो ऽन्नाद्यस्य	७।४।	३।२२ ..	ई ...	४००	
अतिरात्रावभितो भवतो ऽन्नाद्यस्य	७।४।	७।१३ ...	ई ...	४१८	
अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य	७।३।	८।	ई ...	३५१	
अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य	७।३।	१०।१० ...	ई .	३५६	
अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य	७।४।	१।	ई ...	३८७	
अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य	७।४।	२।१२ ..	ई ...	३८२	
अतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्...	६।६।११।	८ ...	ई ...	१४१	
अतिहाय वधट् करोति	६।३।	१।	८ ...	५८	
अत्यन्नमा अस्यान्नादो जायते ...	५।३।	४।१५ ...	५ ...	७२	
अत्यन्यागमा नान्यानुपागामित्याह	६।३।	३।	२ ...	ई ...	६३
अत्र रमेधा वध्नन् पृथिव्या	६।२।	८।	८ ..	ई ...	५०
अत्रिः श्रद्धादेव यजमानं	७।१।	८।	४ ...	ई ...	१८६
अत्रिरुददादौर्वाय प्रजा	७।१।	८।	१ ...	ई ...	१८६
अथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता	७।३।	१।	८ ...	ई ...	३२२
अथ या सहस्रतम्यासौत्	७।१।	५।	८ ...	ई ...	१७४
अथ वा एतत्सर्पराज्ञिया	७।३।	१।	ई ..	ई ...	३२२
अथ वै तामुपाह्व इति होवाच ...	१।७।	२।१० .	१ ...	८६२	
अथ वै तामुपाह्व इति होवाच ...	१।७।	२।१४ ..	१ ...	८६३	
अथ वै तामुपाह्व इति होवाच ...	१।७।	२।१८ ...	१ ...	८६३	
अथावयो भूयसो	६।५।१०।	५ ...	ई ...	१२१	
अथाह सर्वेभ्य सदस्येभ्यो	७।१।	५।१२ ...	ई ...	१७४	
अथाहृददाहत्या सा वशश्च	७।१।	५।१३ ...	ई ...	१७४	
अथाहृदनेत्रे देयेत्यतिरिक्ता	७।१।	५।११ ...	ई ...	१७४	
अथाहृदनेत्रे धामोधे च	७।१।	५।१४ ...	ई ...	१७४	
अथाहृदनेत्रे धामोधे च	७।१।	४।	७ . .	ई ...	१६६

प्राक्पणम्

	का । प्र । ख । ग्रा	भा	४
अथाज्ज्या कल्याणी वज्ररूपा ...	० । १ । ५ । १५ ...	६ ...	१०४
अथाज्ज्या द्विरूपोभयत एनी ...	० । १ । ५ । १६ ...	६ ...	१०५
अथैता आज्जतीजुंघोत्येते वै देता	२ । ४ । ६ । ४ ...	२ ...	४६०
अथो कामा वै वसोर्धारा ...	५ । ४ । ८ । ३ ...	५ ...	१०२
अथो खलु दीर्घसोमे संढये ...	६ । २ । ११ । १३ ...	६ ...	५५
अथो खलु नानैव सूक्ताभ्या ...	५ । ४ । ५ । १४ ...	५ ...	६०
अथो खलु सम्भृता एव सम्भारा	१ । ५ । २ । १२ ...	१ ...	७७५
अथो खलूपधेयमेव यदुय ...	५ । २ । ६ । १७ ...	५ ...	५३
अथो खल्वाज्ज सवनमुखे ...	० । ५ । ५ । ३ ...	६ ...	४६५
अथो खल्वाज्ज सुवर्गाय ...	६ । ३ । ८ । ५ ...	६ ...	७५
अथो खल्वाज्जरमि सर्वा देवता ...	६ । २ । १ । १७ ...	६ ...	३४
अथो खल्वाज्जरमि सर्वा देवता ...	६ । ३ । ५ । ३ ...	६ ...	६६
अथो खल्वाज्जनाज्जतिर्वै जर्तिनाश्च	५ । ४ । ३ । ४ ...	५ ...	६२
अथो खल्वाज्जरप्रजस्यं ...	५ । ६ । ८ । ६ ...	५ ...	२४५
अथो खल्वाज्जराशिषे वै कां ...	१ । ५ । ६ । १२ ...	१ ...	८१८
अथो खल्वाज्जरेते वाविनं ...	६ । २ । ८ । ६ ...	६ ...	४६
अथो खल्वाज्जर्गायत्री वाव प्रातस्सवने	६ । ४ । ५ । ३ ...	६ ...	६२
अथो खल्वाज्जनं चेतयेति ...	५ । ४ । १० । १२ ...	५ ...	१०७
अथो खल्वाज्जनाक्रमेति नैर्ऋत्युखा	५ । ६ । ६ । ३ ...	५ ...	२३४
अथो खल्वाज्जर्यन्नस्य वै स ...	० । ३ । १ । २ ...	६ ...	३२१
अथो खल्वाज्जर्यदरण्यो ...	३ । ४ । १० । ६ ...	३ ...	२८६
अथो खल्वाज्जचेतयेति ...	५ । ४ । १० । १३ ...	५ ...	१०७
अथो तर्पयत्येवैनाः ...	२ । ५ । ११ । १२ ...	२ ...	६५१
अथो दक्षिणैवास्त्येमाथो ...	१ । ७ । ३ । ३ ...	१ ...	६६०
अथो पशवो वै हन्दाऽसि ...	५ । २ । ३ । १२ ...	५ ...	३६

प्राज्ञपम्	का। प्र। च। मा। भा। ष
अथो भूतसैव मविष्यत्वाव रुन्धे ...	२।५।११। ८ ... २ ... ६५१
अथो मनसा वै प्रजापतिर् ...	१।६। ८।१६ ... १ ... ८०२
अथो सामिधेनीरेवाभ्यनक्ति ...	२।५।११।१० ... २ ... ६५१
अथौषधीरन्तगता दहति ...	१।५। ८। ३ ... १ ... ८१०
अदम्बिरस्यदब्धो भूयासममुं दमेयमि०	१।६।११।१३ ... १ ... ८३१
अदितिः पुत्रकामा साथेभ्यो ...	६।५। ६। १ ... ६ ... ११३
अदितिमिष्टा माखतीमृचमन्याह ...	६।१। ५। ५ ... ६ ... १४
अदितिस्त्वेत्याह इयं वा अदितिर् ...	५।१। ७। ३ ... ५ ... १६
अदितेऽनुमन्यस्तेत्यपख्यमानो ...	२।३। १। ३ ... २ ... ४०८
अदित्या सदोऽस्यदित्या सद ...	६।१।११। ५ ... ६ ... २८
अदित्या सदोऽस्यदित्याः सद ...	६।३। २।१३ ... ६ ... ६२
अदित्यै त्रयो रोहितैता ...	५।६।१८। १ ... ५ ... २६८
अदित्यै भामोऽसीति पश्चात् ...	५।३। ४। ७ ... ५ ... ७१
अदोक्षित एकयाङ्ग्येत्याहुः ...	६।१। २। २ ... ६ ... ४
अदोक्षित्यायं प्राज्ञाय इति ...	६।१। ४। ६ ... ६ ... ११
अद्वा स्वाहा वदन्तोभ्य स्वाहा ...	७।४।१४।१-१२ ... ६ ... ४४२
अद्वास्त्वौषधीभ्य प्रोक्षामीत्याहाद्वा ...	६।३। ६।१३ ... ६ ... ७१
अधस्तात् खायन्ते तस्मादधस्ताच्छीर्णं	६।२।११। २ ... ६ ... ५४
अधस्तादुप गृह्णाति प्र जनयत्येव ...	६।४।११।११ ... ६ ... १०४
अधिदेवने जुहोत्यधिदेवना एवास्मै	३।४। ८। ४ ... ३ ... २६८
अधिपतिरसि प्राणाय त्वा ...	३।५। २।१४ ... ३ ... ३१८
अहतेव वा एषा यन्मध्यमा ...	५।३। २। २ ... ५ ... ६६
अहतेव वा एषा यन्मध्यमा ...	५।४। २। २ ... ५ ... ८०
अभरवतीमन्याह भ्रातृभ्यमेवैतया	२।५। ८। ८ ... २ ... ६१८
अभ्यर्चुर्वा ऋत्विजा प्रयमो युज्यते	३।१।१०। ६ ... ३ ... ५८

प्राश्न्यम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	५
अनुष्टुभ उप दधाति प्राणा ...	५।३।	८।	६ ... ५ ...	७८
अनुष्टुभमभि सम्पादयति ...	६।६।	११।	१४ ... ६ ...	१४२
अनुष्टुभा गृह्णाति वाग्वा अनुष्टुग्	६।४।	२।	१२ ... ६ ...	८०
अनुष्टुभानुषरत्यात्मा वै लोकम्पृणा	५।५।	६।	५ ... ५ ...	१५३
अनुष्टुभा परि लिखत्यनुष्टुप् ...	५।१।	३।	१६ ... ५ ...	८
अनुसीतं वपति प्रजात्यै ...	५।२।	५।	१८ ... ५ ...	४३
अनूद्यमान व्याधादयति ...	२।२।	५।	१२ ... २ ..	३५६
अनूद्यमान व्यासादयति ...	२।२।	११।	४ ... २ ..	३६८
अन्तःश्लेषणं वा यताश्वितौना ...	५।४।	२।	३ .. ५ ...	६१
अन्तरकोश उष्णीयेणाविहितं ...	३।४।	१।	११ ... ३ ...	२३५
अन्तरा सदो हविर्दाने उग्रतः ...	६।२।	६।	६ ... ६ ...	४४
अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याह्वा० ...	६।४।	१।	७ .. ६ ...	८४
अन्तर्दधाति व्याहृत्या ...	२।६।	५।	११ ... २ ...	७३४
अन्तर्मन्त्रोर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहर्	५।४।	४।	१२ ... ५ ...	६५
अन्तर्यामपात्रेण सावित्रम् ...	६।५।	७।	१ ... ६ ...	११५
अन्तर्यामे मधवन्मादयस्तेत्याह ...	६।४।	६।	४ ... ६ ...	६५
अन्तर्वर्त्तान् करोति व्याहृत्यै ...	६।२।	१०।	२० ... ६ ...	५४
अन्तस्ते दधामि द्यावापृथिवी ...	६।४।	६।	२ ... ६ ...	६५
अन्नं वा अस्यै तदुपाह्न इति श्रौवाच	१।७।	२।	११ ... १ ..	६६२
अन्नं वा व्यापः पशव व्यापो ऽन्नं ...	५।६।	२।	४ .. ५ ...	२०८
अन्नं वा द्रष्टका एतत् खलु वै ...	५।६।	२।	१३ ... ५ ...	२०६
अन्नञ्च मे क्षुच मे इत्याहेतवै ...	५।४।	८।	६ ... ५ ...	१०३
अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याह ...	५।२।	२।	१ ... ५ ...	३६
अन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्नस्यान्नस्यावयद्वै	५।४।	६।	३ ... ५ ..	१०४
अन्नस्यान्नस्याभिषिञ्चत्यन्नस्यान्नस्याव	५।६।	३।	५ ... ५ ...	२१६

प्राश्न्यम्	का । प्र । च । मा	भा	४
अन्नाद् मशुमान् भवति	७ । १ । ६ । ४	६ ...	१६६
अन्यदन्यत्साम भवति देवलोको ...	७ । ५ । ४ । २	६ ..	४६०
अन्य ते अस्मत्तमन्तु हेतय इत्याह	५ । ४ । ४ । १४	५ ...	६५
अन्ययोपलब्धयन्यया न	६ । ३ । ६ । ८	६ ...	७७
अन्यस्यान्यस्य समवत्तः स	६ । ३ । ११ । १०	६ ..	८२
अन्या अन्या ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको	७ । ५ । १ । १४	६ .	४७५
अन्योऽन्यो ऋच्छेते मिथगत्याय ..	७ । ५ । ४ । ६	६ ...	४६१
अन्वमिथसामयमस्यदित्याह ..	५ । १ । २ । १६	५ . .	५
अन्वितिरसि दिवे—त्याह	३ । ५ । २ । ५	३ ..	३१८
अप इथ द्योतरित्याहेषितः पृष्टि ..	६ । ४ । ३ । ७	६ ...	८६
अप उप वृजति व्यापो वै	५ । १ । ६ । २	५ ..	१४
अप उप वृजति यत्र वा	५ । १ । ३ । २	५ . .	६
अप उप वृष्टति भेषज वा व्यापो	३ । ३ । ४ । ६	३ ...	१८३
अप प्र णयति अङ्गा वा व्याप ...	१ । ६ । ८ । २	१ ...	६०१
अपगूर्यं वषट् करोति कृत्यै	२ । ६ । २ । १५	२ ...	६६६
अपघितिमान् भवति य एवं वेद ...	५ । १ । ३ । १२	५ ...	७
अपघितिमान् भवति य एवं वेद	५ । २ । २ । ११	५ ...	३६
अपद्यमाना पृथिवि	५ । १ । ७ । १०	५ . .	१६
अपमदतो भवति तस्मान्मनुष्या ...	२ । १ । २ । १२	२ ...	२६६
अप बर्हिष प्रयाजान् यजति	६ । ६ । ३ । १०	६ ...	१२६
अप बर्हिषावनूपाजौ यजति	६ । ६ । ३ । १४	६ ...	१२६
अपर आदौ ध्यानूकृत्य इत्याहुश्च ...	२ । २ । ४ । ११	२ .	३५३
अपरिमितच्छन्दसो भवन्ति	५ । १ । ८ । १०	५ .	१८
अपरिमितमनुब्रूयादपरिमितस्याव रक्षौ	२ । ५ । १० । १५	२ ...	६४१
अपरिमिता भवत्यपरिमितस्याव रक्षौ	५ । १ । १ । १७	५ ...	२

प्राप्तवम्	का। प्र।	च। प्रा	भा	४
अपरिमिताभि परिमिनुयादपरितस्या०५। २। ६। ७ ... ५ ... ८५				
अपरिमितो निरूप्योऽपरिमित' ...	१। ७। ३। ७ ... १ ... ६६८			
अप वा एतस्मात् प्राणा' कामन्ति	५। ५। ८। ८ ... ५ ... १००			
अप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं' कामति	२। २। १। ८ ... २ ... ३८५			
अप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कामति	२। २। १। ६ ... २ ... ३८६			
अप वै तृतीयसवने यच्च	६। ६। ७। ७ ... ६ ... १३६			
अप वै दीक्षितात् सुमुष्य	६। १। ८। १० ... ६ ... १२			
अप वै सोमेनेजानाद्देवताश्च	३। ५। ८। १२ ... ३ ... ३२८			
अपस्थवतीभ्याः शान्त्यै	५। ८। ८। १० ... ५ ... ६५			
अपा वा अग्नि कुलायं	५। ६। ८। १० ... ५ ... २२८			
अपा वा एतत्सुष्यं यदेतसोऽपा	५। ८। ८। ७ ... ५ ... ८८			
अपां वा एतानि हृदयानि	५। ६। २। ८ ... ५ ... २०८			
अपां गर्भं समुद्रियमित्याह	५। १। ५। २५ ... ५ ... १२			
अपां यद्वाङ् मृह्णत्येतद्वाव	५। ६। २। १ ... ५ ... २०८			
अपाश्चौर्यघोनाश्च सन्धावा लमत	२। १। ८। ८ ... २ ... ३१५			
अपाम्पुत्रे जघो नाक्रो मकर.	५। ५। १३। १ ... ५ ... १८६			
अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना	५। ८। ६। ७ ... ५ ... ८८			
अपामन्ते क्रोशाति सरसमेवैनं	६। १। ८। ८ ... ६ ... २८			
अपां एलमसोति पुष्करपर्णमाहरति	५। १। ८। ८ ... ५ ... ८			
अपां एलमसोत्युप दधाति	५। २। ६। १८ ... ५ ... ८६			
अपां पेररसोत्याद्देध ह्यापा पाता	६। ३। ६। १८ ... ६ ... ७१			
अपेन्द्रियतो मन इत्याह	३। ५। ८। २ ... ३ ... ३५१			
अपोऽप्रेऽभित्याहरति यज्ञो	६। ८। ३। ३ ... ६ ... ८८			
अपोनमोय धर्मं पुनरेत्य निर्वपेद्	२। ३। १२। ७ ... २ ... ८५५			
अपोऽव गति तस्मादादां अन्तरत'	६। २। ११। ८ ... ६ ... ५५			

ब्राह्मणम्

का । प्र । अ । भा । भा । य

अपोऽवभृथमवैत्यधु वै	६ । ६ । ३ । २ ... ६ ... १२८
अपोऽधोक्षति शान्त्यै	५ । २ । ३ । ४ ... ५ ... ३८
अपोऽग्रात्यन्तरत एव मेध्यो	६ । १ । १ । ८ ... ६ ... २
अप्यधियोर्मे राजन्यस्य गृह्णीयाद्	६ । ६ । ११ । ८ ... ६ ... १४१
अप्रतिष्ठितं संवत्सर इति	० । ४ । ११ । ८ ... ६ ... ४२५
अप्रतिष्ठताभिरुद्रायति	० । ५ । ८ । ० ... ६ ... ५१३
अप्रतीक्षमा यान्ति निर्गत्या	५ । २ । ४ । १२ ... ५ ... ४१
अधु भस्म प्र वेशयति	५ । २ । २ । १४ ... ५ ... ३०
अधुषदसि श्येनसदसौत्याहितद्वे	५ । ३ । ११ । ३ ... ५ ... ८२
अभि कवेन्द्र भूरधम्मन्न	० । ४ । १५ । ४ ... ६ ... ४४३
अभिक्रामं जुहोत्यभिमित्यै	२ । ६ । १ । ८ ... २ ... ६०८
अभिचरता प्रतिशोमः होतव्या	३ । ४ । ८ । १२ ... ३ .. २६८
अभिघर्षमाणो दशरात्रेण	० । २ । ५ । ६ ... ६ ... २५२
अभिजिदसि युक्त्यावेन्द्राय	३ । ५ । २ । १३ .. ३ ... ३१८
अभिजिदसि युक्त्यावेन्द्राय	५ । ३ । ६ । २ ... ५ ... ७५
अभिजिद्वर्ति सुवर्गस्य	० । ५ । १ । १६ ... ६ ... ४०५
अभि त्वं देवः सवितारमित्यतिष्णन्	६ । १ । ८ । ८ ... ६ ... २५
अभि पूर्वं व्यष्टा भवन्त्यभिपूर्वमेव	० । ४ । १ । ३ ... ६ ... ३८६
अभिर्वर्त्त इतः घण्टासो ब्रह्म सामं	० । ५ । ० । १३ ... ६ ... ५००
अभिवर्त्तं सविः इति दक्षिणतो	५ । ३ । ३ । ० ... ५ ... ६८
अभिवर्त्तो ब्रह्मसामं भवति	० । ५ । १ । १५ ... ६ ... ४०५
अभि वा एष एतस्य गृहानुयति	२ । २ । २ । ११ ... २ ... ३४८
अभि वा एष एवानुयति	२ । २ । २ । १० ... २ ... ३४८
अभि वा एषोऽग्नी चारोहति	१ । ५ । ८ । ८ ... १ ... ८१८
अभिष्ठितो वरदस्य पाश इत्याह	६ । ६ । ३ । ८ ... ६ ... १२८

प्राप्तवम्	का। प्र।	ख। ग्रा	मा	य
यमात्थोऽसौत्याहामेवैनं कुरुते ...	६।१।	८। ५...	६ ...	२४
यमावास्यया मासानसम्प्राद्य ..	७।५।	६। ३...	६ ...	५०
यमावस्याया निर्वपेदमुमेवैन ...	२।३।	५। ३...	२ ...	४२४
यमावस्यायाश्च पौर्णमास्या ...	७।५।	७। २...	६	५०६
यमृतमसि प्राणाय त्विति ...	३।३।	४। ७...	३ ...	१८३
यम्ब नि खरेत्याह	६।४।	४। ८...	६ ...	६९
यम्बरीषादमकामस्य थव ...	५।१।	८।१२...	५...	२१
यम्बस्याम्भो वो भक्षीयेत्याह ...	१।५।	८। २...	१ ...	८९०
यय वो गर्भं ऋत्विज प्रमृष्ट ...	५।१।	५।३३...	५...	१३
ययः सो धर्मिदिति विश्वामित्रस्य ५।२।	५। ६...	५..	३८	
ययश्चो वा एय योऽसामाग्र आ याहि २।५।	८। १. २..	६१८		
ययश्चो वा एय योऽसामोपप्रयन्तो १।५।	७। १... १..	८०४		
ययं ते योनिर्ऋत्विज इत्याह . १।५।	७। ७... १...	८०४		
यय गो नमसा पुर इत्याह ...	३।३।	८।१५...	३ ...	२०५
ययमिह प्रथमोऽधायि घाटभिरित्याह १।५।	७। ५... १...	८०४		
ययं पुरोगुव इति पुरस्तादुप ...	५।२।	१०।१०...	५...	५४
ययस्तेत्याह रक्षसामपहत्यै ...	५।१।	३।१०...	५...	७
ययमिना भक्षी माघीयाऽसौ ...	५।२।	५। ४.. ५...	४२	
ययमपिश्वोऽश्वो दक्षिणैतद्वै ...	६।६।	११।१६.	६	१४०
ययसो भूमान् भवयेतहा ...	२।१।	६। ८... २.	२६६	
ययसो ह स्नाद्यौषवेष्टिः प्रातस्तवन ६।४।	५। २... ६...	६०		
ययसो ह स्नाद्यौषवेष्टिः सोमकण्व ६।१।	८। २ ६..	२४		
ययसो वा एय यदभिरसावादिहो ५।७।	५। ५.. ५...	३०५		
ययसो वा एय यदग्निर्ऋतदेव ..	५।३।	४।१४...	५...	७२
ययसो वै सहस्रशः प्रजा ...	७।५।	८। १... ६.	३३३	

प्राक्पक्षम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	इ
अर्द्धमासैर्मासान्सम्प्राद्याह ...	७।५।	६।	२ ... ६ ...	५००
अर्द्धर्षौ सन्दधात्येष वा अरत्तिः ...	२।५।	७।१५ ...	२ ...	६१०
अर्द्धेन्द्राणि जुहोति देवता एवाव रन्ध्रे	५।४।	८।	८ ... ५ ...	१०३
अर्यम्यो घृतं निर्वपेद्यः कामयेत ...	२।३।	४।	२ ... २ ...	४२०
अर्यम्यो घृतं निर्वपेद्यः कामयेत ...	२।३।	४।	३ ... २ ...	४२०
अर्यम्यो घृतं निर्वपेत् सुवर्गकामो	२।३।	४।	१ ... २ ...	४२०
अलज धान्तरिक्ष उग्रो मद्रः ...	५।५।	२०।	१ ... ५ ...	१८३
अलूक्षो भवति य एवं वेद ...	२।५।	११।११ ...	२ ...	६५१
अवकामनूपदधायेषा वै ...	५।४।	२।	४ ... ५ ...	८१
अवगतास्य विडगवगतः ...	२।३।	१।	८ ... २ ...	४०८
अवन्ती स्यावन्तीस्त्वावन्तु ...	७।४।	१२।१० ...	६ ...	४३८
अवमृत्य निघट्टयेत्याह ...	६।६।	३।१६ ...	६ ...	१२८
अवमृत्यमव यन्ति परा ...	६।५।	१०।१० ...	६ ...	१२१
अवमृत्य यजूंषि जुहोति ...	६।६।	३।	१ ... ६ ...	१२८
अवमृत्यस्य मे खगाकारस्य ...	५।४।	८।१० ...	५ ...	१०३
अवमृत्यस्य स्यान्ममममिव ...	५।४।	८।	६ ... ५ ...	१०५
अव वा एष सुवर्गलोकाश्चिद्यते	२।२।	५।	५ ... २ ...	४५५
अव इत्यग्नमेवाकर् ...	५।२।	८।२४ ...	५ ...	५०
अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः	७।४।	५।	८ ... ६ ...	४१०
अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः	७।५।	४।	७ ... ६ ...	४८१
अवाष्टद्धो भवति सृष्टिमेवासौ ...	२।१।	८।१६ ...	२ ...	३११
अविज्ञातो वा एष मृच्छते ...	६।५।	१०।	८ ... ६ ...	१२१
अवेक्षन्ते पवित्रं वै सोम्य ...	६।६।	७।	४ ... ६ ...	१३५
अमृत्यमिव वा एष करोति ...	६।१।	४।१४ ...	६ ...	१२
अमृत्यस्यो ह्युदमुक्ते अमृत्यु	५।४।	४।	४ ... ५ ...	८४

ब्राह्मणम्	का	प्र	ब	मा	भा	४
अश्वत्थमूर्जमिति परिधिञ्चति	..	५।४।	४।	१...	५...	६४
अथ ऋषभो रुष्मिर्वस्त ...	...	२।३।	७।	८...	२...	४३२
अश्वमव द्रापयति प्राजापत्यो	...	३।२।	६।	६...	३...	१२५
अश्वमुप द्रापयति प्राणमेवास्या	..	५।२।	८।	२...	५...	४८
अश्वमुप द्रापयति प्राणमेवास्या	..	५।३।	२।	४...	५...	६६
अश्वमुप द्रापयति प्राणमेवास्या	...	५।३।	७।१२	...	५...	७७
अश्वं प्रक्षीटप्रतिहर्तृभ्याम्	...	१।८।१८।	१०	...	२...	१०८
अश्वशप्तेन धूमयति ...	...	५।१।	७।	२...	५...	१५
अश्वत्परो गोमृगस्ते प्राजापत्या	...	५।५।२३।	१	...	५...	१६५
अश्विनोः प्रायोऽसीत्याह ...	...	२।३।११।	४	...	२..	४५०
अश्विनौ देवता पङ्क्तिश्चन्दो	...	३।१।	६।१५	...	३...	३४
अश्विभ्या पूषो पुरोडाशं ...	...	१।८।१६।	७	...	२...	१८५
अथाकपालान् प्रातस्सवन ...	...	७।५।	६।१२	...	६..	५०१
अथाचत्वारिंशतमनुब्रूयात्	...	२।५।१०।१३	..	२...	६४१	
अथाचत्वारिंशो भवत्यष्टा०	...	७।२।	६।	६...	६...	२६१
अथाप्रवृद्धिरयं दक्षिणा ०	...	३।४।	१।१०	...	३...	२३५
अथाभि सम्भरत्यष्टाक्षरा...	...	५।१।	४।१७	...	५..	१०
अथाभिर्वि कर्षति अष्टाक्षरा	...	५।४।	४।	६...	५...	६४
अष्टावष्टावन्येषु धिष्णियेषु ...	...	५।४।११।१५	...	५...	१०६	
अष्टावुप दधात्यष्टाक्षरा ...	...	५।४।१०।	८	...	५...	१०७
अष्टात्रिंशवत्यष्टाक्षरा गायत्री	...	६।३।	३।१६	...	६...	६५
अष्टाक्षना करोति चन्दसा	...	५।१।	६।१८	...	५...	१५
अष्टौ वसवोऽष्टाक्षरा गायत्री	...	३।४।	८।१२	...	३..	२७८
अष्टौ सावित्राणि भवन्ति ...	...	५।१।	१।	८...	५...	२
असवं वा एतद् यदश्चन्दोमं	...	७।३।	८।	३...	६...	३४८

शास्त्रम्	का।	प्र।	च।	मा	भा	इ
अस्य प्रक्षामनुद्युतमित्याह ..	...	१।५।	७।	३ ... १ ...	८०४	
अहश्च त्वश्च तद्वहन्तम्भूव ..	...	७।४।१५।	३ ..	६ ..	४४३	
अहर्देवानामासीदन्तिरसुराणा ..	...	१।५।	६।	७ ... १ ...	८१०	
अहर्माजो वा एता देवा अग्र आहरन् ७।४।	...	५।	२ ... '६ ...	४०६		
अहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याह ..	...	६।४।	१।	६ ..	८४	
अश्वा विधान्यामेकाष्टकापाममूर्पं	...	३।३।	८।११	३ ..	२०५	

आ

आकुत्ये त्वा कामाय त्वेत्याह ...	...	३।४।	३।१० ... ३ .	२४६	
आकूत्ये प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्याह ..	...	६।१।	२।	३ .. ६ ..	५
आक्रोशन्तो यान्यवर्त्तिमवान्यस्मिन्	...	७।२।	१।११ ... ६ ...	२३५	
आगत्य वान्यध्वन आक्रम्य ...	...	५।१।	२।१७ .. ५ ...	५	
आग्नावैष्णवं हृते चरु निर्वपेत् ...	...	२।२।	६।	५ .. २ ...	३६४
आग्नावैष्णवमेकादशकपाल ..	...	२।२।	६।१० ... २ ...	३६५	
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं	...	१।८।	१।	७ .. २ ...	१
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं	...	१।८।	८।	२ ... २ ...	६८
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं	...	२।२।	६।	१ ... २ ...	३६३
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं	...	२।२।	६।	४ ३ ...	३६४
आग्नावैष्णवमेकादशकपाल ..	...	३।५।	१।	६ ... ३ ...	३०८
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं	...	५।५।	१।१० ... ५ ...	११८	
आग्नीध्र उप वासयत्येतदै	...	६।४।	२।१७ ... ६ ...	८८	
आग्नीधोमीयमेकादशकपालं	...	१।८।	१।	८ .. २ .	१
आग्नेयः क्षण्ण्योव सारस्वती ..	...	५।५।	२२।	१ ... ६ ; ..	१६४
आग्नेयं क्षण्ण्योवमा समेत—•न्योक्	...	२।१।	२।१३ ... २ ...	२६६	
आग्नेय क्षण्ण्योवमा समेत—•यो	...	२।१।	२।१५ ... २ ...	२६६	

ब्राह्मणम्

का । य । वा । ना । भा । ष

आधेयं कृष्यग्रीवमालभेत—आ	२ । १ । २ । १६ ... २ ... २६६
आधेयमष्टाकपालं सेनान्यो ...	१ । ८ । ८ । ८ ... २ ... १०३
आधेयमष्टाकपालं निर्वपति रौद्रं ...	१ । ८ । ० । २ ... २ ... ८०
आधेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं	१ । ८ । २ । १ ... २ ... १०
आधेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं	१ । ८ । २० । १ ... २ ... १८२
आधेयमष्टाकपालं निर्वपति द्विरण्यं	१ । ८ । १० । १ ... २ ... १०८
आधेयमष्टाकपालं निर्वपति द्विरण्यं	१ । ८ । १८ । १ ... २ ... १८५
आधेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ...	२ । ३ । २ । १० ... २ ... ८११
आधेयमष्टाकपालमैत्रं दधि ...	१ । ८ । १ । १० ... २ ... १
आधेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समाक्षेपयेत्	२ । ३ । ३ । ३ ... २ ... ८१८
आधेयो वै ब्राह्मणस्तस्माद् ...	५ । ६ । ८ । १३ ... ५ ... २२८
आधेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्च ...	० । ५ । २१ । १-८ .. ६ ... ५५०
आधेय्यर्घाभोधमभिष्टोद ...	३ । १ । ६ । २ ... ३ ... ३३
आधेय्या सुषो	३ । १ । ६ । ८ ... ३ ... ३३
आधययं यदा दृष्टत् एष्टानि ...	० । ५ । ८ । ८ ... ६ ... ८८१
आधययस्य वा एतदायतनं ...	० । २ । ८ । १० ... ६ ... २०५
आधययानान् गृह्णीत यस्य ...	० । २ । ० । ० ... ६ ... २६६
आधारमाधारयति तिर इव वै ..	२ । ५ । ११ । २१ ... २ ... ६५२
आ धामे देवान् वष्ट सुयज्ञा च ...	२ । ५ । ८ । ८ ... २ ... ६३१
आ जिघ्र कलशं मधुदधा ...	० । १ । ६ । १० ... ६ ... १८८
आजिं धावन्त्यनमिजितस्यामिजित्यै	० । ५ । ८ । ८ ... ६ ... ५२३
आज्ययज्ञं गृह्णीयात्तेजस्तामस्य ...	३ । ५ । ८ । ८ ... ३ ... ३५८
आज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव ...	६ । ६ । ३ । ११ ... ६ ... १२८
आज्यस्य पूर्णं कार्यं यमयौ ...	५ । २ । ० । ८ ... ५ ... ८०
आज्यस्य पूर्णं कार्यं यमयौ ...	५ । २ । ० । १२ ... ५ ... ८०

शान्तिम्	का । प्र । च । मा । भा । य
आज्येन जुहोति तेजो वा आज्यं...	५ । ४ । ८ । २ ... ५ ... १०२
आज्येन आधायति तेजो वा आज्यम्	६ । २ । ११ । ११ ... ६ ... ५५
आज्येन सं यौति एतद्वै	५ । १ । ६ । १५ ... ५ ... २१
आत्मने होतया शङ्खं वै	३ । ४ । ८ । २ ... ३ ... २६८
आत्मनो वा एष माचामाप्नोति ...	२ । २ । ६ । ६ ... २ ... ३५०
आत्मस्पर्शा वा एते यजमानस्य	६ । ५ । ५ । ७ ... ६ ... ११२
आत्मा उपह्वताग वसिष्ठ	२ । ६ । ७ । ६ ... २ ... ७५६
आत्मानमेव दीक्षया पाति	६ । २ । २ । ११ ... ६ ... ३७
आत्मा वा एष यदाययय	६ । ४ । ११ । ६ ... ६ ... १०४
आत्मा वै पुरुषस्य मधु	२ । ३ । २ । २० ... २ ... ४१२
आ अयस्त्रिंशतो जुहोति	५ । ४ । ८ । १८ ... ५ ... १०४
आ त्वा जिघर्मि वधसा हृतेनेत्याह	५ । १ । ३ । ६ ... ५ ... ७
आ स्वाऽहर्ममित्याह	५ । २ । १ । ६ ... ५ ... ३३
आदित्यं पशुरासौत्तेनायजन्त ...	५ । ७ । २६ । ३ ... ५ ... ३५४
आदित्यग्रहो भूयिष्ठाभिर्हर्मिर्मर्त्यते	६ । ५ । १० । ३ ... ६ ... १२१
आदित्यं चरं निर्वपति वरो दक्षिणा	१ । ८ । १ । ६ ... २ ... १
आदित्यं चरं निर्वपेत्	२ । २ । ६ । १ ... २ ... ३५६
आदित्यं चरं महिष्यै गृहे	१ । ८ । ६ । २ ... २ ... १०२
आदित्यं चरं महिष्यै गृहे	१ । ८ । ६ । २ ... २ ... १०२
आदित्या अकामयन्तं सर्वं लोकम्	७ । ४ । ६ । १ ... ६ ... ४१५
आदित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोर्	७ । ४ । ४ । १ ... ६ ... ३३४
आदित्यानां भागोऽसौति दक्षिणतो	५ । ३ । ४ । ६ ... ५ ... ७१
आदित्यां मरुता गर्भिणीमा लभते	१ । ८ । ६ । ६ ... २ ... १८५
आदित्या वा अस्माँल्लोकादमुं ...	१ । ५ । ४ । १२ ... १ ... ७८८
आदित्यायाङ्गिरसस्याप्नोतादधीत...	३ । ५ । १ । ५ ... ३ ... ३००

श्राद्धम्	का । प्र । च । ज्ञा । भा । इ
आदित्येभ्यो धारयद्वाचं	२ । ३ । १ । २ ... २ ... ४०८
आदित्येभ्यो सुवद्वाचं	२ । ३ । १ । १ ... २ ... ४०८
आदित्येष्टका उप दधात्यादित्या वै	५ । ३ । १० । ७ ... ५ ... ८१
आदित्यो भवतीत्यं वा अदितिस्तस्यामेव	५ । ५ । १ । १५ ... ५ ... ११८
आदित्यो वा अस्माहोकादमुं	१ । ५ । ८ । ८ ... १ ... ८१७
आन्तमन्त्रवस्त्रावपयान्तमेव	६ । २ । १० । १५ ... ६ ... ५३
आन्यः शोचति प्रान्यः श्रद्धसति	७ । ५ । ८ । ८ ... ६ ... ५२४
आप उप प्र वर्तयति रेत एव	६ । ५ । ८ । १६ ... ६ ... ११८
आपतये त्वा गृह्णामीत्याह	६ । २ । २ । ४ ... ६ ... ३५
आपो देवीर्द्विहतीर्विश्वश्चभुव इत्याह	६ । १ । २ । ६ ... ६ ... ५
आपो देवीर्द्विहतीर्विश्वश्चभुव इत्याह	६ । १ । २ । ८ ... ६ ... ५
आपो भवन्त्यापो वा अग्ने	५ । ६ । २ । २ ... ५ ... २०८
आपो वरुणस्य पञ्चय आसन्	५ । ५ । ४ । १ ... ५ ... १४१
आपो वा इदमग्ने सजिजमासीत्	५ । ६ । ४ । ८ ... ५ ... २२३
आपो वा इदमग्ने सजिजमासीत्	५ । ७ । ५ । ८ ... ५ ... ३०५
आपो वा इदमग्ने सजिजमासीत्	७ । १ । ५ । १ ... ६ ... १७३
आप्ते देवयजने याजयेद् आदित्यवन्तं	६ । २ । ६ । ४ ... ६ ... ४४
आप्नोत्येव आदित्यं नैनं आदित्य आप्नोति	६ । २ । ६ । ६ ... ६ ... ४४
आप्यायता भुवा हृतेनेत्याह	१ । ७ । ५ । २ ... १ ... ८७७
आमनस्यामनस्य देवा इति तिष्ठ	२ । ३ । ८ । १० ... २ ... ४४०
आ माऽस्क्रान्त्याह—इत्याशिषम्	३ । १ । ८ । ७ ... ३ ... ४५
आमिक्षा वैश्वस्य पाकयज्ञस्य	६ । २ । ५ । ५ ... ६ ... ४२
आमुखादन्ववस्त्रावयति	५ । ६ । ३ । ७ ... ५ ... २१६
आयतनवतीर्वा अन्या आहुतयो	३ । १ । ८ । ५ ... ३ ... ५०
आयुराग्नाप्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्याह	२ । ६ । ८ । १८ ... २ ... ७७७

प्राक्पदम्	का । प्र । ख । ग । भा । व
आयुर्वा एतद् यज्ञस्य यद् ध्रुव आत्मा	६ । ५ । २ । १ ... ६ ... १०८
आयुर्वा एतद् यज्ञस्य यद् ध्रुव आत्मा	६ । ५ । २ । ८ ... ६ ... १०८
आयुष्या उभ दधात्यापुरेवास्मिन् ...	५ । ३ । ११ । ५ ... ५ ... ८२
आरण्यास्यान्नातीन्द्रियं वा आरण्यं	१ । ६ । ७ । ११ ... १ ... ८६५
आरायामवान्तरदीक्षासुपेयाद् ...	६ । २ । ३ । १३ ... ६ ... ३६
आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभि ...	७ । ४ । ८ । २ ... ६ ... ४२३
आर्धे धर्मन् थायच्छते इन्द्रियस्याव रक्षौ	७ । ५ । ६ । ८ ... ६ ... ५२४
आर्धं सूक्तवाकमुत गमोवाक् इत्याह	२ । ६ । ६ । १३ ... २ ... ७७६
आर्षेयं वृणोते बन्धोरेव ...	२ । ५ । ८ । १२ ... २ ... ६१०
आवर्त्तन वचंयेत्याह ...	३ । ४ । १ । ३ ... ३ ... २३४
आ वृक्षगते वा एतद्यजमानो ...	३ । ३ । ८ । २ ... ३ ... २०४
आयं वा एय प्रतिगृह्णाति . .	२ । २ । ६ । ५ ... २ . ३५७
आश्रितो भवति यावानेवास्य प्राणस्तेन	६ । १ । १ । १३ ... ६ ... २
आश्रमव नयति सशुक्रत्वाय ...	६ । १ । ६ । १० ... ६ ... १७
आशुस्त्रिष्टदिति पुरस्तादुपदधाति	५ । ३ । ३ । २ ... ५ ... ६८
आश्रावयास्तु श्रीषद् यज ...	१ । ६ । ११ । ४ ... १ ... ६२६
आश्रावयेति चतुरक्षरम् ...	१ । ६ । ११ । २ ... १ ... ६२६
आश्राय्याह देवान् दमेति ...	२ । ६ । ६ । ६ ... २ ... ७७६
आश्वत्या भवन्ति ...	२ । ३ । १ । १२ ... २ ... ४०६
आश्वत्योमा दधाति अश्वत्यो ...	५ । १ । १० । ५ ... ५ ... २२
आश्विनं द्विरपालः ...	१ । ८ । ६ । ८ ... २ ... १०३
आश्विनं धूममा लभते ...	१ । ८ । २१ । ५ ... २ ... १६८
आश्विनं धूमजलाममा लभेत ...	२ । १ । १० । १ ... २ ... ३१६
आश्विनायान् मङ्गीतानुजावरो ...	७ । २ । ७ । ४ .. ६ ... २६६
आसन्तोमुद्राता रोहति सा ...	७ । ५ । ८ । १७ ... ६ ... ५१४

म्राक्षयम्	का । प्र । अ । मा । भा । इ
आसन्यान्ना०—इति पुरा ...	३ । १ । ७ । ३ ... ३ ... ३८
आसीनः प्रति मुञ्चते प्रसूत्यै ...	५ । १ । १० । १५ ... ५ ... २३
आसीनो यजत्यस्मिन्नेव ...	२ । ५ । ११ । ५ ... २ ... ६५०
आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति ...	६ । १ । ११ । १४ ... ६ ... ३०
आस्यात्रं जुह्वेदवानामित्याह ...	२ । ५ । ८ । ६ ... २ ... ६३१
आऽस्मिन्नुया अमुच्यवृत्त्याह ..	३ । ३ । ४ । ३ ... ३ ... १८३
आस्य प्रजाया वाजो जायते ...	१ । ७ । ४ । ६ ... १ ... ८७३
आहवनीय ऐन्द्रमधिश्रयति ..	२ । २ । ११ । २ ... २ ... ३६८
आहवनीये वैश्वानरमधिश्रयति ...	२ । २ । ५ । ८ ... २ .. ३५६
आऊतयो वा एतस्या कृता ...	३ । ४ । ८ । ७ ... ३ . २६८
आऊतिमागा वा अन्ये रुद्रा ...	५ । ५ । ८ । ५ ... ५ ... १७०

इ

इडा पशूनेवोप ज्ञयते चतुष्टप ...	२ । ६ । ७ । १० ... २ ... ७५६
इडामुप ज्ञयते चतुष्पादो ...	६ । ३ । ११ । १२ ... ६ ... ८२
इडायै वा एषा विभक्तिः ...	५ । ७ । १ । २ ... ५ ... २७७
इहे रन्तेऽदिते सरस्वति०—इति	७ । १ । ६ । १८ ... ६ ... १८४
इतः प्रथमं यज्ञे अग्निः स्वास्योनेरधि	२ । २ । ४ । १४ ... २ ... ३५३
इति प्रैव जातान् भ्रातृभ्यानुदते ...	५ । ४ । ११ । ६ ... ५ ... १०८
इत्यनादृत्य तच्छ्रुतस्यैव पूर्वस्यावद्येत्	२ । ५ । ३ । ८ ... २ ... ५७०
इत्याहैताभिर्वा इमे लोका ...	५ । ७ । ६ । ६ ... ५ ... ३१२
इदमहं रक्षोऽधमं तमो ...	६ । ३ । ८ । ५ ... ६ ... ७६
इदमहं तं वलगमुदपामि ...	६ । २ । ११ । ५ ... ६ ... ५५
इदमहं निर्वणस्य पाशादि ...	६ । ३ । २ । १७ ... ६ ... ६२
इदमसौदमसौत्येव यज्ञस्य ...	२ । ५ । ७ । १९ ... २ ... ६१०

वाङ्मयम्	का । प्र । च । डा । भा । ष
इदमसौदमसौत्येव यज्ञस्य ...	२ । ६ । ७ । १६ ... २६ ... ७५७
इध्ना बर्हिं प्रोक्षति मेध्यमेवैनत्	२ । ६ । ५ । २ . २ .. ७४३
इन्दो इत्याह रेतो वा इन्द्रू ...	६ । ५ । ८ । ७ ... ६ ... ११७
इन्द्रं विश्वा अवीरुधमित्राह ...	५ । ४ । ६ । २० ... ५ . . ६६
इन्द्रं वृचं जग्निवाऽसं मृधो ...	२ । ५ । ३ । १ ... २ ... ५६८
इन्द्रं पत्न्या मनुमयाजयत् . .	६ । ६ । ६ । १ ... ६ ... १३४
इन्द्रं क्रतुं न ध्या भर०—० ब्रह्मसाम	७ । ५ । ७ । १४ ... ६ ... ५०७
इन्द्रघोषस्ता वसुभि ०—० पात्वित्याह	६ । २ । ७ । ७ . . ६ ... ४६
इन्द्रमेकादशकपालमृधमो दक्षिणा	१ । ८ । १७ । ६ ... २ ... १७४
इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहापिवत् ...	६ । ५ । ११ । ७ ... ६ ... १२३
इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहापिवत् ...	२ । ३ । २ । १३ ... २० ... ४११
इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ...	५ । ३ । ४ । ४ ... ५ ... ७१
इन्द्रस्य वृचं जग्नुष इन्द्रियं ...	२ । ५ । ३ । ५ ... २ ... ५६६
इन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यन्दिनः ...	७ । ५ । ७ । १० ... ६ . . ५०६
इन्द्रस्य सुधुवानस्य दशधेन्द्रियं ...	५ । ६ । ३ । १० ... ५ ... २१६
इन्द्रस्य स्यूरसोन्द्रस्य ध्रुवमसीत्याहैन्द्रं	६ । २ । १० । २२ ... ६ ... ५४
इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावौ ...	१ । ६ । ११ । १६ ... १ ... ६३१
इन्द्रस्योरमा विश दक्षिणमित्याह	६ । १ । ११ । २ .. ६ ... २७
इन्द्रामियोरहं देवयज्यया ...	१ । ६ । ११ । १५ . १ ... ६३१
इन्द्रामियोर्भागधेयो स्ये ...	६ । ४ । २ । १६ ... ६ ... ८८
इन्द्राग्नौ अथयमानामिति ...	५ । ३ । २ । १ ... ५ ... ६६
इन्द्राग्नौ वा एतस्य प्रजामपगूहतो	२ । २ । १ । २ ... २ ... ३४५
इन्द्राण्यै धरुं निर्वपेद्यस्य ...	२ । २ । ८ । २ . २ ... ३६१
इन्द्राय धर्मवते पुरोडाशम् ...	२ । २ । ७ । ४ ... २ . . ३५६
इन्द्राय धर्मवते पुरोडाशम् ...	२ । २ । ७ । ६ ... २ . . ३५६

शास्त्रम्

का । प्र । ल । श । भा । इ

इन्द्राय श्रीवे पुरोडाशम् . . .	२ । २ । ७ । ६ .. २ ... ३६६
इन्द्राय त्वा वृहदते वयस्यते ...	६ । ५ । १ । २ .. ६ . . १०६
इन्द्राय त्वेत्वाधवनीयं	३ । २ । १ । ११ . . ३ .. ८२
इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत . .	६ । ४ । ४ । ३ ... ६ . . ६०
इन्द्राय दावे पुरोडाशम्	२ । २ । ८ । ६ ... २ ... ३६१
इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशम्	२ । २ । ८ । ७ ... २ ... ३६२
इन्द्राय मनुमते मगस्यते . . .	२ । १ । ३ । ४ ... २ ... २७५
इन्द्राय मनुमते मनस्यते . . .	२ । २ । ८ । ४ . . २ ... ३६१
इन्द्राय भरतवते एग्निसक्थमा लभेत	२ । १ । ३ । ४ . . २ ... २७५
इन्द्राय राज्ञे वयः श्रितिपृष्ठा	५ । ६ । १० । १ . . ५ . २६८
इन्द्राय राज्ञे सूक्तरो वरुणाय ...	५ । ५ । ११ । १ ... ५ ... १८४
इन्द्राय वक्षिणे ललाम प्राश्टकमा लभेत	२ । १ । ३ । ११ . . २ ... २७६
इन्द्राय वृचतुरे ललामं प्राश्टकमालभेत	२ । १ । ३ । १३ ... २ . . २७६
इन्द्राय वैन्दधाय पुरोडाशम्	२ । २ । ७ । ८ . . २ ... ३६०
इन्द्राय सुत्राम्ये पुरोडाशम् .	१ । ८ । ६ । ११ . २ ... १०३
इन्द्राय सुत्राम्ये पुरोडाशम् ...	२ । २ । ८ । ८ . २ ... ३६२
इन्द्रायाऽधोसुचे पुरोडाशम्	२ । २ । ७ । ७ ... २ . . ३५६
इन्द्रायागृजवे पुरोडाशम्	२ । २ । ८ । १ ... २ . ३६१
इन्द्रायाभिमातिष्ठे ललामं प्राश्टकमा	२ । १ । ३ । १२ . २ ... २७६
इन्द्रायार्कवते पुरोडाशम् . . .	२ । २ । ७ । ५ . . २ . . ३५६
इन्द्रायार्कान्धमेधवते पुरोडाशम् ...	२ । २ । ७ । १० ... २ ... ३६०
इन्द्रायेन्द्रियवते पुरोडाशमेकादशकपालं	२ । २ । ७ । ३ . . २ . . ३५६
इन्द्रिय वै वीर्यं वृद्धे भ्रातृभ्यो ...	२ । २ । ६ । ८ . २ . . ३६४
इन्द्रियाव इत्याह प्रजा वा इन्द्रियं	६ । ५ । ८ । ८ . ६ ... ११७
इन्द्रो देवता ककुब् छन्द उक्थानी	३ । १ । ६ । १६ . ३ ... ३४

माध्यमम्	का । प्र । च । प्रा	भा	य
इन्द्रो देवता जगतीच्छन्दो	३ । १ । ६ । १३ ...	३ ...	३३
इन्द्रो भवद्भि सावित्रेण माध्यन्दिने	६ । ५ । ५ । १ ...	६ .	१११
इन्द्रो यतीगन्तालावकेभ्य प्रायच्छत्	६ । २ । ७ । १० ...	६ ...	४७
इन्द्रो वजस्य विजगमपौर्णोत् ...	२ । १ । ५ । १ ...	२ ...	२८६
इन्द्रो वा अग्रप्रतिष्ठित ध्यासीत् ...	७ । ३ । १० । ८ ...	६ . .	३५५
इन्द्रो वा एतस्य इन्द्रियेण्यपकामति	२ । ३ । १३ । १३ ...	२ ...	४६०
इन्द्रो वज्रं हत्वा देवताभिस्त्रेन्द्रियेण	२ । ५ । ३ । ३ ...	२ ...	५६६
इन्द्रो वज्रं हत्वा परा परावत ...	२ । ५ । ३ । १२ ...	२ ...	५७०
इन्द्रो वज्रं हत्वा परा परावत ...	६ । ५ । ५ । ६ .	६ ...	११२
इन्द्रो वज्रमहन् तं देवा अनुवन् ...	६ । ५ । ५ । ८ ...	६ ...	११२
इन्द्रो वज्रमहन् त वज्रो हत ...	२ । १ । ४ । ११ ...	२ . .	२८२
इन्द्रो वज्रमहन् तं वज्रो हत ...	५ । ४ । ५ । १० . .	५ . .	६६
इन्द्रो वज्रमहन् तस्य कनौनिका .	६ । १ । १ । १७ .	६ ...	३
इन्द्रो वज्रमहन् तस्य शीर्षिकपाणम्	६ । ५ । ६ । १ ...	६ ...	११६
इन्द्रो वज्रमहन्तोऽपोऽभ्यभियत ...	६ । १ । १ । २०	६ ...	३
इन्द्रो वज्रमहन्तोऽपोऽभ्यभियत . .	६ । ४ । २ । ६ ...	६ ...	८६
इन्द्रो वज्राय वज्रमुदयच्छत्	६ । ५ । १ । १ . .	६ .	१०६
इन्द्रो वज्राय वज्रं प्राहरत्	५ । २ । ६ । ४१ . .	५ .	४४
इन्द्रो वज्राय वज्रं प्राहरत्	६ । १ । ३ । ११ ..	६ ...	८
इन्द्रो वै देवानामानुजावर व्यासीत्	२ । ३ । ४ । ४ ...	२ ...	४२०
इन्द्रो वै देवानामानुजावर व्यासीत्	६ । ६ । ११ । ३	६	१४१
इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित ...	७ । ३ । ७ । १ ...	६ ...	३४४
इन्द्रो वै सदृष्ट देवताभिगसीत् ...	२ । २ । ८ । ६ . .	२ ...	३६२
इन्द्रो वै सदृष्ट देवताभिरासीत् ...	७ । २ । ५ । ४	६ ...	२५१
इन्द्रो वै सदृष्ट देवताभिरासीत् ...	७ । ३ । ६ । १ ...	६ ...	३४१

शास्त्रम्

का । प्र । ष । प्रा । भा । इ

इन्धागास्वा'शतं हिमा इत्याह ...	१ । ५ । ७ । १४ ... १ ... ८०५
इमं स्तन०—०मित्याज्यस्य यूष्णाह	५ । ५ । १० । ६ . ५ ... १७७
इमं यच्चं गयन्तु प्रजानमित्याह	५ । ७ । ८ । ५ ... ५ ... १२४
इममघ आयुषे वर्चसे ह्यधीत्याह ...	२ । ३ । ११ । ११ ... २ ... ४५१
इमा दिशं यन्त्येषा वै निर्वर्त्यै ...	५ । २ । ४ । ७ ... ५ ... ४१
इमा धियः शिस्तमाणस्य ...	६ । १ । ३ । ५ .. ६ ... ८
इमा मे अग्ने इष्टका धेनव' ...	५ । ४ । २ । ११ ... ५ ... ६१
इमे वै लोका यूपात्रयतो . .	६ । ३ । ३ । ५ ... ६ ... ६३
इमे वै सहास्ता ते वायुर्यवात् ...	३ । ४ । ३ । १ ... ३ ... २४५
इयं वा अक्षुध्यासैता विराजमपश्यत्	७ । ४ । ३ । २ ... ६ ... ३६८
इयं वा अग्निं पश्येत्कस्तस्मात् ...	५ । ६ । ४ । ७ ... ५ ... २२४
इयं वा अग्नेरतिदाहादग्निमेत् ...	५ । २ । ५ । १० ... ५ ... ४२
इयं वा अग्नेरतिदाहादग्निमेत् ...	५ । २ । १० । ७ ... ५ ... ५४
इयं वा अस्यै प्रतिष्ठा ...	१ । ७ । २ । १६ ... १ .. ६६३
इयं वाव प्रथमा चित्तिरोपधयो ...	५ । ६ । १० । ४ ... ५ ... २५८
इयं वाव प्रथमा रेत सिग् ...	५ । ६ । ८ । ६ ... ५ ... २४८
इयं वाव रयन्तरमसौ बृहद् ...	३ । १ । ७ । ११ ... ३ ... ३८
इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी ...	६ । १ । ६ । २ ... ६ . . १६
इयं वै काशंर्यमयो ...	५ । २ । ७ । ६ ... ५ ... ४७
इयं वै मनोऽनयैवैता' प्रणयति ...	१ । ६ । ८ । ५ ... १ ... ६०१
इयं वै होताऽसावध्वर्युर् ...	३ । २ । ६ । १४ ... ३ ... १४८
इयती करोति प्रजापतिना ...	५ । १ । ६ । १५ ... ५ ... १५
इयत्यये जुहोत्ययेयत्ययेयति ...	५ । ४ । ३ । ७ ... ५ ... ६३
इयद्भवति प्रजापतिना यज्ञमुखेन ...	५ । २ । ८ । २३ ... ५ ... ५०
इयन्तं मृह्यति प्रजापतिना ...	२ । ६ । ५ । ७ ... २ ... ७३४

माध्वन्	का। प्र। च। प्रा	भा	व
इमे त्वेति बर्हिंरादत्त	६।३। ६। १ ... ६ ...	७१	
इमे त्वोत वपामुत्स्विदतीच्छत इव	६।३। ८। ६ . ६ ...	७६	
इष्टं वपया भवत्यनष्टं	६।६। ६। ३ ... ६ ...	१३४	
इष्टकचिद्वा अन्योऽग्नि	१।५। ८। ५ ... १ ...	८१०	
इष्टर्गो वा अध्वर्युर्यजमानस्य	३।१। ७। १ ... ३ ...	३८	
इष्टो यज्ञो भृगुमि०—० इत्याह	५।६। ८। ११ ... ५ ...	२४६	
इष्टा प्राहुः क्रम्य ब्रूयाद्गोमाः	१।७। ६। १८ ... १ ...	८८४	
इष्टयेय वा वस्या अनामृतमिच्छन्तो	५।२। ३। २ ... ५ ...	३८	
इह गतिर्वामस्येदद्य	२।६। ८। २० . . २ ...	७७७	
इह मन इत्याह	२।३। १। ५ ... २ ...	४०८	
इहैव स्तोतो मापगातेत्याह	१।५। ८। ४ ... ६ .	८१०	

ई

ईदामहै देवाः इहेन्यान्—० नित्याह	२।५। ८। १५ ... २ ...	६३२	
ईश्वरं वै व्रतमविष्टयं	१।७। ६। १५ ... १ .	८८३	
ईश्वरो वा एष आर्त्तिमार्त्तोर्	५।२। ८। ५ .. ५ ...	४८	
ईश्वरो वा एष आर्त्तिमार्त्तोर्	५।७। ६। १२ ... ५ ...	३१३	
ईश्वरो वा एष पराष्ट्रं प्रदधो	५।२। १। ३ ... ५ ...	३२	

उ

उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनः	३।२। ८। २ ... ३ ...	१४६	
उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनः	३।२। ८। ६ ... ३ ...	१४७	
उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं	३।२। ८। ३ ... ३ ...	१४७	
उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं	३।२। ८। ७ ... ३ ...	१४७	
उक्थं वा इत्याह प्रातःसवनं	३।२। ८। १ ... ३ ...	१४६	

ब्राह्मणम्	का। प्र।	ख। ग।	भा	व
उक्थया इत्याह प्रातस्सवनं ...	३।२।	६।५.	३ ...	१४७
उक्थ्याग्नान् गृह्णीताभि घ ...	७।२।	७।८ ...	६ ...	२६६
उक्थायामपि दधाति प्रतिष्ठा ...	५।२।	६।६ ...	५ ...	५१
उच्चैर्वैश्वानरस्य व्या आवयति	५।४।	७।२५ ...	५	१०१
उत यस्यैतासूपहितास्त्रापोऽग्निः	५।३।१०।	६	५ ...	८१
उत्क्रामोदक्रमौदिति द्वाभ्याम् ...	५।१।	३।१ ...	५ ...	६
उत्क्रोदं कुर्वते यथा बन्धान्मुमुचाना	७।५।	६।२ ...	६ ...	५२३
उत्तर उत्तरो ज्यायान् भवत्येव ..	२।३।	६।५ ...	२ ...	४२८
उत्तरं वै तत् प्रजापतेरक्षि ...	५।३।१२।	३ ...	५ ...	८३
उत्तरत उप दधाति तस्मादुत्तरत	५।३।	७।१३ ...	५ ...	७८
उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णत्येतावतो	२।६।	४।१३	२ ..	७२६
उत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिं स्तृणाति	६।२।	४।११ ...	६ ...	४१
उत्तरं बर्हिष प्रस्तरः सादयति	२।६।	५।१० ...	२ ...	७३४
उत्तरवेदिमुप वपति	५।२।	५।२२ ..	५ ..	४४
उत्तरवेद्या नि वपति पशवो वा ..	६।५।	६।१० ...	६ ...	१२०
उत्तरस्या देवयज्यायामुपहृतो ...	२।६।	७।१८ ...	२ ...	७५७
उत्तरा नाकसद्वा उप दधाति .	२।३।	७।७ ...	५ ...	७७
उत्तरावतो भवतोऽभिक्रान्तौ ...	५।४।	८।१६ ...	५ ..	१०३
उत्तरेणामौघं परीत्य जुहोति	६।३।	१।१५ ..	६ ...	६०
उत्तरेष्वहस्वमुतोऽवांसो	३।३।	६।४ ...	३ ..	१६४
उत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयत्ययातयाम्	२।३।	७।४ ...	२ ...	४३२
उत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयत्ययातयाम्	२।३।	६।३ .	२ ...	४२८
उत्तिष्ठ दृष्टौ भवोर्ध्वा तिष्ठ ..	५।१।	७।११ ..	५ ...	१६
उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्नि ...	५।३।	१।१ ...	५ .	६४
उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्नि ...	५।७।	८।२ ...	५ ...	३२४

प्राक्पणम्	का । प्र । ष । मा	भा	४
उत्सृज्याः नोत्सृज्याःमिति ...	७ । ५ । ७ । १ ...	६ ...	५०६
उदकुम्भानधिनिधाय दास्यो ...	७ । ५ । १० । ३ ...	६ ...	५२६
उदङ् तिष्ठन् जुष्टोति यथा वै ...	५ । ४ । ३ । ५ ...	५ ...	६३
उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरो ...	६ । २ । १० । १८ ...	६ ...	५३
उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं कृणुतेति ...	६ । १ । ४ । ८ ...	६ ...	११
उदु त्वं जातवेदसमिति ...	६ । १ । ११ । ६ ...	६ ...	२६
उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह ...	५ । २ । २ । ४ ...	५ ...	३६
उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह ...	५ । ४ । ६ । ४ ...	५ ...	६०
उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दधाति ...	५ । ४ । ६ । १ ...	५ ...	६०
उद्गाढभ्यो ह्वरन्ति सामदेवयो ...	६ । ६ । ७ । ३ ...	६ ...	१३५
उद्गात्रा सङ्गापयति प्रजा ...	६ । ५ । ८ । १५ ...	६ ...	११८
उद्विष्टं क्षभानान्तरिक्षं ...	६ । ३ । ४ । ६ ...	६ ...	६६
उद्विष्टं क्षभानान्तरिक्षं	६ । २ । १० । ११ ...	६ ...	५३
उद्भन्ति तस्मादोषधय पराभवन्ति ...	२ । ६ । ४ । ७ ...	२ ...	७२६
उद्भन्ति तस्मादोषधय पराभवन्ति ...	६ । २ । ४ । १० ...	६ ...	४१
उद्भन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदपहन्ति ...	२ । ६ । ४ । ६ ...	२ ...	७२६
उद्भन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदपहन्ति ...	५ । २ । ३ । ३ . .	५ ...	३८
उद्भन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदपहन्ति ...	६ । २ । ४ । ६ .	६ ...	४१
उद्हरति श्रुतत्वाय ...	३ । ४ । ८ । १६ ...	३ ...	२००
उद्वयं तमसस्परित्याह ...	५ । १ । ८ । २० ...	५ ...	१६
उद्गतं ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरुणा ...	५ । ६ । १४ । १ ...	५ ...	२६५
उद्गतो भवति साहस्यो वा यथा ...	२ । १ । ५ । ३ ...	२ ...	२६०
उद्गतेषु पशवमिच्छन्ते य एव ...	६ । ५ । ६ । ६ ...	६ ...	१२०
उद्गता जुष्टोति यातयामेव ...	६ । ५ । ६ । ५ ...	६ ...	१२०
उप तिष्ठते योग एवाम्येष ...	१ । ५ । ७ । १० ...	१ ...	८०५

प्राश्नवम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	व
उपध्वसो भवति सावि त्रोल्लेयः ...	२।१।	६।१०	... २ ...	२६६
उप प्रेत मरुतः सुदानवः—मित्याह	२।१।	१। ६	... २ ...	४०८
उप प्रेय्य होतृर्हत्या देवेभ्य इत्याह	६।३।	८। ७	... ६ ...	७५
उपयामगृहीतोऽसि—•त्याह	३।५।	६। ४	... ३ ...	३५४
उपयामगृहीतोऽसौत्याह ...	६।४।	६। ५	... ६ ...	६५
उपयामगृहीतोऽसौत्याह ...	६।५।	८। ५	... ६ ...	११७
उपयामगृहीतोऽसि—•तेति ...	३।२।	१। ६	... ३ ...	८२
उपयामगृहीतोऽसि—•तेत्याह	६।५।	३।१०	... ६ ...	११०
उपरिष्ठात् प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवैन ...	६।३।	६।१६	... ६ ...	७२
उपरिष्ठादानयति रेत एव ...	६।४।	११।१०	... ६ ...	१०४
उपरिष्ठान्मासा पृष्ठान्युप यन्ति ...	७।५।	१।१६	... ६ ...	४७५
उपरिष्ठाल्लक्ष्मा याज्या जनिष्यमायानेव	२।६।	२।१०	... २ ...	६६८
उपरिष्ठाल्लक्ष्मा याज्यामुष्मिनेव ...	२।६।	२।१२	... २ ...	६६८
उपवीरसौत्याहोप ह्येना ...	६।३।	६। २	... ६ ...	७१
उप व्यते देवतन्मनेव तत् ...	२।५।	११। २	... २ ...	६५०
उपयितो दिवः पृथिव्योरित्याह ...	२।६।	६।१४	... २ ...	७७६
उपसन्मितां मिनुयात् ...	६।६।	४। ३	... ६ ...	१३०
उपसन्मनं वा यतद्यज्ञस्य ...	६।६।	८। ३	... ६ ...	१३७
उपस्तीर्य पूर्वस्वामिरपरस्वेत्याह ...	१।६।	७। ८	... १ ...	८६५
उपस्योऽसौर्ज्ञोपस्योपाइ इत्याह	१।५।	६।११	... १ ...	८१८
उपहृतं रथन्तरं सह पृथिव्येत्याह	२।६।	७। २	... २ ...	७५६
उपहृतं वामदेवं सहान्तरिक्षेयेत्याह	२।६।	७। ३	... २ ...	७५६
उपहृतं दृष्टत् सह दिवेत्याहैरं ...	२।६।	७। ४	... २ ...	७५६
उपहृताइहो इत्याहात्मानमेवोप ज्ञयत	२।६।	७। ८	... २ ...	७५६
उपहृता सप्त होत्रा इत्याह ...	२।६।	७। ५	... २ ...	७५६

प्राच्यम्	का। प्र।	ख।	ग।	भा	४
उपहृता धेनु सहर्षमेत्याह ...	२।६।	७।	६ ...	२ ...	७५६
उपहृते द्यावापृथिवी इत्याह ...	२।६।	७।१५ ...	२ ...	७५७	
उपहृतो भक्ष सखेत्याह ...	२।६।	७।	७ ...	२ ...	७५६
उपहृतोऽयं यजमान इत्याह ...	२।६।	७।१७ ...	२ ...	७५७	
उपाङ्गु यजति यथा वामं ...	१।५।	२।	७ ...	१ ...	७७५
उपाङ्गुश्चन्तर्यामावजावय ...	६।५।१०।	२ ...	६ ...	१२१	
उपाकृत्य पक्ष जुहोति पाङ्गा ...	३।१।	५।	३ ...	३ ...	३०
उपाकृत्यैव मण्यस्त्रेवाण्यम् ...	६।३।	५।	३ ...	६ ...	६६
उपाधाय्यपूर्वेयं वासो दक्षिणा ...	२।२।११।	६ ...	२ ...	३६६	
उपेत्याह प्रजा वै पश्यव' ...	१।५।	७।	२ ...	१ ...	८०३
उपैज मुत्तरो यज्ञो नमत्यग्नि ...	६।२।	६।	३ ...	६ ...	३३
उपो देवान् दैवौर्विश' प्रागुरित्याह ...	६।३।	६।	३ ...	६ ...	७१
उपोतेज्ये यज्ञा साधन्तेऽनु ...	६।५।	२।	६ ...	६ ...	१०८
उभयत एगौ स्यात् ...	७।१।	६।	६ ...	६ ...	१८३
उभयत ह्युभवंतीतश्च ...	५।१।	१।१५.	५ ...	२	
उभयत प्रउगं चिन्वीत ...	५।३।११।	५ ...	५ ...	१०८	
उभयतो ध्योतिषा यन्त्युभयत एव ...	७।३।११।	५ ...	६ ...	३३३	
उभयतोमुखमृतुपात्रं भवति ...	६।५।	३।	३ ...	६ ...	१०६
उभयतो हवमौ भवत' ...	२।३।	२।	८ ...	२ ...	३११
उभयतो वैश्वानरो ऋहते ...	६।५।	२।	३ ...	६ ...	१०८
उभयोर्लोकयोरभिजित्यै ...	६।१।	१।	३ ...	६ ...	१
उमा जिग्यधुर्न परा जयेधे ...	७।१।	६।१३ ...	६ ...	१८३	
उमा वामिन्द्राग्नौ आहुवध्या इत्याह ...	१।५।	७।	६ ...	१ ...	८०३
उरुहृद् हि राजा वरुणश्चकारेत्याह ...	६।६।	३।	६ ...	६ ...	६२६
उरु हस्ते विश्वरूप इन्द्रित्याह ...	३।३।	१।	५ ...	३ ...	२३३

प्राक्पथम्

का । प्र । ष । वा भा ध

उह प्रथसौर ते यज्ञमति ...	६ । २ । ७ । ६ ... ६ ... ४६
उह यन्तासि वरधमित्याहोरे ...	६ । ३ । २ । ६ ... ६ ... ६९
उर्वन्तरिक्तमन्विद्यौत्याह ...	६ । १ । ११ । ४ ... ६ ... २६
उर्वशस्यापूरसौत्याह मिथुनत्वाय	६ । ३ । ५ । ६ ... ६ ... ६६
उलूखलबुधो यूपो भवति ...	७ । २ । १ । ८ ... ६ ... २३५
उवाच ह विश्वामित्रोऽददित्स ब्रह्मणा	५ । ४ । २ । ५ ... ५ ... ६९
उवाच हेयमददित्स ब्रह्मणामं ...	५ । २ । १० । ८ ... ५ . ५४
उधिगसि वसुभ्यस्त्वा०—०त्याह ...	३ । ५ । २ । ८ ... ३ ... ३१८
उखावेतं धूर्षाद्यावित्याह ...	६ । १ । ११ । १० ... ६ ... २६

ज

ऊनातिरिक्ता मिथुना ...	५ । १ । ८ । ११ ... ५ ... १८
ऊनातिरिक्ता वा शता रात्रय ...	७ । ४ । ७ । १० . ६ ... ४१६
ऊरुणोप प्र वर्तयत्यूरुणा . .	६ । ५ । ८ । १७ ... ६ ... ११८
ऊर्जस्तान् पयस्तानित्याहोर्जम् ...	१ । ७ । ३ । ११ ... १ . ६६८
ऊर्जा व पश्यामूर्जा मा ...	१ । ५ । ८ । ६ ... १ ... ८११
ऊर्ध्वं वै पुष्यस्य नाम्यै मेध्यम् ...	६ । १ । ३ । १० ... ६ ... ८
ऊर्ध्वमुद्यौत्यूर्ध्वमिव हि पु५स ...	२ । ६ । ५ । २० ... २ ... ७३५
ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्त्यूर्ध्वा ...	७ । ४ । २ । ६ .. ६ ... ३६०
ऊर्ध्वं समिधा वा दधात्युपरिष्ठादेव	६ । २ । १ । १३ ... ६ ... ३४
ऊधान् नि वपति पुष्टिर्वै एषा . .	५ । २ । ३ । ६ ... ५ ... ३८

च

ऋक् च मे साम घ म इत्याह ...	५ । ४ । ८ । १२ ... ५ . . १०३
ऋक्षा वा इयमलोमकासीत् ...	७ । ४ । ३ । १ ... ६ ... ३६८
ऋक्सामयो शिल्पे स्य इत्याह ...	६ । १ । ३ । २ ... ६ ... ७

प्राष्टयम्	का।	प्र।	ख।	ग।	भा	३
ऋक्सामाभ्या यजुषा सन्तरन्त ...	१।१।	१।	८ ...	ई ...	२	
ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरौ ...	६।५।	६।	४ ...	ई ...	११६	
ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञाया तिष्ठमाने	६।१।	३।	१ ...	ई ...	०	
ऋचा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै ...	६।१।	२।	१२ ...	ई ...	५	
ऋचा क्षोमः समर्द्धयेत्याह ...	५।१।	१।	१० ...	५ ...	२	
ऋजुमाधारयत्वृजुरिव हि प्राण ...	२।५।	११।	२२ ...	२ ...	६५२	
ऋतमसि सत्यं नामेत्याह ...	३।३।	५।	१५ ...	३ ...	१८८	
ऋतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजयन्	०।२।	१०।	२ ...	ई ...	२६१	
ऋतवो वै प्रजाकामा प्रजा नाविन्दन्	०।२।	६।	१ ...	ई ...	२६०	
ऋतया उप दधात्वृत्तुना क्षुमै ...	५।३।	१।	३ ...	५ ...	६४	
ऋतया उप दधात्वृत्तुना क्षुमै ...	५।४।	२।	१ ...	५ ...	६०	
ऋतया उप दधात्येतद्दे ...	५।३।	११।	६ ...	५ ...	८३	
ऋतस्य त्वा ज्योतिष इत्याह ...	३।३।	५।	२२ ...	३ ...	१८६	
ऋतस्य त्वा देवहविः—इत्याह	६।३।	६।	१० ...	ई ...	०१.	
ऋतस्य त्वा विधर्मण इत्याह ...	३।३।	५।	२० ...	३ ...	१८६	
ऋतस्य त्वा विभूमन इत्याह ...	३।३।	५।	१६ ...	३ ...	१८६	
ऋतस्य त्वा व्योमन इत्याहिर्यं ...	३।३।	५।	१८ ...	३ ...	१८६	
ऋतस्य त्वा सव्यायेत्याह दिशो ...	३।३।	५।	२१ ...	३ ...	१८६	
ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह	६।६।	१।	१० ...	ई ...	१२६	
ऋतावन्तो वै देवलोकस् ...	३।३।	५।	२३ ...	३ ...	१८६	
ऋतुना प्रेष्यति षट् ऋत्वं व्याह ...	६।५।	३।	६ ...	ई ...	१०६	
ऋतुना प्रेष्यति षट् ऋत्वं व्याह ...	६।५।	३।	० ...	३ ...	११०	
ऋतुमिवा एतं दौत्तपन्ति ...	५।२।	४।	४ ...	५ ...	४०	
ऋतुमिवा एषश्चन्दोमि क्षोमैः ...	०।५।	१५।	३ ...	ई ...	५४०	
ऋत्विजः पर्याङ्ग्यावन्त एवत्विजस्	२।३।	११।	० ...	२ ...	४५१	

ब्राह्मणम्	का । प्र ।	च । प्रा ।	भा ।	३
ऋत्विजो वृणोते कृन्दाऽस्येव ...	६ । ३ ।	७ । ११ ...	६ ...	७३
ऋध्नोति दशसु मास्तूतिष्ठन् ..	७ । ५ ।	२ । ३ ...	६ ...	४८५
ऋभूणां भागोऽसीति पश्चात् ...	५ । ३ ।	४ । ११ ...	५ ...	७२
ऋधमं ब्राह्मणाच्छ्रुतिने ...	१ । ८ ।	१८ । १३ ...	२ ...	१७८
ऋधयो वा इन्द्रं प्रथक्तं नापश्यत	३ । ५ ।	२ । १ ...	३ ...	३१०
ऋधिक्षतं च वा एते देवक्षतश्च ...	७ । ५ ।	६ । १० ...	६ ...	५२४
ऋधियुत इत्याहर्घयो ह्येतमस्तुवन्	२ । ५ ।	६ । ४ .	२ ...	६३०
ऋधेर्ऋधेर्वा एता निर्मिता यत् ...	२ । ५ ।	७ । १६ ...	२ ...	६१०

ए

एक एव, यजेतैको हि प्रजापति ...	७ । २ । १० ।	६ ...	६ ...	२६२
एकचित्तोक्तं चिन्वीत तृतीयं ...	५ । २ ।	३ । १० ...	५ ...	३६
एकधा ब्रह्मण उपहरत्येकधैव ...	२ । ३ ।	२ । ६ ...	२ ...	४१०
एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव ...	२ । ३ । १२ ।	४ ...	२ ...	४५५
एकया अप्रस्तुतं भवत्ययामि ऋशति	५ । ४ । १० ।	६ ...	५ ...	१०६
एकयैकयोत्सर्गम् मिमीते ...	६ । १ ।	६ । १० ..	६ ...	२५
एकयोप तिष्ठन्ते एकधैव यजमाने	५ । २ ।	४ । १५ ...	५ ...	४१
एकविंश उक्थ्यः सौरौधु ...	७ । २ ।	५ । १३ ...	६ ...	२६३
एकविंशतिः सामिधेनौरन्वाह	५ । १ ।	८ । १४ ...	५ ...	१८
एकविंशतिनिर्वाधो भवति ...	५ । १ । १० । १० ...	५ ...	२२	
एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य	२ । ५ । १० ।	७ ...	२ ...	६४१
एकविंशतिर्भवति एकविंशो ...	५ । १ ।	८ । २ ...	५ ...	१०
एकविंशत्या माषैः पुण्यशौर्यमश्नैति	५ । १ ।	८ । १ ...	५ ...	१०
एकविंशमहर्भवति ...	५ । ४ । १२ ।	३ ...	५ ...	११०
एकविंशं भद्रं विपदासु ...	७ । ५ ।	८ । ६ ...	६ ...	५१३

प्राश्न्यम्	का । प्र । च । दा । भा । य
एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या ...	७ । ४ । ३ । ० ... ६ ... ३६८
एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या ...	७ । ४ । ३ । ११ ... ६ ... ३६६
एकस्मादक्षरादानां प्रथमं पदं ...	५ । १ । ८ । ४ .. ५ ... २०
एकस्मादक्षरादानां प्रथमं पदं ...	६ । १ । २ । २० ... ६ ... ६
एकहायन्या कौणाति वाचैवैनं ...	६ । १ । ६ । १६ ... ६ ... १८
एकैकयास्तुतया समा यन्ति ...	७ । ५ । ८ । १५ ... ६ ... ५१४
एका घ मे तिसृष्व म इत्याह ..	५ । ४ । ८ । १० ... ५ ... १०३
एकादश प्रयाजान् यजति ...	६ । ३ । ७ । १३ .. ६ . ७४
एकादश प्रातर्गत्या पशव व्या लमन्ते	५ । ६ । २२ । १ .. ५ ... २७३
एकादश भवति एकधैव ...	५ । २ । १ । १५ ... ५ ... ३४
एकादशरात्रो भवति पक्ष वा ऋतव	७ । २ । ६ । ७ ... ६ ... २६१
एकादशावदानान्यव द्यति ...	६ । ३ । ११ । ८ ... ६ .. ७८
एकामेवैना भूता प्रति गृह्णाति ...	७ । १ । ७ । ६ . ६ ... १६२
एकेन पदेन व्यावर्त्तन्ते ...	५ । ३ । १ । ६ ... ५ . ६४
एकोन्नताहै देवयजनादङ्गिरस ...	६ । २ । ६ । ८ ... ६ ... ४४
एकोन्नते देवयजने याजयेत् ...	६ । २ । ६ । ७ ... ६ ... ४४
एतं सधस्य परि ते ददामि ...	५ । ७ । ७ । २ ... ५ ... ३१८
एत वै पर आट्णार कक्षीवां	५ । ६ । ५ । ६ .. ५ ... २३०
एतत्ते अग्ने राध एति सोम ...	६ । ६ । १ । ७ ... ६ ... १२५
एतत् त्वं सोम देवो देवानु ...	६ । ३ । २ । १५ ... ६ ... ६२
एतदुर्वै नामासुर आसीत् ...	२ । ६ । ८ । १२ ... २ ... ७७६
एतदा अग्ने प्रिय धाम यद् ...	६ । १ । ७ । ३ ... ६ ... १६
एतदा अग्ने शिर ...	५ । ५ । ४ । ८ ... ५ ... १४२
एतदा अपां नामधेय गुह्यं ...	३ । ३ । ४ । १ ... ३ ... १८२
एतदा अश्वो रूप यच्छेतोऽश्वो ...	५ । ७ । १ । ४ ... ५ ... २०८

ब्राह्मणम्

का। प्र। च। मा। भा। ष

एतद्दे द्वितीयं यज्ञमाप	७।२। ८।१२ ... ६ ... २७४
एतद्दे देवानामायतनं यदाहवनीयो	१।६। ७। २ ... १ ... ८६४
एतद्दे देवानामास्यं यद्दर्शपूर्णमासौ	२।५। ६। ७ ... २ ... ६०१
एतद्दे देविकां सर्वाणि च	३।४। ६।१३ ... ३ ... २७६
एतद्दे द्वितीयं यज्ञमापय	७।२। ८। ८ ... ६ ... २७४
एतद्दे पशूनाः रूपः रूपे	६।२। ६।१६ ... ६ ... ४५
एतद्दे पुरो हविर्देवयजनं	६।२। ६। २ ... ६ ... ४४
एतद्दे प्रतिष्ठितं देवयजनं	६।२। ६।१६ ... ६ ... ४४
एतद्दे यज्ञमापयच्छन्दाः स्याप्नोति	७।२। ८। ४ ... ६ ... २७३
एतद्दे सर्वमभ्यर्चयन् प्राकुर्वन्	३।३। २। २ ... ३ ... १७१
एतद्दे स्रयवसः सोदकम्	१।७। ५। ६ ... १ ... ६७८
एतद्दे सुधाः रूपं यस्यैव	३।५। ७। ७ ... ३ ... ३४७
एतया वा इन्द्रं देवा व्ययाजयन् ..	७।५। १। ५ ... ६ ... ५४०
एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः	२।४।११। ८ ... २ ... ५२०
एतयैव यजेत सहस्रेणैजानो	२।४।११। ६ ... २ ... ५२०
एतयैव यजेताभिघर्ष्यमाणः	२।४।११। ७ ... २ ... ५२०
एतयैव यजेताभिघर्ष्यमाखी ..	२।२। ६। ३ ... २ ... ३६३
एतयैव यजेताभिघ्रस्यमाण	२।३। ७। ६ ... २ ... ४३२
एतस्मिन् वा अपि यहे	६।५। ७। ८ ... ६ ... ११६
एतस्मिन् वा एतौ मृजाते	२।२। ६। ३ ... २ ... ३५७
एताः ह वा उदङ्गः शौल्वायन	७।४। ५। ६ ... ६ ... ४१०
एता एव निर्वपेज् ज्योगामयावौ ...	३।४। ६। ५ ... ३ ... २७७
एता एव निर्वपेत् पशुकामः	३।४। ६। ३ ... ३ ... २७७
एता एव निर्वपेदौजानश्चन्दाः सि	३।४। ६। ७ ... ३ ... २७८
एता एव निर्वपेद् यामकाम	३।४। ६। ४ ... ३ ... २७७

प्राप्त्यन्तम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	श
एता एव निर्वपेद्यं मेधा नोपनमेद्	३।४।	६।	८ ..	३ .. २०८
एता एव निर्वपेद्य यज्ञो . . .	३।४।	६।	६ ..	३ ... २०७
एता एव निर्वपेद् रुक्ताम् . . .	३।४।	६।	६ ...	३ ... २०८
एता एव पशव्या पञ्चदश ...	७।३।	७।	३	६ .. ३४४
एता एव सुवर्ग्या पञ्चदश ...	७।३।	७।	४ ..	६ ... ३४४
एतानि वा व्यङ्गापरूषि संवत्सरस्य	२।५।	६।	२ ...	२ ६०१
एतानि वा व्यङ्गाः रूपाण्यन्वहमेवैनं	५।५।	६।	२ ...	५ १५३
एतानि वै द्वादश दन्धानि ...	१।६।	६।	६ ...	१ .. ६१२
एतानेव पोषान् पुष्यति ...	७।१।	६।	२ ...	६ ... १६६
एतान् वा यनु पशव उपतिष्ठन्ते	६।६।	४।	४ ...	६ . १३०
एतान्यै ग्रहान् बम्बाविश्ववयसावविता	६।६।	८।	६ ..	६.... १३८
एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो ...	२।२।	४।	४ ...	२ ... ३५१
एतामेव निर्वपेत्प्रजाकाम ...	२।२।	५।	३ ...	२ ... ३५४
एतामेव निर्वपेद्धिरण्यं वित्वा .	२।३।	२।	१२ ...	२ .. ४११
एतामेव निर्वपेद्य कामयेत ...	२।३।	३।	६ ...	२ .. ४१५
एतामेव निर्वपेद्य कामयेत कल्पेरन्निति	२।२।	११।	६	२ ... ३६६
एतामेव निर्वपेद्य कामयेत क्षत्राय च	२।२।	११।	५ ...	२ ... ३६८
एतामेव निर्वपेद्यो हतमना ...	२।२।	८।	५ .	२ ... ३६१
एतावद्वै पुरुषं परितस्तदेवाव ...	३।३।	५।	१० .	३ . १८६
एतावन्तो वै पशवो द्विषादश्च ...	५।२।	५।	१२ .	५ .. ४२
एतावन्तो वै पशवो द्विषादश्च ...	५।२।	६।	१४ .	५ .. ५२
एता वा अधिपत्नीर्नामेष्टका ...	५।४।	२।	० ..	५ ... ६१
एता वा असपत्ना नामेष्टका ...	५।३।	५।	८	५ . ७३
एतावान् वै यज्ञो यावान् यजमानभागो	१।०।	५।	५ ..	१ ६०८
एता वै देवता धर्मिं चितः ...	५।५।	१०।	७ ..	५ ... १०६

प्राज्ञपम्

का । प्र । ष । षा । भा । ४

एष वै यज्ञस्य यद्यो गृहीत्वैव ...	१ । ६ । ८ । १४ ... १ ... ८०२
एष वै वायुर्यत् प्राणो	५ । १ । १ । ८ ... ५ ... ६४
एष वै विवस्वानादित्यो यदुपाऽसुसवन ६ । ५ । ६ । १२ ... ६ . . ११४	
एष वै व्याघ्र कुलगोमो यदग्निस् ६ । २ । ५ । १० ... ६ ... ४२	
एष वै हविर्धानो यो दर्शः—याजी २ । ५ । ६ । ८ ... २ ... ६०१	
एष ह वै कुण्यमन्ति य	७ । २ । १० । ५ ... ६ ... २६१
एषा वा एतल्लोकाणा ज्योति ...	५ । २ । ६ । १ ... ५ ... ५१
एषा वा अग्ने प्रिया तनूर्यद् ५ । ५ । १ । १० ... ५ ... ११६	
एषा वा अग्नेराग्निस्रप्यैवैनमाप्नोति ५ । ५ । ७ । ७ . . ५ . १५६	
एषा वै देवानां विक्रान्तिर्यद्दर्शपूर्णमासौ २ । ५ । ६ । ४ ... २ . ६०१	
एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम ६ । ६ । ६ । ४ ... ६ . . १३८	
एषा वै सूर्मो कर्णकावत्येतया ...	१ । ५ । ७ । १५ . . १ . . ८०६

ये

येन्द्रं चरं निर्वपेत् पशुकाम .	२ । २ । ७ । १ . २ ... ३५८
येन्द्रं चरं वैश्वकर्म्मण्यमेककपालम् ...	१ । ८ । ४ । ८ ... २ ... ५०
येन्द्रमरणमालभेतेन्द्रियकाम ...	२ । १ । ६ । ७ ... २ ... २६६
येन्द्रमसौतिच्छदिरधि निदधात्येन्द्रः ६ । २ । १० । १६ ... ६ ... ५३	
येन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति ...	१ । ८ । २१ । ६ . २ ... १६८
येन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मासतः २ । २ । ११ । १ ... २ . ३६८	
येन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं २ । २ । ११ । ७ ... २ . ३६६	
येन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा १ । ८ । १६ । २ ... २ . १८५	
येन्द्रमेकादशकपालमृषभोवह्नी दक्षिणा १ । ८ । १ । ६ ... २ १	
येन्द्रवायवस्य वा एतदायतन ...	७ । २ । ८ । १५ ... ६ २०५
येन्द्रवायवाद्यान् गृहीयाद् ...	७ । २ । ७ । १ ... ६ २६५
येन्द्रवायवाद्यान् गृहीयाद् .	७ । २ । ७ । २ . ६ ... २६५

प्राप्त्यम्

ऐन्द्रस्यावदस्य वैश्वदेवस्यावसेद्	२।२।११।	८ ... २ ... १६६
ऐन्द्रामं द्वादशकपालं	१।८। १।११	... २ ... १
ऐन्द्राम द्वादशकपालं	१।८। ७। १	... २ ... ६०
ऐन्द्राममेकादशकपालं निर्वपेत् ...	२।२। १। ३	... २ . . ३४५
ऐन्द्राममेकादशकपालं निर्वपेत् ...	२।२। १। ६	... २ ... ३४६
ऐन्द्राममेकादशकपालम्	१।८। ३। १	... २ ... ३३
ऐन्द्रा पशव ये मुष्करा	५।५। १। २	... ५ ... ११७
ऐन्द्रामं पुनस्तृष्टमालभेत	२।१। ५। ६	... २ ... २६१
ऐन्द्रिया सदो यथादेवतमेव ..	३।१। ६। ६	. ३ ... ३३
ऐन्द्रोऽः सूतवश्यामा लभेत . ..	२।१। ५। ७	... २ . . २६०
ऐन्द्रोमाजुतमन्वावर्तं इत्याह ...	१।७। ६। ७	... १ . ६८२

ओ

ओजस्त्रिणव इति पश्चादिमे	...	५।३।	३।१२	...	५	...	६६
ओजोभृतौ वा एतौ देवाणा	.	६।५।	७।	२	...	६	११०
ओजोऽसि पिष्टभ्यस्वा०—०त्याह		३।५।	२।	६	३	.	३१८
ओजोऽसि सहोऽसि०—०भूरिति		२।७।	३।	३	...	२	७८७
ओषधय प्रति मोदध्वमेनं	...	५।१।	५।३१	...	५	...	१३
ओषधयो वा अस्या अन्नम्	...	१।७।	२।१२	...	१		६६३
ओषधयो वै सोमस्य विशो	...	३।१।	८।	२	...	३	४५
ओषधीभ्यो वेहतमा लभेत	...	२।१।	५।	६	..	२	२६०
ओषधीर्वयं प्रति ब्रह्मणा अन्नमव	...	५।२।	५।१५	...	५	...	७३
ओषधे त्रायस्त्रैः संधिते	..	६।३।	६।	३	..	६	७६

औ

औदुम्बरं भवत्युर्वा उदुम्बर	...	२।५।	७।	७	२...	५७६
औदुम्बरं भवत्युर्वा उदुम्बर	...	५।२।	८।२१	५...	५०	

प्राञ्जयम

का । प्र । ष । प्रा । भा । इ

यौदुम्बरीमा दधात्यूर्वा उदुम्बर . .	५ । १ । १० । ३ ... ५ .	२२
यौदुम्बरीर्भवत्यूर्वा उदुम्बर ...	५ । ४ । ६ । ३ ... ५ . .	६०
यौदुम्बरेण गृह्णात्यूर्वा उदुम्बर ...	६ । ६ । १० । ४ . . ६ . .	१२६
यौदुम्बरेण सुवेण जुहोत्यूर्वा उदुम्बर	५ । ४ । ६ । ४ . ५ ...	१०५
यौदुम्बरो भवत्यूर्वा उदुम्बर ..	६ । १ । ४ । २ .. ६ ...	१०
यौदुम्बरो दूषो भवत्यूर्वा उदुम्बर	२ । १ । १ । १२ ... २ ...	२४३

क

ककुहः रूपं—दित्याश्चैतदा ...	३ । ३ । ४ । ४ ३ ...	१८३
कङ्कचित चिन्वीत य कामयेत	५ । ४ । ११ । ३ .. ५ ...	१०८
कदाचन स्तरीरसीत्याह . . .	१ । ५ । ८ । ११ . १ . .	८११
कद्रूय वै सुपर्णी चात्मरूपयोरस्पर्जिताः	६ । १ । ६ । १ ... ६ ...	१५
कनीयाऽसि वै देवेभ्य कृन्दाऽस्यासन्	६ । ६ । ११ । १२ . . ६ ...	१४२
कर्णास्त्रयो यामा सौम्यास् ...	५ । ६ । १५ । १ ... ५ ...	२६०
कल्पान् जुहोत्यक्षुप्तस्य कृषि	५ । ४ । ८ । १४ ... ५ ...	१०३
कस्वा युनक्ति स त्वा युनक्तौत्याह ...	१ । ६ । ८ । १८ ... १ ...	६०२
कस्मा अह देवा याम वायाम ...	६ । ३ । १ । १४ ... ६ ...	६०
कस्मै कममिच्छीयत इत्याऊर् ...	५ । ५ । २ । ३ ... ५ ...	१२८
कस्मै कममिच्छीयत इत्याऊर् ...	५ । ५ । २ । ४ ... ५ ...	१२८
कस्मै कममिच्छीयत इत्याऊर् ...	५ । ५ । २ । ५ . ५ ...	१२८
कस्मै कममिच्छीयत इत्याऊर् ...	५ । ५ । २ । ६ ... ५ ...	१२८
कस्मै कममिच्छीयत इत्याऊर् ...	५ । ५ । २ । ७ ... ५ ...	१२८
कायडावकाण्डान् प्र रोहन्तीत्याह	५ । २ । ८ । ८ ... ५ ...	४६
काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे . . .	६ । २ । १० । ३ . . ६ .	५२
काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे ...	६ । १ । ७ । ७ ... ६ ..	१६
काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे ...	६ । १ । ८ । ७ . ६ .	२२

प्राक्षपम्

का । प्र । ष । आ । भा । ४

क्रूरमिव खलु वा एष करोति य	६ । ४ । ८ । २ ... ६ ... ८८
क्रूरमिव वा चस्या एतत् ...	५ । १ । ५ । १ ... ५ ... १०
क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनति २ । ६ । ५ । ५ ... २ ... ०३४	
क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनति ६ । २ । १० । ६ .. ६ ... ५२	
क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनति ६ । ३ । ४ । ६ ... ६ ... ६६	
क्रूरमिव वा एतत् करोति यद्वपामुत् ६ । ३ । ८ । ११ ... ६ ... ००	
क्रूरमिव वा एतत् करोति यदेदिं २ । ६ । ४ । १४ ... २ ... ७२६	
क्षीरे भवति यद्यमेवास्मिन् ...	६ । ४ । ८ । १८ ... ६ ... २००
क्षेत्रपथ चरं निर्वपेज्जनतामागत्यैवै २ । २ । १ । ८ ... २ ... ३४६	

ग

गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति ...	६ । १ । १० । ४ ... ६ ... २०
गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति ...	६ । ६ । ८ । १२ ... ६ ... ७५
गणवती याज्यानुवाक्ये भवत ...	२ । ६ । ३ । ८ ... २ ... ४१५
गणेन गणमनुद्रुत्य जुहोति ...	५ । ४ । ० । २८ ... ५ ... १०२
गर्दमेन सम्भरति—०—द्विरेता ...	५ । १ । ५ । १६ ... ५ ... १२
गर्दमेन सम्भरति—०—ऽप्यनाहेलेषे ५ । १ । ५ । १५ ... ५ ... १२	
गर्दमेन सम्भरति—०—भारभास्तिमो ५ । १ । ५ । १४ ... ५ ... ११	
गर्भाः पञ्चविंशति इति दक्षिणतो ...	५ । ६ । ३ । ११ ... ५ ... ६८
गर्भाश्च मे वत्साश्च म इत्याहेतव्ये ...	५ । ४ । ८ । १६ ... ५ ... १०३
गर्भिण्यपो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं ...	२ । १ । २ । १० ... २ ... २६५
गर्भो वा एष यदुख्यो योनि ...	५ । ६ । ८ । २ ... ५ ... २५३
गर्भो वा एष यद्वोक्षित उख्यं वास ६ । १ । ३ । ६ ... ६ ... ८	
गर्भो वा एष यद्वोक्षितो योनिर्दोक्षित ६ । २ । ५ । ८ ... ६ ... ४३	
गानु यद्वाय गानुं यच्चपतय इत्याद्य २ । ६ । १० । ४ ... २ ... ०८५	

प्राप्त्यम्	का । प्र । ध । ग्रा भा इ
गात्राणां वे गात्रभाजो भूयास्तेत्याह	३ । ४ । ३ । २० ... ३ ... २४७
गायत्रं हृन्दोऽनु प्र जायस्तेत्याह ...	६ । ३ । ५ । ८ ... ६ ... ७०
गायत्रं पूर्वोऽहन्ताम भवति	७ । १ । ४ । ४ ... ६ ... १६५
गायत्रिया तेजस्कामस्य परिदध्यात्	६ । ४ । ३ । ५ ... ६ ... ८६
गायत्रिया परि लिखति	५ । १ । ३ । १७ ... ५ ... ८
गायत्रिया प्रथमया परिलिखत्यद्या	५ । १ । ३ । २१ ... ५ ... ८
गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि	५ । २ । २ । १३ ५ . . ३७
गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि	५ । २ । ६ । १० ... ५ ... ४५
गायत्रो पुरस्तादुप दधाति ...	५ । ३ । ८ । २ ... ५ ... ७८
गायत्रो सर्वां व्यन्वाह गायत्रच्छन्दा	६ । ३ । ५ । १२ . . ६ ... ७०
गायत्रो पुरोऽनुवाक्या भवति ...	२ । ६ । २ । १६ ... २ ... ६६६
गायत्रो पुरोऽनुवाक्या भवति ...	२ । ६ । २ । २१ ... २ . ६६६
गायत्रोभिरुपतिष्ठते तेजो वै गायत्रो	१ । ५ । ८ । ७ ... १ ... ८११
गायत्रोभिर्ब्राह्मणस्य गायत्रो . .	५ । १ । ४ । १५ ... ५ ... ६
गायत्रो वा अनुमतिस्त्रिष्टुम् ...	३ । ४ । ६ । १० ... ३ ... २७८
गायत्रेण पुरस्तादुप तिष्ठते ...	५ । ५ । ८ । १ ... ५ ... १६४
गायत्रो वा व्यभिर्गायत्रच्छन्दा ...	३ । ५ । ४ । १३ ... ३ ... ३३०
गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो	७ । २ । ८ । १ ... ६ ... २७३
गायत्र्युदपतचतुरक्षरा	६ । १ । ६ । ७ ... ६ ... १६
गायत्र्येव तेन गर्भं धत्ते	२ । ६ । १ । १५ . . २ ... ६८०
गार्हपत्य वा अनु द्विपादो	१ । ५ । ८ । ८ ... १ ... ८११
गार्हपत्यमुप तिष्ठन्ते	५ । २ । ४ । १४ ... ५ ... ४१
गावो वा एतत् सत्रमासताश्चक्षा	७ । ५ । १ । १ . . ६ ... ४७३
गावो वा एतत् सत्रमासताश्चक्षा	७ । ५ । २ । १ ... ६ ... ४८४
गौर्वां व्यस्यै शरीरं गा वाव ...	१ । ७ । २ । ७ ... १ ... ६६२

ब्राह्मणम्	का । प्र । ष । मा	भा	४
गौसायुश्च मध्यतः स्तोमौ भवत ...	७ । ५ । १ । १० ...	६ ...	४०४
यद्दानं वा धनु प्रजा पशवः ...	६ । ५ । १० । १ ...	६ ...	१२१
ग्रामकामाय होतव्या राष्ट्रं वै ...	३ । ४ । ८ । ३ ...	३ ...	२६८
ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्धारण्यं मधु...	५ । २ । ८ । १६ ...	५ ...	५०
ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्धारण्यं मधु...	५ । २ । ६ । १० ...	५ ...	५२
द्यावाणो वै सोमस्य राष्ट्रो मलिक्षुसेना	६ । ३ । २ । १६ ...	६ ...	६२
द्याव्याो वायव्यानि प्रोणकलशं ...	६ । ३ । २ । १० ...	६ ...	६१

घ

घृतं वै देवा वक्ष्यं ह्यत्वा सोममन्नम्	६ । २ । २ । ७ ...	६ ...	३६
घृतं देवाना मस्तु पिष्टणा निष्पन्नं	६ । १ । १ । १४ ...	६ ...	२
घृतवन्तं कुलायिनम्	१ । ७ । ४ । १५ ...	१ ...	६०३
घृतस्य धाराः—•यस्यामित्याह ...	२ । ३ । ११ । ५ ...	२ ...	४५०
घृतेन द्यावापृथिवी प्रा ण्येयामिति	६ । २ । १० । १४ ...	६ ...	५३
घृतेन द्यावापृथिवी प्रोत्सर्वायामित्याह	६ । ३ । ६ । ६ ...	६ ...	७०
घृतेनाहो रुध्रं दधाथा	६ । ३ । ५ । ७ ...	६ ...	६६
घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्	२ । २ । ६ । ७ ...	२ ...	३६४
घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यम्	२ । ३ । २ । ४ ...	२ ...	४१०
घृतेऽका उपदधात्येतद्वै	५ । ३ । १० । ८ ...	५ ...	८१
प्रन्ति वा एतत् पशुं यत्सञ्ज्ञपयन्ति	६ । ३ । ११ । ४ ...	६ ...	८१
प्रन्ति वा एतत् पशुं यत्सञ्ज्ञपयन्ति	६ । ३ । ११ । १० ...	६ ...	८२
प्रन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्ति	६ । ६ । ७ । १ ...	६ ...	१३५
प्रन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्ति	६ । ६ । ६ । ६ ...	६ ...	१४६
प्रन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्ति	६ । ४ । ४ । १३ ...	६ ...	६१

च

चक्षोर्वतो भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ ० । २ । १ । ७ ... २३५

माङ्गल्यम्

का । प्र । च । मा । भा । उ

चक्षुरसि श्योभं नामेत्याह ...	...	३ । ३ । ५ । १३ ... ३ ... १८८
चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्यस्	...	६ । ५ । १ । ६ ... ६ ... १००
चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुक्रामग्निनौ	६ । ४ । १० । ६ ... ६ ... १०२	
चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यमागौ	२ । ६ । २ । १ ... २ ... ६६०	
चतसृभिः सम्मरति चत्वारि	...	५ । १ । ४ । १४ ... ५ ... ६
चतसृभिः सादयति चत्वारि	...	५ । २ । १ । ११ ... ५ ... ३३
चतसृभिरा पुष्कादेति चत्वारि	...	५ । ४ । ६ । १६ ... ५ ... ६६
चतसृभिरासादयति चत्वारि	...	५ । २ । २ । ६ ... ५ ... ३६
चतस्रः पुरस्तादुप दधाति	...	५ । ३ । १ । १४ ... ५ ... ६५
चतस्रो दिशो दिक्षेव प्रति तिष्ठति	५ । १ । १ । ३ ... ५ ... १	
चतस्रो धेनूर्दद्यात्ताभिरेव	...	५ । ० । ३ । ८ ... ५ ... २६१
चतुःशरावो भवति दिक्षेव प्रतितिष्ठति	३ । ४ । ८ । १० ... ३ ... २००	
चतुः सम्पद्यते चतुष्पाद पशवः	...	२ । ६ । ६ । ५ ... २ ... ७७५
चतुरः प्रयाजान् यजति	...	६ । ६ । ३ । १५ ... ६ ... १२६
चतुरवत्तं भवति हविर्वै चतुरवत्तं	२ । ६ । ८ । ३ ... २ ... ७६४	
चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दौक्षेयम्	० । ४ । ८ । ४ ... ६ ... ४२३	
चतुरोऽग्रे स्नानं व्रतमुपैत्यथ	...	६ । २ । ५ । ३ ... ६ ... ४२
चतुर्दशोतेन जुहोति	...	५ । १ । १ । २ ... ५ ... १
चतुर्दशभिर्जुहोति सप्त ग्राम्या व्योषधयः	५ । ४ । ६ । २ ... ५ ... १०४	
चतुर्दशभिर्वैपति सप्त ग्राम्या व्योषधयः	५ । २ । ५ । १६ ... ५ ... ४३	
चतुर्दशरात्रो भवति	...	० । ३ । ४ । २ ... ६ ... ३३४
चतुर्दशैतास्तासां या दश	...	० । ३ । ५ । ० ... ६ ... ३३०
चतुर्धा वा एतास्तिष्ठति	...	० । २ । १० । ८ ... ६ ... २६२
चतुर्धा व्यूहति दिक्षेव प्रति तिष्ठति	२ । ३ । १३ । १६ ... २ ... ४६१	
चतुर्भिर्भिक्षमादत्ते चत्वारि हन्दाऽसि	५ । १ । १ । ११ ... ५ ... २	

प्राञ्चवम्	का । प्र । ख । ग्रा । भा । इ
चतुर्विंश प्रायणीयो भवति ...	० । ५ । १ । ७ ... ६ ... ४०४
चतुर्विंशति सम्पद्यन्ते ...	६ । २ । ३ । १२ ... ६ ... ३८
चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य २ । ५ । १० । ८ ...	२ ... ६४१
चतुर्विंशतिमन्याह ...	५ । १ । ८ । १५ ... ५ ... १८
चतुर्विंशतिरात्रो भवति ...	७ । ४ । १ । ५ ... ६ ... ३८७
चतुर्विंशतिरात्रो भवति ...	७ । ४ । २ । ११ ... ६ ... ३६१
चतुर्विंशत् पृष्ठान्युप यन्ति ...	७ । ४ । ३ । १३ ... ६ ... ३६६
चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशत्यक्षरा ७ । २ । ६ । ४ . ६ ...	२६०
चतुर्विंशो भवति ...	७ । ४ । ३ । १२ ... ६ ... ३६६
चतुश्चत्वारिंशतमनुब्रूयादिन्द्रियकामस्य १ । ५ । १० । १२ ...	२ ... ६४१
चतुश्चत्वारिंश स्तोम इति ...	५ । ३ । ५ । ३ ... ५ ... ७३
चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंश ७ । २ । ६ । ५ ...	६ ... २६१
चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पाद्याश्च ...	२ । ३ । १२ । ३ ... २ ... ४५५
चतुष्टोमः स्तोमो भवति ...	५ । ३ । १२ । ५ ... ५ ... ८४
चतुष्पदयर्चा गृह्णाति चिं सादयति ६ । ४ । २ । १३ ...	६ ... ८७
चतुक्त्तना करोति यशूनां दोहाय ...	५ । १ । ६ । १७ ... ५ ... १५
चतुश्चक्ति भवति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति ६ । ६ । १० । ५ ...	६ ... १३६
चत्वार्यार्षेया प्राप्नुवन्ति . .	३ । ४ । ८ । २१ ... ३ ... २७०
चत्वारः षडह्रा भवन्ति ...	७ । ४ । ११ । ८ ... ६ ... ४२४
चत्वारि चत्वारि छण्डालान्यव दति २ । ३ । २ । ५ ...	२ ... ४१०
चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशो ...	७ । ४ । ६ । ४ ... ६ ... ४१५
चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्प्राह ६ । १ । ४ । १६ ...	६ ... १२
चन्द्रमा देवता सतोद्वहती . .	३ । १ । ६ । १७ ... ३ ... ३४
चरमेवति स्वादेवास्मै योनेः ...	२ । २ । ७ । २ ... २ ... ३५८
चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमेवैधामव ७ । ५ । १० । १ ...	६ ... ५२६

ब्राह्मणम्	का । प्र ।	ब । प्रा	भा	४
चात्वालाद्विष्टियानुप वपति ...	६ । ३ ।	१ ।	१ ...	६ ... ५८
चितिमुपधायाभिभूयैत् ...	५ । ५ ।	४ । ११	...	५ ... १४२
चित्तिं जुहोति—इति माहृसा०	५ । ५ ।	४ ।	७ ...	५ ... १४२
चित्तिं जुहोमि मनसा हृतेनेत्याह	५ । ७ ।	४ ।	१ ...	५ ... २६८
चित्तिमचित्तिं चिनवद्—इति	५ । ५ ।	४ । १२	...	५ ... १४२
चित्प्रतिष्ठा पुनात्वित्याह ...	६ । १ ।	१ । २२	...	६ ... ३
चित्रया यजेत पशुकाम० ...	२ । ४ ।	६ ।	१ ...	२ ... ४६६
चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीयेत्याह	१ । ५ ।	७ । १३	...	१ ... ८०५
चिदसौत्याह यद्वि मनसा . .	६ । १ ।	७ । ८	...	६ ... २०

छ

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः ...	५ । ४ । ११ ।	१ ...	५ ...	१०८
छन्दां वा एष रसो यद्वशा ...	२ । १ ।	७ ।	३ ...	२ ... ३०४
छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह ...	६ । ४ ।	१ । १३	...	६ ... ८५
छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् ...	५ । १ ।	१ ।	४ ...	५ ... १
छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् ...	२ । ६ ।	३ ।	३ ...	२ ... ७१७
छन्दांसि पशुध्याजिमयुक्तान् ...	५ । ३ ।	२ । १०	...	५ ... ६७
छन्दांसि वै संवेश उपवेश ...	७ । ५ ।	५ ।	५ ...	६ ... ४६५
छन्दांस्यन्योऽन्यस्य लोकमभ्यध्यायन्	७ । २ ।	८ । १४	...	६ ... २७५
छन्दांस्युप दधाति पशवो वै छन्दांसि	५ । ३ ।	८ ।	१ ...	५ ... ७८
छन्दांस्येव तद्विवाहयति ...	७ । २ ।	८ । १८	...	६ ... २७५
छन्दोभि करोति वीर्यं वै छन्दांसि	५ । १ ।	६ । १३	...	५ ... १५
छन्दोभिरा च्छन्ति छन्दोभिर्वा एषा	५ । १ ।	७ । १५	...	५ ... १७
छन्दोभिरेवैनं स्वाद्योनेः प्रजनयति	२ । २ ।	४ । १५	...	२ ... ३५३
छन्दोभिर्वै देवाः सुवर्गे लोकमायन्	५ । २ ।	३ । १०	...	५ ... ३८

ब्राह्मणम्	का।	प्र।	थ।	वा	भा	५
क्विनत्ति सा न क्विनत्तीइ इति ...	१।७।	२।	४ ...	६ ...	६६२	
क्विनत्ति सा न क्विनत्तीइ इति ...	१।७।	२।१६	...	१ ...	६६३	
क्विनत्तीति होवाच ...	...	...	१।७।	२।	५ ...	१ ... ६६२

ज

जगतीमय उभ यन्ति ...	७।५।	४।	३ ...	६ ..	४६१	
जगतीमुदपतञ्चतुर्दशाक्षरा सती...	६।१।	६।	४ ...	६ ...	१६	
जगतीरुपदधाति जागता वै पञ्चव	५।३।	८।	५ ...	५ ...	७८	
जगत्या परिदध्याज्जागता वै पञ्चव	२।५।१०।	६ ...	२ ...	६४१		
जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो ...	७।२।	८।	५ ...	६ ...	२७३	
जघनार्द्धादव द्यति जघनार्द्धाद्वि प्रजाः	६।४।	१।	२ ...	६...	८४	
जन्मन्देवाना विशस्त्रिध्वारोक्षणे ...	५।५।	६।	८ ...	५ ...	१३४	
जमदग्नि पुष्टिकामश्चतुरात्रेणापगत	७।१।	६।	१ ...	६ ...	१६६	
जागतो वा आग्रयणो जागतं ...	७।२।	८।	३ ..	६ ...	२७३	
जातायानुब्रूहि प्रक्रियमाणायानुब्रूही०	६।३।	५।११	...	६ ...	७०	
जानीतादेन परमे व्योमन् ...	५।७।	७।	३ ...	५ ...	३१६	
जानुदन्न चिन्वीत प्रथम चिन्वानो	५।६।	८।	५ ...	५ ...	२४५	
जामि वा एतत्कुर्वन्ति यज्जगयाऽसः	७।२।	५।	८ ...	६ ...	२५२	
जामि वा एतत्कुर्वन्ति यत्तयस्त्रयस्त्रिंशा	७।४।	२।	५ ..	६ ...	३६०	
जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदाज्येन	२।६।१०।	६ ...	२ ...	७६५		
जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा	६।३।११।१३ ..	६ ...	८०			
जिघर्षमिं मनसा हृतेनेत्याह ...	५।१।	३।	४ ...	५ ..	७	
जुयाणो व्यसुराजस्य वेत्तिव्याह ...	६।३।	२।	७ ...	६ ...	६१	
ज्येष्ठा वा एतान् ब्राह्मणा ...	३।५।१०।	३ ...	३ .	३५८		
ज्येष्ठो वा एष सहाय्यां यस्यैय ...	३।५।	६।	२ ...	३ ...	३५३	

शास्त्रम्

ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव	का । प्र । ष । ग्रा भा ऋ
ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव	७ । २ । ६ । २ ... ६ ... २६०
ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य	७ । ४ । ६ । २ ... ६ ... ४१५
ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य	७ । ४ । २ । २ ... ६ ... ३६०
ज्योतिरभितो भवति विमोचनमेव	७ । ४ । ३ । ३ ... ६ ... ३६८
ज्योतिर्गौरायुरिति छाताः क्षोमा	७ । ५ । १ । ११ ... ६ ... ४७४
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यह्वा भवन्तीयं	७ । २ । ४ । ३ ... ६ ... २४७
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यह्वा भवन्तीयं	७ । ३ । ६ । ३ ... ६ ... ३५०
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यह्वा भवन्तीयं	७ । ४ । १ । २ ... ६ ... ३८६
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यह्वा भवन्तीयं	७ । ४ । ४ । ३ ... ६ ... ४०६
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यह्वा भवन्तीयं	७ । ३ । ५ । ३ ... ६ ... ३३७
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यह्वा भवन्तीयं	७ । ३ । ६ । २ ... ६ ... ३४१
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यह्वा भवन्तीयं	७ । ३ । ७ । ५ ... ६ ... ३४४
ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति ...	७ । ४ । ११ । १ ... ६ ... ४३३
ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति	७ । १ । ४ । ३ ... ६ ... २६५
ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो ...	७ । ५ । १ । ६ ... ६ ... ४७४
ज्योतिष्मत्तौमुत्तमामुप दधाति . .	५ । ३ । २ । ८ ... ५ ... ६०
ज्योतिष्मत्तौषप दधाति	५ । ४ । १ । ५ ... ५ ... ६०
ज्योतिष्मन्तावस्मा इमौ लोकौ ...	२ । ६ । २ । १३ ... २ ... ६६८
ज्योतिष्या वा गृह्णीयाद्विरुषं ...	६ । ४ । २ । ३ ... ६ ... ८६
ज्योतिस्त्वा च्यस्य परामतितमिति ...	२ । २ । ४ । १० ... ६ ... ३५३

त

त ऋतवः सृष्टा न यावर्जन्त ...	७ । १ । १० । २ ... ६ ... २०१
तं वसवोऽश्रुवन् प्र त्व मजनिष्ठा ...	५ । ५ । २ । ११ ... ५ ... १२६
तं विश्वकर्माऽन्नवौदुष त्वा	५ । ० । ५ । १० ... ५ ... ३०५

ब्राह्मणम्	का। प्र।	ख।	ग।	भा	इ
तं व्यधिकित्सञ्जुह्वानीश्मा	...	६।५।	६।	२ ... ६ ...	११६
त॒ श्रुतमासन्नमेतेन यजुषा	...	२।४।	३।	६ ... २ ...	४००
त॒ सोममाङ्गियमाणं गन्धर्वी	...	६।१।	६।११	... ६ ...	१०
तच्छंयोरारुणीमह इत्याह	...	२।६।१०।	२ ... २ ...	७६४	
तच्छंयोरारुणीमह इत्याह	...	२।६।१०।	३ ... २ ...	७६४	
तन्नेतया औणीयादुस्वर्मा	...	६।१।	६।१६	... ६ ...	१८
तत पावका व्याश्रिधो०—०मित्याह	...	५।४।	६।१२	... ५ ...	६८
ततोऽधिकाम यजेत	...	२।५।	४।११	... २ ...	५०६
तत्तथा न कार्यमात्मा वै प्रयाजा	...	६।१।	५।	७ ... ६ ...	१४
तत् संस्थाप्य वार्षघ्नं हविर्वधमादाय	...	२।५।	२।	७ ... २ ...	५५८
तत्सवितुर्वरेण्यमित्याह	...	१।५।	८।१०	... १ ...	८११
तथा न कार्यं यद्भागधेयमभि	...	२।२।	४।१२	... २ ...	३५३
तदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं	...	७।५।	७।	७ ... ६ ...	५०६
तदभिर्देवो देवेभ्यो वनते	...	२।६।	६।२०	... २ ...	७७७
तदन्तरिक्षं व्यवैर्यत	...	७।१।	५।	४ ... ६ ...	१०३
तदायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मै देहीत्याह	...	१।५।	७।११	... १ ...	८०५
तदाऽऽ क जगतौ चानुष्टुप्	...	७।१।	४।	६ ... ६ ...	१६६
तदाऽऽरति वा एतावन्न	...	१।६।	८।	३ ... १ ...	६०१
तदाऽऽरन्यत एनी स्यात्	...	७।१।	६।	७ ... ६ ...	१८३
तदाऽऽर्या वै त्रिरेकस्याह उप सौदन्ति	...	७।५।	३।	२ ... ६ ...	४८८
तदाऽऽर्वाग्वा एषा वितता	...	७।३।	३।	४ ... ६ ...	३३२
तदुदित्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य हृत्वा	...	१।६।	८।१५	... १ ...	६०२
तद्विरण्यमभवत्तस्मादद्भ्यो हिरण्य	...	६।१।	७।	१ ... ६ ...	१६
तदा एतत् सहस्रस्यायनं	...	७।१।	५।१०	... ६ ...	१०५
तदा एतदृद्धमयनं तस्मात्	...	७।५।	२।	५ ... ६ ...	४८५

प्राश्नम्	का।	प्र।	ज।	भा	व	
तद् वै राजसूयस्य रूपं	५।६।	३।	८	५...	२१६	
तद्युच्यमेव	७।३।	१।	५...	६	३२२	
तनुवा वै एष दिनस्ति यः	५।२।	२।	८	५...	३६	
तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहीत्याह	३।४।	३।१६	...	३	२४७	
तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा—त्याह ...	३।५।	२।१०	..	३	३१८	
तमेवाश्रितं नेवानशित न क्षोद्युको	१।६।	७।१४	...	१	८८५	
तन्मिचस्य यथा नयेत्याह	६।६।	१।	८	६	१२६	
तपसस्तनूरसि प्रजायते	६।१।१०।	३	...	६	२७	
तपो नवदश इत्युत्तरतस्तस्मात् ...	५।३।	३।	८	५	६८	
तमद्भवन् कथाऽष्टास्या इत्यनुपाक्तौ	२।६।	३।	५	...	२	७१८
तमस्य कण्व एव आयसो	५।४।	७।१६	...	५	१०१	
तमु त्वा दध्यदृषिरित्याह	५।१।	४।१२	...	५	८	
तमु त्वा पाथ्यो वृधेत्याह	५।१।	४।१३	..	५	८	
तमो वा एतं गृह्णाति यस्याधिरस्य	५।७।	५।	२	...	५	३०४
तं पशुभिश्चरन्तं यज्ञवाक्तौ	३।१।	८।	८	...	३	५१
तं पूयाधत्त तेन पूषार्धेति	१।५।	१।	२	...	१	७६८
तथा सहामौघं परेत्य पुरस्तात् ...	७।१।	६।१३	...	६	१८४	
तयोराविद्यमिदिदं हविर्जुषतेत्याह	२।६।	८।१६	...	२	७७७	
तयोस्तेषा भैषज्यं विन्यदधुर्	६।४।	८।	४	...	६	८८
तस्मात्तस्य नाशं पुरुषनिष्कृयण इव	६।१।११।१६	...	६	...	३०	
तस्मात्तूपरा वार्षिकौ मासौ	७।५।	१।	२	...	६	४७३
तस्मात् चिराच्चस्यामिष्टोम एव ...	७।१।	५।	५	...	६	१७४
तस्मात् चिष्टुभो लोके माध्यन्दिने	६।१।	६।	६	...	६	१६
तस्मात् संवत्सरसदो यत् किञ्च	७।५।	१।	३	...	६	४७३
तस्मात् सकृदिन्द्राय मध्यतो	६।४।	७।	६	...	६	८७

ब्राह्मणम्	का । प्र । ख । ग । भा । ष
तस्मात् सकृदुन्नीय नापरमुन्नयेत् ...	६ । २ । ४ । ३ ... ६ ... ३६
तस्मादप्यन्यदेवत्यामालभमान ...	३ । ४ । ३ । २ ... ३ ... २४५
तस्मादाज्यंश्चैव वेद यस्य न ...	५ । ५ । १० । १८ ... ५ ... १००
तस्मादाज्यंश्चैव वेद यस्य न ...	२ । ६ । १ । १३ ... २ ... ६८०
तस्मादेवंविदुषा बहिष्यवमान उपसद्य' ६ । ४ । ६ । ३ ... ६ ... ६६	
तस्माद् गायते न देयं	५ । १ । ८ । ६ ... ५ ... १७
तस्माद् द्वादश मासो भूत्वाग्निं विन्दीत ५ । ६ । ७ । ३ ... ५ ... २४०	
तस्माद् द्विदेवत्येभ्य आदित्यो ...	६ । ५ । ६ । ५ ... ६ ... ११४
तस्माद् यत्र दशोषित्वा प्रयाति ...	३ । ४ । १० । ५ ... ३ ... २८५
तस्माद् वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यं ..	३ । ५ । २ । २ ... ३ ... ३१०
तस्मै च देवि वषट्स्तु	५ । १ । ५ । ४ ... ५ ... १०
तस्मै ते विधेम वाजाय स्नाहेत्याह ५ । ४ । ७ । ६ ... ५ ... १००	
तस्मै त्वा प्रजापतये०—इत्याह ...	३ । ५ । ६ । ८ . ३ ... ३५४
तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह	६ । ५ । १ । ३ ... ६ ... १०६
तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण ...	६ । १ । १ । २३ ... ६ ... ४
तस्य विग्रहयं नाविन्दन्त्या	६ । ४ । ७ । ४ ... ६ ... ६६
तस्य स्रवं जघ्नुष ऋतवो सुह्यन्त ...	६ । ५ । ५ । २ ... ६ ... १११
तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपेत् ...	७ । १ । ६ । १७ ... ६ . १८४
तस्याङ्गलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात् २ । ५ । १ । २ ... २ ... ५४८	
तस्यामश्राम्यत् प्रजापति	७ । १ । ५ । २ ... ६ ... १७३
तस्यैकैव निर्घा यत्सन्नेधे	७ । ४ । ८ । ३ ... ६ ... ४२३
तस्यैतद्भूतं शान्तं वदेन्न माऽसमग्रीयान् २ । ५ । ५ । ११ ... २ ... ५८६	
तस्यै वा एतस्या एकमेवादिवयजनं ३ । ४ । ३ । २१ ... ३ ... २४७	
ता अस्य सूतदोषस इत्याह ...	५ । ५ । ६ । ६ ... ५ ... १५३
ता वा एता मष्ठावाक् एव ...	७ । १ । ५ । ६ ... ६ . १०४

शास्त्रपम्

का । प्र । ख । ग्रा भा ५

ताः सविर्गुर्वरेण्यस्य चित्रा ...	५ । ४ । ० । १४ .. ५ ... १००
ताः प्रजा अथ प्राणा अष्टजत ...	५ । ३ । ६ । ३ ५ ... ७५
ताः प्रजाः प्राणतौ पश्यन्तीः ...	५ । ३ । ६ । ४ ... ५ ... ७५
ताः प्रजा मिथुनीभवतीर्न प्राजायन्त	५ । ३ । ६ । ५ ... ५ ... ७५
तान्दध्योऽनुवन्नुप व व्यायामेति ...	५ । ७ । ५ । ११ ... ५ ... २०६
तान्न इधमूर्जं धत्त मरुतः ...	५ । ४ । ४ । ३ ... ५ ... ६४
तान्येवावक्षाणानि सन्निधाय मन्थेद्	२ । २ । ४ । १३ .. २ ... ३५३
तामिदुद्गातोद्गायति ...	७ । ५ । ८ । १६ .. ६ ... ५१४
तामिर्मनसा स्तुवते न वा ...	७ । ३ । १ । ७ ... ६ ... ३२२
तामग्रीधे वा ब्रह्मणे वा ह्योत्रे ...	७ । १ । ७ । ४ ... ६ ... १६२
तामशु प्रावेश्यन्तोमायोदेहीति	७ । १ । ६ । २ ... ६ ... १८२
तामशु प्रावेश्यन्निन्द्रायोदेहीति ...	७ । १ । ६ । ३ ... ६ ... १८२
तामशु प्रावेश्यन् यमायोदेहीति	७ । १ । ६ । ४ ... ६ ... १८३
तामाश्रियमाश्रसे तन्तवे ...	१ । ५ । ८ । १६ .. १ ... ८११
तामाश्रियमाश्रामभिमन्त्रयेत ...	१ । ७ । १ । २ ... १ ... ६५४
तामुत्तरेणाग्रीध्रम्यर्याणीयाहवनीयस्यान्ते	७ । १ । ६ । ६ ... ६ ... १८३
तामुपाह्व इति ह्योवाच ...	१ । ७ । २ । ३ ... १ ... ६६२
ता यत् सद्य सर्वा निर्वपेद्...	३ । ४ । ६ । १४ ... ३ ... २०६
तावत् एव स्तोमानेतावतः ...	७ । १ । २ । ३ ... ६ ... १५६
तावन्नूतामग्रीधोमौ मा ...	२ । ५ । २ । ३ ... २ ... ५५८
तावन्नूतामभिसन्दधौ वै ...	२ । ५ । २ । ४ ... २ ... ५५८
तावेहि सः रभावह्वा इत्याह ...	५ । ३ । ११ । ७ ... ५ ... ८२
तावैतां पूर्वैणाह्वा गच्छताम् ...	७ । १ । ४ । २ ... ६ ... १६५
तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि	२ । ५ । ८ । ४ ... २ ... ६१८
तासामु त्वा अन्ववन्नर्द्धा वा...	७ । ५ । २ । २ ... ६ ... ४८४

शास्त्रम्	का । प्र । च । जा । भा । ष
तिर्यञ्चमाधारयत्यप्स्वट्कारं ...	२ । ५ । ११ । १५ ... २ ... ६५१
तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठ ह्या श्रुततरं ...	२ । ५ । ११ । २ ... २ ... ६५०
तिष्ठन्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या	२ । ५ । ११ । ४ ... २ ... ६५०
तिष्ठापूरुषमासे निर्वपेद्भुद्र ...	२ । २ । १० । १२ ... २ ... ३६६
तिष्ठमि परि गायति त्रय इमे लोका	५ । १ । ८ । ५ ... ५ ... १०
तिष्ठमिः परि लिखति त्रिष्टदा अग्निर्	५ । १ । ३ । १६ ... ५ ... ७
तिष्ठमि. प्रवेशयति त्रिष्टदा अग्निर्	५ । २ । २ । १५ ... ५ ... ४०
तिष्ठमि. सादयति त्रिष्टदा अग्निर्	५ । ४ । ० । ११ ... ५ ... १००
तिष्ठमिर्हृष्टमिर्गृह्णाति माता पिता	६ । ५ । ६ । ७ ... ६ ... ११४
तिष्ठ या दधाति त्रिष्टदा वा अग्निर्	५ । ४ । ६ । २ ... ५ ... ६०
तिष्ठ उत्तरा व्याडतिर्जुहोति ...	५ । ४ । ३ । ८ ... ५ ... ६३
तिष्ठ उप दधाति चेधा विहितो	५ । २ । ४ । १० ... ५ ... ४१
तिष्ठ उपसद उपैति त्रय इमे लोका	६ । २ । ३ । ८ ... ६ ... ३८
तिष्ठस्त्रिष्ठः सीता कथयति ...	५ । २ । ५ । १४ ... ५ ... ४३
तिष्ठो राज्ञीर्दीक्षितः स्यात् ...	५ । ६ । ७ । २ ... ५ ... २४०
तीर्थं स्नाति तीर्थमेव समानाना ...	६ । १ । १ । ७ ... ६ ... २
तीर्थं स्नाति तीर्थं हि ते ताम्रावेशयत्	६ । १ । १ । ६ ... ६ ... २
तुयो वो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह	६ । ६ । १ । ७ ... ६ ... १२५
तूपरो भवति क्षुरपतिर्वा शया ...	२ । १ । ५ । १३ ... २ ... २८१
तूपरो भवति प्राजापत्यो ह्येष ...	२ । १ । ६ । १६ ... २ ... ३००
तूष्णीं चतुर्थं हरत्यपरिमिता ...	२ । ६ । ४ । ५ ... २ ... ७२८
तूष्णीमुपदधाति न ह्रीमे ...	५ । २ । ७ । १० ... ५ ... ४०
तृतीयसवनात् परिशेदे यज्ञस्य ...	६ । ४ । ८ । ११ ... ६ ... ११
तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्	६ । ६ । ११ । ६ ... ६ ... १४१
तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्	३ । ५ । ७ । २ ... ३ ... ३४६

माध्यमम्

का । प्र । अ । मा । भा । श

तौ देवा अपनुद्यात्मन इन्द्रायानुऊयुर्	६ । ४ । १० ।	२ ... ६ ... १०१
तौ देवा अन्नवन्नपूतौ वा इमौ ...	६ । ४ । ६ ।	२ ... ६ ... ६६
त्रय पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका	२ । ३ । ६ ।	४ ... २ ... ४२८
त्रय षडहो भवन्ति तान्यष्टादशाहानि	७ । ४ । ११ ।	७ ... ६ ... ४३४
त्रयस्त्रय व्या लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेव ...	२ । १ । ४ ।	५ ... २ ... २८१
त्रयस्त्रयस्त्रिंशो व्यवस्ताद्भवन्ति ...	७ । ४ । २ ।	४ ... ६ ... ३६०
त्रयस्त्रयस्त्रिंशो व्यवस्ताद्भवन्ति ...	७ । ४ । २ ।	८ ... ६ ... ३६१
त्रयस्त्रिंश उक्थो वैश्वदेवीयु ...	७ । २ । ५ ।	१६ ... ६ ... २५३
त्रयस्त्रिंशतमुप दधाति ...	५ । ४ । १ ।	३ ... ५ ... ८६
त्रयस्त्रिंशात् त्रयस्त्रिंशमुप यन्ति	७ । ४ । ३ ।	५ ... ६ ... ३६८
त्रयस्त्रिंशास्त्रयस्त्रिंशमुप यन्ति	७ । ४ । ३ ।	१४ ... ६ ... ३६६
त्रयस्त्रिंशौ मध्यत स्तोमौ भवत	७ । ३ । ४ ।	४ ... ६ ... २३४
त्रयस्त्रिंशतोऽभिष्टोमा भवन्ति ...	७ । ४ । ७ ।	२ ... ६ ... ४१८
त्रयोदश लोकम्पृष्ठा उप दधाति ...	५ । २ । ३ ।	१३ ... ५ ... ३६
त्रयो वा अग्रयो ह्यथवाहनो देवाना	२ । ५ । ८ ।	११ ... २ ... ६१६
त्रिंशतमनुब्रूयादन्नकामस्य ...	२ । ५ । १० ।	६ ... २ ... ६४१
त्रिंशत्पदानि पश्चात्तिरखी भवति	६ । २ । ४ ।	८ ... ६ ... ४१
त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराडन्नं	७ । ४ । ३ ।	२१ ... ६ ... ४००
त्रि परिधिं चतुर्ध्वं पर्येति त्रिहोत्रा अग्निर्	५ । ४ । ४ ।	५ ... ५ ... ६४
त्रि धर्मं करोति व्यावृद्धि यज्ञो	६ । ३ । ८ ।	२ ... ६ ... ७४
त्रि पवयति त्रय इमे लोका ..	६ । ४ । ५ ।	१३ ... ६ ... ६४
त्रि पुनः पर्येति षट् सम्प्रयन्ते ...	५ । ४ । ४ ।	६ ... ५ ... ६४
त्रि प्रथमामन्वाह त्रिरत्तमा ...	३ । ५ । ७ ।	२ ... २ ... ६०६
त्रिककुदा एष यज्ञो यद्दशरात्र ...	७ । २ । ५ ।	५ ... ६ ... २५२
त्रिवितोक्तं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वातस्	५ । २ । ३ ।	१६ ... ५ ... ३६

पाप्मणम्

का । प्र । च । प्रा । भा । इ

त्रिणवाभिर्भाष्टयवतस्त्रितमेव वज्रः	५ । २ । ६ । ६ ... ५ ...	४५
त्रिणवावभिष्टोमावभित ऐन्द्रौषु ...	० । २ । ५ । १५ ... ६ ...	२५३
त्रिणवो भवति विजित्या	० । ४ । ३ । ६ ... ६ ...	३६८
त्रिणवो भवतीमे वै लोकास्त्रिणव	० । ४ । ३ । १५ ... ६ ...	३६६
त्रिपदा पुरोऽनुवाक्या भवति ...	२ । ६ । २ । २० ... २ ...	६६६
त्रिरवभिमेत् प्रजायतौ त्वा०—०मीति	३ । १ । २ । ५ ... ३ ...	१०
त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति ...	० । २ । ४ । २ ... ६ ...	२४०
त्रिरुप वाजयति त्रयो वै देवल्लोका	२ । ५ । ११ । १६ ... २ ...	६५२
त्रिर्निधनमुपैति त्रय इमे लोका ...	६ । ६ । ३ । ४ ... ६ ...	१२८
त्रिर्निर्म्यङ्गाति त्रिर्हि सतं तस्मै प्रायच्छद्	६ । ५ । १ । ४ ... ६ ...	१००
त्रिर्मध्यमं, त्रयो वै प्राणाः	२ । ५ । ११ । १८ ... २ ...	६५२
त्रिर्विंशति त्रय इमे लोका ...	२ । ५ । ० । ५ ... २ ...	६०६
त्रिर्विरति त्रय इमे लोका	२ । ६ । ४ । ४ ... २ ...	०२६
त्रिर्विंशत्युद्गातृनेव तद्गुणीते ...	६ । ४ । ११ । ० ... ६ ...	१०४
त्रिरुतोऽधि त्रिरुतमुप यन्ति ...	० । ४ । २ । १० ... ६ ..	३६१
त्रिरुदभिष्टुद्भवति पाप्मानमेव तेज	० । ४ । ३ । ८ ... ६ ...	३६८
त्रिरुदभिष्टोमोऽग्निष्टुदामेयीषु भवति	० । २ । ५ । ६ ... ६ ...	२५२
त्रिरुदभिष्टोमो भवति तेज एवाव हन्ये	० । १ । १० । ० ... ६ ...	२०२
त्रिरुदभिष्टोमो भवति तेज एवाव हन्ये	० । २ । १ । ५ ... ६ ...	२३४
त्रिरुदभिष्टोमो भवति तेज एवाव हन्ये	० । २ । २ । ३ ... ६ ...	२४१
त्रिरुदभिष्टोमो भवति तेज एवाव हन्ये	० । २ । ३ । २ .. ६ ...	२४५
त्रिरुदभिष्टोमो वैश्वदेवीषु	० । २ । ५ । ११ ... ६ ...	२५३
त्रिरुदसि प्ररुदसीत्याह	३ । ५ । २ । १५ ... ३ ...	३१८
त्रिरुद्भवति त्रिरुद्वै प्राणस्	६ । १ । ३ । १२ ... ६ ...	८
त्रिरुतो वै मनुरासीद् द्वित्रता व्यसुरा	६ । २ । ५ । ० ... ६ ...	४२

माह्ययम्	का । प्र ।	ख । प्रा	भा	४
त्रिष्टुगुदपतत् त्रयोदशाक्षरा सती	६ । १ ।	६ ।	५ ... ६ ...	१६
त्रिष्टुङ्मुखो वै द्वयीयस्त्रिरात्रस् ...	७ । २ ।	८ ।	६ ... ६ ...	२०४
त्रिष्टुभ उभ दधातीन्द्रियं वै त्रिष्टुग्	५ । ३ ।	८ ।	४ ... ५ ...	७८
त्रिष्टुभा परि दध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टुग्	२ । ५ । १० ।	३ ... २ ...	६४१	
त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुग्	५ । १ ।	३ । १८ ...	५ ...	८
त्रिसप्तमि पशुकामस्य परि मिनुयात्	५ । २ ।	६ ।	५ ... ५ ...	४५
त्रौःस्तृचाननुव्यादाजन्यस्य ...	२ । ५ । १० ।	१ ... २ ...	६४१	
त्रौणि जुहोति त्रय इमे लोका ...	५ । ४ ।	६ । १२ ...	५ ... १०५	
त्रौणि वा आदित्यस्य तेजाःसि ...	२ । १ ।	४ ।	४ ... २ ...	२८१
त्रौणि वाव देताःसि पिता पुत्र पौत्रः	५ । ६ ।	८ ।	७ ... ५ ...	२४५
त्रौणि वाव सवनान्यथ द्वितीयः	३ । २ ।	२ ।	१ ... ३ ...	८६
त्रौणि शतान्यनूचीनाहमथ्यवच्छिन्नानि	७ । १ ।	५ ।	६ ... ६ ...	१०४
त्रौण्याश्विनानि भवन्ति त्रय इमे लोका	७ । ४ ।	५ ।	४ ... ६ ...	४०६
त्रौण्येतानि हवीःसि भवन्ति ...	५ । ५ ।	१ । १८ ...	५ ... ३१६	
त्रेधानक्ति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं	२ । ६ ।	५ । १३ ...	२ ... ७३४	
त्रेधा विभक्तं जुहोति त्रय इमे लोका	५ । ४ ।	३ ।	६ . ५ ...	६३
त्रेधा विभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रः ..	७ । १ ।	६ । १५ ...	६ ... १८४	
त्रैष्टुभो वै शुक्रस्त्रैष्टुभ द्वितीयमहस्	७ । २ ।	८ ।	२ ... ६ .	२०३
व्यतिरात्रो भवति त्रय इमे लोका	७ । ३ ।	३ ।	२ ... ६ . .	३३१
व्यतिर्वय कृतमयानामित्याह ...	५ । २ । १० । १८ ...	५ ...	५५	
व्यालिखिता भवति इमे वै ...	५ । २ ।	८ । ११ ...	५ ..	४६
व्युड्ङि करोति त्रय इमे लोका ...	५ । १ ।	६ । १२ ...	५ ...	१४
व्युन्नताद्यै देवयजनादङ्गिरस सुवर्ग	६ । २ ।	६ । १२ ...	६ ...	४४
व्युन्नते देवयजने याजयेत् ...	६ । २ ।	६ । ११ ...	६ ...	४४
त्वं यश्चेद्विद्य इत्यादितः ...	६ । १ ।	४ । १६ ...	६ ...	१२

प्राक्पथम्	का । प्र ।	ख । मा	भा	४
त्व ५ सोम तनूकञ्च इत्याह ...	६ । ३ ।	२ । ४ ...	६ ...	६१
त्वमग्ने सूर्यवर्षा असीत्याह ...	१ । ५ ।	७ । १७ ...	१ ...	८०६
त्वष्टा इतपुत्रो वीन्द्रः सोम ...	२ । ५ ।	२ । १ ...	२ ...	५५७
त्वष्टीमती ने सपेयेत्याह ...	६ । १ ।	८ । ६ ...	६ ...	२३
त्वष्टुरहं देवयज्ञाया पशूनाः ..	१ । ७ ।	४ । ११ ...	१ ...	६७३
त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह ...	५ । १ ।	४ । ११ ...	५ ..	६
त्वाष्ट्रं वडबमा लभेय पशुकामस् ...	२ । १ ।	८ । ६ ...	२ ..	३१०
त्वाष्ट्रमष्टाकपालः शुण्डो दक्षिणा १ । ८ । १७ ।	६ ...	२ ..	१७४	
त्वाष्ट्रो भवति त्वष्टा वै रेतस सिक्तस्य	६ । ६ ।	६ । ४ ...	६ ...	१३४

द

दक्षिणतः प्रथम एतद्वै यज्ञमानस्य .	६ । २ ।	५ । ११ .	६ ...	४३
दक्षिणतो वर्षीयसी करोति ..	२ । ६ ।	४ । ११ ...	२ ...	७२६
दक्षिणस्य दविर्धानस्योत्तरस्या ...	६ । ४ ।	६ । १० .	६ ...	१०१
दक्षिणा पर्यावर्त्तते स्वमेव वीर्यमनु	१ । ७ ।	६ । ८ ...	१ ...	६८२
दक्षिणा पर्यावर्त्तते स्वमेव वीर्यमनु	५ । २ ।	१ । ४ ...	५ .	६४
दक्षिणा पर्यावर्त्तते स्वमेव वीर्यमनु	५ । २ ।	५ । १३ ...	५ ...	४३
दक्षिणा कार्ध्वर्यमयीमुत्तरामौदुम्बरी	५ । २ ।	७ । ११ ...	५ ...	४७
दण्डो वा औपरस्तृतीयस्य ...	६ । २ ।	६ । १० ...	६ ...	५१
ददतो मे मा क्षायीत्याह ...	१ । ७ ।	१ । १७ ...	१ .	६५६
दधि मधु घृत मापो धाना ...	२ । ३ ।	२ । १७ ...	२ ..	४१२
दध्ना पूर्णामौदुम्बरीः स्वयमावृत्ताया	५ । ४ ।	७ । १० ...	५ ...	१००
दध्ना पुरस्ताज्जुहोत्याज्येनोपरिष्ठात्	५ । ४ ।	७ । २१ ...	५ ...	१०१
दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति ...	५ । २ ।	६ । ८ ...	५ ...	५२
दध्नोन्नयेतैतद्वै पशूनाः रूपः ...	६ । २ ।	४ । ४ ...	६ ...	३६

ब्राह्मणम्	का । प्र ।	श । प्रा	भा	४
दर्भस्तम्भे जुहोति यदा चम्या चमृतं	५ । ६ ।	४ ।	३ ... १६ ...	२२३
दर्भैरादधात्ययातयामत्वाय ...	१ । ५ ।	१ ।	५ ... १ ...	००
दर्शपूर्णमासयोर्वै देवा उज्जितम्	१ । ० ।	४ ।	२ ... १ ...	६०२
दर्शपूर्णमासावालममान एतौ क्षोमौ	३ । ५ ।	१ ।	४ ... ५ ...	३०८
दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्वालममान	१ । ६ । १० ।	० ... १ ...	६२३	
दशतं न विच्छिन्द्याद् ...	० । १ ।	५ ।	० ... ६ ...	१०४
दशदशोप दधाति सवीर्यत्वाय ...	५ । २ । १० । ११ ...	५ ...	५४	
दशदशोप दधाति सवीर्यत्वाय ...	५ । ३ ।	५ । १० ...	५ ...	०४
दश पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वज्र	० । ४ ।	० ।	३ ... ६ ...	४१८
दशपेयो भवति ...	१ । ८ । १८ ।	४ ... २ ...	१०८	
दश प्राणघृत पुरस्तादुप दधाति ...	५ । ३ ।	२ ।	० ... ५ ...	६०
दशभिर्वत्सहैः सोमं क्रीणाति ...	१ । ८ । १८ ।	३ ... २ ...	१०८	
दशमेऽहन् गृह्णन्ते प्राणा वै ...	३ । ५ । १० ।	० . ३ ...	३५८	
दशर्च भवति दशाक्षरा विराड् ...	५ । ४ ।	६ । १४ ...	५ ...	६८
दश समानत्र जुहोति दशाक्षरा ...	३ । ४ । १० ।	४ ... ३ ...	२८५	
दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराड् ...	३ । ३ ।	५ । २४ ...	३ ...	१८६
दश हवींश्च भवन्ति ...	० । ५ ।	१ ।	२ ... ६ ...	५४०
दशोपदधाति दशाक्षरा विराड् ..	५ । ३ ।	२ ।	६ ... ५ ...	६०
दाक्षापण्यश्चेन सुवर्गकामो यजेत	२ । ५ ।	५ ।	५ ... २ ...	५८५
दारुपात्रेण जुहोति न हि मृन्मयम्	२ । ५ ।	४ ।	६ ... २ ...	५०६
दिक्षूप दधाति देव पुरा एवैता ...	५ । ० ।	३ ।	३ ... ५ ...	२६१
दिग्भ्यो जोष्टान्समसृजति ...	५ । २ ।	५ । २० ...	५ ...	४३
दिग्वती पुरोनवाक्या भवति ...	० । ५ ।	१ ।	६ ... ६ ...	५४०
दिवं गच्छ सुव पतेति क्षिरं ऊर्ध्वोद्	६ । ६ ।	१ ।	५ ... ६ ...	१२५
दिव गच्छ सुव पतेत्याह ...	५ । १ । १० । २१ ...	५ ...	२३	

प्राश्न्यम्	का । प्र । च । भा । भा । इ
दिवं वै यधूस्य वृद्धं गच्छति ...	३ । ४ । १ । ६ ... ३ ... २३४
दिवि ते वृद्धा इत्याह ...	३ । ४ । ३ । १५ ... ३ ... २४०
दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै ..	२ । ६ । ५ । ४ ... २ ... ०३४
दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै ...	६ । २ । १० । ४ ... ६ ... ५२
दिशः सुषुवाणेन अभिजित्या ...	० । ५ । १ । ४ ... ६ ... ५४०
दुन्दुभौगन्धमा घ्नन्ति परमा वा एषा वाग् ० । ५ । ८ । ५ ...	६ .. ५२३
देव च्छा मर्त्येऽप्यित्याह ...	६ । १ । ४ । १५ .. ६ ... १२
देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह ...	६ । ४ । १ । ८ ... ६ ... ८४
देवताभ्यो वा एष च्छावृष्यते ...	२ । ४ । ११ । १० ... २ ... ५२१
देवता वै सर्वा सदृशीरासन् ...	६ । ६ । ८ । ७ ... ६ ... १३०
देवतास्तु वा एते प्राण्यमानयो ...	३ । १ । ७ । ८ ... ३ ... ३८
देवता यन्तमवसे सखायोऽस्तु ...	६ । ३ । ११ । ७ ... ६ ... ८१
देव त्वयर्भूरि ते सः समेतित्याह	६ । ३ । ११ । ५ .. ६ .. ८१
देव त्वयर्बसुरखेत्याह ...	६ । ३ । ६ । ७ ... ६ ... ७१
देवदूता वा एते यदृत्वितो ...	१ । ७ । ३ । ५ ... १ ... ८६८
देवनिधिर्वा एष निधीयते ...	५ । ६ । ६ । २ ... ५ ... २३४
देवलक्षं वै व्यालिखिता ...	५ । २ । ८ । १० ... ५ ... ४८
देवलोकं वा अभिजा यजमानो ...	२ । ६ । २ । ४ ... २ ... ६६७
देव सः स्थानेत्याहसौ ...	३ । ३ । ८ । १६ ... ३ .. २०६
देवसत्रं वै यद्वरात्रमासते ..	० । २ । १ । २ ... ६ ... २३४
देवसवितरेतत् ते प्राहेत्याह प्रसूत्यै	२ । ६ । ८ । ८ ... २ ... ००५
देवस्त्वा सविता उदपत्तित्याह ...	५ । १ । ७ । ८ ... ५ ... १६
देवस्त्वा सविता मध्वानक्षित्याह ...	६ । ३ । ३ । ३ ... ६ ... ६३
देवस्त्वा सविता मध्वानक्षित्याह ...	६ । ३ । ४ । ५ ... ६ ... ६६
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इति खनति	५ । १ । ४ । १ ... ५ ... ८

प्राश्न्यम्	का।	प्र।	च।	प्रा	भा	४
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इति यावाणाम्	६।४।	४।	१ ...	६ ...	६०	
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इति रश्मनाम्	६।३।	६।	८ ...	६ ...	७१	
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इति रूप्यम्	२।६।	४।	१ ...	२ ...	७२८	
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इत्यम्बिम्	६।२।१०।	१ ...	६ ...	५२		
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इत्याह ...	५।१।	१।१२ ...	५ ...	२		
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इत्याह ...	५।६।	३।	४ ...	५ ...	२१६	
देवस्य सवितुर्मागोऽसौत्युत्तरतो ...	५।३।	४।	८ ...	५ ...	७१	
देवा अग्निं धारयन् ऋविणोदा ...	५।१।१०।१४.	५ ...	२३			
देवाऽऽखेदुत्तरवेदिरुपाववर्त्तौहिव ...	६।२।	०।	८ ...	६ ...	४०	
देवा गातुविदो गातुं विच्चा ...	६।६।	२।	० ...	६ ...	१२८	
देवाना त्वा पत्नीरित्याह ...	५।१।	०।	४ ...	५ ...	१६	
देवाना पत्नीरभिर्गृहपतिर ...	१।०।	४।१२.	१ ...	६७३		
देवाना वा अनिष्टा देवता ...	२।६।	१।१० ...	२ ...	६७६		
देवाना वा अन्तं जग्मुयामिन्द्रियं ...	७।५।	८।	१ ...	६ ...	५१३	
देवाना वा इष्टा देवता आसन् ...	२।६।	६।११ ...	२ ...	७७६		
देवाना सुवर्गं लोकं यता ...	५।३।	२।	६ ...	५ ...	६६	
देवान् वै सुवर्गं लोकं यतो ...	६।३।	२।	३ ...	६ ...	६१	
देवा मनुष्या पितरस्तेऽन्यत ...	२।४।	१।	१ ...	२ ...	४७८	
देवा युवमित्याह देवान् ह्येषा ...	२।५।	६।१४ ...	२ ...	६३१		
देवा वा अहो यज्ञियं नाविन्दन् ...	२।५।	६।	६ ...	२ ...	६०२	
देवा वा इत इत पत्नी सुवर्गं लोकं	६।५।	८।	३ ...	६ ...	११७	
देवा वा इन्द्रियं वीर्यं १ थमजन्त ...	६।६।	८।	१ ...	६ ...	१३०	
देवा वै त्वष्टारमजिघाऽसन्तुपत्नी	६।५।	८।११ ...	६ ...	११८		
देवा वै देवयजनमध्ववसाय ...	६।१।	५।	१ ...	६ ...	१३	
देवा वै नर्चिं न यजुष्यथयन्त ...	२।५।	०।	१ ...	२ ...	६०६	

ब्राह्मणम्

का। प्र। अ। मा। भा। वृ

देवा वै पुष्प रक्षोभ्य इति स्वाहाका०	२।६।	१।११	...	२...	६७६
देवा वै पुष्टि नाविन्दन् तां मिथुने	२।१।	६।	६...	२...	३१६
देवा वै प्रवाङ्गम् ग्रहानग्रहन्त ...	६।६।१०।	१...	६...	१३६	
देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत्पर्यं उपाश्रयोत्	३।५।	७।	३...	३	३४६
देवा वै मृत्योरविभयुक्ते प्रजापतिम्	२।३।	२।	१...	२...	४१०
देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ...	६।४।	२।	१...	६...	८६
देवा वै यज्ञ परा जयन्त . . .	६।३।	१।	२...	६...	५८
देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं. . .	२।६।१०।	१...	२...	७६४	
देवा वै यज्ञाद्भुद्रमन्तरायन्त ...	२।६।	८।	७...	२...	७६५
देवा वै यज्ञाद्भुद्रमन्तरायन्त ...	६।५।	६।	४...	६	११३
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	१।७।	३।	८...	१	६६८
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	२।५।	४।	२...	२...	५७८
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	३।२।	२।	४...	३...	८७
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	३।४।	६।	१...	३...	२५६
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	५।३।	३।	१	५...	६८
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	६।४।	६।	१...	६...	६५
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	६।४।११।	१...	६...	१०३	
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	६।६।	६।	१...	६...	१३८
देवा वै यद्यज्ञेन नावारुन्धत . .	३।३।	६।	१...	३...	१६४
देवा वै या व्याज्जतीरजुष्टवस् ...	६।२।	१।१०	...	६...	३३
देवा वै या प्राचीराज्जतीरजुष्टवर्	६।३।	१।	६...	६...	५६
देवा वै या प्राचीराज्जतीरजुष्टवर्	६।४।१०।	७	६...	१०२	
देवा वै या प्रातरुपसद उपासीदन्	६।२।	३।	७...	६...	३८
देवा वै राजन्याज्जायमानादविभयुस्	२।४।१३।	१...	२...	५३६	
देवा वै सऽस्थिते सोमे प्र सुचो हरन्	६।३।	४।	२३...	६...	६८

प्राप्त्यम्

का। प्र। अ। प्रा भा ष

देवा वै सत्रमासत तेमा दिशोऽदस्यन्	१। ६। ११। ७ ... १ ... ६३०
देवा वै सत्रमासतर्द्धिपरिमित	... २। ३। ३। १ ... २ ... ८१३
देवा वै सामिधेनौरनूच यज्ञं नान्यप्रशन्	२। ५। ११। ६ ... २ ... ६५१
देवाश्च वै यमश्चास्मिंल्लोकेऽस्पृष्टन्त	२। १। ८। ६ ... २ ... २८१
देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त	... २। १। ३। १ ... २ ... २०५
देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त	... २। ६। १। ७ ... २ ... ६०६
देवासुरा संयत्ता व्यासन् कनौयाऽसौ	५। ३। ११। १ ... ५ ... ८२
देवासुरा सयत्ता व्यासन् तान् देवान्	२। ३। ७। १ ... २ ... ८३१
देवासुरा सयत्ता व्यासन् ते देवा	१। ५। १। १ ... १ ... ७३६
देवासुरा संपत्ता व्यासन् ते देवा...	२। २। ११। १२ ... २ ... ३००
देवासुरा संयत्ता व्यासन् ते देवा	२। ८। २। १ ... २ ... ८८२
देवासुरा सयत्ता व्यासन् ते देवा...	५। ८। ६। १३ ... ५ ... ६८
देवासुरा संयत्ता व्यासन् ते देवा...	६। २। २। १ ... ६ ... ३५
देवासुरा संयत्ता व्यासन् ते देवा .	६। २। २। १० ... ६ ... ३६
देवासुरा सयत्ता व्यासन् ते देवा .	६। ३। १०। १८ ... ६ ... ८०
देवासुरा संयत्ता व्यासन् ते देवा ..	७। २। ५। ७ . ६ ... २५२
देवासुरा सयत्ता व्यासन् ते न	... ५। ८। १। १ ... ५ ... ८६
देवासुरा सयत्ता व्यासन् ते वार्म...	५। ५। ३। ७ ... ५ ... १३०
देवासुरा संयत्ता व्यासन् तेमा	... २। ८। ३। १ ... २ ... ८८६
देवासुरा सयत्ता व्यासन् तेऽसुरा	५। ७। ३। २ ... ५ ... २६१
देवासुरा सयत्ता व्यासन्त इन्द्र	... ३। ८। ८। २ ... ३ ... २५८
देविका निर्वपेत् प्रजाकाम	... ३। ८। ६। १ ... ३ ... २७७
देवीराघ एष वो गर्भं इत्याह	... ६। ६। ३। १६ ... ६ ... १२६
देवीरापो अपात्रपादित्याह	... ६। १। ८। २१ ... ६ ... १३
देवीरापो अपात्रपादित्याह	... ६। ८। ३। ६ ... ६ ... ८६

ब्राह्मणम्	का । प्र । ष । भा	भा	३
द्वादश पञ्चोद्धोर्ब्रह्मणे	१ । ८ । १८ । ११ ... २० ...	१०८	
द्वादश भवन्ति द्वादश मासा संवत्सरः ५ । ६ । २ । ५ ... ५ ...	२०८		
द्वादश राज्ञीर्दीक्षितः स्याद्	७ । २ । १० । ७ ... ६ ...	२६२	
द्वादश वात्सवन्धान्युदयच्छन्नित्याज्जस् ६ । १ । २ । १५ ... ६ ...	६		
द्वादश सप्तदशा भवन्त्यन्नाद्यस्यावरुद्धा ७ । ४ । ७ । ५ ... ६ ...	४१८		
द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासा संवत्सरः २ । ५ । ११ । २० ... २ ...	६५२		
द्वादशाह्नीने सोम उपैति	६ । २ । ३ । ११ ... ६ ...	३८	
द्वादशैकविंश भवन्ति प्रतिष्ठित्या ७ । ४ । ७ । ७ ... ६ ...	४१६		
द्वादशोप दधाति द्वादशाक्षरा ऋग्वेदी ५ । ४ । ११ । १४ ... ५ ...	१०६		
द्वाभ्या सोमाव द्यन्ति द्वाभ्या त्वघं	७ । ४ । ६ । २ ... ६ ...	४२६	
द्वाभ्यां खनति प्रतिष्ठित्यै	५ । १ । ४ । ३ ... ५ ...	८	
द्वाभ्या गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः ६ । ३ । २ । २ ... ६ ...	६०		
द्वाभ्या गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमान ६ । ६ । १ । २ ... ६ ...	१२५		
द्वाभ्यामधि क्रामति प्रतिष्ठित्यै	५ । ४ । ४ । १६ ... ५ ...	६५	
द्वाभ्यामा क्रमयति प्रतिष्ठित्या	५ । १ । २ । १८ ... ५ ...	६	
द्वाभ्यामुपाकरोति द्विपाद्यजमानः ३ । १ । ५ । २ ... ३ ...	३०		
द्वाभ्यामुपाव हरति प्रतिष्ठित्यै	५ । १ । ५ । ३४ ... ५ ...	१३	
द्वाभ्यां पवयत्यक्षोरात्राभ्यामेवैनं	६ । १ । १ । २१ ... ६ ...	३	
द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै	१ । ७ । ४ । ४ ... १ ...	६७२	
द्वाभ्या प्रतिष्ठित्यै	५ । १ । ३ । १४ ... ५ ...	०	
द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै	५ । १ । ५ । ६ ... ५ ...	११	
द्वाभ्या प्रतिष्ठित्यै	५ । १ । २ । १० ... ५ ...	३०	
द्वाभ्या प्रतिष्ठित्यै	५ । २ । ८ । ७ ... ५ ...	४६	
द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै	५ । ४ । ५ । ६ ... ५ ...	६६	
द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै	५ । ४ । ६ । १६ ... ५ ...	६८	

प्राप्तम्	का। प्र। अ। मा	भा	व
दाभ्या प्रतिष्ठित्यै	५।४।१०।	५ . . . ५ . . .	१०६
दाभ्या प्र वृणक्ति द्विपादं यजमान	५।१। ८। ६	५ . .	२०
दावेकविंशौ भवत प्रतिष्ठित्या .	७।४। ३।१६	... ६ ...	३८८
द्वि पधन्वित्याह तस्मात् द्वि	५।१। ७। ७	... ५	१६
द्विगुण त्वा अग्निमुद्यन्तुमर्हतीत्याहुर्	५।२। ५।११	... ५ . .	४२
द्विपदोप दधाति द्विपादं यजमान	५।३। ८।१०	... ५ ..	७८
द्विपाद्यजमान प्रतिष्ठित्यै	६।३। ४।११	... ६ ...	६७
द्वियनुर्भवति प्रतिष्ठित्यै	५।५। ३। ८	... ५ ...	१४७
द्विजुहोति द्वे द्वि घदुयी	५।५। ३। ५	... ५ . .	१३७
द्विस्तना करोति द्वावापथियोर्दोहाय	५।१। ६।१६	. ५ .	१५
द्वे वा दधाति द्विपाद्यजमान ...	६।२। १।१५	... ६ . .	३४
द्वेदे सम्भरति याज्यानुवाक्ययोरेव	१।६। ८। ८	... १ ..	८०२
द्वेधा वा अग्नि चिक्यानस्य यज्ञ ...	५।७। ६।११	. ५ ...	३१२
द्वे परिगृह्यवती भवतो	५।४। ६।१०	... ५ .	८८
द्वे वा एते विराजौ तयोरेव नाना	७।३। ८। २	... ६ ...	३५०
द्वे वाव देवसन्ने द्वादशाहस्यैव ...	७।४। ५। १	... ६ .	४०८
द्वेयोभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्याह . . .	६।३। २। ५	... ६ . .	६१
द्वौदावमि सृजति तस्माद् द्वौदौ प्राद्या	६।४। ४।१५	... ६ ...	८१
द्वौ यद्वहौ भवतस्तानि द्वादशाहानि	७।४।११। ६	६ ...	४३४
द्वौ स्तोमो प्रातस्त्रयन वद्वतो	७।१। १। २	... ६ ...	१४७

ध

धवण एकविंश इति पश्चात् .	५।३। ३। ४	. ५ ...	६८
धर्जश्चतुष्टोम इति पुरस्तादुप दधाति	५।३। ४। ८	. ५ ...	७१
धर्षा मानुषानिति नि युनक्ति ...	६।३। ६।१२	... ६ ...	७१

प्राक्पदम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	३
धात्रे पुरीडाशं द्वादशकपालं ...	१।८।	८। १ ...	२५...	८८
धिययाख्या इत्याह विद्या वै धियया	५।१।	०। ५ ...	५ ...	१६
धिण्या वा अमुष्मिंस्तोके ...	६।३।	१। ५ ...	६ ...	५८
धेनौ वा एतदेतो यदाज्यम् ...	२।२।	८। ८ ...	२ ...	३६४
ध्रुवस्तिष्ठ अविद्याचलिस्थिताह ...	५।२।	१। ० ...	५ ...	३३
ध्रुवा वै स्थिमानां यज्ञोऽनुस्थिते	१।०।	५। १ ...	१ ...	८०३
ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं सजातेषु ...	१।६।१०।	१ ...	१ ...	८२२
ध्रुवोऽसि—भूपासमिति परिधीन्	२।३।	८। ८ ...	२ ...	४४०

न

नक्तमुपतिष्ठते न प्रातः ...	१।५।	८।१० ...	१ ...	८१८
नक्तोषासेति कृष्णायै श्वेतवत्स्यै ...	५।४।	८। ० ...	५ ...	१०५
नक्तोषासेति पुरोनुवाक्या ...	५।४।	०। ० ...	५ ...	१००
नक्तोषासेत्युत्तरयाहोरात्राभ्यामेवैनम्	५।१।१०।१२ ...	५ ...	२३	
नक्षत्रेष्टका उप दधात्येतानि वै ...	५।४।	१। ६ ...	५ ...	८०
नमं कृत्योदमुप प्र वर्त्तयति...	६।५।	८।१८ ...	६ ...	११८
न क्षिणतीति क्षोवाच प्र तु जनयतीति	१।०।	२।२० ...	१ ...	८६३
न तत्र जाम्यस्तीत्याहुर् ...	१।५।	८।१४ ...	१ ...	८१८
न दुस्कर्मा भवति य एवं वेद ...	५।२।	३।१६ ...	५ ...	४०
न द्वे यजेत यत्पूर्वया सम्प्रति ...	२।५।	५। ३ ...	२...	५८५
न पर्यावर्त्तयति यत्पर्यावर्त्तयेदुदावर्त्तः	६।४।	१। ५ ...	६ ...	८४
नपात्को वै नामैयोऽभिर्यत् ...	५।४।१०।१० ...	५ ...	१००	
न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो क्षेवोद्यन्	६।२।	१।१२ ...	६ ...	३४
न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतो. ...	६।१।	३।१६ ...	६ ...	८
न पुरा नक्षत्रेभ्यो बाधं विस्त्रजेद् ...	६।१।	४। ० ...	६ ...	११

षाद्धयम्

का। प्र। ष। मा। भा। इ

न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीत ...	६।१। ३। ७ ... ६ ...	८
न प्रतिश्रुणाति यत् प्रतिश्रुणीपाद्	२।६। ५। १४ ... २ ...	७३४
नमो दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह ...	६।४। १। १५ ... ६ ...	८५
नम इन्द्राय०—०रिति होत्रियम्	३।२। ४। ७ ... ३ ...	८८
नमस्ते हरसे श्रोचिष इत्याह ...	५।४। ४। १३ ... ५ ...	८५
नमोऽग्ने०—०इत्याहवनीयम् ...	३।२। ४। ३ ... ३ ...	८८
नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो ...	६।३। २। १६ ... ६ ...	६२
नमो राज्ञे नमो वरुणाय ...	७।४। १६। १-८ . ६ ...	४४६
नमो रुद्राय०—०इत्याग्नीध्रम् ...	३।२। ४। ५ ... ३ ...	८८
नयत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति ...	६।३। २। ८ ... ६ ...	६१
नवकपाल पुरोडाशो०—०प्राणेन	६।२। १। ८ ... ६ ...	३३
नवकपाल पुरोडाशो०—०स्तोमेन	६।२। १। ७ ... ६ ...	३३
नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणा ...	६।६। २। २ ... ६ ...	१२७
नवनव गृह्यन्ते नव वै पुरुषे प्राणा.	३।५। १०। ५ ... ३ ...	३५८
नवभिरध्वर्युर्द्वायति ...	७।५। ८। ५ ... ६ ...	५१३
नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्तिन् ...	७।२। ४। ४ ... ६ ...	२४७
न वा इदं दिवा न नक्तमासीदय्यावत्तं	५।३। ४। १७ ... ५ ...	७२
न वा इदं दिवा न नक्तमासीदय्यावत्तं	६।४। ८। ५ ... ६ ...	८८
न वा एतेन मृतो न मेध्यो ...	५।५। ८। १२ ... ५ ...	१०१
न वा एघोऽन्यतो वैश्वानरः ...	७।२। १०। १ ... ६ ...	२६१
नवाश्विमभिचरत कुर्यात् . .	५।१। ६। १८ ... ५ ...	१५
न विष्वक् विद्युयाद्यद्विष्वक् विद्युयात्	२।६। ५। १८ ... २ ...	७३५
नवोनवो भवति जायमान इति ...	२।३। ५। ४ ... २ ...	४२४
न संवत्सरस्तिष्ठति नास्य श्रीस्तिष्ठति	५।१। ८। २२ ... ५ ...	१८
न सम्मिनत्ति तस्मादसम्भिन्ना प्राणा	६।२। ११। ७ ... ६ ...	५५

प्राश्न्यम्	का । प्र ।	थ । प्रा ।	भा	४
न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजा प्र जायन्ते	६ । ५ ।	७ । २ ...	६ । ...	११५
न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजा प्र जायन्ते	६ । ५ ।	८ । १२ ...	६ ...	११८
न स्थावराणा गृहीयात् वरुणगृहीता वै	६ । ४ ।	२ । ८ ...	६ ...	८०
न ह स्म वै पुराग्निरपरशुवृक्षं ...	५ । १ । १० ।	१ ...	५ ...	२२
न ह्येता ईक्ष्यन्त्या दृतीयसवनात् . .	६ । ४ ।	२ । १६ ...	६ ...	८८
नाक यद्विष्णु इत्युत्तरत ...	५ । ३ ।	३ । १७ ...	५ ...	७०
नाकसद्विधै देवा सुवर्गं लोकमायन्	५ । ३ ।	७ । १ . .	५ ...	७६
नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत	२ । ५ ।	४ । ८ ..	२ . .	५७६
नामिं चित्वा रामामुपेयाद् ...	५ । ६ ।	८ । ६ ...	५ ...	२४५
नात्यग्रं प्रहरेद्यदत्यग्रं प्रहरेद् ...	२ । ६ ।	५ । १६ ...	२ ...	७३४
नादियमुत्सृजेयु'	७ । ५ ।	७ । ५ ...	६ , ...	५०६
नाध्वर्युत्पगायेद्वाग्वीर्यो वा चध्वर्युः	६ । ३ ।	१ । ११ ...	६ ...	६०
नागददासभ पत्वेत्याह	५ । १ ।	५ । १६ ...	५ ...	२१
नानुवपट् करोति	६ । ५ ।	८ । १३ ...	६ ...	११८
नान्तममङ्गारमति हरेद्	६ । ३ ।	६ । १४ ...	६ ...	७७
नान्तमा वदन्तीत्यतीयाद्	६ । ४ ।	२ । ७ ...	६ ...	८७
नान्यामाहुतिं पुरस्ताच्छुद्धयाद् . .	६ । २ ।	३ । ३ ...	६ ...	३८
नान्यामुत्तरामियकामुपदध्याद् . .	५ । ३ ।	७ । १० . .	५ ...	७७
नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत	६ । ५ ।	३ । ८ ...	६ . .	११०
नामिदमे परि व्यपति	६ । ३ ।	४ । १६ ...	६ . .	६७
नामावास्यायाश्च पौर्णमास्याश्च ...	२ । ५ ।	६ । १० ...	२ ...	६०२
नायुधं वा एतद् यजमान सः स्मृतते	६ । ५ ।	५ । ४ ...	६ ...	११२
नार्तिमाच्छेति सर्वमायुरेति ...	५ । ६ ।	२ । ३ ...	५ . .	२०८
नासोमयाजो सद्येदनागत ...	२ । ५ ।	५ । १ . .	२ . .	५८४
नाष्ठास्तोकात् स्वेतयामिषेत्याहुः ..	६ । १ ।	१ । ३ ...	६ ...	१

माध्यमम्

का । प्र । च । मा । मा । इ

निराभ्या स्थ—• इत्याद्यौषधीभ्य	३ । १ । ८ । ४ ... ३ ... ४५
नियच्छति दृष्टिमेवाऽस्मै	२ । ६ । ५ । १५ ... २ ... ०३४
नियुत्वते भवति ध्रुवा एवास्मा ...	२ । १ । १ । ४ ... २ ... २४२
निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेद्	६ । २ । ६ । २१ ... ६ ... ४५
निर्ऋत्यै वास्य यज्ञ याहयति ...	६ । २ । ६ । २३ ... ६ ... ४५
निर्वपेदभिर्घर्षमाणो	२ । २ । ३ । ३ ... २ ... ३४८
निर्वाधैर्वै देवा अस्तरान्निर्वाधेऽकुर्वत	५ । १ । १० । ११ ... ५ ... २३
निवीत मनुष्याणा प्राचीनावीत पितॄणा	२ । ५ । ११ । १ ... २ ... ६५०
निवेशन सङ्गमनो वस्त्रानामित्याह	५ । २ । ४ । १६ ... ५ ... ४१
निशिताया निर्वपेत्	२ । २ । २ । ४ ... २ ... ३४८
नि धौदन् नो अप दुर्मतिः हनदित्याह	५ । १ । ५ । ३० ... ५ ... १३
नियुक्त्यै बभ्राति प्रजाना प्रजननाय	६ । १ । ७ । ५ ... ६ ... १८
नृपक्षसा भागोऽसौति दक्षिणत	५ । ३ । ४ । २ ... ५ ... ००
नृमेधस्य परच्छेपस्य ब्रह्मवाद्यमवदेताम्	२ । ५ । ८ । ५ ... २ ... ६१८
नृषदे वहिति व्याधारयति	५ । ४ । ५ । १ ... ५ ... ८५
नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्य ...	३ । ४ । ८ । ११ ... ३ ... २६८
नैऋतं घटं परिहृत्यै गृहे	१ । ८ । ८ । ३ ... १ ... १०२
नैऋतमेककपालं क्षणं वास ...	१ । ८ । १ । २ ... १ ... १
नैऋतौ क्षणास्त्रिस्तुषपक्षा भवन्ति	५ । २ । ४ । ६ ... ५ ... ४०
नोक्थ्ये गृहीयात् प्रजा वै	६ । ६ । ११ । ० ... ६ ... १४१
न्यन्ये धिष्यिया उप्यन्ते	६ । ३ । १ । १६ ... ६ ... ६०

प

पक्षी भवति न क्षपक्षः पतितुमर्हति	५ । २ । ५ । ३ ... ५ ... ४२
पक्षिप्रायणो वै यज्ञ पक्ष्मपुदमन	२ । ६ । १० । ० ... २ ... ०८५

प्राश्न्यम्	का । प्र ।	ख । प्रा	भा	४
न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजा प्र जायन्ते	६ । ५ ।	० । २ ...	६ । ...	११५
न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजा प्र जायन्ते	६ । ५ ।	८ । १२ .	६ । ...	११८
न स्थावराणां गृहीयात् वरुणा गृहीता वै	६ । ४ ।	२ । ८ ...	६ । ...	८०
न ह स्म वै पुरामिरपरशुहृक्खं ...	५ । १ । १० ।	१ ...	५ ...	२२
न ह्येता ईष्यन्त्या ह्यतीयसवनात् .	६ । ४ ।	२ । १६ ...	६ . .	८८
नाकं घटन्निःशं द्रव्यज्जरत ...	५ । ३ ।	३ । १० ...	५ ...	७०
नाकसद्भिर्वै देवा सुवर्गं लोकमायन्	५ । ३ ।	७ । १ ..	५ ...	७६
नागतश्चैर्महेन्द्र यजेत	२ । ५ ।	४ । ८ . .	२ . .	५७६
नामि चित्वा रामामुपेयाद् ...	५ । ६ ।	८ । ६ ...	५ ...	२४५
नात्ययं प्रहरेद्यदत्ययं प्रहरेद् ...	२ । ६ ।	५ । १६ ...	२ ...	७३४
नादियमुत्सृजेयु	७ । ५ ।	७ । ५ ...	६ ...	५०६
नाध्वर्युं सगायेद्वाग्वीर्यो वा ध्वर्युं	६ । ३ ।	१ । ११ ...	६ ...	६०
नानदद्मासम पत्वेत्याह	५ । १ ।	५ । १६ ...	५ ...	२१
नानुवषट करोति	६ । ५ ।	८ । १३ ...	६ ...	११८
नान्तममङ्गारमति हरेद्	६ । ३ ।	६ । १४ . .	६ ...	७७
नान्तमा वदन्तीत्यतीयाद्	६ । ४ ।	२ । ७ ...	६ ...	८७ .
नान्यामाज्जति पुरस्ताज्जुज्जयाद् ..	६ । २ ।	३ । ३ ...	६ ...	३८
नान्यामुत्तरामियुक्तामुपदध्याद् ...	५ । ३ ।	७ । १० ...	५ ...	७७
नान्योग्न्यमनु प्र पद्येत	६ । ५ ।	३ । ८ ...	६ ...	११०
नाभिदग्ने परि ध्यपति	६ । ३ ।	४ । १६ ...	६	६७
नामावाम्यायाश्च पौर्यमास्याश्च ..	२ । ५ ।	६ । १० ...	२ ...	६०२
नायुधं वा यतद् यजमान सः सुखते	६ । ५ ।	५ । ४ ...	६ ...	११२
नार्तिमार्ष्टंति सर्वमायुरेति ...	५ । ६ ।	२ । ३ ...	५ ...	२०८
नासोमयात्री सन्नयेदनाग्नं ...	२ । ५ ।	५ । १ .	२ .	५८४
नास्माक्षोकात् खेतयमिवेत्याज्ज ...	६ । १ ।	१ । ३ ...	६ ...	१

माह्वयम्

का । प्र । थ । भा । भा । व

निराभ्या स्मृ०—इत्याहौषधीभ्य	३।१।	८।	४...	३...	४५
नियच्छति दृष्टिमेवाऽस्मै	२।६।	५।१५...	२...	७३४	
नियुत्वते भवति ध्रुवा एवास्मा ...	२।१।	१।	४...	२...	२४२
निर्गतिगृहीते देवयजने याजयेद्	६।२।	६।२१...	६...	४५	
निर्गते वास्य यज्ञ ग्राहयति ...	६।२।	६।२३...	६...	४५	
निर्वपेदभिचर्यमाणो... ..	२।२।	३।	३...	२...	३४८
निर्वाधैर्वै देवा अमुरान्निर्वाधेऽकुर्वत	५।१।१०।११...	५...	२३		
निवीत मनुष्याणा प्राधौनावीत पितॄणा	२।५।११।	१...	२...	६५०	
निवेशन सङ्गमनो वसूनामित्याह	५।२।	४।१६...	५	४१	
निशिताया निर्वपेत्. . . .	२।२।	२।	४...	२...	३४८
नि धौदन् नो अप दुर्मतिः हनदित्याह	५।१।	५।३०...	५...	१३	
निरुक्तं वध्नाति प्रजाना प्रजननाय	६।१।	७।	५.	६...	१८
नृपक्षसा भागोऽसौति दक्षिणत	५।३।	४।	२...	५..	७०
नृमेधस्य परच्छेपस्य ब्रह्मवादमवदेताम्	२।५।	८।	५...	२..	६१८
नृषदे वडिति व्याघारयति	५।४।	५।	१...	५..	८५
नैयग्रोध औदुम्बर व्याश्रित्य ...	३।४।	८।११...	३...	२६८	
नैर्गते चरुं परिहृत्यै गृहे	१।८।	८।	३...	२...	१०२
नैर्गतेमेककपालं ह्यण्य वास . .	१।८।	१।	२...	२...	१
नैर्गती ह्यणास्तिस्त्वपक्वा भवन्ति	५।२।	४।	६.	५...	४०
नोक्थ्ये गृहीयात् प्रजा वै . . .	६।६।११।	७...	६..	१४१	
न्यन्ये धिष्ण्या उष्यन्ते . . .	६।३।	१।१६...	६...	६०	

प

पक्षौ भवति न ह्यपक्ष पतिवृमर्हति	५।२।	५।	३...	५...	४२
पक्षिप्रायणो वै यज्ञ पक्ष्यदयन	२।६।१०।	७...	२...	७६५	

प्राश्नम्	का। प्र। ख। वा। भा।	४
पङ्क्तौ याज्यानुवाक्ये भवत ...	३। ५। ४। १४ ... ३ ...	३३०
पञ्च हत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः	६। २। १। ४ ... ६ ...	३३
पञ्च हत्वो यजुषा मिमीते ...	६। १। ८। १३ ... ६ ...	२५
पञ्च हत्वो यजुषा मिमीते ...	६। ४। ४। ४ ... ६ ...	८१
पञ्च हत्वोऽथ द्यति पञ्चधा हि ते ...	६। २। २। ३ ... ६ ...	३५
पञ्च हत्वो व्याघारयति ...	६। २। १८। २ ... ६ ...	४८
पञ्च गृह्णीतं भवति ...	२। ३। २। ८ ... २ ...	४१२
पञ्च गृह्णन्ते पञ्च दिशः ...	३। ५। १०। ४ ... ३ ...	३५८
पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चमि पुरीषैर्	५। २। ३। २० ... ५ ...	४०
पञ्च चितयो भवन्ति पाङ्क्त पुरुष	५। ६। १०। ७ .. ५ ...	२५८
पञ्चचित्तौ चिन्वीत प्रथमं चिन्वान	५। २। ३। १५ ... ५ ...	३८
पञ्चचोडा उपदधात्यभिरस एवैनम्	५। ३। ७। ५ ... ५ ...	७६
पञ्च दक्षिणतो वक्षो वा व्यपस्या ...	५। २। १०। ३ ... ५ ...	५३
पञ्च दक्षिणायाः श्रोण्यामुप दधाति	५। ३। १। १६ ... ५ ...	६५
पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतौन्द्रियमेवाव	७। ४। ३। ८ ... ६ ...	३८८
पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीधिन्द्रियमेवाव	७। २। ५। १० ... ६ ...	२५३
पञ्चदश रथन्तरं भवतौन्द्रियमेवाव	७। ५। ८। ८ ... ६ ...	५१३
पञ्चदशरात्रो भवति पञ्चदशो वक्षो	७। ३। ६। ४ ... ६ ...	३४२
पञ्चदश सामिधेनौरन्वाह ...	२। ५। ८। ३ .. २ ...	६१८
पञ्चदशानुब्रूषाम्राजन्त्यस्य ...	२। ५। १०। २ ... २ ...	६४१
पञ्चदशैतास्तासा या दश ...	७। ३। ७। ८ ... ६ ...	३४५
पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु ...	५। ४। ६। ६ .. ५ ...	८८
पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो ...	६। १। ५। २ ... ६ ...	१३
पञ्चधा विनिपद्य स्तुवन्ति ...	७। ५। ८। १४ ... ६ ...	५१४
पञ्च पश्चात् प्राचीरुप दधाति ...	५। २। १०। ४ ... ५ ...	५३

ब्राह्मणम्	का । प्र । च । प्रा	भा	४
पयस्या ष्टृणत्ति यजुषा व्यावृत्तौ ...	५ । १ । ७ । १४ ...	५९ ...	१६
पयस्या भवति पयो हि वा एतस्मादप	२ । ३ । १३ । १४ ...	२ ...	४६१
पयस्याया पुरोडाशमव दधात्वात्मन्	२ । ३ । १३ । १५ ...	२ ...	४६१
पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्	६ । २ । ५ । ६ ...	६ ...	४२
परमा वा एषा हृन्दसा यदनुष्टुक्	५ । ४ । १२ । २ ...	५ ...	११०
परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र व्यासीत्	१ । ६ । ८ । ३ ...	१ ...	८११
परस्तादर्वाची प्रोक्षति ...	६ । २ । १० । ५ ...	६ ...	५२
परस्तादर्वाची वृणीते ...	२ । ५ । ८ । १३ ...	२ ...	६८०
पराडतिक्रम्य जुहोति ...	६ । २ । ३ । ५ ...	६ ...	३८
पराडावर्ततेऽध्वर्युं पशो सञ्ज्ञयमा	६ । ३ । ८ । ११ ...	६ ...	७५
पराड वाव यज्ञ एति न निवर्तते	१ । ७ । ६ । १६ ...	१ ...	८८३
पराचीरन्वाह पराडिव हि सुवर्गे लोक	५ । १ । ८ । १६ ...	५ ...	१८
पराचीरुप दधाति पराचीमेवास्मात्	५ । २ । ४ । ११ ...	५ ...	४१
पराची वा एतस्मै युष्मन्तौ ...	२ । १ । १० । ३ ...	२ ...	३१८
पराजित्येव खलु वा एते यन्ति ...	६ । २ । १ । ३ ...	६ ...	५८
पराश्वं प्रोक्षति पराडिव हि सुवर्गे	६ । ३ । ४ । २ ...	६ ...	६५
पराश्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति	७ । ३ । ५ । ६ ...	६ ...	३३०
पराश्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति	७ । ३ । ७ । ७ ...	६ ...	३४५
पराश्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति	७ । ३ । ८ । ५ ...	६ ...	३५०
पराश्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति	७ । ४ । ४ । ५ ...	६ ...	४०६
पराश्वो हि यन्ति पराचीभि स्तुवते	३ । १ । १० । ८ ...	३ ...	५८
परा वा एतस्यायु प्राण एति ...	३ । ३ । ४ । ६ ...	३ ...	१८३
परा वा एष प्रजां पशून् वपति ...	५ । २ । २ । १८ ...	५ ...	३७
परा वा एष यज्ञं पशून् वपति ...	१ । ५ । २ । १ ...	१ ...	७७४
परिषाथं धिम्नोत ग्रामकामो ...	५ । ४ । ११ । १० ...	५ ...	१०८

प्राश्न्यम्	का । प्र । च । प्रा	भा	व
परि त्वा ङ्गिर्वणो गिर इत्याह ...	६ । २ । १० । २१ ...	६ ...	५४
परि त्वाग्ने पुरं वयमित्याह ...	१ । ५ । ८ । १२ ...	१ ...	८११
परिधौत्सम्मार्ष्टिं पुनात्येवैनान् ...	२ । ५ । ६१ । १७ ...	२ ...	६५२
परिधौत्सम्मार्ष्टिं पुनात्येवैनान् ...	२ । ६ । ८ । ३ ...	२ ...	७७५
परिधौत्सम्मार्ष्टिं पुनात्येवैनान् ...	६ । ३ । ७ । ६ ...	६ ...	७३
परिथ्ययत्यूर्वे रश्ना यजमानेन ...	६ । ३ । ४ । १५ ...	६ ...	६०
परिथ्ययत्यन्तर्हितो हि देवलोको	६ । १ । १ । २ ...	६ ...	१
परिथ्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य ..	२ । २ । १० । ३ ...	२ ...	३६६
परिथ्रिते याजयेद्ब्रह्मसामनन्ववचाराय	२ । २ । २ । ५ ...	२ ...	३४८
परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते ...	१ । ७ । ३ । १ ...	१ ...	८६७
परो मर्तुं परः स्वा	७ । ४ । १५ । २ ...	६ ...	४४३
परोवरोयसौमवान्तरदीक्षाभुपेयाद्	६ । २ । ३ । १४ ...	६ ...	३६
परो वा एषोऽग्निं वपति	५ । २ । २ । १६ ...	५ ...	३७
पर्यग्निं करोति सर्वज्जतमेवैनं करोति	६ । ३ । ८ । १ ...	६ ...	७४
पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोति ह्येतस्य	३ । ४ । ३ । १२ ...	३ ...	२४०
पर्यारिणो भवति पर्यारौव	२ । १ । ४ । १४ ...	२ ...	२८२
पवमानमेव तत् सन्तनोति	३ । २ । १ । १३ ...	३ ...	८२
पवस्त वाजसातय इत्यनुष्टुक् ...	५ । ४ । १२ । १ ...	५ ...	११०
पशवो वा इडा स्रयमादत्ते	२ । ६ । ८ । १ ...	२ ...	७६४
पशवो वा एते यदादित्य ऊर्ग	६ । ५ । ६ । ८ ...	६ ...	११४
पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो	३ । ५ । ५ । ५ ...	३ ...	३३५
पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो	६ । ५ । ६ । ११ ...	६ ...	११४
पशवो वा एते यदादित्य परिथ्रित्य	६ । ५ । ६ । १० ...	६ ...	११४
पशवो वा एते यदिएकास्त्रित्या ...	५ । ७ । २ । २ ...	५ ...	२८२
पशवो वै हृन्दोमा अन्नं महाव्रतं	७ । ३ । ३ । ५ ...	६ ...	३३२

ब्राह्मणम्	का। प्र। ष। प्रा। भा। इ
पयस्या च्छृणोति यजुषा व्यावृत्तौ ...	५।१। ७।१४ ... ५९ ... १६
पयस्या भवति पयो हि वा एतस्मादप	२।३। १३।१४ ... २ ... ४६१
पयस्याया पुरोडाशमव दधात्यात्मन्	२।३।१३।१५ ... २ ... ४६१
पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्	६।२। ५। ६ ... ६ ... ४२
परमा वा एषा कन्दसा यदनुयुक्	५।४।१२। २ ... ५ ... ११०
परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽय व्यासीत्	१।६। ६। ३ ... १ ... ६११
परस्तादर्वाची प्रोक्षति ...	६।२।१०। ५ ... ६ ... ५२
परस्तादर्वाची वृणोते ...	२।५। ८।१३ ... २ ... ६६०
पराडतिक्रम्य जुहोति ...	६।२। ३। ५ ... ६ ... ३८
पराडावर्ततेऽभ्यर्च्य पश्चो सञ्क्षयमा०	६।३। ८।११ ... ६ ... ७५
पराड् वाव यज्ञ एति न निवर्तते	१।७। ६।१६ ... १ ... ६८३
पराधीरन्वाह पराडिव हि सुवर्गे लोकः	५।१। ८।१६ ... ५ ... १६
पराधीरप दधाति पराधीमेवास्मात्	५।२। ४।११ ... ५ ... ४१
पराधी वा एतस्मै व्युच्छन्तौ ...	२।१।१०। ३ ... २ ... ३१६
पराजित्येव खलु वा एते यन्ति ...	६।२। १। ३ ... ६ ... ५८
पराध्वं प्रोक्षति पराडिव हि सुवर्गे	६।३। ४। २ ... ६ ... ६५
पराध्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति	७।३। ५। ६ ... ६ ... ३३७
पराध्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति	७।३। ७। ७ ... ६ ... ३४५
पराध्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति	७।३। ६। ५ ... ६ ... ३५०
पराध्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति	७।४। ४। ५ ... ६ ... ४०६
पराध्वो हि यन्ति पराधीभिः स्तुवते	३।१।१०। ८ ... ३ ... ५६
परा वा एतस्यायु प्राण एति ...	३।३। ४। ६ ... ३ ... १८३
परा वा एष प्रजा पशून् वपति ...	५।२। २।१८ ... ५ ... ३७
परा वा एष यज्ञं पशून् वपति ...	१।५। २। १ ... १ ... ७७४
परिधायं चिन्वोत ग्रामकामो ...	५।४।११।१० ... ५ ... १०६

प्राक्ष्यन्

का । प्र । ख । ग्रा भा ३

परि त्वा ईगर्वणो गिर इत्याह ...	६ । २ । १० । २१ ... ६ ... ५४
परि त्वाग्ने पुरं वयमित्याह ...	१ । ५ । ८ । १२ ... १ ... ८११
परिधीन्सम्भार्ष्टि पुनात्येवैनान् ...	२ । ५ । ६१ । १७ ... २ ... ६५२
परिधीन्सम्भार्ष्टि पुनात्येवैनान् ...	२ । ६ । ६ । ३ ... २ ... ७७५
परिधीन्सम्भार्ष्टि पुनात्येवैनान् ...	६ । ३ । ७ । ६ ... ६ ... ७३
परिथ्ययत्नूगै रश्ना यजमानेन ...	६ । ३ । ४ । १५ ... ६ ... ६७
परिथ्ययत्नूगै रश्ना यजमानेन ...	६ । १ । १ । २ ... ६ ... १
परिथ्ययत्नूगै रश्ना यजमानेन ...	२ । २ । १० । ३ ... २ ... ३६६
परिथ्ययत्नूगै रश्ना यजमानेन ...	२ । २ । २ । ५ ... २ ... ३४८
परोक्षं वा अन्ये देवा इत्यन्ते ...	१ । ७ । ३ । १ ... १ ... ६६७
परो मर्तुः परः श्वा ...	७ । ४ । १५ । २ ... ६ ... ४४३
परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद् ...	६ । २ । ३ । १४ ... ६ ... ३६
परो वा एषोऽग्निं वपति ...	५ । २ । २ । १६ ... ५ ... ३७
पर्यग्निं करोति सर्वज्जतमेवैभं करोति ...	६ । ३ । ८ । १ ... ६ ... ७४
पर्यग्निं क्रियमाणे जुहोति ह्येतस्य ...	३ । ४ । ३ । १२ ... ३ ... २४०
पर्यारिणी भवति पर्यारीव ...	२ । १ । ४ । १४ ... २ ... २८२
पवमानमेव तत् सन्तगोति ...	३ । २ । १ । १३ ... ३ ... ८२
पवस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक् ...	५ । ४ । १२ । १ ... ५ ... ११०
पशवो वा इडा स्तयमादत्ते ...	२ । ६ । ८ । १ ... २ ... ७६४
पशवो वा एते यदादित्य ऊर्गं ...	६ । ५ । ६ । ८ ... ६ ... ११४
पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो ...	३ । ५ । ५ । ५ ... ३ ... ३३५
पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो ...	६ । ५ । ६ । ११ ... ६ ... ११४
पशवो वा एते यदादित्यः परिथ्ययत्नूगै ...	६ । ५ । ६ । १० ... ६ ... ११४
पशवो वा एते यदिष्टकाश्वित्यां ...	५ । ७ । २ । २ ... ५ ... २८२
पशवो वै हृन्दोमा अर्जं महाव्रतं ...	७ । ३ । ३ । ५ ... ६ ... ३३२

ब्राह्मणम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	४
पशवो वै वयस्या नाना मनस ...	५।३।	१।१२	५...	६५
पशवो वै सोमकयस्थौ पदं यावत्	६।१।	८।	८... ६...	२३
पशवो वै सोमो यद्भिन्दूना भक्षयेत्	६।६।	३।२०	. ६...	१२६
पशवो वै सोमो ह्यान उपाऽशुसवनो	६।४।	४।	२... ६...	६०
पशवो वै हारियोऽनोर्यत्सन्भिन्द्यादस्या	६।५।	६।	८... ६...	१२०
पशु वै द्वियमाणऽरक्षाऽस्थनु सचन्ते	६।३।११।	७	. ६...	७६
पशुना वै देवा सुवर्ग लोकमायन्	६।३।१०।	६...	६...	७६
पशुमानेव भवति	६।२।	६।१०	... ६...	४४
पशुमानेव भवति	६।२।	६।२०	... ६...	४५
पशुमालभ्य पुरोडाश निर्वपति ...	६।३।१०।	१	६...	७८
पशुर्वा एष यदग्निं न खलु	५।२।	८।	६.. ५...	४६
पशुर्वा एष यदग्निरन्नं पशव एष ...	५।७।१०।	४	... ५...	३३५
पशुर्वा एष यदग्निर्योनि	५।२।१०।	१	... ५...	५३
पशुर्वा एष यदग्निर्विराज उत्तमायां	५।३।	५।	६... ५...	७३
पशुर्वा एष यदग्निर्दिनस्ति	५।७।	६।	२... ५...	३१२
पशुशीर्षाण्युप दधाति	५।३।	६।११	... ५...	५२
पशोर्वा ह्यालव्यस्य प्राणाभ्युद्वृष्टि	६।३।	६।	१... ६...	७६
पशोर्वा ह्यालव्यस्य मनोऽप कामति	६।३।११।	८	.. ६	७६
पशोर्वा ह्यालव्यस्य हृदयऽशुद्वृष्टि	६।४।	१।१८	... ६...	८५
पश्चात् एन्द्रिसक्थो भवति	२।१।	३।	०... २..	२७५
पश्चात् प्राचीमुत्तमामुपदधाति ...	५।३।	७।	८... ५...	७०
पश्चात्तोका वा यथा प्राचुदानोयते	६।३।	८।१३	.. ६...	७४
पाचयन् वा चन्वाहिताग्ने	१।७।	१।	१... १...	६५४
पाचयन्वाग्नेऽग्ने इत्याह्वे वा ...	५।३।११।	८	.. ५...	८३
पात्राणि भवन्ति पात्रे वा चद्रमशते	५।६।	२।	६... ५..	२०८

प्राश्न्यम्	का।	प्र।	ब।	मा	भा	३	
पापवस्यं वा एतत् क्रियते ...	५।१।	२।	८	...	५	...	४
पार्थुरक्षं ब्रह्मसाम भवति ...	५।४।	१२।	५	...	५	...	१२०
पार्श्वेन वसाहोम प्र यौति...	६।३।	११।	३	...	६	...	८१
पावकोऽस्मिन् शिवो भवेत्याह्वं	५।४।	४।	१५	..	५	..	६५
पावमानेन त्वा स्तोमेनेत्याह	२।३।	११।	६	...	२	..	४५०
पितरं पिबमानह युष्माभिर्भूयासः	३।२।	४।	२०	..	३	...	६६
पिता मातरिश्वा—•इत्याहृतदै	५।६।	८।	१४	...	५	...	२४६
पिता वा एष यदाग्रयण	६।५।	१०।	६	...	६	...	१२१
पिता वै प्रयाजा प्रजानूयाजा	२।६।	१।	१२	...	२	..	६८०
पिब्याः सदनमसीति बर्हिर्ववस्तृणाति	६।२।	१०।	६	...	६	..	५२
पिब्या निखात मनुष्याणामूर्ध्वे	६।३।	४।	१६	...	६	...	६७
पिबदेवत्यातिखातेयतौ खनति	२।६।	४।	६	..	२	...	७२६
पिबभ्यो बर्हिर्वज्रो धानाः	१।८।	५।	२	..	२	...	६५
मिश्रं सुतपो वासन्ता	५।६।	२३।	१	...	५	..	२७४
पुण्डरिखजा प्रयच्छति	१।८।	१८।	२	...	२	...	१७८
पुत्रस्य नाम गृह्यात्पन्नादमेवेन	१।५।	८।	१५	१	..	८११	
पुनरत्याक्रम्योपसद जुहोति	६।२।	३।	६	...	६	...	३८
पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य	२।१।	५।	११	...	२	..	२६१
पुनरुर्जा सह रथेभ्यमित पुरोडाशम्	१।५।	४।	११	...	१	...	७८८
पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा	१।५।	२।	१३	१	..	७७५	
पुनर्वसोरादधीतैतद्दे	१।५।	१।	४	१	..	७४०	
पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसव	५।२।	२।	१६	५	..	३७	
पुनस्त्वोद्दीपयामसीत्याह समिध एवैनं	१।५।	४।	५	...	१	..	७८८
पुरस्तात् प्रतीचीनमश्वस्योम दधाति	५।२।	६।	१३	..	५	...	५२
पुरस्तात् प्रबक्षमभि पिबति	५।६।	३।	६	...	५	...	२१६

वाङ्मयम्

का । प्र । च । प्रा । भा । इ

पुरस्तात् प्रत्यक्षमुप दधाति ...	५ । २ । ८ । १६ ... ५ । ... ५०
पुरस्तात् प्रत्यवस्येद्यत् पुरस्तात् ...	२ । ६ । ५ । १० ... २ ... ७३४
पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति ...	२ । ६ । ५ । ६ ... २ ... ७३४
पुरस्तात् सोमस्य क्रयादेव ...	३ । १ । २ । ३ .. ३० ... १०
पुरस्तात् स्वाहाहृतयो वा अन्ये देवा	३ । १ । ५ । ८ ... ३ ... ३१
पुरस्तादन्या प्रतीचीरुप दधाति ..	५ । ४ । १ । ६ . ५ ... ६०
पुरस्तादुक्थस्याह्वनीय इत्याहु	६ । ५ । २ । ६ ... ६ ... १०८
पुरस्तान्मिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य	६ । ३ । ४ । २१ ... ६ ... ६८
पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवति जातानेवर ।	६ । २ । ६ ... २ ... ६६८
पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव	२ । ६ । २ । ११ ... २ ... ६६८
पुरा खलु वावैव मित्रोऽवेदय ...	६ । ४ । ८ । ३ ... ६ ... ६८
पुरा वाच प्रवदितो प्रातरनुवाकमुपा	६ । ४ । ३ । २ ... ६ ... ८८
पुरा वाच प्रवदितोर्निर्वपेद् ...	२ । २ । ६ । ६ ... २ ... ३६४
पुरीषवती करोति प्रजा वै पशव	२ । ६ । ४ । १२ ... २ ... ७२६
पुरीषवतीं मध्य उप दधाति ...	५ । ३ । ५ । ६ ... ५ ... ७३
पुरीषायतनो वा एष यदमिर् ...	५ । १ । २ । १२ ... ५ ... ५
पुरीषेणाभ्यूहति तस्मान्मा	५ । २ । ३ । १८ ... ५ ... ४०
पुरुष पुरुषो निधनमुपैति ...	६ । ६ । ३ । ५ ... ६ ... १२६
पुरुषमात्रेण वि मिमीते ...	५ । २ । ५ । १ . ५ ... ४२
पुरुषमृगस्यन्त्रमसे शोधा ...	५ । ५ । १५ । १ ... ५ ... १८८
पुरुषो वय इति मध्ये तस्मात् ...	५ । ३ । १ । १६ ... ५ ... ६६
पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति ...	७ । १ । ६ । ३ ... ६ ... १६६
पुरोडाशेन वै देवा धमुष्मिन्लोके	५ । ५ । १ । १२ ... ५ ... ११८
पुरोवातसनिरसौत्याहेतवै ...	५ । ३ । १० । ३ .. ५ ... ८०
पुरोहविषि देवपजने याजयेद् ...	६ । २ । ६ । १ ... ६ ... ४४

ब्राह्मणम्	का । प्र । ख । ग्रा । भा - ३
पुष्करपर्णमुप दधाति योनिर्वा यमे	५ । २ । ६ । १३ ... ५ ... ४६
पुष्करपर्णेन सम्भरति	५ । १ । ४ । ५ ... ५ ... ६
पुष्टिकामः स्यात्स यतामाश्विनी ...	२ । १ । ६ । ७ ... २ ... ३१६
पुष्पावतौ सुपिप्यता इत्याह ...	५ । १ । ५ । ३२ ... ५ ... १३
पूषा सयुजा सहैत्याह	५ । १ । २ । ११ ... ५ ... ५
पूर्ण उप दधाति पूर्ण एवैनः ...	५ । २ । ७ । १३ ... ५ ... ४७
पूर्णमासे यन्नयेन्नैत्रावरुणामिक्षया	२ । ५ । ५ । ६ ... २ ... ५८५
पूर्णमासे वै देवानाः सुतस्तेषामेतम्	२ । ५ । ५ । ७ . . २ ... ५८५
पूर्णमासे वै देवानाः सुतो	७ । ५ । ६ । ७ ... ६ ... ५००
पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः	५ । ४ । ७ । १६ ... ५ ... १०१
पूर्णान् गृहान् गृह्णीयादा	७ । २ । ७ । ११ ... ६ ... २६७
पूर्णान् गृहान् गृह्णीयाद्	७ । २ । ७ । १२ ... ६ ... २६७
पूर्वजे ऋतावरी इत्याह पूर्वजे ...	२ । ६ । ७ । १६ ... २ ... ७५७
पूर्वपक्षो राका परमक्षः कुह्वर ...	३ । ४ । ६ । ११ ... ३ ... २७८
पूर्वार्द्धे जुहोति तस्मात् पूर्वार्द्धे घक्षुमी	२ । ६ । २ । २ ... २ ... ६६७
पूर्वेद्युः प्र प्रागम्युत्तरेद्युरप तिष्ठते	५ । २ । १ । १७ ... ५ ... ३४
पूषाध्वनः पात्वित्याहेयं वै	६ । १ । ७ । ११ ... ६ ... २०
पुतनाषाडसि०—०जिन्वेत्याह ...	३ । ५ । २ । ११ ... ३ ... ३१८
पृथिवी देवता विराट् छन्दो	३ । १ । ६ । २० ... ३ ... ३४
पृथिवीमन्नाद्यं नोपानमत्सैतं मन्त्रमयश्च	१ । ५ । ४ । ३ ... १ ... ७८७
पृथिव्याद्यश्चमुदन्तरिक्षमा यरुहमित्याह	५ । ४ । ७ । ३ ... ५ ... १००
पृथिव्याः सम्पृच पाहोति वर्चिरुपास्यति	६ । ३ । ८ । १० ... ६ ... ७५
पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीत्याहे०	५ । ३ । ११ । ४ ... ५ ... ८२
पृथिव्यास्त्वा मूर्द्धन्ना मिधर्मि ...	६ । १ । ८ । ५ ... ६ ... २२
पृथिव्यै त्वान्तः—०दिवेत्वेत्याहैभ्य	६ । १ । ४ । १ ... ६ ... ६५

प्राङ्मध्यम्	का । प्र । ख । ग्रा भा इ
एधुं तिरस्त्रा वयसा वृद्धन्तमित्याह	५ । १ । ३ । ६ ... ५ । ७
एध्वी भवति रञ्जनां व्यावृत्तौ ...	६ । १ । ३ । १३ ... ६ ... ८
एध्वियै दुग्धे प्रियङ्गवं चहं ...	२ । २ । ११ । १० ... २ ... ३६६
एध्विर्भवत्येतद्वा चन्द्रस्य रूपं सम्पद्यौ	२ । १ । ६ । ६ ... २ ... २६६
एध्विस्तिरस्त्रौन एध्विर्हर्षे ...	५ । ६ । १२ । १ ... ५ ... २६३
एध्वतो वैश्वदेवः पितो न्यङ्मु ...	५ । ५ । १७ । १ ... ५ ... १६०
एध्वदान्यस्योपहृत्य त्रि एच्छति ...	६ । ३ । १० । ३ ... ६ ... ७८
एध्वं वै दिवाकीर्त्य पार्श्वे परस्त्रामानो	७ । ३ । १० । ५ ... ६ ... ३५५
एध्वानां वा एतत् तेजः सम्भृतं ...	५ । ३ । ७ । ४ ... ५ ... ७६
एध्वः षडहो भवति षड् वा ऋतवः	७ । २ । ६ । ३ ... ६ ... २६०
एध्वः षडहो भवति षड् वा ऋतवः	७ । ४ । २ । ३ ... ६ ... ३६०
एध्वः षडहो भवति षड् वा ऋतवः	७ । ४ । ३ । ४ ... ६ ... ३६८
एध्वः षडहो भवति षड् वा ऋतवः	७ । ४ । ७ । ६ ... ६ ... ४१८
पौर्णमासीमेव यजेत आहव्यवान् ...	२ । ५ । ४ । ४ ... २ ... ४७८
पौर्णमास्या मासान्तरम्प्राद्याहरत्सजन्ति	७ । ५ । ६ । ४ ... ६ ... ५००
पौष्णं श्याममा लभेताद्रकामो ...	२ । १ । ६ । ३ ... २ ... २६८
पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा ...	१ । ८ । १७ । ४ ... २ ... १७४
पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पूया वा इन्द्रियस्य	२ । २ । १ । ७ ... २ ... ३४६
पौष्णं चहं भागदुषस्य गृहे ...	१ । ८ । ६ । ६ ... २ ... १०३
पौतुद्रवान् परिधीन् परि दधाति	६ । २ । ८ । ५ ... ६ ... ४८
प्रउगचितं चिन्वीत आहव्यवान् ...	५ । ४ । ११ । ४ ... ५ ... १०८
प्र चवस्त्र सुवस्यत इत्याह ...	६ । १ । ११ । ११ ... ६ ... ३०
प्रद्युतं वा एतदस्मात्तोकादगतं देवलीकं	२ । ६ । ३ । ६ ... २ ... ७१८
प्रद्युतो वा एय थायतनात् ...	५ । १ । ५ । २७ ... ५ ... १२
प्रद्युतो वा एयोऽस्मात्तोकादगतो	६ । १ । १ । १५ ... ६ ... २

प्राश्न्यम्	का।	प्र।	ब।	मा	भा	य
प्रजननं व्योतिरभिर्देवता	७।१।	१।	१...	६...	१४०	
प्रजयैवेनं यमुमौ ख्या	७।१।	६।११...	६	१८४		
प्रजर्वं वा एतेन यन्ति यद्दशम मष्ट	७।३।	१।	१...	६...	३२१	
प्रजापतये प्रति प्रोक्षामि	५।१।	२।१४	५...	५		
प्रजापतिनामिच्छेत्य इत्याहु	५।२।	६।१२...	५...	४५		
प्रजापतिं त्वो वेद प्रजापतिस्त्वं ...	१।६।११।	८.	१...	८३०		
प्रजापतिं पशूनश्च जत ते ख्या ...	१।५।	८।१३...	१...	८।८		
प्रजापतिं पशूनश्च जत तेऽस्मात् ...	२।४।	४।	३...	२...	४६१	
प्रजापतिं प्रजा अश्च जत ता अस्मात्	२।१।	२।	१...	२...	२६४	
प्रजापतिं प्रजा अश्च जत ता अस्मात्	२।४।	४।	१...	२...	४६०	
प्रजापतिं प्रजा अश्च जत ता ख्या	२।२।	१।	१...	२...	२४५	
प्रजापतिं प्रजा अश्च जत ता ख्या	७।२।	४।	१...	६...	२४०	
प्रजापतिं प्रजा अश्च जत स रिरिधानो	५।१।	८।	८...	५...	१८	
प्रजापतिं प्रजा अश्च जत स रिरिधानो	६।६।	५।	१...	६...	१३३	
प्रजापतिं प्रजा अश्च जत सोऽकामयत	७।५।	८।११...	६...	५१३		
प्रजापतिं प्रजा अश्च जत सोऽमाद्येन	६।६।	४।२२...	६...	१३२		
प्रजापतिं प्रजा ख्या प्रेणानु प्राविशत्	५।५।	२।	१...	५...	१२७	
प्रजापतिं सुवर्गं लोकमैच्छत् ...	७।३।	५।	१.	६...	२६	
प्रजापतिं सुवर्गं लोकमैव	७।४।	४।	१...	६...	४०५	
प्रजापतिरकामयत प्रजा ख्येयेति	३।१।	१।	१...	३	१	
प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति ...	५।५।	२।१०...	५...	१२६		
प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति ...	७।१।	१।	६...	६...	१४८	
प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति ...	७।२।	५।	१...	६...	२५१	
प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति ...	७।२।	६।	१...	६...	२८७	
प्रजापतिरकामयताद्वाद् स्यामिति	७।३।	८।	१...	६...	३४८	

प्राच्यम्	का । प्र । च । मा । भा । ष
प्रजापतिरभिमचिक्रीषत	५ । ५ । २ । ८ ... ५ ... १२८
प्रजापतिरभिमसृजत तः सृष्टः ...	५ । १ । १० । ४ . ५ ... २२
प्रजापतिरभिमचिनुतर्त्तुभिः संवत्सर	५ । ६ । १० । १ ... ५ ... २५८
प्रजापतिरभिमचिनुत स क्षुरपविर्	५ । ६ । ६ । १ ... ५ ... २३३
प्रजापतिरभिमचिनुत स यशसा ...	५ । ३ । १० । १० ... ५ ... ८१
प्रजापतिरभिमसृजत सोऽस्मात् ...	५ । २ । १ । २ .. ५ ... ३२
प्रजापतिरभिमसृजत सोऽस्मात् ...	५ । ५ । ८ । २ . ५ ... १६४
प्रजापतिरभिमसृजत सोऽस्मात् ...	५ । ७ । १० । १ ... ५ ... ३३४
प्रजापतिर्देवासुरानसृजत	२ । ३ । ७ । १ ... ३ ... १६६
प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं	२ । ३ । ६ । १ .. २ ... ४२७
प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्	१ । ७ । ३ । ६ . १ ... ६६८
प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्	२ । ६ । ३ । १ ... २ ... ७१७
प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्	६ । ६ । ८ । ६ ... ६ ... १६७
प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्	६ । ६ । ११ । १ ... ६ ... १४०
प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स व्याज्यम् ...	६ । ३ । ११ । १५ ... ६ ... ८२
प्रजापतिर्यज्ञमसृजतामिहोन्नचामि०	१ । ६ । ६ । १ ... १ . ६११
प्रजापतिर्वरुणायाश्वमगयत् ...	२ । ३ । १२ । १ .. २ .. ४५५
प्रजापतिर्वा अशुहोता यत्राऊति	३ । ५ । ७ । ६ .. ३ ... ३४७
प्रजापतिर्वा अथर्वाभिरेव	५ । ६ । ६ । ४ ... ५ ... २३४
प्रजापतिर्वा इदमेकं आसीत् ...	२ । १ । १ । ७ . . २ ... २४२
प्रजापतिर्वा एतं ज्यैष्ठकामो ...	५ । ७ । ६ । १५ ... ५ ... ३१
प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो	७ । २ । ६ । ४ ... ६ ... २८७
प्रजापतिर्वा एष यदमिहस्तस्य प्रजा	५ । ७ । ८ । ८ ... ५ ... ३२५
प्रजापतिर्वा एष यदमिहस्तस्योखा ...	५ । ६ । ६ । २ . . ५ ... २५४
प्रजापतिर्वा एष यदाययत् ...	६ । ५ । ८ । २ ... ६ ... ११७

प्राज्ञपम्

का । प्र । च । मा । भा । ष

प्रजापतिवै एष यदाग्रयणो ...	६ । ४ । ११ । ८ ... ६ ... १०४
प्रजापतिर्विराजमपश्यत्तया ...	२ । ३ । ५ । ११ ... २ ... १८८
प्रजापतेरह्यश्वयत् तत्परामतत् ..	५ । ३ । १२ । १ ... ५ ... ८३
प्रजापतेरह्यश्वयत् तत्परामतत् ...	६ । ४ । १० । १० ... ६ ... १०४
प्रजापतेर्मागोऽस्ति	१ । ० । ३ । १० ... १ ... ८६८
प्रजापतेर्वा एतानि पश्माणि ...	६ । २ । १ । ८ ... ६ ... ३३
प्रजापतेर्विभाक्षाम लोकस्	१ । ० । ५ । ३ ... १ ... ८०३
प्रजापतेर्हृदयेन हविर्ज्ञाने	७ । ५ । ८ । ३ ... ६ ... ५१३
प्रजापतेर्हृदयेनापि पक्षं	५ । ५ । ८ । ३ ... ५ ... १६५
प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद् दुहितर व्यासन् २ । ३ । ५ । १ ... २ ... ४२३	
प्रजावान् यमुमान् रयिमान् भवति ७ । १ । ६ । १२ ... ६ ... १८४	
प्रजावान् यमुमान् रयिमान् भवति ७ । १ । ७ । ३ ... ६ ... १८१	
प्रजासु वा एष एतर्ह्यारुहः ...	५ । १ । ५ । १० ... ५ ... १२
प्रजा हि वा एतस्मिन् पशवः ...	२ । १ । ८ । १० ... २ ... ३१०
प्रणौर्यज्ञानामित्याह प्रणौ ह्येष ...	२ । ५ । ८ । ५ ... २ ... ६६०
प्रतिष्ठन्तं भुवनानि विश्वेत्याह ...	५ । १ । ३ । ५ ... ५ ... ०
प्रतिभूतधमेककपालान् निर्वपति ...	१ । ८ । ६ । १ ... २ ... ८३
प्रति युतो वरुणस्य पाश इत्याह ...	६ । ६ । ३ । २१ ... ६ ... १३०
प्रति वै परस्तादभिघरन्तमभिघरन्ति २ । २ । ८ । २ ... २ ... ३६३	
प्रतिष्ठां वाच्यस्यैतदुपाह्वया इति हो १ । ० । २ । १५ ... १ ... ८६३	
प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश इति पश्चात् ...	५ । ३ । ३ । १६ ... ५ ... ०
प्रतिष्ठितं वृथेत् प्रतिष्ठाकामस्यैव वै ६ । ३ । ३ । १३ ... ६ ... ६४	
प्रतिष्ठिते देवयज्ञे याजयेत् ...	६ । २ । ६ । १५ ... ६ ... ४४
प्रतीक्षमा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्ये ६ । ६ । ३ । २२ ... ६ ... १३०	
प्रतूतं वाजिघ्ना इवेत्यश्वमभिदधाति ५ । १ । २ । २ ... ५ ... ४	

प्राज्ञवम्	का। प्र। ख। ग। भा। ङ
प्रतूर्तिरयदादश इति पुरस्तात् ...	५। ३। ३। ६ ... ५। ६८
प्रत्ता वै गौर्दुहे प्रत्तेहा ...	१। ७। १। ५ ... १ ... ६५४
प्रत्यग्निं चिक्वानन्तिष्ठति ...	५। २। ३। १४ ... ५ ... ३८
प्रत्यक्षावाह्य जुहुतस्तस्मात् प्रत्यक्षौ	६। ४। १०। ५ ... ६ ... १०२
प्रत्येव तिष्ठति	६। २। ६। १७ ... ६ ... ४४
प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति ...	६। ५। ५। ५ ... ६ ... ११२
प्रत्यैकैकामश्विना मृत्युमस्त्यदित्याह	५। १। ८। १८ ... ५ ... १८
प्रथते प्रजया पशुमिस्ता ...	५। ६। ५। ७ ... ५ ... २३०
प्रथमं धातारं करोति मिथुनो एव	३। ४। ८। २. ३ ... २२०
प्रथमे मासि पृष्ठान्यप यन्ति ...	७। ५। ३। १ ६ ... ४८८
प्रथमेष्टकोपधीयमाना पशूनाश्च ..	५। २। ८। ३ ... ५ ... ४८
प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि	५। २। २। ३. ५ ... ३६
प्रवाहुग् जुहोति तस्मात् ...	२। ६। २। ३ .. २ ... ६८७
प्रवाहुग्वा ऋत्विजा मुद्रीया ..	३। २। ८। १२ ... ३ ... १४८
प्र मादभ्यो अधि कनिकदद ...	५। १। ५। १२ ... ५ ... ११
प्रयाजवदेवानूयाजवत् ..	६। १। ५। ८ ... ६ ... १४
प्रयाजेप्रयाजे ह्यण्य जुहोति ...	२। ३। २। ८ ... २ ... ४११
प्र वा एतेऽस्मात्लोकाश्चरन्ते ...	६। २। २। ८ ... ६ ... ३६
प्र वा एषोऽस्मात्लोकाश्चरन्ते ...	१। ५। ८। ६ ... १ ... ८११
प्र वा एषोऽस्मात्लोकाश्चरन्ते ...	१। ७। ६। ४ ... १ ... ८८२
प्र वा एषोऽस्मात्लोकाश्चरन्ते ...	५। ४। १०। ७ ... ५ ... १०६
प्र वा एषोऽस्मात्लोकाश्चरन्ते ...	६। ३। ८। १२ ६ ... ७७
प्र वास्मिन्नुवासीत्याह ...	३। ५। २। ७ ... ३ ... ३१८
प्र वो वाजा इत्यनिरुक्ता प्राजापत्यमन्वाह २। ५। ७। ७ ... २ ... ६०८	
प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात् ...	२। ५। ७। ८ ... २ ... ६०८

प्राण्यसम्

का। प्र। च। मा। भा। व

प्र वो वज्रा इत्यन्वाह मासा वै ...	२।५।	७।११	२ ...	६०८
प्र वो वाजा इत्यन्वाहान्नं वै ...	२।५।	७।	८ ...	६०८
घ श्रेयाऽसं आद्यं नुदतेति ...	२।४।	१।	६ ...	४०८
प्रष्टिवाहो रघो दक्षिणा ...	१।८।	७।	६ ...	८०
प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्रपद्यते ...	६।५।	३।	८ ...	११०
प्रहृत्य बुहोति जावायैवास्मा अन्नमपि	६।३।	५।१४	६ ...	७०
प्राकाशावध्वर्यं वे ददाति ...	१।८।१८।	७ ...	२ ...	१०८
प्राचीनमाहवगोयात् प्रवयः स्यात्	६।२।	६।२५	६ ...	४५
प्राचीनवः शङ्खरोति ...	६।१।	१।	१ ...	१
प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह	६।२।	८।	७ ...	५०
प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि ...	५।४।	७।	१ ...	५ ... ८६
प्राक्षमग्निं प्रहरन्त्युत्पत्नीमानयन्त्य०	३।१।	३।	२ ...	३ ... १०
प्राक्षमुप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य...	५।२।	८।१८	५ ...	५०
प्राक्षमेनं चिनुते सुवर्गोऽस्य ...	५।५।	४।१३	५ ...	१४३
प्राक्षं प्रहरति यजमानमेव ...	२।६।	५।१८	२ ...	७३५
प्राक्षो यान्ति प्राक्षिव हि सुवर्गं लोकः	७।२।	१।	८ ...	६ ... २३५
प्राजापत्यं कृष्णामा जमेत वृष्टिकामः	२।१।	८।१३	२ ...	३११
प्राजापत्यं तूपरमा जमेत यस्यानाज्ञात०	२।१।	६।१५	२ ...	३००
प्राजापत्यं पशुमा जमन्ते यज्ञो वै प्रजा०	७।५।	७।१२	६ ...	५०७
प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै ...	२।३।	२।१६	२ ...	४१२
प्राजापत्यामा जमेत यः कामयेता०	३।४।	३।	८ ...	३ ... २४६
प्राजापत्यामेतामुप दधातीयं ...	५।७।	२।	४ ...	५ ... २८२
प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोऽधिपतिर्	३।१।	५।	१ ...	३ ... ३०
प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो	७।२।	५।	३ ...	६ ... २५१
प्राण्यस्य ऋह्यत्वेतावद्वा अस्ति ...	३।५।१०।	२ ...	३ ...	३५८

प्राक्पदम्	का।	प्र।	च।	मा	भा	य
प्राणदा व्यपानदा इत्याह ...	...	५।४।	५।	८ ...	५।९.	८६
प्राणापानौ मे पाहि ...	...	१।०।	३।१२	...	१ ...	८६८
प्राणापानौ वा एतौ पशूना	.	६।३।	८।१८	...	६ ...	७७
प्राणापानौ वा एतौ पशूना ...	...	६।३।१०।	५	.	६ ...	७८
प्राणापानौ वा एतौ यदुपाश्वन्तर्यामौ	६।४।	६।	७ ...	६ ...		८५
प्राणापानौ वा एनं तदजहितां ..	२।५।	२।	५ ...	२ ...		५५८
प्राणभृत उप दधाति रेतस्येव प्राणान्	५।२।१०।	८ ...	५ ...			५४
प्राणभृत उप दधात्यृतुष्वेव...	...	५।३।	१।	७ ...	५ ...	६४
प्राणभृत उपधाय संयत उप दधाति	५।२।१०।१५	...	५ ...			५५
प्राणान् वा एयोऽव सति ...	६।४।	१।१०	...	६ ..		८५
प्राणापानौ वा एतौ पशूना ...	६।३।११।	८ ...	६ ...			८१
प्राणापानौ ह्येतौ यदुपाश्वन्तर्यामौ	६।४।	८।	६ ...	६ ...		८८
प्राणाय त्वापानाय त्वेत्याह ...	३।५।	८।	७ ..	३ ...		३५४
प्राणा वा व्यश्व पशव सोमौ ...	६।४।	४।१४	...	६ ..		८१
प्राणा वा एते यद् द्विदेवता ...	६।४।	८।	७ ...	६ ...		१००
प्राणा वा एते यद् द्विदेवता ..	६।४।	८।	८ ...	६ ...		१००
प्राणा वा एते यद् धिष्ण्या ...	६।३।	१।१०	..	६ ...		५८
प्राणा वै त्रिदहमासा ...	...	०।१।	१।१०	...	६ ...	१४८
प्राणो वा एय यदुपाश्वरु...	...	६।५।	८।	१ ...	६ ...	११०
प्राणो वा एय यदुपाश्वरु...	...	६।४।	५।	१ ...	६ ..	८२
प्राणो वा ऐन्द्रवायव ...	...	०।२।	८।१२	...	६ ...	२७४
प्राणो वै एषदाज्यं ..	...	३।२।	६।	४ ...	३ ...	१२५
प्राणो वै प्रथमा स्वयमावसा ...	...	५।५।	५।	४ ...	५ ...	१४८
प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो ...	...	०।३।	३।	३ ...	६ ...	३३१
प्रातश्चवने श्रूयति वसो वै षोडशी	६।६।११।	४ ...	६ ...			१४१

प्राक्पञ्च

का । प्र । च । न । भा । इ

प्रातस्सृज्जे वै मायत्रेण छन्दसा ...	० । १ । २ । १ ... ६ ... १५८
प्रान्यानि प्रात्राणि युज्यन्ते नान्यानि	६ । ५ । ११ । १ ... ६ ... १२२
प्रान्यानि प्रात्राणि युज्यन्ते नान्यानि	६ । ५ । ११ । २ ... ६ ... १२२
प्रान्यानि प्रात्राणि युज्यन्ते नान्यानि	६ । ५ । ११ । ३ ... ६ ... १२२
प्रान्याभिर्यष्ट्यन्त्यैर्मन्दयते ...	५ । १ । ६ । ११ ... ५ ... १३
प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभि	६ । १ । ५ । ८ ... ६ ... १५
प्रायणीये घोदनीये च गृह्यन्ते ...	२ । ५ । १० । ६ ... २ ... ७५८
प्राग्रन्ति तीर्थं श्व प्राग्रन्ति दक्षिणां	२ । ६ । ८ । ५ ... २ ... ७६५
प्रियः प्रजाता मुत्पितो भवति ...	० । २ । ८ । ६ ... ६ ... २८०
प्रियवतो याज्यानुवाको भवतः ...	२ । २ । ११ । ११ ... २ ... २६८
प्रेतिरस्ति धर्माय स्वा०—० जिन्येयाद्	२ । ५ । २ । ३ ... २ ... २१८
प्रेतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै ...	२ । १ । ० । १० ... २ ... ३८
प्रेदमे ज्योतिष्मान् यादोयाद् ...	५ । २ । २ । ० ... ५ ... २६
प्रेक्षो ज्यमे दीदिहि पुरो न ...	५ । ३ । ० । १२ ... ५ ... १००
प्रेतु वागो कनिष्कददित्याद् ...	५ । १ । ५ । २० ... ५ ... १२
प्रेवाप्रेयेन वापयति मिधुनः ...	६ । ६ । ५ । २ ... ६ ... ११२
प्रेवाप्रेयेन वापयति रेतः सौम्येन ...	२ । ३ । ६ । २ ... २ ... ७८६
प्रेवैनं पुरोऽनुवाक्यपाद् ...	२ । ६ । २ । १८ ... २ ... ६८८
प्रोक्षणीरासादयत्यापो वै गच्छोभो	२ । ६ । ३ । १५ ... २ ... ७२८
उवो वाऽथोऽप्रेयं भंभानोर् ...	५ । ३ । १० । ५ ... ५ ... ८१

य

बद्धमव स्याति बहदपाद्यादेवैने ...	६ । २ । ८ । १ ... ६ ... ५०
बबराः प्राशद्दितिरकामपन ...	० । १ । १० । ३ ... ६ ... २०१
बभुक्तो भवदेतदे नक्षत्रो रूपः ...	२ । १ । ८ । ६ ... २ ... २१०

प्राक्प्रत्ययम्	का। प्र।	ख।	ग।	घ।	ङ।
बभ्रुर्भवत्येतद्वा अमस्य रूपम् ...	२।१।	२।	८ ...	२।	२०६
बहिं कृणाति प्रजा वै बहिं ...	२।६।	५।	८ ...	२ ...	०३४
बहिरव कृणाति तस्मात्क्षोमश्चा ...	६।२।११।१० ...	६ ...			५५
बहिं वा पूर्वमासे मतमुपैति ...	१।६।	०।	० ...	१ ...	८८५
बहिं योऽहं देवयज्यया०—०मित्याह	१।०।	४।	१ ...	१ ...	८०२
बलायाजगर आसु हजया ...	५।५।१४।	१ ...	५ ...		१८०
बववजानपि इध्ने समष्टेद्वौर् ..	२।२।	८।	३ ...	२ ...	३६१
बहव षोडशिनो भवन्ति तस्माद्बहव	०।४।	२।१० ...	६ ...		३८८
बहव षोडशिनो भवन्ति विजित्यै	०।४।	०।	८ ...	६ ...	४१८
बज्ररूपो भवति बज्रदेवयोश् छिद्य	२।१।	६।१४ ...	२ ...		३००
बज्ररूपो भवति बज्ररूपः ...	२।१।	६।१२ ...	२ ...		२८८
बज्रं भवतो आद्यो भवतोव ...	५।१।	२।	८ .	५ ...	५
बज्रं वै गार्हपत्यस्थान्ते मिश्रमिव	१।०।	६।१९ ...	१ ...		८८३
बज्रं शयमहवादिनि श्रुतराट् ...	२।४।	०।	८ ...	२ ...	५०२
बहोमि ओषात्येतावतो देवास्यामुग्निर्	६।५।	८।	३ ...	६ ...	११८
बाहंतो मुत्तमामन्वाह बाहंतो वा अथौ	२।५।	०।	६ ...	२ ...	६०८
बाहंतो वै शुक्रो बाहंतः पृथमह	०।२।	८।	० ...	६ ...	२०४
बाहंस्पत्यः श्रितिष्ठमा जमेत ...	२।१।	६।	१ ...	२ .	२८८
बाहंस्पत्यं चरः श्रितिष्ठो दक्षिणा	१।८।१८।	५ . .	२ ...		१८५
बाहंस्पत्यं चरं निर्वपति ...	१।८।	८।	१ ...	२ ...	१०२
बाहंस्पत्यमुत्तं वधमा जमेत ...	२।१।	०।	८ ...	२ . .	३०५
बाहंस्पत्याः श्रितिष्ठामा जमेत	२।१।	०।	२ ...	२ ...	३०३
बाहंस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां	५।६।	२।१५ . .	५ ...		२०८
बुभ्रुववेक्ष्येतेष वै धानिपः ..	३।२।	३।	५ ...	३ . .	८३
बृहतोवशिष्टा यद्गौरक्षरपद्गौरिति	५।१।	८।	० ...	५ ...	०८

ब्राह्मणम्

का । प्र । च । प्रा । भा । श

बृहदथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव ...	७ । २ । १ । ४ ...	६ ...	२३४
बृहदथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव ...	७ । ३ । ५ । ५ ...	६ ...	३३०
बृहदथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव ...	७ । ४ । २ । ६ ...	६ ...	३६१
बृहदथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव ...	७ । ४ । ४ । ४ ...	६ ...	४०६
बृहस्पतिस्कामयत ब्रह्मवर्चसौ स्यामिति ७ । २ । ३ । १ ...	६ ...	२४५	
बृहस्पतिस्कामयत अग्ने देवा ...	७ । ४ । १ । १ ...	६ ...	३८६
बृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् कन्दो ...	३ । १ । ६ । १४ ...	३ ...	३३
बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्	६ । ४ । १० । १ ...	६ ...	१०१
बृहस्पतिर्नो हविषा ब्रध्नात्विद्याह	६ । १ । २ । १० ...	६ ...	५
बृहस्पतिर्वा एतत् यज्ञस्य तेजः ...	५ । ३ । ५ । १४ ...	५ .	७४
बृहस्पतिस्तुतस्य त इत्याह ...	६ । ५ । ८ । ६ ...	६ ...	११०
बृहस्पतिस्तनुतामिमं न इत्याह ...	१ । ७ । १ । १ ...	१ ...	६५५
बृहस्पतिस्त्वा सुमे रण्वत्विद्याह ...	६ । १ । ८ । ४ ...	६ ...	२२
बृहस्पते धारया वसूनीत्याह ...	६ । ३ । १ । ५ ...	६ ...	७१
बैल्लो यूपो भवत्यसौ वा आदित्यो	२ । १ । ८ । ३ ...	२ ...	६०६
ब्रध्न पिब्यसेत्याह यज्ञो वै ब्रध्नो ...	१ । ७ । १ । १६ ...	१ ...	६५६
ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश इति ...	५ । ३ । ३ । १५ ...	५ ...	६६
ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति	५ । २ । ७ । १ ...	५ ...	४६ .
ब्रह्मणा वा व्यस्य तत् पूर्वाज्जमचिनुत	५ । ६ । १० । २ ...	५ ...	२५८
ब्रह्मणा वा एषा यजुषा सम्भृता ...	५ । १ । ६ । ७ ...	५ ...	२०
ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै ...	६ । ६ । १ । १८ ...	६ ...	१२६
ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याङ्कर् ...	२ । ३ । ११ । ८ ...	२ ...	४५१
ब्रह्म देवकृतमुपहृतमित्याह ...	२ । ६ । ७ । १२ ...	२ ...	७५६
ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इत्याहान्न ...	२ । ६ । ६ । ६ ...	२ ...	७०५
ब्रह्मवर्णिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह ...	६ । २ । १० । १३ ...	६ ...	५३

ब्राह्मणम्	का । प्र । च । प्रा	भा	व
ब्रह्मवनि त्वा च्चवनिमित्याह ...	६ । ३ । ४ । १४ ...	६ । ...	६०
ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कमध्युर्	३ । ३ । ७ । ३ ...	३ ...	२००
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं यज्ञस्य ...	२ । ६ । ५ । २२ ...	२ ...	७३५
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे ...	२ । ६ । २ । ६ ...	२ ...	६६८
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं देवतयं पौर्ण०	२ । ५ । २ । ६ ...	२ ...	५५६
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं देवतय ५ ...	२ । ५ । ३ । १४ ...	२ ...	५७०
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं द्वादशाहस्य	७ । ३ । २ । १ ...	६ ...	३३०
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०गायत्रिया	६ । २ । १ । ५ ...	६ ...	३२
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०गायत्री	६ । १ । ६ । ८ ...	६ ...	१६
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०गायत्री	६ । ४ । ११ । १२ ...	६ ...	१०४
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०ध्रुव पशूना	६ । ४ । ५ । १४ ...	६ ...	६४
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०दनस्यिकेन	६ । १ । ७ । २ ...	६ ...	१६
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०दश्रु व्योमघय	३ । ३ । ६ । ६ ...	३ ...	१६५
ब्रह्मवादिनो वदन्ति दध पूर्वस्यावदेयं	२ । ५ । ३ । ८ ...	२ ...	५७०
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०देकपात्रा	६ । ४ । ६ । ५ ...	६ ...	१००
ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा	६ । ५ । ११ । ८ ...	६ ...	१२३
ब्रह्मवादिनो वदन्ति नास ५ स्थिते ...	६ । ३ । १ । १२ ...	६ ...	६०
ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्मुमिष्येतयाश्	५ । ५ । ३ । ३ ...	५ ...	१३६
ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये	६ । ४ । ५ । ४ ...	६ ...	६३
ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाजवदननूयाजं	६ । १ । ५ । ६ ...	६ ...	१४
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०मश्रिपात्र ५	६ । ४ । १० । ११ ...	६ ...	१०३
ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य	६ । ६ । ७ । ६ ...	६ ...	१३६
ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदङ्गमासा ...	५ । ७ । २ । १३ ...	५ ...	२८३
ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदेव गार्हपत्यश्	५ । ७ । ४ । ४ ...	५ ...	२६८
ब्रह्मवादिनो वदन्ति यम देवतायै ...	५ । ७ । ३ । ५ ...	५ ...	२६१

ब्राह्मणम्

का । प्र । च । प्रा । भा । ३

ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति यन्मृषापश्चाग्नेर्	५ । ७ । ८ । ४ ... ५ ... ३२६
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति यन्मृषावाङ्मिच्छा०	५ । ७ । ८ । ५ ... ५ ... ३२६
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति०—०यातयामान्य०	२ । ६ । ३ । २ ... ९ ... ७१७
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति०—०यातयामात्री	५ । ५ । ६ । ३ ... ५ ... १५३
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति विचित्र्य सोमाश्	६ । १ । ८ । १ ... ६ ... २४
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति स तु वा व्यध्वर्यु	३ । २ । ८ । ४ ... ३ ... १४७
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति स त्वा इहामुप	१ । ७ । १ । ८ ... १ ... ८५५
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति स त्वा व्यध्वर्युः स्याद्	६ । ४ । ३ । १ ... ६ ... ८८
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ	२ । ५ । ४ । १ ... २ ... ५७८
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासावा	३ । ५ । १ । ५ ... ३ ... ३०८
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति स त्वै यजेत ...	७ । १ । ३ । १ ... ६ ... १६१
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति सद्यस्व ...	७ । १ । ७ । ८ ... ६ ... १६२
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्व	६ । १ । ७ । १२ ... ६ ... ११
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्तीष्टा देवता ...	२ । ६ । ८ । १० ... २ ... ७७६
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्त्यग्निश्च ...	६ । २ । १ । १६ ... ६ ... ३४
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा	७ । २ । ८ । २ ... ६ ... २८७
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्त्यग्नौ साम्यान् ...	५ । ५ । ५ । ३ ... ५ ... १४८
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्त्यतिरात्रः परमो	७ । ४ । १० । १ ... ६ ... ४३०
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्त्यद्विर्ह्वोऽपि ...	२ । ६ । ५ । १ ... २ ... ७३३
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्त्यन्वारम्भः पशून्	६ । ३ । ८ । ३ ... ६ ... ७४
ब्रह्मवादिभ्यो वदन्त्यासते केन यन्तीति	७ । ५ । १ । १२ ... ६ ... ४७४
ब्रह्म वै पणो विष्णवतोऽन्नं ...	३ । ५ । ७ । ४ ... ३ ... ३४६
ब्रह्म समिद्भवत्याहुतौगामित्याह ...	५ । ७ । ८ । ६ ... ५ ... ३२४
ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयमित्या०	६ । ६ । १ । १२ ... ६ ... १२६
ब्राह्मणस्य त्वं तूपरमा लभेतामिचरन्	२ । १ । ५ । १२ ... २ ... २६१

ब्राह्मणम्

का । प्र । ष । प्रा भा ष

ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालनिर्वयेद् २।३। ३। ७ ... २६... ४१४
 ब्राह्मणस्पत्याम्बुकर्णीमालमेतामिचरन् २।१। ८। ४ ... २ ... ३१०

भ

भद्रात्र श्रेय समनैष्ट देवा ... ५।७। २।१४ ... ५ ... २८३
 भरत्रभिं पूरोय्यमित्याह ... ५।१। ५।२९ ... ५ ... १२
 भस्मनाभि वासयति तस्मान्मासेनास्त्रि २।६। ३। ८ ... २ ... ७१८
 भस्मनाभि समूहति स्वगाह्या ... ३।४। १। ७ ... ३ ... २३५
 भागधेयं वा श्यमिराहित इच्छमानः १।५। १। ३ ... १ ... ७००
 भान्त पञ्चदश इत्युत्तरत ... ५।३। ३। ५ ... ५ ... ६८
 भार्गवो होता भवति ... १।८। १८। १० ... २ ... १०८
 भुवनस्य पत इति रघमुखे ... ५।४। ६।१० ... ५ ... १०५
 भूतमसि भयं नामेत्याह ... ३।३। ५।१६ ... ३ ... १८६
 भूतानि क्षुधमग्रत्सद्यो मनुष्या ... २।५। ६।१२ ... २ ... ६०२
 भूतेभ्यस्त्वेति क्षुधमुद्गृह्णाति ... ६।२। ८। ४ ... ६ ... ४८
 भूतेष्टका उभ दधात्यत्रात्र ... ५।६। ३। १ ... ५ ... २१५
 भूमिदुन्नुभिमा प्रन्ति ... ७।५। ६। ६ ... ६ ... ५२३
 भूमिभूम्ना दीवन्स्मिन्नेत्याह ... १।५। ४।२१ ... १ ... ७८७
 भूयच्छदसौत्थेव भूयाः सोऽभवन् ... ५।३। ११। २ ... ५ ... ८२
 भूमंस्त्ववरिति स्वपमादस्या उभ ... ५।५। ५। ५ ... ५ ... १४८

म

मखस्य शिरोऽसौत्याह यक्षो वै मल ५।१। ६। ६ ... ५ ... १४
 मधुवाणा श्रतायत इति दध्रा ... ५।२। ८।१५ ... ५ ... ५०
 मध्यत उभ दधाति मध्यत एवासौ ५।१। ८।२२ ... ५ ... ५०

प्राज्ञश्च

का। प्र। ष। प्रा भा ष

मध्यत उग्र दधाति मध्यत एवास्मै	५।२। ६। २ ... ५ ... ५१
मध्यत उग्र दधाति मध्यत एवास्मै	५।६। २।१४ ... ५ ... २०६
मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं	६।६। ५। ३ ... ६ ... १३३
मध्यतः सै वद्धाति मध्यत एवास्मा	६।१। ३। ६ ... ६ ... ८
मध्यतः सप्तदशं निरमिमौत ...	७।१। १। ८ ... ६ ... १४८
मध्यतो गुदस्याव द्यति ...	६।३।११।१२ ... ६ ... ७६
मध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप् ...	५।१। ३।२० ... ५ ... ८
मध्ये दिवो निहित एग्निरस्मा इत्याह	५।४। ६।१८ ... ५ ... ६६
मनसा गृह्णाति मन इव हि प्रजापति	६।६।१०। ३ ... ६ ... १३६
मनसा तु वै तामाप्नुमर्हति ...	५।१। ३।१३ ... ५ ... ७
मनसा मणयति ...	१।६। ८। ४ ... १ ... ६०१
मनसो हविरसौत्याह ...	३।४। ३।१६ ... ३ ... २४७
मनस्वाङ्गित्याह मन एवाङ्गुत ...	६।४। ५। ७ ... ६ ... ६३
मनुः पुत्रेभ्यो दायं यभजत्स ...	३।१। ६। ७ ... ३ ... ५१
मनुः पथित्या यज्ञियमैच्छत् ...	२।६। ७। १ ... २ ... ७५५
मनु मे दीक्षा दीक्षापतिर्मन्यतामित्याह	६।२। २। ६ ... ६ ... ३६
मनुरभिमचिनुत तेन न व्याघ्रौव्	५।४।१०।१४ ... ५ ... १०७
मनुर्भव जनया दैत्यं जनमित्याह ...	३।४। ३।१८ ... ३ ... २४७
मनुष्या इन्द्रा उपस्तीर्णमिच्छन्ति	१।६। ७। ६ ... १ ... ८६५
मनोऽसि प्राजापत्यं—विशेषाह	१।६।१०।१२ ... १ ... ६२४
मण्यमान् गृह्णीताभिधरन् ...	७।२। ७। ६ ... ६ ... २६६
मन्विद् इत्याह मनुर्द्येतमुत्तरो ...	२।५। ६। ३ ... २ ... ६३०
मयुः प्राजापत्य ऊलो हलीक्ष्णो ...	५।५।१२। १ ... ५ ... १८५
मयोभूर्वातो यमि वातूखा ...	७।४।१७। १ ... ६ ... ४४७
मरुद्वा क्रीडिभ्यः पुरोडाशश्च ...	१।८। ४। ४ ... २ ... ५०

प्राक्पद	का । प्र ।	ब । प्रा	भा	प्र
मर्यथी स्पृहयद्वर्णोऽमिरित्याह ...	५।१।	३।११	५।...	७
मही द्यौ एधिवी च न इत्याह ...	५।२।	८।१७	५...	५०
महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं ...	१।६।११।१७	...	१ ...	८३१
मा च्छन्द इति दक्षिणत उप दधाति	५।३।	२।११	५।...	६७
मा त्वत् क्षेप्राख्यरणानि गन्मेत्याह	७।२।	७।१०	...	६ ... २६७
मा द्यावाएधिवी अमि श्रुचो ..	५।१।	५।१६	५...	१२
मानवीत्याह मनुर्ह्येतामग्रेऽपश्यत् ...	२।६।	७।११	२ ...	७५६
मानुषीभ्यस्तमद्भिर इत्याह ...	५।१।	५।१८	५..	१२
मान्दा वाशा इति सयौति ...	२।४।	६।१०	२ ...	५१२
मान्युक इक्षो भवत्यङ्गारा एव ...	३।४।	८।	३ ...	३ ... २६६
माप रात्सोर्मांति व्यात्सोरित्याह ...	७।५।१०।	२ ...	६ ..	५२६
मा पाद्यायुषं पुरेत्याह ...	५।१।	५।२३	५...	१२
मारुतं सप्तकपालं ग्रामण्यो ...	१।८।	६।	६ ...	२ ... १०३
मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्ण वास	३।४।	६।	१ ...	३ ... ५११
मारुतं एग्निमा जमेताम्रकामो ...	२।१।	६।	५ ...	२ .. २६६
मारुता भवन्ति मरुतो वै देवाना विशो	५।४।	७।२६	५...	१०१
मारुतो याव्यानुवाक्ये कुर्याद् ...	२।३।	३।१०	२ ...	४१५
मारुतो भवति मरुतो वै देवाना विश	२।२।	५।१०	२ ...	३५६
मार्जयित्वोप तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय ...	५।२।	४।१३	५...	४१
मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति ...	७।५।	१।१८	६ :..	४०५
मित्र सः सृज्य एधिवीमित्याह ...	५।१।	६।	३ ...	५ ... १४
मित्रं देवा अश्रुवत्सोमः राजानः	६।४।	८।	१ ...	६ ... ६०
मित्रस्य भागोऽसौति पद्यात् ...	५।३।	३।	३ ...	५ ... ७०
मित्रावरुणौ गच्छ स्तारेत्याह ...	६।४।	१।१०	६ ...	८५
मित्रोऽहरजयद्वर्णो राविं ...	६।४।	८।	० ...	६ ... ६८

ब्राह्मणम्

का। प्र। ष। प्रा। भा। ष

मिथुनौष्ठावौ दक्षिणा समृद्धौ ...	३।५। १।१३ ... ३ ... ३०८
मुख्यो भवति य एवं वेद ...	२।६। २।१० ... २ ... ३६६
मुख्यो भवति य एवं वेद ...	५।२। ७। २ ... ५ ... ३६
मुञ्जा नर्व दधाति ऊर्ध्वै मुञ्जा ...	५।१। ६।१३ ... ५ ... २१
मुष्टीकरोति वाचं यच्छति ...	५।२। १।१८ ... ५ ... ३४
मुष्टीकरोति वाचं यच्छति ...	६।१। ४। ५ ... ६ ... ११
मूर्द्धन्वती पुरोऽनुवाक्या भवति ...	२।६। २। ७ ... २ ... ६६८
मूर्द्धन्वतीर्भवन्ति तस्मात् ...	५।३। १।१५ ... ५ ... ६५
मूर्द्धन्वतीर्भवन्ति मूर्द्धानमेवैनं ...	५।३। ८। ३ ... ५ ... ७८
मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या ...	६।५। २। २ ... ६ ... १०८
मूर्द्धांश्च राडिति पुरस्तादुप दधाति ...	५।३। २।१४ ... ५ ... ६७
मूर्लं क्षिणन्ति आढ्यस्यैव मूर्लं क्षिणन्ति ...	२।६। ४। ८ ... २ ... ७२६
मृत्यवे वा एष नौयते यत् ...	३।१। ५। ४ ... ३ ... ३०
मृत्यवे वा एष नौयते यत् ...	६।३। ८। ४ ... ६ ... ७४
मृत्युना प्रेष्यति षट् क्षत्वा आह ...	६।५। ३। ५ ... ६ ... १०६
मृत्युर्वा एष यदग्निं ब्रह्मण एतद्रूपं ...	५।४। ४।११ ... ५ ... ६५
मृत्युर्वा एष यदग्निरमृतं ...	५।१।१०। ६ ... ५ ... २२
मृत्योर्विभौयात्तस्मा एता ...	२।३। २। २ ... २ ... ४१०
मृदामिषिष्योप दधाति ...	५।७।१०। ३ ... ५ ... ३३५
मेखलया यजमानं दौक्षयति ...	६।१। ३।१४ ... ६ ... ६
मेदसा सुधौ प्रोक्ष्यति मेदोरूपा वै ...	६।३।११। १ ... ६ ... ८१
मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्याह ...	६।१। २। ४ ... ६ ... ५
मेधो वा एष मयूना यत् कूर्मो ...	५।२। ८।१३ ... ५ ... ५०
मे लोका ज्योतिष्मन्त समावदीर्या ...	६।६। ८। ८ ... ६ ... १३७
मेघस्त्वा पषतैरवतु ...	७।४।१२।१-६ ... ६ ... ४३६

शास्त्रम्	वा।	प्र।	अ।	भा	व
मैत्र५ श्वेतमा लभेत वारुणं क्षुण्णं ...	२।१।	८।	३ ...	२६...	३१५
मैत्र५ श्वेतमा लभेत वारुणं क्षुण्णं ...	२।१।	८।	५ ...	२ ...	३१५
मैत्र५ श्वेतमा लभेत	२।१।	८।११ ...	२ ...	३१०	
मैत्रावाहंस्पृशं भवति श्वेतायै ...	१।८।	८।१३ ...	२ ...	१०३	
मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेद् ...	२।२।	८।११ ...	२ ...	३६५	
मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा ऋवेत्याह	६।४।	३।	८ ..	६ ...	८८
मैत्रावरुणाद्यान् गृह्णीरन्	०।२।	०।	३ ...	६ ...	२६६
मैत्रावरुणौ द्विरूपामालभेत प्रजाकामो	२।१।	०।	५ ...	२ ...	३०४
मैत्रावरुणौ द्विरूपामालभेत दृष्टिकामो	२।१।	०।	४ ...	२ ...	३०४
मैत्रावरुणोमामिच्छां वशां दक्षिणा	१।८।	१८।	४ ...	२ ...	१८५
मोक्षं भवति ऊर्ध्वं मुञ्जा	५।१।	१०।१८ ...	५ ...	२३	

य

य आत्मानं न परिपश्येदित्याह ...	६।६।	०।	५ ...	६ ...	३३५
य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात् ...	२।३।	०।	२ ...	२ ...	४३१
य इमं यश्चमवान् ये यश्चपतिं ...	२।६।	०।१४ ...	२ ...	०५६	
य उद्यन्त क्षोमाः श्रोः सा	०।१।	८।	३ ...	६ ...	१८६
य उन्माद्ये तस्मै होतव्या	३।४।	८।१० ...	३ ...	२६८	
य एवं विदाऽऽद्यनुदद्यनुद्योमानसोमा	०।१।	८।	५ ...	६ ...	१८६
य एवं विदाऽऽद्य पृथदग्निरात्रमासते	०।३।	०।	२ ...	६ ...	३४४
य एवं विदाऽऽद्यनुदद्यनुदग्निरात्रमासते	०।३।	५।	२ ...	६ ...	३३०
य एवं विद्वानग्निं विनुते	५।५।	२।	२ ...	५ ...	१००
य एवं विद्वानग्निं विनुते	५।६।	४।१२ ...	५ ...	२२४	
य एवं विद्वानग्निं विनुते	५।६।	१०।	३ ...	५ ...	०५८
य एवं विद्वानग्निं विनुते	५।०।	५।१५ ...	५ ...	३०६	

भाष्यम्	का । प्र ।	ख । ग ।	भा	वृ
य एवं विद्वानभिष्टोमेन यजते ...	७ । १ ।	१ । ५ ...	६ ...	१४८
य एवं विद्वानभिष्टोत्रं जुहोति ...	१ । ६ ।	६ । २ ...	१ ...	६११
य एवं विद्वान्सोमेन यजते ...	३ । २ ।	२ । ५ ...	३ ...	८७
य एवं विद्वान् प्रतिगृह्यात्पन्नाद एव	३ । २ ।	६ । १३ ...	३ ...	१४८
य एवं वेद दध्नोत्येव भाढ्यं ...	६ । ६ ।	६ । ३ ...	६ ...	१३८
य एवं वेद न सौन्यामार्त्तिमार्च्छति	६ । ४ ।	४ । १२ ...	६ ...	६१
य एवं वेद नाप्स्वार्त्तिमार्च्छति ...	६ । ४ ।	४ । ६ ...	६ ...	६१
य एवं वेद पशुमान् भवति ...	१ । ७ ।	२ । ६ ...	१ ...	६६२
य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति ...	१ । ७ ।	२ । १७ ...	१ ...	६६३
य एवं वेद प्रैव जायतेऽन्नादो ...	५ । ५ ।	४ । ३ ...	५ ...	१४२
य एवं वेद विन्दते परिवेष्टारं ...	६ । ३ ।	१ । ६ ...	६ ...	५६
य एवं वेद स वीर्यैरेव हृन्दोभिरर्चति	३ । ३ ।	७ । ४ ...	३ ...	२००
य एवं वेदाव्यस्य प्रजा जायते ...	६ । ४ । १० ।	६ ...	६ ...	१०३
य एवं वेदान्नादो भवति ...	१ । ७ ।	२ । १३ ...	१ ...	६६३
य एवं वेदायतनवान् भवति ...	५ । ६ ।	२ । ११ ...	५ ...	२०६
य एवं वेदोपैनं यज्ञो नमति ...	३ । ३ ।	७ । ६ ...	३ ...	२००
य एवं हृन्दसां वीर्यं वेद ...	३ । ३ ।	७ । २ ...	३ ...	१६६
य एवं मुख्यं साहसं वेद ...	५ । ५ ।	२ । १३ ...	५ ...	१२६
य एवं मेतासामृज्जिं वेदभ्रीत्येव ...	५ । २ । १० । १४	५ ...	५ ...	५५
यं वै पूर्वोऽतिरात्रोऽसावुत्तरो ...	७ । ५ ।	१ । ५ ...	६ ...	४७४
यः स्रत्वा वशा स्यात् तमैन्द्रमेवा	२ । १ ।	५ । ८ ...	२ ...	२६१
यः कामयेत प्रथेय पशुभिः ...	२ । १ ।	२ । ५ ...	२ ...	२६४
यः कामयेतास्मिंस्तोके ऋष्यामिति	५ । ५ ।	१ । १४ ...	५ ...	११६
यः परस्ताद् ग्राम्यवादी स्यात् ...	२ । ३ ।	१ । ७ ...	२ ...	४०६
यः पशुकाम स्यात् तस्मा एतः ...	२ । ४ ।	४ । ४ ...	२ ...	४६१

प्राश्नम्	का।	प्र।	ष।	त्रा	भा	व
यः पशुकामः स्यात् स एतम् ...	२।१।	५।	२ ...	२ ...	२६०	
यः पापयक्ष्मणोऽहोत स्यात् ...	२।३।	५।	२ ...	२ ...	४९४	
यः पाप्मना गृहीतः स्यात् ...	२।१।	४।१२	२ ...	२ ...	२८२	
यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात् ...	२।१।	१।	८ ...	२ ...	२४२	
यः प्रजाकामः स्यात् तस्मा एतं ...	२।४।	४।	२ ...	२ ...	४६०	
यः प्रत्यङ्मुपगतस्तं वृत्तेत् ...	६।३।	३।१४	६ ...	६ ...	६४	
यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात् ...	२।२।११।१३	२ ...	२ ...	३००		
यच्छदिभिर्देवो देवाः वा य वच्छदित्याह	५।४।	६।२३	५ ...	५ ...	६६	
यं कामं कामयते तमेतेनाभ्यर्च्यते	०।१।	१।	३ ...	६ ...	१४०	
यं कामयेत क्षोधुकः स्यादित्यूनां ...	५।२।	६।	४ ...	५ ...	५१	
यं कामयेत चिरं पाप्मनो निर्मुच्येतेत्ये०	५।४।	५।१२	५ ...	५ ...	६०	
यं कामयेत ताजक् पाप्मनो निर्मुच्येतेति	५।४।	५।१३	५ ...	५ ...	६०	
यः कामयेत तेजसैनं देवतामिरिन्द्रियेण	६।३।	४।१२	६ ...	६ ...	६०	
यं कामयेत तेजसैनं देवतामिरिन्द्रियेण	६।३।	४।१३	६ ...	६ ...	६०	
यः कामयेत निर्गत्यास्य यज्ञं ग्राहयेय०	६।२।	६।२२	६ ...	६ ...	४५	
यं कामयेत पशुमानस्यादिति ...	६।३।११।१४	६ ...	६ ...	८२		
यं कामयेत पशुमानस्यादिति ...	६।३।	३।१२	६ ...	६ ...	६४	
यः कामयेत पापौपानस्यादित्येकैकं	५।१।	१।	६ ...	५ ...	१	
यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति ...	६।६।	४।	६ ...	६ ...	१४१	
यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति ...	२।५।११।२३	२ ...	२ ...	६५२		
यं कामयेत प्राद्यानस्यान्नाद्यं विष्णिन्ध्याम्	५।४।	८।	४ ...	५ ...	१०२	
यं कामयेत आद्यथमस्मै जनयेयमिति	५।१।	६।११	५ ...	५ ...	२१	
यं कामयेत यजमानं आद्यथमस्य	१।६।१०।	६ ...	१ ...	६२३		
यं कामयेत राजन्यमनपोऽथो जायेत	२।४।१३।	२ ...	२ ...	५३६		
यं कामयेत राष्ट्रं स्यादिति ...	५।२।	१।	६ ...	५ ...	३३	

प्राज्ञपम्

का। प्र। ष। प्रा भा ४

यं कामयेत वसूयाग्न्यादित्यमयीभिस्	५।१।	४।१६ ...	५ ...	८
यं कामयेत सर्वमायुरियादिति ...	२।५।	०।१२ ...	२ ...	६१०
यं कामयेत रूद्रस्य जायेतेत्युपान्ते	६।६।	४।	८ ...	६ ... १३१
यं कामयेताम्रादः स्यादिति ...	२।३।	६।	२ ...	२ ... ४२०
यं कामयेतापशु स्यादिति पराचीं	१।०।१।	८ ...	१ ...	८५५
यं कामयेतापशु स्यादिति वयस्यास्तस्य	५।३।	१।१३ ...	५ ...	६५
यं कामयेतापशु स्यादिति विधूषीनानि	५।२।	२।१२ ...	५ ...	५२
यं कामयेतापशु स्यादित्यपरिमित्य	५।२।	६।	८ ...	५ ... ४५
यं कामयेतापशु स्यादित्यपर्यंतस्यै	६।३।	३।११ ...	६ ...	६४
यं कामयेतापशु स्यादित्यमेदस्ता . .	६।३।	११।१३ ...	६ ...	८२
य कामयेतापशु स्यादित्युत्तस्तस्य	६।१।	८।	३ ...	६ ... २४
यं कामयेताप्रतिष्ठित स्यादित्यारोहं	६।३।	३।१० ...	६ ...	६४
यं कामयेतोर्जनं धर्द्धयेयमित्यूद्धौ	६।३।	४।१० ...	६ ...	६०
यज्मन्शुक्लस्तत् पुत्रधायाः ...	२।१।	१।	८ ...	२ ... २४३
यजमानदेवत्या वै जुह्वर्भाद्वर्थ ...	२।५।	८।	३ ...	२ ... ६११
यजमानमभ्युन् सृजति ...	०।१।	०।	८ ...	६ ... १८२
यजमानलोके वै दक्षिणानि ...	६।२।	१०।१८ ...	६ ...	५४
यजमानस्य सन्न्यपन्यतोत्थाष्ट ...	६।१।	११।१२ ...	६ ...	३०
यजमानायतनं वै नाकसदो ...	५।३।	०।	३ ...	५ ... ०६
यजमाना वै दिवाकीर्यः सवत्सः	०।३।	१०।	४ ...	६ ... ३५५
यजमानेन ग्राम्नाथ पशवो ...	१।६।	०।१० ...	१ ...	८५
यजमानेन सम्मितोदुम्बरो भवति...	६।२।	१०।	८ ...	६ ... ५२
यजमानो वा व्याह्वनीपो ...	३।१।	३।	३ ...	३ ... १८
यजमानो वा सतस्य पुरा गोत्रा ...	६।३।	२।१४ ...	६ ...	६२
यजमानो वै पुरोडाष्ट ...	१।५।	२।१० ...	१ ...	००५

शास्त्रम्	का। प्र।	अ। प्र।	भा.	य.
यजुषान्ता तृतीयामन्त्रा मिथुनत्वाय	६।२।	१।१४	... ६०...	३४
यजुषा युनक्ति यजुषा दधति ...	५।२।	५। ०	... ५...	४२
यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा ...	५।५।	३। १	... ५...	१३६
यजुषा विल करोति व्यावृत्तौ ...	५।१।	६।१४	... ५...	१५
यजुषेमाक्षामूद्योपदधाति ...	५।६।	८।१०	... ५...	२४६
यज्ज्यायोऽवरोपयेत् तद् यज्ञस्य	२।६।	८। ८	... २...	०६५
यज्ञं वा एतत् सम्मरन्ति ...	३।१।	३। १	... ३...	१०
यज्ञं वै देवा व्यदुःक्रन् ...	१।०।	१। ३	... १...	६५४
यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्वाह	६।६।	२। ४	... ६...	१२०
यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव ...	६।४।	१।१२	... ६...	८५
यज्ञमुखे यज्ञमुखे वै क्रियमाणे ...	५।१।	३।१५	... ५...	०
यज्ञमुखे यज्ञमुखे वै क्रियमाणे ...	५।२।	०।१५	... ५...	४८
यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तौ ...	६।६।	१।११	... ६...	१२६
यज्ञस्य पदे स्य इत्याह ...	५।१।	६।१०	... ५...	०१४
यज्ञस्य वा व्यप्रतिष्ठाद्यज्ञ...	६।६।	६। २	... ६...	१३४
यज्ञस्य वै समृद्धेन देवा ...	१।६।	१०। ३	... १...	६२३
यज्ञस्य शिरोऽर्च्येत ते देवा ...	६।४।	६। १	... ६...	६६
यज्ञहन्ते वै देवा यज्ञमुष...	६।५।	४।१०	... ३...	३२६
यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे दाभ्यामभि...	५।४।	१०। ४	... ५...	१०६
यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञो वै ...	५।४।	८। ६	... ५...	१०३
यज्ञायुधानि सम्मरन्ति ...	१।६।	८। ०	... १...	६०२
यज्ञेन वा इष्टो प्रकीर्त पूती ...	१।०।	३। ६	... १...	६६८
यज्ञेन वै देवा सुवर्ग लोकमायन् ...	६।३।	४।२०	... ६...	६८
यज्ञेन वै देवा सुवर्ग लोकमायन् ...	६।५।	३। १	... ६...	१०६
यज्ञेन वै प्रजापति प्रजा व्यष्टजत	५।१।	५।१३	... ५...	०४

प्राद्युषम्	का । प्र । च । भा । भा । प्र
यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा व्यहृजत	६ । ४ । १ । १ ... ६ ... ८४
यज्ञो दक्षिणामभध्यायत्	६ । १ । ३ । १५ ... ६ ... ८
यज्ञो देवेभ्यो निनायत विष्णूरूपं हत्वा	६ । २ । ४ । ५ ... ६ ... ४०
यज्ञो देवैभ्योऽपाक्रामत्	५ । ४ । १ । २ ... ५ ... ८८
यज्ञो बभूव स ध्या बभूवेत्याह ...	१ । ७ । ६ । १० ... १ ... ८८४
यज्ञो वा वै यज्ञपतिं दुहे	३ । २ । ७ । ६ ... ३ ... १२८
यज्ञो वै सूतताऽऽप्रावयेत्येवैनामघदस्तु	१ । ६ । ११ । ६ ... १ ... ८३०
यतः खलु वै यज्ञस्य वितानस्य	६ । ४ । २ । १८ ... ६ ... ८८
यतस्तु सदस्यैरित्याह	६ । ६ । १ । १४ ... ६ ... १२६
यतीनामद्यमानानां श्रौत्याणि ...	२ । ४ । ८ । ७ ... २ ... ५१२
यत् कर्त्तुराणि भवन्ति	२ । ४ । ८ । ८ ... २ ... ५१२
यत् कलया ते ज्ञेयेन ते क्रोद्यान्तीति	६ । १ । १० । १ ... ६ ... २६
यत् कलश उपदस्येदामयथाह ...	६ । ५ । १० । ७ ... ६ ... १२१
यत् कुसोदमप्रतीतं मयोद्युमौयतीहेव	३ । ३ । ८ । ८ ... ३ ... २०५
यत् कृष्णशकुनः पृथदाज्यमवगृह्येत्	३ । २ । ६ । ३ ... ३ ... १२५
यत् क्रौञ्चमन्याहस्तुरं तद्यन्मन्त्रं ...	२ । ५ । ११ । ६ ... २ ... ६५०
यत् तपस्तप्ता दौक्षितवादं वदति ...	३ । १ । १ । २ ... ३ ... १
यत् तानून्पृच्छ समवद्यति	६ । २ । २ । २ ... ६ ... ३५
यत् तिरश्चीनमतिदृष्टेदनभिविद्धं	२ । ६ । ८ । १० ... २ ... ७६५
यत् तिसृष्विषयस्तिष्ठद्वाभिर्	५ । ६ । १० । ६ ... ५ ... २५८
यत् ते मनुष्योत्तमस्त्येत्याह	१ । ५ । ४ । ६ ... १ ... ७८८
यत् ते रुद्र पुरो धनुस्तदातो	५ । ५ । ७ । ४ ... ५ ... १५८
यत् ते सोमः—ः श्राव्योद्यारैष	३ । ३ । ४ । ५ ... ३ ... १८३
यत् ते सोम दिवि ज्योतिरिद्वारैष	६ । ४ । ४ । ७ ... ६ ... ८१
यत् ते सोमादाभ्यं नाम श्राव्योद्यारैष	६ । ४ । ४ । ११ ... ६ ... ८१

प्राङ्मुखम्

का । प्र । अ । आ । भा । इ

यत् चि प्रायच्छत् चि प्रत्यग्रहात्	२ । ४ । १२ । १२ ... २ । ५२६
यत् चिचित्तीक चिन्वीत यच्च ...	५ । ६ । १० । ५ ... ५ ... २५८
यत् चिरुपाऽशुऽहस्तेन वि गृह्णाति	६ । ५ । १० । ४ ... ६ ... १२१
यत् त्वा क्रुद्ध परीवपेत्याह्वापद्भुतयवास्यै	१ । ५ । ४ । ४ ... १ ... ७८८
यत् पक्षसम्मिता मिनुयात् ...	५ । ६ । ८ । ३ ... ५ ... २४४
यत् पराचीनानि एष्टानि भवन्त्यमुमेव	७ । ३ । ४ । ३ ... ६ ... ३३४
यत् पराचीनानि एष्टानि भवन्त्यमुमेव	७ । ३ । १० । ७ ... ६ ... ३५५
यत् परे गृह्णन्ते यदेव यच्चेन नाव रन्ध्रे	३ । ३ । ६ । २ ... ३ ... १६४
यत् परे परस्तात्र स्यु पराच्च सुवर्गाल्	७ । ३ । १० । ३ ... ६ ... ३५४
यत् पशुर्मायुमहतेति जुहोति शान्त्यै	३ । १ । ५ । ५ ... ३ ... ३०
यत् पशुर्नालमेतानवरुद्धास्य पशव	५ । १ । ८ । ८ ... ५ ... १८
यत् पुरोरुचमाह यथा वस्यस ध्याहरति	६ । ५ । १० । ११ ... ६ ... १२१
यत् पूतीकैर्वा पर्णवल्लीर्वा ...	२ । ५ । ३ । १० ... २ ... ५७०
यत् पूर्णपात्रमन्तर्वेदि गिनयति ...	१ । ७ । ५ । ७ ... १ ... ६७८
यत् पूर्वेष्वह स्रितः पराश्चो गृह्णन्ते	३ । ३ । ६ । ५ ... ३ ... १६४
यत् एधित्या द्वितीयमासीत् ...	२ । ४ । १२ । ७ ... २ ... ५२८
यत् एत्रयो गृह्णन्ते एत्रौनेव तै ...	३ । ३ । ५ । १२ ... ३ ... १८८
यत् एष्टानि भवन्ति सुवर्गमेव तैर्लोकं	७ । ३ । १० । २ ... ६ ... ३५४
यत् प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहस एष्टान्युपेयु	७ । २ । २ । ४ ... ६ ... २४२
यत् प्रत्यक्षं चिन्वीत तदभिष्टशेत्	५ । ५ । २ । ६ ... ५ ... १२८
यत् प्रयाजानूयाजान् कुर्यात् ...	५ । ४ । ७ । २३ ... ५ ... १०१
यत् प्राङ्मासीन शऽसति ...	३ । २ । ६ । १६ ... ३ ... १४८
यत् प्राङ्मृत उपधाय दृष्टिसमीरुप	५ । ३ । १ । ११ ... ५ ... ६५
यत् खनु वा रतऽशौण्यां हरन्ति	६ । १ । ६ । ८ ... ६ ... २५
यत् धारा धनपेता मधोर्हंतस्य ...	५ । ७ । ७ । १० ... ५ ... ३१६

माश्वषम्

का । प्र । ष । प्रा । भा । श

यत्रान्या ध्वन्या औषधयो व्यतिषक्ता	ई । २ ।	ई । १८ ...	ई ...	४४
यत्रैतमेवं विद्वान्मग्निं सखाव जु०	३ । १ ।	६ । १० ...	३ ...	५२
यत् संवत्सरमुखं विभर्तीमिव	५ । ६ ।	५ । ५ .	५ ...	२३०
यत् सखावृष्टा उपदध्याद् वृष्टौ ...	५ । ४ ।	१ । ८ ...	५ ...	६०
यत् सत्रिणां होताभू कामिहामुपा	१ । ७ ।	२ । २	१ ...	६६
यत् सन्मुष्य विहरति तस्मात् ...	५ । २ ।	४ । ३ . .	५ . .	४०२
यत् समौघीन पशुशौर्षैरुप दध्यात्	५ । २ ।	६ । १६ .	५ ...	५३
यत् सर्वाभि पञ्चभिर्गुह्याद्युक्तोऽस्याग्नि	५ । ४ ।	१० । ३ ...	५ ...	१०६
यत् सह सर्वाभिर्मिमीत . .	६ । १ ।	६ । १२ . .	६ . .	२५
यत् साय जुहोति रेत एव तत्सिद्धति	१ । ५ ।	६ । ४ . .	१ ...	८१०
यत् साय प्रातरग्निहोत्रं जुहोत्या०	३ । ४ ।	१० । ३ ...	३ ...	२८५
यत् सौम्यो भवति सोमपौषमेवाव	२ । ३ ।	२ । १५ . .	२ ...	४१२
यत् स्फेन वोपवेधेण वा ...	२ । ६ ।	५ । २१ ...	२ ...	७३५
यथा त्वारीयति म आख इयति	६ । ४ ।	११ । ६ ...	६ ...	१०४
यथायतन वा एतेषां सवनभाज	७ । ५ ।	६ । ११ . .	६ . .	५०१
यथा वा आयतां प्रतीक्षत ...	३ । २ ।	६ । ६ . .	३ . .	१४८
यथा वै पर्जन्य सुवृष्टं वर्षत्येव .	१ । ६ ।	१० । ११ ...	१ . .	६२४
यथा वै पुत्रो जातो म्रियत एव .	५ । ७ ।	५ । १ . .	५ . .	३०४
यथा वै पुनराधेय एव पुनश्चितिर्	५ । ४ ।	१० । ११ ...	५ .	१०७
यथा वै मरुषोऽश्वो गौर्गौर्यत्येव ...	१ । ५ ।	७ । ६ ...	१ ...	८०५
यथा वै मनुष्या एव देवा ...	७ । ४ ।	२ । १ ...	६ ...	३६१
यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रमिन्दन्त्येव	६ । ६ ।	७ । १० . .	६ ...	१३६
यथा वै समस्तसोमा एव वा ...	१ । ६ ।	७ । १ ...	१	८६४
यथास्थानमुप तिष्ठते तस्मात् ...	५ । २ ।	२ । २१ ...	५ ...	३७
यद्दक्षसङ्गं वृद्धेदध ईम यजमानस्य	६ । ३ ।	३ । ६ ...	६ ...	६४

वाक्यम्	का। प्र।	च।	पा	भा	व	
यदभयेऽनोकवते व्याकृतिं जुष्टोत्थमिन्	५।४।	५।११	...	५...	८६	
यदभिधिदनवरद्वस्याग्रीमादवरद्वेन	५।२।	५।१८	...	५...	४४	
यदभोयोमोयम् पशुमा जमत	...	६।१।११।१५	...	६...	२०	
यदव्यशिष्यत तत् त्वया	...	२।४।१२।	२...	२...	५२०	
यदध्यधुरंशु मृगमाद्वेयेदुभाभ्यां	...	६।६।१०।	०...	६...	१४०	
यदध्यधुरंशुमावाकृतिं जुष्टपादन्यो	५।१।	२।	३...	५...	६	
यदध्यधुरंशुमावाकृतिं जुष्टपादन्यो	६।१।	८।	६...	६...	२२	
यदध्यधुरंशुमावाकृतिं जुष्टपादन्यो	६।०।	८।	६...	६...	५०	
यदध्यधुरंशुमावाकृतिं जुष्टपादन्यो	५।०।	८।	३...	५...	३२८	
यदशान्मानुपवसेत् क्षोधुक म्याद्	...	१।६।	०।१२	...	१...	८८५
यदनुमयय दन्यादन्दशूकान्ताः	...	६।१।१०।	०...	६...	२०	
यदनुपरिष्ठां जुष्टपादन्तरवचारिणः	५।४।	३।	८...	५...	८३	
यदन्तरिष्ठो ह्योपमासोत्	...	२।४।१२।	८...	२...	५२८	
यदन्तर्वेदि मिनुपादेवचोक्तमभि जयेत्	६।६।	४।	२...	६...	१३०	
यदन्तः पृष्ठानि स्युर्विविधं ग्यान्	०।३।	८।	४...	६...	३५०	
यदन्तः पृष्ठानि स्युर्विविधं ग्यान्	०।३।	५।	४...	६...	३३०	
यदन्तः पृष्ठानि स्युर्विविधं ग्यान्	०।३।	०।	६...	६...	३४४	
यदन्त्याद्यप्यमाद्वरयेते वै देवा	...	१।०।	३।	२...	१...	८६०
यदन्तोपं तिष्ठन् मृष्टोपान्	...	६।४।	२।	५...	६...	८६
यदपगुण्याभोत वय इव म्यात्	...	६।१।	१।१८	...	६...	३
यदप्यमरेद्येद्यमरेद्यं कुपोत्	...	३।४।	३।३३	...	३...	२४८
यदशमवदध्याद् गभां प्रजागाम्	६।१।	०।	४...	६...	१८	
यदश्वदा म्यादयता म्याद्	...	६।१।	०।१०	...	६...	००
यदभिहृष्य जुष्टपात्	...	३।१।	३।	०...	३...	१०
यदभिवाचतोऽपि वादय मा जमेत	६।६।	५।	६...	६...	१३४	

प्राक्क्षयम्	का । प्र । ख । घा	भा	व
यदि तत्र न विन्देयुरन्तस्मदसाद् ...	७ । ३ । १ । ३ ...	६६...	३२२
यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना युचं	७ । ३ । १ । ४ ...	६ ...	३२२
यदि दूरे स्यादा तमितोस्तिष्ठेत् ...	६ । ४ । ५ । १० ...	६ ...	६४
यदि न द्विधादाखुस्ते मयुरिति ब्रूयान्	६ । ६ । ४ । ११ ...	६ ...	१३२
यदि नश्येदाम्बिनं द्विकपालं निर्वपेद्	२ । ६ । ३ । ११ ...	२ ...	७१६
यदि नावगच्छेदम्बत्यान् मयूखान् ...	२ । ३ । १ । १० ...	२ ...	४०६
यदि नावगच्छेदिसमहमादित्येभ्यो	२ । ३ । १ । ८ ...	२ ...	४०६
यदि नावगच्छेदेतमेवादित्यं चरं ...	२ । ३ । १ । ११ ...	२ ...	४०६
यदिन्द्राय राधन्तराय निर्वपति ...	२ । ३ । ७ । ३ ...	२ ...	४३१
यदिन्द्रो वृषमहन्नमेध्य तद् ...	३ । ३ । ७ । ५	३ ...	२००
यदि पशोरवदान नश्येदान्यस्य ...	३ । १ । ३ । ४ .	३ .	१८
यदि प्रातस्सवने कलशो दीर्येत ...	७ । ५ । ५ । ७ ...	६ ...	४६५
यदि बिभीयाद्बुधर्मा भविष्यामीति	२ । १ । ४ । ८ ...	२ ...	२८१
यदि बिभीयाद्बुधर्मा भविष्यामीति	२ । २ । १० । ६ ...	२ ...	३६७
यदि मिद्येत तैरेव कपालौ संप्रखनेत्	५ । १ । ८ । ८ ...	५ ...	२०
यदि मथ्यन्दिने दीर्येत वषट्कारनिधनः	७ । ५ । ५ । ८ ...	६ ...	४६६
यदि मिथ्रमिव चरेदञ्जलिना सक्तून्	३ । ३ । ८ । १० .	३ ...	२०५
यदि वर्षेत् तावत्वेव ह्येतयं ..	२ । ४ । १० । २ ...	२ ...	५१६
यदि विखनेद्वैष्णवीन्मन्त्रमनुब्रूयाद् ...	६ । १ । ४ । ८ ...	६ ...	११
यदिष्टकाया व्याहृत्समनूप दध्यात्	५ । २ । ७ । ५ ...	५ ...	४०
यदि सोमौ संप्रसूतौ स्याता ...	७ । ५ । ५ । १ ...	६	४६५
यदुक्थे गृह्णीयात् प्रत्यक्षं ...	६ । ६ । ८ । ४ .	६	१३७
यदुच्छेयणादजायन्त तस्मादुच्छेयणाद्	६ । ५ । ६ । ६ ...	६ ...	११४
यदुत्तरार्द्धे वा मध्ये वा जुहुयाद् ...	६ । ६ । ७ । २ ...	६ ...	१३५
यदुप घ क्षुण्णोयादमि च घारयेदुभ०	२ । ६ । ८ । ८ ...	२ ...	७६५

प्राक्षयम्

का। प्र। ष। प्रा भा ष

यदुपलब्धीद्भुजोऽस्य पशून् घातुका	६।३। ८। ७ ... ६ ... ७७
यदुपसद उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्यै	६।२। ३। २ ... ६ ... ३८
यदुभावपवित्रौ गृह्येयाता ...	६।४। ६। ६ ... ६ ... ८५
यदुभौ विमुच्यातिथ्यं गृह्येयाद् ...	६।२। १। १ ... ६ ... ३२
यदृषमस्तेनैन्द्रो यत् एन्निस्तेन ...	२।१। ३। ६ ... २ ... २०५
यदेकाधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनु	५।३। १०। २ ... ५ ... ८०
यदेकपाञ्जुऋयाद्विंशोमं कुर्यात्	३।४। १०। ७ ... ३ ... २८६
यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरत	६।४। ८। ६ . ६ . १००
यदेकमेकः सम्भरेत् पिबदेवत्यानि	१।६। ८। ८ ... १ ... ८०२
यदेकया धारयेदेका प्रौञ्जीयाद्याभ्या	२।५। ११। १४ . . २ ... ६५१
यदेकस्मिन् यूये द्वे रसने परिव्ययति	६।६। ४। ७ ... ६ ... १३१
यदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा	५।६। ५। ४ ... ५ ... २३०
यदेकादश त्रैष्टुमेन यद् द्वादश ...	५।४। १०। ८ ... ५ ... १०७
यदेकेन संस्थापयति यज्ञस्य सन्तत्यै	५।५। १। १ ... ५ ... ११७
यदेतद् यजुर्न ब्रूयाद् दिव्या व्यापोऽशान्ता	६।१। २। ७ ... ६ ... ५
यदेतद् यजुर्न ब्रूयाद् यावत् एव ...	६।१। ४। १८ ... ६ ... १२
यदेतया समिधमादधात्यग्निचिदेव	५।४। ७। १७ ... ५ ... १०१
यदेतान्सम्मरान्त्सम्मरत्यग्निमेव ...	६।२। ८। ७ ... ६ ... ४८
यदेतेभ्य सोमक्रयणाग्नानुदिशेदकीतो	६।१। १०। ८ ... ६ ... २८
यदेते स्त्रीमा व्यतिषक्ता भवन्ति ...	७।४। ३। १८ ... ६ ... ३८८
यदेधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारः	५।३। १। १० ... ५ ... ६५
यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति दिग्भ्य एव	६।२। ७। ८ ... ६ ... ४७
यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव ...	७।५। ७। ८ . . ६ ... ५०६
यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपौष ...	२।१। ५। १० ... २ ... २८१
यदैषा प्रमौयेत् यदा वा जीयेरन्	७।२। १। १४ ... ६ ... २३५

प्राश्न्यम्	का।	प्र।	च।	वा	भा	व
यद् गायत्र्यप्रक्रम्यातिष्ठत् तस्मादेता	२।४।	३।	४	...	२६...	४८७
यद् गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये	३।३।	६।	८	...	३	१६५
यद् गृह्णात्यह्नस्त्वोषधीभ्यो गृह्णामीति	३।३।	६।	७	...	३	१६५
यद् गृह्णात्योषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णा०	३।३।	६।	८	...	३	१६५
यद् ग्राम्याणा पशूना चर्मणा सम्भरेद्	५।१।	४।	७	...	५	८
यद् ग्राम्याणा पशूना पयसा जुहुयाद्	५।४।	३।	३	...	५	८२
यद् ग्राम्याणा पात्राणा कपालै ...	५।१।	६।	४	...	५	१४
यद् दिवि ह्यतीयमासीत् तेनेन्द्रो ...	२।४।	१२।	८	...	२	५२८
यद् द्वादशगवेन संवत्सरेणैव ..	५।२।	५।	८	...	५	४२
यद् द्वादशोद्यामः संवत्सरेणैव ...	५।१।	१०।	१८	...	५	२३
यद्भुक्तेन कण्डूयेत पामनम्भावुक्ता...	६।१।	३।	१८	...	६	८
यद्भुक्तेन प्रमीवेदपन स्याद् ...	२।६।	८।	७	...	२	७०५
यद्भुतं वा दध्याहुत्रं गृह्णानन्वारोहयेद्	३।४।	१०।	८	...	३	२८६
यद्भोता प्राप्नीयाद्भोताभिर्माचर्चेद्	२।६।	८।	४	...	२	८६४
यद् बहिर्नवस्तौर्यं मिनुयात् ...	६।२।	१०।	१०	...	६	५२
यद् ब्रह्मण्यथोप दधाति ...	५।७।	८।	७	...	५	३२४
यद् ब्राह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयाता	२।५।	११।	२६	...	२	६५३
यद् ब्रूयात् सूमावसाना च ...	२।६।	८।	१५	...	२	७०७
यद् ब्रूयाद्योजिः होतारमवस्था इत्यग्नि	२।५।	८।	१२	...	२	६३१
यद् ब्रूयाद्विधेरिति यज्ञस्यागुमृच्छेद्	६।१।	२।	११	...	६	५
यद्यक्ते जुहुयाद्यथा प्रयाते ...	३।४।	१०।	६	...	३	२८६
यद्यग्निहोमो जुहोति यदुक्थ्य ...	६।४।	३।	१४	...	६	८०
यद्यद्वाह्यस्याभिध्यायेत्तस्य ...	१।७।	४।	१४	...	१	८०३
यद्यपरं प्रतिपाद्यो स्यात् ..	२।३।	१२।	५	...	२	४५५
यद्यग्निपरेदमुं जह्यथ त्वा होय्यामीति	६।४।	५।	८	...	६	८४

प्राक्षयम्

का। प्र। ख। ग। भा. ४

यद्यभिचरेदमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति	ई। ४।	५। ११ ...	ई . .	८४
यद्यवविध्यति पापीयान् भवति ...	२। ५।	५। १० . .	२ . .	५८६
यद्येकं कपालं नश्येदेको मास ...	२। ६।	३। १० . .	२ ...	७१८
यद्यष्ट कुर्याद् यातयामा अस्य . .	५। १।	५। ५ ...	५ . .	११
यद्यष्ट कुर्याद् यातयामा अस्य ...	५। ४।	५। ३ .	५ ...	८५
यदस्ते तदक्षिणा ...	१। ८।	७। ८ .	२ . .	८०
यदा अग्निराहितो नर्धते व्यायो	१। ५।	२। ४ ...	१ ...	७७४
यदा अमेरसयतममुवर्ग्यमस्य ...	५। २। १०। १७ ...	५ ...		५५
यदा अनौशानो भारमादत्ते ...	६। २।	५। १ ...	६ ...	४१
यदा असौ रेत सिञ्चति तदस्या . .	५। ५।	४। २ . .	५ ...	१४१
यदापुर्वात् तस्मादायव्या . .	३। ४।	३। ३ . .	३ . .	२४५
यद्विधे देवा समभरन् तस्मादभ्या०	३। ४।	६। ३ ...	३ ...	२५८
यदै तावानेव सोम स्याद्यावन्तं ..	६। १।	८। १४ ...	६ ...	२५
यदै दिवा भवत्यपो रात्रि प्रविशति	६। ४।	२। ८ ...	६ ...	८७
यदै दौक्षितमभिवर्षति दिव्या व्यायो	३। १।	१। ४ . .	३ ...	१
यदै दौक्षितोऽमेध्य मश्वययास्माद्	३। १।	१। ३ ...	३ .	१
यदै देवा असुरानदाभ्येनादधुवन् ...	६। ६।	८। २ ...	६ ...	१३८
यदैमृध पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति	२। ५।	३। २ ...	२ ..	५६८
यदै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं ...	१। ७।	३। ४ ...	१ ...	८६७
यदै यज्ञस्य साक्षा क्रियते राष्ट्र ...	१। ६। १०।	८ ...	१ .	८२३
यदै होताभ्यर्चुमभ्याह्वयते व्याथमस्मिन्	३। २।	८। ८ ...	३ . .	१४८
यदै होताभ्यर्चुमभ्याह्वयते वधमेनम्	३। २।	८। १ ...	३ ...	१४६
यदै होताभ्यर्चुमभ्याह्वयते वधमेनम्	३। २।	८। १७ ...	३ ...	१४८
यन्ति वा एते मिथुनाद्ये सवत्सरमुप	७। ५।	८। ११ ...	६ ...	५२४
यन्ति वा एते सवनाद्येऽहर्बत्सुगन्ति	७। ५।	६। ८ . .	६ ...	५००

प्राश्न्यम्	का । प्र ।	च । प्रा	भा	४
यन्त्यद्वाहैर्है सवने विहरति ...	६ । ३ ।	१ । ४ ...	६ ५ ..	५८
यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैर्वैनमर्पयति	२ । ६ ।	४ । १६ ...	२ ...	७३३
यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैर्वैनमर्पयति	६ । २ ।	७ । ११ ...	६ ...	४०
यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैर्वैनमर्पयति	६ । ४ ।	१ । १८ ...	६ ...	८५
यं द्विष्यात् तमुपदधत् ध्यायेद् ...	५ । ३ ।	० । ६ ...	५ ...	७७
यं द्विष्यात् तमुपदध्याद् ध्यायेदेताभ्य	५ । ४ ।	२ । ८ ...	५ ...	८१
यं द्विष्यात् तस्य सञ्चरे प्रशूनां ...	५ । ४ ।	३ । ११ ...	५ ...	८३
यं द्विष्याद् यत्र स स्यात् तस्यै ...	५ । २ ।	५ । २१ ...	५ ...	४३
यन्न नियुत्ते स्यादुन्माद्येद्यमानो	५ । ५ ।	१ । ४ ...	५ ...	११०
यन्न निर्दिशेत् प्रतिवेशं यज्ञस्याशीर्	२ । ६ ।	६ । १० ...	२ ...	७७७
यन्नवमेत् तन्नवगौतममवदिति ...	२ । ३ । ११ ।	३ ...	२ ...	४५०
यमलमन्नादाय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत्	२ । १ ।	६ । २ ...	२ ...	२१५
यं प्रथमं गृह्णातीममेव तेन लोकममि	३ । ३ ।	६ । ३ ...	३ ...	१८४
यं प्रथमं ग्रन्थिं यज्ञीयाद्यत्तन्न ...	६ । २ ।	६ । १३ ...	६ ...	५५१
यथा रज्ज्वोत्तमां गामाजेत् ताभ्याद्व्याय	२ । २ ।	६ । ६ ...	२ ...	३५८
यर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात्	१ । ७ ।	४ । ६ ...	१ ...	६७२
यर्हि होतेढामुपचयेत् तर्हि यजमानो	१ । ७ ।	१ । ६ ...	१ ...	६५४
यवमतीरव नयत्यूर्ध्वं यव ...	६ । २ । ११ ।	६ ...	६ ...	५५
यवमतीरव नयत्यूर्ध्वं यव ...	६ । २ । १० ।	७ ...	६ ...	५२
यवमयो मध्य एतद्वा ध्यन्तरिक्षस्य	२ । ४ । १० ।	१४ ...	२ ...	५२१
यवागू राजन्स्य व्रतं क्रूरेव वै यवागूः	६ । २ ।	५ । ४ ...	६ ...	४२
यश्चक्षुष्कामः स्यात् तस्मा एतामिष्टिं	२ । ३ ।	८ । २ ...	२ ...	४३६
यस्य कामयेताद्राद्यमाददीयेति ...	३ । ४ ।	८ । १४ ...	३ ...	२००
यस्य चयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति देवतास्तस्या	० । १ ।	३ । ७ ...	६ ...	१६२
यस्य त्रिषवमन्तर्धन्यतुष्ट्य तस्य ...	० । १ ।	३ । ६ ...	६ ...	१६१

प्राज्ञपम्

का । प्र । ष । प्रा भा प्र

यस्य त्रिवृतमन्तर्यन्ति प्राणाऽस्तस्य	७ । १ । २ । २ ... ई ... १६१
यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्	७ । १ । २ । ३ ... ई ... १६१
यस्य भूयाऽसौ यज्ञक्रतव इत्याहुः	३ । १ । ७ । १३ ... ३ ... ३६
यस्य मुखैवतौः पुरस्तादुपदधीयन्ते	५ । ३ । ४ । १३ ... ५ ... ७२
यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति प्रजा तस्यान्तर्	७ । १ । ३ । ४ ... ई ... १६१
यस्याऽष्टधीता अभि निम्नोचेदगारब्धो	६ । ४ । २ । २ ... ई ... ८६
यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठा तस्यान्तर्	७ । १ । ३ । ५ ... ई ... १६१
यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामव	६ । ३ । १० । ११ ... ई ... ७६
यस्यैषा यज्ञे प्रायश्चित्तिः क्रियत . .	३ । ४ । १ । १२ ... ३ ... २३५
या वा अध्वर्युश्च यजमानश्च ...	३ । ५ । ६ । १ ... ३ ... ३५३
या वै ब्रूते दक्षिणा ददाति ...	१ । ७ । १ । १५ ... १ ... ६५५
याः प्राचीस्ताभिर्वसिष्ठ आर्ध्वात् ...	५ । २ । १० । १३ ... ५ ... ५४
याः प्रातर्याज्याः स्युस्ता सायं ...	६ । २ । ३ । ८ ... ई ... ३८
याः प्रायण्यस्य याज्या यत् ता ...	६ । १ । ५ । १० ... ई ... १५
याः सरूपा विरूपा एकरूपा ...	७ । ४ । १० । २ ... ई ... ४४७
यातयामानि वा यतस्य हन्दाऽसि	६ । ६ । ७ । ११ ... ई ... १३६
या ते ध्यमे रुद्रिया तनूरित्याह ...	६ । २ । २ । १३ ... ई ... ३७
या दिव्या दृष्टिस्तया त्वा षड्गामीति	६ । ५ । ६ । १३ ... ई ... ११४
यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते ...	६ । ५ । ११ । २ ... ई ... १२२
यानि वै हन्दाऽसि सुवर्ग्याख्यासन्	५ । ३ । ५ । १२ ... ५ ... ७४
यान् कामयेत यजमानान् ...	१ । ६ । १० । १० ... १ ... ६२४
या प्रथमा व्यष्टका तस्यापुत्सृज्य ...	७ । ५ । ७ । ४ ... ई ... ५०६
यामो हि स तेषा	६ । ३ । १ । १३ ... ई ... ६०
या पुरस्तादुपादधात् तच्छिरोऽभवत्	५ । ६ । ४ । १० ... ५ ... २२३
या मलदाससः सम्भवन्ति ...	२ । ५ । १ । ६ ... २ ... ५५०

ब्राह्मणम्	का । प्र । ष । मा । भा । इ
या यज्ञे दीयते सा प्राणेन ...	१ । ७ । २ । ८ ... १ ... ६६२
यावन्तो वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं	५ । २ । ३ । १ ... ५ ... ३८
यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति ...	६ । २ । १ । ३ ... ६ ... ३२
यावन्तो वै देवा यज्ञायापुनत ...	६ । १ । २ । १ ... ६ ... ४
यावन्तो वै मृत्युबन्धवस्तेषा...	५ । १ । ८ । ४ ... ५ ... १०
यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे ...	३ । २ । ८ । १४ ... ३ ... १३०
यावन्तो वै स्तोमास्तावन्त कामास्	७ । १ । २ । २ ... ६ ... १५८
यावानां भागोऽसौति दक्षिणतो ...	५ । ३ । ४ । १० ... ५ ... ०
यावान् पुरुष ऊर्ध्ववाङ्मतावान् ...	५ । २ । ५ । २ ... ५ ... ४२
या वै देवता सदस्यार्चिमार्ययन्ति	३ । २ । ४ । ८ ... ३ ... ६८
धुम्नदद्युजे जुहोति मिथुनत्वाय ...	५ । ४ । ८ । १५ ... ५ ... १०३
युञ्जायाः रासमं युवमिति ...	५ । १ । २ । ३ ... ५ ... ४
युनष्मि त्वा ब्रह्मणा देव्येत्याह ...	१ । ६ । १० । २ ... १ ... ६२२
यूपश्चकलमवास्थति सतेजसमेवैनं	६ । ३ । ४ । ४ ... ६ ... १६६
यूपब्रवधाय प्रोक्षोति रसो वा एष	६ । ३ । ११ । २ ... ६ ... ८१
यूष्णोप सिञ्चति रसो वा एष ...	६ । ३ । ११ । ११ ... ६ ... ८२
येऽग्नय पुरीष्या — इत्याह ...	५ । ५ । ७ । ६ ... ५ ... १५६
ये चतुर्विंश्या पवमाना ब्रह्मवर्चसं	७ । १ । ८ । २ ... ६ ... १६६
ये तव युस्या हि देवज्जतमाः इत्युखाया	५ । ५ । ३ । २ ... ५ ... १४६
ये देवा दिव्योकादश स्त्र्येत्याह ...	६ । ४ । ११ । ३ ... ६ ... १०४
ये देवा यज्ञघ्न पृथिव्या मध्यास्तते	३ । ५ । ४ । ११ ... ३ ... ३२६
येन कर्मण्येतेषां च होतव्या ...	३ । ४ । ६ । २ ... ३ ... २५६
ये पशुं विमघ्नोरन् यस्तान् कामयेता	३ । १ । ३ । ५ ... ३ ... १८
ये प्रजाकामा पशुकामा स्युस् ...	७ । ४ । ७ । ११ ... ६ ... ४१६
यैव वर कस्याद्यो रूपसमृद्धा सा स्यात्	७ । १ । ६ । ८ ... ६ ... १८३

प्राक्ष्यम्

का । प्र । च । भा । भा । व

यो गतयुना' स्यात्सौ'वेक्षेत ...	६ । ६ । ७ । ६ ... ६ ... १२५
यो गतयौ' स्यान्मधित्वा तस्य ...	५ । १ । ६ । ६ ... ५ ... २०
योगेयोगे तवस्तरमित्याह ...	५ । १ । २ । ४ ... ५ ... ४
यो ज्येष्ठैर्वन्धुरपभूतः स्यात् ...	३ । ४ । ८ । १६ ... ३ ... २७०
यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा कामयेत २ । ३ । ११ । २ ... २ ... ४५०	
यो ज्योगामयावी स्यात्स नवराचेण ७ । २ । ४ । ५ ... ६ ... २४७	
योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं ...	६ । ४ । ३ । १२ ... ६ ... ६०
योनिश्चतुर्विंश इति पुरस्तादुप दधाति ५ । ३ । ३ । १० ... ५ ... ६६	
यो ब्रह्मवर्चसकाम' स्यात् तस्मा एता २ । १ । २ । ७ ... २ ... २६५	
यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एता २ । १ । ४ । २ ... २ ... २८०	
यो ब्रह्मवर्चसकाम' स्यात् तस्मा एता २ । १ । ८ । २ ... २ ... ३०६	
यो ब्राह्मणं चानुजावरः स्यात् ...	२ । ३ । ४ । ६ ... २ ... ४२१
यो भूतिकाम स्याद् य उखायै ...	५ । १ । ६ । १० ... ५ ... २०
यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स एतान् ...	३ । ४ । ६ । ४ ... ३ ... २५६
यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स पौर्णमासं २ । ५ । ४ । ३ ... २ ... ५०८	
यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स सार्द्धमानः २ । ४ । १ । २ ... २ ... ४७६	
यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स सार्द्धमान' २ । ४ । २ । २ ... २ ... ४८३	
यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स सार्द्धमान' २ । ४ । ३ । ५ ... २ ... ४८७	
यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स सार्द्धमानो २ । १ । ४ । १० ... २ ... २८१	
यो यज्ञविम्रष्ट' स्यात् तस्मा एतामिष्टिं २ । २ । ३ । २ ... २ ... ४१३	
यो राजन्यं चानुजावर' स्यात् ...	२ । ३ । ४ । ५ ... २ ... ४२०
यो राष्ट्रादपभूत स्यात् तस्मै ...	३ । ४ । ८ । ६ ... ३ ... २६८
यो रेतस्वी स्यात् प्रथमायां तस्य चित्याम् ५ । ५ । ४ । ४ ... ५ ... १४२	
योऽर्जन्तं जिघांसति तमभ्यमीति ७ । ४ । १५ । १ ... ६ ... ४४३	
योऽलं श्रियै सन्तदृष्ट् समानैः स्यात् २ । २ । ८ । १० ... २ ... ३६२	

श्राद्धग्रन्थम्	का । प्र । च । प्रा । भा । श्र
यो वनस्पतौना फलयष्टि	५ । १ । १ । १८ ... ५ ... २
यो ऽवमृचमवैतयसु वै वरुण	२ । ३ । १२ । ६ ... २ ... ४५५
यो वरुणगृह्णीत स्यात् स एतं	२ । १ । २ । २ ... २ ... २६४
यो वा अ॥ श्रोत्रायतन वेदायतनवान्	६ । ६ । १० । ६ ... ६ ... १४०
यो वा अ॥ मावमि प्र क्रियते .	० । ५ । १५ । १ ... ६ ... ५३६
यो वा अ॥ मि॥ सर्वतोमुख चिनुते	५ । ० । ६ । ० ... ५ ... ३३०
यो वा अ॥ मि॥ चित प्रथम पशुरधि	५ । ४ । ४ । ८ ... ५ ... ६४
यो वा अ॥ मि॥ मृतुस्यां वेदतुर्नर्तुस्मै	५ । ० । ६ । १४ ... ५ ... ३१३
यो वा अ॥ मि॥ प्रत्यङ्मुपतिष्ठते ...	१ । ५ । ६ । १५ ... १ ... ८१८
यो वा अ॥ मि॥ प्रयुज्य न वि मुञ्चति .	५ । ५ । १० । १६ ... ५ ... १००
यो वा अ॥ ध्वयो॥ प्रतिष्ठा वेद .	३ । १ । २ । ६ ... ३ ... १०
यो वा अ॥ ध्वयो॥ स्व वेद स्वानेव ...	३ । १ । २ । ८ ... ३ ... १०
यो वा अ॥ पनाभिममिं चिनुते .	५ । २ । ८ । २० ... ५ ... ५०
यो वा अ॥ पशीर्षाळममिं चिनुते ...	५ । ५ । ४ । ६ ... ५ ... ३२
यो वा अ॥ पात्मानममिं चिनुते ...	५ । ५ । ८ । ६ ... ५ ... १६५
यो वा अ॥ यथादेवत यक्षमुपचरत्या	३ । १ । ६ । १ . ३ ... ३३
यो वा अ॥ यथादेवतममिं चिनुते ...	५ । ० । १ । १ ... ५ ... २००
यो वा अ॥ रत्नि॥ सामिधेनौनां वेदा०	२ । ५ । ० । १४ ... २ ... ६१०
यो वा अ॥ श्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद	० । ५ । २५ । १ ... ६ ... ५५५
यो वा अ॥ श्वस्य पशुमति मा॥ स॥ ...	० । २ । १० । ६ ... ६ ... २६२
यो वा इत्यकानां प्रतिष्ठां वेद ..	५ । ५ । ६ । ६ ... ५ ... १५४
यो वा उपदृष्टारमुपश्रोतारम् ...	३ । ३ । ८ । १३ ... ३ ... २०५
यो वा एतास्मान्मातन ऋग्नि वेदा०	५ । ६ । २ । १० ... ५ ... २०६
यो वामिन्द्रावरुणा दिपासु पशुषु	२ । ३ । १३ । १६ . २ . ४६१
यो वामिन्द्रावरुणावमौ	२ । ३ । १३ । १८ ... २ ... ४६१

ब्राह्मणम्

का । प्र । च । प्रा । भा । व

यो विदुः स नैर्ऋतो योऽश्वत स	२ । ६ । ३ । ७ ... २ ... ७१८
यो वै गायत्री ज्योति पक्षा वेद ...	७ । २ । ८ । ३ ... ६ ... २८७
यो वै यज्ञाणा निदानं वेद ...	६ । ५ । ११ । ५ ... ६ ... १२३
यो वै यज्ञाणां मिथुनं वेद ...	६ । ५ । ११ । ६ ... ६ ... १२३
यो वै तानून्मस्य प्रतिष्ठा वेद ...	३ । १ । २ । ४ ... ३ ... १०
यो वै दश यज्ञायुधानि वेद ...	१ । ६ । ८ । १० ... १ ... ८०२
यो वै देवान् देवयज्ञसेनापयति ...	३ । १ । ८ । १ ... ३ ... ५०
यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते	१ । ६ । ८ । १२ ... १ ... ८०२
यो वै पवमानस्य सन्ततिं वेद ...	३ । २ । १ । ७ ... ३ ... ८१
यो वै पवमानानामन्वारोहान्	३ । २ । १ । १ ... ३ ... ८१
यो वै पूर्यं व्यासिञ्चति परा स सिञ्चति	७ । ५ । ६ । ५ ... ६ ... ५००
यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते ...	१ । ६ । ८ । ४ ... १ ... ८२
यो वै प्रजापतये प्रति प्रोच्याग्निं चिनोति	५ । ७ । १ । ३ ... ५ ... २०७
यो वै प्रयाजाना मिथुनं वेद ...	२ । ६ । १ । ८ ... २ ... ६०८
यो वै यज्ञं योग व्यागते युनक्ति ...	१ । ६ । ८ । १० ... १ ... ८०२
यो वै यज्ञं प्रयुज्य न वि मुञ्चति ...	१ । ७ । ६ । १४ ... १ ... ८८३
यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ ...	१ । ७ । ४ । ५ ... १ ... ८०२
यो वै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठामुदयनं	१ । ६ । ११ । ३ ... १ ... ८२८
यो वै वसोर्धारायै प्रतिष्ठा वेद ..	५ । ७ । ३ । ७ ... ५ ... २८२
यो वै विराजो यज्ञमुखे दोहं वेद	६ । २ । ११ । १५ ... ६ ... ५६
यो वै अद्भामनारभ्य यज्ञेन यजते	१ । ६ । ८ । १ ... १ ... ८०१
यो वै संवत्सरमुख्यमभ्युत्थानं चिनुते	५ । ५ । १ । १६ ... ५ ... ११८
यो वै संवत्सरं प्रयुज्य न वि मुञ्चत्य	२ । २ । ६ । ८ ... २ ... ३५८
यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्	१ । ६ । ११ । १ ... १ ... ८२८
यो वै सूततायै दोहं वेद ...	१ । ६ । ११ । १५ ... १ ... ८३०

प्राद्यष्टम्	का । प्र । च । मा	भा	३
यो वै सोमः राजानं साम्राज्यं ...	३ । १ । २ । २ ...	३ ...	८
यो वै सोममप्रतिष्ठाप्य स्तोत्रमुपा	३ । १ । २ । ८ ...	३ ...	१०
यो वै सोमस्याभिषूयमाणस्य प्रथमो	३ । १ । ८ । ५ ...	३ ...	४५
यो वै स्तोमानामवसम्परमता गच्छन्तं	७ । १ । ३ । ८ ...	६ ...	१६२
यो वै सार्वेता यताः श्रान्तो ह्यीयत	६ । २ । ४ । २ ...	६ ...	३८
यो ऽद्भुतः षट्पमाह स एनसा ...	६ । ३ । १० । ४ ...	६ ...	७८

२

रक्षसां भागोऽसौति स्यविमतो ...	६ । ३ । ८ । ४ ...	६ ...	७६
रक्षाऽसि वा एतत् पशुः सचन्ते	३ । ४ । १ । २ ...	३ ...	२३४
रक्षाऽसि वा एतद्यज्ञः सचन्ते ...	५ । २ । २ । ८ ...	५ ...	३६
रक्षोघ्नो याज्यानुवाक्यो भवतो ...	२ । २ । २ । ६ ...	२ ...	३४८
रक्षोहृणो वलगहृणो वैष्णवान् ...	६ । २ । ११ । ३ ...	६ ...	५४
रज्जो वै कौण्डेय क्रतुजितं जानकिं	२ । ३ । ८ । १ ...	२ ...	४३६
रघवक्षितं चिन्वीत भ्रातृथवान्	५ । ४ । ११ । ७ ...	५ ...	१०८
रघन्तरं दिवा भवति रघन्तरं नक्तमिथा	० । ४ । १० । ३ ...	६ ...	४३१
रघन्तरं पूर्वेऽष्टम्याम भवतीयं वै ...	० । १ । ४ । ५ ...	६ ...	१६५
रघमुख षोडशमस्य होतया ...	३ । ४ । ८ । ५ ...	३ ...	२६८
रभिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिघ्रेत्याह	३ । ५ । २ । ३ ...	३ ...	३१०
रभिरित्येवादित्यमष्टजत ...	५ । ३ । ६ । १ ...	५ ...	७५
रसो वाऋभ्या पञ्चदशं निरमिमीत	० । १ । १ । ० ...	६ ...	१४८
राजानौ वा एतौ देवताना यदघोषोमा	२ । ६ । ० । ५ ...	२ ...	६८०
राघन्तरो प्रथमामन्याह राघन्तरो वा	२ । ५ । ० । ४ ...	२ ...	६०८
राघन्तरो वा ऐन्द्रवापवो ...	० । २ । ८ । ६ ...	६ ...	२०४
राघस्योपेय समिथा मदेमेत्याहा	३ । १ । १ । ८ ...	३ ...	२

प्राच्यपथम्	का । प्र । च । मा	भा	य
रायस्योसु यत्तपतिमाभजन्तौ रित्याह	५ । ४ । ६ । ८ ... ५ ...	६८	
राष्ट्रं वै पणो विडम्बत्यो ...	३ । ५ । ७ । ५ ... ३ ...	३४७	
राष्ट्रं वै वैश्वानरो विण्मसतो ...	५ । ४ । ७ । २२ ... ५ ...	१०१	
राष्ट्रकार्यं होतया राष्ट्रं वै ...	३ । ४ । ८ । १ ... ३ ...	२६८	
राष्ट्रभृतो जुहोति राष्ट्रमेवाव हन्ते...	५ । ४ । ६ । ८ .. ५ ...	१०५	
रिच्यत इव वा एतद्यद्यजते ...	१ । ७ । ५ । ४ ... १ ...	६७८	
रक्ताः होत्रे ...	१ । ८ । १८ । ६ ... २ ...	१७८	
रगावत्यर्चा भ्रातृव्यवतो गृहीषाद्	६ । ४ । ११ । २ ... ६ ...	१०३	
रक्षस्य गाणपत्यादित्याह रौद्रा वै पशवो	५ । १ । २ । १० ... ५ ...	५	
रक्षाः सम्भृत्य पृथिवीमित्याहैता ...	५ । १ । ६ । ८ ... ५ ...	१४	
रक्षो वा एष यदग्निर्यजमानः ...	६ । ३ । ५ । २ .. ६ ...	६६	
रक्षो वा एष यदग्निस्तस्य तिष्ठः ...	५ । ५ । ७ । ३ ... ५ ...	१५८	
रक्षो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ...	५ । ७ । ३ । ६ ... ५ ...	२६१	
रक्षो वा एष यदग्निः स एतर्हि ...	५ । ४ । ३ । १ ... ५ ...	६२	
रक्षो वा एष यदग्नि स यथा ...	५ । ५ । ७ । ५ ... ५ ...	१५६	
रक्षु रौद्रः कृकलासः शकुनिः ...	५ । ५ । १६ । १ ... ५ ...	१६२	
रूपमसि वणो नामेत्याह ...	३ । ३ । ५ । १४ ... ३ ...	१८८	
रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनाऽसमर्जयति	७ । १ । ६ । १६ ... ६ ...	१८४	
रूपेण वो रूपमभ्यैसीत्याह ...	६ । ६ । १ । ६ ... ६ ...	१२५	
रेतः स्निग्धं न त्वद्वाविकृतं प्रजायते	१ । ५ । ६ । ५ ... १ ...	८१७	
रेतः सिञ्चति प्रजनने प्रजननः हि	१ । ५ । ६ । २ ... १ ...	८१७	
रेवती पुरोऽनुवाक्या भवति ग्रान्त्या	२ । २ । ८ । ११ ... २ ...	३६३	
रेवतीरमध्वमित्याह पशवो वै रेवती	१ । ५ । ८ । ३ ... १ ...	८१०	
रेवतीरमध्वमित्याह पशवो वै रेवती	६ । ३ । ६ । ८ ... ६ ...	७१	
रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतेत्याह	६ । ३ । ८ । ८ ... ६ ...	७५	

महाभयम्

का । प्र । ख । ग । भा । ङ

रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वेत्याह	३ । ५ ।	२ । १२ ...	३ । ...	३१८
रोहितेन त्वाग्निर्देवता गमयत्वित्याहैते	१ । ७ ।	४ । ७ ...	१ ...	६०२
रोहितो धूम्रो रोहित कर्कन्धुरोहितस्	५ । ६ । ११ ।	१ ...	५ ...	२६२
रौद्रं गावो धुक् चरमच्छावाकस्य ...	१ । ८ ।	६ । १० ...	२ ...	१०३
रौद्रीः रोहिणीमा जमेताभिचरन्	२ । १ ।	७ । १० ...	२ ...	३०५

ल

लोमत सम्भरत्यतो ह्यस्य मेथं ...	५ । १ ।	४ । ८ ...	५ .	६
लोमशं वै नामैतच्छन्द प्रजापते ...	५ । १ ।	८ । १२ ...	५ ...	१८

व

०

वच चान्यं वच चान्यमागौ ...	२ । ६ ।	२ । १४ ...	२ ...	६६६
वच इव वा एषा यदभिरभिरसि	६ । २ । १० ।	२ ..	६ ...	५२
वचं वा एतं यजमानो भ्रातृभ्याम्	६ । ५ ।	५ । ३ ...	६ .	६११
वचो वा एष यदश्वो दहिरु ...	५ । १ ।	२ । २० ...	५ ...	६
वचो वा एषा सम्मोयते यदेकादशिनो	६ । ६ ।	४ । १३ ...	६ ...	१३२
वचो वै चतुस्रत्वारिंशो वच षोडशो	५ । ३ ।	५ । ५ ...	५ ...	७३
वचो वै यश्च क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य	१ । ६ ।	७ । १५ . .	१ ...	८६५
वचो वै सधितिर्वचो यूपश्चकनो ...	६ । ३ ।	७ । १५ ...	६ ...	७४
वहवा दक्षिणा	१ । ८ । २१ ।	८ ...	२ ..	१६८
वत्सश्चोपावस्यत्युखाश्चाधिप्रयत्नव च	१ । ६ ।	६ । ५ .	१ ...	६१२
वत्सस्यैक क्षनो भागो हि सोऽयैकः	६ । २ ।	५ । २ ...	६ ..	४२
वनस्पते शतवल्गो वि रोहित्यात्रश्चने	६ । ३ ।	५ । ६ ...	६ ...	६४
वनेषु यन्तरिक्षे ततानेत्याह ...	६ । १ । ११ ।	८ ...	६ .	२६
वपमा प्रघर्षं पुरोडाशेन प्रचरत्यूर्वे	६ । ३ । १० ।	२ ...	६ ...	७८

प्राक्ष्यम्	का । प्र । च । प्रा	भा	इ
वपामेकं मुखं शयं व्यात्मैवात्मानं...	६ । ३ । ० । १५ .	६ ...	७४
वपाया वा व्याङ्गियमाणायाम्	३ । १ । ५ । ७ ...	३ ...	३०
वपाप्रपथीभ्यामन्वारभते ...	६ । ३ । ८ । ६	६ ...	७५
वयो वा धीमिर्यदग्नित्वात्तियोऽग्नौयात्	५ । ७ । ६ । १ ...	५ ...	३१२
वरुणं यजति वरुणपाशादेवैनं ...	६ । ६ । ३ । १२ ...	६ ...	१२६
वरुणं सुषुवाणमन्नाद्यं नोपानमत्	२ । १ । ६ । १ ...	२ ..	३१५
वरुणं देवा अद्भुवन् त्वयाऽशमुवा ...	६ । ४ । ८ । ४	६ ...	६८
वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रति	२ । ३ । १२ । २ ...	२ ...	४५५
वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो	६ । २ । ६ । ३ ...	६ ...	५०
वरुणो वा एष यजमानमभ्येति ...	५ । १ । ५ । २८ ...	५ ...	१३
वरुणो वा एष यजमानमभ्येति ...	६ । १ । ११ । १२ ...	६ ...	३०
वर्षो द्वाविऽश इति पश्चाद्	५ । ३ । ३ । ८ ...	५ ...	६६
वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि	६ । २ । ६ । ५ ...	६ ...	५०
वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि	६ । ६ । ३ । ३ ...	६ ...	१२८
वर्धिरभि जुष्टोत्थाज्जतीना प्रतिष्ठित्या	६ । ६ । ३ । ६ .	६ ...	१२६
वशं वा एष चरति यदुक्षा ...	२ । १ । ७ । ६ ..	२ ...	३०५
वशां मैत्रावरुणाय ...	१ । ८ । १८ । १२ ...	२ ...	१७८
वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽञ्चिनत्	२ । १ । ७ । १ ...	२ ...	३०३
वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽञ्चिनत्	३ । ५ । ७ । १ ...	३ ...	३४६
वसतीवस्तेर्गृह्णाति पशवो वै वसतीवरी	६ । ४ । २ । ४ ...	६ ...	८६
वसन्तमृतूना प्रीयामीत्याहर्त्तवो वै ..	१ । ६ । ११ । १० ...	१ ...	६३०
वसन्ता प्रातराग्नेयी क्षण्यग्रीवीमा लभेत	२ । १ । २ । ८ ...	२ ...	२६५
वसन्ता प्रातस्त्रीन ललामाना लभेत	२ । १ । ४ । ३ ...	२ ..	२८०
वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देय	७ । ४ । ७ । १ ...	६ ...	४१८
वसुकोऽसि वेशश्चिरसि वसुधिरसौत्याह	३ । ५ । २ । १७ ...	३ ...	३१८

प्राज्ञानम्

का । प्र । ख । प्रा । भा । व

वसुमान् यज्ञो वसीयान् भूयासमित्याह	१ । ७ ।	६ । ११ ... १८ ... ८८२
वसूना भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति	५ । ३ ।	४ । ५ ... ५ ... ७१
वसोर्धारा जुहोति वसोर्मे धारा व्यसदिति	५ । ४ ।	८ । १ ... ५ ... १०२
वसो वय इति दक्षिणोऽसे उद दधाति	५ । ३ ।	१ । १० ... ५ ... ५६५
वस्यसि रुद्रासीत्याह रूपमेवास्या	६ । १ ।	८ । ३ ... ६ ... २२
वदि प्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं ...	६ । १ ।	१ । १२ ... ६ ... २
वद्वीरुशिज इत्याह त्विजो वै वज्रय...	६ । ३ ।	६ । ४ ... ६ ... ७१
वाक् च मनस्वार्तयेतामहं देवेभ्यो	२ । ५ ।	११ । १६ ... २ ... ६५१
वागेव सद्यस्तमौ तस्माद् वरो देयः	७ । १ ।	६ । ५ ... ६ ... १८३
वाग्वा व्याघ्रयज्ञो वागष्टममहस्तस्माद्	७ । २ ।	८ । १० ... ६ ... २०४
वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी भूरसीत्याह	६ । १ ।	७ । ६ ... ६ ... १६
वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी—सीत्याह	६ । १ ।	७ । ८ ... ६ ... २०
वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो ...	६ । ४ ।	७ । १ ... ६ ... ६६
वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुण ...	६ । ४ ।	६ । ८ ... ६ ... १००
वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यघ्रायातिष्ठमाना	६ । १ ।	४ । १ ... ६ ... १०
वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यघ्रायातिष्ठमाना	६ । ४ ।	११ । ५ ... ६ ... १०४
वाग्वै दादशाहो यत् पुरस्ताद् ...	७ । ४ ।	५ । ७ ... ६ ... ४१०
वाग्वै पराचय्याकृतावदत् ते देवा...	६ । ४ ।	७ । ५ ... ६ ... ६७
वाङ्म व्यासन्नसोः प्राणोऽप्योश्चक्षु...	५ । ५ ।	६ । ३ ... ५ ... १७०
वाचस्पतये त्वा ऊतं प्राश्रामीत्याह	२ । ६ ।	८ । २ ... २ ... ७६४
वाजवतोभ्या व्यूह्यमंत्रं वै वाजो ...	१ । ७ ।	४ । ३ ... १ ... ६०२
वाजस्य प्रसवयेति दादशं जुहोति	५ । ४ ।	८ । १६ ... ५ ... १०४
वाजस्य मा प्रमवेनोद्गमेणोद्गमोदित्याह	५ । ४ ।	६ । २४ ... ५ ... ६६
वाजानां सत्यति पतिमित्याह मंत्रं	५ । ४ ।	६ । २१ ... ५ ... ६६
वाजेवाजे इवामह इत्याह मंत्रं वै ...	५ । १ ।	२ । ५ ... ५ ... ०४

ब्राह्मणम्	का । प्र ।	च । प्रा	भा	व
वायुः शस्त्रान्तर्भवति शतायुः पुरुष	० । ५ ।	८ ।	३ . .	६ ... ५२४
वायुप्रेणोपतिष्ठत एतेन	...	५ । २ ।	१ । १०	... ५ ... ४४
वायवे त्वा वरुणाय त्वेति	...	६ । १ ।	४ । २०	... ६ ... १२
वायवे नियुत्वत आ लभेत ग्रामकामो	२ । १ ।	१ ।	३ ...	२ . . २४१
वायवे नियुत्वत आ लभेत ज्योगामयावी	२ । १ ।	१ ।	६ . .	२ ... २४२
वायवे नियुत्वत आ लभेत प्रजाकाम	२ । १ ।	१ ।	५ ...	२ . . २४२
वायवे नियुत्वते तूपरमा लभते	..	५ । ५ ।	१ । ३ ...	५ ... ११०
वायुं वत्समा लभेत	..	२ । १ ।	४ । १५	... २ ... २८२
वायुं श्वेतमा लभेत भूतिकामो	२ । १ ।	१ ।	१ ...	२ ... २४१
वायुं कार्यां प्राजापत्या इत्याहुः	५ । ५ ।	१ ।	८ ...	५ ... ११८
वायुं गोमृगमा लभेत यमजग्निवाः समृ	२ । १ । १० ।	२ ...	२ .	११८
वायुं वायुं वायुं वायुं वायुं वायुं	३ । १ ।	६ ।	५ ...	३ ... ३३
वायुं वायुं वायुं वायुं वायुं वायुं	३ । ४ ।	३ ।	४ ..	३ ... २४६
वायुं वायुं वायुं वायुं वायुं वायुं	३ । ४ ।	३ ।	८ .	३ ... २४६
वायुः पशुरासौत्तेनायजन्त	..	५ । ० । २६ ।	२ ...	५ . . ३५४
वायुः देवा अद्भुतवत्सोमः राजानः	६ । ४ ।	० ।	२ . .	६ ... ८६
वायुमती श्वेतवती याज्यानुवाको	...	५ । ५ ।	१ । ५ ...	५ ... ११०
वायुं पशूनां प्रिय धाम	..	५ । ५ ।	१ । ८ ...	५ . . ११८
वायो वीहि स्तोकागामित्याह	...	६ । १ ।	८ । १५	... ६ ... ००
वारवन्तोयमग्निष्टोमसामः	.	१ । ८ । १८ । १८	... २ ...	१८८
वारुणं दशकपालं सुतस्य गृध्रे	..	१ । ८ ।	८ । ५ .	२ ... १०३
वारुणं दशकपालं पुरस्ताद्विर्वपेदन्नकामो	२ । १ ।	८ ।	५ ..	२ ... ११०
वारुणं दशकपालं महागिर्यो दक्षिणा	१ । ८ । १० ।	० ...	२ ...	१०४
वारुणास्त्रयं कृष्णलक्ष्मामा वरुणाय	५ । ६ । १० ।	१ ...	५ ...	२०१
वारुणो वा अग्निहोत्रं उदु तिष्ठ	५ । १ ।	५ ।	८ . .	५ ... ११

प्राक्पदम्	का । प्र । ष । प्रा	भा	३
वारुणो वा अग्निरुपगन्धो वि पाजसेति	५ । १ । ६ । १ ... ५६ ...	१४	
वारुणो वा क्रीतः सोम उपगन्धो ...	६ । १ । ११ । १ ... ६ ...	२८	
वारुण्यर्चा परि धरति स्वयैवेनं ...	६ । १ । ११ । १८ ... ६ ...	३०	
वाससा दीक्षयति सौम्यं वै क्षौम	६ । १ । १ । ८ ... ६ ...	२	
वाससा पर्या गच्छति सर्वदेवत्वं वै वास	६ । १ । ११ । ७ ... ६ ...	२६	
वाससौ नेष्टापोऽब्ध्याम् ...	१ । १८ । १२८ । ११४ ... २ ...	१७८	
वासिष्ठो ह सात्यहृद्यो देवभागं प्रप्रच्छ	६ । ६ । २ । ६ ... ६ ...	१२७	
वास्तु वा एतद्यज्ञस्य क्रियते ...	३ । १ । १० । ७ ... ३ ...	५६	
विक्रम्य मुह्येति विक्रम्य ह्यीन्द्रो . .	६ । ५ । ८ । ७ ... ६ ...	१२०	
विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्वित्याह	१ । ५ । ४ । ८ ... १ ...	७८८	
विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्वित्याह	१ । ७ । १ । १३ ... १ ...	६५५	
वि ते भिनद्धि तक्षरीमित्याह ...	३ । ४ । १ । ४ ... ३ ...	२४४	
वि ते भुञ्जामि शृणु विरश्मिनीत्याह	१ । ७ । ४ । ८ ... १ ...	६०३	
वितायनी मेऽसौत्याह वित्ता ...	६ । २ । ७ । ३ ... ६ ...	८४६	
विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिर इति	६ । २ । ७ । ४ ... ६ ...	४६	
विद्वांसो वै पुरा होतारोऽभूवन्	२ । ५ । ११ । ७ ... २ ...	६५०	
विधेम ते परमे जन्मन्नम इति ...	५ । ४ । ७ । १३ ... ५ ...	१००	
वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्त्तते ...	६ । २ । ६ । २६ ... ६ ...	४५	
विभक्तिं करोति ब्रह्मैव तदकरुपाऽयं	१ । ५ । २ । ६ ... १ ...	७०५	
विभक्तिमुक्ता प्रयाजेन वषट्करोत्या०	१ । ५ । २ । ८ ... १ ...	७०५	
विमान एष दिवो मध्य व्यास इत्याह	५ । ४ । ६ । १७ . ५ ...	६८	
विराजि अग्निश्चेतय इत्याह ...	५ । २ । ७ । १४ ... ५ ...	४७	
विवर्त्तेऽप्याचत्वारिंश इत्युचरन्तो	५ । ३ । ४ । १२ ... ५ ...	७२	
वि वा एतद्यजमानो लिशते यत्प्रकारं	२ । ६ । ५ । २३ ... २ ...	७३५	
वि वा एतद्यज्ञं हिन्दन्ति यददाम्ये	६ । ६ । ८ । ७ ... ६ ...	१३६	

प्राश्न्यम्	का। प्र।	ब। प्रा	भा	४
वि वा एतद्यज्ञं हिन्दन्ति यन्मध्यत	२।६।	८।	६ ... २ ...	७६५
वि वा एतद्यज्ञं हिन्दन्ति यत् यदह०	७।५।	६।	८ ... ६ ...	५००
वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्द्धयति	२।५।	५।	२ ... २ ...	५८४
वि वा एतस्य यज्ञ ऋध्यते ...	३।४।	१।	१ .. ३ ...	२३४
वि वा एतस्य यज्ञश्चिद्यते ...	१।५।	४।	७ ... १ ...	७८८
वि वा एतस्य यज्ञश्चिद्यते ...	३।२।	६।	७ ... ३ ...	१२६
वि वा एतौ द्विषाते यथ पुरामिर्	५।२।	४।	१ ... ५ ...	४०
वि वा एनमेतदर्द्धयति यदायण५ सन्त	६।१।	११।	६ ... ६ ...	२८
वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्द्धते ...	५।५।	७।	२ ... ५ ...	१५८
वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्द्धते ...	३।२।	१।	५ ... २ ...	३४६
वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्द्धते ...	२।३।	२।	११ ... २ ...	४११
वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीयेनर्द्धते	२।३।	२।	१४ ... २ ...	४१२
वि वा एष प्राणैः प्रजया पशुभिर्	५।४।	५।	८ ... ५ ...	८६
विशस्वा सर्वा वाञ्छन्तिवत्याह ...	५।२।	१।	८ ... ५ ...	३३
विशालो भवति थवसाययत्येवैनम्	२।१।	८।	१२ ... २ ...	३११
विश्वजिति सर्वंष्टे यद्यैतथा ...	६।६।	८।	५ ... ६ ...	१३०
विश्वजित्सर्वंष्टोऽतिरात्रो भवति ...	७।२।	५।	१० ... ६ ...	२५३
विश्वजिद्भवति विश्वस्य जित्यै ...	७।५।	१।	१० ... ६ ...	४०५
विश्वजिद्भवत्यग्नाद्यस्यावयञ्चै ...	७।४।	५।	५ ... ६ ...	४०८
विश्वज्योतिष उप दधातोमानेव ...	५।३।	८।	३ ... ५ ...	८०
विश्वमस्य प्रियमुपहृतमित्याहा०	२।६।	७।	२० ... २ ...	७५०
विश्वरूपो वै त्वाह उपरिष्ठात्यशुमभ्य०	६।३।	७।	११ ... ६ ...	०३
विश्वरूपो वै त्वाह पुरोहितो देवाना	२।५।	१।	१ ... २ ...	५४८
विश्वथा माहि प्रदिशा एयिया इत्याह५।१।	५।१।	८।	१८ ... ५ ...	१८
विश्वामिषजमदमौ वसिष्ठेनास्पृष्टता५	३।१।	७।	१२ ... ३ ...	१८

ब्राह्मणम्	का। प्र।	श। मा	भा	५
विश्वामित्रजमदग्नौ वसिष्ठेनास्पृज्येताम्	५।४।	११।१२...	५।१।	१०६
विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभोत्तमया	५।१।	६।३...	५...	२०
विश्वे देवस्य नेतुरित्याह	६।१।	२।१०...	६...	६
विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह	१।५।	४।६...	१...	७८८
विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह	१।०।	१।१४...	१...	६५५
विश्वे देवा देवतोष्णिष्ठा छन्द ...	३।१।	६।१८...	३...	३४
विश्वे देवा यदनुयन्त पूर्वं इत्याह	३।१।	१।०...	३...	२
विश्वे देवास्तृतीयं सवनं नोदयच्छन्	६।५।	०।४...	६...	११५
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभूतम्	३।२।	१।१२...	३...	८२
विश्वेषा वै देवानामृभुमता ...	०।५।	०।११...	६...	५०६
विषम व्या लभेत विषमा इव हौमे लोका	२।१।	३।३...	२...	२५२०५
विषुरूपमस्य गृहे दृश्यते यस्यैता	५।३।	८।८...	५...	७६
विषुरूपा यत् सलक्ष्माणो भवयेत्याह	६।३।	११।६...	६...	८२
विषूची प्र हरति तस्माद् विष्वसौ	६।३।	६।२०...	६...	७८
विषूचीरुप दधाति तस्माद् विष्वसौ	५।२।	१०।१६...	५...	५५
विष्टमोऽसि वृष्टौ त्वा वृष्टिं निवेत्याह	३।५।	२।६...	३...	३१८
विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोति .	३।४।	१।६...	३...	२३५
विष्णुमुखा वै देवाश्चन्दोभिरिमांल्लोका	१।०।	५।१०...	१...	६७८
विष्णुमुखा वै देवाश्चन्दोभिरिमांल्लोका	५।२।	१।१...	५...	३२
विष्णो क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह ...	१।०।	५।११...	१...	६७८
विष्णो शंयोरहं देवयज्यया ...	१।०।	४।६...	१...	६०३
विष्णो सूरसि विष्णोभुवंमसीत्याह	६।२।	६।१२...	६...	५१
विष्णो त्व भो—चक्षितमित्याह ..	३।१।	१०।११...	३...	५६
वि सुव पश्य यन्तरिक्षमित्याह ...	६।६।	१।१६...	६...	१२६
वि ह्येन तेऽहं हते यत्तद्योषवासये०	६।३।	२।११...	६...	६१

प्राञ्चलम्

का । प्र । ख । ग्रा भा ष

वीरहा नृ एष देवाना योऽग्निमुदासयते	१ । ५ । २ । २	. १ ... ७७४
वीरहा वा एष देवाना योऽग्निमुदासयते	१ । ५ । २ । १५	. १ . . ७७५
वीरहा वा एष देवाना योऽग्निमुदासयते	२ । २ । ५ । ६	... २ . . ३५५
वृद्धेन वै एष पशुना यजते	... ३ । ३ । ८ । ६	... २ . . २१३
वृषण्वती प्रतिपदं कुर्यात् . .	... ० । ५ । ५ । २	. . ६ . . ७८५
वृषामि वृषण भरमित्राह	... ५ । १ । ५ । २४	. ५ ... १२
वृष्टिर्वा इहा वृष्ट्यै वै निक्रमणे . .	१ । ० । २ । २२	... १ ... ८६३
वृष्टिसनोत्प दधाति वृष्टिमेवाव हन्ते	५ । ३ । १ । ८	. . ५ .. ६५
वृष्टिसनोत्प दधाति वृष्टिमेवाव हन्ते	५ । ३ । १० । १	... ५ ... ८०
वृषो अशुभ्यामित्याह	... ६ । ४ । ५ । ५	. ६ ... ८३
वेगुना वि मिमौत आग्नेयो वै वेणु	५ । २ । ५ । ६	. . ५ ... ४२
वेदिं प्रोक्ष्य दृष्ट्वा वा एषालोमकामेध्या	२ । ६ । ५ । ३	... २ ... ०३३
वेदुको वासो भवति य एव वेद ...	५ । १ । ५ । ०	... ५ ... ११
वेकोऽसि वित्तिरसि वि देयेत्याह	१ । ० । ४ । १३	... १ ... ८०३
वैकृत्यतोमा दधाति भा एवाव हन्ते	५ । १ । ८ । १६	... ५ ... २१
वैकृत्यतोमा दधाति भा एवाव हन्ते	५ । १ । १० । ६	... ५ ... २२
वैतस कटो भवत्यशुयोनिर्वा अश्वो	५ । ३ । १२ । ४	... ५ ... ८३
वैराज्ञो वा एष यज्ञो यदेकस्नामपद्याशो	० । ४ । ० । १२	... ६ ... ४१८
वैराज्ञो वा एष यज्ञो यद्द्वाराज्ञो	० । २ । ५ । २	... ६ ... २५१
वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वान्येव तेन	० । ५ । ४ । ५	... ६ ... ४८१
वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेवो वै	६ । ५ । ४ । ३	... ६ ... १११
वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेवो वै	६ । ५ । ४ । ४	... ६ . . १११
वैश्वदेवं चरं इतीमसवने निर्वपन्ति	० । ५ । ६ । १३	... ६ ... ५०१
वैश्वदेवं चर पिशङ्गो यष्टौहो दक्षिणा	१ । ८ । १८ । ३	... ४ ... १८५
वैश्वदेव ऋह्यमा लभेत ग्रामकामो	२ । १ । ६ । १३	... २ ... २८८

प्राञ्चयम्

का । प्र । ष । प्रा । भा । श

वैश्वदेवं बज्ररूपमा जमेतान्नकामो	२ । १ । ६ । ११ ... २ ... २६६
वैश्वदेवोऽसाह्वयणी निर्वपेद् ...	२ । १ । ६ । ७ ... २ ... ४४०
वैश्वदेवीं बज्ररूपामा जमेत ग्रामकामो	२ । १ । ७ । ७ ... २ ... ३०५
वैश्वदेवीं बज्ररूपामा जमेतान्नकामो	२ । १ । ७ । ६ ... २ ... ३०४
वैश्वदेव्या गृधि शस्यमानायामव गयति	६ । ५ । २ । १० ... ६ ... १०८
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद् ...	२ । २ । ५ । ४ ... २ ... ३५४
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद् ...	२ । २ । ६ । ७ ... २ ... ३५७
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद् ...	२ । २ । ५ । १ ... २ ... ३५४
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद् ...	२ । २ । ६ । २ ... २ ... ३५७
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद् ..	२ । २ । ५ । ७ ... २ ... ३५६
वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह ...	६ । ५ । २ । ३ ... ६ ... १०८
वैश्वानर्यर्चा पुरीषमुप दधातीयं ...	५ । ६ । ६ । ८ ... ५ ... २३४
वैश्वानर्यां शिष्यमा दत्ते सदयत्येवैनत्	५ । २ । ४ । ५ ... ५ ... ४०
वैष्णव वामनमा जमेत य यज्ञो गोपनमेद्	२ । १ । ८ । ८ ... २ ... ३१०
वैष्णव वामनमा जमेत स्पृष्टमानो	२ । १ । ३ । २ ... २ ... २०५
वैष्णव त्रिकपालं वामनो दक्षिणा	१ । ८ । १७ । १० ... २ ... १०४
वैष्णव्यर्चा कल्पयति वैष्णवो वै ..	६ । ३ । ४ । १० ... ६ ... ६६
वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योपतिष्ठते ...	३ । १ । १० । ६ ... ३ ... ५६
वैष्णव्यर्चा ऊत्वा यूपमश्नैति ...	६ । ३ । ३ । १ ... ६ ... ६३
वैष्णव्यर्चाप दधाति विष्णुर्वै ..	५ । २ । ८ । २५ ... ५ ... ५०
वैष्णव्या हविर्द्धानम्	३ । १ । ६ । ३ ... ३ ... ३३
यच्चिष्ठमग्नं रमसं विदानमित्याह ०	५ । १ । ३ । ७ ... ५ ... ७
यतिषजेदितरान् प्रजयैवैनं पशुभिर्	६ । ६ । ४ । ५ ... ६ ... १३१
यतिषज्यन्ते प्रजया पशुभिर्य एवं ..	७ । ४ । ३ । १६ ... ६ ... ३६६
यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय	२ । ३ । ६ । ७ ... २ ... ४२८

प्राञ्चणम

का। प्र। अ। प्रा भा व

यथासञ्जन्वाहानिर्दाहाय ...	२।३। ०। ७ ... २ ... ४३२
यस्तमिव वा एतद्यज्ञस्य यदिडा ...	१।०। १।११ ... १ ... ६५५
यस्यन् विश्वा अमतीररातीरित्याह	५।१। ५।२६ ... ५ ... १३
थाग्रो वय इति दक्षिणे पक्ष उम	५।३। १।१८ ... ५ ... ६५
याममात्री पक्षौ च पुच्छ भवति	५।२। ५। ५ ... ५ ... ४२
याममात्री भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्य	५।१। १।१६ ... ५ ... २
द्यावत्तदेवयजने भाजयेद् द्यावत्कामं	६।२। ६।२४ ... ६ ... ४५
यृजं वा एतत्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षम्	५।१। ८। ३ ... ५ ... १०
यृजं वा एतत्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षम्	५।२। ६। ० .. ५ ... ५१
यृजं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्केण ...	५।१। २। १ ... ५ ... ४
योम सप्तदश इति दक्षिणतोऽग्नः	५।३। ३। ३ ... ५ ... ६८
व्रतमुपैष्यन् ब्रूयादग्ने व्रतपते व्रतं ...	१।६। ७। ५ ... १ ... ८६४
व्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपतिर्वाङ्मणो	१।६। ७। ४ ... १ ... ८६४

श

शयुं शार्धस्यत्वं मेधो गोपानमत्...	५।२। ६।११ ... ५ ... ४५
शका भौमी पात्र कश्चो माश्रीलवस्ते	५।५।१८। १ ... ५ ... १६१
शक्करय एलं भवन्यन्यदन्यच्छन्दो...	५।४।१२। ४ ... ५ ... ११०
शतः हिमा इत्याह शतं त्वा ...	१।५। ८।१४ ... १ ... ८११
शतलक्षणा भवति शतायु पुरुष	२।३। २। ३ ... २ ... ४१०
शत ते राजन् भिषज सहस्रमित्याह	६।६। ३। ० ... ६ ... १२६
शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो—इत्याह	२।६। ४। २ ... २ ... ७२८
शतमानं भवति शतायु पुरुष ...	२।३।११।१० ... २ ... ४५१
शतमान भवति शतायुः पुरुष ...	३।३। ४। ८ ... ३ ... १८३
शतमानं भवति शतायु पुरुष ...	६।६।१०। ६ ... ६ ... १४०

प्राङ्मन्त्रम्	का । प्र । च । प्रा	भा	इ
शतं प्राङ्मन्त्रा पिवन्ति	१ । ८ । १८ । ५ ...	२	८. १०८
शतवन्तीयं जुहोति	५ । ४ । ३ । २ ...	५	६२
शताक्षरा भवन्ति शतायुः पुरुषः	१ । ५ । २ । ३ ...	१	७७४
शष्पलो भवति विद्युतमेवासौ जनयित्वा	२ । १ । ८ । १५ ...	२	३१९
शमितार उपेतनेत्याह यथायजुरेवैतद्	३ । १ । ५ । ६ ...	३	३०
शमीमयीमा दधाति शान्त्यै ...	५ । १ । ६ । १० ...	५	२९
शमीमयीमा दधाति शान्त्यै ...	५ । १ । १० । ७ ...	५	२२
शम्यया परिमिमौते पात्रैवास्यै ...	६ । २ । ७ । २ ...	६	४६
शरमयं वह्निं शृण्वत्येवैनं वैभौदक	२ । १ । ५ । १५ ...	२	२६२
शरीरं वा अस्यै तदुपाह्वया इति	१ । ७ । २ । ६ ...	१	६६२
शरीरं वा एतदग्रेयं चित्य	५ । ६ । ६ । ६ ...	५	२३४
शरीरं वा एतद् यजमानः सः क्षुरते	५ । ६ । ६ । ७ ...	५	२३४
शर्कराभिः सः सृजति हृत्यै ...	५ । १ । ६ । ५ ...	५	१४
शिकामभ्युप दधाति नैर्ऋतो वै पाश	५ । २ । ४ । ६ ...	५	४९
शिखामनु प्र वपन्त ऋद्धा ...	७ । ४ । ६ । ३ ...	६	४२६
शितिष्ठो भवति वाहंस्पत्यो ...	२ । १ । ६ । २ ...	२	२६८
शितिवाङ्मन्यतः शितिवाङ्म	५ । ६ । १३ । १ ...	५	२६४
शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधारः ...	२ । ५ । ११ । २४ ...	२	६५२
शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधारः ...	६ । ३ । ७ । ८ ...	६	७३
शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधारो	६ । ३ । ७ । ७ ...	६	७३
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिष्ठ ...	६ । २ । १ । ६ ...	६	३३
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यज्ञविद्भानं दिवो	६ । २ । ६ । ६ ...	६	५०
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यज्ञविद्भानं प्राणा	६ । २ । ११ । १ ...	६	५४
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यज्ञविद्भानं प्राणा	६ । २ । ११ । १४ ...	६	५५
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यज्ञविद्भानं विष्णो	६ । २ । ६ । ११ ...	६	५९

माक्षदम्	का । प्र । घ । शा	भा	व
धीर्धन्निधि निधाय जुहोति ...	६ । ५ । ८ । ६ ...	६ ...	१२०
शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णामीत्याहैतद्वा ...	३ । ३ । ४ । २ ...	३ ...	१८२
शुक्रं ते शुक्रेण क्रौण्मामीत्याह ...	६ । १ । १० । ५ ...	६ ...	२७
शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवयो ...	६ । ५ । ५ । ८ ...	६ ...	११२
शुक्रस्य वा एतदायतनं यत्पञ्चममहस् ...	० । २ । ८ । १६ ...	६ ...	२७५
शुक्रायान् गृह्णीत गतश्रीं प्रतिष्ठाकामो ...	७ । २ । ७ । ५ ...	६ ...	२६६
शुकामश्विनौ वा च्यु प्रजा प्रजायन्ते ...	६ । ४ । १० । ८ ..	६ ...	१०२
शुष्वा अग्निं सोऽध्वर्युं यजमान ...	५ । ६ । २ । ८ ...	५ ..	२०८
शुण्डास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधकर्णास् ...	५ । ६ । १६ । १ ...	५ ...	२६७
शुन श्रेपमाजीगर्त्तिं वरुणोऽगृह्णात् ...	५ । २ । १ । ५ ...	५ ...	३३
श्वयोच्छग्निं समिधा हवम् म इत्याह ...	६ । ४ । ३ । ६ ...	६ ...	८८
श्वतातङ्गेन मेध्यत्वाय ग्राम्यं वा ...	५ । २ । ८ । ८ ...	५ ...	५२
श्वतातङ्गेन मेध्यत्वाय तस्मादामा ...	६ । ५ । ६ । ८ ...	६ ...	११४
शोषिव्य्क्वैशस्तमोमह इत्याह ...	२ । ५ । ८ । ८ ...	२ ...	६१८
शशानं वा एतत् क्रियते ...	५ । २ । ८ । १४ ...	५ ...	५०
शशानचितं चिन्वीत यः कामयेत ...	५ । ४ । ११ । ११ ...	५ ...	१०८
श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं ...	२ । १ । ६ । ४ ...	२ ...	२८८
श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः ...	५ । ४ । ११ । २ ...	५ ...	१०८
श्यान्तीयं ब्रह्मसामं भवति ...	१ । ८ । १८ । १८ ...	२ ...	१७८
श्लोकेन पुरस्तात् सदसं सुवन्त्यनु श्लोकेन ...	७ । ५ । ८ । ४ ...	६ ...	५१३
यात्रां स्य वज्रतुर इत्याहैष वा ...	६ । ४ । ४ । ५ ...	६ ...	८१
श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं ...	२ । २ । १० । ४ ...	२ ...	३६६

य

यट् चितयो भवन्ति यट् पुरीषाणि ...	५ । ६ । १० । ८ ...	५ ...	२५८
यट्त्रिंशत्तमनुब्रूयात् पशुकामस्य ...	२ । ५ । १० । ११ ...	२ ...	६४१

प्राक्पक्षम्	का । प्र । ख । गा	भा	य
यट्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते यट्त्रिंशदक्षराः । ३ । २ । १२ ... ५८ ... ६०			
यट्त्रिंशदात्रो भवति यट्त्रिंशदक्षराः । ७ । ४ । ६ ... ६ ... ८१६			
यट्पदान्यनु नि क्रामति ... .. ६ । १ । ८ । १ ... ६ ... २२			
यट् सम्पद्यन्ते यद्वा ऋतव ... .. ६ । २ । ३ । १० ... ६ ... ३८			
यट्क्षराण्यति रेचयन्ति यद्वा ऋतव ६ । ६ । ११ । १२ ... ६ ... १४२			
यट्गणेन कृषति यद्वा ऋतवः ... ५ । २ । ५ । ८ ... ५ ... ४२			
यट्क्षा भवन्ति यद्वा ऋतव' ... ७ । ४ । ६ । ३ ... ६ ... ८१५			
यट्क्षा भवन्ति यद्वा ऋतव ... ७ । ५ । १ । ८ ... ६ ... ८०४			
यट्क्षेप यन्ति यद्वा ऋतव .. ७ । ४ । ११ । ४ ... ६ ... ८४४			
यट्क्षेमांसानसम्पाद्याहवत्सृजति ... ७ । ५ । ६ । १ ... ६ ... ५००			
यट्क्षिणानि भवन्ति यद्वा ऋतव' ... ७ । ४ । ७ । ८ ... ६ ... ८१८			
यट्क्षामः शिखं भवति यद्वा ऋतव ५ । १ । १० । १० ... ५ ... २४			
यट्क्षमियाणि जुहोति यद्वा ऋतव ६ । ६ । २ । ३ ... ६ ... १२७			
यट्क्षि पचति यद्वा ऋतव ... .. ५ । १ । ७ । ६ ... ५ ... ०१६			
यट्क्षिरः शुभि' पवयति यद्वा ऋतव ६ । ४ । ५ । १२ ... ६ ... ८४			
यट्क्षिरपतिष्ठते यद्वा ऋतव ... १ । ५ । ७ । ८ ... १ ... ८०५			
यट्क्षिभुंक्षोति यद्वा ऋतव ... ५ । ४ । ८ । ८ ... ५ ... १०५			
यट्क्षिर्दोक्षपति यद्वा ऋतव ... ५ । १ । ८ । १ ... ५ ... २०			
यट्क्षिर्नि वपति यद्वा ऋतव ... ५ । २ । ६ । २ ... ५ ... ४४			
यट्क्षिर्धरति यद्वा ऋतव' ... .. ३ । ४ । ८ । १५ ... ३ ... २००			
यट्क्षिर्धरति यद्वा ऋतव ... .. ५ । ४ । ६ । ८ ... ५ ... ८८			
यट्क्षरात्रो भवति यद्वा ऋतव' ... ७ । २ । १ । ३ ... ६ ... २४४			
यट्क्षार्जोर्जीये यद्वा ऋतव ... .. ५ । ४ । ११ । १६ ... ५ ... १०८			
यट्क्षिष्टोम इत्युत्तरत ... .. ५ । ३ । ५ । ४ ... ५ ... ०३			
यट्क्षिष्टमश्ममश्मभं वति ... .. ७ । ४ । ७ । ४ ... ६ ... ४१८			

स

१७

प्राक्ष्यम्

का। प्र। अ। मा। भा। ष

स आदित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप ...	५।७। ५।१० ... ५ ... ३०६
स इयुमात्रमिधुमात्रं विष्वङ्मुवर्द्धत	२।४। १२। ३ ... २ ... ५२८
सं यजचैरङ्गानि सं यज्ञपतिराग्निमेत्याह	६।३। ७।१० ... ६ ... ७३
संयानीभिर्वै देवा इमान् लोकान्	५।३। १०। ४ ... ५ ... ८०
सः॥रोहोऽसि नीरोहोऽसीत्याह	३।५। २।१६ ... ३ ... ३१८
संवत्सरं न कश्चन प्रत्यवरोहेत् ...	५।५। ४। ५ ... ५ ... १४२
संवत्सरमिन्द्रं यजेत संवत्सरः॥ हि व्रतं	२।५। ४। ६ ... २ ... ५७६
संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीये ...	५।६। ५। १ ... ५ ... २२६
संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ...	२।१। २। ६ ... २ ... २६५
संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ...	२।१। ४। ६ ... २ ... २८१
संवत्सरस्य परस्तात् प्राजापत्यं ...	२।१। ४। ७ ... २ ... २८१
संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये ...	२।५। ४। १० ... २ ... ५७६
संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकाया	७।४। ८। १ ... ६ ... ४२२
संवत्सराय वा एतौ सममाते ...	२।२। ६। ४ ... २ ... ३५७
संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेत्	१।६। १०। ५ ... १ ... ६२३
संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः ...	२।२। ६। ५ ... २ ... ३५७
संवत्सरो वा अद्भ्यो मासा अथावा	५।६। ४। २ ... ५ ... २२३
संवत्सरो वा इदमेक व्यासीत् ...	७।१। १०। १ ... ६ ... २०१
संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते	५।४। २। ६ ... ५ ... ६१
संवत्सरो वा एष यदमिलस्य जेष्ठा	५।६। ६। ४ ... ५ ... २५४
संवत्सरो वै षष्ठी चिति क्रतव पुरीषः॥	५।६। १०। ८ ... ५ ... २५८
सं वा एतस्य गृहे वाक् रुज्यते ...	१।५। २। ५ ... १ ... ७७५
संवेष्टायोपवेष्टाय गायत्रियास्त्रिष्टुभो	७।५। ५। ४ ... ६ ... ४६५

वाङ्मयम्	का । प्र । ख । घ । भा । ङ
सःश्रितं मे ब्रह्म उदेषा वाह ...	५ । १ । १० । ८ ... ५ । ८ ... २२
सःश्रुवा ह सौवर्चनसस्तुमिहमौपोदिति १ । ७ । २ । १ ... १ ... ६६२	
सः स्पर्शयति रक्तसामनन्वचाराय ६ । २ । १ । ११ ... ६ ... २४	
सहस्रहत् सभ्मारिं यदाशिव ह्येतर्हि २ । ६ । ८ । ४ ... २ ... ७७५	
सहदभियुतस्य गृह्णाति ...	६ । ६ । १० । २ ... ६ ... १३६
सखाय इन्द्रमूतय इत्याहेन्द्रियमेवाव ५ । १ । २ । ६ ... ५ ... ४	
सधासि जगतीच्छन्दा०—० इत्याहेते ३ । २ । १ । ५ ... ३ ... ८१	
सङ्ग्रामे सयत्ते ह्येतया राष्ट्रं वै ...	३ । ४ । ८ । ८ ... ३ ... २६६
सजनीयः शस्यं विद्वद्यः शस्यमगस्त्यस्य ७ । ५ । ५ । ६ ... ६ ... ४६५	
सजातवगस्यामाशास्त इत्याह ...	२ । ६ । ८ । १६ ... २ ... ७७७
स जातो गर्भो ऽसि रोदस्योरित्याह ५ । १ । ५ । १० ... ५ ... ११	
सजुदेवेन त्वया सोमं पिबेत्याह ...	६ । ५ । ८ । १० ... ६ ... ११८
सं ज्योतिषाऽभ्रुवमित्याहस्मिन्नेव लोके १ । ७ । ६ । ६ ... १ ... ६८२	
सत्या सन्तु यजमानस्य कामा इत्याह ३ । ४ । ३ । १४ ... ३ ... २४७	
सद्याग्नीरित्याह सत्यामेवाग्निं ...	२ । ३ । १ । ४ ... २ ... ४०८
सत्रस्यर्द्धाहवनीयस्यान्ते सुवन्त्यग्निम् ७ । ५ । ८ । २ ... ६ ... ५१३	
स त्वं नो नमसस्पत इत्याह ...	३ । ३ । ८ । १५ ... ३ ... २०५
सदसि सन्मे भूया इत्याहापो वै यज्ञ १ । ७ । ५ । ८ ... १ ... ६७८	
स देवता वृषाग्निर्हय वार्षग्रः हवि २ । ५ । २ । ६ ... २ ... ५५८	
सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ६ । ६ । १ । ३ ... ६ ... १२५	
सदो वै प्रसर्पन्त पितरोऽनु प्रसर्पन्ति ३ । २ । ४ । १८ ... ३ ... ६६	
सदो हविर्द्वानि एतेन घटरात्रेण ७ । २ । १ । ६ ... ६ ... २३५	
सदो दोक्षयन्ति सद्य सोमं क्रीयन्ति १ । ८ । १८ । १ ... २ ... १७८	
सदतो भवति सत्त्वमेवैनं गमयति ५ । २ । १ । १३ ... ५ ... ३३	
सक्तमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य ...	२ । ५ । ७ । ३ ... २ ... ६६६

ब्राह्मणम्

का । प्र । ष । प्रा । भा । ध

सन्तरामु मेखलाऽ समा यच्छते ...	६ । २ । २ । १२ ... ६ ... ३०
सं दृष्टति तस्मात् सन्तृणा अन्तरतः	६ । २ । ११ । ६ ... ६ ... ५५
सं ते प्राणो वायुना गच्छतामित्याह	६ । ३ । ७ । ८ ... ६ ... ७३
सं ते वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता	५ । १ । ५ । ३ ... ५ ... १०
सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वित्याह	५ । १ । ५ । २ ... ५ ... १०
सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्धसागथा इत्याह	१ । ५ । ७ । १६ ... १ ... ८०६
सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताप इत्याह ०	६ । ६ । ३ । १८ ... ६ ... १२६
सन्दृष्टे मा क्तिस्ति	१ । ७ । ६ । २ ... १ ... ८८२
स परमेष्ठी प्रजापतिमन्नवीदुप ...	५ । ७ । ५ । ८ ... ५ ... ३०५
स पृथिवीमुपासौददस्यै ब्रह्महत्यायै	२ । ५ । १ । ३ ... २ ... ५४८
सप्तकपालो भवति सप्तगणा वै भरतो	२ । २ । ५ । ११ ... २ ... ३५६
सप्तकपालो भारतो भवति ...	२ । २ । ११ । ३ ... २ ... ३६८
सप्त गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः	७ । ३ । १० । ६ ... ३ ... ३५५
सप्त ते व्यमे समिधः सप्त जिह्वा इत्यादि ०	१ । ५ । २ । १४ ... १ ... ७७५
सप्त ते व्यमे समिधः सप्त जिह्वा इत्याह	१ । ५ । ४ । १० ... १ ... ७८८
सप्त ते व्यमे समिधः सप्त जिह्वा इत्याह	५ । ४ । ७ । १७ ... ५ ... १०१
सप्त ते व्यमे समिधः सप्त जिह्वा इत्याह	५ । ७ । ४ । ३ ... ५ ... २६८
सप्तदशऽ स्तोत्रं भवति	१ । ८ । १८ । ६ ... २ ... १०८
सप्तदशरात्रो भवति सप्तदशः प्रजापतिः	७ । ३ । ८ । ४ ... ६ ... ३४८
सप्तदशन्सामिधेनोरन्वाह सप्तदशः	६ । ३ । ७ । २ ... ६ ... ७२
सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः	२ । ५ । १० । ५ ... २ ... ६४१
सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः पञ्चर्तवः	६ । ३ । ७ । ३ ... ६ ... ७२
सप्तदशोऽभिष्टोमः प्राजापत्यास ...	७ । २ । ५ । १२ ... ६ ... २५३
सप्तदशोऽभिष्टोमः प्राजापत्यासूपहव्य	७ । २ । ५ । १४ ... ६ ... २५३
सप्तदशो भवत्यन्नाद्यन्याव हव्या ...	७ । ४ । ३ । १० ... ६ ... ३६६

प्राश्न्यम्	का।	प्र।	श्व।	मा	भा	४
सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो ...	२।३।	१।१३	...	२।५।	८०६	
सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो ...	५।८।	०।२०	...	५।...	१०२	
सप्तभिर्दोक्षयति सप्त कृन्दाऽसि ...	५।१।	६।	२।...	५।...	२०	
सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षग्या प्राणाः	५।१।	०।	१।...	५।...	१५	
सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शक्ररी	६।१।	८।	२।...	६।...	२२	
सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः पशव	०।२।	२।	२।...	६।...	२८१	
सप्त वालखिल्याः पुरस्तादुप दधाति	५।३।	२।१३	...	५।...	६०	
सप्त वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः ...	६।३।	०।१२	...	६।...	०८	
सप्तसप्तोप दधाति सवीर्यत्वाय ...	५।३।	५।१५	...	५।...	०८	
सप्ताक्षरं प्रथमं पदं सप्तपदा शक्ररी	६।१।	२।१६	...	६।...	६	
सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि	६।१।	२।१८	...	६।...	६	
सप्तैतानि हवीऽधि भवन्ति ...	२।८।	६।	३।...	२।...	८६६	
स प्रजापतिमुपाधावच्छुर्मेऽजनीति	२।५।	२।	२।...	२।...	५५०	
स प्रथमं सङ्कृतिर्विश्वकर्मेत्ये० ...	६।८।	१०।	३।...	६।...	१०१	
स प्रैव जायते श्वश्वो भूयान् भवति	१।५।	६।	६।...	१।...	८१०	
समनैषुः प्रत्यधुक्ष्णृतमक्रत्र तु मा	२।५।	३।	०।...	२।...	५६६	
समनैषु प्रत्यधुक्ष्णन् न तु मयि ...	२।५।	३।	६।...	२।...	५६६	
समन्तं पर्यवसति समन्तमेवेन्द्रियं ...	२।३।	०।	६।...	२।...	८३२	
समयाविधिते सूर्ये षोडशिनः ...	६।६।	११।१५	...	६।...	१८२	
समष्टं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाशिषम्	१।०।	६।	६।...	१।...	६८२	
समानऽसाम भवति देवलोको वै साम	०।५।	१।१३	...	६।...	८०५	
समानप्रभृतयो भवन्ति ...	५।३।	१।	५।...	५।...	६८	
समानयत उपभृतस्तेजो वा व्याव्यं	२।६।	१।	३।...	२।...	६०८	
समानो याव्यानुवाक्ये भवतः ...	२।३।	८।	८।...	२।...	३०८	
समान्य ऋषो भवन्ति मनुष्यलोको	०।५।	८।	१।...	६।...	८६२	

प्राङ्मपम्

का। प्र। अ। मा। भा। ष

समान्य जुहोति समानः हि चक्षुः	५।५। ३। ६ ... ५ ... १३०
समास्तामे ऋतवो वड्यन्वित्याह	५।१। ८।१० ... ५ ... १६
समितिमित्याह तस्माद् ब्रह्मणा ...	५।२। ८। २ ... ५ ... ८०
समिद्धौ अग्न्याहतेत्याह ...	२।५। ८।१० ... २ ... ६१६
समिधमादधात्युत्तरासामाहुतीनां	२।६। ६। २ ... २ ... ७७५
समिधामिं दुवस्यतेति ...	५।२। २।१२ ... ५ ... ३६
समिधो यजति वसन्तमेवर्तुनामव रन्ध्रे	२।६। १। १ ... २ ... ६०८
समिधो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति	२।६। १। ६ ... २ ... ६०८
समिधो यजत्युषस एव देवतानामवरन्ध्रे	२।६। १। २ ... २ ... ६०८
समिष्टयजूंषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै	६।६। २। १ ... ६ ... १२०
समुद्रं वा एतेऽनवारमपारं प्र ङ्वन्ते	७।५। ३। ३ ... ६ ... ८८८
समुद्रं वा एते प्र ङ्वन्ते ...	७।५। १। ८ ... ६ ... ८०३
समुद्रं वै नमैतच्छन्दः ...	५।२। ६। ३ ... ५ ... ८८
समुद्रं गच्छ स्नाहेत्याह ...	६।८। १। ६ ... ६ ... ८८
समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह	६।८। ३।११ ... ६ ... ८६
समुद्रे ते हृदयमप्लवन्तरित्याह ...	६।६। ३।१० ... ६ ... १२६
समुद्रोऽसि नभस्तानित्याहैतद्वै ...	५।८। ६।१३ ... ५ ... १०५
समुपह्वय भक्षयन्त्येतत् ...	७।५। ६।१० ... ६ ... ५०१
समूह्यं चिन्वीत पशुकामः ...	५।८।११। ६ ... ६ ... १०८
समूह्यावद्यति यथाविद्धं निष्कृन्तति	२।३।१३।१० ... २ ... ८६१
समेद्धा ते अग्ने दीद्यासमित्याह ...	१।०। ६।१० ... १ ... ८८२
सम्पश्यामि प्रजा अहमित्याह ...	१।५। ८। १ ... १ ... ८१०
सं प्रथवध्वमनु सं प्र यातामे ...	५।०। ०। ८ ... ५ ... ३१६
सम्भरणस्त्रयोविंश इत्युत्तरतस् ...	५।३। ३।१३ ... ५ ... ६६
स यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वायानोति	५।०। ५।१० ... ५ ... ३०५

ब्राह्मणम्	का । प्र । ध । मा	भा	ध
स यत्रयत्रावसत् तत्कृष्णमभवत् ...	५ । १ । १ । १४ ...	५ ५ ..	२
सरस्वते सत्यवाचे चरत्	१ । ८ । १६ । ८ ...	२ ...	१८५
सरस्वत्यमि नो नेधि वस्य इति पुरोरुचं ७ । २ । ७ । ६ ...	६ ...	२६०	
सरस्वत्या यान्त्येष वै देवयान पश्चात् ७ । २ । १ । १० ...	६ ...	२३५	
सरस्वत्यै चरत् सरस्वते चरत् ...	१ । ८ । १ । १३ ...	२ ...	२
सरस्वत्यै चरुर्भवति सरस्वते ...	३ । ५ । १ । ६ ...	३ ...	३०८
सरस्वत्यै पूणोऽभये स्नाहेत्याह ...	६ । १ । २ । ५ ...	६ ...	५
सर्पश्रीर्धमुपदधाति यैव सर्पे त्विधि ५ । २ । ६ । १५ ...	५ ...	५२	
सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त	१ । ५ । ४ । २ ...	१ ...	७८०
सर्पिष्वानु भवति मेध्यत्वाय ...	३ । ४ । ८ । २० ...	३ ...	२७०
सर्वत परिभृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन् ६ । ३ । ४ । ८ ...	६ ...	६६	
सर्वत परिहरति रक्षसामपहत्या ६ । ४ । २ । १५ ...	६ ...	८८	
सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति	५ । २ । १० । १६ ...	५ ...	५५
सर्वष्टो भवति सर्वस्याभिजित्यै ...	७ । ४ । ५ । ६ ...	६ ...	४४६
सर्वमस्मै स्तुते य एवं वेद ...	५ । १ । ३ । ८ ...	५ ...	७*
सर्वमस्मै स्तुते य एवं वेद ...	५ । १ । १० । २ ...	५ ...	२२
सर्वयैवेन क्षीणाति	६ । १ । ६ । १८ ...	६ ...	१८
सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति ५ । ४ । १२ । ७ ...	५ ...	११०	
सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्ति ...	५ । ३ । १२ । २ ..	५ ...	८३
सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेवेन्द्रियं ७ । ५ । ८ । ६ ...	६ ...	५१३	
सर्वाणि कपालान्यभि प्रघयति ..	२ । ६ । ३ । ६ ...	२ ...	७१८
सर्वाणि ह्न्दाऽस्यनुग्रयाद् बद्धयाजिन २ । ५ । १० । १४ ...	२ ...	६४१	
सर्वाणि ह्न्दाऽस्यन्वाह पशवो वै ६ । ४ । ३ । ४ ...	६ ...	८६	
सर्वाणि ह्न्दाऽस्येतस्यामिष्ट्या ...	२ । ४ । ११ । १ ...	२ ...	५२०
सर्वाणि वा एता रुपाणि	५ । १ । ८ । १३ ...	५ ...	१८

प्राश्न्यम्

का । प्र । ष । मा । भा । व

सर्वाणि वा एष रूपाणि पशूना ..	५ । ५ । १ । ० . ५ ... ११८
सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तम् ...	१ । ० । ५ । ८ ... १ . . ८०८
सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते ...	५ । १ । ८ । १ . ५ . . ०८
सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासा वाचामव	० । ५ । ८ । ० . ६ . . ५२८
सर्वासां वा एतद्देवताना रूपं . .	१ । ५ । ८ । १ . १ . . ३५१
सर्वासा वा एते प्रजाना प्राग्विरासते	० । १ । ८ । ५ . ६ . . २८०
सर्वास्त्रद्रुष्टमुप नि गृह्णाति	६ । १ । ८ । ११ .. ६ . . २५
सर्वेण वै यज्ञेन देवा सुवर्ग लोकमायन्	१ । ० । १ । ० . १ . ८५८
सर्वे वा अन्ये यूषा पशुमन्तो .	६ । ६ । ८ । १० . ६ . १११
सर्वेषामभिगमयद्भवद्यत्तच्छ्वटकारं	२ । १ । ६ । ६ ... २ ... ८२८
सर्वेषामभिगमयद्भवद्यत्तच्छ्वटकारम्	२ । ८ । १० । १५ ... २ . ५२१
सर्वा वा एष यज्ञो यज्ञैधातवीय	२ । ८ । १० । ५ .. २ . . ५२०
स वनस्पतौनुपासीददम्यै ब्रह्महत्यायै	२ । ५ । १ । ८ . २ . ५८८
स्वनेसवनेऽग्नि गृह्णाति	६ । ६ । ११ । ५ . ६ .. १८१
* सविष्टपात्रेण वैश्वदेव कलशाद्रुह्णाति	६ । ५ । ० । ६ . . ६ . ११६
सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाश ...	१ । ८ । १८ । ८ ... २ ... १८५
स विष्णुस्त्रेधात्मान वि न्यधत्त ...	२ । ८ । १२ । ६ . २ . . ५२८
सर्वोऽग्निर्वरुणसर्वो राजसूय ...	५ । ६ । १ । १ ... ५ ... २१६
सत्यं हि पूर्वं मनुष्या आग्नते ...	६ । १ । १ । १८ ... ६ ... १
सशौर्याऽमुष्मिन् लोके भवति ...	५ । ५ । ८ । ८ ... ५ . . १८२
स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्योऽष्टमाद्यक्षं	६ । ५ । ८ । ८ ... ६ ... ११०
स स्त्रीषः सादमुपासीददम्यै ब्रह्महत्यायै	२ । ५ । १ । ५ . . २ ... ५८८
सह प्रथमौ गृह्येते सहरेतमौ . .	६ । ५ । १ । १ . . ६ ... १०८
सहसा जातानिति पद्यान्	५ । १ । ५ । २ . . ५ . ०१
सहस्र वै प्रति पुरुष पशूनां यच्छति	५ । १ । ८ । १ ... ५ ... ५१

प्राश्नम्	का ।	प्र ।	ब ।	प्रा	भा	४
सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकं	७ ।	१ ।	७ ।	१ ...	६ ...	१६१
सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवति ...	७ ।	१ ।	७ ।	५ ...	६ ...	१६२
सहस्रवल्गुं वि वयः रुहेमेत्याशियम्	६ ।	३ ।	३ ।	७ ...	६ ...	६४
साकः सूर्योद्यताभेयमष्टाकपालं	१ ।	८ ।	४ ।	५ ...	२ ...	५०
साकमस्यायोयेन यजेत पशुकामो	२ ।	५ ।	४ ।	५ ...	२ ...	५०८
साक्षाद्वा एष देवानभ्यारोहति ...	२ ।	५ ।	५ ।	६ ...	२ ...	५८६
साङ्गद्वयो भवति मनोयद्वयं वै ...	२ ।	३ ।	६ ।	८ ...	२ ...	४४०
सात्मान्तरिक्षः रोहति ...	५ ।	३ ।	६ ।	६ ...	५ ...	७६
सात्त्वामुष्मिन् लोके भवति य एवं वेद	५ ।	३ ।	५ ।	७ ...	५ ...	७३
सात्त्वामुष्मिन् लोके भवति य एवं वेद	५ ।	४ ।	१ ।	४ ...	५ ...	८६
सात्त्वामुष्मिन् लोके भवति य एवं वेद	५ ।	५ ।	८ ।	१० ...	५ ...	१६५
सात्त्वामुष्मिन् लोके भवति य एवं वेद	५ ।	६ ।	६ ।	५ ...	५ ...	२४४
सादयत्यसम्राजि प्रजाः प्रजायन्ते ...	६ ।	५ ।	६ ।	१४ ...	६ ...	११४
सादित्वेभ्य एव तृतीयमपचद ...	६ ।	५ ।	६ ।	३ ...	६ ...	१६३
साद्वितीयमपचत् सामान्यतोष्णेषणान्	६ ।	५ ।	६ ।	२ ...	६ ...	११३
साधु ते यजमान देवतेत्याद्याशियम्	२ ।	५ ।	६ ।	११ ...	२ ...	६३१
साध्या वै देवा अस्मिन् लोक आसन्	६ ।	३ ।	५ ।	१ ...	६ ...	६६
साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः	७ ।	२ ।	१ ।	१ ...	६ ...	२३४
साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त ...	६ ।	३ ।	४ ।	२२ ...	६ ...	६८
सा नः प्रिया सुप्रवृत्तिर्मघोनीत्याह	१ ।	७ ।	१ ।	१० ...	१ ...	६५५
सा प्राणेशोऽधि पृथिवीः शुक् ...	६ ।	३ ।	६ ।	२ ...	६ ...	७६
साम्रवौदस्यै वै पितरौ पुत्रान् विभृतस्	६ ।	१ ।	६ ।	३ ...	६ ...	१६
सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं गमयेत्याह	७ ।	१ ।	७ ।	२ ...	६ ...	१६१
सा मे सत्याशौरस्य यज्ञस्य भूयादित्याह	१ ।	७ ।	१ ।	४ ...	१ ...	६५४
सारस्वतं घृतं वत्सतरो दक्षिणा ...	१ ।	८ ।	१७ ।	२ ...	२ ...	१७४

शास्त्रम्

का । प्र । च । भा । भा । प्र

सारस्वतं चरं निर्वपति पौष्णं चरं	१ । ८ । २० । २ ... २ .	१६२
सारस्वतं चरं पौष्णं चरमैन्द्राग्रम् ...	१ । ८ । ४ । ७ ... २ ... ५०	
सारस्वतोमा लभेत य ईश्वरो वाचो	२ । ४ । ३ । ७ ... ३ .	२४६
सारस्वती मेघीमा लभेत य ईश्वरो	२ । १ । २ । ११ ... २ ... २६५	
सारस्वतोरपो गृह्णाति ...	१ । ८ । १८ । २० ... २ ... १०८	
सारस्वतो ह्योमौ पुरस्ताज्जुह्याद्	३ । ५ । १ । ८ .	३ ... ३०८
सा रोहिदं रूपं कृत्वा गन्धर्वभ्यो ...	६ । १ । ६ । १३ ... ६ .	१७
सार्वसेनि प्रौच्योऽकामयत ...	७ । १ । १० । ३ ... ६ .	२०१
सा वा इयं सर्वैव वेदिरियति ...	६ । २ । ४ । ७ .	६ ... ४०
सा वा एषांनुष्टुप्वागनुष्टुगयदेतयर्चा	६ । १ । २ । १६ .	६ ... ६
सा वा एषा प्रयाणमेवावरुद्धा ...	३ । ४ । ३ । २४ ... ३ ... २४८	
सा वा एषा विजितिनमैष्टिर् ...	२ । ४ । २ । ३ .. २ ... ४८३	
सावित्रं द्वादशकपाल क्षत्तुर्गृह ...	१ । ८ । ८ । ७ .. २ ... १०३	
सावित्रं द्वादशकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा	१ । ८ । १७ । ३ ... २ ... १७४	
सावित्रमुपध्वस्तमा लभेत ...	२ । १ । ६ । ८ ... २ ... २६६	
सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै ...	५ । १ । १ । १ ... ५ ... १	
सावित्रियर्चा कृत्वा हविर्दाने प्रवर्त्तयति	६ । २ । ८ । २ ... ६ .	५०
सावित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसूत्यै ...	५ । १ । १० । १२ ... ५ ... २३	
सावित्रौष्टधमन्वाह सविष्ठप्रसूत ...	६ । ३ । ५ । १० ... ६ ... ७०	
सा विराड् विक्रम्यातिष्ठद् ...	७ । ३ । ८ । १ ... ६ ... ३५०	
साहसं चिन्वीत प्रथमं चिन्वान ...	५ । ६ । ८ । ४ ... ५ ... २४५	
साहसवता प्रोक्षति साहस प्रजापति	५ । ४ । २ । १० ... ५ ... ८१	
साह एवासौ वयं गृह्णाति ...	६ । ६ । ११ । १० ... ६ ... १४१	
सिंहोरसि मद्भिषोरसोद्याह ..	६ । २ । ७ । ५ ... ६ ... ४६	
सिकता नि वपत्येतद्वा व्यमेर् ...	५ । २ । ३ । ५ ... ५ ... ३८	

प्रथमम्	का । प्र ।	थ । ना	भा	४
सिक्ताभिः पूरयत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य	५ । २ ।	६ । ३ ...	५ ...	५१
सौद त्व मातुरस्या उपस्ये इति ...	५ । १ ।	६ । १८ ...	५ ...	२१
सौद होतरित्वाह ...	५ । १ ।	८ । १८ ...	५ ...	१०
सुहतां वा एतानि ज्योतीः वि	५ । ८ ।	१ । ७ ...	५ ...	६०
सजातो ज्योतिषा सहैतानुष्टुभा	५ । १ ।	५ । ६ ...	५ ...	११
सुधापः ह वै वाजीसुहितो दधातौ त्वमिह	५ । १० ।	७ ...	५ ...	१७७
सुपर्णं मार्जन्वो हस्तो वृको	५ । ५ ।	२१ । १ ...	५ ...	१६३
सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यवेक्षते	५ । १ ।	१० । २० ...	५ ...	२३
सुपारा नो असद् वश इत्याह	६ । १ ।	८ । ११ ...	६ ...	११
सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति	६ । ३ ।	८ । ६ ...	६ ...	६६
सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह	६ । १ ।	३ । १० ...	६ ...	८
सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मौनाम्	१ । ७ ।	६ । ३ ...	१ ...	६८२
सुमहर्ष्यो देवाः का च वक्षदित्याह	५ । ८ ।	६ । २२ ...	५ ...	६६
सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति	६ । २ ।	८ । १ ...	६ ...	६६
सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति	७ । ८ ।	६ । १ ...	६ ...	८२६
सुवर्गमेव लोकमेति	६ । २ ।	६ । १८ ...	६ ...	८८
सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्वयन्ते	६ । ६ ।	१ । १ ...	६ ...	१२५
सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्वयन्ते	६ । ३ ।	२ । १ ...	६ ...	६०
सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते	६ । ५ ।	८ । १ ...	६ ...	११०
सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते	५ । ६ ।	८ । १ ...	५ ...	२८८
सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते	५ । ७ ।	२ । ६ ...	५ ...	२८२
सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते	५ । ५ ।	८ । १० ...	५ ...	१८२
सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते	५ । ५ ।	७ । १ ...	५ ...	१५८
सुवर्गाय वा एष लोकायोषधीयते	५ । ७ ।	८ । ८ ...	५ ...	३२८
सुवर्गाय वै लोकाय देवरथो युज्यते	५ । ८ ।	१० । १ ...	५ ...	१०६

ब्राह्मणम्	का। प्र। च। ग्रा	भा	४
सोमारौत्रं चरुं निर्वपेदभिघ्नरन् ...	२।२।१०।	८ ...	२६७
सोमारौत्रं चरुं निर्वपेद्य कामयेत	२।२।१०।११ ...	२ ...	२६७
सोऽमावास्या प्रत्यागच्छत् तं देवा	२।५। ३।१३ ...	२ ...	५००
सोमे सोममभि गृह्णाति रेत एव	६।५। ७। ६ ...	६ ...	११६
सोमो देवता त्रिष्टुप् कन्दो ...	३।१। ६।१२ ...	३ ...	३३
सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत्	६।४। ४। ८ ...	६ ...	८१
सोमो वै सहस्रमविन्दतमिन्द्रो ...	७।१। ६। १ ...	६ ...	१८२
सौम्यः श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणा	१।८। १।१२ ...	२ ...	२
सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालम्	१।८। ४। ६ ...	२ ...	५०
सौम्यं चरुं बभ्रुर्दक्षिणा ...	१।८।१७। ८ ...	२ ...	१७४
सौम्यं बभ्रुमा जमेत यमलं राज्याय	२।१। ३।१० ...	३ ...	२७६
सौम्यं बभ्रुमा जमेतामेयं दृष्ट्वाग्रीवं	२।१। २।१४ ...	२ ...	२६६
सौम्यं बभ्रुमा जमेतान्नकामः ...	२।१। ३। ८ ...	२ ...	२७६
सौम्यर्चा प्र पादयति स्वयैवैनं ...	६।३। २।१२ ...	६ ...	६२
सौम्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा ...	५।२। ६। ८ ...	५ ...	४५
सौम्यास्त्रयः पिशङ्गा सोमाय रात्रे	५।६।१८। १ ...	५ ...	२७०
सौरौ बलाकश्यां मयूर श्येनस्ते ...	५।५।१६। १ ...	५ ...	१८८
सौरौभ्यामृग्भ्या गार्हपत्ये जुहोत्यमुम्	६।६। १। ४ ...	६ ...	१२५
सौर्या चित्रवत्यावेक्षते चित्रमेव ...	५।७। १। ६ ...	५ ...	२७८
सौर्या जुहोति चक्षुरेवास्मिन् ...	५।५। ३। ४ ...	५ ...	१३६
साम्यजुह्वरत्येतावती वै पृथिवी ...	२।६। ४। ३ ...	२ ...	७२८
सोमेन वै देवा ध्यस्मिन् लोके ...	५।२। १।१६ ...	५ ...	३४
स्त्रियस्तेन यदृचः स्त्रियस्तेन ...	२।५। ८। ६ ...	२ ...	६१८
स्यविमतोऽव यति स्यविमतो हि प्रजाः	६।४। १। ३ ...	६ ...	८४
स्थिरो भव बौद्धङ्ग इति गर्दभ ...	५।१। ५।१३ ...	५ ...	१२

प्राश्नपत्रम्

का । प्र । अ । मा । भा । य

सूरि यवुचितमच्छावाकाय	..	१ । ८ । १८ । १५ ... २ ... १०८
स्यर्द्धमानेनैते होतव्या जयत्येव	...	३ । ४ । ४ । ३ ... ३ ... २५४
स्फुल्ल कपालानि चाग्निहोत्रहवयो च	१ । ६ । ८ । ११ ... १ ... ६०२	
स्फुल्ल वेदिमुद्धरन्ति रथाक्षेण विमिमीते	६ । ६ । ४ । १ ... ६ ... १३०	
स्फुल्लो यूपो भवति वक्षो वै स्फुल्लो	...	२ । १ । ५ । १४ ... २ ... २६१
स्फुल्लो यूपो भवति वक्षो वै स्फुल्लो	...	२ । १ । ७ । ११ ... २ ... ३०५
स्फुल्लो यूपो भवति वक्षो वै स्फुल्लो	...	२ । १ । ८ । ७ ... २ ... ३१०
सो वयमित्याहात्मानमेव सत्त्वं गमयति	२ । ५ । ६ । १० ... २ ... ६३१	
स्योनाशि सुषदा—मा विश इत्याह	७ । १ । ७ । ७ ... ६ ... १६२	
सजमुद्गात्रे	...	१ । ८ । १८ । ८ ... २ ... १०८
सुषावुष दधात्याज्यस्य	...	५ । २ । ७ । ७ ... ५ ... ४०
सुषेणाधारमा धारयति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै	६ । २ । ३ । ४ ... ६ ... ३८	
सकृत् इरिण उप दधाति ..	...	५ । २ । ४ । ८ ... ५ ... ४१
सकृत् इरिणे जुहोति प्रदरे वैतदा	३ । ४ । ८ । १३ ... २ ... २६६	
क्षधितेरुक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन शकलेन	६ । ३ । ३ । ४ ... ६ ... ६३	
स्वपन्तं वै दीक्षितं रक्षांति	...	६ । १ । ४ । १३ ... ६ ... १२
स्वयमादृशा उपधाय हिरण्येष्टका उप	५ । ७ । ६ । ७ ... ५ ... ३१२	
स्वयमादृशाश्च विकर्षीक्षोत्तमे उप	५ । ३ । ७ । ६ ... ५ ... ७७	
स्वयमादृशा भवति प्राणानामुत्सृष्टौ	५ । ३ । २ । ५ ... ५ ... ६६	
स्वयमादृशामुप दधातीयं वै	...	५ । २ । ८ । १ ... ५ ... ४८
स्वयमादृशामुप दधात्यन्तरिक्षं वै	...	५ । ३ । २ । ३ ... ५ ... ६६
स्वयमादृशामुप दधात्यसौ वै	...	५ । ३ । ७ । ११ ... ५ ... ७७
खादृतोऽसौत्याह प्राणमेव समकृत	६ । ४ । ५ । ६ ... ६ ... ६३	
स्नातं चित्सदेवं हव्यमापो देवौ	६ । ३ । ६ । १५ ... ६ ... ७२	
स्नानभोजित्याहृते वा अमुग्निं लोके	६ । १ । १० । ८ ... ६ ... २८	

प्राक्ष्यम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	४
स्वाहाकारं यजति वाचमेवाव रन्ध्रे	२।६।	१। ४	. २८...	६०८
स्वाहाहृतोभ्य प्रेष्येत्याह यज्ञस्य समिष्ट्यै	६।३।	६। १०	... ६ ...	७७
स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह मनसा हि	६ १।	४। ४ ..	६ ...	१०
स्वाहोर्द्ध्वमसं माखतं गच्छतमित्याहो	६।३।	६। १६	... ६ ...	७८

ह

हनु वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे	६।२।	११। १२	६ ...	५५
हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य प्रियधामोपाप्नोति	६। ६।	११। ११	... ६ ...	१६२
हविर्निरूप्यमायमभिमन्त्रयेतामिह	१।६।	८। १३ ..	१ ...	६०२
हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते	५।७।	६। ११	... ५ ...	३१३
हविष्मतीरिमा व्याप इत्याह	... ६।४।	२। १०	... ६ ०	८७
हविष्मन्निधन पूर्वमहर्भवति	... ७।१।	४। ८ ..	६ ...	१६६
हविष्माह व्यस्त सूर्य इत्याह	... ६।४।	२। ११	. ६ ..	८७
हव्या ते खदन्तामित्याह	... ६।३।	६। ६ ...	६ ...	७७१
हिरण्यं दाम दक्षिणा साक्षादेवैन	२।४।	१३। ३ ...	२ ..	५३६
हिरण्यं पुरुषमुप दधाति	... ५।२।	७। ४ ..	५ ...	४७
हिरण्यगर्भं समवर्त्तताय इत्याधारमा	५।५।	१। ६ ...	५ ...	११०
हिरण्यं दक्षिणा यवित्रं वै हिरण्यं	२।२।	५। २ ...	२ ...	३५४
हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं	५।७।	५। ३ ...	५ ...	३०५
हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं	६।६।	१। १६ ..	६ ..	१२६
हिरण्यपात्रं मधो पूर्णं ददाति	... ५।७।	१। ५ ...	५ ...	२०८
हिरण्यमभि यनित्यमृत वै हिरण्यम्	६।६।	१०। ८ ...	६ ...	१४०
हिरण्यमवधाय गृह्णात्यमृत वै हिरण्यम्	३।२।	६। ५ ...	३ .	१२५
हिरण्यमूर्ध्नी भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं	५।५।	३। ८ ...	५ ...	१३७
हिरण्याद् दृत निष्पिबत्यायुर्वै दृतम्	७।३।	११। ६ ...	२ ...	४५१

नाम्नायम्

का । प्र । अ । प्रा । भा । उ

हिरण्येष्टका उप दधाति ज्योतिर्वै	५ । ७ । ८ । ६ ... ५ ... ३२६
ऊतादो वा अन्ये देवा अऊतादोऽन्ये	५ । ४ । ५ । ४ ... ५ ... ८६
ऊतादो वा अन्ये देवा अऊतादोऽन्ये	५ । ५ । १० । ३ ... ५ ... १७६
हृदयस्यायेऽव द्यव्य जिज्ञाया	६ । ३ । १२ । १० ... ६ ... ७६
होतुर्धिष्ण्ये उप दधाति यजमानायतनं	५ । ४ । ११ । १३ ... ५ ... १०६

॥ अथ तैत्तिरीयसंहिताया ब्राह्मणसूची-तृतीयम् ॥

अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यमवन्	६ । ३ । ७ । १ ... ६ ... ७२
अथ यौ सहस्रतमौ सा होत्रे देयेति	७ । १ । ५ । १० ... ६ ... १७४
अथो खत्वा ऊरमो घोमाभ्या वा इन्द्रो	६ । १ । ११ । १७ ... ६ ... ३०
अनु मे दीक्षा दीक्षापतिर्मन्यतामित्याह	६ । २ । २ । ६ ... ६ ... ३६
अन्तराहवनीयश्च हविर्द्वान्घोम्रतः	६ । २ । ६ । १३ ... ६ ... ४४
अपोऽग्राति	१ । ६ । ७ । १३ ... १ ... ८५
अमृतं हिरण्यम्	२ । ३ । २ । ४ ... २ ... ४१०
अर्द्धिनोऽन्ये महा मृच्छन्ते ऽर्द्धी ...	६ । ५ । २ । ५ ... ६ ... १०८
अस्रहात्रा देवत्रा गच्छत मधुमती	६ । ६ । १ । १५ ... ६ ... १२६
आ प्रतिष्ठाये खनति यजमानमेव	२ । ६ । ४ । १० ... २ ... ७२६
आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मै देहीत्याह ...	१ । ५ । ७ । ११ ... १ ... ८०५
आयुर्वै हृतम्	२ । १ । २ । ४ ... २ ... ४१०
उदायुधा स्वायुषेत्याह	६ । १ । ११ । ३ ... ६ ... २६
उपाऽश्व यजति मिथुनत्वाय	६ । ६ । ७ । ८ ... ६ ... १३६
एकादशानूयाजान् यजति	६ । ३ । ११ । १६ ... ६ ... ८२
मुमुक्षिनावोक्षति प्राजापत्यो वै मुमुक्षि	५ । ४ । ५ । ५ ... ५ ... ८६

ब्राह्मणम्	का । प्र ।	ख । ग्रा	भा	इ
तेजो वै हृतम्	२ । २ ।	६ । ७	२८	३६४
ह्यनीका वा एता राजयो एता ...	७ । ४ ।	५ । १०	६	४१०
पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निं विनुते ..	५ । २ ।	३ । ७	५	३८
प्रस्तरेण परिधिना सुचा	५ । ७ ।	७ । ५	५	३१६
बाह्यं स्पृत्वां चरुं श्रित्तिष्ठतो दक्षिणा १ । ८ । १७ ।	५	२	१७४	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां ...	५ । २ ।	७ । ३	५	४६
मधुना संयौत्वपा वा एष षोडशधीनाम् २ । ३ ।	६ । ६	२	५१२	
यद् वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते ६ । ५ । १० । १२	६	१२	१२२	
युनक्ति त्वा ब्रह्मणा दैत्येनेत्याह ...	१ । ६ । १० ।	२	१	६२२

॥ इति तैत्तिरीयसंहिताया ब्राह्मणसूची समाप्ता ॥

॥ अथ ॥

— तैत्तिरीयसंहितायाः —

॥ ब्राह्मणवाक्यान्नातादिमन्त्राणां सूची ॥

मन्त्र	का । प्र । अ । म	भा	य
अगाश्नमोत्	२ । ६ । ५ । २५ ...	२ ...	०३५
अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि	६ । ३ । ५ । ६ ...	६ ...	७०
अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि	६ । ३ । ७ । २ ...	६ ...	७२
अदिसेऽनुमन्यस्व	२ । ३ । १४ । ३ ...	२ ...	४०८
अध्वर्योऽवेरपाश्च	६ । ४ । ३ । १३ ...	६ ...	६०
अथ इष्ट्य होतः	६ । ४ । ३ । ७ ...	६ ...	८६
अपां एष्टमसि योनिरग्ने	४ । २ । ८ । ३ ...	४ ...	२५२
अपां पेरुरसि	१ । ३ । ८ । ५ ...	१ ...	५१०
आ मास्तान्सह प्रजया	३ । १ । ८ । ७ ...	३ ...	४५
इह ईदितो मित्रावरुणौ	१ । २ । ११ । १२ ...	१ ...	१६४
इह मन'	२ । ३ । १ । ५ ...	२ ...	४०८
उक्थं वाचि	३ । २ । ६ । २ ...	३ ...	१४६
उक्थं वाघीन्द्राय	३ । २ । ६ । ७ ...	३ ...	१४७
उक्थयाः	३ । २ । ६ । १ ...	३ ...	१४६
उप प्रेत मरुतः सुदानव'	२ । ३ । १ । ६ ...	२ ...	४०८
उप प्रेथ्य होतर्हया देवेभ्यः	६ । ३ । ८ । ७ ...	६ ...	७५
ऋतपाश्च	१ । ८ । १३ । १८ ...	२ ...	१३८
एष ते योनिः पुनर्हविरसि	६ । ५ । १ । ३ ...	६ ...	१०७

मन्त्र	का।	प्र।	च।	म	भा	५
एषा ते छग्रे समित्	२।	६।	८।	१ ...	२ ...	७७८
क स्विदेकाकी घरति क उ	७।	८।	१८।	३ ...	६ ...	८५१
किम्बिदामौत् पूर्वचित्तिः	७।	८।	१८।	१ ...	६ ...	६५१
कूल्याभ्यः स्वाहा कूल्याभ्यः स्वाहा	७।	८।	१३।	१-२०...	६ ...	८८१
क्षुरोमृज्या छन्द	८।	३।	१२।	३३ ...	८ ...	३६०
जातायानुब्रूहि	६।	३।	५।	१० ...	६ ...	७०
त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता	१।	२।	५।	१२ ...	१ ...	३३६
देवाना त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावती	८।	१।	६।	८ ...	८ ...	७६
देवान् यज	२।	६।	८।	८ ...	२ ...	७७६
द्यौरासीत्पूर्वचित्तिः	७।	८।	१८।	२ ...	६ ...	८५१
प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो	७।	८।	१७।	८ ...	६ ...	८८७
प्रक्षिपमाणायानुब्रूहि	६।	३।	५।	११ ...	६ ...	७०
वर्धियदे वट्	८।	६।	१।	१६ ..	८ ...	५६८
वृहती छन्द	८।	३।	७।	७ ...	८ ...	३५०
वृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु	१।	२।	२।	६ ...	१ ...	२६०
वृहस्पतिस्तनुतामिमं न	१।	६।	३।	७ ...	१ ...	८७०
वृहस्पतेस्वा सामाज्येनाभिषिञ्चामि	१।	७।	१०।	१० ...	१ ...	१०८५
ब्रह्मन् प्रस्थास्याम'	२।	६।	८।	६ ...	२ ...	७७५
ब्रह्म समिद्ववयाङ्गनीनाम्	५।	७।	८।	६ ...	५ ...	३२८
महौमू शु (स० १. ५ ११. १८.)	७।	८।	१७।	८ ..	६ ...	८८८
मा परात्सोर्मातिथात्सो	७।	८।	१०।	२ ...	६ ..	५२६
मैत्रावरुणस्य धमसाध्वर्यवाद्भव .	६।	८।	३।	८	६ ...	८६
यदियं यत् परादानं यदत्तं ..	५।	७।	७।	६ ...	५ ...	३१६
या देवेभु तनुवमैरयन्त	७।	८।	१७।	३ ..	६ ...	८८७
युगन्मि तिष्ठो विष्टव सूर्यस्य	३।	१।	६।	१० ...	३ ...	३३

मन्त्र	का । प्र ।	ख । म	भा	इ
युनज्मि ते एयिवी ज्योतिषा ..	३ । १ ।	६ । ७ ...	३ ...	३३
युनज्मि वाचः सह सूर्येण ..	३ । १ ।	६ । ८ ...	३ .	३३
युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण ते सह ...	३ । १ ।	६ । ८ ...	३ ...	३३
येनामे दक्षिणा यज्ञा यज्ञ ..	५ । ७ ।	७ । ८ ...	५ ...	३१८
येनामे सुहृता यथा मधोर्धरा ...	५ । ७ ।	७ । ८ . .	५ ...	३१८
येना सहस्रं वहसि येनाग्रे .	५ । ७ ।	७ । ७ . .	५ ...	३१८
योऽर्वन्तं जिघांसति तमभ्यमौति	७ । ४ । १५ ।	१ . .	६ . .	४४३
वाचस्यतये त्वा ऊतं प्राश्नामि	२ । ६ ।	८ । २ . .	२ . .	७६४
विश्वमस्मत् प्र वहन्तु रिप्रम् .	३ । २ ।	१ । ६	२ ...	२७२
विश्वमस्य प्रियमुपऊत	३ । ५ ।	८ । ३ ...	२ ..	७५०
शतभ्यष्टरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध	२ । ६ ।	४ । २ ...	२ ...	७२८
शयोऽनुवृद्धि .	२ । ६ । ११ ।	१ ...	२ ...	७६०
सत्याशी . .	२ । ३ ।	१ । ४ ...	२ ...	४०८
* सा मा ज्योतिषान्तं लोकं गमय .	७ । १ ।	७ । २ ...	६ ...	१८१
* सा मा प्रतिष्ठां गमय	७ । १ ।	७ । ४ ...	६ . .	१८१
सा मा सर्वान् पुण्यान् लोकान् गमय	७ । १ ।	७ । ३ ...	६ ...	१८१
सा मा सुवर्गं लोकं गमय ..	७ । १ ।	७ । १ ...	६ ...	१८१
सुषामाखम् (स० १. ५. ११. १८.)	७ । ४ । १७ । १० ...	६ . .	४४८	
सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि	१ । २ ।	१ । ८ ...	७ . .	२७२
स्योनामि सुपदा सुशेवा स्योना मा विश	७ । १ ।	७ । ७ ...	६ ...	१८२
स्वादाहतिभ्य प्रेष्य ..	६ । ३ ।	८ । १० ...	६ ...	७०

॥ इति तैत्तिरीयमहिताया ब्राह्मणवाक्यायातादि-

मन्त्रसूची समाप्ता ॥

॥ अथ ॥

—३ तैत्तिरीयसंहितायाः —

॥ शाखान्तरीयमन्त्रसूची ॥

मन्त्र	का । प्र । अ । प्रा	भा	४
इन्द्रकतु न व्या भर*	७ । ५ ।	७ । १४ ...	६ ... ५०७
ऐन्द्रमसीं . ... .:	६ । २ । १० । १६ ...	६ .	५३
देव सवितरेतत्ते०—००म् प्रतिष्ठां	२ । ६ । ६ । २ ...	२ .	७८०
देवा गातुविद ‡	२ । ६ । १० । ७ ...	२ ...	७६५
॥ एवमन्योऽपि मन्त्र इह ध्यानात् स्यात् ॥			

॥ तैत्तिरीयसंहिताया. शाखान्तरीयमन्त्रसूची समाप्ता ॥

* सामवेदीयच्छन्दोपन्यस्य (१ १ १. ७) अथ एवाव पञ्चमिष्टम्; तत्रैव प्रष्टुसासाग्रानात् । अथ संहितायामप्यस्येवा ७ ११ १६ ।

† “ऐन्द्रमसीतिष्टदिरधि नि दधाति”—इत्येतस्य भाष्ये “ऐन्द्रमसीति शाखा न्तरेऽप्यमनो मन्त्र”—इति सायणः ।

‡ “देव सवितरेतत्ते प्राज्ञेवाह”—इत्येतस्य भाष्ये “अथ शाखान्तरं सप्तमो मन्त्र”—इति सायणः ।

§ समिष्टपञ्चमन्तोऽयम् । याज० सू० ८ ११ ।

तैत्तिरीयसंहितायाः ॥

॥ ब्राह्मणपन्थीयमन्त्रसूची ॥

ई. भा - वरितापन्थीयभागमग्न्या । घ. प्र. - वरितापन्थीयप्रवृत्त्या । प्री० - ब्राह्मणपन्थस्य ।
ध० - वरितापन्थस्य । छ० - छवीपन्थे ।

अथ.	ब्रा०	वाक्यानस्य नाम्	विधियाख्यादिकानम्	स भा	सं प्र
अथ व्याख्यस्य विपत्तु (प्रयाजमन्त्रः)	...	ब्रा० इ । ५ । ५ । ई... सं० २ । ई । १ । १-१५ ... २... ई० ८			
अथ वा याचि कौतये (सामिधेनो ऋक्)	...	ब्रा० इ । ५ । २ । २... सं० २ । ५ । ८ । १-११ ... २... ई० ८			
अथिष्ट सिष्टतम्--० बुधतां ऋविः (निगदः)	...	ब्रा० इ । ५ । ७ । ६... सं० २ । ई । २ । १५ ... २... ७१३			
अग्निं प्रदेन जग्मना--० वेतु (व्याख्यभागमन्त्रः)	...	ब्रा० इ । ५ । ६ । ३... सं० २ । ई । २ । २ ... २... ई० ७			
अग्निं दूतं हव्योमहे (सामिधेनो ऋक्)	...	ब्रा० इ । ५ । २ । ८... सं० २ । ५ । ८ । १-११ ... २... ई० ८			

० पदद्वयवाक्यान्त्र । निगदस्यवादिर्कं तु भी० जे० सू० १ ख० १ पा० १८-४४ छ० ११ अधि० ।

अग्निमयं वा वच (आवाहनमिदम्*) ...

अग्निर्दिदं च विरजुयत (सुक्तवाकमन्त्र) ..

अग्निर्मूर्धादिव (सू० २२८०† - मूर्धन्वतो ऋक्)

अग्निर्वजाणि जह्वन्तु०-०-वेतु (व्याज्यभागमन्त्रः)

अग्निर्होता गृह्यपति स राजा (पत्नीसंयोज)

अग्निर्होता वेल्वि (सुगुदापनमन्त्र) ...

अग्नीषोमा सवेदसा (सू० २३८० - याज्या ऋक्)

अग्ने मद्याँ अस्ति ब्राह्मण भारत (प्रवरमन्त्रः)

अग्ने यदद्य विप्रो (सू० २५८० - याज्या ऋक्)

अस्यागृधद्वौचायां देवङ्गमायाम् (सुक्तवाकमन्त्रः)

आ शुचोत दुवस्यत (सामिधेनी ऋक्)

* वयोदशवाक्यात्मक । तथाचि-“ (१) अग्निमयं वा वच, (२) सोममा वच, (३) अग्निमा वच, (४) प्रजापतिमा वच, (५) अग्नीषो-
मावा वच, (६) इन्द्राग्नी वा वच, (७) इन्द्रमा वच, (८) महेन्द्रमा वच, (९) देवाँ अवाक्याँ अवा वच, (१०) अग्निँ होवायुा वच,
(११) च मदिमानमा वच, (१२) वा चाग्ने देवाना वच, (१३) सुयजा च यज्ञ जातवेद ”- इति ।

† सवितायामात्मानायेषा वृकएषानुरोधाद् ब्राह्मणवत्ये पुनः पठिता, इह भवचरित्तन्यायन ब्राह्मणपठिताया एव पद्यमभिष्टम् ।

व्याप्यायसु (सू० ४४ ए०—पत्नीसंयाजः) ...
 व्यास्याव शुद्धदेवानाम् (पतस्यो निविद*) ...
 इदो अय व्याज्यस्य विपन्तु (प्रयाजमन्त्र) ...
 इदोपपृष्टता उपपृष्टतेहा उपो (उपाह्वानमन्त्रः)
 इदोपपृष्टता उपपृष्टतेहा मानवौ (उपाह्वानमन्त्र)
 इद द्यावापृथिवी भद्रमभूत् (सुक्लवाक्रमन्त्र*) ...
 इन्द्रायौ रोचता दिव (सू० ४६ ए०—याज्या ऋक्)
 इद त्वष्टारमपियम् (सू० ५२ ए०—पत्नीसंयाजः)
 ईडेऽन्यो नमस्यन्तिरः (सामिधेगो ऋक्) ...
 उत मा विपन्तु देवपत्नीः (पत्नीसंयाज) ...
 उपपृष्टतः रथन्तरः सद्य एथिया (उपाह्वानमन्त्रः)
 उपपृष्टतः वामदेयः सद्यन्तिरिचिण (उपाह्वानमन्त्र)

ब्रा० ३।५।१२। १... सं० २।६।१०। ५,६ ...२... ७६५
 ब्रा० ३।५। ३।१३-१६ सं० ३।५। ६। २-६ ...२... ६३०
 ब्रा० ३।५। ५। ३... सं० ३।६। १। १-१५ ...२... ६७८
 ब्रा० ३।५। ५। ५... सं० २।६। ७। १-२० ...२... ७५५
 ब्रा० ३।५। ५। ५... सं० २।६। ७। १-२० ...२... ७५५
 ब्रा० ३।५। ५। ५... सं० २।६। ६। १-२-२० ...२... ७७६
 ब्रा० ३।५। ५। ५... सं० २।६। २। ११ ... २... ७९०
 ब्रा० ३।५। ५। ५... सं० २।६। १०। ५,६ ...२... ७६५
 ब्रा० ३।५। ५। ५... सं० २।६। ५। १-११ ...२... ६९८
 ब्रा० ३।५। ५। ५... सं० २।६। १०। ५,६ ...२... ७६५
 ब्रा० ३।५। ५। ५... सं० २।६। ७। १-२० ...२... ७५५
 ब्रा० ३।५। ५। ५... सं० २।६। ७। १-२० ...२... ७५५

* तथाचि—“वास्यां जुद्धदेवानाम्, वमवो देवपान, अथाह्वारो नेमिदेवाह्वार पतिपूरयि, आवह देवान् यजमानान्”—इति ।
 + अष्टमांशुवाके इदोपाह्वानमन्त्रा, ययोदशे तुमरेदोपाह्वानमन्त्रा आस्तातः । तत्र अष्टममन्त्रमात्रेण पाठभेदः ।

सन्तः

नाम

आद्यानव्यानम्

विधिकाव्यादिव्यानम्

स.भा. स.प्र.

बर्हिरेम आन्यस्य वेतु (प्रयाजमन्त्र) ...

सं० २। ६। १। १-१५ ... ६७८

प्रक्ष्म देवक्षतमुपहृतम् (उपाङ्गानमन्त्र) ...

सं० २। ६। ७। १-१० ... ७५५

मुखो यज्ञस्य रजसस्य (सू० १११ ए०--नियुत्वतो ऋक्)

सं० २। ६। २। ८ ... ६८८

महा५ इन्द्रो य चोऽजस्र (सू० ११४ ए०--याज्या ऋक्)

सं० २। ६। २। १३ ... ७१२

वयम् त्वा गृहपते ऋणानाम् (पत्नीसंयाजः) ...

सं० २। ६। १०। ५, ६ ... ७६५

दयो अयि समिधये (सामिधेनौ ऋक्)

सं० २। ५। ८। १-११ ... ६१६

दयणं त्वा वर्यदपन् (सामिधेनौ ऋक्) ...

सं० २। ५। ८। १-११ ... ६१८

सत्यं प्रपद्ये--भूभुवः सुवः दिम् (द्विद्वारनिगदः)

सं० २। ५। ७। १ ... ६०६

स न. एषु अवायम् (सामिधेनौ ऋक्) ...

सं० २। ५। ८। १-११ ... ६१८

सन्ते पयाऽसि (सू० १४६ ए०--पत्नीसंयाजः)

सं० २। ६। १०। ५, ६ ... ७६५

समिद्धो अयं व्याकुत (सामिधेनौ ऋक्) ...

सं० २। ५। ८। १-११ ... ६१८

समिधो अयं आन्यस्य वियन्तु (प्रयाजमन्त्रः)

सं० २। ६। १। १-१५ ... ६७८

समिध्यमानो अश्वरे (सामिधेनौ ऋक्)

सं० २। ५। ८। १-११ ... ६१८

सरसुत्थमि नो नैयि वस्य (मुरोसुक् ऋक्)

सं० २। ४। ३। ३ ... ७। ६ ... ६६०

निते पयःपुष्पि (मू० १७६. ४० - पत्नीसयाज)
 नितेपुष्पे व्याप व्याजत (व्यापिसेनो नटक)
 नितेपुष्पे व्याप व्याजत विपणु (पयःपुष्पम्)
 नितेपुष्पे व्याप व्याजत विपणु (पयःपुष्पम्)

सोम गोभिर्द्वा वयम्००० वेतु (व्याज्यमागमन्)

साधामि००० बुधाणा (साधामारिगिद०) .

॥ एवमन्येऽपि मन्त्रा खुदिति श्रम् ॥

॥ इति तैत्तिरीयसंहिताविहितब्राह्मणग्रन्थीयमन्त्रसूची समाप्ता ॥

॥ इति सूचीपत्रं समाप्तम् ॥

• एवमाख्यातः । तथाचि -- "(१) साधामिम् (२) साधा सोमम् (३) साधामिम् (४) साधा प्रजापतिम् (५) साधामिमीसो
 (६) साधेन्नामी, (७) साधेन्नाम्, (८) साधा देवाः व्याज्यमान् (९) साधामिम् सोना कृपाणा - इति ।